

॥ आदिकवि श्रीकल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

Donated In The
Cherished Memory
of Seth
BURJORJI DOSSABHOY V.

भाग बीजो

स्थिति અને ઉપશમ-પ્રકરણ

सद्गत स्वामीश्री-मिश्र अपंडानंदजी स्थापित
सस्तु साहित्य वर्षक कार्यालय

ड. लक्ष्म पासे, अभ्युदयवाट ने डालयादेवी, भुवनेश्वर-२

सुधारवेली आवृत्ति ४ थी, संवत् १९९८, अत ३५००

અનુક્રમણિકા

of Sera
BURJORJI DOSSABHOY VAKIL

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	૪-સ્થિતિ પ્રકરણ				
૧	જગતરૂપી ચિત્રનું વૈધર્મ્ય તથા સામ્યાદિ મતનું ખંડન...	૪૪૧	૨૫	દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોની ઉત્પત્તિ	૪૬૪
૨	જગતની સ્થિતિનું ખંડન તથા સત્ય સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન ...	૪૪૩	૨૬	દેવતાઓની સાથે દામ, વ્યાલ અને કટનો સંગ્રામ ...	૪૬૭
૩	જગતનું અનંતપણું...	૪૪૫	૨૭	હારી ગયેલા દેવતાઓને અક્ષાએ જીતવાનો ઉપાય બતાવ્યો ...	૫૦૦
૪	જગતનું મૂળ અને છે-મનના નાશથી જગતની શન્યતા...	૪૪૬	૨૮	ત્રણ દૈત્યોની સાથે દેવતાઓએ યુદ્ધ: દારણ્ય સુદ શરૂ કર્યું ...	૫૦૩
૫	શુક્રાચાર્યને આસરાનું દર્શન અને તેથી તેમને થયેલી તન્મયતા ...	૪૪૭	૨૯	ત્રણ દૈત્યોને દેહાભિમાન થવાથી તેઓની થયેલી હાર...	૫૦૫
૬	શુક્રાચાર્યનું સ્વર્ગમાં જવું અને ત્યાં તેમનું સન્માન ...	૪૪૮	૩૦	યમરાજ્યએ કરેલી શિક્ષાથી ત્રણ દૈત્યોના થયેલા અનેક અવતારો ...	૫૦૮
૭	શુક્રાચાર્ય અને આસરાનો અનુરાગ ...	૪૫૦	૩૧	અર્થહાનિ અને અનર્થપ્રાપ્તિ અહંકારથી જ થાય છે ...	૫૦૯
૮	સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી કેટલાકે જન્મ બાદ શુક્રાચાર્યનો તપસ્વી જન્મ ...	૪૫૧	૩૨	દામ, વ્યાલ અને કટનો મોક્ષ ...	૫૧૨
૯	શુક્રાચાર્યનું મરણ ...	૪૫૩	૩૩	શુભ ઉલોગ વગેરેનું વર્ણન અને અહંકારથી બંધન તથા તેના ત્યાગથી મોક્ષ ...	૫૧૬
૧૦	શુક્રાચાર્યના મરણથી ભૂચોનો કાળ ઉત્તર કોષ અને કાળો આપેલો આત્મબોધ ...	૪૫૪	૩૪	વિષ્ણુએ શંભરાસુરને માર્યો અને વાસનારહિત ત્રણ દૈત્યોનો મોક્ષ ...	૫૨૦
૧૧	ભૂચુક્તિ અને કાળનો સંવાદ ...	૪૫૮	૩૫	વાસનાત્યાગનું નિરૂપણ ...	૫૨૨
૧૨	મોહથી થયેલી વિચિત્રતાની વિવર્તતા ...	૪૬૧	૩૬	ચૈતન્યસ્વરૂપનું વર્ણન ...	૫૨૭
૧૩	મનની શક્તિનું વર્ણન અને ભૂચુએ શુક્ર પાસે જવાને કરેલી તૈયારી...	૪૬૨	૩૭	બોધ, અકામતા તથા કર્મરહિતતાથી આત્માની સ્વસ્થસ્થિતિ...	૫૨૯
૧૪	કાળ અને ભૂચુ શુક્રાચાર્ય પાસે ગયા અને તેમને પૂર્વદેહનું સ્મરણ કરાવી આપ્યું...	૪૬૪	૩૮	માનીને કર્તાપણું, બોક્તાપણું, બંધ કે મોક્ષ નથી ...	૫૩૧
૧૫	શુક્રાચાર્યે કરેલો ખેદ અને રામને ઉપદેશ	૪૬૬	૩૯	રામને પ્રબોધ કરવા માટે વસિષ્ઠનો વિચાર	૫૩૪
૧૬	શુક્રાચાર્યનો પુત્ર: પૂર્વદેહમાં પ્રવેશ, દૈત્યાચાર્યપણું અને જીવન્મુક્તિ...	૪૬૯	૪૦	જીવ અને ઉપાધિનું અક્ષરપણું ...	૫૩૭
૧૭	સત્ય સંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે ...	૪૭૦	૪૧	અનિવચનીય માયા અવિચારણીય અને ટાળવા યોગ્ય છે ...	૫૪૦
૧૮	મલિન ચિત્ત સાથે મલિન ચિત્તનો યોગ અને ચિત્તશુદ્ધિ મોક્ષ ...	૪૭૩	૪૨	વાસનાના પ્રાપ્ત્યથી જીવોનો જીતવાનો ક્રમ	૫૪૩
૧૯	જાત્ર, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરિય અવસ્થાનું વર્ણન...	૪૭૮	૪૩	અવિવેકથી અનેક યોગિઓની પ્રાપ્તિ અને વિવેકથી મુક્તિ ...	૫૪૬
૨૦	જગત મનની ભાંતરણ છે...	૪૮૧	૪૪	મુક્તિ અને પ્રલયનું અંતર તથા અક્ષાનો શરીરપ્રદહનનો ક્રમ ...	૫૪૯
૨૧	મનનો નિર્ણય...	૪૮૧	૪૫	જગત સ્વસત્તાથી નથી પણ અક્ષસત્તાથી છે	૫૫૩
૨૨	૩૬ બોધવાળાની દશા ...	૪૮૬	૪૬	જીવન્મુક્તના ચણોનું વર્ણન ...	૫૫૫
૨૩	શરીરરૂપી નગરીનું વર્ણન...	૪૮૯	૪૭	અનિયમિત ક્રમવાળાં ત્રેકાલિક કરોડો અક્ષોડો વગેરેનું વર્ણન ...	૫૫૭
૨૪	ધન્દિયોની પ્રખળતા અને તેમને જીતવાનો ઉપાયો...	૪૯૩	૪૮	દાદરાખ્યાન-અગ્નિએ દાદરને વરડાન આપ્યું	૫૬૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૯	કદંબવૃક્ષનું વર્ણન	૫૬૫
૫૦	કદંબવૃક્ષ પર ખેડેલા દાશરે દશ દિશાઓને દોડી	૫૬૭
૫૧	દાશરે વનદેવીને પુત્ર આપ્યો અને તે પુત્રને ગાન આપ્યું	૫૬૮
૫૨	‘જગત મનઃકલ્પિત છે’ એ સમગ્રવવા માટે જોત્યરાજનું ચરિત્ર	૫૭૦
૫૩	જોત્યરાજના કલ્પિત ઉદાહરણોના સિદ્ધાંત ...	૫૭૨
૫૪	સંકલ્પની ઉત્પત્તિ વગેરેનું નિરૂપણ ...	૫૭૫
૫૫	દાશરે અને વસિષ્ઠનો સમાગમ તથા દાશરે-ખ્યાનની સમાપ્તિ	૫૭૮
૫૬	જગતની સત્તા અને અસત્તા તથા ચૈતન્યનું કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વ	૫૮૦
૫૭	વાસનાત્યાગનો ક્રમને વાસનારહિતની પ્રશંસા ...	૫૮૪
૫૮	બાહ્યસ્વત્વ કયે ગાયેલી ગાયો	૫૮૮
૫૯	બ્રહ્માના સંકલ્પથી જગતની કલ્પના અને શાઓની ઉત્પત્તિ	૫૮૯
૬૦	શરીરબ્રહ્મનો ક્રમ અને તત્ત્વગાનપ્રશંસા ...	૫૯૨
૬૧	સત્પુરુષોની પ્રશંસા અને વિવેક તથા વૈરાગ્યનો ક્રમ	૫૯૪
૬૨	સાસંગથી તથા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ રિયતિ પ્રાપ્ત થાય છે	૫૯૬

૫-ઉપશમ પ્રકરણ

૧	મધ્યાહનનો શંખનાદ અને આહનિકવર્ણન ...	૬૦૧
૨	રામચંદ્રજીએ રાત્રિમાં કરેલો વિચાર ...	૬૦૪
૩	વસિષ્ઠિ સર્વનું સલામત્યાનમાં આગમન ...	૬૦૬
૪	દશરથરાજાએ વસિષ્ઠમુનિના વાક્યોની પ્રશંસા કરી	૬૦૮
૫	મનોમય જગતની રિયતિને યાત કરવાનો ક્રમ ...	૬૧૦
૬	છેલ્લા જન્મવાળા ગાનીને જીવનમુક્તિ માટે ગુણપ્રાપ્તિનો ક્રમ	૬૧૩
૭	વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળાને આયાનકે ગાનપ્રાપ્તિ થાય છે	૬૧૪
૮	સિદ્ધગીતા	૬૧૫
૯	જનકરાજાએ પોતાની રિયતિનો દંઢ વિચાર કર્યો	૬૧૬
૧૦	જનકરાજાએ કરેલો અંતિમ નિશ્ચય ...	૬૨૦
૧૧	જનકરાજાએ ચિત્તને આપેલો બોધ ...	૬૨૨
૧૨	જનકરાજાની રિયતિ, વિચાર તથા બુદ્ધિનું માહાત્મ્ય	૬૨૩
૧૩	ચિત્તને યાત કરવાના ઉપાયો	૬૨૬
૧૪	ઉપદેશને અયોગ્ય જાણી ઉપેક્ષા ને યોગ્ય જાણી માટે મનને ટાળવાના ઉપાય ...	૬૩૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫	સર્વ અનર્થનું ખીજ તૃષ્ણા છે	૬૩૭
૧૬	વાસનાક્ષયના ‘ખ્યેય’-‘ચ્યેય’ એ બે ભેદ અને જીવનમુક્ત તથા વિદેહમુક્તનું લક્ષણ ...	૬૩૮
૧૭	બંધ કરનારા અને બંધ નહિ કરનારા નિશ્ચયોનું વિવેચન	૬૪૦
૧૮	સંસારમાં રહેતા ગાની સંસારના દુઃખોથી પીડાતો નથી	૬૪૨
૧૯	પુણ્ય અને પાવન નામના બે ભાષ્યોનું આખ્યાન	૬૪૭
૨૦	પુણ્યે પાવનને અનેક જન્મોની વાત કહી ...	૬૪૯
૨૧	તૃષ્ણા-આશાનો ક્ષય થાય એ જ મોક્ષ છે ...	૬૫૨
૨૨	અગિરાજનું આખ્યાન-અગિરાજીએ કરેલો વિચાર	૬૫૩
૨૩	ચિત્તને જીતવાને માટે રાજ તથા મંત્રીનું ઉપાખ્યાન	૬૫૬
૨૪	મંત્રીને વશ કરીને રાજનું દર્શન કરવાનો ઉપાય	૬૫૮
૨૫	અગિરાજના મનમાં વિવેકનો ઉદય અને ગુરુના સમાગમની ઇચ્છા	૬૬૨
૨૬	ગુરુનું આગમન અને તેમનો સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ	૬૬૪
૨૭	અગિરાજને પૂણ્યોનું ચૈતન્યસ્વરૂપે વિશ્રાંતિ મળી	૬૬૫
૨૮	અગિરાજની સમાધિદશા અને શુક્રગુરુએ દેવોનું કરેલું સાંત્વન	૬૬૭
૨૯	અગિરાજની જીવનમુક્તદશા અને રામને ગાનમાર્ગમાં રહેવાની ભલામણ	૬૬૮
૩૦	હિરણ્યકશિપુએ અનેક પરાક્રમો કર્યા અને તેને યસિદે માર્યો	૬૭૩
૩૧	પ્રહ્લાદે ખેદપૂર્વક વિચાર કરીને વિષ્ણુની ભક્તિથી વિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત કર્યો ...	૬૭૪
૩૨	પ્રહ્લાદે કરેલી વિષ્ણુપૂજા અને તેથી દેવોને થયેલું આશ્ચર્ય	૬૭૮
૩૩	પ્રહ્લાદે વિષ્ણુમગવાનની સ્તુતિ કરી ...	૬૮૦
૩૪	પ્રહ્લાદે પોતાનું સમિચ્છાદનસ્વરૂપ જ્ઞેય ...	૬૮૨
૩૫	પ્રહ્લાદે સાક્ષાત્કાર કરેલા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તથા સંસારના બંધોને ધિક્કાર્યો ...	૬૮૬
૩૬	પ્રહ્લાદને દુર્લભ આત્મપદની પ્રાપ્તિ ...	૬૮૪
૩૭	પ્રહ્લાદની સમાધિદશા અને રામ વિનાના થયેલા દેશની દુર્દશા	૬૮૯
૩૮	જનતનું દુઃખ મટાડવાને વિષ્ણુમગવાને ચિંતા કરી	૭૦૦
૩૯	વિષ્ણુ ભગવાને પ્રહ્લાદને ઉપદેશ દોષી ...	૭૦૨

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૪૦	વિષ્ણુમગવાને પ્રહલાદને ગાનીનો વ્યવ- હાર કહ્યો ૭૦૫		૬૬	અગાની મનુષ્ય દુઃખમાં જ પડ્યો રહે છે ૭૮૪	
૪૧	પ્રહલાદે વિષ્ણુની આરા સ્વીકારી અને વિષ્ણુએ પ્રહલાદનો અભિષેક કર્યો ... ૭૦૭		૬૭	આસક્તિથી બંધ અને અનાસક્તિથી મોક્ષ ૭૮૬	
૪૨	સમાધિમાં રહેલા જીવનું જાગૃત થવાનું કારણ ૭૦૯		૬૮	આસક્તિને ટાળવાના ઉપાયો અને વંદા તથા વંધ્યા આસક્તિ ૭૯૦	
૪૩	ગાન મેળવવામાં પુરપાથ જ મુખ્ય છે... ૭૧૧		૬૯	મનને આસક્તિરહિત કરી બ્રહ્મરૂપે અવ- શિષ્ટ કરવાનો ક્રમ ૭૯૨	
૪૪	ગાધિઆહારનું આખ્યાન-વિષ્ણુના વર- દાનથી માયાનું દર્શન ૭૧૩		૭૦	આસક્તિરહિત મનુષ્ય વ્યાવહારિક દોષોથી પરિતાપ પામતો નથી ૭૯૩	
૪૫	ગાધિનો ચાંડાળજન્મ, તેની શિકારવૃત્તિ અને પછી થયેલો રાત્ર્યલાભ ૭૧૬		૭૧	અવશ્યુનીય વિદેહમુક્તિ, શરીરાદિનો નિરાસ અને ટુપાવચરણનું વર્ણન ૭૯૬	
૪૬	ગાધિની ચાંડાળતા જણાયાથી પ્રભાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને રાત્ર્યજ્વલન... .. ૭૧૯		૭૨	પંચમૃતવાળા દેહને માટે દુર્પશોક મિથ્યા છે ૮૦૧	
૪૭	ગાધિ અને અતિથિનો સમાગમ તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ ૭૨૨		૭૩	અહંકાર નષ્ટ થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ૮૦૪	
૪૮	ગાધિએ ફરીને પણ તપાસ કરી ને વિષ્ણુ- એ સધળા માયા છે એવો નિશ્ચય કરાવ્યો ૭૨૬		૭૪	પ્રમાદથી ભ્રાતિ, પ્રબોધથી પૂર્ણતા અને જીવન-મુક્તિના શુભો ૮૦૭	
૪૯	ગાધિઆહાર જીવન-મુક્ત થયો-આખ્યાનની સમાપ્તિ... .. ૭૩૦		૭૫	અધિકારમાં રહેવા છતાં તેથી નહિ લેપા- યેલાંઓનાં નામ ૮૧૨	
૫૦	ચિત્તજ્યોષાયા, જ્ઞાનમાહાત્મ્ય અને ચિત્ત- ની ચંચળતાથી થતા દોષોનું વર્ણન ... ૭૩૩		૭૬	મંસારસમુદ્ધથી તરવાના ઉપાયોનું વર્ણન ૮૧૬	
૫૧	શાંતપદમાં શાંતિ ઇચ્છનાર ઋષિ ઉદાલક ૭૩૯		૭૭	જીવન-મુક્તનાં લક્ષણો ૮૧૮	
૫૨	ઉદાલકે પોતાના મનને અનેક પ્રકારે વડે સમગ્નવ્યું ૭૪૨		૭૮	ચિત્તના શ્રમણથી જાગૃત અને ચિત્તનિરો- ધક યોગ ૮૨૧	
૫૩	આત્મા વાસના ને અહંકારથી નિર્લેપ છે તથા મન અને શરીર પરસ્પર વેરી છે... ૭૪૬		૭૯	'યથાર્થજ્ઞાન' નામનો ચિત્તનાશનો બીજો ક્રમ ૮૨૫	
૫૪	ઉદાલકે છેવટે સમાધિમાં જ શાંત થયો ૭૫૨		૮૦	ભોગોમાં રજ્જીદાન થાય તેવા પ્રકારનું વર્ણન ૮૨૬	
૫૫	સત્તાસામાન્યનું લક્ષણ, ઉદાલકનિર્વાણ ને ચામુંડાદેવીએ શયને સુકુટમાં ધર્યું ... ૭૫૮		૮૧	મુક્તિ અને અનુભવથી ચિત્તનો અભાવ ૮૨૯	
૫૬	માયા અને વાસનાથી રહિત ગાની વ્યવ- હારમાં પણ સમાધિરથ જ છે ૭૬૧		૮૨	વીતહવ્યમુનિએ ઇન્દ્રિયો તથા મનને સમ- જીવ્ય આપી ૮૩૧	
૫૭	જે દશ્ય છે, તે ચૈતન્ય જ છે ૭૬૫		૮૩	ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો હોવાથી થતા દોષો તથા ન હોવાથી થતાં સુખો ૮૩૭	
૫૮	બીજના રાગ સુરધુને માંડ્યો ઉપદેશ આપ્યો ૭૬૭		૮૪	વીતહવ્યમુનિની સમાધિ ૮૪૦	
૫૯	સુરધુરાગને વિચારથી આત્મલાભ થયો... ૭૭૦		૮૫	વીતહવ્યમુનિ જીવન-મુક્ત સ્થિતિમાં રહ્યા ૮૪૩	
૬૦	સુરધુરાગએ દેહ પડતાં સુધી કરેલું નિઃસંગ આચરણ ૭૭૨		૮૬	વીતહવ્યે રાગદોષાદિને છેડ્યા પ્રજ્ઞામો કરી તેમનો ત્યાગ કર્યો ૮૪૪	
૬૧	પરિધ અને સુરધુનો સંવાદ ૭૭૩		૮૭	વીતહવ્યમુનિ વિદેહમુક્ત થયા ૮૪૮	
૬૨	ચૈતન્યનું સ્ફુરણ રહેવાથી નિત્ય સમાધિ જ રહે છે... .. ૭૭૬		૮૮	વિદેહમુક્તિ પછી પ્રાણાદિનો લય ... ૮૫૦	
૬૩	સુરધુએ પોતાની સહજસ્થિતિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું ૭૭૭		૮૯	ગાનીઓનાં શરીરને દ્વિસંક પ્રાણીઓ અડચણ કરતાં નથી ૮૫૧	
૬૪	સાંસારિક દુઃખોથી મુક્ત થવાના ઉપાય ૭૭૯		૯૦	સંશ્લેષ અને અશ્લેષ ચિત્તનાશ ૮૫૫	
૬૫	વિલાસ અને લાસનું આખ્યાન-તેઓને માતાપિતાના મરણથી થયેલો શોક ... ૭૮૨		૯૧	શરીરનું બીજ ચિત્ત અને ચિત્તનું બીજ પ્રાર્થયત્ન તથા વાસના છે... .. ૮૫૭	
			૯૨	તત્ત્વજ્ઞાન, ચિત્તનાશ અને વાસનાક્ષયનો સાથે જ અગ્ન્યાસ કરવો ૮૬૪	
			૯૩	બોધ સ્થિર થવાથી ગાનીઓની થતી સમસ્થિતિ ૮૬૭	

શુદ્ધિ પત્ર

૫૪ વિ. પંક્તિ અશુદ્ધ

૪૧૫	૧	૧૪ આવવું
૫૩૧	૨	૩૦ વાસનાળો
૫૩૪	૨	૧૮ ઉપત્ત
૫૩૭	૧	૧૦ વીસ્તીણું
૫૩૮	૧	૧૧ મેહથી
૫૪૬	૨	૧૧ આતાન
૫૫૩	૧	૧૪ હેવા
૫૬૩	૨	૨૮ શરલોમાનને
૫૬૩	૨	૩૦ કદ્યો
૫૭૨	૨	૨૧ ઊત્ય
૫૭૨	૨	૩૦ તોએ
૫૭૩	૧	૧૬ નદીએઓ
૫૭૭	૧	૩૧ શકતા
૫૭૮	૨	૧ એક
૫૭૮	૨	૨ દંબની
૫૭૮	૨	૩૦ ખરડાયેલો
૫૭૯	૧	૧૧ સંધ્યાકળનાં
૫૮૨	૧	૮ આકરિમક
૫૮૬	૨	૩૦ તરવેતાની
૫૮૬	૧	૧૬ ભેગો
૫૮૯	૧	૨૭ બાધ
૫૯૭	૨	૨૩ પદ્ધતિમાં
૬૦૫	૧	૧૪ પિચાચ
૬૦૮	૨	૩૦ સુચુદ્ધિ ! છું
૬૦૯	૧	૮ વિષ
૬૧૨	૨	૩૫ આત્માવેતા
૬૧૯	૨	૧૮ અણવા
૬૧૯	૨	૨૫ દેખવા
૬૨૦	૨	૧૩ કરવાનારી
૬૨૬	૧	૨૬ અધિષ્ઠાન
૬૩૦	૧	૧૦ વિદ્યામાન
૬૩૫	૨	૧૯ સંધ્ય
૬૩૬	૨	૨૮ ચૂક્યાછો
૬૩૮	૧	૪ દોરાડાથી
૬૪૦	૧	૨૬ પ્રયોજનને
૬૪૩	૧	૨૯ અરૂદ
૬૪૫	૧	૩૩ આવકાશ

શુદ્ધ

આવવું	તે
વાસનાયોગો	
ઉત્પત્ત	
વિસ્તીણું	
મેહથી	
અતાન	
હેવા	
શરલોમાને	
કદ્યો	
ઉત્ય	
તોએ	
નદીઓ	
શકતા	
એ	
કદંબની	
ખરડાયેલો	
સંધ્યાકળનાં	
આકરિમક	
તરવેતાની	
ભેગો	
બાધ	
પદ્ધતિમાં	
પિચાચ	
સુચુદ્ધિ !	
વિષ	
આત્માવેતા	
અણવા	
દેખાવ	
કરવાનારી	
અધિષ્ઠાન	
વિદ્યામાન	
સંકલ્પ	
ચૂક્યા છો	
દોરાડાથી	
પ્રયોજનને	
આરૂદ	
અવકાશ	

૫૪ વિ. પંક્તિ અશુદ્ધ

૬૪૭	૨	૩૨ વૃદ્ધાવસ્થાથી
૬૪૯	૧	૮ અશ
૬૫૩	૧	૩૧ દો, નહિ
૬૫૫	૧	૩૦ ત્રેલોક્યમાં
૬૫૭	૧	૨૭ મહાબલવાન
૬૬૨	૧	૨૦ દિવ્યા
૬૭૩	૨	૧૪ છોકરનાં
૬૭૪	૨	૨૯ પાતળની
૭૦૧	૧	૧૩ દેવાતાઓ
૭૦૪	૧	૨૮ વિદ્યામાન
૭૧૭	૧	૧૦ મારવામાં
૭૧૭	૧	૨૫ ચાંડાળોની
૭૧૯	૧	૧૦ ચલિતો
૭૨૬	૨	૧૦ છોકરાઓની
૭૩૬	૧	૯ સ્વરૂપને આત્મ
૭૪૧	૧	૩ નિર્વિકલ્પ
૭૫૫	૨	૧૯ અધકાર
૭૬૨	૨	૬ રહેલો
૭૬૨	૨	૨૩ છતાં હોવા
૭૬૩	૨	૨૧ કાન્તિ
૭૭૨	૨	૨ ઉપશમ
૭૭૪	૨	૬ કહેવાવા
૭૭૬	૧	૨૮ સંકલ્પથી
૭૭૮	૨	૧૨ પ્રદર્શોની
૭૮૪	૨	૧ પામેલા
૭૯૬	૧	૧૫ પ્રાપ્ત
૮૦૫	૨	૧૭ સ્વપ્નપ્રકાશ
૮૩૭	૨	૩૩ આકૃતિઓ
૮૩૮	૧	૧૮ યાગ
૮૩૮	૨	૨ થવાથી
૮૩૯	૨	૨૧ અનાત્મ
૮૪૦	૧	૨ ઉપશમ
૮૪૦	૧	૨૦ ધન્વિ
૮૬૬	૧	૨૦ ધારઓથી
૮૬૮	૨	૨૬ નંદનનની
૮૬૮	૨	૩૩ કાકીની
૮૭૦	૧	૨૫ અસ્થિર

શુદ્ધ

વૃદ્ધાવસ્થાથી	
અશ	
દો નહિ,	
ત્રેલોક્યમાં	
મહાબલવાન	
દિવ્યા	
છોકરાનાં	
પાતાળની	
દેવતાઓ	
વિદ્યામાન	
મારવામાં	
ચાંડાળોની	
ચલિતો	
છોકરાઓની	
આત્મસ્વરૂપને	
નિર્વિકલ્પક	
અધકાર	
રહેલો	
હોવા છતાં	
કાન્તિ	
ઉપશમ	
કહેવાવા	
સંકલ્પથી	
પ્રદર્શોની	
પામેલા	
પ્રાપ્ત	
સ્વપ્નપ્રકાશ	
આકૃતિઓ	
યાગ	
થવાથી	
અનાત્મ	
ઉપશમ	
ધન્વિ	
ધારાઓથી	
નંદનનની	
કાકીની	
અસ્થિર	

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

४-स्थिति-प्रकरण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ म हार मा य ण

शुद्ध गुणराती भाषांतर

४-स्थिति-प्रकरण

ॐ सर्ग १ लो ७

जगतःपी चित्रनु वैधर्म्यं तथा सांખ्यादि मतनुं भंडन
वसिष्ठ उवाच—अथोत्पत्तिप्रकरणादनंतरमिदं शृणु ।

स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥

वસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ પ્રમાણે મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહ્યું.
હવે હું તમને મોક્ષપદ્ધતિને પમાડનાર સ્થિતિપ્રકરણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. મારા
કહેવા પ્રમાણે રહેલું આ દૃશ્યજગત અહંતાથી શુદ્ધ, આકાર વિનાનું, પ્રાંતિમાત્ર તથા
અસત્ છે.^૧ વળી તે કર્તા વિનાનું, રંગવાના પદાર્થથી રહિત, આકાશમાં ઉત્પન્ન
થયેલા ચિત્રના જેવું, દ્રષ્ટા વિનાનું, અનુભવરૂપ, નિદ્રા વિનાનું અને સ્વપ્ન જેવું-છે.^૨ તે
ભવિષ્યમાં થનાર નગરના નિર્માણ જેવું છે, ચિત્તમાં રહીને ઉદય પામેલું છે અને

* આ સ્થિતિપ્રકરણના પહેલા સર્ગમાં જગતરૂપી ચિત્રનું પ્રસિદ્ધ ચિત્રથી વૈધર્મ્ય
(અવળાવણું) વર્ણવેલું છે તથા સાંખ્ય વગેરેના મતનું ખંડન કરી બ્રહ્માત્મની સિદ્ધિ કરેલી છે.

વાનરે ટાઢ મટાડવા માટે કલ્પેલા મિથ્યા અશ્વિની પેઠે અર્થ સાધનારું છે. બ્રહ્મને વિષે અનન્ય (અભિન્ન) છતાં તે અન્ય (ભિન્ન) ની પેઠે રહ્યું છે, તે જળમાં પડનારી ધૂમરીના જેવું છે અને તે સત્ય છતાં આકાશમાં સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે શૂન્ય છે.^{૪૫} તેરત્નની કાન્તિના સમૂહની જેમ આકાશમાં દેખાય છે, તે આધાર વિનાનું છે અને ગંધર્વનગરની પેઠે નિત્ય નિરાધાર છે.^{૪૬} યુગતૃણાના જળની પેઠે તે અસત્ય છતાં સત્યના જેવું પ્રતીત થાય છે, કલ્પિત નગરની પેઠે તે દંઢ અનુભવમાં આવે છે, છતાં અસત્ય છે.^{૪૭} તે કવિએ કલ્પેલી કથામાંના નગરની તથા પર્વતની પ્રતિભાના સ્વરૂપ જેવું છે. તેની કોઈ સ્થળે સ્થિતિ નહિ હોવાથી તે અસ્થિત છે. તે નિઃસાર છે છતાં અતિ દંઢ છે. તે સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વત જેવું છે.^{૪૮} તે ભૂતાકાશની પેઠે આકારવાળું છે, શૂન્ય માત્ર છે, શરદ્ગુણનાં વાદળોની પેઠે અસ્થિર છે, અક્ષય છે અને અવિચ્છિન્ન છે.^{૪૯} આકાશની રથામતાની પેઠે તે ભાસમાન છે, વસ્તુ વિનાનું છે, સ્વપ્નની સ્ત્રીના સમાગમની જેમ ભોગ વગરે કીડા કરનારું છે અને અનર્થરૂપ છે.^{૫૦} તે વિચિત્ર વાદીની પેઠે પ્રકૃતિ છે, નીરસ છતાં સરસ આકૃતિવાળું છે અને પ્રકાશમાન છતાં ચિત્રમાંના સૂર્ય તથા અશ્વિની બેઠે નિસ્તેજ છે.^{૫૧} અનુભવ કરેલા મનોરાજ્યની બેઠે તે સ્વરૂપ તથા રૂપથી મિથ્યા છે અને ચિત્રમાં રહેલા કમળની પેઠે તે સ્પાર તથા મુગધ વિનાનું છે.^{૫૨} તે શૂન્યમાં પ્રકાશ પામેલું, અનેક પ્રકારના વર્ણથી આકારવાળું, મૂર્તિમાન, આકાર વિનાનું, ચારે બાજુથી શૂન્ય અને ઇન્દ્રધનુષની જેમ ઉત્પન્ન થયેલું છે.^{૫૩} તે પરમાત્માનો સ્વરૂપ વિચાર કરીએ તો પણ આ જગત સ્તંભ જેવું અસાર છે, જડ છે અને મિથ્યા પંચમહાભૂતો વડે રચેલું છે એમ જણાય છે.^{૫૪}

તે નેત્રોપથી દેખાતા અંધકાર જેવું મિથ્યા તથા ચક્રની પેઠે રહ્યું છે, અને અત્યંત રૂપ-રહિત છતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.^{૫૫} તે પાણીના પરપોટાના આકાર જેવું છે, શૂન્ય છતાં અંદરથી સ્ફુરણાયમાન શરીરવાળું છે, રસાત્મક છતાં પરિણામે કડવું છે અને નિરંતર ક્ષય તથા ઉદયવાળું છે.^{૫૬} આકળની પેઠે તે વિસ્તાર પામેલું છે અને પકડવા જતાં તે હાથમાં આવતું નથી. તે જડરૂપ અવિધાના સ્થાનકરૂપ છે, શૂન્ય છે અને પરમાણુ જેવું છે. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓનો મત છે.^{૫૭} વળી હું પાંચ મહાભૂતમય છું એ પ્રમાણે તે ગ્રહણ કરાય તેવું છે, શૂન્ય છે અને પાંચ મહાભૂત વિનાનું છે. જેવી રીતે રાક્ષસનું ગ્રહણ થાય છે તો પણ તે અસત્કરૂપ છે, તેવી રીતે આ જગત પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ થાય તેવું છે, તો પણ અસત્ છે.^{૫૮}

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન! બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે પ્રલયકાળના સમયમાં આ જગત પરમાત્મામાં રહે છે તથા તેમાંથી જ પાછું ઉદય થાય છે. તો એવી રીતે માનનાર જે માણસો છે, તે જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની છે, તે મારો સંશય મટાડવા માટે તમે મને કહો.^{૫૯-૬૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે આ દરજગત પ્રલયકાળમાં પરમાત્મામાં રહે છે, એમ જે માનનાર છે તેનું માત્ર અજ્ઞાન-પણું તથા બાળબુદ્ધિપણું છે તે સાંભળો.^{૬૧} આ જગતનો ઢોની સાથે સંબંધ નથી? એમ માનવાથી પણ કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાય છે તથા કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાતો નથી. એટલા માટે બીજમાં અંકુરની પેઠે પરમાત્મામાં જગત રહેલું છે, એવો બોધ વિપરીત છે અને વક્તા તથા શ્રોતાને મોહ કરનારો છે.^{૬૨} બીજમાં અંકુર રહે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં જગત રહે છે. એવા પ્રકારની જે બુદ્ધિ છે, તે પ્રલયકાળમાં જગતની સત્યતા જણાવવા માટે છે; પણ

* વાંદરાંએ કંડી ઋતુમાં ચણેલી અથવા ગેર આદિ રાના પદાર્થોના દગ્ધો કરી તાપે છે; તથા તેમના મોતની નિશ્ચિતિ થાય છે.

તેવી બુદ્ધિ રાખવી એ મૂઢપણું છે. તેનું કારણ કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૩} જીવ, ધાણા તથા ધાન્ય વગેરે જે બીજા જોવામાં આવે છે, તે ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોથી ગોચર છે, માટે તેમાંથી પણ તથા અંકુરની ઉત્પત્તિ થવી ઘટે છે.^{૨૪} પણ પરમાત્મા પાંચ ઇન્દ્રિયો, તથા છઠ્ઠા મનથી પણ અતીત છે, અણરૂપ છે અને સ્વયંભૂ છે; તેને જગતનું બીજપણું કેમ જ ઘટે?^{૨૫} આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ, પરથી પણ પર અને કાંઈ પણ નામથી અપ્રાપ્ય એવા પરમાત્માને બીજપણું કેમ તથા કેવી રીતે ઘટે?^{૨૬} પરમાત્માનું સ્વરૂપ વસ્તુતાથી સત્ય છે, તે પણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અજ્ઞાનીની દષ્ટિએ અસતરૂપ જણાય છે. તેને વિષે બીજપણું પણ નથી, ત્યારે પછી અંકુરપણું તો કેમ જ ઘટે?^{૨૭} ગગનથી પણ સ્વચ્છ અને શૂન્ય એવા પરમ પદમાં જગત, મેરુ, સમુદ્ર અને આકાશ વગેરે કેમ જ ઘટે?^{૨૮} જે વસ્તુ પોતે કંઈ પણ નથી તેમાં બીજી વસ્તુ કેમ રહે? અને જો તે વસ્તુ હોય, તો તેમાં રહેલી વસ્તુ કેમ ન દેખાય? એ પ્રમાણે આત્માનું કાંઈ પણ સ્વરૂપ નથી; માટે તેમાંથી જગત કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? શૂન્યરૂપ ઘટાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પર્વત ક્યાં છે અને તે કેવી રીતે અને ક્યારે ઉત્પન્ન થયો છે?^{૨૯,૩૦} વળી તડકામાં જમ છાયા રહી શકે નહિ, તેમ સત્ય સત્તાવાળા પરમાત્મામાં જડ સત્તાવાળું જગત કેમ રહી શકે? સૂર્યમાં અધકાર કેમ રહે? અગ્નિમાં હિમ કેમ રહે?^{૩૧} અણુમાં મેરુ કેમ રહે? નિરાકાર વસ્તુમાં સાકાર વસ્તુ કેમ રહે? છાયા તથા તડકાની એકતા ઘટતી નથી, તેવી રીતે એતન્ય તથા જડરૂપ જગતની એકતા ઘટતી નથી.^{૩૨} વડ તથા તેનું બી એ બન્ને સાકાર હોવાથી તેના બીજમાંથી અંકુર થવા સંભવ છે, પણ નિરાકાર પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી મોઢા આકારવાળાં જગત - ઉત્પન્ન થવાં સંભવતાં

નથી.^{૩૩} બીજા દેશમાં અને બીજા મનુષ્યમાં બુદ્ધિ વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોની શક્તિથી પ્રત્યક્ષ અનુમાન વગેરે બુદ્ધિના જ્ઞાન વડે જે આ દ્રશ્ય જગત જોવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ.^{૩૪} પરમાત્મા જગતરૂપી કાર્યમાં કારણપણાને પામેલા છે, એમ કહેનાર મૂઢબુદ્ધિવાળા છે. જે પરમાત્મામાંથી જ જગત ઉત્પન્ન થયું હોય તો ક્યાં સહકારી કારણ સહિત તે ઉદય પામ્યું? તે કહો.^{૩૫} માટે દુષ્ટબુદ્ધિવાળાએ કહેલા કાર્યકારણભાવને દૂર રાખો અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત જે પ્રભ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહ્યું છે એમ તમે જાણો.^{૩૬}

દુરુદ્ધિમિઃ કારણકાર્યમાર્થ સંકલ્પિતં દૂર-
તરે વ્યુદસ્ય ॥ તદેવ તત્સત્યમનાદિમધ્યં જગ-
ત્તદેતત્ સ્થિતમિત્યેવેહિ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં (સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'જન્યજનિનિરાકરણ' એ ના-
મનો સર્ગ ૧ હો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

જગતની સ્થિતિનું ખંડન તથા સત્ય-
સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અયૈતદમ્યુપગમે વચ્મિ વેદ્યવિદાં વર ।

સમસ્તકલનાતૈવે મહાચિદ્રયોન્નિ નિર્મલે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હવે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞ ! સમ-
સ્ત કલ્પનાથી અતીત અને નિર્મળ એવા પરમા-
ત્મામાં આ જગતની પ્રાપ્તિ સંબંધમાં હું તમને
કહું છું.^૧ જે પરમાત્મામાં જગત વગેરે અંકુર
રહેલા હોય, તો તે ક્યાં સહકારીકારણો સહિત
ઉત્પન્ન થાય છે, તે કહો.^૨ કારણ કે સહકારી-

* આ બીજા સર્ગમાં તકથી સ્વરૂપ બેદ વડે
જગતની સ્થિતિનું ખંડન કરી, પૂર્ણાનંદ સત્ય સ્વરૂપ-
ની સ્થિતિનું મંડન કરેલું છે.

× સહકારી કારણ એટલે એક વસ્તુને ઉત્પન્ન
કરવામાં કારણરૂપે રહેલાં બીજાં સાધન.

કારણ વિના અંકુરની ઉત્પત્તિ કહેવી તે તો વધ્યા
 સ્ત્રીને કન્યા ઉત્પન્ન થયા જેવી વાત છે. એમ
 કોઈ કન્યા ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ દિવસ કોઈએ
 દીઠી નથી.^૩ હવે સહકારી કારણ વિના પણ જગત
 ઉત્પન્ન થયું છે એમ માનતા હો તો, મૂળકારણ
 પોતે જ જગતના સ્વભાવથી સ્થિતિ પામેલું છે.^૪
 સર્ગના આરંભમાં બ્રહ્મ નિરાકારપણે સર્ગરૂપે
 આત્મામાં રહેલું છે, માટે તેમાં જન્ય (ઉત્પન્ન
 થના યોગ્ય) અને જનક (ઉત્પન્ન કરનાર) નો
 ક્રમ કેમ જ થયો? કદાપિ એમ કહો કે, પર-
 માત્મામાં પૃથ્વી વગેરે પોતે જ સહકારીકારણ-
 રૂપે રહેલાં છે, તો પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયા પહેલાં
 પોતે સહકારીકારણ કેમ જ બની શકે? એટલે કે
 ઉત્પત્તિ થયા વિના સહકારીકારણપણું ન થયે
 તથા સહકારીકારણ વિના ઉત્પત્તિ ન થયે. એટલા
 માટે સહકારીકારણ સહિત જગત પ્રલયકાળમાં
 પરમપદમાં શાંત થાય છે અને ચિત્તમાંથી પાછો
 તેનો વિસ્તાર થાય છે, એમ બોળકનું કહેવું છે;
 પણ વિદ્વાન માણસનું કહેવું નથી.^૭ માટે કે
 રામચ દ્રશ્ય ! આ જગત પ્રથમ હતું નહિ, વર્ત-
 માનમાં છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ; માત્ર
 ચેતનાકાશ આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં પ્રકાશપામે
 છે. કે રામ ! જ્યારે આ જગતનો અત્યંત
 અભાવ છે, ત્યારે અખિલ જગત બ્રહ્મનું જ સ્વ-
 રૂપ છે અને તેમાં અન્યથાપણું નથી.^૮ જે વસ્તુની
 પ્રધ્વંસભાવથી તથા અન્યથાભાવથી શાંતિ
 થાય છે, તે વસ્તુ ચિત્તમાં શાંત થતી નથી અને
 શાંત થાય તો પણ નજરે દેખાય છે.^{૧૦} કામ-
 કર્મ વગેરે વાસનાનાં બીજ સહિત એ જગતની
 શાંતિ થતી હોય, તો તેનો અત્યંત અભાવ થયો
 એમ જ કહેવાય. પણ ચિત્તની શાંતિ થયા વિના
 કામ-કર્મ વગેરેની શાંતિ થતી નથી, ત્યારે
 દશ્યતાની શાંતિ કેમ જ થાય? માટે આ દશ્ય-
 જગતનો અત્યંત અભાવ છે, એમ માન્યા વિના
 અનર્થનો ક્ષય કરવા માટે બીજ યુક્તિ નથી.^{૧૨}

આ જગત ચિદ્રેકરસ છે અને અણુમાત્ર પણ
 અચિદ્રૂપ નથી, એવું જ્યારે પાશું જ્ઞાન થાય
 ત્યારે 'આ હું છું' અને 'આ હું નથી' એ
 લોકપ્રસિદ્ધ બ્યવહાર ચિત્રકથા બને છે.^{૧૩} આ
 પર્વત, આ પૃથ્વી, આ વર્ષ, આ કદપ, આ
 ક્ષણ, આ જન્મમરણ, આ કલ્પાંતનો સંરંભ,
 આ મહાકલ્પાંત, આ સર્ગનો પ્રારંભ, આ
 આકાશ વગેરે સૃષ્ટિનો ક્રમ, આ કલ્પનાં લક્ષણ,
 આ કોટી બ્રહ્માંડ, આ આદ્યા ગયેલા સર્ગો, આ
 દૂરી આવેલા સર્ગો,^{૧૪-૧૬} આ દેવ તથા મનુષ્ય-
 નાં સ્થાનકના ભેદ અને આ સાત દ્વીપની તથા
 ત્રેતા વગેરે કાળની કલ્પના, એ પ્રમાણે અનેક
 પ્રકારના ભેદોથી મહાયૈતન્યરૂપી પરમાકાશ અનં-
 તરૂપે વીંટાઈને રહેલું છે.^{૧૭} જેવી રીતે આકાશમાં
 વિસ્તાર પામેલા સૂર્યના પ્રકાશ વડે પરમાણુ-
 ના ભેદ જણાય છે, તેવી રીતે પ્રથમ શાંતરૂપે
 રહેલું આ જગત મહાચિત્ત પરમાકાશમાં પ્રકાશ
 પામે છે. ચેતન્ય પોતે પોતાની અંદર ચમત્કારનું
 જ વચન કરે છે, તે જ સર્ગરૂપે જણાય છે; પણ
 તે રૂપરહિત અને નિરાધાર છે.^{૧૮,૧૯} ખરું
 બોલતાં મોટી શિક્ષામાં સ્થિર થઈ રહેલી રેખાની
 પેઠે આ જગતનો ઉદય નથી, નાશ નથી તેમ
 તે જતું નથી અને આવતું પણ નથી.^{૨૦} નિરા-
 કાર આકાશમાં જેવી રીતે તેથી જુદા નિરાકાર
 આકાશના ભાગ જણાય છે, તેવી રીતે નિર્મળ
 આત્મામાં પોતાની મેળે આ સર્ગ સ્ફુરે છે.^{૨૧}
 જેવી રીતે જળમાં દ્રવપણું છે, વાયુમાં સ્પંદ છે,
 સમુદ્રમાં ધૂમરી છે અને ગુણવાન મનુષ્યમાં ગુણ
 રસ છે, તેવી રીતે હ્રદય તથા અસ્તના આર-
 ભરૂપે રહેલું આ જગત એક વિજ્ઞાનધન, શાંત,
 બ્રહ્મરૂપે જ વિસ્તાર પામેલું છે.^{૨૨,૨૩} સહકારી-
 કારણ વિના શૂન્ય વસ્તુમાંથી પોતાની મેળે આ
 જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એમ કહેવું એ માત્ર
 ઉન્મત્ત માણસના બોલવા જેવું છે. આથી જેનું
 સર્વ અર્થની કળાનું કલંક શાંત થયું છે, તેના

નિકલ્પના સમૂહનો નાશ થયો છે અને જની દીર્ઘ નિદ્રા વિરામ પામી છે, એવા તમે જાણત થાઓ. પછી રાજ જવી રીતે પોતાની સભાના સ્થાનકને શોભાવે, તેવી રીતે તમે પ્રજાબોધ થવાથી અભય પદવીને પામીને પ્રજાવેતાઓની સભાને શોભાવો.^{૨૪/૨૫}

પ્રજાંતસર્વાર્થકલાકલંકો નિરસ્તનિઃશેષવિ-
કલ્પતલ્પઃ । ચિરાય વિદ્રાવિતદીર્વનિદ્રો મવા-
મયો મૃપિતમ્નુઃ પ્રસુદ્ધઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો ‘સ્થિતિળીલેખન્યાસ’ એ
નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો

જગતનું અનંતપણું

॥ રામ ઉવાચ ॥

મહાકલ્પાંતસર્ગાદૌ પ્રથમોસૌ પ્રજાપતિઃ ।
સ્મૃત્યાત્મા જાયતે મન્યે સ્મૃત્યાત્મૈવ તત્તો જગત્
રામ બોલ્યાઃ—હે પ્રજાન ! મહાકલ્પના
પ્રલય પછી સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રથમ આ પ્રજા-
પતિ સ્મૃતિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી
આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એમ હું માનું છું.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! તમે કહો
છો તે પ્રમાણે મહાપ્રલયને અંતે સૃષ્ટિના આરં-
ભમાં સ્મૃતિરૂપે જ પ્રથમ પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થાય
છે.^૨ પ્રજાના સંકલ્પરૂપ આ જગત સ્મૃતિરૂપ છે.
પ્રજાપતિનું પ્રથમ સંકલ્પિત જે નગર છે, તે જ
જગતરૂપે જણાય છે. આકાશમાં જવી રીતે મોટા
વૃક્ષોનો સંભવ નથી, તેવી રીતે પરમાત્માની
સૃષ્ટિના આરંભમાં જન્મ ન હોવાથી સ્મૃતિનો
સંભવ નથી.^{૨૪}

× આ ત્રીજા સર્ગમાં બોધદષ્ટિથી વિવર્તપણાની
સ્થાપના કરીને, અપવાદ બતાવવામાં આવશે; તથા
આત્માની દષ્ટિથી જગતનું અનંતપણું છે, એમ કહે-
વામાં આવશે.

રામ બોલ્યાઃ—હે પ્રજાન ! સૃષ્ટિના આરંભ-
માં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનો સંભવ કેમ નથી ?
તથા મહાપ્રલયના મોહ વડે પૂર્વકલ્પની સ્મૃ-
તિનો કેમ નાશ થાય ?^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પૂર્વે જે જે પ્રજાદિ દેવ-
તાનો મહાપ્રલયમાં નાશ થયો છે, તે સર્વ પ્રજા-
પદવીને અવશ્ય પામી ગયા છે.^૬ માટે હે સુવ્રત !
પૂર્વજન્મનો કર્તા કોણ છે ? તે તમે કહો. કારણ
કે સ્મરણ કરનારની સુક્તિ થવાથી સ્મૃતિ નિર્મૂ-
ળપણાને પામી ગઈ.^૭ એટલા માટે સ્મરણ કર-
નારનો અભાવ હોવાથી સ્મૃતિ કેમ ઉત્પન્ન
થાય ? કારણ કે મુહાકલ્પમાં સર્વનો અવશ્ય
મોહ થાય છે.^૮ ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં અનુભવ
થવાથી અથવા અનુભવ ન થવાથી જે સ્મૃતિ
છે, તે જ જગતનું સ્થાનક છે; તેથી જ ચૈતન્ય-
પ્રજ્ઞા દશરૂપે દેખાય છે. એ પ્રમાણે આદિ અને
અંત વિના પ્રકાશ પામતી ચૈતન્યપ્રજ્ઞા, એ જ
જગત છે. અનાદિકાળથી સિદ્ધ જે પ્રજાનું પોતાનું
ભાન છે, તે જ આતિવાહિક દેહ છે અને પ્રજા
પોતે જ સ્વર્ણ-સૂક્ષ્મ ભાવનાના આરોપના ક્રમ
વડે જગતરૂપે જણાય છે.^{૯-૧૧} વન, વાદળાં,
આકાશ, દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દિવસ તથા રાત્રિ-
ના ક્રમથી યુક્ત આ જગત પરમાણુમાં જણાય
છે.^{૧૨} એ પરમાણુની અંદર પણ બીજું પર-
માણુ વિસ્તાર પામીને રહેલું છે અને તેની
અંદર પ્રકાશ પામતા પર્વતના સમૂહો શોભે છે.
તેની અંદર પણ તેવી જ રીતનું તથા દર્ય-
જગતથી શોભતું બીજું પરમાણુ દેખાય છે. પણ
એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે.^{૧૩,૧૪} હે નિષ્પાપ !
એ પ્રમાણે જવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનીને સન્માન દદિ-
તું અનંતપણું છે, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસને
જગતની દદિતું અનંતપણું છે.^{૧૫} જ્ઞાનીની
દદિએ આ દર્ય જગત કેવળ શાંત તથા અન્યથ
પ્રજ્ઞરૂપ જ છે અને અજ્ઞાનીની દદિએ પ્રકાશિત
શુન્યથી યુક્ત છે.^{૧૬} જવી રીતે એક અણુમાં

બીજાં હજારે આણું દેખાય છે, તેવી રીતે પ્રજાંડ વડે વિકાસ પામેલું આ જગત છે. ^{૧૭} જવી રીતે એક થાંભલામાં પૂતળી હોય અને તેના અંગમાં બીજી પૂતળીની કોઈ કલ્પના કરે અને તેના અંગમાં વળી કોઈ ત્રીજી પૂતળીની કલ્પના કરે; તેવી રીતે આ ત્રેલોક્યરૂપી પૂતળી રહેલી છે. ^{૧૮} જેમ પર્વતમાં રહેલાં પરમાણુ તેનાથી ભિન્ન નથી અને સંખ્યામાં આવે તેમ પણ નથી, તેમ મહામેરુ પ્રજ્ઞમાં રહેલાં ત્રેલોક્યરૂપી પરમાણુઓ તેનાથી ભિન્ન નથી અને સંખ્યામાં આવે તેમ પણ નથી. ^{૧૯} જે સૂર્યનાં કિરણમાં રહેલાં લઘુ આણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય તો તે ત્રેલોક્યરૂપી પરમાણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય. ચૈતન્યરૂપી સૂર્યમાં ત્રેલોક્યરૂપી પરમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૨૦} સૂર્યની કાન્તિમાં, જળમાં તથા રત્નમાં જવી રીતે પરમાણુ ભમે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં ત્રેલોક્યરૂપી પરમાણુ ભમે છે. ^{૨૧} જવી રીતે શૂન્ય અનુભવરૂપ ભૂતાકાશ રહેલું છે, તેવી રીતે સર્ગના અનુભવરૂપ ચિદાકાશ રહેલું છે. ^{૨૨} સર્ગને સર્ગરૂપે જાણવાથી અધમ ગતિ થાય છે અને એને પ્રજ્ઞરૂપે જાણવાથી કલ્યાણ થાય છે. ^{૨૩} જે વિજ્ઞાનાત્મા છે અને જે વિશ્વના કારણનું શાસન કરનાર છે, તે બન્ને પરમાર્થદષ્ટિથી વિચાર કરતાં સંપૂર્ણ ચિદાકાશરૂપ પ્રજ્ઞનું જ સ્વરૂપ છે. જે જ્ઞમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે તે રૂપ જ છે એમ સમજવું. વળી જ્ઞાન થયા પછી સર્વ જાણવાની વસ્તુ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ^{૨૪}

વિજ્ઞાનાત્મા શાસિતા વિશ્વવીજં બ્રહ્મૈવાલં
સ્વં વિદાકાશમાત્રમ્ । યસ્માજ્ઞાતં યત્તદેવેતિ
વિદ્યાદેહ્યં સ્વાંતર્વૌષસંવૌધમાત્રમ્ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જગદાનંત્યવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩ જે સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૪ થો ઠ

જગતનું મૂળ મન છે-મનના નારાથી જગતની શૂન્યતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ઇન્દ્રિયગ્રામસંગ્રામસેતુના મવસાગરઃ ।

તીર્થિતે નેતરેણેહ કેનચિન્નામ કર્મણા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ઇન્દ્રિયોરૂપી સંગ્રામના જયરૂપી સેતુ વડે ભવસાગર તરી જવાય છે, પણ બીજા કોઈ કર્મથી ભવસાગર તરાતો નથી. ^૧ શાસ્ત્ર તથા સન્નિવૃત્તિ સમાગમ, જ્ઞાનાભ્યાસ અને વિવેકથી જેણે ઇન્દ્રિયો છુટી છે, તે માણસ આ દશ્યજગતનો અત્યંત અભાવ છે, એમ જાણી શકે છે. ^૨ આ પ્રમાણે હે રામ! સંસારસાગરની પકિત જે પ્રમાણે જાય છે તથા આવે છે, તેનું સર્વ સ્વરૂપ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. ^૩ હું તમને વધારે શું કહું? મન છે તે જ કર્મરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે. માટે તેનું છેદન કરવાથી કર્મરૂપી શરીરવાળા જગતરૂપી વૃક્ષનું છેદન થાય છે. ^૪ હે રામચંદ્રજી! આ સર્વ જગત મનરૂપ છે, માટે મનની ચિકિત્સા કરવાથી સકળ જગજગતરૂપી રોગની ચિકિત્સા થાય છે. ^૫ મનનું દેહાકાર મનન છે, તે જ સ્વપ્નની પેઠે ક્રિયા કરવાને સમર્થ દેહરૂપે થાય છે. ^૬ એટલે તો મન વિના દેહ ક્યાં દેખાય છે? ^૭ આ દશ્યજગતનો અત્યંત અસંભવ છે, એમ જાણ્યા વિના મનરૂપી પિશાચની સો કલ્પ સુધી પણ શાંતિ નથી. ^૮ મનરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં આ દશ્યજગતનો અત્યંત અસંભવ એ જ ઉત્તમ ઔષધ છે. ^૯ મન છે તે જ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, મનને લીધે જ જન્મ-મરણ છે અને તે જ પોતાની

* આ ચોથા સર્ગમાં ઇન્દ્રિય સહિત મન છે, તે જ વિશ્વનું મૂળ છે; માટે તેનું છેદન થતાં દશ્યનો અસંભવ દેખાવાથી જગત શૂન્ય જણાય છે, એમ ખતાવવામાં આવેશે.

ચિંતાના પ્રસાદથી અંધન પામે છે તથા મુક્ત થાય છે.^૯ મનનને લીધે ચિત્તની વૃદ્ધિ થવાથી આ જગત, વિસ્તારવાળા આકાશમાં શૂન્ય ગદ્ય-વનગરની પેઠે સ્ફુરે છે.^{૧૦} પુષ્પના ગુચ્છમાં રહેલી સુગંધી જન્મ પુષ્પમાં રહી છે, છતાં તેથી બુદ્ધિ જણાય છે, તેમ વૃદ્ધિ પામેલું આ જગત મનમાં સ્ફુરે છે તથા મનમાં રહેલું છે.^{૧૧} તલમાં જેવી રીતે તેલ છે, શુણ્વનમાં જેવી રીતે શુણ્ છે અને ધર્મીમાં જેવી રીતે ધર્મ રહેલા છે, તેવી રીતે ચિત્તમાં આ જગત રહેલું છે.^{૧૨} સૂર્યમાં જેવી રીતે કિરણોના સમૂહ છે, તેજમાં જેવી રીતે પ્રકાશ છે અને અગ્નિમાં જેવી રીતે ઉષ્ણતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે.^{૧૩} હિમમાં જેવી રીતે શીતળતા છે, આકાશમાં જેવી રીતે શૂન્યપણું છે અને વાયુમાં જેવી રીતે ચંચળતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે.^{૧૪} મન છે તે જ અખિલ જગત છે અને જગત છે તે જ મન છે. એ પ્રમાણે પરસ્પર એક-બીજા વિના એકબીજાની સ્થિતિ નથી. પણ એ પ્રેમાંથી મનનો નિરંતર આદેશ થાય છે, ત્યારે જગતનો ક્ષય થાય છે, પણ જગતનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે મનનો ક્ષય થતો નથી.^{૧૫}

મનો જગજગદલિલં તથા મનઃ પરસ્પરં
ત્વવિરહિતે સદૈવ હિ । તયોર્દયોર્મનસિ નિરંતરં
ક્ષિતે ક્ષિતં જગત્તુ જગતિ ક્ષિતે મનઃ ॥૧૫॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'સ્થિત્યંકુરકલન' એ
નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો

શુકાચાર્યને અપ્સરાનું દર્શન અને
તેથી તેમને થયેલી તન્મયતા

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્ સર્વધર્મજ્ઞ પૂર્વાપરાવિદાં વર ।

અયં મનસિ સંસારઃ સ્ફારઃ કથમિવ સ્થિતઃ ॥૧

રામ બોલ્યાઃ-હે ભગવન્ ! હે સર્વ ધર્મને જાણનાર ! હે પૂર્વાપરના ઉત્તમ વેત્તા ! બહાર સ્ફુરી રહેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે સ્ફુરી રહેલો છે ? હે અપાપ ! બહાર વૃદ્ધિ પામેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે સ્ફુરે છે, તે તમે સ્પષ્ટ દષ્ટાંત આપીને મને સમજાવો.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રોના મનમાં દૃઢ થયેલાં જગત જ પ્રમાણે સ્થિર થઈને રહેલાં હતાં, તે પ્રમાણે મનમાં આ જગત રહેલું છે.^૨ ઇન્દ્રજીની કુળાથી વ્યાકુળ થયેલા લવણ-રાજને જેવી રીતે ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ જગત મનમાં રહેલું છે.^૩ શુકાચાર્યને ધણા કાળ સુધી સ્વાર્ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી જેવી રીતે ભોગાધિનાથપણું, સંસારી-પણું તથા ભોગધરપણું થયું હતું, તેવી રીતે આ જગત મનમાં રહેલું છે.^૪

રામ બોલ્યાઃ-હે ભગવન્ ! ભુગુના પુત્ર શુકાચાર્યને, સ્વર્ગના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી ભોગાધિનાથપણું તથા સંસારીપણું કેમ થયું હતું ?

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! પૂર્વે, તમારાના વૃક્ષથી ઘેરાયેલા મંદરપર્વતના શિખર ઉપર ભૂગુ તથા કાળનો જ સંવાદ થયો છે, તે તમે સાંભળો. પૂર્વે, મંદરગિરિના ઠાઠાં એક કૂલો-થી ઢાંકાયેલા શિખર ઉપર ભગવાન ભૂગુઋષિએ

* આ પાંચમા સર્ગમાં ભુગુઋષિ સમાધિમાં હતા તથા શુકાચાર્ય પર્વતમાં કોડા કરતા હતા, તેવામાં તે (શુકાચાર્ય) ને અપ્સરાનું દર્શન થવાથી, મોઢથી તન્મયભાવના થઇ એટલી કથા કહેવાશે.

ધાર તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ત્યારે તેમની પાસે તેમના મહાબુદ્ધિમાન એવા 'શુક' નામના બાળપુત્ર રહ્યા હતા. ^{૮૫} તે શુક તેજસ્વી, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી કાન્તિવાળા અને સૂર્યના જેવા પ્રકાશમાન હતા. ત્યારે ભૃગુઋષિ તે ઉત્તમ વનમાં સર્વ કાળ, વનના પાષાણમાંથી કાતરેલી બધે પ્રતિમા હોય, તેવી રીતે નિશ્ચળપણે સમાધિમાં જ રહેતા હતા. ત્યાં બાળક શુકાચાર્ય કૂસાની સેજેમાં, સોનાચાંદીની વેદિકાઓમાં અને મંદારવૃક્ષની ઉત્તમ દોલા (હિંદોળા)માં રમણુ-લીલાથી ક્રીડા કરતા હતા. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે વિશ્વામિત્રઋષિના નિર્માણ કરેલા સર્ગમાં જેવી રીતે 'ત્રિશંકુ' ^x નામના રાજા રહ્યા છે, તેવી રીતે શુકાચાર્ય વિદ્યા તથા અવિદ્યાની વચ્ચે મોટી આપત્તિ પામ્યા હતા. એક દિવસ પોતાના પિતા ભૃગુઋષિ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હતા, તે સમયે જેવી રીતે શત્રુને જીત્યા પછી રાજા અન્યત્ર પછે રહે, તેવી રીતે શુકાચાર્ય અન્યત્ર પછે રહ્યા હતા. તેવામાં હીરસમુદ્રના મયનથી ઉત્પન્ન થયેલાં લક્ષ્મીજી જેમ જનાર્દન ભગવાનની દષ્ટિમાં આવે, તેમ આકાશમાર્ગમાં ચાલી જતી એક અપ્સરા તેમની દષ્ટિએ આવી. તે અપ્સરાએ મંદારવૃક્ષની માળા પહેરી હતી અને મંદ મંદ વાતા પવન વડે તેના કેશ ઝૂલતા હતા. ^{૧૦-૧૧} તે ચાલતી હતી, તેથી તેનાં હાર તથા ઝાંઝર ઝમકતાં હતાં. સુગંધથી તે આકાશ તથા પવનને સુગંધયુક્ત કરતી હતી. લાવણ્યમયી લતાના જેવું તેનું સ્વરૂપ હતું અને મદને લીધે તેનાં

^x સુશંકરમાં 'સત્યવત' નામનો રાજા હતો. તેણે ત્રણ મહાપાપ કર્યાં હતાં, તેથી તેનું 'ત્રિશંકુ' નામ પડ્યું હતું. વિશ્વામિત્ર તેના ગુરુ હતા. તેમણે પોતાના તેજથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાં બોલેલો, ત્યારે તે પાપી હોવાથી તેને દેવતાએ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં પાછો નાખ્યો; એટલે વિશ્વામિત્રે તેને સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીની વચ્ચે સ્થિર કરી દીધો. એ કથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

નેત્ર રાતાં હતાં. ^{૧૨} પોતાના દેહની કાન્તિથી ચંદ્રનાં કિરણથી તે દેશને અમૃતમય કરતી હતી; તેથી સંપૂર્ણ ચંદ્રમાને જેઈને જેમ સમુદ્રને ક્ષોભ થાય, તેમ તે અપ્સરાને જેઈને શુકાચાર્યનું મન ક્ષોભ પામ્યું અને અપ્સરા પણ શુકાચાર્યનું મુખ જેઈને કામવશ થઈ ગઈ. ^{૧૭, ૧૮} આમ અપ્સરાને જેઈને મોહ પામી ગયેલા શુકાચાર્યે કામદેવને વિષે પરાલવ પામેલા પોતાના મનને બોધ આપ્યો, તો પણ તે અપ્સરામાં જ તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર હોવાથી તે શુકાચાર્ય અપ્સરામય થયા. ^{૧૯}

મનસિજેષુપરાહતમાશયં સ પરિવોધ્ય મન-સ્તદનુશ્ચના । વિગાલિતેતરવૃત્તિતયાત્મના સ ચ વધૂમય એવ વમૂવ હ ॥ ૧૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ભાગવત્પ્રબલન' એ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૬ ટો ~ ~ ~

શુકાચાર્યનું સ્વર્ગમાં જવું અને ત્યાં તેમનું સન્માન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ ત્વાં મનસા ધ્વાયંસ્તત્રૈવામીલિતેક્ષણઃ ।

આરબ્ધવાન્મનોરાજ્યમિદમેકઃ કિલોશ્ચનાઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! ત્યાર પછી તે અપ્સરાનું મનમાં ધ્યાન કરતાં શુકાચાર્યે પોતાનાં નેત્ર મીંચીને મનોરાજ્ય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો: ^૧ 'આ મારી પાસે રહેલી અપ્સરા આકાશમાર્ગે ઇન્દ્રનાં ભુવનમાં ચાલી બય છે. તેની પાછળ ચાલતો હું પણ, દેવો જેમાં વિહાર કરે છે એવા સ્વર્ગમાં આવ્યો છું. આ કોમળ મંદારનાં પુષ્પનાં ધરેણીથી સુંદર તથા સુવર્ણ જેવાં શોભીતાં

^x આ ૭મી સર્ગમાં શુકાચાર્ય મન વડે સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાં ઇન્દ્રદેવતાએ તેમનું સન્માન કરી પોતાની પાસે બેસાડ્યા, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

શરીરવાળા દેવો છે.^{૨૭} આ લોચનના ઉલ્લાસથી પ્રત્યક્ષ નજરે આવેલી નીલકમળના જેવી દષ્ટિવાળી, મુખ હાસ્યથી શોભતી અને મૃગના જેવાં નેત્રવાળી સુંદર અપ્સરાઓ છે.^૪ પારિજાત વગેરે પુષ્પની માળાથી શોભતા, એકબીજાનું પ્રતિબિંબ પડવાથી વિશ્વરૂપ હરિના જેવા આકારના, હર્ષ પામતા અને પ્રકાશ પામતા દેવો અહીં રહ્યા છે.^૫ હાથીના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદ્યમાં આસક્ત થયેલા આ ભ્રમરાઓ, દેવતાઓનું અન્યક્ત મધુર સ્વરથી થતું ગાયન સાંભળીને મદ્યમાંથી વિરક્ત થયા છે અને ગીતા સાંભળી રહ્યા છે.^૬ આ ગંગાનદી છે. તેને વિષે સુવર્ણમય કમળની પાસે બ્રહ્માના હંસ તથા સારસ કુર્ચા કરે છે અને તેના કાંઠા ઉપરની વાડીમાં દેવોએ વિશ્રાંતિ લીધી છે. આ અહીં યમ, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, અશ્વિ, વરુણ અને વાયુદેવતા પોતાના શરીરની કાન્તિથી પ્રકાશિત કિરણોને વિસ્તારી રહ્યા છે.^૭ આ ઐરાવત હાથી છે. તે યુદ્ધમાં શસ્ત્રપ્રહારને ખંજવાળવા જેવો માને છે અને તેણે દાંત વડે ઘણા દૈત્યોને માર્યા છે.^૮ પુણ્યને લીધે પૃથ્વીમાંથી આકાશમાં તારારૂપે ગયેલા આ પુણ્યવાન પુરુષો આ દેવરૂપે થઈ રહ્યા છે. તેઓ મનોહર સુવર્ણ જેવા દેહવાળા છે અને આ વિમાનમાં બેસનારા છે. આ ગંગાનદીના જળતરંગો છે. મેરુપર્વતના પશ્ચરમાં પછડાવાથી તેમનાં પિંડુ દેવોને સ્પર્શ કરે છે અને તેઓ મંદારપુષ્પથી ભરેલા છે. પથરાઈ ગયેલા મંદારપુષ્પની મંજરીના સમૂહથી, પિંગળાવર્ણના તથા હિંડોળાથી ચપળ અપ્સરાની પંક્તિવાળો આ ઇન્દ્રના ઉપવનનો માર્ગ છે. આ કુંદ તથા મંદારના મકરંદના સુગંધવાળો અને ચંદ્રકિરણની પેઠે સુખરૂપ સ્પર્શવાળો પારિજાતનો પવન છે.^{૧૦-૧૩} આ સુંદર નંદનવન છે અને તેમાં પુષ્પના કેસરા તથા મકરંદના કણથી મહેંકતા વસ્ર વડે કીડા કરવાને થો. રા. ૨૯

ઉત્સાહવાળી એવી લતાઓ તથા અંગનાઓના સમૂહો રહ્યા છે.^{૧૪} દેવોની સ્ત્રીઓ (અપ્સરા)ને મનોહર ગીતના શબ્દથી આનંદ આપી નચાવનારા આ વિણાના મનોહર સ્વરવાળા 'નારદ' અને 'તુંબુરુ' નામના ગંધર્વ છે.^{૧૫} આ પુણ્ય કરનાર માણસો ઘણાંક ધરેણાંથી શણગારેલા છે અને આકાશમાં ઊડતાર વિમાનમાં બેસીને રહ્યા છે.^{૧૬} જમ વનલતા વનનું સેવન કરે, તેમ મદ્ય તથા કામદેવથી મદોન્મત્ત અંગવાળી આ અપ્સરાઓ ઇન્દ્રનું સેવન કરે છે.^{૧૭} ઇન્દ્રનીલમણિના જેવાં પુષ્પવાળાં, ચિંતામણિરૂપ કળીના સુચ્છવાળાં તથા પાકી ગયેલાં ફળથી જોયા દાંતની પેઠે શોભતાં અહીં આ કંડવવૃક્ષ રહ્યાં છે.^{૧૮} ત્રેલોક્યને સરજનાર બીજ બ્રહ્મદેવ હોય તેમ આ ઇન્દ્રદેવતા આસન ઉપર બેઠા છે અને હું તમને અભિનંદન કરું છું.^{૧૯} આ પ્રમાણે શુકાચાર્ય પોતાના મનથી વિચાર કર્યો અને આકાશમાં બીજ શુકાચાર્ય હોય તેમ તેમણે ઇન્દ્રને અભિનંદન કર્યું.^{૧૯, ૨૦} પછી ઇન્દ્રદેવે આદરથી જિભા થઈને શુકાચાર્યની પૂજા કરી અને હોય પકડીને પોતાની પાસે તેડી લાગ્યા અને આસન ઉપર બેસાડ્યા. તેમણે કહ્યું કે, 'હે શુકાચાર્ય ! તમારા આગમનથી આ સ્વર્ગલોકને ધન્ય છે. માટે હે નાય ! અહીં તમે ઘણા કાળ સુધી નિવાસ કરો.' ત્યારપછી ઇન્દ્રની પાસે આસન ઉપર બેઠેલા તથા શોભિત સુખવાળા તે શુકાચાર્ય, ત્યાં નિર્ભળ પૂર્ણચંદ્રની શોભાનું પણ હરણ કરતા હોય એમ શોભવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે સઘળા દેવતાના સમૂહે અભિનંદન કરેલા તથા ઇન્દ્રની પાસે બેઠેલા ભૂયુપ્ત શુકાચાર્ય ઘણો જ સંતોષ પામ્યા અને ઇન્દ્રદેવતાને અત્યંત પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા.^{૨૧-૨૪}

સકલસુરગણાભિવંદિતોઽસૌ મૃગુત્તમયઃ શત-
મનુષ્યાર્થસંસ્યઃ । ચિત્તરમતુલામવાપ તુષ્ટિ નર-
પતિસત્તમલાલનં વમૂવ ॥ ૨૪ ॥

સર્ગ ૬ દ્વે સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૭ મો

શુકાચાર્ય અને અપ્સરાનો અનુરાગ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति शुकः पुरं प्राप्य वैजुषं स्वेन तेजसा ।

विसस्मार निजं भावं प्राक्तनं व्यसनं विना ॥१॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ! આ પ્રમાણે શુકાચાર્ય પોતાના તેજથી મરણના દુઃખનો અનુભવ કર્યા વિના સ્વર્ગલોકમાં આગ્યા અને તેમને પોતાના પૂર્વના ભાવનું વિસ્મરણ થઈ ગયું.^૧ એક મુદ્દત સુધી ઇન્દ્રની પાસે વિશ્રાંતિ લીધા પછી સ્વર્ગસુખથી આનંદ પામેલા તે શુકાચાર્ય, સ્વર્ગમાં વિહાર કરવા માટે જીભા થયા.^૨ સારસ જેવી રીતે નલિનીની પાસે જાય, તેવી રીતે શુકાચાર્ય સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય એવી સ્વર્ગની શોભા જોઈને સ્ત્રીસમૂહને બોલા ગયા.^૩ તેવામાં, એકાદ્વૈત મિથ્યાભાસના જેવાં નેત્રવાળી જ અપ્સરાને પ્રથમ જોઈ હતી, તેને તેમણે વનના સીમાભાગમાં એક આંખાની વેલની જમ બીજી સ્ત્રીઓની વચમાં જોઈ.^૪ હે રામ! તે અપ્સરા પણ શુકાચાર્યને જોઈને પરવશપણુને પામી ગઈ. ચંદ્રકાંતમણિ ચંદ્રજ્યોત્સ્નાને જોઈને જળ સ્રવે, તેવી રીતે વિલાસથી ચપળ આકૃતિવાળી તે અપ્સરાને જોઈને શુકાચાર્યના અંગમાંથી પરસેવાનું પાણી પડવા માંડ્યું.^૫ આકાશમાં વિલાસ કરનારી શીતળ ચંદ્રજ્યોત્સ્ના ઉપર ચંદ્રકાંતમણિ દષ્ટિ કરે, તેમ જળઝરતા અંગવાળા તે શુકાચાર્યે તે અપ્સરા ઉપર દષ્ટિ કરી. ત્યાં શુકાચાર્યની દષ્ટિથી તે અપ્સરા પણ તત્પરાયણ થઈ ગઈ.^{૬-૭} રાત્રીએ પતિના વિયોગથી વિલાપ કરનારી ચક્રવાકની સ્ત્રી પ્રાતઃકાળે પોતાના પતિ ચક્રવાકને

જોઈને પ્રેમરસથી વિકાસ પામે, તેવી રીતે શુકાચાર્યને જોઈને તે અપ્સરા વિકાસ પામવા લાગી. આમ તે બંને સાચે જ એકબીજામાં અનુરક્ત થઈ ગયાં.^૮ આથી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય તથા કમલિનીના સમાગમથી જેવી શોભા થાય છે, તેવી ત્યાં શોભા થઈ રહી. તે નંદનવનનો પ્રદેશ સંકલિપત અર્થે આપનાર હતો, તેથી તે અપ્સરાના અંગને પરવશ કરીને શુકાચાર્યે તેને કામદેવને અર્પણ કરી. એટલે તેનાં કામળ અંગ ઉપર કામદેવનાં બાણોની વૃષ્ટિ થવા લાગી.^{૯-૧૦} કમળપત્ર ઉપર મેઘની ધારા પડવાથી જમ તેને કંપ થાય છે, તેમ તે અપ્સરાને કામદેવથી કંપ થવા લાગ્યો.^{૧૧} તેથી મંદ મંદ પવનથી ચલાયમાન થતી પુષ્પની મંજરીના જેવી તેની સ્થિતિ થઈ હતી. હાથી જેવી રીતે કમલિનીને ક્ષોભ કરે, તેવી રીતે નીલકમળના જેવાં નેત્રવાળી તથા હંસ અને સારસના જેવી ગતિવાળી તે અપ્સરાને કામદેવ ક્ષોભ પમાડવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે તે અપ્સરાની સ્થિતિ જોઈને સંકલિપત અર્થને સિદ્ધ કરનાર શુકાચાર્યે, મહાદેવજી સંહારનો સંકલ્પ કરે, તેવી રીતે અંધકારનો સંકલ્પ કર્યો; તેથી જમ ભૂલોકના લોકલોક પર્વતોના તટ અંધકારથી આકુળ થાય, તેવી રીતે તે નંદનવનનો પ્રદેશ અંધકારથી આકુળ થઈ ગયો. એ પ્રમાણે તે સ્ત્રી-પુરુષના મંડળમાં લગ્નરૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર અંધકારરૂપી સૂર્યનો ઉદય થયો અને જમ સાયંકાળે પક્ષીઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલ્યાં જાય, તેમ તે સ્થાનકથી તે અપ્સરાની સખીઓ તથા બીજાં મનુષ્યો પોતાની ઇચ્છિત દિશામાં ચાલ્યાં ગયાં. એટલે મયૂરની સ્ત્રી જમ મેઘ પાસે આવે તેમ દીર્ઘ તથા ચપળ કટાક્ષવાળી અને વૃદ્ધિ પામેલા મદનની વ્યથાવાળી તે અપ્સરા ભૃગુપુત્ર શુકાચાર્યની પાસે આવી. ત્યાર પછી માધવ ભગવાન શ્રીરસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે સ્ફટિકમણિના ગૃહમાં કલ્પેક્ષી શય્યા ઉપર શુકાચાર્યે પ્રવેશ

* આ સાતમા સર્ગમાં પ્રથમ જોયેલી અપ્સરાને શુકાચાર્યે સ્વર્ગમાં લીધી; તેથી તે બંનેનો પરસ્પર અનુરાગથી સમાગમ થયો, એટલી કથા કહેવામાં આવે.

કર્ચો; એટલે તે અપ્સરાએ પણ વિનયથી પોતાનું સુખ નમાવી, તેમના હાથનું અવલંબન કરી ત્યાં આગમન કર્યું.^{૧૦-૧૯} આથી તે ઇન્દ્રના હાથીના હૃદયમાં ઉપર રહેલી કમલિનીના જની શોભના લાગી. ત્યાર પછી મધુરરસ અને સ્નેહયુક્ત વાણી વડે તેણે મનોહર, આનંદયુક્ત તથા વિલાસવાળા અક્ષરથી શુક્રાચાર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે નાથ! જુઓ તો ખસ, નિર્મળચંદ્રના જેવા મારા સુખ ઉપર બાણ નાખનાર આ અનંગ મને અખળાને બાધે છે. હું અખળ છું, દીન છું તથા તમારે શરણે આવી છું; માટે તમે મારું પાલન કરો.^{૨૦-૨૨} હે સાધુ! કૃપણની આશ્વાસના કરવી એ જ સત્યરૂપનું વ્રત છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! સ્નેહદષ્ટિને ન જાણનારા મૂરખાઓ જ પ્રીતિની (પ્રીતિથી આવેલા માણસની) અવજ્ઞા કરે છે; પણ રસજ્ઞ માણસ તેમ કરતા નથી. હે પ્રિય! અન્યોન્યની આસક્તિથી નિઃશંકપણે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમ, જીવનરૂપ અમૃત સ્રવનાર ચંદ્રથી પણ અધિક પ્રીતિ ઉપજાવે છે. પરસ્પરની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પરસ્પર આનંદ આપનાર સ્નેહથી ચિત્તને જવું સુખ થાય છે, તેવું સુખ ત્રેલોક્યનું અધિષ્ઠા મળવાથી પણ થતું નથી. હે માનદ! ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શ થવાથી રાત્રિએ કુમુદતીને જવું સુખ થાય છે, તેવું તમારા ચરણના સ્પર્શથી મને સુખ થયું છે. હે સુંદર! ચંદ્રના કિરણોરૂપી રસના પાનથી જની રીતે અપળ ચંકારી જીવે છે, તેવી રીતે તમારા સ્પર્શરૂપી અમૃતના પાનથી હું જીવું છું. તમારા ચરણમાં લીન થયેલી આ જમરીને તમે કરપલ્લવથી આલિંગન આપો અને અમૃતથી પૂર્ણ એવા તમારા હૃદયકમળમાં તેવું સ્થાપન કરો.' એ પ્રમાણે કહીને જમ કલ્પવૃક્ષ ઉપર મંજરી પડે, તેવી રીતે અપળ સ્યામ નેત્રવાળી તથા ધુપધી પણ કામળ અંગવાળી તે અપ્સરા તેમના ઉરસ્થળ ઉપર પડી.^{૨૩-૨૯} પરસ્પર આસક્ત થયેલાં જમર તથા

તેની સ્ત્રી જમરી, જમ કમલિનીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ ધુપધા કેસરા તથા પરાગથી પીળા થઈ ગયેલા પવને કંપાવેલી તે વનસ્તળીમાં, વિલાસયુક્ત કાન્તિવાળાં તે દંપતીએ પ્રવેશ કર્યો.^{૩૦}

તૌ દંપતી તત્ર વિલાસકાંતી વિવેશતુસ્તાસુ વનસ્થલીષુ । કિંજલ્કગૌરાનિલવૃર્ણિતાસુ રક્તૌ દિરેફાવિવ પક્ષિનીષુ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'નવસંગમ' એ નામનો

સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી કેટલાક જન્મ બાદ શુક્રાચાર્યનો તપસ્વી જન્મ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति चित्तविलासेन चिरमुत्प्रेक्षितैः प्रियैः ।

प्रणयैर्ભર્મજ્વપાસીજીવ્યે સુસમાગમઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! એ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય ચિત્તવિલાસથી ઘણાક કાળ કલ્પિત સ્નેહ કરીને શુક્રાચાર્યને તે અપ્સરા સાથે સંતોષકારક સમાગમ થયો.^૧ મંદારવૃક્ષની માળાને ધારણ કરનારી તથા અમૃતના આસવથી 'મદોન્મત' થયેલી તે અપ્સરા સાથે શુક્રાચાર્યે બીજા નિર્મળ ચંદ્રમાની જમ વિહાર કર્યો.^૨ મદોન્મત હંસ તથા સુવર્ણમય કમલિનીથી ભરેલા મંદાકિનીના કાંઠા ઉપર તેમણે ચારણ તથા કિન્નરો સાથે વિહાર કર્યો.^૩ પારિજાતની લતામરી કુંજમાં વિલાસ કરતા તે શુક્રાચાર્યે, ચંદ્રમાની કળાથી શીતળ શરીરવાળા દેવો સાથે રસાયનનું પાન કર્યું.^૪ ચૈત્રય નામના મનોહર વનમાં લીલાને માટે લતા વડે કલ્પેલા હિંડોળામાં, તેમણે વ્યગ્ર

* આ આકાંક્ષા સર્ગમાં શુક્રાચાર્ય વિવિધ પ્રકારનું સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી પૃથ્વીમાં પડ્યા, ત્યાં વામનાને લીધે તેમના કેટલાક જન્મ થયા તથા અતે તપસ્વીપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

થયેલી વિદ્યાધરીઓના ગણ સાથે, ચિરકાળ સુધી વિલાસ કર્યો.^{૧૧} મંદરાચળ વડે જન્મ સમુદ્રનું પરિભ્રમણ થયું હતું, તેમ તેમણે પ્રમથ આદિ મહાદેવજીના ગણો સાથે નંદનવનમાં પરિભ્રમણ કર્યું. મંદોન્મત હાથી જેવી રીતે મેઠુ પર્વતની ભૂમિમાં ભ્રમણ કરે, તેવી રીતે તેમણે સુવર્ણમય બાળકતાના સમૂહથી જાણે જતા વડે છવાયેલી નદીમાં ભ્રમણ કર્યું.^{૧૨} કૈલાસ પર્વતના વનની નિકુંજમાં અપ્સરા સાથે વિલાસ કરતા શુકાચાર્ય કેટલીક રાત્રીઓ પસાર કરી. તેમણે પસાર કરેલી તે રાત્રીઓ મહાદેવજીએ ધારણ કરી રાખેલા ચંદ્રને લીધે કૃષ્ણપક્ષમાં પણ શ્યામ નહોતી થઈ.^{૧૩} ગંધમાદન પર્વતના શિખર ઉપર વિશ્રાંતિ લીધા પછી શુકાચાર્ય તે અપ્સરાને સુવર્ણમય કમળો વડે સર્વાંગે શણગારી. હે રામ! શુકાચાર્ય 'લોકલોક' નામના પર્વતના વિચિત્ર તથા મનોહર તટ ઉપર, તે અપ્સરા સાથે હાર્યપૂર્વક ક્રીડા કરી.^{૧૪} તેમણે મંદરાચળના જળમય દેશમાં, કલ્પિત દેવતાના મંદિરમાં સાઠ વર્ષ સુધી નિવાસ કર્યો અને બાળમૃગો સાથે ક્રીડા કરી.^{૧૫} ક્ષીરસમુદ્રના કંઠાઓ ઉપર વનિતા સાથે વિહાર કરનાર તે શુકાચાર્યનો સત્યયુગનો અર્ધકાળ શ્વેતદ્વીપમાં મનુષ્યો સાથે આદ્યો ગયો.^{૧૬} આમ અનંત જગતની સૃષ્ટિને સરજનાર તે શુકાચાર્ય, મનોરથમાત્રથી ગંધર્વનગર જેવા સંકલ્પ વડે ઉદ્યાનલીલાની આવી વિશેષ રચનાઓ કરીને, કાળની સામ્યતાને પામી ગયા.^{૧૭} ત્યાર પછી, તે શુકાચાર્ય દ્રીથી તે હરિજીનાં જેવાં લોચન વાળી અપ્સરા સાથે ઇન્દ્રના નગરમાં સુખેથી ખત્રીસ યુગ સુધી રહ્યા.^{૧૮} પછી પુણ્યનો ક્ષય થવાથી એ શુકાચાર્યનું દિવ્ય શરીર પતનના ભયથી ગળી ગયું અને તે પેલી માનિની અપ્સરા સાથે જ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.^{૧૯} જેવી રીતે રણ-સંગ્રામમાં હણાઈ ગયેલા શૂરવીર ચિંતાથી પરવશ થઈને પડે છે, તેવી રીતે જેનાં સમસ્ત અંગો

કપાઈ ગયાં છે અને વિમાન વગેરે આનંદનું સાધન જમતું હરાઈ ગયું છે, એવા તે શુકાચાર્ય પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.^{૨૦} પાણીનું ઝરણ પથ્થર ઉપર પડવાથી જન્મ તેના સો વિભાગ થાય, તેમ પૃથ્વી ઉપર પડેલા તે શુકાચાર્યનું શરીર દીર્ઘ ચિંતા સહિત સો પ્રકારનું થયું.^{૨૧} એ પ્રમાણે વીંખાઈ ગયેલા દેહવાળા તે શુકાચાર્યના તથા અપ્સરાના દુઃખથી યુક્ત થયેલા જીવોએ, માળા-વિનાનાં પક્ષીઓની જન્મ આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી શુકાચાર્યના જીવે ચંદ્રકિરણથી થયેલા હિમપણુને પામીને શાળમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી દશાણુદેશના કાઈ બ્રાહ્મણે એ પાંદેલા શાળનું ભોજન કર્યું, તેથી તેના વીર્યપણુને પામીને તે તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહ્યા. એ પ્રમાણે શુકાચાર્યનો દશાણુદેશના બ્રાહ્મણને ઘેર પુત્રરૂપે જન્મ થયો.^{૨૨-૨૩} ત્યાર પછી મુનિઓના સમાગમથી તે અનિન્દિત ઇલાવૃતખંડમાં રહ્યા અને ત્યાં એક મન્વંતર સુધી તેમણે ઉત્તમ તપ કર્યું. હવે પૂર્વની અપ્સરા શાપને લીધે ઇલાવૃતખંડમાં મૃગની યોનિમાં જન્મી હતી. શુકાચાર્યનો તેની સાથે સમાગમ થયો, તેથી તેમને મનુષ્યની આકૃતિનો મૃગીપુત્ર થયો. તે પુત્રના સ્નેહથી દ્રીથી તેમને મોહ થયો. તેથી 'આ મારા પુત્રને ધન મળે, આ મારા પુત્ર ગુણવાન થાય તથા તેનું આયુષ્ય વધે' એવી ચિંતાથી તેમણે તપ કરવાનો પણ ત્યાગ કર્યો. એવી રીતે તે પુત્રને માટે ભોગની ચિંતાને લીધે, તે ધર્મની ચિંતાથી ભ્રષ્ટ થયા. તેથી તેમના આયુષ્યનો ક્ષય થયો, એટલે સર્વ જન્મ પતનને ગળી બધા, તેમ કાળ તેમને ગળી ગયો.^{૨૪-૨૫} એ પ્રમાણે ભોગની ચિંતા સહિત તેમનું મરણ થયું, તેથી તેમનો મદ્રદેશના રાજાને ઘેર પુત્રરૂપે જન્મ થયો અને પોતે રાજા થયા.^{૨૬} આમ મદ્રદેશમાં તેમણે ઘણા દિવસ સુધી શત્રુ વિનાનું ઉત્તમ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી જન્મ કમળની પાસે હિમરૂપી વજ્ર આવે, તેમ તેમને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત

થઈ.^{૨૬} એટલે તેમણે તપ કરવાનો વિચાર કર્યો તથા તપની વાસના સાથે તેમનો મદરાજ તરીકેનો દેહ પડી ગયો. આથી 'સમંગા' નામની નદીના કાંઠા ઉપર રહેનારા એક તપસ્વી બ્રાહ્મણને ઘેર તેમનો તપસ્વી તરીકે જન્મ થયો. ત્યાં હે રામ ! મહાબુદ્ધિમાન તે બ્રાહ્મણે શાંતિથી રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરીને તે નદીને કંઠે તપ કરવા આંહુ.^{૨૭,૨૮} એ પ્રમાણે તે ભૂગુન્દન શુક્રાચાર્ય પોતાના મનની વિવિધ પ્રકારની વાસનાને લીધે તે તે વાસના પ્રમાણે વિવિધ જન્મદશાને પામ્યા. આમ, અનેક પ્રકારની શરીરપરંપરાનો અનુભવ કરીને અતે તે 'સમંગા' નામની નદીને કંઠે દૃઢ વૃક્ષની પેઠે સુખેથી નિશ્ચળપણે તપ કરતા હતા.^{૨૯}

વિવિધજન્મદર્શાં વિવિધાશયઃ સમનુભૂય શરીરપરંપરાઃ । સુખમતિષ્ઠમ્સૌ મૃગુન્દનો વર- નદીસુતે દૃઢવૃક્ષવત્ ॥ ૨૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ- પ્રકરણનો 'શુક્રવિવિધજન્માનુભવ' એ નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો

શુક્રાચાર્યનું મરણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति चिंतयतस्तस्य शुक्रस्य पितृप्रवृत्तः ।

जगमात्तितरां कालो बहुसंवत्सरात्मकः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ પ્રમાણે પોતાના પિતાની પાસે રહીને વિચાર કરતાં શુક્રા- ચાર્યને ઘણા સંવત્સરનો લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી કેટલાક કાળે, પવન અને તાપથી શિથિ- લ થઈ ગયેલો તેમનો દેહ, મૂળમાંથી કપાઈ ગયેલા વૃક્ષની જેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો.^{૩૦} ત્યારે જનમાં જેમ મૃગલો દર્શા કરે, તેમ તેમનું ચંચળ

મન સ્વર્ગગમન આદિ અતિવિચિત્ર દશાઓમાં ભગી રહ્યું.^૩ પછી ચક્રમાં પરોવેલું હોય, તેમ તેમનું તે આકુળ મન ભોગની કલ્પનાથી બ્રાંતિ પામીને તથા જન્મમરણની પરંપરા પામીને અતે 'સમંગા' નામની નદીને કંઠે વિશ્રાંતિ પામ્યું.^૪ એ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યને પોતાના દેહની અપેક્ષા વિના અનંત વૃત્તાંતથી ગાઢ, ઠામળ અને દૃઢ સંસ્કૃતિ (જન્મ-મરણ) નો અનુભવ થયો.^૫ તે બુદ્ધિમાનનો મદરાજના શિખર ઉપર જ દેહ હતો, તેમાં માત્ર ચામડાં તથા હાડકાં જ બાકી રહ્યાં અને તે તાપના વિસ્તારથી સુકાઈ ગયો હતો.^૬ પોલા વાંસમાં પવન ભરાવાથી જેમ શબ્દ થાય છે, તેમ તેમના દેહના છિદ્રમાં પવન ભરાવાથી ચિત્કાર શબ્દ થતો હતો. તેના શબ્દ વડે કાકલીસ્વરથી તે દેહ બંધે અભિમાનજન્ય દુઃખનો ક્ષય થવાથી આનંદને લીધે ગાન કરતો હોય એમ જણાતું હતું. શુભ વાદ્યોના જેવી ઘોળી હાંતની પંક્તિ વડે તેમનો દેહ, બંધે ભવા- ટવીમાં ભમેલા તેમના તુચ્છ મનને હસતો હતો ! તેમના મુખરૂપી અરણ્યમાં બૂના ફૂવારૂપ નાક, આંખ તથા મુખના ખાડાની શોભા વડે તેમનો દેહ બંધે જગતનું સ્વાભાવિક શૂન્યપણું પ્રત્યક્ષ દર્શાવતો હતો.^{૭-૮} એ શરીર તાપથી તપેલું હતું, વર્ષાનાં જળથી સિંચાયેલું હતું અને બંધે પૂર્વ- જન્મનાં સ્મરણથી ચળકતાં આસુ ખેરવી રહ્યું હોય એવું જણાતું હતું.^૯ એ પ્રમાણે તેમનો દેહ, ચંદ્ર તથા વાયુના વિકાસથી વનભૂમિમાં વીંખાઈ ગયો હતો અને વર્ષાઋતુમાં જળની ધારા પડવાથી તણાઈ રહ્યો જતો હતો. ઝરણમાં રહેલા ધાતુના રાગે કરીને તે પર્વત તથા નદીના તટમાં રંગાઈ ગયો હતો અને કુષ્કર્મથી રક્ષ થઈ બધ તેવી રીતે તે પવનથી ઊડેલી ધૂળ વડે રક્ષ થઈ ગયો હતો. સુકાયલાં લાકડાંની જેમ વાયુથી ચલાયમાન થવા- ને લીધે તે ખડખડતો હતો અને પવનના ચિ- ત્કાર શબ્દથી વનમાં તપ કરતો હોય તેમ જણા-

* આ નવમા સર્ગમાં ભુગુન્દનની પાસે રહેલો શુક્રાચાર્યનો દેહ, ચૃત્તવૃત્ત થઈ પડી ગયો તથા શુક્રાઈ ગયો, એટલું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

તો હતો.^{૧૦} તેનાં વાંકાં તથા સુકાર્થ ગયેલાં આત-
રડાંની તંત્રી જાયંદર શબ્દ કરતી હતી અને તે
અલક્ષ્મીરૂપે રહ્યાં હતાં. તે દેહને અર્ચમાત્ર બાધી
રહ્યું હતું અને તેનું ઉદર શૂન્ય હતું.^{૧૧-૧૪}
તેમના દેહની આવી સ્થિતિ થઈ હતી, તો પણ
તે પુણ્યાશ્રમ રાગ-દ્વેષ વિનાનો હોવાથી તથા
ભૃગુઋષિ મહાતપસ્વી હોવાથી, પક્ષીઓ તેમના
દેહનું ભક્ષણ કરી ગયાં નહિ.^{૧૫} એ પ્રમાણે યમ
અને નિયમ વડે શુદ્ધાર્થે^{૧૬} પોતાનું કદિપત
શરીર દુર્બળ કરી નાખ્યું હતું અને એમનું ચિત્ત
સમગ્રા નદીને કંઠે તપ કરતું હતું; ત્યારે તેમનું
પૂર્વનું શુદ્ધશરીર તો પવનથી રાતું થઈ ગયું હતું
અને તે પર્વતની મોટી શિલામાં લોટતું હતું.^{૧૭}

યમનિયમકૃશીકૃતાંગયદિશ્ચરતિ તપઃ સ્મ
મૃગદ્વહસ્ય ચેતઃ । તત્પરથ પવનાપનીવરક્તા ચિર-
મલુઠ્ઠમહતીષુ સા શિલાસુ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'ભાગવતકલેવરવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૯ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

શુદ્ધાર્થના મરણથી ભૃગુનો કાળ ઉપર
ક્રોધ અને કાળે આપેલો આત્મબોધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ વર્ષસહસ્રેણ દિવ્યેન પરમેશ્વરઃ ।

મૃગુઃ પરમસંવોષાદિરરામ સમાધિતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—ત્યાર પછી હે રામ ! એક
હજાર દિવ્ય વર્ષો, પરમ સમર્થ ભૃગુઋષિ પરમા-
ત્માનો બોધ થાય એવી સમાધિમાંથી વિરામ
પામ્યા. ત્યારે તેમણે જિનયથી નમાવેલા મુખ-
વાળા, શ્રેષ્ઠગુણવાન અને પુણ્યની મૂર્તિ જેવા
પોતાના પુત્ર શુકને ત્યાં બેસાડ્યા નહિ.^{૧૨} તેમણે

તો ત્યાં પોતાની આગળ માત્ર એ પુત્રની
કાયાનું પંજર જ બેસ્યું. તે દુર્ભાગ્ય અને દરિદ્ર-
તાની બધે સાક્ષાત્ મૂર્તિ જેવું હતું.^૩ તાપથી
સુકાર્થ ગયેલા તેમના શરીરના છિદ્રમાં તેતરપક્ષી
માળા બાંધીને રહેલાં હતાં અને સુકાર્થ ગયેલાં
આંતરડાંવાળી એમની ઉદરરૂપી શુદ્ધાની છાયામાં
દેડકાંઓએ વિશ્રાંતિ લીધી હતી.^૪ તેમના નેત્રના
ખાડામાં નવા ઘીડાએ પોતાનાં ઇંડાં મૂક્યાં હતાં
અને પડખાના હાડપિંજરમાં કાશોટા કરનારા
ઘીડા રહેતા હતા.^૫ વરસાદની ધારાથી જેનાં
આંતરડાં ધોવાઈ ગયાં છે, એવી સુકાર્થ ગયેલી
હાડકાંની પંક્તિએ, ઘટ તથા અનિદ્ર કૃષ્ણ આપ-
નાર પૂર્વની વાસનાનું અનુકરણ કયું હતું.^૬
શિવલિંગ ઉપર કપૂર ચડાવવાથી જેવી ધોળાશ
થાય, તેવી તેમના માથાની ઓપરી ધોળી થઈ
ગઈ હતી.^૭ તેમની ડોક સીધી હતી, તેની અંદર-
ની નસ સુકાર્થ ગઈ હતી અને માત્ર હાડકાં તેમાં
અવશેષ રહેલાં હતાં. તે લાંબી થઈ બધે વાસ-
નાને અનુસરી રહી હોય, એમ જણાતું હતું.^૮
એના નાકની ઢાંડીમાંથી વરસાદની ધારા વડે તેનું
માંસ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું અને તે ધોળી ઢાંડી
મુખમંડળના મધ્યભાગની સીમા ધારણ કરીને
રહી હતી.^૯ તેમની લાંબી કાંધ ઉપર મુખ જાયું
થઈ રહ્યું હતું અને તે બધે આકાશમાં ગયેલા
પ્રાણને માટે જાયું બેઠું રહ્યું હોય, એમ જણાતું
હતું.^{૧૦} તેમની બે અંધ, બે સાથળ, બે ગોઠણ
તથા બે હાથો, બમણા લાંબા થઈને પક્યા
હતા. આથી પરલોકના લાંબા માર્ગમાં જવાની
ખીકથી તે બધે આઠે દિશામાં પલાયન કરવાને
નીકળ્યા હોય એમ જણાતું હતું.^{૧૧} ખાલી, સુકાર્થ
ગયેલું તથા કૃત્ર આમડું જ જેમાં બાધી રહેલું છે
એવું તેમનું પેટ શૂન્ય હોવાથી અજ્ઞાનીના દૃઢ્યમ
રહેલી શૂન્યતા દર્શાવતું હોય એમ જણાતું હતું.^{૧૨}
એ પ્રમાણે દુઃખરૂપી હાથીને બાંધવાના રત્નભરૂ
પોતાના પુત્રનું સુકાર્થ ગયેલું શય બેઠેને ભૃગુઋષિ

* આ દશમા સર્ગમાં પુત્રનું શય દેખી ભૃગુ-
ઋષિને કાળના ઉપર ક્રોધ થયો, તેથી કાળે આત્મ-
વિજ્ઞાથી તેમને બોધ દીધો, એટલી કથા કહેવાશે.

પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યો વિના ઊભા થયા. ^{૧૩} તેના ઉપર દષ્ટિ કરતાં વાર જ 'અરે આ મારો પુત્ર મરી ગયો છે શું?' એવો તેમના મનમાં તક આવી. તેથી ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાના પુત્રને મરેલો જોઈને તેમને કાળ ઉપર અતિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ^{૧૪} 'મારા પુત્રનું કાળે આકાળ મરણ કયું' છે એમ ધારીને ભૂશુષ્કિ ક્રોધથી કાળને શાપ આપવાને તત્પર થયા. તે સમયે પ્રજાનો સંહાર કરનારો અરૂપી કાળ, રૂપ ધારણ કરીને મુનિની પાસે હાજર થયો. ^{૧૫, ૧૬} તેણે અડગ તથા પાશ ધારણ કર્યો હતો અને કુંડળ તથા કવચથી તે યુક્ત હતો. પ્યાર-માસરૂપી તેને પ્યાર હાથ હતા, છ મુગ્ધરૂપી તેને છ મુખ હતાં અને કિંકરની ટટલીક સેનાથી તે વીંટાયેલો હતો. ^{૧૮} તેના શરીરમાંથી જ્વાળાનો સમૂહ નીકળતો હતો, તેથી આકાશમાં પ્રકુલિત કેસડાનાં ઝાડવાળા પર્વતની શોભા યદ્ય રહી હતી. ^{૧૯} તેના હાથમાં રહેલા ત્રિશૂળમાંથી નીકળેલાં તેજનાં ફંડાળાં વડે સોનાનાં કુંડળની પેઠે દિશાઓ શોભતી હતી. ^{૨૦} તેના શ્વાસના વાયુથી પર્વતનાં શિખર ખરી ગયાં હતાં અને બાણે હિં ડોળામાં બેઠા હોય તેમ, તેઓ અક્ષાયમાન થવા લાગ્યા, પડતા લાગ્યા તથા ફરવા માંડ્યા. ^{૨૧} તેના અડગમંડળના પ્રકાશથી સૂર્યભિંબ રયામ યદ્ય ગયું હતું અને કલ્પસમયે બળી ગયેલા જગતના ધુમાડાથી આકુળ થાય, તેવી રીતે તે આકુળ થયું હતું. ^{૨૨} ત્યાર પછી હે મહાબાહો! ક્રોધ પામેલા મહામુનિની પાસે આવીને કાળે, કલ્પસમયે ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રના જ્વાં ગંભીર વચનથી સાંત્વના કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું: ^{૨૩} 'હે મુનિ! લોકની સ્થિતિને બાણનાર તથા પર-અપરને જોતાર મહાત્માઓ અન્યના અપરાધરૂપી નિમિત્ત હોય તો પણ મોહ પામતા નથી, તો નિમિત્ત વિના તો તેઓ કેમ જ મોહ પામે?' ^{૨૪} તમે અનંત તપ કરનાર બ્રાહ્મણ છો અને અમે નિયતિનું

પાલન કરનાર છીએ. તેથી તમે પૂજ્ય છો, એમ માની હું તમારી પૂજ કરું છું. પણ તમારા શાપ વગેરેના ભયથી હું તમારી પૂજ કરું છું, એમ તમે સમજશો નહિ. ^{૨૫} માટે હે અયુક્ત! મને શાપ દઈને તમે તમારા તપનો નાશ કરો નહિ. કલ્પકાળના મોટા અગ્નિથી મારો નાશ થયો નથી, તો તમે મને શાપથી કેમ બાળી શકશો? ^{૨૬} મેં બ્રહ્માંડની ટટલીક પંક્તિનો નાશ કર્યો છે, કોટી રૂદ્રને હું ગળી ગયો છું અને અસંખ્ય વિષ્ણુનું પણ મેં ભક્ષણ કર્યું છે. તો હે મુનિ! અમે કયે સ્થળે સમર્થ નથી થયા? ^{૨૭} હે બ્રહ્મન! અમે ભોક્તા છીએ તથા તમે અને બીજાઓ અમારો ભોજન છે. આ પ્રમાણે એક-બીજાની ઇચ્છા તથા દ્રેષ વિના, સ્વાભાવિક મર્યાદા રહી છે. ^{૨૮} અગ્નિની શિખા પોતાની મેળે જ જાંચી જાય છે, જળ નીચા પ્રદેશમાં જાય છે, ભોજન ભોક્તા પાસે જાય છે અને સૃષ્ટિ અંત કરનાર કાળ પાસે પોતાની મેળે જ જાય છે. ^{૨૯} આ સમય જગત મારા ભોજનરૂપે જ કલ્પેલું છે; કારણ કે પરમાત્મા પોને જગતરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પોતે જ તેના સંહાર કરે છે. ^{૩૦} કલ્પ વિનાની તાત્ત્વિક દષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઠાઈ કર્તા નથી તેમ ભોક્તા પણ નથી અને કલ્પકાળી અજ્ઞાની દષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઘણા કર્તા છે. પણ હે બ્રહ્મન! જોને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, તેણે જ માત્ર કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું કલ્પેલું છે; પણ જેને તત્ત્વજ્ઞાન છે, તેને કર્તા તથા અકર્તાપણું નથી. વૃક્ષના સમૂહમાં પુષ્પો તથા લુપ્તનોમાં પ્રાણીમાત્ર પોતાની મેળે આવે છે તથા જાય છે અને તેનાં નામ વગેરે કલ્પાય છે. ^{૩૧-૩૩} પાણીમાં રહેલા ચંદ્રભિંબના ચક્રન-માં કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સત્ય નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી; એવી રીતે સૃષ્ટિમાં કાળનું કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સમજવાનું છે. ^{૩૪} રજ્જુમાં સર્પની કલ્પના કરે, તેવી રીતે મન,

મિથ્યા બ્રમરૂપી ભોગમાં કર્તાપણાની તથા અ-
કર્તાપણાની કલ્પના કરે છે.^{૩૫} માટે હે મુનિ !
તમે આકુળ થઈને અપરાધ વિના મારા ઉપર
ક્રોધ કરો નહિ. આપત્તિનો એવો જ ક્રમ છે;
માટે તમે સત્ય વસ્તુનો વિચાર કરો.^{૩૬} અમે
બ્રાંતિથી કલિપત નામ તથા પૂજામાં પ્રીતિવાળા
નથી, તેમ અભિમાન વડે વશ પણ થયેલા
નથી. આ હું તમારી પાસે આવ્યો છું, તે માત્ર
તમે તપસ્વી છો અને માન્ય છો, એમ ધારીને
આવ્યો છું. જગતની મર્યાદાનું પાલન કરનાર
પરમેશ્વરની ઇચ્છારૂપી નિયતિના પરવશપણાથી,
હાથા માણસો વ્યવહારની ઇચ્છારૂપી નિયતિને
અનુસરીને રહ્યા છે.^{૩૭,૩૮} માટે વ્યવહારમાં
ચતુર માણસે અવશ્ય કર્તવ્યકર્મ કરવું. તેથી તમે
તમોગુણની વૃત્તિનો આશ્રય કરીને, તેનો નાશ
કરો નહિ.^{૩૯} અજ્ઞાનરૂપી દષ્ટિ ક્યાં, મહત્ત્વ ક્યાં
અને ધીરતા ક્યાં ! માટે જ્ઞાનીના સર્વ પ્રસિદ્ધ
માર્ગમાં પણ તમે અધેની જમ કેમ મોહ પામે
છો !^{૪૦} હે મુનિ ! તમે પોતાના કર્મફળના
પોષથી ઉત્પન્ન થયેલી દશાનો વિચાર કરતા નથી
અને સર્વજ્ઞ છતાં તમે મૂર્ખ મનુષ્યની જમ મને
વૃથા શાપ દેવાની કેમ ઇચ્છા કરો છો !^{૪૧} હે
મુનિ ! દેહધારી મનુષ્યમાત્રને બે પ્રકારનું શરીર
છે, તે તમે કેમ જાણતા નથી ! માણસમાત્રને
એક પ્રસિદ્ધ દેહરૂપી શરીર છે અને બીજું મન-
રૂપી શરીર છે.^{૪૨} તેમાં દેહ જડ છે અને તેનો
થોડા નિમિત્તથી પણ નાશ થાય છે અને મન
સ્થાયી-મોક્ષ સુધી રહેનાર છે અને તે ક્રોધ
વગેરેથી પીડા પામે છે.^{૪૩} ચતુર સારથિ જની
રીતે રથનું વહન કરે છે, તેવી રીતે અંતરમાં
વ્યાપાર કરનાર મન, સ્નેહથી દેહરૂપી રથનું
વહન કરે છે.^{૪૪} બાળક જની રીતે કાઢવના પુરુ-
ષની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે મન દેહાંતર
વિષયનો સંકલ્પ કરે છે તથા પૂર્વસિદ્ધ દેહનો
નાશ કરે છે.^{૪૫} ચિત્ત છે તેજ પુરુષ છે, માટે

ચિત્તે કરેલું તેજ કરેલું કહેવાય. અસત્ સંકલ્પની
કલ્પનાથી ચિત્તને બંધન થાય છે તથા કલ્પનાનો
ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત મુક્ત થાય છે.^{૪૬} આ દેહ
છે, આ અંગ છે તથા આ મસ્તક છે, એવી રીતે
અતિ વિકારવાળું મન જ કલ્પના કરે છે.^{૪૭} મન
પોતે નિશ્ચયપણાથી એક જીવમાથી બીજા જીવ-
પણાને પામે છે. એ પ્રમાણે અહંકારથી મન
પોતે અનેકપણાને પામે છે.^{૪૮} બીજાં પાર્થિવ
શરીર છે નહિ, તો પણ મન દેહની વાસનાએ
કરીને, પોતાની ઇચ્છાથી બીજાં પાર્થિવ શરીરને
બુઝાવે છે.^{૪૯} આ પ્રમાણે કલ્પના કરનાર મન
જ્યારે સત્ય પરમાત્માનો વિચાર કરે છે, ત્યારે
શરીરની ભાવનાનો ત્યાગ કરીને પરમ નિવૃત્તિ
પામે છે.^{૫૦} તમે જ્યારે સમાધિમાં હતા, ત્યારે
આ તમારા પુત્રનું મન, પોતાના મનોરથના
માર્ગ દ્વારા ઘણે દૂર ચાલ્યું ગયું.^{૫૧} માળામાંથી
ભીડીને પક્ષી આકાશમાં બળ્ય, તેવી રીતે તમારા
પુત્રનું મન આ દશ્યમાન દેહનો મંદર પર્વતમાં
ત્યાગ કરીને, ઇન્દ્રલોકમાં ગયું.^{૫૨} હે મુનિ !
જમ બ્રમર કમલિનીનું સેવન કરે, તેમ ત્યાં
ગયા પછી મંદારવૃક્ષની કુંજમાં, પારિજાત વૃક્ષની
તળે, નંદનવનમાં અને લોકપાલના નગરમાં બની-
સ યુગ સુધી, તે મહાતેજસ્વીએ વિદ્યાથી નામની
અપ્સરાનું સેવન કર્યું.^{૫૩,૫૪} ત્યાર પછી રાત્રીની
ઝાકળનો ક્ષય થાય, તેમ તીવ્ર વેગથી થયેલા
સંકલ્પને લીધે તેના કલિપત પુણ્યનો ક્ષય થયો.^{૫૫}
એટલે પુણ્યનાં આભરણો કરંભાઈ ગયાં, અવ-
યવનો ઉલ્લાસ પિત્ત થઈ ગયો અને પાકિયું
ફળ પૃથ્વી-ઉપર પડે, તેવી રીતે પેલી અપ્સરા સ-
હિત તે પૃથ્વી ઉપર પતન પામ્યા.^{૫૬} એ પ્રમાણે
દેવતાના શરીરનો ત્યાગ કરીને ભૂતાકાશમાં પ્રાપ્ત
થયા પછી, તેણે પૃથ્વીમાં જન્મ ધારણ કર્યો.^{૫૭}
પ્રથમ દશાણું દેશમાં બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ
થયો, ત્યાર પછી તે કાશ્યપ દેશમાં રાજા થયો.

* શુક્રાચાર્યના રાજ, પાર્શ્વ તથા હંસ વગેરે

ત્યાર પછી તે પારથી થયો અને ત્યાર પછી તે ત્રિપથગા નદીને કંઠે હંસની યોનિમાં જન્મ્યો.^{૫૮} પછી તે-સૂર્યવંશમાં 'પોંડુ' નામનો રાજા થયો અને પછી તે સૌર તથા શાલ્વદેશમાં બીજાને મંત્રનો ઉપદેશ કરનાર થયો. ત્યાર પછી એક કદપ સુધી-વિદ્યાધરની યોનિમાં તેનો જન્મ રહ્યો.^{૫૯} ત્યાર પછી પાછો બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ થયો. પછી તે મદ્રદેશમાં રાજા થયો અને ત્યાર પછી તે 'સમંગા' નામની નદીને કંઠે તપસ્વી બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ્યો અને તેનું 'વાસુદેવ' નામ પડ્યું.^{૬૦} એ ઉપરાંત તેની વાસનાને લીધે બીજી દેટલીક વિષમ તથા વિચિત્ર યોનિમાં પણ તેનો જન્મ થયો હતો.^{૬૧} વિંધ્યાચળમાં તથા કૈકટ દેશમાં તે લીલ થયો હતો, સૌવીર દેશમાં તે રાજા થયો હતો અને ત્રિગર્ત દેશમાં તે ગધેડો થયો હતો.^{૬૨} કિરાત દેશમાં તેનો વાંસની ઝાડીમાં જન્મ થયો હતો, ચીનદેશમાં તેણે હરિણની યોનિમાં અવતાર લીધો હતો. તાલના વૃક્ષની નીચે તે સર્પરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો અને તમાલના ઝાડ નીચે તે પનકુકુટ (વનનો ફૂકડો) થયો હતો.^{૬૩} પ્રથમ જ્યારે તે મંત્રને જાણનાર થયો હતો, ત્યારે વિદ્યાધરના નગરની પ્રાપ્તિ થાય એવી વિદ્યાનો તેણે જપ કર્યો હતો.^{૬૪} તેથી હે બ્રહ્મના તેનો વિદ્યાધરની યોનિમાં જન્મ થયો હતો. તે સમયે તે હાર, કુંડળ તથા ચુકટથી તેમજ પોતાની લીલાથી સ્ત્રીઓને આનંદ ઉપજાવનાર હતો.^{૬૫} આથી નાચિકાશ્રી કમલિનીનો સૂર્ય હોય અને કામદેવની બીજી મૂર્તિ હોય, તેવી રીતે તે વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓને પ્રિય હતો તેમજ ગંધર્વનગરના ભૂષણરૂપ હતો.^{૬૬} એ પ્રમાણે એક કદપ સુધી તે વિદ્યાધર રહ્યો. ત્યાર પછી

અવતાર પ્રથમ લખ્યા નથી; તે પછી અહીં લખ્યા છે, તે પરથી અવતાર થયા છે, એમ સમજવાનું છે.

+ સૌવીર દેશને હાલમાં કેન્ડુ કહે છે.

÷ ત્રિગર્ત દેશને હાલમાં પંજાબ કહે છે.

કદપસમયે જ્યારે પ્યાર સૂર્યોનો સાથે ઉદય થયો, ત્યારે પતંગ અક્ષિમાં ભસ્મ થઈ જાય, તેવી રીતે તે સૂર્યનાં કિરણથી ભસ્મ થઈ ગયો. પછી માળા વિનાની પક્ષિણી જન્મ આકાશમાં ભમે, તેમ તેની વાસના જગતના નિર્માણરહિત વિસ્તારવાળા આકાશમાં ભમવા લાગી.^{૬૭, ૬૮} ત્યાર પછી બ્રહ્માની રાત્રી સમાપ્ત થઈ, ત્યારે વિચિત્ર આરંભ કરનાર સંસારની રચનાનો પ્રારંભ થયો.^{૬૯} તેમાં એ તમારા પુત્ર શુક્રાચાર્યની વાસના ચલાયમાન થઈ બ્રાહ્મણપણાને પામી, તેથી આજ સત્યયુગમાં પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ થયો છે.^{૭૦} હે મુનિ! તેનું 'વાસુદેવ' એવું નામ છે, તે બુદ્ધિમાનોના સમૂહમાં જન્મ્યો છે અને તેણે સમય શાસ્ત્રોતું અધ્યયન કર્યું છે.^{૭૧} હે મહા-મુનિ! આ પ્રમાણે તમારો પુત્ર શુક્ર એક કદપ સુધી વિદ્યાધરપણુ ભોગવીને, બ્રાહ્મણની યોનિમાં જન્મ્યો છે અને હમણાં તે સમંગા નદીને કંઠે તપશ્ચર્યા કરે છે.^{૭૨} આમ વિવિધ પ્રધારની વિષયવાસનાને અનુસરીને, તમારો પુત્ર જગતમાં ખેર તથા કરજના જેવી ભયંકર શુદ્ધા જેવા વિચિત્ર ગર્ભવાસમાં તથા અતિ ગાઢ વનસ્થલીમાં ભમ્યો છે.^{૭૩}

વિવિધવિષયવાસનાનુવૃત્ત્યા શ્વદિરકરંજ-
કરાલકોટરાસુ । જગતિ જઠરયોનિર્તા પ્રયાતો
મહનવરાસુ ચ કાનનસ્થલીપુ ॥ ૭૩ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'કાલવચન' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૧૧ મો ~

ભૂગુન્ધપિ અને કાળનો સંવાદ

॥ કાલ ઉવાચ ॥

અયોદ્યામતરંગૌષમાંકારણિતાનિલે ।

વીર એવ તરંગિણ્યાસ્તપસ્તવપતિ તે સુતઃ ॥ ૧ ॥

કાળ બોલ્યો:-હે ભૂગુ ! જ્યાં જ્યાં જ્યાં તરંગોના સમૂદાનો ધ્વનિથી પવન રણકાર કરે છે, ત્યાં સમંગાનદીને કાંઠે તમારો પુત્ર આજ તપ કરે છે.^૧ તેણે ૪૮૫ વધારી છે તથા રુદ્રાક્ષના બેરખા ધારણ કર્યા છે તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ભ્રમ છોડ્યો છે. એવી રીતે સ્થિર તપમાં તેને આઠસો વર્ષ થયાં છે.^૨ માટે હે મહામુનિ ! જે તમને સ્વપ્ન તથા મનના ભ્રમરૂપ એવા તમારા પુત્રને જ્ઞેવાની ઇચ્છા હોય, તો તમે જ્ઞાનદષ્ટિથી સમાધિ કરીને તેને જુઓ.^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-જગતના ઈશ્વર તથા સમાનદષ્ટિવાળા કાળે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મુનિએ પોતાના પુત્રનું ચરિત્ર જ્ઞાનદષ્ટિથી જોયું. તે સમયે બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલું પોતાના પુત્રનું સપથું વૃત્તાંત એક મુદ્ગતમાં તેમના જ્ઞેવામાં આવ્યું.^૪ એ પ્રમાણે તેમણે સમંગાનદીને કાંઠે પોતાનો પુત્ર તપ કરે છે, ત્યાં સુધીનું તેનું વૃત્તાંત જોયું. પછી પુત્રની ચિંતાનો ત્યાગ કરીને તેમણે મંદરપર્વતમાં કાળની પાસે રહેલા પોતાના શરીરમાં પાછું અનુસંધાન કર્યું.^૫ ત્યાર પછી વિરમયથી આશર્પવાળી દષ્ટિ વડે તેમણે કાળના તરફ સ્નેહમંદ્રી નજર કરી. પછી રાગરહિત થયેલા તે ભૂગુન્ધપિએ વીતરાગ એવા કાળને આ વચન દર્શાવ્યું:^૬ 'હે ભગવન ! હે બ્રહ્મચર્ય ! અમારું ચિત્ત રાગ વગેરેથી મક્ષિત

થયેલું છે, માટે અમે અજ્ઞાની છીએ, તમારા જ્ઞેવાઓની બુદ્ધિ તો ત્રણ કાળને જાણનારી છે.^૭ અનેક પ્રકારના વિકારથી યુક્ત આ જગતની સ્થિતિ અસત્ય છતાં સત્ય હોય તેમ જણાય છે અને તે વિદ્વાન માણસને પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. ઇન્દ્ર-જાળની પેઠે માયા અને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર મનો-વૃત્તિનું રૂપ તમે જ જાણો છો અને તે તમારી અંદર જ રહેલું છે. હે ભગવન ! આ મારા પુત્રનું કદપ સુધી શત્રુ નથી, તે છતાં તેને મરેલા જોઈને મારા મનને સંભ્રમ ઉત્પન્ન થયો કે, મારા પુત્રના આયુષ્યનો ક્ષય થયો નથી, તો પણ કાળ તેનું હરણ કરી ગયો ! એવી રીતે દેવના પરવશણથી મારી તુચ્છ ઇચ્છાનો ઉદય થયો. ત્યારે હે વિશ્વ ! અમે સંસારની ગતિને જાણીએ છીએ, તો પણ સંપત્તિ અને આપત્તિને લીધે હર્ષ અને ખેદને વશ થઈએ છીએ.^૮ હે ભગવન ! અયોગ્ય કાર્ય કરનાર ઉપર ક્રોધ કરવો તથા યોગ્ય કાર્ય કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થવું, એવી સંસારમાં સ્થિતિ રહેલી છે.^૯ હે જગદ્ગુરુ ! અમુક કાર્ય અનરૂપ કરવું જોઈએ તથા અમુક કાર્ય ન કરવું જોઈએ, એવો જ્યાં સુધી નિર્દય છે, ત્યાં સુધી જ જગતનો ભ્રમ છે; પણ તે જગતના ભ્રમનો તથા ક્રોધ અને પ્રસન્નતાના નિયમનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.^{૧૦} તમે નિયતિનું પાલન કરનાર છો, એ વિષે કાંઈ પણ વિચાર કર્યો વિના, મેં તમારા ઉપર ક્રોધ કર્યો છે, તેથી હું શિક્ષાને પાત્ર થયેલો છું.^{૧૧} હે દેવ ! તમે મારા પુત્રના ચેષ્ટિતનું મને સ્મરણ કરાવ્યું, તેથી સમંગા નદીને કાંઠે મેં મારા પુત્રને જોયો. આ જગતમાં મન છે, તે જ ભૌતિક-શરીરની કલ્પના કરે છે, માટે ભૌતિક શરીર અને બીજું મનરૂપી શરીર એમ બે શરીરો છે. એ મનરૂપી શરીર વડે આ જગતની ભાવના થાય છે.^{૧૨}

કાળ બોલ્યો:-હે બ્રહ્મન ! તમે સાચું કહ્યું. મન છે તે જ શરીર છે. કુમાર જન્મ પડે છે, નેમ મન સંકલ્પથી દેહને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૩}

* આ અગ્નિવારમાં સર્વમાં પુત્રનું જ્ઞાનને વાળો. ભૂગુની યોગદશાનું તથા 'જગતની સ્થિતિ મનની ક્રીડાભાવ છે' એ વિષયનું કાળના સંવાદ દ્વારા વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

ખાળક જીવી રીતે ભૂતની કલ્પના કરે, તેવી રીતે મન મોહથી સંકલ્પ કરીને નહિ કરેલા આકારને કરે છે તથા કરેલા આકારનો નાશ કરે છે.^{૨૦} સંભ્રમ થયો, સ્વપ્ન થયું, મિથ્યા જ્ઞાન થયું તથા ગંધર્વનગર વગેરે અસત્ આકાર નજરે આવવા, એ બધી શક્તિ, મનમાં રહેલી છે.^{૨૧} હે મહા-મુનિ! આ સ્થૂલ દૃષ્ટિની દશાના આધારથી મન તથા શરીર એવી રીતે પુરુષની બે કાયા છે, એમ કહેવામાં આવે છે.^{૨૨} હે મુનિ! આ ત્રણ જગતનું મનના મનનમાત્રથી નિર્માણ થયેલું છે અને તે સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી, તેથી તે અતિવચનીય છે.^{૨૩} ચિત્ત અને દેહના અવયવરૂપ હતા હોય તેવી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી ભેદની વાસનાને લીધે, અજ્ઞાનથી થયેલા બે ચંદ્ર-માના જ્ઞાનની જેમ આ જગતનું અનેકપણું ઉત્પન્ન થયેલું છે.^{૨૪} ભેદવાસના વડે પદાર્થના સમૂહને જોનાર મન, ઘટ-પટ વગેરે સર્વ પદાર્થને ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિ છે.^{૨૫} 'હું કુશ છું', 'હું કુખી છું' અને 'હું મૃદુ છું', 'હૃત્યાદિ ભાવોની ભાવના કરનાર મન પોતાના વિકલ્પથી થયેલા સંસારીપણાને પામે છે.^{૨૬} મનનથી થયેલું આ કૃતિમ રૂપ મારું નથી; કારણ કે, તે કૃત્રિમ રૂપનો ત્યાગ કરવાથી મન શાંત અને સનાતન બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ થઈ રહે છે. હવે વિસ્તારવાળો એક સમુદ્ર છે, તેમાં અનેક તરંગો છે, તે સ્પન્દના અભાવવાળો હોવાથી મોટા કલ્બોલોથી શોભે છે તે જળરૂપ છે, સમાન છે, સ્વચ્છ છે, શુદ્ધ છે, સ્વાદિષ્ટ છે, શીતળ છે, અવિનાશી છે, વિસ્તીર્ણું છે, મહામહિમાવાળો છે અને સ્ફુટ છે. તેને વિષે નાનો તરંગ, પોતાના સ્વભાવથી જ્યારે પોતાના રૂપની ભાવના કરે છે, ત્યારે પોતાના વિકલ્પથી 'હું નાનો છું' એવી ભાવના કરે છે. તેમાં મોટો તરંગ પોતાના સ્વભાવથી જ્યારે પોતાના રૂપની ભાવના કરે છે, ત્યારે પોતાના વિકલ્પથી 'હું મોટો છું' એવી ભાવના કરે છે.^{૨૭-૩૧} વળી નાનો તરંગ 'મારું

રૂપ બ્રહ્મ થયું છે' એમ માનીને પોતાની ભાવના કરે છે અને પડી જવાના ભયથી તીરની ભૂમિ-પ્રત્યે બચે છે.^{૩૨} એક પળ પહેલાં જ મારો જન્મ થયો છે' એમ માનીને, કોઈ તરંગ કિરણથી યુક્ત થઈને, રત્નસમૂહ સહિત પોતાની કાન્તિથી આનંદ પામે છે.^{૩૩} જ્યારે તરંગમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે 'હું શીતળ છું' એમ તે માને છે. કાઠે રહેલા પર્વતના દાવાનળનું જ્યારે તરંગમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે 'મારું શરીર બળે છે' એમ માનીને તે ભય પામે છે, તેમજ 'હું દગ્ધ થયો છું' એમ માનીને, મૌન ધારણ કરી તે કંપવા લાગે છે. જ્યારે તરંગમાં કાઠે રહેલા પર્વત તથા વનના વૃક્ષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે 'હું મોટા આરંભના આડંબરથી યુક્ત છું' એમ માની તે પોતાના કૃતાર્થપણાથી શોભે છે. જ્યારે તરંગમાં ચપળ પવન પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ચપળ શરીરનો અત્યંત નાશ થવાથી 'હું ખંડ ખંડ થઈ ગયો છું' એમ માની તે રુદ્ધ કરતો હોય એમ દેખાય છે. આમ છતાં તે તરંગો જળધાની સમુદ્રથી જુદા નથી, તેમ તેનું કાંઈ સત્ તથા અસત્ત્વરૂપ રૂપ પણ નથી. હૃસ્વ-દીર્ઘ વગેરે ગુણ મોજમાં નથી, તેમ તે મોજ હૃસ્વ-દીર્ઘ વગેરે ગુણમાં નથી.^{૩૪-૩૬} સમુદ્રમાં તરંગ રહેલા નથી, તેમ નથી રહેલા એમ પણ નથી. માત્ર સમુદ્રમાં જ તરંગો જોવામાં આવે છે, તે સકલ્પથી જુદાપણાના ભેદ માટે કલ્પેલા છે.^{૩૭} વારંવાર તરંગોનો નાશ થાય છે તથા વારંવાર તે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે તે એક-બીજામાં ભેગભેગ થાય છે, ત્યારે તેમાં ભિન્નતા જણાતી નથી.^{૩૮} પણ તે સર્વ તરંગનું એક જળ એ જ સામાન્યરૂપ છે, તે જ પ્રમાણે વિસ્તારવાન, સ્વચ્છ, શુદ્ધ, નિરામય, અભ્રમાન, વિસ્તારવાળો, રૂપવાન, સર્વશક્તિમાન તથા આદિ અને અંતથી રહિત બ્રહ્મે વિષે વિચિત્ર આચારથી ચંચળ એવું આ જગત, અભિન્ન છતાં ભિન્ન દેખાય છે અને

અનેક પ્રકારની શક્તિથી પોતાના શરીરમાં અનેક પ્રકારની સ્થિતિ પામે છે. ૪૧-૪૩ જગમાં તરંગ રહેલા છે, તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકના રૂપે કરીને બ્રહ્મ જ રહેલું છે. બ્રહ્મ વિના જગતના નામની કલ્પના છે નહિ, થઈ નથી મને થશે પણ નહિ. ખરું જોતાં બ્રહ્મ અને જગમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૪ માટે આ સંપૂર્ણ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ યત્નથી નિશ્ચય કરે મને અન્ય સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરે. ૪૬ અનેક પ્રકારના રૂપવાળી, એક રૂપવાળી, હજારો વૈરૂપ તરનારી અને નિયત આકારવાળી નિપતિ (પદાર્થની સત્તા) પદાર્થમાં રહી છે. જડ પદાર્થમાં જડ સત્તા રહેલી છે અને ચૈતન્ય પદાર્થમાં ચૈતન્યરૂપ સત્તા રહેલી છે. એ પ્રમાણે વાસનારૂપિણી શક્તિ આત્માના પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલી છે. અનેક પ્રકારના રૂપવાળા સ્પંદથી જન્મ સમુદ્ર પુરાયેલા છે, તેમ જ આ વિસ્તારવાળા આકારવાળું જણાય છે તે બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૪૭-૪૯ સમુદ્રનું જળ સમુદ્રમાં જળી રીતે અનેકપણાનો (વિચિત્ર મોજાનો) અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે આત્મા પોતે અનેક પ્રકારના આકારે કરીને વિહાર કરવાથી અનેકપણાનો અંગીકાર કરે છે. ૫૦ પણ સમુદ્રના તરંગો જન્મ સમુદ્રથી જુદા નથી, તેમ આ જગતરૂપી સમય કલ્પના પરમાત્માથી જુદી નથી. ૫૧ જળી રીતે એક બીજામાં શાખા, પુષ્પ, લતા, પત્ર તથા રૂળ વગેરે ઉત્પન્ન થવાની સર્વ શક્તિ રહેલી છે અને આકાર તડકામાં જન્મ વિચિત્ર વર્ણપણું રહેલું છે, તેમ સત્-અસત્ રૂપ વિચિત્રશક્તિ પરમાત્મામાં રહેલી છે. ૫૨-૫૩ એક જ વર્ણવાળા મેઘમાંથી જન્મ વિચિત્ર વર્ણવાળું ધન્વંતરુપ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિચિત્રતાથી રહિત એક પવિત્ર પદમાંથી, વિચિત્ર રૂપવાળી આ દરચ્ચથિતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. કરોળિયો અજડ છે, તેમાંથી જડતુને ઉદય થાય છે તથા અજડ પુરુષમાંથી જન્મ સ્વપ્ન-રથ વગેરે જડ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ

જ અજડ વસ્તુમાંથી જડપણાના હેતુરૂપ જડતા ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૪-૫૫ હે બ્રહ્મન! કોશેટા કરનાર શ્રીહો પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનું જ બંધન થાય એવી ક્રિયા કરે છે, તેમ આત્મા પોતે પોતાના બંધ માટે વાસનાની વિચિત્રતાનો વિસ્તાર કરે છે. કોશેટા કરનાર શ્રીહો વિસ્મૃતિથી જન્મ મજાબૂત બંધન કરે છે, તેમ આત્મા પોતાની ઇચ્છાથી વિસ્મૃતિની ભાવના કરીને કહિત બંધન કરે છે. હાથી જેવી રીતે પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના બંધનસ્તંભથી મુક્ત થાય છે, તેવી રીતે આત્મા પણ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરીને સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૫૬ આત્મા પોતે જની ઇચ્છા કરે છે, તેવી રીતે શીઘ્ર અને મહાન પોતાની શક્તિ વડે પરિપૂર્ણ થાય છે. ૫૭ ઘણા દિવસની ભાવના વડે દંઢ કરેલી વાસનારૂપી શક્તિ, વર્ષાઋતુની ગાઢ ઝાકળ જન્મ પોતાના યોગસ્વરૂપને પામે છે. ૫૮ જ ઋતુ જની રીતે સ્થિતિ પામે છે, તેવી જ રીતે ઋતુને અનુસરીને, વૃક્ષની સ્થિતિ પોતાની મેળે થાય છે. તે જ પ્રમાણે જ શક્તિ ઉદય પામે છે, તે જ શક્તિમય આત્મા પણ થાય છે. ૫૯ છતાં આત્માને મોક્ષ પણ નથી તેમ બંધન પણ નથી; ત્યારે બંધન અને મોક્ષની દૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ તે હું બજાતો નથી. (સારાંશ દે, બંધન અને મોક્ષની કલ્પના અજ-દૃષ્ટિથી છે, પણ જ્ઞાન-દૃષ્ટિથી નથી). ૬૦ બંધન પણ નથી, તેમ મોક્ષ પણ નથી; તે છતાં પુરુષ બંધન અને મોક્ષના વિકારવાળો જણાય છે; કારણ કે તેનું નિત્યસ્વરૂપ અવિદ્યારૂપી વાસનાએ કરીને, ભોક્તૃ-ભોગ્યાદિ ભાવથી દંઢાયેલું છે અને તે જ મોયામય જગત છે. ૬૧ ત્યારે આત્મા પોતાના ચિત્તમાં વિચાર કરે છે, ત્યારે કારણકારની પો અવિદ્યાએ કરીને બંધન થાય છે અને તેમાંથી અચોત્યરૂપ વિકલિપત શરીરવાળી કરોડા મનન શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૨-૬૪ સમુદ્રમાંથી થયેલ

મોજાં તથા ચંદ્રમાંથી નીકળેલાં કિરણો સમુદ્ર-
માંથી અને ચંદ્રમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, તેમાં
જ રહે છે તથા તેનું ભિન્ન રૂપ પણ છે; તે જ પ્રમા-
ણે આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત છે. આ
રૂપ દમય અને વિસ્તારવાળાં પરમાત્મારૂપી સમુદ્ર-
માં, ચિન્માત્રસથી શોભતું ચૈતન્યરૂપી જળ રહેલું
છે. તેમાં કેટલાંક મોજાં સ્થિર બ્રહ્મા તથા વિષ્ણુ-
પણાને પામેલાં છે, કેટલાંક રૂદ્રપણાને પામેલાં છે,
કેટલાંક પુરુષપણાને પામેલાં છે અને કેટલાંક દેવ
પણાને પામેલાં છે. તે મોજાં સ્વભાવથી ઉત્પન્ન
થાય છે. (તેમાં કેટલાંક યમ, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, અશ્વિ
તથા કુબેર વગેરે રૂપે સ્ફુરે છે. ચપળ ઇચ્છાવાળાં
તે મોજાં નાશ પામે છે, ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થિર
રહે છે. કેટલાંક ઉચ્ચ મોજાં કિન્નરગણ, ગંધર્વ-
ગણ, વિદ્યાધરગણ તથા દેવતા વગેરેના રૂપથી
ઉત્પન્ન થાય છે તથા પડે છે. કેટલાંક મોજાં
કમળની પેઠે સ્થિર આકારવાળાં હોય છે, તેમજ
દેવતા અને મનુષ્યની પેઠે કેટલાંક મોજાં ઉત્પન્ન
થઈ ને પાછાં નાશ પામે છે.) કેટલાંક કૃમિ, કીટ,
પતંગ, સર્પ, બળદ, મશક તથા અજગર વગેરેના
રૂપે રહેલાં છે. કેટલાંક મોટા સમુદ્રમાં જળનાં
ખિંદુની પેઠે સ્ફુરે છે. વનમાં પર્વતની કુંજમાં
જવી રીતે વાયુના પ્રબળપણાથી વૃક્ષ ચપળપણે
સ્ફુર્યા કરે છે, તેવી રીતે તે મોટા સમુદ્રમાં મનુ-
ષ્ય, મૃગ, ગીધ તથા શિયાળરૂપે કેટલાંક મોજાં
સ્ફુરે છે.^{૧૭-૧૮} તેમાંનાં કેટલાંકનું દીર્ઘ જીવિત છે,
કેટલાંકનું અલ્પ જીવિત છે, કેટલાંકનું તુચ્છ
શરીર છે અને કેટલાંકનું અતુચ્છ શરીર છે.^{૧૯}
સંસારના સ્વપ્નરૂપી સરંભ (આડંબર)માં કેટ-
લાંક મોજાં ચિરસ્થાયી છે, કેટલાંક અનેક પ્રકાર-
ના વિકલ્પથી મોહ પામેલાં છે અને કેટલાંક
જગતના સ્થિરપણાની સંભાવના કરે છે.^{૨૦} કેટ-
લાંક અલ્પ ભાવનાવાળાં હોય છે, કેટલાંક
દીનતાના દોષથી વશ થયેલાં હોય છે તથા
કેટલાંક 'હું કૃષ છું, હું દુઃખી છું અને હું મૂઢ

છું' એવી રીતના દુઃખથી વશ થયેલાં હોય
છે.^{૨૧} કેટલાંક સ્થાવરપણાને પામેલાં છે, કેટલાંક
દેવપણાને પામેલાં છે, કેટલાંક પુરુષપણાને પામે-
લાં છે અને કેટલાંક સમુદ્રપણાને પામેલાં છે.^{૨૨}
તેમાંનાં કેટલાંક જગતમાં ઘણા કલ્પ સુધી મોક્ષ
પામ્યા વિના પડ્યાં રહે છે અને કેટલાંક ચંદ્રની
પેઠે જ્ઞાનામૃતથી સંપૂર્ણ હોનાથી શુદ્ધતાને લીધે
પરમ મોક્ષપદવાને પામે છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મ-
રૂપી સમુદ્રમાંથી 'મનન' એવા નામના ચિત્ત-
સંવેદનરૂપી ચપળ મોજાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે.^{૨૩}

કશ્ચિત્ સિતા જગતિ કલ્પશતાન્યનલ્પાઃ
કાશ્ચિદ્વર્જંતિ પરમં પદમિન્દુશુદ્ધાઃ । બ્રહ્માર્ણ-
વાત્સમુદિતા લહરી વિલોલાશ્વિત્સંવિદોઽહિ મન-
નાપરનામવદ્વયઃ ॥ ૭૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'સંસારપ્રવૃત્તિર્દર્શન' એ
નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો

મોહથી થયેલી વિચિત્રતાની વિવર્તતા

॥ કાલ ઉદ્યાચ ॥

સુરાસુરનાકારા इमा या संविदो मुने ।

ब्रह्मार्णवादभिन्नास्ताः सत्यमेतन्मृतेव ॥ ૧ ॥

કાળ બોલ્યો:-હે મુનિ ! દેવતા, દેવ અને
મનુષ્યના આકારનું જ આ જ્ઞાન છે, તે બ્રહ્મ-
રૂપી સમુદ્રથી અભિન્ન છે, એ વાત સત્ય છે અને
ભિન્ન છે, એ માનવું મિથ્યા છે. હ બ્રહ્મન !
જે આ પોતાના વિકલ્પથી કલંકિત થયા છે, તેઓ
મિથ્યા ભાવનાએ કરીને 'અમે બ્રહ્મ નથી' એમ
અતઃકરણમાં નિશ્ચય થવાથી અધોગતિને પામી
ગયા છે.^૧ બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં ગયા હોય, તો પણ

x આ બારમા સર્ગમાં અગિયારમા સર્ગમાં
કહેવા સમુદ્ર તથા તરંગના દષ્ટાંતથી આત્માને વિકા-
રીપણું આપ્યું, તે વિકારીપણું મટાડીને મોહથી
થયેલી વિચિત્રતાનું વિવર્તન કરવામાં આવ્યું.

અક્ષરપી બુદ્ધાપણાનું જ્ઞાન રાખનાર ભયંકર
ભવાટવીમાં મોહથી ભમ્યા કરે છે.^{૧૭} દેહાત્મભાવ-
નું વારંવાર અનુસંધાન કરવાથી અક્ષર સંબંધી
જ્ઞાન જ્યારે કલકિત થાય છે, ત્યારે તે પુણ્ય અને
પાપની પ્રવૃત્તિના બીજરૂપ છે; તે છતાં નિષ્ક્રિય
અક્ષરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો.^{૧૮} હે મુનિ !
અંતઃકરણમાં સંકટપરૂપ કલ્પનાએ કરીને કર્મ-
બળરૂપી કર્મનાં ખીજની કરાળ મૂઠથી આ
જગતમાં શરીરરૂપી પાપાણની પંક્તિનો વિસ્તાર
થયેલો છે અને તે એમ ને એમ સ્થિતિ પામે
છે, નૃત્ય કરે છે, રહન કરે છે તથા દોઈ સમયે
હાસ્ય પણ કરે છે.^{૧૯} સ્પંદનધર્મથી જન્મ પવન
રહેલો છે, તેમ અક્ષરોક્તથી માંડીને ચૂંમકા સુધી
જગતમાં વિસ્તાર પામેલાં સર્વ ઉદ્ધાસ પામે છે,
લય પામે છે, કરમાઈ બચ છે તથા પ્રકાય પામે
છે.^{૨૦} તેમાંનાં કેટલાંક હરિ તથા હર વગેરે જ્ઞાન
તથા ઐશ્વર્યના ઉલ્કાપણાથી અતિ સ્વચ્છ હોય
છે, ઉરગણુ, મનુષ્ય તથા દેવતા વગેરે કેટલાંક
અદ્ય મોહમાં રહેલાં હોય છે, વૃક્ષ તથા તુણ
વગેરે કેટલાંક અત્યંત મોહમાં રહેલાં હોય છે,
કેટલાંક અજ્ઞાનમાં મૂઢ યત્નાથી કૃમિ તથા ક્ષીટપણા-
ને પામેલાં છે, કેટલાંક અક્ષરપી સમુદ્રથી દૂર તુણ-
ની પેઠે તણાઈ બચે છે અને ઉરગણુ (પેટ ચાલનાર
સાંપ વગેરે) તથા વૃક્ષ વગેરે દોઈ પણ ભૂમિને પ્રાપ્ત
થયેલાં નથી. એ પ્રમાણે સંસરણના ક્રમથી મનુષ્ય
વગેરેના ભાવને પામ્યા પછી, તેઓ સંસારની
વિશ્રાંતિના કારણભૂત એવી જ્ઞાનભૂમિનો ઉપ-
દેશ શાસ્ત્ર દ્વારા બાલવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં પણ
જન્મજન્મ જન્મ થાય છે, તેમ તેમ કાળરૂપી વૃક્ષ
જોઈ તેને ખોતર્યા જ કરે છે.^{૨૧} હરિ, અક્ષર
તથા હર વગેરે કેટલાંક અક્ષરતત્ત્વરૂપી મોટા સમુ-
દ્રની વચ્ચે આવીને પોતાના દેહ સહિત જીવન્મુ-
ક્તપણાને પામી ગયાં છે.^{૨૨} કેટલાંક અદ્ય મોહ-
વાળા અક્ષરપી સમુદ્રનો પાર ન પામવાથી
સમાધિનું જ અવલંબન કરી રહેલાં છે.^{૨૩} જન્મણે

કરોડો જન્મ ભોગવ્યા છે અને જન્મને હજી
કરોડો જન્મ ભોગવવાના છે, તે ભૂતભૂતિઓ
અધિકારી દેહની પ્રાપ્તિએ કરીને પ્રકાશમાન છે;
છતાં કામાન્ધતાને લીધે તામસી તથા નિષ્કળ
છે.^{૨૪} જન્મ હાથમાંથી ફળ નીચું પડે છે, તેવી
રીતે કેટલાંક ઉચ્ચપણામાંથી નીચપણાને પામે
છે. કેટલાંક ઉચ્ચથી ઉચ્ચ થાય છે અને કેટલાંક
નીચથી પણ નીચ થાય છે.^{૨૫} એ પ્રમાણે ઘણાં
સુખ તથા દુઃખની અક્ષય ખાણરૂપ આ જીવ-
પણું, પરમપદનું વિસ્મરણ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.
ગરુડનું સ્મરણ કરવાથી જીવી રીતે વિષવ્યથાની
શાંતિ થાય છે, તેવી રીતે પરમપદનું સ્મરણ
કરવાથી એ જીવપણાની શાંતિ થાય છે.^{૨૬}

વહુસુલુદુઃસ્વક્રાકરાક્ષયેયં પરમપદાસ્મ-
રણાત્સમાગતેહ । પરમપદાવગમાત્પ્રયાતિ નાશં
વિહગપતિસ્મરણાદ્વિષવ્યથેય ॥ ૧૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રક-
રણનો 'સંસારોત્પત્તિવિસ્તારવર્ણન'
એ નામનો અર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૩ મો ~ ~ ~

મનની શક્તિનું વર્ણન અને ભૂગુએ
શુક પાસે જવાને કરેલી તૈયારી

॥ કાલ ઉવાચ ॥

एतासां भूतजातीनामूर्माणामिव सागरात् ।

विविधानां विचित्राणां लतानामिव माधवे ॥ ૧ ॥

કાળ બોલ્યો:-હે શુક ! જીવી રીતે સાગ-
રમાંથી તરતો ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવી રીતે
વસંતઋતુમાં વિવિધ તથા વિચિત્ર લતાઓ થાય
છે, તેવી રીતે આ ભૂતભૂતિઓ પરમાત્મામાંથી
ઉદય પામે છે. એ ભૂતભૂતિઓમાંથી જન્મણે મોહ-
ને જીત્યો છે, તેમજ જન્મને પર તથા અવરતનું જ્ઞાન

x આ તેરમા સર્ગમાં મનની શક્તિનું વર્ણન
કરી, ભુગુશુકિય તથા કાળે શુકાચાર્યની પાસે જવાને
માટે તે રથાનકથી ઉત્થાન કર્યું, એટલું કહેવાશે.

યથુ છે, તે જીવન્મુક્તો જ કૃતાર્થ છે. યક્ષો, ગધર્વો તથા કિન્નરો તેવા કૃતાર્થ થયેલા છે અને તેઓ આહી જીવન્મુક્તપણે વિચરે છે.^{૧૨} તે વિતાના બીજા સ્થાવર અને જંગમ જીવો તે બીંત તથા લાકડાંની પેઠે મૂઢ છે. બીજા ઠેટલાક ક્ષીણ મોહવાળા છે, તેમને માટે શો વિચાર કરવો ?^{૧૩} લોકમાં જ્ઞાન થવાને યોગ્ય એવા પ્રાણીમાત્રની આત્મસિદ્ધિને અર્થે વિવેકી માણસે કદ્યેલાં શાસ્ત્રો બાજુ દેહ ધારણ કરીને વિહાર કરે છે.^{૧૪} જમનું અતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેવાં માણસો પોતાનાં દુષ્કર્મોનો નાશ થવા માટે જો શાસ્ત્રનો વિચાર કરે, તો તેમની બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે.^{૧૫} સૂર્ય આકાશમાં વિહાર કરે છે તેથી રાત્રી સંપંથી અધકારનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે સત્શાસ્ત્રનો વિચાર કરવાથી મનના મોહરૂપી અધકારનો નાશ થાય છે.^{૧૬} જ્યાં સુધી મનનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાં સુધી મોહ થાય છે અને સિદ્ધિ થતી નથી. ક્ષીણ નહિ થયેલું મન ઝાકળની જમ આવરણ કરે છે અને જૂતની પેઠે નૃત્ય કરે છે.^{૧૭} હે મુનિ ! સર્વ દેહધારી મનુષ્ય માત્રને મન છે, તે જ સુખ-દુઃખના અર્થને ભોગવે છે, પણ માંસમય શરીર સુખ-દુઃખના અર્થને ભોગવતું નથી.^{૧૮} જો આ પાંચ મહાભૂતથી બનેલો માંસ તથા હાડકાંનો સમૂહ દેખાય છે, તે મનના વિકલ્પમાત્રથી છે, પણ પરમાર્થથી વિચાર કરતાં દેહ છે જ નહિ.^{૧૯} હે મુનિ ! તમારા પુત્રે મનરૂપી શરીર વડે જ ક્યું, તેને પ્રાપ્ત થયું છે, એમાં અમારો કંઈ અપરાધ નથી. લોક પોતાની વાસનાને લીધે જ જ કર્મ કરે છે, તે તેવી જ રીતે તેને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં બીજાને કતાપણું નથી. મનુષ્ય પોતાની મનોવાસના વડે અનુસંધાનથી જ નિશ્ચય કરે છે, તે માણસનો તે નિશ્ચય, બીજા પૃથ્વીનો રાજ હોય તો પણ કરવાને સમર્થ થતો નથી.^{૨૦-૨૩} જો સર્ગ તથા નરકના ભોગ છે અને જો જન્મ તથા મરણની એવણ (ધૃત્ત) છે, તે સધળું

મનના મનત માત્રથી જ છે. માટે મનનું જરાક ચલન થવું, એ પણ દુઃખરૂપ છે.^{૨૪} હે ભગવન ! હું તમને વધારે શુ કહું ? તમે ઊભા થાઓ અને જ્યાં તમારો પુત્ર છે, ત્યાં આપણે જઈએ.^{૨૫} તમારો પુત્ર શુક પોતાના મનરૂપી શરીરથી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવ્યા પછી, આકાશ વગેરેના કમથી પૃથ્વીમાં અવતરી, ચંદ્રકિરણના સંયોગે કરી, ઔષધિમાં પ્રવેશ કરી, અનુક્રમે અનેક જન્મ પામ્યો છે અને હમણાં સમગ્રા નદીને કાઠે તપ કરતો બેઠો છે.^{૨૬} તમારો પુત્ર શુકનો પ્રાણરૂપી પવન ચેતનશક્તિમાંથી મુક્ત થયા પછી ઝાકળ-પણાને પામ્યો અને પછી ચંદ્રકિરણના સંપર્કથી ધાન્ય દ્વારા પુરુષના વીર્યમાં પ્રવેશ કરી, તે સ્ત્રીના ગર્ભપણાને પામ્યો છે.^{૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે ભગવાન કાળે કહ્યું અને તે બાજુ જગતની ગતિને હસત્રા લાગ્યા. પછી સૂર્ય જમ ચંદ્રનો હાથ ઝાલે, તેમ કાળે પોતાનો હાથ લાંબો કરીને ભૃગુકપિનો હાથ ઝાલ્યો.^{૨૮} ત્યાર પછી સૂર્યદેવતા જમ હુક્યાચળ-માંથી ઊભા થાય, તેવી રીતે ભૃગુકપિ 'અહો ! દેવની બ્યવસ્થા આશ્ચર્યકારક છે' એમ કહીને તે સ્થાનકેથી ઊભા થયા.^{૨૯} હે અંગ ! તેજના સમૂહ રૂપ એ બન્ને જણા તમાલવૃક્ષની ઝાડીનાળા મદારપર્વત ઉપર એક સાથે ઊભા થયા અને તેમણે સાથે પ્રયાણ ક્યું. તે સમયે બાજુ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર તથા સૂર્યે મેઘથી મુક્ત એવા નિર્મળ આકાશમાં વિહાર કરવા માટે પ્રયાણ ક્યું હોય, એવા તે બન્ને શોભતા હતા.^{૩૦} વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી, ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયંકાળનાં નિત્ય-કર્મ કરવા સારું ત્યાંથી ઊઠીને, સ્નાન કરવા ગઈ. પછી જ્યારે રાત્રી વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફેલાયાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ પાસે આવી.

• इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम

તનાંય વિધેયસ્તમિનો જગામ । સ્નાતું સમાઃ
કૃતનમસ્કરણા જગામ ક્યામાક્ષયે રવિકરૈશ્ચ
સહાજગામ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણુનો 'ભૃગુસમાધ્યાસન' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૩ માં સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો આઠમો દિવસ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૪ મોં ૭

કાળ અને ભૃગુ શુકાચાર્ય પાસે ગયા અને
તેમને પૂર્વદેહતું સ્મરણ કરાવી આપ્યું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અય કાલમૃગુ દેવૌ મંદરાચલકંદરાત્ ।

ગંતું પ્રથ્વાચવનૌ સમંગાસરિતસ્તદમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ । ત્યાર પછી કાળ-
દેવ અને ભૃગુશ્રુતિ મંદરપર્વતની શુકામાંથી
પૃથ્વીમાં ઊતર્યા અને તેમણે સમંગા નદીના તટ
પ્રત્યે જવાની પ્રવૃત્તિ કરી.^૧ અત્યંત કાન્તિવાળા
તે બન્ને જણા બ્યારે પર્વત ઉપરથી ઊતરતા
હતા, ત્યારે તેમણે નવી સુવર્ણમય લતાના સમૂ-
હની કુંજમાં સૂતેલા દેવગણ તથા પક્ષીગણને દીઠા.
તેઓ વહ્નિરૂપ વલય તથા હિંડોળાખાટથી આકા-
શમાં દીઠા કરતા હતા અને તેમના હરિલીના જવા
મુગ્ધ કટાક્ષોથી કમળતું સ્મરણ થતું હતું. ત્યાર
પછી તેમણે સિદ્ધગણને દીઠા. તેમણે જાતી પર્વ-
તની ચિલારૂપી આસનનો અંગીકાર કર્યો હતો.
તેઓ જાણે મૂર્તિમાન હોવા છતાં દોષ એવા જણા-
તા હતા અને જાણે તેમણે લીલાથી ત્રણે જગતને
જેવ્યા હતાં. ત્યાર પછી તેમણે મોટા હાથીઓ
દીઠા. તેઓ નિરંતર પડતાં પુષ્પોની ધારાઓરૂપી

મેઘમાં ડૂબ્યા હતા અને તાલવૃક્ષની જમ તેમની
સૂંઠે જાતી રહેલી હતી. તે હાથીઓ મદના ગર્વ-
થી નિદ્રાળુ હતા અને મદની મૂર્તિ હોય એવા
જણાતા હતા. વળી પુષ્પના કસરાથી રંગિત
થયેલા પવનના પરાગથી તેમના દેશ રાતા થયા
હતા. ત્યાર પછી પર્વતને આમર કરતા દોષ તેવી
રીતે રહેલા 'ચમર' જાતિના મૃગોને તેમણે
જેવા. તે મૃગોએ નિરંતર પડતી પુષ્પની ધારા-
રૂપી મેઘમાં મજાન ક્યું હતું.^{૨-૭} ત્યાર પછી
તેમણે કિન્નરગણ દીઠા. ત્યાર પછી તેમણે શાખા
સુધી સરલપણાને પામેલાં ખજૂરનાં વૃક્ષો દીઠાં.
ત્યાર પછી પરસ્પર કૃષ્ણતાં તાડનરૂપી ક્રિયાથી
રહિત એવા પોલા વાંસને તેમણે જેવા.^૮ ત્યાર
પછી તેમણે રાતાં અને વિકૃત મુખવાળાં તથા
દૂધવામાં કુશળ એવાં કેટલાંક વાંદરાં દીઠાં. ત્યાર
પછી લતારૂપી ચંદ્રવાથી જમનાં શિખર ઢંકાઈ
ગયેલાં છે, એવાં ઉપવનરૂપી મંદિરો તેમણે જેવાં.
ત્યાર પછી તેમણે મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પથી જમને
પ્રહાર થયો છે એવા અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરનાર
સિદ્ધગણને દીઠા. તેઓ ધાતુથી રાતાં થયેલાં તથા
છિદ્ર વિનાનાં વાદળોરૂપી વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા હતા.
ત્યારપછી તેમણે પર્વતની પાસેના દેશો દીઠા.
તે દેશો બૌદ્ધ સંન્યાસીઓની જમ સંસર્ગથી
શૂન્ય હતા. ત્યાર પછી તેમણે કેટલીક નદીઓ
જેઈ. તે નદીઓએ સાગરરૂપી પોતાના પતિ
પાસે જવા સાર જાણે વસંતઋતુમાં થયેલાં પુષ્પ
તથા પક્ષિના અલંકારો હોવાથી અંગીકાર
કર્યો હોય એવી જણાતી હતી. ત્યાર પછી તેમણે
પવનથી કંપતાં તથા પુષ્પના ભારથી પુષ્ટ અંગ-
વાળાં કેટલાંક વૃક્ષો જેવાં. તે વૃક્ષો વસંતઋતુની
પ્રાપ્તિથી મદને લીધે હાલતા હતાં તેમજ તેમની
અંદર રહેલા શ્રમરો નેતરૂપે જણાતા હતા.^{૯-૧૨}
એ પ્રમાણે ભગવાન કાળ અને ભૃગુશ્રુતિ ચાર
બાળુથી પર્વતની શોભાને જોતા જોતા મુંદર
નગરથી શોભીતી પૃથ્વી પ્રત્યે આગ્યા.^{૧૩} ત્યાર

÷ આ ચોદમા સર્ગમાં ભૃગુશ્રુતિ અને કાળે શુકા-
ચાર્ય પાસે જઈને તેમને સમાધિમાંથી જાગૃત કર્યા
અને પૂર્વના ઇતિહાસ સ્મરણ આપ્યું; તેથી શુકાચાર્યને
દરીથી મંદરપર્વતમાં જવાની હઠા થઈ, એટલી
કથા કહેવાયે.

પછી એક ક્ષણમાં તેઓ પુષ્પથી જના તરંગ
અપળ થયેલા છે, એવી સમંગા નદીને કઠિ
આવ્યા. તે નદી પુષ્પમય દેખાતી હતી.^{૧૪} તેના
કાંઠા ઉપર કોઈએક સ્થળે ભૂશુકપિએ પોતાના
પુત્રને બેઠો. તેમનો દેહાંતર થવાથી શુકભાવ મટી
ગયો હતો.^{૧૫} તેમની ઇન્દ્રિયો શાંત હોતી તથા
તેમણે સમાધિ ચડાવી હતી. તેમનો મનરૂપી
મૃગ અંચળ નહોતો તથા ઘણા દિવસના શ્રમની
શાંતિ સાર, તેમણે લાંબા સમયથી વિશ્રાંતિ લીધી
હતી.^{૧૬} ઘણાક દિવસ ભોગવેલી ચિરકાળથી તણ
દીધેલી અને હર્ષશોકથી ભરેલી સંસારસાગરની
અનંત ગતિનું તે ચિંતવન કરતા હોય, એમ
જણાતું હતું.^{૧૭} અનંત જગતરૂપી આવર્ત
(ક્રી ક્રીને આવર્ત)માં ચિરકાળ કુર્વાથી
અતિ ભ્રમિત થયેલા ચક્રની જમ તે નિશ્ચળ-
પણાને પામેલા હતા. તેમની એકાંતમાં સ્થિતિ
હતી, તે પોતે મનોહર હતા અને કાન્તિથી માત્ર
તે પોતાનો આશ્રય કરીને રહ્યા હતા. તેમની
ચેષ્ટા શાંત થવાથી ચિત્તનો સંભ્રમ તથા સંગ
વિરામ પામ્યો હતો. તે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં
રહ્યા હતા, સુખદુઃખ વગેરે દ્રવ્યવૃત્તિથી વિરામ
પામ્યા હતા અને પોતાની શીતળ બુદ્ધિથી અપ્પિલ
લોકની ગતિને જણે હસતા હોય એવા જણાતા
હતા. તેમણે પ્રવૃત્તિમાત્રનો તેમજ પ્રવૃત્તિનાં ફળનો
ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમણે કલ્પનાના સમૂહનો
નાશ કરીને આત્મસુખનું આલંબન કર્યું હતું.
અનંત વિશ્રાંતિથી વિસ્તાર પામેલા આત્મપદમાં
તેમણે વિશ્રાંતિ લીધી હતી અને પ્રતિબિંબનું
અહણ ન કરનાર શુદ્ધ મણિની જમ તે (અસંગ)
રહેલા હતા. ત્યાગ કરવાના તથા અહણ કરવાનાં
સંકલ્પ-વિકલ્પથી તે રહિત હતા, તેમની બુદ્ધિ
બોધવાળી હતી અને પોતે ધીરજવાન હતા. આવી
જાતની સ્થિતિવાળા પોતાના પુત્ર શુકાચાર્યને
ભૂશુકપિએ સમંગાનદીને કાઠે બેઠો.^{૧૮-૨૩} એવી
રીતે ભૂશુકપિના પુત્રને બેઠાને, કાળ ભગવાને

સંમુદ્રના જવી ગંભીર વાણીથી ભૂશુને કહ્યું કે,
'આ તમારો પુત્ર છે.'^{૨૪} ત્યારપછી તેમણે શુક-
ને કહ્યું કે, 'જયત યાઓ.' એટલે મેઘના
શબ્દથી જમ મમૂર જયત થાય, તેમ શુકાચાર્ય
સમાધિમાંથી વિરામ પામ્યા.^{૨૫} તેમણે નેત્ર
ઉઘાડીને બેઠું, તો પોતાની સન્મુખ તેમણે
ઉદય પામેલા ચંદ્ર અને સૂર્ય જવા તે કાળ
અને ભૂશુકપિને બેઠો. હવે શુકાચાર્ય કલંબની
વેલના આસન ઉપરથી ભા થયા અને હરિ
તથા હરની જમ સાથે આવેલા તે સુંદર વિપ્રોને,
તેમણે દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.^{૨૬-૨૭} પછી પરસ્પર
યોગ્ય સત્કાર કરીને, શિક્ષા ઉપર બેઠેલા તે ત્રણે
જણા, મેરુપર્વત ઉપર બેઠેલા જગત્પૂજ્ય પ્રજ્ઞા,
વિષ્ણુ અને મહાદેવના જવા શોભના લાગ્યા.^{૨૮}
ત્યાર પછી હે રામ! સમાધિમાંથી વિરામ પામેલા
અને સમંગા નદીને કાઠે રહેલા તે બ્રાહ્મણે
(શુકાચાર્ય) અમૃતના જવા સુંદર વચનથી કાળ
અને ભૂશુકપિને આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૨૯} 'લોકમાં
ચંદ્ર અને સૂર્ય સાથે આવનાથી જવો આનંદ
થાય છે, તેવો તમારાં દર્શનથી આજ મને
આનંદ થયો છે.^{૩૦} જ મનનો મોહ શાસ્ત્રથી,
તપથી, જ્ઞાનથી તથા વિદ્યાથી પણ નાશ થતો
નથી, તે મારા મનનો મોહ તમારાં દર્શનથી
નાશ પામ્યો છે.^{૩૧} મહાત્માની દષ્ટિ અંતઃકરણને
જવો આનંદ પમાડે છે, તેવો નિર્ભજ આનંદ
અમૃતની વૃષ્ટિથી પણ થતો નથી.^{૩૨} ચંદ્ર અને
સૂર્ય જવી રીતે આકાશને પવિત્ર કરે છે, તેની
રીતે આપનાં ચરણોએ આ દેશને પવિત્ર કર્યો
છે. અત્યંત તેજસ્વી એવા આપ કાણ છો.'^{૩૩}
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્ર! પોતાના
પુત્રનાં જવા વચન સાંભળીને, ભૂશુકપિએ કહ્યું
કે, 'તમે તમારા આત્માનું સ્મરણ કરો; કારણ કે
તમે જ્ઞાની છો, અજ્ઞાની નથી.'^{૩૪} આવી રીતે
ભૂશુકપિએ બ્યારે પોતાની જન્માંતરની દશાનો
બોધ આપ્યો, ત્યારે તેમણે સુદૃઢમાત્ર ધ્યાન

હરી દિવ્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો.^{૩૫} ત્યાર પછી વિસ્મયથી આશ્ચર્ય પામેલા મુખવાળા, હૃદયયુક્ત મનવાળા અને બોલવામાં ઉત્તમ એવા શુકાચાર્યે વિતર્કથી મંદ વચનો વડે આ પ્રમાણે કહ્યું:^{૩૬} 'કમંદુજનીવ્યવસ્થાના હેતુરૂપ એવી પરમાત્માની માયાશક્તિનો આરંભ કાઢીના બાણવામાં આવતો નથી અને તે સર્વથી ઉત્કર્ષપણે રહે છે. બ્રહ્માંડપર્યંત આ જગતનું ચક્ર તેને અધીન રહેલું છે.^{૩૭} મારા અનંત જન્મ થઈ ગયા છે અને તે મારા બાણવામાં પણ આવ્યા નથી. મેં પ્રણયના જવાં મરણ, મૂર્છા, ક્રુષ્ણ તથા મોહ વગેરે અનુભવ્યાં છે.^{૩૮} જેમાં કઠિન ક્રોધ રહેલો છે, એવા ઠેટલાક વૈભવ મેં જોયા છે અને દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં મને ઠેટલાક ભ્રમ થયા છે. શોકરહિત મેરુપર્વતનાં સ્થળોમાં મેં વિહાર પણ કર્યો છે. મુગધયુક્ત મંદારપુષ્પના ઠેસરાથી રાતું થયેલું તથા કંદારથી યુક્ત એવું આકાશગંગાનું જળ મેં મેરુપર્વતની તળેટીમાં પીધું છે.^{૩૯, ૪૦} મેરુપર્વતના કંદપવૃક્ષની છાયામાં, પુષ્પથી સુંદર લાગતાં શિખર ઉપર તથા મંદરપર્વતની કુંજમાં અને પ્રકૃષ્ટિત મુવણમય સત્તાની પંક્તિમાં મેં જામણ કર્યું છે.^{૪૧} એવું કંઈ પણ નથી, કે જે અનુદૂષ્ણ અને પ્રતિદૂષ્ણ દશામાં મેં ન ભોગવ્યું હોય, ન કરેલું હોય તથા ન લીધેલું હોય.^{૪૨} હવે બાણવાની વસ્તુ મેં બાણી લીધી છે, બેવાની વસ્તુ મેં બેઈ લીધી છે, હું વિશ્રાંતિ પામ્યો છું અને મારા ભ્રમભાવ મટી ગયો છે.^{૪૩} માટે દે તાત! જાણ્યાં જાણ્યાં. ચાલો આપણે જઈએ અને વનવ્રતાની પેઠે મુકાઈ ગયેલા તથા મંદરપર્વત ઉપર રહેલા મારા ચરીરને જોઈએ.^{૪૪} મારે તે ચરીરથી કંઈ કર્તવ્ય નથી, તેમ કર્તવ્ય નથી, એમ પણ નથી. માત્ર નિયતિની રચના એવા સારુ હું વિહાર કરું છું.^{૪૫} 'સત્ય આત્મા એક જ છે' એવા દૃઢ નિર્ણયથી જે ચરિત્ર અત્યંત મુખ દૂષ્ણ આપનારું છે, તેમજ

જનું આર્થલોકો સેવન કરે છે, તે ચરિત્ર જીવી રીતે સ્થિર થાય તેવી રીતે હું અનુસરીશ. માટે હવે મારી બુદ્ધિ પૂર્વ દેહના જીવનરૂપ ભવે થાય; તેમાં કંઈ પણ ક્ષતિ થવાની નથી. તે પૂર્વ દેહ વડે જે પ્રારબ્ધ શેષ રહ્યું છે તેના ભોગને અનુદૂષ્ણ પ્રકૃત વ્યવહારનું હું આચરણ કરીશ અને તેમાં મૂઢની પેઠે અભિનિવેશ નહિ કરું.^{૪૬}

યદતિસુમગમાર્યસેવિતં તત્તિથ્યરમણ્યામિ
યદેકમાવણુદ્વયા । તદલમભિમતા મતિર્મમાસ્તુ
પ્રકૃતમિમં વ્યવહારમાચરામિ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ભોગવજન્માંતરસ્મરણુ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૪ માં સમાપ્ત

છ સર્ગ ૧૫ મો

શુકાચાર્યે કરેલો ખેદ અને રામને ઉપદેશ

॥ યસિષ્ઠ ડવાચ ॥

વિચારયંતસ્ત્વચ્છા દિતિ તે જાગતીર્ગતીઃ ।

સમંગાયાસ્તદાત્તસ્માત્રચેલુચ્ચંચલાસવઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જે પ્રમાણે જગતની ગતિનો વિચાર કરનાર તે ત્રણે તત્ત્વ-વેતાઓએ સમંગા નદીના તટ ઉપરથી ચંચળ પ્રાણ દ્વારા પ્રયાણ કર્યું.^૧ કમથી આકાશમાર્ગને જાળંગી જઇને તથા મેઘસમૂહમાંથી બહાર નીકળીને, તેઓ સિદ્ધોના માર્ગે એક ક્ષણમાં મંદર-પર્વતની શુદ્ધ પ્રત્યે આવ્યા.^૨ ત્યાં શુકાચાર્યે તે પર્વતની ઉપલી ભૂમિમાં લીલા પાંદડાંથી ઢંકાયેલું તથા મુકાઈ ગયેલું પોતાના પૂર્વજન્મનું ચરીર જોયું.^૩

શુકાચાર્ય બોલ્યા:-હે તાત! જે દેહનું તમે પૂર્વે મુખસંભોગથી લાલન કર્યું છે, તે આ

× આ પંદરમા સર્ગમાં શુકાચાર્યે પોતાનો પ્રથમનો દેહ જોઈને મનમાં ખેદ કર્યો તથા તે નિમિત્તથી વિશેષ વચનો વડે વસિષ્ઠપરિણે સ્વપ્નાવેશ ઉપદેશ કર્યો, એટલું કહેવાશે.

મારો દેહ છે.^૪ આ મારા શરીર ઉપર પૂર્વે ધાત્રીએ સ્નેહનો અંગીકાર કરી કપૂર તથા અગર્યદનનો લેપ કર્યો હતો.^૫ આ મારા શરીરને માટે મંદારપુષ્પના સમૂહથી મેરુપર્વતની ઉપવનભૂમિમાં શીતળ શૈયા રચી હતી.^૬ જ મારા દેહનું પૂર્વે દેવતાની સ્ત્રીઓએ લાલન કર્યું હતું, તે આ મારો દેહ, સર્પ અને વીંછી વગેરેના મુખથી છિદ્રવાળો થઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો છે, તેને તમે જુઓ.^૭ જ આ મારો દેહ ચંદનના વનમાં વિલાસ કરતો હતો, તે દેહ સુકાયલા પંજરમાનને પામી ગયો છે.^૮ અપ્સરાના અંગના સંસર્ગથી જમાં કામના તરંગ છે, એવી ચિત્તવૃત્તિથી રહિત આ મારો દેહ સુકાઈ ગયો છે.^૯ અરે દેહ! જુદા જુદા વિચિત્ર વિલાસમાં, ભિન્ન ભિન્ન દશામાં તથા જુદી જુદી ભાવનામાં તું ભરપૂર હતો અને હવે સ્વસ્થ થઈને દેમ રહેલો છે!^{૧૦} અરે દેહ! હવે તારું 'શૂન્ય' એવું નામ પડ્યું છે! તાપથી તું સુકાઈ ગયો છે તથા કંકાલપણાને પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી તું મને ભય પમાડે છે.^{૧૧} જ દેહ વડે હું અનેક પ્રકારના વિલાસમાં હવે પામતો હતો, તે દેહ કંકાલપણાને પામી ગયો છે, તેથી હું ભય પામું છું.^{૧૨} જુઓ, જ મારી છાતી ઉપર પૂર્વે તારાના સમૂહ જેવો સુક્તાહાર રહેતો હતો, તે છાતી ઉપર આજ છીડીની હાર ફરે છે.^{૧૩} જુઓ, ઉત્તમ સુવર્ણની કાન્તિ જવું મારું શરીર ઉત્તમ અપ્સરાને પણ લોભ પમાડે તેવું હતું, તે હમણાં કંકાલપણાને ધારણ કરે છે.^{૧૪} અરે! જુઓ, આ મારું વિસ્તારવાળું મુખ! તાપથી તેની ત્વચા સુકાઈ ગઈ છે અને તે કંકાલપણાથી કુરૂપપણાને પામ્યું છે. મારું એ મુખ જોઈને વનનાં સુગંધાં પણ નાસ પામે છે.^{૧૫} આ મારા દેહની ઉદરરૂપી શુદ્ધ વિવેકથી શોભે તેવી રીતે પ્રકાશ પામતા સૂર્યકિરણના સમૂહથી શોભે છે.^{૧૬} સુકાઈ ગયેલું આ મારું શરીર જાંઘા પર્વતના પથ્થર ઉપર રહેલું છે અને ને

પોતાનું તુચ્છરૂપ બતાવીને સત્પુરુષના અંતઃકરણમાં મિથ્યાપણાનો ઉપદેશ કરતું હોય એમ દેખાય છે.^{૧૭} શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધના લોભથી મુક્ત થઈને, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હોય તેવી રીતે આ શરીર પર્વતમાં સુકાઈ ગયેલું છે.^{૧૮} આ મારો દેહ તેમાંથી ચિત્તરૂપી પિશાચ નીકળી જતાથી મુખે રહેલો છે અને દેવથી પ્રાપ્ત થતી વિપત્તિથી જરા પણ બીતો નથી.^{૧૯} ચિત્તરૂપી ભૂતની શાંતિ થવાથી શરીરને જ આનંદ થાય છે, તે આનંદ આખા જગતનું રાજ્ય મળવાથી પણ થતો નથી.^{૨૦} જુઓ, જના સંદેહ શાંત થયા છે, જેનું કોતુક મટી ગયું છે અને જની કલ્પનાજન વિરામ પામી છે, એવો આ દેહ વનમાં દેવી રીતે મુખે સૂતો છે!^{૨૧} ચિત્તરૂપી વાંદરાની રંજનકથી ક્ષોભ પામેલું કાચારૂપી વૃક્ષ, એવી રીતે હાલે છે કે જ્યોતે મૂળમાંથી જાપડી બધ છે-અર્થાત્ જીવને નીચ યોનિમાં પાડે છે.^{૨૨} ચિત્તરૂપી અનર્થથી મુક્ત થયેલો આ દેહ, પરામાર્તમાં રહેલો હોય, તેવી રીતે આ પર્વતમાં હાથી તથા મેઘની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે ફરતા સિંહને પણ જોઈ ચક્રોતો નથી.^{૨૩} સર્વ આશારૂપી જ્વરના મૂળકારણરૂપ મોહરૂપી મેઘના બીજનો નાશ કરવા સારુ જ્યાં સુધી અચિત્તરૂપી શરદઋતુ આવતી નથી, ત્યાં સુધી પ્રાણીના કલ્યાણનો માર્ગ હું જોતો નથી.^{૨૪} જ પુરુષોનાં મનને નાશ થયો છે, તે શાંત બુદ્ધિવાળા પુરુષો જ સર્વદેશી પ્રજાના સાક્ષાત્કારવાળી બુદ્ધિથી મુખ-સંલોચની સીમાના અંતને પામ્યા છે,^{૨૫} સર્વ દુઃખની દશાથી મુક્ત થયેલા, તાપ વગરના થઈ રહેલા અને મનથી રહિત થયેલા આ મારા દેહને હું વનમાં જોઉં છું, એ બહુ સારું થયું.^{૨૬}

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન! હે સર્વ ધર્મને જાળનાર વસિષ્ઠકપિ! જ સમયે શુક્રાચાર્યે પોતાનો દેહ દીઠો, તે પહેલાં તેમણે વારંવાર ઘણાં શરીર ભોગવ્યાં હતાં. તે પણ તેમને ભૃયુષ્કપિ-

એ ઉત્પન્ન કરેલા તે દેહને વિષે અતિશય મોહ થયો તથા ખેદ થયો તેનું કારણું શું ? ૨૭,૨૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! ભૂગુથી ઉત્પન્ન થયેલું શુક્રતું શરીર પૂર્વજન્મમાં કરેલાં સહર્મોતું ક્ષણ ભોગવવા માટે ઉગ્ર વાસનાથી થયું હતું. આમ શુક્રની વાસના જીવદશાને પામી હતી. તે વાસના ઇદંપ્રથમતાના કમથી માયાશબલ શ્રક્ષમાંથી, આ કલ્પમાં પ્રથમ શરીરભાવને પામી; અને પછી ભૂતાકાશના પદમાંથી પ્રાણાયામમાં ગઈ. પછી તે વૃદ્ધિ દ્વારા અનાદિ ભાવમાં મળી અને પ્રાણાપાનના પ્રવાહથી ભૂગુ-ઋષિના હૃદયમાં પ્રવેશી. ત્યાં કમથી નીચરૂપ થઈને તે ભૂગુથી શુક્રાચાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થઈ. તે શુક્રના દેહને તેના પિતા ભૂગુઋષિએ શ્રાક્ષ-સંસ્કાર કર્યા અને કાળે કરીને તે દેહ કંકાલ-પણુને પામ્યો. ૨૯-૩૨

એ પ્રમાણે તે શુક્રનો દેહ પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી તે દેહને માટે શુક્રાચાર્ય ખેદ કર્યો. સમગ્રા નદીને કઠિ તેનો જ દેહ હતો, તે પણ રાગ તથા ઇચ્છારહિત હતો. તો પણ તે દેહને માટે શુક્રાચાર્ય ખેદ કર્યો, એ દેહનો સ્વભાવ છે. ૩૩,૩૪ દેહ જ્ઞાની હોય અથવા અજ્ઞાની હોય, તો પણ ન્યાં સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી એવા કમ છે કે, આસક્તિથી કે અનાસક્તિથી લોકની પેઠે વ્યવહાર કરેલો. ૩૫ જેઓ સર્વ ગતિને બાણનારા છે અને જેઓ પશુની જમ અજ્ઞાની છે, તે સર્વ લોકજનની પેઠે લોકના વ્યવહારમાં રહેલા છે. ૩૬ વ્યવહારમાં જેવી રીતે અજ્ઞાની રહે છે, તેવી જ રીતે પંડિત પણ રહે છે; પણ તેમને બંધ અને

x પૂર્વજન્મના છેલ્લા જન્મ સુધી જ્ઞાન યજ્ઞની શમ-દમ વગેરે સાધનસંપત્તિ હોવા છતાં પણ મોઢા પ્રતિ-બંધને લીધે જેને જ્ઞાન ન થયું હોય, તેના આ કલ્પ-માં જન્મ થયા પછી ત્યારે પહેલા જ જન્મમાં શમ-દમ વગેરે સાધનથી જ્ઞાનની યોગ્યતા થાય, તેને 'ઇદં-પ્રથમતા' એવું નામ દેહે છે. જુઓ, ઉત્પત્તિ પ્રકર-બુનો સર્ગ ૯૪ મો.

મોક્ષ આપવામાં વાસનામાત્રનો ભેદ છે. ૩૭ ધીર-જવાન પુરુષ પણ અજ્ઞાનીની પેઠે ન્યાં સુધી પોતાનું શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી કુઃખની અવ-સ્થામાં કુઃખ, તથા સુખની અવસ્થામાં સુખ ખતા-વે છે; પણ તેમાં તેઓ પોતાની બુદ્ધિને આસક્ત રાખતા નથી. ૩૮ માહાત્મા પુરુષ નિરંતર અજ્ઞા-નીની પેઠે સુખમાં સુખી પણ તથા કુઃખમાં કુઃખી-પણું ખતાવે છે. ૩૯ પાણીમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે તેની ચળ અને અચળ અવસ્થા થાય છે, પણ આકાશમાંના સૂર્યની એવી અવ-સ્થા થતી નથી; તેવી રીતે લોકવૃત્તિમાં જ્ઞાની પુરુષ રહે છે. ૪૦ જેવી રીતે સૂર્યદેવતા સ્વસ્થ છતાં પ્રતિબિંબમાં અસ્વસ્થ અને ચંચળપણું ખતાવે છે, તેવી રીતે લોકનાં કર્મનો જણે ત્યાગ કરેલો છે, એવો જ્ઞાની વ્યવહારમાં અજ્ઞાનીપણું ખતા-વે છે. ૪૧ જેની કર્મેન્દ્રિયો વ્યવહારમાં બંધાયેલો છે, તે પણ જે બુદ્ધીન્દ્રિયોથી મુક્ત છે, તે મુક્ત છે; અને જે કર્મેન્દ્રિયોથી મુક્ત થયેલો છે, પા બુદ્ધીન્દ્રિયોથી બંધાયેલો છે તે બંધાયેલો છે. જેમ પ્રકાશમાં તેજ મૂળકારણભૂત છે, તે સુખ-કુઃખ અને બંધ-મોક્ષમાં બુદ્ધીન્દ્રિયો મૂળકારણ છે. ૪૨, ૪૩ માટે હે રામચંદ્રજી ! તં સકળ ઇચ્છાની શાંતિ કરીને બહારથી લોક ઉચિત હોય એવો આચાર કરો તથા અંત કરણથી આચારનો ત્યાગ કરીને સમાનપત્ર રહો. ૪૪ તમે કમકળના સંગથી મુક્ત રહે પરમાત્મામાં સ્થિતિ રાખો અને મન તડે કં કરો; કારણ કે કર્મ કરવાં એ દેહનો સ્વભાવ છે. ૪૫ આ સંસારના માર્ગમાં માનસિક તથા શારીરિક કુખો રહેલાં છે અને જન્મ-મરણ રૂપી મોટા ખાડાઓ છે. તેમાં મમતારૂપી ઉ અંધારો ફેલાયેલો છે. તે સંતાપ આપનારો છે; તં તેમાં પડશો નહિ. ૪૬ હે કમલનેત્ર રામચંદ્રજી તમે સંસારના ભાવમાં નથી અને તમારા વિ સંસારના ભાવ નથી, પણ તમે શુદ્ધ-બુદ્ધ ર

ભાવવાળા આત્મા છે. માટે તમે અંતઃકરણથી સ્થિર થઈને રહો. ^{૪૭} તમે નિર્મળ, શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ, સર્વોત્તમ તથા સર્વકર્તા છો; માટે આ અખિંચ વિશ્વ શાંત અને અજ છે, એમ વિચારપૂર્વક અનુભવ કરીને તમે સુખી થાઓ. ^{૪૮} હે મહાત્મા! જોનો મમતારૂપી મોટો અંધકાર મટી ગયો છે, એવા તમે નિર્મળ તથા પૂર્ણાનંદ પદવી પામીને જો ચિત્તને શાંત કરવામાં સમર્થ થશો, તો અપરિમિત બુદ્ધિવાળા, પરિપૂર્ણ તથા પરમાર્થ સત્ય બ્રહ્મભૂત એવા તમને અમારા જવા પણ નમસ્કાર કરશે. ^{૪૯}

વ્યપગતમમતામહાન્વકારઃ પદમમલં વિગતૈષણં સમેત્ય । પ્રમવસિ યદિ ચેતસો મહાત્મસ્તદવિધિયે મહત્વે સત્તે નમસ્તે ॥ ૪૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ઉપદેશકરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો

શુક્રાચાર્યનો પુત્ર: પૂર્વદેહમાં પ્રવેશ, દૈત્યાચાર્યપણું અને જીવન્મુક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અયાશ્લિપ્ય વચસ્તસ્ય તનયસ્ય તથા મૃગોઃ ।

ઉવાચ મગવાન્ કાલો વચો ગંધીરનિઃસ્વનઃ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-પછી હે રામ ! ભૃગુઋષિના પુત્ર શુક્રાચાર્યનાં એ પ્રભાણનાં વચનોનો અનાદર કરીને ગંધીર ઘોષવાળા કાળે તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૧

કાળ યોહ્યાઃ-હે ભૃગુઋષિના પુત્ર ! રાજ જીવી રીતે નગરીમાં પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે તમે સમગ્ર નદીના કાંઠાના તપસ્વી દેહનો ત્યાગ કરીને આ દેહમાં પ્રવેશ કરો.^૨ હે નિષ્પાપ ! આ શુક્ર

* આ સોળમા સર્ગમાં કાળના વચનથી, શુક્રાચાર્યે ફરીથી પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો, તેને દૈત્યોનું ગુરુપણું મળ્યું તથા જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એ કહેવાશે.

દેહ તમને પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. તે દેહ વડે તપ કરીને તમારે દૈત્યોનું ગુરુપણું કરવું.^૩ હજાર યુગનાં પરિમાણવાળો બ્રહ્માનો દિવસ સંપૂર્ણ થાય, ત્યારે તમારે તે દેહનો ત્યાગ કરવો. જમ ઉપભોગ કર્યા પછી કરમાઈ ગયેલાં ફૂલોના ફરીથી અંગીકાર થતો નથી, તેમ તમારે પણ ફરીથી દેહ ધારણ કરવો પડશે નહિ.^૪ માટે હે મહાગતિમાન ! આ તમારા પૂર્વના દેહથી તમે જીવન્મુક્ત પદવીને પામ્યા છો, તેથી તમે મહાન દૈત્યોના ગુરુ થઈને રહો.^૫ હવે તમારું બંનેનું કદ્યાણ થાઓ અને હું મારી મનગમતી દિશામાં બેઠું છું; કેમકે એવું કોઈ પણ ચિત્ત નથી કે તેને મનગમતી વસ્તુ ન હોય.^૬

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-તપી ગયેલાં અંગનાળાં પૃથ્વી તથા આકાશ પાસેથી જવી રીતે સૂર્ય-દેવતા પોતાનાં કિરણ સહિત અંતર્ધાન થાય, તેવી રીતે આંસુ વહાવી રહેલા તે ભૃગુઋષિ અને શુક્રાચાર્ય પાસેથી કાળ આ પ્રમાણે કહીને અંતર્ધાન થયો.^૭ આ રીતે કાળ ગયો, તે પછી 'ઈશ્વરેચ્છાથી અવશ્યભાવી કર્મગતિ કોઈથી મટાડી શકાતી નથી' એમ શુક્રાચાર્યે વિચાર કર્યો. પછી સુંદર સત્તામાં જમ વસંતઋતુ પ્રવેશ કરે, તેમ તેમણે કાળના કારણથી સુકાઈ ગયેલા તથા ભાવી ફળરૂપ શુભ દૃઢ્યવાળા તે દેહમાં પ્રવેશ કર્યો.^૮ તે સગયે સમગ્ર નદીના કાંઠે નાર તે બ્રાહ્મણરૂપી દેહનાં વર્ણ, વદન તથા અંગ બદલાઈ ગયાં અને જમ મૂળ કપાયા પછી સત્તા પૃથ્વી ઉપર પડી બંધ, તેમ તે દેહ પૃથ્વી પર પડી ગયો.^૯ આમ શુક્રાચાર્યના દેહમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેમાં જીવ આબોધે અને ભૃગુઋષિએ પોતાના પુત્રના તે દેહ ઉપર કર્મ-કલુના જળ વડે મંત્રથી સિંચન કર્યું.^{૧૦} આથી જમ વર્ષા ઋતુમાં ખાડાઓ જળથી પુરાઈ જવાથી નદી જવી રીતે શોભે છે, તેવી રીતે પ્રકૃષ્ટિત થયેલી તેની સર્વ નાડીઓ શોભના લાગી.^{૧૧} વર્ષા-

ઋતુમાં થયેલી કમલિની શોભે તથા વસંતઋતુ-
માં નવી લતા શોભે, તેવી રીતે તેની આંગળી-
ઓ, નખ તથા દેશ વગેરે સર્વ અવયવો શોભવા
લાગ્યા.^{૧૩} ત્યાર પછી જળ અને વાયુના સંયો-
ગથી જમ મેઘ ઊભો થાય, તેમ ત્યાં પ્રાણવાયુના
ચલનવાળા શુક્રાચાર્ય ઊભા થયા.^{૧૪} પછી પ્રથમ
ઉદ્ભાસ પામેલો મેઘ જમ પોતાની ગર્જનાથી
પર્વતને પ્રણામ કરે છે, તેમ તેમણે પાસે રહેલા
અને પવિત્ર આકૃતિવાળા પોતાના પિતાને
પ્રણામ કર્યો.^{૧૫} પછી જમ સ્નેહથી જની આદ્ર-
વૃત્તિ થયેલી છે એવો મેઘ, પર્વતની તળેટીને
આલિંગન કરે છે, તેમ ભૃગુઋષિએ પ્રથમની
પેઠે જ શોભીતા પોતાના પુત્રના દેહને આલિ-
ંગન કર્યું.^{૧૬} તે મહાશુદ્ધિમાન ભૃગુએ તેમના
પૂર્વના કામળ દેહ ઉપર સ્નેહથી દષ્ટિ કરી અને
'આ મારો પુત્ર છે' એવી રીતના અયોગ્ય
ચિંતવનથી હાસ્ય કરીને તેમણે પોતાના પુત્ર
ઉપરના સ્નેહનો ત્યાગ કર્યો. કારણ કે જ્યાં સુધી
દેહમાં જીવભાવ છે, ત્યાં સુધી જ તેમાં પોતા-
પણું રહે છે.^{૧૭, ૧૮} ત્યાર પછી તે ભૃગુઋષિ અને
શુક્રાચાર્ય, રાત્રિની સમાપ્તિ થયા પછી ઉદય
પામેલા ચંદ્ર અને સૂર્યની જમ પરસ્પર શોભવા
લાગ્યા.^{૧૯} ઘણાક દિવસના સમાગમથી બંધાયેલું
અકવાક પક્ષીનું જોડું હોય અને વરસાદના
આગમનથી સ્નેહયુક્ત મથૂર તથા મેઘ હોય તે
પ્રમાણે, ઘણા લાંબા કાળથી દૃઢ ઉલ્લંઘાવાળા તે
બંને પિતા અને પુત્ર, તુલ્ય યોગ્યતાથી શોભવા
લાગ્યા. ત્યાર પછી તે બંને મહાશુદ્ધિમાનો એક
સુક્ત સુધી ત્યાં રહ્યા અને પછી ત્યાંથી ઊભા
થઈને, સમંગાનદીને કાંઠે રહેનાર તે બ્રાહ્મણના
દેહને તેમણે અશિસંસ્કાર કર્યો. એવો ક્યો માણ-
સ છે કે, જે જગતના આચારને અનુસરીને ન
રહે ?^{૨૦-૨૨} એ પ્રમાણે આકાશમાં સૂર્ય અને
ચંદ્ર રહે, તેવી રીતે તે પવિત્ર વનમાં તપસ્વી
અને પ્રકાશયુક્ત એવા ભૃગુઋષિ અને શુક્રાચાર્ય

રહેવા લાગ્યા.^{૨૩} પછી જમણે જાણવાની વસ્તુ
જાણી લીધી છે, જ્યોત્સ્વનુક્ત થયા છે અને
જ્યોત્સ્વ જગતના ગુરુ સમાન છે, એવા તે બંને જણ
દેશ-કાળને લીધે પ્રાપ્ત થતી શુભ તથા અશુભ
દશામાં સમાનભાવે રહેતા હતા. કારણ કે તે
બંને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરબુદ્ધિવાળા હતા.^{૨૪}
ત્યાર પછી દૈત્યેક કાળે શુક્રાચાર્યને દૈત્યનું ગુરુ-
પણું પ્રાપ્ત થયું અને ભૃગુઋષિ પણ પોતાને
યોગ્ય પ્રબળપતિના અધિકારપણાને પામ્યા.^{૨૫}
એ પ્રમાણે ઉદાર ધીર્તિવાળા એ શુક્રાચાર્યનો
પ્રથમ જન્મ થયો અને પછી તે પરમ પદમાંથી
અપસરા વગેરેનું વારંવાર સ્મરણ આવવારૂપી
નિશ્ચયે કરીને તેમને તે વિચિત્રદશાઓમાં ભમ-
વાનું આવ્યું.^{૨૬}

શુક્રોઽસૌ પ્રથમમિતિ ક્રમેણ જાતસ્તસ્મા-
ત્સત્પરમપદાદુદારકીર્તિઃ । સ્વેનાશુ સ્મૃતિપદ-
વિભ્રમેણ પથાદન્યેષુ પ્રવિહ્વલિતો દર્શાવરેષુ ॥૨૬॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'શુક્રેતુ પુનર્જનન' એ
નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૭ મો ~ ~ ~

✓ સત્યસંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્ મૃગુપુત્રસ્ય પ્રતિભાસાનુભૂતિતઃ ।

યથૈષા સફલા જાતા તથાન્યસ્ય ન કિં ભવેત્ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્ ! ભૃગુના પુત્ર
શુક્રને મનોરથ સંબંધી જે પ્રતિભાસ થયો, તે
પ્રતિભાસ સ્વર્ગાદિકના અનુભવથી સફળ થયો;
તો તે પ્રમાણે બીજાઓને જે પ્રતિભાસ થાય છે,
તે કેમ સફળ થતો નથી ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—શુક્રાચાર્યના પ્રથમ કહેલા

x આ સતરમા સર્ગમાં શુદ્ધ ચિત્તના સંકલ્પો
સત્ય થવાનું અને વામના તથા અદ્યો વૃદ્ધ હોય, તો
પરસ્પરના સંચારો મળવાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

કલ્પના ને સધળા દોષો હતા, તે દોષો તે કલ્પ-
માં છેલ્લા જન્મમાં કરવામાં આવેલાં કર્મોથી તથા
ઉપાસનાઓથી ક્ષય પામી ગયા હતા. માટે આ
કલ્પમાં શુક્રાંતુ ને પ્રથમ શરીર ઉત્પન્ન થયું તેમાં
પૂર્વકલ્પના દોષોના સંબંધ હતો નહિ. તે શરીર
અધિકાર ભોગવવાને માટે બ્રહ્માના જ સંકલ્પથી
ઉત્પન્ન થયેલું હતું, તેથી તેમાં શુક્રના સંકલ્પનો
કંઈ પણ દોષ હતો નહિ. વળી તેમાં ખીજ તથા
ગર્ભ આદિનો પણ કંઈ દોષ હતો નહિ. આથી
શુક્રના સંકલ્પો સત્ય થયા, ખીજઓનું તે પ્રમા-
ણે હોતું નથી; એટલા માટે તેમને સત્યસંકલ્પ-
પણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૨ સર્વ પ્રકારની
તૃષ્ણાઓ શાંત થતાં શુદ્ધ થયેલા ચિત્તની ને
સ્થિતિ થાય છે, તે જ પરમ સત્ય બ્રહ્મ છે અને
તે જ નિર્મળ ચૈતન્ય કહેવાય છે.^૩ નિર્મળ થયેલું
જ ચિત્ત જીવી ભાવના કરે છે, તે ચિત્ત તુરત
તેના પ્રકારનું જ થઈ બળ્ય છે. જમ ને પાણી છે
તે જ ચકરીરૂપ થઈ બળ્ય છે, તેમ જ ચિત્ત છે તે જ
પોતે ધારેલા પદાર્થોરૂપ થઈ બળ્ય છે.^૪ જમ
શુક્રને એ વિભ્રમ પોતાની મેળે જ જાહેતાં સત્ય
રૂપે જોવામાં આવ્યો હતો, તેમ શુદ્ધ ચિત્તવાળા
ખીજઓને પણ જ મનોરથ જાહે છે, તે સત્ય-
રૂપે જ જોવામાં આવે છે. અશુદ્ધ ચિત્તવાળાઓ-
ને પણ મરણના સમયમાં જ કર્મો અને ને વાસ-
નાઓ ઉદય પામે છે, તે કર્મો પ્રમાણે અને તે
વાસનાઓ પ્રમાણે તેમને ખીજ જન્મમાં જગત-
નો પ્રતિભાસ થાય છે અને તેમાં શુક્રના વૃત્તાંત
દર્શાવે છે.^૫ જમ ખીજમાં ને તત્ત્વ રહેલું છે,
તે જ તત્ત્વ બહાર અંકુર અને પાંદડાં આદિ
અનેક ચમત્કારોરૂપે દેખાય છે, તે રીતે સર્વ પ્રાણી-
ઓનાં ચિત્તમાં ને વિભ્રમો રહેલા છે, તે વિભ્રમો
જ બહાર દ્વિતના વિભાગોરૂપે દેખાય છે.^૬ જ
આ જગત આપણા જોવામાં આવે છે, તેવાં જ
સધળાં જગત પ્રત્યેક જીવના ચિત્તથી જુદાં જુદાં
ઉદય પામેલાં છે અને તેઓ મિથ્યા જ ઉદય

પામ્યાં છે તથા મિથ્યા અસ્ત પામે છે. પ્રત્યેક
જીવનાં જુદાં જુદાં જગત હોવાથી નેટલા જીવો
છે, તેટલાં જ જગત છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો
કોઈ પણ જગત ઉદય પામતું નથી અને અસ્ત
પણ પામતું નથી. જગત, જગતનો ઉદય અને
જગતનો અસ્ત-એ સધળું શ્રીતિમાત્ર જ છે;
કારણ કે માયા જ ઉન્મત્તની પેઠે એ સધળા
વિહારો કર્યા કરે છે.^૭ જમ હમણાં આપણને
આ સંસારનો પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ ખીજ
હજારો જીવોને પણ ખીજ હજારો સંસારના
પ્રતિભાસો થયાં કરે છે.^૮ જમ ખીજના સ્વપ્નમાં
થયેલા તથા સંકલ્પમાં થયેલા નગરના વ્યવ-
હારો અન્યના જોવામાં આવતા નથી, તેમ પર-
સ્પરના સંસારોરૂપી ભ્રમો પણ પરસ્પરના જોવા-
માં આવતા નથી.^૯ પ્રત્યેક જીવના મિથ્યા સંક-
લ્પોમાં અનેક નગરોના મિથ્યા સમૂહો રહેલા
છે, પણ તેઓ જ્ઞાન વિના જોવામાં આવતા
નથી.^{૧૦} પિશાચો, યક્ષો અને રાક્ષસો પણ એવી
જ રીતે સંકલ્પ માત્ર શરીરવાળા છે અને તેઓ
સંકલ્પમાત્ર સુખ-દુઃખોથી જ ઘેરાયેલા છે.^{૧૧}
હે રામ ! આ આપણે પણ શુક્રના પ્રતિભાસની
પેઠે જ છીએ, એટલે સંકલ્પમાત્ર આકારવાળા
જ છીએ; અને તે છતાં ખોટી રીતે દેહાદિકનું
સત્યપણું માની લઈએ છીએ.^{૧૨} સમષ્ટિરૂપ
કહેવાતા હિરણ્યરૂપ ગર્ભમાં પણ, આ રીતે જ
ખોટા સંસારોનો સમૂહ રહેલો છે અને તે ખોટા
સંસારોનો સમૂહ પોતાની સત્તાથી નહિ પણ
અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની સત્તાથી જ રહેલો છે; માટે
જે અધિષ્ઠાન છે તે જ સત્ય છે.^{૧૩} જમ વસંત-
ઋતુનો એક જ રસ અનેક ઝાડ-પાનરૂપે મિથ્યા
જ ઉદય પામે છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ એક જ બ્રહ્મ
પ્રત્યેક જીવના જુદાં જુદાં જગતરૂપે મિથ્યા જ
ઉદય પામેલું છે.^{૧૪} પોતાનો જ સંકલ્પ છે,
તે જ જગતરૂપે વિસ્તાર પામેલો છે.^{૧૫} એ વિષય
તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં યથાર્થ જાણવામાં આવે છે.^{૧૬}

‘અનાદિકાળનું જ અજ્ઞાન છે, તેના પેટમાં રહેલું ચિત્ત જ આ મોટા સમાર ભવાળા જગતરૂપે દેખાય છે.’ આમ જ બાણે છે તે જ તત્ત્વવેત્તા કહેવાય છે.^{૧૭} જગતની સત્તા પ્રતિભાસના સમયમાં જ છે, પણ અધિષ્ઠાન જોવાના સમયમાં નથી. જગતની બળરૂપ લાંબું સ્વપ્ન ચિત્તરૂપી હાથીને બંધાવાના થાંભલારૂપ છે. માટે જગત ટળી બચ તો ચિત્ત છૂટી ગયા વિના રહેતું નથી.^{૧૮} જ ચિત્ત છે તે જ જગત છે અને જ જગત છે તે જ ચિત્ત છે, માટે એ બેમાંથી એકનો નાશ થાય તો બન્નેનો નાશ થાય છે; પણ એ નાશ અધિષ્ઠાનના વિચારથી થાય છે.^{૧૯} શુદ્ધ યથેલાં ચિત્તોના સંકલ્પ સાચો નીવડે છે, તે ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, ચિત્તની સત્તાથી જ જગતની સત્તા છે. જમ મલિનપણુવાળા મણિને ઉપાયથી સ્વચ્છ કરવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિ થાય છે, તેમ ચિત્તને તત્ત્વવિચારમાં દબાવણે એકાગ્ર કરી રાખવામાં આવે તો તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. ચિત્તમાંથી સંકલ્પોનું ક્ષણ મટી બચ, તો ચિત્તમાં નિર્મળપણાનો ઉદય થાય છે. જમ મેલા લગડામાં સારો રંગ બેસતો નથી, તેમ મેલા ચિત્તમાં અદ્વૈતવિદ્યા સ્થિરતા પામતી નથી.^{૨૦-૨૨}

રામ યોલ્યા:—શુદ્ધતા જોવામાં આવેલું જગત, શુદ્ધતા ચિત્તની પ્રાતિભાસિક કલ્પનારૂપ હતું. તેમાં ઉદય અને અસ્ત સહિત કાળના ક્રમે તથા ક્રિયાઓના ક્રમે થયા, તે કયા કારણથી થયા ?^{૨૩}

વસિષ્ઠ યોલ્યા:—શુદ્ધે પોતાની ઇન્દ્રિયોથી, પિતાનાં વચનોથી અને શાસ્ત્રોનાં વચનોથી, જવા પ્રકારના ઉત્પત્તિનાય આદિવાણુ આ લોકસંબંધી તથા પરલોકસંબંધી જગત બાણું હતું, તેવું જ જગત તેમના ચિત્તમાં, મોરના ઈંડામાં રહેલા મોરની પેઠે, સંસ્કારરૂપે રહ્યું હતું. માટે ઉત્પત્તિના તથા નાશના ક્રમનો સંસ્કાર સાક્ષીથી જ સિદ્ધ થાય છે.^{૨૪} જમ આમાંથી અંકુર, પાંદડાં, લતા,

ફૂલ તથા ફળ વગેરે અનુક્રમે ઉદય પામે છે, તેમ ચિત્તમાં રહેલું જગત પિતાનાં વચન વગેરે ઉપરથી અનુક્રમે ગોઠવાયું, એમ સમજવું. જીવ જીવતમાં જ વાસનાથી બંધાયો હોય છે અને તે વાસના પ્રમાણે જ સ્વપ્નમાં જુએ છે. તે રીતે સ્વપ્ન વગરના સમયમાં પણ જીવ જ વાસનાથી બંધાયો હોય છે, તે વાસના પ્રમાણે જ ચિત્તની અંદર જુએ છે. આ જગત એક પ્રકારનું લાંબું સ્વપ્ન જ છે.^{૨૫-૨૬} હે રામ ! જમ સૈન્યમાં રહેલો પ્રત્યેક માણસ સૈન્યની વાસનાથી બંધાયેલો હોવાને લીધે, રાત્રીએ સ્વપ્નમાં પોતપોતાની વાસનાથી કલ્પાયેલું જુદું જુદું સૈન્ય જુએ છે અને તે સૈન્યને એકતું એક માને છે, તેમ જીવો પણ વાસનાથી બંધાયેલા હોવાને લીધે, પ્રત્યેક જીવ જુદા જુદા જગતને જુએ છે અને તે જગતને એક માની લે છે.^{૨૭}

રામ યોલ્યા:—પ્રત્યેક જીવના સંસારો જુદા જુદા છે, એમ આપે કહ્યું. તો તે વિષયમાં મને જિજ્ઞાસા થાય છે કે, એ જુદા જુદા સંસારોમાં કાઈ સંસાર પરસ્પર મળે છે કે નથી મળતા ? હે નિષ્પાપ ! એ વિષય આપે સંપૂર્ણ રીતે કહેવો જઈએ. જો કાઈના પણ સંસાર પરસ્પર ન મળતા હોય તો શિષ્યનો અને ગુરુનો સંસાર જુદો જુદો હોવાને લીધે, જમ સ્વપ્નમાં કરેલો પરાપકાર તે ધણીને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ ગુરુએ કરેલો ઉપદેશ શિષ્યને પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી કાઈને મોક્ષ જ થતો નથી, એમ માનવું પડશે; અને જો પરસ્પરના સંસારો પરસ્પરને મળતા હોય, તો એક એકના જ્ઞાનથી સંસારનો બાધ થઈ શકશે નહિ.^{૨૮}

વસિષ્ઠ યોલ્યા:—મલિન મન સામર્થ્ય વગરનું હોવાને લીધે શુદ્ધ મનની સાથે મળી શકતું નથી, પણ જમ તપાવેલું લોહ તપાવેલા લોહાની સાથે એક થઈ બચ છે, તેમ શુદ્ધ મન શુદ્ધ મનની સાથે એક થઈ બચ છે. (આમ છે, એટલા માટે

શુદ્ધ મનવાળાઓના સંસારો પરસ્પર મળે છે અને અશુદ્ધ મનવાળાઓના સંસારો પરસ્પર મળતા નથી; એટલે તમે કહેલો એક દોષ આ વિષયમાં લાગુ પડતો નથી.^{૨૯} જે ચિત્ત શુદ્ધ હોય, તે એક રૂપવાળા જળની જમ તે પરસ્પર મળી જાય છે; અને જે ચિત્ત અશુદ્ધ હોય તે મેલાં જળની પેઠે પરસ્પર મળી જતાં નથી.^{૩૦} ચિત્તની સાધારણ રીતની શુદ્ધિ એ જુદી વાત છે, પણ પરમ શુદ્ધિ તો અત્યંત રીતે વાસનાઓથી રહિત-પણ એટલે કાંઈ પણ સંસ્કારનું નહિ રહેવાપણું અને સર્વદા એકરૂપપણું, એ જ છે. આ રીતે ચૈતન્યમાત્રરૂપે સ્થિતરૂપ એવી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે તે તુરત જ પરમ બોધવાળો થાય છે અને એટલા જ લાભથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૧}

શુદ્ધિર્હિં ચિત્તસ્ય વિવાસનત્વમ્ભૂતસંવેદન-
મેકરૂપમ્ । તસ્યાશુ શુદ્ધયા મવતિ પ્રવુદ્ધસ્ત-
ન્માત્રયુક્ત્યા પરસંગમેતિ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો ‘મનોરાજ્યસંમેલન’ એ
નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

મલિન ચિત્ત સાથે મલિન ચિત્તનો યોગ
અને ચિત્તશુદ્ધિથી મોક્ષ

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

સર્વસંસૃતિર્સંહેષુ ભૂતવીજકલાત્મનઃ ।
તન્માત્રપ્રતિમાસસ્ય પ્રતિમાસેન મિચ્છતા ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આત્મા ગમે
તેવી સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ કલ્પનાઓને અનુસર-

નારા સ્વભાવવાળો છે અને ચૈતન્યૈકરસ છે. તેમાં જુદા જુદા આકારોની કલ્પનાને લીધે પ્રત્યેક જીવને જુદા જુદા સંસાર છે.^૧ કારણ કે સધળા જીવોને સુષુપ્તિ અવસ્થા પછી તુરત જ વ્યવહારને માટે જે જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે, તે સધળી આત્માની વ્યાપ્તિને લીધે જ થાય છે.^૨ વ્યવહાર કરનારા સધળા જીવોને પદાર્થનું જે કાંઈ દર્શન થાય છે, તે સધળું આત્માના પ્રકાશથી જ થાય છે. તેમાં જે જે જીવનો ચૈતન્યની ઉપાધિઓ મળી જાય છે, તે તે જીવો પરસ્પરના કલ્પેલા સંસારોને જુએ છે.^૩ વિચિત્ર સંસારોટ્ટપી જળાશયો ઉપાધિઓના મળવારૂપ ધોરિયાથી એકબીજાની સાથે મળે છે અને તેમ મળવાથી સત્યતાની ભ્રાંતિ દઢ થતાં ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ કેટલા-એક સંસારો જુદા જ રહેલા છે, કેટલાએક સંસારો જુદા જ લય પામેલા છે અને કેટલા-એક સંસારો પરસ્પરથી મળેલા પણ છે. આવી રીતના અનેક સંસારોટ્ટપી ચણોટીઓના વનરૂપ બ્રહ્મ એક જ અને અખંડિત છે. જેના એક એક પરમાણુ જટલા પ્રદેશમાં સંસારોટ્ટપી અસંખ્ય ચણોટીઓ રહેલી છે અને તે વળી પરસ્પરની સાથે સંલગ્ન થયા વગર રહેલી છે, તે ‘બ્રહ્મ’ નામનું વન અતિ અદ્ભુત છે.^૫ તેઓમાં કાંઈ કાંઈ સંસારોટ્ટપી ચણોટીઓ પરસ્પરની સાથે મળવાથી ઘાટાપણાને પામેલી છે. તેમનામાંના સધળા પદાર્થો સર્વના જોવામાં આવે છે એમ નથી, પણ જે જે પદાર્થો પ્રારબ્ધભોગને અનુકૂળ થઈને ન્યાં રહ્યા હોય, ત્યાં તેટલા પદાર્થો જ જોવામાં આવે છે. બીજા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી.^૬ બીજા મનમાં

x આ અદ્વારમાં સર્ગમાં કામ-કર્મોદ્ધિકની તુલ્યતા થાય; તે મલિન ચિત્તોનો પણ બીજા મલિન ચિત્તોની માથે યોગ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે અને જાનીને ચિત્તની શુદ્ધિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાનું કહેવામાં આવશે.

છે. આવી રીતે જુદાં જુદાં મનોરાજ્યરૂપી સંસારોમાં ક્રેટલાંચિક મનોરાજ્યો પરસ્પરથી મળીને ગાઢ થાય છે, એટલે દેહાભિમાન દંઢ થઈ જાય છે અને એ મનોરાજ્યોનું વિસ્તરણ થાય, તો સ્વાભાવિક રીતે દેહનો અભાવ જ રહે છે. ^૯ ચૈતન્યરૂપી સોતું દેહરૂપી મિથ્યા આકાર-નું અભિમાન ધરણ કરવાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને, મિથ્યા રીતે જ દ્રવ્ય માયિક દેહાકારપણરૂપ કડાંપણોનો અનુભવ કરે છે. ^{૧૦} ઠાઈઠાઈનાં કર્મોની તથા વાસના આદિની સમાનતા થતાં તેઓ (કર્મો તથા વાસનાઓ આદિ) બ્યારે એક કાળમાં ફળ આપવાને ઉન્મુખ થાય છે, ત્યારે અશુદ્ધ ચિત્તોનું પણ પરસ્પરના સંસારોરૂપે મળવું થાય છે. જેમ હઠ-યોગના અભ્યાસથી શુદ્ધ થયેલા યોગીઓનો પ્રાણવાયુ પરાયા દેહમાં પ્રવેશ કરીને તે દેહના પ્રાણાદિકને વશ થયેલા બળવાને લીધે, તેઓએ બળવાના શબ્દાદિકને બળે છે, તેમ શુદ્ધ થયેલું મન પણ પરાયા મનોરાજ્યને બળી શકે છે. ^{૧૧} બચત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થાઓ સ્થૂલ દેહ હોય તો જ થાય છે, એમ સમજવું નહિ; કારણ કે એ ત્રણ અવસ્થાઓનું મૂળ જીવ-પણ જ છે. ^{૧૨} આ પ્રમાણે જીવ જ ત્રણ અવસ્થાઓરૂપ છે, એમ વિચાર કરતાં જીવથી બ્યારે દેહનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી. જળના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, જળથી જુદું તરંગોનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ અવશેષ રહે નહિ. ^{૧૩} તરંગવેગતા જીવ આ રીતે તુરીયપદમાં (બચતથી, સ્વપ્નથી અને સુષુપ્તિથી જુદા સ્વરૂપમાં) રહેલા બ્રહ્માવાને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈને, જીવપણથી નિવૃત્ત થાય છે અને અજ્ઞાની જીવ પોતાની કલ્પનાથી દેહાકાર થઈને વારંવાર સંસારમાં પ્રવર્તે છે. જો કે જ્ઞાની જીવ અને અજ્ઞાની જીવ બન્ને વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બન્નેને મુક્તપણ સરખું જ છે, તો પણ અજ્ઞાની જીવ સૂતેલા જેવો

છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને નહિ બાજુવાથી જન્મ-મરણને પામ્યા કરે છે. ચૈતન્ય સર્વોપાપક હોવાને લીધે, ઠાઈ જીવ બીજા જીવના સંસારમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. એક એક સંસારમાં જુદાં જુદાં રૂપોવાળા બીજા સંસારો પણ છે. જેમ ફળના થાંભલામાં એક છોતરાની અંદર બીજું છોતરું અને બીજા છોતરાની અંદર ત્રીજું છોતરું, એમ છોતરાંના સમૂહો હોય છે, તેમ તે સંસારોની અંદર પણ સંસારોના સમૂહો રહેલા છે. જેમ અનેક છોતરાં છતાં ફળ એકરૂપે છે તેમ અનેક સંસારો છતાં બ્રહ્મ એકરૂપે છે. વિસ્તાર પામેલી ફળની પેઠે બ્રહ્મ સ્વાભાવથી રીતળ છે. સેંકડો પ્રકારના અવયવોનો વિસ્તાર થતાં પણ જેમ ફળમાં સિન્નતા નથી, તેમ સેંકડો સંસારો થતાં પણ બ્રહ્મમાં સિન્નતા નથી. ^{૧૪-૧૬} જેમ વડ આદિનું બીજ જળના સંસર્ગથી વડ આદિરૂપ થઈને પાછું બીજરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ બ્રહ્મ પણ વાસના આદિના સંસર્ગથી મનરૂપ થઈને પાછો જ્ઞાનનો ઉદય થતાં બ્રહ્મરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. ^{૧૭, ૨૦} જેમ રસથી થયેલું બીજ ફળરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ બ્રહ્મથી થયેલો જીવ જગતરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જેમ 'રસનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું અધટિત છે, તેમ 'બ્રહ્મનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું પણ અધટિત છે. 'બ્રહ્મ એ એક બ્રહ્મનો જગતનો સ્વભાવ જ છે' એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે સ્વભાવ કાર્યની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મ જગતની સાથે ઉત્પન્ન થતું નથી. બ્રહ્મ નિર્વિકાર, અદ્વિતીય અને અસંગ હોવાથી વાસ્તવિક રીતે કાંઈનું કારણ નથી અને આરોપની રીતિથી સંપૂર્ણ પ્રપચ્યતુ આદિ કારણ છે. તેમાં જગતની વિચિત્રતા થવાનાં બીજાં કાંઈ પણ કારણો નથી. આમ છે, એટલા માટે સારરૂપે બ્રહ્મનો જ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. સાર વગરના બીજા વિચારો કરવાથી કાંઈ પુરુષાર્થ થાય એમ

નથી.^{૨૧-૨૩} જો બીજા હોય છે, તે પોતાના આકારને છોડીને, અંકુર આદિરૂપે થયેલું જેવામાં આવે છે, પણ બ્રહ્મ તો પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જગતરૂપે જ થયેલું છે વૃક્ષનું બીજ ફાટીને તેમાંથી સ્કુર નીકળે છે, એટલે બીજ પ્રદેશથી વધારે પ્રદેશમાં વ્યાપે છે, પણ જગત તો બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, એટલે બ્રહ્મા પ્રદેશથી જરા પણ અધિક પ્રદેશમાં ફેલાયેલું નથી.^{૨૪} બીજનું સ્વરૂપ અવયવોવાળું છે, માટે તે બીજની સાથે નિરવયવ બ્રહ્મને સમાન ગણવું યોગ્ય નથી. બ્રહ્મને કોઈની પણ ઉપમા લાગુ પડે એમ નથી જો બ્રહ્મ છે, તે જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જગતરૂપે થયું જ નથી. જમ રેન્જુ સર્પરૂપે થયેલી છે અને સર્પરૂપે નથી પણ થયેલી, તેમ બ્રહ્મ જગતરૂપે થયેલું છે અને જગતરૂપે થયેલું પણ નથી. પોતે દ્રષ્ટા છતાં પોતાને દશ્યરૂપ માને છે, એટલા માટે ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. જ્યાં સુધી પોતાનું સ્વરૂપ દશ્યરૂપ મનાયું હોય, ત્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપની સાચી સ્થિતિનો કોને અનુભવ થાય ? જ્યાં સુધી ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની બ્રાંતિ હોય, ત્યાં સુધી કશું સમજીપાણું નથી જો સમજીપણું હોય, તો ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની બ્રાંતિ કેમ જ હોય.^{૨૫} આત્મા નિર્મળ, સ્વયં પ્રકાશ અને વ્યાપક છે, તો પણ જોડામાં આવતો નથી, માટે બહિર્મુખ લોકોની બ્રાંતિ ભારે પ્રત્યક્ષ છે. જમ નેના બીજ પદાર્થોને જુએ છે, પણ પોતાના દશ્યરૂપ સ્વરૂપને જોતું નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દશ્યને જુએ છે, પણ પોતાના આત્માને જોતા નથી. જો કે દ્રષ્ટા નિર્મળ, સ્વયં પ્રકાશ, વ્યાપક અને પોતાનું સ્વરૂપ જ છે, તો પણ જમ સઘળી બ્રાંતિ જોથી છૂટેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ દશ્યને જોતો નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દ્રષ્ટાને જોતા નથી જો કે બ્રહ્મ આકાશની પેઠે વ્યાપક છે, તો પણ યતન કરવા છતાં પણ ભાગ્યે જ મળે છે, પગલું

જો દશ્ય છે, તેને જો દશ્યરૂપે જ જોવામાં આવે, તો બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બહુ જ દૂર છે.^{૨૫-૩૧} દશ્ય જગતમાં દશ્યપણાનું માર્જન કરીને, જો બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવામાં આવે, તો જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી જગતને બ્રહ્મરૂપે નહિ પણ જગતરૂપે જોવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું ધણું દૂર છે.^{૩૨} બહિર્મુખ લોકો દશ્યને જુએ છે, પણ દ્રષ્ટાને જોતા નથી. પરંતુ હે રામ ! દશ્ય એ કંઈ છે જ નહિ, કેવળ દ્રષ્ટા જ છે.^{૩૩} જમ સર્વશક્તિમાન રાજ, સઘણ બનાવીને તેનો અનુભવ કરે છે, તેમ સર્વશક્તિમાન આત્મા સઘણ બનાવીને તેનો અનુભવ કરે છે. એમ માનીએ તો જમ રાજને બીજા સાધનોની જરૂર પડે છે, તેમ આત્માને પણ બીજાં સાધનોની જરૂર પડે છે, એમ સ્વીકારવું પડે. એટલા માટે વાસ્તવિક સિદ્ધાંત એ છે કે, નિર્વિકાર આત્મા જ તે તે દશ્યપદાર્થોરૂપે ઉદય પામે છે તેથી આત્મામાં લૌકિક રીતનું દ્રષ્ટાપણું કે દશ્યપણું કંઈ નથી જ દ્રષ્ટા છે તે જ સર્વાત્મક હોવાથી દશ્યરૂપ છે, એટલે તેમાં લૌકિક રીતનું દ્રષ્ટાપણું કે દશ્યપણું સંભવતું નથી જમ શેરડીનો રસ જ ઘોળી ખાંડરૂપ થાય છે અને વસતનો રસ જ ફળ, પુષ્પ તથા લતારૂપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ જીવરૂપ થયેલ છે અને દેહરૂપ પણ થયેલ છે.^{૩૪-૩૬} જમ શેરડીનો રસ તથા વસતનો રસ પોતાનું રસપણું નહિ છોડતાં જ ખાંડરૂપ અને ફળ આદિરૂપ થાય છે, તેમ ચૈતન્ય પોતાના ચૈતન્યપણાને નહિ છોડતાં જ દ્રષ્ટારૂપ અને દશ્યરૂપ થાય છે. અનુભવરૂપ જ આત્મા છે. તે પોતાની અદૃશ જ જગતરૂપ

ખડોરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે, તેમ આત્મા જ પોતાનાથી અભિન્ન અનેક દ્વિત-ખડોરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે. આત્માથી આત્મામાં જ પ્રકાશ પામતાં, આત્માના જ વિલાસરૂપ ચિત્ત આદિ વૃક્ષો, દેહ આદિ દર્યોરૂપી સેકંડો શાખાઓથી સંપન્ન છે અને તેમના આત્મજ્ઞાન વિના અત જોવામાં આવતા નથી. જેમ પૃથ્વીનો રસ પ્રત્યેક વનખડોરૂપ થઈને પોતપોતાના રસોના ચમત્કાર દેખાડે છે, તેમ પ્રજ્ઞ પ્રત્યેક પ્રજ્ઞાંરૂપ થઈને પોતપોતાના બુદ્ધ બુદ્ધ ભોગોનો ચમત્કાર દેખાડે છે. જ જ જીવનો જ જ સંસ્કાર જ જ રીતે ઉદય પામે છે, તે તે જીવના તે તે સંસ્કારને તે તે રીતે સંસારરૂપ થઈને ચૈતન્ય (પ્રજ્ઞ) અનુસરે છે. એવા અનેક સંસારોમાં દેહલાઝેક જીવોના સંસારો પરસ્પર મળે છે અને તેઓમાં જીવો પોતાની મેળે વિહાર કરીને, પણ કાળે શાંત થઈ જાય છે. દે રામ! તમે પરમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિરૂપ જ્ઞાનઅક્ષુ વડે જુઓ તો પરમાણુનાં મધ્યોમાં પણ હજારો સંસારોના સમૂહો છે. જેમ તલમાં તેલ રહ્યું છે, તેમ ચિત્તમાં, આકાશમાં, પથરામાં, જ્વાળામાં, વાયુમાં અને જળમાં, લાખો સંસારો રહ્યા છે. આ સઘળા ચિત્તના વિકારો છે; એટલા માટે જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે જીવ પ્રજ્ઞરૂપ થાય છે. ^{૨૯-૪૧} એ શુદ્ધચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે; એટલા માટે જેમ કોઈ સમયે આપણાં અને પરાયાં સ્વપ્નો મળી જાય છે, તેમ સંસારો પણ પરસ્પર મળી જાય છે. પ્રજ્ઞા આદિ પુરુષોને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ બ્રાહ્મિને લીધે આ પ્રજ્ઞાંરૂપી લાંબું અને મોટું સ્વપ્ન પોતાની અંદર જ ઊઠેલું છે. દેહલાઝેક જીવો એક સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં અને બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી ત્રીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં જાય છે; એટલે જેમ જતાં જતાં વાસનાઓ દંઢ થવાથી, ચિત્તમાં કટપાયેલા ભીંત

આદિ પંદારો જ બહારના ભીંત આદિ પંદારોરૂપે અત્યંત દંઢ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જ્યાં જ આકારની ભાવના કરે છે, ત્યાં તુરત તે રૂપ જ થઈ જાય છે. વાસનાના ઉદય પ્રમાણે વિવર્ત પામવાનું ચૈતન્યમાં સામર્થ્ય જ છે. ^{૪૧-૪૮} એ સામર્થ્યને લીધે સ્વપ્નમાં જ જોવામાં આવે છે, તે પણ સ્વપ્નના સમયમાં સાચું જ જણાય છે. જેમ પાંદડાં, લતાઓ, પુષ્પો તથા ફળો બીજામાં જ રહેલાં છે, તેમ સમસ્ત વાસનાઓ ચૈતન્યમાં જ રહેલી છે. ^{૪૯} જગતની અંદર જીવરૂપ પરમાણુઓ અને જીવોની અંદર જગતરૂપ પરમાણુઓ પ્રતીત થાય છે, એ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે જીવ અને જગત એ બંને પ્રજ્ઞરૂપ હોવાથી આકાશમાં આકાશતુલ્ય છે. આમ સમજીને તમે 'જગતોની અને જીવોની પરસ્પરમાં સ્થિતિ કેમ સંભવે?' એ બ્રાહ્મિને છોડી દો. ચૈતન્યરૂપ જીવ પોતાના જ અંશરૂપ દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ અને દ્રવ્યો, એઓથી જગતને પોતારૂપ જ બનેલું છે જગત બીજાં હોય એમ માની લે છે, પણ 'તે જગત કોઈ રીતે જીવથી ભિન્ન સંભવતાં નથી. પ્રજ્ઞાથી માંડીને ક્રીડાપર્યંતના જીવોને, સ્વપ્નની પેઠે પોતાની અંદર પોતાની મેળે જ દેખાતું આ ચૈતન્યના અંશરૂપ શરીર, બ્રાહ્મિથી સ્થૂલ શરીરરૂપે માની લેવામાં આવ્યું છે. જે કોઈ આ જગત સ્ફુરેલું છે, તેનું નિરૂપણ કરતાં વાસ્તવિક રીતે તેનો કોઈ પણ અંશ પ્રજ્ઞથી જુદો પડતો નથી. ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ અંશરૂપ જીવો, પોતાનારૂપ જગતને, બ્રાહ્મિને લીધે જુદું માનીને તેનો સ્વાદ લીધા કરે છે. અત્યંત વિરતીલું આકારનાંજો આ પ્રજ્ઞાંરૂપી વનખડ, જે ચૈતન્યના એક પરમાણુરૂપ છે અને તે નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ પુષ્પોમાંથી જુદાં જુદાં રૂપ આદિનાં જ્ઞાનરૂપ સુગંધોને કાઢ્યા કરે છે, તે અમર્યો જ જોવામાં આવે છે. ^{૫૦-૫૪} દરથના બીજરૂપ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે અને અનિનાશી

છે, તેથી સધળાં બ્રહ્માંડને જોવા માટે કોઈ જીવ (અજ્ઞાની જીવ) પોતાથી બહાર જુએ છે અને કોઈ જીવ (જ્ઞાની જીવ) પોતાની અંદર જ જુએ છે. બ્રહ્માંડરૂપ દ્વૈતને જોવાનો ધણા કાળનો અભ્યાસ થવાને લીધે, જીવ તે બ્રહ્માંડમાં પોતાની અધોગતિ અને ઈર્ષ્યગતિ થયાનું બ્રાંતિથી જ માની લે છે.^{૫૫૫} જેમ એક સ્વપ્ન પછી બીજા સ્વપ્નને અને બીજા સ્વપ્ન પછી ત્રીજા સ્વપ્નને, એમ વારંવાર સ્વપ્નને જોયા કરતો માણસ, શિખર ઉપરથી ખસી પડેલી શિલાની જેમ ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે, તેમ એક સંસાર પછી બીજા સંસારને અને બીજા સંસાર પછી ત્રીજા સંસારને, એમ વારંવાર સંસારને જોયા કરતો અજ્ઞાની જીવ, જન્મ-મરણરૂપી ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે અખંડ તત્ત્વથી જુદા નહિ પડતા અને જુદાં જુદાં શરીરોરૂપે સ્ફુરેલા જીવોમાં કેટલાએક જ્ઞાની જીવો બ્રાંતિરહિત પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યા છે અને કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો દેહોદ્ધિકથી મળી ગયેલા છે.^{૫૫૬} કેટલાએક જ્ઞાનીઓ બ્રહ્માંડને તથા જીવોને પોતાની અંદર છોડેલી બ્રાંતિરૂપ જ સમજે છે અને તેઓ તે આ જીવોમાં આવતા વિશાળ જગતને સ્વપ્ન જેવું મિથ્યા જ માને છે.^{૫૫૭} ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક અને સર્વોત્તમ છે, તેથી બ્રહ્માંડનું બહાર જણાવું પણ ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને અંદર જણાવું તે પણ ચૈતન્યની સત્તાથી છે. જ્યાં ચૈતન્ય હોય, ત્યાં તેના વિવર્તનો ઉદય પણ હોય જ, એ સ્વાભાવિક છે.^{૫૫૮} સધળા જીવો વ્યાપક ચૈતન્યની અંદર પ્રતિભાસરૂપ છે. તેઓની અંદર જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે અને તેમની પણ અંદર વળી જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે, તે સધળા જીવો પણ, ચૈતન્યની વ્યાપકતાને લીધે ચૈતન્યની અંદર જ પ્રતિભાસરૂપ છે.^{૫૫૯} જીવની અંદર જીવ થાય છે અને વળી તેની અંદર પણ જીવ થાય છે. જેમ ઢેળના થાંભલામાં એકની

અંદર બીજું, બીજાની અંદર ત્રીજું અને ત્રીજાની અંદર ચોથું, એમ અંદર અંદર અનેક છોતરંચી હોય છે, તેમ સર્વ સ્થળના જીવોમાં પણ એકની અંદર બીજા, બીજાની અંદર ત્રીજા અને ત્રીજાની અંદર ચોથા, એમ અંદર અંદર અનેક જીવો છે.^{૫૬૦} જેમ બાણવામાં આવે ત્યારે સોનામાં પ્રતીત થયેલું કડાં વગેરેપણ નહ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મતત્ત્વ બાણવામાં આવે, સારે બહારનું અને અંદરનું સધળું દ્વૈત નહ થઈ જાય છે.^{૫૬૧} જે પુરુષને 'હું' કોણ છું અને આ જગત શું છે?' એવો પ્રોથ વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેના મનમાંથી આ અનાદિકાળનો જીવપણાના દુઃખનો ભ્રમ કદી છૂટતો નથી.^{૫૬૨} વૈરાગ્યપૂર્વક કરવામાં આવેલો વિચાર જ સફળ થાય છે, પણ રાગનાળાએ કરેલો વિચાર સફળ થતો નથી. જે સુશુદ્ધિવાળા પુરુષને દિવસે દિવસે સંસારનાં સુખોની લાલચ પાતળી થતી જતી હોય છે, તે પુરુષનો વિચાર ફળદાયી થાય છે.^{૫૬૩} જેમ ઔષધનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો વિવેક ફળદાયી થાય છે.^{૫૬૪} જે પુરુષને વાતચીત કરવામાં જ વિવેક હોય છે, પણ મનમાં વિવેક હોતો નથી, તેણે અવિવેકીપણું નહિ છોડેલું હોવાથી તેને તે અવિવેકીપણું બહુ દુઃખ આપે છે. ચિત્રમાં આલેખેલો પ્રકાશિત અગ્નિ, જેમ કશું કામ કરતો નથી, તેમ દેવળ વાતચીત કરવામાં જ રાખેલો વિવેક, કશું કામ કરતો નથી.^{૫૬૫} જેમ પતનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી પણ સ્પર્શથી જ તેનો અનુભવ થાય છે, તેમ વાત કરવાથી વિવેક થયો જણાતો નથી, પણ ભોગની ઇચ્છા પાતળી પડવાથી જ વિવેક થયો જણાય છે.^{૫૬૬} જેમ ચિત્રમાં આલેખેલું અમૃત ખરું અમૃત નથી, જેમ ચિત્રમાં આલેખેલો અગ્નિ ખરો અગ્નિ નથી અને જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રી ખરી સ્ત્રી નથી તેમ

ચીતમાં દેખાડેલો વિવેક ખરો વિવેક જ નથી, એમ સમજો.^{૧૯} પ્રથમ વિવેકથી રાગ અને દ્વેષ ઝાઝો થાય છે તથા તેનું મૂળ અજ્ઞાન ઝાઝો થાય છે અને તે પછી ઇષ્ટ વિષયોને મેળવવાનો અને અનિષ્ટ વિષયોને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થયું હોય ત્યારે વિવેક પ્રાપ્ત થયો સમજવો. જો વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પુરુષ પતિતપાવન છે અને તે જીવન્મુક્તિનું પાત્ર છે.^{૨૦}

पूर्वे विवेकेन तनुत्वमेति रागोऽथ वैरं च समूलमेव । पश्चात्परिक्षीयत एव यत्नः स पावનો यत्र विवेकिताऽस्ति ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જીવનખંડકાવતાર' એ નામનો સર્ગ ૧૮ માં સમાપ્ત

ॐ सर्ग १९ मौ ॐ

અત્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય અવસ્થાનું વર્ણન

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितम् ।

तेन जीवोदरजगत्यपि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! સઘળા જીવોના બીજરૂપ પરબ્રહ્મ આકાશની જેમ વ્યાપક છે; તેથી તે જીવોની અંદર પણ રહેલા છે. આથી જીવોની અંદરના ભાગમાં જે જગત છે, તેમાં પણ અનેક જીવો રહેલા છે.^૧ ચૈતન્યૈકરસ પરબ્રહ્મથી કોઈ પણ પ્રદેશ ખાલી નથી, એટલા માટે ઢગના થાંભલાનાં છોતરાંઓની જેમ એક એક જીવની અંદર અન્ય અન્ય જીવ રહેલા છે. વળી પૃથ્વીના ઉદરમાં શીડાઓની પેઠે એક એક જીવની અંદર

બીજ ઘણા ઘણા જીવો પણ રહેલા છે.^૨ જેમ શ્રીભક્ષતુમાં દેહની અંદરના મળમાં તથા પસીનામાં જે શીડાઓ રહે છે, તેઓ પણ દેહની અંદર જ રહેલા કહેવાય છે; તેમ જે જીવો પરબ્રહ્મની અંદર રહેનારા જીવોમાં રહે છે, તેઓ પણ પરબ્રહ્મમાં જ રહે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ જ્યાં જ્યાં દર્શ્યપણે રહેલું છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દર્શ્યની અંદર તેના ભોક્તા જીવો પણ રહેલા છે.^૩ એ જીવો પોતપોતાના કલ્યાણને માટે વિચિત્ર પ્રકારની ઉપાસનાઓના ક્રમોથી, જે જે રીતે યત્ન કરે છે, તે તે રીતને અનુસરતાં કૃણોને તુરંત પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ એટલે દેવતાઓનું યજન કરનારા જીવો દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, યક્ષોનું યજન કરનારા જીવો યક્ષોને પ્રાપ્ત થાય છે, હિરણ્યગર્ભનું યજન કરનારા જીવો હિરણ્યગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે અને પરબ્રહ્મનું યજન કરનારા જીવો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છે એટલા માટે તુચ્છોનો ત્યાગ કરીને અતુચ્છ પરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કરવો યોગ્ય છે.^૫ ભૂચોનો પુત્ર શુક પોતાની જ્ઞાનશક્તિ નિર્મળ હોવાને લીધે મુક્ત હતો, પણ પ્રથમ દેખાયેલા અપ્સરારૂપ દર્શ્યથી સ્વાભાવિક રીતે તુરંત ખંધાઈ ગયો.^૬ જગતમાં બાળકની જ્ઞાનશક્તિ પ્રથમ કાચી અને ફૂણી હોય છે. જ્યાં સુધી તેને સંસારસંબંધી વ્યસનોના તાપ ન લાગ્યા હોય, ત્યાં સુધી તેને જરૂં વલણ આપીએ તેવું આપી શકાય છે. પણ સંસારસંબંધી વ્યસનોના તાપો લાગવાથી જ્ઞાનશક્તિ કઠિન થઈ ગયા પછી, તેને બીજી વ્યુત્પત્તિ આપી શકાતી નથી. એટલા માટે એ જ્ઞાનશક્તિ ફૂણી હોય ત્યારે જ તેને બ્રહ્મભાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી, પણ જીવપણા આદિ ખોટા ભાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી નહિ.^૭

રામ બોલ્યા:-હે ભગવને ! અતઃસ્થિતિ અને સ્વપ્નાવસ્થા એ બેમાં શો ભેદ છે ? તે આપે કહેવો જોઈએ. અત્રત પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં

+ આ યોગણીસમા મર્ગમાં ઉપાસના પ્રમાણે કૃણની પ્રાપ્તિ, બોધથી સત્ય આત્મસ્થિતિની પ્રાપ્તિ, અત્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ, એઓની સ્થિતિ અને તુરીયની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે

આવે છે અને સ્વપ્ન પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે; તે છતાં જાગૃત સાચી દેખ કહેવાય છે અને 'સ્વપ્ન અચતના જેવો ભ્રમ છે' એમ કેમ કહેવાય છે?*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેના પદાર્થોમાં સ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે જાગૃત કહેવાય છે અને જેના પદાર્થોમાં અસ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. સ્વપ્ન પણ જો કાળાંતરમાં રહે, તો જાગૃત કહેવાય અને જાગૃત પણ જો કાળાંતરમાં ન રહે તો તે સ્વપ્ન કહેવાય. આ પ્રમાણે જાગૃત સ્વપ્નપણાને પામે છે અને સ્વપ્ન જાગૃતપણાને પામે છે. એ જાગૃતમાં અને સ્વપ્નમાં સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના બીજો કશો ભેદ નથી; કારણકે સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના એ બે અવસ્થાઓનો બીજો સંધો અનુભવ સર્વત્ર અને સર્વદા સરખો જ છે.^{૧૦, ૧૧} સ્વપ્ન પણ સ્વપ્નના સમયમાં સ્થિરતાથી યુક્ત જણાય, તો જાગૃતપણાને પામી શકે છે; અને જાગૃત પણ જો જાગૃતના સમયમાં અસ્થિર જણાય, તો સ્વપ્નપણાને પામી શકે.^{૧૨} સ્વપ્ન પણ પોતાના સમયમાં પોતાની સ્થિરતાથી જાગૃત કહેવાઈ શકે છે, અને જાગૃતને પણ અસ્થિરતાથી સ્વપ્ન સમજાવે તો સ્વપ્ન જ છે.^{૧૩} જ્યાં સુધી જે સ્થિર જણવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે જાગૃત જ છે; પણ જો કાણુજાગૃત સમજવામાં આવે, તો સ્વપ્નરૂપ થઈ જાય છે. આ દેખ થાય છે તે સંબંધમાં હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૪} શરીરને વિષે તેજ, વીર્ય અને જીવધાતુ ઇલાહિ નામોથી કહેવાતું જીવનતત્ત્વ છે અને તે જીવનતત્ત્વથી જિવાય છે.^{૧૫} જ્યારે પ્રાણવાયુની પ્રેરણાથી જીવનતત્ત્વ હૃદયમાંથી શરીરમાં પ્રસરે છે, ત્યારે શરીર મનથી, કર્મથી અને વાલ્મીથી વ્યવહાર કરે છે.^{૧૬} એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે અંદરની નાડીઓમાં પ્રસરે છે, ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે જાગૃતમાં દેખાયેલો જગતરૂપી ભ્રમ જેમાં લીન

થઈ રહ્યો હોય છે, એવા ચિત્તમાં જાગૃતના સરખું સંધુ જ્ઞાન ઉદય પામે છે.^{૧૭} એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે નેત્ર આદિ છિદ્રોમાં પ્રસરે છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના આકારોથી તથા વિકારોથી ભરપૂર એવા આ પોતામાં જ રહેલા જગતને તે પ્રકાર જુએ છે. એટલે તે જાગૃતવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. જો કે જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બન્ને અવસ્થાઓના અનુભવમાં અપરોક્ષપણું સરખું જ છે; તો પણ જેના અનુભવમાં સ્થિરપણાની કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે, તેને જાગૃત માની લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે સ્વપ્નની અને જાગૃતની પદ્ધતિ કહી. હવે સુષુપ્તિ આદિની પદ્ધતિ કહું છું, તે સાંભળો.^{૧૮, ૧૯} કાયિક, વાયિક અને માનસિક એ ત્રણે-જાગૃતના વિક્ષેપ હોય, ત્યારે જાગૃત કહેવાય છે. કાયિક તથા વાયિક વિક્ષેપ મટી જઈને કેવળ માનસિક વિક્ષેપ પ્રવર્તે, ત્યારે સ્વપ્ન કહેવાય છે અને માનસિક વિક્ષેપ મટી જતાં જીવનતત્ત્વ શાંત તથા સ્વસ્થપણાથી રહે, ત્યારે સુષુપ્તિ કહેવાય છે.^{૨૦} જમ વાયુવિહીન ધરમાં રહેલો દીવો ચલનરહિત થઈને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે, તેમ સુષુપ્તિમાં હૃદયાકાશમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ સમતાને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણવાયુથી ક્ષોભ ન પામતાં વિક્ષેપરહિત રહીને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે.^{૨૧} આ સ્થિતિમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ નાડીઓમાં પ્રસરતું નથી, તેથી તે સમયે સ્વપ્ન થતું નથી અને તે નેત્ર આદિ છિદ્રોમાં પ્રસરતું નથી, તેથી જાગૃતદશા પણ હોતી નથી. તલમાં તેલની પેઠે, હિમમાં શીતની પેઠે અને ધીમાં ચીકાશની પેઠે જીવનતત્ત્વ સુષુપ્તિદશામાં અંદર જ સ્ફુરે છે.^{૨૨, ૨૩} સુષુપ્તિદશામાં જીવનતત્ત્વનો અને બ્રહ્મનો અભેદ થઈ જતો નથી, પણ એ 'જીવનતત્ત્વ' નામનો બ્રહ્મનો અંશ ધણીખરી ઉપાધિનો લય થવાને લીધે વાયુ વગરના પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની જેમ માત્ર પ્રકાશ કરવારૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૪} ચિત્તમાંથી

સધળા વ્યવહારોનો ઉપરામ થતાં, શાસ્ત્ર દ્વારા સર્વમાં ચૈતન્યની એકતા જાણી, વિચાર તથા એકાગ્રતા આદિ પ્રયત્નોથી, જ્યારે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જાતમાં, સ્વપ્નમાં તથા સુષુપ્તિમાં વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ તુરિય-અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલી કહેવાય છે.^{૨૫} પ્રાણવાયુ-ઓ સુષુપ્તિમાં સૌમ્યપણું પામે છે. તેઓ જ્યારે અદૃશના પરિપાક આદિ કારણોથી વિષમપણું પામીને જીવનતત્ત્વને ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવનતત્ત્વ તે તે ભોગોને આપનારા પૂર્વ-સંસ્કારો જાત થવાથી ચિત્તરૂપે ઉદય પામે છે. આમ ઉદય પામીને તે પોતાની અંદર રહેલા વિસ્તીર્ણુ જગતની ખટપટને જાતના જવા ઉપત્તિ તથા નાશ આદિ ક્રમોના શ્રમે સહિત તરત જુદી જુદી છે. આ સ્વપ્ન કહેવાય છે. જેમ ચોગી બીજમાં રહેલા ગ્રાહને ચોગશક્તિથી સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળું જુદું છે, તેમ સ્વપ્નમાં જીવનતત્ત્વ પોતામાં જ રહેલા જગતને જાતના જવા સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળું જુદું છે.^{૨૬, ૨૭} પ્રાણવાયુઓ જ્યારે જીવનતત્ત્વને જરાક ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે સૂતેલું તે જીવનતત્ત્વ માત્ર 'હું હું' એટલું જાણવા લાગે છે અને પ્રાણવાયુઓ જ્યારે એને અન્યંત ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવન પોતાની આકાશમાં ગતિ થતી દેખે છે.^{૨૮} સૂતેલો એ જીવ જ્યારે નાડીઓની અંદર રહેલા કંડના દ્રવથી ભીંજી જાય છે, ત્યારે તે પોતાની અંદર જ વરસાદ અથવા જળાશય આદિના સંશ્રમનો અનુભવ કરે છે. જેમ પુષ્પને પોતાની અંદર જ પોતાના સુગધનો અનુભવ થાય છે, તેમ જીવને પોતાને વિષે સ્વપ્નમાં વરસાદ આદિનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડી-ઓની અંદર રહેલા પિત્ત આદિથી ઢંખાય છે, ત્યારે પોતાને વિષે થતા ઝીંબજટુ આદિના ભારે આડંબરને, જાણે તે સધળો આડંબર બહાર થતો હોય એવી રીતે અનુભવે છે.^{૨૯, ૩૦}

જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડીઓની અંદર રહેલા રુધિરથી ભીંજી જાય છે, ત્યારે પોતાની અંદર જ રાતા થઈ ગયેલા દેશકાળોને જાણે બહાર દેખાતા હોય તેમ જુદું છે અને રુધિરમાં જ ડૂબી જાય છે. પોતે અનુભવરૂપ હોવાને લીધે તે સમયે એવા અનુભવો કરે છે.^{૩૧} પ્રાણવાયુઓએ ચલાયમાન કરેલો અને નિદ્રા પામેલો એ જીવ, પોતે જ જાગવાનું સેવન કરતો હોય છે, તે તે વાસનાને જાણે ધન્દ્રિયો આદિથી બહાર જોતો હોય તેમ અંદર જ જુદું છે. અંદર દેખાતાં છતાં 'આ સધળું બહાર છે,' એવી પ્રતીતિ થાય છે.^{૩૨} જીવ સ્વપ્નને લીધે ચક્ષુ આદિ છિદ્રોમાં નહિ પહોંચતાં પોતે અંદર જ ક્ષોભ પામે છે; અને તેમ થતાં પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી પોતાની અંદર જ તુરત અનુભવ કરે છે. તેથી તેની એ સ્થિતિ સ્વપ્ન કહેવાય છે.^{૩૩} એ જીવ જ્યારે પ્રાણવાયુથી ક્ષોભ પામીને ધન્દ્રિયોનાં છિદ્રોમાં પ્રસરીને બહાર શબ્દ આદિ વિષયોનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે જાગૃત્વવાળો કહેવાય છે, એમ મહાત્મા મુનિઓ કહે છે.^{૩૪} હે રામ! હવે તમે આ વાત સમજ ચૂક્યા છો. તમારા મનમાં સદ્વિચાર વિસ્તાર પામી ચૂક્યો છે. માટે હવેથી તમારે કદી પણ મિથ્યારૂપ જગતને સાચું માનવું નહિ. જગતને સાચું માનવાથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદેવિક નિમિત્તોને લીધે, પોતાનાં મરણની અને પોતાનામાં દોષો પ્રાપ્ત થયાની મિથ્યા સંભાવના થાય છે.^{૩૫}

इति विदितवता त्वयाधुनांतः प्रथितमहा-
मतिनेह सत्यताख्या । असति जगति नैव भाव-
नीया मृतिहृत्सिंहृतिदोषभावनीया ॥ ३५ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'જાત-સ્વપ્ન-સુષુપ્ત-તુ-
રિય-સ્વરૂપવિચાર' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૯ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

જગત મનની પ્રાંતિરૂપ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतच्चे कथितं सर्वं मनोरूपनिरूपणम् ।

मया राघव नान्येन केनचिन्नाम हेतुना ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! મનનો સ્વભાવ સમજાવવાને માટે મેં તમને આ સઘણું જાત્રાત આદિ અવસ્થાનું વર્ણન કહ્યું. બીજા કોઈ પ્રયોજનથી કહ્યું નથી.^૧ જમ લોહાને ગોળો અંશિના સંપર્કથી અગ્નિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દહ નિશ્ચયવાળું ચિત્ત, જે જે પદાર્થની બહુ ભાવના કરે છે, તે તે પદાર્થરૂપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^૨

એક અધિષ્ઠાનમાં સારા-પદાર્થો, દુષ્ટ પદાર્થો, છોડવું અને ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ મન વડે જ કરેલી છે; એટલા માટે મનની ચપલતાથી થયેલી એ સઘણી કલ્પનાઓ સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; તે તો આનર્વચનીય જ છે.^૩

મહિન મન જ મોહને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે જ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે. મન જ જગતરૂપ હોવાથી જગતને બનાવે છે.^૪ જે મન છે તે જ જીવ છે. એટલા માટે મનને જે શુભ માર્ગમાં જોડવામાં આવે, તે જગતમાં જે જે સિદ્ધિઓ છે, તે સઘણી પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે સઘણી સિદ્ધિ મનનો જ્ય કરવાથી જ મળે છે.^૫

જો સ્થૂળદેહ જીવ હોય, તે એનો એ દેહ હોવા છતાં મહાબુદ્ધિમાન શુક્રાચાર્યને સેકંડો જન્માં-તરના બ્રમરૂપ બુદ્ધા બુદ્ધા દેહો કેમ પ્રાપ્ત થાય?^૬

આમ છે, એટલા માટે જે મન છે તે જ જીવ છે અને સ્થૂળ શરીર તો મનને લીધે જ ચેતના પામે એવું છે. જે મન દહ વાસનાથી જેવા આકારની ભાવના કરે છે, તેવા આકારને પ્રાપ્ત

થાય છે, એમાં કશો સંશય નથી.^૭ મન દહ ભાવનાથી સર્વ આકારની પ્રાપ્તિ કરવામાં સમર્થ છે. એટલા માટે અતુચ્છ, પરિશ્રમરહિત, ઉપાધિ વગરનું અને બ્રમવગરનું જે બ્રહ્મપદ છે, તેનું જ યત્નપૂર્વક અનુસંધાન કરો, એટલે તમે બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થશો. શરીર મનના ધારેલા પ્રદેશમાં જાય છે, પણ જ્યાં શરીર હોય ત્યાં મનને જવાનો નિયમ નથી. એટલા માટે હે રામચંદ્રજી ! તમારું મન સત્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે જ યત્ન કરો અને દેહ, ઇન્દ્રિય આદિરૂપ મિથ્યાદ્વૈતને છોડી દો.^{૮,૯}

અમિપતતિ મનઃ સ્થિતં શરીરં ન તુ વપુરા-ચરિતં મનઃ પ્રયાતિ । અમિપતતુ તવાત્ર તેન સત્યં સુમગ મનઃ પ્રજહાત્વસત્યમન્યત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'મનોરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો

મનનો નિર્ણય

॥ રામ ઉવાચ ॥

मगवन् सर्वधर्मज्ञ संशयो यो महानयम् ।

हृदि व्यावर्तते लोलः कलोल इव सागरे ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે સર્વ ધર્મને જાણનારા ભગવન ! સમુદ્રમાં ઊઠતા તરંગોની જેમ મારા મનમાં એક મોટો સંશય ઘોળાયા કરે છે.^૧ બ્રહ્મ દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે, વ્યાપક છે, નિત્ય છે અને નિષ્કલંક છે. તેમાં આ 'મન' નામની મહિન વાસના ક્યાંથી આવી અને તે કેમ સંભવે ?^૨ બ્રહ્મમાં કોઈ બીજો પદાર્થ છે નહિ, હવે નહિ અને થશે પણ નહિ; તેમાં આ મનરૂપ કલંક ક્યાંથી આવ્યું

* આ એકવીસમા સર્ગમાં શુદ્ધબલમાં બીજો કોઈ કલ્પના કરનાર નહિ હોવાથી મનની કલ્પના થવી ઘટતી નથી; એ પ્રશ્નનો નિર્ણય આગળ ઉપરના રાખીને મનના નિર્ણય વિષે કહેવામાં આવશે.

૪ આ વીસમા સર્ગમાં જગત એ મનની પ્રાંતિ છે અને જે આત્મજ્ઞાન થાય, તે ચિત્ત તથા જગત એઓ આત્મા જ છે, એવું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અને તે 'દેવા પ્રકારનું આબુ' ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! તમે ખદુ સારું પૂછ્યું. જમ નંદનવતનાં પુષ્પોની મંજરી ઉત્તમ મહર્દવાળી હોય છે, તેમ તમારી બુદ્ધિ અનુભવના ઉત્તમ ચમત્કારવાળી થઈ છે. તમારી બુદ્ધિ મોક્ષના વિષયમાં ઠીક ચોટી છે.^૨ તમારી બુદ્ધિ આગ્રહ-પાછલા સંબંધોનો વિચાર કરવામાં તત્પર થઈ છે. આથી જ ઉત્તમ ૫૬ સદાશિવ આદિ મહાત્માઓને મળ્યું છે, તે તમને આ બુદ્ધિના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થશે.^૩ પરંતુ હે રામ ! આ પ્રશ્ન પૂછવાને હમણાં તમારો સમય નથી. 'શુદ્ધ આત્મામાં મનરૂપ કલંક ઘટતું નથી' એ પૂછવું, તે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ ક્યાં પછી થઈ છે. પણ જને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હોય, તેની પાસે અમે મનનું નિરૂપણ જ કરતા નથી કે જ્યાં તે અમને પૂછે. પોતાને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ નહિ હોવા છતાં વિદ્વાન હોવાનો ડાળ કરીને જ કાઈ પૂછવા ધારતો હોય, તેણે તો 'આત્મામાં શુદ્ધપણું જ કેમ થઈ ?' એવી શંકા કરવી જોઈએ, પણ આત્માનું શુદ્ધપણું સ્વીકારીને 'શુદ્ધમાં ભક્તિનતા કેમ થઈ ?' એવી શંકા કરવી જોઈએ નહિ. આમ છે, એટલા માટે અજ્ઞાની પુરૂષે સુરની પાસેથી ઉપદેશ લેવાના સમયમાં વિદ્વાનની જમ પૂછવું ચોગ્ય નથી. તમારા અતઃકરણમાં આત્માનો અનુભવ આરંભ થશે, ત્યારે તમારા અનુભવની સાથે મારા અનુભવને મેળવવાને માટે હું ન્યારે બોલવા લાગીશ, ત્યારે તમારા આ પ્રશ્નનું સમાધાન થશે.^૪ સિદ્ધાંત કહેવાના સમયમાં (નિર્ણયપ્રકરણમાં) તમે મને આ પ્રશ્ન ફરી વાર પૂછજો, એટલે તેનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત તમને હસ્તામલકવત થઈ જશે. જમ વર્ષાઋતુમાં મોરના ટીકા શોભે અને શરદઋતુમાં હંસના ચંદ્રો શોભે, તેમ આ તમારું પૂછવું સિદ્ધાંતના સમયમાં શોભે એમ છે; પણ વર્ષાઋતુમાં હંસના ચંદ્રો અને શરદઋતુમાં મોરના ટીકા જમ શોભે નહિ, તેમ હમણાં આ પૂછવું શોભતું નથી. હજી સુધી સધળા શ્રોતાઓને આત્મતત્ત્વનો બોધ થયો નથી, એટલા માટે હમણાં આ પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર જ નથી. શરદઋતુમાં આકાશની સ્વાભાવિક રચામતાનું વર્ણન શોભે છે, પણ વર્ષાઋતુમાં તો ભારે આડંબરવાળાં વાદળોથી થયેલી રચામતાનું જ વર્ણન શોભે છે; તેમ સિદ્ધાંતને સમયે તમારો એ સુંદર પ્રશ્ન શોભે, પણ હમણાં તો અજ્ઞાનીને લગતો જ પ્રશ્ન શોભે.^૫ હે રામ ! જને લીધે લોકોનો જન્મ થાય છે, એવા મનનો જ ઉત્તમ પ્રકારનો નિર્ણય હમણાં ઉપદેશના પ્રકરણમાં આરંભેલો છે. માટે હે સુમત ! તે વિષે જ તમે સાંભળો. 'શુદ્ધબ્રહ્મમાં માયાનો સંબંધ કેમ થઈ ?' એ વિષયને પાછળ રાખી હમણાં તો હું બ્રહ્મમાં માયાનો સંબંધ સ્વીકારીને ઉપદેશ ચલાવું છું.^૬ હે રામ ! બ્રહ્મ ન્યારે અહંકાર આદિરૂપે વિકાર પામે છે, ત્યારે પ્રકૃતિરૂપ થાય છે અને મનન કરે છે ત્યારે મનરૂપ થાય છે; જુએ છે ત્યારે ચક્ષુરૂપ થાય છે, સાંભળે છે ત્યારે શ્રોતરૂપ થાય છે અને બોલવા આદિ વ્યાપારોથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોરૂપ થાય છે. સધળા મુમુક્ષુઓએ શ્રુતિ આદિનાં પ્રમાણોથી આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો છે.^૭ વિચિત્ર પ્રકારનાં પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો વિચારીને વિવાદ કરતા મતવાદીઓ મતમેદોને લીધે એ બ્રહ્મમાં જ પોતપોતાને ગમતાં નામ-રૂપો ઠરાવી લે છે.^{૮,૯} મનન સંબંધી ચંચળતાવાળું મન જ ન વાસનાનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે વાસનાને અનુસરતાં રૂપોને પ્રાપ્ત થાય છે. જમ પવન જ ફૂલમાં રહે તે ફૂલના ગંધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ મન જ વાસનામાં રહે, તે વાસનાવા આકારને ગ્રહણ કરે છે.^{૧૦} પોતાની વાસનાથી કહેલો વિષયનો જ યુક્તિઓથી નિર્ણય કરીને, તે 'આ વિષય તો મારો પોતાનો જ' એમ અભિમાન ધરે છે.

તે અભિમાનને તૃપ્ત કરવાં માટે પોતે સ્વીકારેલા તે વિષયની જ તે માયાફટ કર્યા કરે છે. મનનો એવો સ્વભાવ છે. મને જે નિશ્ચય પકડ્યો હોય, તેમાં જ તેને સ્વાદ આવે છે અને તે સ્વાદ આરંભ થતાં શરીર તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ તન્મય થઈ જાય છે.^{૧૪,૧૫} હે રામ ! મન વાસનામાં આરંભ થાય છે તુરત, તેની પાછળ તેને અધીન રહેનારો દેહ પણ તે વાસનાને અનુસરતો જ પ્રાપ્ત થાય છે. ગધવાળા પદાર્થની અંદર પેઠેલો પવન જમ ગંધમય થઈ જાય છે, તેમ વાસનાને અધીન રહેનારો દેહ વાસનામય જ થઈ જાય છે.^{૧૬} વાસનાને અનુસરીને પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો પ્રકટ થાય છે અને પોતપોતાના વિષયો પર દોડતાં તે તે વિષયોની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ પોતાની મેળે જ પ્રકટ થાય છે. જમ પવન ચપલતા પામતાં પૃથ્વીની રજપણ ચપ્પળ થાય છે, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિષયલપટ થતાં કર્મેન્દ્રિયો પણ પોતપોતાની ક્રિયાઓમાં લપટ થાય છે.^{૧૭} ક્ષોભ પામેલી કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયાશક્તિને પ્રકટ કરતાં વાયુમાં રજના સમૂહની જમ ધણા ધણા કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૮} આ પ્રમાણે મનનું બીજ કર્મ છે અને કર્મનું બીજ મન છે. જેમ પુષ્પની અને પુષ્પના ગંધની સત્તા એક જ છે, તેમ મનની અને કર્મની સત્તા એક જ છે.^{૧૯} મન દેહ અવ્યાસને લીધે જે જે ભાવનાનું અણુ કરે છે, તે તે ભાવનાને અનુસરતી ઇન્દ્રિયોનાં ચલનરૂપ વિસ્તીર્ણ શાખાઓ તેમાંથી નીકળે છે.^{૨૦} મન પોતે જે વાસનામાં લપટ થયું હોય છે, તે વાસનાને અનુસરતી ક્રિયાઓને અને તે વાસનાઓને અનુસરતાં ક્રોધને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તેવા જ સ્વાદનો અનુભવ કરીને, તે તુરત બંધાઈ જાય છે.^{૨૧} મન જે જે વિષયનું અણુ કરે છે, તે તે વિષયને સાચો માની લે છે અને તેમ થતાં

‘પકડેલો વિષય જ કલ્યાણરૂપ છે, એ સિવાય બીજું કલ્યાણ જ નથી’ એવો મનને નિશ્ચય થઈ જાય છે.^{૨૨} પોતપોતાના નિશ્ચયો પ્રમાણે જુદાંજુદાં વલણ પામેલાં લોકોનાં મન ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે પોતપોતાના વલણ પ્રમાણે સર્વદા જુદાજુદા યત્નો કરે છે.^{૨૩} સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓનું મન નિર્મળ હોવાથી પ્રથમ આત્માના અસંગપણમાં તથા ચૈતન્યમાત્રપણમાં બરાબર પહોંચ્યું છે, પણ પ્રધાનને જગતનું કારણ ઠરાવવામાં તે ઠગાયું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓએ એક એ શમાં સાચા અને બીજા અશમાં ખોટા એવા મનના ક્રાંતિથી પોતાનું ઠરાવેલું જ સત્ય છે, એમ માની લીધું છે અને તે માનવા પ્રમાણે ગથો બનાવી લીધો છે. ‘સાંખ્યસિદ્ધાંતને અનુસર્યા વિના કાંઈનો પણ મોક્ષ થવાનો નથી’ એવા નિશ્ચયથી પોતે કલ્પેલા નિયમોરૂપ બ્રહ્માને પકડી બેઠેલા એ સાંખ્યલોકો, ચાતુરીનો પ્રકાશ કરીને બીજાઓનાં મનમાં પણ પોતાનો સિદ્ધાંત ઠસાવવાનું કરે છે.^{૨૪,૨૫} આ જગત બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મથી જુદું બીજું અણુમાત્ર પણ નથી એવા નિશ્ચયરૂપ વલણ ઉપર ચડેલા વેદાંતીલોકોનાં મને ‘સધર્મો અનર્થોની નિવૃત્તિ અને પરમાત્મદની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે.’ એમ નિર્ણયપૂર્વક ઠરાવેલું છે. એ કે વેદાંતીલોકો મોક્ષના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કાંઈ પણ ભૂલ્યા નથી, તો પણ તે મોક્ષ જનાથી પ્રાપ્ત થાય એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સાધનોનો નિર્ણય કરવામાં અને તે નિર્ણયનો શાસ્ત્ર દ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રક્રિયાઓમાં તે લોકો એ પોતપોતાના મનના ક્રાંતિ પ્રમાણે ભારે ગોથાં ખાધા છે.^{૨૬,૨૭} વિજ્ઞાનવાદી બોદો પોતાના બ્રમથી ચકચકિત એવી બુદ્ધિથી નિર્ણય કરી બેઠા છે કે, શમ અને દમ આદિ સાધનોથી મુક્તિ સાધ્ય થાય છે. તેઓ સર્વજ્ઞ બુદ્ધિની ધારામાં પ્રવેશ કરવારૂપ સ્થિતિને મુક્તિ કલ્પે છે.^{૨૮} આ

સવાય બીજી કોઈ રીતે મુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી, એવા નિશ્ચયવાળા તે બૌદ્ધો, પોતાના નિયમોના શ્રમપૂર્વક પોતાની તે દૃષ્ટિને પ્રસિદ્ધ કરે છે.^{૨૯} 'લેાય (માયાના વાળ પોતાને હાથે ટૂંપી કાઢવા તે) કરાવવા અને ઉપવાસ કરવા આદિ નિયમો પાળ્યા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી' એમ બ્રાહ્મિને લીધે દૃઢ નિશ્ચયને પામેલા જૈન લોકોએ 'આકાશમાં જોયે જાયે ચકતું જવું એ જ મુક્તિ છે' એમ પોતાના મનના ક્રાંટાથી અયોગ્ય વિચારો અંથો દ્વારા પ્રકટ કર્યા છે.^{૩૦} વિચિત્ર આચરણો કરનારી બીજા લોકોએ પણ એ જ રીતે પોતપોતાના મનમાં આવ્યા તે પ્રમાણે વિચિત્ર શાસ્ત્રવિચારો કલ્પી કાઢ્યા છે. જાણે નિશ્ચય પાણીમાં નિમિત્ત વિના જ પરપોટાના સમૂહો જોયા હોય એવા સર્વ કોઈના મનના નિરર્થક નિશ્ચયોને લીધે, એ રીતે અનેક પ્રકારના ભારે આડંબરોવાળા સંપ્રદાયો ચાલેલા છે.^{૩૧} હે મહાબાહુ જન્મ સધળા મણિઓનું સુખ્ય ઉત્પત્તિ-સ્થાન સમુદ્ર છે, તેમ આવી રીતના સધળા સંપ્રદાયોનું સુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન મન છે. સંપ્રદાયો સિવાય પણ સધળા પ્રકારની વિચિત્રતાઓનું મૂળ, લાંબા કાળના અભ્યાસથી નિરૂઢ થયેલી મનની કલ્પના વિના બીજું કંઈ નથી.^{૩૨} વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો લીમડો કડવો નથી, શેરડી મીઠી નથી, ચંદ્ર શીતળ નથી અને અગ્નિ ગરમ નથી; તે છતાં જ વસ્તુ ઉપર જવી કલ્પનાનો લાંબો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે વસ્તુ તેવા પ્રકારની અનુભવમાં આવે છે. એટલે લીમડો કડવો, શેરડી મીઠી, ચંદ્ર શીતળ અને અગ્નિ ગરમ એમ પ્રતીત થાય છે.^{૩૩} મોક્ષ તો અક્રિયમ આનંદ છે. સાવધાન મનુષ્યોએ તેને માટે પોતાના મનને તન્મય કરી દેવું જોઈએ; જથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૪} મનુષ્ય દશ્યને છોકરાંની જમ લઈ લઈને રમાડે છે. તે જ એ દશ્યને છોડી દે, તો દશ્યના સસર્ગથી

થનારાં સુખ-દુઃખોથી તે ખેંચાતું જ નથી.^{૩૫} હે નિર્દોષ રામ ! દશ્યરૂપ વિસ્તીર્ણ બંધન અપવિત્ર છે, ખોટું છે, મોહ ઉપજવનારું છે અને પ્રતીતિમાત્ર છે, તેની ભાવના જ કરો નહિ.^{૩૬} જ દશ્ય છે તે જ માયા છે અને તે જ અવિદ્યા છે; માટે તેની ભાવના બહુ ભયંકર થાય છે. જ્ઞાન-શક્તિનું જ દશ્યમયપણું રહે છે તે જ બંધન કરનારું કર્મ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે.^{૩૭} મનનું દશ્યમાં જ એકાગ્રપણું રહે છે, તે જ મનમાં મોહ ઉપજવવાની શક્તિ છે, એમ સમજો. આમ છે એટલા માટે દશ્યરૂપ જ ખોટો અને મહામેલો કાઢવ છે, તેને ધોઈ જ નાખો.^{૩૮} મનમાં જ સ્વાભાવિક રીતે દશ્યપણું જેવામાં આવે છે, એ જ સંસારરૂપી મદિરા છે અને તે જ અવિદ્યા છે, એમ વિદ્વાન લોકો કહે છે.^{૩૯} જમ પડળથી આંખે આંધળો થયેલો મનુષ્ય, પ્રકાશતા સૂર્યના તેજને જોઈ શકતો નથી, તેમ દશ્યમયપણુરૂપ અવિદ્યાથી હણાયેલો જીવ કલ્યાણને પામેતો નથી.^{૪૦} હે મહાબુદ્ધિમાન ! એ અવિદ્યા આકાશના વૃક્ષની પેઠે સંકલ્પમાંથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભાવનાનો નાશ કરવાનું સાધન કેવળ સંકલ્પનો ત્યાગ જ છે.^{૪૧} દ્વૈતની ભાવના ક્ષીણ થાય છે, તો સદ્વિચાર પોતાની મેળે જ પ્રકુલિત થાય છે અને એ સદ્વિચારથી કોઈ પણ પદાર્થોમાં આસક્તિ રહેતી નથી. અસત્યવિચાર નાશ પામે અને સત્યવિચાર પ્રાપ્ત થાય, તો નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય અને નિર્ભગસ્વરૂપ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માની અંદર જગત માયા, વિષયજન્ય સુખ કે દુઃખ કંઈ પણ જેવામાં આવતું નથી, પણ ભાવ દેવળપણું જ અનુભવમાં આવે છે.^{૪૨-૪૪} જમ આકાશ વાદળોની પંક્તિથી નિઃસંગ છે, તેમ આત્મા પોતાથી અલિપ્ત એવાં ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિય આદિથી તેમજ અનંત વાસનાઓથી નિઃસંગ છે. તે આત્મા અનર્થરૂપ દેહાદિકની અહંભાવનાને લીધે જાણવામાં આવતો નથી. બંધરહિત ચૈત-

ન્યરૂપ આત્માથી, સ દેહવાળી રજ્જુમાં જમ સર્પ કદપી લેવાય છે, તેમ પોતાનામાં જ તેણે અંધ કદપી લીધો છે. જમ આકાશ દિવસના અને રાત્રિના સંબંધે બંને અન્ય અન્ય પ્રકારનું હોય એમ ભાસે છે, તેમ આત્મા પોતાનામાંથી થતી તે તે વસ્તુઓની કદપનાને લીધે, પ્રત્યેક વસ્તુથી બંને જુદા જુદા પ્રકારનો હોય એમ ભાસે છે. કદપનાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો જ પદ અત્યંત છે. પરિશ્રમથી રહિત છે, ઉપાધિથી રહિત છે, ભ્રમથી રહિત છે અને તે તે કદપનાઓના સંબંધ વગરનું છે, તે પદ બહુ સુખ આપે જમ ખાલી કાઠીની અંદર સિંહ હોવાનો ભય મિથ્યા છે, તેમ આ કદપિત શરીરની અંદર અંધન થઈ જવાનો ભય પણ મિથ્યા છે. જમ ખાલી કાઠીમાં નજરે જોતાં સિંહનો પત્તો મળતો ઈથી, તેમ વિચાર કરતાં આ શૂન્ય શરીરમાં સંસારરૂપી અંધન થયાનો પત્તો પણ મળતો નથી. ૨મ ખાળકોને મંદ અંધકારના સમયમાં ભૂતની ગ્રાયાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવને 'આ જગત છે અને આ હું છું' એ ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. વૈભવ અને દારિદ્ર્ય રૂપ શુભ તથા અશુભ દાર્થો કદપનાથી જ જરાવારમાં જતા રહે છે અને કદપનાથી જ જરા વારમાં પાછા પ્રાપ્ત થાય ૩. માતા છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી સ્ત્રી સમજીને પકડી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય, તો મૈથુનનો આનંદ આપીને સ્ત્રીનું કામ કરે છે, ત્રી છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી માતા સમજીને ઇહલુ કરી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય તો કામદેવનું વિસ્મરણ જ કરાવી દે છે. માટે દાર્થોમાં જ કામ કરવાની શક્તિ છે, તે કદપનાને જ અનુસરનારી છે. સઘળા પદાર્થો કદપનામાં જ રૂપ આપનારા છે, એમ વિચારીને મનુ પુરુષો કાઈ પદાર્થમાં એક સ્થિતિ આનતાથી ચિત્ત દેહ વાસનાથી જટલા કાળ સુધી જ પદાર્થની જ પ્રકૃતિ અતિશય ભાવના કરે છે. તે

પદાર્થમાં તેટલા કાળ સુધી તેવા પ્રકારનું જ તે તે રૂપ જોવામાં આવે છે. જ સાચા નથી જોવા પણ કાઈ પદાર્થ નથી અને જ ખોટો નથી જોવા પણ કાઈ પદાર્થ નથી. ૪૫-૫૭ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એમ છે કે, જ માણસ જ પદાર્થને જ પ્રકારનો ધારે છે, તે માણસ તે પદાર્થને તે પ્રકારનો જુએ છે. પોતે આકાશમાં રહેલો હાથી છે એવી ભાવના કરીને મન પોતે આકાશનો હાથી બને છે અને કામાતુર થઈ આકાશમાં રહેલી આકાશના વનની હાથિણીની પાછળ દોડે છે. એટલા મટિ હે રામ! તમે સઘળા પદાર્થોરૂપ થનારા સંકલ્પને જ છોડી દો અને સુપ્રતિ અવસ્થાવાળાની જમ પોતાના સ્વરૂપથી જ રહો મણિ પોતાનામાં પડતાં પ્રતિબિંબોને અટકાવવાને પોતે જડ હોવાથી સમર્થ નથી, પણ તમારા જોવા ચેતન પ્રાણી પોતાનામાં પડતાં પ્રતિબિંબોને અટકાવવાને સમર્થ ન હોય એમ ન બને હે રામ! તમારા સ્વરૂપમાં જ આ જગત પ્રતિબિંબિત થાય છે તે મિથ્યા જ છે, એવો નિર્ણય કરીને તમે જગતથી રંગાઓ નહિ. અથવા જ જગત છે તે જ બ્રહ્મ છે એમ માનીને, અથવા જ જગત છે તે બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ માનીને, પોતાનાથી પોતાની અંદર, આદિથી તથા અતથી રહિત પોતાનાં સ્વરૂપની ભાવના કરો. હે રામ! તમારા ચિત્તમાં જ જ પદાર્થો-પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે પદાર્થો, જો તમે બ્રહ્મની ભાવના કરશો, તો તમને રંગી દેશે નહિ. જમ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોથી સ્ફટિક રંગાઈ જાય છે, તેમ તમે નહિ રંગાઓ. ૫૮-૬૩ અથવા જમ સ્ફટિકમાં તે તે પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પ્રકટ રીતે પડે છે, તો પણ તે સ્ફટિક પોતાની જડતાને લીધે એ પ્રતિબિંબોનાં અનુસંધાન વિનાનો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે તેમના વિચિત્ર રંગોથી રંગાઈ જતો નથી, તે જ પ્રમાણે તમારામાં પણ પ્રારબ્ધના ભોગને લગતી

જગત સંબંધી વ્યવહારોની ઇચ્છાઓ, પ્રકટ રીતે લાગુ પડે તો પણ તમે તત્ત્વબોધને લીધે તે ઇચ્છાઓનું વારંવાર અનુસંધાન કરશો નહિ. એમ કરવાથી તમે તે ઇચ્છાઓથી રંગાઈ જશો નહિ. માટે તેમના અનુસંધાનથી રહિત જ રહેશો.

સ્ફટિકમનનં યથા વિશંતિ પ્રકટતયા ન ચ રંજના વિચિત્રા । इह हि विमननं तथा विशंतु प्रकटतया भुवनैषणा भवंतम् ॥ ૬૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણુનો 'વિજ્ઞાનવાદ' એ નામનો સર્ગ ૨૧ માં સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૨૨ મો ॐ

૩૯ બોધવાણાની દશા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જંતોઃ કૃતવિચારસ્ય વિગલદ્વૃત્તિચેતસઃ ।

મનનં ત્યજતો જ્ઞાત્વા કિંચિત્પરિણતાત્મનઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જે અધિકારી પુરુષ

જો છે તેઓ તો વિચાર કરવાર હોય, તેમના ચિત્ત

ની વૃત્તિઓ ગળી ગયેલી હોય, તે સમજીને અ-

ભ્યાસપૂર્વક વ્યવહારોના અનુસંધાનને છોડતા

જતા હોય, અને તેઓ કંઈક આત્માકારપણાથી

કરેલા-મનવાળા હોય છે.^૧ તેઓ ત્યાગ કરવા

યોગ્ય દશ્યને અનુક્રમે છોડતા જતા હોય,

જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ચઢતા જતા હોય, સધળા

દશ્યને ચિન્માત્ર બેસાડતા હોય અને કોઈ

પદાર્થને ચેતન્યથી બુદ્ધા બેતા ન હોય.^૨ તેઓ

જેમાં નિરંતર જગ્યા કરવું બેઠેલે એવા પરમ-

તત્ત્વમાં વૃત્તિથી જગ્યા કરતા હોય અને ગાઢ

બોહમય સસારના માર્ગમાં વૃત્તિ નહિ રાખતા

હોય.^૩ તેઓ ભોગવવાના સમયમાં જ રમણીય

×

આ બાવીસમા સર્ગમાં ૩૯ બોધવાળા પુરુષને

સધળા દેખેના ક્ષય થવાનું, નિર્મળતા પ્રાપ્ત થવાનું

અને શુદ્ધ આત્માનો પ્રકાશ થવાનું વર્ણન કરવામાં

આવશે.

પણ પરિણામે નીરસ એવા આ લોકના તથા પરલોકના ઉચ્ચ-નીચ ભોગોમાં પૂર્ણ વૈરાગ્યને લીધે લાલચ નહિ રાખતા હોય અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગોમાં પણ આસક્તિ નહિ રાખતા હોય.^૪ તડકામાં જેમ હિમના સમૂહ જોગળી બય છે, તેમ તે અધિકારી પુરુષનું અનાદિકાળનું અજ્ઞાન છૂટું પડીને પીગળી બય છે અને આત્મારૂપ જળની સાથે એક થઈ બય છે.^૫ ત્યારે તરંગોવાળી અને મોટા મોટા હિં-ચોળા ખાતી નદીઓ જેમ શરદ્ઋતુમાં શાંત થઈ બય છે, તેમ તે અધિકારી પુરુષની તરંગોવાળી અને મદભર જાછળતી સર્વ વૃષ્ટિઓ શાંત થઈ બય છે. જેમ જંદર પક્ષીઓની બળને તોડી નાખે છે, તેમ બોધ, સંસારની વાસનાઓને તોડી નાખે છે. વૈરાગ્યના વેગથી જ્યારે દેહાભિમાન પોયું પડી બય છે, ત્યારે નિર્મળીના ચૂર્ણને પામીને જેમ જળ સ્વચ્છ થઈ બય છે, તેમ તે પુરુષનું મન વિજ્ઞાનને પામીને સ્વચ્છ થઈ બય છે.^૬ ત્યારે, જેમ પાંખી પાંજરામાંથી નીકળી બય છે, તેમ કામના વગરનું, વિષયોમાં ગુણોના અનુસંધાન વગરનું, સ્ત્રી આદિના સાહિત્ય વગરનું અને બંધનથી રહિત થયેલું મન મોહમાંથી નીકળી બય છે.^૭ આમ જ્યારે સંદેહોની ભૂંડાઈ શાંત થાય છે, ત્યારે મન વાસનાઓના વિભ્રમેથી રહિત થાય છે, આત્માનંદથી પૂર્ણ થાય છે અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે શેષી રહે છે.^૮ જેમ પવન શાંત થતાં સમુદ્રમાં ઉત્તમ સુંદરતાને પ્રકટ કરનારી જાંચા પ્રકારની સમતા ઉદય પામે છે, તેમ વાસનાઓ શાંત થતાં જ્ઞાનીના મનમાં ઉત્તમ સુંદરતાને પ્રકટ કરનારી અને વિનાશ નહિ પામનારી જાંચા પ્રકારની સમતા પ્રાપ્ત થાય છે.^૯ જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં ઝાકળની શીતળતાથી ઘેરાયેલી, અધકારમય અને જ્યાં બોલવાનો વ્યવહાર થતો નથી એવી રાત્રી ક્ષીણ થઈ બય છે, તેમ બોધનો

ઉદય થતાં મૂર્ખતાથી ધેરાયેલી, અજ્ઞાનમય અને
જમાં સત્શાસ્ત્રનો વ્યવહાર થતો નથી એવી
સંસારની વાસના ક્ષીણ થઈ જાય છે.^{૧૩} પરમા-
ત્મારૂપી સૂર્યનું દર્શન થતાં ક્ષવણ આદિના
અભ્યાસોરૂપી પશ્ચિવોવાળી અને નિર્મળ પ્રકાશ-
વાળી વિવેકરૂપ કમલિની પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે અને
તે પ્રાતઃકાળના આકાશની પેઠે સ્વચ્છતાથી શોભે
છે.^{૧૪} મનનું આકર્ષણ કરનારી, સર્વ લોહિને
આનંદ આપવામાં સામર્થ્યવાળી અને સત્ત્વ-
શુણ્ણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી વિચારશક્તિઓ
પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ વૃદ્ધિ પામે છે.
આ વિષયમાં ઝાઝું શું કહું? ટૂંકમાં એટલું જ
કહું છું કે, જ્યેષ્ઠસ્તુને જાણી ચૂકેલા મહાબુદ્ધિ-
શાળી પુરુષ, નિર્મળ આકાશના મંડળની પેઠે
ઉદય પામતો નથી અને અસ્ત પણ પામતો
નથી. જણે વિચારથી આત્મતત્ત્વ જાણી લીધું
હોય છે, તે મહાત્માપુરુષને સૃષ્ટિ કરવા આદિ
કલેશોમાં પડેલા ધ્રુવા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને શંકર
પણ રોક અને દયાપાત્ર જણાય છે.^{૧૫-૧૬} જેમ
મૃગો ઝાંઝવાનાં પાણીને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ
દેહધારી છતાં પણ નિરહંકાર ચિત્તવાળા જ્ઞાની-
પુરુષને વિક્ષેપો પ્રાપ્ત થતા નથી.^{૧૭} સર્વ લોકો
પોતપોતાના ચિત્તની વાસનાને લીધે જ તરંગોની
પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. એટલા
મોટે જન્મ અને મરણ માત્ર વાસનાવાળાને લાગુ
પડે છે, પણ વાસનાઓથી રહિત થયેલા જ્ઞાનીને
લાગુ પડતાં જ નથી.^{૧૮} ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ
સંસારો તત્ત્વવેત્તાને લાગુ પડતા જ નથી, એમ
સમજનારો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ તો જન્મને તથા
મરણને એક જાતના તમાશા જેવાં ગણે છે અને
તેમનાથી વિનોદ મળતો માને છે. જ.અજ્ઞાની હોય
છે તે જ એ જન્મમરણથી બંધાય છે.^{૧૯} જેમ
ધડામાં રહેલું ઘટાકાશ જન્મનું પણ નથી અને
મરણું પણ નથી, તેમ દેહમાં રહેલો આત્મવેત્તા
જન્મતો પણ નથી અને મરણો પણ નથી. દેહને

ઢાઈ શણગારી જાય અથવા ઢાઈ ખગાડી જાય,
તો પણ તેથી આત્મવેત્તાને હર્ષ કે શોક થતો
નથી.^{૨૦} જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉદય પામેલાં
ઝાંઝવાનાં પાણીનો, સાયંકાળે શીતળચંદ્રનો ઉદય
થતાં નાશ થઈ જાય છે, તેમ મિથ્યા ભ્રાંતિમાં
ઉદય પામેલી વાસનાનો, વિવેકનો ઉદય થતાં નાશ
થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી 'હું કાણ છું અને અ-
જગત શું છે' એવી રીતનો વિચાર ન કરવામાં
આવે, ત્યાં સુધી આ અંધારા જેવો સંસારને
આંડ બર સ્થિર રહે છે.^{૨૧-૨૨} આ શરીર મિથ્યા-
ભ્રમના સમ્રાટથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને આપ-
તિઓના સ્થાનકરૂપ છે. જે પુરુષ તેને તત્ત્વ-
બોધના અનુસંધાનથી બાધિત જુએ છે તેને જ
દેખતો સમજવો.^{૨૩} દેશ તથા કાળને લીધે જે
જે સુખ-દુઃખ થાય છે તેની સાથે મારે કશો
સંબંધ નથી, એમ જે પુરુષ બ્રમરહિતપણાથી
જાણે છે, તે પુરુષને જાણનારો સમજવો.^{૨૪} જોનો
અંત કે પાર નથી એવાં આકાશ, દિશા તથા
કાળ આદિ અને તેઓમાં રહેલા જે કોઈ ક્રિયા-
વાળા પદાર્થો છે તે સધળાઓમાં હું છું, એમ
જે જાણે છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો.^{૨૫} કેશના
અગ્રના લાખમાં ભાગના કરોડો કટકા કરતાં,
તેઓમાંના એક કટકાની જે સૂક્ષ્મતા થાય, તે
કરતાં પણ મારી સૂક્ષ્મતા અધિક છે અને એવી
સૂક્ષ્મતા છતાં પણ હું વ્યાપક છું, એમ જે
વિચારે છે, તેને જ વિચારવાળો સમજવો.^{૨૬}

સમજવો.^{૨૯} મારે વિસ્તાર આડે, જીવે તથા નીચે વ્યાપક છે અને મારાથી બીજે કોઈ છે ન તહિ, એમ જ જુએ છે, તેને જ દેખતો સમજવો. જમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરાવાર્યેલો હોય છે, તેમ આ સઘણું જગત મારામાં પરાવાર્યેલું છે અને હું ચિતરૂપ તો નથી જ એમ જ જાણું છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો.^{૩૦} હું જીવ કહેવાઈ છું તે પણ નથી અને જ જગત છે તે પણ નથી; પરંતુ વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, એમની અંદર દેવળ ચૈતન્યેકરસ પ્રસન્ન જ છે, એમ જ જુએ છે તે જ જુએ છે.^{૩૧} જમ તરંગ એ સમુદ્રનો જ અવયવ છે, તેમ જ કોઈ ત્રેલોક્ય છે તે મારે જ અવયવ છે, એમ જ પુરુષ અંતઃકરણમાં જાણું છે તે જ દેખતો છે.^{૩૨} આ જ ત્રિલોકી છે, તે પોતાની સત્તા વગરની હોવાને લીધે રાખ જવી છે. તે શોક કરવાનું પાત્ર છે. મારે જ પોતાની સત્તા આપીને એને પાળવા જવી છે. હું જરા કરડી નજર કરું તો તે તુરત જ પીડાઈ જાય એવી છે. આથી, એ મારી નાની બહેન જવી છે, એમ જ પુરુષ સારી પેઠે જાણું છે, તે જ દેખતો છે.^{૩૩} જ મહાત્મા પુરુષનું તુંપણું અને હુંપણું દેહાદિકથી નિવૃત્તિ પામ્યાં હોય છે અને આત્માપણામાં જ લીન થયાં હોય છે, તે જ ઉત્તમ વિચારવાળો છે અને તે જ દેખતો છે.^{૩૪} સર્વ જગતને પૂરનારા પોતાના પ્રયત્ન ચૈતન્યમય સ્વરૂપને, જ પુરુષ દરશના મિશ્રણથી રહિત દેખે છે, તે જ દેખતો છે.^{૩૫} સુખ, દુઃખ, જન્મ, નિત્યાનિત્ય વિવેક અને વિવેકથી થયેલા આત્મવિચારો એ સઘણું હું જ છું, એમ જ જાણું છે, તે પુરુષ વ્યવહારને જોતો હોય તો પણ કોઈ રીતે સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. જગત મારી સત્તાથી જ ભરપૂર છે અને મેં આપેલા આનંદના લેશથી જ તૃપ્ત છે. તેના એક ભાગમાં રહેનારી આ લોકોની તથા પરલોકની મોખ વસ્તુઓથી મને શું દુઃખ

છે, કે તેના હું ત્યાગ કરું અને મને શું સુખ છે કે તેનું હું ગ્રહણ કરું ?' એમ જ જાણું છે, તે જ પ્રાંતિ વચરના જ્ઞાનવાળો છે.^{૩૬,૩૭} આ જ સઘણું જગત છે તે તકમાં ન આવે એવું અને વિક્ષેપોથી રહિત પરબ્રહ્મ જ છે. એવી દૃઢ ભાવનાથી જની 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવી વાસના ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે, તે જ પુરુષ છે.^{૩૮} સઘણું જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે, જ પુરુષ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં છતાં પણ કોઈ પ્રવૃત્તિથી રંગાઈ જતો નથી, તે મહાત્મા સાક્ષાત્ મહેશ્વર જ છે.^{૩૯} જ પુરુષ અચત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી છૂટ્યો હોય છે, મૃત્યુના પણ આત્મરૂપ થયેલો હોય છે, સૌમ્ય છે, સમતાવાળો છે અને તુરિયપદમાં જ રહેનારો હોય છે, તે પુરુષ ઉત્તમ પદને પામી ચૂક્યો છે અને તેવા પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૪૦} સક્ષ્મ જગતને વિશે એક બ્રહ્મ જ છે એવી જને યુક્તિ રહી છે અને વિચિત્ર વૈભવોવાળી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયરૂપ વિચિત્ર દશાઓમાં, જને સદૈવ અપરિચિન્ન બ્રહ્મકારવૃત્તિ રહી હોય છે, તે સાક્ષાત્ સદાશિવરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું.^{૪૧}

યસ્યોદયાસ્તમયસંકલનાકલાસુ ચિત્રાસુ ચારુવિમવાસુ જગદ્રતાસુ । વૃત્તિઃ સદૈવ સકલૈક-મતેરતન્તા તસ્મૈ નમઃ પરમયોગવતે શિવાય ॥૪૨॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'અનુત્તમપદવિશ્રાંતિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

શરીરરૂપી નગરીનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ય ઉત્તમપદાર્લભી ચક્ષુર્મનુદાસ્થિતઃ ।

શરીરનગરીરાજ્યં કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જુમ કુંભારનો આજ્ઞો, કુંભાર ફેરવે છેડી દીધા છતાં પણ જ્યાં સુધી વેગનો સંસ્કાર લાગ્યો હોય, ત્યાં સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ જીવનમુક્તનો દેહ પ્રારબ્ધના સંસ્કારને લીધે ફર્યા કર્યા કરતો હોય છે. આમ જીવન અનુસંધાન રાખ્યા કરતો જીવનમુક્ત પુરુષ, શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય કરતાં છતાં પણ શરીરાદિકના સાચાપણાનું અભિમાન નહિ હોવાથી લેખાંતો નથી.^૧ ક્રીડાનો વિનોદ આપનારી હોવાને લીધે બગીચા જેવી આ પોતાના શરીરરૂપી મોટી નગરી, આત્માને બાહ્યનારો જીવનમુક્ત પુરુષને, ભોળા પણ આપે છે અને સુખિ પણ આપે છે; એટલા માટે તેની દૃષ્ટિમાં તે સુખદાયી જ છે, પણ દુઃખદાયી નથી.^૨

રામ બોલ્યા:-હે મહામુનિ ! શરીરમાં નગરીનું સમાનપણું કયા પ્રકારથી છે? અને શરીરરૂપી નગરીમાં રહીને તેનું પાલન કરતો યોગી, રાજાની પેઠે સુખને જ કેમ ભોગવે છે? રાજાને તો સમય પર જરા દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે અને જીવનમુક્ત તો સુખ જ ભોગવે છે, એ કેમ ?^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આત્મજ્ઞાની પુરુષને આત્મપ્રકાશરૂપી સૂર્ય પ્રકાશેલી, અનંત વિલાસોથી સંપન્ન અને સઘળા શુણ્ણોથી ભરેલી આ શરીરરૂપી નગરી રમણીય લાગે છે.^૪ આ

* આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં જીવનમુક્તને શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય, આસક્તિ વગર તે રાજ્યના સુખભોગોથી વિનોદ અને મન જીતવાના સુખનો ઉદય, એનું વર્ણન કરવામાં આવેશે.

નગરીમાં નેતરૂપી ઝરખાઓમાં રહેલા ચક્ષુઓ-રૂપી બે દીવાઓથી સઘળા વિભાગો પ્રકાશી રહ્યા છે. બે હાથરૂપી રાજાઓ પોતાના વિસ્તારથી ગોઠવણરૂપી છેવટના પ્રદેશ સુધી પહોંચેલા છે.^૫ એમાં રંગવાટાંઓની પંક્તિઓરૂપી લતાઓ તથા ગુચ્છો લાગી રહ્યા છે, ચામડીમાં રહેલી નાની શિરાઓરૂપી બળિયાં લાગી રહ્યાં છે અને પાનીથી તે ફણા સુધીના ભાગરૂપી પાટલી ઉપર પિંડીઓ સહિત સાયળોરૂપી ગોળ સ્થંભ ગોઠવાયેલા છે.^૬ થાંભલાઓમાં આધારની પાટલીરૂપ પહેલી શિલા પોતાના નીચલા ભાગ (તળા)માં અનેક રેખાઓની રચનાથી શોભી રહી છે. એમાં ચામડી, મર્મસ્થળો, શિરાઓની શાખાઓ અને અસ્થિઓના સાંધાઓરૂપી સીમાડાઓ ગોઠવાયેલા છે.^૭ સાયળોના અને ધડના સાંધાના અગ્રભાગમાં ઉપસ્થરૂપી નહેર રચાયેલી છે, તેમાં માથાના કેશ, દાઢી, મૂછ અને બગલના વાળરૂપી વન છે.^૮ ભૂકડીરૂપી કાળાં પાંદડાં, લલાટરૂપી ઘોળ પાંદડું અને હોઠરૂપી લાલ પાંદડાં એનાથી મોઢાંરૂપી બગીચો શોભી રહ્યો છે. ગાલરૂપી મોટી વિહારની જગાઓમાં કટાક્ષોરૂપી કમળો પથરાયેલાં છે.^૯ વક્ત્રસ્થળરૂપી સરોવરમાં સ્તનરૂપી કમળ ભોગેલાં છે અને ખભાઓરૂપી ક્રીડા કરવાના પર્વતો ધાટી રોમાવલિરૂપ લતાઓથી ઢંકાઈ રહ્યા છે.^{૧૦} પેટરૂપી પટારામાં અન્નરૂપી વસ્ત્રાલંકારો ભરી રાખવામાં આવે છે. શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ શેડિયાઓ પોતપોતાનાં ગોલકોરૂપ ઝરખાઓમાં બેઠા છે. લાંબા કંઠરૂપી બિઘડેલા દ્વારમાં જતો-આવતો શ્વાસરૂપી પવન ધોંધાટ કર્યા કરે છે.^{૧૧} હૃદયરૂપી ખજૂરમાં બેઠેલા વિચારોરૂપી ઝવેરીઓ પરીક્ષા કરીકરીને ઇન્દ્રિયોરૂપી વેપારીઓની પાસેથી રાખ્દ આદિ વિપયોરૂપી રત્નોને ખરીદે છે. ચક્ષુ આદિરૂપ નવ દરવાજાઓમાંથી પવનરૂપી રહેવાસીઓ નિરંતર આવ-જવ કર્યા કરે છે.^{૧૨} મોઢાંરૂપી દરવાજા-

માં જરા જરા દેખાતા દંતોરૂપી હાથીદંતના કટકાઓનાં તોરણો ગોઠવાયેલાં છે. મોઢારૂપી દેવળમાં ધૂમતી જીભરૂપી ચંદિકાદેવી ભોજનોરૂપ બળિદાનને પ્રસન્ન રીતે ચાબ્યા કરે છે.^{૧૩} આસપાસ જંવાટઓરૂપી હાંખાં ખડો છવાઈ રહ્યાં છે, કાનનાં છિદ્રોરૂપી બે કૂવા શોભી રહ્યા છે અને નિતંબરૂપી સાંકળની સમીપમાં પીઠરૂપી જંગલ વિસ્તાર પામેલું છે.^{૧૪} મૂનાશયરૂપી અને ગુદારૂપી રેંટ ફરવાની જગાની સમીપમાંથી વિદ્યારૂપી ઘણો કાદવ નીકળ્યા કરે છે. ચિત્તરૂપી બગીચાની જગામાં આત્મચિંતારૂપી ઉત્તમ સ્ત્રી સર્વદા ક્રીડા કરે છે.^{૧૫} બુદ્ધિરૂપી ચામડાની દોરીથી બંધાયેલા ઇન્દ્રિયોરૂપી ચપળ વાંદરાઓ વધારે ટકી શકતા નથી. મોઢારૂપી બગીચામાં હાસ્યરૂપી પુષ્પો બિધડી રહ્યાં છે.^{૧૬} આવી રીતે સર્વ પ્રકારની શોભાથી ચળકતી શરીરરૂપી મોટી નગરી, શરીરને અને મનને બળુનારા જીવન્મુક્તને પરમ હિતકારી થાય છે અને સુખ જ આપે છે, પણ દુઃખ દેતી નથી.^{૧૭} આ શરીરરૂપી નગરી અજ્ઞાનીને અનંત દુઃખોના ભંડારરૂપ છે, પણ જ્ઞાનીને તો તે અનંત સુખોના ભંડારરૂપ છે.^{૧૮} હે રામ! આ નગરી નાશ પામે તો જ્ઞાનીને યોદ્ધા જ હાનિ છે અને હોય ત્યાં સુધી ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેનું સુખ છે. એટલા માટે જ્ઞાનીને આ નગરી સુખદાયી જ છે.^{૧૯} જ્ઞાની-પુરુષ આ નગરીમાં બેસીને સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં ભોગનાં અને મોક્ષનાં સુખો લેવાને માટે સારી પેઠે વિનોદ કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષનો રથ કહેવાય છે.^{૨૦} જ્ઞાનીને આ નગરીમાં રહેવાથી જ શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધરૂપ બધુઓની સગવડો મળે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાનીને લાભ આપનારી છે.^{૨૧} હે રામ! આ નગરી સુખ-દુઃખ આપનારી ક્રિયાઓના સમૂહને પોતાની મેળે જ ઉઠાવ્યા કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષરૂપી

રાજાને સઘળી વસ્તુઓના સંગ્રહ રાખવામાં યોગ્ય છે.^{૨૨} આ શરીરરૂપી નગરીમાં રાજ્ય કરતો જ્ઞાનીપુરુષ અમરાવતીમાં ઇન્દ્રની પેઠે સંતાપોથી રહિત થઈને સ્વસ્થપણથી રહે છે.^{૨૩} આ નગરીમાં રહેનારો જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા મનુરૂપી મસ્ત ઘોડાને ચોનિરૂપ ભયંકર ખાડામાં પીડવા દેતો નથી અને લોભરૂપી અધર્મોરાજને પોતાની બુદ્ધિરૂપી કુવેરી આપતો નથી.^{૨૪} અજ્ઞાનરૂપી શત્રુ, આ જ્ઞાનીરૂપી રાજાના છિદ્રો બેવા પામતો જ નથી. આ નગરીમાં રહેલો જ્ઞાનીરૂપી રાજા, સંસારરૂપી શત્રુનાં ઊંડાં મૂળોં કાપ્યા કરે છે.^{૨૫} તૃષ્ણારૂપી પ્રવાહની મોટી ચક્રીવાળું તથા કામભોગરૂપી કુદૃષ્ટ સિંહાદિકવાળું સંસારરૂપી વન સુખરૂપી દુઃખોને આપનારું છે. તેમાં જ્ઞાની પુરુષ ભૂલેચૂક પણ ખૂંચી જતો નથી. બ્રહ્માકારવૃત્તિમાં આરૂઢ થયેલો એ જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા અંદર અને બહાર પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે, તેથી તે ઉપનિષદોરૂપી નદીઓના સંગમરૂપી તીર્થોમાં સર્વદા નાહ્યા કરે છે.^{૨૬, ૨૭} જ્યાં ઇન્દ્રિયોરૂપી સઘળા લોકોની ગતિ પહોંચે છે, એવાં કામભોગાદિક સુખોના ઉપભોગ લેવા ઉપર તે દષ્ટિ જ રાખતો નથી અને 'ધ્યાન' નામના અલૌકિક અંતઃપુરમાં વિનોદથી નિત્ય રહ્યા કરે છે. જ્યાં અમરાવતી નગરી ઇન્દ્રને સર્વદા સુખદાયી છે, તેમ ભોગને અને મોક્ષને આપનારી આ શરીરરૂપી નગરી આત્મજ્ઞાની પુરુષરૂપ રાજાને સર્વદા સુખદાયી છે.^{૨૮, ૨૯} જ નગરી વિઘ્નમાન હોય તો સઘળું સુખ રહે અને નષ્ટ થાય તો કશી હાનિ ન થાય, તે નગરી સુખદાયી કેમ ન થાય?^{૩૦} જ્યાં ઘડામાં રહેલા આકાશને ઘડાનો નાશ થતાં કશી હાનિ થતી નથી, તેમ જીવન્મુક્તને દેહરૂપી નગરીનો નાશ થતાં કશી હાનિ થતી નથી.^{૩૧} જ્યાં વાયુ વિઘ્નમાન ઘડાનો પણ કાંઈક સ્પર્શ કરે છે અને અવિઘ્નમાન ઘડાનો તો કાંઈ પણ સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ

વિદ્યમાન શરીરનો પણ કાંઈક સ્પર્શ કરે છે અને
અવિદ્યમાન શરીરનો તો કાંઈ પણ સ્પર્શ કરતો
નથી.^{૩૨} આ શરીરરૂપી નગરીમાં રહેલો જ્ઞાની-
પુરુષરૂપી રાજા, પોતે સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ
પ્રારબ્ધે આપેલા ભોગોને ભોગવીને અતે વિદેહ-
મુક્તિરૂપે સર્વોત્તમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૩}
જ્ઞાનીપુરુષ, વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સઘળાં કાર્યો કરતો
છતાં પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કશું કાર્ય કરતો નથી.
એ પુરુષ કોઈ સમયે બેઠાંજે તેનાં સઘળાં કાર્યો
કરે છે અને કોઈ સમયે કાંઈ પણ પ્રતિબંધ નહિ
રાખતાં ભોગ ભોગવવાના કૌતુકવાળા પોતાના
નિર્મળ અને ચપળ મનને વિનોદ કરાવવા સારુ
ભારે મોજ-શોખમાં પણ ચડે છે.^{૩૪,૩૫} મોજ-
શોખમાં ચડ્યા છતાં પણ તે સર્વદા બ્રહ્માનંદમાં
રહે છે અને નિરંતર શીતળ અગોવાળી તથા
લોકાત્તર સૌંદર્યવાળી 'મૈત્રી' નામની પોતાની
રાણીની સાથે જ રમે છે.^{૩૬} જમ ચંદ્રનાં પડખાં-
ઓમાં ચિત્તને આનંદ આપનારા વિશાખાના બે
તારા રહે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજાનાં પડ-
ખાંઓમાં ચિત્તને આનંદ આપનારી સત્યતા અને
એકતારૂપ બે સ્ત્રીઓ સારી રીતે રહ્યા કરે છે.^{૩૭}
સર્વ લોકો વેલાઓમાં જમ પરસ્પરના આશ્રયથી
રહે છે, હુઃખોરૂપી કરવતોથી ચિરાયા કરે છે
અને શ્રુતપ્રાય જવા છે. આકાશમાં રહેલો સૂર્ય
જમ તેમને દૂરથી બોલા કરે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં
રહેલો પુરુષ પણ દૂરથી જ તેમને બોલા કરે છે.
લાંબા કાળ સુધી સઘળા મુમુક્ષુઓની આશાઓને
પૂરનારા અને બ્રહ્મભાવની સંપત્તિથી મનોહર
થયેલો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ, સઘળી દિશાઓને
પૂરનારા અને સર્વ કળાઓની સંપત્તિથી મનોહર
થયેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જમ શોભે છે. પણ
પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પાછો ખડિત થઈ જાય છે, જ્યારે
જ્ઞાની પુરુષ તો અખંડ રહે છે. એટલા માટે પૂર્ણિ-
માના ચંદ્ર કરતાં પણ જ્ઞાનીની અધિકતા છે.^{૩૮,૩૯}
ભોગોના સમૂહ સેવન કરવામાં આવે તો પણ

જ્ઞાનીને તે કલંકિત કરતો નથી, પણ બિલટો તેને
શોભા આપે છે. સદાશિવના ગળામાં જ ઝર છે
તે સદાશિવને કલંકિત કરતું નથી, પણ બિલટું
તેમને શોભા આપે છે.^{૪૦} ભોગ પણ એ ભોગતું
સ્વરૂપ સમજીને ભોગવવામાં આવે, તો સર્વોત્તમ
આપે છે; ક્રમિક ઓળખીને સેવેલો ચાર મિત્રતા
કરે છે, પણ શત્રુતા કરતો નથી.^{૪૧} જ્ઞાની પુરુષ
સુંદર ભોગની લક્ષ્મીને યાત્રા (એક જાતનું નાટક)
જેવી દેખે છે. એ યાત્રામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-
રૂપી પાત્રો છતાં પડ્યા પછી, દૂર દૂર ચાલી જાય
છે.^{૪૨} જમ વરેમાણ લોકો માર્ગમાં પોતાની મેળે
આવેલાં તે તે ગામોની સ્થિતિઓને આસક્તિ
રાખ્યા વિના જાય છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો પોતાની
મેળે પ્રાપ્ત થયેલી વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓને
આસક્તિ રાખ્યા વિના બોલા કરે છે.^{૪૩} જમ
માણસોની આંખો સહજ એવામાં આવેલા પદ-
ાર્થોમાં આસક્તિ વગર જ ગતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાની-
ની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલાં વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં
આસક્તિ વગર ગતિ કરે છે.^{૪૪} જ્ઞાની પુરુષ પ્રાર-
બ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયનો કદી પણ ત્યાગ
કરતો નથી અને પ્રાપ્ત નહિ થયેલા વિષયને કદી
પણ યત્નપૂર્વક મેળવતો નથી. તે તો સંપૂર્ણ-
પણાથી જ રહે છે.^{૪૫} જમની ચિંતા કરવામાં
આવતી નથી પણ હોપેલા જ કરવામાં આવે છે,
એવા ચપળ વિષયો મોરખીંછના પ્રહારો જમ
પર્વતને કંપાયમાન કરતા નથી, તેમ જ્ઞાનીને
કંપાયમાન કરતા નથી.^{૪૬} જના સઘળા સંદેહો
તથા સઘળાં કૌતુકો નાશ પામી ગયાં છે અને જના
સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મદેહ વાસનાથી રહિત થવાને લીધે
ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય છે, તેવા જ્ઞાનીપુરુષો ચક્ર-
વર્તીની જમ શોભે છે. જમ સંપૂર્ણ, અપાર અને
અનંત ક્ષીણસમુદ્ર પોતે પોતાની અંદર જ માતો
નથી તેમજ પોતે પોતામાં જ વિશ્વાસ કરે છે,
તેમ સંપૂર્ણ, અપાર અને અનંત જ્ઞાની પુરુષ
પોતે પોતાની અંદર માતો નથી, તેમજ પોતે

પોતામાં જ વિલાસ કરે છે. જમ કાલો માણસ
 ઘેલાઓને હસે છે, તેમ શાંત ચિત્તવાળો ધીર
 પુરુષ, ભોગની લાલચથી કંગાળપણું કરતા દીન
 માણસોને તથા દીન ઇન્દ્રિયોને હસે છે.^{૪૦-૪૧}
 જમ એક તજ દીધેલી સ્ત્રીનું ચઢણ કરવા ઇચ્છ-
 નારની બીજાં માણસો હાંસી કરે છે, તેમ પોતે
 તજ દીધેલા ભોગનું ચઢણ કરવા ઇચ્છનારી
 ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાની પુરુષ હાંસી કરે છે.^{૪૦} કે રામ!
 જમ મોટા હાથીને અંકુશથી વશ કરવામાં આવે
 છે, તેમ આત્માના સુખને લાગ કરતા અને
 વિપયોમાં દોડતા મનને વિચારથી વશ કરવું
 બેઠું છે.^{૪૧} તુષ્ટા મનની વૃત્તિને ભોગોમાં ગતિ
 આપે છે. તેને પ્રથમથી જ હણી નાખવી બેઠું છે.
 કેમકે ઝરનો કાંટા કૂટતાં જ તેને વીંળી નાખવો
 ચોગ્ય છે.^{૪૨} મનને માર માર્યા પછી તેને થોડુંક
 રાજ કરવામાં આવે, તો તેટલાથી પણ તે સંતોષ
 માને છે, કેમકે શીષ્યશ્રુતિથી બહુ લ્પેસા ચોખ્ખાતા
 છાંડને થોડુંક પાણી મળે તો તે પણ તેને અમૃત
 જેવું લાગે છે.^{૪૩} જને પીડવામાં ન આવ્યો હોય
 તેને ઘણું માન આપીએ, તો પણ તે 'ઘણું છે'
 એમ સમજ નહિ. આથી મનનો નિગ્રહ કયાં વિના
 જો મનને બહુ રાજ રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો
 પણ તે તમ થાય નહિ. જે નહીએ જગથી પૂર્ણ
 હોય તેમાં વરસાદથી થોડુંક પૂર ચડે તો કાંઈ
 જણાતું નથી, તેમ જો મનને ભોગોથી બહુ રાજ
 રાખ્યું હોય તો પછી તેને આપવામાં આવેલું
 થોડુંક સુખ સંતોષકારક થતું નથી. એટલા માટે
 પ્રથમ સારી પેઢે મનનો નિગ્રહ કરીને, પછી તેને
 થોડુંક સુખ આપવું, એટલે તે સંતોષ માનીને
 સ્થિર રહે.^{૪૪} સમૃદ્ધ આપ્તા જગતને બોળી કે
 તેટલા પાણીથી ભરપૂર છે, તો પણ તે બીજા
 નદી આદિના પાણીને લીધા કરે છે; તેમ મન
 પણ વૈભવોથી પરિપૂર્ણ છે, તો પણ બીજાં
 સુખની લાલચ રાખે એવું છે. પોતે પૂર્ણ છતાં
 પણ બીજા લાભની તુષ્ટા રાખે, એ પામરનો

સ્વભાવ જ છે.^{૪૫} મનને પ્રથમ નિગ્રહથી બહુ
 ક્લેશ આપવો, પછી તેને થોડુંક ભોગ સંબંધી
 સુખ આપવું. આથી મન પ્રથમ દુઃખી થયેલ
 હોવાને લીધે, તેટલા ભોગસુખને પણ તે ઘણું
 માને છે.^{૪૬} જ્યાં સુધી રાજ શત્રુઓથી દબાયે
 ન હોય અને દેહ થયો ન હોય, ત્યાં સુધી રાજ્ય
 ને પણ ઘણું માનતો નથી; પણ તે રાજને કે
 કરીને પછી છોડ્યો હોય, તો તે થોડાક ગરાર
 મળવાથી પણ સંતોષ પામે છે. તે જ પ્રમાણે
 મનને જ્યાં સુધી દુઃખ દીધું ન હોય, ત્યાં સુધી તે
 મન ઘણું સુખોને પણ થોડાં માને છે; પણ
 દુઃખ દીધે પછી સુકા ક્યું હોય, તો તે થોડું
 સુખ મળવાથી પણ સંતોષ પકડે છે.^{૪૭} તેજ
 હાથથી હાથ દબાવવા જેવું કરીને, દાંતથી દાં
 પીસવા જેવું કરીને અને અંગોથી અંગો
 દબાવવા જેવું કરીને પણ ઇન્દ્રિયોડીપી શત્રુઓ
 જીતવા.^{૪૮} જે વિચક્ષણ પુરુષો બીજાને જીત-
 વાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેમણે પ્રથમ દંદ્યમાં
 શત્રુઓરૂપ રહેલી ઇન્દ્રિયોને સારી પેઢે જીતવી
 બેઠું છે.^{૪૯} આવા વિશાળ પૃથ્વીતળમાં તે જ
 પુરુષો ભાગ્યશાળી છે, તે જ પુરુષો બુદ્ધિશાળી છે
 અને તે જ પુરુષો હાથા પુરુષોની ગણનામાં છે,
 કે જમને પોતાના ચિત્તે જીતી લીધા નથી.^{૫૦}
 દંદ્યરૂપી રાક્ષસમાં ગૂંચળું વળી ગર્વ ધારણ કરી-
 ને બેઠેલો, જેનો મનરૂપી મહાન સર્પ, નિગ્રહથી
 અત્યંત નિર્બળ થઈને ઉપશાંત થયો હોય છે, તે
 ભાગ્યશાળી અને અત્યંત નિર્બળ તત્ત્વવેત્તાને
 હું પ્રણામ કરું છું.^{૫૧}

હૃદયનિલે કૃતકુંડલકલનાવિવશો મનોમહા-
 મ્હજગઃ । યસ્યોપશાંતિમાગતમલમુદિતં તં સુનિ-
 મલં વેદે ॥ ૬૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
 પ્રકરણનો 'શરીર-નગરવિભૂતિયોગ' એ
 નામનો સર્ગ ૨૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ-૨૪ મો

ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતા અને તેમને
છતવાના ઉપાયો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મહાનરકસામ્રાજ્યે મત્તદુષ્કૃતવારણાઃ ।

આશાશરશલાકાદયા દુર્જયા હીંદ્રિયારયઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓદ્યાઃ-હે રામ ! ઇન્દ્રિયોરૂપી

શત્રુઓ જિતાવા મુશ્કેલ છે. મોટાં મોટાં નરેકામાં

તેમનું સામ્રાજ્ય છે. તેઓ આશાઓરૂપી

ખાણોથી વીધી નાખનારા છે અને કુષ્કર્મોરૂપી

મદોન્મત્ત હાથીઓવાળા છે. ^૧ ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ

કૃતક્રમ થઈને પ્રથમ પોતાના આશ્રયરૂપ દેહનો જ

નાશ કરે છે અને નીચ કર્મોના મોટા ભંડારોરૂપ

છે. તેઓ જિતાવા ખડુ કઠિન છે. ^૨ શરીરરૂપી

મોળામાં રહેનારા, વિષયોરૂપી માંસોની લાલચ

વાળા અને કાર્ય તથા અકાર્યરૂપી ઉચ પાંખો-

વાળા ઇન્દ્રિયોરૂપી તે ગીધપક્ષીઓ, ખડુ ઉત્પાત

કર્યો કરે છે. ^૩ એ ઇન્દ્રિયોરૂપી નીચ ગીધોને જ

પુરુષ વિવેકરૂપ જળથી પકડી લે છે, તેનાં શાંતિ

આદિ અંગોને તે પક્ષીઓ ફાડી શકતાં નથી.

જમ પકડનારા પારધીઓએ નાખેલા પાશો

હાથીઓના જથ્થાને બાંધી શકતા નથી, તેમ

ઇન્દ્રિયોએ નાખેલા લાલચોરૂપ પાશો વિવેકીને

બાંધી શકતા નથી. ^૪ ઉપરટપકે બેતાં વિષયો

સારા લાગે છે, પણ પરિણામમાં અત્યંત

ખરાબ છે. જે પુરુષ તેમાં રમે છે, તે પુરુષ ઇન્દ્રિ-

યોના પાશોથી બંધાઈ જાય છે. જે પુરુષ આ

કુષ દેહરૂપી નગરમાં વિવેકરૂપી ધનનો સંચય

રાખે છે, તે પુરુષ કહી પણ પરતંત્ર થતો નથી,

અને અંદર રહેનારા ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓથી

પરાલભ પામતો નથી. મનને સ્વાધીન રાખનારા

૪ આ ચોવીસમા સર્ગમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતા, તેઓને છતી લેવાના ઉપાયનું અને પ્રસાદથી તથા બોધથી વાસનાઓનો ક્ષય થવાનું વર્ણન કરવા આ આવશે.

પોતાના શરીરરૂપી નગરીના રાજ્યો, જના

સુખી રહે છે, તેવા મોટી મોટી નગરીઓના

રાજ્યો સુખી રહેતા નથી. જના ચિત્તનો

ગર્વ ક્ષીણ થયો હોય છે અને જણે ઇન્દ્રિયો-

રૂપી શત્રુઓને પકડીને વશ કર્યા હોય છે, તે

પુરુષના શુદ્ધ વિચારો વસંતક્રમમાં વધતી જતી

પુષ્પોની મંજરીઓની જેમ, વધતા આવે છે.

જમ હેમંતક્રમમાં કમળ ક્ષીણ થાય છે, તેમ

તે પુરુષની ભોગવાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી બ્રહ્મતત્ત્વના દંદ અભ્યાસથી મન

જિતાયું ન હોય, ત્યાં સુધી વાસનાઓરૂપી પિશા-

ચણીઓ અજ્ઞાનરૂપી અધિકારથી ભરેલી દૃઢ્ય-

રૂપી મધ્યરાત્રીમાં તારવ્યા કરે છે. હું ધારું છું

કે, જ્ઞાનીને પોતાના શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય

ચલાવવામાં શુદ્ધ થયેલું મન જ મંત્રી આદિનું

કાર્ય કરે છે. ^{૫-૧૦} વિવેકી પુરુષરૂપી રાજનું

મન જ, ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને દબાવવામાં સેના-

પતિનું કામ કરે છે, રાજ્ય કરવાથી રનેહવાળી

સ્રીનું કામ કરે છે, ધારેલું કામ કરી દેવાથી

નોકરનું કામ કરે છે, સારાં કાર્યો ગોઠવ-

વાથી મંત્રીનું કામ કરે છે અને પાલન કર-

વાથી પવિત્ર પિતાનું કામ કરે છે. તે ઉત્તમ

વિશ્વાસને પાત્ર હોવાથી મિત્રનું કામ પણ

કરે છે. જમ પૂન્યબુદ્ધિથી જોયેલો અને પ્રેમ-

બુદ્ધિથી હિતેચ્છુ માનેલો પિતા, પોતે મ-

નરણ પામીને પુત્રને ધન આદિ ઉત્તમ પદાર્થ

આપે છે, તેમ બ્રહ્મબુદ્ધિથી જોયેલો અને વિવેક-

બુદ્ધિથી હિતકારી માનેલો મનરૂપી પિતા પોતે

નષ્ટ થઈને, જ્ઞાનીને સુક્રિયરૂપ પરમ સિદ્ધિ આપે

છે. સારી પેઠે જોયેલો, સારી રીતે તપાસેલો,

દંદતાવાળો અને સારી પેઠે નિમજ્જ કરેલો મન-

રૂપી ઉત્તમ હીરો, બ્રહ્મરૂપી શ્રેષ્ઠ હારમાં બેઠા-

ચાથી અત્યંત શોભે છે. હે રામ ! મનરૂપી મણિ

વાસનારૂપી ઘણા કાલથી ખરડાયેલો

વવકરૂપી જળથી ઘોળને આત્મદમ્ભ

અન્યાયાની સદાયતા લો, મુખ ઉઘમમાં પ્રવૃત
 મથેલા તાનોટપી રાજન, મનટપી મત્રી એવા
 કાર્યોની સદાયતા આપે છે, દે ને કાર્યોથી જ-
 ન્મોટપી વૃક્ષ કપાઈ જાય છે અને પરિણામે
 નિરતિશય બ્રહ્માનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે. ઘણા
 ધણા ઉત્પાતોથી બરેલી સંસાર સંબંધી ભયંકર
 ભ્રમિદાઓમાં વિવેકરાહિત થઈને રહેતા અને
 વાસનાઓને વશ થયેલા પાપર મનુષ્ય જન્મ એ
 ભ્રમિદાઓમાં પડે છે, તેમ તમે પડશો નહિ. ઉદય
 પામેલી આ સંસારટપી માયા સંકટો અનયોથી
 ભરપૂર છે અને મોટા મોટા પ્રકળ વરસાવનારી
 છે. 'એ મને શું કરનારી છે !' એવી તમે તેની
 ઉપેક્ષા કરશો નહિ. ને રીને એ માયાનું વિસંજન
 થાય તમ જ તમે કરો. પરમ વિવેકનો આશ્રય
 કરીને, બુદ્ધિથી સત્યતત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને અને
 ઇન્દ્રિયોટપી શુદ્ધિને સારી પેઠે જીતીને, તમે
 સંસારટપી સમુદ્રને તરી જાઓ. દે રામ ! ચરીર
 મિથ્યા છે અને સંસાર સંબંધી મુખ્ય-કુખો પણ
 મિથ્યા છે. છતાં તેઓમાં દૃઢ વાસના બંધાઈ
 જાય, તો દામ, વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દેત્યોની
 પેઠે, અનયોમાં પડવું પડે. એટલા માટે તમે એ
 ત્રણ દેત્યોના જની પડતિ પકડશો નહિ; પણ
 ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દેત્યોના જની
 સ્થિતિમાં રહેજો. એટલે પછી તમારે દાઈ પ્રાર્થ

— ૭ સર્ગ ૨૫ મો — ૭

દામ, વ્યાલ અને કટ નામના
 દેત્યોની ઉત્પત્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસ્મિન્ વિહરતો લોકે લોકારામસ્ય ધીમતા ।
 શ્રેયસે તિષ્ઠતો યત્તમુત્તમાર્ચામિધાપિનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—દે રામ ! તમે લોકોને
 વિશ્રામ આપનારા છો, બુદ્ધિમાન છો, કલ્યા-
 ણને માટે યત્ન કરો છો અને તે યત્નમાં ધ્યાન
 રાખીને આ જગતમાં વિહાર કરો છો. દામ,
 વ્યાલ અને કટ, એ ત્રણ દેત્યોના જની તમારી
 સ્થિતિ યાઓ નહિ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને
 દૃઢ એ ત્રણ દેત્યોના જની સ્થિતિ પામીને
 તમારા સપળા સંતાપોને દૂર કરો. ૧૨

રામ યોહ્યાઃ—દે બ્રહ્મા ! પાપનો નાશ
 કરનારા આપે મને કહ્યું કે, 'દામ, વ્યાલ અને
 કટ, એ ત્રણ દેત્યોના જની તમારી સ્થિતિ ન
 યાઓ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ
 દેત્યોના જની સ્થિતિ પામીને તમારા સપળા
 સંતાપોને દૂર કરો.' દે પ્રભુ ! આપે આ શું કહ્યું !
 જન્મ વર્ષાઋતુમાં મેં તાપનું દરણું કરનારી
 ગર્જનાથી મોરને અચળ કરે છે, તેમ મને શુદ્ધ

શંખર નામનો એક દૈત્યરાજ રહેતો હતો. તે અનેક માયાઓરૂપી મણિઓના મહાસાગરરૂપ હતો. એ શંખરાસુરે આકાશમાં ઢેઢલાંએક નગરો રચ્યાં હતાં અને તેમના બગીચાઓમાં દૈત્યોનાં ઘરો બનાવ્યાં હતાં. તેણે ઉત્તમ પ્રકાશવાળા ચંદ્રને અને સૂર્યને રચ્યા હતા અને તેમનાથી પોતાના રાજ્યને શણગાયું હતું.^{૭૮} જમ મેરુ-પર્વતમાં પથરાઓના ટુકડાઓને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવે છે, તેમ તેના રાજ્યમાં પણ પથરાઓના ટુકડાઓને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવતા હતા. એ શંખરાસુરે વૈભવોની અનેક સામગ્રીઓ આપીને દાન-વોને પરિપૂર્ણ કરી દીધા હતા.^{૭૯} એનાં ઘરોમાં રત્નો જવી સ્ત્રીઓ જ ગાયનો કરતી હતી, તે ગાયનોએ દેવાંગનાઓનાં ગાયનોને પણ જીતી લીધાં હતાં. એને ક્રીડા કરવાના બગીચાઓનાં વૃક્ષો, ચંદ્રની કળાઓથી બરપૂર રહેતાં હતાં.^{૮૦} એને રમણ કરવાનાં સ્થાનકો પ્રકૃષ્ટિત નીલકમળોના સમૂહોથી દબદબાભરેલાં રહેતાં હતાં. એના બગીચાઓમાં હીરાના જવા વર્ણવાળા હંસ-પક્ષીઓ શબ્દો વડે પોતાને સ્થિતિ કરવાનાં સોનેરી રંગનાં કમળો ઉપર સારસપક્ષીઓને બોલાવતા હતા. એ શંખરાસુરે સોનાનાં વૃક્ષોની શાખાઓનાં અંતો ઉપર કમળોની કળીઓ બનાવી હતી. એના રાજ્યમાં કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોના સમૂહ કરંજના ત્રેલોઓની પેઠે પડતો હતો.^{૮૧, ૮૨} ત્રાક-થી જમ દોરારને વીંટી લેવામાં આવે છે, તેમ તેણે પોતાની શક્તિથી દેવતાઓની સેનાને વીંટી લેનારા અનંત દેત્યો મોકલ્યાં, ધન્વને જીતી લીધો હતો. તેણે અશ્વિની જ્વાળાઓને હિમના જવી શીતળ કરી હતી અને તેઓથી બગીચાને મંડપ બનાવ્યો હતો.^{૮૩} એના રાજ્યમાં સઘળાં સ્થળોમાં શોભી રહેલી ફૂલવાડીઓએ આનંદ આપનારા સ્વર્ગલોકના નંદનવનને જીતી લીધું હતું. તેણે પોતાની માયાના પ્રભાવથી સર્વો

સહિત સઘળા મલાયાચળનાં ચંદનવૃક્ષો હરી લીધાં હતાં.^{૮૪} એના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ સોનાની શોભાને અને આખા જગતની શોભાને પણ જીતી લીધી હતી. એના ઘરના આંગણમાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોના સમૂહ ગોઠણ સુધી સર્વો રહેતો હતો.^{૮૫} તેણે ક્રીડાને સાર માટીનું શિવ-લિંગ બનાવીને વિજયને જીતી લીધો હતા. એનું નગરરૂપી આકાશ પતંગિયાંઓની પેઠે નિરંતર ઊડતાં રત્નોના સમૂહોરૂપી તારાઓથી ભ્રમ રહેતું હતું.^{૮૬} આખા પાતાળમાં મધરાત્રીના સમયે આકાશમાં સેંકડો ચંદ્રખિંબો પ્રકાશતાં હતાં. એણે રણમાં મેળવેલા મહાન યશનું એણે બનાવેલાં પૂતળાંઓ, ગાયન કરતાં હતાં.^{૮૭} એણે માયાથી બનાવેલા ઐરાવત હાથીને બેઠેને દેવો-નો સાચો ઐરાવત હાથી નાસી જતો હતો. એણે પોતાના અંતઃપુરમાં ત્રેલોઘ્યની લક્ષ્મીને ઉત્કર્ષ ભરી દીધો હતો.^{૮૮} તે સઘળા પ્રકારની સંપત્તિ-ઓથી સુંદર હતો, સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોને લીધે સર્વે લોકો એને પ્રણામ કરતા હતા, એનું શાસન ઉગ્ર હતું અને સર્વ દૈત્ય-સામંતો તેની આગળ શિર નમાવતા હતા. સર્વ પ્રકારના બુદ્ધિના અમ-ત્કારોમાં રહેલાં વિચારોરૂપી રત્નોના સમૂહોથી તે શોભતો હતો અને એના મોટા ભુજોરૂપી વનની છાયામાં દૈત્યોનાં મંડળો વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. એ શંખરાસુર દેવોને ઉપેક્ષી નાખતો હતો. તેની આકૃતિ કઠિન, ભયંકર અને જાગ્રી હતી. એની પાસે દેવતાઓનો નાશ કરનારું મારું ત્રાહું સૈન્ય હતું. માયાના બળવાળો એ શંખરાસુર સર્વ રહેતો હતો, ત્યારે તેને પરદેશમાં ગયેલા જોવા ગણીને લાગ મળવાથી દેવો તુરત તેના સૈન્યને મારી નાખતા હતા.^{૮૯-૯૨} આ પ્રમાણે થતું જોઈ-ને શંખરાસુરે રક્ષણને માટે પોતાની સેનાઓમાં મુંડી, ક્રોધ અને દ્રુમ આદિ સામંતોને સેનાપતિ કરીને રાખ્યા.^{૯૩} આકાશમાં ફરતા ચક્રો (બાજ) જમ ચક્રાંઓને બ્યાકુળ કરીને મારી ...

તેમ આકાશમાં ફરનારા દેવો લાગ બેઠેને એ સેનાપતિઓને વ્યાકુળ કરી દઈને મારી નાખવા લાગ્યા.^{૨૪} જેમ સમુદ્ર પ્રબળ શબ્દ કરનારા બીજા ચપળ તરંગોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સેનાપતિઓને મરણ પામેલા બેઠેને દૈત્યોમાં ઉત્તમ એવા શંખરાસુરે, પ્રબળ ગર્જના કરનારા અને ચપળતાવાળા બીજા સેનાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યાં. એ સેનાપતિઓને પણ દેવતાઓએ તુરત મારી નાખ્યા એટલે ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલા શંખરાસુર દેવતાઓનો નાશ કરવાને માટે સ્વર્ગલોકમાં ગયો. જેમ પાર્વતીના સિંહથી ભય પામીને મૃગો વનોમાં છુપાઈ બેસે, તેમ એ શંખરાસુરની માયાથી ભય પામીને દેવતાઓ મેરુપર્વતના વનોની ઝાડીઓમાં છુપાઈ ગયા. શંખરાસુર જ્યાં સ્વર્ગલોકને બુદ્ધિ છે, ત્યાં તેમાં ક્ષુદ્ર દેવો ચીસો પાડ્યા કરતા હતા અને અપ્સરાઓનાં મોઢાં આંસુઓથી ભીંજી રહ્યાં હતાં. કલ્પાંતકાળમાં ક્ષીણ થયેલા જગત જ્યાં શૂન્ય પ્રકાર ત્યાં સ્વર્ગમાં તેના બેવામાં આવ્યો.^{૨૫-૨૮} પછી કોપ પામેલા શંખરાસુર સ્વર્ગલોકમાં સારી પેઠે ફર્યો. તેણે જે કાંઈ સારી સારી લૂંટ મળી, તે લઈ લીધી અને પછી સ્વર્ગલોકને બાળી દહને તે પાછો પોતાના નગરમાં આવ્યો.^{૨૫} આ પ્રમાણે દૈત્યોને અને દેવતાઓને અત્યંત દહ દેષ ઉત્પન્ન થયો. એટલે દેવતાઓ સ્વર્ગને છોડી દહને દિશાઓમાં સંતાઈ ગયા.^{૩૦} પછી શંખરાસુરે જેને જેને સેનાપતિ નીમવા માંડ્યા, તે બધાને ઉવમમાં તત્પર થયેલા દેવતાઓ ચલત કરીને મારી નાખવા લાગ્યા. આમ યવાથી શંખરાસુર ઉદ્વેગ પામ્યો અને અલંકાર કોપ પામ્યો. પછી તે નિઃશ્વાસ મૂકીને ખડના અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રજ્વલિત થયો. હવે તેણે ભારે પ્રયત્નથી આખા ત્રેલોક્યમાં દેવતાઓની શોધ કરી, પણ જેમ પાપીને પૃથ્વીમાં રહેલા ભંડાર હાથ આવતો નથી, તેમ તેને દેવતાઓ કોઈ સ્થળે હાથ આવ્યા નહિ. આમ થતાં

શંખરાસુરે પોતાના સૈન્યની રક્ષાને માટે પોતાની માયાના પ્રભાવથી મોટા બળવાળા, સજ્જતાવાળા અને બહુ દેહધારી કાળજ હોય એવ ત્રણ ભયંકર દૈત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા.^{૩૧-૩૪} તે માયાથી બનેલા, ભયંકર, મોટી માયાવાળા અને સૈન્યને ચલાવનારા એ ત્રણ દૈત્યો પાંખોન સપાટાવાળા પર્વતોની જેમ ઊછળતા લાગ્યા.^{૩૫} એકનું નામ 'દામ' બીજાનું નામ 'વ્યાલ' અને ત્રીજાનું નામ 'કટ' રાખવામાં આવ્યું. તેઓ ઇન્દ્રજીવ સંબંધી પુરુષોની પેઠે સ્વતંત્ર જીવ નહોતાથી માત્ર જે કામ પ્રાપ્ત થાય તે કામને કરનારા હતા. તેઓ કેવળ ચેતનાવાળાજ હતા પણ વાસનોઓના પ્રાબલ્યવાળા નહોતા. એમ ધર્મ કે અધર્મરૂપ કર્મો નહોતાં. તેથી તેઓ બૂના જીવ નહોતા અને તેમનામાં વાસનાઓ પ્રાબલ્ય પણ નહોતું. આમ હોવાથી તેઓ ભર શંકા તથા પલાયન આદિ વિકલ્પોથી રહિ હતા અને તેમનાં શરીરોમાં ચેતન્યની સમીપતાને લીધે કેવળ ચલનરૂપ ક્રિયા હતી.^{૩૭} અને ત વાસનાઓવાળા 'શંખરાસુર' નામના બૂન જીવના અંતર્યામીરૂપ નિમિત્તને લીધે, થયેલ આતુરીરૂપ મનના સંકલ્પની વૃત્તિ થઈ; તે વૃત્તિ કે જે કામ, કર્મ, વાસના આદિ રહિત માયાન કલ્પનારૂપ અને ભોગશૂન્ય હતી, તેના સંબંધજન આ દામ, વ્યાલ, આદિ પ્રકટ થયા હતા. તેઓ 'શંખરાસુર' નામના પ્રાચીન જીવના નાનાનાન અમુક અંશોરૂપ હતા. આમ હોવાને લીધે અત્યંત અલ્પ વાસનાવાળા એ ત્રણ દૈત્યો અધર્મપરાથક કલ્પાલીય ન્યાયની પેઠે લાગુ પડેલી, કેવળ યુદ્ધમ શત્રુઓને સામે થનારૂપ ક્રિયાને અનુસરતા હતા જેમ અર્ધા સૂતેલા બાળકા પોતાનાં અંગોથી જ ચેષ્ટા કરે છે, પણ વાસનાના જાતપણાથી તથ દેહાભિમાનથી રહિત હોય છે, તે પ્રમાણે જ એ ત્રણ દૈત્યો હતા. એ ત્રણ દૈત્યો શત્રુઓની ઉપદ્રવી પડવાને, શત્રુઓની ગદ્ગદતનો લાભ લ

તેમના ઉપર છાપો મારવાને, લાગી જવાને, જીવવાને, મરવાને, રણને, જયને કે પરાજયને બાણતા ન હતા. તેઓ તો જે શત્રુઓની સેનાવાળાઓ મારવાને સજ્જ થઈને મોઢા આગળ ઊભેલા જોવામાં આવે, તેમની સામે થવાનું જ બાણતા હતા અને પ્રહારોથી પર્વતોને પણ તોડી નાખે એવા હતા. એમને ઉત્પન્ન કરી અત્યંત રાજી થયેલા શંખરાસુરે વિચાર કર્યો કે, 'મારી માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા દૈત્યોએ રક્ષણ કરેલી આ મારી સેના અવશ્ય જય મેળવશે. જેમ ઐરાવત હાથીના દંતુશળના પ્રહારો વાગવા છતાં પણ મેરુપર્વતની મુવર્ણમય શિલા અત્યંત સ્થિર રહે છે, તેમ અત્યંત બળવાળા આ ત્રણ દૈત્યોના જુગદોથી પાલન પામેલી મારી આ સેના, દેવતાઓના ભારે પ્રહારો પડવા છતાં પણ અત્યંત સ્થિર રહેશે.'^{૧૩૮-૪૪}

અતિવલાસુરદોર્ઘમપાલિતા મમ ચમૂઃ સ્થિરતામલમેષ્યતિ । અમરવારણદંતવિષદ્વનેષ્વમર-પર્વતહેમશિલા યથા ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટોત્પત્તિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

દેવતાઓની સાથે દામ, વ્યાલ અને કટનો સંગ્રામ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति निर्णाय दैत्यैर्द्रो दामव्यालकटान्विताम् ।
सेनो संप्रेषयामास भूतलं देवनाशिनीम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! શંખરાસુરે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને તેણે દામ, વ્યાલ તથા કટને સેનાપતિ બનાવીને દેવોના નાશ કરવાને માટે દૈત્યોની સેનાને પૃથ્વીમાં મોકલી.^૧ ભયંકર

× આ છબ્બીસમા સર્ગમાં પાતાળમાંથી નીકળેલા દામ, વ્યાલ અને કટ આદિ દૈત્યોને દેવતાઓની સાથે ભારે સંગ્રામ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

ગર્જના કરતા દૈત્યો, આયુધો લઈને પાંખોવાળા પર્વતોની જેમ સમુદ્રની નિકુળેમાંથી અને શુક્રાઓમાંથી બહાર નીકળ્યા.^૨ દામ, વ્યાલ અને કટની સહાયતાથી દૈત્યોએ સ્વર્ગના તથા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગને ભરી દીધું અને હાથના પ્રહારોથી સૂર્યને પણ નિસ્તેજ કરી દીધો.^૩ પ્રલયકાળ જવા આ સમયમાં અત્યંત કોપ પામેલા ભયંકર દેવતાઓના સમૂહો પણ, યુદ્ધ કરવા માટે મેરુપર્વતની નિકુળેમાંથી બહાર નીકળ્યા.^૪ એ દેવ અને દૈત્યની ખત્રે સેનાઓને ત્રેલોચને વિષે, બાણે અકાળે મહાપ્રલય થતો હોય એવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું.^૫ કુંડળોના પ્રકાશોથી અધંકારનો નાશ કરનારા ચોદાઓનાં માથાંઓ, બાણે પ્રલયકાળમાં ઊધસી ગયેલા ચંદ્ર અને સૂર્ય પડતા હોય તેમ પડવા લાગ્યાં.^૬ ચોદાઓએ કરેલા સિંહનાદોથી ગાજતા પર્વતો, બાણે પ્રલયકાળના પવન ભરાવાથી ગાજતા હોય તેમ ધુધવાડી કરવા લાગ્યાં.^૭ મોટી મોટી શિલાઓ જ્યાં ભારે આયુધો પડવાથી જેમની લીંતે તૂટી પડતી હતી અને જેમને વિષે બીકને લીધે સિંહોના સમૂહો ભરાઈ બેઠા હતા, તે કુલ-પર્વતો પણ ગળદ કરવા લાગ્યાં.^૮ એકબીજાની સાથે અથડાતાં શસ્ત્રોમાંથી ઊડેલા અગ્નિના ચપળ તણખાઓ, પ્રલયકાળમાં વીંખાયેલા તારાઓની પેઠે આમતેમ ઊડવા લાગ્યાં.^૯ રુધિરના અને માંસના ઝોધથી થયેલા મહાસમુદ્રના કિનારા પર પ્રલયકાળમાં થયેલાં તાડનાં વૃક્ષો જ્યાં જ્યાં ભૂત-પ્રેતો, તાલની રીતિને અનુસરીને નાચવા લાગ્યાં.^{૧૦} જેમાં ઊડેલી વાદળોં જેવી ધાટી ધૂળ, પડી રહેલા રુધિરની અતિવૃદ્ધિથી શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા આકાશમાં હથિયારોથી તૂટેલાં અને ક સુકો અને કુંડળો સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યાં. શત્રુઓને મારવા માટે કંપવૃક્ષોને ઉખેડીને હાથમાં ધારણ કરનારા અને પ્રહારોથી મોટા મોટા પર્વતોને પણ તોડી નાખનારા દૈત્યોએ, સઘળી

દિશાઓને અવકાશ વગરની કરી મૂકી. ^{૧૧૧૨} અત્યંત ચળકતી તલવારોની અણીઓરૂપ તોફાની પવનોથી જનનાં શિખરો વૃટતાં હતાં એવા પર્વતો, જાણે પ્રલયકાળથી વીંધાઈ ગયા હોય તેમ ચૂર્ણોના સમૂહરૂપ થવા લાગ્યા. જન વાયુઓ વાદળાંઓને કપાયમાન કરે, તેમ જાણે અશ્વમેધની આહુતિઓથી બળ પામ્યા હોય તેમ મરત થયેલા દેવો અસ્ત્રોથી રહિત થયેલા દૈત્યોને કપાયવા લાગ્યા. ^{૧૩૧૪} જન બિલાડાઓ વૃક્ષ હિંદરાને દબાવીને પકડે, તેમ દેવો દૈત્યોને દબાવીને પકડવા લાગ્યા. ત્યારે દૈત્યો પણ જન ગ્રાહ ઉપર ચઢેલા ગાફલ પુરુષોને રીંછો પકડે, તેમ દેવોને પકડવા લાગ્યા. ^{૧૫} બાહુઓરૂપી શાખાઓમાં અસ્ત્રોરૂપી પુષ્પોથી શોભતા અને શસ્ત્રોરૂપી પક્ષિવાળા તે દેવતાઓ તેમજ દૈત્યો વનમાં કપાયમાન થવાથી પ્રકુલિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા. ^{૧૬} જન પવનો પુષ્પોના સમૂહોથી મેરુપર્વતના વનોને પૂરી દે છે, તેમ દેવો અને દૈત્યો સામસામાં શસ્ત્રો ફેંદીને દશે દિશાઓને પૂરી દેવા લાગ્યા. ^{૧૭} દેવતાઓની અને દૈત્યોની બંને સેનાઓ અંતરિક્ષરૂપી ઉંબરાના ફળની અંદર રહેલા મોટા મચ્છરોના સમૂહો જેવી હતી. આમ તેમની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. ^{૧૮} ત્યાં અત્યંત જાંચા લોકપાલોના હાથીઓના સમૂહોથી કચરાઈ જતા લોકોનો, પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના ધડાકા જેવો મહાભયંકર ઠાલાહલ જીત્યો. એ ઠાલાહલ અત્યંત ગાઢ થવાને લીધે તે આકાશમાં અતિશય જાંચે સુધી સંભળાતો હતો. ઠાઈ સ્થળમાં તે મુઠ્ઠીથી પકડાય એવો જણાવા લાગ્યો અને ઠાઈ સ્થળમાં તે જળના ભારથી નમેલા પેટવાળાં વાદળાંઓની ગર્જના જેવો જણાવા લાગ્યો. ^{૧૯૨૦} એ ઠાલાહલ રથોના દ્રુવાથી ભાંગી ગયેલાં શસ્ત્રોના સમૂહોમાં જાણે નટ ગાતો હોય એવો જણાવા લાગ્યો. વળી જનની છાતીઓ વૃદ્ધી જતી હતી એવા નિર્મળ લોકો-

ના પીડાના કઠોર શબ્દોથી તે, જાણે ધુધવાટ-ભર્યો હોય એવો જણાતો હતો. તે પ્રલયકાળમાં અગ્નિ તથા વાયુ આદિએ કરેલા ભયંકર શબ્દના પડછંદા જેવો જણાવા લાગ્યો. તે બારે સૂર્યના મળવાથી પીગળવા માંડેલા મેરુપર્વતના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને બ્રહ્માંડના મંડળમાં પછડાઈને પાછા વળવાને લીધે, તે મગરમચ્છના આઘાતથી પાછા વળેલા મહાપ્રવાહના પાણીના પૂર જેવો જણાવા લાગ્યો. ^{૨૧-૨૩} તે ઊડતા પાંખોવાળા પર્વતોની પાંખોના ઝપાટાના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. અત્યંત કઠોર રીતે ભરાઈને તે જાણે મોટા મોટા પર્વતોની યુક્તિઓને ઉથલાવી નાખતો હોય તથા ફેંડી નાખતો હોય એમ જણાતો હતો. મંદરાચળના દ્રુવાથી શોભ પામેલા ક્ષીર-સાગરના ઘોંઘાટ જેવો તે ઘોંઘાટ જણાવા લાગ્યો. વળી યુદ્ધ કરવાના પ્રેમથી સંભળાતા ચોદાઓના ઘોંઘાટોની તથા હાથ પછાડવાના શબ્દોની સાથે મળીને તે સાતે દ્વીપોમાં વ્યાપ્ત થવા લાગ્યો. આમ શોભ પામેલી બંને સેનાઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યો ઉદ્ભૂત થઈને લડવા લાગ્યા અને નગરો, ગામો, પર્વતો, વનો તથા માણસો ચગદાઈ જવા લાગ્યાં. ^{૨૪-૨૬} ત્યારે મોટાં મોટાં સેંકડો શસ્ત્રોથી કપાયેલા દાનવોરૂપી પર્વતોથી દશે દિશાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ અને એકબીજામાં પછડાવાથી થયેલા શસ્ત્રોના ભૂકાઓથી અંતરિક્ષ પુરાઈ ગયું. ^{૨૭} ત્યાં ‘ભુરુંડી’ નામનાં અસ્રોના સપાટાઓથી મેરુપર્વતનાં સેંકડો શિખરો ફાટવા લાગ્યાં અને બાણોરૂપી પવનોથી દૈત્યોનાં તથા દેવતાઓનાં મોઢાંરૂપી કમળે કપાઈ જવા લાગ્યાં. ^{૨૮} ત્યારે લોહીરૂપી જળન સેંકડો ચક્રીઓમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપ મુકાયેલાં ખડો ધૂમવા લાગ્યાં અને સેનાઓન પ્રહારોરૂપી કલ્લોલો આકાશને ઘેરી વળત લાગ્યા. ^{૨૯} ત્યાં શસ્ત્રોરૂપી તોફાની પવનો

વિમાનોના સમૂહો હુકડેહુકડા થઈને પડવા લાગ્યા અને વરણાસ્ર આદિ અસ્રોથી ઉત્પન્ન થયેલા સમુદ્રના જળના પ્રવાહોથી સ્વર્ગ આદિ નગરો ડૂબી જવા લાગ્યા.^{૨૦} ત્યાં મોટાં અસ્રો પડવાથી ચાલેલી લોહીની નદીઓમાં તલવારો, ત્રિશૂળો તથા સાગો તણાવા લાગ્યાં. તેમજ પર્વતોનાં પડખાંઓ તૂટવાના ભયંકર શબ્દોથી બ્રહ્માંડનો માંડપ ધ્રુજવા લાગ્યો.^{૨૧} ત્યારે દૈત્યોની પાનીઓના પ્રહારોથી લોકપાલોની નગરીઓ પડી જવા લાગી અને ધરોમાં વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓના શવાના ઢાલાહલોની સાથે તેમનાં કંકણો ભાંગવાના શબ્દો થવા લાગ્યા.^{૨૨} તે અસ્રોના સમૂહો પૃથ્વી પર કાળા જળના સમૂહો જવા દેખાવા લાગ્યા અને તેમાં દૈત્યો લોટી રહ્યા હતા. ત્યાં લોહીના પ્રવાહમાં તણાતા લોકોની ચીસો સાંભળીને બીજ લોકો પણ ભયથી નાસવા લાગ્યા.^{૨૩} ત્યાં લોકપાલોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવાને માટે, યમરાજ પુષ્પોમાં બ્રમર ફરે તે રીતે શુભ રીતે ફરવા લાગ્યો અને દૈત્યોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવાને માટે યમરાજ પ્રત્યક્ષ રીતે ફરવા લાગ્યો. ત્યારે પ્રહારના ભયથી નાસેલા ઢેટલાએક દેવતાઓ તથા દૈત્યો પાછું વાળી વાળીને સૈન્યોની વ્યાકુળતાને જોતા હતા.^{૨૪} ત્યાં જાણે પાંખોવાળા પર્વતો હોય એવા દૈત્યોની આવ-અવથી ઘણા ભયંકર શબ્દો તથા 'શિવ' 'શિવ' શબ્દો થવા લાગ્યા.^{૨૫} સઘળી પૃથ્વી, સમુદ્રો તથા પર્વતો આયુધોથી ભેદાયેલા ઉગ્ર દૈત્યોરૂપી પર્વતોમાંથી ઝરતા લોહીના પ્રવાહોથી રાતાં થઈ ગયાં.^{૨૬} દેશો, નગરો, ગામો, વનો તથા ગહવર વગેરે સ્થળો ઉજ્જડ થઈ ગયાં અને દૈત્યો, હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા માણસોના અસંખ્ય શબ્દોના પુંજે પહાડ જતા દેખાવા લાગ્યા.^{૨૭} શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં જીવંત બાણોની પંક્તિઓથી હાથીઓ શોભવા લાગ્યા અને દૈત્યોની મુઠીઓના પ્રહારોથી મદોન્મત્ત ઔરવત

હાથીની પીઠ ચગદાઈ ગઈ.^{૨૮} ત્યાં પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓની જળની વૃદ્ધિની જ્વમ, શસ્ત્રોની અવિચ્છિન્ન વૃદ્ધિ થઈ રહી અને તેથી પર્વતો દળાઈ જવા લાગ્યા. ત્યાં મોટા મોટા વજ્રપાતોથી ભીંસાઈને કુલપર્વતો ઊડવા લાગ્યા.^{૨૯} ત્યારે દેવતાઓ પ્રમથ અગ્નિને પ્રકટ કરીને તેની જ્વાળાઓના સમૂહોથી દૈત્યોને બાળવા લાગ્યા હતા અને દૈત્યો એક અંગલિથી સમુદ્રને લાવીને તે અગ્નિને કારતા હતા.^{૩૦} હવે પ્રચંડ દૈત્યોએ મોટી તૈયારીથી ખરફની શિલાઓ નાખવા માંડી, એટલે દેવો વનતા સમૂહોને સળગાવીને તે અગ્નિની જ્વાળાઓથી ખરફની શિલાઓને પીગળાવવા લાગ્યા.^{૩૧} પછી દેવતાઓએ અસ્રોના બળથી પ્રલયકાળના અંધારા જવું અપાર અંધારું ઉત્પન્ન કર્યું, એટલે દૈત્યોએ માયાના પ્રભાવથી અનેક સૂર્યોના પ્રકાશોને ઉત્પન્ન કરીને એ ગાઢ અંધકારનો નાશ કર્યો. દેવતાઓએ વાદળાં ઉત્પન્ન કરીને જળની વૃદ્ધિ કરવા માંડી, ત્યાં દૈત્યોએ માયાના અગ્નિનો વરસાદ વરસાવીને જળની વૃદ્ધિને બંધ પાડી દીધી. પછી દૈત્યોએ પર્વતોની સારું વૃદ્ધિ કરવા માંડી, ત્યાં દેવતાઓએ 'વજ્ર' નામનાં અસ્રો વરસાવીને પર્વતોને તોડી નાખ્યા. અને દૈત્યોને નિદ્રા આવી બધે એવાં અસ્રોનો પ્રયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ નિદ્રાનો નાશ કર નારા પ્રયોધાસ્રોનો પ્રયોગ કર્યો. દૈત્યોએ વારણાસ્રથી ભારે વૃદ્ધિ કરવા માંડી, એટલે દેવતાઓએ વૃદ્ધિનો પ્રતિબંધ કરનારા અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો.^{૩૨} દેવતાઓએ વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય એવા અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ કવવતો ઉત્પન્ન થાય એવા અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો. વરસવા માટેનાં શસ્ત્રો એકબીજા સાથે પહાડવાથી મુસવાદી સહિત અગ્નિ નીકળતા લાગ્યા. જળના અને અગ્નિના વરસાદથી લોકો ગેભ... લાગ્યા, બ્રહ્માસેનાના પ્રયોગોથી ભારે થવા લાગી; ધડીવારમાં અંધકાળનાં

વારમાં તેજનાં અસ્રો પડવા લાગ્યાં.^{૪૫} અસ્રો-
માંથી નીકળતાં મુસળ આદિ અનેક આયુધોથી
સઘળું આકાશ અવકાશ વગરનું થઈ ગયું, શિલા-
ઓને વરસાવનારા અસ્રથી થોદાઓ અગદાઈ
જવા લાગ્યા અને અગ્નિને વરસાવનારા અસ્રથી
અજવાળું થવા લાગ્યું.^{૪૬} પતાકાઓથી ચંદ્રને
સ્પર્શ કરનારા અને પૈડાઓના ચુંચાટરૂપી ગર્જ-
નાવાળા રથો થોડીથોડી વારમાં ઉદયાચળનું
અને અસ્તાચળનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા.^{૪૭}
દેવતાઓએ કરેલા વજ્રોના પ્રહારથી મોટા
મોટા દેવો નિરંતર મરવા લાગ્યા. અને શુક્રાચાર્યે
'સંજીવિની' નામની મહાવિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને
તે દેવોને જીવતા કરવા માંડ્યા.^{૪૮} કેટલાએક
દેવતાઓના સમૂહો નાસવા લાગ્યા અને કેટલા-
એક દેવતાઓ જય મેળવીને કુસાવા લાગ્યા.
ત્યાં કદયાણની સૂચના આપનારા શુભ ગ્રહે
ઊગવા માંડ્યા હતા, તેમજ ઉત્પાતરૂપ ધૂમકે-
તુઓ પણ ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા હતા.
આથી લોકો પોતાની ડોકો ઊંચી કરી કરી-
ને તેમને જોતા હતા. થોદાઓના પરસ્પરના
કટ્ટર વેરને લીધે પર્વતો, આકાશ, પૃથ્વી તથા
સમુદ્રો સાથેતું સઘળું જગત લોહીના સમુદ્ર
જેવું તેમજ પ્રકુલ્લિત થયેલા ખાખરાના વન
જેવું જણાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં પહાડ જેવાં
અસંખ્ય મુડદાંઓથી મહાસમુદ્રો પુરાઈ જવા
લાગ્યા હતા. ત્યાં સઘળાં વૃક્ષોની શાખાઓના
અઓમાં લાંબાં લાંબાં મુડદાંઓ લટકવા લાગ્યાં.
દીપતાં, પોતાના વેગથી અત્યંત ચંચળતાવાળાં,
પીછડાંઓરૂપી પ્રુષ્પોવાળાં, લોદાનાં ફળાંઓરૂપી
ફળોથી શોભતાં અને તાડ કરતાં પણ ઊંચાં
એવાં ખાણોના સમૂહોરૂપી વનોથી ત્યારે સઘળું
આકાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ત્યાં નાચતા પહાડ જેવાં
અસંખ્ય કંપધો પોતાના બાહુઓથી વાદળાંઓને,
વિમાનોને, દેવતાઓને અને તારાઓને પાડવા
લાગ્યાં. વજી, ધર્વતો બાણો, સાંગો, ગદાઓ,

પ્રાસો ને પદ્મિશોમાં પરાવાવા લાગ્યા.^{૪૯-૫૪} ત્યાં
શસ્ત્રોના ઝપાટાથી સાતે લોકોની ભીંતો પડતી
હતી અને આકાશ તેના કટકાઓથી વ્યાપ્ત થઈ
ગયું હતું. પ્રલયકાળના મદોન્મત વાદળાંઓની જેમ
ત્યાં દુઝુલિયો નિરંતર ગડગડવા લાગ્યાં. ત્યારે
ગણપતિ પોતાની સૂઠથી લાંબા લાંબા દાનવોરૂપી
પર્વતોને ખેંચવા લાગ્યા. આમ ઘણા ઘણા શબ્દો
ઊઠવાથી દિશાઓના હાથીઓ ભય પામી ગયા
અને ચિચિયારીઓ પાડવા લાગ્યા.^{૫૫, ૫૬} સૂર્ય,
ચંદ્ર તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ એક દિશામાં
ભેગા થઈ ગયા અને સિદ્ધો, સાધ્યો તથા મરુદ્ધ-
ગણો દેવોના ભયથી સજ્જડ થઈ ગયાં.^{૫૭}
ત્યાં ગધર્વો, કિન્નરો, દેવતાઓ અને ચારણો
નાસવા લાગ્યા.^{૫૮} વીજળીઓ પડવાથી પ્રાણી-
ઓનાં અંગોને ખંડિત કરનારા, શિલાઓના
ટુકડાઓને ભાંગી નાખનારા, દેવતાઓના પ્રલ-
યના સમયની સૂચના આપનારા અને કલ્પ-
વૃક્ષો પર બેઠેલાં પક્ષીઓના ઢાલાહલોને અટકાવી
દેનારા પ્રલયકાળને સૂચવનારા પવનો તે સમયે
સઘળી દિશાઓમાં વાવા લાગ્યા.^{૫૯}

વચુરગ્નિનિપાતસ્ખંડિતાંગા દલિતશિલા-
શકલાઃ કકુઘ્મુલેષુ । પ્રલયસમયસૂચકાઃ સુરા-
ણાં મુરતરુર્ધર્ધરઘસ્મરાઃ સમીરાઃ ॥ ૫૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટસ્ત્રામવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૭ મો —

હારી ગયેલા દેવતાઓને પ્રહારોએ જીત
વાનો ઉપાય બતાવ્યો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તર્ધિમસ્તદા વર્તમાને ધોરે સમરસંપ્રમે ।

દેવાસુરશરીરેષુ ગતેન્વઘ્રોદરેન્વિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ રીતે યુદ્ધ

x આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં દેવતાઓ દારી ગ

ભયંકર સન્નિધિમાં આસિતો હતો. તેમાં દેવતાઓનાં અને અસુરોનાં શરીરોમાં વાદળોમાંના પેટ જેવા ધાના જોડા ખાડા પડ્યા. જેમ આકાશમાંથી ગંગાના પ્રવાહો નીકળવા લાગે, તેમ તે ખાડાઓમાંથી લોહીના પ્રવાહો નીકળવા લાગ્યા. ત્યાં, 'દામ' નામનો સેનાપતિ દેવતાઓના સમૂહને વીંટી લઈને મેઘની ગર્જના જેવો સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. એટલે, 'વ્યાલ' નામનો સેનાપતિ સઘળાં દેવતાઓનાં વિમાનોને પોતાના હાથોથી એચીએચીને ચૂરો કરવા લાગ્યો. ત્યાં વળી, 'કટ' નામનો સેનાપતિ કઠિન આટોપવાળા યુદ્ધથી દેવતાઓનો નાશ કરવા લાગ્યો. પછી ક્ષીણ વેગવાળો ઐરાવત હાથી નાસી જવા તુત્પર થયો અને દાનવોનું સૈન્ય મધ્યાહનના સૂર્યની જેમ વૃદ્ધિ પામ્યું. ત્યાં તૂટેલાં અગોની વ્યથાથી કુખી થયેલાં અને લોહી વહેતા દેવતાઓનાં સૈન્યો તૂટી ગયેલી પાળવાળા જળની પેઠે મોટા વેગથી નાકાં.^{૧-૫} પછી જેમ અગ્નિએ કાંઠોની પછવાડે દોડે, તેમ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના સેનાપતિઓ સિંહનાદ કરતા કરતા એ નાકેલાં દેવોનાં સૈન્યોની પાછળ ઘણી વાર સુધી દોડ્યા.^૬ જેમ યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં પણ સિંહોને ગાઢ જળાંવાળાં વનોમાં જોડી પડેલાં નાનાં હરણો હાથ આવે નહિ, તેમ યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં પણ તે દૈત્યોને નાસી ગયેલા દેવો હાથ આવ્યા નહિ.^૭ આમ અતઃકરણમાં અત્યંત રાજ થયેલા દેવતાઓના સમૂહો હાથ આવ્યા નહિ એટલે દામ, વ્યાલ અને કટ નામના સેનાપતિઓ પોતાના રહેલા પોતાના સ્વામી શંખરાસુરની પાસે સૈન્યો સહિત ગયા.^૮ પછી, હારી ગયેલા અને એક પામેલા દેવોએ થોડી વાર સુધી વિશ્રાંતિ લીધી, અને પછી તેઓ

જયનો ઉપાય પૂછવા માટે અપારશક્તિવાળા બ્રહ્માની પાસે ગયા. જેમ સાયંકાળથી રાતાં થયેલાં પાણીવાળા સમુદ્રોની પાસે ચંદ્ર પ્રકટ થાય છે, તેમ લોહીથી રાતાં થયેલાં મુખોવાળા તે દેવતાઓની પાસે બ્રહ્મા પ્રકટ થયા.^{૯, ૧૦} દેવતાઓએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને તેમને શંખરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલા અનર્થરૂપ દામ, વ્યાલ તથા કટની, પૂરી વાત કહી સંભળાવી.^{૧૧} વિચારવેત્તા બ્રહ્માએ એ સઘળી વાત સાંભળીને વિચાર કર્યો અને પછી નીચે પ્રમાણે દેવતાઓના સમૂહને ધીરજ આપનારું વચન કહ્યું.^{૧૨}

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-યુદ્ધમાં સર્વોપરીપણું ધરાવનારા વિષ્ણુના હાથથી એક લાખ વર્ષ પછી શંખરાસુરને મરવાનું છે, માટે ત્યાં સુધી તે સમયની રાહ બેસા કરો.^{૧૩} હે ઉત્તમ દેવતાઓ! હમણાં તો એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોની સાથે માયાનું યુદ્ધ કર્યા કરો અને યુદ્ધ કરીકરીને નાસી જતા બેસો.^{૧૪} જેમ અરીસાના ઉદરમાં બાણ પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ યુદ્ધના અભ્યાસને લીધે તેઓનાં અંતઃકરણમાં અહંકારનો ચમત્કાર પ્રતિબિંબિત થશે. પછી

હારી જમને બ્રહ્માના શરણે ગયા અને બ્રહ્માએ દૈત્યોની વાસનાનો વધારો થાય એ જ દૈત્યોના વધનો ઉપાય છે એમ દેવતાઓને કહ્યું, એટલી કથા કહેવારો.

જે મનુષ્યના મનમાં વાસનારૂપી દોરીની ગાંઠ બધાઈ હોય છે, તે માણસ ભલે મોટો હોય અને ભલે ઘણું જાણનારો હોય, છતાં પણ તે બાળકના હોયથી પણ જિતાઈ બળ છે.^{૨૦} જેમ સમુદ્ર બળના પાત્રપણાને પામે છે, તેમ 'આ હું છું અને આ મારું છે' એવી રીતની કલ્પનાઓ કરનારો માણસ આપદાઓના પાત્રપણાને પામે છે.^{૨૧} હે દેવતાઓ ! જે પુરુષ આત્માને દેહાદિકરૂપ માને છે, તે પુરુષ સર્વજ્ઞ હોય તો પણ સર્વ સ્થળોમાં મોટું કંગાલપણું પામે છે.^{૨૨} આત્મા અનંત અને અપરિચ્છિન્ન છે. જે માણસ તેને દેહાદિકરૂપ માને છે, તે માણસ પોતાના હાથથી જ પોતાના આત્માને પરવશ કરે છે.^{૨૩} જે ત્રેલોક્યમાં પણ આત્માથી જુદું કંઈ હોય, તો તેમાં લેવા-દેવા વગેરેની વાસના બધાય એ ઠીક કહેવાય; પણ આત્માથી જુદું કંઈ જ નથી, માટે સઘળી વાસનાઓ વ્યર્થ જ છે.^{૨૪} મિથ્યા વસ્તુમાં આસ્થા રાખવી, એ જ અનંત કુખની એક જાતની ખાણ છે અને મિથ્યા વસ્તુમાં આસ્થા ન રાખવી, એ જ અનંત સુખોની ખાણ છે. જ્યાં સુધી દામ, વ્યાલ અને કટ સંસારની સ્થિતિમાં આસ્થા વગરના છે, ત્યાંસુધી જેમ અગ્નિએ મચ્છરોથી જિતાતા નથી, તેમ તેઓ તમારાથી જિતાશે નહિ.^{૨૫, ૨૬} વાસના અવશ્ય દીનતા પમાડનારી છે. એ વાસના જે મનમાં હોય છે, તો તેથી પ્રાણી હારી બળ છે પણ એ વાસના ન હોય તો મચ્છર પણ-મેરુ-પર્વત જેવો દંઠ રહે છે.^{૨૭} જે પદાર્થની પ્રથમ વાસના થોડી હોય છે, તે પદાર્થની વાસના પાછળથી પુષ્ટ થતી આવે છે. જે પદાર્થ વિવિધમાન હોય તેના અવયવો વધે છે, પણ અવિધમાન પદાર્થના અવયવો વધતા નથી એ નિયમ પ્રમાણે વાસના જે થોડીક પણ હોય તો પાછળથી તેમાં વધારો થયા વગર રહેતો નથી. આથી હે ઇન્દ્ર ! તમે એવું કરો કે જ્યાંએ દામ આદિ દેવો 'અમે દેહાદિક છીએ અને બળ-પરાબળ તથા જીવન

આદિ અમારાં છે' એવી ભાવના કરે, તેમજ તેમની તે ભાવના દંઠ થાય. લોકોને જે જે વિપત્તિઓ આવે છે તથા જે જે સારી-નરસી દશાઓ થાય છે, તે સઘળી વિપત્તિઓ અને દશાઓ તૃણરૂપી કાકચના કડવા અને ફૂંણા ત્રોફાઓ જેવાં ફળ છે. લોકો વાસનારૂપી તંતુઓથી બંધાઈને ગોથાં બાધા કરે છે, તેથી જે વાસના વધી હોય, તો તે મહાકુખદાયી થાય છે અને જે તે કપાઈ બળ તો તે સુખદાયી થાય છે.^{૨૮-૩૧} જેમ મોટો અને પ્રબળ સિંહ પણ સાંકળથી બંધાય છે, તેમ ધીર, મહાપડિત, કુલીન અને મોટો પુરુષ પણ તૃણાથી બધાય છે.^{૩૨} દેહરૂપી ગ્રાહમાં દંઢ્યરૂપી માળાની અંદર રહેનારા જીવરૂપી પક્ષીઓ તૃણરૂપી બળથી બંધાઈ બળ છે.^{૩૩} જેમ બાળક દોરીથી પરવશ થયેલા અને બહુ જ હાંફતા પક્ષીને ખેંચે છે, તેમ કાળ પણ વાસનાથી રાંક થયેલા લોકોને ખેંચે છે.^{૩૪} હે ઇન્દ્ર ! દામ, કટ અને વ્યાલને જીતવાને સારુ આયુધો ગોઠવવાની કે યુદ્ધમાં ભ્રમણ કરવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર યુક્તિ તથા ચત્ર વાપરીને તેમનું અભિમાન વધે તેમ કરો.^{૩૫} હે દેવરાજ ! જ્યાંસુધી વાસના વધવાથી શત્રુઓનું દૈર્ઘ્ય ઝાણુ થવા ન લાગ્યું હોય, ત્યાં સુધી તે શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્રો, અસ્ત્રો કે નીતિશસ્ત્રો એમાંનું કોઈ પણ જીવ મેળવી શકતું નથી એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દેવો યુદ્ધના અભ્યાસને લીધે મૃત થઈને અહીં કારમય વાસનાઓનું મહાજી કરશે.^{૩૬} શંખરાસુરે ખતાવેલા એ મહા અજ્ઞાની પુરુષે જ્યારે વાસનાઓમાં બંધાશે, ત્યારે સહેલાઈથી જિતાય એવા થઈ જશે.^{૩૭} એટલા માટે, હે દેવ તાઓ ! તેઓ જ્યાં સુધી અભ્યાસને લીધે દંઠ વાસનાઓવાળા થઈ બળ, ત્યાં સુધી તમે યુક્તિ પૂર્વક યુદ્ધ ઉઠાવીને તેમને તમારી સાથે લડાવ્ય કરો.^{૩૮} જ્યારે તેઓ દંઠ વાસનાઓમાં બંધાશે ત્યારે તેઓ તમારે વશ થઈ જશે. જ્યાં સુધી અંત કરણો તૃણાથી પરેવાયેલાં ન હોય, ત્ય

સુધી કોઈ પણ લોકો નરમ થતા નથી.^{૪૦} જમ મહાઅપળ તરંગોરૂપી કલ્લોલોનો સમૂહ સમુદ્રની અંદર જ રહેલો છે, તેમ આ સપ્થનું સુમનિષમ જગત પોતાની વાસતાની અંદર જ રહેલું છે; એટલા માટે સંસારમાં વાસનાતું જ ઓસડ કરવું યોગ્ય છે.^{૪૧}

સમવિપમમિદં જગત્સમગ્રં સમુપનતં સ્થિરતાં સ્વાસનાંતઃ । ચલચલહરીમરો યયાઘ્વાન્ત હ્રદ સૈવ ચિકિત્સ્યતાં પ્રયાતા ॥ ૪૧ ॥
શ્રીયોગેશ્વાસિદ્ધ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'પિતામહવાક્ય' એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૮ મો *~*~

ત્રણ દૈત્યોની સાથે દેવતાઓએ પુનઃ દારુણ યુદ્ધ શરૂ કર્યું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्युक्त्वा भगवान् देवास्तत्रैवांतर्द्धिमाययौ ।

वेलावनिवृते शब्दं कृत्वांशुतरंगकः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્ધા:-હે રામ ! જમ સમુદ્રનો તરંગ દિનારાની પૃથ્વી ઉપર શબ્દ કરીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ જાય છે, તેમ ભગવાન બ્રહ્મા દેવોને એટલાં વચન કહીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા.^૧ જમ પવનો કમળોના સુગંધને લઈને વનોની પંક્તિમાં જાય, તેમ દેવો બ્રહ્માનાં વચનને ગ્રહણ કરીને પોતપોતાની દિશાઓમાં ગયા.^૨ જમ ભ્રમરો મુશોભિત કમળોમાં વિશ્રામ લે, તેમ દેવતાઓએ સુંદર અને સ્થિર કાન્તિવાળાં પોતાનાં ધરોમાં કેટલાક દિવસો સુધી વિશ્રામ લીધો.^૩ પછી પોતાના ભાગ્યને ઉદય કરનારો કોઈ શુભ કાળ પ્રાપ્ત થતાં દેવોએ પ્રલયકાળનાં વાદળોમાંના નાદ જેવો યુદ્ધનાં કંડુભિઓનો

* આ અઘ્નવીસમા સર્ગમાં ફરી વાર થયેલું દેવતાઓનું અને દૈત્યોનું યુદ્ધ કે જે દામ આદિ ત્રણ સેનાપતિઓને પ્રત્યજ વાસના ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી લાખા કાળ સુધી ચાલ્યું, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

કંડા કર્યો.^૪ આ સમયમાં અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવતાઓને પૃથ્વી પર ઊભેલા દૈત્યોની સાથે સમય વિતાવનારું યુદ્ધ ફરી વાર ચાલ્યું. ત્યાં તલવાર ખાણ, સાંગ, મુદ્ગર, મુસલ, ગદા, ફરસી, ચક્ર, શંખાકાર આયુધો, અશનિ, પર્વતો, શિલાઓ, અગ્નિઓ, વૃક્ષો, સર્પના જવા મોઢાંવાળાં આયુધો અને ગરુડ આદિના જવાં મોઢાંવાળાં આયુધોના સમૂહો બને સૈન્યો ઉપર ચાલવા લાગ્યા.^{૫,૬} માયાથી બનાવેલાં આયુધોરૂપી અત્યંત ગાઢ પ્રવાહવાળી, પાપાણુ, પર્વતો અને લાખો વૃક્ષોના પરસ્પર પછડાવાથી ભારે કોલાહલવાળી અને ચાલાક પુરુષોને પણ તાણી જનારી યુદ્ધરૂપ નદી, તે સમયે સપ્થની દિશાઓમાં ભારે વેગથી ચાલવા લાગી.^૭ એ યુદ્ધરૂપ નદીના મધ્ય પ્રવાહમાં ઉદ્દમુક, ત્રિશૂળ, પર્વતો, પ્રાસ, તલવાર, ભાલા, ખાણો, તોમર અને મુદ્ગરો વગેરેના સમૂહો ચાલવા લાગ્યા. ત્યાં સપ્થની દિશાઓમાં મેરુપર્વતને આંટી લેનારી 'અશનિ' નામનાં અશ્વોથી વૃષ્ટિથી ફાંટાઓ પડી ગયા અને પર્વતોમાં જુદા જુદા પ્રવાહોથી ચાલનારી ગંગાના જવી તે નદી દેખાવા લાગી.^૮ ત્યાં માયા પ્રકટ થઈ. તે માયા પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોના ભયંકર આકારોવાળી હતી, અને તેમાં પરસ્પર માર મારતા હતા ને માર ખાતા પણ હતા. તે બધું વનોના સમૂહોથી જ બનેલી હતી. દેવતાઓ, દૈત્યો અને સિદ્ધલોકોએ કરેલા ઉપાયોથી તે માયા શાંત થઈ જતી હતી. વળી પાછી તેવી જ માયા પ્રકટ થતી હતી અને તેવી જ પ્રકટ થયા છતાં પણ 'જીની એ છે કે બીજી છે' એ બાળકું કહિનું થઈ પડતું હતું.^૯ સપ્થની દિશાઓમાં પહોંચી જવામાં મોટાં આયુધોથી પર્વતો તૂટી પડવા લાગ્યા ને મહાસાગરો સ્થિરતા પ્રવાહોથી ભરપૂર થવા લાગ્યા. ત્યાં મોટા મોટા દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં શયોમાં ખૂંચેલાં ભાલાંઓ બધું પર્વતોમાં ઊગેલાં તોડીઓનાં વનો હોય એવાં દેખાવા

લાગ્યાં. ત્યાં ધસીને ઊઝળા કરેલા કરવતના દાંતા-
ઓ જેવી નખની અણીઓવાળી અને જીવનવાળી
લોહાના સિંહોની સ્થિતિ થવા લાગી. તે સિંહો
પોતાનાં મોઢાંઓમાંથી ભાલાં, ખાણે, સાંગે,
ગદાઓ, તલવારો તથા ચક્રો કાઢતા હતા અને
દેવોએ તથા દૈત્યોએ નાખેલા પર્વતોને કાણુ-
માત્રમાં નષ્ટ કરતા હતા.^{૧૦, ૧૧} ત્યાં સર્પોની
પંક્તિઓ ઊડી રહી હતી. સર્પોનાં નેત્રોમાંથી
જાણે જાણી જનાળાઓવાળા અગ્નિઓ ઝરતા
હતા. આથી જાણે તડકાઓથી દિશાઓનો
દાહ બતાવતા પ્રલયકાળના ચારે સૂર્યો પ્રકટ્યા
હોય, તેમ તે જણાતા હતા. તે પંક્તિ સમુદ્ર-
માં ડૂબેલા, ઊડતા અને લાંબા એવા પર્વતોની
પંક્તિ જેવી શોભવા લાગી.^{૧૨} ત્યાં ગર્જના
કરતાં વજ્રોડપી મગરોના સમૂહથી બહુ વિષમ-
તાવાળી વિવિધ શસ્ત્રોના સમૂહોડપી નદી ચાલ-
વા લાગી. અંદર કોલ પામેલા સમુદ્રના તરંગો-
નાં મંડળો જેવા પહાડોને પણ ઘેરી લેનારા
અને વારંવાર આવર્તન પામતા એ નદીના પ્રવા-
હોથી સઘળું જગત અત્યંત પીડાવા લાગ્યું.^{૧૩}
દેવો અને દૈત્યોના કુરવાના આંગણોડપી અંત-
રિક્ષમાં મોટા મોટા સરપો, પર્વતોથી, અસ્ત્રોથી,
શસ્ત્રોથી, માયાના ગરુડોથી, તેમજ વૃક્ષોથી
નાસભાગ કરતા હતા. તે અંતરિક્ષ કાણુમાત્રમાં
સમુદ્રોથી, અગ્નિનાં પૂરોથી, સૂર્યોથી તથા કાણુ-
માં અંધકારોથી પૂર્ણ થવા લાગ્યું.^{૧૪} એ અંત-
રિક્ષ માયિક ગરુડોના ગડગડાટોથી ભરાઈ ગયું
હતું. ત્યાં ફેલાયેલાં શસ્ત્રોમાંથી પહાડ જેવા
અગ્નિઓ ઊડતા હતા. આથી જેમાં સ્વર્ગનું અને
પાતાળનું મધ્ય પ્રવલિત થવા લાગ્યું હતું, એવું
જગત, અસંખ્ય કદપાંતકાળથી ઘેરાયેલું હોય એવું
જણાવા લાગ્યું. જેમ પક્ષીઓ પર્વતમાંથી ઊડીને
આકાશમાં જાય, તેમ દૈત્યો પૃથ્વી પરથી ઊછળી-
ને આકાશમાં જવા લાગ્યા. જેમ પ્રલયકાળે ચલા-
યમાન કરેલા પર્વતોની શિલાઓ વેગથી આકાશ-

માંથી પૃથ્વી ઉપર આવે, તેમ દેવો પૃથ્વી ઉપર
આવવા લાગ્યા.^{૧૫} દેવો અને દૈત્યોને શરીરોમાં
ખૂંચેલાં જંઝાં આયુધોડપી વૃક્ષોના વનમાં મોટા
અગ્નિનો દાહ લાગ્યો હતો અને તેઓ આકાશ-
માં પ્રલયકાળના પવને ચલાયમાન કરેલા દાવા-
શિવાળા પર્વતો હોય એવા દેખાવા લાગ્યા.^{૧૬}
દેવતાઓનાં અને દૈત્યોનાં શરીરોડપી મોટા પહા-
ડોમાંથી લોહીના પ્રવાહો નીકળતા હતા અને
ચારે બાજુ ફેલાતા હતા. આથી આકાશ જાણે
રાત્રી ગંગાથી પૂર્ણ થયું હોય, અથવા સંધ્યાડપ
નાયિકાના અંગમાં થયેલા નખસોટોથી પૂર્ણ
થયું હોય, તેવું સર્વત્ર શોભવા લાગ્યું.^{૧૭} યુદ્ધના
નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા અને સઘળા
મોટા પર્વતોનાં શિખરોને ભાંગી નાખનારા દેવ-
તાઓ અને દૈત્યો જાણે ઉત્સવના સમૂહમાં
હાથીઓનાં કુંભસ્થળો ઉપર જુદા જુદા રંગ
વરસાવતા હોય તેમ, ચારે બાજુ એકબીજાઓની
ઉપર પર્વતોની, જળોની, અનેક પ્રકારનાં ઉગ્ર
આયુધોની અને અનેક પ્રકારનાં 'અશનિ' નામ-
નાં શસ્ત્રોની, એકસામટી વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા.
યુદ્ધના પ્રૌઢ આટોપને નહિ છોડતા વ્યાકુળ
થયેલા દેવો તથા દૈત્યોનાં અંગો એકબીજાનાં
શસ્ત્રોથી કપાઈ જતાં હતાં અને તેમના હસ્તોમાં-
થી શસ્ત્રો પડી જતાં હતાં. તેઓ વાદળાં ઉપર
ફરતા હતા, તેથી જાણે મોટા હાથીઓનાં બચ્ચાં-
ઓની પીંકો ઉપર ચઢી બેઠા હોય તેમ તેઓ
શોભવા લાગ્યા.^{૧૮-૨૧} કપાયેલાં માર્થાં, હસ્તે
ભુજઓ તથા સાથળોના અત્યંત બીભત્સ સમૂહ
ઉગ્ર વાદળાંઓના સમૂહો જેવા લાગતા હતા
તેમ જ આકાશમાં તથા દિશાઓમાં ઊડતાં તીં
જેવા લાગતા હતા. તેઓથી જગતની અંદર
સૂર્યમંડળપર્યંત સર્વ દિશાઓ તથા પર્વતો
સમૂહો છવાઈ ગયા.^{૨૨} ત્યાં નાદ કરતા ચોદાએ
એ બળપૂર્વક ફેંકવાને લીધે શસ્ત્રો વચમાં તૂ-
જતાં હતાં અને પરસ્પરમાં અથડાવાથી ભાંગ

મોટા સંત્રામનો આરંભ કર્યો.^૧ એ સંત્રામમાં દેવતાઓએ ઠેટલાએક દિવસો માયા કરીને કાઢ્યા, ઠેટલાએક દિવસો વચનના વિવાદો કરીને કાઢ્યા, ઠેટલાએક દિવસો સમાધાનની ગોઠવણી કાઢ્યા, ઠેટલાએક દિવસો વિગ્રહની ગોઠવણ કરીને કાઢ્યા, ઠેટલાએક દિવસો નાસી જઈને કાઢ્યા, ઠેટલાએક દિવસો ધીરજથી કાઢ્યા અને ઠેટલાએક દિવસો ગુપ્ત રહીને, પોતાના લોકોનું રક્ષણ કરવામાં કાઢ્યા.^૨ તેમણે ઠેટલાએક દિવસો કંગાલની પેઢે શરણાગત થવાથી પ્રાર્થના કરીને કાઢ્યા, ઠેટલાએક દિવસો અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરીને કાઢ્યા અને ઘણા દિવસો અંતર્ધાન થઈને કાઢ્યા. એ રીતે દેવતાઓએ પહેલો સંત્રામ ત્રીસ વર્ષ સુધી ટકાવી રાખ્યો; તે પછીનો બીજો સંત્રામ તેમણે પાંચ વર્ષ, આઠ મહિના અને દશ દિવસ સુધી ટકાવી રાખ્યો અને તે પછીનો ત્રીજો સંત્રામ તેમણે બાર દિવસ સુધી ટકાવી રાખ્યો. એટલા કાળ સુધી વૃક્ષોના, અગ્નિઓના, શસ્ત્રોના, મોટાં મોટાં 'અશનિ' મામનાં અસ્ત્રોના અને પર્વતોનાં વરસાદો એમ ને એમ થયા કર્યા. એટલા સમયથી અહંકારનો દૃઢ અભ્યાસ થવાથી દામ આદિ સેનાપતિઓનાં ચિત્તોને વાસનાએ ઘેરી લીધા અને તેમણે શરીરમાં 'હુ' પણાનો વિશ્વાસ પકડ્યો.^{૩-૫} જમ દર્ષણ બીજા પદાર્થોની વધારે સમીપતાથી પ્રતિબિંબવાળું થાય છે, તેમ એ દૈત્યો યુદ્ધાદિકના અત્યંત અભ્યાસથી અહંકારવાળા થઈ ગયા.^૬ જમ દૂર કોટેલા પદાર્થને દર્ષણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ પદાર્થોનો અભ્યાસ છોડી દેવામાં આવે તો તે પદાર્થોની વાસના થતી નથી.^૭ જ્યારે એ દામ આદિ દૈત્યોને દેહમાં આત્મભાવની વાસના થઈ, ત્યારે એ દૈત્યો 'અમે જીવીએ તો ઠીક અને અમને ધન મળે તો ઠીક' એવી આશાથી કંગાલપણું પામી ગયા.^૮ પ્રથમ તેમને સારા-નરસાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિની વાસનાએ પકડ્યા,

પછી 'અમારો દેહ સર્વદા રોગરહિત અને ભોગમાં સમર્થ' થાય તો ઠીક' એવી વાસનાએ પકડ્યા અને એમ કરતાં તેઓ આશાપૂર્ણ પાશથી બંધાઈને કંગાળ થઈ ગયા.^૯ જે દે એ દામ, વ્યાલ અને કટ, પ્રથમ શુદ્ધ અને અહંકાર વગરના હતા, તો પણ જમ દોષ રજ્જુમાં સર્પપણું કટપી લે, તેમ તેમણે પાછળથી ધન આદિ મમત્વ કટપી લીધું.^{૧૦} 'અમારાં પગથી તે માયા સુધી સઘળાં શરીરો સ્થિર કેમ થાય એવી રીતની તૃપ્તિથી કંગાળ થયેલા એ લોકો દીનપણું પામ્યા.^{૧૧} 'અમારો દેહ સ્થિર રહે તો ઠીક અને અમને સુખને મોટું ધન મળે તો ઠીક' એ રીતની વાસના બંધાતાં તેમની ઘોર જતી રહી. વાસના વધવાને લીધે તેમનું બળ ઘટી ગયું. એટલે પ્રથમ એ લોકોમાં પ્રહાર કરવાનું જ એકાગ્રતા હતી, તે ભૂંસાઈ ગયા જવી થઈ ગઈ 'આ જગતમાં અમે અમર શી રીતે થઈએ' એવી ચિંતાથી એ દૈત્યો પરવશ થઈ ગયા અને પાણી વિનાનાં કમળોની જમ રાંક થઈ ગયા.^{૧૨-૧૩} દેહમાં અહંકાર પામેલા એ લોકોને સ્ત્રીઓમાં અન્તોમાં અને પાનોમાં સારાપણાનો અભિનિવંધ થયો, એટલે તેમને મહાભયંકર અને ગન્ધ-મરણના પ્રવાહમાં નાખનારી રુચિ ઉત્પન્ન થઈ.^{૧૪} આમ યતાં જમ મદોનમત્ત હાથીની બીકથી હરિણો વનની ગરજવાળાં થાય, તેમ તેમણે રણમાં મૃત્યુની બીકથી જીવવાની ગરજવાળા થયા.^{૧૫} 'રખેને અમે મરી જઇએ, રખેને મરે જઇએ' એવી ચિંતાથી તેમનાં ચિત્ત પરવશ થઈ ગયાં. પછી જ સંત્રામમાં ઇન્દ્રનો ઐરાવત હાર્યો કોપ કરીને ફરતો હતો, તેમાં તેઓ મંદ મંદ ફરવા લાગ્યા.^{૧૬} મરણથી ભય પામેલા અંશરીરનું રક્ષણ કરવાને ઇચ્છતા એ દૈત્યોનું બળ ઘટી ગયું તેથી દેવોએ તેમને દબાવી દીધા.^{૧૭} જમ અગ્નિએ કાષ્ટ ક્ષીણ થઈ જતાં હોમેલ હવિને બાળી શકે નહિ, તેમ તેઓ બળ ક્ષી

યઈ જતાં મોઢા આગળ ઊભેલા શત્રુને પણ
મારી સહ્યા નહિ. ^{૧૯} માર મારતા દેવોની આગળ
તેઓ મચ્છર જેવા થઈ ગયા. તેઓનાં શરીરો
અત્યંત ધવાઈ ગયાં અને તેઓ ખીજ સામાન્ય
ચોદાઓ જેવા થઈ ગયા. ^{૨૦} ઓઝું શું કહું ?
દેવો વેગથી મારવા આવ્યા, ત્યાં મરણની
કાળમાં પડેલા એ ત્રણ સેનાપતિઓ રણભૂમિ-
માંથી નાસી જ ગયા. ^{૨૧} દેવલોકમાં પણ પ્રખ્યા-
તિ પામેલા અને સધળા દેત્યોના મુખી એ દામ,
વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ દેત્યો, આમ બધ
પામીને નાઠા એટલે નાસવા લાગેલું તેમનું સૈન્ય
પણ પ્રલયકાળના પવને હડાડેલા તારાઓના
સમૂહની જમ આકાશમાંથી ચારે બાજુ આમતેમ
પડી ગયું. ^{૨૨, ૨૩} એ સધળા દેત્યો ચારે બાજુ
મેઠુ પર્વતની કુએમાં, શિખરોની ટેકરીઓમાં,
સમુદ્રના કિનારાઓમાં અને વાદળોમાંના સમૂ-
હોમાં પડ્યા. ^{૨૪} તેઓ સમુદ્રની ચકરીઓના
ખાડાઓમાં, ધરતીના ખાડાઓમાં, મગર આદિ
કૂર જીવોવાળી નદીઓમાં, નગરોમાં, દિશાઓના
અંતોમાં અને દાવાનળથી સળગતાં વનોમાં
પડ્યા. ^{૨૫} વળી તેઓ ખાણોથી કપાઈ ગયેલા
પ્રદેશોમાં, ગામોમાં, નગરોમાં, સિંહ આદિ કૂર
પ્રાણીઓવાળાં વનોમાં અને નિર્જળ ભૂમિઓના
દાવાનળોમાં પડ્યા. ^{૨૬} તેઓ લોકલોક પર્વતના
છેડાઓમાં, પર્વતોમાં, નદામાં, આદિદેશમાં,
દ્રાવિડદેશમાં, કારમીરદેશમાં અને ધરાનદેશનાં
નગરોમાં પડ્યા. વળી તેઓ જમના તરંગો સમુ-
દ્રનાં અનેક સ્થળોમાં ફેલાય છે એવા ગંગાજળની
પટાઓમાં, સમુદ્રના ખીજ બેટોની અંદર નખા-
યેલી બંજોમાં અને બંજુની આડીની લતાઓમાં
પડ્યા. ^{૨૭, ૨૮} આમ પડેલા તે સર્વ દેત્યો પહાડ
જેવા આકારના હતા. તેમનામાંના કેટલાએકનાં
અંગો તથા પગો ફાટી ગયા હતા અને કેટલા-
એકના હાથ તથા બાહુઓ તૂટી ગયા હતા. ^{૨૯}
કેટલાએકની અંતરડાંરૂપી તાંતો વૃક્ષોની શાખા-

ઓમાં વળગી રહી હતી, કેટલાએકને લોહીના
ધોધ નીકળતા હતા, કેટલાએકના મુકટો બિધા
થઈ ગયા હતા, કેટલાએકનાં માથાંઓ વિપરીત
થઈ ગયાં હતાં, કેટલાએકના પગ છોલાઈ ગયા
હતા અને કેટલાએકની આંખો હીર પડવાથી
દુ ખવા લાગી હતી. ^{૩૦} પડતાં પડતાં પણ જાઓ
આયુધોવાળા હતા, તેમનાં આયુધોને અને કવ-
ચોને દેવતાઓએ બળથી, માયાથી તથા ખાણો-
થી કાપી નાખ્યાં. ત્યાં દૂરથી પડવાને લીધે, કેટલા-
એક દેત્યોનાં અનેક પ્રકારનાં આયુધો અને વસ્ત્રો
હાથો થઈ ગયાં તથા નીચે પડી ગયાં. ^{૩૧} તેમના
માથાના ટોપ ગળામાં લટકી રહ્યા હતા અને તેના
ચટચટ શબ્દથી ભયંકર ભીતી લાગતી હતી. તેમના
શિખાભાગ પર્વતોના શિખરોની ટોચ ઉપર લાગી
રહ્યા હતા; તેથી દેહ માત્ર લટકી રહ્યા હતા. કેટલા-
એક દેત્યો શીમળાઓનાં દુષ્ટ વૃક્ષોમાં દહ રીતે
પડ્યા, તેથી તેમનાં અંગો શીમળાઓના કાંટાઓ-
થી વીધાઈ ગયાં. મોટી મોટી શિખાઓની ઉપર
પડવાથી કેટલાએકનાં માથાંઓના સેંકડો ટુકડા
થઈ ગયા. ^{૩૨, ૩૩} જમ વરસાદ વરસતાં, રજકણો
જળમાં ગુમ થઈ બધ છે, તેમ યુદ્ધમાં દેવતા-
ઓનાં સધળાં આયુધો અને શસ્ત્રો પોતાની ઉપર
પડવા લાગ્યાં કે તુરંત જ સવળા મોઢા મોઢા
દેત્યો, દિશાઓમાં ગુમ થઈ ગયા. ^{૩૪}

સર્વ એવ સકલાયુધશસ્ત્રપાતમાત્રસમન્વર-
મેવ । દિશુ નાશમગમનસુદ્રઃ પાંસવોંવુદનિધૌ
પયસીવ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીશૈવગવાસ્તિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો ‘અસુરપરિશ્લેષ’ એ ના-
મનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૩૦ મો * ૭ ~

યમરાજએ કચેલી શિક્ષાથી ત્રણે દૈત્યો-
ના થયેલા અનેક અવતારો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति तृष्टेषु देवेषु दान्वेषु हतेषु च ।

દામવ્યાલકદા દીના વમૂર્ધુર્મવિહ્વલાઃ ॥ ૧ ॥

વાસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ પ્રમાણે દાન-
વો હણાઈ ગયા અને દેવો રાજ થયા, ત્યારે
ભયથી વિહ્વળ થયેલા દામ, વ્યાલ અને કટ
રાંક થઈ ગયા.^૧ હવે આમ શંબરાસુરનું સૈન્ય
નાશ પામ્યું, એટલે તે ઢાપથી ભડભડી ઊઠ્યો.
કલ્પાંતના અગ્નિની જેમ પ્રસ્વલિત થઈને તે
દામ, વ્યાલ તથા કટને પૂછવા લાગ્યો કે, ‘મારું
સૈન્ય ક્યાં ?’^૨ એટલે દામ, વ્યાલ અને કટ
શંબરાસુરના ભયથી પોતાના દેશને છોડી ગયા
અને સાતમા પાતાળમાં જઈને રહ્યા.^૩ એ પાતા-
ળમાં કાળની પેઠે બીજાઓને ત્રાસ આપી શક-
નારા અને નરકરૂપી સસુદ્રોનું પાલન કરનારા
ચમદૂતો કૌતુકથી રહે છે.^૪ ઢાઢથી પણ ભય પામે
નહિ એવા તે ચમદૂતોએ ત્યાં આવેલા એ ત્રણ
દૈત્યોને અતુકમે દેહધારી ચિંતાઓ જવી ત્રણ
કન્યાઓ આપી.^૫ દામ આદિ એ ત્રણ દૈત્યોએ
અપાર દુષ્ટ વાસનાઓનું ગ્રહણ કયું હતું. ચમ-
દૂતોની સાથે રહીને તેમણે પાતાળમાં જ દશહજર
વર્ષનું પોતાનું આયુષ્ય વિતાવ્યું.^૬ ‘આ કન્યા
મારી પ્રિય છે અને એનાથી જ મારી પ્રભુતા
છે’ એવા પ્રકારના દુષ્ટ અને દંઢ સ્નેહમાં તેઓ
બંધાઈ ગયા અને તેમના આયુષ્યનો મોટો
ભાગ એમ વ્યતીત થયો. એવામાં એક વાર મોટાં
નરકો સંબંધી કામકામોનો વિચાર કરવાને સારું

યમરાજ પ્રારબ્ધયોગે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.^૮ ત્યારે
તેમને છત્ર-ચામર આદિ ચિહ્નો નહિ હોવાને
હીધે, તે અસુરો ‘આ ચમરાજ છે’ એમ બાણી
શક્યા નહિ. તેમને એક સામાન્ય ચાકર સમજીને
તેમણે પોતાના વિનાશ માટે તેમને વંદન પણ કર્યો
નહિ. આથી ઢાપ પામેલા ચમરાજએ માત્ર પોતા-
ની જમરનો ઇસારો કરીને, તેમને અંગારાઓથી
ધગધગતી નરકની ભૂમિઓમાં નખાવ્યા. ત્યાં
મિત્રોથી, બંધુઓથી અને સ્ત્રીઓથી સંયુક્ત એવા
એ ત્રણ દૈત્યો, દયા ભપ્ત એ રીતે બરાડા પાડવા
લાગ્યા, તેમજ જેમ વનના બીના પવનોથી નાનાં
જંગલો માંડેલાં વૃક્ષો બળી જાય છે, તેમ તેઓ નર-
ક સંબંધી અગ્નિની ગરમીથી બળી ગયા.^{૯-૧૧}
લાંબા કાળ સુધી ચમદૂતોના સંસર્ગથી પ્રાપ્ત
થયેલી દૂર વાસનાને હીધે, તેઓ વધતું તથા
બંધનતું કામ કરનારા ભીલ લોકો થયા અને
તેવો અવતાર પામીને તેઓ ભીલ લોકોના રાજા
ને ત્યાં કિંકરો થઈને રહ્યા.^{૧૨} પછી એ જન્મને
અંતે તેઓ ખાડાઓમાં કાગડા થયા, કાગડાના
અવતાર પછી તેઓ ગીધ થયા અને ગીધના
અવતાર પછી પોપટ થયા.^{૧૩} પોપટના અવ-
તાર પછી તેઓ ત્રિગત દેશમાં સૂર થયા,
સૂરના અવતાર પછી તેઓ પર્વતોમાં ઘેટા થયા
અને ઘેટાના અવતાર પછી તે દુષ્ટ દ્વિવાળાઓ
મગધદેશમાં શ્રીડા થયા.^{૧૪} હે રામ ! દુષ્ટ વાસ-
નાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા એ લોકોએ એ રીતે બુદ્ધિ
બુદ્ધિ વિચિત્ર ચોનિઓનો અનુભવ કર્યો અને
હમણાં તેઓ કારમીરના વનની અંદર એક
ખાઓચિયામાં માછલાં થઈને રહ્યા છે.^{૧૫} જેમ
સસુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈને પાછા નદ થાય
છે, તેમ વિચિત્ર અવતારોનો અનુભવ કરી
કરીને, વારંવાર મરણ પામેલા એ લોકો હમણાં
માછલાના અવતારમાં દાવાનળથી ઊકળેલું કાંદવ
જવું થોડું થોડું પાણી પીધા કરે છે, જૂનાં
કાંદવની પેઠે શિથિલ થઈ ગયા છે અને મરતા

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં પાતાળની અંદર ચમ-
રાજએ બાળા નાખેલા એ દામ આદિ દૈત્યોને કારમીર
દેશમાં માછલાનો અવતાર આવ્યા સુધીના અનેક
અવતારો થયાની કથા કહેવામાં આવશે.

નથી તેમ જીવતા પણ નથી.^{૧૭ ૧૮} સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા, વાસનારૂપી તંતુઓથી પ્રેરાયેલા અને શરીરરૂપી તરંગોએ ખડની પેઠે લાંબા કાળે સુધી અનેક પ્રદેશોમાં પહોંચ્યાડેલા એ તણ જીવો, હજી સુધી પણ અવિનાશી કૃપા આપનારા ઉપશમને પ્રાપ્ત થયા નથી. તો હે રામ ! વાસનાઓની પ્રખળતા કેવી દારૂણ છે, તેનો તમે વિચાર કરો ! !^{૧૯}

મવજલધિગતાસ્તે વાસનાતંતુનુન્નાસ્તુનમિવ ચિરમૂઢા દેહરૂપૈસ્તરંગૈઃ । ઉપશમમુપયાતા રામ નાદાપ્યનંતં પરિકલ્પ મહત્ત્વં દારુણં વાસનાયાઃ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો ‘દામવ્યાલકટજન્મ-માંતર-ચિત્રવર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

અર્થહાનિ અને અનર્થપ્રાપ્તિ
અહંકારથી જ થાય છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અતઃ પ્રવોધાય તવ વચ્મિ રામ મહામતે ।
દામવ્યાલકટન્યાયો મા તેજસ્તિવતિ તુ લીલયા ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાબુદ્ધિમાન રામ ! મેટલા માટે તમને સાવચેત કરવાને સારુ હું કસતાં હસતાં કહું છું કે, એ દામ, વ્યાલ અને તેઓનું જે થયું, તે તમારું નહિ થવું બેધએ. વેવેકનું અનુસંધાન નહિ કરવાને લીધે ચિત્ત આવી અભિમાનરૂપ આપતિતું ગ્રહણ કરે છે. અને તેથી સહજમાં અનંત જન્મોનાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓને પીડનારા શંખરામુ-લના સૈન્યનું સેનાપતિપણું ક્યાં અને ક્યાં ગર-મીથી તપેલા કાદવના સમૂહમાં જર્જરિત માછલાં-

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં અહંકારથી જ અર્થની હાનિ અને અનર્થની પ્રાપ્તિ કહેવાશે અને પદાર્થોની સત્તાનો તથા અસત્તાનો ખુલાસો કરવામાં આવશે.

ઓનો અવતાર !^{૧-૩} દેવતાઓના સૈન્યને નસાડનારું મોટું ધૈર્ય ક્યાં અને ક્યાં ભીલોના રાજના દરબારમાં શુદ્ધ દ્વિંકરપણું ! અહંકાર-વગર કેવળ ચૈતન્યના પરિસ્પર્ધને લીધે ઉદારપણું તથા ધીર-પણું ક્યાં અને ક્યાં મિથ્યા વાસનાઓના આવે-શ્યો અહંકારની નીચ કલ્પના ! શાખાઓથી તથા વાંકા તાંતણુઓથી ઘાટો સંસારરૂપી આ વિસ્તરેલો ઝેરી વેલો અહંકારરૂપી અકુરમાંથી ઉદય પામે છે.^{૪-૬} આથી હે રામ ! સતત પ્રયત્ન કરીને અંદરથી અહંકારને જ ટાળી નાખો અને ‘જ કાંઈ દેહાદિક છે તે હું નથી’ એવી ભાવના કરીને સુખી થાઓ.^૭ આનંદકરસ અને પરમ શીતળતાવાળું પરમાત્મારૂપ ચંદ્રમંડળ અહંકારરૂપી વાદળોથી ઢંકારીને અદશ્ય થઈ ગયું છે.^૮ એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ માયિક દૈત્યો સુદૃઢ હતા જ નહિ, છતાં અસ્તિત્વ (જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં સત્તા હોવાપણું) પામ્યા. તેઓ અહંકારરૂપી પિશાચના વળગાડને લીધે હાલ કારમીર દેશના મોટા અરણ્યની અંદર, એક નાના તળાવની પાસેના ખાઓચિયામાં માછલાં થઈને રહ્યા છે અને ત્યાં શેવાળના ઢુકડાઓ માટે ટાંપ્યા કરે છે.^{૯-૧૦}

રામ બોલ્યાઃ—જ પદાર્થ સુદૃઢ હોય જ નહિ તેનું હોવું સંભવતું નથી અને જ હોય તેનું ન હોવું સંભવતું નથી, આવો નિયમ છે; હવે એ ત્રણ જણ સુદૃઢ હતા જ નહિ, તો તેઓ જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં સ્થિતિને કેમ પ્રાપ્ત થયા ? એ મને કહો.^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાબાહુ ! તમે કહેા છો એમ જ છે. જે પદાર્થ કાંઈ દિવસે કાંઈ પણ હોય નહિ, તે પદાર્થ સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિને પામતો જ નથી; પણ પ્રથમ સૂક્ષ્મ હોય તે આવિભાવથી મોટા થાય છે.^{૧૨} હવે તમે જ કહેા કે, ‘કયા પદાર્થ સત્ય છે અને કયા પદાર્થ અસત્ય છે ?’ તમારી વાત સાંભળીને પછી હું

યોગ્ય દષ્ટાંતથી તમને સમજવીય.^{૧૩}

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન! આ જે આપણે છીએ તે સાચા જ છીએ, તેથી સંસારના પ્રવાહમાં રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા-જ હતા, છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિ પામ્યાતું કેમ કહો છો? ^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જમ દામ આદિ દેવેયો માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં ઝાંઝનાનાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જવા લાગ્યા હતા, તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં પણ ગેષા કરીએ છીએ, જઇએ છીએ અને આવીએ છીએ. ^{૧૫} રામપણું પણ ખોટું છે અને વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે, તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટા છે. ^{૧૬} જમ મરી ગયેલો દોઈ સંબંધી સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે મૃત્યુલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળમાં સાચું દેખાતાં છતાં જ્ઞાન થાય ત્યારે ખોટું જ છે. ^{૧૭} અત્યંત મૂઠપુરુષને 'આ જગત ખોટું છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા વિના, જગતના સત્યપણાના અનુભવનો નિષેધ મનમાં છોતરે જ નહિ. ^{૧૮} આ જગતમાં કોઈ પણ માણસને મનમાં જે દંઠ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી પણ નાશ પામે નહિ. ^{૨૦} 'આ જગત ખોટું છે' અને બ્રહ્મ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત કરે છે, તે માણસને બીજે મૂઠ માણસ ઘેલા જેવા ગણીને હસી કાઢે છે. બાકી, ઘેલો તો પોતે જ છે. ^{૨૧} આ પ્રમાણે જો કે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને નહિ, એ પરસ્પર સરખું છે; તો પણ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જમ મત્ત અને

અમત્ત સરખા ગણાય નહિ, અધિકાર અને પ્રકાર સરખાં ગણાય નહિ અને છાયા તથા તડકે સરખાં ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાન સરખા ગણાય જ નહિ. ^{૨૨} મૂખ માણસને મોટ પ્રયત્નથી સમજાવવા લાગીએ, તો પણ જમ શું પોતાના પગથી ચાલી શકે નહિ, તેમ મૂખ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગત મિથ્યા માની શકે જ નહિ. ^{૨૩} મૂખ માણસને આગળ 'સઘણું જગત બ્રહ્મ જ છે,' એમ કહેવું પણ બધેએ સત્તું ન થાય; કારણ કે તપનો તથા વિદ્યાનો સંસ્કાર નહિ હોવાને લીધે, અજ્ઞાનીને બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કયે હોય છે. ^{૨૪} હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત અજ્ઞાન ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તેને પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મ અભિન્નપણાની વાત કરવી શોભે છે. અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું કંઈ જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી. જની દષ્ટિમાં જગત હોય તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પા જ્ઞાની તો 'આ જ સઘણું છે તે ઢવળ શાંત પર બ્રહ્મ જ છે,' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યા કરે છે માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો કે સંભવે? ^{૨૫, ૨૬} 'મારામાં મારા સ્વરૂપ વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ અને જમ સોનામાં કંઈ આદિ બીજે આકાર થયો છે, તેમ મારામાં કંઈ બીજે આકાર થયો નથી,' એ રીતે અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ શું કરવો હોય? ^{૨૭} તેમજ અત્યંત અજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પાંચભૌતિકપણ વિના બીજું કંઈ જાણતો જ નથી, તેથી જમ વીંદ વગેરેને જોનારા બાળકની દષ્ટિમાં સોનું હોતું જ નથી, તેમ અત્યંત અજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં બ્રહ્મ હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતને નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત

સંભવતી નથી.^{૨૮} મૂઢ માણસ ખોટા અહંકાર-
મય જ હોય છે અને તત્ત્વજ્ઞતા માણસ સાચા
આત્મામય જ હોય છે. માટે તેમની પાસે જગ-
તનો નિર્ધેષ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત
કરવી ધટે જ નહિ. અત્યંત અજ્ઞાની માણસ
પોતાની પેઠે સર્વને દેહમય જ સમજે છે, માટે
તેની પાસે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહેવા બેસીએ, તો
તે આપણા વાક્યને મૂખાંઈ ભરેલું જ ગણે. જમકે
કોઈ માણસ કહે કે, 'હું તો ધડો છું.' તો એ
વાક્ય ગાંડાઈભરેલું જ ગણાય.^{૨૯, ૩૦} વાસ્તવિક
રીતે વિચાર કરતાં જગત ખોટું કરે છે; એટલા
માટે આ આપણે પણ કદી સાચા નથી અને
દામ આદિ દૈત્યો પણ સાચા ન હતા. વિદ્વાનો-
ના અનુભવની રીતે વિચારતાં પણ તેઓ અને
આપણે અસત્ય છીએ અને યુક્તિથી વિચાર
કરતાં પણ તેમનું અને આપણું હોવાપણું સંભ-
વતું નથી.^{૩૧} શુદ્ધ, નિરંજન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જે
બ્રહ્મ છે, તે જ સત્ય છે અને સત્ય બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક
છે, શાંત છે તથા તેનો ઉદય કે અસ્ત કોઈ પણ
નથી.^{૩૨} સઘળું જગત શાંત બ્રહ્મ જ છે અને તેમ
હોવાને લીધે શન્ય નથી, પણ પૂર્ણપણાથી રહેલું
છે. હે રામ ! એ પૂર્ણબ્રહ્મમાં આ સઘળી સૃષ્ટિ-
ઓ કેવળ તેના વિવર્તરૂપ (અન્યરૂપે પ્રતીત
થવારૂપ) છે.^{૩૩} જેમ 'તિમિર' નામના રોગ-
ાળાની જે પોતાની દષ્ટિ છે તે જ આંકાશમાં
જ્ઞાનાં ઝીણાં ચક્રકાં આદિરૂપે પ્રતીત થાય છે,
તેમ જે પૂર્ણસ્વરૂપ છે તે જ આ સૃષ્ટિઓરૂપે
પ્રતીત થાય છે.^{૩૪} ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ એવો
છે કે, તે પોતાના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું ધારે છે,
તેવા પ્રકારનું જ થોડી વારમાં બુદ્ધિ છે અને અનુ-
ભવે છે. આમ છે એટલા માટે જગત જે અવિધ-
માન છે, તે પણ ચૈતન્યની દષ્ટિથી ક્ષણમાત્રમાં
વિધમાન જેવું થઈ જાય છે.^{૩૫} જગતમાં કોઈ
પણ પદાર્થ સત્ય નથી અને કોઈ પણ પદાર્થ
અસત્ય નથી. પરંતુ આ વાત નિઃસંશય છે કે,

ચૈતન્ય પોતાના રૂપને જેવું ધારે છે, તેવા પ્રકાર-
થી જ તે રૂપે ઉદય પામે છે.^{૩૬} જે રીતે દામ
આદિ-તણ દૈત્યો ઉદય પામ્યા હતા, તે રીતે જ
આપણે ઉદય પામ્યા છીએ; માટે તેઓ સાચા
તો આપણે પણ સાચા અને તેઓ ખોટા તો
આપણે પણ ખોટા. હે રામ ! તેઓમાં અને
આપણામાં શી વિશેષતા છે?^{૩૭} આ મહાચૈતન્ય
અત્તવગરનું છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિરાકાર છે.
તેની અંદર જે ભાગ જેવા આકારનું મનન કરે
છે, તે ભાગ તેવા આકારથી ઉદય પામે છે.^{૩૮}
જ્યાં જે ભાગનું ચૈતન્ય દામ આદિ આકારનું
મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તે ભાગનું ચૈતન્ય તેવા
આકારના અનુભવને લીધે દામ આદિ રૂપોથી
સંપન્ન થયું.^{૩૯} જ્યાં એ ચૈતન્ય તમારા તથા
મારા વગેરે આકારોનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં
તેવા આકારોના અનુભવને લીધે તે તેવા આકાર-
ોથી સંપન્ન થયું છે.^{૪૦} નિરાકાર ચિદાકાશના
સ્વભાવો જે પ્રતિભાસ છે, તેનું જ 'જગત' એ
નામ પડેલું છે. જેમ સૂર્યના તાપના અચુક
ભાગનું 'ઝાંઝવાનાં પાણી' એ નામ પાડવામાં
આવે છે, તેમ મહાચૈતન્યના અચુક ભાગનું
'જગત' એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.^{૪૧} એ
મહાચૈતન્ય પોતાના જે સ્થળમાં મનન કરે છે,
તે સ્થળમાં તે 'દૃશ્ય' કહેવાય છે અને જે સ્થળ-
માં તે મનન વગરનું હોય છે, તે સ્થળમાં તે
'ભોક્ષ' કહેવાય છે.^{૪૨} વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ
મહાચૈતન્ય સ્થળના વિભાગો વગરનું છે, તેથી તે
મનન વગરનું પણ કદી નથી અને મનનવાળું
પણ કદી નથી. છતાં 'આ દેખવામાં આવતું જે

યોગ્ય દદાંતથી તમને સમજવીશ.^{૧૩}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! આ જે આપણે
છીએ તે સાચા જ છીએ, તેથી સંસારના પ્રવાહમાં
રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા-
જ હતા, છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિ
પામ્યાનું કેમ કહો છો?^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ દામ આદિ દેવો
માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં
ઝાંઝનાનાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જેવા
લાગ્યા હતા, તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત
આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં
પણ ચેષ્ટા કરીએ છીએ, જમએ છીએ અને આવીએ
છીએ.^{૧૫} રામપણું પણ ખોટું છે અને વસિ-
ષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જમ સ્વપ્નમાં પોતાનું
મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે,
તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં
પણ ખોટા છે.^{૧૬} જમ મરી ગયેલો ઠોઠ સંબંધી
સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે
મૂએલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળ-
માં સાચું દેખાતાં છતાં જ્ઞાન થાય ત્યારે ખોટું
જ છે.^{૧૭} અત્યંત મૂઢપુરુષને 'આ જગત ખોટું
છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ
માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા
વિના, જગતના સત્યપણાના અનુભવનો નિષેધ
મનમાં ઊતરે જ નહિ.^{૧૮} આ જગતમાં કોઈ પણ
માણસને મનમાં જે દંઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય,
તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી
પણ નાશ પામે નહિ.^{૧૯} 'આ જગત ખોટું છે
અને બ્રહ્મ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત
કરે છે, તે માણસને બીજા મૂઢ માણસ ઘેલા જેવા
ગણીને હસી કાઢે છે. બાટ્ટી, ઘેલો તો પોતે જ
છે.^{૨૦} આ પ્રમાણે જે દે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની
માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને
નાંહ, એ પરસ્પર સરખું છે; તો પણ જ્ઞાની અને
અજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જમ મત અને

અમત સરખા ગણાય નહિ, અધિકાર અને પ્રકાય
સરખાં ગણાય નહિ અને છાયા તથા તડકા
સરખાં ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની
સરખા ગણાય જ નહિ.^{૨૧} મૂખ માણસને મોટા
પ્રયત્નથી સમજાવવા લાગીએ, તો પણ જમ રાખ
પોતાના પગથી ચાલી શકે નહિ, તેમ મૂખ
માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગતને
મિથ્યા માની શકે જ નહિ.^{૨૨} મૂખ માણસની
આગળ 'સઘણું જગત બ્રહ્મ જ છે,' એમ કહેવું
પણ બધેએ સત્ત્વ ન થાય; કારણ કે તપનો તથા
વિદ્યાનો સંસ્કાર નહિ હોવાને લીધે, અજ્ઞાનીએ
બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કર્યો
હોય છે.^{૨૩} હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત અજ્ઞાની
ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તેની
પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મર્થ
અભિન્નપણાની વાત કરવી શીલે છે. અત્યંત
જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું કંઈ
જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષેધ
કરવો સંભવતો નથી. જેની દૃષ્ટિમાં જગત હોય,
તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પણ
જ્ઞાની તો 'આ જ સઘણું છે તે ક્ષણ શાંત પર-
બ્રહ્મ જ છે,' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યા કરે છે;
માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો કેમ
સંભવે? ^{૨૪, ૨૫} 'મારામાં મારા સ્વરૂપ વિના
બીજું કંઈ છે જ નહિ અને જમ સોનામાં કણ
આદિ બીજા આકાર થયો છે, તેમ મારામાં કોઈ
બીજા આકાર થયો નથી,' એ રીતે અત્યંત
જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પાસે
જગતનો નિષેધ શું કરવો હોય? ^{૨૬} તેમજ અત્યંત
અજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પાંચભૌતિકપણા
વિના બીજું કંઈ જાણતો જ નથી, તેથી જમ વીંટી
વગેરેને જોનારા બાળકની દૃષ્ટિમાં સોનું હોતું જ
નથી, તેમ અત્યંત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ
હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતનો
નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત કરવી

ભવતી નથી.^{૨૮} મૂઢ માણસ ખોટા અહંકાર-
ય જ હોય છે અને તત્ત્વવેત્તા માણસ સાચા
||આત્મામય જ હોય છે. માટે તેમની પાસે જગ-
નો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત
લી ધટે જ નહિ. અત્યંત અજ્ઞાની માણસ
તાની પેઠે સર્વને દેહમય જ સમજે છે, માટે
ની પાસે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહેવા બેસીએ, તો
આપણા વાક્યને મૂખાંઈ ભરેલું જ ગણે. જમકે
ઈ માણસ કહે કે, 'હું તો ઘડો છું.' તો એ
કય ગાંડાઈભરેલું જ ગણાય.^{૨૯, ૩૦} વાસ્તવિક
તે વિચાર કરતાં જગત ખોટું ઠરે છે; એટલા
પરે આ આપણે પણ કહી સાચા નથી અને
મ આદિ દેવો પણ સાચા ન હતા. વિદ્વાનો-
અનુભવની રીતે વિચારતાં પણ તેઓ અને
પણે અસત્ય છીએ અને યુક્તિથી વિચાર
તાં પણ તેમનું અને આપણું હોવાપણું સંભ-
તું નથી.^{૩૧} શુદ્ધ, નિરંજન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જ
છે, તે જ સત્ય છે અને સત્ય બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક
, શાંત છે તથા તેનો ઉદય કે અસ્ત કાંઈ પણ
થી.^{૩૨} સઘળું જગત શાંત બ્રહ્મ જ છે અને તેમ
વાને લીધે શન્ય નથી, પણ પૂર્ણપણાથી રહેલું
. હે રામ ! એ પૂર્ણબ્રહ્મમાં આ સઘળી સૃષ્ટિ-
યો કેવળ તેના વિવર્તરૂપ (અન્યરૂપે પ્રતીત
વારૂપ) છે.^{૩૩} જમ 'તિમિર' નામના રોગ-
ાણાની જે પોતાની દષ્ટિ છે તે જ આકાશમાં
શનાં ઝીણાં ચક્રકાં આદિરૂપે પ્રતીત થાય છે,
મ જે પૂર્ણસ્વરૂપ છે તે જ આ સૃષ્ટિઓરૂપે
તીત થાય છે.^{૩૪} ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ એવો
કે, તે પોતાના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું ધારે છે,
વા પ્રકારનું જ થોડી વારમાં બુદ્ધિ છે અને અનુ-
વે છે. આમ છે એટલા માટે જગત જે અવિઘ-
ાન છે, તે પણ ચૈતન્યની દષ્ટિથી કાલમાત્રમાં
વેધમાન જેવું થઈ બળે છે.^{૩૫} જગતમાં કાંઈ
ણ પદાર્થ સત્ય નથી અને કાંઈ પણ પદાર્થ
મસત્ય નથી. પરંતુ આ વાત નિઃસંશય છે કે,

ચૈતન્ય પોતાના રૂપને જેવું ધારે છે, તેવા પ્રકાર-
થી જ તે રૂપે ઉદય પામે છે.^{૩૬} જે રીતે દામ
આદિ ત્રણ દેવો ઉદય પામ્યા હતા, તે રીતે જ
આપણે ઉદય પામ્યા છીએ; માટે તેઓ સાચા
તો આપણે પણ સાચા અને તેઓ ખોટા તો
આપણે પણ ખોટા. હે રામ ! તેઓમાં અને
આપણામાં શી વિશેષતા છે?^{૩૭} આ મહાયૈતન્ય
અંતઃવગરનું છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિરાકાર છે.
તેની અંદર જે ભાગ જેવા આકારનું મનન કરે
છે, તે ભાગ તેવા આકારથી ઉદય પામે છે.^{૩૮}
ન્યાં જે ભાગનું ચૈતન્ય દામ આદિ આકારનું
મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તે ભાગનું ચૈતન્ય તેવા
આકારના અનુભવને લીધે દામ આદિ રૂપોથી
સંપન્ન થયું.^{૩૯} ન્યાં એ ચૈતન્ય તમારા તથા
મારા વગેરે આકારોનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં
તેવા આકારોના અનુભવને લીધે તે તેવા આકાર-
ોથી સંપન્ન થયું છે.^{૪૦} નિરાકાર ચિદાકાશના
સ્વમ્ભવો જે પ્રતિભાસ છે, તેનું જ 'જગત' એ
નામ પડેલું છે. જમ સૂર્યના તાપના અચુક
ભાગનું 'ગ્રંથવાનાં પાણી' એ નામ પાડવામાં
આવે છે, તેમ મહાયૈતન્યના અચુક ભાગનું
'જગત' એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.^{૪૧} એ
મહાયૈતન્ય પોતાના જે સ્થળમાં મનન કરે છે,
તે સ્થળમાં તે 'દૃશ્ય' કહેવાય છે અને જે સ્થળ-
માં તે મનન વગરનું હોય છે, તે સ્થળમાં તે
'મોક્ષ' કહેવાય છે.^{૪૨} વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ
મહાયૈતન્ય સ્થળના વિભાગો વગરનું છે, તેથી તે
મનન વગરનું પણ કહી નથી અને મનનવાળું
પણ કહી નથી. છતાં 'આ દેખવામાં આવતું જે
જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે,' એમ સમજાવવાને માટે
તમારી પાસે આ વિભાગોની કલ્પના કહી છે.^{૪૩}
જે બ્રહ્મ છે તે જ જગત છે અને જે જગત છે તે જ
બ્રહ્મ છે. જમ જે પધાર્થ શબ્દોના અર્થમાં ભેદ
હોતો નથી, તેમ બ્રહ્મ અને જગત એ શબ્દોના
અર્થમાં પણ ભેદ નથી.^{૪૪} જમ તિમિરવાળું નેત્ર

ચોગ્ય દષ્ટાંતથી તમને સમજવીશ.^{૧૩}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! આ જે આપણે છીએ તે સાચા જ છીએ, તેથી સંસારના પ્રવાહમાં રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા-જ હતા, છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિ પામ્યાનું કેમ કહો છો?^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ દામ આદિ દેવો માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં ઝાંઝવાનાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જેવા લાગ્યા હતા, તેમ મુર, અમુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં પણ ચેષ્ટા કરીએ છીએ, જમએ છીએ અને આવીએ છીએ.^{૧૫} રામપણું પણ ખોટું છે અને વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે, તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટા છે.^{૧૬} જમ મરી ગયેલો કાઈ સંબંધી સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે મૂએલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળમાં સાચું દેખાતાં છતાં જ્ઞાન થાય ત્યારે ખોટું જ છે.^{૧૭} અત્યંત મૂઢપુરુષને 'આ જગત ખોટું છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા વિના, જગતના સત્યપણાના અનુભવનો નિષેધ મનમાં જિતરે જ નહિ.^{૧૮} આ જગતમાં કાઈ પણ માણસને મનમાં જે દંઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી પણ નાશ પામે નહિ.^{૧૯} 'આ જગત ખોટું છે' અને બ્રહ્મ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત કરે છે, તે માણસને બીજે મૂઢ માણસ વેલા જેવા ગણીને હસી કાઢે છે. બાણી, ઘેલો તો પોતે જ છે.^{૨૦} આ પ્રમાણે જો કે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને નહિ, એ પરસ્પર સરખું છે; તો પણ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જમ મત્ત અને

અમત્ત સરખા ગણાય નહિ, અધિકાર અને પ્રકાસરખાં ગણાય નહિ અને છાયા તથા તડકે સરખાં ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાન સરખા ગણાય જ નહિ.^{૨૧} મૂખ માણસને મોઢ પ્રયત્નથી સમજવવા લાગીએ, તો પણ જમ શ પોતાના પગથી ચાલી શકે નહિ, તેમ મૂખ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગત મિથ્યા માની શકે જ નહિ.^{૨૨} મૂખ માણસ આગળ 'સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે,' એમ કહે: તપનો ત

અજ્ઞાની: બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કરે હોય છે.^{૨૪} હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત અજ્ઞાન ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તે પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મ અભિન્નપણાની વાત કરવી શીલે છે. અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું કંઈ જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી. જેની દષ્ટિમાં જગત હોય તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પણ જ્ઞાની તો 'આ જ સઘળું છે તે કેવળ શાંત પા બ્રહ્મ જ છે,' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યા કરે માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો કે સંભવે?^{૨૫, ૨૬} મારામાં મારા સ્વરૂપ વિ બીજું કંઈ છે જ નહિ અને જમ સોનામાં કંઈ આદિ બીજે આકાર થયો છે, તેમ મારામાં કંઈ બીજે આકાર થયો નથી, એ રીતે અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ શું કરવો હોય?^{૨૭} તેમજ અત્યંત અજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પાંચભૌતિકપણ વિના બીજું કંઈ જાણતો જ નથી, તેથી જમ વાં વગેરેને જોનારા બાળકની દષ્ટિમાં સોનું હોતું જ નથી, તેમ અત્યંત અજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં બ્રહ્મ હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતને નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત

પંક્તિઓમાં, શેવાળના ઉત્તમ વેલાઓમાં, તરંગોના આવર્તનોમાં, તરતાં પ્રુપોરેપી હિડોળાઓમાં, નીલકમળોની લતાઓમાં અને શીતળ વલણેવાળા જળકણોના સમુદ્દારૂપી વાદળાંઓની પંક્તિઓમાં પ્રેમપૂર્વક મોગોને ભોગવશે. એમ લાંબો કાળ વિહાર કર્યા પછી તેમને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા વિચારબુદ્ધિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થશે એ પછી તેઓ જુદા પડશે અને તે પછીના અવતારમાં મુક્તિ પામશે. જેમ વિવેકદષ્ટિથી વિચાર કરતાં સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો જુદા પડી બચ છે, તેમ મુક્તિ પામવાને સાર પ્રારબ્ધયોગ એ ત્રણ જીવ જુદા પડશે. ૭-૧૦ લક્ષ્મીના ભારે દબદબાવાળા કારમીરહેશમાં, વૃક્ષોથી શોભી રહેલું ‘અધિષ્ઠાન’ નામનું એક નગર ઉત્પન્ન થશે. ૧૧ જેમ નાનાં કમળના મધ્યમાં ડોડી થાય છે, તેમ તે નગરના મધ્યમાં ‘પ્રધુમ્ન શિખર’ નામનું એક શિખર થશે. ૧૨ તે શિખરની ઉપર બહુ બીજું એક શિખર ઉત્પન્ન થયેલું હોય એવું અને વાદળાંઓ સુંધી પહેચિલી મોટી શાળાઓનાં એક ઉત્તમ ઘર થશે. ૧૩ તે ઘરના ઈશાન ખૂણામાં ઉપરની ભીંતમાં એક ઢાતર હશે અને તેમાં નિરંતર ચાલતા પવનથી તણખલાં હાલ્યાં કરતાં હશે. એ માળામાં એ ‘વ્યાસ’ નામનો દાનવ ‘ચંકલા’ નામનો પેક્ષી થશે. પહેલી વાર જ થોડુંક શાસ્ત્ર સાંભળ્યું હોય એવો બ્રાહ્મણ જેમ અર્થ વિનાતું બોલેબોલ કરે છે, તેમ તે પેક્ષી અર્થ ન સમજાય એવો ‘ચીચી, ચીચી’ શબ્દ કરશે. ૧૪-૧૫ તે જ સમયમાં અને સ્વર્ગે જવા તે જ નગરમાં, બહુ બીજો ધન્દ્ર હોય એવો ‘શ્રી યસસ્કરદેવ’ નામનો રાજા થશે. ૧૬ ત્યાં તે રાજાના ઘરની અંદર મોટા સ્તંભના પાછળના છિદ્રમાં ‘દામ’ નામનો દાનવ કૂણા કૂણા ગણગણાટ કરનારો મચ્છર થશે. ૧૭ ‘અધિષ્ઠાન’ નામનાં એ જ નગરની અંદર તે જ સમયમાં ‘રત્નાવલી-વિહાર’ એ નામનું એક કીડા કરવાનું ઘર થશે.

તે વિહારગૃહમાં એ ભૂમિપાલને ‘નૃસિંહ’ નામનો અમાત્ય હશે. તે મંત્રીને બધ તથા મોક્ષ હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ હશે. ૧૮-૧૯ તેની બેઠકના ઓરડામાં ‘કટ’ નામનો દાનવ ‘કલકલિયો’ નામનો પક્ષી થશે અને તે રૂપાના પાંજરામાં એ મંત્રીને વિનોદ કરવાનું સાધન થઈ રહેશે. ૨૦ હે રામા એ ‘નૃસિંહ’ નામનો રાજા મંત્રી દામ, વ્યાસ અને કટ આદિ દેવોની આ શ્લોકબદ્ધ રચાયેલી કથાને લોકની પાસે વાંચશે. પછી, કલકલિયો થયેલો તે કટ દાનવ આ કથા સાંભળશે, એટલે તેને પોતાની બૂની સ્થિતિનું સ્મરણ થશે. આમ તેને પોતાના જીવરૂપનો બોધ થશે, એટલે તે પરમ મોક્ષપદને પામશે. પ્રધુમ્ન-શિખર ઉપરના ઘરની ભીંતની ઢાતરની અંદર રહેનારો ચંકલો પક્ષી પણ ત્યાંના લોકોને મોદેથી એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. વળી રાજાના ઘરની અંદર ચાંબલાની ઢાતરમાં રહેનારો મચ્છર પણ પ્રસંગોપાત એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. ૨૧-૨૪ આમ હે રામા ! પ્રધુમ્નશિખરમાં રહેનારો ચંકલો, રાજાના ઘરમાં રહેનારો મચ્છર અને મંત્રીના ઘરની અંદર રહેનારો કલકલિયો એ ત્રણે જીવ આ રીતે મોક્ષ પામશે. ૨૫ દામ, વ્યાસ અને કટનું આ સંપૂર્ણ આખ્યાન તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રામા ! એ જ રીતે આ જ સંસાર-છે, -તે શૂન્ય છતાં પણ અત્યંત પ્રકાશિત દેખાતો માયા છે. તે માયા-અંતરાનાં પાણીમાં જળયુદ્ધિની પેઠે અજ્ઞાનથી જ લોકોને ભભાવે છે. વાસનાઓથી મોહ પામેલા મૂર્ખલોકો દામ, વ્યાસ અને કટની પેઠે અનેક પ્રકારનાં અજ્ઞાનોને લીધે ઉત્તમ સ્થિતિમાંથી પણ નીચી સ્થિતિમાં આવી પડે છે. ભ્રમરના ચાળા માત્રથી મેરુપર્વતનાં અને મંદરાચળનાં સ્થાનકોને પણ ચૂર્ણ કરી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને રાજાના ઘરની અંદર લાકડાના ચાંબલાની ઢાતરમાં મચ્છરપણું ક્યાં ! હાથની

પોતાના જ પ્રકાશને મોવાણાનાં ઝીણાં ચક્રડાં
જેવા દેખે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાણુ
ચેતન્ય પોતાના સ્વરૂપને જ 'જગત છે' એમ
જાણે છે.^{૪૫} મોવાણાનું ચક્રડું એ કાંઈ જ નથી,
પણ દષ્ટિ જ મોવાણાના ચક્રડારૂપે પ્રતીત થાય
છે; તેમ આ દેખવામાં આવતું જગત એ કાંઈ જ
નથી, પણ બ્રહ્મ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે.
ત્રિદાદાશને સ્વભાવ જ એવો છે.^{૪૬} આરોપની
દષ્ટિથી જોતાં વ્યાપક મહાચેતન્યમાં સર્વના
આરોપનો સંભવ છે, તેથી આપણા અનુભવમાં
આવે છે, તે સર્વ સર્વજ છે. અપવાદની દષ્ટિથી
જોતાં તેમાં ક્યાંય કાંઈ પણ નથી અને અનુભવમાં
પણ આવતું નથી. આથી જ આ જગત છે તે શાંત,
ભેદરહિત, સત્ય, એક અને પૂર્ણ જ છે. તો એવો
નિશ્ચય રાખીને તમે પણ શોક, લય અને ભેદનો
ત્યાગ કરીને પૂર્ણરૂપે જ રહેો.^{૪૭} મહાચેતન્યનું
પોતાનું રૂપ અત્યંત શાંત અને સ્વચ્છ છે. તે
મોટી શિલાના ગર્ભની પેઠે ઘટ હોવાથી અંદર
જીજ કોઈ પદાર્થનો સમાવેશ હોવાને યોગ્ય
નથી. આથી તેની અંદર ક્યાંય જગત છે કે નહિ
એવા વિચારો કરવા પણ યોગ્ય નથી. માત્ર એટ-
લું જ સમજવું યોગ્ય છે કે, પ્રતિભાસમાનથી જ
જગત છે, તે જગતરૂપે ચેતન્ય જ દેખાય છે.^{૪૮}

શિલોદરાકારવર્ણન પ્રણવે મહાચિત્તે રૂપ-
મિદં સ્વમચ્છદ્મૌ નૈવાસ્તિ નાસ્તીતિ દશૌ ક્ષત્તિ
યથાસ્તિ તત્ સાધુ તદેવ માતિ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'સદસન્નિરાકરણ' એ ના-
મનો સર્ગ ૩૧ માં સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૩૨ મો ૐ

દામ, વ્યાલ અને કટનો મોક્ષ

॥ રામ ઉવાચ ॥

સતામપ્યસતામેવ લાલચક્ષપિશાચવત્ ।
દામવ્યાલકટાદીનાં દુઃખસાંતઃ કથં ભવેત્ ॥
રામ ઓલ્યા:-હે મુનિ ! બાળકની દષ્ટિમાં
જેમ યક્ષ તથા પિશાચ હોય છે, તેમ દામ, વ્યાલ
અને કટ એ અજ્ઞાનીઓની દષ્ટિમાં જ છે, પણ
જ્ઞાનીઓની દષ્ટિઓમાં નથી; તેમના દુઃખનો
અંત કેમ અને ક્યારે આવશે?^૧

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ જ યમદૂતો દામ,
વ્યાલ અને કટના સગા થયા હતા, તેમણે યમ-
રાજને પ્રાર્થના કરી હતી. ત્યારે યમરાજએ
જે કંઈ હતું, તે તમે સાંભળો: 'જ્યારે આ
દામ આદિ ત્રણ જીવો પરસ્પરથી જુદા પડે
અને પોતાની જૂની સ્થિતિની વાત સાંભળે
ત્યારે પોતાના તત્ત્વને જાણીને તેઓ અવશ
મુક્ત થશે.'^{૨,૩}

રામ ઓલ્યા:-હે ભગવન! ત્રણ જીવો પોત
ના વૃત્તાંતને ક્યાં, ક્યારે, કોની પાસેથી અને ર
રીતે સાંભળશે? એ વાત અનુક્રમથી મને કહો.

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-કારમીર દેશની અંદર મોઝ
મોઝાં કમળોવાણું તળાવ છે. તેને કિનારે એ
ખાઓચિયું છે. તેમાં વારંવાર ઘણી ઘણી માછ
લાંની યોનિઓને ભોગવીને એ અપજ મત્સ્યે
ખાઓચિયાંની ખરાબી થતાં જ્યારે કાળગતિ
લીધે પાડા વગેરે પશુઓથી મરણ પામશે, ત્યાં
તે જ પદ્મસર (કમળના તળાવ) માં તેઓ સાર
સોની યોનિને પામશે.^{૪,૫} જગતના શલુગાર સમ
એ સારસ પક્ષીઓ એ તળાવની અંદર રાતાં કમ
ળોની પંક્તિઓમાં, બીજી જાતનાં કમળોર્ન

* આ બન્નીસમા સર્ગમાં દામ, વ્યાલ અને કટ
એઓને મચ્છર આદિના અવતારોમાં ગાનની પ્રાપ્તિ
સર્વમોક્ષ મળ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

પંક્તિઓમાં, શેવાળના ઉત્તમ વેલાઓમાં, તરંગોના આવર્તનોમાં, તરતાં પુષ્પોરૂપી હિંડોળાઓમાં, નીલકમળોની લતાઓમાં અને શીતળ વલણેવાળા જળકણેના સમૂહોરૂપી વાદળાઓની પંક્તિઓમાં પ્રેમપૂર્વક ભોગોને ભોગવશે. એમ લાંબો કાળ વિહાર કર્યા પછી તેમને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા વિચારબુદ્ધિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થશે એ પછી તેઓ જુદા પડશે અને તે પછીના અવતારમાં સુક્તિ પામશે. જમ વિવેકદષ્ટિથી વિચાર કરતાં સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો જુદા પડી બચ છે, તેમ સુક્તિ પામવાને સારુ પ્રારબ્ધયોગે એ ત્રણ જીવ જુદા પડશે.^{૭-૧૦} લક્ષ્મીના ભારે દબદબાવાળા કારમીરંદેશમાં, વૃક્ષોથી શોભી રહેલું ‘અધિષ્ઠાન’ નામનું એક નગર ઉત્પન્ન થશે.^{૧૧} જમ નાનો કમળના મધ્યમાં ડોહી થાય છે; તેમ તે નગરના મધ્યમાં ‘પ્રધુમ્ન શિખર’ નામનું એક શિખર થશે.^{૧૨} તે શિખરની ઉપર બાણે બીજું એક શિખર ઉત્પન્ન થયેલું હોય એવું અને વાદળાંઓ સુંઘી પહેલેલી મોટી શાળાઓવાળું એક ઉત્તમ ઘર થશે.^{૧૩} તે ઘરના ઈશાન-ખૂણામાં ઉપરની ભીંતમાં એક ઢાતર હશે અને તેમાં નિરંતર ચાલતા પવનથી તણખલાં હાટ્યાં કરતાં હશે. એ માળામાં એ ‘વ્યાસ’ નામનો દાનવ ‘ચકલા’ નામનો પક્ષી થશે. પહેલી વાર જ થોડુંક શાસ્ત્ર સાંભળ્યું હોય એવો બ્રાહ્મણ જમ અર્થ વિનાનું બોલબોલ કરે છે, તેમ તે પક્ષી અર્થ ન સમજાય એવો ‘ચીચી, ચીચી’ શબ્દ કરશે.^{૧૪, ૧૫} તે જ સમયમાં અને સ્વર્ગ જવાં તે જ નગરમાં, બાણે બીજો ઇન્દ્ર હોય એવો ‘શ્રી-યસસ્કરદેવ’ નામનો રાજા થશે.^{૧૬} ત્યાં તે રાજના ઘરની અંદર મોટા સ્તંભના પોષળના છિદ્રમાં ‘દામ’ નામનો દાનવ કૂણા કૂણા ગણગણાટ કરનારો મચ્છર થશે.^{૧૭} ‘અધિષ્ઠાન’ નામનાં એ જ નગરની અંદર તે જ સમયમાં ‘રત્નાવલી-વિહાર’ એ નામનું એક કીડાં કરવાનું ઘર થશે.

તે વિહારગૃહમાં એ ભૂમિપાલને ‘નૃસિંહ’ નામનો અમાત્ય હશે. તે મંત્રીને બંધ તથા મોક્ષ હાથમાં રહેલા આમળાની જમ હશે.^{૧૮, ૧૯} તેની બેઠકના ઝોરડામાં ‘કટ’ નામનો દાનવ ‘કલકલિયો’ નામનો પક્ષી થશે અને તે રૂપાના પાંચ-રામાં એ મંત્રીને વિનોદ કરવાનું સાધન થઈ રહેશે.^{૨૦} હે રામ! એ ‘નૃસિંહ’ નામનો રાજ-મંત્રી દામ, વ્યાસ અને કટ આદિ દૈત્યોની આ શ્લોકબદ્ધ રચાયેલી કથાને લોકની પાસે વાંચશે. પછી, કલકલિયો થયેલો તે કટ દાનવ આ કથા સાંભળશે, એટલે તેને પોતાની ભૂતી સ્થિતિનું સ્મરણ થશે. આમ તેને પોતાના જીવરૂપનો બોધ થશે, એટલે તે પરમ મોક્ષપદને પામશે. પ્રધુમ્ન-શિખર ઉપરના ઘરની ભીંતની ઢાતરની અંદર રહેનારો ચકલો પક્ષી પણ ત્યાંના લોકોને મોઢેથી એ કથા સાંભળીને પરમ સુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. બીજી રાજના ઘરની અંદર થાંભલાની ઢાતરમાં રહેનારો મચ્છર પણ પ્રસંગોપાત્ત એ કથા સાંભળીને પરમ સુક્તિને પ્રાપ્ત થશે.^{૨૧-૨૪} આમ હે રામ! પ્રધુમ્નશિખરમાં રહેનારો ચકલો, રાજના ઘરમાં રહેનારો મચ્છર અને મંત્રીના ઘરની અંદર રહેનારો કલકલિયો એ ત્રણે જીવ આ રીતે મોક્ષ પામશે.^{૨૫} દામ, વ્યાસ અને કટનું આ સંપૂર્ણ આખ્યાન તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રામ! એ જ રીતે આ જ સંસાર-છે, તે શૂન્ય છતાં પણ અત્યંત પ્રકાશિત દેખાતી-માયા છે. તે માયા-ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અજ્ઞાનથી જ લોકોને ભભાવે છે. વાસનાઓથી મોહ પામેલા મૂર્ખલોકો દામ, વ્યાસ અને કટની પેઠે અનેક પ્રકારનાં અજ્ઞાનોને લીધે ઉત્તમ સ્થિતિમાંથી પણ નીચી સ્થિતિમાં આવી પડે છે. ભ્રમરના ચાળા માત્રથી મેરુપર્વતનાં અને મંદ-રાયેળનાં સ્થાનકોને પણ ચૂર્ણ કરી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને રાજના ઘરની અંદર લોકકાના થાંભલાની ઢાતરમાં મચ્છરપણું ક્યાં! હાથની

યપ્પકમાત્રથી સૂર્યાખિબને તથા ચંદ્રખિબને પાડી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને પ્રધુમ્નશિખર ઉપરના ધરની અદર ભીંતની કોતરમાં ચકલા-પણું ક્યાં! હાથમાં લીલામાત્રથી મેરુપર્વતને તોળી લેવાની શક્તિ ક્યાં અને 'નૃસિંહ' નામના મંત્રીના ધરમાં કલકલિયાપણું ક્યાં! હે રામ! જે નિરંજન ચૈતન્ય છે, તે જ પોતાના સ્વયં-પ્રકાશરૂપપણીનો ત્યાગ નહિ કરતો રાગસ અહ-કારથી રંગાઈ જઈને દેહાદિક ખોટા રૂપને પણ 'હું છું' એમ સમજે છે. જીવ પોતાની જ વાસ-નારૂપ બ્રાંતિને લીધે પોતે બળે ચૈતન્યસ્વરૂપથી ભિન્નપણું પામ્યો હોય એવો થાય છે. એ બ્રાંતિ ઝાંઝવાના પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અસત્ય છતાં પણ સત્ય જેવી પ્રતીત થાય છે. જેઓ શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે 'આ જે દશ્ય છે તે સધળું મિથ્યા જ છે' એવો નિશ્ચય કરીને, પોતાની અપખંડાકાર બુદ્ધિથી પોતાના શાંતસ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેઓ પુરમાત્મામાં નિરંતર રહેલી એ બુદ્ધિ વડે સંસાર-રૂપી સમુદ્રને તરી બંધ છે. જેમ જળ નીચા માર્ગમાં જ બંધ છે, તેમ જે પુરુષો નાના પ્રકારનાં દુઃખોના વિકારોને આપનારા શુષ્ક તડવાળા મતોનો આશ્રય કરે છે, તેઓ પોતાના જ લાભનો નાશ કરે છે. જેઓ પોતાના અનુભવથી પણ સિદ્ધ થતા શ્રુતિને અનુસરનારા માર્ગથી પરમ પદમાં પહોંચવાને સારુ ચાલે છે, તે પુરુષોનો નાશ થતો નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! જે પુરુષ 'મને અમુક વિષયમુખ મળે તો ઠીક, મને અમુક પરલોક મળે તો ઠીક' એવી ટૂંકાઓ રાખ્યા કરે છે, તેને પોતાના દુર્ભાગ્યથી થયેલી દીનતાને લીધે નાશ પામેલા પુરુષાર્થની રાખ પણ હાથ આવતી નથી. જે ઉદાર મનવાળો પુરુષ સર્વદા નિરુપદ્રવ્યથી વૈલોક્યને પણ તરણા જેવું સમજે છે, તે પુરુષને જેમ સર્પો બૂની કાંચળીને તજી દે છે, તેમ સધળી આપદાઓને તજી દે છે. જેના મનમાં નિત્ય જ્ઞાનનો ચમત્કાર ચળકતો હોય છે,

તે પુરુષને લોકપાલ દેવતાઓ પોતાની જીવિકા-રૂપ બ્રહ્માંડની પેઠે સર્વદા પાળે છે. ગમે તેવી અપાર વિપત્તિ આવી પડી હોય તો પણ કુમાર્ગે નહિ જ ચાલવું બેઠ્યો. ^{૨૬-૩૦} રાહુ કુમાર્ગથી અમૃત પીવા લાગ્યો, તો તેનું પણ મરણ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમ શાસ્ત્ર તથા સન્નનોનો સમા-ગમ એ બંને આત્માના પ્રકાશરૂપ પ્રખળ પ્રકા-શને આપનારા સૂર્ય છે. જે પુરુષો તેનો આશ્રય કરે છે, તે પુરુષો ફરી વાર મોહરૂપી અધિકારને વશ થતા નથી. જેઓએ વૈરાગ્ય આદિ સદ્ગુણો-થી પોતાની કીર્તિ ફેલાવી હોય છે, તે પુરુષોને અણનમે પણ નમે છે, તેમની સધળી આપદાઓ ક્ષય પામે છે અને તેમને અક્ષય કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને સદ્ગુણો મેળવવામાં અસંતોષ હોય છે, વેદાંતશાસ્ત્ર સાંભળવામાં રાગ હોય છે અને જેમને સત્ય બોલવાનું તથા બ્રહ્મનું અનુ-સંધાન કરવાનું વ્યસન હોય છે, તેઓ જ મનુષ્ય છે, બીજાઓ તો પશુ જ છે. જે મહાત્મા પુરુષો-રૂપી ક્ષીરસમુદ્રોના યશરૂપી ચંદ્રની ચાંદનીથી લોકોનાં દૃદ્યોરૂપી કુમુદો પ્રકૃષ્ઠિત થઈ રહ્યાં હોય છે, તેમના શરીરમાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ રીતે રહેલા છે, એમ સમજવું. હે શ્રોતાલોકો! તમે અનાદિકાળથી થયેલા અનેક અવતારોમાં જે કાંઈ ભોગવવાનું છે તે સધળું ભોગવી ચૂક્યા છો અને જે કાંઈ બેવાનું છે, તે સધળું બેઈ ચૂક્યા છો; તો હવે જન્મ-મરણના પ્રવાહોમાં ગોથાં ખાવાને સારુ ભોગોનો લોભ શા માટે રાખો છો? હવે તો તમે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે, મહાત્માઓએ ચલાવેલા સંપ્ર-દાય પ્રમાણે તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિના ક્રમ પ્રમાણે વર્તો અને તમે મનમાંથી ખોટી ભોગબળની વાસનાને છોડી દો. તમારા સદ્ગુણોને સ્વર્ગલો-કપર્થ ત પ્રખ્યાત કરો, એટલે તમારી કીર્તિ વધે અને સન્નનો વાહવાહ કરે. ^{૪૦-૪૬} કીર્તિ અને સન્નનોમાં વાહવાહ મૃત્યુમાંથી બચાવે છે, પણ

વિપયો મૃત્યુમાંથી કદી બચાવતા નથી. જ પુરુ-
ધોની ચંદ્ર જવી ધવળ હીતિને, સિદ્ધ લોકોની
સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત થનારા ગાયનોથી
ગાય છે, તે પુરુષો જ જીવે છે અને બીજા પુરુષો
તો જીવતા છતાં મૂએલા સમજવા. પરમ પુરુષાર્થ
ઉપર ધ્યાન આપી, ધીરજ રાખી, ઉત્તમ યત્નપૂર્વક
શાસ્ત્ર પ્રમાણે આચરણ કરનારા કયા પુરુષને સિદ્ધિ
ન થાય ? શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારા પુરુષે કૃણની
સિદ્ધિની ઉતાવળ કરવી બેઠજી નહિ. ^{૪૦-૪૮} જ
જી લાંબે કાળે પાકે તે કૃણ બહુ પુષ્ટ થાય છે.
ગોઠ, ભય, પરિશ્રમ, ગર્વ અને ઉતાવળને છોડી
છેને તમે શાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્યવહાર કરો. તમે ઘણા
ણા સંગોમાં પડ્યા છો. ઇન્દ્રિયોરૂપી ક્રાંતીથી
મરવા જવો તમારો જીવ થયો છે, તો તે હવે
પ્રસારોરૂપી જૂની જાડી ખાડોમાં દુઃખી ન
થાય એમ કરો. હવે પછી ફરી વાર એક અધમ
યોનિમાંથી બીજી અધમ યોનિમાં જવું પડે અને
બીજી અધમ યોનિમાંથી ત્રીજી અધમ યોનિમાં
જવું પડે એમ કરો નહિ. સમ્બલેલાં બાણોની
સેંકડો પંક્તિઓથી જેમાં હાથીઓ કપાઈ જતા
કાંચ એવા સંગ્રામમાં પણ આ શાસ્ત્ર આપદા-
ઓનું નિવારણ કરે એવું છે, તેનો તમે અવશ્ય
વિચાર કરો. ^{૫૦-૫૩} આ સંસાર દાવાનળથી તપી
મથેલા દુર્ગંધી કાદવ જવો છે, તેમાં તમે વારંવાર
દુઃખી થતા વૃક્ષ દેડકાની જેમ તુચ્છ જીવનની
આશાને છોડી દો. દુઃખમાંથી લોણની વાસનાને
દૂર કરો. હે આર્થલોકી ! ધનની રકમ એકઠી
કરવાથી શું વળવાનું છે ? ધનની તુષ્ણાને છોડી
છેને તમે શાસ્ત્રનો વિચાર કરો. ^{૫૪} સર્વ પદા-
ર્થોમાં 'આ બ્રહ્મ છે, આ બ્રહ્મ છે' એવી ભાવના
કરીને બ્રહ્મનો જ વિચાર કરો. પશુઓની પેઠે
કાંઈ નીચ લોકોની પ્રેરણાથી ચાલો નહિ. ^{૫૫} ધન
આદિની તુષ્ણારૂપ ગાદ અને લાંબી એવી મોટી
નિદ્રા કંગાળપણ આપનારી છે; પરિણામે તે
દુર્ભાગ્યપણું કરનારી છે અને સારાં કૃણથી રહિત

છે. તેને તમે તજી દો અને અમૃત યાચ્છો. ^{૫૬}
જેમ સુકાતા જતા ખાઓચિયામાં વૃદ્ધ કાચો
આળસુ થઈને પડ્યો રહે છે, તેમ તમે આ
સંસારમાં આળસુ થઈને પડ્યા રહો નહિ, પણ
જરાની અને મરણની શાંતિને માટે ઉદ્યમમાં
મગ્ન રહો. ^{૫૭} અર્થ (ધન)ની સંપત્તિથી અન-
ર્થ થાય છે, ભોગના સમૂહથી સંસારરૂપી રોગ
ઉત્પન્ન થાય છે અને સવળી સંપત્તિઓ એક
બતની વિપત્તિઓ છે, માટે સંસારના સર્વ પદા-
ર્થોમાં અનાદર કરવો એ જ જય છે. ^{૫૮} બ્યવહાર-
ને બાણનારા પુરુષોનો વિચાર મેળવી લોકોની
પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ નહિ પડતા અને શાસ્ત્રની રીતિ-
ને અનુસરતા ઉદ્યમથી તમે શુભ કૃણ મેળવવાની
ગોઠવણ કરો. ^{૫૯} જ પુરુષ સદાચારથી શુદ્ધ રીતે
ચાલે છે, વૃત્તિને નિર્મળ રાખે છે અને સંસાર-
નાં સુખરૂપ કૃણને આપનારી, પણ પરિણામે
દુઃખ આપનારી પદ્ધતિઓની લાલચને રાખતો
નથી, તે પુરુષનાં આયુષ્ય, યશ, શુણે અને
લક્ષ્મી, વસંતમાં થયેલી લતાઓની પેઠે સારાં
કૃણોને સારું જ પ્રેરકલિત થાય છે. ^{૬૦}

આચારચારુચરિતસ્ય વિવિક્તવૃત્તેઃ સંસાર-
સૌખ્યફલદુઃસદશાસ્ત્રગૃહ્ણોઃ આયુર્ચંશાંસિ ચ
ગુણાશ્ચ સદૈવ લક્ષ્મ્યા ફુલંતિ માષવલતા ફવ
સત્ફલાય ॥ ૬૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'સદાચારનિરૂપણ' એ
નામનો અર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૩૩ મો*

શુભ ઉદ્યોગ વગેરેનું વર્ણન અને અહંકાર-થી બંધન તથા તેના ત્યાગથી મોક્ષ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સર્વાવિશયસાફલ્યાત્ સર્વં સર્વત્ર સર્વદા ।

સંમવત્સ્યેવ તસ્માર્ચં શુભોદ્યોગં ન સંત્યજ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જે યોગ્ય સાધ-નો અત્યંત આગ્રહપૂર્વક સારી પેઠે કરવામાં આવે, તો તેઓ સફળ થયા વિના રહે જ નહિ. આનો નિયમ હોવાને લીધે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સઘળાં ધારેલાં કાર્યો સફળ થવાં સંભવિત છે. આથી તમે મોક્ષની પ્રાપ્તિને સારુ શુભ ઉદ્યોગને કદી પણ છોડો નહિ. ^૧ ધણા ધણા મહાત્મા પુરુષોએ શુભ ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહેવાથી અશક્ય કાર્યો પણ કર્યાં છે. મિત્રો, સ્વજનો અને બંધુઓને આનંદ આપનારા નંદીએ તળાવમાં તપ કરીને મહાદેવના આરાધનરૂપ ઉદ્યોગ કરીને મૃત્યુને પણ જીતી લીધું છે. ^૨ ઉદ્યો-

* આ તેત્રીસમા સર્ગમાં શુભ ઉદ્યોગના મહિ-માનું, સંજ્ઞાનોના મહિમાનું, સાગં થાઓના મહિ-માનું, અહંકારથી બંધન થવાનું અને અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી મુક્તિ થવાનું વિસ્તારથી વર્ણન કર-વામાં આવશે.

× શિલાદ નામના એક મુનિ હતા. તેમણે પોતા-ને એક સર્વંશ પુત્ર થાય, તેટલા સારુ ચંકરની આરાધના કરી હતી. એમનાં તપથી પ્રસન્ન થઇને મહાદેવે એમને વરદાન માગવા કહ્યું: એમણે પોતાને એક સર્વંશ પુત્ર થાય, એવું વરદાન માગ્યું. આથી ચંકરે કહ્યું: 'સર્વંશ તો એક જ જુ, એથી તને મારા અંશે કરીને એક પુત્ર થશે અને તે સોળમા વરસે મરણ પામશે.' આમ શિલાદ મુનિને નંદી નામનો પુત્ર થયો. પોતાનું મરણ સોળમે વરસે છે એમ જાણીને, તે નંદીએ પણ ચંકરનું પૂજન કરવા માડ્યું. હવે સોળમે વરસે તે ચંકરનું પૂજન કરતો હતો, તેવામાં મૃત્યુએ તેને પાચ વરે બાંધવા માંડ્યો. એટલે ચંકરે પ્રકટ થઈ મૃત્યુને ડાબે પગે લાત મારી, મૃત્યુપાશો ભેદી નાખ્યા અને નંદીને અજરામર કરી પોતાના સેવક તરીકે રચાવ્યા.

ગને લીધે સંન્યોથી તથા ધનોથી સંપન્ન થયેલા બળિરાજ આદિ દૈત્યોએ જન્મ હાથીઓ કમળના સમૂહોને કચરી નાખે છે, તેમ સઘળા ઉત્કર્ષવાળા દેવોને પણ કચરી નાખ્યા હતા. ^૩ જન્મ બ્રહ્મા સૃષ્ટિ કરે છે, તેમ મરુત્તરાજના ^૪ યજ્ઞમાં મહર્ષિ સંવર્તે તપના પ્રભાવથી દેવતાઓ તથા દૈત્યો સહિત નવી સૃષ્ટિ કરી હતી. વિશ્વામિત્રે વારંવાર સઘળાઓના કરતાં અત્યંત અધિક તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિપણું પણ મેળવ્યું છે અને તે બીજા ક્ષત્રિયોને મળવું બહુ કઠિન છે. ^૫ દુર્ભાગી ઉપમન્યુને ^૬ માંડમાંડ લોટ મેળવેલું પાણી દૂધના બદલામાં મળ્યું હતું, અને તેને ય તે રસાયન સમજીને પીતા હતા; છતાં, તેમણે તપના પ્રભાવથી ક્ષીરસમુદ્ર મેળવ્યો હતો. ^૭ ત્રૈલોક્યમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વિષ્ણુ તથા બ્રહ્મા આદિને પણ કાળ તણાવલાંની પેઠે ચાર્વ બચ છે, છતાં 'શ્વેત' નામના મુનિએ તેં ભક્તિથી અને અત્યંત દહતાથી જીતી લીધે હતો. ^૮ સાવિત્રી સસ્યવાન નામના રાજકુમારન સ્ત્રી હતી, યમરાજ તેના પતિને લઈ જતા હતા ત્યારે તે પતિની પાછળ ગઈ અને સ્તુતિ આદિથી તથા યુક્તિભરેલાં વચનોથી યમરાજને વશ કરી તેણે પોતાના પતિને યમના હાથમાંથી છોડાવી જીવતો કર્યો હતો. ^૯ શાસ્ત્રમાં કહેલા શુભ ઉદ્યોગમાંનો એક પણ ઉદ્યોગ એવો નથી કે જેનું ફળ ન મળે. એટલા માટે તમારે અંતઃકરણમાં વિચાર કરીને ઉદ્યોગથી સર્વોત્તમ મુક્તિપદ મેળવ:

× મરુત્તરાજના યજ્ઞમાં ઇન્દ્રે વિદ્ય 'કયુ' હતું તેથી મહર્ષિ સંવર્તે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તે ય પૂરો કર્યો હતો.

* ઉપમન્યુના પિતાની સ્થિતિ અત્યંત ગરીબ હતી. બીજાં બાળકોને દૂધ પીતા જોઈને ઉપમન્યુએ પણ માની આગળ દૂધ માટે રડવા માંડ્યું. આર્થ માતાએ એ બાળકને પડાવવા માટે એને લોટ મેળવેલું પાણી આપ્યું. ઉપમન્યુને આની ખખર પડી એટલે તેણે તપ કર્યું અને ચંકરની સ્તુતિ કરી, તેથી ચંકર પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેને ક્ષીરમાગરને તં નિવાસ આપ્યો.

જેઈએ. સુખદુઃખ તથા જન્મ-મરણ આદિ દશાઆરૂપ સંધર્મી શ્રાંતિઓનું મૂળ કાપી નાખે એવું તો એક આત્મજ્ઞાન જ છે, માટે તેને સારુ તમે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરો. ૧૦ આપદાઓમાં નાખવા માગતી ભોગોની લાલચોનો નાશ કરવાને સારુ વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરવાની ગોઠવણો જ શોધવી જેઈએ. જે દે વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ તેવું સામાન્ય દુઃખ ભોગવ્યા વિના પરમાનંદ-તત્ત્વનું સુખ મળે એમ નથી. દુઃખ ભોગવ્યા વિના સુખ તે મળે? ૧૧ જે ક પ્રજ્ઞ નિત્યપ્રાપ્ત જ છે તેથી તેની પ્રાપ્તિને સારુ શમ આદિ સાધનો રાખવાની જરૂર નથી. તો પણ પ્રજ્ઞનું નિત્ય પ્રાપ્તપણું જાણવામાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી એ સાધનો પરમ-પુરુષાર્થ-રૂપ છે, બહુ કામનાં છે અને પ્રથમ પ્રજ્ઞજ્ઞાનનાં સખને પ્રકટ કરનારાં છે. એમ સમજો. ૧૨

ઓથી મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે, આ પ્રકરણમાં પણ સમજાવતો આવું છું અને હવે પણ જે સર્વ વિદ્વાનોના અનુભવમાં આવેલું છે તે દેખાડીશ. ૧૬. પ્રજ્ઞાંડના સર્વ અનુભવોનું અધિષ્ઠાન 'પરબ્રહ્મ' નામનું મહાયૈતન્ય છે. તે નિર્મળ છે અને શાંત છે. માટે તેમાં આકાશાદિ સત્ત્વી ઉત્પન્ન થાય છે? અસત્ત્વી ઉત્પન્ન થાય છે? કે માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે? જે તે માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનીએ તો માયાથી જ ઉત્પન્ન થાય તે મિથ્યા જ હોય, માટે ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. પ્રજ્ઞમાં આકાશાદિકનું ઉત્પન્ન થવું જ સંભવતું નથી. પ્રજ્ઞ છિદ્રોથી રહિત છે, દૃઢરૂથ છે અને નિત્ય છે. તેમાં હજારો ટાંકણાંઓથી પણ છિદ્ર-રૂપ આકાશ ઉત્પન્ન કરવું અશક્ય છે, જલાદિકની ઉત્પત્તિ વિષે પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. ૨૦

અહંકાર અહંકારરૂપ નથી રહેતો; પણ જેમ પાણી પાણીની સાથે એક થઈ જાય છે, તેમ પરમાત્માની સાથે એક થઈ જાય છે.^{૨૦-૨૫} અનુભવમાં આવતું અહંકાર આદિ જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. અહંકાર એ શું છે, એવો વિચાર કરતાં અહંકારાદિક સઘળું ટળી જઈને અવશ્ય એક ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે.^{૨૬} જેમ પ્રૌઢ-બુદ્ધિવાળાઓને આ પિશાય નથી એમ બોધ કરવાથી અપિશાયમાં થયેલી પિશાયની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, પણ થોડી સંમંજસુવાળા બાળકોને તો 'આ પિશાય નથી' એમ સંકેટવાર કહેતાં છતાં પણ સંશય જ રહે છે; તેમ અહંકારથી રહિત થયેલાઓને બ્રહ્મમાં થયેલી જગતની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, પણ અહંકારવાળાઓને 'આ જગત નથી પણ બ્રહ્મ છે' એમ સંકેટવાર કહેવા છતાં પણ સંશય જ રહે છે.^{૨૭} જ્યાં સુધી અંધ રહેલી ચૈતન્યરૂપી ચાંદની અહંકારરૂપી વાદળાંથી ઢાંકાયેલી હોય, ત્યાં સુધી તે બોધરૂપી કુમુદિનીને પ્રકૃષ્ટિત કરતી નથી.^{૨૮} હુંપણું ઘોવાઈ જાય તો પછી હુંપણાને લીધે કંદપોયેલાં નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષ આદિ ક્યાંથી જ રહે? અર્થાત્ મોક્ષ આદિની વૃષ્ટિ રહેતી જ નથી.^{૨૯} જ્યાં સુધી દૃઢ્યમાં હુંપણારૂપ મેઘ વરસ્યા કરતો હોય, ત્યાં સુધી વૃષ્ટારૂપી ધન્દ્રજવની મંજરી પ્રકૃષ્ટિત થયા જ કરે છે.^{૩૦} નિત્ય-ચૈતન્યને દબાવીને અહંકારરૂપી મેઘ જ્યાં સુધી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનરૂપી અધાર રહ્યાં જ કરે છે અને કદી પણ પ્રકાશ થતો નથી.^{૩૧} આ અહંકાર સુદૃઢ છે જ નહિ અને જીવ પોતે જ તેને મિથ્યા કદંપી લીધેલો છે. જેમ બાળકે સંભ્રમથી કદંપી લીધેલો પિશાય બાળકના દુઃખને માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી; તેમ તે અહંકાર જીવને દુઃખ માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી. મિથ્યા જ કંદપોયેલા અહંકારથી કાચી બુદ્ધિવાળા પુરુષને અનંત જન્મ-મરણ આપ-

નારો મોહ થાય છે. જેમકે, દામ આદિ દૈત્યોને થયો હતો. 'આ દેહ હું છું' એવા ભારે મોહથી અધિક બીજું કંઈ અનર્થભૂત અજ્ઞાન સંસારમાં થયું નથી અને થશે પણ નહિ.^{૩૨-૩૪} સંસારમાં જે કંઈ આ સુખ અને દુઃખ અત્યંત આવ્યા કરે છે, તે સઘળું અહંકારરૂપી ચક્રના મોટા પરિણામરૂપ છે.^{૩૫} અહંકારરૂપી અંકુરને વિચારવાળા મનરૂપી હળથી હળેડીને નાખી દેવામાં આવે તો સંસારનો નાશ કરનાર એવું જ્ઞાનરૂપાન્ય કાઈ પણ રીતે છેદાવું નથી; પરંતુ તે હંભરો શાખાઓથી વૃદ્ધિ પામીને ફળદાયી થાય છે.^{૩૬} જો અહંકાર છે તે જ અનંત જનરૂપી વૃક્ષોનો કોટ છે. તે વૃક્ષોની 'આ આ મારું' એવા પ્રકારની મમતાઓરૂપ હંબ શાખાઓ ફેલાયેલી છે.^{૩૭} વાસના આદિ પદ્માં શીમળાનાં પાકાં ફળોની પેઠે જરાક ઠોકર વાવાથી ફાટી પડે એવા છે અને તે મોટા મોતરગોની પંક્તિઓની પેઠે જરાક પ્રત્યાઘાત વૃદ્ધિ જાય એવા છે; માટે તેમને વિચારરૂપી ઠોતથા પ્રત્યાઘાત દેવો જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જ અહંકાર નથી એવો આત્મા પોતાને તિરેહિ કરી દેનારી 'હું છું' એવી ભાવનાથી સંસારરૂપી ચક્રના ભ્રમણ જેવો જણાય છે.^{૩૮, ૩૯} જનરૂપી અરણ્યમાં જ્યાં સુધી અહંકારરૂપી અંકાર ફેલાયેલો છે, ત્યાં સુધી જ ચિંતારૂપી મહોન્મત પિશાયિણીઓ ગર્જના કરે છે.^{૪૦} અધમ માણસને અહંકારરૂપી પિશાય વળગેલો હોય છે, તે માણસના તે વળગાડને મટાડવા માટે શાસ્ત્રો દે મંત્રો કાઈ પણ સમર્થ નથી.^{૪૧}

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન્! એ અહંકાર કંઈ ઉપાયથી ન વધે? એ વિષે મને કહે, એટલે મેં સંસારરૂપી ભયની શાંતિ થાય.^{૪૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આત્માનું જ વાસ્તવસ્વરૂપ મેં કહ્યું છે, તે સ્વરૂપનું સર્વદા સંરાખવામાં આવે અને આત્મા ચૈતન્યમય

સા જોવા નિર્ભજ રહે, તો અહંકાર વધતો નથી. 'આ સંસારરૂપી ઇન્દ્રિયજનિ મિથ્યા જ છે, માટે તેમાં રાગ-દ્વેષ રાખવાથી મારું શું વળે એમ છે?' એ રીતનું મનમાં જે અનુસંધાન રાખવામાં આવે, તો અહંકાર વધતો નથી.^{૪૩, ૪૪} 'અહંકાર પણ નથી અને દશ્યોના વિલાસો પણ નથી' એવા વિચારના જેના મનમાં સ્થિતિ થઈ હોય, તે પુરુષનો વ્યવહાર શાંત થવાને લીધે અહંકાર વધતો નથી.^{૪૫} 'આ હું છું' અને 'આ જગત છે' એવા બે વિચારો શત્રુ-મિત્ર આદિને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તેમનો ક્ષય થાય અને સર્વત્ર ચૌખળી સમતા પ્રાપ્ત થાય, તો અહંકાર વધતો નથી.^{૪૬} દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય ઇત્યાદિક ત્રિપુટીઓ 'આ લેવું' અને 'આ છોડી દેવું' એવા પ્રકારની બ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેમનો ક્ષય થાય અને સર્વત્ર ચૌખળી સમતા પ્રાપ્ત થાય તો અહંકાર વધતો નથી.^{૪૭}

રામ બોલ્યા:-હે પ્રભુ! જગતમાં, સ્વપ્નમાં અને મનোরથમાં જે અહંકાર થાય છે તેનો આકાર કેવો છે? તેનો ત્યાગ શી રીતે થાય? અને ત્યાગ કરવાથી શું થાય?^{૪૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! આ જગતમાં અહંકાર ત્રણ પ્રકારના છે. તેઓમાં બે શ્રેષ્ઠ છે અને એક ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. હું એ વિષયનું વિવેચન કરું છું, તે તમે સાંભળો. 'આ જે સુખ છે જગત છે તે હું છું' અને જે અવિનાશી પરમાત્મા છે તે પણ હું છું. જગતમાં મારાથી બુદ્ધ-કાંઈ જ નથી' આવી રીતનો જે અહંકાર થાય તેને ઉત્તમ સમજવો.^{૪૯} આ અહંકાર મોક્ષને માટે છે, પ્રભુ બંધનને માટે નથી અને તે જોથી અથવા પાંચમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુક્તને હોય છે. 'હું સર્વ કરતાં અત્યંત સુખ છું, માટે સર્વથી ન્યારો છું' એવો ત્રીજા પ્રકારનો જે અહંકાર થાય છે, તેને પણ શુભ સમજવો. એ અહંકાર મોક્ષને માટે છે, પણ બંધનને માટે નથી અને

તે છઠી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુક્તને હોય છે. સાતમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુક્તને 'અહંકાર છે' એવી જો કલ્પના કરીએ તો તે નામમાત્ર જ રહેલો છે. 'હોય તથા પગ આદિ અવયવોના જો આ દેહ છે તે હું છું' એવો ત્રીજા પ્રકારનો જે અહંકાર તે લૌકિક છે અને તુચ્છ જ છે. એ ત્રીજો દુરાત્મા અહંકાર એક જાતનો મોટો શત્રુ જ છે, એટલા માટે તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.^{૫૦-૫૪} અનેક પ્રકારની માનસિક પીડાઓ કરનારો એ ત્રીજો અહંકારરૂપી ખળવાન શત્રુ જે જીવને ખરાબ કરી નાખે છે, તે જીવ પાછો ઠેકાણે આવતો નથી.^{૫૫} સ્વાભાવિક રીતે અનાદિકાળથી ચોંટેલા એ ત્રીજા દુષ્ટ અહંકારે જેમની બુદ્ધિને ભમાવી નાખી છે, તે લોકો સંકટોમાં જ દુષ્ટ્યા કરે છે.^{૫૬} પહેલા બેમાંના ગમે તે અહંકારવાળો જીવ મહાત્મા કહેવાય છે અને મુક્તિ પામે છે; પણ ત્રીજા લૌકિક અહંકારવાળો જીવ તો દહ રીતે સંસારમાં જ ગોથાં ખાયા કરે છે.^{૫૭} પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી 'હું દેહ નથી' એવો નિર્ણય કરીને ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરવો, એમ પૂર્વના વિદ્વાનોનો સિદ્ધાંત છે.^{૫૮} એટલા માટે પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી, ત્રીજા દુષ્ટવાદી લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ જ કરવો યોગ્ય છે.^{૫૯} દામ, વ્યાસ અને કટ, એ ત્રણ દેવો ત્રીજા લૌકિક અહંકારથી એવી દશાને પામ્યા હતા કે તે દશાની વાતો કરતાં પણ ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૬૦}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન્! ચિત્તમાંથી એ ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરીને પુરુષ દેવી રીતે વર્તે તો તે પોતાના હિતને પ્રાપ્ત થાય?^{૬૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-લૌકિક અહંકાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને દુઃખદાયી છે. તેનો ત્યાગ કરીને પુરુષ જેમ જેમ શુભસેવા આદિ શુભ સાધનોમાં તત્પર રહે છે, તેમ તેમ તેને પરમપદ સંપ્રીપમાં આવતું જાય છે.^{૬૨} પુરુષ જો પહેલા

અહંકારની અને બીજા અહંકારની ભાવના કરી-
ને રહે છે, તો જોયા પદને પ્રાપ્ત થાય છે અને
એમને પણ છોડી દઈ સઘળા અહંકારોથી રહિત
રહે છે, તો તે પુરુષ પરમ પદને પામે છે. ૧૨, ૧૪
હે રામ! આવા વિચાર રાખી પરમાનંદના
બોધને માટે સર્વદા સઘળા યત્નો કરીને છેલ્લા
દુષ્ટ લૌકિક અહંકાર (હું દેહ છું એવા અહંકાર)
નો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૫ એ
પાપી દુષ્ટ અહંકાર તો શરીરમાં રહેલો એક
જાતનો રોગ છે. તેનો ત્યાગ કરવો, એ જ મોટું
કલ્યાણ છે અને એ જ પરમપદ પામવાનું સાધન
છે. ૧૬ વિચારના બળથી એ લૌકિક સ્થળ અહં-
કારનો ત્યાગ કરીને માણસ બેસી રહે અથવા
વ્યવહાર કરે, તો પણ તેનું અધ પતન (નીચ
સ્થિતિમાં પડવું) થતું નથી. ૧૭ હે મહાબુદ્ધિમાન!
જેમ સારી પેઠે તૃપ્તિ પામેલા પુરુષને ઝેરથી
સંયુક્ત થયેલા રસો પ્રિય લાગતા નથી, તેમ
જેનો અહંકાર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય એવા જીવ-
ને રોગ જેવા દુઃખદાયી ભોગો પ્રિય લાગતા
નથી. ૧૮ ભોગો ઉપર પ્રેમ ન રહે સારે પુરુષને
મોક્ષરૂપ કલ્યાણ સમીપમાં જ આવે છે; કારણ કે
મનના અધકારરૂપ અહંકાર ક્ષીણ થયા પછી
બીજું કલ્યાણને રોકે એવું કશું જ પ્રતિબંધક
રહેતું નથી કે જેને લીધે શ્રેયનો વિઘાત થાય. ૧૯
હે રામ! અહંકારના અનુસંધાનનો ત્યાગ કર-
વાથી, ધીરજથી અને શ્રવણાદિકના પ્રયત્નથી
સંસારરૂપ સમુદ્ર તરાય છે જે પુરુષ 'જે સઘળું
છે તે હું જ છું અને એમ હોવાથી સઘળું મારું જ
છે' એવા વિચારથી 'હું દેહાદિક નથી અને
દેહાદિકના સંબંધમાં જે કંઈ છે તે મારું નથી'
એવો નિશ્ચય રાખે છે તથા ઉપર કહેલા આત્માના
ઉત્તમ બોધને મનમાં દૃઢ રીત ઠસાવે છે, તે મહા-
ત્મા પુરુષ અનુક્રમથી સાતમી ભૂમિકામાં સ્થિતિ
પામે છે અને અત્રે વિદેહકેવલ્યને પામે છે. ૭૦, ૭૧

નાહં ન તેન મમ કિંચિદપીતિ મત્વા સર્વં

ચ મે સકલમપ્યહમેવ ચેતિ। લઙ્કાસ્પદં મનસિ
સંવિદમેવમીડયાં નીત્વા સ્થિતિં પરમૃપૈતિ પદં
મહાત્મા ॥ ૭૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'અહંકારવિચાર' એ
નામનો સગ ૩૩ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૩૪ મો ~~~~~

વિષ્ણુએ શંખરાસુરને માર્યો અને વાસ-
નારહિત ત્રણ દૈત્યોનો મોક્ષ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અત્ર તે શૂણ વક્ષ્યામિ દામાદિપુ ગતેષ્વય।

યદ્વૃત્તં શંખરસ્યૈવ નગરે નગસન્નિમે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જેમ શરદઋતુમાં
તૂટેલી મર્યાદાવાળું વાદળાંઓનું સઘળું મંડળ
આકાશમાંથી બ્રષ્ઠ થઇને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ
તૂટેલી મર્યાદાવાળું શંખરાસુરનું સઘળું સૈન્ય
આકાશમાંથી પડી નષ્ટ થઈ ગયું. પછી દામ આ
દૈત્યો શંખરાસુરની પાસેથી જતા રહ્યા. એટલે જે
પર્વતના જેવી સંપત્તિવાળા શંખરાસુરના નગરમાં
જ વૃત્તાંત બન્યું તે હું તમને કહું છું, તમે તે
સાંભળો. ૧, ૨ જેના સૈન્યને દેવતાઓએ જીતી લીધે
હું એવા શંખરાસુરે કેટલાંએક વર્ષો કાઢી પાછે
દેવતાઓના વધનો ઉદ્યોગ કરીને વિચાર કર્યો કે,
'મેં માયાથી દામ આદિ જે અસુરોને બનાવ્ય
હતા, તેમણે તો મૂર્ખતાને લીધે યુદ્ધમાં ખોટ
દુષ્ટ અહંકારની જ ભાવના કરી, એટલે તેએ
હારી ગયા.' હવે મારે માયાથી બીજા દાનવોને
સર્જવાં અને તેમને વેદાંતશાસ્ત્ર બાણનારા તથા
વિવેચી કરવા. તત્ત્વના પરિજ્ઞાનને લીધે તેએ
મિથ્યા ભાવના વગરના હશે, એટલે તેઓ અહં

x આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં બીમ, લાસ અને દા
એ નામના દૈત્યોએ પોડેલા દેવતાઓની પ્રાર્થના ઉપરથી
વિષ્ણુએ શંખરાસુરને માર્યો, અને વાસના વગરના બીજા
આદિ ત્રણે દૈત્યો મુક્ત થયા, એ કથા કહેવામાં આવશે

કારને ધારણ કરશે નહિ અને તેથી દેવતાઓને જીતી લેશે. ^{૧૧૬} આ પ્રમાણે દેત્રરાજ શંખરાસુરે વિચાર કર્યો. પછી જમ સમુદ્ર પરપોટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તેણે માયાથી પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે ભીમ, ભાસ અને દદા એ નામના ત્રણ દાનવોને ઉત્પન્ન કર્યા. ^{૧૧૭} આત્મતત્ત્વને જાણનારા હોવાને લીધે સઘળું જાણનારા, રાગરહિત, દોષ વગરના, જે કામ આવી પડે તે જ કામને કરનારા, આત્માનું અનુસંધાન કરનારા, ઉત્તમતાવાળા, નિઃસ્પૃહપણાથી સઘળા જગતને તરણા જલું જેતા અને પવિત્ર મનવાળા એ ત્રણે દેત્રોએ જાણે આવીને આકાશને ઘેરી લીધું. ચળકતાં ચમ્બોવાળા એ ત્રણે વર્ષાઋતુનાં વીજળીઓવાળાં વાદળાંઓની જે ગજના કરતા હતા. ^{૧૧૮} તેઓ દેવતાઓની મામે ઘણાં વર્ષો સુધી લડ્યા, પણ વિવેકને લીધે દી પણ તેમણે અહંકાર ધર્યો નહિ. ^{૧૧૯} એ ત્રણે ત્રણે મનમાં 'આ અમારું છે' એવી જો વાસના ઉદય પામતી, તો 'આ દેહ છે, તે કોણ છે? અને અમે કોણ છીએ?' એવા વિચારથી તે પાસના તુરત જ પાછી અસ્ત પામતી હતી. ^{૧૨૦} શરીર ખોટું છે અને દેવતાઓ પણ ખોટા છે. અને અમે છીએ તે કોણ છીએ? પ્રશ્ન જ છીએ.' એવા વિચારના પ્રભાવથી એમને ભય આદિનો અંશ જ થયો નહિ. ^{૧૨૧} 'આ શરીર ખોટું છે, પણ યુદ્ધાદિક કાંઈ છે જ નહિ, અમારામાં શુદ્ધાંતન્ય વિતા બીજું કાંઈ છે જ નહિ અને જે આ મહંકાર થાય છે, તે અમારા સ્વરૂપથી બુદ્ધાંતથી.' એવો નિશ્ચય રાખીને તે દેત્રો પ્રવૃત્તિ રતા હતા. ^{૧૨૨} એ ભીમ, ભાસ અને દદા નામના ત્રણ દેત્રો અહંકારથી રહિત હતા, વૃદ્ધવસ્થાના ત્રણ મરણના ભય વગરના હતા, આવી પડેલા મને જ કરનારા હતા, ધીર હતા અને વર્તમાન જાણે જ અનુસરનારા હતા. તેઓ સર્વદા આસક્ત વગરનો બુદ્ધિવાળા હતા, બીજાઓને મારવા ત્યાં પણ મારનારપણાનું અભિમાન ધરાવતા

નહોતા, વાસનાઓના સમુદોથી રહિત હતા અને કાર્યો કરવા છતાં પણ કર્તાપણાનું અભિમાન કરતા નહોતા. તેઓ ક્ષણની મર્યાદાથી નાંહ પણ 'સ્વામીનું કામ સેવકોએ અવશ્ય કરવું જોઈએ' એવા નિયમને અનુસરીને યુદ્ધમાં તત્પર રહેતા હતા. તેઓ રાગ-દ્વેષથી રહિત હતા અને સર્વદા સમદૃષ્ટિવાળા હતા. તેમણે પોતાના ખરજની પેઠે દેવતાઓની સેનાને હણી નાખી, વચ કરી, જોગવી, હરી લીધી અને બાળી નાખી. આમ ભીમ, ભાસ અને દદા નામના દેત્રોએ દેવતાઓની સેનાને અત્યંત ત્રાસ પમાડ્યો એટલે તે સેના હિમાલયમાંથી નીકળેલી ગંગાની પેઠે વેગથી નાસી ગઈ. જમ વાયુઓએ પીડેલી વાદળાંઓની પકિત પર્વતને શરણે ભય, તેમ દેત્રોએ પીડેલી દેવતાઓની તે સેના ક્ષીરસમુદ્રમાં શયન કરનારા નારાયણને શરણે ગઈ. ^{૧૨૩-૨૦} જમ દુષ્ટ કામીપુરુષોથી બીધેલી સ્ત્રીને તેનો સ્વામી ધીરજ આપે, તેમ દેત્રોથી બીધેલી દેવતાઓની તે સેનાને શેષશાથી નારાયણે ધીરજ આપી. જ્યાં સુધી નારાયણે શંખરાસુરને મારવાની ગોઠવણ કરી, ત્યાં સુધી એ દેવતાઓની સેના નારાયણના નિવાસરૂપ શ્વેતદ્વીપમાં જ રહી. પછી નારાયણને અને શંખરાસુરને ધારણ યુદ્ધ થયું અને તેમાં આ કાળમાં પણ પ્રલયકાળની પેઠે મોટા મોટા પર્વતો ઊડ્યા. ^{૨૧-૨૩} એ સંગ્રામમાં સેન્યો તથા વાહનો સહિત તે શંખરાસુર નારાયણના હાથથી મરણ પામ્યો અને વૈકુંઠપુરીને પ્રાપ્ત થયો. જમ પવન દીવાઓને ઢોલવી નાખે છે, તેમ વિષ્ણુએ જ તે વિષમ સંગ્રામમાં ભીમ, ભાસ અને દદા નામના એ દેત્રોને શાંત કરી દીધા. વાસનાઓથી રહિત જ રહેલા એ લોકો જ્યારે શાંત થયા, ત્યારે જમ ઢોલવાઈ ગયેલા દીવાઓની ગતિ કોઈના બળવામાં આવતી નથી, તેમ તેમની ગતિ પણ કોઈના બળવામાં આવી નહિ. (કર્માદિક કરનારાઓને મરણ પામ્યા પછી તે તે લોકમાં જવું પડે છે, તેથી તે લોકની ગતિ બીજાઓના

જાણવામાં આવે; પણ બ્રહ્મવેત્તાઓને તો મરણ પામ્યા પછી પણ સ્વરૂપમાં જ રહેવું થાય છે, માટે તેમની ગતિ કોઈના જાણવામાં આવે જ નહિ.)^{૨૪-૨૬} હે રામ! મન જે વાસનાવાણું હોય, તો બંધાયેલું છે અને વાસના વગરનું હોય તો મુક્ત જ છે; એટલા માટે તમે વિવેકથી વાસના-રહિતપણાનું સંપાદન કરો. સાચા સ્વરૂપ-ચૈતન્યનું સારી પેઠે અવલોકન કરવાથી વાસના ક્ષય પામે છે અને વાસનાનો નાશ થતાં ચિત્ત દીવાની પેઠે નાશ પામે છે.^{૨૭-૨૮} 'પરિપૂર્ણ' ને વાસ્તવિક સત્ય એવી ચૈતન્યાત્મા આ જે દશ્યની ભાવના કરે છે, તે દશ્ય કોઈ પણ સાચું નથી અને ભાવના પણ સાચી નથી' એમ વિચાર કરીને ચિન્માત્રનું દર્શન કરવું એ જ યોગ્ય અવલોકન છે.^{૨૯-૩૦} આ જે સધણું જગત છે, તે આત્મા જ છે; માટે કોણ, ક્યાં અને કોની ભાવના કરે? જે ભાવના કહેવાય છે તે મુદ્દલ છે જ નહિ' એમ જે વિચારવું, તે યોગ્ય અવલોકન છે.^{૩૧} વાસનાઓ, વાસનાઓના અર્થ, ચિત્ત અને ચિત્તનો અર્થ એ સધણું સત્ય વિચારથી જમાં લીન થાય છે, તે પરમપદ છે.^{૩૨} વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત સંસારમાં રહેલું છે અને તે જ જે વાસનાઓથી રહિત થાય છે, તો જીવન-મુક્ત કહેવાય છે.^{૩૩} ચિત્ત ખોટા ભૂતાની પેઠે ઉદય પામીને ઘટ-પટ આદિ અનેક આકારોનું અહણ કર્યા કરે છે, માટે તેને તુરત જ શાંત કરવું જોઈએ.^{૩૪} હે રામ! જેમ દામ, વ્યાલ અને કટની ચિત્ત દેહાત્મભાવે પરિણામ પામ્યું હતું, તેમ તમારું ચિત્ત દેહાત્મભાવે પરિણામ ન પામે, પણ જેમ ભીમ, ભાસ અને દંઢનું ચિત્ત બ્રહ્માત્મભાવે પરિણામ પામ્યું હતું, તેમ તમારું ચિત્ત અવિચળ બ્રહ્માત્મભાવે પરિણામ પામે.^{૩૫} હે રામ! મારા પિતા બ્રહ્માએ મને પૂર્વ કહ્યું હતું કે, 'તને દામ, વ્યાલ અને કટની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત ન થાઓ.' તમે અત્યંત બુદ્ધિમાન શિષ્ય છો, એટલે તમને પણ હું એ જ લક્ષ્યાંશ કરું છું કે,

'તમે દામ, વ્યાલ અને કટની પદ્ધતિને પ્રાપ્ત ન થાઓ. પરંતુ હે નિર્દોષ રામ! તમે સર્વદા ભીમ, ભાસ અને દંઢની પદ્ધતિને જ ધારણ કરજો હે રામ। એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાથી વ્યવહારમાં આસક્તિ થતી નથી અને તેથી તત્ત્વબોધરૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અપાર સુખ-દુઃખોની સાંકળોવાળી અને અનેક જન્મોમાં તાપ આપવાને સાર જ પ્રાપ્ત થયેલી એવી આ સંસારની પદ્ધતિનો પોતાનાં મૂળ અજ્ઞાન સહિત સમૂળો નાશ થઈ જાય છે.'^{૩૬}

અવિરલસુखदुःखसंकटेयं भवपदवीं भव-
तापनोपयाता । व्यवहरणवती विभूतियातौ
सततमसक्तयैव नश्यतीति ॥ ૩૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટોપાખ્યાન સમાપ્તિ' એ નામનો સર્ગ ૩૪ થો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૩૫ મો ~

વાસનાત્યાગનું નિરૂપણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

जयंति ते महाशूराः साधवो यैर्विनिर्जितम् ।
अविद्यामेदुरोह्यसैः स्वमनो विषयोन्मुखम् ॥ १ ॥
'વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જે સાધુપુરુષોએ અવિદ્યાના પ્રબળ વિદ્વાસોથી વિષયોમાં ઉન્મુખ થનારા પોતાના મનને જીત્યું હોય છે, તેમને મહાશૂર સમજવા અને સધળા શૂરપુરુષો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ સમજવા આ સંસાર દુઃખરૂપ છે અને સધળા ઉપદ્રવોને આપનારો છે. તેને ટાળવાને માટે પોતાના મનનો નિગ્રહ કરવો એ જ એક ઉપાય છે.' હે રામ! હવે હું જ્ઞાનનું સર્વસ્વ કહું છું, તે સાંભળો અને તે સાંભળ્યા પછી મનમાં ધૂ દી રાખો જેણેની મદદથી એ જ જ

* આ પાત્રોમાં સર્ગમાં સત્સંગ, વિવેક, આ બોધ અને સમીક્ષાથી સંયુક્ત વિષયવાસનાના ત્યાગ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

છે. અને તે ઇચ્છાનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે, એમ કહેવાય છે.^૩ બીજાં શાસ્ત્રોની રચનાઓ બેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તેમ માત્ર એટલું જ કરે છે, આ સંસારમાં જે જે કાંઈ મીઠું લાગે છે તેને ઝેર જવું અને અગ્નિ જવું સમજે.^૪ વિપયોનો ત્યાગ કરવો બહુ વિષમ છે, તો પણ વારંવાર વિચાર કરીને પ્રથમ તો તેમનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. ત્યાગ કરીને સહ-નશક્તિનો અભ્યાસ કર્યા પછી, અનુક્રમે તેમનું ચહેણું ફરીએ તો પણ પરિણામ બગડતું નથી.^૫ કંટાવાળાં ઝાડોનાં બીજથી પથરાયેલી પૃથ્વી જેમ કંટાઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાસનાઓથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિ રાગ-દ્વેષ આદિ ઘણા ઘણા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.^૬ જેમાં વાસનાઓની બળ ન લાગી હોય અને જણે રાગ-દ્વેષ પાછા દીઠા ન હોય એવી બુદ્ધિ, ચંચળ-પણાથી રહિત થઇને ધીરે ધીરે ઉત્તમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ જેમ શ્રેષ્ઠ બીજવાળી પૃથ્વી કદી પણ જ્વાળાં નહિ પામનારા, સારા ગુણોવાળા અને કૃષ્ણ દેનારા સુંદર અંકુરોને સમયસર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સારી મતિ કદી પણ જ્વાળાં નહિ પામનારા, શાંતિ આદિ સારા ગુણોવાળા અને મોક્ષરૂપ કૃષ્ણ આપનારા સમાધિ આદિ શુભ અંકુરોને સર્વદા ઉત્પન્ન કરે છે.^૮ જ્યારે દયા તથા ક્રોધ આદિ સદ્ગુણોના અનુસંધાનથી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, ખોટી સમજણરૂપ ગાઢ મેઘ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, શુદ્ધપક્ષના ચંદ્રની પેઠે સૌજન્ય વૃદ્ધિ પામે છે, આકાશમાં પ્રસરતા સૂર્યના તેજની જેમ જ્યારે દૃઢ્યમાં પવિત્ર વિનંક ફેલાય છે, પોણા વાંસમાં જ થતી મોતીની વૃદ્ધિની જેમ ચિત્તમાં જ્યારે ધીરજ વૃદ્ધિ પામે છે, વસ-

તકતુમાં કૃતાર્થ થતા ચંદ્રની જેમ જ્યારે અંદર સારી સ્થિતિ કૃતાર્થ થાય છે, શીતળ છાયાવાળું સત્સંગરૂપી વૃક્ષ ફલિત થાય છે અને આનંદરૂપ રસથી ભરેલું સમાધિરૂપ શરતું ઝાડ આનંદનું અખંડ ઝરણુ આપે છે, ત્યારે મન-માંથી સુખ-દુઃખ તથા કામ-ક્રોધાદિ દ્વંદ્વો ટળી જાય છે, વાસના જતી રહે છે, ઉપદ્રવો નાશ પામે છે અને ચપળતા, અનર્થ, શોક, મોહ તથા લયરૂપ રોગો શાંત થઈ જાય છે.^{૯-૧૩} ત્યારે શાસ્ત્રોના અર્થો સંબંધી સંદેહો ક્ષીણ થઈ જાય છે, વિપયો ભોગવત્રાની સઘળી ઉત્કંઠાઓ ઝોસ-રી જાય છે, કદપનાઓની બળ દૂર થઈ જાય છે, મોહ લાગી જાય છે અને લેપ ખસી જાય છે.^{૧૪} ત્યારે પ્રવૃત્તિમાં ઉન્નયપણું ટળી જાય છે, નિંદા-આદિ દુર્લ્લેષો નષ્ટ થાય છે, ચિંતાઓ અસ્ત પામી જાય છે, પ્રવૃત્તિ જતી રહે છે, શોકરૂપી ઝાકળ શાંત થઈ જાય છે, આસક્તિ ઊડી જાય છે અને અભિમાનરૂપી ગાંઠ તૂટી જાય છે.^{૧૫} આ સમયમાં મન સંદેહોરૂપી પોતાના કુપુત્રોની સાથે, મનોરથોરૂપી શાપ્પાઓની સાથે, તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રીની સાથે અને વાસનારૂપી પાંજરાની સાથે પોતે પણ નષ્ટ થાય છે અને આત્માના જીવન્મુક્તિરૂપ પરમપુરુષાર્થને સાધી આપે છે.^{૧૬} મન પ્રથમ પોતાને પુષ્ટિ આપનારી શુભાશુભ અને શત્રુ, મિત્ર આદિ ચિકલ્લોવાળી કલ્પનાઓને છોડી દે છે અને તે પછી 'જેમ એ ચિકલ્લોને ઉત્પન્ન કરવામાં હું સમર્થ છું, તેમ તેમનો નિઝક કરવામાં હું સમર્થ છું' એમ વિચારીને પોતાના દેહધારપણાને પણ તરણાતી પેઠે છોડી દે છે.^{૧૭} મનનો જે ઉદય તે જ જીવની પડતી દયા છે અને મનનો જે નાશ તે જ જીવની ચક્રતી દયા છે. જ્ઞાનીનું મન નાશ પામે છે અને અજ્ઞાનીનું મન વધ્યાં કરે છે.^{૧૮} પર્વતોનું જે મંડળ દેખાય છે તે મન જ છે, જે આકાશ છે તે મન જ છે, જે દેવ છે તે

x રત્નશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, મોટા હાયાઓ, મેઘ, સૂર્ય, ચંદ્ર, છીપ, માછલાં અને પોણા વાંસ એ બધાં મોતીની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનકો છે. એ બધાંમાં પણ વિશેષ લાગે છીપોની અંદર જ ઝાઝાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે.

મન જ છે, જ મિત્ર છે તે મન જ છે, જ શત્રુ છે તે મન જ છે અને જ કાંઈ આ સધણું જગત છે તે પણ મન જ છે.^{૧૯} ચૈતન્યને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે, ત્યારે વિકલ્પોથી મેલી અને સંસારમાં લાગુ પડનારી જ વાસના થાય છે, તે જ મનનું સ્વરૂપ છે. એ વાસના જ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારી છે.^{૨૦} કાંઈક વિકલ્પની વાસનાથી મેલું થયેલું જ બ્રહ્મ તે જ જીવ કહેવાય છે, અથવા વાસનાના પ્રવેશથી પરિચ્છેદ પામેલા ચૈતન્યની જ એક બતની સ્થિતિ તે જ જીવ કહેવાય છે.^{૨૧} દેહમાં પડેલો, દેહને જ આત્મા માનતો અને પોતાના સ્વરૂપને બૂલી ગયેલો જ જીવ છે, તે જ જ્યારે હજારો વિકલ્પોથી મોહ પામવાને લીધે પોતાનું સુખ-સ્વભાવપણું હરાઈ જતાં વધારે નિસાર થઈ જાય છે, ત્યારે તેને જ 'અંદર રહેલું મન છે' એમ કહી લેવામાં આવે છે.^{૨૨} જ આત્મા છે તે વાસ્તવિક રીતે સંસારી પુરુષ નથી, શરીરરૂપ પણ નથી અને રુધિરરૂપ પણ નથી. શરીર આદિ સધણું જડ છે અને આત્મા તો આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે. જમ દેળના સ્તંભને ફાડી બેતાં તેમાં છોતરાંઓ સિવાય બીજું કાંઈ જ દેખાતું નથી, તેમ શરીરના હુકડેહુકડા કરી બેતાં તેમાંથી રુધિર વગેરે સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું જ નથી. માટે શરીર જડ જ છે.^{૨૩, ૨૪} જ જીવ છે, તે જ મન છે, અને તે મન જ્યારે દેહાકારને પામે છે, ત્યારે માણસ કહેવાય છે. જ જીવ છે તે પોતાના જ વિકલ્પોથી પોતામાં જ કલ્પાયેલા એ મનનું પોતાથી જ ગ્રહણ કરે છે.^{૨૫} જમ કોરોટાને જીવડો પોતાની લાળને ફેલાવીને પોતાના બધાં નને માટે જ એ બળને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જીવ મનમાં પોતાના જ વિકલ્પોને બહુ જ ફેલાવીને પોતાના બધાં નને માટે જ શરીરને રચી લે છે.^{૨૬} જમ અકુર બીજા પ્રદેશમાં અને બીજા કાળમાં આંદોષપણાનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જીવ આ દેહ-

ને છોડીને બીજા પ્રદેશમાં અને બીજા કાળમાં બીજા દેહપણાનું ગ્રહણ કરે છે, માટે જીવ દેહરૂપ નથી.^{૨૭} મનમાં જવી જતી વાસનાઓ હોય છે, તેવી તેવી વાસનાઓ પ્રમાણે મન બીજા શરીરનું ગ્રહણ કરે છે. બુદ્ધિ, એ મન બ્રહ્મતમાં જ વાસનામય થઈને સૂતું હોય છે, તે વાસનામય અને તે રૂપ જ થઈને તે સ્વપ્નમાં ખડું થાય છે.^{૨૮} કાંઈ આમલી આદિના ખાટા બીજને મધુર રસનું સિંચન આપીને વાંચું હોય, તો તે બીજ અકુર આદિ ક્રમથી વૃક્ષરૂપ થઈ ફળની ઉત્પત્તિના સમયમાં મીઠાશવાણું જ થાય છે. પણ, તે બીજને કરંજ આદિના રસનું સિંચન આપીને વાંચું હોય, તો ફળની ઉત્પત્તિના સમયમાં તે કડવાશવાણું થાય છે. તે જ પ્રમાણે મન જ જ વાસનાઓના સિંચનને પ્રાપ્ત થયું હોય છે, તે તે વાસનાઓને અનુસરતાં શરીરરૂપ થાય છે. ચિત્ત મોટી વાસનાથી મોટું થાય છે અને ક્ષુદ્ર વાસનાથી ક્ષુદ્ર થાય છે. બુદ્ધિ, માણસે ઇન્દ્રના રાજ્ય સંબંધી મનોરાજ્ય ક્યું હોય, તો ઇન્દ્રપણાનું સ્વપ્ન આવે છે અને પિશાચો સંબંધી મનોરાજ્ય ક્યું હોય, તો રાત્રે સ્વપ્નમાં પિશાચો જોવામાં આવે છે.^{૨૯-૩૧} તળાવમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં મલિનપણું સ્થિતિ પામતું નથી અને તેમાં અત્યંત મલિનતા હોય તો તેમાં સ્વચ્છપણું સ્થિતિ પામતું નથી. તે જ પ્રમાણે મનમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં દ્વૈત સ્થિતિ પામતું નથી અને તેમાં અત્યંત મલિનતા હોય, તો તેમાં અદ્વૈત સ્થિતિ પામતું નથી. આમ જીવું મન હોય તેવું ફળ થાય છે.^{૩૨, ૩૩} જમ અંદ્ર ક્ષીણ થયા છતાં પણ પોતે પૂર્ણ થવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી, તેમ ઉત્તમ પુરુષ દરિદ્રતા આદિથી હેરાન થતાં છતાં પણ સર્વદા ઉદ્યોગી રહીને ચિત્તને નિર્મળ રાખવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી. અથવા તત્ત્વમોધથી બાધિત હોવાને લીધે હજ-

રો ઉપદ્રવો થવા છતાં પણ વિદ્વાનનું મન સંસાર-
ની વાસનાઓથી મહિન થતું નથી.^{૩૪} કારણ કે,
વાસ્તવિક રીતે જોતાં અંધન નથી, મોક્ષ નથી,
બંધાયેલો નથી અને મુક્ત પણ નથી. જમ
ઈન્દ્રજીની લતા મિથ્યા જ જોડે છે, તેમ અંધન
આદિ સધળી માયા મિથ્યા જ જોડેલી છે.^{૩૫} આ
સધળી જગતરૂપ માયા ગંધર્વનગરની પેઠે, ઝાંઝ-
વાનાં પાણીની પેઠે અને નેત્રની પાંપણમાં
આંગળી ખુચાડતાં થતી બે ચંદ્રની બ્રાંતિની
પેઠે મિથ્યા જ જોડેલી છે.^{૩૬} આ જ સધળી જગ-
તની સત્તા દેખાય છે, તે બ્રહ્મની જ સત્તા છે; અને
તેમાં બેપણું કે એકપણું એવું કંઈ જ નથી; એ જ
વાસ્તવિક છે. આ સંસાર નિઃસાર છે. તે ખોટો
જ છે તે છતાં તે સ્ફુરે છે. 'હું' વ્યાપક નથી, પણ
શુદ્ધ છું' એવા દુષ્ટ નિશ્ચયથી તે જીક્યો છે. હું 'વ્યા-
પક છું અને ઈશ્વર છું' એવા નિશ્ચયથી સંસાર લય
પામે છે. આત્મા સર્વવ્યાપક છે અને સ્વચ્છ છે.
તેમાં 'આ દેહ હું છું' એવી જ ભાવના છે, તે જ
અંધન છે અને તે અંધન પોતાના વિકલ્પોથી જ
કલ્પાયેલું છે.^{૩૭-૩૮} આ સધળી બ્રહ્મની જ સત્તા
છે. તેમાં અંધની કે મોક્ષની દશા જ નથી અને
બેપણું કે એકપણું પણ કંઈ જ નથી.^{૪૦} મન જો
નિર્મળપણાને લીધે નાશ પામવામાં ઉન્નુષ્ઠ
થયેલું હોય અને સધળાં દરેકમાં લાગણી વગરનું
થઈ, નહિ-જવાપણાને પામેલું હોય, તો જ બ્રહ્મ
જેવામાં આવે છે; તેમ યથા વિના બ્રહ્મ જેવામાં જ
આવતું નથી.^{૪૧} જમ જળથી નિર્મળ થયેલું
ઘાણું કપડું રંગને ગ્રહણ કરે છે, તેમ સમાધિના
અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલું મન સર્વમાં બ્રહ્મ-
દષ્ટિને ગ્રહણ કરે છે.^{૪૨} હે રામ ! જ સધળું દૃશ્ય
છે તે મારું જ સ્વરૂપ છે' એવી ભાવનાથી 'આ
જેવા ચોગ્ય છે અને આ છોડવા ચોગ્ય છે' એવી
વાસનાના બળને ક્ષીણ કરી નાખો અને એમ
અંધને પણ છોડી દો અને મોક્ષને પણ છોડી
દો.^{૪૩} ગુરુસેવા આદિ સત્કર્મોથી, શાસ્ત્રવણથી,

વેરાગ્યથી અને બોધથી જો મન શુદ્ધ થાય, તો
એવો નિશ્ચય થાય છે કે, જમ સ્ફટિકમણિમાં બુદ્ધા
બુદ્ધા રંગોના મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ
સ્વરૂપમાં જગતનો મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થયો છે.
દ્વેત દેખાય કે તુરત જ અંધની પ્રાપ્તિ થાય છે
અને આત્મદર્શન થાય કે તુરત જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ
થાય છે. કલ્પિત પદાર્થોની સાથે મળી જઈને
મનમાં જ વ્યવપણું થાય છે, એ જ ખોટી સમ-
જણૂપ દ્વેતદષ્ટિ છે. બોધ થતાં તે જરા વારમાં
તૂટી બચ એવી છે, પણ બોધનો ઉદય ન થતાં
તે જરા વારમાં ખરાબ કરી નાખે એવી છે, એમ
સમજો.^{૪૪-૪૫} બહારની તથા અંદરની સધળી
દ્વેતદષ્ટિને છોડી દઈને મન જ્યારે બોધમાં લીન
રહે, ત્યારે બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું એમ સમ-
જવું.^{૪૬} આ પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવતી દ્વેતદષ્ટિ
અવશ્ય ખોટી જ છે, તેથી મનનું જે ઘેરાયેલા-
પણું છે, એ જ જગતનું સ્વરૂપ છે; બીજું નથી,
એમ સમજો.^{૪૭} જગત આદિમાં પણ નથી અને
અંતમાં પણ નથી, માટે મધ્યમાં પણ ખોટું જ
છે. જ આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય, તેનું
મધ્યમાં પણ હોવું સંભવતું નથી. એ રીતે જણે
બણ્યું ન હોય તેને દુઃખિયાંપણું હાયમાં જ
છે, એમ સમજવું.^{૪૮} આ જ જગત છે, તે
આત્મા જ છે એમ જો બણ્યું ન હોય, તો જગ-
તની લીલા દુઃખદાયી થાય છે; અને બણ્યું હોય
તો તે લીલા ભોગ અને મોક્ષ એ બંને સંપાદી
સુખોને આપે છે. (જ્ઞાનીને મિથ્યા જણેલા
પદાર્થો દુઃખદાયી થતા નથી, માટે ભોગમાં
ઉપયોગી છે; તેમનો ભોગ પ્રારબ્ધનો નાશ કરનાર
હોવાને લીધે તેઓ મોક્ષમાં પણ ઉપયોગી છે.)^{૪૯}
જમ 'જળ અન્ય છે' અને તરંગ અન્ય છે'
એમ ભેદબુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ
મૂર્ખતા છે, અને 'જ જળ છે તે જ તરંગ છે'
એમ બણ્યું એ સમજવુંપણું છે, અર્થાત્ જ્ઞાન છે;
તેમ 'બ્રહ્મ અન્ય છે અને જગત અન્ય છે' એમ.

લેદ્યુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ મૂર્ખતા છે અર્થાત્ અજ્ઞાન છે. અને 'જે બ્રહ્મ છે તે જ જગત છે' એમ જાણવું એ સમજીપણું છે. અર્થાત્ એ પ્રકારનું અસેદ્ધાન એ જ જ્ઞાન છે.^{૫૦} આ જગત મુદ્ધ જોઈ જ છે. તેમાં સત્ય-પણાની બ્રાંતિથી 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એમ સમજવામાં આવે, તો હુ ખ આબ્યા કરે છે. જે જગતને જોઈ સમજીને તેમાં 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવો ભ્રમ ન રહે, તો તે જગત બ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે.^{૫૧} હે રામ ! આ જગત સંકલ્પ-થી જ કલ્પાયેલું હોવાને લીધે મનરૂપ જ છે અને જોઈ છે, માટે મિથ્યા છે, તો તેનો વિનાશ થવાથી શોક શો કરવો ? જેમ આપણે પ્રેમ વગરના કોઈ સંબંધીને રાગ-દ્વેષ વગરની દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, તેમ તમે પંચભૂતમય તમારા શરીરને પણ રાગ-દ્વેષ વગરની દૃષ્ટિથી જોઓ.^{૫૨, ૫૩} જેમ ઉદાસીન-પણે રહેતા કોઈ બંધુથી આપણને સુખ-દુઃખનો લેપ થતો નથી, તેમ યથાર્થ રીતે મિથ્યા જાણેલા આ પંચભૂતમય શરીરથી પણ આપણને સુખ-દુઃખનો લેપ વળગે નહિ.^{૫૪} અનાદિ, સત્ય અને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મ દ્રષ્ટા તથા દશ્યના મધ્યમાં છે; એટલે અનુભવરૂપ અથવા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમાં જ મનની શાંતિ થાય છે. જેમ વાયુ શાંત થતાં રજ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મન શાંત થતાં દેહ શાંત થાય છે. હે રામ ! વાસનારૂપી વર્ષાઋતુ ક્ષીણ થાય અને સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ શરદઋતુ વિલાસ કરવા લાગે, ત્યારે સંસારરૂપી નગરમાં ફરીવાર મોહરૂપી ઝાકળિયો વરસાદ વરસતો નથી. સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થવાથી ન્યારે જડ-તારૂપી શીત ધ્રુવના લાગે છે, હોયરૂપી કાદવ સુકાઈ જાય છે, વૃષ્ટારૂપી ખાડો સુકાઈને પુરાઈ જાય છે, દહ્યરૂપી વનમાં વિષયોરૂપી પક્ષીઓ ફેલાવ મંદ પડી જાય છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી કંદો અગ્નિ વગરનાં થઈ જાય છે અને મિથ્યા સમજણ-

રૂપી મેઘ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે જેમ પ્રભાતકાળમાં રાત્રી ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ મોહરૂપી વરસાદની ફરફર ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે જડ-તારૂપી ટાઢ, મનથી હણાયેલા ઝેરની પેટે ક્યાંય જતી રહે છે.^{૫૫-૫૬} ત્યારે દેહરૂપી પર્વતમાં ભયોરૂપી છુદ્ર નદીઓ અત્યંત બંધ પડી જાય છે અને આશોરૂપી પાંખોવાળા સંકલ્પોરૂપી મોટાં મયૂરો નાચતા નથી.^{૫૭} ત્યારે જ્ઞાનરૂપી આકાશ અત્યંત નિર્મળ થઈ જાય છે અને પ્રખળ ઉદયવર્ણો જીવરૂપી સૂર્ય પોતાના સાગ્રા, સ્વચ્છસ્વરૂપથી અત્યંત શોભે છે.^{૫૮} ત્યારે મોહના સમૂહરૂપી વાદળોથી મુક્ત થઈને અત્યંત ન-કરી થયેલી તેમજ રજ (રજોગુણ અને ધૂળ) ના દોષોથી રહિત થયેલી આશાઓરૂપી મોટી દિશાઓ સમાધિ આદિ સમયમાં અતીવ શોભે છે.^{૫૯} ત્યારે નિર્મળ તથા આનંદરૂપ પ્રકૃતિ-પણું પામેલું ચિત્તરૂપી કાસકાતું ફૂલ અત્યંત શોભે છે અને સઘળી દિશાઓને શીતળ કરનારી વિચારરૂપી ચાંદની દહ્યરૂપી આકાશમાં પ્રકાશી રહે છે.^{૬૦} ત્યારે સારી પેટે સ્વચ્છ થયેલી વિવેક-રૂપી પૃથ્વી સર્વ પ્રકારની સગવડોને જાણાવનારા તથા પરમ આનંદને આપનારા આત્માના બોધરૂપી ધાન્યથી સફળ થાય છે. ત્યારે પર્વતોના તથા વનોના મોટા વિસ્તારો સહિત સઘળું જૈતો-ધ્ય આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી સુંદર, સ્વચ્છ કરતાં પણ સ્વચ્છ અને તાપથી રહિત થયેલાં ચિદાભાસરૂપી શીતળ છાયાવાળું થઈ જાય છે. આ સમયમાં રજ (રજોગુણ અને પરાગ) વગરના દહ્યરૂપી કમળવાળા સ્વચ્છ થયેલા મનરૂપી સરોવરનો જે વિસ્તાર કરવામાં આવે, (સર્વ દશ્યોમાં બ્રહ્મની ભાવનાવાળું કરવામાં આવે) તો તે વધારે શોભા ધારણ કરે છે, તેને જે વિવેકરૂપી ગળથી વધારે પૂર્ણ કરવામાં આવે, તો તે સ્ફટિ જેવું થઈ જાય છે.^{૬૧-૬૨} પછી દહ્યરૂપી કમળ-કાશમાં રજ નહિ રહેવાથી ચપળ થયેલો દેહ

ભિમાનરૂપી મહિન બ્રમર પાછો ન જ દેખાય
એવી રીતે પાછો ક્યાંય જતો રહે છે. આ પ્રમાણે
થાય છે, ત્યારે પોતાના દેહરૂપી નગરનો રાજ
એવો તે જ્ઞાની પુરુષ સંકોચ વગરનો, સર્વવ્યા-
પક, સર્વનો નિર્ધારતા, વાસનાઓથી રહિત અને
શાંત મનવાળો થાય છે. આમ દોષોનો ત્યાગ
કરી ધીરજબરેલી બુદ્ધિવાળો થયેલો, સંસાર-
સંબંધી સધળી ગતિઓને જન્મ-મરણના પ્રવાહ-
વાળી હોવાને લીધે સ્વાદવગરની જોતો અને
વિચારથી આત્મતત્ત્વરૂપી દીવો પામેલો તે પુરુષ
પોતાનું મન અત્યંત ગળાઈ જતાં, સધળા સંતા-
પોથી રહિત થાય છે અને દેહરૂપી નગરમાં
વિલાસ કરે છે. ૧૭-૧૮

વિચારણાસમધિગતાત્મદીપકો મનસ્વલં
રિગલિતેવ ધીરધીઃ । વિલોક્યન્ધ્યમયનીરસા
તીર્ગતજ્વરા વિલસતિ દેહપત્તને ॥ ૬૧ ॥
[યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'ઉપશમવર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો

ચૈતન્યસ્વરૂપનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

યદેશં સ્થિતં વિશ્વં વિશ્વાતીતે ચિદાત્મનિ ।
ન્મે કથય હે બ્રહ્મન્ પુનર્વૌધવિવૃદ્ધયે ॥ ૧ ॥
રામ ઓલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન! પરમાત્મા સર્વ
યોથી રહિત છે. તેમાં આવું આ જગત જ
કારથી રહ્યું છે, તે ફરી વાર પણ મને કહે,
હવે મને યોધની વૃદ્ધિ થાય.^૧

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ—જમ જળમાં, ભવિષ્ય-
રંગે આસ્કુટ રીતે રહ્યા છે અને પોતાની બુદ્ધિ

* આ છત્રીસમા સર્ગમાં 'ચૈતન્ય સર્વમાં રહેલું
તા છતાં પણ કોઈથી સંકલ્પ નથી અને સર્વ પદાર્થોની
યતિ ચૈતન્યની સ્થિતિથી બુદ્ધિ નથી' એમ નિરૂપણ
વાળા આવશે.

સત્તાથી રહિત હોવાને લીધે નથી પણ રહ્યા, તેમ
પરબ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ અસ્કુટ રીતે રહેલી છે
અને પોતાની બુદ્ધિ સત્તાથી રહિત હોવાને લીધે
નથી પણ રહી.^૨ જમ આકાશ સર્વદા રહ્યું હોવા
છતાં પણ સૂર્યમ હોવાને લીધે પ્રતીત થતું નથી,
તેમ અંશોથી રહિત ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વમાં વ્યાપક
હોવા છતાં પણ પ્રતીત થતું નથી.^૩ ઢંકાયેલા
અથવા પુલ્કા સ્ફટિકમાં રહેલું પ્રતિબિંબ જમ સત્ય
કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહેવાય
એમ પણ નથી, તેમ આત્મામાં રહેલી આ સૃષ્ટિ
સત્ય કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહે-
વાય એમ પણ નથી.^૪ આકાશમાં રહેલાં વાદ-
ળાંને આધાર આકાશ જ છે, પણ જમ તેમનો
આકાશને સ્પર્શ નથી, તેમ ચૈતન્યમાં રહેલી સૃષ્ટિ-
ઓનો આધાર ચૈતન્ય જ છે, પણ તેમનો ચૈતન્ય-
ને સ્પર્શ નથી.^૫ હે રામ! સૂર્યનાં કિરણો સર્વ-
માં પહેચિલાં હોવા છતાં પણ જમ જળમાં જ
પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ ચૈતન્ય સર્વમાં રહેલું
હોવા છતાં પણ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી જ જીવ-
રૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ મહાચૈતન્ય સધળા
સંકલ્પોથી રહિત છે, સધળાં નામોથી રહિત છે
અને અવિનાશી છે. જીવ, જગત તથા ઇન્દ્રિય
ઇત્યાદિ નામો તેમાં જ કલ્પેલાં છે.^૬ વિદ્વાનોની
દષ્ટિમાં એ ચૈતન્ય અંશોથી રહિત છે, સધળા
અનિર્વચનીય સંસારના સ્વરૂપભૂત છે અને
તેમાં સર્વની એકતા જોવામાં આવે છે.^૭ જમ
સમુદ્રમાં દેખવામાં આવતો અનેક પ્રકારના વિકા-
રવાળો તરંગાદિરૂપ મોટો ભેદ સમુદ્રથી બુદ્ધો
પડતો નથી, તેમ બ્રહ્મમાં દેખાતો અનેક પ્રકારો-
વાળો 'તુ-પણુ અને હું-પણુ' ઇત્યાદિરૂપ
મોટો ભેદ બ્રહ્મથી બુદ્ધો પડતો જ નથી. 'જો
ચૈતન્ય જગતને ઉત્પન્ન કરે છે' એમ માનતા હો
તા તે માનવું ફેરવીને એમ જ માનો કે, 'ચૈતન્ય
ચૈતન્યને જ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે જગત ચૈત-
ન્યથી બુદ્ધ નથી.' આમ માનવાથી એમ જ

સિદ્ધ થાય છે કે, 'ચૈતન્યથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, પણ કોઇને ઉત્પન્ન કરતું જ નથી.' આ વાત જ્ઞાનીઓ જ સમજે છે. પણ અજ્ઞાનીઓ તો એમ જ કલ્પના કરે છે કે, 'ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિના સમયમાં કાંઈક કાંઈક જુદું આવી પડે છે અને તેમ હોવાથી જગત ચૈતન્યથી જુદું છે' પણ એ અજ્ઞાન છે, ખરી રીતે ચૈતન્ય સર્વદા એકરૂપ અને અખંડ છે, છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને તે દુષ્ટ સ્વભાવવાળા ઉચ્ચ સંસારોના સમૂહોવાળું પ્રતીત થાય છે અને જ્ઞાનીઓને તે ઢવળ પ્રકાશરૂપ જ પ્રતીત થાય છે.^{૯-૧૨} ચૈતન્ય અનુભવસ્વરૂપ છે, તેથી તે સર્વદા સૂર્યાદિકને પણ પ્રકાશ આપનાર છે, સર્વ પ્રાણીઓને વિષયોના સ્વાદમાં નિમિત્તભૂત છે અને જીવોનાં જન્મોદિ થવામાં પણ નિમિત્તરૂપ છે.^{૧૩} તે કદી પણ અસ્ત પામતું નથી, ઉદય પામતું નથી, ઊઠતું નથી, બેસતું નથી, જતું નથી, આવતું નથી અને કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા કરતું નથી.^{૧૪} હે રામ ! નિર્મળ આકારવાળું અને પોતે પોતાનામાં જ રહેલું એવું એ ચૈતન્ય આ 'જગત' નામની ખટપટરૂપે પ્રતીત થાય છે.^{૧૫} જન્મ તેજ પોતાના જ સમૂહોથી ચલત પામતું હોય એમ જણાય છે અને જળ પોતાના જ સમૂહોથી ચલત પામતું હોય એમ જણાય છે, તેમ ચૈતન્ય પણ પોતાનાથી અલિપ્ત સૃષ્ટિના વિભ્રમેથી જ ચલત પામતું હોય એમ જણાય છે.^{૧૬} એ ચૈતન્ય નામનો અનુભવ સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વદા વાસ્તવિક રીતે પ્રકાશરૂપ છે, પણ અજ્ઞાનને લીધે પ્રકાશતો નથી. તે અંશેથી રહિત છે, છતાં પણ કલ્પનાથી અંશેને ધારણ કરે છે. તે પોતે જ સિદ્ધ જ છે. તે અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબરૂપ કૃત્રિમ વેષ ધારણ કરીને પોતાના અપરિચિત્તસ્વરૂપને ખૂલી જાય છે અને 'હું છું' એવી ભાવનાથી ધીરે ધીરે જીવપણું પામે છે.^{૧૭, ૧૮} આમ, જીવ-

પણું થવાને લીધે અનેકપણું આરંભ થઈ જાય છે. પછી અનેક જન્મ-મરણો થવાથી 'આ છે, આ નથી, આ લેવું અને આ છોડવું' ઇત્યાદિ વ્યવહારોના સ્થાનકરૂપ દેહાત્મભાવ દઢ થઈ જાય છે.^{૧૯} એ જ ચૈતન્ય દેહનાં સેકડો ચલનોથી સારાં-તર સાં કમોં કરીને જગતને ખનાવી લે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ખનાવતું જ નથી. પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યની કોતરમાં રહેલું અંકુરોના સમૂહરૂપ એ ચૈતન્ય અંકુર થઈ બહાર નીકળવા ધારે છે, ત્યારે સધળા સાકાર પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોનો સમાવેશ કરનાર આકાશરૂપ ચૈતન્ય તેને અવકાશ આપે છે, ચલત રૂપ ધર્મવાળું વાયુરૂપ ચૈતન્ય તેનું આકર્ષણ કં છે, જળરૂપ ચૈતન્ય પોતાના રસથી તેનું પોષણ કં છે, પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્ય દઢતા આપીને તેના પ અનુગ્રહ કરે છે અને તેજરૂપ ચૈતન્ય પોતાનું રૂ આપીને તેને પ્રકટ કરે છે. આ રીતે કારણપદાર્થ રૂપ ચૈતન્યોનો કાર્યપદાર્થરૂપ ચૈતન્યો પર અનુગ્રહ થવાથી સ્થિતિ યાદ્ય કરે છે. કાળરૂપ ચૈતન્ય અમુક વિરોધી પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોની ઉત્પત્તિને રોકીને અમુક પદાર્થોરૂપી ચૈતન્યોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે અને તેમની ઉપ અનુગ્રહ કરે છે. (જમકે-હેમંતઋતુ જવત અંકુરોથી વિરુદ્ધ ખડ આદિની ઉત્પત્તિને રોકી જવના અંકુરોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે સર્વ પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોમાં ફેરફાર કર્યા કરવો એ જ કાળરૂપ ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે.)^{૧૯-૨૧} પુષ્પોરૂપી ચૈતન્યોમાં ફેસરારૂપી ચૈતન્યોનો ધીરે ધીરે જમાવ થતાં ગંધ નામનું ચૈતન્ય પ્રકાશ થાય છે. માટીરૂપ ચૈતન્યોની અંદર રહેલું રસરૂપ ચૈતન્ય વૃક્ષોરૂપ ચૈતન્યોના જમાવ થાય, ત્યારે તે વૃક્ષોનાં મૂળિયાંપણને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩} મૂળિયાંરૂપ ચૈતન્યમાં રહેલું રસરૂપ પાતણું ચૈતન્ય ફળપણને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ રસરૂપ ચૈતન્ય નાની નાની શિરાઓરૂપ થઈને પાંદડાં આદિની રચનાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૪} એ જ ચૈતન્ય

તે સમયમાં ઇન્દ્રધતુધ્વના જેવા બુદ્ધા બુદ્ધા ગા પકડી, બૂનાં વૃક્ષોમાં નવીનતા સંપાદન રીતે અનુગ્રહ કરે છે. નવીનપણાતું સંપાદન રનારો જ જ અનુગ્રહ થાય છે, તે તે અનુગ્રહ તે પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે અને નરૂપ ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે થાય છે.^{૧૫} ઇતુઓતું રૂપ ધરીને ચૈતન્ય પોતપોતાના સમ-માં તે તે કાર્યોરૂપે દેખાવ આપે છે. જમકે, સંતત્કતુના સમયમાં પુષ્પોના તથા પલ્લ-ાના સમૂહોનો દેખાવ થાય છે, ઓળખતુના ભયમાં સૂર્યના તેજની શક્તિઓનો ગરમીરૂપે ખાવ થાય છે, વર્ષાત્કતુના સમયમાં રથામ પદ્મોઓની પંક્તિઓનો દેખાવ થાય છે, શરદ-તુના સમયમાં સઘળી જાતનાં ધાન્યોનો દેખાવ ાય છે, હેમંતત્કતુના સમયમાં દશે દિશાઓમાં હેમનો દેખાવ થાય છે અને શિશિરત્કતુના ભયમાં જળને પણ કઠિન બનાવી નાખે એવા પીતળ પવનનો દેખાવ થાય છે.^{૨૧-૨૮} આમ સંવત્સરો તથા યુગો આદિરૂપે કાળ પોતાની ર્થોદાને છોડતો નથી અને તે પણ ચૈતન્યનો જ વેવર્ત છે. જમ મોટી નદીમાં તરંગોના સમૂહો કેપ્ત્ર થયા કરે છે, તેમ ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિઓ કેપ્ત્ર થયા કરે છે.^{૨૯} ક્રૅટલાએક પદાર્થોને સ્થિર ાપવારૂપ અતુરાઈ કરનારો સૃષ્ટિનો એક જાત-ો નિયમ છે, તેથી સર્વ લોકોના આધારરૂપ મૂઢવી પ્રલયપર્થ ત ધરી ઉપર રહ્યા કરે છે. આ પણ ચૈતન્યનો જ વિવર્ત છે.^{૩૦} ચૈતન્યના વિવ-ર્તરૂપ આ બ્રહ્માંડની અંદર પાતાળ આદિ ચૌદે લોકોમાં અનેક પ્રકારના આહાર-વિહારો કરનારાં અને અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળાં પ્રાણીઓ વારંવાર અરે છે અને વારંવાર જન્મે છે, તે પણ ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે. જમ પાણીનો અભાવ થાય છે તો પરપોટાઓ જતા રહે છે, તેમ એક અજ્ઞાનનો અભાવ થાય છે તો જન્મ-મરણના પ્રવાહો મટી જાય છે.^{૩૧,૩૨} જમને પૂર્વ પૂર્વ

જન્મોની વાસનાને લીધે કામનાઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને મૂર્ખતાને લીધે સ્વરૂપના વિચારની વાતને પણ જાણે જાણતા નથી, તે કાળથી પર-વશ થયેલા તુચ્છ લોકો ઉન્મત્તોની પેઠે આ લોકમાં આવે છે, પરલોકમાં જાય છે, સ્થાવર થયા હોય તેમ ઊભા જ રહે છે, ભોગો ભોગ-વવાના કોતુકને લીધે ધર્મ આદિ સ્વાર્થોને અત્યંત મેળવે છે, તેમજ જન્મ-મરણોથી સંસા-રમાં લખ્યા કરે છે.^{૩૩}

આયાતિ યાતિ પરિવિઘ્નિતિ લીલયાતિસ્વા-ર્યાનુપાર્જયતિ ધાવતિ જન્મનાશૈઃ । ઉન્મત્તવદ્વિ-હિતભાવનમાહિતેહા મુમ્બા કૃતાંતવિવશા જનતા વરાકી ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો ‘ચિદાદિત્યસ્વરૂપવર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો

બોધ, અકામતા તથા કર્મરહિતતાથી આત્માની સ્વરૂપસ્થિતિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ઇત્યં સ્થિરતરાકારાઃ સંસારાવલયોજમિતઃ ।
સ્વમાવા વ્રજ્જળઃ સર્વાઃ ધુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥
વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-હે રામ ! એ રીતે અજ્ઞા-નની સ્થિતિપર્થ ત ચારે બાજુ અત્યંત સ્થિર આહારવાળી સંસારોની સઘળી પંક્તિઓ પો-તાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામે છે અને પાછી તેમાં જ અસ્ત પામે છે.^૧ આ સઘળું જગત વાસ્તવિક રીતે પોતાના અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય-માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના અધિ-ષ્ઠાન ચૈતન્યમાં જ લય પામે છે.^૨ તેમાંની સઘળી

x આ સાડગ્રીસમા સર્ગના અવિદ્યા, કામ તથા કર્મો-એઓથી આત્માતું આત્માપર્યં થયું છે; અને બોધથી, અકામપણાથી તથા કર્મરહિતપણાથી આત્માને સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવામા આવશે.

વસ્તુઓ એકએકથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એકએકથી નાશ પામે છે. જન્મ અગાધ જળના મધ્યમાં કાંઈ પણ પ્રદેશ જળથી ખાલી નહિ હોવાને લીધે, તે પ્રદેશમાં થતું જળનું ચલન પણ વાસ્તવિક રીતે અચલન જ છે, તેમ સર્વવ્યાપક મહાયૈતન્યમાં જ જગતનો આકાર થવારૂપ જ ચલન જોવામાં આવે છે, તે પણ વાસ્તવિક રીતે અચલન જ છે. કારણરૂપ કે કાર્યરૂપ જે કાંઈ જગત જોવામાં આવે છે, તે મહાયૈતન્ય જ જોવામાં આવે છે.^૩ જન્મ નિરાકાર આકાશમાં સૂર્યની ગરમીને લીધે ઝાંઝવાની નદીઓ જોવામાં આવે છે, તેમજ મહાયૈતન્યમાં સ્વભાવને લીધે આ સઘળી સૃષ્ટિઓ જોવામાં આવે છે.^૪ જન્મ પોતાનો, ધૂમતો ન હોવા છતાં પણ મદ પીવાથી તે ધૂમતો હોય તેવો જણાય છે, તેમ જ મહાયૈતન્ય છે તે જ પોતાના સ્વભાવને લીધે જગત જેવું જણાય છે.^૫ આ જગત બ્રહ્માના જ વેધાંતર જેવું છે, માટે અસત નથી અને તે બાધિત થઈ જાય છે, માટે સત પણ નથી. જન્મ કડાં વગેરે અલકારો સુવર્ણથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે સુવર્ણરૂપ જ છે, પણ નામ-રૂપના ભેદને લીધે સુવર્ણથી ભિન્ન જેવાં જણાય છે, તેમ સઘળું જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે બ્રહ્મરૂપ જ છે; પણ કલ્પિત નામ-રૂપના ભેદને લીધે બ્રહ્મથી ભિન્ન જેવું જણાય છે.^૬ હે રામ ! જન્મ આ જગત બ્રહ્મ છે, તેમ તમે જથી શબ્દને, રસને, રૂપને તથા ગંધને જણો છો, તે તમારો આત્મા (જીવ) પણ બ્રહ્મ જ છે અને તે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલો છે.^૭ નિર્મળ અને સર્વવ્યાપક પરમાત્મામાં બેપણું કે એક-પણું કાંઈ છે જ નહિ; માટે તેમાં ક્યાંય કાંઈ પ્રકારે બીજી કલ્પનાનો અવકાશ જ નથી.^૮ હે રામ ! અન્ય વસ્તુનું હોવું, નહિ હોવું અને સારી-નરસી સૃષ્ટિઓ એ સઘળું વાસનાથી જ કલ્પાય છે, માટે તે સઘળું માયામાં જ છે અથવા

આત્માથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે આત્મામાં જ છે.^૯ આત્માથી ન્યારી કાંઈ વસ્તુ જે સિદ્ધ હોય, તો તેને ઉત્પન્ન કરવાની આત્માને ઇચ્છા થવી સંભવે; પણ આત્માથી ન્યારી વસ્તુ છે જ નહિ, એટલે આત્મા કંઈ વસ્તુને ઇચ્છીને અથવા કંઈ વસ્તુનું સ્મરણ કરીને સૃષ્ટિ કરવાને માટે દોડે ! અને દોડે તો પણ શું ફળ પામે ?^{૧૦} એટલા માટે 'આ સૃષ્ટિ આત્માની ઇચ્છાથી થાય છે' એમ કહેવું સંભવતું જ નથી. 'આત્માને અમુક વસ્તુ જોઈએ છે અને અમુક વસ્તુ જોઈતી નથી' એવી રીતના કાંઈ પણ વિકલ્પો આત્મામાં લાગુ પડતા નથી. માટે આત્મા ઇચ્છાથી રહિત જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કરનાર, કરવાનાં સાધનો અને કરવાનાં કાર્યો એ સઘળું એક જ છે; માટે આત્માને કાંઈ પણ કરવું સંભવતું નથી. વળી આધાર, આધિય અને આધાત એક હોવાથી આધાર તથા આધારમાં રહેનાર પણ બુદ્ધા નથી; માટે આત્માને ક્યાંય રહેવું પણ સંભવતું નથી. આત્મા ઇચ્છા વગરનો છે, તેને 'મોક્ષ જોઈએ છે' એમ પણ નથી; કારણ કે, આત્મામાં બંધની કે મોક્ષની કલ્પના જ સંભવતી નથી.^{૧૧} હે રામ ! બ્રહ્મની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જ છે, બીજા કાંઈ પ્રકારની પણ નથી. છતાં તમારા સમજવામાં બ્રહ્મની કાંઈ બીજી સ્થિતિ હોય, તો ભલે તમે સુખી છતાં પણ દુઃખી થાઓ અને કામ-ક્રોધ આદિ સઘળાં દ્રવ્યોથી રહિત હોવા છતાં પણ તમે કટો થાઓ. હાથે કરી પોતાની ભૂલથી જ દુઃખી થશો, તેમાં મારો કાંઈ ઉપાય નથી.^{૧૨} હે રામ ! બીજું પણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. તમે પોતાનામાં કતોપણાના અભિનિવેશથી વારંવાર ઘણા પ્રકારનાં કર્મો કરશો, તો પણ વિષયોથી દેહનાં પાંચ ભૂતોને પુષ્ટ કરવા સિવાય તમને બીજું કશું સ્વરૂપોચિત કહેવાય એવું ફળ મળવાતું છે. તમે શાસ્ત્રના અને સદ્ગુરુના સંગવાળા છો, તો તમને અકર્તાપણામાં જ વિશ્વાસ બેસે તો બહુ

સારું; તમે પોતાના અકર્તાપણાનો વિશ્વાસ રાખી વાયુ વગરના સમુદ્રની પેઠે નિશ્ચય થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ અને સ્વચ્છ થાઓ.^{૧૦} આ સંસારમાં પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત કરાવે એવું સાધન ધણા અત્નથી તથા ધણા વેગથી દિશાઓના છેડાઓ સુધી ભમતાં પણ મળે એમ નથી. માત્ર પોતાના વિચારથી જ મળે એમ છે.^{૧૧} આવો નિશ્ચય રાખી-ને તમે મનથી બાહ્ય પદાર્થોના સમૂહોમાં દોડો નહિ; પણ તમે તમારા સ્વરૂપનો જ વિચાર કરો. તમે દેહરૂપ નથી, કારણ કે તમે રામ નથી; પણ વાસ્તવિક રીતે ચિદાનંદરૂપ જ છો.^{૧૨}

ગત્વા સુદૂરમાયં યત્નવતા જવેન નાસાદ્યતે
યેન સુપૂર્ણતૈતિ । મત્સેતિ મા વ્રજ પદાર્થગણ-
નિધયા ત્વં ન ત્વં ત્વમેવ પરમાર્થતયા ચિદાત્મા ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'હિપશમવણું' એ
નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો

જ્ઞાનીને કર્તાપણું, ભોક્તાપણું,
બંધ કે મોક્ષ નથી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

(ગદ્યમ્) एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत्
कर्तृत्वं दृश्यते । सुखदुःखादिषु योगादिषु वा
तदसन्न तु मूर्खाणाम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આ પ્રમાણે છે,
એટલા માટે સુખ-દુઃખ આપનારાં કર્મોમાં અ-
થવા સમાધિના અભ્યાસ આદિમાં તત્ત્વવેત્તા પુરુ-
ષોનું જ કર્તાપણું બેવામાં આવે છે, તે સુદૃઢ
છે નહિ અને મૂર્ખલોકોનું કર્મોમાં જ કર્તાપણું

- આ આગ્રીસમા સર્ગમાં પોતાના અસંગ
સ્વરૂપને નહિ બાહ્યનારા પુરુષને કર્તાપણું તથા ભોક્તા-
પણું છે અને બાહ્યનારા પુરુષને કર્તાપણું કે ભોક્તા-
પણું નહિ હોવાથી બંધ-મોક્ષ પણ નથી, એમ કહે
વામાં આવશે.

બેવામાં આવે છે તે છે જ. કારણ કે 'અમુક
પદાર્થ' લેવા યોગ્ય છે' એવી ઇચ્છારૂપ 'વાસના'
નામનો અંદર રહેલી મનની વૃત્તિનો જ નિશ્ચય
છે, તે જ 'કર્તાપણું' કહેવાય છે.^{૧૨} મનની
એવા પ્રકારના નિશ્ચયરૂપ ચેટાને લીધે જ તેવા
પ્રકારનું ફળ ભોગવવું પડે છે. પુરુષ પોતાની
વાસના પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે અને ક્રિયા કર્યા
પ્રમાણે ફળ ભોગવે છે. માટે જ વાસનાથી ક્રિયા
કરવામાં આવે, તો જ કર્તાપણું થાય છે અને
કર્તાપણું હોય તો જ ભોક્તાપણું થાય છે; એવા
સિદ્ધાંત છે.^{૧૩} કહ્યું છે કે, 'પુરુષ શરીરથી ક્રિયા
કરતો હોય કે ન કરતો હોય, તો પણ મનમાં જ
વાસના હોય તે પ્રમાણે તેને સ્વર્ગમાં કે નરકમાં
ફળ ભોગવવું પડે છે.' આમ હોવાથી જમણે
આત્મતત્ત્વ બાહ્ય નથી એવા પુરુષો ક્રિયા કરતા
હોય કે ન કરતા હોય, તો પણ તેઓ વાસના-
વાળા હોવાને લીધે તેમને કર્તાપણું છે. પણ
તત્ત્વવેત્તાઓ તો વાસના વગરના જ હોય છે,
તેથી તેમને કર્તાપણું નથી.^{૧૪} જણે તત્ત્વબાહ્ય
હોય એવા પુરુષની વાસના શિથિલ થઈ ગયેલી
હોય છે, એટલા માટે તે પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય
તો પણ તે ક્રિયાના ફળનું અનુસંધાન કરતો
નથી. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો આસક્તિ વગરની બુદ્ધિ-
વાળો હોવાને લીધે ફળ જ શરીરનું ચલનમાત્ર
કરે છે અને તેમ કરતાં કદાચ તે ચલનરૂપ કર્મનું
ફળ થાય, તો પણ 'આ સમૂહ' કર્મફળ આત્મા જ
છે' એમ સમજીને તેનો અનુભવ કરે છે. માટે
એવા પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય છતાં પણ અકર્તા છે
અને આસક્તિવાળો અજ્ઞાની પુરુષ તો ક્રિયા ન
કરતા હોય તો પણ મનમાં વાસનાઓ હોવાને
લીધે કર્તા જ છે. મન જ કામ કરે તે જ કામ
કર્યું કહેવાય છે અને મન જ કામ ન કરે તે કામ
ન કર્યું જ કહેવાય છે. એટલા માટે મન જ કર્તા
છે, દેહ કર્તા નથી.^{૧૫} સંસાર ચિત્તથી જ આવેલો
છે, ચિત્તમય જ છે, ચિત્તમાત્ર જ છે અને ચિત્ત-

માં જ રહી છે. એવા જ્ઞાનથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષને વિષયો તથા વાસના એ સઘણું હિપ્તમાં ધરેલું જ હોય છે. એટલા માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે એકલો જ છે, પણ વાસનાના સંબધવાળો નથી. જેમ ગ્રંઝવાનું પાણી વર્ષાક્રતુમાં લીન થઈ જાય છે અને હિમનો કણ પ્રયત્ન તડકામાં લીન થઈ જાય છે, તેમ આત્મવેત્તાઓનું મન પરમ શાંતિ પામીને બ્રહ્મમાં જ લીન થઈ જાય છે અને બ્રહ્મપણથી જ રહે છે.^૮ જ્ઞાની પુરુષનું સ્થિર થયેલું મન વિષયોના આનંદવાળું હોતું નથી, સ્વરૂપના આનંદથી રહિત હોતું નથી, ચચુળ હોતું નથી, પાપાણુ આદિની પેઠે જડ પણ હોતું નથી, 'છે' એમ પણ જણાતું નથી, 'નથી' એમ પણ જણાતું નથી અને 'એ સ્થિતિઓમાંની કોઈ સ્થિતિઓની સધિમાં છે' એમ પણ કહી શકાતું નથી.^{૧૦} જેમ હાથી નાના ખાખોચિયામાં ખૂચી જતો નથી, તેમ જ્ઞાનીનું મન આ વાસનામય તુચ્છ સસારમાં ખૂચી જતું નથી. મુખનું મન તો વિષયોની રચનાને જ દેખે છે, પણ આત્મતત્ત્વને દેખતું જ નથી.^{૧૧} આ વિષયમાં એક બીજું દ્રષ્ટાંત કહ્યું છે તે તમે સાંભળો. જના મનમાં ખાડામાં પડવાની વાસના લાગી રહી હોય છે, તે માણસ ખાડામાં ન પડ્યા હોય તો પણ અને શયનમાં સૂતો હોય છતાં અથવા આસન પર બેઠો હોય છતાં પણ ખાડામાં પડવાના દુષ્કર્મો અનુભવ કરે છે. જ્ઞાની માણસ સાક્ષાત્ ખાડામાં પડતો હોય, તો પણ પોતાનું મન અત્યંત શાંત હોવાને લીધે શય્યાના તથા આસનના સુખને અનુભવ કરે છે. આ બે માણસોમાં પહેલો માણસ પોતે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો કર્તા બન્યો છે, ત્યારે બીજો માણસ ખાડામાં પડવાનો કર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા બન્યો છે. માટે 'પુરુષનું (પોતાનું) મન જેવું હોય તેવોજ તે થઈ જાય છે, એટલે

સિદ્ધાંત છે.^{૧૨} હે રામ ! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે કોઈ ક્રિયા કરો કે ન કરો, તે પણ તેમાં તમારા મનને સર્વદા આસક્તિરહિત જ રાખજો. આત્મતત્ત્વથી ન્યારું બીજું કોઈ છે જ નહિ કે તેમાં આસક્તિ રાખવી સંભવે. તમે તમારા ચિત્તની શુદ્ધિના પ્રભાવથી એમ જ સમજો કે, 'જ કોઈ આ જગત સંબધી છે, તે સઘણુ આભાસમાત્ર જ છે.'^{૧૩} તત્ત્વવેત્તા પુરુષને નિશ્ચય થાય છે કે, 'આત્માને સુખ-દુઃખ લાગુ જ પડતાં નથી; આધાર કે તેમાં રહેનાર એ કોઈ આત્માથી જુદાં છે જ નહિ, હું સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો છું, મોવાળાના છેડાના હજારમા ભાગ જેવો સૂક્ષ્મ છું; અકર્તા છું તથા અલોકતા છું; અથવા જ કોઈ આ દશ્ય છે તે સવળું હું જ છું, અથવા સર્વ જગતનો પ્રકાશક તથા સર્વવ્યાપક હું જ છું,' ત્યારે તેને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિની અને અનિષ્ટના નાશની ચિંતા રૂપી જ્વર શમી જાય છે. તે તત્ત્વવેત્તાના ચિત્તનું વૃત્તિ પ્રારબ્ધના ભોગને માટે કેવળ લીલાથી જ વ્યવહારમાં રહે છે.^{૧૪} જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની વૃત્તિ સકટોના સમયમાં પણ આત્માનંદથી જ ભરપૂર રહે છે. જેમ આંદની પોતાના ઉત્તરથી જગતને શણગારે છે, તેમ તે ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્મભાવથી જગતને શણગારે છે. જ્ઞાની પુરુષ મનમ વાસનાઓથી રહિત હોવાને લીધે ક્રિયાઓ કરતો હોય તો પણ અકર્તા જ છે; કારણ કે કર્મોના લે કરવો એ મનની વાસનાઓનું જ કામ છે. જ્ઞાની પુરુષ પોતાના યત્નથી હાથ-પગ આદિ ચલાવવારૂપ કર્મ કરે છે, તો પણ તેનું મન વાસનાઓથી રહિત હોવાને લીધે તે જ્ઞાની કર્મન કળને અનુભવ કરતો નથી.^{૧૫} આ રીતે મન કે જ સઘળાં કર્મોનું, સઘળી ઇચ્છાઓનું, સઘળ પદાર્થોનું, સઘળા લોકોનું અને સઘળી ગતિઓનું બીજ છે, તેનો જ ત્યાગ કરવામાં આવે તો સઘળાં કર્મોના નાશ થઈ જાય છે, સઘળ

હુ:ખો ક્ષય પામે છે અને સઘળાં પુણ્ય-પાપો ક્ષય પામે છે. જ્ઞાની પુરુષને પોતાથી બુદ્ધ કંઈ હોતું જ નથી. તેથી તે પુરુષ માનસિક કર્મોમાં કે શારીરિક કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી. આમ તે આસક્ત હોતો નથી, તેથી તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી. આ પ્રમાણે તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી, તેથી તે તે કર્મોનાં ગુણ-દોષોથી પણ તે દૂષાતો નથી.^{૧૬} કાંઈ બાળક મનથી નગરને રચે છે અને તેને શાળાએ છે. આમ તે લીલાભાવથી કાંઈક સુખ પામે છે. છતાં 'જ મને કંઈ' છે તે નથી જ ક્યું' અને આ સુખ ખરું બનેલું નથી, માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી' એમ સમજીને તે સુખથી લેપાતો નથી. પછી મનથી જ તે નગરને નષ્ટ કરી નાખે છે અને લીલાભાવથી કાંઈક દુ:ખ પામે છે. છતાં 'મનથી જ થયું તે નથી જ થયું' એમ સમજીને તે દુ:ખથી લેપાતો નથી. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યક્ષ રીતે કર્મો કરતો હોય તો પણ 'આ સઘળું સ્વરૂપમાં કલ્પિત જ છે' એવી બુદ્ધિને લીધે તે કર્મોનાં ફળોથી લેપાતો નથી. જગત-સ બંધી સઘળા પદાર્થોમાંના કટલાક ત્યાગ્યતાથી તેમજ આશ્વતાથી વ્યવહારમાં લેવામાં આવે છે, પણ તેઓમાં કુ ખનુ કારણ કાંઈ પણ નથી. કારણ કે, કાંઈ પણ પદાર્થ અવિનાશી અને આત્માથી બુદ્ધો સમવતો નથી. માટે તેઓમાં પણ તબજવા યોગ્ય પણ નથી અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પણ નથી. આમ હોવાથી આ આત્મા અકર્તા છે તથા અલોકતા છે અને તે આત્મામાં આ જ કર્તાપણું બોવામાં આવે છે, તે ખોટી રીતે કેવળ આરોપિત જ છે.^{૧૭,૧૮} 'દેહધારીથી સઘળાં કર્મોનો લાગ બની શકે જ નહિ' એ ન્યાય પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષથી પણ ભોજન આદિ આવશ્યક ક્રિયાઓનો ત્યાગ બની શકે જ નહિ. પણ આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવને લીધે 'આ ક્રિયાઓ વારતાવિક રીતે છે જ નહિ' એમ જ્ઞાની પુરુષ

સમજે છે. માટે જ્ઞાનીને કર્તાપણું કે લોકતાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ વિચાર કરતાં કાંઈ ક્રિયાઓ જ નથી. એમ હોવાથી કર્તાપણું કે લોકતાપણું પણ છે જ નહિ. જમ-ની બુદ્ધિને ઇન્દ્રિયોએ, વિષયોમાં રાગ-દ્વેષ આદિએ અને તેમનાં કારણભૂત પુણ્ય-પાપોએ પરવશ કરી નાખેલી હોય છે, એવા અજ્ઞાનીઓ-ને જ કર્તાપણું તથા લોકતાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સ્વતંત્ર વિચારવાળા જ્ઞાની પુરુષોને કર્તાપણું કે લોકતાપણું પ્રાપ્ત થતાં નથી.^{૧૯} જમનું મન સંસારમાં આસક્ત નથી, તેમને બંધ જ નથી અને બંધ નહિ હોવાથી મોક્ષ પણ નથી. પરંતુ જમનું મન સંસારમાં આસક્ત હોય છે, તેમને તો બંધ તથા મોક્ષ આદિ સઘળું છે.^{૨૦} જ્ઞાનીપુરુષને યથાર્થ રીતે સઘળું આત્મતત્ત્વજ્ઞ જ બોવામાં આવે છે, માટે જ્ઞાનીપુરુષ પોતાની દષ્ટિથી કાંઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કરતો નથી અને કાંઈ પદાર્થમાં બેપણું કે એકપણું ગણતો નથી. તે તો એમ જ સમજે છે કે, આત્મ તત્ત્વ સઘળી શક્તિઓવાળું હોવાને લીધે તે જ આ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આદિ સઘળું દેખાડે છે. કાંઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ અથવા કાંઈ પદાર્થમાં બેપણાની કે એકપણાની બુદ્ધિ, જ્ઞાની પુરુષને સ્વરૂપથી ભિન્ન દષ્ટિથી હોતી નથી; પણ બીજાઓને બ્રાંતિને લીધે જ્ઞાની પુરુષમાં 'તે છે' એમ પ્રતીત થાય છે. બંધ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, બંધનું સાધન પણ નથી અને મોક્ષનું સાધન પણ નથી; બંધ-મોક્ષ આદિની પ્રતીતિરૂપ કુ ખ અજ્ઞાનને લીધે જ છે, માટે તે જ્ઞાનથી ટળી જાય છે.^{૨૧,૨૨} હે રામ! જગતમાં મોક્ષ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા છે અને બંધ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે, અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષ મિથ્યા કલ્પ્યા છે. આથી તમે સર્વ કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરી, અહંકારથી રહિત થઈ, ધીંગ થઈ, વ્યવહાર કરવા છતાં પણ બુદ્ધિથી

આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખીને પૃથ્વીમાં રહે. ^{૨૩}

સંકલ્પિતા જગતિ મોક્ષમતિર્મુષૈવ સંકલ્પિ-
તા જગતિ વંધમતિર્મુષૈવ । સંત્યજ્ય સર્વમનહંકુ-
તિરાત્મનિષ્ઠો ધીરો ધિયા વ્યવહરન્શુચિરામ તિષ્ઠ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો ‘ઉપશમવર્ણન’ એ
નામનો સર્ગ ૩૮ માં સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૩૯ મો ~~~~~

રામને પ્રબોધ કરવા માટે વસિષ્ઠનો વિચાર

॥ રામ ઉવાચ ॥

(ગદ્યમ્) મગવન્નેવંસ્થિતે પરબ્રહ્મણ્યેવ વિદ્ય-
માને કુત્ત ઇવામિત્તિચિત્રરૂપાયાઃ સુદેરાગમ
ઇતિ કથય મહાત્મન ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન! આમ છે, તો
એક અને નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મમાં ભીંત વગરના
ચિત્ત જેવી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ? હે
મહાત્મા! આ મને કહે. ^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાજકુમાર! જ બ્રહ્મ
તત્ત્વ છે, તે જ આ જગતરૂપે દેખાવ આપે છે.
એ બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે; એટલા માટે કાચ-
પણું, કારણપણું, એકપણું, અનેકપણું, આદિ-
પણું અને અંતપણું ઇત્યાદિક સઘળી શક્તિઓ
બ્રહ્મમાં દેખાય છે. ^{૨,૩} જ શક્તિઓ છે તેઓ
પણ બ્રહ્મ જ છે, ખીજું કંઈ નથી. જમ સમુદ્રના
જળનું પૂર ચંદ્રના ઉદયને લીધે પ્રકુલિત થઈ
તરંગોના નાચ આદિ અનેક આકારો દેખાડતું
જેવામાં આવે છે, તેમ પરમાત્મા પણ પોતાના
ચૈતન્યપણાને લીધે જીવપણાને અને કર્મભય,
વાસનાભય તથા મનોભય સઘળી શક્તિઓને
એકઠી કરે છે, દેખાડે છે, ધારી રાખે છે, ઉત્પન્ન
કરે છે અને પાછી તિરોહિત કરી દે છે. ^{૪,૫}

* આ યોગશ્યાનાસમા સર્ગમાં, બ્રહ્મનું સર્વ-
શક્તિમાનપણું, રામના મોહનો વિસ્તાર અને રામને
સમજાવવા સારું વસિષ્ઠે કશેલો વિચાર કહેવામાં આવશે.

સઘળા જીવોની, સઘળા દેખાવોની અને સઘળા
પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સર્વદા બ્રહ્મથી જ થયા કરે
છે. ^૬ જમ સમુદ્રના તરંગો સર્વદા સમુદ્રમય જ
છે, સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા
સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે; તેમ સઘળા પદાર્થો
સર્વદા બ્રહ્મમય જ છે, બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન
થાય છે અને પાછા બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જાય છે. ^૭

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન! આ આપનાં
વાક્યોનો સંદર્ભ પરસ્પરથી અલગ તો વિરુદ્ધ
જણાય છે; આથી તેનો અભિપ્રાય મારા સમજ-
વામાં આવતો નથી. ^૮ જને છ થે ઇન્દ્રિયો પહેા-
ચતી નથી, એવું ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ ક્યાં અને
જડરૂપ આ પ્રપંચની રચના ક્યાં? ચૈતન્યમાંથી
જડ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું જ સંભવતું નથી.
જે આ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો બ્રહ્મ
જેવો જ હોવો જોઈએ. ^૯ ‘જ જમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલ હોય, તે તેવું જ હોવું જોઈએ.’ એવો નિયમ
દેખાય છે. જમ કે દીવામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો દીવો
દીવા જેવો જ હોય છે, પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો
પુરુષ પુરુષ જેવો જ હોય છે અને ધાન્યથી ઉત્પન્ન
થયેલું ધાન્ય ધાન્ય જેવું જ હોય છે. ^{૧૦} આમ છે,
તેથી પ્રપંચ જ નિર્વિકાર બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલ
હોય તો નિર્વિકાર જ હોવો જોઈએ, પણ જડ
ન હોવો જોઈએ. ^{૧૧} હવે જગત બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન
થયું છે, એટલે પ્રપંચ તો જડ જ છે; આમ
જ્યારે તે જડ છે, ત્યારે તે પરમાત્માથી જુદો
છે. આથી નિષ્કલક પરમાત્મામાં જડ પદાર્થની
ઉત્પત્તિરૂપ કલંક પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૧૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જ કંઈ આ
જગત દેખાય છે તે બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મમાં કંઈ પ્રકા-
રનો મેલ છે જ નહિ. સમુદ્રમાં તરંગોના સમૂહો-
રૂપે જળ જ સ્ફુરે છે પણ ધૂળ સ્ફુરતી નથી, તેમ
બ્રહ્મમાં પ્રપંચરૂપે ચૈતન્ય જ સ્ફુરે છે પણ જડ
સ્ફુરતું નથી. હે રઘુવર! જમ અગ્નિમાં ઉજળપણા
વિના ખીજી કંઈ કદપના જ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં ચૈત

ન્યમણા વિના બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી. ^{૧૪૧૫}

રામ બોલ્યા:-હે પ્રભુ ન! પ્રભુ તો દુઃખ-રહિત છે ત્યારે પ્રભુથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત દુઃખમય જ છે; માટે પ્રભુની અને જગતની એકતા ન જ હોવી જોઈએ. આગ છતાં આપ એકતા કહે છે, માટે આપના વચનનો અર્થ મારાથી સમજતો નથી. ^{૧૬}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે રામચંદ્ર-જીએ શંકા કરી, ત્યારે મુનિવર વસિષ્ઠજીએ રામને ઉપદેશ કરવાના સંબંધમાં વિચાર કર્યો કે, “હજી આ રામની બુદ્ધિ અત્યંત પ્રકૃત્તિત થઈ નથી, પણ કાંઈક નિર્ભજ થયેલી છે અને તેથી તે જગત સંબંધી તર્કોમાં તણાતી બન્ય છે. ^{૧૭, ૧૮} જ પુરુષ પ્રભુવિચારમાં પ્રતીણ થયો હોય, બાણ-વાનું બળી સૂક્યો હોય અને જ પુરુષ વિવે-કના બળથી મોક્ષના ઉપાયરૂપ એવી વાણીના પારને પહોંચ્યો હોય, તે પુરુષની દૃષ્ટિથી તો પ્રભુમાં કોઈ પણ દોષ નથી; કારણ કે ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મમાં ક્યાંય પણ જગતરૂપી મેલ છે જ નહિ. આ વિષય જ્યાં સુધી રામને જાણ્યોજાણ્યો કહે-વામાં આવશે નહિ, ત્યાં સુધી રામને વિશ્રાંતિ મળશે નહિ. ^{૧૯, ૨૦} પરંતુ રામની બુદ્ધિ હજી સુધી પૂર્ણ વ્યુત્પન્ન (પ્રતીણ) થઈ નથી. તે અર્થ વ્યુત્પન્ન થઈ છે. માટે રામની પાસે જોખ્યોજોખી વાત કહી દેવી પણ અનુકૂળ પડે તેમ નથી. રામ હજી સુધી ભોગદૃષ્ટિથી દરથોની જ ભાવના કરે છે, એટલે તેમનો બોધમાં પ્રવેશ થતો નથી. ^{૨૧} જને પ્રભુ-દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેને ભોગની ઇચ્છા થાય જ નહિ. જ્યારે ભોગની ઇચ્છા કોઈ પણ ન હોય, ત્યારે જ સઘળું પ્રભુ છે, એવા સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. ^{૨૨} પ્રથમ તો ગુરુએ શમ-દમ આદિ ગુણોથી શિષ્યને શુભ કરવો જોઈએ અને પછી ‘સઘળું પ્રભુ છે’ અને ‘તું પણ શુદ્ધ પ્રભુ છે’ એવો બોધ કરવો જોઈએ. ^{૨૩} જ શિષ્ય અજ્ઞ હોય અને અધુન સમજતો હોય, તેને

જ ગુરુ ‘સઘળું પ્રભુ છે’ એવો બોધ આપે છે, તે ગુરુ શિષ્યને મોટાં નરકોના સમૂહમાં જ નાખે છે. ^{૨૪} જને ભોગોની ઇચ્છા ટળી ગઈ હોય, મનો-રથો ન રહ્યા હોય અને જની બુદ્ધિ વ્યુત્પન્ન થઈ હોય એવા મહાત્મા શિષ્યને જ ‘પ્રભુમાં અવિદ્યારૂપ મેલ છે જ નહિ’ એમ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે. ^{૨૫} શિષ્યની બુદ્ધિની પરીક્ષા કર્યા વિના જ ગુરુ તેને બોધ આપે છે, તે મૂઢબુદ્ધિવાળો ગુરુ જ જગતનો પ્રલય થતાં સુધી નરકમાં પડ્યો રહે છે.” અજ્ઞાતરૂપી અધિકારને તોડનારા પ્રૃથ્વી-ના સૂર્યરૂપ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ^{૨૬, ૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે નિષ્પાપ રામ ! પ્રભુમાં પ્રપંચની કલ્પનારૂપ કલંક છે કે નહિ ? એ વાત તમે પોતાની મેળે જ સમજશો; અને નહિ સમજો તો તે વિષય સિદ્ધાંતના સમયમાં (નિર્વાણ-પ્રક-રણમાં) તમને કહેવામાં આવશે, પણ હમણાં કહેવામાં નહિ આવે. ^{૨૮} હમણાં તો તમે એટલું જ સમજો કે, ‘પ્રભુ સઘળી શક્તિઓવાળું છે, સર્વ વ્યાપક છે, અપરિચિન્ન છે અને જ સર્વ છે’ તો હું જ છું. ^{૨૯} તમે કેટલાએક ઇન્દ્રબળ કરનારા લોકોને જુઓ છો. તેઓ માયાથી વિચિત્ર ક્રિયા-ઓ કરીને સાચાને ખોટું કરી દે છે અને ખોટાને સાચું કરી દે છે. તે જ પ્રમાણે આ આત્મા પણ માયાથી રહિત હોવા છતાં પણ માયાવી જોવા છે, તે મોટી ઇન્દ્રબળ કરનારો છે, તે ઘડાને લગડું કરી નાખે છે, લગડાને ઘડો કરી નાખે છે, પથ-રામાં લતાને ઉત્પન્ન કરે છે, મેરુપર્વતના સુવ-ર્ણના શિખરમાં નંદનવન બનાવે છે, લતામાં પથરાતે ઉત્પન્ન કરે છે, કલ્પવૃક્ષોમાં રત્નોના ગુચ્છો ઉત્પન્ન કરે છે અને ગંધર્વનગરમાં બગી-ચાની પેઢે આકાશમાં વાડી વાવે છે. તે બલિવ્ય-આકાશમાં કલ્પનાથી નગરપણું કરી દે છે. જમ ગંધર્વનગરના રાજાના અંતપુરમાં તે ઘણી રાણીઓને લાવી ચૂકે છે, તેમ આકાશને નીલ-

તાથી રહિત કરીને ધરતી પર લાવી મૂકે છે.^{૩૦-૩૨}
 જગતમાં જે કાંઈ છે, જે કાંઈ થશે અને જે કાંઈ થઈ ગયું છે, તે સઘળું માણિક્યોથી ખાધેલી ભૂમિકાઓમાં પડેલા આકાશના પ્રતિબિંબ જેવું છે. પરમાત્મા પોતે જ માયાથી વિચિત્રતા પામીને સર્વ દરયોરૂપે પોતાનો જ દેખાવ આપે છે. એટલા માટે સર્વ સ્થળોમાં સર્વ પ્રકારોથી સઘળું જગત સંપૂર્ણ રીતે સંભવે છે અને વાસ્તવિક રીતે એક જ વસ્તુ છે. તો હે રામ! હવે હવેનો, કોષનો કે વિરમયનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો? આથી ધીરજવાળા પુરુષે સર્વદા સંમતાથી જ રહેવું જોઈએ.^{૩૩-૩૪} સમતાથી સંયુક્ત થયેલા જ્ઞાની પુરુષ કદી પણ વિસ્મય, ગર્વ, મોહ, હર્ષ તથા ક્રોધ આદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે સમતા પ્રાપ્ત ન થાય, તો આ દેશ-કાળના જગતમાં વિચિત્ર રચનાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સમુદ્ર યત્ન વગર જ પોતામાં તરંગોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાને તે તિરસ્કાર કરતો નથી, તેમ આત્મા યત્ન વગર જ પોતાનામાં આ બ્રહ્માંડોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાને તિરસ્કાર કરતો નથી.^{૩૫,૩૬} આથી સિદ્ધ થયું કે, જેમ દૂધમાં ધી રહ્યું છે, માટીમાં ઘડો રહ્યો છે, તંતુઓમાં વસ્ત્ર રહ્યું છે અને બીજામાં વડ રહ્યો છે, તેમ આત્મામાં જ સઘળી શક્તિઓ રહેલી છે અને તેઓ પ્રકટતા પામીને વ્યવહારમાં આવે છે. આ જ વ્યવહારદષ્ટિ કહી તે એક જાતની કલ્પના જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જગત તરંગોની પેઠે રચાયેલું જ નથી; માટે જગતમાં કોઈ કર્તા પણ નથી, ભોક્તા પણ નથી અને કાંઈના વિનાશ પણ નથી.^{૩૭-૪૦} કેવળ આત્મતત્ત્વ સાક્ષી છે, નિષ્કલંક છે અને સમતાને લીધે કાંઈ પણ ગડબડ નહિ પામતાં સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે. એ આત્મતત્ત્વની સત્તાથી જ આ સઘળો પ્રપંચ બને છે. જેમ લીલાની સત્તાથી પ્રકાશ પોતાની મેળે જ થાય છે, જેમ સૂર્યની

સત્તાથી દિવસ પોતાની મેળે જ થાય છે અને જેમ પુષ્પની સત્તાથી સુગંધ પોતાની મેળે જ થાય છે, તેમ આત્માની સત્તાથી જગત પોતાની મેળે જ થયું છે.^{૪૧,૪૨} આ જગત આભાસમાત્ર જ છે અને દેખાયા કરે છે એટલું જ છે; પણ તે બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળું નથી. જેમ વાયુનું ચલન વાયુથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય (નિર્-પણ કરી શકાય નહિ એવું) છે. જગત આત્માના સામીપ્યમાત્રથી પ્રકટ થાય છે અને તેના દોષોને આત્માને વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ લેખ નથી; તે છતાં આત્મા જાણે જગતને કર્તાહર્તા હોય, એમ આપણા અજ્ઞાનને લીધે જણાય છે. આમાં કેવળ એટલું સમજવાનું છે કે, જેમ પુષ્પો જેના તારાઓ આકાશમાં ફાઈ સમયે પ્રકટ થાય છે, કોઈ સમયે થોડા પ્રકટ થાય છે અને કોઈ સમયે પ્રકટ થતા જ નથી, તેમ આત્મામાં આ બ્રહ્માંડો અજ્ઞાનતા સમયમાં પ્રકટ થાય છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયમાં થોડાં પ્રકટ થાય છે અને જ્ઞાનની પાકદશાના સમયમાં પ્રકટ થતાં જ નથી.^{૪૩,૪૪} જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેનો નાશ થવો સંભવે, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય તેનો નાશ થવો કેમ સંભવે? ^{૪૫} જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે છે. માટે જે જગતને ઉત્પન્ન થયેલું માનીએ, તો આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું અને આત્માથી જ સત્તા પામેલું માનવું જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જે પદાર્થ જે પદાર્થની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય, તેની ઉત્પત્તિ માનવી પણ અયોગ્ય છે. એટલા માટે જગતની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી અને ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી, એટલા માટે જગત

તની જુદી સ્થિતિ હોવી એ પણ સંભવિત નથી
જ. ૪૭, ૪૮ આમ હોવાથી સમજવાનું એ છે કે,
બીજી દોઢી સામગ્રીથી નહિ પણ વાસ્તવિક સત્ય
ચિત્સ્વરૂપના બળથી જ સર્વ પદાર્થોના દેખાવ
થાય છે. ૪૯ દેખાવ થતાં જ આત્માને તે તે પદાર્થોમાં
અભિમાનનો ઉદય થાય છે. તે અભિમાન
કાળે કરી દબ થાય છે અને તેનું દબાણ થતાં
તુરંત જ સાખો રૂઢ થવાળું, વિચિત્ર શુભાશુભરૂપ
ફળોનાં સમૂહોવાળું અને ઘણી ઘણી શાખાઓ-
વાળું સંસારરૂપી વૃક્ષ ઘણું વીસ્તીર્ણ તથા ઘણું
ઉન્નત થાય છે. ૫૦ હે રામ ! આત્માના અધનરૂપ
આ સંસારરૂપી વૃક્ષ આશાઓરૂપી માંજરોવાળું
છે, દારણ દુઃખાદિકરૂપી ફળોવાળું છે, ભોગોરૂપી
પલ્લવીવાળું છે, જરારૂપી ઘોળાં પુષ્પવાળું છે
અને તુષેણ્યોરૂપી લતાઓથી શોભી રહ્યું છે.
તેને વિવેકરૂપી ખડ્ગથી કાપી નાખીને તમે જીવ-
નુમુક્ત થાઓ અને થાંભલાથી છૂટા થયેલા મોઢા
હાથોના પેઠે અહીં વિહાર કરો. ૫૧

આશામંજરિતાકૃતિ વિફલિતં દુઃખાદિભિ-
ર્દારૂણભોગેઃ પલ્લવિતં જરાકુસુમિતં તુષ્ણલતા-
માસુરમ્ । સંસારામિષ્ઠવૃક્ષમાત્મનિગદં છિત્ત્વા
વિવેકાસિના મુક્તસ્ત્વં વિહરેહ વારણપતિઃ સ્વંમા-
દિવ્યોન્મોચિત્તઃ ॥ ૫૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો ‘સર્વેકલ્પપ્રતિપાદન’ એ
નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો*

જીવ અને ઉપાધિનું* બ્રહ્મપણું

॥ રામ ક્વાચ ॥

ઉત્પત્તિઃ કથમેતેષાં જીવાનાં વ્રજ્જળાઃ પદાત્ ।
કિયતી કીદૃશી ચેતિ વિસ્તરેણ વદ પ્રમો ॥૧॥
રામ બોલ્યાઃ-હે પ્રભુ ! બ્રહ્મના સ્વરૂપમાંથી

આ જીવોની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ છે ? એ ઉત્પત્તિ
કેટલા પ્રમાણવાળી છે અને કેવા પ્રકારની છે,
એ આપ વિસ્તારથી કહો. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે મહાબાહુ ! આ વિચિ-
ત્ર પ્રાણીઓની જાતિઓ જ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે,
જ રીતે નાશ પામે છે, જ રીતે મુક્ત થાય છે,
જ રીતે વધે છે અને જ રીતે તિરોહિત થઈને
રહે છે, તે સંબંધમાં હું સંક્ષેપથી તમારી પાસે
કહું છું. હે નિષ્પાપ ! તમે તે સાંભળો. ૨૦ નિર્મળ
પરબ્રહ્મ સંબંધી ચૈતન્યશક્તિ પોતાનામાં રહેલી
વાસનાઓના અનિર્વાચ્ય ભગવાદરૂપ યદ્યદ્વાથી
કલ્પના કરવા લાગતાં પોતે સર્વશક્તિમાન
હોવાને લીધે પ્રથમ, ભવિષ્ય આકારોના સૂક્ષ્મ
સ્ફુરણરૂપે ગોઠવાય છે. ૨ એ સૂક્ષ્મ-સ્ફુરણરૂપ
ચૈતન્યશક્તિ ઘાટાપણને પ્રાપ્ત થઈને પાછળથી
કાંઈક વધારે કલ્પના કરવા લાગે છે, ત્યારે મત્તરૂપે
ગોઠવાય છે અને તે મન જીવની ઉપાધિરૂપ કહે-
વાય છે. ૩ એ મન પોતાની બ્રહ્મપણારૂપ સ્થિતિને
બણે છોડી દેતું હોય એવું થઈને પોતાના
સંકલ્પમાત્રથી જરા વારમાં આ ગંધર્વતગર
(પ્રાત કાળે ગ્રાકળમાં સૂર્યનાં કિરણોના સંપર્કથી
દેખાતાં હરયંદનાં હાટકાં) જેવાં મિથ્યા દરશને
બનાવે છે. ૪ આ બનાવના આરંભમાં ચૈતન્ય
સ્વયં પ્રકાશ હોવા છતાં પણ શૂન્ય જેવું પ્રતીત થાય
છે અને તેવી અવસ્થાવાળું જ રહીને અનુભવમાં
આવતાં એ જ આકાશ કહેવાય છે. મનરૂપ
ચૈતન્ય પોતાની અંદર પોતે જ બનાવેલા એ
આકાશમાં બ્રહ્મનો સંકલ્પ કરીને પોતાને જ
બ્રહ્મા થયેલું દેખે છે અને તે બ્રહ્મા દક્ષ આદિ

* આ ચાળીસમા સર્ગમાં ઉપાધિઓને લીધે
જીવોની ઉત્પત્તિ થવાનું અને જીવોના તથા ઉપાધિઓના

પ્રાતિમાત્ર જ છે અને અધિષ્ઠાનથી કાંઈ પણ જુદી પડે એમ નથી.^{૧૦} આ પ્રપંચમાં પ્રાણી-
ઓની કેટલીક ભતિઓ મોટા મોહમાં જ પડેલી
છે, કેટલાએક પ્રાણીઓને જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું
છે અને કેટલાએક પ્રાણીઓ મોક્ષને માટે યત્ન
કરવા છતાં પણ વૈરાગ્યની દૃઢતા નહિ હોવાને
લીધે વારંવાર વચમાં જ અથ્ર થઈ જાય છે.^{૧૧}
પૃથ્વીમાં રહેનારી પ્રાણીઓની સઘળી ભતિઓ-
માં જે મનુષ્યભતિ છે, તે બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું
પાત્ર છે.^{૧૨} કારણ કે, એ ભતિ ધણી ચિંતાવાળી
છે, દુઃખોથી ઘેરાયેલી છે અને મેહથી, દ્રેષથી
તથા ભયથી આતુર છે. આથી તેને વૈરાગ્ય
ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એ મનુષ્યભતિમાં
તમેશુણવાળાં મનુષ્યો તો ઉપદેશને પાત્ર જ
નથી, એટલા માટે તેમના નિરૂપણને છોડી દઈને
રજેશુણવાળાં તથા સત્ત્વશુણવાળાં મનુષ્યોનું
આગળ જતાં નિરૂપણ કરીશ. વળી જે પરબ્રહ્મ
આદિથી, અંતથી તથા પ્રાંતિથી રહિત છે, સર્વ-
વ્યાપક છે અને નિર્દોષ છે. તે જે રીતે જીવરૂપ
થયું છે તે પ્રકાર પણ ત્યાં જ કહીશ. જેમ નિશ્ચય
મહાસાગરના એક પ્રદેશમાં તરંગોરૂપે ચંચળતા
થાય છે, તેમ અવિચળ સ્વરૂપવાળા સત્ત્વરૂપ
પરમાત્માના એક પ્રદેશમાં જીવરૂપે ચંચળતા
થાય છે, તે સી રીતે ઘાટી થાય છે, તે પણ તે
પ્રકરણમાં જ કહેવામાં આવશે.^{૧૩-૧૫}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! પરમાત્મા
અખંડ છે અને પૂર્ણ છે, તો તેમાં પ્રદેશનું હોવા
પણું સંભવે જ કેમ ? એ પરમાત્મામાં વિકારનો
સંભવ અને બીજા પદાર્થનું સંક્રમણ ઘટે જ કેમ ?^{૧૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જીવની તથા બ્રહ્મની એક-
તા વાસ્તવિક છે. તે વિષયમાં શિષ્યોની બુદ્ધિને
બુત્પન્ન કરવાને માટે આ એક પ્રદેશમાં ચલન
થવા આદિ વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં કલ્પેલો છે, એટલે
વાસ્તવિક રીતે કરો વિરોધ છે જ નહિ. 'જગત્ત
બ્રહ્મરૂપ નિમિત્તથી થયું છે અને બ્રહ્મરૂપ ઉપાદાન-

થી થયું છે' ઇત્યાદિક વચનોની રચના શાસ્ત્રના
વ્યવહારને માટે જ છે, પણ વાસ્તવિક નથી.^{૧૭}
વિકારીપણું, અવયવોવાળાપણું, દિશાઓ તથા
એક પ્રદેશ ઇલાદિક પ્રકારે પ્રત્યક્ષ દેખવામાં
આવે છે, તો પણ તેઓ આત્મસ્વરૂપમાં સંભવતા
જ નથી. પરમાત્મામાં ચૈતન્યના પ્રકાશ-વિના
બીજી કોઈ કલ્પના છે નહિ અને થશે પણ નહિ.
આમ છે, સારે કાર્ય શબ્દનો અર્થ અને બીજી
પણ વ્યવહાર સંબંધી વાતો તથા કલ્પનાઓ
તેમાં પ્ર્યાંથી જ આવે ?^{૧૮, ૧૯} અહીં જે જે
કલ્પના, જે જે શબ્દ, જે જે અર્થ અને જે જે
વાક્યો છે, તે સઘળાં બ્રહ્મથી થયેલાં છે અને
બ્રહ્મમય જ છે; માટે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત (શૂન્ય
અથવા ભિન્ન) છે જ નહિ, એમ સમજવું.^{૨૦}
જેમ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ અગ્નિ જ
છે, તેમ જે પદાર્થ જથી ઉત્પન્ન થયો હોય
તે તે જ હોય છે. 'આ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને
આ ઉત્પન્ન થયેલો છે' એ બધું તો કેવળ ભેદ-
ની કલ્પના કરીને જ કહેવામાં આવે છે.^{૨૧}
જગતમાં 'અસુક પદાર્થ અસુક પદાર્થમાંથી;
ઉત્પન્ન થયો છે' એમ જે વ્યવહાર ચાલે છે, તે
તો એક પદાર્થમાં પોતાનાં અનેક રૂપો બનાવ-
વાની જે ક્રિયાશક્તિ છે, તેનો જ એક ભતનો
ચમત્કાર છે. માટે જે એક પદાર્થ છે તે જ
ઉત્પન્ન કરનાર અને ઉત્પન્ન થયેલો એમ બે
પ્રકારે ભાસે છે.^{૨૨} 'આ પદાર્થ જુદો છે
અને એ પદાર્થ જુદો છે' એ રીતનો નામ-
રૂપતા વ્યવહારરૂપ શ્રમ તો કેવળ બોલવામા-
વમાં જ છે, પણ પરમાત્મામાં નથી. જે પર-
માત્મામાં એ ભેદ હોય, તો પરમાત્માનું અખં-
ડપણું તૂટી જાય.^{૨૩} મન ક્રિયાશક્તિથી ઉત્પન્ન
થયું છે અને એ મનની શક્તિથી તામોના વ્યવ-
હાર ચાલે છે અને તામોના વ્યવહારમાં દૃઢ
અશ્વાસ થવાથી જ બીજો એઈતો વ્યવહાર
નિબપ્ત થાય છે.^{૨૪} જેમ 'અગ્નિની એક શિષા-

માથી બીજી શિખા ઉત્પન્ન થઈ' એમ બોલવું, એ એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે, પણ તેના અર્થમાં કાંઈ સત્યતા નથી; તેમ 'પરમાત્માથી અસુક ઉત્પન્ન થયું' અને પરમાત્માએ અસુકને ઉત્પન્ન કર્યું' ઇત્યાદિક જે કહેવામાં આવે છે, તે એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે, પણ તેના અર્થમાં કાંઈ સત્યતા નથી.^{૨૫} પરમાત્મામાં જન્ય અને જનકની ઉક્તિઓ સંભવતી જ નથી. પરમાત્મા એક જ છે અને પૂર્ણ છે, માટે ક્યા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે અને કેમ ઉત્પન્ન કરે? ^{૨૬} એકમાથી બીજાની અને બીજામાંથી ત્રીજાની ઉત્પત્તિ થવાનું કહેવું એ એક જાતનો વાણીનો સ્વભાવ જ છે, પણ તેમ કહેવાથી મૂળતત્ત્વમાં કાંઈ ભેદ કે સંખ્યા આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. ^{૨૭} સમુદ્રમાં જોવામાં આવતા કલ્લોલો જેમ સમુદ્ર છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં જે નામ-રૂપો જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ જ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. ^{૨૮} જીવ બ્રહ્મ છે, મન બ્રહ્મ છે, બુદ્ધિની વૃત્તિઓ બ્રહ્મ છે, સઘળા પદાર્થો બ્રહ્મ છે, તે તે પદાર્થોનાં નામો બ્રહ્મ છે, ઈશ્વર બ્રહ્મ છે અને અહંકાર તથા માંય જૂત આદિ તત્ત્વો પણ બ્રહ્મ છે. ^{૨૯} આ સઘળું જગત બ્રહ્મ છે અને તે છતાં, જેમ દોરડી સર્પથી ન્યારી છે, તેમ બ્રહ્મ જગતથી ન્યારું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ જગત છે જ નહિ, પણ જે કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે. ^{૩૦} પરમાત્મામાં 'આ પદાર્થ' અન્ય છે અને 'આ પદાર્થ' અન્ય છે' એવી રીતના વિભાગોની કલ્પના કરીને બોલવું, એ એક જાતની અજ્ઞાનરૂપ બ્રાંતિથી જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ બોલવામાં શી સત્યતા છે? ^{૩૧} જેમ અગ્નિમાંથી શિખા થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી આ જગત થયું છે. તો જેમ અગ્નિમાં અને શિખામાં ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં ભેદ નથી. તે છતાં જે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોની કલ્પના થઈ છે, તે સઘળી મનની અપ-

જ્ઞાતાથી જ થઈ છે. બ્રહ્મ નિત્યસિદ્ધ છે અને કુટસ્થ છે, તેમાં કાંઈ પ્રકારનો ભેદ સિદ્ધ જ થતો નથી. ^{૩૨} જેમ વાત-પિત્તાદિક દોષથી ચંદ્રમાં બેપણાનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'બે ચંદ્ર છે' એમ કહેવામાં આવે છે એ મિથ્યા જ છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ દોષથી આત્મામાં પદાર્થોના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'પદાર્થો બહુદા બહુદા છે' એમ કહેવામાં આવે છે, એ સઘળું મિથ્યા જ છે. જેમ દષ્ટિના દોષવાળાઓને એક ચંદ્ર જ બેરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનના દોષવાળાઓને બ્રહ્મ જ દ્વૈતરૂપે પ્રતીત થાય છે. ^{૩૩} બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વરૂપ છે, સર્વવ્યાપક છે અને અતવગરનું છે, તેથી બુદ્ધિ કંઈ પણ સંભવતું નથી. બ્રહ્મથી જે ઉત્પન્ન થયેલું માનવામાં આવે છે, તે પણ બ્રહ્મ જ છે. ^{૩૪} બ્રહ્મતત્ત્વ વિના બીજું કાંઈ પણ હોવું સંભવતું નથી. 'જે કાંઈ આ જગત છે, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે' એમ સમજવું એ જ વાસ્તવિક છે. ^{૩૫} હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર! ધણીપરે આવા પ્રકારનો સિદ્ધાંત ન્યારે તમારી બુદ્ધિમાં લાગુ થશે, ત્યારે જ તમારી પાસે સિદ્ધાંત સખંધી અનેક રહસ્યો કહેવામાં આવશે. ^{૩૬} જગતમાં માયા આદિ કાંઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થયા નથી, તો પણ ન્યારે તમને તે તે વિષયનું અજ્ઞાન મટશે, ત્યારે સઘળાં રહસ્યો સંપૂર્ણ રીતે તમારા જાણવામાં આવશે. ^{૩૭} જેમ રાત્રિના અંધારાને ક્ષય થાય, ત્યારે સ્થાવર-જંગમ જગત સ્ફુટ જોવામાં આવે છે, તેમ મિથ્યા પદાર્થોનો પાત્ર થાય, ત્યારે બ્રહ્મતત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે છે. ^{૩૮} હે રામ! ન્યારે અજ્ઞાનથી દૂષિત થયેલી દષ્ટિ વડે આ જે સઘળું જગત સઘળી દિશાઓમાં વિસ્તીર્ણ થયેલું જોવામાં આવે છે, તેનો અને અજ્ઞાનનો નાશ (સંપૂર્ણ પાથ) થશે, ત્યારે નિર્મળ દર્શણ જ્ઞાન અને વાસ્તવિક સત્યતાવાળા નિર્મળ પરમપદ-

માં તમને અખંડ નિર્ભળતા જ જણાશે એ વાતમાં કશો સંશય નથી.^{૩૯}

यदिदमखिलमातृतं कुदृष्ट्या तदुपशमे तव
राम निर्मलाम् । अवितथपदनिर्मले भविष्यत्य-
वितथमेव न संशयोऽत्र कश्चित् ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિ-
તિ-પ્રકરણુનો 'બ્રહ્મવેદ' સર્વ જગ-
દિતિ પ્રતિપાદન' એ નામનો
સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૪૧ મો ॐ

અનિર્વચનીય માયા અવિચારણીય
અને ટાળવા યોગ્ય છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलमलदीप्तिभिः ।
तवोक्तिमिर्विचित्राभिर्गोभीराभिरिवामितः ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! શીતળ, નિર્ભળ,
પ્રકાશમાન, અત્યંત ગંભીર અને ક્ષીરસાગરના
પેટ જેવી આપની વિચિત્ર ઉક્તિઓથી હું ક્ષણ-
માત્રમાં અંધારામાં પડેલા જેવો થઈ જઈ છું
અને ક્ષણમાત્રમાં અજવાળામાં આવેલા જેવો
થઈ જઈ છું. જમ ચોમાસામાં વાદળાંઓ આમ-
તેમ ફરવાથી દિવસ જરા વારમાં અંધારાવાળો
અને જરા વારમાં પ્રકાશવાળો થઈ જાય છે,
તેમ હું પણ આપનાં વચનોના અભિપ્રાયને
કાંઈક સમજું છું, ત્યારે પ્રકાશવાળો થઈ જઈ છું
અને તે વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ આવવાને
લીધે સંશયમાં પડી જઈ છું, ત્યારે અંધારા-
વાળો થઈ જઈ છું.^{૪૦} પરમાત્મા અનંત છે,
દૌર્ઘ્ય પ્રમાણુના માપમાં આવે એમ નથી, પૂર્ણ

+ આ એકતાળીસમા સર્ગમાં સ્કંદરણુ અથવા
કલ્પના આદિ વિશેષોનું મૂળ માયા જ છે અને તે
માયા અનિર્વચનીય છે, ટાળી નાખવાં યોગ્ય છે અને
ક્યાંથી આવી? એમ વિચારના યોગ્ય નથી, એટલું
કહેવામાં આવશે.

છે, એક છે, સર્વદા સ્વયંપ્રકાશ છે અને તેનો
પરમાર્થપ્રકાશ કદી પણ બંધ પડે નહિ એવો
છે. તેમાં માપમાં આવે એવા આ જગતની
કલ્પનારૂપ વિકાર કેમ આવ્યો? એ સંશયમાં
હજી હું ગૂંચવાયા કરું છું.^{૪૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! આ જ તમને
વ્યામોહ થાય છે, તે મારાં વાક્યોમાં દોષ દોવા-
થી થતો નથી, પણ મારાં વાક્યોનું તાત્પર્ય
નહિ સમજવારૂપ તમારા દોષથી જ થાય છે.
મારાં સઘળાં વાક્યો યથાર્થ છે, અયોગ્યતા
આદિ દોષોવાળાં પણ નથી, મુખ્ય વિષયના
સંબંધ વગરનાં નથી અને આગળ-પાછળના
વિરોધવાળાં પણ નથી.^{૪૨} જ્યારે તમારાં જ્ઞાન
ચક્ષુ નિર્ભળ થશે અને બોધનો ઉદય વિસ્તીર્ણ
થશે, ત્યારે તમે સ્વસ્થપણાથી 'મારાં વાક્યો તથા
મારા વિચારો બીજાઓનાં વાક્યોથી તથા વિચારો
રાથી કટલાં પ્રખળ છે' એ સંપૂર્ણ રીતે જણાશે.^{૪૩}
'બ્રહ્મના એક દેશમાં માયા છે અને તે માયાથી
બ્રહ્મમાં આ જગત થયું છે' ઇત્યાદિ મારાં વાક્યો-
નો સંદર્ભ સાંભળી તમે ભ્રાંતિમાં પડી જાઓ
છો, પણ ભ્રાંતિમાં પડો નહિ; કારણ કે શિષ્યને
ખરા શાસ્ત્રાર્થની સમજણના માર્ગે ચકાવવા
સારું ફેટલીએક એવી કલ્પિત વાતો પણ કરવી
પડે છે. કલ્પિત વાતો, અકલ્પિત સાચો પદાર્થ
જણાવવામાં ઉપાયરૂપ થાય છે. એટલા માટે
પ્રક્રિયામાં એવી ફેટલીએક કલ્પિત વાતોની ગડ-
બડ ચલાવવી પડે છે.^{૪૪} જ્યારે તમે સત્ય તથા
અત્યંત નિર્ભળ પરબ્રહ્મને જણાશે, ત્યારે તમને
માયાની તથા જગતની કાંઈ પણ ગડબડ સ્વરૂપ-
માં પ્રતીત થશે નહિ. માયા તથા જગત અવિ-
ઘમાન છતાં પણ હજી સુધી તમારા મનમાં ઘૂમ્યા
કરે છે, તો એ ટાળી નાખી તમારા મનમાં
સાચી સમજણ કસાવવાને માટે માયાનું અને
જગતનું સ્વરૂપ કહેવાની જરૂર છે અને તેથી
તે કહેવાને માટે જ મારે આ પ્રપંચ કરવો પડે

છે. તમને બ્રહ્મમાં ભેદ હોવાની શંકા થાય છે. જ્યાં સુધી દ્વેતનો આધારોપ ન સમજાયો હોય, ત્યાં સુધી તેનો અપવાદ સમજતો નથી. તો આધારોપ કરવાને માટે જ બ્રહ્મમાં માયા તથા જગત હોવા વિષેનો આ વાક્યરૂપ પ્રપંચ મેં ઝાલેલો છે. ઉપદેશના સમયમાં કાયા શિષ્યની પાસે પ્રક્રિયારૂપે આવી કલ્પિત વાતો કર્યા વિના છૂટકા જ નહિ. એ દે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિથી માયા કે જગત કાંઈ છે જ નહિ. આત્મામાં માયા, વાસના, ક્રમે કે કલ્પના કાંઈ છે જ નહિ એને અત્યંત શુદ્ધ જે પરબ્રહ્મ છે તે જ આ જગત છે. એ શાંત વિચિત્ર રૂપોવાળી ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી સેદ્ધાંતના સમયમાં તમને વિસ્તારપૂર્વક કહેવા રી છે. પણ હે નિષ્પાપ! હમણાં તો બ્રહ્મમાં માયા હોવાનો સ્વીકાર કરીને આગળવાત ચલાવું છું. ૭-૧૧ માયા અને માયાથી થયેલું જગત મોટાં છે, છતાં પણ પરસ્પરની સહાયતાથી એ બહુ જમી ગયાં છે. તેમને તોડવાનું તથા તોડવાનાં સાધનોમાં ચત્ત કરવાનું હમણાં ચલાવી પ્રક્રિયા વિના બની શકે એમ નથી. ૧૨ હે ભા! પિશાચની સ્થિતિનું વર્ણન આપીએ ત્યારે પિશાચનો અભાવ બાળકના મનમાં ઠસાવી ડાકાય છે. ખોટા પદાર્થને નષ્ટ કરવામાં ખોટા પાપાની જ જરૂર છે. જેમ અસ્તથી અસ્ત શાંત થાય, મેલથી મેલ ધોવાય છે, ઝેરથી ઝેર ઊતરી જાય અને શત્રુથી શત્રુ હણાય છે, તેમ ખોટાં સાધનાથી જ ખોટી માયા ટળે છે. હે રામ! એ કે કલ્પિત પ્રક્રિયારૂપ ઉપદેશ પણ એક જાતનું સાધનું સ્વરૂપ જ છે, તો પણ એ સ્વરૂપ એવું જાતમ છે કે, તે પોતાના નાશનો ઉદય કરાવનારી ઇચ્છાથી જ્ઞાનની માગણી કરે છે અને તે જ્ઞાન સધળા દોષોને હરે છે. હે રામ! આ જગતરૂપે અનુભવમાં આવતી માયા પોતાના નાશનો હર્ષ આપે એવી છે. આ માયાનો સ્વભાવ તણી શકતો નથી, કારણકે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી એવા

લાગીએ ત્યાં તુરત જ એ જાતી રહે છે. ૧૩-૧૫ એ જગતરૂપ માયા વિવેકને દાંડી દે છે, ખીજા અનેક જગતોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે છતાં 'એ કેવી છે' એમ જણાતી નથી. એ ભારે આશ્ચર્ય તો બુદ્ધો! ૧૬ આ માયા પરીક્ષા ન કરીએ ત્યાં સુધી રહ્યાં કરે છે, પરીક્ષા કરીએ કે તુરત જ નષ્ટ થઈ જાય છે અને જાણી ન હોય ત્યાં સુધી સાચી રહીને મસ્તી કર્યાં કરે છે. ૧૭ અહો! સસારના બંધનરૂપ આ માયા ખોટી હોવા છતાં પણ અત્યંત સાચી હોય એમ લાગે છે અને વળી આપણા જ્ઞાનને તોડી નાખે છે, માટે બહુ વિચિત્ર છે. ૧૮ આ સંસાર સંબંધી માયા જ અત્યંત ભેદ વગરના આત્મસ્વરૂપમાં જીવ તથા દેહ આદિ ભારે ભેદને વિસ્તારી દે છે, એટલે ભેદને લીધે આત્મા પુરુષોત્તમ કહેવાય છે જગતરૂપ ક્ષેર પુરુષ તથા જીવરૂપ અક્ષરપુરુષ ન હોય, તો આત્મા પુરુષોત્તમ જ કેમ કહેવાય? ૧૯ 'આ માયા વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એવી ભાવનાને દબ કરી, જ્યારે તમે તત્ત્વવેત્તા થઈને સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશો, ત્યારે જ આ મારા કહેવાનો આશય તમારા જણવામાં આવશે. ૨૦ જ્યાં સુધી તમને પાંદા બોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી તમે મારા વચન ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને 'માયા છે જ નહિ' એવો ભારે તથા અવિચળ નિશ્ચય રાખો. ૨૧ આ જગતરૂપ જે મોટી કલ્પના નજરે આવે છે, તે મિથ્યા જ છે અને તે કેવળ મનની જ લીલારૂપ છે. ૨૨ 'જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે' એવો જના મનમાં પરાક્ષ નિશ્ચય હોય, તેને પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'આ દેહ આદિ બાહ્ય આકારો છે અને તેઓથી હું બંધાયો છું' એવી જ ભાવના છે, તે જ સર્વ જગતમાં સર્વ જીવોને બાંધવાની બળરૂપ છે. ૨૩ આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે અથવા આ જગત ખોટું જ છે' એ બે નિશ્ચયોમાંથી એક નિશ્ચયને દબ રાખીને આસક્તિરહિત થયેલો જ પુરુષ જગતને સ્વમ જેવું અને બાંધાન જ નહોતું

છે, તે પુરુષ દુઃખમાં દૂષી જતો નથી. આ મિથ્યા-ભૂત દેહદિન્દ્રિય આદિની ભાવનાઓમાં જને અહ-ભુદ્ધિ હોય છે તે પુરુષ વાસ્તવિક રીતે પોતે પરબ્રહ્મ છતાં પણ અવિદ્યામાં ગોથાં ખાયા કરે છે. જન્મ મહાસાગરના જળમાં રજના કણો છે જ નહિ, તેમ વ્યાપક પરમાત્મામાં વિકારીપણું આદિ કોઈ દોષો છે જ નહિ. જગતના વિષયમાં જ નામોની તથા રૂપોની ભાવના બેવામાં આવે છે, તે વ્યવહારને માટે જ કલ્પાયેલી છે, માટે આત્માથી જુદી નથી. જન્મ તંતુઓ વગર વસ્ત્રોની સ્થિતિ થતી નથી, તેમ નામ-રૂપોના કલ્પિત વ્યવહાર-વિના ઉપદેશાત્મક શાસ્ત્રોની સ્થિતિ પણ થતી નથી. અવિદ્યામાં તણુતો જતો આત્મા આત્મ-જ્ઞાન વિના અતુલ્યમાં આવતો નથી અને તે આત્મજ્ઞાન ઉપદેશાત્મક શાસ્ત્ર વિના મળતું નથી. હે રામ! આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિના અવિદ્યારૂપી નદીનો પાર આવતો નથી. તે અવિદ્યારૂપી નદીનો જ પાર છે, તે જ અક્ષયપદ કહેવામાં આવે છે. મક્તિ કરી દેનારી આ અવિદ્યા ગમે ત્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો પણ તેણે ઉત્પન્ન થઈને એવી સ્થિતિ પકડી છે કે, તેણે આત્મસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું છે. હે રામ! તમે 'આ અવિદ્યા ક્યાંથી થઈ છે' એવો વિચાર રાખો નહિ, પણ 'એ અવિદ્યાને હું ક્યાં પ્રકારથી હણું?' એ જ વિચાર રાખો. હે રામ! આ અવિદ્યા ક્ષીણ થઈને અસ્ત પામી જશે, ત્યારે 'એ ક્યાંથી થઈ હતી, શી રીતની હતી અને શી રીતે નષ્ટ થઈ' એ સવશું સંપૂર્ણ રીતે તમારા જાણવામાં આવશે. આ અવિદ્યા વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ અને આપણે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોતા નથી ત્યાં સુધી જ તે પ્રતીત થાય છે. માટે એવી ખોટી અને ભ્રાંતિ ૩૫ અવિદ્યાને સાચી ગણીને 'તે ઢાંકા વંચની છે!' એમ જાણવાની ક્યાં સમજી પુરુષને ઇચ્છા થાય અને તે ઇચ્છા શા કારણથી થાય? અવિદ્યાનાં ભાવતરની ચિંતા એ તો સ્વપ્નમાં દેખા-

યેલા પુરુષનાં ભાવતરની ચિંતા જવી વૃથા જ છે. ^{૨૪-૩૫} હમણાં તમે તો 'એ અવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ છે, વિસ્તાર પામેલી છે અને વિસ્તાર પામીને બહુ અડચણ કરે છે' એટલો જ નિશ્ચય કરીને બળાત્કારથી તેનો નાશ કરો; એટલે પછી તે સાચી ઉત્પન્ન થઈ હતી અને કેવી હતી? ઇત્યાદિ તમારા જાણવામાં આવશે. ત્રૈલોક્યમાં મહા-શૂર અને મહાપંડિત પુરુષો પણ કોઈ એવા નથી, કે જન્મને અવિદ્યાએ પરવશ ન કર્યા હોય! આથી હે રઘુવર! મહારોગના જન્મ સ્વભાવવાળી એ અવિદ્યાનો નાશ કરવાનો જ યત્ન કરો. ^{૩૬, ૩૭} એટલે પછી એ અવિદ્યા તમને ફરી વાર જન્મ સંબંધી દુઃખોમાં નાખશે નહિ અવિદ્યા સઘળી આપદાઓની મુખ્ય સખી છે, અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની મંજરીરૂપ છે અને અન્યથોના સમૂહોની માતા છે, એટલા માટે તેને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખો. ^{૩૮} ભય, ખેદ, દુઃખ ચિંતાઓ તથા વિપત્તિઓને આપનારી તેમજ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુને મોહરૂપી મોટાં પડળના અંકુર જવી એ અવિદ્યાને તમે બળપૂર્વક દૂર હઠાવી દો અને સ સારસમુદ્રના પારને પ્રાપ્ત થાઓ. ^{૩૯}

મયવિપાદદુરાધિવિપત્તદાં હૃદયમોહમહા-
પટલાંકુરામ્ । મૃગમપાસ્ય કુદૃષ્ટિમિમાં બલાદ્ભવ
મવાર્ણવપારમુપાગતઃ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'અવિદ્યાકથન' એ નામનો
સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

૭૨મો સર્ગ

વાસનાના પ્રાબલ્યથી જીવોનો
ઊતરવાનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

કુપિતસ્પાસતોઽપ્યસ્ય પ્રેક્ષામાત્રવિનાશિનઃ ।

શ્રવિદ્યાવિતતન્વાધેરૌપધં ગૃણુ રાષ્વ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! અવિદ્યાથી
મોટા રોગ પરીક્ષા કરવામાત્રથી નાશ પામી બચ
જેવો છે. તે મોટા હોવા છતાં પણ અતિ વૃદ્ધિ
પામે છે. તેનું હું પરીક્ષારૂપ ઔષધ કહું છું, તે
મેં સાંભળ્યો.^૧ હે રામ ! મનના બળનો વિચાર
રાવવા માટે મેં પ્રથમ મનુષ્યોની રાજસ તથા
માત્સર્યક બલિઓ કહેવાનું પણ સ્વીકાર્યું છે,
૧૦ તે પ્રસંગને લગતો જ આ પ્રસંગ છે.^૨ પરમ
ગુપ્તસ્વરૂપ જ બ્રહ્મ છે તે સર્વવ્યાપક છે, કલ-
પથી રહિત છે, અપાર છે, જન્મરહિત છે, પ્રકા-
શીત ચૈતન્યરૂપ છે અને બ્રાંતિરહિત છે.^૩ જમ
નેશ્વજ મહાસમુદ્રનો એક પ્રદેશ વાયુરૂપી ઉપા-
ધેથી તરંગરૂપ ધનતાને પામે છે, તેમ અવિચળ
સ્વરૂપવાળા એ મહાચૈતન્યનો એક પ્રદેશ વાસ-
નારૂપ ઉપાધિથી જીવરૂપ ધનતાને પામે છે.^૪ જમ
સમુદ્રનો અંદરનું ભરપૂર જળ એકાદ પ્રદેશમાં નિ-
ધન રહે છે અને એકાદ પ્રદેશમાં ચલાયમાન થાય
છે, તેમ સર્વ શક્તિઓવાળું મહાચૈતન્ય સર્વદા
નેશ્વજ જ રહે છે અને કોઈ પ્રદેશમાં ચલાયમાન
રહ્યું થાય છે.^૫ જમ પવન પોતાનાથી જ ભરપૂર
રહેલા આકાશની અંદર પોતાની શક્તિથી પોતાના
એક પ્રદેશમાં પોતે જ ચલિત થાય છે, તેમ સર્વ-
વ્યાપક મહાચૈતન્ય પોતાની શક્તિથી જ પોતાના
એક પ્રદેશમાં પોતે જ ચલિત થાય છે.^૬ જમ
નેશ્વજ દીવા પોતાની શિખાની ક્રિયારૂપ શક્તિને

લીધે જાંચા પ્રદેશમાં આવે છે, તેમ સધળી શક્તિ-
ઓવાળું મહાચૈતન્ય પોતાની માયાશક્તિને લીધે
એક પ્રદેશમાં જીવરૂપ થાય છે.^૭ જમ સમુદ્ર તક-
કા આદિના સંબંધને લીધે ચળકતા પોતાના
બળના એક પ્રદેશમાં જ ચંચળ જેવો જણાય છે,
તેમ મહાચૈતન્ય વાસનાના સંબંધને લીધે સ્ફુરણ
પામેલા પોતાના એક કલ્પિત પ્રદેશમાં, બહુ
જીવરૂપે ચલિત થયું હોય એમ જણાય છે.^૮ જમ
મહાસમુદ્રનો એક કલ્પિત ભાગ સૂર્યનાં કિરણોનો
પ્રકાશ પડવાથી સુવર્ણમય જેવો જણાય છે. તેમ
મહાચૈતન્યનો એક કલ્પિત ભાગ વાસનાઓના
સંબંધને લીધે જીવરૂપ થયેલા જેવો જણાય છે.^૯
જમ નિરાકાર આકાશમાં કોઈ સમયે બાળકને તે
આકાશનો જ એક પ્રદેશ મોતીરૂપ થયેલો પ્રતીત
થાય છે, તેમ નિર્વિકાર મહાચૈતન્યમાં પ્રાચીન-
વાસનાઓના ઉદ્દેશોધને સમયે તે મહાચૈતન્ય-
નો જ એક પ્રદેશ જીવરૂપ થયેલા જેવો ભાસે છે.
જમ મહાસમુદ્રમાં કાંઈક શોભ પામેલો તરંગરૂપ
ભાગ મહાસમુદ્રમય જ છે, સ્વચ્છ છે અને મહા-
સમુદ્રમાં જ સ્ફુરે છે; તેમ મહાચૈતન્યમાં કાંઈક
શોભ પામેલો જીવરૂપ ભાગ મહાચૈતન્યમય જ છે,
સ્વચ્છ છે અને મહાચૈતન્યમાં જ સ્ફુરે છે.^{૧૦, ૧૧}
જમ સોયના નાકામાં આવેલો સૂર્યનો પ્રકાશ
મોટા વ્યાપક પ્રકાશથી અભિન્ન છતાં પણ નાકા-
રૂપ ઉપાધિને લીધે ભિન્ન જેવો થઈને રહે છે,
તેમ અવિદ્યાથી ઉપાધિમાં આવેલો મહાચૈત-
ન્યના એક ભાગરૂપ જીવ મહાચૈતન્યથી અભિન્ન
છતાં પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે ભિન્ન જેવો
થઈને રહે છે.^{૧૨} એ મહાચૈતન્ય સર્વ શક્તિઓ-
વાળું હોવાને લીધે ક્ષણમાત્રમાં જીવશક્તિરૂપે
સ્ફુરે છે અને જમ ચંદ્રની કળા પોતાના સ્વભા-
વરૂપ શીતળપણને બદલે કરે છે, તેમ મહાચૈ-
તન્ય પોતાના સ્વભાવરૂપ જીવશક્તિને બદલે પણ
કરે છે.^{૧૩} પરમાત્મામાંથી ઉદય પામેલો એ જીવ-
રૂપ ચૈતન્યશક્તિ પોતાની સખીઓ જોવી દેશ

* આ બેતાળીસમા સર્ગમાં અનંતશક્તિવાળા પર-
બ્રહ્માંથી વાસનાઓના ઘાટાપણના ક્રમથી જીવોને
ઉતરોત્તર ઊતરવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

શક્તિ, કાળશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિને પણ પોતાની સાથે જ ખેંચે છે. દેશશક્તિ, કાળશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ-એએનો પ્રાદુર્ભાવ પણ જીવશક્તિની સાથે જ થાય છે.^{૧૪} એ જીવશક્તિ (જીવ)એ ખરા સ્વરૂપને જાણે, તો 'હું' આદિ અતંત્રી રહિત મહાયૈતન્યમાં જ રહેલી છું' એમ સમજે; પરંતુ તે પોતાના ખરા સ્વરૂપને જૂદી જઈ, કલ્પિત સ્વભાવનું ગ્રહણ કરીને 'હું' આટલા પરિમિત પ્રદેશમાં જ રહું છું અને તુચ્છ છું' એમ માન્યા કરે છે.^{૧૫} જીવશક્તિ સાક્ષાત્ મહાયૈતન્યરૂપ જ છે, છતાં તેણે જ્યારે એવી રીતે પોતાના રૂપને ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન માન્યું, ત્યારે જ નામ, રૂપ, ઘટ અને અનિષ્ઠ આદિ સધળી મિથ્યા કલ્પનાઓ તેને લાગુ થઈ.^{૧૬} વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો મહાયૈતન્યમાં જે કાંઈ કલ્પાયું છે, તે સધળું મહાયૈતન્યરૂપ છે; કારણ કે મહાયૈતન્યથી કોઈના પણ ભિન્નપણાની કલ્પના કરવી એ ખોટી જ છે. મહાસાગરમાં અનંત લહરીઓ ભેડે છે અને તેઓ મહાસમુદ્રથી ભિન્ન હોવી સંભવે જ નહિ. જમ કડા અને બાબુબંધ આદિ આબૂપણે સુવર્ણથી ભિન્ન નહિ હોવા છતાં પણ નામ-રૂપાત્મક કલ્પનાને લીધે ભિન્ન માની લેવામાં આવે છે, તેમ જીવ તથા કાળ આદિ સધળા પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવા છતાં પણ સ્વરૂપની જૂલથી નામ-રૂપાત્મક કલ્પનાને લીધે ભિન્ન માની લેવામાં આવે છે; અર્થાત્ તે કલ્પિત છે.^{૧૭,૧૮} એક દીવામાંથી થયેલા બીજ દીવાઓની જે જુદાઈ છે, તે વાટ (દિવેટ) આદિ ઉપાધિઓના દેશની, કાળની તથા અવયવોની જુદાઈને લીધે જ છે, પણ અગ્નિરૂપ સ્વરૂપની જુદાઈથી નથી. તે જ પ્રમાણે જીવમાં બ્રહ્મથી જે જુદાઈ છે, તે પણ ઉપાધિઓના સ્વભાવને લીધે જ છે, પણ સ્વરૂપની જુદાઈથી નથી.^{૧૯} દેશશક્તિ, કાળશક્તિ અને ચલનશક્તિથી ઘેરાયેલી એ જીવશક્તિ સકલ્પોને અનુસરતાં

અનુસરતાં, બહુ જ હાંસીનું પાત્ર યઈ બંધ છે. હે મહાબાહુ! દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓથી ઘેરાયેલું અને કલ્પનાઓને લીધે પોતાના પરિચિત મપણાને માનવું જે ચૈતન્ય છે, તે જ ક્ષેત્રજ કહેવાય છે.^{૨૦,૨૧} 'ક્ષેત્ર' એ શરીરનું નામ છે અને તે શરીરને તેની અદરના તથા બહારના પદાર્થો સંહિત તે ચૈતન્ય જાણે છે, એટલા માટે ક્ષેત્રજ કહેવાય છે.^{૨૨} એ ક્ષેત્રજ (જીવ) જ 'હું છું' એવી દૃઢ કલ્પનાથી કલકિત થઈને અહંકારપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ અહંકાર નિશ્ચયાત્મક કલ્પનાઓથી કલકિત થઈને નિર્ણય કરવા લાગે છે અને બુદ્ધિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી કલકિત થઈને મનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, મગાઠ વિકલ્પોવાળું થઈને ધીરેધીરે ઇન્દ્રિયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો વિપયોની દૃઢ લાલચોથી કલકિત થઈને હાથ-પગગાળા સ્થૂળ દેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થૂળદેહ જગતમાં જન્મ છે, જીવે છે અને જીવનામાં આવે છે. આ રીતે વાસનાઓરૂપી રન્જનુઓથી વીઠાયેલા જીવ દુઝોન સમૂહોથી ઘેરાઈને અનુક્રમે સ્થૂળદેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩-૨૬} જમ અનુક્રમે પાકતાં પાકતાં પણ ફળની અવસ્થા બદલાઈ બંધ છે પણ બંધ બદલાતી નથી, તેમ વાસનાઓને લીધે આવી હલકાઈ હલકી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જીવની માર્ગદર્શા બદલાઈ બંધ છે પરંતુ તેથી નિર્વિકાર ચૈતન્ય પણ બદલાઈ જતું નથી. આ રીતે જીવ અહંકારપણાને પામ્યો, અહંકાર બુદ્ધિપણાને પામ્યો અને બુદ્ધિ સંકલ્પોના સમૂહથી ગૂંથાયેલા મનપણાને પામી.^{૨૮} સંકલ્પમય આકારવાળું એ મન સાચા-ખોટા મનોરથોથી તુચ્છ વિપયોમાં આસક્ત થાય છે અને સંસ્કારરૂપે સ્ત્રી-પુત્ર આદિના આકારોનું ગ્રહણ કર્યા કરે છે.^{૨૯} જમ ગાયો મદોન્મત આખલાની પછવાડે તેને ખરાબ કરવાને માટે જ દોડે છે અને નદીઓ જમ સમુદ્રની પછવાડે તેને ભલિન કરવાને માટે જ દોડે

એ, તેમ ઇચ્છા આદિ શક્તિઓ મનને ખરાબ કરવાને માટે અને મલિન કરવાને માટે જ મનની પછવાડે દોડે છે.^{૩૦} આ રીતે રાગ-દ્વેષ આદિ અનેક શક્તિઓથી વ્યાપ્ત થયેલું મન ઇન્દ્રિયો દ્વારા સ્થૂળ શરીરપણાને ધારણ કરે છે અને કાશે-પાના છીડાની પેઠે હાથે કરીને બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૧} જન્મ ખાવાની લાલચને લીધે મત્સ્ય હાથે-કરીને જળમાં બંધાય છે, તે જ પ્રમાણે પોતાના સંકલ્પોનાં વારંવાર સ્મરણ કરવાને લીધે મન પણ ખૂંડે હાલે આ સંસારમાં બંધાઈને પરિતાપ પામે છે.^{૩૨} હું ખરેખર બંધાવું છું એમ માની, એ મિથ્યા બંધનને સાચું માન્યા કરતું અને ધીરે ધીરે પોતાના બ્રહ્મપણાને છોડી દેતું એ મન પોતાની અંદરના જગતરૂપી જગલમાં અનેક પ્રકારની ભ્રાંતિરૂપ રાક્ષસીને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૩} પોતે ધારેલા શબ્દસ્પર્શોદિક વિષયોરૂપી અગ્નિઓની રાગ-દ્વેષોદિક જ્વાળાઓની અંદર પડીને તે સાંકળથી બંધાયેલા સિંહની પેઠે અત્યંત પરવશ થાય છે.^{૩૪} વાસનાઓને લીધે તે પોતામાં વિચિત્રકાર્યોના કર્તાપણાનું સંપાદન કરે છે અને પોતાની ઇચ્છા માત્રથી ચલાયેલી અનેક દશાઓમાં પડ્યા કરે છે.^{૩૫} એ જ પદાર્થ શાસ્ત્રના કાઠ સ્થળમાં મન કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં બુદ્ધિ કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં જ્ઞાન કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં ક્રિયા કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં અહંકાર કહેવાય છે અને કાઠ સ્થળમાં લિંગશરીર કહેવાય છે. કાઠ સ્થળમાં તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં તે માયા કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં તે મળ કહેવાય છે અને કાઠ સ્થળમાં તે કર્મ કહેવાય છે.^{૩૬,૩૭} તે કાઠ સ્થળમાં બુધ કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં ચિત્ત કહેવાય છે, કાઠ સ્થળમાં અનિદ્રા કહેવાય છે અને કાઠ સ્થળમાં ઇચ્છા કહેવાય છે.^{૩૮} હે રામ! તે જ આ મન આ રીતે સંસારમાં બંધાયેલું છે, દુઃખી છે, તૃષ્ણાથી તથા શોકથી ઘેરાયેલું છે અને રાગના વિસ્તીર્ણ સ્થળરૂપ છે.^{૩૯}

તે સંસારની ભાવનાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં, મરણમાં તથા મોહમાં કુટાયા કરે છે, સંકલ્પ-વિકલ્પોથી વ્યાપ્ત છે અને અવિદ્યાના રંગથી રંગાયેલું છે.^{૪૦} ઇચ્છાઓને લીધે તે ક્ષોભ પામ્યા કરે છે, કર્મો-રૂપી વૃક્ષોની ઝાડીના અંકુરરૂપ છે, પોતાની જન્મભૂમિને ભૂલી ગયું છે અને કલ્પિત અનર્થોથી સંકુલ છે.^{૪૧} કાશેટાના જીવડાની પેઠે તે પોતાની મેળે બંધાયેલું છે, શોકના નિવાસરૂપ થઈ ગયું છે, શબ્દ તથા સ્પર્શ ઇત્યાદિ વિષયોના સમૂહોથી અવયવોવાળું થયેલું છે અને અનંત નરકોની પીડાથી સંતાપ પામ્યા કરે છે.^{૪૨} અદરશ હાવા છતાં પણ તે મોટા પહાડના જવા બોજથી ભયંકર થઈ પડ્યું છે અને તે જરા તથા મરણ આદિ અનેક શાખાઓથી સંપન્ન એવા 'સંસાર' નામના ઝેરી ઝાડરૂપ છે.^{૪૩} જન્મ વડ-તું બીજ પોતાની અંદર આપ્યા વડને ધારણ કરી રહેલું હોય છે, છતાં પણ અંદર ક્ષોથી રહિત છે, તેમ આશાઓરૂપી પાશોને બનાવનારા આ સધળા સંસારને તે પોતામાં ધારણ કરી રહેલું હોવા છતાં પણ તે અંદર ક્ષોથી રહિત છે.^{૪૪} તે ચિંતારૂપી દાવાનળની શિખાઓથી ઘેરાયેલું છે, કોપરૂપી અજગરે આવેલું છે, કામનારૂપી મહાસાગરનાં મોજાઓથી પછડાયેલું છે અને પોતાનો દાદાને (મૂળકારણને) ભૂલી ગયું છે.^{૪૫} ટોળાંથી વછોટેલા હરણની પેઠે તે શોકથી બેભાન થઈ ગયું છે અને વિષયોરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓથી તે પતંગિયાની પેઠે બળ્યા કરે છે.^{૪૬} કપાઈ ગયેલા મૂળવાળા કમળની પેઠે તે બહુ જ ગ્વાનિ પામેલું છે, મૃત્યુએ તે તે દેહોમાંથી એચીને વારંવાર બીજા દેહોમાં નાખવાને લીધે તેને દુઃખી કરી નાખેલું છે અને વારંવાર બીજા દેહોમાં અભિમાન કરવાની જરૂર પડવાને લીધે તે આકુળવ્યાકુળ થયેલું છે. વિચિત્ર રૂપોથી ભારી નાખવાને સન્ન થઈ જીભેલા વિષયોરૂપી શત્રુઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે તેમની મધ્યમાં

રહેલું છે અને એવી એવી દુઃખદાયી અનંત દશાઓમાં તે લોટ્યાં કરે છે.^{૪૮} સમુદ્રમાં પહેલા પક્ષીની જેમ તે ઘોર દુઃખમાં પડ્યું છે અને ગધર્વનગરની પેઠે કેવળ શન્યતાવાળા જગતરૂપી જળમાં બંધાઈને દુઃખ પામવા છતાં પણ તે તેના ઉપર અત્યંત રોહ રાખ્યા કરે છે.^{૪૯-૪૯} તે સંસારરૂપી ઊછળતા સમુદ્રમાં તણાયા કરે છે અને વિષયો ઉપર દોહ્યા કરે છે. હે દેવતુલ્ય ! હાથીને જેમ કાઢવામાંથી બહાર કાઢવામાં આવે, તેમ તને જેને સંસારમાંથી બહાર કાઢો.^{૫૦} હે રામ ! મન કામદેવરૂપી ખાઓચિયામાં બળદની પેઠે ખૂંચી ગયું છે. પુણ્યોનો ક્ષમ થવાથી હવે તેને ઉત્તમ પરલોકમાં જવાનું સાધન રહ્યું નથી. તેથી તે ભાંગેલા અવયવોવાળા જેવું થઈ ગયું છે. તમે તેને બળાકારે એ ખાઓચિયામાંથી બહાર કાઢો.^{૫૧} હે રામ ! આ મન કર્મફળોના જુદા જુદા રસો પડનાથી મેલું થઈ ગયેલું છે અને બળતરા આપનારા જરા, મરણ તથા ખેદથી મૂઝાઈને મૂઝાઈત થઈ ગયું છે. આમ હોવા છતાં પણ જને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ચિંતા ન થાય, તેને જગતમાં મનુષ્યના આકારવાળો રાક્ષસ જ સમજવો જોઈએ.^{૫૨}

શુમાશુમપ્રસરપરાહવાકૃતૌ જ્વલજરામરણ-
વિપાદમૂર્ચિષ્ઠે । વ્યથેહ યસ્ય મનસિ મો ન
જાયતે નરાકૃતિર્જગતિ સ રામ રાક્ષસઃ ॥૫૨॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'જીવાવતરણ' એ ના-
મનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો

અવિવેકથી અનેક યોનિઓની પ્રાપ્તિ
અને વિવેકથી મુક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयोहिताः ।
ब्रह्मणः कल्पितकाराच्छब्दशोऽप्यथ कोटिशः ॥१॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! આ પ્રભાણે ચૈત-
ન્યની ઉપાધિને લીધે એક જાતના આવિર્ભાવરૂપ
જીવો થયા અને તેમનામાં પૂર્વની વાસનાઓને
લીધે આકારો કલ્પિત થયા. આ રીતે મહાચૈત-
ન્યમાંથી લાખો અને કરોડો જીવો ઉત્પન્ન થયા
છે.^૧ જેમ મોટા ધોધમાંથી અસંખ્યાત જળકણો
પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે, હમણાં ઉત્પન્ન થાય
છે અને હવે પછી પણ ઉત્પન્ન થશે, તેમ મહા
ચૈતન્યમાંથી અસંખ્યાત જીવો પૂર્વે ઉત્પન્ન થ
ગયા છે, હમણાં ઉત્પન્ન થાય છે અને હવે પણ
પણ ઉત્પન્ન થશે.^૨ એ જીવો પોતાની વાસના
ઓની દશાઓના આવેશને લીધે આશાઓ
વશ થયા છે અને તેમનાં અંતઃકરણો આ
વિચિત્ર દશાઓમાં પોતાની મેળે જ બંધાઈ ગયે
છે.^૩ એ જીવો જળમાંના પરપોટાઓની જે
નિરંતર પ્રત્યેક દિશામાં, પ્રત્યેક દેશમાં, પ્રત્યે
જળમાં અને પ્રત્યેક સ્થળમાં જન્મ-મરણ
પામ્યા કરે છે.^૪ આ કલ્પમાં કેટલાએક જીવોને
પહેલા જ જન્મ થયો છે, કેટલાએકના સોઢ
વધારે જન્મો થયા છે, કેટલાએકના અસંખ્યા
જન્મો થઈ ગયા છે અને કેટલાએકના બે-ત્રણ
જન્મ થઈ ગયા છે.^૫ કેટલાએક જીવો હમણે
જન્મ્યા છે, કેટલાએક આ કલ્પમાં હજી મૂળ
જન્મ્યા નથી, કેટલાએક જીવનમુક્ત થયા છે અ-

x આ તેતાળીમમાં સર્ગમાં વિવેક આદિ
અત્યંત દુર્લભપણને લીધે જુદી જુદી યોનિઓ
થવાનું અને વિવેક આદિની પ્રાપ્તિથી કેટલા
મુક્તિ થવાનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં

કટલાએક વિદેહમુક્ત પણ થઈ ગયા છે.^૧ કટલા-
એક જીવો હજારો કટપોમાં વારંવાર જન્મવા
જતાં પણ એક યોનિમાં જ રહ્યા છે અને કટલા-
એક ખીજ યોનિઓમાં પણ ગયા છે. કટલાએક
જીવો મોટાં દુઃખોને વેઠ્યા કરે છે, કટલાએક
થોડા મુખવાળા છે, કટલાએક અત્યંત આનંદ
ભોગવે છે અને કટલાએક સત્યલોકમાં પણ રહ્યા
છે.^{૭૦} કટલાક જીવો ઇન્દ્ર, કિન્નર, ગંધર્વ, વિદ્યા-
ધર, સૂર્ય અને વરુણરૂપે થયા છે; તો કટલાએક
શિવ, વિશ્ણુ તથા બ્રહ્મા થયા છે.^{૭૧} કટલાક
કુમાર, વેતાળ, યક્ષો, રાક્ષસો અને પિશાચો
થયા છે, તો કટલાક પ્રાંશણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો
અને શૂદ્રો થયા છે.^{૭૨} કટલાક અત્યંત, ચાંડાળ,
શીલ અને ચમાર થયા છે; તો કટલાક ખડ,
બૌધ્ધિઓ, કુળો તથા મુળિયાંરૂપે તેમજ કટલા-
એક પતંગિયાંરૂપે થયા છે.^{૭૩} કટલાએક વિચિત્ર
જાતો, ગુચ્છો અને પથ્થરોરૂપે રહ્યા છે; તો
કટલાએક કદબ, લીંબુ, સાલ, તાડ અને તમા-
રૂપે રહ્યા છે.^{૭૪} કટલાએક જીવો વૈભવોથી ભર-
તારા મન્ત્રીઓ, સામંતો અને રાજાઓ થયા
છે; તો કટલાએક જીવો કાટલાં વસ્ત્રો પહેરનારા
મુનિઓ થયા છે.^{૭૫} કટલાએક જીવો સપ, અજ-
ાર, છીડા, કરમિયા અને છીડીઓરૂપે થયા છે;
તો કટલાએક જીવો સિંહ, પાંડા, મૃગ, બકરા,
ખમર ગાય અને કાઠિયાર રૂપે થયા છે.^{૭૬}
કટલાએક જીવો સારસ, ચક્રવાક, બગલા, બલા-
ત અને કાયલરૂપે થયા છે; તો કટલાએક જીવો
મોળાં કમળ, રાતાં કમળ, પોયણાં તથા નીલ
મળરૂપે થયા છે.^{૭૭} કટલાએક જીવો હાથીઓ-
નો બચ્ચાં, હાથીઓ, સુવર અને ગધેડા પણ
થયા છે; તો કટલાએક જીવો ભમરા, મચ્છર,
ત્રિભેલો અને ડાંસ થયા છે.^{૭૮} કટલાએક જીવો
આપદાઓના બળથી દુખાઈ ગયા છે, તો કટલા-
એક સંપતિઓ ભોગવે છે. કટલાએક સ્વર્ગમાં
રહ્યા છે, તો કટલાએક નરકમાં પડ્યા છે.^{૭૯}

કટલાએક જીવો નક્ષત્રોના ચક્રમાં રહ્યા છે, તો
કટલાએક વૃક્ષોનાં છિદ્રોમાં રહ્યા છે. કટલાએક
વાયુમૂત થઈને રહ્યા છે; તો કટલાએક આકાશમાં
રહ્યા છે.^{૮૦} કટલાએક જીવો સૂર્યનાં કિરણોમાં
રહ્યા છે, કટલાએક ચંદ્રનાં કિરણોમાં રહ્યા છે
અને કટલાએક ખડ, લતા તથા ગુચ્છોના ગીંદા
રસોમાં રહ્યા છે.^{૮૧} કટલાએક જીવો જનનમુક્ત
થઈને વિચરે છે, તો કટલાએક કલ્યાણોના પાત્ર-
રૂપ થયા છે. કટલાએક લાંબા કાળથી વિદેહમુક્ત
પામ્યા છે, તો કટલાએક હમણાં જ વિદેહમુક્ત
પામ્યા છે. કટલાએક હજી લાંબે કાળે થવાના છે
અને કટલાએક મુક્તિનો દેષ પણ ક્યાં કરે છે.
કટલાએક જીવો મોટી દિશાઓ થયા છે, કટલા-
એક મોટા વેગનાળી નદીઓ થયા છે, કટલાએક
સુદૂર નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓ થયા છે, કટલાએક
અધો નપુંસક થયા છે અને કટલાક પૂરા નપુંસક
થયા છે.^{૮૨-૮૩} કટલાએક જીવો ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા
થયા છે, કટલાએક અત્યંત જડબુદ્ધિવાળા થયા
છે, કટલાએક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા થયા છે
અને કટલાએક સમાધિ ધરીને બેઠા છે.^{૮૪} આ
રીતે પોતાની વાસનાઓના આવેશથી પરવશ
થયેલા જીવો તે તે વાસનાઓથી બંધનમાં આવી
પડેલા હોવાને લીધે ઉપર કહેલી તે તે સ્થિતિ-
ઓમાં પડ્યા છે.^{૮૫} જમ હાથે પછાડેલા દડા-
ઓ કટલાએક ધરતીમાં જ ફરે છે, કટલાએક
નીચે પડે છે અને કટલાએક ઊંચે ઊછળે છે;
તેમ નિરંતર જમને મૃત્યુ પછાડ્યા કરે છે એવા
જીવો કટલાએક પૃથ્વીમાં જ અવતરે છે, કટલાએક
નરકમાં પડે છે અને કટલાએક સ્વર્ગમાં બંધ છે.
જમ પક્ષીઓ એક વૃક્ષ પરથી ખીજ વૃક્ષ પર બંધ
છે, તેમ આશાઓરૂપી સંકટો પાશોથી બંધાયેલા
અને વાસનારૂપ દેહાદિકંતુ ધારણ કરનારા જીવો
એક કાયામાંથી ખીજ કાયામાં બંધ છે. અનંત
વિપયોમાં અનંત સંકટોની કલ્પનાને
કરનારા અવિધાને લીધે આ જગતરૂપ

ધન્દ્રજળને વિસ્તીર્ણ કરતા મુઠ્ઠા જીવો જ્યાં સુધી
 પોતાના નિર્દોષ સ્વરૂપને જોતા નથી, ત્યાં સુધી
 પાણીમાં ચકરીઓની પેઠે સંસારમાં ભમ્યા કરે
 છે.^{૨૫-૨૬} જ્યો પોતાના સ્વરૂપને જોઈ, મિથ્યા
 પદાર્થોના ત્યાગ કરે છે અને સાચા અનુભવને
 મેળવીને અનુક્રમે જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ચડે છે,
 તેઓ ફરી વાર સંસારમાં જન્મતા નથી.^{૨૭} કેટ-
 લાએક મુખ જીવો હજારો જન્મોને ભોગવીને
 કોઈ સુજનના સમાગમથી વિવેકીયપણાને પામે
 છે, પણ પાછા તેથી બ્રહ્મ થઈને વળી સંસાર-
 રૂપી સંકટમાં પડે છે.^{૨૮} કેટલાએક જીવો બ્રાહ્મ-
 ણના કુળમાં જન્મ તથા સતસમાગમ આદિ
 જીવી સ્થિતિને પામ્યા છતાં પણ વિષયલપટ
 બુદ્ધિને લીધે પશુ-પક્ષીના અવતારને પામે છે
 અને તે અવતારમાંથી નરંદાને પણ પ્રાપ્ત થાય
 છે.^{૨૯} કેટલાએક જીવી બુદ્ધિવાળા જીવો પરમા-
 ત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈને તે જ જન્મમાં તુરત જ
 પાછા પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે છે.^{૩૦} કેટલાએક
 જીવો પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનકે અક્ષાંડોમાં તથા
 અન્ય અક્ષાંડોમાં અક્ષાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે,
 કેટલાએક વિષ્ણુપણાને પામે છે અને કેટલાએક
 મહાદેવપણાને પામે છે.^{૩૧} કેટલાએક પશુ-
 પક્ષીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાએક દેવપણા-
 ને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાએક સર્પપણાને પણ
 પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાએક જીવોમાં પોતે પ્રથમ
 હોય તેનાં તે અક્ષાંડોમાં અને કેટલાએક બીજા
 અક્ષાંડોમાં પણ તે તે અવતારોને પામે છે. હે
 રામ! બીજાં અક્ષાંડોની સ્થિતિ પણ આ અક્ષાં-
 ડના જેવી છે.^{૩૨} જવું આ વિસ્તીર્ણ અક્ષાંડ છે,
 તેવાં જ કેટલાંએક બીજાં વિસ્તારવાળાં અક્ષાંડો
 હમણાં છે, કેટલાંએક થઈ ગયાં છે અને હજી ધણાં ચ
 ચવાનાં છે.^{૩૩} બુદ્ધાંબુદ્ધાં પ્રકારના વિચિત્ર ક્રમોથી
 અને બુદ્ધાંબુદ્ધાં નિમિત્તોથી તે અક્ષાંડોની વિચિત્ર
 સંઘિઓ પ્રકટ થાય છે અને ફરી પાછી તિરાહિત
 પણ થઈ જાય છે.^{૩૪} એઓમાં કોઈ જીવ ગંધર્વ-

પણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ યક્ષપણાને પ્રાપ્ત થાય
 છે, કોઈ દેવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ દૈત્ય-
 પણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૫} લોકો આ અક્ષાંડમાં
 જવા વ્યવહારથી રહ્યા છે, તેવા જ વ્યવહારથી
 બીજાં અક્ષાંડોમાં પણ રહે છે. માત્ર તેઓના
 આકારમાં કંઈક ફેરફાર હોય છે.^{૩૬} પોતપોતાના
 સ્વભાવના અવેશને લીધે અને એકબીજાની
 સ્થિતિઓની સ્પર્ધા કરીને કર્મો કરવાને લીધે,
 નદીનાં મોજાઓની જમ જીવોની સ્થિતિઓની
 બિયલપાયલ થયા કરે છે.^{૩૭} નદીનાં મોજાઓની
 પેઠે કેટલાએક જીવો પ્રકટ થાય છે, કેટલાએક
 તિરાહિત થઈ જાય છે, કેટલાએક જીવે ચડે છે
 અને કેટલાએક નીચે ઊતરી જાય છે.^{૩૮} સઘળા
 જીવો પ્રત્યક્ષ રીતે ખતાવી શકાય નહિ એવા અને
 પોતે જ પોતાને જાણે એવા છે. તેઓ નિરંતર
 મહાયૈતન્યમાંથી પોતાનો દેખાવ આપ્યા કરે
 છે અને મહાયૈતન્યમાં જ વ્યવહાર કરે છે.^{૩૯}
 જમ પ્રકાશો દીવામાંથી પ્રકટ થઈ થઈને કેટલી
 વાર રહીને પાછા કાળે ફરી દીવામાં જ લય
 પામે છે, જમ ફિરણો સૂર્યમાંથી પ્રકટ થઈથઈને
 કેટલીક વાર રહીને પાછાં કાળે ફરી સૂર્યમાં જ
 લય પામે છે, જમ કણો તપાવેલા લોઢામાંથી
 પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછાં લોઢા
 માં જ લય પામે છે, જમ તણખાઓ અગ્નિમાંથી
 પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા અગ્નિ
 માં જ લય પામે છે, જમ વિચિત્ર ઋતુઓ કાળ
 માંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછ
 કાળમાં જ લય પામે છે, જમ સુગંધો પુષ્પમાંથી
 પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા પુષ્પમાં
 જ લય પામે છે, જમ તુષારો વરસાદમાંથી પ્રક
 થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા વરસાદમાં જ
 લય પામે છે અને જમ મોજાઓ સમુદ્રમાંથી
 પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછાં સમુદ્ર
 માં જ લય પામે છે, તે જ પ્રમાણે જીવોના
 હો મહાયૈતન્યમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલાક

સુધી બુદ્ધા બુદ્ધા દેહોને ભોગવીને પ્રલયકાળે પાછા મહાચિત્તન્યમાં જ લય પામી જાય છે. ૪૨-૪૪ આ બ્રહ્માંડોની રચના નામની, અનાદિ કાળની શ્રાંતિરૂપ માયા સમુદ્રમાં લહેરની પેઠે પરબ્રહ્મમાં નિરંતર નિરર્થક વિસ્તીર્ણ થાય છે, નિરર્થક વધ્યા કરે છે, નિરર્થક ફેરફાર પામ્યા કરે છે અને નિરર્થક જ પાછી લય પામે છે. જ્ઞવી રીતે સમુદ્રમાં લહેર મિથ્યા છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં આ રચના પણ મિથ્યા છે. ૪૫

અવિરતમિયમાતવા તથોઽર્ચ્યમવતિ વિનશ્ય-
તિ વર્ષતે મુષૈવ । ત્રિશુવનરચનાદિમોહમાયા પર-
મપદે લહરીવ વારિરાશૌ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'જીવનિયયસ્થાનોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૪૪ મો

મુક્તિ અને પ્રલયનું અંતર તથા
બ્રહ્માનો શરીરગ્રહણનો ક્રમ

॥ રામ ડવાચ ॥

ક્રમેણાનેન યેનાત્મા જીવેન સ્થિતિરાત્મનઃ ।

સ કથં મગ્ધન્ દેહં સમાધત્તેઽસ્થિર્પજરમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન! આપે કહેલી
હકતિ પ્રમાણે જ જીવને પ્રલયમાં પરબ્રહ્મની
શાંતિ થાય, તેને સ્થિતિમાં પાછો અસ્થિર્પિંજર-
રૂપ દેહ ધરવો કેમ થતે? પરમ પદમાં પહોંચવાને
ણુ જે જન્મ-મરણ પ્રાપ્ત થતાં હોય, તો પછી
મુક્ત થયેલાને પણ પાછી જન્મ-મરણની આવૃ-
ત્તિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. 'મુક્ત થયેલા જીવનું
સંસારમાં પુનરાગમન થતું નથી' એ વિષયમાં
શ્રે વિશ્વાસ? ૨

× આ ચૂંવાળીસમા સર્ગમાં મુક્તિ અને પ્રલય
એ બેહ સરખા હોવા છતાં પણ તેઓમાં જે અંતર છે,
તે કહેવામાં આવશે; અને બ્રહ્માનો શરીરનું ગ્રહણ
કરવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! મેં તમને પ્રથ-
મ જ કહેલું છે, તે તમે કેમ સમજતા નથી? તમારી બુદ્ધિ આગળપાછળનો વિચાર કર-
વામાં સમર્થ છે, તો તે ક્યાં ગઈ? ૨ આ શરીર
આદિ જે કાંઈ સ્થાવર-જંગમ જગત છે, તે
જોવા પુરતું જ છે અને સ્વપ્નની જેમ તે મિથ્યા-
જ પ્રકટ થયેલું છે. ૩ હે નિષ્પાપ રામ! આ
જગત એક જાતનું લાંબું સ્વપ્ન છે, મિથ્યા જ
જોવામાં આવે છે, બે ચંદ્રના વિશ્રમ જવું છે
અને શ્રાંતિમાં પ્રતીત થયેલા પહાડ જવું છે. ૪
જ્ઞની આજ્ઞાનરૂપ નિદ્રા શાંત થઈ હોય, જ્ઞની
વાસનાઓ ગળી ગઈ હોય અને જ્ઞની ચિત્ત-
વૃત્તિમાં પ્રભેદ જુલન થયો હોય, તે પુરુષ
સંસારરૂપી સ્વપ્નને વ્યવહાર-દૃષ્ટિથી જોતા
હોવા છતાં પણ જોતા નથી. ૫ હે રામ! જ્યાં
સુધી મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી
સ્વભાવથી કલ્પાયેલા સંસાર જીવેના મનની
અંદર સર્વદા રહે છે. ૬ જેમ પાણીની અંદર
ચંકરી રહે છે, ખીજની અંદર અંકુર રહે છે,
અંકુરની અંદર પક્ષી રહે છે, પક્ષીની અંદર
પુષ્પ રહે છે અને પુષ્પની અંદર ફળ રહે છે,
તેમ જીવના મનની અંદર દેહ રહે જ છે. મન
ધણ રૂપવાળું હોવાને લીધે મનમાં કલ્પનારૂપ
દેહ રહેવાનો સંભવ જ છે. ૭ હે રામ! જોકે
મનમાં વાસનાઓરૂપે ધણા દેહો રહે છે, તો
પણ ક્રમેના પરિપાકના યોગથી જે સમયે જે
દેહ પ્રકટ થવાનો હોય તે સમયે તે દેહનો જ
પ્રતિભાસ થાય છે; પણ સધળા દેહોનો પ્રતિ-
ભાસ થતો નથી. જેમ માટીનો પિંડો ઘડારૂપ

બીજી માયા પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્માના મોટા સંકલ્પના ક્રમથી આ અપાર દષ્ટિ પ્રકટ થયેલી છે.^{૧૧}

રામ યોદ્યા:-હે મહારાજ ! એક જીવ મનરૂપ થઈને જે પ્રકારે બ્રહ્મા થયો હોય, તે પ્રકાર મને વિસ્તારપૂર્વક તુરત કહો.^{૧૨}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ ! બ્રહ્માએ કેવી રીતે શરીરનું ગ્રહણ કર્યું તે કહું છું, તમે તે સાંભળો. આ એક ઉદાહરણ ઉપરથી સઘળા જગતની સ્થિતિ તમારા અણુવામાં આવશે. દિશા આદિ ના તથા કાળ આદિના માપ વગરનું બ્રહ્મતત્ત્વ પોતાની શક્તિને લીધે લીલા માનથી જ દિશાના તથા કાળના માપવાળા જે આકારને ગ્રહણ કરે છે, તે જીવ કહેવાય છે. વાસનાઓના આવેશથી ઘેરાયેલો એ જીવ જ માયાની ઉપાધિને સ્વીકારીને, સકલ્પોની કલ્પનાઓમાં તત્પર રહેનારું અને ચપળતાવાળું મન થાય છે. કલ્પનાઓ કરવા લાગતું એ મન પ્રથમ ક્ષણમાત્રમાં પોતાની આકાશરૂપ થવાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના શબ્દના તથા શ્રોત્રના રૂપને પણ લાગુ પડે છે. આકાશની ભાવનાને પામીને ઘાટું થયેલું મન ઘાટા ચલતના ક્રમથી પોતાની વાયુરૂપ થવાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના સ્પર્શના તથા ત્વચાના રૂપને પણ લાગુ પડે છે. શબ્દસ્વરૂપવાળું આકાશ અને સ્પર્શસ્વરૂપવાળો વાયુ, એ બન્ને જીવના જોવામાં આવતાં નથી તેમની ભાવનાને પ્રાપ્ત થઈને ઘાટું થયેલું મન, એમને એકબીજામાં ક્ષોભ પમાડીને અગ્નિની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના, રૂપના તથા ચક્ષુના સ્વરૂપને પણ લાગુ પડે છે. મન અગ્નિની ભાવનાથી ઘાટું થઈને ક્ષણમાત્રમાં નિર્ભળ પ્રકાશની ભાવના કરે છે, એટલે પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામે છે. પછી આકાશ, વાયુ તથા અગ્નિ (તેજ) એ ગુણોથી ઘાટાપણાને પામેલું મન જળના શીતળપણાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવનાથી તુરત અર્ધ ક્ષણમાં જ રસને તથા

ઝિહ્વાને લાગુ પડતી જળની પ્રતીતિ થાય છે. પછી આકાશના, વાયુના, તેજના તથા જળના ગુણોને પામીને વધારે ઘાટું થયેલું મન પૃથ્વીના ઘાટા સ્વરૂપની ભાવના કરે છે અને તે ભાવનાથી ક્ષણમાત્રમાં જ ગંધને તથા પ્રાણને લાગુ પડતી પૃથ્વી બની જાય છે. પછી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધથી વીંટાયેલું મન પોતાના પાતાળપણાને છોડી દેતાં અગ્નિના કણ જવા અને આકાશમાં સ્ફુરેલા જે રૂપને દેખે છે, તે રૂપ લિંગશરીર અથવા પુરુષક કહેવાય છે. તેમાં કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચભૂત, પ્રાણ, મન, અવિધા, કામના તથા કર્મો રહેલાં છે. તેમાં અધકારનો તથા બુદ્ધિનો પણ સમાવેશ છે. તે લિંગશરીર પોતાના અશોથી સર્વ પ્રાણીઓનાં દૃઢ્ય ક્રમેળમાં ભ્રમરની પેઠે રહેલું માનવામાં આવે છે. એ લિંગદેહમાં મન તીવ્ર ઉત્ક્રાંતી પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે એવા સ્થૂલ દેહની ભાવના કરવા લાગે છે, એટલે તે પાકમાં આવેલા બીલાનજમ બહુ થઈ જાય છે. આમ બહુ થતાં જ પોતાના સ્વભાવને લીધે આકાશમાં સ્ફુરેલા તેમજ મૂસમાં રહેલા અને પીંગળેલા સોના જેવા એ આકારને ગ્રહણ કરી લે છે. પછી મને એ તેજનું જ નવા પોતાના આકારમાં જોયે માયાવાળી નીચે પગવાળી, પડખાંઓમાં બે હાથવાળી અંધારામાં પેટવાળી એક બતની ભારે ચોક્કસ ભાવના કરે છે અને તેને લીધે પ્રકટ થયેલા અવયવોવાળા તેમજ જ્વાળાઓની પંક્તિઓના જવ આકારવાળા એક બાળકનો દેખાવ થાય છે તેના શરીરની રચના મનોગ્યોમાં બની ગઈ છે આમ પોતાની વાસનાઓના આવેશથી મનોમય બાળકનાં અંગો રચાયાં છે.^{૧૩-૨૧} જેમ ઋતુ પોતાના સ્વભાવને વધાર્યા કહે છે તેમ તે વાસનાઓથી પોતાના શરીરને વધાય કરે છે અને કાળે કરીને સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે એવા દેહવાળો થાય છે.^{૨૦} પછી તે બુદ્ધિ

ધર્મ, બળ, ઉત્સાહ, વિજ્ઞાન તથા ઐશ્વર્ય-
વાળો થાય છે અને તે સર્વ લોકોના
પિતામહ મહાત્મા બ્રહ્મા કહેવાય છે.^{૩૧} પીગળતા
સોના જેવી કાન્તિવાળા અને મહાચૈતન્યમાંથી
પ્રકટ થયેલા એ બ્રહ્મા મહાચૈતન્યના જ સત્તાથી
રચા છે, તે જ સત્તાથી પોતામાં પોતાના અજ્ઞા-
નને જ આકાશ આદિ પંચીકૃત રૂપભૂતોરૂપે
બનાવે છે. તે એક સમયે અપાર, આદિ, મધ્ય
તથા અંત વગરના મોટા આકાશને બનાવે છે,
એક સમયે પ્રબળ ગતિવાળા વાયુને બનાવે છે,
એક સમયે પ્રલયકાળના દાવાનળના જેવી જ્વા-
ળાઓથી દીપતા તેજને બનાવે છે, એક સમયે
નિર્મળ જળને બનાવે છે અને એક સમયે ઘણા
વિસ્તારવાળી પૃથ્વીને બનાવે છે. એ પાંચ
ભૂતોમાંથી કાળા વિષ્ણુને બનાવી લઈ, તેની
નાભિમાં એક કમળ બનાવીને, તે કમળમાં પોતે
રહે છે અને પ્રકટ થાય છે; ત્યારથી તે પોતાની
વાસતાઓના સામર્થ્યને લીધે બીજા પણ એવા
પ્રકારના સમુદ્રો, છુવનો, વૃક્ષો, પર્વતો તથા
પ્રાણીઓ આદિ પદાર્થોને બનાવ્યા કરે છે.^{૩૨-૩૫}
અનેક રૂપોવાળા વિચિત્ર પદાર્થોને કલ્પનાથી જ
બનાવ્યા કરતા એ બ્રહ્મા લીલામાત્રમાં કલ્પના-
થી જ પાલક આકારોને બનાવે છે અને તે
પદાર્થોનું પાલન કરે છે. પોતે પ્રકટ થયા ત્યાર-
થી જ એ બ્રહ્મા આવી ખટપટમાં લાગી ગયા. એક
સમયે તે અજ્ઞાનના પ્રાબલ્યથી પોતાના દેહને
તથા વ્યવહાર આદિને ભૂટીને સૂઈ ગયા. પછી
એ નિદ્રા જતી રહી ત્યારે, એટલે સૃષ્ટિના સમ-
યરૂપ બીજે દિવસ પ્રાપ્ત થયા તે વખતે, વળી તે
પોતાના કલ્પનામય પ્રકાશિત શરીરને એવા
લાગ્યા.^{૩૬-૩૭} તે શરીર પ્રાણના તથા અપાનના
પ્રવાહોવાળું, જણે પદાર્થો ગોઠવાઈને બન્યું હોય
એવું, કરોડો રૂંવાડાંઓથી વ્યાપ્ત અને બનીસ
દાંતવાળું હતું.^{૩૮} તે બે સામળનાં અસ્થિઓ
તથા એક બરડાનું અસ્થિ મળીને ત્રણ મોટા

સ્તભોવાળું, પ્રાણરૂપ પાંચ દેવતાઓવાળું, નીચે
બે પગવાળું, હાથ, પગ, માથું, છાતી તથા પેટ
એ પાંચ ભાગોવાળું, સુખ આદિ નવ છિદ્રોવાળું
અને ઉપર ચામડીરૂપ લેપને લીધે કૃણાશીવાળું
હતું.^{૩૯} વળી તે વીસ આંગળીઓવાળું, વીસ
નખોવાળું, બે હાથવાળું, બે સ્તનવાળું, બે નેત્ર-
વાળું અને ઇચ્છા થાય તો જમાં ઘણું નેત્ર તથા
ઘણા હાથ આદિ પંજુ કરી શકાય એવું હતું.^{૪૦}
તે ચિત્તરૂપી પક્ષીના માળારૂપ હતું, કામદેવરૂપી
સર્પના રાફડારૂપ હતું, વૃષ્ણારૂપી પિશાચળીના
નિવાસરૂપ હતું અને જીવરૂપ કેસરીને રહેવાની
ચુકારૂપ હતું.^{૪૧} તે અભિમાનરૂપી હાથીને બંધા-
વાના ખીલારૂપ હતું, હંધરૂપી કમળથી શોભીતું
હતું અને અત્યંત સુંદરતાવાળું હતું. પોતાના
આવા ઉત્તમ શરીરને એમને ત્રિકાલજ્ઞાની ભગવાન
બ્રહ્મા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'આ ર્યામતા-
વાળા, અપાર અને અનંત એવા આકાશમાં
પહેલાં શું હતું?' આમ વિચારતાં જ બ્રહ્માને
તુરત તે વિષયનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.^{૪૨-૪૪}
તે પ્રાપ્ત થતાં જ આગળ થઈ ગયેલી અનેક
સૃષ્ટિઓ તેમના ધ્યાનમાં આવી અને તેમને
અનુક્રમે સપળા જીવોનાં પુણ્ય-પાપોતું પણ
સ્મરણ થયું.^{૪૫} પછી જમ વસંતઋતુ પુષ્પોને
પ્રકટ કરે છે, તેમ બ્રહ્માએ જાણનામાં આવેલા
વેદોના આધારથી વિચિત્ર પ્રકારના સંકલ્પો વાર-
વાર કરીને લીલામાત્રમાં પ્રજાઓને પ્રકટ કરી.^{૪૬}
જમ અનેક આચાર-વિચારોવાળા ગંધર્વનગર-
ને ઉત્પન્ન કરે, તેમ બ્રહ્માએ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન
કરી અને તે પ્રજાઓને સ્વર્ગ, મોક્ષ, ધર્મ, અર્થ
તથા કામની સિદ્ધિને માટે વિચિત્ર પ્રકારનાં
અનંત શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં. હે રામ! આ રીતે
જમ વસંતઋતુમાંથી પુષ્પોની શોભા પ્રકટ થાય
છે, તેમ બ્રહ્મારૂપ મનમાંથી આ સપળી સૃષ્ટિ
પ્રકટ થયેલી છે.^{૪૭, ૪૮} હે રામ! આ જગતમાં
બ્રહ્માનું રૂપ ધરનારું એ મન જ છે. વળી એ મને

જ કલ્પનામાત્રથી જ અનેક પ્રકારની રચનાઓ-
વાળા ક્રિયાઓના વિલાસો ઉત્પન્ન કરીને સૃષ્ટિની
શોભાને વિક્ષણ સ્થિતિ આપી છે.^{૪૮}

વિવિધવિરચનૈઃ ક્રિયાવિલાસૈઃ કમલજ-
રૂપધરેણ ચેતસૈવ । રઘુસુત પરિકલ્પનેન નીતા
સ્થિતિમતુલાં જગતીહ સર્ગલક્ષ્મીઃ ॥ ૪૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિ-
તિ-પ્રકરણનો 'સંસારાવતરણ પ્રતિ-
પાદનોપદેશ' એ નામનો

સર્ગ ૪૪ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો

જગત સ્વસત્તાથી નથી પણ
બ્રહ્મની સત્તાથી છે

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

જગત્સંપન્નમેવેદં સંપન્નં કિંચિદેવ ન ।

શૂન્યમેવ ચ શમાત્રં મનોવિલસિતં સ્થિતમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! આ જગત યથું
પણ છે અને કંઈ પણ યથું નથી; કારણ કે તે
શૂન્ય જ છે. દેખાતમાત્ર જ છે અને માત્ર મનના
વિલાસરૂપ જ છે.^૧ આ બ્રહ્માંડ મોટા રૂપવાળું
છે, છતાં પણ આકાશની પેઠે તે શૂન્ય છે. આથી
તેણે કોઈ પ્રદેશને કે કોઈ કાળને કંઈ પણ રોક્યો
નથી.^૨ આ બ્રહ્માંડ માત્ર સંકલ્પના સ્વરૂપવાળું
છે અને સ્વપ્નમાં દેખાયેલા નગર જેવું મિથ્યા છે.
જ દેશમાં અને જ કાળમાં તે જોવામાં આવે છે,
તે દેશમાં અને તે કાળમાં, બ્રહ્માંડ વગરનું કેવળ
બ્રહ્મ જ છે, બીજું કંઈ જ નથી. આકાશમાં ભીંત
વગર અને રંગ વગર કલ્પાયેલા વિચિત્ર ચિત્ર
જેવું આ જગત છે. તે જોવામાં આવે છે છતાં
પણ તે ખોટું છે અને કોઈએ ન બનાવ્યા છતાં
બ્રાંતિથી જ બનેલું છે.^{૩,૪} જમ ચક્ષુ જોવામાત્રમાં

કારણરૂપ છે, તેમ મન સ્મરણમાત્રમાં કારણરૂપ
છે. તેમને દેહ આદિ સધળા બ્રહ્માંડને સ્મરણ
માત્રથી જ પ્રતીત થતું કલ્પી લીધું છે.^૫ જગત
આભાસમાત્ર જ છે અને તે ઘડા, ખાડા તથા
વસ્ત્રો આદિરૂપે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. ભીંત
વગેરે જ પદાર્થો પ્રતીત થાય છે, તેઓ બ્રહ્મ
સત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નથી.^૬ જમ કોશેટા
નો છીડો પોતે જ પોતાના બંધનને માટે બળ
બનાવી લે છે, તેમ મને પોતે જ પોતાના બંધ
નને માટે આ શરીર કલ્પી લીધું છે.^૭ ચિ
જને મિથ્યા સંકલ્પરૂપે ન કરી શકે અથવા ચિ
જમાં મિથ્યા સંકલ્પરૂપે ગતિ ન કરી શકે એવે
કોઈ કુશ્વર કે અગમ્ય પદાર્થ જ નથી.^૮ મનરૂપ
ગુણોઓની અંદર ન ભરાય એવી કઈ શક્તિએ
સર્વ શક્તિઓવાળા જગદીશ્વરમાં નહિ સંભવે
અર્થાત્ એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જ મનમાં
હોય તે જગદીશ્વરમાં હોય.^૯ હે મહાબાહુ ! સ
શક્તિઓવાળું મહાયૈતન્ય સર્વદા વિઘ્નમાન હ
તેને લીધે સર્વ પદાર્થોમાં સર્વદા સાચાપણ
પણ સંભવે છે અને સર્વદા ખોટાપણું પા
સંભવે છે. સર્વ પદાર્થો મહાયૈતન્યમાં કલ્પિ
હોવાને લીધે, મહાયૈતન્યની સત્તાથી સાચા
અને પોતપોતાની સત્તાથી ખોટા છે. હે રામ
મન સ્વમાવસ્થામાં વાસનાથી જ બીજા શરીર
ગ્રહણ કરી લે છે, તો તેવી રીતે આ શરીર
પણ તેણે જ ગ્રહણ કરેલું છે એમ વિચારો. મ
સધળી શક્તિઓવાળું હોવાને લીધે સધળા જ
તની કલ્પના તેણે જ કરી છે એમ વિદ્વાં
સમજ છે.^{૧૦,૧૧} દેવ, અસુર અને નર આ
સધળા પદાર્થો સંકલ્પથી જ બનેલા છે અ
સંકલ્પ શાંત થાય, તો તેઓ તેલ વગરના દીવ
ઓની પેઠે શાંત થઈ જાય છે.^{૧૨} હે મહાબાહુ
માન ! આ સધળું જગત આકાશ જેવું શૂન્ય હ
કલ્પનામાત્રથી ઉદય પામેલું છે અને એક જાત
બહુ લાંબુ સ્વપ્ન જ પ્રતીત થયું છે, એમ સમજ

x આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં જગત બ્રહ્મની
સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી, એમ નિરૂ-
પણ કરવામાં આવશે.

હે સુવિચારવાન ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગતમાં કોઈ પદાર્થ કદી પણ જન્મતો નથી અને કદી પણ મરતો નથી; જન્મ-મરણ આદિ કશું મિથ્યા જ છે. ^{૧૩, ૧૪} જગત બ્રહ્મરૂપ છે, જો તે કદી કોઈ પણ વસ્તુ નથી અને કદી કોઈ પણ ઓછું થતું નથી; તેમાં કંઈ છોલાઈ બંધ એમ અને કંઈ તૂટી બંધ એમ છે, કે તેને માટે કશું કરવું પડે ^{૧૫} હે રામ ! સૂક્ષ્મ વિચારથી માલોમ કલ્પિત જગતથી અત્યંત ન્યારો નહિ જાણતાં તેને દેહરૂપ સમજીને મૂર્ખની પેઠે તમારા સા માટે મૂંઝાયા કરો છો ? જમ સૂર્યના પાને લીધે ઝાંઝવાનો પાણી ખોટાં હોવા છતાં પણ દેખાય છે, તેમ મનની કલ્પનાથી આ સધળા ભૌતિક પદાર્થો મિથ્યા હોવા છતાં પણ દેખાય છે. ^{૧૬, ૧૭} જગતમાં સધળા દશ્ય પદાર્થો બે ચંદ્રના ભ્રમ જવા છે, મનોરથની પેઠે ઊઠેલા છે અને તથા અજ્ઞાનથી ઘડાયેલા છે. ^{૧૮} જમ વહાણથી નારાને વૃક્ષો ચાલતાં હોવાની મિથ્યા બુદ્ધિ ઉદય મે છે, તેમ સર્વ જીવોને આ સધળાં દરથોની રંપરા પણ મિથ્યા જ ઉદય પામેલી છે. ^{૧૯} આ જગત એક જગતની ઇન્દ્રજાળ છે, માયાએ રચેલા ભ્રમરૂપ છે, મનની કલ્પનાથી જ બનેલું છે અને ખોટું હોવા છતાં સાચા જવું પ્રતીત થાય છે, મ સમજો. ^{૨૦} આ જ સધળું જગત છે તે બ્રહ્મ છે; માટે તેમાં ભેદનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય ? હ જ કવો હોય ? અને તે ભેદ ક્યાં રહે ^{૨૧} આ પર્વત છે અને આ વૃક્ષ છે ? એવી રીતે ભારે ઠાંધરવાળો આ વિભ્રમ ખોટા હોવા છતાં પણ મનની ભાવનાની દૃઢતાને લીધે સાચા જવો જણા છે. ^{૨૨} હે રામ ! આ જગત વિચાર વગરના રૂપને અનેક જન્મોમાં ભ્રમવે એવું છે, માટે મના સહિત, વૃક્ષો સહિત અને કલ્પના સહિત જગતની ભાવનાને છોડી દધને નિઃપ્રયત્ન આ-મસ્તરૂપની જ ભાવના કરો. ^{૨૩} જમ સ્વપ્ન મોટા ઠાંધરવાળું હોવા છતાં પણ માત્ર ભ્રાંતિ જ

હોય છે અને વાસ્તવિક નથી, તેમ ચિત્તે પ્રાપ્ત કરેલું આ જગત પણ ભ્રાંતિ જ છે અને વાસ્તવિક નથી. માટે હે રામ આ જગત પણ એક જગતું લાંબું સ્વપ્ન જ છે, એમ સમજો. ^{૨૪} આ સંસારનો આડંબર માત્ર દેખાવામાં જ રમણીય છે, તે મિથ્યા છતાં જ ચંદ્રણ કરવામાં આવે છે અને આશાઓશી ઝેરી નાગણીઓના રાક્ષાસ છે, માટે તેને છોડી દો. ^{૨૫} આ જગત મિથ્યા જ છે, એમ જાણીને તેમાં રુચિ જ રાખો નહિ. સમજી પુરુષ ઝાંઝવાનાં પાણીને જાણ્યા પછી તે માટે દોડતો જ નથી. ^{૨૬} જ મૂઠ્ઠાબુદ્ધિવાળો પુરુષ પોતાના સકલ્પથી ઊઠેલી મનોરાજ્યની લક્ષ્મીને સાચી માનીને તેને અત્યુસર્ગ કરે છે, તે પુરુષ દુઃખોતું પાત્ર જ બને છે. ^{૨૭} સાચી વસ્તુ ન હોય તો લોકો ભલે ખોટી વસ્તુ ઉપર દોડ કરે, પરંતુ જ પુરુષ સાચી વસ્તુને તજી દધને ખોટી વસ્તુ ઉપર દોડ કરે છે તે નાશ જ પામે છે. જમ રજ્જુમાં સર્પનો ભય મનના વ્યાભોહરૂપ જ છે, તેમ આ જગત પણ મનના વ્યાભોહરૂપ જ છે. ટંબળ વાસનાઓની વિચિત્રતાને લીધે લાંબા કાળથી જગત દેખાયા કરે છે. ^{૨૮} જગતના પદાર્થો જળની ચંદ્રના ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે મિથ્યા ઉદય પામેલા છે. તેઓ ચંચળ છે. મૂર્ખ જ તેનાથી ઠગાય, પણ તમારા જવા તત્ત્વ-વેતાએ તેનાથી ઠગાવું જોઈએ નહિ. ^{૨૯} જ પુરુષ આ સંસારની ભાવનાથી સુખ મળવાનું માનતો હોય, તે પુરુષને માત્ર અગ્નિની ભાવનાથી જ ટાક મટ્યાનું માનનારા જવો મૂર્ખ જ સમજવો જોઈએ. જમ મનની કલ્પનાને લીધે દૃઢ્યમાં ખોટું નગર પણ જોવામાં આવે છે, તેમ આ વિસ્તીર્ણ જગત-રૂપી ખોટું જડ-પગર પણ મનની કલ્પનાથી જ જોવામાં આવે છે. આ જગત મનના ગગથી ઉદય પામે છે અને મનના ગગનો નાશ થતાં જ તે નાશ પામે છે. આ જગત ગ્રંથર્વનગરની જમ ખોટી રીતે વૃદ્ધિ પામેલું પ્રતીત થાય છે.

હે રામ ! આ જગતનો નાશ થઈ જાય, તો કશી હાનિ થવાની નથી અને આ જગત વૃદ્ધિ પામે, તો તેથી કશો લાભ પણ થવાનો નથી. દૃઢ્યમાં મનની કલ્પનાથી ઉદ્ભવેલું 'મોટું' નગર ભાંગી જાય, તો 'કોનું' શું ધટી જાય છે ? અને વૃદ્ધિ પામે તો 'કોનું' શું વધી જાય છે ?^{૩૨-૩૫} જન્મ બાળકો રમકડાંઓમાં પુત્ર આદિની કલ્પના કરી લે છે, તેમ મહાયૈતન્યમાં આ જગતના પ્રવાહની કલ્પના મન વડે જ કલ્પાયલી છે.^{૩૬} જન્મ ઈંદ્રજાળનું જળ બ્રહ્મ થઈ જાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય, તો 'કોઈનું' કાંઈ જતું નથી, તેમ આખો સંસાર પણ બ્રહ્મ થઈ જાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય તો પણ કોઈનું કાંઈ જતું નથી. જ 'મોટું' હોય તે નષ્ટ થઈ જાય તો તેથી કોઈને કશી હાનિ થતી નથી, તો આ સંસાર પણ ખોટો છે, માટે તેના નાશથી કશી હાનિ માનવી નહિ. આ સંસાર એ રીતે મિથ્યા જ છે, માટે તેમાં કાંઈ પણ પદાર્થને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી.^{૩૭,૩૮} હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ ! જે પદાર્થ અત્યંત ખોટો જ છે, તેમાંથી શું જતું રહેવાનું છે ? આમ જ્યારે કશી જ હાનિ થવાની નથી ત્યારે દુઃખ આવવાનો પણ શો પ્રસંગ છે ?^{૩૯} સઘળા જગતને બ્રહ્મ રૂપે ગણીને અત્યંત સત્ય માનીએ, તો પણ જે વસ્તુ અત્યંત સત્ય છે તેમાંથી કશું જતું નથી કે તેમાં કશું આવતું નથી; તો જગતના પદાર્થોને સાચા શા માટે સુખ-દુઃખ ધરવાં બેઠીએ ?^{૪૦} અથવા હે મહામતિ ! નામ-રૂપને લઇને જગતને અત્યંત અસત્ય માનીએ, તો જે વસ્તુ અત્યંત અસત્ય છે, તેમાં કશો અંશ વધવાનો સંભવ નથી; માટે જગત સંબંધી સુખોની વૃદ્ધિથી હર્ષ ધરવાનો શો પ્રસંગ છે ?^{૪૧} મોટી ખટખટ કરાવનારો આ સંસાર અત્યંત ખોટો જ છે. તેમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવી શી વસ્તુ છે, કે જ્ઞાની પુરુષને તેની ઇચ્છા થાય ?^{૪૨} તેમજ બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાને લીધે દેવજ બ્રહ્મભય જ

હોવાથી સંસાર અત્યંત સત્ય પણ છે, તો અત્યંત સત્ય પદાર્થમાં એવું શું તજી દેવા યોગ્ય હોય, કે જ્ઞાની પુરુષો તેને તજી દે ?^{૪૩} મિથ્યા સંસારમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કે તજી દેવા યોગ્ય કાંઈ છે જ નહિ. જગત અત્યંત અસત્ય છે, તો પણ તેમાં કશાને માટે સુખ-દુઃખ ધરવાનો અવકાશ નથી, અને જગત અત્યંત સત્ય છે, તો પણ તેમાં કશાને માટે સુખ-દુઃખ ધરવાનો અવકાશ નથી. જ્ઞાની પુરુષને દુઃખો પહોંચતાં જ નથી, પણ મૂખ તે જગત સંબંધી ઇષ્ટ પદાર્થના વિનાશથી બહુ દુઃખ પામે છે.^{૪૪} હે રામ ! 'જે પદાર્થ આદિમાં પણ ન હોય તથા અંતમાં પણ ન હોય, તે પદાર્થ મધ્યમાં પણ હોતો નથી.' એ નિયમ પ્રમાણે જે પુરુષ જગતને 'મોટું' ધારે છે, તેને જગત 'મોટું' જ બેવામાં આવે છે. જગત પોતાના નામ-રૂપાત્મ અશોથી આદિમાં તથા અંતમાં નહિ હોવાથી મધ્યમાં પણ નથી જ. 'જે પદાર્થ આદિમાં જ સત્ય હોય તથા અંતમાં પણ સત્ય હોય, પદાર્થ મધ્યમાં પણ સત્ય હોય છે.' એ નિયમ પ્રમાણે જે પુરુષ સર્વ જગતને સાચું ધારે છે તે જગત સાચું જ બેવામાં આવે છે કલ્પિત જગત પોતાના અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મરૂપે સર્વદા સત્ય જ છે હે રામ ! જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે જે ચંદ્ર તથા આકાશ આદિ બેવામાં આવે છે, તેને મૂઢપણ વાળા બાળકો જ લેવાની ઇચ્છા કરે છે; પણ સમજી મનુષ્યો કદી પણ તેને લેવાની ઇચ્છા કરત નથી. તેમ બ્રહ્મમાં જે આ મિથ્યાભૂત જગત બેવામાં આવે છે, તે જગતનું ગ્રહણ કરવાનું અજ્ઞાનીઓ જ ઇચ્છા કરે છે, પણ જ્ઞાનીઓ કરી શકતા નથી. દેખવામાં મોટા આકારવાળાં પણ સત્યતા વગરનાં પ્રયોજનોથી બાળક સંતોષ પામે છે, પણ તે સંતોષ પરિણામે દુઃખને અર્થે જ થાય છે અને સુખને માટે થતો નથી. આથી કે કમવલોચન રામ ! તમે મિથ્યાભૂત જગતનું પદાર્થોથી સંતોષ પામવામાં બાળક સમાન થાવો

હિં; પણ અવિનાશી પદને બેઠને નિત્ય તથા સ્થિર સુખનો જ આશ્રય કરે. ^{૪૫-૪૯} 'મારા દેહ પ્રહિત આ સધણ જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એવો નિશ્ચય રાખીને તમે દેહાદિના વિનાશ માટે શો શોક રાખો નહિ; તેમજ 'મારા દેહ સહિત આ સધણ જગત વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મની સત્તાથી ખુદી સત્તાવાળું નથી અને જ બ્રહ્મ છે તે હું જ છું' એવો નિશ્ચય રાખીને તમે કંઈ વાર જન્મ-મરણની ચિંતા પણ રાખો નહિ. ^{૫૦}

વાદ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કહી, ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યાસ્ત થયો અને મુનિઓની સભા વાદ્મીકિ મુનિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવા સારું ત્યાંથી ગ્રીહીને નાહવા ગઈ. રાત્રી વીસા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો કૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાદ્મીકિમુનિની પાસે આવી. ^{૫૧}

દ્વિચક્તવ્યથ મુનોં દિવસો જગમ સાયં-
તનાય વિધેયસ્તેમિનો જગમ । સ્નાતું સમા-
કૃતનમસ્કરણા જગમ શ્યામાક્ષયે રવિકૌશલ
સહાજગમ ॥ ૫૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણુને 'યથાભૂતાર્થયોગોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

વાદ્મીકિનો નવમો દિવસ સમાપ્ત

~~~~~
સર્ગ ૪૬ મો~~~~~

જીવન-મુક્તના ગુણોનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

રમ્યે ધનેષુ દારાદૌ શોકસ્યાવસરો હિ કઃ ।

ઈદ્રજાલે ક્ષણાદ્યે નયે કા પરિવેવના ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પ્રિય ધન કે

+ આ છેતાળીસમા સર્ગમાં સંસારમાં વિહાર કરતાં પણ જે ગુણો રાખવાથી સંસારમાં રૂપી જવાતું થાય અને જે ગુણો જીવન-મુક્ત પુરુષોમાં રહે છે, તે 'યોગ' નિષ્પન્ને કરવામાં આવશે.

પ્રિય સ્ત્રી-પુત્ર આદિ પ્રાપ્ત થાય, તો હર્ષનો શો અવસર છે અને તેઓ નાશ પામે તો શોક શા માટે કરવો ? ઇન્દ્રજાલ ક્ષણમાં જોવામાં આવે અથવા નષ્ટ થઈ જાય, તો તેને માટે હર્ષ કે વિલાપ શો કરવો ? ^૧ જેમ ગંધર્વનગરનું કાંઈ ઘર પડી જાય કે, શણગારાય તો તેથી કુઃખ કે સુખ ધરવું યોગ્ય નથી, તેમ મિથ્યા એવા પુત્રાદિકનું કાંઈ માહું કે સારું થાય, તો પણ કુઃખ કે સુખ ધરવું યોગ્ય નથી. ^૨ પ્રિય ધન કે પ્રિય સ્ત્રી-પુત્રાદિક વૃદ્ધિ પામે તો તેમાં હર્ષનો શો પ્રસંગ છે ? ઝાંઝવાનાં પાણી વૃદ્ધિ પામવાથી જળની ઇચ્છાવાળાઓને શો આનંદ થાય ? ^૩ ધન કે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધિ પામે તો કુઃખ માનવું યોગ્ય છે, પણ સુખ માનવું યોગ્ય નથી. મોહરૂપી માયાની વૃદ્ધિ થતાં કાણ પ્રસન્ન થાય ? ^૪ જે ભોગો વધવાથી મૂર્ખને રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ ભોગો વધવાથી સમજીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ^૫ ધનનો કે સ્ત્રી આદિનો નાશ થાય તો જેમ શોક કરવો યોગ્ય નથી, તેમ હર્ષ કરવો પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે એમના નાશથી કલ્યાણ થતું નથી, પણ એમનામાં આસક્તિ નહિ રાખનાથી કલ્યાણ થાય છે. ધન, આદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં તેને વિનાશી બળવાવાળા વિવેચી સાધુપુરુષો તો તે પદાર્થો વડે વૈરાગ્ય પામે છે. ^૬ આથી દે રામ ! તત્ત્વ સમજીને તમે સંસાર સંબંધી વ્યવહારોમાં જે જે નષ્ટ થાય તેની ઉપેક્ષા કરો અને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેનો આસક્તિ નહિ રાખતાં ઉપયોગ કરો. ^૭ નહિ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની અત્યંત:કરણથી ઇચ્છા જ કરવી-નહિ અને આવેલા ભોગોનો આસક્તિ રાખ્યા વગર ઉપયોગ કરવો, એ જ પંડિતનું લક્ષણ છે. ^૮ કામદેવરૂપી યતુ મારી નાખવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થઈને ગુપ્ત રીતે જીએલો છે. આથી તમે ચેતીને વિહાર કરો; એટલે તમે કાંઈ બોલેની મૂર્ખતા કરી કહેવાય નહિ. ^૯ પરમ-પદને બળુના છતાં પણ સમજીની બુદ્ધિને

આ સંસારના આડંબરમાં એક જાતની કાળી રહી છે એમ જ્યો સારી પેઠે જણતા નથી, તેજો માર્યા જ બળ છે.^{૧૦} ગમે તે યુક્તિથી દરયોના અનર્થપણને સિદ્ધ કરનારી જે પુરુષની બુદ્ધિ, દરયોમાંથી નિવૃત્ત થઈ હોય, તે નિર્ભળ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પરમાર્થના આગ્રહવાળો હોવાને લીધે મોહરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી.^{૧૧} 'આ સઘળું જગત ખોટું છે' એવા નિશ્ચયને લીધે, જેને જગત સંબંધી દોષ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ હોય નહિ, તે સર્વજ્ઞ પુરુષને ખોટી અવિદ્યા પોતાની બાથમાં લઈ શકતી નથી.^{૧૨} જગતમાં રુચિ અને અરુચિ એ બંનેને છોડી દઇને જેની બુદ્ધિ 'હું અને આ સઘળું જગત એક જ છે' એવા વિચારમાં રહે છે, તે પુરુષ મોહરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી.^{૧૩} 'કાર્યોમાં તથા કારણોમાં વ્યાપ્ત થઇને રહેલું જે સત્તા માત્ર પદ છે, તે હું છું' એમ બુદ્ધિથી નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને તમે બહારના તથા અંદરના સઘળા દરયને તજે પણ નહિ અને ગ્રહણ પણ કરો નહિ.^{૧૪} હે રામ ! તમે સઘળાં કામો કરવા છતાં પણ અત્યંત વૈરાગ્યવાળા, સ્વસ્થ, સઘળા નિવાસોથી રહિત અને આકાશની જેમ નિર્વેપ રહો.^{૧૫} જે વિદ્વાનને પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ જેમ ઇચ્છા પણ ન હોય અને અનિચ્છા પણ ન હોય, તેની બુદ્ધિ, કમળપત્ર જળથી લેપાતું નથી, તેમકોઈ વિષયોથી લેપાતી નથી.^{૧૬} હે રામ ! તમે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને આસક્તિથી રહિત થઈ જાઓ. પછી તમારાં પાતળાં થઈ ગયેલાં મન અને ઇન્દ્રિયો, ભલે પોતાની ક્રિયાઓ કરે અથવા ન કરે તેની કંઈ ચિંતા નથી.^{૧૭} 'આ મારું છે, આ મારું છે' એમ કરીને વિષયોમાં દોડતા તમારા મિથ્યામૃત મનને તમે મૂર્ખ થઈને વિષયોમાં ડુબાડો નહિ. પછી એ મન ભલે દર્શન આદિ ક્રિયાઓ કરે કે ન કરે.^{૧૮} હે રામ ! જ્યારે આ વિષયોની શોધા તમારા દૃઢ્યમાં તમને પોતાને જ અચ્છે નહિ,

ત્યારે તમે જાણવાતું જાણી ચૂકેલા અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ગયેલા (જીવન્મુક્ત) થશો.^{૧૯} તમને વિષયોની રુચિ ટળી જશે, એટલે પછી તમે સમાધિ કરો કે ન કરો, તો પણ તમને અનાયાસે મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા વગર રહેશે નહિ.^{૨૦} હે રામ ! જેમ પુષ્પમાંથી ગંધને જુદો કરવામાં આવે, તેમ જીવન્મુક્તત્વ પદ પામવાને માટે તમારા વિવેચી મનને ઉત્તમ વિચારો ગોઠવી, વાસનાઓના સમૂહમાંથી જુદું પાડો.^{૨૧} વાસનાઓરૂપી જળથી ભરેલા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં જ્યો વિચારરૂપી વહાણમાં ચડે છે, તેજો તરે છે અને બીજા લોકો ડૂબી બળ છે.^{૨૨} વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી તીક્ષ્ણ કરેલી અને સુખ-દુઃખાદિકતું સહન કરવામાં ધીરજવાળી બુદ્ધિથી, તમે આત્માના તત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરો અને પછી પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરો.^{૨૩} હે રામ ! તત્ત્વને જાણનારા અને જ્ઞાનથી સંપન્ન ચિત્તાળા વિદ્વાન પુરુષો જેમ વિહાર કરે છે, તેમ વિહાર કરવો યોગ્ય છે, પણ મૂઢ પુરુષોની જેમ વિહાર કરવો યોગ્ય નથી.^{૨૪} નિરંતર વૃક્ષ રહેનારા અને મહાન બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓએ જીવન્મુક્ત પુરુષોના આચારોને અનુસરવું જોઈએ, પણ ભોગો ભોગવવાની લપટતા ધરાવનારા બીજા પામરોના આચારોને અનુસરવું જોઈએ નહિ.^{૨૫} શ્રદ્ધાના અને જગતના તત્ત્વને જાણનારા મહાત્મા પુરુષો જગતના સઘળા વ્યવહારો કરે છે, તેમ છતાં કશું છોડતા પણ નથી અને કશું ઇચ્છતા પણ નથી.^{૨૬} તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે સંસારનાં સપળાં સુખોને અપુરુષાર્થ સમજનારા મહાત્મા પુરુષો કદી ક્યાંય પણ પરાક્રમ આદિના ઉત્કર્ષને માટે, અભિમાનને માટે શુભોને અર્થે કે લક્ષ્મીને અર્થે કંગાળપણું કરતા નથી.^{૨૭} મહાત્માપુરુષો સૂર્યની પેઠે શૂન્યમાં પણ મૂંઝાતા નથી, દેવતાઓના બગીચામાં પણ આસક્ત થતા નથી અને પોતાની મર્યાદાને પણ

કદી છોડતા નથી.^{૨૮} ઇચ્છાઓથી રહિત થયેલા, આવી પડેલા વ્યવહારને અનુસરનારા, શાસ્ત્રોક્ત ધેરાગ્ય આદિ સાધનોની સંપત્તિવાળા અને સ્વસ્થ રહેનારા મહાત્માઓ, આ દેહરૂપી રથમાં બેસીને આનંદથી વિચરે છે.^{૨૯} હે સુંદર રામ ! તમે પણ આ વિસ્તીર્ણ વિવેકને પ્રાપ્ત થયા છો અને આ મુદ્ધિના બળથી જ્ઞાનમાં સ્થિતિ પામેલા છો.^{૩૦} આ ચોખ્ખા વિચારને આશ્રય કરીને તમે માન તથા મત્સરથી રહિત રહીને આ પૃથ્વીની પીઠ પર બેહાર કરો. એમ કરવાથી તમને જીવનમુક્તિરૂપ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.^{૩૧} હે નિષ્પાપ ! સઘળી રૂપાઓનો ત્યાગ કરીને, વિષયોનું કૌતક બેવાની ઇચ્છાને પણ દૂર કરી અને મનમાં પરમ શીતળતાનું ગ્રહણ કરીને, તમે સ્વસ્થપણે રહીને બેહાર કરો.^{૩૨}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—એ પ્રમાણેના નિર્મળ અભિપ્રાયવાળા વસિષ્ઠમુનિની નિર્મળ વાણી સાંભળીને રામ તુરત સાદ્ કરાયેલા દર્પણની જેમ શોભવા લાગ્યા, અને જ્ઞાનરૂપી મધુર અમૃતથી અંદર ભરપૂર થઈને તે પૂનમના ચંદ્રની જેમ શીતળતાને પામ્યા.^{૩૩}

इत्यं गिरा विमलया विमलाज्ञयस्य रामो मुनेः सपदि मृष्ट इवावभासे । ज्ञानामृतेन मधुरेण विराजितांतः पूर्णः शशांक इव शीतलतां जगाम । श्रीयोगवास्निष्ठ भट्टारामायणभां स्थिति-अकरणुनो 'जवनमुक्त-स्थिति-गुण-वर्णुन' એ નામનો સર્ગ

૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

અનિયમિત ક્રમવાળાં ત્રૈકાલિક કરોડો પ્રજ્ઞાંડો વગેરેનું વર્ણન

॥ રામ ક્વાચ ॥

મગવન્ સર્વધર્મજ્ઞ સર્વવેદાંગપારંગ ।

આશ્વસ્ત ઇવ વિદ્યામિ શુદ્ધાભિર્વદુક્તિમિઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:—હે સઘળા ધર્મેને જાણનારા અને સકળ વેદોના તથા શાસ્ત્રોના પારને પહેચિલા ભગવન ! આ આપનાં પવિત્ર વચનોથી મને ટટલીક ધીરજ મળવા જીવું થયુ છે.^૧ ધણાં ધણાં ઉત્તમ અર્થોવાળાં, સ્વચ્છતાથી ભરેલાં વિચિત્ર યુક્તિઓવાળાં અને આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ કરવા સારુ ઉદ્ય પામેલાં આપનાં વચનો સાંભળતાં હું તૃપ્ત થતો નથી.^૨ જીવોની રાજસ અને સાત્ત્વિક જાતિઓ કહેવાના પ્રસંગમાં આપે જ પ્રમાણુ-સિદ્ધ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ઉત્પત્તિ વિષે હવે આપ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરો.^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! લાખો બ્રહ્માઓ, લાખો શંકરો, લાખો ઇન્દ્રો અને લાખો નારાયણો થઈ ગયા છે. આ બ્રહ્માંડમાં તથા બીજા વિચિત્ર બ્રહ્માંડોમાં પણ જુદા જુદા આચારોવાળા અને જુદા જુદા વિહારોવાળા બ્રહ્માઓ, શંકરો, ઇન્દ્રો, નારાયણો અને બીજા પણ દેવો તથા મનુષ્યો આદિ પ્રાણીઓ અસંખ્યાત છે. ભૂત-કાળમાં થઈ ગયેલાં, વર્તમાનમાં રહેલા અને હવે પછી થવાનાં અનંત બ્રહ્માંડોમાં એકીવખતે ધણા ધણા જીવો થઈ ગયા છે, ધણા ધણા જીવો છે અને બીજા ધણા ધણા જીવો ઉત્પન્ન થશે.^{૪-૬} હે મહાબાહુ ! બ્રહ્માંડોમાં એ બ્રહ્માદિક દેવતાઓની ઉત્પત્તિઓ જાણે ઇન્દ્રજાનમાં થતી હોય એવી થાય છે.^૭ કોઈ સમયે બ્રહ્માથી સૃષ્ટિઓ થાય

* આ સુકતાળીસમા સર્ગમાં અનિયમિત ક્રમવાળા જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં કરોડો બ્રહ્માંડો, બ્રહ્માઓ અને દેવતાઓ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે, કોઈ સમયે શિવથી સૃષ્ટિઓ થાય છે, કોઈ સમયે વિષ્ણુથી સૃષ્ટિઓ થાય છે અને કોઈ સમયે બીજા મુનિઓથી પણ સૃષ્ટિઓ થાય છે.^૮ બ્રહ્મા કોઈ સમયે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સમયે પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સમયે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ સમયે આકાશમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.^૯ કોઈ બ્રહ્માંડમાં શિવ જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં ઇન્દ્ર જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં વિષ્ણુ જ સર્વના અધિપતિ છે અને કોઈ બ્રહ્માંડમાં એક એક દેવ જ સર્વમય છે.^{૧૦} કોઈ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી પ્રથમ ગીચ ઝાડોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી અને કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ પર્વતોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી.^{૧૧} કોઈ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી માટી-મય થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં પથરામય થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય થઈ હતી અને કોઈ સૃષ્ટિમાં તાંબામય થઈ હતી.^{૧૨} આ બ્રહ્માંડમાં પણ ઘણા વિચિત્ર પદાર્થો છે અને બીજા બ્રહ્માંડોમાં પણ બુદ્ધા બુદ્ધ પ્રકારના વિચિત્ર પદાર્થો છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો એક એક પ્રકાશવાળાં છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો પ્રકાશ વગરનાં પણ છે.^{૧૩} જમ મહાસાગરમાં અનંત તરંગો પ્રકટ થાય છે અને અનંત તરંગો તિરોહિત થઈ જાય છે, તેમ આ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી મોટા આકાશમાં અનંત બ્રહ્માંડો પ્રકટ થાય છે અને અનંત બ્રહ્માંડો તિરોહિત થઈ જાય છે.^{૧૪} જમ સમુદ્રમાં તરંગો થાય છે, નિર્જળપ્રદેશમાં ઝાંઝવાનાં પાણી થાય છે અને આંખમાં મોર થાય છે, તેમ પરબ્રહ્માં બ્રહ્માંડો થાય છે.^{૧૫} સૂર્યનાં કિરણોમાં દેખાતાં ઝીણાં ઝીણાં રત્નકણો કોઈ કાળે ગણી પણ શકાય, પરંતુ બ્રહ્મતત્ત્વમાં જે ચપળ આકારવાળા બ્રહ્માંડોના સમૂહો પ્રકટ થાય છે, તેમની કોઈ કાળે પણ ગણના થઈ શકે નહિ.^{૧૬} જમ વર્ષા આદિ

ઋતુઓમાં આકુળ-વ્યાકુળ મનુષ્યોના સમૂહો ઉત્પન્ન થઈથઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પરબ્રહ્માં આકુળ-વ્યાકુળ બ્રહ્માંડોના સમૂહો વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૧૭} જમના આભિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિરંતર થયા કરે છે, એવી આ સૃષ્ટિઓની પરંપરાઓ કયા કાળથી અરંભાયેલી છે, એ જાણવામાં આવતું નથી.^{૧૮} જમના પ્રથમ આરંભનો કાળ જ ધારી શકાતો નથી એવી આ સૃષ્ટિઓ, સમુદ્રમાં તરંગોની જેમ પરબ્રહ્માં રુકુરે છે. હમણાંની સૃષ્ટિઓથી પહેલાં બીજી સૃષ્ટિઓ હતી, બીજી સૃષ્ટિઓથી પહેલાં ત્રીજી સૃષ્ટિઓ હતી અને ત્રીજી સૃષ્ટિઓથી પહેલાં ચોથી સૃષ્ટિઓ હતી. એવ રીતે સૃષ્ટિઓ ઢટલી થઈ તથા તેઓમાં પહેલ કઈ થઈ હતી, એ વિશે કોઈ જાતનો નિર્ણય નથી.^{૧૯} જમ નદીમાં તરંગો થઈથઈને લીધે થઈ જાય છે, તેમ પરબ્રહ્માં સુર, અસુર તથા મનુષ્ય સહિત સઘળી પ્રાણીઓની જાતિઓ થઈથઈને પાછી લીન થઈ જાય છે.^{૨૦} જવું એ બ્રહ્માંડ છે, તેવાં જ હજારો બ્રહ્માંડોની હજારો પંક્તિઓ, જેમ વર્ષોમાં ધડીઓ ક્ષય પામી જાય છે, તેમ ક્ષય પામી ગયેલી છે. આ વિસ્તીર્ણ દ્વયાકાશમાં રહેલા બ્રહ્માં વર્તમાનકાળમાં પણ બીજાં ઘણાં ઘણાં બ્રહ્માંડો છે, જેમ આકાશમધ્વનિઓ થઈથઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ બ્રહ્માં અનેક બ્રહ્માંડો થઈથઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો હવે પર્ષ પણ ઉત્પન્ન થશે અને તેઓ પાછાં એમ જ નહિ થઈ જશે.^{૨૧-૨૩} જમ માટીના સમૂહમાં ભવિષ્યમાં જાતનાર ધડાઓ રહ્યા છે અને અકુરમ ભવિષ્યમાં થનાર પલ્લવો રહ્યાં છે, તેમ બ્રહ્મ અનેકાનેક ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં બ્રહ્માંડો પણ રહ્યાં છે.^{૨૪} જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરીને 'આ સઘળું કંઈ જ નથી' એમ ખાધ કરવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી પરબ્રહ્મરૂપ આકાશ

ii મોટા આકારવાળાં તથા મોટા વિકારવાળાં
 ક્ષાંડો થયા-કરશે.^{૨૫} આ સઘળી સૃષ્ટિએ તે
 મજાનીએએ કદપી કાઢી છે, તે આકાશની વેલની
 ૪મ વિસ્તાર પામે છે, તે જગે છે અને આથમે છે.
 i સાચી પણ નથી તેમ ખોટી પણ નથી; પરંતુ
 મનિર્વચનીય છે.^{૨૬} આ સઘળી સૃષ્ટિએ તર-
 લાની પેઠે વારંવાર દેખાઈને તુરત નાશ પામતી
 ત્ય છે. સર્વ બ્રહ્માંડોની સૃષ્ટિએ વિચિત્ર આકા-
 રવાળી છે, પ્રાણીઓની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળી છે,
 વેચિત્ર વિકારવાળી છે અને વિચિત્ર રૂપોવાળી
 છે; પણ તેમ છતાં જમ વૃષ્ટિએ પાણીથી જુદી
 થી, તેમ સઘળાં બ્રહ્માંડોની સઘળી સૃષ્ટિએ
 માત્મતત્ત્વથી જુદી નથી, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનો
 સંદર્ભ છે. મૂખ લોઠા તો 'જમ વાદળમાંથી
 ડિપ્પે આવે છે, તેમ ઈશ્વરમાંથી આ સૃષ્ટિએ
 આવે છે' એમ માને છે. જમ 'શીમળા' નામના
 ઝડની શિરાઓ, શાખાઓ, પાંદડાઓ અને ગાંઠો
 શીમળાથી લિપ્ત નથી, તેમ વિદ્વાનોના જોવામાં
 આવતી તથા અવિદ્વાનોના જોવામાં આવતી
 પ્રથમી સૃષ્ટિએ પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં
 માત્મતત્ત્વથી લિપ્ત નથી.^{૨૭-૩૦} હે રામ !
 જમ માળાના મણકાઓમાં દોરે એક જ હોય
 કે, તેમ સ્થૂલભૂતોથી થયેલી દેહાદિકની સૃષ્ટિ-
 યોમાં તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોથી થયેલી ઇન્દ્રિયાદિકની
 સૃષ્ટિઓમાં, મેલરૂપ માયા એક જ છે અને તે
 માયા આત્મતત્ત્વમાં કદપાયેલી છે.^{૩૧} દોઈ
 સૃષ્ટિમાં પ્રથમ આકાશ સ્થૂળ થાય છે અને તેમાં-
 થી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બ્રહ્મા આકાશ-
 માંથી થયેલા કહેવાય છે.^{૩૨} દોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ
 વાયુ સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન
 થાય છે, માટે બ્રહ્મા વાયુમાંથી થયેલા કહેવાય
 છે.^{૩૩} દોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ તેજ સ્થૂલ થાય છે
 અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા
 તેજસ કહેવાય છે.^{૩૪} દોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ જળ
 સ્થૂળ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય

છે, માટે બ્રહ્મા જળમાંથી થયેલા કહેવાય છે.^{૩૫}
 દોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ પૃથ્વી સ્થૂલ થાય છે અને
 તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા પૃ-
 થ્વી કહેવાય છે.^{૩૬} આકાશ આદિ પાંચ ભૂતોમાં
 જ્યારે જ એક ભૂત બીજાં ચારને દબાવીને અ-
 ધિક વધે છે, ત્યારે બ્રહ્મા તે વધેલા ભૂતમાંથી જ
 ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈને તે પછીથી
 જગતની રચના કરે છે.^{૩૭} પૂર્વકદપની વાસના-
 યોના સંસ્કારવાળો બ્રહ્મા, દોઈ સમયે જળ વધે
 તો તેમાંથી, દોઈ સમયે વાયુ વધે તો તેમાંથી,
 દોઈ સમયે તેજ વધ્યું હોય તો તેમાંથી, દોઈ
 સમયે આકાશ વધ્યું હોય તો તેમાંથી અને દોઈ
 સમયે પૃથ્વી વધી હોય તો તેમાંથી, પોતાની મેળે જ
 અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૮} બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા
 પછી દોઈ સમયે તેના મોઢામાંથી, દોઈ સમયે
 તેના પગમાંથી, દોઈ સમયે તેના આગલા ભાગ-
 માંથી, દોઈ સમયે તેના પાછલા ભાગમાંથી, દોઈ
 સમયે તેના નેત્રમાંથી અને દોઈ સમયે તેના હાથ-
 માંથી પ્રાણીઓ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૯} દોઈ
 સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુની નાભિમાં કમળ-ઉત્પન્ન થાય
 છે અને તે કમળમાં બ્રહ્મા વૃદ્ધિ પામે છે; તેથી
 બ્રહ્મા કમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પણ કહેવાય છે.^{૪૦}
 પાણીની ચપળ ચક્રીને પેઠે શોભતી આ સૃષ્ટિ
 માયા છે, સ્વભૂતા જેવી પ્રાંતિ છે, બ્રમથી રચાયેલી
 કૂદડી જેવી છે અને મનોરાજ્યની જમ કદિપત
 છે.^{૪૧} આવી આ સૃષ્ટિમાં 'અંદર શું તત્ત્વ છે
 અને તે થવી કેમ સંભવે' એ કોઈ પૂછવા જેવું
 છે? 'બાળકે મનથી કદેલો રાજ્યમાં અંદર
 શું તત્ત્વ છે અને તેનું રાજ્ય થવું કેમ સંભવે' એ
 તે ક્યાંય પુછાય? ^{૪૨} દોઈ સમયે શુદ્ધ પરમાત્મા-
 માં મનનો રંગ લાગવાથી સુવર્ણમય જેવું અને
 જની અંદર બ્રહ્મા હોય છે એવું ઈંડું પોતાની
 મેળે ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૩} દોઈ સમયે માયાથી
 કદપાયેલો પુરુષ, માયાથી કદપાયેલા પાણીમાં
 પોતાનું વીર્ય નાખે છે અને વીર્ય નાખવાને

લીધે પાણીમાંથી કમળ અથવા મોટું બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૪} કોઈ સમયે પૂર્વકલ્પનો સૂર્ય આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે, કોઈ સમયે પૂર્વકલ્પનો વરુણ આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે અને કોઈ સમયે પૂર્વકલ્પનો વાયુ આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે.^{૪૫} હે રામ! આ પ્રમાણે આ વિચિત્ર પ્રકારની અનેક સૃષ્ટિઓમાં બ્રહ્માની ધણી ધણી વિચિત્ર ઉત્પત્તિઓ થઈ ગઈ છે. ખાટી પરમાર્થતઃ એ સૃષ્ટિઓ અસત જ છે.^{૪૬} આ સધળી સૃષ્ટિ ક્ષવી છે, તેના ઉદાહરણને માટે મેં તમારી પાસે એક બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી અને તેમાં કોઈ નિયમ જ નથી. આ પ્રમાણે જ સધળી સૃષ્ટિઓની સ્થિતિ વિષે સમજ લેવું.^{૪૭} 'આ જ સંસાર છે તે મનનો જ વિલાસ છે' એમ તમને સમજાવવાને માટે મેં તમારી પાસે સૃષ્ટિ થવાની પદ્ધતિ કહી.^{૪૮} જીવોની સાસ્ત્રિક આદિ જ જાતિઓ છે તેઓ પણ આ રીતે જ થયેલી છે એમ સમજવાને સારુ પણ તમારી પાસે સૃષ્ટિની એ પદ્ધતિ કહી.^{૪૯} વારંવાર સૃષ્ટિ થયા કરે છે, વારંવાર નાશ થયા કરે છે, વારંવાર દુઃખ થયા કરે છે, વારંવાર સુખ થયા કરે છે, વારંવાર જ્ઞાનીઓ થયા કરે છે, વારંવાર અજ્ઞાનીઓ થયા કરે છે, વારંવાર અંધ હોવાની કલ્પનાઓ થાય છે અને વારંવાર મોક્ષ હોવાની કલ્પનાઓ થાય છે.^{૫૦} વળી વારંવાર સૃષ્ટિ સંબંધી જૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન પદાર્થોમાં સ્નેહદષ્ટિઓ થાય છે. જેમ પ્રકાશ કરનારા દીવાઓ વારંવાર કરી જાય છે અને વારંવાર પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્માદિકનાં શરીરો પણ વારંવાર મટી જાય છે અને વારંવાર પ્રકટ થાય છે.^{૫૧} દીવાઓની ઉત્પત્તિમાં તથા બ્રહ્માનાં શરીરોની ઉત્પત્તિમાં અને દીવાઓના વિનાશમાં તથા બ્રહ્માનાં શરીરોના વિનાશમાં કાળની અધિકતા વિના ખીલું કશું અંતર નથી. (દીવાઓ થોડી વાર રહે છે અને થોડી વારમાં નાશ પામે છે અને બ્રહ્માનાં શરીરો ઘણા કાળ-

સુધી રહે છે અને ઘણે કાળે નાશ પામે છે.)^{૫૨} ફરી ફરી સત્યયુગ થાય છે, ત્રેતાયુગ થાય છે, દ્વાપરયુગ થાય છે અને કળિયુગ થાય છે. આ ચક્રની પેઠે જગત વારંવાર આવર્તન પામ્યા જ કરે છે.^{૫૩} જેમ પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે વળી દિવસ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક સૃષ્ટિમાં વળી મન્વંતરોના આરંભ થાય છે; વળી કલ્પોની પરંપરાઓ થાય છે, તથા તે તે કાર્યોના આરંભાદિક થાય છે.^{૫૪} કાળના દિવસ, રાત્રી, પહેાર અને ઘડી આદિ અંશેના સપાટામાં આવતું-જતું આ સધળું જગત વારંવાર થાય છે અને તે છતાં કોઈ પણ વારંવાર થતું નથી.^{૫૫}

જ પ્રમાણે પથરા* આદિના પછાડ વગરના અત્યંત તપેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિના કણો સ્વાભાવિક રીતે રહે છે, તે પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં આ સધળા પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે સર્વદા રહેલા છે.^{૫૬} જેમ વૃક્ષમાં ફળ તથા પુષ્પ આદિ સધળું કોઈ સમયે યુક્ત અને કોઈ સમયે દેખાય એવું રહે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં આ સધળું જગત કોઈ સમયે યુક્ત અને કોઈ સમયે દેખાય એવું રહ્યું છે.^{૫૭} આ સધળું જગત ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ છે અને તે વિવર્ત સર્વદા આવા જ આકારવાળો છે. જેમ નેત્રના ઊંચકવાથી ચંદ્રમાં બેપણું પ્રતીત થાય છે, તેમ માયાના સંબંધથી પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી પ્રતીત થાય છે. જેમ ચંદ્રમાંથી વિસ્તીર્ણ કિરણો પ્રકટ થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાંથી આ વિસ્તીર્ણ દેખવા માત્ર સૃષ્ટિઓ પ્રકટ થાય છે. આ સૃષ્ટિઓ પરબ્રહ્મથી જુદી નથી, તે છતાં અજ્ઞાનને લીધે ન્યારી હોય એવી લાગે છે. હે રામ! સર્વ શક્તિઓવાળા પરબ્રહ્મમાં વાર્તાવિક રીતે અસંગપણું અને અદ્વિતીયપણું છે, એટલા માટે તે પરબ્રહ્મમાં આ સંસાર

* આ જગતના વારંવાર થવારૂપ જે વાત આપે છે તેને વચમાં છોડી દેખને, હવે પ્રાસંગિક વાત ચવાવે છે.

કદી પણ છે જ નહિ. ૮૫-૯૦ તેમજ હેરામ! પર-
બ્રહ્માના જગત કદી પણ આવા આકારના અસંભ-
વવાણું હોય એમ નથી; કારણ કે સર્વ શક્તિઓ-
વાળા પરબ્રહ્માના જગતનું બીજપણું સર્વદા છે.
આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈત-
ન્યની સત્તાથી જ પ્રકાશિતો આ સંસાર જ્યાં સુધી
તેનું અધિષ્ઠાન નહિ જણાય ત્યાં સુધી રહેશે અને
અધિષ્ઠાન જણાશે ત્યારે નહિ રહે; એમ હમણાં
કહી શકાય છે અને તેમ કહેવું યોગ્ય છે. ૯૧-૯૨
હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી આ
સઘણું જગત બ્રહ્મ જ છે, એટલા માટે સંસાર
જે જ નહિ, એમ કહેવું ઘટે છે, અને અજ્ઞાનીની
દૃષ્ટિથી આ સંસાર કદી પણ વિચ્છિન્ન થતો
નથી, એટલા માટે સંસાર ખોટો છતાં પણ
સર્વદા છે, એમ કહેવું પણ ઘટે છે. ૯૩-૯૪ હે
ધુનંદન! આ જગત વારંવાર થયા કરે છે, માટે
આ જગત કદી પણ આવું ન હોય એમ
તું નથી' એમ મીમાંસક લોકોનું નિત્યપ્રવાહ-
પે માનવું પણ ખોટું કહેવાય એમ નથી ૯૫
જગતના સર્વ પ્રદેશોમાં સર્વ પદાર્થો વીજળીની
ઠે ફાણે ફાણે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા
તેવામાં આવે છે, એટલા માટે 'આ સઘણું
જગત ક્ષણિક છે' એમ બૌદ્ધલોકોનું કહેવું પણ
પથિત કહી શકાય એમ નથી. ૯૬ ચંદ્ર તથા
સૂર્ય આદિના પ્રકાશવાળી સઘળી દિશાઓમાં
જતો, પૃથ્વી તથા સમુદ્રો આદિ સ્થિર જોવામાં
આવે છે, એટલા માટે 'આ સઘણું જગત
પ્રાચીન બુદ્ધી સત્તાવાળું છે' એમ સાંખ્યલોકોનું
માનવું પણ સાચા જવું છે. ૯૭ પરમન્યાયક પર-
બ્રહ્માની અંદર તે તે વાદીઓના સંકલ્પોની બળ-
કલ્પવામાં આવેલા તે તે પ્રકારોમાં ન સંભવે
લો એકે પ્રકાર નથી, પરંતુ એટલું છે કે
સંગ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મામાં સંકલ્પોની
બળ ઊઠવી એ જ અસંભવિત છે. *૯૮

* પ્રાસંગિક વાતને પૂરી કરી હવે ચાલતી વાત લે છે

આ સઘણું જગત અને જન્મભરણ વારંવાર
થયા કરે છે, સુખ-દુઃખો વારંવાર થયા કરે છે,
સાધનો તથા કર્મો વારંવાર થયા કરે છે, દિશાઓ
વારંવાર થયા કરે છે, આકાશ વારંવાર થયા કરે
છે, સમુદ્રો વારંવાર થયા કરે છે અને પર્વતો
પણ વારંવાર થયા કરે છે. જમ અનેક છિદ્રોવાળાં
ધરોમાં એક જ સૂર્યની પ્રભા અનેકરૂપે ઉદય
પામે છે, તેમ બ્રહ્મામાં વારંવાર અનેકરૂપે સૃષ્ટિ
ઉદય પામે છે. ૯૯, ૧૦૦ વળી તે દેવો થાય છે,
વળી દેવો થાય છે, વળી લોકાંતરોની રચનાઓ
થાય છે, વળી સ્વર્ગની તથા મોક્ષની ઇચ્છાઓ
થાય છે, વળી ઇન્દ્ર થાય છે અને ચંદ્ર પણ
થાય છે. ૧૦૧ વળી નારાયણદેવ થાય છે, દાનવો
આદિ થાય છે, દિશાઓ થાય છે, અને વળી
તે દિશાઓમાં સુંદર ચંદ્ર, સૂર્ય, વરુણ તથા
પવન ચાલવા માંડે છે. ૧૦૨ વળી મેરુપર્વત-
રૂપી ડોડીવાળી, સહ્યાદ્રિરૂપી ઠેસરાવાળી અને
અદ્યોરૂપી મરુ કોથી ભરપૂર રહેનારી આ
ઉભય લોકરૂપ (પૃથ્વી તથા આકાશરૂપ) કમ-
લિની પ્રકુલિત થાય છે. ૧૦૩ વળી સૂર્યરૂપી ઠેસરી
સિંહ આકાશરૂપી વનને દબાવે છે અને પોતાનાં
કિરણોરૂપી નખોના સમૂહોથી અંધકારરૂપી
હાથીઓની ઘટાઓને ભેદી નાખવા સારુ છવંગ
મારે છે. ૧૦૪ વળી ચંદ્ર ચલાયમાન થતી સ્વચ્છ
મંજરીના જવી સુંદરતા ધરાવનારાં પોતાનાં
કિરણો પ્રસારે છે અને દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓનાં
મુખોને શોભાવનારાં સુખદાયી અમૃતને વધારવા
માંડે છે. ૧૦૫ વળી સ્વર્ગરૂપી વૃક્ષમાંથી પુષ્પોના
ક્ષયરૂપી પવને છૂટા પાડેલા દેવતાઓરૂપી પુષ્પો-
ના સમૂહો વારંવાર વીંખાઇને ધરતી પર પડવા
લાગે છે. ૧૦૬ વળી કાળરૂપી તેતર પક્ષી કર્મોરૂપી
પાપોથી સંસારના આરંભરૂપી કાર્તિક કુડકાટ
કરીને ચાલવા લાગે છે. ૧૦૭ એક ઇન્દ્રરૂપી શ્રમર
જતો રહ્યા પછી, વળી બીજા ઇન્દ્રરૂપી શ્રમરો
નવી સામગ્રીઓ ઊઠવીને સ્વર્ગરૂપી કમળમાં

આવે છે.^{૭૮} વળી જન્મ પ્રલયકાળનો પવન વિષ્ણુ સહિત સમુદ્રને મેલો કરી નાખે છે, તેમ સત્ય-યુગે પવિત્ર કરેલા કાળને કળિયુગ મેલો કરી નાખે છે.^{૭૯} વળી કાળરૂપી કુલાર અનેક પ્રાણીઓ-રૂપી શરાવડાં ખનાવે છે અને કલ્પરૂપી ચાકડાને વેગથી નિરતર ફેરવવા માંડે છે.^{૮૦} વળી જન્મ પૂર્વના અભ્યાસ પ્રમાણે સકલ્પો થાય છે, એવું જગત સુકાર્ઠ જતા વનની પેઠે, સારી સ્થિતિ વિનાનું થઈને રસરહિત થઈ જાય છે.^{૮૧} વળી સૂર્યોના તથા અગ્નિઓના સમૂહોથી બળી ગયેલાં અનંત શરીરોવાળું અને સર્વ પ્રાણીઓનાં અસ્થિઓથી ભરેલું જગત સ્મશાન જેવું થઈ જાય છે.^{૮૨} વળી મેરુ આદિ પર્વતોના જ્વાળાં મોટાં પ્રલયનાં વાદળોંઓના વરસાદોથી જગત સમુદ્ર-મય થઈ જાય છે અને તે જળમાં નાચતા, ધોળી કાન્તિવાળા મહારુદ્ર, તે જળના કીણના મોટા પુત્ર જેવા હોય છે. વળી વાયુ વિનાનું, જળ વગરનું અને સઘળી વસ્તુઓથી ખાલી થયેલું બ્રહ્માંડ, આકાશની પેઠે અપૂર્વ જેવા શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી ઢેટલાંક વર્ષો સુધી અધિકાર ભોગવીને કાળે કરીને જનું શરીર જીર્ણ થઈ ગયું હોય છે, એવો બ્રહ્મા જીવિતનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મામાં લીન થાય છે.^{૮૩-૮૪} હે રામ ! આ પ્રમાણે બ્રહ્માંડનો પ્રલય થયા પછી, વળી મન બીજા કાળમાં પરબ્રહ્મની અંદર જ તેવાં ને તેવાં બીજાં અનેક બ્રહ્માંડોને સર્જે છે. જે બ્રહ્માંડો સર્જાય છે, તે સઘળાં ગંધર્વનગરો જેવાં જ સર્જાય છે.^{૮૫} હે રામ ! ફરી સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે, વળી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ફરી પાછો પ્રલય થતાં સર્વનો નાશ થાય છે. એ રીતે આ સઘળું ચક્રની પેઠે ફર્યા કરે છે.^{૮૬} હે રામ ! આ હાંબા બ્રમરૂપ મહામાયાના આડંબરમાં 'આ સાચું' અને આ 'ખોટું' એમ કંથો નિર્ણય કરવાનો હોય અને નિર્ણય કરીને શુ કહી શકાય ? હે રામ ! આ સંસારરૂપી ચક્ર 'દાશૂર' નામના

બ્રાહ્મણ કહેલી રાજની આખ્યાયિકાની પેઠે કલ્પ-નાથી જ રચાયેલા આકારવાળું છે, વસ્તુ વગરનું છે અને વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ.^{૮૮, ૮૯} આ જગત અજ્ઞાનથી ઉદય પામેલા બે ચંદ્રના ભ્રમ સમાન વિકલ્પોથી અવિચ્છિન્ન પ્રવાહની જેમ વિસ્તીર્ણ થયેલું છે. જે કર્તા વિદ્યમાન જ નથી તેણે તે ખનાવેલું છે. અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની સત્તા થી જ તે રહેલું છે, તો હવે તમને શા કારણથી મોહ રહે છે ? તમે જે મોહનું કારણ ધારો છો તે છે જ નહિ, અને જે છે તે અખંડ બ્રહ્મ જ છે માટે કારણ વગરનો આ તમારો મોહ યોગ્ય નથી

અવિરલમિદમાતૃતં વિકલ્પૈરસદ્વિતૈરપિ
તૈદ્વિચન્દ્રકલ્પૈઃ । વિરચિતમસત્તાનુપન્નસત્યં જગ-
દિદ્ધ તેન વિમુદ્ધતા કિમુત્થા ॥ ૯૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ઉપદેશકરણ' એ નામ-નો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૪૮ મો ~*~

દાશૂરાખ્યાન-અગ્નિએ દાશૂર-ને વરદાન આપ્યું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ક્રિયાવિશેષવદુલા મોઘૈશ્વર્યહતાગ્રયાઃ ।

નાપેક્ષંતે યદા સત્યં ન પશ્યંતિ શઠાસ્તદા ॥૧॥

૧ વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પોતાને તથા બીજાઓને પણ કળતારા પામર લોભા અને પ્રકારનાં કર્મો કર્યા કરે છે, ભોગોની તથા ઐશ્વર્યની વૃષ્ટિને પરવશ થયેલા હોય છે અને સત્ય વસ્તુને બળવાની અપેક્ષા જ રાખતા નથી, તથા તેઓ સત્યને બળી શકતા નથી.^૧ જેઓ બુદ્ધિનો પાર પામેલા હોય છે અને જિતેન્દ્રિય

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં ભોગ આદિની વૃષ્ટિઓની નિંદા કરવામાં આવશે, દાશૂરની ઉત્પત્તિ કહેવાશે અને તે દાશૂરને પ્રસન્ન થયેલા અગ્નિદેવી પાસેથી વરદાન મળ્યાનું કહેવાશે

૧૫ છે, તેઓ જગતની માયાને તુચ્છ ગણીને રમ તત્ત્વને હસ્તામલકની પેઠે બુદ્ધિ છે.^૨ જમ પ^૧ કાંચળીને તજ દે છે, તેમ વિચારવાળો મ્મ જગતની માયાને તુચ્છ જોઈને મમતાને યા અહંતાને તજ દે છે.^૩ હે રામ! અહંતાને યા મમતાને તજ દઈને આસક્તિથી રહિત થેલો જીવ, લાંબા કાળ સુધી વ્યવહારમાં રહે ! પણ અસિચ્છી શેકાયેલા બીજની જેમ તે પુનઃ ન્મ પામતો નથી.^૪ આ શરીર આધિઓથી યા વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલું રહે છે અને આવતી લ સુધી દે આજે પણ તેના જીવવાનો વિશ્વાસ થી; છતાં અજ્ઞાની લોકો એ શરીરનું જ હિત વાનો યત્ન કરે છે, પણ આત્માનું હિત કરવાનો ન કરતા નથી.^૫ હે રામ ! તમે પણ અજ્ઞાનીની કે આ શરીર ઇચ્છેલા વિષયોનું સંપાદન કરો હિ. એ પ્રકારના વિષયોનું સંપાદન તો પરિણામે અપદાયી જ છે. તમે તો દેવળ આત્મામાં જ ઇષ્ટાશ્રમો.^૬

રામ બોલ્યા:-હે પ્રભુ ! આપ કહી ગયા 'આ સંસારરૂપી એક 'દાશરૂ' નામના ભણે કહેલી આપ્યાયિકાની જેમ કલ્પનાથી ધાયેલા આકારવાળું છે અને વસ્તુ વગરનું છે.' તે દાશરૂ કઈ આપ્યાયિકા કહી હતી, એ માપ મને કહો.^૭

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જગતના મિથ્યા-ણના એક ઉદાહરણરૂપે હું હવે દાશરૂ કહે- આપ્યાયિકા કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૮ આ ચ્ની ઉપર વિચિત્ર કૂલઝાડવાળો અને લક્ષ્મી-ળો 'માગધ' નામનો એક વિખ્યાત દેશ છે.^૯ દેશમાં કદબોનાં વનોના વિસ્તારની લીલા- જંગલો વ્યાપ્ત છે અને પક્ષીઓના સમૂહો તાની વિચિત્રતારૂપ આશ્ચર્યોથી સધળાઓનાં નનું આકર્ષણ કરે છે.^{૧૦} તેની સીમમાં અપાર ન્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સોહામણાં ઉપવ- છે અને તેની સઘળી નદીઓના કિનારાઓ

કમળોથી, ઉત્પલોથી તથા 'કલ્હાર' નામનાં સૌગંધિક કમળોથી વ્યાપ્ત રહે છે.^{૧૧} તેના બગી- આઓમાં હિંડોળાઓ ઉપર હીંચકતી સુંદર સ્ત્રીઓ ગાયનોના ધ્વનિઓની ભારે છત બાંધી દે છે અને કામીઓનોએ રાત્રીમાં ભોગવેલાં કામદેવનાં ખાણે જ્યાં પુષ્પોથી પ્રાતઃકાળે પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈને રહે છે.^{૧૨} એ દેશમાં એક ગિરિવર છે. તે કણ્ઠેરનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત છે, કળનાં વનોથી પરિપૂર્ણ છે, ગીચ કદબોથી ઘેરાયેલો છે અને ગુચ્છોથી સુશોભિત છે. તેમાં પુષ્પોના સમૂહોથી ઘેરાયેલા પવનો વાય છે અને તે કેસરના જ્વળી રાત્રી ધૂળવાળો છે. તેમાં ખતકાના ઠોલાહલ છે અને પ્રેમ ભરેલાં સારસપક્ષીઓના કલરત્ત બોલ્યા કરે છે.^{૧૩,૧૪} તેમાં વિચિત્ર પક્ષીઓ અને વૃક્ષો છે. એ પવિત્ર પર્વતમાં મહાતપસ્વી, મહાધર્મા- ત્મા, વિષયોની આસક્તિથી રહિત, તપની સાથે ઉત્તમ યોગ કરનારો અને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો એવો એક 'દાશરૂ' નામનો મુનિ કદબોના ઝાડના અથ- લાગ ઉપર નિવાસ કરીને રહ્યો હતો.^{૧૫,૧૬}

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન ! એ 'દાશરૂ' નામનો તપસ્વી એ વનમાં શા માટે રહ્યો હતો ! વળી તે 'કદબ' નામના મોટા ઝાડની ટાય ઉપર કેમ રહ્યો હતો ?^{૧૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એનો પિતા પ્રસિદ્ધ 'શરલોમા' એ જ પર્વતમાં રહેતો હતો. તે બાળે બીજે પ્રજ્ઞા હોય એવો બાળુતો હતો.^{૧૮} જેમ બૃહસ્પતિને 'કચ' નામનો પુત્ર થયો હતો, તેમ એ શરલોમાને 'દાશરૂ' નામનો એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. શરલોમાએ એ સુપુત્રની સાથે વનમાં રહીને પોતાના જીવિતનો સમય કઢ્યો. હવે જેમ પક્ષી એક માળાને તજીને બીજા માળામાં બંધ છે તેમ એ શરલોમાએ ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી સુખ-દુઃખો ભોગવ્યાં અને પછી મતુષ્યદેહનો લાગ કરીને દેવલોકમાં ગયો. તેની સ્ત્રી પણ તેની પાછળ સતી થઈ.^{૧૯,૨૦} આમ ભાગ્યના યોગ-

થી પિતા તથા માતા એ બન્નેનું મરણ થયું,
 એટલે એ દાશરૂ વનમાં એટલો પડ્યો અને
 ટિટોડાની પેઠે ક્ષિનતાભરેલી રીતે રાવા લાગ્યો.^{૨૧}
 માખાપના થયેલા વિયોગના શોકને લીધે તેનું
 અંતઃકરણ અત્યંત સંતાપ પામ્યું અને તે
 હેમંતકનુભાના કમળની પેટે કરમાઈ ગયો.^{૨૨}
 હે રામ ! એ બાળક અત્યંત રાંક થઈ ગયો,
 ત્યારે તે વનના એક દેવતાએ પોતાના શરીરને
 અદશ્ય રાખીને તેને આ વચનથી આશ્વાસન
 આપ્યું કે,^{૨૩} 'હે નૃસિંહ ! હે મહાવિચક્ષણ ! તું
 અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ રહે છે ? સંસારનું સ્વરૂપ જ
 ચંચળ છે, એ તું કેમ બળુતો નથી ?^{૨૪} હે સાધુ !
 પ્રાણીઓ જન્મે છે, જીવે છે અને પછી અવશ્ય
 મરે છે; આ સંસારની એવી રીતની સર્વદા
 ચંચળ સ્થિતિ જ છે.^{૨૫} હે સુનિ ! બ્રહ્માના શરીર
 આદિ જ ન દ્રશ્યપદાર્થો છે, તે તે સધળા પદાર્થોના
 પણ વિનાશ થવાનો છે, એમાં સંશય
 નથી.^{૨૬} આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તું પિતાના
 મરણનો વ્યર્થ ખેદ કર નહિ. જન્મ સૂર્ય બિંદુ છે
 તો તેનો અસ્ત પણ અવશ્ય થાય છે, તે પ્રમાણે
 જ જન્મે છે તેવું મરણ પણ અવશ્ય થાય છે.^{૨૭}
 જન્મ મયૂરને મેઘની ગર્જનાથી ધીરજ મળે,
 તેમ રાઈરાઈને રાતાં થયેલાં નેત્રોવાળા એ
 દાશરૂને, એ આકાશવાણી સાંભળવાથી ધીરજ
 મળી.^{૨૮} પછી એ દાશરૂ ભીડીને ભક્તિભાવથી
 પિતાની આવશ્યક ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયા કરી અને
 પછી ઉત્તમ સિદ્ધિ મેળવવાને માટે તપ કરવાનો
 તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.^{૨૯} વનમાં બ્રાહ્મણ બ્રતિને
 ચોગ્ય એવી તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં તે દાશરૂને શ્રોત્રિ-
 ય (વેદિયા) પણ પ્રાપ્ત થયું. એ વેદિયાપણામાં
 જ તે પદાર્થોમાં શુદ્ધાશુદ્ધપણું કંટપવાની ભારે
 પંચાત (અડીશ-આભડીશ વગેરે છોછ) રાખવી
 પડે છે.^{૩૦} જણે પરમતત્ત્વ બોલ્યું ન હતું, એવા
 એ વેદિયાની બુદ્ધિ, સધળી પૃથ્વી પવિત્ર છતાં
 પણ તે તે પ્રકારના શુદ્ધાશુદ્ધપણાના વહેમને

લીધે ક્યાંય વિશ્રાંતિ પામી નહિ.^{૩૧} આ સધળું
 પૃથ્વીતળ શુદ્ધ જ છે, છતાં વેદિયા દાશરૂ વહે
 મને લીધે તેને અશુદ્ધ જવું ગણતો અને દાઃ
 સ્થળે પ્રસન્ન થતો નહિ.^{૩૨} પછી તેણે પોતાના
 કંટપનાથી જ વિચાર ગોઠવ્યો કે, 'શુદ્ધ તો કેવળ
 આડની ટોચ જ છે, એટલા માટે મારે તેની ઉપર
 રહેવું જ ચોગ્ય છે.^{૩૩} હવે હું એવું તપ આરંભ
 કે જ્યાં મને પક્ષીઓની જન્મ વૃક્ષોની શાખા
 આ ઉપર અને પાંદડાંઆ ઉપર રહેવાનું
 શક્તિ મળે.^{૩૪} આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે
 લાંબા કાળ સુધી તપ કર્યું; પણ ધારેલા મનોર
 પાર પડ્યો નહિ; એટલે તેણે છેવટે અર્ચિને પ્રજ્વ
 લિત કર્યો અને પોતાની કાંધમાંથી માંસ કાપી
 કાપીને તે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં ઢોમવા માંડ્યું.^{૩૫}
 તેણે આ પ્રમાણે કરવા માંડ્યું, એટલે અગ્નિદેવ
 વિચાર થયો કે, 'હું સધળા દેવતાઓના મુખ
 રૂપ છું. તેમાં બ્રાહ્મણનું માંસ પડવાથી સધળા
 દેવતાઓનાં ગળાં બળીને ભસ્મ થઈ જવાનો સંભ
 છે; તો હવે તેમ થવા દેવું એ ચોગ્ય નથી.^{૩૬}
 આવા વિચારથી ઝળહળતી ઝાળવાળા ભગવા
 અગ્નિદેવે તે બ્રાહ્મણને પ્રત્યક્ષ રૂપથી દર્શન દીધું
 માનો, ઝળહળતાં કિરણોવાળા સૂર્યદેવે બૃહસ્પ
 તિને દર્શન આપ્યાં. આમ દર્શન આપીને તેમને
 કહ્યું કે, 'હે ધીર ! હે બાળક ! જન્મ માણસ ભંડાર
 માંથી પોતે રાખેલા મણિને લઈ લે, તેમ તું
 મારી પાસેથી જ બેઠેતું હોય તે વરદાન માર્ગ
 લે.^{૩૭,૩૮} અગ્નિદેવ આ પ્રમાણે બોલ્યા, એટલે
 દાશરૂ બ્રાહ્મણે સુંદર અર્ધ્યપુષ્પોથી તથા સ્તુતિ
 વાક્યોથી તેમનું પૂજન કર્યું અને પછી માગ્યું કે
 'હે ભગવન ! આ સધળી પૃથ્વી શત્રોથી, ચોડા
 યોથી, કૃતરાંઓથી તથા બિલાડાં આદિ પ્રાણી
 યોથી ભરપૂર છે; તેથી મને તેમાં ક્યાંય રહેવાનું
 પવિત્ર સ્થળ મળતું નથી. માટે મને વૃક્ષોની
 ઉપર સ્થિતિ કરવાની શક્તિ આપો.^{૩૯} આ
 પ્રમાણે સુનિપુત્ર દાશરૂ વિનંતિ કરી, એટલે સર્વ

તાઓના મુખરૂપ એના મહાસમર્થ અગ્નિદેવ
થાસ્તું' કહીને અંતર્હિત થઈ ગયા.^{૪૧} આમ
ચોકળાના કમળ જવા રાતા અગ્નિદેવ કણ-
નમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા અને સિદ્ધ થયેલા
દારશવાળો એ દારૂર પૂનમના ચંદ્રની જમ
મવા લાગ્યો.^{૪૨} સંતોષ પામેલો એ દારૂર
એક વરદાન મળવાને લીધે અત્યંત વૃદ્ધિ
મેલી અને સ્વચ્છ મંદહારયથી શોભતી મુખ-
કળની કાન્તિથી સઘળી કળાઓવાળા ચંદ્રને
। પ્રકૃત્વિત થયેલા કમળને પણ હસવા
યો. (અર્થાત્ તેના મુખની શોભા પૂર્ણચંદ્ર-
શોભાથી તથા પ્રકૃત્વિત કમળની શોભાથી
। અધિક થઈ ગઈ.)^{૪૩}

અધિગતામિમતાનનમંડલદ્યુતિમરેણ જહાસ
તુષ્ટિમાન્ । શશિનમાત્રકલાકુલમંજુજં વિક-
તં ચ સિતસ્મિતશોભિના ॥ ૪૨ ॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'દારૂરવરદદાનવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૪૯ મો

કદંબવૃક્ષનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

। કાનનમધ્યસ્થં તુંવિતાંબુદમંડલમ્ ।
યાહનલિન્નદ્વર્પાશ્વસેવિતસ્કંધમંડલમ્ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! પછી દારૂરે એક
ખ જેથો. તે કદંબ વનની મધ્યમાં જાયો
। વાદળાના મંડળને યુગ્મન કરતો જોલો હતો
। તેના શાખા—સમૂહમાં જાણે મધ્યાહ્નકાળે
'ના થાકેલા ઘોડાઓ વિસામે લેતા હતા.^૧

× આ ઓગણપચાસમા સર્ગમાં શાખાઓ આદિ-
અત્યંત શોભી રહેલા એક કદંબનું અનેક અલ-
। આપીને વર્ણન કરવામાં આવશે.

÷ આ સર્ગમાં ચોત્રીસ શ્લોક છે. જેમાં 'દારૂરે
પદ્મ જોયું' એવું એક જ વાક્ય છે અને તેનું

એ કદંબ જાણે લાંબી લાંબી શાખાઓરૂપી
હાથોથી દિશાઓના મધ્યમાં વિસ્તીર્ણ ચંદ્રવો
ખાંચે હોય એવો જણાતો હતો. પ્રકૃત્વિત
થયેલાં પુષ્પોરૂપી નેત્રોથી તે જાણે દિશાઓને
જેતો હોય એવો જણાતો હતો.^૨ વાયુએ રજ-
વગરના કરેલા ઘણા ઘણા ભ્રમરાઓ, તેના ઉપર
ફરતા હતા; તેથી તે જાણે કાળા ટેવનાળો હોય
એવો જણાતો હતો. હાલતાં પાંદડાંરૂપી હસ્તો-
થી, તે જાણે દિશાઓરૂપી પોતાની સ્ત્રીઓનાં
મુખને લૂછતો હોય એવો જણાતો હતો.^૩ તેનાં
રાતાં પલ્લવો દાંતની પંક્તિ જેવી લાગતી અનેક
લતાઓની સ્વચ્છ મંજરીઓના પુન્નેથી શોભી
રહ્યાં હતાં; આથી તે જાણે પાન આવવાથી રાતા
થયેલા હોઠોથી વનની પંક્તિઓરૂપી સ્ત્રીઓની
સામે મંદહાસ્ય કરતો હોય એવો જણાતો હતો.
ચારે બાજુ લતાઓની ઉપર પડેલાં પુષ્પોના
કેસરાઓના પરાગોને લીધે, તેની ચારે બાજુ મંડ-
ળ ખંધાઈ ગયું હતું; આથી તે જાણે ઉદયના
સમયમાં કિરણોના મંડળવાળો પૂનમનો ચંદ્ર
હોય એવો લાગતો હતો.^{૪,૫} એની શાખાઓની
પંક્તિઓનાં પલ્લવોની કુંજોમાં ચકોરપક્ષીઓ
શબ્દ કરતાં હતાં અને એ શાખાપંક્તિઓથી તે
ઢંકાઈ ગયો હતો. આથી તે જાણે વેદાદિકનું
અધ્યયન કરનારા સિદ્ધલોકોના નિવાસોથી વ્યાપ્ત
થયેલો જાણે સત્યલોક હોય એવો જણાતો
હતો.^૬ તેની મોટી મોટી શાખાઓનાં પીઠો
ઉપર મયૂરો બેઠા હતા અને તેમનાં વિચિત્ર
લાંબાં પિચ્છો લટકી રહ્યાં હતાં. આથી તે જાણે
વાદળોની નીચે ખેંચાયેલાં ઇન્દ્રધનુઓની
પંક્તિવાળું આકાશ હોય એવો જોલતો હતો.^૭
તેની ધરતી પર ઝૂંપી રહેલી કાળકાળનાં પલ્લવો-
માં 'ચમર' નામનાં ઘોળાં હરણાં ભરાઈ બેઠાં હતાં;

ક્રિયાપદ છેલ્લા ચોત્રીસમા શ્લોકમા છે, તેથી શ્લોકના
અંતે છેવટે જ ભોગ મૂકવા ભોધએ; પરંતુ વાચકવર્ગને
અગવડ પડે નહિ, એ હેતુથી અંતે છૂટક મૂકેલા છે.

તે હરણાં અર્ધાં દેખાતાં નહોતાં ને વળી દેખાઈ-
 દેખાઈને વારંવાર અદૃશ્ય થઈ જતાં હતાં. આ
 હરણુથી પૂણું હોવાને લીધે, તે જાણે અર્ધાં
 દેખાતા, અર્ધાં નહિ દેખાતા અને વળી પ્રત્યેક
 દિવસે દેખાઈ દેખાઈને અસ્ત પામતા ચંદ્રો વડે
 વર્ષ જન્મ શેષે તેમ શેષજાતો હતા. 'કપિન્દ્ર' નામનાં પક્ષીઓના, મધુર કાકિલાઓના અને
 ચક્રવાક પક્ષીઓના ઉત્તમ શબ્દો વડે તે જાણે
 ગાયન કરતો હોય એમ લાગતો હતો. હંસોના
 સમૂહો શાખાઓની ઉપર ફરેલા માળાઓમાં
 વિનોદ કરતા હતા, તેથી તે જાણે જાણે જુદા
 જુદા નિવાસોમાં રહેલા સિદ્ધલોકોથી ઘેરાયેલું
 બ્રહ્માંડ હોય એવો લાગતો હતો. કુંપળિયાં-
 રૂપી ચંચળ હસ્તોવાળી અને ભ્રમરોરૂપી નેત્રો-
 વાળી પુષ્પોની મંજરીઓરૂપ અપ્સરાઓથી તે
 જાણે સ્વર્ગલોક હોય એવો દેખાતો હતો. પોતાનાં
 શ્યામ પત્નોથી, પીંગળાં પુષ્પોથી અને
 ખીજી લતાઓનાં પુષ્પોના જુદા જુદા રંગવાળા
 પરાગોથી, તે જાણે વીજળીઓવાળો અને ધન્દ્ર
 ધનુષ્યવાળો મેઘ હોય એવો લાગતો હતો. તેને
 શાખાઓરૂપી હંસો ભ્રમરો હતા, તે
 આકાશને પણ અવકાશ વગરનું કરતો હતો અને
 તેણે ચંદ્ર તથા સૂર્યને પણ પોતાના કુંડળરૂપ કર્યા
 હતા. આથી તે જાણે વિશ્વરૂપ ધરણુ કરીને નાચવા
 જામેલા નારાયણ હોય, એવો લાગતો હતો. નીચેના
 ભાગમાં મોટા સર્પો હોવાથી અને ઉપ-
 રના ભાગમાં તારાઓ સરખાં લતાઓનાં અસ-
 ખ્યાત પુષ્પો હોવાથી તે જાણે ખીજું નીચે નાગ-
 લોકવાણું અને ઉપર તારામંડળવાણું ભૂગોળ-
 થી સંયુક્ત ખગોળ હોય એવો લાગતો હતો. પોતાની
 આસપાસ પર્વતનાં સઘળાં વનો હોવા-
 ને લીધે તે જાણે પ્રજાઓથી વીંટાયેલા બ્રહ્મા
 હોય એવો જણાતો હતો. પૃથ્વી ઉપર કુળોનો,
 પલ્લવોનો તથા પુષ્પોનો જાણે તે એક મોટો
 બંધાર હોય એવો જણાતો હતો. તેની અપાર

કળીઓ પુષ્પોના પરાગોથી ઢંકાઈ ગઈ હતી;
 આથી તે જાણે સૂર્યનાં કિરણોથી ઢંકાયેલા તારા
 ઓના સમૂહવાણું આકાશ હોય એવો લાગતો
 હતો. તેની મોટી મોટી ડાળો ઉપર ઘણા
 ઘણા માળાઓમાં ચંચળ પક્ષીઓ બેઠાં હતાં,
 એથી તે જાણે અનેક માણસોથી વ્યાપ્ત થયેલા
 દેશોવાણું ભૂતળ હોય એવો લાગતો હતો. તે
 જાણે સર્વ વનદેવીઓનું ઉત્તમ અંતઃપુર હતો
 એ અંતઃપુરમાં મંજરીઓરૂપી સુંદર પતાકા
 હતી, લતાઓનાં મંડળોરૂપી શણગાર હતો
 પુષ્પોરૂપી કળીચૂનાનો લેપ હતો અને પુષ્પોના
 સમૂહોથી તે ભરપૂર હતો. ચંકાર, ભ્રમર, પોપ
 તથા કાચલ વગેરેના કામળ શબ્દોથી તે મનોહર
 લાગતો હતો અને તે મોટાં મોટાં છિદ્રોરૂપી ગોખે
 માં ગીચોગીચ શુભ્રોથી ઢંકાયેલો હતો. તે ઉપર
 પક્ષીઓના સંચારવાળો હતો અને તે સેવન કં
 નારા લોકોની આવ-જવાળો હતો. કદંબમાં
 ભ્રમરોના શબ્દોવાળી પુષ્પોના કુસર
 ઓની પાંક્તિઓ, ચારે બાજુથી પડતી હતી
 આથી તે જાણે તરંગોના શબ્દોવાળી અને ચા
 બાજુથી ધોધરે પડતી નદીઓવાળો પર્વ
 હોય એવો જણાતો હતો. મંદવાયુથી ચલ
 ચમાન થતાં, દિવસે દિવસે ખીલતાં અને જ્ય
 બંધ એવાં પુષ્પોથી તેમજ પત્નોથી વીંટાયેલ
 શાખાઓવાળો હોવાને લીધે તે ઘોળાં વાદળ
 ઓથી વીંટાયેલાં શિખરોવાળા પહાડ જે
 લાગતો હતો. ઊંચાઈને લીધે હાથીઓનાં ગં
 સ્થળોથી ધસાયેલા જામા ગોઠણની પેઠે અક
 રહેનારા, પાટલાની પેઠે પ્રસરેલા અને મોટ
 વિસ્તારવાળા ધોધાને લીધે તે નીચેના ભાગ
 વૃક્ષોના વૃંદવાળા મોટા પર્વત જેવો લાગતો
 હતો. વિચિત્ર વર્ણોવાળી પાંખોવાળી અ
 મોટી શાખાઓની ઘાટરોમાં રહેનારાં પક્ષીઓ
 ના સમૂહથી વીંટાયેલો હોવાને લીધે તે પાર્શ્વ
 દોથી વીંટાયેલા વિષ્ણુ જેવો લાગતો હતો.

શુઝોડપી આંગળીઓના સમૂહને હલાવીને, તે બધે વનના પવનોથી નાચ કરતી લતાઓને ખતાવા-કરવાની ક્રિયા શીખવતો હોય એવો જણાતો હતો.^{૨૫} 'મારી પાસે જ કંઈ અર્થો' - એ આવે, તેમને રાખવાનાં ઠેકાણાં મારી પાસે થોડાં નથી પણ ઘણાં છે' એવા સંતોષને લીધે, તે બધે લતાઓનાં મંડળોડપી હસ્તોના આળા કરીને નાચતો હોય એવો જણાતો હતો.^{૨૬} મદાન્મત શ્રમરાઓના શું અરવવાળો હોવાને લીધે, પોતે બધે લતાઓડપી સધળી સ્ત્રીઓના પ્રેમનું પાન હોય એવો ગર્વ ધરીને અને શંગારરસમાં મગ્ન થઈને સુંદર રાગથી ગાતો હોય એવો દેખાતો હતો.^{૨૭} પુષ્પોને ફેંકતો અને હાયલોના તથા શ્રમરોના સુંદર શબ્દવાળો હોવાને લીધે, તે બધે આકાશમાંથી આવતા સિદ્ધલોકોને પ્રેમપૂર્વક પુષ્પોથી વધાવીને આવકાર આપતો હોય એવો જણાતો હતો.^{૨૮} પુષ્પોની ઠળીઓની સ્વસ્થ પ્રભા દાંતની પ્રભા જવી લાગતી હતી, તેથી તે બધે ફર રહેલાં પાંચ કલ્પવૃક્ષોની લતાઓને, પુષ્પોને અને ફળોને હરી કાઢતો હોય એવો જણાતો હતો.^{૨૯} એની ઉપરનાં પક્ષીઓનાં મંડળો આકાશમાં ભીંચે જતાં હતાં; તેથી તે બધે પારિજાતને જીતવાને માટે જિંચી ડોક કરીને આકાશની અંદર દોડતો હોય એવો જણાતો હતો. મધ્યભાગોમાં ચળકતા શ્રમરોવાળા અને ઘાટી પંક્તિઓવાળા ઉત્તમ શુઝોડથી સહસ્રાક્ષપણું (હં-જરો નેત્રવાળાપણું) પામીને, તે બધે હંજર નેત્રવાળા ઇન્દ્રને જીતી લેવાને સજ્જ થયો હોય એવો જણાતો હતો.^{૩૦} કંઈ સ્થળમાં નાગલોકોની ફળો ઉપરના સ્વસ્થ મણિઓના જવા દેખાતા પુષ્પોના શુઝોડથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, તે બધે આકાશને જેવા સાર પાતાળમાંથી શેષનાગ નીકળ્યા હોય એવો દેખાતો હતો.^{૩૧} પુષ્પોના ધોળા પરાગથી ખરડાયેલાં હોવાને લીધે, તે બધે ભસ્મ ઝાળેલા બીજ સદાશિવ હોય એવો જણાતો

હતો. છાયાથી અને લતાઓનાં ફળોથી સર્વ લોકોને સુખદાયી હોવાથી તે બધે કેવળ ભક્ત-જનોને જ સુખ આપનારા સદાશિવથી પણ અધિક હોય એવો જણાતો હતો.^{૩૨} એ કદંબને ઘેરી કુસુમલતાઓડપી નવા માંડવાઓ હતા અને એ લતાઓનાં ઘાટાં પાંદડાંઓના સમૂહોમાં પુષ્પોની ઠળીઓ ખીલી હતી. એ કદંબ પક્ષીઓડપી વતનીઓથી ગીતગીત્ય ભરેલો હતો. આ રીતે તે બધે આકાશમાં રહેલું કંઈ મોડું નગર હોય એવો જણાતો હતો.^{૩૩}

નિવિહલનિવાહમિન્નકોશૈઃ કુસુમલતાનવ-મંડપૈરુપેતમ્ । પુરમિવ ગગને કદંબવૃક્ષં રગકુલ-નાગરસંકુલં દદર્શ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'દાશુરકર્દબવૃક્ષ' એ નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો

કર્દબવૃક્ષ પર બેઠેલા દાશુરે દશે દિશાઓને દીઠી

॥ ઘતિષ્ઠ ડવાચ ॥

તમયાસૌ તથાવુદ્ધિઃ ફલપછવશાલિનમ્ ।

આનંદમંથરમનાઃ પુષ્પરુપાચલોપમમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! પછી પૃથ્વીનાં સર્વ સ્થળોમાં જને અપવિત્રપણાની શંકા હતી એવો એ દાશુર, ફળોથી તથા પલ્લવોથી શોભી રહેલા અને બધે પુષ્પોનો પહોડ હોય એવા એ કદંબને જોઈને મનમાં બહુ જ આનંદ પામ્યો અને તેના ઉપર ચડ્યો. વનમાં બધે આકાશને અને પૃથ્વીને સ્થિર રાખવાનો થાંભલો જોશે કયો હોય એવો એ કદંબ જોયો હતો. જન વિષ્ણુ પ્રલયના સમુદ્રમાં રહેલા વડ ઉપર

x આ પંચાસમા સર્ગમાં કદંબના અગ્ર ઉપર દાશુરના જોવામાં આવેલી દિશાઓનું અર્થ કયો વર્ણન કરવામાં આવશે.

ચેત્તાવાળા તે દાશરે અનુક્રમે આધાનથી માંડીને
અશ્વમેધપર્વ ત યજ્ઞો સંબંધી સંધળી ક્રિયાઓ
પોતાના મનથી જ કરી.^૪ કદંબની શાખા ઉપર
ઠેકા બેઠાં, તેણે ગોમેધ અને નરમેધ આદિ ઘણી
ભણી દક્ષિણાવાળા માનસિક યજ્ઞોથી જ દશ વર્ષ
પુધી દેવતાઓનું યજ્ઞન કર્યું.^૫ એટલા કાળ સુધી
દિક્ષા કર્મો કરવાને લીધે તેનું મન રાગ-દ્વેષ-
લેક મળેથી રહિત થયું. આમ મળેા ટળી જવાને
લીધે એનું મન અવકાશવાળું થયું, એટલે આત્મ-
સાદરૂપ જ્ઞાન, બળાહારથી તે મનની અંદર
માત્ર થયું.^૬ આમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેનું અજ્ઞા-
રૂપી આવરણ વીંખાઈ ગયું અને તેનો વાસના-
રૂપી મળ ઘોનાઈ ગયો. એવા એ દાશરે એક દિવસે
મે શાખા ઉપર મોઢા આગળ એક વનદેવીને બેઠેલી
મેઈ. તે વિશાળ નેત્રોવાળી હતી, અત્યંત દીપતાં
પુષ્પોનાં વસ્ત્રોવાળી હતી, કામનાથી ભરેલી હતી,
કુશોભિત મુખવાળી હતી અને મદથી ધૂમતાં
ત્રોવાળી હતી.^૭ તે નીલકમળના જવા સુગં-
નાળી હતી અને મનનું અત્યંત આકર્ષણ કર-
તારી હતી. નિર્દોષ અગ્નેવાળી, ઢાળેલા મુખવાળી
મને ઢાયલો તથા કુસુમના સમૂહોથી લચી ગયે-
લી વનલતા સમાન એ વનદેવીને દાશરે પૂછ્યું
: હે કમલપત્ર સમાન નેત્રોવાળી ! કાન્તિની છટા-
લીધે બીજાઓનાં મનમાં કામદેવને ઉત્પન્ન
રતારી તું કાણુ છે ?^૮ જમ ઠાઈ સ્ત્રી સખીનો
કો લઈને બેસે, તેમ તું આ પુષ્પોવાળી લતાનો
કો લઈને શા માટે બેઠી છે ? દાશરે આ પ્રમા-
ણે કહ્યું, એટલે મૃગના ખર્યાના સરખાં નેત્રો-
વાળી અને પુષ્પ ગૌર સ્તનોવાળી એ વનદેવીએ
કામળ વચનોથી મનનું આકર્ષણ કરતારું આ
મન કહ્યું કે, ‘આ પૃથ્વીતળમાં જ ન મનોરથો
ખતિદુર્લભ હોય છે, તે તે મનોરથો પણ મહા-
મા પુરુષોની પ્રાર્થના કરવાથી તુરંત મળે છે.
કે શ્રદ્ધાન ! લતાઓથી વ્યાપ્ત રહેનારા અને
મારા કદંબે શોભાવેલા આ વનમાં હું લતાઓ-

રૂપી કીડાનાં ઘરોની અંદર રહેનારી વનદેવી
હું. ગયા ચેત્તમાસના શુક્લપક્ષની તેરસને દિવસે
કામદેવના આરાધન સંબંધી ગાયન તથા ભોજન
આદિ કરવાનો ઉત્સવ હતો.^{૧૧-૧૨} તે પ્રસંગમાં
નંદનવનની અંદર વનદેવીઓનો સમાજ એકઠો
થયો હતો. હે નાય ! એ સંધળી વનદેવીઓના
સમાજમાં હું પણ ગઈ હતી.^{૧૩} એ કામદેવના
ઉત્સવમાં એ મારી સંધળી સખીઓને મેં પુત્રો-
વાળી દીઠી અને ‘હું એક જ વાંઝણી છું’ એમ
મારા બહુવામાં આવ્યું; તેથી હું બહુ જ ખેદ
પામી છું.^{૧૪} સંધળા મનોરથોના સમૂહને પૂર્ણ
કરવામાં મોટા કલ્પવૃક્ષ સમાન આપ વિધમાન
છતાં, હું વાંઝણી રહીને અનાથની પેઠે શોક કરું
એ યોગ્ય કહેવાય ?^{૧૫} હે ભગવન ! મને પુત્ર
આપો. એ નહિ આપો તો વાંઝણીપણાના દુઃખ
સંબંધી બળતરારને શાંત કરવા સારું, હું મારા
દેહને અહીં અગ્નિમાં આહુતિરૂપ કરી દઉં
છું.^{૧૬} હે રામ ! એ સુંદરીએ એ પ્રમાણે કહ્યું,
ત્યારે ધૈર્યથી શ્રદ્ધ નહિ થયેલા પણ દયાથી
ઘેરાયેલા એ મહાત્મા દાશરુમુનિ જરા હસ્યા.
પછી પોતાના હાથમાં રહેલું ફૂલ તેને આપીને
તેમણે કહ્યું કે,^{૧૭} ‘હે સુંદરી ! આ પુષ્પ લઈને
તું જ, એથી જમ ઉત્તમ લતા પુષ્પને જન્મ આપે
છે, તેમ તું એક મહિને શ્રમર સરખાં નેત્રોવાળા
અને જગતમાં પૂજ્ય એવા એક સ્વરૂપવાન પુત્રને
જન્મ આપીશ.^{૨૦} પરંતુ તે કષ્ટ પામીને અને
આત્મઘાતના સંકલ્પ ઉપર આવીને મારી પાસેથી
પુત્ર માગ્યો છે, એટલા માટે એ પુત્ર બીજી વન-
દેવીઓના પુત્રોની જમ વિપથોમાં લંપટ નહિ
થાય પણ તત્ત્વને બહુનારો થશે.^{૨૧} એટલે હે
રામ ! એ સ્વરૂપવાળી વનદેવી પ્રસન્ન મુખમંડળ-
વાળી થઈ અને ‘હું તમારી અંગસેવા કરીશ’
એમ પ્રાર્થના કરવાને ઉત્સુક થઈ. દાશરુમુનિએ
તેને આટલાં વચન કહીને વિદાય કરી.^{૨૨} પછી
એ વનદેવી પોતાના સ્થાનમાં ગઈ અને ૬

પોતે એકલો જ કદંબ ઉપર રહ્યો. વયમાં ઋતુ-
ઓથી તથા સંવત્સરોથી અતુલ્યે ચાલ્યા કરતો
દેવલોક કાળ વ્યતીત થયો.^{૨૩} પછી લાંબે કાળે
કમળસમાન નેત્રોવાળી એ જ વનદેવી ખાર વર્ષ-
ના પુત્રને સાથે લઇને તે સુનિની પાસે આવી.^{૨૪}
એ વનદેવી પ્રણામ કરીને આગળ બેઠી. જમ
આંખાના ઝાડની પાસે ભ્રમરી શુંબરવ કરે તેમ
ચંદ્રસરખા મુખવાળા તે દાશરુ સુનિની પાસે તે
મધુર વચનોથી બોલી કે, 'હે ભગવન! આ સ્વરૂ-
પવાન કુમાર આપણા ખત્રેનો પુત્ર છે અને તેને
મેં સઘળી વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણ કર્યો છે.^{૨૫, ૨૬}
પરંતુ હે પ્રભુ! કેવળ આને બ્રહ્મવિદ્યા મળી
નથી, અને એ વિદ્યાથી જ આ સંસારરૂપી
ધાણીમાં ફરી વાર પિલાવું પડતું નથી. હે કૃપા-
નાથ! હવે આપ જ કૃપા કરીને આ પુત્રને બ્રહ્મ-
વિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. સારા કુળમાં જન્મેલા
પુત્રને મૂખ રાખવાનું કોણ ઇચ્છે? ^{૨૭, ૨૮} વનદે-
વીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દાશરુ સુનિએ તેને
કહ્યું કે 'હે અખળા! આ પુત્રરૂપ ઉત્તમ શિષ્યને
તું અહીં જ રાખી બા.' એમ કહીને તેણે તેને
વિદાય કરી. વનદેવીના ગયા પછી, તે પુત્ર પોતાના
પિતાની પાસે શિષ્ય થઇને રહ્યો. જમ ધીમાન
અરુણ, સૂર્યની પાસે રહે છે, તેમ તે ત્યાં સેવામાં
પરાયણ થઇને રહ્યો. તેને બ્રહ્મચર્ય આદિ કલેશો
ભોગવતાં પરાક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે એમ જાણી-
ને, દાશરુસુનિએ તેને લાંબા કાળ સુધી વિચિત્ર
ઉક્તિઓથી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.^{૨૯-૩૧} તેણે
તેને સેંકડો આખ્યાયિકાઓથી, આખ્યાનોથી,
બેઈબેઈને કદંબેલાં દદાંતોથી, ઇતિહાસોનાં
વૃત્તાંતોથી, વેદાના તથા વેદાંતોના નિશ્ચયોથી
અને વિસ્તારપૂર્વક કથનના ક્રમોથી, જ રીતે તેમ-
ના અર્થોના અતુલ્ય પ્રાપ્ત થાય અને આત્મ-
વિદ્યામાં દૃઢ વ્યુત્પત્તિ થાય, તે રીતે ધીરે ધીરે
બોધ આપ્યો.^{૩૨, ૩૩} જમ મેધ પોતાની 'ગર્જ-
ના'થી મોરને બચત કરે છે, તેમ ઘણે જાણે રહે-

લા મહર્ષિ દાશરુસુનિએ આત્મબોધના ચમત્કાર-
ને લીધે સર્વોત્તમ રસવાળાં અને અત્યંત યોગ્ય
અર્થોવાળાં વાક્યોના સમુદાયથી પોતાની પાસે
રહેલા તે પુત્રને આત્મવિચારમાં બચત કર્યો.^{૩૪}

અનુભવવશતો રસાતિરિકૈરભ્યુચિતાર્થવ-
ચોગૈર્મહાત્મા । જલદ ઇવ શિશુંલિનં પુરઃસ્પં
તનયમવોઘયદંવરે મહર્ષિઃ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'દાશરુસુતાનુબોધન' એ
નામનો સર્ગ ૫૧ માં સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૫૨ મો

'જગત મનઃકલ્પિત છે' એ સમજ-
વવા માટે 'બોધરાજનું' ચરિત્ર

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

કદાચિદથ માર્ગેણ તેન કૈલાસવાસિનીમ્ ।

અહં સ્નાતુમદ્વ્યાત્મા વ્યોમવીચીગતોઽગમમ્ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! હું આકાશ
જ્યોતિશ્વકની અંદર સપ્તર્ષિઓના મંડળ
રહું છું. એક દિવસ હું એ મંડળમાંથી અદ્ય-
રૂપે બહાર નીકળ્યો, આકાશમાંથી નીચે જાતે
અને જ માર્ગે એ દાશરુસુનિના કદંબ હતો
માર્ગે થઇને, કૈલાસ પર્વતમાં વહેતી 'મંદાકિની
નામની નદીમાં નાહવાને માટે ગયો. ત્યાં રાત્ર
ના સમયે એ ઉત્તમ કદંબની પાસે પહોંચ્યો.^૧
હું ત્યાં પહોંચ્યો એટલામાં તો, જમ કમળની કર્ણ
માં લાગેલા ભ્રમરનો શુંબરવ સંભળાય, તેમ
વનમાં શાખાઓના અવકાશમાંથી તે દાશરુસુ-
ના ભાષણનો શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો
તે ભાષણ વનદેવીના પુત્રને બોધ આપવા મા
આણતું હતું. એ સમયે દાશરુ પોતાના પુત્ર
નીચે પ્રમાણે કહેતા હતા.^૨

* આ બાવનમા સર્ગમાં 'સઘણું જગત મન
જ કલ્પેલું છે તથા મિથ્યા છે' એમ કહેવા સારું બો-
નામના રાજનું કલ્પિત ચરિત્ર કહેવામાં આવશે.

દાશૂર ખોલ્યો:—હે મહાબુદ્ધિમાન પુત્ર ! વાસ્તવિક રીતે આ સંસારના જીવી મોટું આશ્ચર્ય આપનારી એક આખ્યાયિકા તારી પાસે કહું છું, તે તું સાંભળ. ^૪ મોટાં બળવાળો, ત્રેલોક્યમાં વિખ્યાત, સંપત્તિવાળો અને આખા જગતને સ્વતંત્ર રાખવાની શક્તિવાળો એક 'ખોત્ત' નામનો રાજ છે. ^૫ જમ ધનવાન લોકો મસ્તકો ઉપર ચૂડાગણિને ધારણ કરે છે, તેમ સઘળા ભુવનોના અધિપતિઓ પણ એ રાજની આજ્ઞાને મસ્તકો ઉપર ધારણ કરે છે. ^૬ સાહસો કરવા માં જ રુચિ ધરાવનારો અને અનેક આશ્ચર્યો ઉપજાવનારા વિહારો કરનારો એ મહાત્મા રાજ ત્રણે લોકમાં દૈર્ઘ્યથી પણ વશ કરી શકાયો નથી. ^૭ બહુ જ સુખ તથા દુઃખ આપનારી એ રાજની હજારો ક્રિયાઓ, સમુદ્રના અસંખ્ય તરંગોની જેમ દૈર્ઘ્યથી ગણી શકાય એમ નથી. જેમ આકાશ મૂઠીથી દબાવી શકાતું નથી, તેમ એ પ્રબળ રાજનું બળ જગતમાં શસ્ત્રોથી, અગ્નિ-ઓથી કે ક્રોધથી પણ દબાવી શકાતું નથી. ^૮ રચનાથી શોભતી અને મોટા આરંભવાળી એ રાજની લીલાની થોડી ઘણી નકલ કરવાને ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ કે સદાશિવ જવા પણ સમર્થ નથી. હે મહાબાહુ ! એ રાજના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ, એમ ત્રણ દેહો છે, અને તે દેહો સઘળા વ્યવહારો કરવામાં સમર્થ છે, તથા સઘળા જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. ^{૧૦, ૧૧} એ ત્રણ દેહવાળો ખોત્તરાજ ઘણા વિસ્તારવાળા આકાશમાં ઉત્પન્ન થયો છે, આકાશમાં જ રહ્યો છે અને પક્ષીની જેમ આકાશમાં જ ધૂંધા કરે છે. ^{૧૧, ૧૨} એ રાજએ તે જ અપાર આકાશમાં એક નગર બનાવ્યું છે અને તેમાં ચૌદ મોટા રાજમાર્ગો છે. એ માર્ગો ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલા છે. ^{૧૩} તેમાં વનો, ઉપવનો તથા કીડા કરવાના પર્વતોની પંક્તિઓ શોભી રહી છે. તેમાં મોતીની લતાઓના સગમવાળી સાત વાવો બનાવ-

વામાં આવી છે. ^{૧૪} એક ઠંડો અને એક ગરમ એવા બે તેજસ્વી અક્ષય દીવાઓ ત્યાં પ્રકાશ કર્યા કરે છે. ત્યાં જોયે જવાનો તથા નીચે જવાનો ખરીદવારૂ વેપાર ધમધોકાર ચાલ્યા કરે છે. ^{૧૫} એ જ મોટા નગરમાં એ રાજએ જંગમપણાવાળાં અને નવી નવી શોભાથી ભરેલાં કેટલાંએક માટીનાં ભોંયરાં બનાવ્યાં છે. ^{૧૬} એ ભોંયરાઓમાંનાં કેટલાંએક ભોંયરાઓને જોયે રાખ્યાં છે, કેટલાંએકને નીચે રાખ્યાં છે અને કેટલાંએકને મધ્યમાં રાખ્યાં છે. એમાંના કેટલાંએક લાંબા કાળે નાશ પામે છે અને કેટલાંએક સીધા નાશ પામે છે. સઘળાં ભોંયરાઓ કાળા ખડનાં છાંજેથી ઢાંઢેલાં છે, નવ દ્વારોથી શણગારેલાં છે, નિરંતર ચાલતા પવનોથી ઠંડાં અને જાનાં થયાં કરે છે અને તેઓ ઘણા ગોખોવાળાં છે. ^{૧૮} તેઓ પાંચ દુષ્ટ દીવાઓના અજવાળાંવાળાં છે, ત્રણ ત્રણ થાંભલાઓવાળાં છે અને ઘોળાં કાષ્ઠોથી જડાયેલાં છે તેમને લીસા લેપથી કામળ કરવામાં આવ્યાં છે અને તેઓ પડખાંઓમાં બપ્પે મલીઓવાળાં છે. ^{૧૯} એ મહાત્મા રાજએ માયાથી તે ભોંયરાઓમાં રક્ષણ કરનારા મોટા યક્ષો બનાવ્યા છે અને તે યક્ષો સર્વદા પ્રકાશથી ભય પામે છે. ^{૨૦} જેમ પક્ષી માળાઓમાં કીડા કરે, તેમ એ ચાલનારાં અનેક ભોંયરાઓમાં તે રાજ અનેક પ્રકારની કીડા કરે છે. ^{૨૧} હે પુત્ર ! ત્રણ શરીરવાળો એ રાજ એ ભોંયરાઓમાં તે યક્ષોની સાથે લીલામાં મગ્ન થઈ, નિવાસ કરીને પાછો ખીજ ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે ^{૨૨} ચપળતાવાળા એ રાજને દૈર્ઘ્ય સમયે જ્યારે 'ભવિષ્ય રચનાવાળા દૈર્ઘ્ય નગરમાં જઈ' એવો દૃઢ વિચાર થાય છે, ત્યારે તે રાજ જાણે ભૂતના વળગાડવાળો હોય તેમ પૂર્વના નગરમાંથી જાડીને દોડે છે અને દોડીને ગધર્વનગર જવા નગરને પ્રાપ્ત થાય છે. હે પુત્ર ! બહુ ચપળતાવાળા એ રાજને દૈર્ઘ્ય સમયે 'હું નહિ જવો થઈ જઈ' એવી ઇચ્છા થાય

છે. એ જ મનરૂપી મોટા રાજની કીડા સમજવી ૨૪ એ મનરૂપી રાજ જયતમાં નવા પ્રજાકાંડરૂપી જે નગરને નિર્માણ કરે છે, તેને જ સ્વભાવસ્થામાં સંકલ્પને લીધે તે કણમાત્રમાં જુએ છે. એ તેનું 'પૂર્વ' (જયત) ના નગરમાંથી બીડીને ગધર્વનગર જેવા બીજા નગરમાં જવું સમજવું. ૨૫ એ મનરૂપી રાજ જયતમાં તથા સ્વભામાં ભમીને, તે ભમવાના પરિશ્રમને મટાડવા સારુ સુધુષ્મિમાં તુરત અવિદ્યારૂપ થઈ જાય છે, તેથી નહિ જેવો થઈ જાય છે. પણ તે પાછો બાળક કલ્પેલા પ્રિયાચની જેમ માત્ર સંકલ્પરૂપ પોતાના પૂર્વસ્વભાવ વડે જ પ્રકટ થાય છે અને પ્રકટ થઈને મોટા મોટા આર ભોવાળા વ્યવહાર કરવા માટે છે. એ વ્યવહાર તેના પોતાના અનંત દુષ્ણને માટે જ થાય છે પણ આનંદને માટે કદી થતો નથી. ૨૬, ૨૭ એ મનરૂપી રાજ ગાઢ અધારાના જેવી અધતા આપનારા આ જગતરૂપી મોટા દુષ્ણને પોતે જ પ્રકટ થઈને બનાવે છે અને પોતે જ નષ્ટ થઈને નષ્ટ કરી નાખે છે. ૨૮ જેમ એક વાંદરાએ અર્ધા વહેરાયેલાં લાકડાંઓની વચ્ચે નાખેલા ખીલાને, પોતાના જ અટકચાળાપણાથી કાઢી લીધા અને પછી તે અર્ધા વહેરાયેલાં લાકડાં ભેગાં થઈ જવાને લીધે વૃષણો ચગદાઈ જતાં તે દુષ્ણ થયો હતો, તેમ મનરૂપી રાજ પણ પોતાના જ અટકચાળાપણાથી દુષ્ણ થાય છે અને તેથી તેને રાવું પડે છે. ૨૯ જેમ અકસ્માત ટપકતાં મધનાં બિંદુઓ ચાટવાનાં મળવાથી ગધેડા ભેગાં ડોક કરીને આનંદ માની લે છે, તેમ મનરૂપી રાજ કાંઈ સમયે પોતે જ સંકલ્પથી અત્યવેલા વિષયસુખને અંશ મળતાં, પ્રકૃષ્ટિત થઈને આનંદ માની લે છે. ૩૦ એ મનરૂપી રાજ બાળકની જેમ પોતે પોતાના સંકલ્પથી જ કણમાત્રમાં આસક્ત બની જાય છે, કણમાત્રમાં વેરાગ્ય પામી જાય છે અને કણમાત્રમાં વિકાર પામી જાય છે. ૩૧ આથી હે પુત્ર! એ મનને સધળા બાહ્ય

પદાર્થોમાંથી પાછું વાળી દે અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનથી નિર્મૂળ કરી નાખીને, જે રીતે તારી બુદ્ધિ તારા આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ લે, તેમ તું કર. ૩૨ એ મનરૂપી દુષ્ટ રાજના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સંકલ્પોરૂપી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ દેહો જ જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ છે. મન જે તામસ સંકલ્પરૂપી અધમ દેહવાળું હોય, તો તે નિરંતર દુષ્ટ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને નરકમાં પડવારૂપ મોટું કંઠાળપણ પામીને છેવટે શીટ-પતંગની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે મન જે સાત્ત્વિક સંકલ્પરૂપ ઉત્તમ દેહવાળું હોય, તો તે ધર્મમાં તથા ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે અને મોક્ષપદથી દૂર નહિ એવી કેવ આદિની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩-૩૫ જે મન રાજસ સંકલ્પરૂપ મધ્યમ દેહવાળું હોય, તો તે સ્ત્રી-પુત્ર આદિની વાસનાઓથી રંગાઈ રહી સંસારમાં મનુષ્યની યોનિને પ્રાપ્ત થાય પણ હે મહામતિ! જે એ ત્રણ દેહને છોડી તો પોતે જ શીણ થઈને પરમપદને પામે છે. ૩૬ હે પુત્ર! આમ છે અટલાં માટે તું વેરાગ્ય વ સધળી ઇન્દ્રિયોને બાહ્યવિષયોમાં જતી રાખી તથા મન વડે જ મનને નિયંત્રિત કરીને બહાર તથા અંદરના વિષયો સહિત સંકલ્પનો તો કર. ૩૭ જે તું હજારો વર્ષ સુધી દારુણ તપશ્ચ કરીશ, અથવા તારા અવિનાશી દેહને શિલા પછાડીને ચૂરચૂરા કરી નાખીશ, અથવા અગ્નિ દે તેથી મોટા વડવાગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ, અથવા ખાડામાં કે અડગની ધારાના વેગમાં પડીશ અથવા તને વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, દત્તાત્રેય, કુર્વાસા ખીજે કાંઈ તપસ્વી અત્યંત કરુણાથી ઉપદેશ આપશે, અથવા તું પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં સ્વર્ગમાં જઈને રહીશ, તો પણ સંકલ્પોનો નાશ ક્યો વિના તારે સંસારમાંથી તરવાનો ખીજે કાંઈ જ ઉપાય નથી. ૩૮-૪૨ માટે હે પુત્ર! સંકલ્પોનો ક્ષય કે જે બાધરહિત છે, નિર્વિકાર છે

પ્રપંચાકાર બનાવી દે છે. આત્મતત્ત્વરૂપી ચૈતન્ય એક અંશમાં માયાને લીધે, પોતાથી બુદ્ધા જવા જગતને કારવા લાગતાં (મનરૂપ થતાં) જન્મ બીજા અંકુરપણાને પામે છે, તેમ સંકલ્પપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંકલ્પથી બીજા સંકલ્પ પોતાની મેળે જ તુરત થાય છે અને પોતાની મેળે જ તુરત વધે છે. એથી દુઃખ જ થાય છે, પણ સુખ થતું નથી. જન્મ સમુદ્ર જળમાત્ર જ છે, તેમ જગત સંકલ્પ માત્ર જ છે. તને સંકલ્પ વિના બીજું કંઈ પણ સંસારરૂપી દુઃખ નથી. જ સંકલ્પ છે તે જ સંસાર છે.^{૩-૧} એ સંકલ્પ ખોટી રીતે જ કાકતાલીયના જવા યોગથી તે ગ્રંથવાનાં પાણીની જન્મ અને ચંદ્રમાં બેપણાની બ્રાંતિની પેઠે ઉત્પન્ન થયો છે અને ખોટો હોવા છતાં તે વૃદ્ધિ પામે છે. જન્મ બિજેરાના ક્ષણે ગળી જનારા માણસને ઘોળા પદાર્થમાં સોનાની ખોટી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ તારા સ્વરૂપમાં ખોટો સંકલ્પ પોતાની મેળે જ હૃદય પામ્યો છે.^{૪-૧} તારે જન્મ થયો છે, એ પણ ખોટું છે અને તારું દેહરૂપે વર્તમાનપણું છે એ પણ ખોટું છે. એ મારો ઉપદેશ યથાર્થ રીતે ઠસી બંધ તો સઘળું અસત્ય નાશ પામી બંધ. જ અજ્ઞાનને લીધે 'જ પૂર્ણાત્મા છે તે હું જ છું' અને આ સુખદુઃખમય જન્મ આદિ લાવે મને મિથ્યા-જ છે' એવો વિશ્વાસ તને થતો નથી, તે જ અજ્ઞાનને લીધે તું પરિતાપ પામે છે.^{૧૦} તને જન્મ આદિનો સંબંધ નહિ હોવા છતાં પણ તું બ્રાંતિ થી જન્મ્યો છે. પૂર્ણબ્રહ્મનો જન્મ થવો સંભવે જ કેમ? તું પોતાની મેળે સંકલ્પને લીધે જ નિરર્થક જકરૂપ થઈ ગયો છે.^{૧૧} તું કલ્પના જ કર નહિ અને આ સ્થિતિમાં પૂર્વનાં સુખ-દુઃખાદિકતું સ્મરણ જ તજ દે સંકલ્પને અને પૂર્વના સુખ-દુઃખાદિકના સ્મરણને છોડી દે, એટલે તેટલું કરવાથી જ બ્રહ્મપદને પોમવાની યોગ્યતા આવે છે. સંકલ્પનો ક્ષય થવાથી સંસાર સંબંધી બંધો પ્રાપ્ત થતા નથી અને તે સંકલ્પ પૂર્વનાં સુખ-

દુઃખાદિકતું સ્મરણ નહિ કરવ પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે.^{૧૩} પુષ્પની ખડી ક્ષાય વડે ચોળી નાખવામાં કંઈક પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે છે; પણ સંકલ્પનો નાશ સ્મરણ છોડી દેવાથી જ થાય છે, તેમાં તે પ્રયત્ન કરવાની પણ જરૂર પડે એમ નથી. કે પુત્ર! કૂલને ચોળી નાખવામાં ક્ષાય ચલાવવા સહેજ પરિશ્રમ કરવો પડે છે, પરંતુ સંકલ્પનો કરવામાં એટલો પરિશ્રમ પણ કરવો પડે એમ નથી.^{૧૪} જને સંકલ્પનો નાશ કરવાની ઇચ્છા હોય તે પૂર્વના સુખદુઃખાદિકતું સ્મરણ કરવું, એટલે લીલામાત્રથી અર્ધા નિમેષમાં જ સુહૃદ્ બંધ છે.^{૧૫} પોતામાં પૂર્ણાનંદના ચિંતનમાત્રથી પોતાનું હૃદય ગયેલું ઉપસ્થિત થાય છે. હે પુત્ર! જ વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે હાય તેને પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરી લેવામાં છે, ત્યારે તારું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત કરી લેવું બહુ મોટી વાત નથી. એ સ્વરૂપ કોઈનું થઈ નથી અને એ કોઈ બતની વિકૃતિને પામી નથી.^{૧૭} હે મુનિ! સંકલ્પને છોડી દેવાના સંકલ્પથી સંકલ્પને અને સ્વરૂપના મનનથી મનન નાખીને, તું પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે. એટલે વામાં શી અશક્યતા છે?^{૧૮} હે મોટી બુદ્ધિવા સંકલ્પ ઉપશાંત થઈ બંધ, તો આ સઘળું સ્વરૂપી દુઃખ મૂળસહિત ઉપશાંત થઈ બંધ છે જ સંકલ્પ છે તે જ મન છે, તે જ જીવ છે, ચિત્ત છે, તે જ બુદ્ધિ છે અને તે જ વાસના છે. ઉત્તમ અર્થ વેતા! મન, જીવ, ચિત્ત, બુદ્ધિ વાસના એમાં તમામથી જ બુદ્ધાઈ છે, પણ અજ્ઞાનથી નથી.^{૨૦} આહી સંકલ્પ વિના બીજું કંઈ પણ નથી, એટલા માટે હૃદયમાંથી સંકલ્પને જ કાપી નાખ બીજી ચિંતા તું શા માટે છે?^{૨૧} જન્મ નિર્જળ ભૂમિ વાસ્તવિક રીતે વાનાં પાણીથી રહિત જ છે, તેમ તારું જગતથી રહિત જ છે; કારણ કે ગ્રંથવાનાં

અને જગત એ બન્ને મિથ્યા આરોપથી જ વિસ્તાર પામે છે.^{૨૨} આ સઘળું જગત પોતે ખોટું છે અને ખોટા સંકલ્પે જ કરેલું છે; માટે ખોટું જણાયા પછી તેમાં પ્રીતિ રહેવાનો અવકાશ જ નથી. 'જગત સાચું છે' એવી વાસના ન રહે, તો પછી જગતમાં પ્રીતિ કેમ જ રહે?^{૨૩} વાસનાના ક્ષયથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કંઈ પણ પામવાનું અવશેષ રહેતું નથી. આમ છે, એટલા માટે ક્રમે ક્રમે જગત ઉપર અનાદરને વધારીને સઘળા જગતને ખોટું જ બાળવું.^{૨૪} દરેકોનો અનાદર થાય, તો પછી 'હું દેહ છું' એવું અનુસંધાન છૂટી જાય, અને દેહતા સુખ-દુઃખથી પોતાને લેપ થાય નહિ. એમ દેહતા સંધવાળાં સ્ત્રી-પુત્રાદિક પણ મિથ્યા જ છે, એવો નિર્ણય થવાથી તેમની ઉપર સ્નેહની પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી.^{૨૫} આમ આસ્થા નીકળી જાય, એટલે હર્ષ, ક્રોધ, જન્મ કે મરણ થતાં જ નથી. મૃત જ પોતે-ચૈતન્યના પ્રતિબિંબથી જીવ થઈને આ સઘળા ખોટા માનસિક નગર જવા ભૂત, સવિધ તથા વર્તમાન જગતને સુખ-દુઃખ આદિના વિભ્રમેથી પરિવર્તન પમાડે છે અને ભારે ધામધૂમ કર્યા કરે છે.^{૨૬} લોકમાં વાસનાઓથી ઘેરાયેલું જીવનું મન અનેક શક્તિઓથી ચળક્યા કરે છે, તેથી જીવ મલિન અને ચંચળ થઈને કામનાને લીધે ભતભતની વ્યવસ્થા કર્યા કરે છે.^{૨૮} હૃદયરૂપી વનમાં રહેનારો જીવરૂપી વાંદરો વાંદરાપણાને લાયક લીલાઓ કર્યા કરે છે. લાંબા આકાર લઈને તે વળી થોડીવારમાં ટૂંકા આકાર લે છે.^{૨૯} સંકલ્પરૂપી જળના તરંગો ઢાઈ રીતે નિયમિત કરી શકતા નથી. જરાક વિષયનું સ્મરણ કરવામાં આવતાં તે વધી જાય છે અને વિષયના સ્મરણનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં તે પોતાના પરિવારો સહિત ટૂંકા થઈ જાય છે.^{૩૦} જમ અશિના તણખા એક તણખાનથી પણ પો. રા. ૩૭

પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમ સંકલ્પો અદ્ય વિષયથી પણ પ્રદીપ્ત થાય છે. હે પુત્ર! વીજળીના અગ્નિઓ જગતમાં અપ્રકટ આકારવાળા છે, પ્રદીપ્ત છે, ક્ષણભંગુર છે, ભ્રાંતિ આપનારા છે અને જડ-(જળ)થી જ સ્થિતિ પામનારા છે, તેમ સંકલ્પો પણ જગતમાં અપ્રકટ આકારવાળા છે, પ્રદીપ્ત છે, ક્ષણભંગુર છે, ભ્રાંતિ આપનારા છે અને જડથી જ સ્થિતિ પામનારા છે. હે પુત્ર! જ પદાર્થ ખોટો હોય, તેને ટાળવાનો ઉપાય તુરત થઈ શકે છે અને તેથી તે તુરત ટાળી શકાય છે, એમાં કશો સંદેહ નથી, કેમકે ખોટો પદાર્થ કદી પણ સાચો હોતો નથી. જો સંકલ્પ સાચો પદાર્થ હોય, તો ટાળવો અશક્ય થઈ પડે.^{૩૧-૩૩} પણ તે સાચો નથી અને અત્યંત ખોટો જ છે; અને તેથી જ તે સહેજે ટાળી શકાય એમ છે. હે પુત્ર! જો ઠાલસાની કાળાશની પેઠે સંસારરૂપી મેલ સ્વાભાવિક હોય, તો તેને ઘોઈ નાખવામાં કાણ પ્રવૃત્તિ કરે? છતાં જ એવી પ્રવૃત્તિ કરે, તે મૂર્ખ કહેવાયા વગર કેમ રહે? સંસારરૂપી મેલ સ્વાભાવિક નથી. એ તો ચોખ્ખામાં રહેલા ફાતરા જેવો છે.^{૩૪-૩૫} આથી પુરુષપ્રયત્નથી તે ટળી જાય છે. હે પુત્ર! જો કે સંસારરૂપી મેલ અનાદિકાળનો છે, તો પણ તેને જ્ઞાની પુરુષ અનાયાસથી જ ટાળી શકે છે. જમ ચોખ્ખાનું ફાતરું અને ત્રાંખાની કાળાશ ક્રિયાથી નષ્ટ થાય છે, તે જીવનો સંસારરૂપી મેલ જ્ઞાનથી-નષ્ટ-થઈ જાય છે, એમાં કંઈ ભતનો સંદેહ નથી. એટલામાં તું જ્ઞાનના અભ્યાસમાં ઉઘસવાળો-થા.^{૩૬-૩૮} ખોટા વિકલ્પોથી ઊઠેલા આ સંસારને તેં આટલા કાળ સુધી જીત્યો નથી એ બહુ બૂલ કરી છે એ તો થોડા પ્રયત્નથી જ અને થોડી વારમાં જ નષ્ટ થઈ જાય એમ છે. ખોટી વસ્તુ લાંબા કાળ સુધી ક્યાંય રહે કે?^{૩૯} જમ સારી પેઠે જોવાથી ચંદ્રના બેપણાનો વિભ્રમ ખોટો પડી જાય છે અને માણસને અંધારાને લીધે થયેલી પોતાના

આધિનાપણાની ભ્રાંતિ હીવાના પ્રકાશથી ખોટી પડી જાય છે, તેમ આ સંસાર વિચારથી ખોટા પડી જાય છે.^{૧૦} હે પુત્ર ! આ સંસાર તારો નથી અને તું સંસારનો નથી. તું એવી ખોટી ભ્રાંતિ-ને તજ દે. આ સંસાર ખોટો છે, છતાં સાચા જોવો દેખાય છે. તારે તેનું વારંવાર સ્મરણ કર-વું જ ચોખ્ય નથી.^{૧૧} મોટી સંપત્તિથી દીપતા 'મારા આ ભોગવિલાસો સાચા છે અને વિનાશ નહિ પામે' એવો તારે મનમાં વૃથા વિશ્રમ રાખવો જ નહિ. તું, તારા વિસ્તાર પામેલા વિલાસો અને ખીજી પણ જે કાંઈ દરજ્ય છે, તે સધણુ આત્મતત્ત્વ જ છે. કાંઈ પણ આત્મતત્ત્વથી બુદ્ધિ સત્તાવાળું નથી.^{૧૨}

મમ ગુરુવિમ્બોજ્જ્વલા વિલાસા इति तव मास्तु दृष्टैव विभ्रमोऽन्तः । त्वमपि च वितताश्च ते विलासा विलसति सर्वमिदं तदात्मतत्त्वम् ॥ ૪૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'સંકલ્પચિકિત્સા' એ નામનો સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૫ મો ~ ~ ~

દાશૂર અને વસિષ્ઠનો સમાગમ તથા
દાશૂરાખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्याकर्ण्य तदा तत्र रात्रावालयनं द्वयोः ।

अहं रघुकुलाकाशशशांक रघुनंदन ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્રરૂપ રામચંદ્રજી ! એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિના સમયે તે કદંબના ઝાડમાં એ બે બાપદીકરાનું ભાષણ સાંભળીને હું, જમ વરસીને છૂટું થયેલું વાદળ પર્વતના શિખર ઉપર યુપયુપ ભીતરે, તેમ

પનોથી, પુષ્પોથી તથા કુળોથી ઘેરાયેલા એક કંબની ટોચ ઉપર આકાશમાંથી યુપયુપ ભીતરે. ત્યાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં શરૂપણું ધરાવનારો, મોટા તપને લીધે અગ્નિના જ્વો તપસ્વી થયેલો, પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા તેજથી પૃથ્વીને સુવર્ણમય જેવી કરી મૂકતો અને જગતને પ્રકાશિત કરતા સૂર્યની જેમ તે પ્રદેશને અગ્નિવાળતો, તે દાશૂર મારા જોવામાં આવ્યો. દાશૂરે પણ મને આવેલો જોઈ, આસન આપીને અર્ધથી તથા પત્ર-પુષ્પાદિ આપવાથી મારું સન્માન થયું.^{૧-૫} પછી મેં એ દાશૂરમુનિની સાથે સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારી બ્રહ્મચર્યા જ કરી. એ ચર્યા તેણે પોતાના પુત્રને બોધ આપવાને માટે પ્રથમથી જ ચલાવી હતી. પછી મેં દાશૂરની ઇચ્છાથી તે કદંબને જોયો. તે કદંબ પોતાના સર્વ પ્રદેશોમાં કળીઓથી વ્યાપ્ત હતો અને ઠાઈને પણ વ્યાકુળ નહિ કરનારા મૃગોના સર્વ સમૂહ વડે સેવાતો હતો. લતાઓનાં મંડળથી શણગારેલો હતો, તેથી વજોવો લાગતો હતો. એ કદંબ મંદમંદ પવનથી ચલાયમાન થતાં પલ્લવોરૂપી મંદ હાસ્ય કર રહ્યો હતો. ઝૂંઝી રહેલી શાખાઓની ટોચોમાં ક્યારતાં ચંદ્ર જેવાં સુંદર ચમરોનાં પૂંછડાંઓથી તે ધોળાં વાદળોનાં દુક્કડાંઓએ ઘેરી લીધેલા શરદઋતુના આકાશ જેવો શોભતો હતો. ઝાડળ ખિંટની કણીઓરૂપ મોતીના હારથી તે શણગારેલો હતો અને સ્વરૂપ પુષ્પોના સમૂહોથી સઘળા અવયવોમાં ભરપૂર હતો.^{૭-૧૦} તે પોતાનાં પરાળરૂપી ચંદનોનાં લેપનોથી સંપૂર્ણ ખરાડાયેલો હતો અને પોતાનાં પાંદડાંઓરૂપી મોટાં રાત વસ્ત્રોથી સુશોભિત હતો.^{૧૧} પુષ્પોના બહુ મારથી નગી રહેવાને લીધે અને લતારૂપી સ્ત્રીન સંબંધવાળો હોવાને લીધે, તે તુરતના પરણેલ મોટા ધરના વરરાજ જેવો લાગતો હતો.^{૧૨} મુનિઓએ બાંધેલી પર્ણશાળાઓ જેવી લતા-

૪ આ પંચાવનમાં સર્ગમાં દાશૂરે વસિષ્ઠની પૂજા કરી, દાશૂરે તથા વસિષ્ઠે પરસ્પર વાતો કરી, વસિષ્ઠે કદંબની શોભા જોઈ અને પ્રાતઃકાળે વસિષ્ઠ ત્યાંથી ગયા, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

માથી અને મંજરીઓથી સંયુક્ત હોવાને લીધે, તે મહોત્સવના સમયમાં મંડપોથી તથા પતા-
ઓથી શણગારેલા મોટા નગર જેવો લાગતો
હતો.^{૧૩} મૃગોએ ખજવાળવા માટે પોતાનાં
પ્રીરો ધસવાથી ત્યાં પુષ્પો ખર્ચાં હતાં અને
તેમના પરાગોથી તે ભૂખરો થયો હતો. આથી તે
જણે પાસેના વનમાં ખરતાલ કરી હોય એવા
મોટા આખલા જેવો લાગતો હતો.^{૧૪} પુષ્પોમાં-
થી ખરેલા પરાગો વડે રાતા થયેલા મયૂરોથી
સંયુક્ત હોવાને લીધે તે જણે પર્વતોએ થાપણુ-
રૂપે મૂકેલાં સંધ્યાકળનાં નાનાં વાદળોઓથી
સંયુક્ત હોય એવો લાગતો હતો.^{૧૫} એ કદંબમાં
મૂળથી તે છેક ટોચપર્યંત ધણી ધણી વનદેવીઓ
ચારે બાજુ નિવાસ કરીને રહી હતી. એ વનદે-
વીઓ કૂંપળિયાં જેવા રાતા હસતોવાળી હતી,
કુષ્પો જેવાં સ્વચ્છ મંદ હાસ્યોથી શોભતી હતી,
મધના મદથી આમતેમ હાલ્યા કરતી હતી,
પુષ્પોના કેસરાઓ પોતાની ઉપર પડવાથી રોમાં-
ચિત થતી હતી, ઘેરાં પુષ્પોથી ભરપૂર હતી,
મનના પવનની લહેરો લેતી હતી, કળીઓ જેવી
હિંચિઓમાં નિદ્રાથી ઘેરાયેલી હતી, ગુચ્છો જેવાં
સ્તનોવાળી હતી, પુષ્પોમાંથી ખરતા પરાગના
સમૂહરૂપી કેસરથી રાતાં થયેલાં વસ્રોવાળી હતી
અને લતાઓના વિસ્તારથી રચવામાં આવેલા
નિવાસોના ઝૂંખાઓમાં બેઠી હતી. તેઓ હરિ-
તવર્ણાં સ્તિગ્ધ પુષ્પોવાળી લતાઓરૂપી હીંડો-
ગાઓમાં લીલાથી હીંચકવાનો નિલાસ કરતી
હતી, ક્રોધલના જેવા સ્વરોથી ગાયનના આલા-
પ કરતી હતી અને ભ્રમર સરખાં નેત્રોવાળી
હતી. એ કદંબમાં પુષ્પોની મંજરીઓની સમી-
પમાં મંજરીઓ સરખી જ ઢેટલીક વનદેવીઓ
બેઠેલી હોવાને લીધે 'આમાં મંજરીઓ કઈ અને
વનદેવીઓ કઈ' એવો સદેહ ઉત્પન્ન થતો હતો.
મદને લીધે આલસ્યવાળાં, પુષ્પોના પરાગથી ખર-
ડાયેલાં, પરસ્પર અગોનો અત્યંત મિલાપ કરી-

ને બેઠેલાં, પુષ્પોના ગર્ભોરૂપી અતઃપુરોમાં રહે-
લાં અને જ્યોનો રતિસંબંધી પરિશ્રમ, તુષા-
રની કળીઓથી શાંત થતો હતો, એવાં મદોન્મ-
ત ભ્રમરોનાં બેડાં, ચારે બાજુ પરસ્પરના સ્નેહ-
ને ઘટે એવો ગુંબરન કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૬-૨૨} એ
કદંબ જણે ચારે બાજુ ફરી ફરીને આવેલી નીલ-
મક્ષિકાઓરૂપી ગુપ્તચરોનાં મધુર ગણગણાટરૂપી
રહસ્યભાષણોથી પાસેની વનરૂપી નગરીની ગુપ્ત
ખબરો સાંભળવા સારુ જરા વાર કાંચા કાન કરી-
ને બેઠો હોય એવો લાગતો હતો.^{૨૩} જરા વાર
ધરતી પર ઝૂંધી રહેલાં પલ્લવોરૂપી ગાલમશરૂચાં
ઉપર પોતાનાં અતિ સુંદર માથાંઓ રાખીને
વાંદરાઓ ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી ઘોળાં વસ્રોથી
ઢકાયેલા અવયવોવાળી પૃથ્વીને જોયા કરતા
હતા. વનસ્થલીઓનાં સંતાનો જેવાં જણે પોતે
દેહધારી વિવેક જ હોય એવાં નિર્દોષ અને ઝૂંધી
રહેલાં પાંદડાંઓના જથ્થામાં ભરાઈને બેઠેલાં,
સુંદર હરણનાં બચ્ચાંઓથી એ કદંબની નીચેનો
પૃથ્વીનો ભાગ બહુ શોભી રહ્યો હતો.^{૨૪, ૨૫}
માળાઓમાં અત્યંત નિર્ભયપણુથી નિશ્ચય થઈ-
ને સૂતેલાં પક્ષીઓ, કેવળ તેઓના ધાસના શબ્દ
ઉપરથી જણવામાં આવતાં હતાં. પાકવાથી ધરતી
પર પડી ગયેલાં ફળોની અંદર રહી ગયેલા ભ્રમરો,
તે ફળોને ખાવાને માટે આસપાસ ભેગાં થયેલાં
બીજાં પ્રાણીઓના સમૂહથી ભય પામીને મૂંગા
થઈ રહ્યા હતા. એ કદંબે તે વનને જપ કરવાની
માળાઓની પેઠે લટકતા લતાઓના ગુચ્છોથી
સુગંધિત કરી મૂક્યું હતું. પલ્લવોમાં શોભી
રહેલા પક્ષીઓના માળાઓથી તે કદંબના સઘળા
ઉપરના ભાગો રયામ થઈ રહ્યા હતા. એ કદંબ-
ની નીચે ચારે બાજુ ધરતી પર પડેલાં ફળો અતિ
શયધૂળથી ખરડાઈ રહ્યાં હતાં.^{૨૬-૨૮} દેરામ! હું
ઝાંઝું શું કહું? એ વૃક્ષમાં બીજાં પ્રાણીઓને રહે-
વામાં કામ ન આવે કે લક્ષણ આદિ બીજા ઉપ-
યોગમાં ન લાગે એવું કોઈ પાંદડું પણ ન હતું.

એ વૃક્ષોના રાજ જવા કદંબનાં નીચે, ધરતી પર
 ઝૂમી રહેલાં પાંદડાંઓમાં મૃગો ક્ષણે ક્ષણે વિશ્રાંતિ
 લેતાં હતાં તથા સૂઈ રહેતાં હતાં અને જાગે
 રહેલાં પ્રત્યેક પાંદડાંઓમાં પક્ષીઓ ભરાઈ બેઠાં
 હતાં.^{૩૦} હે રામ ! આવા આવા અનેક ગુણો-
 વાળા એ કદંબને જોતાં જોતાં મને એ રાત્રી
 એક ભતના મહોત્સવ જેવી લાગી.^{૩૧} પછી એ
 દાશરુચિનિના પુત્રને મેં પણ અનુભવના પ્રકાશ-
 થી રમણીયતાવાળી અનેક ઉત્તમ કથાઓથી ફરી
 વાર પરમ બોધ આપ્યો.^{૩૨} જમ બે કામી પુરુ-
 શોને શૃંગાર સંબંધી વાતો કરતાં કરતાં આખી
 રાત્રી બે ધડીની પેઠે વ્યતીત થઈ જાય, તેમ હું
 અને દાશરુ એ બન્નેને પરસ્પરમાં બ્રહ્મવિદ્યા
 સંબંધી વાતો કરતાં કરતાં તે આખી રાત્રી બે
 ધડીની પેઠે વ્યતીત થઈ ગઈ.^{૩૩} પ્રાતઃકાળમાં
 ઘાટાં પુષ્પોના જવા આકારવાળા અને જાણે
 રતિમાં તૂટી ગયેલાં દેવાંગનાઓનાં મોતીઓ હોય
 એવા તારાઓ ધીરે ધીરે ઝાંખા પડવા લાગ્યા;
 એટલે છેક કદંબના છેડા સુધી પોતાના પુત્ર સહિત
 વળાવવા આવેલા તે દાશરુચિનિને ત્યાંથી પાછા
 વાળીને હું મંદાકિનીમાં નાહવા ગયો.^{૩૪,૩૫} મંદા-
 કિનીમાં યોગ્ય રીતે સ્નાન કરીને ત્યાંથી પાછો
 આકાશમાં જઈ, સપ્તર્ષિઓના મંડળમાં પ્રવેશ
 કરીને, હું સ્વસ્થ થઈને રહ્યો.^{૩૬} હે રામ ! દાશરુચિ-
 નિએ કહેલી ખોત્યરાજની આખ્યાયિકા જગતના
 પ્રતિબિંબ જેવી છે અને ખોટી છતાં પણ સાંભ-
 ળનારાઓને સાચાં પાત્રોવાળી લાગે એવી છે. તે
 મેં તમારી પાસે કહી. તમને બોધને માટે જગ-
 તનું સ્વરૂપ સમજાવવાના વિષયમાં હું કહી ગયો છું
 કે, 'આ જગત દાશરુ કહેલી રાજની આખ્યાયિકા
 જનું છે.' તમે દાશરુ કહેલા સિદ્ધાંત ઉપર દૃષ્ટિ
 રાખીને આ દરચપદાયોરૂપી લેપને છોડી દઈ,
 ધીર બનીને મહાત્મા થાઓ. એ લેપ તો ખોટો
 છતાં સાચો હોય એવો લાગે છે.^{૩૭-૩૮} હે રામ !
 સધળા સંકલ્પો ખોટા છે. એટલા માટે સંક-

લ્પોને, સંકલ્પો કરનારા મનને અને મનના
 હેતુરૂપ અજ્ઞાનને તોડી નાખીને, તમે નિર્મળ
 આત્મતત્ત્વને જ જોયા કરો. એટલે પછી તમે
 થોડા કાળમાં જીવનસુકિતને પ્રાપ્ત થશો અને
 લોકોમાં પૂજ્ય થશો.^{૪૦}

તસ્માદ્વિકલ્પં મલમાત્મનસ્ત્વં નિર્ધૂય પદ્યા-
 મલમાત્મતત્ત્વમ્ । આસાદયિષ્યસાચિરાત્પદં તદ્-
 વિષ્યસીજ્યો મુવનેષુ યેન ॥ ૪૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
 પ્રકરણુને 'વસિષ્ઠદાશરુચિયોગ' એ
 નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૫૬ મો

જગતની સત્તા અને અસત્તા તથા
 ચૈતન્યનું કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નાસ્તીદમિતિ નિર્ણય સર્વં તસ્યજ રંજનામ્ ।
 યન્નાસ્તિ તત્પ્રતિ કિલ કેવાસ્યેહ વિચારિણામ્ ।

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આ જડ જગ
 છે જ નહિ, એવો નિર્ણય કરીને સર્વમાંથી અહ
 તા-મમતાનો ત્યાગ કરો. જે વસ્તુ મુદ્દલ હોય
 નહિ, તે વસ્તુમાં વિવેકી પુરુષોને શી આસ્ય
 હોય ? આ દેખાતું જગત જો હોય તો ભૂં
 રહ્યું. તમે તો એથી ન્યારા છો. તે છતાં તમે
 તેમાં અહંતા-મમતા શા માટે બાંધો છો ? જ્ય
 જડ છે અને તમે અસંગ ચૈતન્ય છો; માં
 તમારે અને જગતને સંબંધ થવો ઘટતો જ
 નથી.^૨ જો તમે 'જગત છે પણ ખરું' અને નર્થ
 પણ ખરું' એમ માનતા હો, તો પણ જે વસ્તુ
 હોવારૂપ તથા ન હોવારૂપ, પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભા
 વવાળી હોવાથી અનિત્ય છે; તેમાં અહંતા-મમત

× આ ૪૫૫મના સર્ગમાં જગતની સત્તાનો તથા
 અસત્તાનો અને ચૈતન્યના કર્તાપણનો તથા અકર્તા
 પણનો વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરાવીને દરેકની ઉપ
 આચારનું નિવારણ કરવામાં આવશે.

રાખવી કેમ યોગ્ય કહેવાય ?^૩ હે રામ ! જો આ જગત છે જ નહિ તો તમારે ખંધન જ નથી. એટલે તમે કેવળ સ્વચ્છ અને વ્યાપક આત્મ-તત્ત્વ જ છો. માટે તમારે ખીજ પદાર્થમાં અહ-તા-મમતાનો અવકાશ જ રહેતો નથી.^૪ આ જગત કોઈએ કરેલું હોય અથવા કોઈએ ન કરેલું હોય અથવા આત્માના સામીપ્યમાત્રને લીધે ભાસમાન થયું હોય, તો પણ તમારે તેમાં અહ-તા-મમતા કરવી યોગ્ય નથી.^૫ વાસ્તવિક રીતે જેતાં આ જગત કોઈ કર્તાએ કરેલું છે, એમ નથી; તેમ કર્તા વગર થયેલું છે, એમ પણ નથી; પરંતુ એમ છે કે, જો અકર્તા છતાં પણ માયાને લીધે કર્તા જેવો છે, તેની સત્તાથી થયું છે. આ જગત-રૂપી જળ કર્તા વગરની હોય અથવા કર્તાવાળી હોય, તો પણ તમે તેનાથી એક થઈને બેસો નહિ.^૬ આત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. તેને કર્તાપણ ધરત નથી. તો પણ જો કર્તાપણ માની-

અતુમાન થાય છે. આ પ્રમાણે જગત-અનિર્વાચ-નીય જ કરે છે. માટે તમારા જેવા સમજી પુરુષે તેમાં અહતા-મમતા કરવી યોગ્ય નથી.^{૧૦} સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત શાંત આત્મા, જો પોતાના સામીપ્ય માત્રથી સર્વદા જગતને કર્યા કરતો હોય, તો પણ એવી રીતે થતા જગતમાં અલિ-માન ધરીને મૂંઝાવું યોગ્ય નથી.^{૧૧} જન્મ-મરણ આદિ દિશાઓથી ઘેરાયેલું આ વિસ્તીર્ણું જગત, સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા સ્થિતિવાળું જ છે અને ખોટી રીતે થયેલું છતાં પણ સ્થિર તથા લાંબું જેવામાં આવે છે.^{૧૨} કાળ અનાદિ અને અનંત છે. તેનો 'સો વર્ષ' એ તો બહુ જ નાનો ભાગ છે. તો એટલા ભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલા આ મોટા આશ્ચર્યરૂપ મનુષ્યદેહમાં આત્માએ અહતા શા માટે ધરવી બેઠો છે ?^{૧૩} જગતના પદાર્થો સ્થિર હોય તો પણ સ્થિરપણાને લીધે જ લેવા યોગ્ય કે છોડી દેવા યોગ્ય થત નથી. માટે

છે, પરંતુ છતાં તે કશું કરતો નથી, તેમ આત્મા સર્વ વ્યવહારનો નિર્વાહ કરે છે, પણ તે છતાં કશું કરતો નથી. જમ સૂર્ય ચાલતો પ્રતીત થાય છે પણ તે પોતાના ઠેકાણામાં જ રહેલો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ચાલતો નથી, તેમ આત્મા સર્વને ખનાવતો પ્રતીત થાય છે, પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલો હોવાથી કશું ખનાવતો નથી. હે રામ ! 'આ જગત ગમે ત્યાંથી પણ આસ્કસ્મિક થયેલા જેવું જણાય છે. જમ અરુણા નદીના કિનારામાં અમસ્થી અમસ્થી જળની ચકરી વિસ્તીર્ણ થાય છે, તેમ જગત વિસ્તીર્ણ થયું છે.' જેમ જો તમે ડહાપણથી ધાણું હોય અને પ્રામાણિક રીતે શુદ્ધ ચિત્તથી વિચાર્યું હોય, તો પછી તમારે દેહાદિકમાં અહંતા-મમતા કરવી યોગ્ય નથી. હે રામ ! જાંબાડિયું ફેરવતાં પ્રતીત થયેલા ચક્રરમાં, સ્વપ્નમાં અને બ્રાંતિમાં ભરોસો રાખવો, એ દેવી વાત કહેવાય : તેઓમાં તે શો ભરોસો હોય ?^{૧૮-૨૧} જમ કાંઈ અકસ્માત આવેલો માણસ મૈત્રીનું પાત્ર દેતો નથી, તેમ બ્રાંતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત વિશ્વાસ રાખવાને પાત્ર નથી.^{૨૨} જમ તમે ચંદ્રમાં જિના-પણાની ભાવના કરતા નથી, સૂર્યમાં શીતળ-પણાની ભાવના કરતા નથી અને ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળપણાની ભાવના કરતા નથી, તેમ જગતની સ્થિતિમાં સત્યપણાની ભાવના કરો નહિ.^{૨૩} તમે સંકલ્પના પુરુષને, સ્વપ્નના માણસને અને ચંદ્રમાં દેખાયેલા બેપણાને જવાં ગણો છો, તેવું જ આ જગતને ગણો.^{૨૪} હે નિર્દોષ રામ ! તમે જ છો તે જ છો. આથી મનમાંથી સંસારની શોભાના સત્યપણા વિષેની ભાવનાને છોડી દો અને આ સંસારમાં લીલા-માત્રથી જ વિહાર કરો.^{૨૫} અકર્તાપણાને તેમજ અકર્તાપણાની ઇચ્છાને અને કર્તાપણાને તથા કર્તાપણાની ઇચ્છાને છોડી દઈને, તમે આ સંસારમાં લીલા માત્રથી જ વિહાર કરો. આત્મા

સર્વવ્યાપક છે છતાં સર્વથી રહિત છે. તેના સામીપ્ય માત્રથી જગતનો નિયમ આપ્યા કરે છે. જમ દીવાની ઇચ્છા વિના પણ દીવાના સામીપ્ય માત્રથી પદાર્થો પ્રકાશે છે અને જમ વાદળાંઓની ઇચ્છા વિના પણ વાદળાંઓના સામીપ્ય માત્રથી ઇન્દ્રજવનાં ઝાડ પ્રકુલિત થાય છે, તેમ આત્માની ઇચ્છા વિના પણ આત્માના સામીપ્ય માત્રથી બ્રહ્માંડો પોતાની મેળે પ્રકાશે છે.^{૨૬-૨૮} જમ સઘળી ઇચ્છાઓથી રહિત એવે સૂર્ય આકાશમાં રહેવાથી તેના સાન્નિધ્યથી વ્યવહાર થયા કરે છે, તેમ આત્માની સત્તાથી સાન્નિધ્યથી સઘળી ક્રિયાઓ થયા કરે છે.^{૨૯} જમ ઇચ્છા વિનાના રત્નનો કેવળ સ્થિતિમાત્રથી પ્રકાશ થયા કરે છે, તેમ ઇચ્છા વિનાના આત્માની સત્તામાત્રથી જગતનો સમૂહ થયા કરે છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે, આત્મામાં કર્તાપણુ અને અકર્તાપણુ બન્ને રહ્યાં છે. આત્મા ઇચ્છા વિના છે, એટલા માટે અકર્તા છે અને તેના સત્તાથી સાન્નિધ્ય માત્રથી જગત થાય છે, એટલા માટે કર્તા પણ છે.^{૩૧} આત્મા સઘળા ઇન્દ્રિય આપે પદાર્થોથી રહિત છે, એટલા માટે અકર્તા છે તથા અભોક્તા છે અને તે આત્મા ઇન્દ્રિય આદિમાં વ્યાપક છે, એટલા માટે કર્તા પણ છે તથા ભોક્તા પણ છે.^{૩૨} હે રામ ! આત્માને કર્તાપણુ અને અકર્તાપણુ એ બન્ને છે, તો હું તેઓમાંથી જ સ્વીકારવાથી કદ્યાણુ ધારતા હો તે સ્વીકારીને સ્થિર થાઓ.^{૩૩} 'હું સર્વને રહેલો છું અને અકર્તા છું' એવી જો દે ભાવના રાખવામાં આવે, તો સંસારમાં આર્ત પડેલાં કાયેરોને કરવા છતાં પણ તેમનામાં અહંતા-મમતા યતી નથી.^{૩૪} કારણ કે, અતઃકરણુ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ નહિ કરવાથી માણસને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જ પુરુષને 'હું કાંઈ પણ કરતો નથી' એવો નિશ્ચય હોય, તે પુરુષ ભોગો સમૂહની કામનાથી કાંઈ કરે કે કાંઈ તથ

એવો સંભવ જ નથી. આથી 'હું સર્વદા અકર્તા જ છું' એવી ભાવનાના દબાવણથી 'પરમ સુખ' નામની સમતા જ અવશેષ રહે છે. અથવા હે રામ ! 'હું સધળા જગતનો કર્તા છું' એમ પોતામાં મોટા કર્તાપણાની ભાવનાથી રહેવાની એ તમારી ઇચ્છા હોય, તો તેમ રહેવું એ પણ ઉત્તમ કહેવાય છે. 'અહો ! હું આ સધળા જગતરૂપ બ્રમને કરતો જ નથી અને આ બ્રમ નથી થાય એવો મારાથી બુદ્ધિ કોઈ સંભવ-તો જ નથી' એમ એ નિશ્ચય થાય, તો પછી કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ થવાનો અવકાશ જ નથી. અથવા 'સર્વનો કર્તા હું જ છું' એવો નિશ્ચય રાખવામાં આવે, તો પણ કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ થવાનો સંભવ નથી. કેમકે આ શરીરને કોઈ ડામ કે અથવા કોઈ લાડ કરાવે, તો પણ તે, મેં જ ડામ દીધો અને મેં જ લાડ કરાવ્યું એવો પાંકા નિશ્ચય હોય, એટલે પછી કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ કેમ જ થાય ?^{૩૫-૩૯} 'જગતરૂપી જળનો ક્ષય મને સુખના વિસ્તાર-રૂપ છે અને જગતરૂપી જળનો ઉદય મને દુઃખના વિસ્તારરૂપ છે. તેનો કર્તા હું જ છું.' એમ એ માનવામાં આવ્યું, તો પછી અંત-કરણમાં દુઃખનો કે હર્ષનો પ્રસંગ જ ક્યાંથી આવે ?^{૪૦} 'એકને ઉત્પન્ન કરનારો પણ હું છું' અને હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારો પણ હું છું' એવી રીતે પોતામાં સર્વનું કર્તાપણું માનવામાં આવે, તો એક અને હર્ષ પોતાની મેળે જ ક્ષય પામી જાય છે અને સમતા જ અવશેષ રહે છે. સર્વ પદાર્થોની સમતા તે જ સાચી ઉત્તમ સ્થિતિ છે.^{૪૧, ૪૨} તે સમતાની સ્થિતિમાં રહેલા ચિત્તને કહી પણ પુનઃજન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. અથવા હે રામ ! તમે સર્વના કર્તાપણાને પણ છોડી દો, અકર્તાપણાને પણ છોડી દો, મનને જ નષ્ટ કરી નાખો અને જવા છો તેવા અ-ખંડ-પૂર્ણાંદ બ્રહ્મરૂપ જ રહો. કર્તાપણા

નિશ્ચયથી રહેવા કરતાં તથા અકર્તાપણાના નિશ્ચયથી રહેવા કરતાં પણ હું તમને મનને નાશ કરી અખંડ પૂર્ણાંદ, બ્રહ્મરૂપે રહેવાની વિશેષ બલામણ કરું છું. તેનું કારણ એ છે કે, 'હું સર્વનો કર્તા છું' અને સર્વનો કર્તા હોવાથી સર્વરૂપ છું' એવો નિશ્ચય રાખવામાં કર્તાપણાના અભિમાનરૂપ તથા સધળા બ્રહ્માંડથી પોતાના સ્વરૂપનું માપ થવારૂપ કાંઈક કલંક રહી જાય છે અને હું કોઈનો કર્તા નથી અને કર્તા નહિ હોવાથી હું દેહાદિકરૂપ પણ નથી' એવો નિશ્ચય રાખવામાં જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધ થાય છે; પણ 'જ જીવ છે તે બ્રહ્મ છે' એવી નિશ્ચયની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એટલું કલંક રહી જાય છે. એ કે આ પ્રમાણે એ બન્ને નિશ્ચયોમાં કલંક છે, તો પણ તેઓમાંથી ગમે તે એક નિશ્ચય રાખવાનું પ્રથમ હું તમને કહી ગયો; તેનું કારણ એ છે કે, તેઓમાંના ગમે તે એક નિશ્ચયથી સધળા અનર્થોનો મૂળભૂત એવો દેહમુતિ અહંભાવ છૂટી જાય છે. દેહનો અહંભાવ એટલે દેહ હું છું. એવી જ સ્થિતિ (અભિમાન) તે 'કાલસૂત્ર' નામના નરકની પ્રાપ્તિરૂપ છે, મોટા 'અવીચિ' નામના નરકમાં બંધાવા જવી છે અને 'અસિપત્ત-વન' નામના નરકની પંક્તિ જવી છે. પ્રાણ તથા ધન આદિ સધળું નષ્ટ થઈ જતું હોય, તો પણ સર્વ પ્રકારના યત્નથી 'દેહ હું છું' એ સ્થિતિને છોડી જ દેવી બ્રહ્મ.^{૪૩-૪૪} જેમ કૂતરાના માંસને રાખનારી ચાંડાલીનો સ્પર્શ જ ન કરવો બ્રહ્મ, તેમ કામ-ક્રોધ આદિ અપવિત્ર પદાર્થોને રાખનારી એ સ્થિતિનો પણ સ્પર્શ જ નહિ કરવો બ્રહ્મ. હે રામ ! જેમ વાદળો દૂર થવાથી ઉત્તમ ચાંદનીનો પ્રકાશ થાય છે, તેમ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપી દષ્ટિમાં આડા મોટા પડજ-રૂપ એવી 'દેહ હું છું' એ સ્થિતિને અત્યંત દૂર કરી દેવાથી, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન-દષ્ટિ પ્રકાશિત થાય છે; અને એ આત્મજ્ઞાન-દષ્ટિ સારી પેઠે

પ્રકાશિત યવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવાય છે. ૪૭, ૪૮ હે રામ ! તમે 'હું' કર્તા નથી અને તે કારણથી કર્તાપણુ થાય છે એવું દેહાદિક પણુ હું નથી' એવો સ્પષ્ટ નિશ્ચય રાખો અથવા 'સર્વ' બ્રહ્માંડનો કર્તા હું છું અને જ સર્વ બ્રહ્માંડ છે તે પણુ હું છું' એવો સ્પષ્ટ નિશ્ચય રાખો અથવા 'આ જ દૃશ્ય છે તે હું નથી, પણુ હું તો પૂર્ણાનંદ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છું' એવો નિર્ણય કરો; અને એમ કરીને તમે પોતાના સર્વોત્તમ પદ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) માં રહો. તત્ત્વને જાણનારા ઉત્તમ સત્પુરુષો એ પદમાં જ રહે છે. (પહેલા બે નિશ્ચયો પણુ આ ત્રીજો નિર્ણય પ્રાપ્ત થવાને માટે જ છે એમ સમજવું.) ૪૯

કર્તા નાસ્મિ ન ચાહમસ્મિ સ ઇતિ જ્ઞાત્વૈ-
ચમંતઃસ્ફુટં કર્તા ચાસ્મિ સમગ્રમસ્મિ તદિતિ
જ્ઞાત્વાથવા નિશ્ચયમ્ । કોઽપ્યેવાસ્મિ ન કિંચિદેવ-
મિતિ વા નિર્ણાય સર્વોત્તમે તિષ્ઠ ત્વં સ્વપદે
સ્થિતઃ પદવિદો યત્રોત્તમાઃ સાધવઃ ॥ ૪૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિ-
તિ-પ્રકરણનો 'કર્તૃત્વવિચારયોગો-
પદેશકરણુ' એ નામનો
સર્ગ ૫૬ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૫૭ મો* ૭ —

વાસનાત્યાગનો ક્રમ અને વાસ-
નારહિતની પ્રશંસા

॥ રામ ઉવાચ ॥

સત્યમેવતત્ત્વયા વ્રહ્મન્ યદુક્તં હૃક્સિંહુદરમ્ ।

અકર્તૈવ હિ કર્તાત્મા ભોક્તાઽભોક્તૈવ ભૂતકૃત્ ॥

રામ બોલ્યા—હે બ્રહ્મન્ ! આપે સુંદર અને
પૂર્વાપર સંબંધથી જ કહ્યું છે તે સાચું છે. સર્વના

x આ સત્તાવનમાં સર્ગમાં માયાના મહાવ વિષેના પ્રશ્નના ઉત્તરનો દમણા મમય નથી, એમ કહેવામાં આવશે, માસના છોડી દેવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે અને વાસનાથી રહિત થયેલાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવશે.

અધિજ્ઞાનરૂપ આત્મા કર્તા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અકર્તા છે, ભોક્તા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અભોક્તા છે. ૧ તે સર્વનો ઈશ્વર છે, સર્વમાં વ્યાપક છે, ચૈતન્યમાત્ર છે અને નિર્ભજ પદરૂપ છે. જમ પૃથ્વી જરાયુજ આદિ પ્રાણીઓનાં મૂળતત્ત્વરૂપ છે, તેમ તે સર્વ પદાર્થોના મૂળતત્ત્વરૂપ છે. તે પ્રકાશમાન છે અને સર્વ પ્રાણીઓની અંદર પણ રહેલો છે. ૨ હમણાં એ બ્રહ્મનો મારા દૃશ્યમાં અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે. જમ પર્વત વરસાદની ધારાઓથી ગરમી રહિત થાય છે, તેમ હું આપની વાણીથી સંતાપરહિત થયો છું. ૩ આત્મા-ઉદ્ધર્સીત છે. તથા ઇચ્છાથી રહિત છે; માટે કશું ભોગ્યવતો નથી તથા કશું કરતો નથી; તેમ સર્વને પ્રકાશ આપનાર હોવાને લીધે ભોગ્યે છે પણ ખરો અને કરે છે પણ ખરો. ૪ પણ હે ભગવન્ ! મારા દૃશ્યમાં હજી એક મોટા સંદેહ રહ્યો છે. હે બ્રહ્મન્ ! જમ ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશથી અંધકારને કાપી નાખે છે, તેમ આપ તેને વાણીથી કાપી નાખો. ૫ 'આ જગત સાચું' પણ છે તથા 'ખોટું' પણ છે, હું સર્વરૂપ છું તથા સર્વથી ન્યારો પણ છું અને જીવ બ્રહ્મથી એક છે તથા બીજો પણ છે' ઇત્યાદિ ઘણી ઘણી અનિયમિત કલ્પનાઓના મૂળરૂપી માયા બ્રહ્મમાં હોવી કેમ સંભવે? ૬ જમ સૂર્યમાં અંધારું હોવું સંભવતું નથી, તેમ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનરૂપી માયા હોવી સંભવતી નથી. તે છતાં એ માયા પ્રથમ અતિ નિર્ભજ બ્રહ્મમાં હોય જ કેમ? ૭

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! આ પ્રશ્નનો સ્થિર ઉત્તર સિદ્ધાંતના સમયમાં (નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં—પાપાણની આખ્યાયિકા આદિ સ્થળમાં) કહેવામાં આવશે. એટલે તમે તે ખરાખર સમજશે. ૮ હે રામ ! મોક્ષના ઉપાયનો જ છેવટનો સિદ્ધાંત છે, તેને જાણ્યા વિના તમે આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો પુદ્ગલી રીતે સાંભળવાને યોગ્ય નથી. જ્યારે તે સિદ્ધાંતને પહોંચશે, ત્યારે આવા

પ્રશ્નોના ઉત્તરે સાંભળવાને યોગ્ય થશે.^૯ હે રામ ! જેમ યુવાન પુરુષ જ સુંદર સ્ત્રીઓનાં ગાયનો સાંભળવાનું પાત્ર છે, તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પૂર્ણનિષ્ઠા પામેલો પુરુષ જ આવા પ્રશ્નોના ગંભીર ઉત્તરે સાંભળવાને યોગ્ય છે.^{૧૦} જેમ બાળકોની પાસે રાગવાળી કથા વ્યર્થ જ થાય છે, તેમ અલ્પ મોધવાળા પુરુષોની પાસે ગંભીર અર્થવાણી તાત વ્યર્થ થાય છે.^{૧૧} કાંઈ વાત એવી પણ હોય છે કે, જ કાંઈ સમયે જ મનુષ્યની પાસે કહેવાથી શોભા પામે. નારંગી આદિ વૃક્ષનું ફળ ઘરદક્ષતુમાં જ શોભે, પણ વૈશાખમાસમાં શોભે નહિ.^{૧૨} જેમ રંગ નિર્મળ વસ્ત્રમાં જ લાણ પડે છે, તેમ સિદ્ધાંતની વાતો પૂર્ણ વિવેકવાળા પુરુષના મનમાં જ લાણ પડે છે. ગંભીર જ્ઞાનની તાત પૂર્ણ વિવેકથી આત્માને બળુનારાની પાસે જ કહેવાય અને તેને જ ઈસે.^{૧૩} પ્રથમ પણ આ પ્રશ્નો ઉત્તર મેં સંક્ષેપમાં કહ્યો જ છે. પણ યાં મેં વિસ્તાર કર્યો નથી, તેથી તે સ્પષ્ટ રીતે તમારા સમજવામાં આવ્યો નથી.^{૧૪} હે રામ ! મેં તમે પોતાથી જ પોતાના આત્માને બળુશો, તો આ પ્રશ્નો ઉત્તરને પોતાની મેળે જ સારી રીતે બણી લેશો એમાં સંશય નથી.^{૧૫} હે રામ ! મેં જ્યારે પૂર્ણબોધને પ્રાપ્ત થઈને રહેશો, ત્યારે સિદ્ધાંતના સમયમાં મારે તમારી પાસે વિસ્તારથી આ પ્રશ્નો ઉત્તર કહેવાનો છે.^{૧૬} પોતાની મુલ્યથી જ સંસારી થયેલો આત્મા, પોતાને સંસારી બણે છે, પણ તે બૂલ જ્યારે ટળી બધ છે, મારે તે આત્મા નિર્મળ થઈને પોતાના પૂર્ણ વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૭} હે રામ ! મેં જ તમને આત્માના ત્રીપણીનો તથા અકર્તાપણીનો વિચાર કહ્યો, તે પૂર્ણસ્વરૂપ સમજાવવાના ઉદ્દેશી જ કહ્યો છે; પણ તે પૂર્ણસ્વરૂપ તમારા સમજવામાં આવ્યું નહિ, માટે હું ધારું છું કે હજી તમારી વાસના ક્ષીણ થઈ નથી.^{૧૮} વાસનાઓની સ્થિતિ એ જ બંધ છે અને વાસનાઓનો કાય

એ જ મોક્ષ છે; તમે વાસનાઓને તજી દઈને છેવટે મોક્ષની ઇચ્છા રૂપ વાસનાનો પ્રણ ત્યાગ કરજો.^{૧૯} પ્રથમ વિષયોની તામસ વાસનાઓને છોડી દઈને મૈત્રી (સમાન પુરુષોની સાથે મિત્રતા), કરુણા (નિકૃષ્ટ પુરુષોની ઉપર દયા) મુદિતા (ઉદ્વેગ પુરુષોને જોઈને હર્ષ) ને ઉપેક્ષા (દુર્જનોની ઉપેક્ષા) નામની નિર્મળ વાસનાનું ગ્રહણ કરો. પછી એ વાસનાથી વ્યવહાર કરતાં પણ અંત કરણથી તે વાસનાને પણ છોડી દઈને, સધળા સંકલ્પોથી રહિત થઈને બ્રહ્માવાની જ વાસના રાખજો. છેવટે, મન તથા બુદ્ધિ સહિત એ વાસનાને પણ છોડી દઈને, પૂર્ણસ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થઈને, જે અહંકારથી (હું બ્રહ્મ છું એવા અહંકારથી) એ વાસનાઓને છોડી દેવામાં આવી હોય, તે અહંકારને પણ છોડી દેજો. સર્વમાં અહંતા-મમતાનો ત્યાગ એ જ સર્વનો ત્યાગ છે.^{૨૦-૨૨} કેવળ પ્રાણની ગતિને જ રાખતાં કલ્પના, કાળ, પ્રકાશ, અંધકાર, વાસના તથા વિષય ઇત્યાદિકને અને મૂળ સહિત અહંકારને પણ ઉપેક્ષી નાણીને આકાશના જેવી વિશેષરહિત નિર્મળ બ્રહ્માકાર બુદ્ધિવાળા થઈને, બવા છો તેવા જ પરબ્રહ્મમય થજો; એટલે તમે પૂરુષપણને પણ પ્રાપ્ત થશો.^{૨૩-૨૪} જે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ દૈવ્યમાંથી સધળી વાસનાઓને તજી દઈને, અભિમાનથી રહિત થઈને રહે છે, તે જ સુક્ત છે અને તે જ પરમેશ્વર છે.^{૨૫} જે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષ દૈવ્યમાંથી સધળી વાસનાઓને તજી દીધી હોય, તે પુરુષ સમાધિ ન કરે અને કર્મો કર્યા કરે, તો પણ સુક્ત જ છે.^{૨૬} જનું મન વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયું હોય છે, તે પુરુષને કર્મો છોડી દેવાનું પણ પ્રયોજન નથી, કર્મો કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી, સમાધિ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી અને જપ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી.^{૨૭} મેં શાસ્ત્રોનો અલંત વિચાર કરીને તથા તે વિચારને લાંબાકાળ સુધી બીજા મહાત્માઓના વિચારની સાથે મેળવીને એ જ નિર્ણય કર્યો છે

કે, 'બુદ્ધિપૂર્વક સઘળી વાસનાઓને છોડી દેવા-
રૂપ મુનિપદ્ધતી બીજું કોઈ પણ ઉત્તમ પદ નથી.'
દશે દિશાઓમાં ભગીભમીને સઘળું જોવાનું જોઈ
લીધું છે; પણ તેમાં એમ જાણવામાં આવ્યું છે
કે, ખરા તત્ત્વને જાણનારા લોકો બહુ થોડા જ
છે.^{૨૮,૨૯} જે જે કંઈ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું
ત્યાજ્યની તથા ગ્રાહ્યની પંક્તિથી જુદું નથી
અને જે ત્યાજ્યથી તથા ગ્રાહ્યથી જુદું છે, તેને
પામવાને કોઈ પણ યત્ન કરતો નથી.^{૩૦} જે જે
લૌકિક ક્રિયાઓ કે વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે
છે, તે સઘળી દેહને માટે જ કરવામાં આવે છે,
પણ આત્માને માટે તેઓમાં કંઈ નથી.^{૩૧} પાતા-
ળમાં, બ્રહ્મલોકમાં, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વીમાં તથા
અંતરિક્ષમાં પણ એવા થોડા જ પુરુષો જોવામાં
આવે છે કે, જમણે બ્રહ્મનો યથાર્થ અનુભવ કર્યો
હોય. આત્માની અજ્ઞાનથી જોડેલા 'આ ત્યાજ્ય
છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા બે નિશ્ચયો જેના
ગણિત થયા હોય, એવો જ્ઞાની પુરુષ અત્યંત
દુર્લભ છે.^{૩૨,૩૩} પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે, વરુણલો-
કનું રાજ્ય મળે કે ઇન્દ્રનું રાજ્ય મળે, તો પણ
આત્માની પ્રાપ્તિ વિના કોઈ જીવ વિશ્રાંતિ પામે
એમ સમજાવું નહિ.^{૩૪} ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓની
ઉપર જે શરતા કરનારા હોય અને આત્મતત્ત્વને
સમજનારા હોય, તે મહાત્માઓની જ જન્મ-
રૂપ જન્મનો નાથ કરવાને માટે સેવા કરવી
જોઈએ.^{૩૫} પાતાળમાં, ભૂલોકમાં અને સ્વર્ગમાં
સર્વત્ર પંચમહાભૂત જ છે, પણ છટું કંઈ નથી;
અને તે પંચમહાભૂતો પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં
મિથ્યા છે; માટે આત્મવેત્તા પુરુષને આત્મા વિના
બીજા કયા પદાર્થમાં રુચિ થાય ?^{૩૬} આત્માનું
અનુસંધાન રાખીને વ્યવહાર કરનારા જ્ઞાની-
પુરુષને સંસાર ગાયના પગલાના ખાંચોચિયા
જેવો લાગે છે અને આત્માનું અનુસંધાન રાખ્યા
વિના વ્યવહાર કરનારા પુરુષને સંસાર મોટા
તોફાની સમુદ્ર જેવો લાગે છે.^{૩૭} ઉદાર ચિત્તવાળા

જ્ઞાની પુરુષને આખું બ્રહ્માંડ પણ કદંબના ફૂલના
ગોટાની પેઠે અત્યંત અલ્પ અને તુચ્છ લાગે છે;
માટે જ્ઞાની પુરુષ પોતાને સઘળા બ્રહ્માંડનું રાજ્ય
પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેમાં દાન-ભોગાદિકની વાસ-
ના રાખે જ નહિ. હે રામ ! મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષો
રાજ્યને માટે જ મોટાં મોટાં યુદ્ધો કરે છે, માટે
જમાં લાખો થોડાઓનો ક્ષય થઈ જાય છે, એવું
રાજ્ય ધિક્કારવા યોગ્ય જ છે એમ હું માનું છું.
બ્રહ્માનું પદ પણ એક કલ્પમાત્ર કાળ જતાં કુમળા
ફૂલની પેઠે બીંખાઈ જાય છે અને તેમાં વળી
વિનાશની ચિંતાથી અનેક પીડાઓ રહ્યા કરે છે.
માટે તત્ત્વવેત્તાઓ બ્રહ્માના પદની પણ ઇચ્છા
રાખતા નથી.^{૩૮-૪૦} તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિ
માંડીને સઘળા બ્રહ્માંડમાંનો કોઈ પદાર્થ જરા
પણ ઉત્પન્ન જ થયો નથી. તો તેવો તુચ્છ પદાર્થ
મળતાં આત્મા શાનો બળવાન થાય ?^{૪૧} પૃથ્વીના
ઘણા ભાગો સેકંડો પર્વતોથી વ્યાપ્ત છે અને
ઘણા ભાગો સમુદ્રોથી વ્યાપ્ત છે; તો હવે તેમાં
રાજ્ય થઈ શકે એવો કેટલો ભાગ અવશેષ રહે છે,
કે જ્ઞાનીને તેની ઇચ્છા થાય ? પાતાળો સહિત
તથા દેવલોકો સહિત આ સઘળા જગતમાં કોઈ
પણ કામ એવું નથી કે, ઉદાર મનવાળા જ્ઞાની
પુરુષને તે અવશ્ય કરવું પડે છે.^{૪૨} એ જ્ઞાની
પુરુષ કૃતાર્થ જ હોય છે. ઝાંઝવાનું પાણી સૂર્ય-
ના પ્રકાશની અપેક્ષા કરીને સિદ્ધ થાય છે, માટે
તે સૂર્યની અપેક્ષા રાખે છે; પણ સૂર્ય તો ઝાંઝ-
વાનાં પાણીનો નિમિત્તભૂત છતાં પણ ઝાંઝવાનાં
પાણીની અપેક્ષા રાખતો નથી. તે જ પ્રમાણે
તત્ત્વવેત્તાના ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશની અપેક્ષા રાખીને
સિદ્ધ થતું જગત જ તત્ત્વવેત્તાની અપેક્ષા કરે છે.
પણ તત્ત્વવેત્તા તો પૂર્ણાનંદમાં મગ્ન હોવાને લીધે
કંટાક્ષમાત્રથી પણ જગતને જોતો નથી, તો તેને
જગતની અપેક્ષા તો ક્યાંથી જ હોય ?^{૪૩} એક-
તાને પ્રાપ્ત થયેલા, સ્વરૂપના બોધને લીધે આકા-
શની પેઠે વ્યાપક થયેલા, સ્વરૂપભાવાળા, સતો

પથી ભરેલા અને મનથી રહિત થઇને આત્મામાં
જ રહેનારા જ્ઞાની પુરુષને, શરીરના સમૂદાયથી
અકળથી ભરી લાગતી આ બ્રહ્માંડથી અંતઃક્રાંતિ
જળતી નહી, સઘળા સંસારથી-રહિત હોવાને
લીધે આકાશના ઉદર જેવી શાન્ત જ પ્રતીત થાય
છે. ૪૪, ૪૫ તેને મેરુ આદિ મોટા મોટા પર્વતો
વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મરૂપી નિર્મળ મહાસાગરના ક્ષીણ-
રૂપ લાગે છે અને સમુદ્રો પરબ્રહ્મરૂપી સૂર્યથી
થયેલાં અંતઃક્રાંતિ પાણીરૂપ લાગે છે. ૪૬ તેને
સૃષ્ટિઓની પંક્તિઓ આત્મતત્ત્વરૂપી મહાસાગ-
રના તરંગોરૂપ લાગે છે અને સઘળાં વૃત્તિજ્ઞાનો
બ્રહ્મપદરૂપી ઉત્તમ મેઘમાંથી થતી વૃષ્ટિઓરૂપ
લાગે છે. ૪૭ વર્ણી તેને ચૈતન્યના પ્રકાશથી સિદ્ધ
થતા ચંદ્રના, અગ્નિના તથા સૂર્યના પ્રકાશો
ચૈતન્યની પ્રભાઓરૂપ લાગે છે. જ્ઞાનીપુરુષ સોના,
રૂપા આદિ ધાતુઓને ઘડા જેવી તથા લાકડાં
આદિ જેવી જ ગણે છે. ૪૮ સુર, અસુર તથા
મનુષ્યો સંસારરૂપી વનમાં ફરનારાં તેમજ કામ-
ભોગોરૂપી ખડને ખાનારાં પશુઓ જ છે, અને
તેઓ જ્ઞાનીપુરુષને સ્વપ્ના પદાર્થો જેવા લાગે છે.
લોહીથી તથા માંસથી ભરેલાં હાડકાંઓના ટુક-
ડાઓરૂપી આંગળીઓવાળા, માથાંઓરૂપી ઢાંક-
ણાંઓવાળા અને નસોરૂપી સાંકળોવાળા, આ
શરીરોરૂપી પિંજરામાં જીવોરૂપી ઘીડાઓ ખદખદ
થયા કરે છે. ૪૯, ૫૦ વિદ્યાતારૂપી મદારી જુદીજુદી
બુદ્ધિઓરૂપી છાકરીઓને વિનોદ આપવાને માટે
આમડાંનાં પૂતળાંઓ જેવા મૂઠ પ્રાણીઓરૂપી
જંગલી મૃગોને આ સંસારરૂપી નગરીની ગલી-
ઓમાં ફેરવ્યા કરે છે. ૫૧ સર્વનો ત્યાગ કરનારો
જ્ઞાનીપુરુષ તો જરા પણ એ જંગલી મૃગોની
પંક્તિમાં ગણાય નહિ; કેમકે જમ મંદ પવનોથી
પર્વત ચલાયમાન થાય નહિ, તેમ ભોગોના
સમૂહોથી જ્ઞાનીપુરુષ ચલાયમાન થાય નહિ.
હે રામ! જ્ઞાનીપુરુષ તો સર્વોત્તમ પદમાં રહે છે
અને તેમાં ચંદ્રને તથા સૂર્યને ફરવાનું આકાશ

પણ એક ગુફા જેવડું લાગે છે. ૫૨, ૫૩ બ્રહ્મવિદ્યાના
આનંદમાં મગ્ન રહેનારા જ્ઞાનીપુરુષને તો સમજી
છતાં પણ જગતના વ્યવહારમાં મગ્ન રહેનાર
અને મૂઢલોકોની પેઠે પોતપોતાના શરીરનું પાલન
કર્તા હોવાપાલ દેવતાઓ પણ, સંસારરૂપી
અંધકારમય સમુદ્રમાં દેખવા છતાં ભૂલ કરતા બે-
વામાં આવે છે. જમ વાદળોમાં સખીપમાં રહેતાં
હોવા છતાં પણ આકાશને રંગી દેતાં નથી, તેમ
જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો ઉદાર દ્રવ્યવાળા
તત્ત્વવેત્તા પુરુષને રંગી દેતા નથી. (આસક્ત
કરી દેતા નથી.) ૫૪, ૫૫ જમ પાર્વતીના નૃત્યને
જોનારા મહાદેવને વાંદરાંઓના નાયમાં રચિ
થતી નથી, તેમ તત્ત્વના આનંદમાં મગ્ન રહેનારા
જ્ઞાની પુરુષને આ જગત સંબંધી કોઈ પદાર્થોમાં
રચિ થતી નથી. ૫૬ જમ ઘડામાં પડેલા રત્નને, તે
રત્ન જ્યારે બહાર હતું ત્યારે તેમાં પડેલાં પ્રતિ-
બિંબો રંગી શકતાં નથી, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને
આ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો રંગી શકતા
નથી. ૫૭ જમ રાજા સ સહેલા શેવાળના ટુકડા-
ઓમાં જરા પણ રચિ ધારણ કરતો નથી, તે જ
પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ અજ્ઞાનીઓને વજ્રપંજર જેવા
લાગતા આ સંસારને, હાલતા પાણીમાં તરંગોએ
આગળ કરી દેખાડેલા પ્રતિબિંબ જેવો ખોટો
સમજે છે; અને તેઓ સંસારની લીલા સંબંધી
સુખોમાં જરા પણ રચિ ધારણ કરતો નથી. ૫૮

વજ્રાર્પિતોપમમત્તમયમંદુરંગમંદુરંગતરંગકૃત-
વિંવિમિવાવલોક્ય। લોલાં તદીહિતસુતેષુ રતિ
ન યાતિ તજ્ઞઃ કુર્યેવલલેવિવિવ રાજહંસઃ ॥૫૮॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'પૂર્ણશયસ્વરૂપવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૫૮ મો ~

બાહ્યસ્પત્ય કથે ગાયેલી ગાથા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અત્રૈવ વસ્તુન્યુદિતાઃ શ્રુણુ રાઘવ પૂર્વજાઃ ।

કચેન ગાથા યા ગીતા બાહ્યસ્પત્યેન પાવનાઃ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ:-હે રામ ! આ વિષયમાં જ બૃહસ્પતિના પુત્ર કથે ગાયેલી પુરાતન પવિત્ર ગાથાઓ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. મેરુ પર્વતના કોઈ વનમાં રહેતો બૃહસ્પતિને પુત્ર કય કોઈ સમયે બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસના પરિપાકને લીધે, આત્મામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો. યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી અમૃતથી ભરાયેલી તેની બુદ્ધિ, પંચભૂતમય તુરત નષ્ટ થનારા અને અનાદર કરવાને યોગ્ય એવા આ દૃશ્યમાં ક્યાંય પ્રણ રચિ કરતી ન હતી. આત્મા વિના બીજું કંઈ પણ નહિ જોતો એ કય, એકલો રહેવાને લીધે બાહ્યે અલગ પડી ગયો હોય તેમ હર્ષથી ગદગદ વાણી વડે, નીચે પ્રમાણે ગાથા બોલ્યો હતો.^{૧-૪}

‘આ સધણું જગત જન્મ પ્રલયકાળના જળથી ભરપૂર થઈ જાય છે, તેમ મારા આત્માથી જ ભરપૂર છે, તો હવે આ જગતમાં હું શું કરું ? ક્યાં જઈ ? શું લઉં ? અને શું છોડી દઉં ?’^૫ દુઃખ, દુઃખને ભોગવનારો જીવ અને જીવે ધરજીવ મુખ્ય-એ સધણું દિશાઓથી પણ મોટા આત્મારૂપ થઈ ગયું છે. અહો ! આ સધણું આત્મામય છે એમ બાહ્યમાં આવ્યું, એટલે મારાં કષો પોતાની મેળે જ ટળી ગયાં. હવેથી મારે કંઈ છોડવાનું કે લેવાનું રહ્યું નથી.^૬ બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત દેહમાં, જીવે, નીચે અને દિશાઓમાં જ્યાં જોઈ ત્યાં આત્મા જ છે, આત્માથી ન્યારું કંઈ પણ નથી.^૭ સર્વમાં

+ આ અદ્વાવનમા સર્ગમાં પૂર્વપદમાં આરંભ થયેલાની સર્વાભિપ્રયોગથી જે સ્થિતિ થાય છે, તેને જણાવનારી કથે ગાયેલી ગાથા કહેવામા આવશે.

આત્મા રહેલો છે અને આત્મામાં સર્વ રહ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ જે કંઈ દૃશ્ય છે, તે આત્મા જ છે. હું પણ આત્મામાં જ રહ્યો છું અને આત્મા જ છું.^૮ જે કંઈ ચેતન કે અચેતન છે, તે સર્વમાં હું છું અને તે સધણું હું છું. ચૈતન્યમય એવો હું અપાર આકાશને પણ ભરપૂર કરી દઉં સર્વત્ર રહ્યો છું.^૯ જો એક અપાર મહાસાગરની ઉપમા આપવામાં આવે છે, એવો હું પૂર્ણ અને પરમાનંદરૂપે રહ્યો છું.^{૧૦} હે રામ ! મેરુપર્વતની કુંજમાં રહેલો એ કય એ પ્રમાણે ગાથા ગાઈને એવી જ ભાવના કર્યા કરતો હતો. ^{૧૦} અતુકમે ઝંકારનું ધટાના શબ્દ જવું ઉચ્ચારણ કરતો અને ઝંકારના માથે રહેલી ઝંકારની પાછલી તુરીયપદને જણાવનારી કોમળ અર્ધમાત્રાને શુદ્ધ દૃશ્યમાં ચિંતવતો એ કય કારણોમાં કે કાર્યોમાં નહિ રહેતાં, તુરીયપદ (બ્રહ્મસ્વરૂપ)માં જ રહ્યો હતો.^{૧૧} હે રામ ! કદપનારૂપી કલંક ટળી જવાને લીધે એ કય શુદ્ધ થયો હતો, એના પ્રાણવાયુનું ચલન નિરંતર દૃશ્યમાં જ લીન રહેતું હતું અને તેથી તે વાદળોં વિનાના શરદઋતુના આકાશ જેવો થઈ રહ્યો હતો, એવો એ કય ઉપર કહેલી ગાથા ગાથા કરતો હતો.^{૧૨}

વ્યપગતકલનાકલંકશુદ્ધો હૃદયનિરંતરલીનવાતવૃત્તિઃ । ગતધનશરદાશયોપમાનઃ સ્થિતવૃત્તિ રામ કચઃ સ ગાયમાનઃ ॥ ૧૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો ‘કથ-ગાથા’ એ નામનો સર્ગ ૫૮ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૯ મો

અક્ષાના સંકલ્પથી જગતની કલ્પના
અને શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અન્નપાનાંગનાસંગાદયે નાસ્તીહ કિંચન ।

શુભમસ્ત્વિતિ સંવાદિ મહાન્ કિમિવ વાંછતુ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! આ સંસારમાં

અન્ન-પાનાના અને સ્ત્રીઓના ઉપભોગથી બીજું કંઈ પણ વધારે સારું નથી, એમ નિશ્ચય કરીને, મહાત્મા પુરુષ અન્નપાનાની અને સ્ત્રીઓની ઇચ્છા કરે કે ? એવી ઇચ્છા કરવી એ શાસ્ત્રોના સંપ્રદાયથી મળતી આવે કે ? નીચ પુરુષો જનાથી સંતુષ્ઠ થાય છે તેનાથી તો પક્ષીઓ અને પશુઓ આદિ મૂઠ પ્રાણીઓ પણ સંતુષ્ઠ થાય છે. ભોગો કંગાલ પ્રાણીઓના સર્વસ્વરૂપ છે અને આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં ખોટા જ છે. તે ભોગો ઉપર જાણે વિશ્વાસ રાખે છે, તેમને મનુષ્ય શરીરવાળા ગધેડા જ સમજવા અને તેમનું નામ પણ લેવું નહિ. સ્ત્રીનું શરીર સ્વાટાં, રુધિર અને માંસ આદિ અનેક બીલત્સ પદાર્થોથી ભરેલું છે. જાણે તેથી રાજી થાય છે તેમને કૃતરા જ સમજવા, માણસ સમજવા નહિ. પૃથ્વી માટી જ છે, વૃક્ષો લાકડાં જ છે, શરીરો માંસમય જ છે, નીચે પૃથ્વી છે અને ઉપર આકાશ છે, તો તેઓમાં સારભૂત પદાર્થ કયો છે, કે તેનાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય ? ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શોને અનુસરનારા, વિવેકથી ક્ષણમાત્રમાં બાધ પામી જનારા અને જ્યાં સુધી વિચાર ન કરીએ ત્યાં સુધી જ સારા લાગે એવા આ જગત સંખંધી સઘળા વ્યવહારો, મોહને માટે જ છે. જમ જાળાને છેડે મેશ જ રહે છે,

* આ એકગુણકાંમા સર્ગમાં વિષયોનું અસાર-પણું, અક્ષાના સંકલ્પથી જગતની કલ્પના, વૈરાગ્યથી અક્ષાને વિશ્વાસ અને શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવેશે.

તેમ સઘળી સુખની આશાઓને અંતે દુઃખ તથા મલિનપણું જ રહેલું છે. મનથી અને ઇન્દ્રિયોથી જ વિષયો ભોગવાય છે, તેઓ જવા-આવવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી અતિલ્પ જ છે.^{૨-૭} જમ મોટા હાથીએ કચરી નાખેલી લતાઓ નભતી નથી, તેમ સંપત્તિઓ પણ નભતી નથી. હાડકાંના ઢગલારૂપ દેહમાં પોતાપણાનું અભિમાન રાખનારો પુરુષ રુધિરની તથા માંસની પૂતળીને 'આ મારી પ્રિયા છે' એમ માનીને પ્રેમથી તેનું આલિંગન કરે છે, પણ એ દેવળ દુષ્ટ કામુનો જ મહિમા છે. હે રામ ! અક્ષાની પુરુષને આ સઘળું જગત સત્ય અને સ્થિર લાગવાથી સંતોષ આપે છે, પણ વિવેકી પુરુષને તો તે સઘળું અસ્થિર અને અસત્ય જ જણાય છે, તેથી સંતોષ આપતું નથી. હે રામ ! ભોગ નહિ ભોગવ્યાં છતાં પણ ભોગોની વૃષ્ટિ રાખવામાં આવે, તો તે ઝેરની જમ મૂર્છા આપે છે, ત્યારે ભોગ ભોગવત્રા મળતાં, એ વૃષ્ટિ ઝેરની જમ મૂર્છા આપે તેમાં શું કહેવું ?^{૮-૧૦} એટલા માટે હે રામ ! એ ભોગની આસ્થાને છોડી દઈને તમે આત્માની એકતાની નિધાને લાજો. સિત્ત જ્યારે દેહાદિક અનાત્મપદાર્થોની ભાવનામાં લાગ્યું, ત્યારે જ આ જગતરૂપી મિથ્યા જાળ પ્રકટ થઈ છે.^{૧૧} જમ સૂર્ય આદિનું તેજ, સોના આદિની ભીંત ઉપર લાગીને તેને અનુસરતો પોતાનો આકાર કરી લે છે, તેમ અક્ષાના મને આપણી વાસનાઓને અનુસરીને સંકલ્પથી જ આ જગતરૂપી શરીર કલ્પી લીધું છે.^{૧૨}

રામ ઓલ્યા:-હે મહાયુદ્ધિમાન મુનિ ! પૂર્વકલ્પના કોઈ જીવનું મન, આ કલ્પમાં અક્ષાની પદ્મી મેળવીને, આ જગતને દેવી રીતે પ્રાણીઓથી અત્યંત ઘાટું બનાવે છે ?^{૧૩}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પદ્મલા બાળક અક્ષાએ કમળરૂપી ચપનમાંથી બીટીને પ્રથમ 'અક્ષ અક્ષ' એવો શબ્દ

તે બ્રહ્મા કહેવાય છે.^{૧૪} સંકલ્પોના સમૂહરૂપ અને મનથી જ જોને આકાર કલ્પાયો છે, એવા એ બ્રહ્માના સંકલ્પે પાછળની સૃષ્ટિ કરવાનો ઉદ્ધેશ કર્યો.^{૧૫} તેમાં પ્રથમ તેજનો સંકલ્પ થયો. તે મોટી પ્રભાવાળું હતું અને શરદ્ગત્તુના અંતમાં લતાઓ પીળી થઈ જાય છે, તેવી પીળી ચક્રી-ઓથી તે દિશાઓને ભરી દેતું હતું.^{૧૬} પક્ષી (પોતા)ની પાંખોને પસારતાં, તેનામાં જવી નસો દેખાય છે, એવા તંતુઓથી તે આકાશમાં વ્યાપ્ત થયું હતું, સઘળા પ્રદેશોમાં પીળાશના સમૂહવાળું હતું અને આકાશમાં સુવર્ણમય-પણાની શ્રાંતિ કરી દેતું હતું;^{૧૭} ધરના ગોખો-માં નખાયેલી સોનાની બળીઓની પેઠે તે ચક્ર-ચક્રતાં કિરણોથી બ્રહ્માના રહેવાના કમળને પણ ચક્રચકિત કરી દેતું હતું અને ફેલાતાં સુંદર બગીચાના જવાં કિરણોનાં આવર્તનોથી તે શોભી રહ્યું હતું.^{૧૮} પછી મનરૂપી શરીરવાળા બ્રહ્માએ એ પ્રકાશિત તેજમાં અત્યંત પ્રદીપ્ત પોતાના આકાર જેવો એક આકાર કલ્પ્યો અને તે સૂર્ય-રૂપે તેમાંથી ઉદય પામ્યો.^{૧૯} એ આકાર જ જ્વાળાઓના મંડળના મધ્યમાં રહેનારો, સોનાનાં ચક્રચક્રતાં કુંડળોવાળો, આસપાસ મોટી મોટી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિઓથી વીંટાયેલો, જ્વાળાઓથી વિશાળ અવયવોવાળો અને આકાશના મંડળને પ્રભાથી વ્યાપ્ત કરી દેનારો સૂર્ય, કહેવાય છે.^{૨૦, ૨૧} પછી જેમ સસુદ્ર તરંગોને ઉછાળે છે, તેમ મહાબુદ્ધિમાન બ્રહ્માએ તે તેજના અવશેષ રહેલા ભાગને વિભાગો પાડીને, ઉછાળ્યા અને તેમાંથી બ્રહ્માના જવી જ શક્તિઓવાળા તેમજ સંકલ્પમાત્રથી એકથોને પામેલા મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયા.^{૨૨} પછી એ પ્રજાપતિઓ જે જે વસ્તુઓને જે જે રીતે સંકલ્પવા લાગ્યા, તે તે વસ્તુઓને તે તે રીતે તેઓ પોતાની આગળ ખડી થયેલી જેવા લાગ્યા; તેમજ તે તે વસ્તુઓને પામવા લાગ્યા.^{૨૩}

એ પ્રજાપતિઓએ જે જે ઘણા ઘણા પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સંકલ્પો કર્યા, તે તે પ્રાણીઓ તુરત તેમના જેવામાં આવ્યાં તથા તેમને પ્રાપ્ત થયાં. એ પ્રજાપતિઓમાં આગળ જતાં મૈથુનની ક્રિયા ચાલી; એટલે એકમાંથી બીજા, બીજામાંથી ત્રીજા અને ત્રીજામાંથી ચોથા, એમ ઘણાં ઘણાં વિવિધ પ્રાણીઓ પ્રકટ થયાં.^{૨૪} પછી બ્રહ્માએ વેદાંતું સ્મરણ કરીને, ઘણા ઘણા યજ્ઞોના પ્રકારો કલ્પ્યા અને પોતાને રહેવાના કમળમાંથી ચૌદ લોકોની સ્થિતિઓ કલ્પી.^{૨૫} હે રામા! આ રીતે મન જ મોટા શરીરવાળું બ્રહ્માતું રૂપ લઇને, આ ત્રણ ગુણમય સ્વરૂપવાળી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સૃષ્ટિ પ્રાણીઓના સમૂહોથી વ્યાપ્ત છે; સમુદ્રોથી, પર્વતોથી તથા વૃક્ષોથી ભરપૂર છે, ચક્રતાગિતરતા લોકોની રચનાવાળી છે અને મધ્યભાગમાં મેરુથી, પૃથ્વીની પીઠથી, દિશાઓથી તેમજ કુંજોથી ઘેરાયેલી છે. વળી તે સુષુપ્ત, દુઃષ્ણ, જરા, જન્મ અને મરણથી તેમજ ઘણી ઘણી ચિંતાઓથી સમજી મનુષ્યને બોધ આપનારી છે અને રાગ, દ્વેષ તથા ભયના ઉદ્વેગવાળી છે.^{૨૬-૨૮} બ્રહ્માના મનમાંથી જોડેલા સંકલ્પોરૂપી હાથોએ, આરંભના સમયમાં જે જે પદાર્થને જે જે રીતે જેઈ શકાય અને પામી શકાય એવો કલ્પેલો છે, તે તે પદાર્થ અઘાપિ સુધી તે તે રીતે જ જેઈ શકાય છે અને પામી શકાય છે. બ્રહ્માની કલ્પના અનુસાર જ બીજાઓની કલ્પનાઓ પ્રવર્તે, એવો માયાનો સંપ્રદાય છે. જેમ બ્રહ્મામાં સમષ્ટિ મન રહ્યું છે, તેમ બીજાં પ્રાણીઓમાં વ્યષ્ટિ મન રહ્યું છે. એ મન સઘળાં પ્રાણીઓમાં રહીને સંસારની જ કલ્પના કર્યાં કરે છે અને દાર્દક વિરલ પ્રાણીઓમાં રહેલું મન, બ્રહ્માની ભાવના પણ કરે છે.^{૨૯, ૩૦} આ રીતે મને સંકલ્પમાત્રથી તુરત જ કલ્પી લીધેલો જગતરૂપ મિથ્યા ભ્રમ, બ્રહ્માનીઓની દષ્ટિમાં સ્થિરપણાને પ્રાપ્ત થયો છે.^{૩૧} જગતની સઘળી-ક્રિયાઓ સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થાય છે

અને ક્રિયાઓના નિયમને અનુસરનારા દેવતાઓ પણ સંકલ્પથી જ પ્રકટ થાય છે.^{૩૨} પછી પ્રૃથિવિના વિસ્તાર થતાં, ઇન્દ્ર અને વિરોચન આદિ ઇલાઓક રાજાઓ પરસ્પરની શત્રુતા કરનારા કેત્પન્ન થાય છે. તેઓ પોતપોતાના ઉલ્કર્ષને માટે ઈર્ષની તથા અધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને યત્ન કરવા માટે છે; એટલે પ્રજાઓમાં વધ, બંધન તથા રાગ આદિ ક્લેશોની ભારે પીડા થાય છે. એ જોઈને કાયર થયેલા ભગવાન બ્રહ્મા કમળ ઉપર મેસીને વિચાર કરે છે. 'મનમાં સંકલ્પમાચવી જ આ સૃષ્ટિપી વિચિત્ર ચિત્ર ઉત્પન્ન થયું કે. મોટા વિસ્તારવાળી, તે તે વ્યવહારોના વિકાસવાળી, રુદ્ર, વિષ્ણુ તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓવાળી અને પર્વતોથી, સમુદ્રોથી, પાતાળોથી, પૃથ્વીથી, અંતરિક્ષથી, દિશાઓથી તથા સ્વર્ગ આદિ ભુવનોથી ભરપૂર થયેલા પ્રદેશોવાળી, આ સૃષ્ટિ મેં કેવળ ભારે ભારે સંકલ્પોની બળથી જ ચારે બાજુ ફેલાવી છે. હવે તો હું આ સંકલ્પોને ઉછાળવાની પદ્ધતિથી કાયર થઈ ગયો છું.'^{૩૩-૩૬} આવો નિશ્ચય કરીને કલ્પનાઓપી અનર્થોના સંકટમાંથી વિરામ પામી (સંકલ્પો ત્રવા છોડી દઈને), તે બ્રહ્મા પોતાના મનથી પોતાના સ્વરૂપભૂત અનાદિ પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન કરવા માટે છે.^{૩૭} આમ અનુસંધાનના મલાવથી બ્રહ્મા શાંત થાય છે, તેમનું મન ગળાઈ જાય છે અને જમ થાકેલા પુરુષ ગ્રમ સ્થળમાં ફેલા શયનમાં વિશ્રાંતિ ભોગવે છે, તેમ તે કેવળ પરબ્રહ્મના જ પ્રકાશવાળા ધ્યાનમાં વિશ્રાંતિ ભોગવે છે.^{૩૮} મનમાંથી તથા અહંતાથી રહિત થયેલા અને ધ્યાનથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલા તે બ્રહ્મા પવન વિનાના સમુદ્રની જમ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^{૩૯} પછી જમ સમુદ્ર પાણીના ચલનથી પોતાના નિશ્ચળપણથી વિરામ પામે છે (નિશ્ચળપણ છોડી દે છે), તેમ કોઈ સમયે બ્રહ્મા, વૃત્તિના ચલનને લીધે એકાગ્રતાપી ધ્યાન-

થી વિરામ પામે છે. (ધ્યાન કરવું છોડી દે છે).^{૪૦} ધ્યાન છોડીને બ્રહ્મા અનેક સુખ-દુઃખોથી ઘેરાયેલા, સંકટો આશાઓપી પાશોથી બંધાયેલા અને રાગ-દ્વેષ તથા ભયથી આતુર થયેલા સંસારનો વિચાર કરવા લાગે છે.^{૪૧} આમ વિચાર કરી અને પ્રાણીઓની કષ્ટમય સ્થિતિ જોઈને બ્રહ્માનું મન દયાથી ભિભર્યું જાય છે, એટલે તે પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવાને માટે અને મુક્તિનો માર્ગ દેખાડવાને માટે ગંભીર અર્થોવાળાં તેમજ બ્રહ્માનાથી ભરેલાં અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો રચે છે, તે વેદોનો તથા વેદોનાં અંગોનો સંગ્રહ કરે છે અને પુરાણ આદિ બીજાં શાસ્ત્રોને પણ રચે છે. જગતની ચેષ્ટા જોઈને એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોપી મર્્યાદાનું સ્થાપન કર્યા પછી, બ્રહ્મા વળી તે આપદઓમાંથી નીકળી, કમળની ઉપર સ્થિરતાથી બેસે છે અને આગળ પ્રમાણે ધ્યાનનો આશ્રય કરીને મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસાગરની જમ શાંતપણથી તથા સ્વસ્થપણથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^{૪૨-૪૫} કોઈ સમયે એ બ્રહ્મા પોતાની વૃત્તિ સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થયા છતાં પણ યદ્યચ્છાથી કેવળ લોકોના ઉપર અનુચ્છ કરવા સારુ વ્યવહારની રીતિને અનુસરે છે.^{૪૬} હે રામા! એ પ્રમાણે વ્યવહારને અનુસરવાના સમયમાં પણ બ્રહ્મા અંતઃકરણથી કોઈને મિત્ર ગણીને તેના પર પ્રેમ કરતા નથી, કોઈને શત્રુ ગણીને અંતઃકરણપૂર્વક તેને ત્યાગ કરતા નથી, શરીરનું અભિમાન ધરતા નથી, કોઈ બલતો વિક્ષેપ પામતા નથી, વિધેયોના અનુભવની લાલચ રાખતા નથી, અહંકારના આવેશપૂર્વક કોઈનું પાલન કરતા નથી અને અહંકારના આવેશપૂર્વક કોઈનો નાશ પણ કરતા નથી; તે તો સર્વ પદાર્થોમાં અને સર્વ વૃત્તિઓમાં સમતા રાખે છે. ભરપૂર સમુદ્રની પેઠે ગંભીર રહે છે અને જનનુકૂલ સ્થિતિ રહે છે.^{૪૭, ૪૮} કોઈ સમયે સઘળા સં

રહિત દેવળ ધ્યાનમાં લાગ્યા હોવા છતાં પણ તે
યદ્યપ્ચાથી લોહાની ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે
જાત થાય છે.^{૪૮} હે મહાશુદ્ધિમાન રામ !
બ્રહ્માની આ પવિત્ર સ્થિતિ મેં તમારી પાસે કહી.
પ્રજાપતિએ અને દેવવર્ગના લોહા (દેવ, ગંધર્વ
તથા યક્ષ આદિ) પણ સત્ત્વગુણની અધિકતા-
વાળા હોવાને લીધે, આ બ્રહ્માના જેવા જીવન્મુ-
ક્તપણુને પામવાને યોગ્ય છે.^{૪૯} સર્વ સૃષ્ટિઓના
ઉપરામરૂપ પરબ્રહ્મામાં બ્રહ્માના મનની પ્રથમ
કલ્પનાથી પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન થયા છે અને
પ્રજાપતિઓની પદવી ઉપાસનાઓના ક્ષણરૂપ
છે; એટલા માટે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોવાને
લીધે, પ્રજાપતિઓ યોડાજ પ્રયત્નથી જ્ઞાનને
પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. તેથી તેઓ દેવવર્ગના
લોહા કરતાં પણ વહેલા જીવન્મુક્તપણું પામવા-
ને યોગ્ય છે.^{૫૦} પ્રજાપતિઓની સૃષ્ટિ સ્થિર થયા
પછી, બ્રહ્માના મનની બીજી જે કલ્પના ઉદય
પામે છે, તે ચંદ્રની કળાઓ દ્વારા આકાશ તથા
વાયુનો આશ્રય કરીને ઔષધિઓ તથા પાંદડાં-
માં પ્રવેશે છે. પછી સોમ, ધી અને દૂધરૂપે તે
અગ્નિમાં હોમાય છે, તેમજ અમૃતરૂપે પરિણમ
પામીને પ્રજાપતિઓના ભોજનમાં આવે છે. આમ
પ્રજાપતિઓનાં વીર્યરૂપ થઈને કાઈ દેવરૂપે, તો
કાઈ યક્ષરૂપે જન્મે છે. આ દેવવર્ગની પદવી
'યજ્ઞો' નામનાં કર્મોનાં ક્ષણરૂપ છે; એટલા માટે
એ દેવવર્ગના લોહા કાંઈક મલિન અંતઃકરણ-
વાળા હોવાને લીધે, પ્રજાપતિઓના કરતાં થોડા
વધારે પ્રયત્નથી જ્ઞાનને પામી શકે એમ છે; તેથી
તેઓ મોડા જીવન્મુક્તપણું પામવાને યોગ્ય છે.
મનુષ્યો તો પાપ-પુણ્યના મિશ્રપણાથી ઉત્પન્ન
થયા છે, માટે તેઓ વધારે મલિન અંતઃકરણ-
વાળા છે. તેઓ જો બહુ પ્રયત્નથી સત્સંગ, ઇન્દ્રિ-
યોનો નય તથા શ્રવણ-મનનાદિકનો જ્ઞાનની
પ્રાપ્તિપર્યંત અભ્યાસ કર્યા કરે, તો જ જ્ઞાનને
પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. આમ તેઓ માંડ માંડ

જીવન્મુક્તપણું પામે છે. પ્રજાપતિઓની, દે-
વર્ગની તથા મનુષ્યની યોનિમાં પણ જે જી-
વન્મુક્તરૂપે હોય, તેને સંજ્ઞાનનો સંગ મળે, તે
તે જ જન્મમાં સંજ્ઞાનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે
અને દુર્જનનો સંગ મળે, તો તે જ જન્મમાં
દુર્જનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે સધ
ળાએ દુર્જનના સંગથી દૂર રહી સંજ્ઞાનન
સંગમાં તત્તર રહેવું યોગ્ય છે.^{૫૨-૫૪} હે રામ
આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ એ પ્રમાણે છે. પ્રજાપતિઓન
સૃષ્ટિ ઉપાસનાઓના ક્ષણરૂપ છે, દેવવર્ગની સૃષ્ટિ
યજ્ઞ આદિ કર્મોનાં ક્ષણરૂપ છે અને મનુષ્યોન
સૃષ્ટિ પાપ-પુણ્યોનાં મિશ્રિત ક્ષણરૂપ છે. અને
પ્રકારના પ્રાર્થનાના વેગોથી, વિલાસોનાં કોત
કાથી અને ક્રોધ આદિથી ભરેલા વ્યવહારો
રેલા પામેલી આ સધળી સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મામાં સંગ
લ્પોની કલ્પના બેઠવાથી જ પ્રકટ થાય છે.^{૫૫}

इत्थं गता स्थितिरियं किल राममद्र सृष्टिः
स्फुटप्रकटसंकटकर्मलब्धा । आविर्भवे द्विविधवैभ
विहारमारसंभगर्मविधृता कलनापदे सा ॥५५॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ
પ્રકરણનો 'કમલજવ્યવહારવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૬૦ મો ॐ

શરીરઅણુનો ક્રમ અને તત્ત્વજ્ઞપ્રશંસા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अस्मिन् भगवति ब्रह्मक्षपलं पदमाश्रिते ।

पितामहे महाबाहो कृतसर्गव्यवस्थितौ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! સર્વ લોહા

પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મા મોટા મનરૂપ છે.

ન્યારે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરવા લાગે છે, ત્યાં

આ જગતરૂપી જૂનો રેંટ, જીવિત આદિ

* આ સાદમા સર્ગમાં બ્રહ્મામાંથી બેઠેલા જીવો

શરીરોનું અણુ કરવાનો જે ક્રમ છે, તે કહેવા

આવશે અને તત્ત્વવેત્તાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવે

તુણીરૂપી રજ્જુથી પોતાની રીતિ પ્રમાણે
ચાલ્યા કરે છે. એ રજ્જુમાં અનેક પ્રાણીઓરૂપી
ધડાઓ પડેલાયેલા છે.^{૧૨} બ્રહ્માથી પ્રકટ થયેલાં
કેટલાંએક વ્યધિમનો સ્થૂળશરીરરૂપી પાંજરા-
ઓમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલીએક વ્યધિ મનોરૂપી
ચક્રીઓ વાયુથી જોડેલા અગ્નિના ચપળ તણ-
ખાઓની જમ માયાના સંબંધવાળા આત્મા-
માંથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા આકાશમાં જ ભ્રમણ
કર્તા કરે છે; અને કેટલાંએક જીવો ઉપાધિના
લયને લીધે અંદર પેસી જાય છે.^{૧૩} હે રામ
જમ સમુદ્રમાં તરંગો બહાર આવે છે અને
અંદર પેસી જાય છે, તેમ આદિથી તથા અંતથી
રહિત પરબ્રહ્માંથી સંકલ્પને લીધે ઉત્પન્ન થતા
જીવો તેમાં બહાર આવે છે અને વળી અંદર
પેસી જાય છે.^{૧૪} જમ ધુમાડાઓ વાદળોમાં
પ્રવેશ કરે છે, તેમ બહાર આવેલા જીવો બ્રહ્માં
કલ્પિત થયેલા આકાશમાં પ્રવેશ કરીને તે આકા-
શથી તથા તેવાં જ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ
તથા પ્રાણથી એકતા (લિંગશરીરના અધ્યાસ)ને
પામે છે. જમ પ્રચંડ દેવોનો સમૂહ દેવતાઓને
વશ કરી લે છે, તેમ લિંગશરીરો જીવોને વશ
કરી લે છે.^{૧૫} આ પ્રમાણે લિંગશરીરના અધ્યા-
સને પામેલા જીવોમાં, કેટલાંએક જીવો મિશ્રિત
કર્મોવાળા હોય છે. તેઓ અત્ત-પાનાદિક દ્વારા
મનુષ્યોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને વીર્યરૂપ થઈ,
તે રૂપે માતાઓના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને જગતમાં
જન્મ ધરે છે. તેઓ દેવ આદિના કરતાં, થોડા
જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો કહેવાય છે. જેઓએ પૂર્વ-
જન્મમાં સુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞાદિક કર્મો જ કરેલાં
હોય, તે જીવો લિંગશરીરોનો ઉપર કક્ષા પ્રમાણે
અધ્યાસ પામ્યા પછી, ચંદ્રનાં કિરણોથી ક્ષીર-
સાગરના જેવા લાગતા આકાશમાં પ્રથમ રહે છે.
પૂર્ણમંડળવાળો ચંદ્ર, નેટલાં સ્વેત અને ચપળ
કિરણોથી જગતને પ્રકાશિત કરતો ઉદય પામે છે,
તેટલાં કિરણોથી પૂર્ણ રહેનારા આકાશના

ભાગમાં રહ્યા પછી, તે જીવો નંદન આદિ વનોમાં
પ્રવેશ કરે છે. આમ ચંદ્રનાં અતિ રમણીય કિર-
ણોની સાથે, પોતે પણ ઘસોની પેઠે વ્યય થઈને
ચપળ પક્ષીઓની પેઠે તે વનોમાં પ્રવેશ કરે છે.
પછી સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોના સંસર્ગને
લીધે પોતાની મેળે રસથી પુષ્ટ થતાં આવતાં તે
વનોનાં ફળોમાં તે જીવો, જમ બાળકો દૂધથી પૂર્ણ
થયેલાં માતાઓનાં સ્તનોમાં સ્થિતિ પાધે છે,
તેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી અજગા પડીને પોતાની
સ્થિતિ પાધે છે.^{૧૬} પછી સૂર્યનાં કિરણોથી
પરિપક્વ થયેલાં તે ફળોનું કશ્યપ આદિ પ્રજ-
પતિઓ ભક્ષણ કરે છે, એટલે તે ફળોની સાથે
એ પ્રજપતિઓના પેટમાં જાય છે. આમ
મૂર્ચ્છિત જેવા થયેલા જીવો, વીર્યપણાને પ્રાપ્ત
થાય છે અને વીર્યપણાને પ્રાપ્ત થઈને તેઓ
અદિતિ આદિ માતાઓના ગર્ભપંજરમાં પ્રવેશ
કરીને જન્મ ધારણ કરે છે. તેઓ મનુષ્યોના કરતાં
અધિક જ્ઞાનવાળા દેવો, ગૃધ્રો તથા યક્ષો આદિ
કહેવાય છે.^{૧૭} જમનામાં અંકુરો, શાખાઓ કે
પાંદડાંઓ પ્રકટ ન થયાં હોય એવાં બીજો જમ
અંકુરોની, શાખાઓ તથા પાંદડાંઓની પ્રકટતા-
વાળા પડમાં રહે છે, તેમ જમની વાસનાઓ સ્પષ્ટ
થયેલી ન હોય એવા જીવો સ્પષ્ટ વાસનાઓવાળી
માતાઓના ગર્ભપંજરમાં રહે છે.^{૧૮} જમ કાષ્ઠ-
માં અગ્નિ રહે છે અને માટીમાં ધડો રહે છે,
તેમ માયાના સંબંધવાળા બ્રહ્માંથી નીકળેલા
જીવો બીજો જીવોમાં રહે છે.^{૧૯} જ જીવ પૂર્વ-
જન્મમાં અત્યંત વૈરાગ્યવાળો હોય, એટલે જેણે
શ્રીઓ આદિનાં શરીરોની શોભા જોવાની લાલચ
જ ન કરી હોય અને બીજોએ પ્રેરણા કરેલી હોવા
છતાં પણ જેણે આ લોક સંબંધી અથવા પર-
લોક સંબંધી કર્મોમાં સકામપ્રવૃત્તિ ન કરી હોય,
તે જીવ તો દેવોનીમાં અવતરીને પણ અત્યંત
સાત્ત્વિક જ થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન પામીને તે જીવનુ-
ક્તના વ્યવહારવાળો થાય છે અને તે તે

માં વિદેહમુક્તિને પામે છે. પણ જે જીવ સકામ-
કર્મો કરીને ભોગ ભોગવવાને માટે જ દેવયોનિ-
માં અવતર્યો હોય, તેને અત્યંત સાત્ત્વિક નહિ
પણ તમોણુવાળો રાજસ સાત્ત્વિક સમજવો
અને તે જીવને બીજી યોનિઓમાં પણ ફેરા ફરવા
પડે છે. એ ફેરાઓ જ્ઞાન મેળવીને અવશ્ય અટકા-
વવા યોગ્ય છે. હે રામ ! હવે આ સંસારમાં જનો
છેલ્લો જન્મ જ હોય એવા અત્યંત સાત્ત્વિક
મનુષ્ય વિષે હું કહું છું, તે સાંભળો. ^{૧૭-૧૮} અત્યં-
ત સાત્ત્વિક પુરુષ તો મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિબંધનો
નાશ કરવાને માટે જ જન્મેલો હોય છે; માટે તેવા
કાઈ પુરુષને કદી પણ પુનર્જન્મ લેવો પડતો
નથી. ^{૨૦} હે રામ ! જેઓ રાજસ કે સાત્ત્વિક હોય
છે તેઓ ફરી વાર જન્મ ધરે છે, પણ અત્યંત
સાત્ત્વિક પુરુષોને ફરી વાર અવતાર લેવા પડતા
નથી. તેઓ તો શ્રવણાદિક ઉપાયોથી આત્મ-
તત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરીને કેવળ પ્રતિબંધ-
ના નાશને માટે જ અવતરેલા હોય છે અને
આત્મતત્ત્વનું જ બુદ્ધિથી મનન કર્યો કરે છે.
હે રામ ! આવી રીતે અત્યંત સદ્ગુણોવાળા
અને મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિબંધનો નાશ કરવાને
માટે જ અવતરેલા અત્યંત સાત્ત્વિક આત્મવેતા
પુરુષો બહુ દુર્લભ છે. ^{૨૧, ૨૨} હે રામ ! આ રીતે
આત્મવિચારના અધિકારી એવા રાજસ તથા
સાત્ત્વિક જીવોના જન્મ વિષે તમારી પાસે કહ્યું.
પણ જે રાક્ષસ તથા મૂળા પણ આદિ અનેક
પ્રકારના જીવો તામસ જાતિવાળા છે, તેઓ
તો સ્થાવર જેવા જ છે. માટે આ જ્ઞાનના અધિ-
કારની વાતમાં તેઓનો વિચાર કરવો જ યોગ્ય
નહિ હોવાથી તેમના જન્મ વિષે હું આ સ્થળે
કહેતો નથી. ^{૨૩} હે રામ ! ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત થયા
છતાં પણ યોડા જ મનુષ્યો અને યોડા જ દેવ-
તાઓ સંસાર સંબંધી ભોગોમાં રુચિ પામ્યા
નથી; માટે વૈરાગ્ય અત્યંત દુર્લભ છે એમ
જણાય છે. જુઓ, હું પણ આત્મવિચારની પૂર્ણ

યોગ્યતાને પામ્યો છું, તો પણ સત્ત્વગુણમાં
કાંઈક રમેણુણું મિશ્રણ હોવાને લીધે પૂર્ણ
વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, હું પુરોહિતપણું કર્યો
કરું છું. ^{૨૪} હે રામ ! તમે વૈરાગ્ય આદિ સાધ
નાથી સંપન્ન છો, તો પણ પરમાત્માના પદનો
વિચાર કરતા નથી; તેથી જ તમને આ સંસાર-
ની બ્રાંતિ વધી છે, માટે તમે અહીં હંમણું જ
આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરો. વિચાર કરશો, તો જે
પરબ્રહ્મ છે, તે તમે જ છો; એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ
માં આવશે. તમે વિચાર કર્યા વગર રહ્યા છો
તેથી તમને આ સંસારરૂપી મોટી આપદ
વિસ્તાર પામેલી જણાય છે. વિચાર કરશો તો
આ સંસાર કાંઈ છે જ નહિ અને તમે પરબ્રહ્મ
છો એમ સહેજ જણાશે. ^{૨૫}

સ્થિતસ્થ તે મહાપદા વિચાર્યૈવમાયતા ।

વિચારય ત્વમંજસા તદ્વદ્ય વેદ ન દ્વયમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'જીવાવતાર' એ નામનો
સર્ગ ૬૦ એ સમાપ્ત

~* સર્ગ ૬૧ મો*~

સત્પુરુષોની પ્રશંસા અને વિવેક
તથા વૈરાગ્યનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

એ હિ રાજસસાત્ત્વિકયા જાતા સ્થિ મહાગુણાઃ ।
તે નિત્યમેવ મુદિતાઃ પ્રકાશાઃ સ્વેદેદવઃ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ યોહ્યા-હે રામ ! જે પુરુષો નિષ્કામ
કર્મો કરીને અથવા ઉપાસના કરીને પૃથ્વીમાં
જન્મેલા હોય છે, તે મોટા સદ્ગુણવાળા પુરુષો
સર્વદા આનંદયુક્ત જ રહે છે. જેમ આકાશમાં
ચંદ્ર પ્રકાશે છે, તેમ તેઓ પૃથ્વીમાં પ્રકાશે છે.
જેમ આકાશ મેલને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ તેઓ

* આ એકસાદ્ધ સર્ગમાં મહારામાયોની પ્રશંસા
કરવામાં આવશે અને વિવેકનો તથા વૈરાગ્યનો ક્રમ
કહેવામાં આવશે.

એકને પ્રાપ્ત થતા નથી. જમ સોનાનું કમળ રાત્રીએ પણ કરમાતું નથી, તેમ તેઓ કદી પણ શરીરમાં કરમાતા નથી. જમ સ્થાવરો પોતાના પ્રારબ્ધના ભોગ વિના ખીજું કશું કરતા નથી, તેમ તેઓ જ્ઞાનનાં સાધનો વિના ખીજું કશું કરતા નથી. જમ વૃક્ષો પોતાનાં ફળાદિકથી ખીજાઓને આનંદ આપે છે, તેમ તેઓ પોતાના સદાચારોથી ખીજાઓને આનંદ આપે છે.^{૨૩} હે રામ! એવા મહાત્માપુરુષની શુક્લપક્ષના ચંદ્ર જેવી સુંદર બુદ્ધિ શાંતિરૂપી અમૃતથી નિત્ય પુષ્ટ થતી જાય છે અને તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જમ ચંદ્ર કૃષ્ણપક્ષમાં પણ પોતાની શીતળતાને તજતો નથી, તેમ મહાત્માપુરુષો આપત્તિકાળમાં પણ સૌમ્યતાને તજતા નથી. જમ વનનાં વૃક્ષો નવા ગુચ્છોવાળી લતાથી શોભે છે, તેમ મહાત્માપુરુષો મૈત્રી આદિ ગુણોવાળી પોતાની પ્રકૃતિથી શોભે છે. હે રામ! એ ઉત્તમ મહાત્માપુરુષો સર્વદા તમારી પેઠે સમબુદ્ધિવાળા હોય છે, સંપૂર્ણ શાંતરસમય જ હોય છે, સૌમ્યવૃત્તિવાળા હોય છે અને તેઓ સમુદ્રની જમ કદી પણ મર્યાદાનો ત્યાગ કરતા નથી. આથી વાસનાઓને ટાળનારી એ લોકોની પદ્ધતિને નિરંતર અનુસરવું જોઈએ અને આપદાના સમુદ્રરૂપી સંસારની ખટપટમાં પડવું જોઈએ નહિ. જ જ રીતે રજેગુણો ક્ષય થાય અને પોતાના આનંદ આપનારા સત્ત્વગુણના ઉદયો વધે, તે તે રીતે શાંત મનથી જગતમાં વિહાર કરવો. જમનું મૂઢ લોહિ વારંવાર ચિંતવન કર્યા કરે છે એવી વિષયોની ગતિઓનો ત્યાગ કરીને, વારંવાર જ્ઞાનશાસ્ત્રનો વિચાર કરવો અને તુરંત મનમાં પુરી કાળજી રાખીને, બુદ્ધાનુદા પ્રકારેથી પદાર્થોના અનિત્યપણાનો વિચાર કરવો. આ લોકના ભોગોને માટે તથા પરલોકના ભોગોને માટે જગતમાં જ જ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તેઓ તેમજ તે તે ક્રિયાઓના ફળરૂપ પણ, પુત્ર, ધન તથા

અપેસરા આદિ પદાર્થો એક જાતની આપદા જ છે પણ સંપત્તિરૂપ નથી, એમ સમજી પુરુષે જાવના કર્યા કરવી. હે રામ! અજ્ઞાનના વિસ્તારરૂપ મિથ્યા વિષયોના બ્યર્થ ચિંતનને છોડી દેવું અને અવિનાશી પદાર્થરૂપ પોતાના સ્વરૂપનું સારી રીતે અનુસંધાન કર્યું કરવું. [સદ્ગુણના ઉપદેશથી અને સજ્જનોના સમાગમથી 'હું કાણ છું' અને આ સંસારનો આડંબર કેમ થયો છે' એ વિષે પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો, કર્મોમાં હુબવું નહિ અને હુદ્ધની સાથે સહવાસ કરવો નહિ.^{૨૪-૨૬} 'સંસારમાં સઘળા પ્રિય પદાર્થોનો નાશ અવશ્ય થવાનો છે' એમ જોયા કરવું અને જમ મધૂર મેષને અનુસરે છે, તેમ સજ્જનને જ અનુસરવું.^{૨૭} અહ કાર, દેહ અને પુત્રાદિક સંસાર, એ ત્રણ વહાણ વિનાના સમુદ્ર-સમાન છે. તેમની વાસનાને છોડી દઈને સત્ય પરબ્રહ્મનું જ અવલોકન કરવું.^{૨૮} પુત્રાદિકની વાસનાને તજી દેવી; તેમજ અસ્થિર શરીરની વાસનાને પણ તજી દેવી અને મોતીઓમાં તંતુની પેઠે સઘળા દેહોમાં પરોવાયેલા અત્યંત શુભ સાક્ષી પરમ ચૈતન્યનું અવલોકન કરવું.^{૨૯} જમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ નિત્ય વિસ્તીર્ણ, સર્વમાં રહેલા અને સર્વતા અધિકાનભૂત મહામંત્ર મહાપરબ્રહ્મમાં આ સઘળું બ્રહ્માંડ પ્રોત્પાત્રાયેલું છે.^{૩૦} આકાશના શણગારરૂપ અને અત્યંત મોટા વિસ્તારવાળા સૂર્યમાં જ ચૈતન્ય છે, તે જ ચૈતન્ય ધરતીના ઝીણા દરની અંદર રહેલા કીડામાં છે.^{૩૧} જમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઘટાકારોનો મહાકાશથી કશો ભેદ નથી, તેમ શરીરોમાં રહેલા જીવોનો પરમાત્માથી કશો ભેદ નથી.^{૩૨} જમ સર્વ પ્રાણીઓના અનુભવમાં આવતા પદાર્થો અનેક છે, પણ તે પદાર્થોમાં મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, કષાય અને તિક્ત એ નામના રસો છ જ છે, તેમ પ્રાણીઓ અનેક છે, પણ તેઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. જ

અનુભવ છે તે જ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને તે એક જ છે.^{૨૦} સર્વદા એક પરમ સંત્ય પરબ્રહ્મ વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ; માટે 'આ જન્મ્યે' અને 'આ નાશ પામ્યે' એવી તમને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ખોટી જ છે.^{૨૧} હે રામ ! ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામે એવી કંઈ વસ્તુ સાચી છે જ નહિ. આ જગત આભાસમાત્ર (દેખાવમાત્ર) જ છે, માટે ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય (નિરૂપણ કરવાને અશક્ય) જ છે.^{૨૨} જ્યાં સુધી મોક્ષ ન થયે હોય સાંસુધી અશાંત ચિત્તથી સ્પષ્ટ ગ્રહણ કરવામાં આવતું હોવાથી, આ જગત પોતાના કાળમાં છે જ, એટલા માટે અસત્ નથી અને મોક્ષના કાળમાં હોતું નથી એટલા માટે સત્ પણ નથી. આ જગત મોહની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ રહેતું નથી, ત્યારે મોક્ષના કાળમાં તો ક્યાંથી જ રહે ?^{૨૩} હે રામ ! જગતરૂપી મોહજળ અત્યંત અસત્ હોય તો છોડી દેવાનું કંઈ રહ્યું જ નહિ. માટે જ્ઞાનથી કોને છોડી દેવાયું ? અને જગતરૂપી મોહજળ અત્યંત સત્ હોય, તો સત્પદાર્થ જ્ઞાનથી ટળતો નથી. માટે જ્ઞાનથી કોને ટાળી શકાય ? જગત જે સત્ પણ હોય અને અસત્ પણ હોય, તો જ જ્ઞાનની સફળતા થાય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જગત રજ્જુ-સર્પોદિકની જેમ અનિર્વચનીય અધ્યાસરૂપી સંગતિથી જ મોહમાં કારણરૂપ થાય છે.^{૨૪} હે રામ ! જે 'જગત મુક્ત છે જ નહિ' એમ માને તો મોહ એ કશી પદાર્થ જ નથી. હવે 'જગત છે' એમ માને, તો પણ તેમાં મોહ પામવા જેવી કશી યોગ્યતા નથી. એટલા માટે તમે આકાશની પેઠે દેહાદિકની જન્મમરણ આદિ સ્થિતિઓમાં સર્વદા અત્યંત સમાન અને નિર્વિદ્યાર જ રહેા.^{૨૫}

અસતિ જગતિ કિં કિલેહ મોહઃ સતિ ચ કિમદ્વ વિમોહકારણં તત્ । જનનમરણસંસ્થિ-

તિષ્વતસ્ત્વં ભવ સમિવાતિસમઃ સદોપશાન્તઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જનનમરણસંસ્થિતિ' એ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ દર મો ૐ

સત્સંગથી તથા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

ધીરો વિચારવાનુ સાક્ષાદાદાવેવ મહાધિયા ।
શાસ્ત્રેણ વિદુષા શાસ્ત્રં સુજનેન વિચારયેત્ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા:- હે રામ ! મોટી બુદ્ધિવાળા પુરુષે વિચાર કરવાની આતુરી મેળવીને, તેમજ દુઃખોને સહન કરવાની ટેવ પાડીને, શાસ્ત્રમાં કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે સુજનતાવાળા વિદ્વાન ગુરુની સાથે, પ્રથમ શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો. શાસ્ત્રના અર્થના અભ્યાસથી, સુજનોના સંગના અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યાદિના અભ્યાસથી સંસ્કાર પામેલા પુરુષ, સ્વરૂપના જ્ઞાનને પાત્ર થઈ તમારી જેમ શીલે છે. તમે ઉદાર આચારવાળા છો, ધીર છો, ગુણોના સમૂહના ભંડારરૂપ છો અને મનના સ્પષ્ટરૂપી મેલથી રહિત થઈને, દુઃખથી મુક્ત થયા છો. તમે સંસારની વાસનાથી મુક્ત થઈને અને ઉત્તમ જ્ઞાનથી યુક્ત થઈને, વાદળાં વિનાના શરદઋતુના આકાશની જેમ સ્વચ્છ થયા છો, એમ હું ધારું છું. તમે ઉત્તમ પદ્ધતિવાળા થયા છો. તમારી પદ્ધતિને પૃથ્વીમાં હવે બીજા પુરુષો પણ રાગ-દ્વેષ વિનાની વૃત્તિથી અનુસરશે. મન જે બાહ્ય પદાર્થોની ચિંતાથી રહિત થયેલું હોય, બ્રહ્માકારે પરિણામ પામવારૂપ આતુરીથી યુક્ત થયેલું હોય અને મુક્તપુરુષો ધારે તે પ્રમાણે

* આ બ્રાહ્મકા સર્ગમાં રામના શાસ્ત્રીક સધળા ગુણોની મંપતિ થવાનું અને બીજા સાધારણ પુરુષને પણ સત્સંગથી તથા પ્રયત્નથી ઉત્તમ સ્થિતિ મળવાનું કહેવામાં આવેલું.

દેવતાના વિભાગોથી 'રહિત થયેલું' હોય, તો તે મુક્ત જ છે, એમાં સંશય નથી. બહારથી લોકોને અનુસરતા આચારવાળા પણ મનમાં, રાગ-દ્રેષ-વિનાના જે બુદ્ધિમાન લોકો જ્ઞાનરૂપી વહાણ લઈને ફરશે, તેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જશે. જે પુરુષ તમારા જેવી બુદ્ધિવાળો, સમ-દષ્ટિવાળો, સુજન અને સદ્વિચારવાળો હોય, તે પુરુષ મારા કહેલા જ્ઞાન સબધી વિચારોને યોગ્ય છે. તમે બહારથી લોકોના વ્યવહારને અનુસરો અને અંદરથી સઘળી તબીબીઓનો ત્યાગ કરીને રહેના જીવનપર્યંત રાગ-દ્રેષ વગરની વૃત્તિથી રહો. જેમ બીજા ગુણવાન પુરુષો પરમ શાંતિ પામ્યા છે, તેમ તમે પરમ શાંતિ પામો. જેઓ ગિયાળવાંની પેઠે સ્વાર્થ સાધવાના હડાપણથી બીજાઓને ઠગનારા છે અને જેઓ બાળકની પેઠે ઇચ્છનામાં આવે એવું આચરણ કરનારા છે, તેમનો મનમાં વિચાર જ કરવો નહિ. જે પુરુષ શુદ્ધ સાત્ત્વિક જન્મેવાળા જીવનમુક્તના ખરેખરા સ્વભાવોને સંપાદન કરે છે, તે જીવનમુક્ત-પણાને પામે છે અને ફરીવાર જન્મ ધારણ કરતો નથી. તેનું આ શરીર છેલ્લું જ છે. પુરુષ પોતે બીજા જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય, છતાં તે સર્વેદો જે જાતિના ગુણોનું સેવન કરે છે, તે જાતિને તે ક્ષણભાવમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે રાજસ કે તામસ જાતિવાળો હોય તો પણ સાત્ત્વિક જાતિવાળાઓના ગુણોનું જે સર્વેદો સેવન કરે છે, તો તે સાત્ત્વિક થઈ જાય છે. જે કે કમેની વથ રહેનારાં મનુષ્યો સઘળા પૂર્વજન્મના સંકારોને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ મોક્ષ પામવાનો પુરુષાર્થ કરવાનું મૂકી દેવું નહિ; કમકે મોટા મોટા ગજાઓનાં સેન્યો પણ પુરુષાર્થથી જિતાય છે. જેમ બિચારી ગાયને કાઢવામાંથી કાઢવામાં

આવે છે, તેમ તમે ગુણવાળી કે રજોગુણવાળી બીજા જાતિમાં જન્મ આવ્યો હોય, તો પણ ધીર-જ રાખીને, બુદ્ધિને વિપયોરૂપી કાઢવામાંથી કાઢવી. સત્પુરુષો પોતાના વિવેકને લીધે સાત્ત્વિક જાતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. હે રામ! ચિત્તરૂપી સ્ફટિક-મંથિમાં, જેવો રંગ લગાવીએ તેવો રંગ લાગી જાય છે. એટલા માટે પુરુષાર્થ કરવો સફળ જ છે. અતિ ઉત્તમ ગુણોનું ધારણ કરનારા મુશુક્ષુ પુરુષો પુરુષાર્થથી જ જીવનમુક્તપણાને મેળવીને છેલ્લા શરીરવાળા થયા છે. પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં કે સ્વર્ગલોકમાં એવું કંઈ પણ નથી કે જે ગુણવાન પુરુષ પુરુષાર્થથી ન મેળવી શકે. પ્રહ્લદચર્ય, ધીરજ અને વૈરાગ્યરૂપી બળનો વેગ, એ સર્વને યુક્તિથી ગોઠવ્યા વિના તમે ધારેલું પામી શકશો નહિ. હે રામ! સત્ગુણને વધારવાના ઉપાયોમાં એકાગ્રતાવાળી બુદ્ધિ વડે, તમે આ અત્યંત હિતરૂપ એવા આત્મેજ્ઞાનને સ્થિર કરીને, શોકરહિત થાઓ. તમારી પદ્ધતિને અનુસરવાથી બીજા અધિકારી લોકો પણ શોકરહિત થશે તથા મુક્ત થશે. હે રામ! તમને વિવેકના મોટા મહિમાવાળો અને વિસ્તાર પામેલા સઘળા સહ-ગુણોથી શોભતો આ છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તેમાં તમે જીવનમુક્તની પદ્ધતિમાં સ્થિતિ કરો. આ સંસારના સગરપ મોહથી યથેક્ષી ચિંતા, તમારા મનમાં સ્થિતિ કરે નહિ. ૩૧

પાશ્ચાત્યજન્મનિ નિવેકમદ્દામહિમ્ના યુક્તે
ત્વયિ પ્રસૂતસર્વગુણામિરામે । સત્ત્વસ્થકર્મણિ પદં
કુરુ રામમદ્ર મૈષા કરોતુ મવસંગમિમોહચિંતા ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-
પ્રકરણનો 'પૌરુષપ્રશંસા' એ ના-
મનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

સ્થિતિ-પ્રકરણ સમાપ્ત

स्थिति-प्रकरण समाप्त

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

५-उपशम-प्रकरण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

॥ આદિકવિ શ્રીવાલ્મીકિમુનિપ્રણીત ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૫-ઉપશમ-પ્રકરણ

ઠસર્ગ ૧ લો*

મધ્યાહ્નનો શંખનાદ અને આહ્નિકવર્ણન
વસિષ્ઠ ઉવાચ-અથ સ્થિતિપ્રકરણાદનંતરમિદં શૃણુ ।

ઉપશમપ્રકરણં જ્ઞાતં નિર્વાણકારિં યત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! હવે સ્થિતિ-પ્રકરણ પછીનું આ ઉપશમ-પ્રકરણ સાંભળો, જે બાણવાથી મુક્તિ આપનારું છે.*

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-વસિષ્ઠમુનિ જે પ્રમાણે પરમ સુખ આપનારો ઉપદેશનો પ્રવાહ ચલાવતા હતા, ત્યારે શરદઋતુમાં ચળકતા તારાઓવાળા આકાશની જેમ સઘળી સભા નિદ્રા થઈ ગઈ હતી.** જેમ વાયુ વિનાના કમળવનમાં કમળો સ્થિર દેખાય, તેમ સભાની અંદર સઘળા રાજાઓ શ્રવણની ઇચ્છાથી મૌન ધારણ કરીને સ્થિર થયેલા દેખાતા

* આ પહેલા સર્ગમાં મધ્યાહ્નનો શંખનાદ સાંભળી, વસિષ્ઠે સધ્યા આદિ આહ્નિક કર્મ કર્યાં અને રાત્રિએ વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠની સાથે રહ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

હતા.^૩ જમના મહત્ત્વ તથા મોહત્ત્વ બળ સારી રીતે ઝાણું થઈ ગયું હતું, એવી ચામર દોળનારી મુંદરીઓ બાંધે લાંબા સમય બેગણ થયેલી હોય, તેમ અંતઃકરણમાં વધારે વધારે શાંતિ પામતી જતી હતી.^૪ જમ પક્ષીઓ પોતાનો ફડ-ફડાટ છોડી દઈને, વૃક્ષોમાં ગુપ્તગુપ્ત રહે છે, તેમ એ મુંદરીઓના હસ્તરૂપી કમળોમાં રહેલા ચામરરૂપી હંસો, પોતાના ચલનના શબ્દોને તણ દઈને બાંધે અવશમાં એકાગ્રતાથી ગુપ્તગુપ્ત થઈ રહ્યા હોય એવા લાગતા હતા.^૫ વિચારની પદ્ધતિને બાંધનારા રાજાઓ, પોતપોતાનાં નાકની અણીઓ ઉપર તજની આંગળીની અણીઓ ધરીને, જ્ઞાનના વિષયનો વિચાર કરતા હતા.^૬ જમ સૂર્યનો ઉદય થતાં આકાશ અંધકારને છોડી દે છે, તેમ ઉપદેશનો ઉદય થતાં રામે અજ્ઞાન છોડી દીધું હતું અને તે પ્રભાતકાળના કમળની જમ પ્રકૃતિલત થયા હતા.^૭ જમ મોર વૃદ્ધિથી ભીંજાઈને મેઘની ગર્જના સાંભળ્યા કરે છે, તેમ દશરથરાજ પ્રેમથી ભીંજાઈને વસિષ્ઠમુનિની વાતો સાંભળતા હતા.^૮ 'સારણુ' નામનો મંત્રી વાંદરા જેવા પોતાના ચંચળ મનને, ચતુર્ધર્મ સર્વ ભોગોમાંથી પાછું વાળીને ઉપદેશનું શ્રવણ કરતો હતો.^૯ ચંદ્રની કળા જેવા નિર્મળ અને વિચારની પદ્ધતિમાં ભારે વિચક્ષણતા ધરાવનારા લક્ષ્મણજી, વસિષ્ઠનાં વચનોથી આત્મતત્ત્વ પોતાના બાણનામાં આવતાં, હૃદયમાં તેનો અનુભવ કરવા લાગ્યા હતા.^{૧૦} શત્રુઓને હણનારા શત્રુમૃતિયથી પૂર્ણ થઈને તથા અત્યંત આનંદ પામીને પૂર્ણિમાના ચંદ્રજેવા શોભતા હતા.^{૧૧} 'સુમિત્ર' નામનો મંત્રી ઘણી ખટપટોના અભ્યાસવાળું પોતાનું મન ઉપદેશના બળથી પોતાને વશ થતાં, પ્રભાતકાળના કમળની પેઠે પ્રકૃતિલત હૃદયવાળો થઈ ગયો હતો.^{૧૨} તે સભામાં બેઠેલા બીજા લોકો, મુનિઓ તથા બીજા રાજાઓ પણ પોતાનાં ચિત્તરૂપી રત્નો સારી પેઠે ધોવાયાને લીધે પ્રકૃ-

તિલત જેવા થઈ ગયા હતા.^{૧૩} આ સમયમાં મધ્યાહ્નકાળ થતાં, તે સમયને સૂચવનારા શબ્દો ને સઘળી દિશાઓને પૂરનારા અને પ્રલયકાળ વાદળોમાં તથા સમુદ્રોની ગર્જના જેવો ગંભીર પ્રબળ શબ્દ ઊઠ્યો.^{૧૪} મેઘના નાદથી ડાય પક્ષીના શબ્દો જમ ઢંકાઈ બંધ છે, તેમ રાખોના મોટા નાદથી વસિષ્ઠમુનિની વાણી ઢંકાઈ ગઈ.^{૧૫} પછી વસિષ્ઠમુનિએ સભામાં પોતનાં વ્યાખ્યાનને બંધ પાડ્યું. પોતાના ગુણ ચમત્કારની બીજાઓનાં મનમાં છાપ ન પડે એવા સમયમાં કયો મહાત્મા પુરુષ પોતાના ગુણને પ્રકટ કરે ?^{૧૬} મધ્યાહ્નકાળનો શંખનાદ સાંભળી, જરા વાર વિસામો લઈને વસિષ્ઠમુનિએ મોટાલાહલ શાંત થયા પછી રામચંદ્રજીને કહ્યું 'હે રામ ! હે શત્રુઓનું મર્દન કરનારા ! આજ આટલે સુધી જ વ્યાખ્યાન કહેવાનું હતું, તે તમને કહ્યું. હવે બીજું જ કહેવાનું છે તે સવ કહીશ.^{૧૭,૧૮} મધ્યાહ્નકાળમાં બ્રાહ્મણોને સ્નાન સંધ્યાદિક જ કર્મો શાસ્ત્રના નિયમથી પ્રાપ્ત તેમાં સમય ગુમાવવો યોગ્ય નથી, એટલા માટે રામે પણ આ સમયમાં તે કર્મો કરવાં છે.^{૧૯} સદાચારમાં વિચક્ષણ રામ ! તમે પણ ઊઠો ૨ આચારથી પ્રાપ્ત થયેલી તે સ્નાન, દાન ત દેવાચર્ય આદિ શુભ ક્રિયાઓ કરો.^{૨૦} પ્રમાણે વસિષ્ઠમુનિ બોલ્યા, એટલે જમ સૂર્યના ચણ ચંદ્રની સાથે તથા નક્ષત્રોની સાથે ઉદયગળના ચિખરમાંથી જોડે, તેમ મહારાજ દશ વસિષ્ઠમુનિની સાથે તથા બીજા સભાસદોની સભામાંથી ઊઠ્યા.^{૨૧} આમ તેઓ ઊઠ્યા, એ જમ નેત્રો સરખા બ્રમરોવાળી કમ્બલિની, મંદ નનો સ્પર્શ થવાથી ચક્ષુચમ્પાન થાય, તેમ બ્રમરખાં નેત્રોવાળી તે સઘળી સભા સમય થવાથી ઊઠવા માટે ચક્ષુચમ્પાન થઈ. જમ ચંદ્રોનાં મંડળથી શોભતી હાથીઓની રે અસ્તાચળમાંથી જોડે, તેમ પુષ્પોના મુદ્રોના

ઊડતા ભ્રમરોનાં મંડળથી શોભી રહેલી એ પ્રભા એ સ્થાનમાંથી ઊઠી.^{૨૨,૨૩} ઊડવાના સં-
ભ્રમને લીધે પરસ્પરનાં અંગે ભીંસાયાં, તેથી
માનુષ્યો ધસાયા અને માણિક્યોની કાન્તિ
યારે બાજુ ફેલાઈ રહી. આથી ત્યાં રાતાં
શદ્ધાંવાળા સંધ્યાકાળના જવો દેખાવ થઈ
રહો.^{૨૪} ત્યાં પુષ્પોના આભૂષણોમાંથી નીકળીને
મમવા લાગેલા ભ્રમરો શું જરવ મચાવી રહ્યા
અને મુકુટોમાં જડેલા મોટા પ્રકાશવાળાં રત્નોની
મહાથી સર્વનાં વસ્ત્રો ઇન્દ્રધનુષ જવાં વિચિત્ર
ગોવાળાં દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૫} જમ લતાઓનાં
સંદર્શિમાં સુંદર મંજરીઓવાળી વનોની
સ્તિ પોતામાં રહેલા મોટા મોટા હાથીઓના
મંડળના ઊડવાના સંભ્રમથી શોભે, તેમ સ્ત્રીઓ-
ના હસ્તોમાં શોભતા સુંદર ચામરોવાળી એ
પ્રભા મોટા મોટા સભાસદોના ઊડવાના સંભ્ર-
મથી શોભવા લાગી. કડાંઓની ચળકતી કાન્તિ-
ઓથી સભાસદોનાં વસ્ત્રો પરસ્પર રાતાં થઈ
ગયાં હતાં, તેથી એ સભા પવનથી ઊડેલાં પુષ્પો-
વાળી મંદારની વનરાજીની જમ શોભતી હતી.
પ્રથમી દિશાઓમાં હિમકણુ જેવી કપૂરની કણી-
ઓ ઘાટી રીતે ફેલાઈ હતી, તેથી એ સભા
જણે ઘોળાં વાદળોવાળી શરદઋતુ સર્વત્ર ફેલા-
યેલી હોય એવી જણાતી હતી.^{૨૬-૨૮} સભાસ-
દોના મુકુટોમાં જડેલા ચક્રચકિત ઇન્દ્રનીલમણિ-
ઓની કાન્તિથી આકાશભાગ શ્યામ થઈ ગયો
હતો અને સઘળાં કાર્યો સમેટાઈ ગયાં હતાં;
તેથી તે સભા પ્રકૃતિવત નીલકમળોવાળા અને
જમાં સઘળાં કાર્યો આટોપી લેવામાં આવે છે,
એવા સંધ્યાકાળ જેવી જણાતી હતી.^{૨૯} રત્નોનાં
કેરણોથી વ્યાપ્ત થયેલાં મુખોવાળી અને સારસ-
સક્ષીઓના જેવા સ્ત્રીઓનાં નૂપૂરોના ચમ્પેદાવાળી
એ સભા, ત્યારે જળથી વ્યાપ્ત થયેલાં કમળોવાળી
અને ભ્રમરોના શું જરોવાળી કમસિતીની જમ
શોભતી હતી.^{૩૦} સંકટો રાજઓના ઊડવાના

સંભ્રમોથી વ્યાકુળ થયેલી એ મોટી સભા, અનેક
પ્રાણીઓના સંભ્રમથી વ્યાકુળ થયેલી નવી સૃષ્ટિ-
ની જમ ઊઠી હતી. જમ રત્નોની પ્રભા વડે ઇન્દ્ર-
ધનુષ જેવા કરેલા તરંગો સમુદ્રમાંથી નીકળે,
તેમ રત્નોના જુદા જુદા રંગના પ્રકાશોએ ઇન્દ્ર-
ધનુષ જેવા કરેલા તે રાજઓ, દશરથરાજને:
પ્રણામ કરીને, રાજમંદિરમાંથી નીકળ્યા.^{૩૧,૩૨}
ઉપદેશના રસને જાણવામાં બહુ વિચક્ષણતાવાળા
સુમત્ર અને બીજા મંત્રીઓ વસિષ્ઠમુનિને તથા
દશરથરાજને પ્રણામ કરીને નાહવાને માટે ગયા.
વામદેવ આદિ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ દેવતાએક
ઋષિઓ વસિષ્ઠને અચ્છા કરીને, રાજની આજ્ઞા
લેવા માટે ઊભા રહ્યા.^{૩૩,૩૪} શત્રુદમન દશરથ-
રાજ એ મુનિવૃંદને સત્કાર કર્યો અને પછી
તેમની આજ્ઞા લઇને તે પોતાનાં નિયમિત કાર્યો
કરવાને માટે ત્યાંથી પધારી ગયા.^{૩૫} સવારે
વહેલા આવવાનો નિશ્ચય કરીને વનવાસીઓ
વનમાં ગયા, આકાશનિવાસીઓ આકાશમાં ગયા
અને નગરજનો નગરમાં ગયા.^{૩૬} દશરથરાજએ
અને વસિષ્ઠમુનિએ પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના કરવાને
લીધે, મહાત્મા વિશ્વામિત્રમુનિએ તો વસિષ્ઠના
ધરમાં જ રાત્રિ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^{૩૭}
જમ દેવતાઓ વડે અનુસરાતા બ્રહ્મા બ્રહ્મલોક-
માં પધારે, તેમ શ્રીમાન વસિષ્ઠમુનિ પોતાના
આશ્રમમાં પધાર્યા. મોટા મોટા બ્રાહ્મણ, રાજ-
ઓ, મુનિઓ તથા દશરથરાજના રામ આદિ
સઘળા કુમારો તેમની પાછળ ચાલ્યા આવતા
હતા અને સર્વ લોકો તેમને પ્રણામ કરતા
હતા.^{૩૮,૩૯} પછી ત્યાં આવી વસિષ્ઠમુનિએ, ચર-
ણની સમીપમાં પ્રણામ કરતા રામ આદિ સઘળા
રાજકુમારોને ત્યાંથી પાછા વિદાય કર્યા.^{૪૦} હઠાર
ધેયવાળા વસિષ્ઠમુનિએ ઉત્તમ ગુણોવાળા દેવ-
લોકોને, મનુષ્ય લોકોને તથા નાગલોકોને અનુ-
ક્રમે ત્યાંથી વિદાય કર્યા. પછી પોતાના ધરમાં
પ્રવેશ કરીને, તેમણે બ્રાહ્મણોએ અવરથ કરવા

યોગ્ય એવી નિત્યની દૈનિક ક્રિયા કરી. ^{૪૧}

નમશ્ચરાન્ધરાણિચરાનધશ્ચરાન્વિસૃજ્ય સંસ્તુ-
તગુણમોચરાંશ્ચ તાન્ । યથાક્રમં સ્વગૃહમુદાર-
સત્ત્વવાંશ્ચકાર તાં દ્વિજજનવાસરક્રિયામ્ ॥૪૧॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો 'આહ્નિકવર્ણન' એ નામ-
નો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨ જો * ~*~

રામચંદ્રજીએ રાત્રિમાં કરેલો વિચાર .

॥ શ્રીવાલ્મીકિસ્વાચ ॥

તે સમેત્ય ગૃહં ગત્વા રાજપુત્રાઃ શશિત્વિષઃ ।

ચક્રુઃ સર્વમશેષેણ સ્વસન્નસુ દિનક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—ચંદ્રના જવી કાન્તિવાળા
એ રાજકુમારો એક સાથે થઈને ઘેર ગયા અને
ત્યાં પોતપોતાનાં ધરોમાં અનુક્રમથી સઘણું
નિત્યકર્મ કર્યું. ^૧ વસિષ્ઠે, રામચંદ્રજીએ, રાજ-
જ્યોએ, મુનિજ્યોએ અને બીજા બ્રાહ્મણોએ પણ
પોતપોતાનાં ધરોમાં તથા ધરોની બહાર પણ
આ પ્રમાણે પોતાનાં કાર્યો કર્યા. ^૨ તેમણે કમ-
ળોથી, કલ્હારોથી, કુસુદોથી, ઉત્પલોથી, ચક્રવાક-
પક્ષીઓથી, હંસોથી તથા સારસોથી મનનું
આકર્ષણ કરનારાં જળાશયોમાં સ્નાન કર્યા. ^૩
તેમણે બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં, પૃથ્વીનાં, તલનાં,
સુવર્ણનાં, શયનોનાં, આસનોનાં પાત્રોનાં અને
વસ્ત્રોનાં દાન દીધાં. ^૪ તેમણે સુવર્ણોથી તથા રત્નો-
થી વિચિત્રતાવાળાં દેવાલયોમાં અને પોતાનાં
ધરોમાં વિષ્ણુ, શિવ, અગ્નિ અને સૂર્ય ઇત્યાદિક
દેવતાઓનાં પૂજન કર્યા. ^૫ પછી તેમણે પુત્રો,
પૌત્રો, સંબંધીઓ જાતિઓ, બંધુઓ અને મિત્રો
—એ સર્વની સાથે યોગ્ય રીતે સુંદર ભોજન

* આ બીજા સર્વમાં આહ્નિકની ક્રિયા, રામચંદ્ર-
જીએ કરેલો વિચાર અને સાંભળેલા વિચારમાં સ્થિર-
તાને માટે કરેલી શુદ્ધિની પ્રાર્થના એટલા વિષયો
કહેવામાં આવશે.

કર્યા. ^૬ એ નગરમાં સભાસદો એટલી ક્રિયાઓને
પહોંચ્યા, તેટલામાં દિવસ દેવળ આઠમા ભાગે જ
ખાટી રહ્યો. આથી તે ગ્રંથો અને જોતાં ગમે
નહિ એવા થયો. હવે તેમણે સાયંકાળ સુધીમાં
જે જે કાર્યો કરવાં જોઈએ તે તે કાર્યો કર્યા; તે-
લામાં તો સૂર્ય પોતાનાં કિરણોની સાથે અસ્ત
પામ્યો. ^૭ સૂર્ય અસ્ત પામતાં, સર્વ લોકોએ
સંધ્યાવંદન કર્યાં, અધર્મર્ષણ મંત્રોના સારી
રીતે જપ કર્યા, પવિત્ર સ્તોત્રોના પાઠ કર્યા અને
મનોહર ગાથાઓનાં ગાયન કર્યા. ^૮ પછી જમ
પૂર્વદિશાના તાપને હરનારી ચાંદની સમુદ્રમાંથી
ઉદય પામે છે, તેમ સ્ત્રીઓના શોકને હરનારી
રાત્રિ સાયંકાળમાંથી ઉદય પામી. ^૯ પછી ચુ-
વંશી રાજકુમારો ધીરે ધીરે શયનોમાં પોચ્યા.
તે શયનોમાં પુષ્પો પિછાવ્યાં હતાં, કપૂરનાં ચૂર્ણો
ભભરાવ્યાં હતાં અને તે લાંબાં થયેલાં ચંદ્રનું
કિરણોની જમ રમણીય હતાં. ^{૧૦} એક રાત્રિ
સિવાય બીજા લોકોને તે સુંદર રાત્રિ તે તે નિદ્ર
આદિ વ્યવહારો કરવાથી બે ધડીની પેઠે વહ
ગઈ. ^{૧૧} જમ હાથીનું બચ્ચું પોતાની માતાનું
ચિંતવન કરતું રહે, તેમ રામ તો વસિષ્ઠમુનિનું
તે મધુર અને ઉદાર વચનોની પંક્તિનું નીરું
પ્રમાણે ચિંતવન કરતા જ શયનમાં બેઠા રહ્યા. ^{૧૨}
'આ સંસારનું ભ્રમણુ એવામાં આવે છે એ તે
શું? આ સઘળા લોકો દેમ થયા છે? વિચિત્ર
પ્રાણીઓ જન્મ—મરણુ દેમ પામ્યા કરે છે? ^{૧૩}
મનનું રૂપ કયું છે? મન શી રીતે શાંત થાય?
આ માયા સાથી ભઠી છે તથા તે દેમ બંધ પડે
છે? ^{૧૪} માયાની નિવૃત્તિ થાય તો તેથી શો લાભ
છે અથવા શી અડચણ છે? વ્યાપક આત્મામાં
આ જગતરૂપી સંકોચ દેમ આવ્યો? ^{૧૫} મહા-
ત્મા વસિષ્ઠમુનિએ મનના ક્ષય વિષે, ઇન્દ્રિયોને
છતવા વિષે અને આત્મા વિષે શું કહ્યું હતું? ^{૧૬}
આત્મા જ જીવ, ચિત્ત, મન તથા માયા આદિ
વિસ્તારવાળાં રૂપોથી આ ખોટા સંસારને બનાવે

છે.^{૧૮} ક્ષણ સંકલ્પરૂપી તાંતણાથી જ બંધાયેલા
એ ચિત્ત આદિ પદાર્થો ક્ષય પામે તો જ દુઃખ-
ની શાંતિ થાય, પણ એમનો સારી પેઠે ક્ષય કર-
વાને મારે શો ઉપાય કરવો?^{૧૯} જમ હંસ પાણી-
માંથી દૂધને પાછું વાળી લે છે, તેમ હંસ ભોગો-
રૂપી વાદળોમાંની પંક્તિમાં કરનારી આ બુદ્ધિ-
રૂપી ખગલીને એ ભોગોમાંથી શી રીતે પાછી
વાળે?^{૨૦} ભોગો છોડી શકાતા નથી અને તેમને
છોડ્યા વિના હું વિપત્તિઓને મટાડવામાં
સમર્થ થાઉં એમ નથી. અહો ! આ તો
મહાસંકટ આવી પડ્યું છે.^{૨૧} મારે બ્રહ્મને પામ-
વાનું છે. તે બ્રહ્મ મનનો ક્ષય થવાથી જ મળે
એમ છે. પણ એ મન તો વિષયોમાં લાગતારું
છે. જમ મૂર્ખતાને લીધે ખાળકને પિયાર કરતાં
પણ પહાડ વધારે દઢ થઈ પડે છે, તેમ અજ્ઞા-
નને લીધે એ મન પહાડ કરતાં પણ દઢ થઈ
પડ્યું છે.^{૨૨} જમ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમને
પામ્યા પછી કાઠનું સ્મરણ કરતી નથી, તેમ
મારી બુદ્ધિ સંસારના સંબ્રમને છોડી દઈને
પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે બીજા કાઠનું
પણ સ્મરણ કરશે નહિ.^{૨૩} સધળા વેગોને તથા
વિષયો સખધી સધળાં કૌતુકોને છોડી દઈને
મારું પવિત્ર મન નિર્દોષ આત્મપદમાં ક્યારે
વિશ્રાંતિ લેશે?^{૨૪} જીવન્મુક્તિનું પદ સધળી
કળાઓથી સંપૂર્ણ એવા ચંદ્રમા કરતાં પણ
વધારે શીતળ છે. તેમાં અત્યંત દઢ સ્થિતિ
પામીને હું ક્યારે જગતમાં ફરીશ?^{૨૫} જમ
તરંગ પોતાના કલ્પિત રૂપને છોડી દઈ જળમાં
લીન થઈને શાંત થાય છે, તેમ મારું મન
પોતાના કલ્પિત રૂપને છોડી દઈ આત્મામાં
લીન થઈને ક્યારે શાંત થશે?^{૨૬} તૃષ્ણારૂપી
તરંગોએ વ્યાકુળ કરેલા અને આશાઓરૂપી
મગરોના સમૂહવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રને તરીને
હું ક્યારે સંતાપથી રહિત થઈશ?^{૨૭} આત્મ-
જ્ઞાનમાં વિચક્ષણતા પામીને, અને સર્વમાં બ્રહ્મ-

દષ્ટિ રાખીને, ઉપમશથી શુદ્ધપણવાળી જીવ-
ન્મુક્તની સ્થિતિમાં મને ક્યારે શો કરહિતપણે
રહેવાનું મળશે?^{૨૮} સધળાં અંગોને તપાવનારો
અને સધળી ધાતુઓમાં (રુધિર આદિ ધાતુ-
ઓમાં અને સુવર્ણ આદિ ધાતુઓમાં) લાગુ
થવાથી ભારે ત્રાસ આપનારો આ મોહરૂપી
જીજ્ઞૈશ્વર ક્યારે નાશ પામશે?^{૨૯} મારું મન
વાયુ વગરના સ્થળમાં રહેલા દીવાની શિખાની
પેઠે બ્રમણને તજી દઈને અને અત્યંત પ્રકાશમય
થઈને, ક્યારે સ્થિરતા પામશે?^{૩૦} જમ ગરુડ
પક્ષીઓ સમુદ્રોને લીલામાત્રમાં તરી જાય છે,
તેમ હુદય ત્રિપથોથી શરીરને ખાળનારી મારી
દ્યુતિરે ક્યારે હું ઓને લીલામાત્રમાં તરી જશે ?
જમ શરદઋતુમાં કાળો મેઘ નષ્ટ થઈ જાય છે,
તેમ 'આ દેહ' હું છું, હું રડું છું અને હું
મૃદ છું' એવા પ્રકારનો આ વ્યર્થ બ્રમ ક્યારે
નાશ પામશે?^{૩૧,૩૨} જ આત્મપદ મળવાથી બુદ્ધિ
સ્વર્ગ આદિનાં સુખોને તરણાં જવાં તુરં છોડી
છે, તે પદની હું માગણી કરું છું. મને એ પદ
ક્યારે મળશે ? હે મન ! સંસારમાં રાગ વિનાના
વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓએ નિર્મળ બ્રહ્મવિદ્યા
સંબંધી કહેલા વિચારો તારામાં સ્થિતિ કરશે
કે ? એ તું મને કહે.^{૩૩,૩૪} હે ચિત્ત ! હું ફરી વાર
હુન્મેરૂપી અજગરોના ઝપાટામાં આવીને 'હાય
બાપ, હાય મા અને હાય દીકરા !' ઇત્યાદિ
વિલાપોનું પાત્ર ન બનું તો ઠીક^{૩૫} હે
બહેન* બુદ્ધિ ! હું તારો ભાઈ છું. તું મારી
આ માગણીને તુરત પૂરી કર. તું વસિષ્ઠ મુનિનાં
વચનોનો વિચાર કર, એટલે આપણે હુન્મે-
માંથી છૂટી જઈએ.^{૩૬} હે દીકરી* સુબુદ્ધિ ! હું
તારા પગમાં પડીને હું પ્રાર્થના કરું છું કે

સંસારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય એવી પૂર્ણતારૂપ સંપત્તિ અર્થે સ્થિર થા. ^{૩૭} હે સુષુપ્તિ ! વસિષ્ઠ મુનિએ પ્રથમ વૈરાગ્યનાં વચનો કહ્યાં, તે પછી સુમુક્ષુજનનો વ્યવહાર કહ્યો, તે પછી જગતની ઉત્પત્તિઓનો ક્રમ કહ્યો અને તે પછી દૃષ્ટાંતોથી સુંદર લાગે એવું, તથા બ્રહ્મવિદ્યાવાળાં આપ્ત્તાનોથી તુરત સમજાય એવું સઘળું સ્થિતિપ્રકરણ કહ્યું. તું તેનું સંપૂર્ણ રીતે સ્મરણ કર. ^{૩૮, ૩૯} જે વસ્તુનો મને સારી પેઠે સેકડો વાર વિચાર કરી મૂક્યો હોય, તે વસ્તુને જ બુદ્ધિ સ્વીકારે નહિ તો સઘળો વિચાર શરદઋતુનાં વાદળોની પેઠે નિષ્ફળ જ થાય છે. આથી સઘળાં કાર્યોમાં બુદ્ધિ જ મુખ્ય છે. ^{૪૦}

કૃતમતિશતશો વિચારિતં યદ્વાદિ તદુપૈતિ
ન માનસસ્ય બુદ્ધિઃ । મરવતિ તદફલં શરદ્ઘનામં
સતતમતો મતિરેવ કાર્યસારઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો ‘ઉપદેશાનુવર્ણન’ એ નામ-
નો સર્ગ ૨ નો સમાપ્ત

~~~~~
સર્ગ ૩ જો*~~~~~

વસિષ્ઠાદિ સર્વેનું સલાસ્થાનમાં આગમન
॥ શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ ॥

તત્સર્વં પ્રાયયા તત્ર તત્પરોદારચિત્તયા ।

સા વ્યતીયાય રજની પદ્મસ્પર્શકાક્ષિણઃ ॥૧॥

વાલ્મીકિએ બોલ્યા:-જમ કમળને સૂર્યની

ચિંતા કરતાં કરતાં રાત્રિ વ્યતીત થઈ જાય,

તેમ રાત્રને એવા પ્રકારની મોટી વિસ્તીર્ણ ચિંતા

કરતાં કરતાં તે રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ. ^૧ પછી

જાણે દોઢાંએ વાળી નાખ્યા હોય તેમ આકા-

શમાં તારાઓ ઝાંખા પડી ગયા અને દિશાઓ

* આ ત્રીજા સર્ગમાં ચોતાને ઘેર આવેલા રામ આદિ લોકોને સાથે લઈ, વસિષ્ઠમુનિ મનમાં પધાર્યોની અને વ્યાખ્યાનની મળળી સંગઠ યપાતી કથા કહેવામાં આવશે.

અધારાની થોડી થોડી સ્થામતામાં કાંઈક રત શથી મિશ્રિત થઈ ગઈ. ^૨ ત્યારે જમ કમ પદ્માકરમાંથી ઊઠે, તેમ ચંદ્રસરખા મુખવાળા રામચંદ્રજી પ્રભાતકાળનાં વાદળોઓના શબ્દ સાથે શયનમાંથી ઊઠ્યા. ^૩ હવે પ્રાતકાળ કરવાના સ્નાનવિધિને તથા સંધ્યાવંદન આ વિધિને પૂર્ણ કરી, તે જાઈઓની સાથે તર થોડાક પરિવારની સાથે વસિષ્ઠ મુનિને ઘે પધાર્યા. ^૪ ત્યાં બ્રહ્મના નિદિધ્યાસરૂપ સમાધિ ધર ને એકાંતમાં બેઠેલા વસિષ્ઠ મુનિને જોઈને રા ચંદ્રજી માયું નમાવીને દૂરથી જ તેમને પં લાગ્યા. ^૫ વિનયવાળા એ લોકો વસિષ્ઠ મુનિ પ્રણામ કરીને, જ્યાં સુધી અધકાર ટળી જઈ સઘળી દિશાઓ સ્વચ્છ થઈ ત્યાં સુધી એમન આંગણમાં જ ઊભા રહ્યા. ^૬ પછી જમ દેવતાએ બ્રહ્મલોકમાં આવે, તેમ બીજા રાત્રિઓ, રાત્ર કુમારો, ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો પણ વસિ મુનિને ઘેર આવ્યા. ^૭ ત્યાં ઘણાં માણસોથી બધા થયેલું તથા હાથીઓની, ઘોડાઓની અને રથો ની લીકવાણું વસિષ્ઠ મુનિનું ઘર રાત્રદ્વાર જ શોભવા લાગ્યું. ^૮ પછી મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિને જરા વારમાં સમાધિ છોડી દીધી અને વિનય આદિ આચારથી તેમજ પ્રિય વચનો આદિ ઉપચારથી તે લોકોને માન આપ્યું. ^૯ પછી બ્રહ્મ જમ કમળ ઉપર બિરાજ, તેમ શ્રીમાન વસિષ્ઠમુનિ વિદ્યાભિવ્રતી સાથે રથમાં બિરાજ્યા અને બીજા મુનિઓ તેમની પાછળ ચાલ્યા. ^{૧૦} હવે જમ સઘળા દેવતાઓથી વીંટાયેલા બ્રહ્મા ઇન્દ્રને ઘેર પધારે, તેમ મોટા સૈન્યથી વીંટાયેલા મુનિ દશરથરાજને ઘેર પધાર્યા. ^{૧૧} જમ હસોના ટોળાંથી વીંટાયેલો રાજહંસ કમલિનીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ લોકોથી વીંટાયેલા વસિષ્ઠમુનિએ નમ્ર માણસોવાળી દશરાજની રમણીય સભામાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૧૨} ત્યારે મહાવીર દશરથરાજ તુરત સિંહાસન ઉપરથી ઊઠીને ત્રણ પગલાં તેમની સાથે

આળ્યા. પછી દશરથ આદિ રાજાઓ, વસિષ્ઠ આદિ મુનિઓ, ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, સુમંત્ર આદિ મંત્રીઓ, સૌમ્ય આદિ વિદ્વાનો, રામ આદિ રાજકુમારો, શુભ આદિ મંત્રીપુત્રો, પ્રતિ-
ધિ આદિ રાજ્યનાં માણસો, સુદોન આદિ ઠિયાઓ, માલવ આદિ રાજ્યના સેવકો અને
બીજા પશુ કેટલાએક સદ્ગૃહસ્થો સભામાં યોગ્ય
તે બેઠા. ^{૧૭-૧૯} આમ સર્વે લોકો પોતપોતાનાં
સભામાં બેઠા અને તે સઘળાઓની દૃષ્ટિએ
સિદ્ધ મુનિના મુખ ઉપર લાગી. ^{૧૭} હવે સભાને
લાહલ શાંત થઈ ગયો, બંદીઓ ચૂપ થઈ ગયા,
તે આરામ મળવા આદિની પરસ્પરને પૂછવા-
ની સઘળી વાતો પુછાઈ રહી અને સઘળી સભા
શાંત થઈ ગઈ. ^{૧૮} ત્યાં પવનની સુંદર લહેરો
લાવા લાગી અને પવનને લીધે કમળોના
ભોમાંથી નીકળતા પરાગો જીડીજીડીને લોકો-
ની પહેરેલી મોતીની માળાઓની ઉપર પડવા
લાગ્યા. ^{૧૯} ત્યારે ચારે બાજુ ગોઠવનામાં આવેલા
ધોના મોટા મોટા હીડોળાઓમાંથી બારે
ગંધ લઈને મીઠો મીઠો પવન વાવા લાગ્યો. ^{૨૦}
તાં પુષ્પોથી બિછાવેલી ભૂમિકાઓના કામળ
રૂપાઓમાં રાખેલા પલંગો ઉપર બેસીને સઘળી
સ્ત્રીઓ બેવા લાગી. ^{૨૧} જળિયાંઓમાં આવેલાં
સૂર્યનાં કિરણોના પ્રતિબિંબથી ચપળ થતાં
ત્રોવાળી, રત્નોના પ્રકાશો પડવાથી કામળ રીતે
રંગળાં લાગતાં શરીરોવાળી અને ઘોળા ચામ-
ને ધારણ કરનારી ચપળ સ્ત્રીઓ, ત્યાં કાંઈ પણ
પળતા નહિ કરતાં ગુપ્તચુપ થઈને જાણી રહી.
માતીઓમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં સૂર્યનાં રાતાં
કિરણોએ કરીને આંગણોમાં બિછાવેલો પુષ્પો-
ના સમૂહ પણ રંગાઈ ગયો હતો. આથી ભમ-
રો તો બ્રાંતિથી પ્રભાતકાળના તડકાના
બેંબરૂપ સમજતા હતા અને તેના ઉપર આવતા
હોતા. જમ આકાશમાં કાળાં વાદળોએ ભરે,
મ તે ભરારોએ ઉપર ને ઉપર ભમવા લાગ્યા.

પુણ્યોના પ્રભાવને લીધે વસિષ્ઠમુનિના મુખથી જે
ઉપદેશ સાંભળવામાં આવ્યો હતો, તેનો હૃદયમાં
વિસ્તાર થતાં સઘળા સન્મન સભાસદો આશ્ચર્ય-
પૂર્વક પોતાના મનમાં જાહેરાઈ રહ્યા અને તેઓ
પરસ્પરમાં ઘણા ઘણા ચુણવાળી, કામળ પદો-
વાળી તેમજ કામળ અક્ષરોવાળી મધુર મધુર
વાતો કરવા લાગ્યા. ^{૨૨-૨૪} દિશાઓમાંથી, નગર-
માંથી, આકાશમાંથી અને વનોમાંથી આવતા
સિદ્ધલોકો, વિદ્યાધરલોકો, આર્યલોકો, મુનિ-
ઓ અને બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠમુનિને મૂંગામૂંગા
પ્રણામ કરીને કાંઈ પણ શબ્દ નહિ કરતાં,
સભામાં પેસવા લાગ્યા. સભામાં આવીને જે
મહાત્માઓની સાથે સંબાષણ અવશ્ય કરવું
જોઈએ; તેમની સાથે પણ લોકો અત્યંત મંદ-
સ્વરથી વાતચીત કરવા લાગ્યા. ^{૨૫} પવન પોતે જ
કમળોના પોટાઓ ઉઘાડી નાખ્યા હતા અને
તેમાંથી નીકળતા જમરો, મકરદો તથા પરાગોનાં
રંગે કરીને તે કાંઈક પીળો થઈ ગયો હતો. એ
પવન પોતાના સ્પર્શથી ચંદરવા આદિનાં બાધેલી
નાની નાની ઘંટાઓને બજાવવા લાગ્યો; એટલે
તે ઘંટાઓના રણકારોથી મેડીઓમાં થતાં
પ્રભાત સમયનાં ગાયનો બંધ પડી ગયાં. ^{૨૬} ચંદ-
નના સુગંધી ચૂર્ણથી તથા પુષ્પોના ચપળ પરા-
ગથી મિશ્રિત થયેલા અગરુના અને તગરના
ધૂપનો ધુમાડો ચંદરવામાં બાધેલાં કમળોના
મંદમંદ સુગંધોની સાથે જ્યારે રસભરેલાં પુષ્પો-
ની મોટી મોટી સુગંધી માળાઓવાળા સભાના
આકાશભાગમાં ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે તેની
કાળાશથી જુદા નહિ દેખાતા જમરો કેવળ
પોતાના ગુંજારવથી જ જોળાવા લાગ્યા. ^{૨૭}

અગુરુતગરધૂમે ચંદનામોદમિથ્રે સરસકુસુમ-
દામોદામગંધાંકિતામ્રે । સરતિ સતિ ચિતાનાં-
મોરુહામોદલેશ્વચલકુસુમરજોંકે શન્દવિજ્ઞાતમૃંગમ્
સર્ગ ૩ બે સભાસ

ॐ સર્ગ ૪ થો* ॐ

દશરથરાજાએ વસિષ્ઠકષિનાં
વાક્યોની પ્રશંસા કરી

॥ શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ ॥

મેઘગંભીરયા વાચા વિશ્રવ્થપદસુંદરમ્ ।

इदं दशरथो वाक्यमुवाच मुनिनायकम् ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ યોહ્યા:-આ સમયમાં દશરથ-
રાજાએ મેઘના નાદ જેવી ગંભીર વાણીથી મુનિ-
વર વસિષ્ઠને આ પ્રમાણે વિશ્વાસભરેલાં પદોથી
શોભતું વચન કહ્યું:^૧ 'હે ભગવન! ગઈ કાલના
વ્યાખ્યાનની રચનાથી આપને થયેલો પરિશ્રમ
આપના શરીરમાં તપથી થયેલી કૃશતા કરતાં ય
વધારે હતો. તે તો મટી ગયો છે ને?^૨ ગઈ કાલે
આપે પરમ આનંદ આપનારાં જ પવિત્ર વચનો
કહ્યાં હતાં, તે વડે અમને અમૃતનો વરસાદ
થયાના જેવો સંતોષ મળ્યો છે.^૩ જમ નિર્મળ-
તાવાળાં ચંદ્રનાં અમૃતમય કિરણો અંધકારને
દૂર કરીને બહાર શીતળતા આપે છે, તેમ મહા-
ત્માઓની નિર્મળતાવાળી અમૃતમય વાણીઓ
અજ્ઞાનને દૂર કરીને મનમાં શીતળતા આપે છે.^૪
બ્રહ્મતત્ત્વના વિચારથી ભરેલી મહાત્માઓની
સુંદર વાણીઓ મોહને અત્યંત હરી લે છે અને
અપૂર્વ આનંદ આપે છે. સુજનરૂપી ઉત્તમ વૃક્ષ
છે. તેમાંથી આત્મતત્ત્વરૂપી રત્નનો પ્રકાશ કર-
વામાં મુખ્ય દીવીરૂપ અને રસમય સ્વરૂપવાળી
યુક્તિરૂપી લતા ઉદય પામે છે, તેને સઘળા
લોકોએ વંદન કરવું યોગ્ય છે.^૫ જમ ચંદ્રનાં
કિરણો અંધકારના સમૂહને દૂર કરી નાખે છે,
તેમ સજ્જનોનાં સુંદર વચનો શારીરિક અને
માનસિક એવા સઘળા દોષોને દૂર કરી નાખે
છે.^૬ હે મુનિ! જમ શરદઋતુમાં કાળાં વાદળોંઓ

પાતળાં પડી બચ છે, તેમ આપનાં વચનોથી
અમારાં તૃણા તથા લોભ આદિ સાંસારિક
બંધનો પાતળાં પડી ગયાં છે.^૭ જમ જન્મોં
લોકો પણ સિદ્ધરસરૂપ અંજન મળવાથી દષ્ટિ
પામીને સુવર્ણને જેવા લાગે છે, તેમ જન્મના
અજ્ઞાની અમે પણ આપના ઉપદેશરૂપી અંજન
મળવાથી જ્ઞાનદષ્ટિ પામીને, નિર્દોષ આત્માને
જેવા લાગ્યા છીએ.^૮ અમારા દૃઢ્યરૂપી આકા-
શમાં સંસારની વાસનારૂપી વૃદ્ધિની જે આકા-
શી, તે આપની વાણીરૂપી શરદઋતુ પ્રાપ્ત
થવાને લીધે પાતળી પડવા લાગી હોય એમ
જણાય છે.^૯ હે મુનિ! આપના જેવા મહાત્મા-
ઓની વાણીઓથી જેવો આનંદ મળે, તેવો કરૂપ-
વૃક્ષની મંજરીઓથી કે અમૃતના સમુદ્રની લહે-
રોથી પણ મળે નહિ.^{૧૦} હે રામ! જે દિવસ
મહાત્માઓની સેવામાં બંધ, તે દિવસ જ પ્રકાશ-
વાળો છે. બીજા સઘળા દિવસોને અંધકારથી જ
ઘેરાયેલા સમજવા.^{૧૧} હે કમળપત્રસરખાં નેત્રો-
વાળા રામ! હવે તું પ્રસન્ન થઈને બિરાજ્યા આ
વસિષ્ઠમુનિને સંપૂર્ણ રીતે ચાલતો વિષય પૂછ.^{૧૨}
દશરથરાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સન્મુખ
બેઠેલા ઉદારચિત્ત મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિએ રામને
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૩,૧૪}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રઘુકુળમાં મુખ્ય ચંદ્ર-
રૂપ! હે મહાબુદ્ધિમાન! હે રામ! મારાં કહેલાં
વાક્યોનો અર્થ તમારા સ્મરણમાં છે ને? એ વાક્યો-
ના અર્થનો તમે પૂર્વાપર વિચાર કર્યો છે ને?^{૧૫} હે
રાત્રીઓને હણનારા! સત્ત્વ આદિ ગુણોના ભેદથી
મેં જીવોની જે સર્વ પ્રકારની વિચિત્ર ઉત્પત્તિઓ
કહી, તેમના વિભાગોનું તમને સ્મરણ છે ને?^{૧૬}
બ્રહ્મનું સર્વ જગત્સ્વરૂપણું તથા સર્વ જગતથી
રહિતપણું મેં જે તમને કહ્યું છે, તે તમારા સ્મર-
ણમાં છે ને? તમે તે પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ વિષે
ચોખ્ખી રીતે સમજ્યા છો કે? ^{૧૭} આ અનિર્વચ-
નીય જગત જે રીતે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે, તે તમારા

* આ ચોથા સર્ગમાં રાજાએ વસિષ્ઠના વાક્યોની
પ્રશંસા કર્યાની અને વસિષ્ઠના કહેવાથી રામે પોતાના
જ્ઞાનનો અવુશાદ કરવાની કથા કહેવામાં આવશે.

માં છે ને ? હે સારા ઉપદેશોના મુખ્ય પાત્ર-
રામ ! આ જગત ને પ્રકારે સર્વ શક્તિઓ-
પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રકાર
મેં કહ્યો છે, તેનું તમને સ્મરણ છે ને ?^{૧૮}
તમ બુદ્ધિવાળા ! અવિદ્યાનું વિસ્તીર્ણ રૂપ
ધારી અત વગરનું છે, બ્રહ્મના એક દેશમાં રહેલું
મને જ્ઞાનના બળથી નષ્ટ થઈ બચ એવું છે; તે
મેં તમને ને કહ્યું છે, તેનું તમને સંપૂર્ણ
સ્મરણ છે કે ? જીવ કાંઈ કાંઈ બીજે પદાર્થ
પણ ને ચિત્ત છે તે જ જીવ છે, એ વિષય
શું આદિના વિચારથી મેં પ્રતિપાદિત કરેલો
નું તમને સારી રીતે સ્મરણ છે ને ? હે રામા ગર્હ
ના વિચારનો સઘળો વાક્યાર્થ તમે રાત્રે વિચા-
રે અને હૃદયમાં રાખ્યો છે ને ? ઉપદેશ ને
વાર વિચારવામાં આવે અને હૃદયમાં સારી
સ્થાપવામાં આવે, તો જ ઉત્તમ કૃષ્ણ આપે
જે પુરુષ આનાદરથી ઉપદેશના અર્થને મનમાં
શું કરે નહિ, તેને તે ઉપદેશ કાંઈ પણ કૃષ્ણ
નથી. હે રામ ! જન્મ તમે મોટા હૃદય-
દેવાથી મોતીઓને કંઠમાં રાખવાને યોગ્ય
તમે તમે શુદ્ધિ આપનારાં મારાં સ્પષ્ટ
મોને પણ હૃદયમાં રાખવાને યોગ્ય છો.^{૧૯-૨૦}
વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે બ્રહ્માના
મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિએ બોલવાનો અવસર
યો, એટલે, રામચંદ્રજી તેમને નીચે પ્રમા
હેવા લાગ્યા.^{૨૪}
રામ ઓલ્યા:-હે સઘળા ધર્મોને બળુનારા
તમા મુનિ ! હું વિસ્તીર્ણ બુદ્ધિવાળો થઈને
પનાં વચનોના અભિપ્રાયને સમજ્યો, એ
પનો જ પ્રભાવ છે.^{૨૫} આપ ને કહ્યો છો તે
શું તે પ્રમાણે જ છે. આપના કહેવામાં કાંઈ
ફેરફાર નથી. મેં નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને આપ-
વાણ્યોના અભિપ્રાયનું હૃદયમાં ચિંતવન કર્યું
હે મહારાજ ! ગર્હ કાલે આપ સૂર્યે સંસાર-
અંધકારનો નાશ કરવાને માટે વાણીરૂપી

કિરણોનું ને મંડળ ફેલાવ્યું હતું, તેથી બહુ
આનંદ થયો છે.^{૨૭} હે ઉદાર મનવાળા ! રત્નના
સમૂહની પેઠે અનુક્રમથી ગોઠવાયેલું અને તેથી
અત્યંત પ્રિય લાગે એવું આપનું ગર્હ કાલનું સઘળું
પવિત્ર ભાષણ મેં હૃદયમાં બરાબર રાખ્યું છે. આપ-
નો ઉપદેશ પરિણામે મુખ્ય આપનાર છે, મનને
ગમે એવો છે, પવિત્ર છે અને વર્તમાનકાળમાં
પણ આનંદનો સાધનરૂપ છે, કયા પુરુષો તેને
માથે ન ચડાવે ? સિદ્ધ લોકો પણ આપના ઉપ-
દેશને માથે ચડાવે છે.^{૨૮, ૨૯} જન્મ શરદન્તુમાં
વંરસાદના ઝાકળને તોડી નાખતાં દિવસો નિર્મળ
થાય છે, તેમ આપની કૃપાથી સંસારરૂપી આન-
રણને તોડી નાખતા અમે નિર્મળ થયા છીએ.^{૩૦}
આપનો પવિત્ર ઉપદેશ શ્રવણના કાળમાં પણ
મધુર આરંભવાળો છે, મધ્યકાળમાં એટલે મન-
નના તથા નિદિધ્યાસનના કાળમાં પણ શાંતિ
આદિ સુખને વધારનારો છે અને અંતે પણ
મોક્ષરૂપ કૃષ્ણને આપનારો છે.^{૩૧} આપના વચન-
રૂપી કલ્પવૃક્ષનું પુષ્પ વિકાસ પામેલું છે, સ્વચ્છ
છે, કદી પણ કરમાય નહિ એવું છે અને સારા-
નરસા સર્વ લોકોને આનંદ આપે એવું છે. તે
અમને સર્વદા ઉત્તમ કૃષ્ણ આપજો.^{૩૨} હે સઘળાં
શાસ્ત્રોના વિચારમાં વિચક્ષણ ! હે સદાચારોરૂપી
પવિત્ર જળોના મુખ્ય સમુદ્રરૂપ ! હે મોટા મોટા
ઉત્તમ નિયમોને પાળનારા ! હે વસિષ્ઠ મુનિ !
હવે પાપોના સમૂહનો નાશ કરનારી ઉપદેશની
વાણીને આપ અત્યંત ફેલાવો. (ખૂબ ઉપદેશ
કરવાનો આરંભ કરો.)^{૩૩}

સકલશાસ્ત્રવિચારવિશારદ પ્રસૂતપુણ્યજલૈ-
કમહાહુદ । મજ મૃશં વિતવત્રત સંપ્રતિ પ્રસૂતતાં
હતકિલ્વિવસંવતિમ્ ॥ ૩૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપ-
રામ-પ્રકરણનો 'રાઘવપ્રશ્ન' એ ના-
મનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૫ મો* ॐ

મનોમય જગતની સ્થિતિને
શાંત કરવાનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હૃદયુષ્કમસિદ્ધાંતં સુંદરં સુંદરાકૃતે ।

ઉપશાંતિપ્રકરણં શૃણુશ્વાવહિતો હિતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે સુંદરવર રામ ! ઉત્તમ સિદ્ધાંતથી રમણીય લાગે એવું અને મુક્તિ આપનારું આ ઉપશમ-પ્રકરણ હું કહું છું, તે તમે એકાગ્રચિત્તથી સાંભળો.^૧ હે રામ ! જન્મ સારા થાંભલાઓથી માંડવો ટકી રહે છે, તેમ રજેગુણી અને તમેગુણી જીવોથી જ આ સંસારરૂપી લાંબી માયા ટકી રહી છે.^૨ સાત્ત્વિક જન્મવાળા અને ઉત્તમ ગુણોવાળા તમારા જવા ધીર પુરુષો તો, જન્મ સર્પો બૂની કાંચળીને છોડી દે છે, તેમ આ અનાદિકાળની માયાને લીલામાત્રમાં છોડી દે છે.^૩ હે રામ ! શુદ્ધ સાત્ત્વિક જન્મવાળા અથવા રજેગુણી મિશ્રિત એવા સાત્ત્વિક જન્મવાળા જે સમજી પુરુષો હોય છે, તેઓ જગતનાં કારણોની પર-પરાનો વિચાર કરે છે.^૪ શાસ્ત્રોના, સંજ્ઞોના અને શુભ કાર્યોના સંગથી જમનાં પાપ ટળી ગયાં હોય છે, તે પુરુષોની બુદ્ધિ સત્યપદાર્થનું અવલોકન કરવામાં દીવા જવી થાય છે.^૫ પોતાની રુચિ વડે અને પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કરીને જ્યાં સુધી જાણવા યોગ્ય વસ્તુ જાણી ન હોય, ત્યાં સુધી તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૬ હે રામ ! બુદ્ધિવાળા, નીતિવાળા, ધીર અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા રજેગુણી મિશ્રિત એવા સાત્ત્વિક અતિ-વાળાઓમાં તમે સ્થૂંચ છો.^૭ તમે આ જોવામાં આવતા સંસારના આરંભમાં 'શું સાચું છે અને શું ખોટું છે ?' એ પોતાની મેળે જ વિચારો

* આ પાંચમા સર્ગમાં અવિવેકથી જ વૃદ્ધિ પામેલી મનોમય જગતની સ્થિતિને ઉપશાંત કરવાનો ક્રમ સારી રીતે કહેવામાં આવ્યો.

અને વિચારીને જે સત્ય હોય તેમાં તત્પર થાઓ જે વસ્તુ આદિમાં પણ ન હોય અને અંતમાં ન હોય, તેની સત્યતા ઠેવી હોય ! જે આદિમાં પણ અવિચળ હોય અને અંતમાં પણ અવિચળ હોય, તે જ સત્ય કહેવાય, બીજું સત્ય ન કહેવાય.^૮ જે વસ્તુ આદિમાં તથા અંતમાં ન રહેનાર હોય, તે વસ્તુમાં જેનું મન આસક્ત થાય છે તે પણ જોવા મૂક છે, તે માણસને વિવેક શાક થાય !^{૧૦} આ સંસારમાં મન જ જન્મે છે, જ વધે છે અને પ્રજ્ઞવિદ્વારૂપી ઉત્તમ મન જ મોક્ષ પામે છે.^{૧૧}

રામ યોદ્યા:-હે પ્રજ્ઞન ! આ જગતમાં મન જ સંસારી છે અને જરાનું તથા મરણનું પાત્ર પણ એ જ છે, એ મારા જાણવામાં આવ્યું છે.^{૧૨} હવે એ મનનો ઉદ્ધાર કરવાનો જે ઉપાય હોય તે મને કહો. જન્મ સૂર્ય બહારના અંધોનો નાશ કરે છે, તેમ આપ જ રમણ-હૃદયના અંધારાનો નાશ કરતા આવ્યા છો.^{૧૩}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ ! પ્રથમ શાસ્ત્રથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યથી અને સંજ્ઞોનાના સંગથી મનને પવિત્ર કરો.^{૧૪} મન જ્યારે અભિમાની રહિત થઈને વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રના રહસ્યના જ્ઞાનથી તથા પ્રજ્ઞાતત્ત્વના અહંભવથી પણ સારી પેઠે સમજાવવામાં સમર્થ એવું ગુરુઓને શરણે જવું.^{૧૫} ગુરુએ બતાવેલા માર્ગથી સગુણ ઈશ્વરનું ધ્યાન તથા પૂજન કરીને પુરુષ અતુલને પરમપ્રાવન પદને થાય છે.^{૧૬} જન્મ પૂર્ણિમાને દિવસે સધળું અચંદ્રના શીતળ તેજથી પૂર્ણ થયેલું જે આવે છે, તેમ મન વડે નિર્મળ વિચાર કરે આવે, તો સધળું જગત આત્માથી જ જોવામાં આવે છે.^{૧૭} માણસ જ્યાં સુધી ચિત્ત વહાણ વડે વિચારરૂપી તટમાં વિચારિત પામે ત્યાં સુધી તે સંસારરૂપી મહાસાગરમાં પડે તણાતો બળે છે.^{૧૮} જન્મ નીચા પ્રવાહ

નિર્મળ પાણી સઘળી રેતીને દૂર કરી નાખે છે, મ વિચારથી સત્ય વસ્તુને જાણનારા પુરુષની હિ સઘળાં માનસિક દુઃખોને દૂર કરી નાખે. ^{૧૯} સોનું અને ભસ્મ મિશ્રિત થઈ ગયેલાં છે, તેમાં 'આ સોનું છે અને આ ભસ્મ છે' વું જ્ઞાન શોધન કરનારા સોનીને જ પ્રાપ્ત થાય, પણ બીજને તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તે જ પ્રમાણે ક અને આત્મા મિશ્રિત થઈ ગયેલા છે. તેમાં મા આત્મા છે અને આ દેહ છે' એવું જ્ઞાન, વિવેન કરનારા વિચક્ષણ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે, શુ બીજને પ્રાપ્ત થતું નથી. ^{૨૦} આ જીવ દેહિકના પરિચ્છેદવાળો જણાય છે. તેનું લાંબા ગતિ વિચારથી વિવેચન કરીને મનમાં ખરું રૂપ સમજવામાં આવે, તો જ જીવ છે તે જ ખખી રીતે પરબ્રહ્મ થઈ રહે છે, તો પછી મોહ-અવસર જ ક્યાંથી રહે? ^{૨૧} જ્યાં સુધી તત્ત્વ મજવામાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી મન મોહ-છું રહે તો ભલે રહે; પણ જ્યારે તત્ત્વ સમનામાં આવે, ત્યારે મોહ લેશમાત્ર પણ રહેતો ની, એ વાત નિઃસંશય છે. ^{૨૨} હે શ્રોતાજનો! આત્માને ન જાણ્યો હોય ત્યાં સુધી જ તમને ખ છે અને તેને જાણ્યા પછીથી અનંત સુખ ને પરમ શાંતિ જ છે, એમ તમે સમજો. તમા-આત્મા આ ક્ષણભંશુર દેહની સાથે મિશ્રિત થો થઈ ગયો છે, તેને તમે દેહથી જુદો પાડી-સ્વસ્થ થાઓ; વિલંબ કરો નહિ. ^{૨૩, ૨૪} જમ તુ કાદવમાં પડ્યું હોય તે છતાં પણ તેને કાદ-લા કાઈ સંબંધ નથી, તે પ્રમાણે નિર્મળ આ દેહમાં રહ્યો હોય, તે છતાં પણ તેને દેહ-જરા પણ સંબંધ નથી. ^{૨૫} જમ કમળના પારરૂપ જળ અને કમળની ઉપર રહેલું ન એ બન્ને ઉપાધિથી જ જુદાં જોવામાં આવે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી, તે પ્રમાણે મ અને જીવ એ બન્ને ઉપાધિથી જ જુદાં જાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી. આરુ

કાઈ સાંભળતું નથી, પણ હું જાંચા હાથ કરીને પોકારું છું કે, 'આત્માના વિચારને જુદી ગયે-લું મૂઠ મન જ્યાં સુધી દૃષ્ટ વાસનાઓરૂપી કાદ-વથી ભરેલા પાકામાં કાચખાની પેઠે પડ્યું રહેશે અને ઇન્દ્રિયોથી ભોગવવાના વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત રહેશે, ત્યાં સુધી સંસારરૂપી અધારું ચંદ્રથી, અગ્નિથી કે ખારે સૂર્યોથી પણ જરા ય ભેદાવાનું નથી. ^{૨૬-૨૮} મન જાત્ર થઈને પોતાના ખરી સ્થિતિનું વિવેચન કરવા લાગે તો જમ સૂર્યનો ઉદય થતાં રાત્રીનું અધારું નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ હૃદયનું અધારું નષ્ટ થઈ જાય છે. ^{૨૯} દેહાદિકના અધ્યાસરૂપ શયનમાં સૂતેલા મનને ઉત્તમ બોધને માટે નિત્ય જાત્ર કરવું જોઈએ, જેથી સંસારનું ભેદન થઈ જાય. સંસાર અસંત દુઃખ દેનારો છે. જમ ચોતરફ રહેલી રમથી આકા-શ લેપાતું નથી અને ચોતરફ રહેલા જળથી કમ-ળ લેપાતું નથી, તેમ ચોતરફ રહેલા દેહોથી આત્મા લેપાતો નથી. ^{૩૦, ૩૧} જમ કાદવ આદિ પદાર્થો સોનાની સાથે સંબંધ પામ્યા છતાં પણ જુદા જ રહે છે અને સોનારૂપે પરિણામ પામતા નથી, તેમ જડ દેહ આત્માની સાથે સંબંધ પામ્યા છતાં પણ જુદા જ રહે છે અને આત્મારૂપે પરિ-ણામ પામતો નથી. ^{૩૨} 'સુખ-દુઃખોનો અનુભવ કરનાર આત્મા છે' એમ સમજવું એ તો મૂઠ-પણ જ છે. જમ આકાશમાં પિંડના જેવું આકા-રપણું કે રથામપણું છે જ નહિ, તેમ આત્મામાં સુખ-દુઃખાદિકનો સંબંધ છે જ નહિ. ^{૩૩} સુખ તથા દુઃખ દેહને પણ નથી અને સર્વથી ન્યારા આત્માને પણ નથી; પરંતુ અજ્ઞાનને જ છે. જો અજ્ઞાન નાશ પામે તો સુખ કે દુઃખ કાઈને નથી. ^{૩૪} હે રામ! કાઈને કાઈ સુખ પણ નથી અને કાઈને કાઈ દુઃખ પણ નથી. સઘણું આત્માના જ વિવર્તરૂપ છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે શાંત છે તથા અનંત છે, એમ જુઓ. ^{૩૫} આ જ વિસ્તીર્ણ સૃષ્ટિઓના દેખાવો જોવામાં આવે છે,

તેઓ જન્મ પાણીમાં તરંગો રહે છે તેમ આત્મા-
માં રહ્યા છે. જન્મ અર્થી આંખો મીઝી સૂર્યની
સામે સૂઈ રહેતાં, આકાશમાં ભ્રાંતિથી પિચ્છો
દેખાય છે, તેમ આત્મામાં તે ભ્રાંતિથી જ પ્રતીત
થાય છે.^{૩૬} જન્મ મણિ પોતે કાંઈ પણ વ્યાપાર
નહિ કરતાં પોતાની તેજોમય કાન્તિઓને ફેલાવે
છે, તેમ આ આત્મા પોતે કાંઈ પણ વ્યાપાર
નહિ કરતાં જ સૃષ્ટિઓને ફેલાવે છે.^{૩૭} હે સુષુ-
પ્તિવાળા રામ! જન્મ રજ્જુ અને સર્પ એક પણ
નથી અને જુદાં પણ નથી, પરંતુ તેમનામાં
સર્પ ખોટો જ છે; તેમ આત્મા અને જગત એક
પણ નથી અને જુદાં પણ નથી, પરંતુ તેમનામાં
જગત ખોટું જ છે. આ જગત કેવળ આભાસ-
માત્ર જ છે. તે હમણાં અજ્ઞાનતા કાળમાં જ આવા
આડંબરવાળું જોવામાં આવે છે.^{૩૮} આ સઘળું
જગત ધ્રુવ જ છે અને જ ધ્રુવ છે, તે જ વિસ્તીર્ણ
જગતરૂપ દેખાય છે. માટે 'હું જુદો છું' અને
જગત જુદું છે' એવી ભ્રાંતિને તમે છોડી દો.^{૩૯}
હે રામ! જન્મ વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં તરંગ
આદિ વિભાગો સાચા સંભવતા નથી, તેમ દેશના,
કાળના તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પરબ્ર-
હ્મમાં જગત આદિ કલ્પનાઓ સાચી સંભવતી જ
નથી.^{૪૦} જન્મ અગ્નિમાં હિમનો કણ હોતો જ નથી,
તેમ સર્વમય અને એક એવા પરમાત્મામાં બીજી
કલ્પના છે જ નહિ. જીવ જો તદાકાર મનથી પોતે
જ પોતાના ચૈતન્યમય સ્વરૂપની ભાવના કરે છે,
તો પોતે મલિનતા વિનાના તથા માયાની કુટિલ-
તા વિનાના પોતાના જ સ્વરૂપમાં આનંદ કરે
છે.^{૪૧} હે રામ! આ સંસારમાં શોક પણ નથી,
મોહ પણ નથી, જન્મ પણ નથી અને જન્મ-
વાળાં પણ નથી; પણ જ સર્વનું અધિષ્ઠાન ધ્રુવ
છે તે જ છે. માટે તમે સંતાપ કરવો છોડી દો.^{૪૨}
હે રામ! તમે શીત-ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વોથી રહિત
થાઓ, સર્વદા સત્ત્વગુણમાં રહીને માનસિક
વિક્ષેપોથી રહિત થાઓ, શરીરના યોગક્ષેમની

ચિંતાને છોડી દો, ધીરજ ધરો, દ્વૈતની આસક્તિ
થી મુક્ત થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.^{૪૩}
હે રામ! તમે સમબુદ્ધિવાળા થાઓ, સ્વચ્છ
થાઓ, સ્થિર મતિવાળા થાઓ, શોકરહિત
મનવાળા થાઓ, મનન કરનારા થાઓ, ઉત્તમ
મણિની પેઠે સ્વચ્છ થાઓ અને સંતાપથી રહિ-
ત થાઓ.^{૪૪} હે રામ! તમે દેહાદિકમાં અહંતા-
મમતાથી રહિત થાઓ, સંકલ્પોથી રહિત થાઓ,
ધીર બુદ્ધિવાળા થાઓ, અંતઃકરણને જીતી,
આવી પડેલા વ્યવહારને અનુસરો અને સંતા-
પથી રહિત થાઓ.^{૪૫} હે રામ! તમે આસક્તિ-
થી રહિત થાઓ, પરિશ્રમથી રહિત થાઓ, મનો-
થી તથા પાપોથી રહિત થાઓ, આ ગ્રાહ્ય છે
અને આ ત્યાજ્ય છે, એવા આગ્રહથી રહિત
થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.^{૪૬} હે રામ!
તમે જગતથી ત્યારા પદમાં રહો, પામવા યોગ
વસ્તુને પામીને પૂર્ણ થાઓ, ભરપૂર સમુદ્રનું
પેઠે ક્ષાભરહિત થાઓ અને સંતાપથી રહિત
થાઓ.^{૪૭} હે રામ! તમે વિકલ્પોના સમૂહથી છુ-
ટા થાઓ, માયારૂપી લેપથી રહિત થાઓ, પોતાથી
જ પોતામાં તૃપ્ત રહો અને સંતાપથી રહિત
થાઓ.^{૪૮} હે આત્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ! તમે
પારથી તથા અંતથી રહિત સ્વરૂપવાળા થાઓ
મનમાં મેરુપર્વતના જેવી ધીરજરૂપ દૃઢતાવાળા
થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.^{૪૯} હે રામ!
તમે આપમેળે આવી મળે તે સુખોનો અનુભવ
કરો, કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા ન રાખો; આ ગ્રાહ્ય છે
તથા આ ત્યાજ્ય છે એવો આગ્રહ છોડી દો અને
સંતાપથી રહિત થાઓ.^{૫૦} હે રામ! તમે પૂર્ણ
મહાસાગરની જન્મ પોતામાં પોતાથી જ મોટા
પામે અને પૂર્ણચંદ્રના બિંબની જન્મ પોતામાં
પોતાથી જ શીતળતા પામે.^{૫૧} હે સુદર રામ
જગતની આ સઘળી રચના મિથ્યા જ છે. જ્ઞાન
પુરુષ મિથ્યાપદાર્થ ઉપર દોડ કરે જ નહિ. તમે
આત્માવેત્તા છો, કલ્પનાઓથી રહિત છો, દુઃખો

રહિત છે. અને સર્વદા પ્રકાશમાન છે; આથી મેં શોકથી રહિત થાઓ. ^{૫૩} તમારા પિતાજીયારે મને પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી^{૫૪} રાજ્ય આપે, ત્યારે તમે ધણા ગુણોથી રાજ્યોને રાજી રાખજો અને મદદિથી લાંબા કાળ સુધી પ્રજાઓનું સારી રીતે શાસન કરજો. આત્મવેત્તાએ કર્મોનો ત્યાગ કરવો છું. યોગ્ય નથી અને કર્મોમાં આસક્તિ રાખવી છું. યોગ્ય નથી. ^{૫૫}

एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं सम्यक्सु-
ललय चिरं समयेह दृष्टया । राज्यं समस्तगुण-
जितराजलोकस्त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि
मगः ॥ ५४ ॥

રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપરામ-
પ્રકરણનો 'પ્રથમોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૫ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૬ દ્વો ~*~

હેલા જન્મવાળા જ્ઞાનીને જીવન્મુક્તિ
માટે ગુણપ્રાપ્તિનો ક્રમ
॥ વસિષ્ઠ ડબાચ ॥

मं विश्वपरिरिपदं करोमीत्यस्तवासनम् ।
वर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥ १ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! 'આ સધળા
પવહારને હું કરતો નથી, પણ મારા સામીપ્ય-
તથી તે આદર્યા કરે છે' એવી રીતે કર્તાપણના
શિમાનથી રહિત થઈને જે પુરુષ વ્યવહારમાં
વર્તે છે તે પુરુષ મુક્ત જ છે, એમ મારે નિશ્ચય
જે જે પુરુષો જ્ઞાનને યોગ્ય મનુષ્યના અવતા-
રે પ્રાપ્ત થઈને 'અમે કર્તા છીએ' એવો આગ્રહ
ખાતે કરે છે, તેઓ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં
જાય છે અને નરકમાંથી પાછા સ્વર્ગમાં જાય છે. ^૨
દેલાએક પુરુષો સત્કર્મો નહિ કરતાં, નિપિદ્ધ કર્મો-

માં જ તત્પર રહે છે, તેઓ એક નરકમાંથી બીજા
નરકને, એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખને અને એક
ભયમાંથી બીજા ભયને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. પોતાની
વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી બંધાયેલા દેહલાએક
જીવો અનુક્રમે દુષ્ટ કર્મોનાં કૃણ ભોગવતાં ભોગ-
વતાં પશુ-પક્ષીની યોનિમાં અવતરેલા હોય છે.
તેઓ પશુ-પક્ષીના અવતારમાંથી સ્થાવરના
અવતારને અને સ્થાવરના અવતારમાંથી પાછા
પશુ-પક્ષીના અવતારને પ્રાપ્ત થાય છે. ^૩ સંતના
સાક્ષીનો વિચાર કરનારા દેહલાએક લાગ્યશાળી
આત્મવેત્તા પુરુષો તો દેહોરૂપી બેડીને તોડી
નાખીને, પરમ દેહસ્વરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. હે
રામ ! પ્રથમ દેહલાએક બીજા અવતારને ભોગ-
વીને જે પુરુષ અહીં રજોગુણમિશ્રિત સાત્ત્વિક
જન્મવાળો થયો હોય, તે પુરુષ સત્સંગ આદિના
પ્રભાવથી બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ
જન્મમાં જ મુક્ત થાય છે. ^૪ રજોગુણમિશ્રિત
સાત્ત્વિક જન્મવાળો પુરુષ જન્મે ત્યાંથી જ પૂર્ણિ-
માના ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે. જન્મ વર્ષાઋતુ-
માં ઇન્દ્રજવના છાકને પ્રુષ્પોની શોભા પોતાની
મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ પુરુષને એ જન્મમાં
વૈરાગ્ય આદિ સાધનોની સંપત્તિ પોતાની મેળે જ
પ્રાપ્ત થાય છે. ^૫ હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ ! જન્મ

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં કર્મની ગતિઓ કહ્યા પછી,
હા જન્મવાળાઓને જીવન્મુક્તિને વારંવારે શ્રેણીની પ્રાપ્તિ
યાત્રા સામાન્ય ક્રમ કહેવામાં આવશે.

તેમ તેના શ્રદ્ધા આદિ ગુણો શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૦,૧૧} જમ વનમાં વનના મૃગો મધુર શબ્દવાળી વાંસળીને ઇચ્છે છે, તેમ સંસારમાં સર્વે લોકો ઉત્તમ આચારવાળા તે મધુર પુરુષને ઇચ્છે છે.^{૧૨} જમ બગલીઓ મેઘને તરત જ અનુસરે છે, તેમ છેલ્લા જન્મવાળા એ પુરુષને ઉપર કહેલા ગુણોની શોભાઓ તુરત જ અનુસરે છે.^{૧૩} ગુણોથી પૂર્ણ થયેલો એ પુરુષ પછી ગુરુને જ અનુસરે છે, અને તે ગુરુ તેને વિવેકના ઉપાયોનો ઉપદેશ કરીને મનન કરવામાં જોડે છે.^{૧૪} એ પુરુષ વિચારથી તથા વૈરાગ્યથી સંપન્ન થયેલા પોતાના સદ્ગુણો ચિત્તથી નિર્વિઘ્ન રીતે પરમાત્માને તથા પોતાને એકરૂપ દેખે છે.^{૧૫} એ પુરુષ વિચારથી સુદર થયેલા શાંત ચિત્ત વડે અનુભવને અર્થે પ્રથમ મનની અંદર મનન કરે છે. છેલ્લા જન્મવાળા મહાત્મા પુરુષો તૃણાઓથી રહિત થયેલા મનરૂપી મૃગને પ્રથમ તે મનરૂપી મૃગ જ રીતે નિર્ગુણ શ્રદ્ધાકાર થઈ જાય, તે રીતે સમજાવે છે. એ પુરુષો જીવન્મુક્તનાં પ્રખ્યાત લક્ષણોવાળા સદ્ગુરુઓનું યત્નપૂર્વક સેવન કરે છે, નિર્ભજ બુદ્ધિ વડે ચિત્તની અંદર રત્નની પેઠે પ્રકાશતા જીવના સ્વરૂપની લાંબા કાળ સુધી પરીક્ષા કરે છે, તે 'જીવનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ જ છે' એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે અને પોતાના સ્થાનમાં બેઠા બેઠા જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ સર્વોત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (એઓને ઉપાસક લોકોની જેમ પરલોકમાં જવું પડતું નથી.)^{૧૬-૧૮}

પ્રથિતગુણાન્સુગુરુન્નિષેવ્યં યત્નાદમલધિયા
પ્રવિચાર્ય ચિત્તરત્નમ્ । ગતિમમલામુપયાંતિ માન-
વાસ્તે પરમાવલોક્ય ચિરં પ્રકાશમંતઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો 'પ્રથમોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળાને અચાનક
જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एष तावत् क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वदेहिनाम् ।
इममन्यं विशेषं त्वं शृणु राजीवलोचन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામ! લાંબા કાળ સુધી ગુરુનું સેવન કરીને તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાનો આ ક્રમ સર્વ મનુષ્યોને વાસ્તે સાધારણ છે. હવે એક બીજો વિશેષ ક્રમ હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧ આ સંસારની મોટી મરબડમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓને મોક્ષ આપે એવા બે જ ઉત્તમ ક્રમ છે.^૨ ગુરુના કક્ષા પ્રમાણે કરવાથી તથા ચાલવાથી ધીરે ધીરે એક જ જન્મમાં અથવા ઘણા જન્મોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એ પહેલો ક્રમ છે.^૩ પોતાના વિચારથી કંઈક વ્યુત્પન્ન થયેલા ચિત્તવાળાઓ સમય પર આકાશમાંથી પડેલા ફળની પ્રાપ્તિ જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, એ બીજો ક્રમ છે.^૪ આકાશમાંથી પડેલા ફળની જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના વિષયમાં એક જૂનું વૃત્તાંત કહું છું, તે સાંભળો.^૫ હે રામ! છેલ્લા જન્મવાળા અને જમના પૂર્વકૃત પાપ-પુણ્યે રૂપી પ્રતિબંધો ટળી ગયા હોય એવા ભાગ્યશાળી લોકો, આકાશમાંથી આવી પડેલા ફળ લાભ જેવો ઉત્તમ વિવેકનો લાભ મેળવી લે છે એ વિષે હું એક કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો.

શૃણુ સુભગ કર્થો મહાનુભાવા વ્યવગતપૂર્વ
શુભાશુભાર્થલૌવાઃ । સ્વપતિતફલવત્પરં વિવે-
ચરમમવા વિમલં સમશ્રુવંતિ ॥ ૬ ॥

સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

* આ સાતમા સર્ગમાં પોતાના જ વિચારથી કંઈક વ્યુત્પન્ન થયેલા ચિત્તવાળાઓને આકાશમાંથી પડેલા ફળની જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એ કહેવાર

સર્ગ ૮ મો

સિદ્ધગીતા

॥ ઇલિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ત્યસ્તમિતસર્વાપદુચ્ચસંપદુદારભીઃ ।

દેહાનાં મહીપાલો જનકો નામ વીર્યવાન્ ॥૧॥

સિષ્ઠ યોદ્યાઃ-હે રામા વિદેહ દેશને જનક

ને રાજ છે. તેની સઘળી વિપત્તિઓ નાશ પામી

અને સર્વ સંપત્તિઓ નિત્ય વધતી રહી છે.

કંદાર યુદ્ધિનો છે અને વીર્યવાન છે.^૧ એ રાજ

કલોકોને કલ્પવૃક્ષ સમાન છે, મિત્રોરૂપી કમ-

લ સૂર્ય સમાન છે, બંધુઓરૂપી યુધ્ધોને વસં-

તમાન છે અને સ્ત્રીઓને કામદેવ સમાન છે. તે

બ્રાહ્મણોરૂપી કુમુદને ચંદ્ર સમાન છે, શત્રુ-

રૂપી અંધકારને સૂર્ય સમાન છે, સૌજન્ય-

રત્નોને સમુદ્ર સમાન છે અને પૃથ્વીનું

ન કરવાને માટે જાણે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જ

તરેલા હોય એવો છે.^{૨,૩} હવે, નવી પ્રકૃતિલત

ઓવાળો, મંજરીઓના સમૂહોથી ખીજો

તો અને કાયલપક્ષીઓના ટોકારાઓથી

પંત પ્રિય લાગતો વસંત આવ્યો, ત્યારે જમ

નંદનવનમાં જાય, તેમ એ જનકરાજ એક

સે વિહાર કરવા સારુ એક સુંદર ખગીયામાં

૧. તે ખગીયામાં વૃક્ષોનાં વિસ્તીર્ણ મંડળો

થી ભરપૂર થઈ રહ્યાં હતાં અને તેમાં લતા

રૂપી લલનાઓ મનોહર રીતે નાચતી હતી.

૨ શીત, મંદ અને સુગંધવાળો પવન વાતો હતો.

૩ સુંદર ખગીયામાં જઈ રાજ્યે પોતાના અનુ-

ને દૂર કર્યા અને પોતે ક્રીડા કરવાને માટે જ

વેલા પર્વતોની કુંજોમાં ફરવા લાગ્યો.^{૪-૬}

૪ તે ફરતાં તે કોઈ તમાલવનની કુંજમાં ગયો.

૫ આ આદમા સર્ગમાં વસંતઋતુમાં કોઈ ખગી-

ની અંદર વિહાર કરતા જનકરાજ્યે સિદ્ધોનાં

ભાંથી નીકળેલા શુભ શ્લોકો સાંભળ્યાનો કથા

માં આવશે.

ત્યાં હે કમલવોચન! નિત્ય એકાંતમાં જ રહેનારા
અને પર્વતોની યુક્ષઓમાં ફરનારા કોઈ અદૃશ્ય
સિદ્ધલોકો પોતાના (જનકના) જ ઉદ્દેશથી નીચે
પ્રમાણે શ્રવણમાત્રથી આત્માને સાક્ષાત્કાર
કરાવી દે, એવી ગીતાઓ બોલ્યા, તે તેના સાંભ-
ળવામાં આવી.^{૭-૮}

કેટલાએક સિદ્ધો યોદ્યાઃ-જ આત્મા
દ્રષ્ટાપણના તથા દર્શ્યોના અધ્યાસને લીધે તુચ્છ
વિષયોના આનંદને જ પુરુષાર્થ માની લઈને
જન્મ-મરણ પામ્યા કરે છે, તે જ આત્માને અમે
શ્રવણાદિકથી થયેલી અર્થ કાંકર વૃત્તિ વડે પર-
બ્રહ્મ સમજીએ છીએ અને નિરંતર તેનું જ અનુ-
સંધાન કર્યા કરીએ છીએ.^૯

કેટલાએક સિદ્ધો યોદ્યાઃ-દ્રષ્ટાને, દર્શ-
નોને, દર્શ્યોને અને તેમની વાસનાઓને પણ
છોડી દઈને, અમે એ સર્વની ઉત્પત્તિના સાક્ષી-
રૂપે એ સર્વથી પ્રથમ જ સિદ્ધ થતા આત્માનું
નિરંતર અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.^{૧૦}

કેટલાએક સિદ્ધો યોદ્યાઃ-જ આત્મા
'જગત છે અને જગત નથી' એ અન્ને-પક્ષોના
અધિષ્ઠાતૃરૂપ છે અને સઘળા ભાવોનો તથા
અભાવોનો પ્રકાશક છે, તેનું જ અમે નિરંતર
અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.^{૧૧}

દ્વયરૂપી શુકાના સ્વામી અતર્યામી દેવને છોડી
દધને બીજા દેવની પાસે બળ છે, તેઓ પોતાના
હાથમાં રહેલા કૌસ્તુભશિલે છોડી દઈને
બીજા રત્નની ઇચ્છા કરે છે.^{૧૪}

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા:-સધળી આશા-
ઓને છોડી દેવાથી એવું કૃણ મળે છે કે, તે
કૃણથી આશાઓરૂપી ઊંડી લતાઓના મૂળની
ચક્તિ જ કપાઈ બળે છે.^{૧૫}

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા:-જ પુરુષ ભોગ્ય
પ્રદાયોમાં અત્યંત વિરસ (રસરહિત) પણ બળ-
વા છતાં પણ તે પદાયોમાં પાછી વાસના બાધે
છે, તે દુર્ભતિવાળા પુરુષને માણસ નહિ પણ
ગધેડો જ સમજવો.^{૧૬}

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા:-જમ સુરપતિ
ધન્દ્ર વજ્રથી પવંતોને તોડી નાખે છે, તેમ આ
ધન્દ્રયોરૂપી સર્પો જમ જમ જીડતા બળ્ય, તેમ
તેમ તેમને વારંવાર વિવેકરૂપી ઘોઠાથી તોડી
નાખવા બેઠા.^{૧૭}

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યા:-ધન્દ્રયોના
ઉપશમરૂપ (નિવૃત્તિરૂપ) પવિત્ર સુખ મેળવવું
બેઠા. તે સુખથી ચિત્ત સારી રીતે પ્રશાંત થાય
છે. જનું ચિત્ત પ્રશાંત થાય છે, તે પુરુષને પરમ
સુખરૂપ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં અખંડ અને
ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૮}

ઉપશમસુખમાહરેત્યવિવં સુશમવતઃ શમમેતિ
સાધુચેતઃ । પ્રશમિતમનસઃ સ્વકે સ્વરૂપે ભવતિ
સુલે સ્થિતિરુત્તમા ચિરાય ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'સિદ્ધગીતા' એ નામ-
નો સર્ગ ૮ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

જનકરાજએ પોતાની સ્થિતિનો
દૃઢ વિચાર કર્યો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति सिद्धगणोद्गीता गीताः श्रुत्वा महीपतिः
विषादमाजगामाशु भीरु रणरवादिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જમ બીજા
માણસ યુદ્ધનો શબ્દ સાંભળીને તુરત ખેદ પા
છે, તેમ જનકરાજ એ પ્રમાણે સિદ્ધ લોકો
કહેલી ગીતાઓ સાંભળીને તુરત ખેદ પામ્યો
પછી જમ નદીનો પ્રવાહ પોતાના કાંઠાનાં વૃક્ષ
ને વેગથી સાથે લઈને સમુદ્રમાં બળે છે, તેમ
રાજા પોતાના અનુચરોને વેગથી સાથે
પોતાને ઘેર ગયો.^૧ ત્યાં જઈ રાજાએ સધ
અનુચરોને પોતાપોતાને ઘેર મોકલી દીધા.^૨
પછી જમ સૂર્ય ઉદયાચળ પર ચડે, તેમ
એકલો જ જંગા મહેલ ઉપર ચડ્યો.^૩ એ
મહેલમાં ગયેલો એ રાજા દેહ આદિની સ્થિતિ
ઓને જીડતાં પક્ષીઓની પાંખો જળી ચ ચળ
વાળી બેઠે ને અત્યંત વ્યાકુળ થયો અને
પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૪ 'હાય હા
જમ પથરાઓમાં પથરો બેરથી અથડાય
તેમ હું જગતની મહાદુષ્કાથી ચપળ દશાં
માં બેરથી અથડાયા કરું છું.'^૫ આ કાળ
વિનાનો છે, તેના એક અદ્ય ભાગ સુધી જ
જીવી શકું એમ છું. તે છતાં હું તેવા જીવ
મૂર્ખતાથી વિશ્વાસ રાખી બેઠો છું; માટે,
ધિકાર છે.^૬ આ રાજ્ય જીવનપર્યંત જ રહે
છે, તે શું માન છે? તે છતાં તેટલાથી જ સ
પામીને હું મૂર્ખની પેઠે ભાવિ દુખો સં

* આ નવમા સર્ગમાં સિદ્ધલોકોના વચનો સાથે
વૈરાગ્યથી ઘેર આવેલા જનકરાજાએ અનર્થતા મું
વિચાર કરીને, પોતાની સ્થિતિનો એક પાઠો વિ
ગોઠવ્યાની કથા કહેવામાં આવશે

ચેતાર ક્યાં વિના કેમ બેઠો રહું છું ?^{૧૦} આ દેહ
માર જમાં નહોતો અને અતમાં પણ નહિ હોય,
પણ કેવળ મધ્યમાં જ થોડાક જીવનવાળો દેખાય
તો જમ બાળક ચિત્રમાં આલેખેલા ચંદ્રને
સાચો સમજીને ખોટી ધીરજ ધરીને બેસે છે, તેમ
એવા ખોટા દેહને સાચો સમજીને કેમ ખોટી
ધીરજ ધરી બેઠો છું ?^{૧૧} આ મોટા પ્રપંચરૂપ
મોટી ઇન્દ્રબળથી હું અત્યંત મોહ પામ્યો છું,
મે ખડુ બૂંડું થયું છે. મને તે કાણે મોહિત
થોં હશે ?^{૧૨} આ સંસારમાં જીને સાચી, રમ-
ણીય, અખંડિત કે બનાવ્યા વગર થયેલી કહીએ
પેલી કોઈ પણ વસ્તુ નથી; માટે મારી બુદ્ધિને
ઈ વસ્તુમાં વિશ્રાંતિ મળે એમ છે ?^{૧૩} 'જે
સ્તુએને હું દૂર રહેલી માનું છું, તે વસ્તુઓ
પણ મારા મનમાં જ છે.' એવા નિશ્ચય રાખીને
તેથી મારે બહારના પદાર્થોની વાસના જ છોડી
વી.^{૧૪} ભોગો ભોગવવાને માટે લોકોની ધન
વાદિ મેળવવાની જે પ્રવૃત્તિ છે, તે પાણીની
કરીની જેમ ગોથાં ખવરાવનારી અને પરિણામે
પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી જ જોવામાં આવે છે.
તાં હું એવી પ્રવૃત્તિથી સુખ મળવાનો વિશ્વાસ
મ રાખી બેઠો છું ?^{૧૫} સુખમિશ્રિત દુઃખો તો
ઈ સમયે જ આવે છે, પણ એકલા દુઃખો તો
ત્યેક વર્ષે, પ્રત્યેક મહિને, પ્રત્યેક દિવસે અને
ત્યેક ક્ષણે વારંવાર આવ્યા કરે છે.^{૧૬} આ
જન્ય આદિતું સુખ તો થોડા સમયમાં જ
ખાઈને નષ્ટ થઈ જવાનું છે. માટે તેની વાસ-
ના છોડી દઈને, હું ઇન્દ્રપદ આદિનાં ઉત્કૃષ્ટ
ખોની ઉત્કંઠા કરું, તો તે સુખોમાં પણ વિચાર
રતાં જમાં વિવેકી પુરુષોને વિશ્રાંતિ મળે એવું
ઈ પણ સુખ જોવામાં આવતું નથી.^{૧૭} (અરે
પ્રભાગિયા મન ! જે પુરુષો આજ મોટાઓને
પણ મારે રહ્યા છે, તેઓ પણ દિવસો જતાં
ચિ પડવાના છે; તો તું આ રાજ્ય આદિની
ચ્છ મોટાઈમાં કેમ ભરોસો રાખે છે ?^{૧૮} હાય

હાય ! હું રજા વિના જ બાંધાયો છું, કાલ વિના
જ ખરડાયો છું અને ઉપર રહેલો હોવા છતાં પણ
નીચે પડ્યો છું. હાય હાય ! મારી સ્વ-સ્વરૂપમાં
સ્થિતિ રહી નથી.^{૧૯} જેમ પ્રકાશને શેકનાર કાણ
વાદળ અકસ્માત સૂર્યની આગળ પણ આવે છે,
તેમ આ મોટો મોહ, હું સમજું છું તે છતાં અક-
સ્માત મારી આગળ શા માટે આવ્યો હશે ?^{૨૦}
આ મોટા મોટા વૈભવોની સાથે મારે શા સંબંધ
છે અને આ બાંધવોની સાથે પણ મારે શા
સંબંધ છે ? આમ છતાં, જેમ બાળક પોતે જ
કલ્પી લીધેલા પિશાચથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે,
તેમ હું પોતે જ કલ્પી લીધેલા મમતારૂપ સંબં-
ધથી વ્યાકુળ થયા કરું છું.^{૨૧} અરે ! હું હાથે
કરીને આ સંસારના ભોગોમાં જરાને તથા મર-
ણને લાવી દેનારી અને ઉદ્વેગ આપનારી આ
આસ્થા શા માટે બાંધું છું ?^{૨૨} આ ભોગ આદિ-
ની સંપત્તિ જાય તો ભલે જાય અને રહે તો ભલે
રહે; પણ એના ઉપર હું આટલો બધો આગ્રહ
શા માટે રાખું છું ? આ સંપત્તિ તો પાણીના
પરપોટાની પેઠે ખોટી જ ભ્રમી થયેલી જોવામાં
આવે છે.^{૨૩} જે પ્રયુ તથા મરુત આદિ મોટા
વૈભવોવાળા ચક્રવર્તી રાજાઓ અને સારા સારા
ગુણોવાળા સ્નેહીઓ તથા બાંધવો પૂર્વકાળમાં
હતા, તેઓ આજે સ્મરણમાત્રમાં જ રહ્યા છે. તો
તેવું જોવા છતાં આ વર્તમાન સુખોનાં શા
ભરોસો રાખવો ?^{૨૪} પૂર્વના રાજાઓનાં જૂનાં
ધનો ક્યાં ગયાં અને પૂર્વના બ્રહ્માઓનાં જૂનાં
બ્રહ્મોડો ક્યાં ગયાં ? તો હું આ મારાં ધનાદિક
ઉપર વિશ્વાસ રાખું છું, એ કેવું કહેવાય ?^{૨૫} લાખો
ઇન્દ્રો પણ પાણીમાં પરપોટાઓની પેઠે કાળમાં
ગળી ગયા છે, તો આ હું જીવવા ઉપર આસ્થા
બાંધી બેઠો છું, તેની મહાત્મા પુરુષો હાંસી કર્યા
વિના કેમ રહેશે ?^{૨૬} કરોડો બ્રહ્માઓ મરી ગયા
છે, કરોડો સૃષ્ટિઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને કરોડો
રાજાઓ ધૂળમાં મળી ગયા છે. તો મને આ

જીવિત ઉપર શો વિશ્વાસ ?^{૨૪} આ સંસારરૂપી રાત્રીમાં થયેલી દેહાદિકની પ્રતીતિરૂપ સ્વપ્નમાં જ હું આસ્થા બાંધું, તો એ મારા અવિવેકને ધિક્કાર છે.^{૨૫} આ દેહ હું છું એવી જે કલ્પના થઈ છે, એ ખોટી જ છે; તે છતાં હું અહંકારરૂપી પિશાચના વળગાડવાળો થઈને મૂખની પેઠે કેમ બેઠો છું ?^{૨૬} નિરાકાર છતાં પણ બહુ વિસ્તારવાળી આ કાળની ગતિથી મારું આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે તૂટતું રહે છે. હાપ ! આ હું જોઉં છું, છતાં પણ હું શા માટે વિચાર કરતો નથી ?^{૨૭} હે જીવિતની આશા ! બ્રહ્માદિકને પોતાના પગની નીચે દાખી દેનારા અને બધે દડાઓથી રમતા હોય, તેમ વિંછળ આદિના દેહોથી રમનારા હજારો રુદ્રોને પણ કાળ ખાઈ ગયો છે, તો તું શા માટે મારામાં નાર્મ્યા કરે છે ?^{૨૮} મારી આટલી અવસ્થા સુધીમાં અસંખ્યાત દિવસો આન્યા અને અસંખ્યાત દિવસો ગયા; પણ તે દિવસોમાં આજ સુધી કોઈ એવો દિવસ એવામાં આવ્યો નથી કે જ્યાં કોઈ એકાદ પણ અવિનાશી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય.^{૨૯} જમ તળાવમાં સારસ પક્ષીઓ રહે છે, તેમ સર્વ લોકોના ચિત્તમાં ભોગો જ રહે છે, પણ આત્મવિચારો રહેતા નથી.^{૩૦} હું આજ સુધી વિરક્ત થયો નથી, માટે કષ્ટથી પણ અતિકષ્ટને પ્રાપ્ત થયો છું અને દુઃખથી પણ અતિ દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છું. મને અધમ મનવાળાને ધિક્કાર દો.^{૩૧} જે જે વસ્તુ જોને રમણીય બાળીને મેં તેઓમાં દઢ ભાવના બાંધી, તે તે સઘળી વસ્તુઓ નષ્ટ થઈ ગઈ. માટે આ સંસારમાં સારુ શું છે ?^{૩૨} મધ્યમાં મનોહર લાગતી જીવાની, અંતમાં મનોહર લાગતો ધર્મ અને પ્રાપ્તિસમયે મનોહર લાગતા વિષયો, એ સઘણ વિનાશરૂપી ચડાળથી દૂષિત છે અને અપવિત્ર જ છે.^{૩૩} માણસ જે જે પદાર્થોમાં આસ્થા બાંધે છે, તે તે પદાર્થોમાં તેને અત્યંત દુઃખનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જ એવામાં આવે છે.^{૩૪}

આ સંસારમાં અવિવેકી માણસો દિવસે દિવસે અધિક પાપિષ્ઠ, અધિક ક્રૂર અને અધિક ખેદ આપનારી દશાને પ્રાપ્ત થતાં જાય છે.^{૩૫} મૂખ મનુષ્ય બાદ્યાવસ્થામાં અજ્ઞાનથી ખરાબ થાય છે, જીવાનીમાં કામદેવથી ખરાબ થાય છે અને પાણીની અવસ્થામાં સ્ત્રીની ચિંતાથી ખરાબ થાય છે; તો પછી પોતાના ઉદ્ધારનું કાંઈ સાધન કરવું એ ક્યારે બને ?^{૩૬} આ સંસાર આરંભમાં તથા અંતમાં હોતો નથી, રસ વગરનો છે, દરિદ્રતા તથા રોગ આદિ દશાઓના ફેરફારોથી દૂષિત છે અને તેમાં સારરૂપ સમજાયેલી ધનાદિક વસ્તુઓ પણ સાર વિનાની છે. દુર્મતિપુરુષ એ સંસારને આસક્તિથી બેધા કરે છે, એ કેવું ગણાય ? રાજસૂય અને અશ્વમેધ આદિ સેકંડો યજ્ઞો વડે યજન કરવાથી પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિથી વધારે ફળ મળે એમ નથી; અને એ બ્રહ્મલોક પણ મહાકાળના એક નાના સરખા ભાગમાં જ નાશ પામે છે.^{૩૭} પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં કે સ્વર્ગમાં પણ એવો કયો પ્રદેશ છે કે, જ્યાં આ આપદાઓરૂપી ત્રીશ્રી ભ્રમરોંઓ કરડી ખાય નહિ ?^{૩૮} આધિજો ચિત્તરૂપી રાક્ષસોમાં રહેનારા સર્પોરૂપ છે અને વ્યાધિઓ શરીરરૂપી વૃક્ષના પલ્લવોરૂપ છે. તેમનું નિવારણ કેમ થાય ?^{૩૯} વિદ્યમાન પદાર્થોને માથે નાશ રહ્યો જ છે, પ્રિય પદાર્થોને માથે અપ્રિયતા રહી જ છે અને સુખોને માથે દુઃખો રહ્યાં જ છે. તો હવે એમાં હું ઠાનો આશ્રય કરું ?^{૪૦} અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા પામર માણસો વૃથા જ જન્મે છે અને વૃથા જ મરે છે. સઘળી પૃથ્વી તેમનાથી વ્યાપ્ત છે અને સાચા સાધુપુરુષો તો બહુ દુર્લભ છે.^{૪૧} નીલકમળો સરખાં તથા ભ્રમરો સરખાં નેત્રોવાળી અને ઉચ્ચ પ્રેમથી તથા ઉત્તમ અલકારોથી શોભતી સ્ત્રીઓ પણ ક્ષણભંગુર છે; એટલા માટે તેઓ હસી કાઢવાને જ યોગ્ય છે. જેમની આખો મીઠાવાથી બ્રહ્માડોનો પ્રલય થાય છે અને જેમની આખો બિઘડવાથી બ્રહ્મા-

કાળ જતો રહ્યો છે. હવે હું ખેદ કરીશ નહિ.^{૫૮}
હવે તો હું જાગ્યો છું અને પ્રસન્ન થયો છું.
કારણ કે, આ મનરૂપી મારો ચોર મારી નજરે
પડ્યો છે. આ મનરૂપી ચોર મને લાંબા કાળ સુધી
હેરાન કર્યો છે, તો હવે એ ચોરને હું મારી નાખીશ.
મારું મનરૂપી મુક્તાકુળ આટલા કાળ સુધી
વીંધાયું ન હતું, પણ હમણાં વીંધાઈ ગયું છે.
માટે હવે તેને શમદમાદિક ગુણ (દોરો) નો
સંયોગ આપવો યોગ્ય છે.^{૫૯, ૬૦} હું ધારું છું કે,
મારા મનરૂપી હિમની કણી વિવેકરૂપી સૂર્યના
તડકાથી તુરત પીગળી જશે અને તે કદી પણ
પાછી જામશે જ નહિ.^{૬૧} મહાત્મા સિદ્ધલોકોએ
મને અનેક પ્રકારનાં વાક્યોથી ઉપદેશ આપ્યો, એ
બહુ સારું થયું. એથી તો હું આનંદની પ્રાપ્તિને
અર્થ આત્માને અનુસર્યો છું.^{૬૨} મને હમણાં
આત્મારૂપી મણિ મળ્યો છે, માટે હવે હું ખીંચ
તૃષ્ણાઓને તથા દર્દને એકાંતમાં બેસીને, સુખ-
થી એ મણિને જ જોયા કરીશ. જમ શરદઋતુમાં
પણ મેઘ હિમાલય આદિ પર્વતમાં સ્થિર રહે
છે, તેમ હું રાજ્યની ખટપટમાં પણ સ્થિર રહીશ.
'આ દેહ હું છું અને આ રાજ્ય તથા આ ધન
આદિ મારું છે' એ રીતના મારા મનમાં સ્ફુરેલા
અસત્યને અધ્યાસ આદિના બળથી અત્યંત દૂર
કરી નાખીને તેમજ અત્યંત બળવાળા આ મન-
રૂપી શત્રુને મારી નાખીને, હવે હું શાંતિ પામું
છું. હે વિવેક ! આ સુખ મને તારા પ્રલાવથી જ
મળ્યું છે; માટે હું તને પ્રણામ કરું છું.^{૬૩, ૬૪}

अयमहमिदमावृतं ममेति स्फुरितमपास्य
बलादसत्यमन्तः। रिपुमतिवलिर्न मनो निहत्य
प्रशमयुषमि नमोस्तु ते विवेक ॥ ६५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'જનકવિતર્ક' એ નામ-
નો સર્ગ ૯ એ સમાપ્ત

— સર્ગ ૧૦ મો —

જનકરાજએ કરેલો અંતિમ નિશ્ચય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति चित्तयतस्तस्य पुरस्संप्रविशेशह।

પ્રતીહાર: પરો માનો: સ્યંદનાગ્ર ઇવારુણ: ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! જનકરાજ એ
પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, ત્યાં જમ સૂર્યના
રથની આગળ અરુણ આવે, તેમ તેની આગળ
એક દ્વારપાળ આવ્યો.^૧

દ્વારપાળ બોલ્યા:—સઘળી પૃથ્વીને પોતા-
ના હાથ ઉપર વિશ્રાંતિ આપનારા હે મહારાજ !
આપ ઊઠો અને રાજરીતિ પ્રમાણે દિવસનાં કર-
વાનાં કાર્યો કરો.^૨ આપને સ્નાન કરવાનારી
શ્રીઆ ધડાઓમાં પુષ્પોથી, કપૂરથી તથા દેસ-
રથી સુવાસિત કરેલું જળ ભરીને સ્નાનભૂમિમાં
તૈયાર થઈને ઊભી છે અને તેઓ જળના સંબંધને
લીધે દેહધારી નદીઓ હોય એવી શોભે છે. આપ-
ની સ્નાનભૂમિના તળાવના કિનારાઓમાં કમળો-
નાં તથા કલ્હારોનાં વનોનાં અંદર ભ્રમરો ભર્યા
કરે છે અને તેમની પાસે કમળોનાં નાળોરૂપી
રજ્જુઓથી ખાંધીને વચ્ચેના મંડપો તૈયાર કર-
વામાં આવ્યા છે.^૩ સ્નાનને સમયે આપની સેવા
કરનારા રાજ્યોનાં ચામરોથી, રથોથી, હાથી-
ઓથી, ઘોડાઓથી અને છવોથી એ તળાવના
કિનારાઓ ભરાઈ ગયા છે.^૪ આપના દેવપૂજના
મંદિરમાં સઘળાં પુષ્પોથી ભરપૂર અને અન્નોથી
તથા જવારા આદિ ઔષધિઓથી સુશોભિત એવા
થાળો નિયમ પ્રમાણે ગોઠવીને રાખવામાં આવ્યા
છે. હે દેવ ! જમને નિત્ય દક્ષિણ આપવામાં
આવે છે, એવા ગ્રાસણો સ્નાન કરીને તથા

— આ દશમા સર્ગમાં દ્વારપાળે મધ્યાહનનાં
કાર્યો કરવાની વિગતિ ક્યાં છતાં પણ, જનકરાજએ
ચૂપ રહીને પાછો એનો એ વિચાર કર્યો, એ કથા
કહેવામાં આવશે.

પવિત્રીઓ પહેરીને, સ્નાનના સમયમાં અધર્મર્ષણ મંત્રોનો જપ કરવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યા છે અને ત્યાં આપના પધારવાની જ રાહ જુએ છે.^{૧૭} હે પરમેશ્વર ! આપની રાણીઓએ ભોજનશાળાને ચંદન આદિનાં લેપનોથી શીતળ કરી છે અને તેઓ સજ્જ થઈ હાથમાં સુંદર ચામર લઇને આપની રાહ જુએ છે.^{૧૮} આપનું મંગલ હો ! આપ તુરત ભેટો અને નિત્યનું નિયમિત કાર્ય કરો. મહાત્માઓ પોતાનાં કાર્યોમાં સમય વિતાવે નહિ.^{૧૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ મોટા દ્વારપાળે એ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી, છતાં જનકરાજ તો સંસારની વિચિત્ર સ્થિતિનું આ પ્રમાણે ચિંતવન જ કરી રહ્યો:^{૨૦} ‘આ રાજ્યને સુખરૂપ માનવામાં આવે છે, પણ તે કેટલુંક છે ? હવે મારે આ ક્ષણભંગુર રાજ્યનું પ્રયોજન જ નથી.’^{૨૧} આ સધળું માયાના આડંબર જેવું મિથ્યા છે, મારે તો તેને છોડી દઈને વાયુ વિનાના સમુદ્રની જમ શાંત થઈને એકલું જ રહેવું.’^{૨૨} આ મારા મોટા ભોગ સંબંધી વિશ્વાસોથી હવે ખસ છે. હું સધળાં કાયેને તજી દઇને કેવળ સુખમાં જ રહું.’^{૨૩} હે ચિત્ત ! તું આ ભોગોના અભ્યાસરૂપી દુષ્ટ સંભ્રમને છોડી દે, એટલે જન્મને અને જરાને આપનાર જડતારૂપી કાદવનું જળ શાંત થાય. હવે ભોગો ભોગવવામાં નહિ, પણ ભોગોના ત્યાગ કરવામાં જ તારે ચાતુરી રાખવી જોઈએ.’^{૨૪} હે ચિત્ત ! વિષયોના અભિલાષ તથા વિષયોના ભોગ આદિ જે જે દશાઓમાં તું ઉત્સાહ ધરે છે, તે તે દશાઓમાંથી મોટું દુઃખ જ તારે ભોગવવું પડશે.’^{૨૫} હે દુષ્ટ ચિત્ત ! તું વારંવાર ઘણા ઘણા સંકટપ-વિકટપો કરીને ભોગોના સર્વ પ્રકારોમાં ઘણા લાંબાકાળ સુધી રહ્યું છે; તે છતાં હજી તને તૃપ્તિ થતી નથી; તો હવે તું એ સર્વ તુચ્છ ભોગોની ચિંતા કરવાનું બંધ રાખ અને અવિનાશી તૃપ્તિ મળે એવા આત્માનું જ તું ચિંતવન કર.’^{૨૬, ૨૭}

જનક રાજ એ પ્રમાણે ચિંતવન કરીને ચૂપ જ રહ્યો; પછી ચિત્તની ચપળતા શાંત થવાને લીધે જાણે ચિત્રમાં આલેખેલો હોય તેમ નિશ્ચળ બેઠો રહ્યો.^{૨૮} રાજ્યોના મનની વૃત્તિને અનુસરવામાં કેળવાયેલો દ્વારપાળ પણ, રાજાની મોટાઈને લીધે અને ભયને લીધે ફરી વાર કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ.^{૨૯} પછી થોડી વાર સ્થિર રહીને, જનકરાજ શાંતિયુક્ત મનથી બ્રાહ્મીજીવન વિશે વળી આમ વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘આ સંસારમાં કઈ વસ્તુ સારી છે, કે તેનું હું પ્રયત્નથી સંપાદન કરું ? અને કઈ વસ્તુ નાશ વિનાની છે, કે તેમાં હું વિશ્વાસ બાંધું ? આ જગતમાં જે જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાંની કોઈ પણ વિનાશ વિનાની નથી; માટે ક્રિયાઓ કરવાથી કે ક્રિયાઓ છોડી દેવાથી કઈ સાચી વસ્તુ મળે એમ છે ?’^{૩૦-૩૨} આ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયેલો દેહ ક્રિયાઓ કરે તો પણ ભલે અને ક્રિયાઓ ન કરે તો પણ ભલે; હું તો સર્વદા એક સ્થિતિરાજી શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છું. મને ક્રિયા કરવાથી, કશી હાનિ થવાની નથી અને ક્રિયાઓ ન કરવાથી કશે લાભ થવાનો નથી.’^{૩૩} હું નહિ મળેલી વસ્તુની ઇચ્છા નહિ કરું અને મળેલી વસ્તુનો ત્યાગ નહિ કરું; કેવળ મારા સ્વરૂપમાં જ સ્વસ્થપણાથી રહીશ.’^{૩૪} મારે કમ કરવાથી કે ન કરવાથી, કાંઈ પણ હાનિ કે લાભ નથી. કરવાથી કે ન કરવાથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખમય જ છે અને મિથ્યા જ હોય છે.’^{૩૫} શાસ્ત્રથી તથા લોકાયારથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરું અથવા ન કરું, તો પણ મને એવી કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા નથી કે તે વસ્તુને લેવાને માટે હું પ્રયત્ન કરું. આથી આ દેહ ભલે વ્યવહારના કમથી પ્રાપ્ત થયેલી ચાલતી ક્રિયા કરે. કાંઈ પણ ચલન નહિ મળવાથી દેહ સુકાઈ જવાનો સંભવ જ છે, તો દેહને સુકાવી નાખવાનું પણ મારે આવશ્યક નથી.’^{૩૬, ૩૭} સમતા પામેલું અને નિષ્કામ થયેલું મન વાસનાઓથી રહિત રહે, તો પ્રારબ્ધકર્મ વડે.

પ્રાપ્ત કરેલાં દેહનાં ચલન અને અચલન, એ બન્ને ક્ષણમાં સરખાં જ છે. ઢાઈથી પણ પુણ્યનો કે પાપનો ઉદય થાય એમ નથી.^{૨૦} કર્મોથી થયેલાં ક્ષણોમાં જ કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું થાય છે, તે મનને લીધે જ છે; માટે મન એ શાંત થયું હોય, તો કરેલું પણ ન કરેલું થાય છે અને ભોગવેલું પણ નહિ ભોગવેલું થાય છે.^{૨૧} જો પુરુષને મનમાં કર્તા-ભોક્તાપણાનો અભિનિવેશ હોય, તો જ કર્મો કરતાં પુરુષને કર્તા-ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. મારું મન તો કર્તા-ભોક્તાપણાના આત આગ્રહરૂપી રોગથી રહિત થયું છે અને બુદ્ધિ આત્મપદના દૃઢ નિશ્ચયવાળી થઈ છે. માટે હું પાપ-પુણ્યોનાં ક્ષણ મળવાની શંકાથી થતી તમામ અધીરતાને તજી જ દઉં છું.^{૨૩૦}

यो निश्चयोन्तः पुरुषस्य रूढः क्रियास्वसौ
तन्मयतामुपैति । अनामयं मे पदमाहताधीरधीर-
तामंतरलं त्यजामि ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'જનકનિશ્ચય' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૦ એ સમાપ્ત

~~~~~ ૭ સર્ગ ૧૧ મો ~~~~~

જનકરાજએ ચિત્તને આપેલો બોધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति संचित्य जनको यथाप्राप्तौ क्रियामसौ ।

असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्विधा ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! તે જનકરાજ-
એ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને જન્મ સૂર્ય
અભિમાનથી રહિત રહીને, દિવસ કરવાને માટે
જ સમુદ્રમાંથી જીઠે છે, તેમ તે અભિમાનથી
રહિત રહીને જ રાજરીતથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયા-

× આ અગિયારમા સર્ગમાં જનકરાજએ દિવસનું
કાર્ય કરી લીધું અને પાછો ગત્રી વ્યતીત થવાના
સમયમાં ઘણા ઘણા વિચિત્ર વિવેકોથી ચિત્તને બોધ
આપ્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

જો કરવાને માટે મહેલમાંથી જીક્યો.^૧ એ રાજ-
એ 'આ મારું ઇષ્ટ છે અને આ મારું અનિષ્ટ
છે' એવી કલ્પનાઓ કરાવનારી વાસનાઓને
ચિત્તમાંથી તજી દીધી અને બચત અવસ્થામાં
પણ સુપ્રસિવાળા જ્યો નિરભિમાન રહીને, તેણે
પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરી.^૨ પૂજ્યલોકો રાજ
રહે એ રીતે એ દિવસની સઘળી ક્રિયાઓને
પહેાંચી વળીને, એ રાજએ એવી ને એવી જ
ધ્યાનની લીલાથી પોતે એકલાએ તે રાત્રી વિતાવી.
એના મનમાંથી વિષયો સંબંધી ભ્રમણ શાંત થઈ
ગયું હતું અને મનને સમાહિત કરીને તે રહ્યો
હતો. પછી એ રાત્રી વીતી જવા આવી, તે
સમયે તેણે પોતાના ચિત્તને આ પ્રમાણે સમ-
ભવ્યું કે,^{૩, ૪} 'હે ચંચળ ચિત્ત! આ સંસાર તારા
સુખને માટે નથી પણ દુઃખને માટે જ છે. એટ-
લા માટે તું સંસારની ખટપટને તજી દઈને
ઉપશમને ધારણ કર. ઉપશમ ધારણ કરવાથી તને
વિશેષો વિનાનું સાચું સુખ મળશે.' જન્મ તું
રમત કરતાં કરતાં સકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે
તેમ તારી ખટપટને લીધે સંસાર મોટો થતો
આવે છે.^૫ જન્મ પાણીના સિંચનથી વૃક્ષ સેકેડો
શાખાઓવાળું થઈ જાય છે, તેમ તે સંસાર સેકેડો
શાખાઓવાળા થાય છે. અરે શક્ય ચિત્ત! જન્મ
જન્મ તું ભોગોની ઇચ્છા કરતું જાય છે, તેમ
તેમ તને અસંખ્ય વ્યથાઓ ઉત્પન્ન થતી આવે
છે; કારણ કે જન્મ-મરણ આદિ સંસારની સૃષ્ટિ-
ઓ વાસનાઓની બળના વિલાસથી જ થાય છે.
આથી તું વિચિત્ર ચિંતાઓને તજી દઈને ઉપ-
શમ પામ.^{૭, ૮} તું વિવેક રાખીને આ ચપળ
સંસારની સૃષ્ટિને અને ઉપશમના સુખને કાંટામાં
નાખીને તોળી જો. પછી જો તને સંસારની
સૃષ્ટિમાં સાર જોવામાં આવે, તો તેને જ વળગી
રહેજે.^૯ સંસારમાં આસ્થા રાખવી એ નિસ્સાર જ
છે, એટલા માટે તે આસ્થાને છોડી દે. 'આ
પ્રિય છે' એમ સમજીને કોઈ વસ્તુનું ગ્રહણ કર

નહિ અને 'આ અપ્રિય છે' એમ સમજીને કાઠી વસ્તુનો ત્યાગ કર નહિ; પણ કેવળ સાક્ષીને પામવાની ઇચ્છાથી તું સ્વતંત્ર રીતે મોજ કર. ^{૧૦} હે સલા ચિત્ત! કાઠી પદાર્થ પ્રથમ ન હોય અને પાછળથી તને મળે અથવા કાઠી પદાર્થ પ્રથમ મળ્યો હોય અને પાછળથી જતો રહે, તો તેના ગુણ-દોષોથી તારે કાઠી જતની હર્ષ-શોક આદિરૂપ વિષમતા ધરવી નહિ. ^{૧૧} તારે દશ્ય વસ્તુની સાથે લેશમાત્ર સંબંધ નથી; કારણ કે દશ્ય વસ્તુ સુદૃઢ છે જ નહિ. જે વસ્તુ સુદૃઢ ન જ હોય, તેની સાથે વળી સંબંધ કેવો હોય? તું પણ મિથ્યા છે અને દશ્ય વસ્તુ પણ મિથ્યા છે. માટે તારે અને દશ્ય વસ્તુને સંબંધ છે જ નહિ. વાંઝણીના પુત્રને અને આકાશના કૂલને સંબંધ છે, એમ જ બોલવું એ તો વિચિત્ર અને અપૂર્વ અક્ષરો જ કહેવાય. હે સુંદર ચિત્ત! કદાચ દશ્ય વસ્તુ મિથ્યા હોય અને તું સાચું હોય, તો પણ તારે અને દશ્ય વસ્તુને સંબંધ ધરતો નથી. સાચાને અને ખોટાને સંબંધ કેમ ધરે? ભૂલેલાને અને જીવતાને સંબંધ તે હોય? એ તું જ કહે. હે ચિત્ત! કદાચ તું પણ સર્વદા હોય અને દશ્ય વસ્તુ પણ સર્વદા હોય, તો કદી પણ ઇષ્ટ વસ્તુનો વિચોગ થવો ધરતો નથી. માટે હર્ષ-કેશોક કરવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે? ^{૧૨-૧૫} આથી હે ચિત્ત! તું વિષયોના ચિંતવનરૂપી મોટી ચિંતાને છોડી દે અને મોત રહીને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવાનો જ હિત્સાહ ધારણ કર. આ વિશેષરૂપી સમુદ્રમાં પડીને હાલકડોલક થવારૂપી ભૂડી સ્થિતિને તું છોડી દે. ^{૧૬} હે સમજી ચિત્ત! તું મૃતને માટે કરેલા દારૂના દડાની જેમ સળગીને પોતાની મેળે જ નિરર્થક ઊછળ્યા કરે છે, તો હવે તેમ કરવું છોડી દે: તું મોહરૂપી મેલને પ્રાપ્ત થઈને અભાગિયું થા નહિ. ^{૧૭} હે શક મન! આ દશ્યવર્ગમાં કાઠી પણ એવી સર્વોત્તમ વસ્તુ નથી, કે તે મળવાથી તને અત્યંત પરિ-

પૂર્ણતા મળે. આથી વૈરાગ્ય આદિના બળથી ધણી ધીરજ રાખીને અને પરબ્રહ્મને આશ્રય કરીને તું તારી અંચળતાને તજ દે. ^{૧૮}

ન તદિદાસ્તિ સમુન્નતમુત્તમં વ્રજસિ ચેન પરાં પરિપૂર્ણતામ્ । તદવલંબ્ય લલાદતિધીરતાં જહિહિ ચંચલતાં શટ રે મનઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ચિંતાનુશાસન' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો

જનકરાજની સ્થિતિ, વિચાર તથા બુદ્ધિનું માહાત્મ્ય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं विचारयंस्तत्र स्वराज्ये जनको नृपः ।

चकाराखिलकार्याणि न मुमोह च धीरधीः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! એ રીતે વિચાર કરતો જનકરાજ, પોતાના રાજ્યમાં સઘળાં કાર્યો કરવા લાગ્યો અને ધીરતાને લીધે આગળની પેઠે મોહ પામવા લાગ્યો નહિ. ^૧ એનું મન વિષયોના આનંદમાં ઉલ્લાસ પામવા ન લાગ્યું; પણ સુપુષ્પિમાં રહેલાની જેમ વિશેષથી રહિત જ રહેવા લાગ્યું. ^૨ ત્યારથી માંડીને એ રાજ દશ્યનું અહણ પણ કરવા ન લાગ્યો અને દશ્યને ત્યાગ પણ કરવા ન લાગ્યો; પરંતુ કેવળ નિઃશંકપણથી વર્તમાનમાં જ સંતોષ માનીને રહેવા લાગ્યો. ^૩ તે સદા આત્મવિચારમાં રહેતો હતો. જેમ આકાશને ઘૂળરૂપ કલંક લાગતું નથી, તેમ તેના મનને અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી અહંતામસતારૂપી મહિનતા લાગતી નહોતી. ^૪ એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપના વિવેકનું અનુસંધાન કરવાને લીધે તે રાજનું અખંડ બ્રહ્માકાર યથાર્થ જ્ઞાન

× આ બારમા સર્ગમાં જનકરાજની જીવન-મુક્તપણાની સ્થિતિ અને વિચારનું તથા બુદ્ધિનું વિચિત્ર માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

અત્યંત નિર્મળ થયું.^૫ જેમ આકાશમાં વાદળાં
જોથી નહિ ઢંકાયેલાં ફિરણવાળાં અને અહણ
આદિના સંબંધ વિનાનો નિર્મળ સૂર્ય ઉદય
પામે છે, તેમ તે રાજના હૃદયમાં વિક્ષેપોથી
નહિ ઢંકાયેલા પ્રકાશવાળાં અને અંજાનના સં-
બંધ વિનાનો પ્રયોધ ઉદય પામ્યો.^૬ બ્રહ્માકાર
મનથી રહેતો અને સર્વ પદાર્થોના મૂળતત્ત્વને
જાણતો એ રાજ, સધળા પદાર્થોને આત્મામાં જ
રહેલા અને આત્માથી અભિન્ન જ જોવા લાગ્યો.
'સધળા વ્યવહાર માયાનું જ સ્વરૂપ છે અને
તેમ હોવાથી આત્માને તેની સાથે કશો સંબંધ
નથી' એમ સમજવાથી, તેનું મન સમતામાં જ
રહ્યું હતું. એ રાજ કાંઈ પણ પ્રસંગમાં પ્રસન્ન
થતો નહોતો અને કાંઈ પણ પ્રસંગમાં ખેદ
પામતો ન હતો.^૭ સૌને માન દેનારો અને
જગતના પરમતત્ત્વને જાણતો એ જૂનો જ્ઞાની
જનકરાજ, સારથી માંડીને જીવન્મુક્ત થયો છે.^૮
મનુષ્યોને પોતાના પ્રાણ જોવા વહાલો એ જનક-
રાજ, વિદેહ દેશનું રાજ્ય કરે છે, તો પણ દેહાભિ-
માનને અધીન થઈને તે કાંઈ પણ સમયે હર્ષથી
કે શોકથી વિહ્વળ થતો નથી.^૯ તેમ તે કાંઈ
અવશ્ય થઈ જવાથી જ્ઞાનિ પામતો નથી અને
સવશ્ય થવાથી પ્રફુલ્લિત થતો નથી. રાજ્યમાં
કાંઈ અનર્થ ઊઠવાથી કંચવાતો નથી અને અર્થો
પ્રાપ્ત થવાથી રાજ થતો નથી.^{૧૦} એ રાજ સધળા
વ્યવહારોને કરવા છતાં પણ કાંઈ સ્થળે કાંઈ
પણ કરતો નથી; પરંતુ સર્વદા કેવળ ચૈતન્યની
અંદર જ રહ્યા કરે છે.^{૧૧} જેમ સુષુપ્તિ અવ-
સ્થામાં રહેલા માણસને, સધળા પદાર્થોમાંથી
ભાવનાઓ સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી હોય છે, તેમ
જનકરાજને પણ સધળા પદાર્થોમાંથી વાસનાઓ
સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી છે.^{૧૨} એ રાજ ભવિષ્યની
ચિંતા કરતો નથી અને ગઈ વાતનું અનુસં-
ધાન કરતો નથી; કેવળ વર્તમાન કાળના વિષ-
યને મનથી હસતો હસતો અનુસરે છે.^{૧૩} દે

કમળ સરખાં નેનોવાળા રામ ! એ રાજને પોતા-
ના વિચારને લીધે જ બ્રહ્મવિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે
પ્રાપ્ત થઈ છે; પણ તે ગુરુનું સેવન કરવા આદિ
બીજા પ્રકારથી પ્રાપ્ત થઈ નથી.^{૧૪} જ્યાં સુધી
વિચારોનો અંત (એટલે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યા)
પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી પોતાના મનથી જ વિચાર
કર્તા કરવો જોઈએ. સજ્જનના સમાગમને લીધે
ઉદય પામેલા વિચાર વડે, સ્વચ્છ થયેલા હૃદયથી
જેવું કંઈ તુરત મળે છે, તેવું પ્રુણેથી, શાસ્ત્રા-
ર્થથી કે ગુરુથી પણ તુરત મળતું નથી.^{૧૫, ૧૬}
હે રામ ! વિચાર વગેરે ભૂષણોથી શણગારેલી
પોતાની બુદ્ધિરૂપી સખીની સહાયતાથી જ બ્રહ્મ-
પદ મળે છે, બીજી કાંઈ ક્રિયાથી મળતું નથી.^{૧૭}
જે પુરુષની પાસે તીક્ષ્ણ અગ્રવાણી અને પૂર્વા-
પરનો વિચાર કરવામાં સમર્થતાવાળી બુદ્ધિરૂપી
દીવાની જ્યોત હોય છે, તે પુરુષને અજ્ઞાનરૂપી
અધકાર નહોતો જ નથી.^{૧૮} હે મોટી બુદ્ધિ-
વાળા રામ ! જે આપદાઓ દુઃખોરૂપી કલ્લો-
લોથી વ્યાપ્ત હોય અને ઊતરવાને અશક્ત
હોય, તેઓમાં પણ બુદ્ધિરૂપી વહાણથી ઊતરી
શકાય છે.^{૧૯} જેમ અત્યંત નબળા 'ઉલ્કપ' !
નામના ખડને, મંદ મંદ પવનની લહેરો પણ
કંપાયમાન કરે છે, તેમ બુદ્ધિ વિનાના મૂઠ મનુ-
ષ્યને નાની આપત્તિઓ પણ કંપાયમાન કરી
નાખે છે.^{૨૦} હે શત્રુમર્દન રામ ! બુદ્ધિમાન પુરુષ
સહાય વિનાનો હોય અને શાસ્ત્ર વિનાનો હોય,
તો પણ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી ઊતરે છે; કેમકે
સંસારરૂપી સમુદ્ર કેવળ જ્ઞાનભાવથી બાધિત
થઈ જાય છે.^{૨૧} બુદ્ધિમાન પુરુષ સહાય વિનાનો
હોય, તો પણ કાર્યના છેડાને પહેંચે છે અને
મૂખ પુરુષ સહાય આદિની સંપત્તિથી કાર્યના
છેડાને પહેંચીને પંજ પાછો બ્રહ્મ થાય છે.^{૨૨}
જેમ કંઈની પ્રાપ્તિને માટે, જળના સિંચનથી
તથા સંરક્ષણથી લતાને પ્રથમ વધારવી જોઈએ,
તેમ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે પ્રથમ ગાઓના

અને સજ્જનોના સંગોથી બુદ્ધિને વધારવી
 જોઈએ.^{૨૪} જમ ચંદ્રનું બિંબ સમયસર ઉત્તમ
 પ્રકાશ આપે છે, તેમ બુદ્ધિના બળરૂપી મોટાં
 મૂળવાણું શુભ ઉદયરૂપી વૃક્ષ, સમયસર અત્યંત
 મીઠું ફળ આપે છે.^{૨૫} બાહ્ય ધન આદિ પદા-
 થોને મેળવવામાં જોવા યત્ન કરવામાં આવે છે,
 તેવા જ યત્ન પ્રથમ બુદ્ધિને વધારવામાં કરવો
 જોઈએ.^{૨૬} બુદ્ધિનું મંદપણું સધળાં દુઃખોની
 પરાકાષ્ટરૂપ છે, આપદાઓના મોટા ખજાના-
 રૂપ છે અને સંસારરૂપી વૃક્ષોના બીજરૂપ છે,
 તેનો વિનાશ જ કરવો જોઈએ.^{૨૭} પૃથ્વીના
 રાજ્યમાંથી, પાતાળના રાજ્યમાંથી તથા સ્વર્ગના
 રાજ્યમાંથી જ સુખ મળે છે, તે સધળું સુખ
 મહાત્મા પુરુષને બુદ્ધિરૂપી ખજાનામાંથી મળે
 છે.^{૨૮} હે રામ ! સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્રમાંથી
 બુદ્ધિ વડે જ ઉતરાય છે; પણ દાન કરવાથી,
 તીર્થો કરવાથી કે તપ કરવાથી ઉતરાતું
 નથી.^{૨૯} દેહલાએક પૃથ્વીમાં ફરનારા મનુષ્યો
 પણ દેવતાઓની સંપત્તિને પામ્યા છે; તો એ
 સધળું બુદ્ધિરૂપી પવિત્ર લતામાંથી મીઠું ફળ
 પ્રાપ્ત થયું છે, એમ સમજવું. જો સિંહો નખોથી
 મોટા મોટા મહોન્મત હાથીઓને પણ ફાડી
 નાખે છે, તેમને પણ શિયાળાઓએ બુદ્ધિથી જ
 જીતી લીધા છે. માનો સિંહે હરણોને જીતી લીધાં
 છે.^{૩૦} સામાન્ય માણસોએ પણ બુદ્ધિના
 પ્રભાવથી રાજાઓની પદવીઓ મેળવી છે. બુદ્ધિ-
 માન માણસને જ સ્વર્ગની તથા મોક્ષની પણ
 યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયેલી જેવામાં આવે છે.^{૩૧} દેહ-
 લાએક વાદીઓ પોતે અત્યંત બીકણ હોવા છતાં
 પણ બુદ્ધિને લીધે જ સાંસારમાં અનેક વિકલ્પો
 પૃથ્વીને મોટા યોદ્ધાઓ જેવા સામા વાદીઓને
 પણ જીતી લે છે.^{૩૨} વિવેચી પુરુષને દુઃખરૂપી
 ભંડારમાં બુદ્ધિરૂપી ચિંતામણિ ઇચ્છેલું ફળ આપે
 છે. દુઃખરૂપી નંદનવનમાં રહેલી બુદ્ધિરૂપી કદમ્બ-
 વૃક્ષની લતા ધારેલા ફળને આપ્યા વિના રહે જ
 થો. ૨૮. ૪૦

નહિ.^{૩૪} બુદ્ધિની યોજના કરી બળનારો પુરુષ
 બુદ્ધિથી સંસારના પારને પહોંચે છે, પણ મૂખ
 માણસ પોતાની પાસે બુદ્ધિ હોવા છતાં તેની
 યોજના કરી બળતો નથી, તેથી તે સંસારના
 પારને પહોંચતો નથી. વહાણની યોજના કરી
 બળનારો વહાણવાળો મનુષ્ય સમુદ્રના પારને
 પામે છે; પણ જ મનુષ્ય પોતાની પાસે વહાણ હોવા
 છતાં પણ વહાણની યોજના કરી બળતો ન હોય,
 તે મનુષ્ય સમુદ્રના પારને પામતો નથી.^{૩૫} જમ
 સમુદ્રમાં ભમતું વહાણ યોગ્ય રસ્તે યોજવામાં
 આવે તો પાર ઉતારે છે અને અયોગ્ય રસ્તે
 યોજવામાં આવે તો ડુબાડી દે છે, તેમ સંસા-
 રમાં ભમતી બુદ્ધિ પણ જો વિવેક તથા વૈરાગ્ય
 આદિરૂપ યોગ્ય માર્ગે યોજવામાં આવે, તો
 સંસારના પારને પમાડે છે; અને રાગ-દ્રેષ આદિ
 અયોગ્ય માર્ગે યોજવામાં આવે છે, તો સંસા-
 રમાં ડુબાડી દે છે.^{૩૬} જમ કવચવાળા માણસને
 શત્રો અડચણ કરી શકતાં નથી, તેમ મોહ વિનાના
 વિવેચી પુરુષને આશાઓના સમુદોમાંથી ઊઠનારા
 રાગ-દ્રેષાદિક દોષો અડચણ કરી શકતા નથી.^{૩૭}
 હે રામ ! બુદ્ધિથી આ સધળું જગત બ્રહ્મરૂપ
 જ જેવામાં આવે છે અને જને સધળું જગત
 બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મામાં આવે છે, તેને વિપત્તિઓથી
 ખેદ કે સંપત્તિઓથી આનંદ પ્રાપ્ત થતો જ નથી.
 અહંકારરૂપી પ્રચંડ કાળો મેઘ આત્મારૂપી સૂર્યને
 ઢાંધી દેનારો છે, જડ સ્વભાવવાળો છે ને વિસ્તી-
 ર્ણ છે, તેને બુદ્ધિરૂપી વાયુ ઉડાવી દે છે.^{૩૮, ૩૯}
 જમ ફળને ઇચ્છતો ખેડૂત સૌથી પ્રથમ ખેડ
 કરીને પૃથ્વીને જ સારી કરે છે, તેમ સર્વોત્તમ
 બ્રહ્મપદને પામવાને ઇચ્છતા પુરુષે, સૌથી પ્રથમ
 વિવેક શીખીને બુદ્ધિને જ નિર્મળ કરવી જોઈએ.

પદમતલમુપેતુમિચ્છતોચૈઃ પ્રથમમિયં મતિ-
 રેવ લાલનીયા । ફલમભિલપતા કૃપીવલેન પ્રય-
 મવરં નનુ કૃપ્યતે ઘૌરવ ॥ ૪૦ ॥

સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧૩ મો

ચિત્તને શાંત કરવાના ઉપાયો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं जनकवद्राम विचार्यात्मानमात्मना ।

पदं विदितवेषानामविज्ञेनाधिगच्छसि ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જન્મ જનકરાજ પોતાથી જ પોતાના આત્માનો વિચાર કરીને, નિર્વિઘ્ન રીતે બ્રહ્મવેતાઓની પદવીને પામ્યા છે, તેમ તમે પણ જો પોતાથી જ પોતાના આત્માનો વિચાર કરશો, તો નિર્વિઘ્ન રીતે બ્રહ્મવેતાઓની પદવીને પામશો.^૧ જ્યો છેલ્લા જન્મવાળા રાજસ-સાત્ત્વિક જાતિવાળા સમજી પુરુષો હોય છે, તેઓ જનકરાજની જન્મ પોતાની મેળે જ પર-બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ 'ઇન્દ્રિયો' નામના ચતુ-ઓને ત્યાંસુધી વારંવાર જીત્યો જ કરવા જોઈએ કે, જ્યાં સુધી આ આત્મા પોતાની મેળે જ પોતા નો સ્વરૂપમાં નિર્મળ થઇને રહે. સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રિત અને સર્વવ્યાપક આત્મારૂપી નિર્મળ દેવ પોતાથી જ જોવામાં આવે, ત્યારે સઘળાં દુષ્ટોના દેખાવો નાશ પામે છે. અહંતા-મમતા આદિ દ્વયત્રયિયો મોહરૂપી બીજોની ઝાર-લુગ્ગિયો રૂપ છે અને તેઓ વિવિધ પ્રકારની આપ-દાઓની વૃદ્ધિ કરે છે. તેઓ આત્માનું દર્શન થતાં તુરંત જ નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૩-૫} હે રામ ! તમે વિવેકવાળી બુદ્ધિથી જનકરાજની જન્મ પોતાના આત્માને, સર્વના અધિષ્ઠાનમૂલ બ્રહ્મ જાણીને અને સાક્ષાત્ અનુભવીને, સર્વોત્તમ પરમ પુરુષા-ર્થ રૂપી લક્ષ્મીવાળા થાઓ. જે પુરુષ મનમાં નિત્ય આત્મવિચાર ધ્યાન કરતો હોય અને જગતને અ-નિત્ય તથા ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળું જોયા કરતો હોય, તેનું ચિત્ત જનકરાજના ચિત્તની જેમ

પોતાની મેળે જ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. સ સારથી ભય પામેલા લોકોને પ્રયત્ન કર્યા વિના દેવ, કુર્મો, ધનો કે બાંધવો કાઈ પણ રક્ષક થાય એમ નથી.^૬ જ્યો પ્રયત્ન કરવામાં તથા વિવેક આદિનું સપાદન કરવામાં કેવળ દેવ ઉપર જ આધાર રાખે છે અને જ્યો 'દેવ પ્રતિકૂળ હશે, તો હજારો યત્નો કરવાથી પણ શુ થવાનું છે' ઇત્યાદિક દુષ્ટ કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે, તેમની એ વિનાશ આપના રી અભાગણી મતિને અનુસરવું નહિ.^૭ હે રામ ! પરમ વિવેકનો આશ્રય લઈને, પોતાથી જ પોતા-ને જોઈ અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન થયેલી બુદ્ધિ વડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવો જોઈએ. હે રામ ! જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુખ આપનારી છે અને અજ્ઞાન-રૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનારી છે. તે આકાશમાંથી પડેલા ફળની પ્રાપ્તિની જેમ અચાનક થાય-છે. તે વિષે મે તમને ઉદાહરણરૂપે આ જનકરાજની આખ્યાયિકા કહી. જે પુરુષ જનકરાજની જેમ સારી બુદ્ધિવાળો હોય અને પોતાની મેળે જ વિચાર કરનારો હોય, તેના દ્વયમાં રહેલો આત્મા પ્રાતઃકાળના કમળની જેમ પોતાની મેળે જ પ્રકા-શિત થાય છે.^{૧૦-૧૨} જેમ તડકાથી ટાઢ હરાઈ જાય છે અને હિમ પીગળી જઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ વિચારથી અહંતા-મમતા હરાઈ જાય છે અને વિચિત્ર પ્રકારની સંસારની કલ્પના ગળી જઈને નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૧૩} 'આ દેહ જ હું છું' એવી ખોટી સમજણરૂપી રાત્રીનો નાશ થાય છે, ત્યારે સર્વવ્યાપક અને મોટા વિસ્તારવાળો સ્વરૂ-પરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ પોતાની મેળે જ પ્રવર્તે છે. 'આ દેહ જ હું છું' એવી ટૂંકી સમજણરૂપી સંકાય નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાનો અનંત શુભનોમાં વ્યાપ્ત થનારો ભારે વિસ્તાર થાય છે.^{૧૪} હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! જેમ જનકરાજએ મનમાં વિચાર કરીને અહંકારની વાસનાને તજી દીધી, તેમ તમે પણ મનમાં વિચાર કરીને અહં-કારની વાસનાને તજી દો.^{૧૫-૧૬} અહંકારરૂપી

+ આ તેરમા સર્ગમાં જનકરાજના વિચારને દષ્ટાંતરૂપ કરીને ચિત્તને શાંત કરવાના ઉપાયો વિસ્તારથી બુદ્ધિપૂર્વક કહેવામાં આવેલો.

વાદળાંનો નાશ થાય છે, ત્યારે નિર્મળ થયેલા વિસ્તીર્ણ ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં સ્વરૂપદર્શનરૂપી સૂર્ય અત્યંત પ્રકાશે છે.^{૧૭} 'જ દેહ છે, તે હું છું' એવી જ ભાવના કરવી એ જ મોહનું અંધારું છે. એને શાંત કરવામાં આવે, ત્યારે જ આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે.^{૧૮} 'અહં તાના વિષયરૂપ દેહાદિક પણ નથી અને મમતાના વિષયભૂત સ્ત્રી-પુત્રાદિક પણ નથી; પણ એમનો જ સાક્ષી છે તે નથી, એવું નથી' એવી ભાવનાથી ન્યારે મન પ્રશાન્ત થાય છે, ત્યારે પછી તે વિષયોમાં ગળકાં ખાતું નથી.^{૧૯} હે રામ! મનને આદ્ય સમજાયેલા પદાર્થોમાં જ અત્યંત રાગ છે અને ત્યાન્ય સમજાયેલા પદાર્થોમાં જ અત્યંત દ્વેષ છે, તે જ બંધન છે એમ સમજે; બીજું કોઈ જ બંધન નથી.^{૨૦} તમે ત્યાન્ય પદાર્થો ઉપર દ્વેષ રાખો નહિ અને આદ્ય પદાર્થો ઉપર રાગ રાખો નહિ. 'આ ત્યાન્ય છે અને આ આદ્ય છે' એવી રીતના બંને વિચારોને તજ દઈને, તમે આત્મામાં જ રહેા અને વિશેષરૂપી મેલથી રહિત થાઓ.^{૨૧} જમની 'આ આદ્ય છે અને આ ત્યાન્ય છે' એવી ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ હોય છે, તેઓ કોઈ વસ્તુને ઇચ્છતા પણ નથી અને કોઈ વસ્તુને તજ દેતા પણ નથી.^{૨૨} જ્યાં સુધી ચિત્તમાંથી 'આ ત્યાન્ય છે અને આ આદ્ય છે' એવી બે કલ્પનાઓ ક્ષીણ ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી જમ વાદળાંવાળા આકાશમાં ચાંદની પ્રકાશતી નથી, તેમ તેમાં સૂમતા (પ્રજ્ઞાત્મકપણું) પ્રકાશતી નથી.^{૨૩} જનું મન 'આ પદાર્થ' સારો છે માટે આદ્ય છે અને આ પદાર્થ ખરાબ છે માટે ત્યાન્ય છે' એવી રીતની ચપળતા ક્યાં કરતું હોય, તે પુરુષમાં જમ સાગના ઝાડમાં મંજરી ઉદય પામતી નથી, તેમ સમતા ઉદય પામતી નથી.^{૨૪} આ વસ્તુ અનુકૂળ છે, માટે મળે તો ઠીક અને આ વસ્તુ પ્રતિકૂળ છે, માટે તે મને કદી પણ પ્રાપ્ત ન થાય તો ઠીક' એવી રીતની જનામાં ભેદબુદ્ધિ છે, તે પુરુષમાં

વૈરાગ્યથી પ્રકાશ પામનારી સમતા અને સ્વચ્છતા ક્યાંથી હોય? ^{૨૫} 'આન દેકરસ પ્રકૃતત્ત્વ એક જ છે, તેનાથી કોઈ પદાર્થો ભિન્ન નથી' એમ વિચારવામાં આવે, તો સધળા પદાર્થો પોતાનું સ્વરૂપ જ હોવાથી અનુકૂળ છે, એટલે કોઈ પણ અયોગ્ય નથી. હવે તે પદાર્થોને ભિન્ન વિચારવામાં આવે, તો પણ આત્મા અસંગ છે, તેથી કોઈ પદાર્થનો તેને સ્પર્શ નથી. એટલે કોઈ પદાર્થ અનુકૂળ પણ કરતો નથી અને કોઈ પદાર્થ પ્રતિકૂળ પણ કરતો નથી. આમ, ત્યાં યોગ્ય-અયોગ્યપણું છે જ ક્યાં? ^{૨૬} ચિત્તરૂપી ઝાડમાં જ્યાં સુધી ઇષ્ટની આશંકારૂપી અને આનંદની આશંકારૂપી બે ચંચળ વાંદરીઓ ઘૂંઘા કરતી હોય, ત્યાં સુધી તે ઝાડ કંપાયમાન થયા વગર કમ જ રહે? ^{૨૭} જ મનુષ્યની ત્યાન્યપણાની અને આદ્યપણાની ભેદબુદ્ધિ ટળી હોય, તે વિચક્ષણ મનુષ્યમાં આશાઓથી રહિતપણું, ભયથી રહિતપણું, સ્થિરપણું, સમપણું, જ્ઞાનીપણું, મનની ચંચળતાથી રહિતપણું, શરીરની ચેષ્ટાઓમાં કર્તાપણાના અભિનિવેશનો અભાવ, ધીરજ, સર્વની સાથે મિત્રભાવ, મનન કરનારપણું, સંતોષ, કામળપણું અને કામળ બોલવાપણું એટલા ગુણો અવશ્ય રહે છે. આમ તે ગુણો તેનામાં રહે છે, છતાં પણ તેના ચિત્તમાં તેમની વાસના બંધાઈ જતી નથી.^{૨૮, ૨૯} જમ નીચા પ્રદેશમાં વસાવેલા પાણીને, પાણથી રોષ્ટ્રી લેવામાં આવે છે, તેમ વિષયોમાં દોડતા ચિત્તને પ્રત્યાહારથી (વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોનું પરાવર્તન કરીને) બળાત્કારે રોષ્ટ્રી લેવું.^{૩૦} એ રીતે બાહ્ય વિષયોમાં ચિત્તની અંદર સ્ફુરતી તે વિષયોની વાસનાઓને પણ તજ દેવી. જાભા રહેતાં, સાક્ષતાં, સૂતાં અને સાસ લેતાં પણ સર્વ કાળમાં સપળી રીતે તે તે વિષયોના મિથ્યાપણાને વિચાર કર્યા કરવો, એ ચિત્તની અંદર સ્ફુરતી તે વિષયોની વાસનાઓને છોડી દેવાનો ઉપાય છે.^{૩૧} વાસનાઓરૂપી

જળ તૃષ્ણાઓરૂપી માછલીઓને પકડ્યા કરે છે, મોહરૂપી શેવાળોથી મલિન છે, સંસારરૂપી જળમાં પ્રસરેલી છે અને ચિંતાઓરૂપી દોરાઓથી રચાયેલી છે.^{૩૨} હે તાત ! તેને ઉપર કહેલી સુબુદ્ધિરૂપી તીક્ષ્ણ કાતરથી કાપી નાખો. જમ વિસ્તીર્ણ આકાશમાં સમયસર ચાલવા લાગેલા વંદોળિયાથી વાદળાં કપાઈ જાય છે, તેમ અતિ વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મપદમાં સમયસર પ્રવર્તવા લાગેલી બુદ્ધિથી વાસનાઓ કપાઈ જાય છે.^{૩૩} હે રામ ! આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું અજ્ઞાનરૂપી મૂળ, હજારો દાષોરૂપી અંકુરોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનકરૂપ છે, તેને બ્રહ્મભાવમાં સ્થિરતા રાખવારૂપી ધીરજથી સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે કાપી નાખો.^{૩૪} જમ ઝાડમાંથી ખનેલા કુહાડાથી ઝાડને કાપી નાખવામાં આવે છે, તેમ મનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકથી મનને કાપી નાખો અને તુરત જ પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થઈને, તેમાં જ સ્થિર રહેા.^{૩૫} મનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકથી મનની ભૂતકાળની વૃત્તિઓને, ભવિષ્યનું ચિંતન કરવાના ત્યાગથી મનની વર્તમાન કાળની વૃત્તિઓને અને વાસનાઓના ઉચ્છેદથી મનની ભવિષ્યકાળની વૃત્તિઓને કાપી નાખો, એટલે તમારો સંસાર જ કપાઈ જશે.^{૩૬}

સંસારનું વિરમણ કરવામાં આવે, તો મોહ ફરી વાર અંકુરિત થતો નથી અને ચિત્તનું વિરમણ કરવામાં આવે, તો સંસાર ફરી વાર અંકુરિત થતો નથી.^{૩૭} માટે હે રામ ! જીભા રહેતાં, આસતાં, સૂતાં, જગતાં, રહેતાં, જીવે જતાં અને પડતાં પણ તમે 'આ સંસાર અનિત્ય જ છે,' એવો નિશ્ચય કરીને, જગતની સત્યતાના વિશ્વાસનો ત્યાગ કરો.^{૩૮} હે રાધવ ! જે પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે સમાનબુદ્ધિનો આશ્રય કરીને, તમે ઉપસ્થિત થયેલાં કાર્યોને કરો અને અપ્રાપ્ત કાર્યોની ચિંતા નહિ કરતાં, આ સંસારમાં વિચરો.^{૩૯} જમ પૃથ્વી આદિ આઠ ભૂતિઓવાળા કહેવાતા સદાશિવ ચૈતન્યરૂપે એક ભૂતિને ધારણ કરતા નથી

અને અધિષ્ઠાનરૂપે સઘળી ભૂતિઓને ધારણ કરે છે, તેમ તમે પણ સ્વરૂપથી એક કાર્ય કરો નહિ અને સામીપ્યમાનથી સઘળાં કાર્ય કરો.^{૪૦} તમે જ વાસ્તવિક સત્ય છો, અજન્મા છો, આત્મા છો અને મહેશ્વર છો; તમે પોતાના સ્વરૂપથી બ્રહ્મ થયા વિના કેવળ પોતાની ભૂલથી આ આવકા અધા જગતને વિસ્તારી દીધું છે.^{૪૧} જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ દશ્યોમાં આત્માપણની જ ભાવના રાખે છે અને અન્યપણની ભાવના છોડી દે છે, તેને હર્ષ, ક્રોધ તથા ખેદથી થતા વિકારો વળેગતા નથી.^{૪૨} જ પુરુષ રાગદ્વેષથી રહિત હોય, દેકાને, પથરાને તથા સોનાને પણ સમાન ગણતો હોય અને સંસારની વાસનાઓથી પણ રહિત હોય, તે પુરુષ 'યુક્ત યોગી' કહેવાય છે.^{૪૩} જ પુરુષ કાંઈ કરે, કાંઈ ભોગવે, કાંઈ આપે અને કાંઈ ને મારી નાખે, તો પણ તેની બુદ્ધિ તે તે કાર્યોમાં અભિમાન વિનાની હોય છે; એટલા માટે તે પુરુષને સુખ-દુઃખમાં સમતા જ રહે છે.^{૪૪} 'આ સારું છે અને આ નરસું છે, આ પ્રિય છે ને આ અપ્રિય છે' એવી ભાવનાઓને તણ્ણઈને, જ પુરુષ 'પ્રાપ્ત થયેલું કામ કરવું' એટલી જ સમજણથી કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે, તે પુરુષ ક્યાંય આસક્ત થતો નથી.^{૪૫} હે મહાબુદ્ધિમાન રામ ! મન જે 'આ સઘળું ચૈતન્યની સત્તામાત્ર જ છે' એવો નિશ્ચય રાખીને, ભોગોતા ચિતવનનો ત્યાગ કરે, તો શાંતિ પામે છે.^{૪૬} જમ વનમાં માંસને નહિ જેળવી શકતો બિલાડો પોતાની જીવનને માટે અને પોતાનાં ખર્ચાઓના પોષણને માટે, માંસની લાલચથી સિંહને અનુસરે છે, તેમ પોતે સિદ્ધ થવાને તથા જગતને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નહિ થઈ શકતું મન, પોતાની સિદ્ધિને માટે તથા જગતની સિદ્ધિને અર્થે પોતાના સાક્ષીભૂત ચૈતન્યને અનુસરે છે. મન પોતે પણ સાક્ષીચૈતન્યના અનુગ્રહ વિના સિદ્ધ થઈ શકતું નથી તથા જગતને પણ સિદ્ધ કરી

શકતું નથી.^{૪૭} જમ સિંહને અનુસરનારો બિલાડો સિંહના પરાક્રમથી મળેલા માંસનો ઉપભોગ કરે છે, તેમ મન ચૈતન્યની શક્તિથી મળેલા જગતનો ઉપભોગ કરે છે.^{૪૮} આમ મન મિથ્યાભૂત ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ મન ચૈતન્યના અનુગ્રહથી જીવે છે તથા ચૈતન્યના અનુગ્રહથી ચૈતન્યમાં જગતની ભાવના કરીને, પોતે જગતરૂપ થાય છે. તે જ મન જે પાછું પોતાના સ્વરૂપના સ્મરણને પ્રાપ્ત થાય, તે મનપણાને છોડી દઈને, ચૈતન્યપણાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૯} મન ચૈતન્યરૂપી પ્રકાશ વિના અને ચૈતન્યરૂપી અજ્ઞ વિના શબ્દ જન્મ જડ જ છે. તે ચૈતન્યના અનુગ્રહ વિના ગતિ જ ઠેમ કરી શકે ?^{૫૦} ચૈતન્યના સ્વભાવને લીધે જ ચૈતન્યમાં ચલન થયાની જ ખોટી કલ્પના થાય છે, તે જ મન છે અને તે મનરૂપી સર્પનો જ ફૂકાડો છે તે જ આ જગત છે, એમ શાસ્ત્રવેદાઓ કહે છે. જે બ્રહ્મ છે તે જ કાર્ધિક પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી, જ્યારે સર્વદા 'અમુક પદાર્થ છે, અમુક પદાર્થ છે' એવા પ્રકારની સત્ય જ્ઞવી કલ્પનારૂપ થઈને દૃઢ્યમાં સ્થિર થાય છે, ત્યારે મન કહેવાય છે. ઉદ્ય પામેલી એ કલ્પના જ્યારે 'આ મન છે' એમ સમજઈને ભમી ગઈ, ત્યારે જ પોતાના ચૈતન્યપણાને ભૂલી જઈ જડ જ્ઞવી થઈને રહી.^{૫૧-૫૫} વ્યાપકપણામાંથી બ્રહ્મ થઈ મનપણાને પામેલી એ પહેલી કલ્પના, સંકલ્પ-વિકલ્પોને અનુસરીને 'આ વસ્તુ ત્યાંન્ય છે અને આ વસ્તુ આહ છે' એવી ગરબડ કર્યા કરે છે.^{૫૬} એ રીતે જગતનું જ ચૈતન્ય છે, તે જ પોતાની માયાશક્તિને લીધે મનરૂપ થયું છે. એટલે જે કે જ મન છે તે ચૈતન્ય જ છે, તે પણ જ્યાં સુધી તેને શાસ્ત્રાદિકથી સમજવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે પોતાના ચૈતન્યપણાને સમજતું નથી.^{૫૭} આમ છે એટલા માટે શાસ્ત્રના વિચારથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યથી અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી મનનું વલ-

ણ પોતાના સ્વરૂપ તરફ કરાવવું જોઈએ.^{૫૮} સર્વ પ્રાણીઓની એ મનરૂપી કલ્પના જે વિજ્ઞાનથી તથા ઉપશમથી પોતાના સ્વરૂપને સમજે, તે બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને ન સમજે તે જગતની ભાવના કરીને જગતમાલમ્યા કરે છે.^{૫૯} મનરૂપી કલ્પના મોહરૂપી મદિરાથી મત્ત થયેલી છે, વિષયોરૂપી ખાડાઓમાં લોટ્યા કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ જડ થઈ ગયેલી છે; તેને સમજવની જોઈએ.^{૬૦} એ મનરૂપી કલ્પના દૃઢ્યની અંદર દેખાયા છતાં પણ સંકલ્પથી રચાયેલા પ્રાસાદની જેમ ખોટી જ છે. તેને જ્યાં સુધી સમજવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે કાર્ધ સમજતી નથી.^{૬૧} એ મનરૂપી કલ્પના બીજા બાહ્યપદાર્થોને જાણે છે, તે પણ પોતાના પ્રભાવથી જાણતી નથી, પણ મંજરીમાં ગંધની પેઠે પોતાની અંદર રહેલા સાક્ષીચૈતન્યના પ્રભાવથી જ જાણે છે.^{૬૨} એ મનરૂપી કલ્પના જે કે તેના અસલ સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે પણ શરીરાદિકથી મર્યાદિત દશાને પામીને તે ટૂંકી થઈ જાય છે અને તેથી તે જગતમાંથી પણ થોડુંક જ જાણી શકે છે. તેટલું પણ તે સાક્ષી-ચૈતન્યના પ્રભાવથી જ જાણી શકે છે.^{૬૩} હે રામ! જેમ સૂર્ય કમલિનીને પ્રકુલિત થવાની શક્તિ આપે છે, તેમ સાક્ષીચૈતન્ય જ એ પથરા જ્ઞવી જડ 'મન' નામની કલ્પનાને જગતના પદાર્થો જાણવાની શક્તિ આપે છે.^{૬૪} જેમ પથરાની પૂતળી મદારીની પ્રેરણા વિના નાયતી નથી, તેમ શરીરમાં રહેલી મનરૂપી કલ્પના ચૈતન્યની પ્રેરણા વિના કશું જાણી શકતી નથી.^{૬૫} ચિત્તમાં આવે-ખેલા રાજાઓએ ક્યાંય મોટી ગર્જનાવાણું યુદ્ધ ક્યું છે? ચિત્તમાં આવેખેલા ચંદ્રનાં કિરણોએ ક્યાંય ઔષધિઓને વૃક્ષ કરી છે? યથો લોહી-થી ખરડાઈને ક્યાંય દોહ્યાં છે? વગડામાં રહેલા પથરાઓએ ક્યાંય મધુર ધ્વનિવાણું ગાયન ક્યું છે? માણસે ખનાવેલા પથ્થર આદિના સૂર્યોએ

ક્યાં ય રાત્રીના અંધારાને મટાડ્યું છે ? અને સંકલ્પથી રચાયેલા આકાશનાં વનોએ ક્યાં ય છાયા કરી છે ? આ સઘણું અસંભવિત છે, તેમ સાક્ષીચૈતન્યની પ્રેરણા વિના એકલા મનથી ક્રિયા થતી પણ અસંભવિત છે.^{૬૮} મન પથરા જવું જડ છે, મિથ્યાભ્રાંતિના સમૂહથી જ ઊઠેલું છે અને ઝાંઝવાના પાણી જેવું છે. તેમાંથી તે કાંઈ ક્રિયા અને ?^{૬૯} જેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ અખંડ તડકા હોય તો જ ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી સફેદ છે, તેમ અખંડ આત્મતત્ત્વ વિદ્યામાન છે, તો જ આ મનરૂપી કલ્પના સફેદ છે.^{૭૦} હે રામ ! પરમાત્મામાં જ ચલનરૂપી કલ્પના થઈ, તેને છાંયારાઓએ પરમાત્માથી ભિન્ન માની 'મન' એ નામ આપીને કાગનો વાઘ બનાવી દીધો છે. હવે મનનું પૃથક્કરણ કરી જોતાં, તેમાં જ ચૈતન્યાંશ છે, તે આત્મા જ છે અને બાકીના જડાંશરૂપ જ ચલન છે, તે પ્રાણનો જ ધર્મ છે. એ પ્રાણ એક ભતનો વાયુ છે અને એને શરીરમાં પ્રાણમય દાશ કહેવાય છે. આમ હોવાને લીધે યોગીએને પ્રાણવાયુનો નિરોધ ક્યાં પછી મનનો બુદ્ધો નિરોધ કરવો રહેતો નથી.^{૭૧} જેમની જ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધબુદ્ધા પ્રકારના સંકલ્પોના નિશ્ચયથી દબાયેલી હોતી નથી, તેઓ મનને જમાં કાઢી પણ વિષયોના આકારોનું ગ્રહણ થયું નથી, એની પરમાત્માની શુદ્ધ પ્રભાવ જ બુદ્ધ છે.^{૭૨} 'આ દેહ હું છું અને આ મારું છે' એવા અધ્યાસથી ચેલી ચેલી જ મનરૂપી કલ્પના છે, તેનું 'જીવ' એવું નામ કહેવામાં આવે છે. મનમાં જ ચલન ભાગ છે તે પ્રાણનો જ ધર્મ છે. તે ઉપરથી એમ પણ કહી શકાય છે કે, મન આત્મતત્ત્વના અને પ્રાણના મિશ્રણરૂપ છે.^{૭૩} હે રામ ! બુદ્ધિ, ચિત્ત અને જીવ એ નામો ખોટા મનનાં જ છે. તેઓ પણ વિદ્વાનોએ પ્રક્રિયાને મારે કલ્પેલાં છે, પણ વાસ્તવિક નથી.^{૭૪} વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં, મન પણ નથી, બુદ્ધિ પણ નથી, જીવ પણ નથી અને

શરીર પણ નથી; પરંતુ જ કાંઈ છે તે અખંડ આત્મા જ છે.^{૭૫} આ સઘણું જગત આત્મા જ છે. જ કાળ છે તે પણ આત્મા જ છે, તે નિર્મળ આત્મા આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને ઇન્દ્રિય આદિ સાધનોથી બહુવામાં આવતો નથી; તેથી તે અસત્ જેવો જણાતાં છતાં પણ સઘળી કલ્પનાઓમાં અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી સત્ય જ છે. સઘળા કલ્પિત પદાર્થોથી ન્યારો એવો એ આત્મા, બીજાં કાંઈ સાધનોથી નહિ, પણ પોતાના જ પ્રકાશથી અનુભવમાં આવે છે. મન જો આત્માને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો જોવાના સમયમાં પોતે જ નાશ પામી જાય છે. જેમકે, અંધકાર પ્રકાશને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો જોવાના સમયમાં તેનો (અંધકાર) પોતાનો જ નાશ થયા વિના રહે નહિ.^{૭૬-૭૮} મન આત્માને જોવામાં સમર્થ થતું નથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ અનુભવરૂપ આત્મામાંથી સંકલ્પને લીધે ઊઠેલા અનાત્મ પદાર્થોને જોવામાં જ આત્માનું જ વિસ્મરણ કરીને પ્રવર્તે છે.^{૭૯} આત્માનું જ સંકલ્પમયપણું છે તે જ મન કહેવાય છે અને આત્માનું જ સંકલ્પોથી રહિતપણું-અર્થાત્ મનરહિતપણું છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે.^{૮૦} આમ હોવાથી આત્મદર્શન મોક્ષ જ છે. તેમાં મન કેમ પ્રવર્તી શકે? સંકલ્પોમાં ઉન્મુષ્ઠ થતા આત્માનો નિર્વિકલ્પકપણામાં જ કાંઈ ફેરફાર થાય છે, એ જ મનનો જન્મ છે અને એથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૮૧} જેમ પુરુષનું મન સ્ત્રીના સંકલ્પથી કલંકિત થાય છે ત્યારે પુરુષના સિંગતું ઉત્થાન થાય છે, તેમ ચૈતન્યની સત્તા નિર્વિકલ્પકપણામાંથી બ્રહ્મ યત્નને સંકલ્પથી કલંકિત થાય છે, ત્યારે કલ્પના ઊડે છે અને તે કલ્પના મન કહેવાય છે.^{૮૨} હે રામ ! જેમ પદાર્થ લીન થાય છે, ત્યારે પદાર્થની છાયા પણ લીન થાય છે, તેમ પ્રાણનો નિરોધ થાય છે ત્યારે મનનો નિરોધ પણ પોતાની જેમ જ થઈ જાય છે; કારણ કે મન પ્રાણરૂપ છે. જીવતો પુરુષ

દૂર દેશાંતરના અનુભવને પોતાના મનમાં રહેલો જાણે છે તેથી 'તે દેશનો અનુભવ મારા મનમાં રહેલો છે' એમ તે કહે છે. હવે એ જ દેશાંતરનો સંબંધ થયો, તે ચલન વિના ઘટતો નથી. એ ચલન પ્રાણનો ધર્મ છે, એટલા માટે મન પ્રાણરૂપ છે. વૈરાગ્યથી, પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, સમાધિથી, વિષયોમાં મનના જવારૂપ કુદ્ધ અભ્યાસનો નાશ કરવાથી અને આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી પ્રાણનો નિરોધ કરી શકાય છે. ^{૬૩-૬૪} મનમાં જ ચલનશક્તિ છે, તે પ્રાણની છે અને જ્ઞાનશક્તિ છે તે ચૈતન્યની છે. એ શક્તિઓ એ ન હોય, તો કદાચ શિલા ચાલી શકે કે જાણી શકે, પણ મન તો કદી પણ ચાલી શકે કે જાણી શકે એમ નથી. ^{૬૫} જ ચલન છે, તે અનિત્ય છે તથા જડ છે; અને જ જ્ઞાન છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ જ હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ છે તથા સર્વવ્યાપક છે. ^{૬૬} આમ હોવાથી જ્ઞાનનું અને ચલનનું મિશ્રણ થવું એ વાસ્તવિક રીતે સંભવતું જ નથી; પણ કલ્પનાથી જ માની લેવામાં આવ્યું છે, તે મન કહેવાય છે. આ રીતે મન મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયું છે અને ખોટી સમજણરૂપ જ છે. ^{૬૭} તે જ અવિદ્યા કહેવાય છે, તે જ વિશેષશક્તિ કહેવાય છે અને અજ્ઞાનના સર્વસ્વનો નિર્વાહ કરનાર હોવાથી તેને જ અજ્ઞાન પણ કહી શકાય છે. એ અજ્ઞાન સંસાર આદિરૂપ ઝરને આપનાર છે. ^{૬૮} જ્ઞાનશક્તિના અને ચલનશક્તિના સંબંધને અર્થે સંકલ્પની કલ્પના જ કરવામાં આવે નહિ તો મન જ રહેતું નથી. એમ એ મન રહેતું નથી તો સંસારના સંબંધવાળા સઘળા ભયોનો નાશ થઈ જાય છે. વાયુની ચલનશક્તિને ન્યારે ચૈતન્ય સ્ફુરિત કરે છે, ત્યારે જ ચૈતન્ય ચલનશક્તિવાળું થઈને સંકલ્પ કરે છે અને તેથી મનપણને પામે છે. ^{૬૯-૭૦} આ રીતે બાળક કલ્પેલા યક્ષની પેઠે ચૈતન્યમાં મનપણ માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભું થયું છે અને તેથી તે મિથ્યા જ છે. કારણ કે, વાસ્તવિક રીતે

ચૈતન્યમાં કોઈ પ્રકારનો આકાર કે ચલન છે જ નહિ. ચૈતન્ય તો અખંડ પૂર્ણતાવાળું છે અને તેમાં કોઈ કલ્પિત પદાર્થથી ખંડિતપણું કે અપૂર્ણપણું થવાનો સંભવ જ નથી. ^{૭૧} અખંડ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ ચૈતન્ય દોની સાથે અથડાવું સંભવે કે તેથી તે ખંડિત થઈ જાય? ^{૭૨} ચૈતન્ય અખંડ અને પૂર્ણ હોવાને લીધે 'ચલન' નામની કોઈ ક્રિયા જ હોવી સંભવતી નથી અને તે નહિ હોવાને લીધે, ચૈતન્યમાં તેનો સંબંધ પણ નથી જ. તો હવે ચલનના સંબંધ વિના કોનું મન સિદ્ધ થાય અને તે મન કેવું સિદ્ધ થાય? ^{૭૩} 'ચલન ચૈતન્યથી જુદું છે જ નહિ' એ પક્ષ લઈએ, તો પણ પછી મન કોને કહી શકાય? હાથીઓની અને ઘોડાઓની ગિરદી વિના સેના કોને કહી શકાય? ^{૭૪} આથી દેરામ ! ત્રેલોક્યમાં પણ 'મન' નામનો કુદ્ધ પદાર્થ મુદ્દલ છે જ નહિ. આવી રીતે બરાબર સમજીને 'મન છે જ નહિ' એવો જ નિશ્ચય થાય, તે જ મનનો નાશ થયો સમજવો. ^{૭૫} દેરામ ! 'મન છે' એવી વ્યર્થ અને અનર્થ આપનારી કલ્પના તમે કરો જ નહિ; કેમકે આ મન મિથ્યા જ ઉદય-પામેલું હોવાને લીધે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. ^{૭૬} દે મહામુદ્ધિમાન રામ ! સંકલ્પો કરનાર મન આપના બ્રહ્માંડમાં ક્યાં જ નથી, એટલા માટે તમે તમારી અંદર ક્યાં જ કોઈ પણ કલ્પના કરો નહિ. ^{૭૭} દે આત્મતત્ત્વનું મનન કરી જાણનારા રામ ! તમારા દ્વિયરૂપ નિર્જળ દેશમાં અપાર્થ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પનારૂપ ઝાંઝવાતાં જળની નદી, યથાર્થ જ્ઞાનથી અત્યંત શાંત થઈ ગઈ છે. ^{૭૮} મન તો જડ છે અને રૂપરૂપ વિનાનું છે. તેથી તે સર્વદા ભૂતેલું જ છે. તો ભૂતેલા મનથી લોકો ભાયો જવાનું સમજવું, એ તો વિચિત્ર મૂખતાની જ પર પરા છે. ^{૭૯} જેનું સ્વરૂપ પણ નથી, જેનો દેહ પણ નથી, જેનો કોઈ આધાર પણ નથી અને જેની કોઈ

અતિ પણ નથી, તે મન સર્વ લોકોને દુઃખી કરે છે, એમ સમજવું એ તો એક જાતની મૂર્ખપણાની જ બળ છે.^{૧૦૧} મન તો સ્વરૂપ તથા શરીર આદિ સઘળી સામગ્રીઓ વિનાનું છે. તે જો કોઈને દુઃખી કરતું હોય, તો હું ધારું છું કે, તે દુઃખી થનારનું માથું નીલકમળની પાંખડી વાગવાથી ફાટી પડતું હશે!^{૧૦૨} મન જડ છે, મૂંઝું છે અને આંધળું છે. તેણે પણ જો કોઈને માર્યો હોય, તો હું ધારું છું કે, તે મૂઢપુરુષ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણોથી બળતો હશે!^{૧૦૩} શત્રુને જીતવાની સઘળી સામગ્રીવાળા લોકોને સઘળી સામગ્રી વિનાનું મન હરાવી દે છે, એ વાત કૃતલી મૂર્ખાઈથી ભરેલી છે!^{૧૦૪} મન સદૃશ વિઘ્નમાન જ નથી. તેને વિવેકી લોકો વેરાગ્ય આદિ મોટા પ્રયત્નોથી હણી નાખે છે, એ વાત પણ કૃતલી મૂર્ખાઈથી ભરેલી છે! મન મિથ્યા સંકલ્પથી જ ગોઠવાયું છે, મિથ્યા સ્થિતિને જ પામેલું છે અને પાત્રી શોધ કરતાં તો ક્યાંય જોવામાં જ આવતું નથી. તેમાં લોકોનો પરાભવ કરવાની શક્તિ જ શી રીતે સંભવે?^{૧૦૫} અહો! વિચાર કરી જોતાં મન જરા પણ ટકી શકે એમ નથી. તે પણ જો લોકોને સંકટમાં નાખતું હોય, તો એ એક જાતની વિચિત્ર માયા જ હોવી જોઈએ અને એ માયા મહામાયાવી મયદાનવને પણ ખનાવતી હશે!^{૧૦૬} જ્યારે મૂર્ખતા હોય છે, ત્યારે લોકોને સઘળી આપદઓ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂર્ખને કઈ આપદ ન હોય? બુદ્ધિ, અજ્ઞાની માણસ પોતાની મૂર્ખતાથી જ આ આપદોથી સહિને ખનાવી લે છે!^{૧૦૭} હાય! હાય! ભારે ખેદની વાત છે કે, મૂર્ખ લોકો પોતાની મૂર્ખાઈથી જ સહિને ખનાવી લે છે અને વળી આ પોતાના ખોટા મનને કુમાર્ગમાં પ્રવર્તાવીને તે સહિને વધાર્યા કરે છે.^{૧૦૮} હું ધારું છું કે, આ સહિ દેવળ મૂર્ખતાથી જ બનેલી હોવાને લીધે વિચારભાગથી ટળી બચ એવી બહુ

હણી છે. જમ પાણી તરંગોની લીંસ લાગવાથી કણી કણી થઈને વીખાઈ બચ છે એમ માનવું એ ભ્રાંતિ છે, તેમ 'સહિથી આત્માને દુઃખ થાય છે' એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે.^{૧૦૯} જમ પાણીનો ચકરીમાં દેખાતા કાળજી જવા કાળા વર્તુળરૂપી ધંટીથી પાણી દળાઈ બચ છે. એમ માનવું ભ્રાંતિ છે, તેમ સહિથી આત્માને દુઃખ થાય છે, એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જમ પાણી પૂનમના ચંદ્રનાં કિરણોના ટાઢ સ્પર્શથી મૂંઝાય છે એમ માનવું એ ભ્રાંતિ છે, તેમ સહિથી આત્માને દુઃખ થાય છે એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે.^{૧૧૦} જમ શત્રુઓની દષ્ટિ પડતાં જ શત્રુઓનાં નેત્રોમાંથી નીકળેલી ક્રોધ-દષ્ટિરૂપી રજ્જુઓથી પુરુષ બંધાઈ બચ છે એમ માનવું ભ્રાંતિ જ છે, તેમ સહિથી આત્મા બંધાઈ બચ છે એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જમ સંકલ્પે કરેલી સેનાથી શર-પુરુષનો પરાભવ થવાનું માનવું એ ભ્રાંતિ જ છે, તેમ સહિથી આત્માનો પરાભવ થવાનું માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે.^{૧૧૧} કુંગાલ અને જડ એવું મન કોઈ પણ સ્થળમાં છે જ નહિ અને તેમ છતાં મિથ્યા જ કલ્પાયેલું છે. તેને ખોટું નહિ સમજવાથી જ આ લોકમય મૂર્ખ સહિ નાશ પામતી હોય એવું ભ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે. દે રામ! મન મિથ્યા જ જોડેલું છે. જ પુરુષ તેને વશ કરવાને સમર્થ ન હોય, તે ઉપદેશને પાત્ર જ નથી.^{૧૧૨} એ પુરુષની બુદ્ધિ બાહ્યવિષયોમાં જ લાગેલી હોય છે, વિષયો મળવાથી જ પૂર્ણપણું મानी લે છે, આત્મતત્ત્વમાં વલણ પામેલી હોતી નથી અને તેથી જ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં અશક્ત હોય છે. માટે તે બુદ્ધિ ઉપદેશનાં વચનોને યોગ્ય જ નથી.^{૧૧૩} એ બુદ્ધિ વેવણી છે, તેથી વીણાના તારના ઝીણા ચન્દ્રથી પણ ભડકે એવી હોય છે અને જાંઘી ગયેલા મિત્રની કાન્તિથી પણ ભય પામે એવી હોય છે.^{૧૧૪}

કાઈ શત્રુનું જાંચા સ્વરથી ખોટું નામ લેવામાં આવે, તો પણ તે જય પામીને નાસે એવી હોય છે અને મનના ખિવરાવવાથી પણ પરવશ થઈ જાય એવી હોય છે.^{૧૧૫} વિષયસુખતા લેશને માટે પણ પરવશ થઈ જનારી અને પોતાની પાસે રહેલા તુચ્છ મનથી શત્રુની જેમ જય પામતી એ અભાગીણી બુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ વિચાર બાળતી નથી. આમ છતાં પુરુષ પોતે એ બુદ્ધિને વિષયસુખથી રાજી રાખવાનો નિર્થક મોહ શા માટે રાખે છે ? (પોતાની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિચારમાં પહોંચી શકતી ન હોય, તો પણ તેને વિષયસુખથી તો દૂર જ રાખવી જોઈએ, કે જોથી કાઈ દિવસે પણ તે સૂક્ષ્મ વિચારમાં પહોંચવાને સમર્થ થાય.)^{૧૧૭}

સુખલવવિવશા દ્વિપેવ તપ્તા હૃદયગતેન નિજેન ચેતસૈવ । વિધુરિતધિપણા ન વેતિ સત્યં સદપિ કથં પરિમોહિતો મુષૈવ ॥ ૧૧૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો ‘મનોવિનિવારણ’ એ નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

। ~~~~~ સર્ગ ૧૪ મો ~~~~~

ઉપદેશને અયોગ્ય જીવોની ઉપેક્ષા ને યોગ્ય જીવો માટે મનને ટાળવાના ઉપાય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સંસારસાગરાસારકછોલૈરુદ્ધમાનયા ।
મતેર્માનદમૂક્ત્વં યથા જનતયાર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાં—હે રામ ! સંસારરૂપી સંસારના વિષયોની ઇચ્છાઓરૂપી તરંગોથી જ્યો તણાઈ રહ્યા છે, અને વિદ્વાનો મળ્યા છતાં પણ જ્યો વૈરાગ્યાદિકની ઉપેક્ષાને લીધે તેજોને

* આ ચોદમા સર્ગમાં ઉપદેશને માટે અયોગ્ય જીવો કે જ્યો અનેક યોનિઓમાં દુઃખ પામ્યા કરે છે, તેમની ઉપેક્ષા કરીને ઉપદેશને યોગ્ય લોકોને માટે મનને ટાળી નાખવાનો ઉપાય કહેવામાં આવશે.

પૂછવું જ પધ રાખીને, પોતાની બુદ્ધિને મૂંગી જ રાખી રહ્યા છે, તે લોકોને હું આ શાસ્ત્રમાં કહેલાં આત્મપ્રાપ્તિ કરવાના ઉત્તમ ઉપાયરૂપ વિચારનાં વચનોથી ઉપદેશ આપતો નથી.^{૧૧૨} જે સુદૃઢ દેખતો જ ન હોય તે પુરુષને કયો હૈયા-ફૂટ્યો વિચિત્ર મંજરીઓથી શોભી રહેલું વન દેખાડે ?^{૧૧૩} જતું નાક ડાઠના રોગથી ઘૂઘળ્યા કરતું હોય, તે માણસને કયો મૂરખો અનેક પ્રકારના સુગંધોની પરીક્ષા કરવાનું કામ સોંપે ?^{૧૧૪} મદિરાથી ઘૂમતાં નેત્રોવાળા અને ભાન વિનાની ઇન્દ્રિયોવાળા મત્ત પુરુષને ધર્મનો નિર્ણય સંભાળવામાં અધિકારી ગણે એવો દુર્બુદ્ધિ કોણ હોય ?^{૧૧૫} સ્મશાનમાં પડેલા શવને લોકચર્યામાં ચાલતી સેંકડો વાતોના સ દેહતું કોણ નિરાકરણ કરી આપે ? મૂખને કોણ શિખામણ આપે ?^{૧૧૬} મનરૂપી સર્પ પોતાના દૃઢચરૂપી રાક્ષસમાં રહેલો છે, મૂંગો છે અને આંધળો છે, છતાં જણે તેને જાણ્યો ન હોય તે દુર્બુદ્ધિ પુરુષને કોણ ઉપદેશ આપે ?^{૧૧૭} હે રામ ! મન જિતાયેલું જ છે એમ સમજે; કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં મન સુદૃઢ છે જ નહિ. જે શિલા સુદૃઢ હોય જ નહિ, તે શિલા લાંબો કાળ થયાં દૂર ફેંકાઈ જ ગઈ છે.^{૧૧૮} હે રામ ! મન મિથ્યા જ છે. જે મૂખે તેને પણ જાણ્યું ન હોય, તે મૂખ પુરુષ ઝેર આધા વિના પણ ઝેરની મૂર્છાથી મરી જાય છે.^{૧૧૯} વિષયોનો પ્રકાય સર્વદા જ્ઞાનરૂપ આત્માથી થાય છે, ચલન પ્રાણવાયુથી થાય છે અને વિષયોનું ગ્રહણ તે તે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે; તો પછી આપણને મનની શી જરૂર પડે છે, કે તેથી ‘મન છે’ એમ સ્વીકારીએ ?^{૧૨૦} ચલનશક્તિ પ્રાણવાયુની છે, જ્ઞાનશક્તિ આત્માની છે અને વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઇન્દ્રિયોની છે; તો હવે એ સધળી શક્તિઓવાળો ‘મન’ નામનો કાઈ પદાર્થ છે એમ માનવાની આપણને શી જરૂર છે ?^{૧૨૧} બ્યવહાર સંબંધી જ જે શક્તિઓ છે, તે સધળાં

પરમાત્માનાં જ કિરણો છે; માટે તેમ તે તે શક્તિઓનું જીદાપણું અને તે તે શક્તિઓનાં મન આદિ જીદાં જીદાં નામો શા માટે સ્વીકારે છે ?^{૧૨} મન એવો શા પદાર્થ છે, કે તેણે જગતને આંધળું બનાવી દીધું છે ? મન એ કશું છે જ નહિ. તો પછી તેમાં શક્તિપણું તે શું જ હોય ?^{૧૩} હે રામ ! જ લોકો મન વડે આંધળા થઈ ગયા છે, તેમનાં અપાર દુઃખોને જોઈને મારી બુદ્ધિ કરુણાથી દુઃખાઈ ગઈ છે અને એ લોકોનાં દુઃખોને મટાડવાનો કાઈ પણ ઉપાય નહિ મળવાથી, તે જાણે મૂર્ઝાઈ ગઈ હોય એમ પરિતાપ પામ્યા કરે છે.^{૧૪} (પણ 'જ દુઃખ કાઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તે દુઃખને તે કારણનું નિવારણ કરવાથી ટાળી શકાય; પરંતુ મૂર્ખલોકોનું દુઃખ તો કારણ વિના જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે તે કેવી રીતે ટળે ?' એમ વિચાર કરી હું મારી બુદ્ધિના તે પરિતાપને શાંત કરું છું.) મૂર્ખ માણસ કાઈ સાચા કારણથી નહિ પણ ખોટા કારણથી જ દુઃખ પામ્યા કરે છે. તેમાં આપણે શા ખેદ રાખવો અને શા કારણથી રાખવો ? ગણેશજી અને મૂર્ખલોકો દુઃખને માટે જ જન્મે છે, તેમાં આપણે શું કરીએ ?^{૧૫} જેમ સમુદ્રમાં નિરંતર ઊઠતા અનેક તરંગો વિનાશ પામવાને માટે જ ઊઠે છે, તેમ સંસારમાં સર્વદા અવતર્યા કરતા પાપી લોકો મરવાને માટે જ અવતર્યા કરે છે.^{૧૬} જીવો, પ્રત્યેક દેશમાં પ્રત્યેક દિવસે ખાટશીઓના હાથથી કેટલાં કેટલાં પશુઓ કપાય છે ! તો હવે તેમને માટે આપણે શું રાવું ?^{૧૭} પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થતા જીવોમાં પવન પ્રત્યેક દિવસે અસંખ્યાત ડાંસોને અને અસંખ્યાત મરુછરોને મારી નાખે છે, તો તેમને માટે શું રાવું ?^{૧૮} પ્રત્યેક દિશામાં, પ્રત્યેક પર્વતમાં અને પ્રત્યેક વનમાં ભીસ આદિ લોકો લાખો મૃગોનો ધાણ કાઢી નાખે છે, તો તેમને માટે આપણે શું રાવું ?^{૧૯} મોટા મત્સ્ય નિર્દય

થઈને પાણીમાં ઝીણાં ઝીણાં કરોડો જળજંતુઓને ખાવાને માટે મારી નાખે છે, તો તેમાં આપણે શી વેદના કરવી ?^{૨૦} માખી ઝીણા કણ જવી પાતળી જૂને ખાઈ જાય છે, કરોળિયો માખીને ખાઈ જાય છે અને ડાંસ કરોળિયાને ખાઈ જાય છે.^{૨૧} ડાંસને દેડકા ખાઈ જાય છે, દેડકાને સર્પ ખાઈ જાય છે અને સર્પને ગરુડ અથવા નોળિયો કાપી નાખે છે.^{૨૨} નોળિયાને ખિલાડો મારી નાખે છે, ખિલાડાને ફૂતરો મારી નાખે છે, ફૂતરાને રીંછ મારી નાખે છે અને રીંછને વાઘ મારી નાખે છે.^{૨૩} વાઘને સિંહ મારી નાખે છે, સિંહને શરભ મારી નાખે છે અને શરભ ગાજતાં વાઘોની અસહનતાને લીધે પોતે જ ઊછળી શિલા પર પડીને ફાટી પડે છે. તો આવી રીતની ઘટમાળમાં કોને વાસ્તે શોક કરીએ ?^{૨૪} વાઘોજીવો વાયુજીવો દર કરી નાખે છે, વાયુજીવો પર્વતો જીતી લે છે, પર્વતોને વજ્ર ચૂર્ણ કરી નાખે છે અને વજ્રને ધન્દ્ર હસ્તગત રાખે છે.^{૨૫} ધન્દ્રને વિષ્ણુ વશ રાખે છે અને તે વિષ્ણુ માછલાં આદિના અવતારોને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે અવતારોમાં તેને સુખ-દુઃખની અંતેક દશાઓ ભોગવવી પડે છે અને તેમાં વૃદ્ધાવસ્થાની અને મરણની રાહ જ બેવાયા કરે છે. વિદ્યાઓથી તથા આયુષ્યોથી સંપન્ન એવાં મોટી કાયાવાળાં પ્રાણીઓને પણ, તેમનાં અંગોમાં લાગેલી લીપો કરડી ખાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણીઓરૂપી જગત અત્યંત મોહને લીધે પરસ્પરથી નિરંતર છેદાયા કરે છે, વીંખાયા કરે છે, ખવાયા કરે છે અને વળી પછીના સમયમાં ખાવા સારુ રાખી મુકાયા પણ કરે છે.^{૨૬} લીખ, જૂ અને શીડી આદિ અનેક પ્રાણીઓની જાતિઓ નિરંતર ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નિરંતર મરણ પામ્યા કરે છે. જળાશયોમાં માછલાં, હાથી આકારનાં જીવડાં ને મગર આદિ અનેક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીમાં વીંછી આદિ અનેક શીડાઓ ઉત્પન્ન

યાય છે.^{૨૯,૩૦} અંતરિક્ષમાં કંટલાંચિક ક્ષુદ્ર પક્ષીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ અંતરિક્ષમાં જ ભમ્યા કરે છે. તેમણે મૂંઢલાં ઈંડાં ધરતી પર પડ્યાં ન હોય, ત્યાં તો તુરત જ તે ઈંડાંઓમાંથી તેમનાં બચ્ચાંઓ પણ નીકળે છે અને તેઓ અંતરિક્ષમાં ભમ્યા કરે છે. વનોની ઝાડીઓમાં સિંહ, દીપડા અને મૃગ આદિ અનેક પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૧} પ્રત્યેક સ્થળમાં, પ્રાણીઓનાં અંગોમાં પણ અનેક કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વૃક્ષ આદિ સ્થાવરોમાં પણ ધુણુ અને ભ્રમરીઓ આદિ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૨} શિલાઓની મધ્યમાં પણ કીડા, દેડકા અને ધુણુ આદિ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિષામાં પણ અનેક જાતના કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૩} આ રીતે અસંખ્યાત પ્રાણીઓ જન્મ્યા કરે છે અને મરણ પામ્યા કરે છે. તો તેમને માટે દયાળુ લોકોએ રાજ થવું પણ ચોગ્ય નથી અને રોવું પણ ચોગ્ય નથી, પણ ઉપેક્ષા કરવી જ ચોગ્ય છે.^{૩૪} જેમાં નિરંતર મરણો થયા કરે છે અને નિરંતર જન્મો થયા કરે છે, એવી આ સંસારની ગરબડમાં રાજ થવું પણ ચોગ્ય નથી અને કચ્છાવું પણ ચોગ્ય નથી.^{૩૫} પ્રાણીઓની અનેક પ્રકારના જન્મોવાળી આ પંક્તિઓ વૃક્ષોનાં અનંત પાંદડાંઓની પેઠે ઉત્પન્ન થઈયઈને નાશ પામી જાય છે.^{૩૬} જ પુરુષ દયાથી દુષ્ટક્રિમાનોનાં દુષ્ટો ટાળવામાં પ્રવર્તે છે, તે પુરુષ પોતાના હાથમાં રહેલા એક છત્રથી સઘળા આકાશને તડકા વિનાતું કરવાનો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરે છે.^{૩૭} પૃથ્વીમાં પશુ-પક્ષીઓ જેવાં મૂઠ માણસોને, ઉપદેશ દેવો જ નહિ. વનમાં ટૂંકાની પાસે કયા વાંચવાથી શુ વળે? વિષયોમાં લપટ રહેનારાં માણસો અને પશુઓ એ બેમાં શું અંતર છે? પશુઓ દોગડાંથી ખેંચાય છે અને વિષયોમાં લપટ રહેનારાં માણસો મનથી ખેંચાય છે.^{૩૮,૩૯} પોતાના મનરૂપી કાદવમાં

ખૂંચી ગયેલા અને પોતાના નાશને માટે જ કાર્યો કરતા મૂખ લોકોની વિપત્તિઓ જોઈને પથરાઓને પણ રડવું આવે.^{૪૦} જમણે પોતાના મનને જ જીત્યું ન હોય, તે લોકોને ચારે બાજુથી દુઃખદાયી દશાઓ જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સમજી માણસ તે દશાઓને ટાળી નાખવાનું માથે લે જ નહિ.^{૪૧} હે રામ! જમણે પોતાના મનને જીત્યું હોય, તે લોકોનાં દુઃખો સહેજે ટાળી શકાય એવાં હોય છે; માટે તત્તવેતા પુરુષ તેમને જ ટાળવાની પ્રવૃત્તિ કરે.^{૪૨} હે મહાવીર રામ! મન મુક્ત છે જ નહિ, તે છતાં તેને અમર્યુ અમર્યુ કહ્યો નહિ. જમ બાળક કલ્પિત પિશાચથી દુઃખી થાય છે, તેમ તમે એ કલ્પિત મનથી દુઃખી થાઓ છો.^{૪૩} ન્યાં સુધી તમે આત્મ-તત્ત્વના વિસ્મરણને લીધે મૂઠ હતા, ત્યાં સુધી તમારો મનરૂપી-સપ્ જોરે ક્યાં કરતો હતો.^{૪૪} હે રામ! હમણાં તો તમે જવું છે તેવું જાણી ચૂક્યા છો કે, 'સંકલ્પથી જ મન વધ્યા કરે છે.' માટે તમે તુરત સંકલ્પનો જ ત્યાગ કરો, એટલે પછી મનનો નાશ થઈ જાય. તમે જો આ દશ્યનો આશ્રય કરતા હો તો, મનવાળા છો તથા બંધાયેલા છો અને જો આ દશ્યને છોડી દેતા હો, તો મનથી રહિત છો અને મુક્ત છો. આ માયા-મય સંસાર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો તો બંધન માટે જ છે અને તે છોડી દેવામાં આવ્યો તો મોક્ષને માટે જ છે. હવે જમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. 'આ મન આદિ કે દેહ આદિ કંઈ છે જ નહિ' એવો વિચાર ક્યાં કરો અને તેથી પર્વતની પેઠે સ્થિર રહો. તમે પરમાત્મા છો, જેની અંદર અનંત બ્રહ્માંડો સમાઈ જાય છે.^{૪૫-૪૮} હે રામ! 'આ હું છું' અને 'આ જગત છે' એવી બેપણાવાળી કલ્પનાને છોડી દો અને અખંડપણાપૂર્ણ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહીને તમે અત્યંત સ્થિર થાઓ.^{૪૯} તમારી દ્રષ્ટાપણની સ્થિતિ અને જગતની દરખપણની સ્થિતિ, એ

એની મધ્યમાં એ બન્ને સ્થિતિઓમાં 'અનુસ્યૂત
જ અનુભવરૂપ સાક્ષીનો સ્વભાવ છે, તે સ્વભા-
વમાં જ તમારા આત્માની સર્વદા સ્થિતિ છે,
એમ તમે ભાવના કર્યા કરો.^{૫૦} સ્વાદ લેનાર
અને સ્વાદ લેવાના પદાર્થો, તેઓથી રહિત
અને એ બન્નેમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો જ
કેવળ અનુભવ છે, તેની જ તમે ભાવના કર્યા
કરો અને નિરંતર તે મય જ રહો; એ અનુભ-
વ જ તમારું સ્વરૂપ છે.^{૫૧} હે રામ! અનુભવ
કરવાનો પદાર્થ અને અનુભવ કરનાર એઓથી
રહિત અને બન્નેમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો જ
કેવળ નિરુપાધિક અનુભવ છે, તેનો જ હૃદયમાં
આશ્રય કરીને સ્થિર થાઓ.^{૫૨} 'હું સંસારની
ભાવનાથી રહિત છું' અને જાતે આદિ ત્રણે
અવસ્થાઓથી રહિત છું' એ રીતે તમે પોતાના
સ્વરૂપની ભાવના કર્યા કરો અને સર્વદા તે
સ્વભાવમાં જ રહો.^{૫૩} હે રામ! જ્યારે તમે
પ્રભાદને લીધે તમારા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રપણાને
છોડી દો છો અને તમારાથી જુદા દશ્યનો સંક-
લ્પ કરો છો, ત્યારે તમે અત્યંત દુઃખ દેનારા
મનપણાને પ્રાપ્ત થાઓ છો.^{૫૪} હે મહાવીર
રામ! આ મનપણાંથી સાંકળને તમે સ્વરૂપના
જ્ઞાનરૂપી યુક્તિથી તોડી નાખો અને તમારા
આત્મારૂપી સિંહને મનરૂપી પિંજરામાંથી
છોડાવો.^{૫૫} તમે જ્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યપણાને તણ
દો છો, વિષયો પર અત્યંત ધસી પડો છો અને
સંકલ્પ કરવા લાગો છો, ત્યારે જ તમે વિષયોને
દેખવા લાગો છો.^{૫૬} 'મન આત્માથી જુદું છે'
એવી સમજણથી મન દુઃખી થઈ જાય છે. એવી
સમજણ જો છોડી દેવામાં આવે તો મન ક્ષીણ
થઈ જાય છે.^{૫૭} જો 'આ સધળું જગત આત્મા જ
છે' એવું જ્ઞાન ઉદય પામે, તો દ્રષ્ટા, દશ્ય, ચિત્ત
અને ચિત્તાની વૃત્તિ એમાંનું કાંઈ પણ અવશેષ
રહેશે નહિ.^{૫૮} હે રામ! 'હું જીવ છું' એમ સમ-
જવું એ જ મન છે. એમ કહેવામાં આવે છે એ

મનથી જ આ રીતે આદિ-અંત વિનાના દુઃખનો
વિસ્તાર થાય છે.^{૫૯} હું બ્રહ્મ જ છું અને જીવ
કહેવાતી બીજી સત્તાઓ કદી પણ સાચી નથી!
એમ જ પાકું સમજાય, તો એ જ મનનો ઉપ-
શમ છે અને એ જ પરમ સુખ છે, એમ કહે-
વાય છે.^{૬૦} હે રામ! 'આ સધળું જગત
આત્મા જ છે' એવો નિશ્ચય થાય તો મનને
અભાવ જ થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી.^{૬૧}
આ રીતના સાચા જ્ઞાનથી 'આ સધળું
આત્મા જ છે' એવો દઢ નિશ્ચય થાય છે અને
તેથી જન્મ સૂચના પ્રકાશથી અધકારનો નાશ થાય
છે, તેમ મનનો નાશ થઈ જાય છે, એમ સમજો
જ્યાં સુધી મનરૂપી સર્પ શરીરમાં હોય ત્યાં સુધી
મોટા ત્રાસ છે. એ સર્પને યોગ્ય ઉપાયથી દૂર
કરવામાં આવે, તો ત્રાસ થવાનો પ્રસંગ જ કય
રહે!^{૬૨, ૬૩} હે રામ! આ બ્રાતિમાત્રથી ઉત્પન્ન
થયેલા મહાબળવાન ચિત્તરૂપી વેતાલને, યથાર્થ
જ્ઞાનરૂપી મનથી બળાહારે નષ્ટ કરી નાખો.^{૬૪}
અતિ બલિષ્ઠ એવો આ મનરૂપી યક્ષ કહેરૂપ
ધરમાંથી દૂર થાય, તો પછી તમે સધળાં દુઃખોથી
તથા વ્યાકુળતાથી રહિત જ રહો. તમને કાલ
જાતનો ભય નથી.^{૬૫} 'હું પૂર્ણકામ હોવાનું
લીધે રાગરહિત જ છું' અને વ્યાપક હોવાને લીધે
મારે કોઈ વસ્તુને સંપાદન કરવાની જરૂર નથી,
એટલું જ સમજવામાં આવ્યું તો તમારું મન જ
રહ્યું છે, તમારી સધળી તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ જ
છે અને તમે દુઃખરહિત સર્વોત્તમ પદને પામ-
સૂક્યા છો. તો હવે તે પદમાં જ રહો. ૧)

નીરાગ એવ નિરુપાર્જન એવ ચાત્સીત્યેવા
વૈતૈવ ગલિતા તવ ચિત્તસત્તા । નિર્દુઃસમુત્તમપદં
પરમં મતોગસિ તિષ્ઠોપશાંતપરમેષણ એવમંતઃ ॥૬૬॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ
પ્રકરણનો 'સ્વચિત્તનિરૂપણ' એ
નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧૫ મો

સર્વ અનર્થનું બીજ તૃષ્ણા છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतामनुसरन् राम चित्तसत्तामपावनीम् ।

संसारबीजकणिकां जीवबंधनवापुराम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—હે રામ ! આ મનની સત્તા સંસારના સૂક્ષ્મ બીજરૂપ છે, અપવિત્ર છે અને જીવને બાંધનારી બળરૂપ છે; તેને અનુસરવાથી આત્મા પોતાના બ્રહ્મરૂપપણાને ભૂલીને મલિન-જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો છે. તે મનથી કલ્પાયેલા દેહને 'હું છું' એમ માને છે અને અનેક વિષયોની કલ્પનાથી થતા રાગ-દ્વેષાદિરૂપી મેલને ધારણ કરે છે.^{૧,૨} નિરંતર વધતા જતા મહામોહને ઉત્પન્ન કરનારી અને ત્રાસ આપનારી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી લતા રાગ-દ્વેષાદિરૂપી મેલવાળા પુરુષને મૂર્ચિત જ કરી નાખે છે.^૩ આત્મારૂપી આકાશમાં અનેક વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારી તૃષ્ણારૂપી કાળી રાત્રી જ્યારે જ્યારે ઉદય પામે છે, ત્યારે ત્યારે મહા-મોહ આપ્યા વિના રહેતી નથી.^૪ પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાની બળતરાને સહન કરી શકે એવા સદાશિવ આદિ કેટલાએક મહાત્માઓ છે, પણ તૃષ્ણારૂપી અગ્નિની જ્વાળાની બળતરાને સહન કરી શકે એવા કોઈ પણ નથી.^૫ તીક્ષ્ણ, કાળી, અત્યંત લાંબી અને શીતળ છતાં પણ ખરાબ પરિણામ આપનારી તૃષ્ણારૂપી તલવાર માનરૂપી અંગને કાપી નાખે છે. હે રામ ! સંસારમાં જ જ અંત વિનાનાં, નહિ અટકાવી શકાય એવાં અને અત્યંત વધારાવાળાં કુંભો છે, તે સઘળાં તૃષ્ણારૂપી લતાનાં ફળ છે.^{૬,૭} માણસોનાં મનરૂપી શુદ્ધિમાં રહેનારી આ તૃષ્ણા અદૃશ્ય રહીને જ માણસોનાં શરીરોમાંથી માંસને, અસ્થિ-

ઓને તથા રુધિર આદિને ખાયા કરે છે. માટે એ વસ્તુના જીવી છે.^૮ તૃષ્ણારૂપી મેલી ચોમાસાની નદી ક્ષણમાત્રમાં વધી જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં શૂન્ય થઈ જાય છે અને પોતામાં પડેલા માણસને તુરંત તાણી પછાડીને ફાડી નાખે છે.^૯ તૃષ્ણારૂપી વાઈથી પછડાયેલો પુરુષ રાંક થઈ જાય છે, ભેડા પડી જાય છે, શક્તિ વિનાનો થઈ જાય છે, નીચ-પણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ભાવ વિનાનો થઈ જાય છે, રડે છે અને પડી જાય છે.^{૧૦} જન્મા દૃઢ્યરૂપી દરમાં તૃષ્ણારૂપી કાળોતરી નાગણ ન રહી હોય, તે પુરુષનો જ પ્રાણવાયુ સ્વસ્થ રહે છે.^{૧૧} જ્યારે તૃષ્ણાઓરૂપી કાળી રાત્રીઓ જતી રહે છે, ત્યારે ઉપશમરૂપી શુદ્ધપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યો-રૂપી ચંદ્રો વૃદ્ધિ પામે છે.^{૧૨} જ પુરુષરૂપી વૃક્ષ, તૃષ્ણારૂપી ધુણેની પંક્તિથી ધવાયેલું ન હોય, તે સર્વદા પુણ્યોરૂપી પુષ્પોથી પ્રકુદિલિત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૩} વિવેકરૂપી ચક્ષુ વિનાનાં માણસોના દૃઢ્યરૂપી અરણ્યમાં વ્યાકુળપણારૂપી અનંત કલ્પોલોવાળી અને ભ્રાંતિઓરૂપી ચક્રી-ઓવાળી તૃષ્ણારૂપી નદી અખંડ રીતે વહી જાય છે.^{૧૪} તૃષ્ણારૂપી હિંસક બીલડી, આ સર્વે લોકોને દોરાઓથી બાંધેલાં પક્ષીઓની જેમ બ્રમણ કરાવે છે, વીંખી નાખે છે અને અંતે ઘણું કરીને મારી પથ નાખે છે.^{૧૫} બહુ જ કઠિનપણા-વાળી તૃષ્ણારૂપી કુહાડાની ધાર, પોતે પ્રવર્તી—પ્રવર્તીને જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનાં વિવેક આદિ ઊગતાં મૂળોને પણ કાપી નાખે છે.^{૧૬} જેમ મૃગ ખાડામાં ઊગેલા ખડની લીલી સળીને અનુસરીને ખાડામાં પડે છે, તેમ મૂઠ માણસ તૃષ્ણાને અનુસરીને નરકરૂપી જાડા ખાડામાં પડે છે.^{૧૭} વૃદ્ધિ પામેલી જરાવસ્થા પણ આંખને એવી આંધળી કરતી નથી, જવી તેમને અત્યંત ભૂખી તૃષ્ણારૂપી ચુડેલ ક્ષણમાત્રમાં આંધળી કરી નાખે છે.^{૧૮} મનરૂપી ખાળામાં રહેનારી તૃષ્ણારૂપી ધુવડ પક્ષિ-ણી, માથે ચઢી બેસવારૂપ અપશુકન થવાથી,

* આ ૫ દરમા સર્ગમાં મનપણાને પામેલો આત્મા તૃષ્ણાથી જ બધાય છે, એટલા માટે સઘળા અનર્થોના બીજરૂપ તૃષ્ણાનું જ વિચિત્ર વર્ણન કરવામાં આવશે.

ભગવાન દિગ્દશુને પણ વામનપણું પ્રાપ્ત થયું હતું અને ભીષ્મ માગવી પડી હતી.^{૧૯} દૃઢ્યમાં ગૂંથાઈ ગયેલી સ્વર્ગલોકનાં સુખ ભોગવવાની તૃષ્ણા વડે સૂર્ય પણ બધું દોરાડાથી બંધાઈને નિત્ય આકાશમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.^{૨૦} તેથી સઘળાં દુષ્ટોને આપનારા આકારવાળી અને લોકોનાં જીવનને છેદી નાખનારી તૃષ્ણા રૂપી દૂર નાગણને દૂર રહીને દૂર જ મૂકી દેવી જોઈએ.^{૨૧} વાયુએ પણ તૃષ્ણાથી વાય છે, પર્વતો પણ તૃષ્ણાથી સ્થિર રહે છે અને ધરતી પણ તૃષ્ણાથી જ પ્રાણીઓને ધારણ કરીને રહી છે આમ સઘળું ત્રેલોક્ય તૃષ્ણાથી જ ટકી કહ્યું છે.^{૨૨} લોકોની વ્યવહાર સંબંધી સઘળી સ્થિતિ તૃષ્ણારૂપી આમડાની દોરીમાં પસાવાઈને રહી છે. દોરડાના બંધનમાંથી કાઢી પણ છૂટી શકે છે, પરંતુ તૃષ્ણાના બંધનમાંથી કાઢી છૂટી શકતું નથી.^{૨૩} આથી હે રામ ! તમે એ સંકલ્પોને તજ દેવારૂપ ઉપાયથી તૃષ્ણાને તજ દો; કારણ કે સંકલ્પ વિનાનું મન હોતું નથી અને મન વિના તૃષ્ણા હોતી નથી, એવો યુક્તિપૂર્વક નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.^{૨૪} હે રામ ! પ્રથમ તો તમે 'દેહ હું છું' એવા અભિમાનને મનમાં સંકલ્પ જ કરો નહિ. એ સંકલ્પ જ સઘળી અજ્ઞાનમય દુષ્ટ તૃષ્ણાઓનું મૂળ છે.^{૨૫} દેહમાં 'હું છું' એ ભાવના સઘળાં દુષ્ટોને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તમે તે ભાવના નહિ કરો, તો તત્ત્વવેત્તાઓમાં ગણાશો.^{૨૬} હે રામ ! દેહમાં 'હું છું' એવી આત્માભિમાનની ભાવના અત્યંત અપવિત્ર છે. તમે તેને અહંકારના ત્યાગરૂપી છરીથી કાપી નાખો અને સંસારની નિવૃત્તિની ભૂમિકામાં સઘળી રીતે નિર્બંધપણાથી રહો.^{૨૭}

एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्त्वानहंभाव-
शलाकयैव। स्वभावनां मय्य मवांतभूमौ भवामि
भूताखिलभूतमीति: ॥ २७ ॥

સર્ગ ૧૫ મેા સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૬ મો ॐ

વાસનાક્ષયના 'ધ્યેય'-'જ્ઞેય' એ
એ ભેદ અને જીવન્મુક્ત તથા
વિદેહમુક્તનું લક્ષણ

॥ રામ ઉવાચ ॥

स्वभावगंभीरमेतद्भगवन् वचनं तव।

यदहंकारतृष्णां त्वं मा गृहाणेति वक्षि माम् ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન ! આપ મને કહેા છો કે, 'તમે અહંકાર-તૃષ્ણાને તજ દો' તો આપનું એ વચન સ્વાભાવિક રીતે ગંભીર લાગે છે.^૧ હું જો દેહના અભિમાનરૂપી અહંકારને તજ દઉં, તો પછી મારે આ 'દેહ' નામનો બાધા સંપૂર્ણ રીતે તજ જ દેવો પડે.^૨ અહંકાર ન હોય તો શરીર જીવતું રહેવાનો સંભવ જ નથી. જમ મૂળમાં બાધેલો મોટો ઝોટલો ઝાડને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ અહંકાર જ દેહને ધારણ કરી રાખે છે.^૩ જમ કરવતથી મૂળ કપાઈ બચ, તો મોટાં વૃક્ષ પણ વિનાશ પામે છે, તેમ અહંકારનો નાશ થાય તો દેહ પણ અવશ્ય વિનાશ પામે.^૪ હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠ મુનિ ! આ અહંકાર મારે કેવી રીતે છોડવો ! અને છોડ્યા પછી હું કેવી રીતે જીવું ? એ વિષયનું આપ નિશ્ચયપૂર્વક મારી પાસે નિરૂપણ કરો.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામ ! હે માનદાતા ! વિદ્વાન લોકોએ સર્વ શાસ્ત્રોમાં 'ધ્યેય' અને 'જ્ઞેય' એમ બે પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કહેલો છે. હે રામ ! 'આ દેહ અન્નાદિકનો છે અને અન્નાદિક આ દેહનું જીવન છે. અન્નાદિક વિના આ દેહ કાંઈ પણ નથી અને

x આ સોળમા સર્ગમાં ધ્યેય અને જ્ઞેય એમ બે પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કહેવામાં આવ્યો અને તે કહેવાના સંબંધમાં જીવન્મુક્તો તથા વિદેહમુક્તોનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યો.

આ દેહ વિના અત્રાદિક ક્ષણ ઉપયોગનાં નથી. 'એમ નિશ્ચય કર્યા પછી, મનની સાથે પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં 'હું દેહાદિકનો નથી અને દેહાદિક મારાં નથી' એવી દૃઢ ભાવના સંપન્નવામાં આવે અને અંદર શીતળતાવાળી (અભિનિવેશ વિનાની) બુદ્ધિથી, લીલાભાવ જેવી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, એ 'ધ્યેય' નામનો વાસનાનો ત્યાગ કહેવાય છે.^{૧૯} સર્વ જગતને પ્રજ્ઞરૂપ સમજવામાં આવે અને ભૂમિકાઓના અભ્યાસના ક્રમથી મનતાનો, અહંતાનો તથા વાસનાનો પણ નાશ કરીને પ્રારબ્ધની સમાપ્તિના સમયમાં દેહને તજ દેવામાં આવે, એ 'જ્ઞેય' નામનો વાસનાક્ષય કહેવાય છે.^{૨૦} જ પુરુષ દેહમાં હુંપણરૂપી વાસનાને તજ દઈને લોકસંગ્રહને માટે યોગ્ય વ્યવહાર કરતો હોય, એટલે જણે ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૨૧} હે રઘુનંદન ! જ પુરુષ મૂલાજ્ઞાનની સાથે સઘળી કલ્પનારૂપી વાસનાને તજ દઈને તમામ વ્યવહારાદિકથી રહિત થઈને) શાંતિ પ્રાપ્તો હોય, અર્થાત્ જણે જ્ઞેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેને વિદેહમુક્ત બોલે.^{૨૨} હે રામ ! નંદરાજ આદિ સુજન મહાત્માઓ 'ધ્યેય' પ્રાપ્તો પહેલો વાસનાત્યાગ કરીને જીવન્મુક્ત થયા છે અને લોકસંગ્રહને માટે યોગ્ય વ્યવહારથી જગતમાં વર્તે છે.^{૨૩} 'જ્ઞેય' નામનો બીજા પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કરી શાંત થયેલા વિદેહમુક્ત પુરુષો તો અપ્પઙ્ક સમ્યક્દાનકરૂપ ભક્ષિમાં જ રહે છે.^{૨૪} હે રામ ! 'ધ્યેય' અને 'જ્ઞેય' એ બંને ત્યાગો મુક્તિના ત્રિપદમાં સરખા જ છે. એક પુરુષે ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય અને બીજા પુરુષે જ્ઞેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો પણ તે બંને પુરુષો, બ્રહ્મભાવરૂપી મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં અને સંતાપોથી રહિતપણામાં સમાન જ છે.^{૨૫} એક વ્યવહારમાં રહે છે અને બીજો સમાપ્તિમાં રહે છે, તો પણ તે બંને મહા-

ત્માઓને પરમ વિશ્રાંતિરૂપ નિર્ગળ પરબ્રહ્મમાં જ રહેલા સમજવા. તેઓ વચ્ચે અંતર એટલું જ છે કે, પહેલાને દેહ સ્ફુરે છે અને બીજાને દેહ સ્ફુરતો જ નથી.^{૨૬} પહેલો દેહના સ્ફુરણવાળે જીવન્મુક્ત પુરુષ સંતાપોથી રહિત રહીને, વ્યવહાર કરે છે અને બીજો દેહના ભાવ વિનાને વિદેહમુક્ત પુરુષ કંઈ પણ વ્યવહાર કરતો નથી વ્યવહારને લઈને કાળના નિયમ પ્રમાણે નિર્તર આવી પડતાં, સુખ-દુઃખોમાં જને હર્ષ પણ થતો ન હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૨૭,૨૮} ઇચ્છાથી તથા દ્વેષથી રહિત થયેલો જ પુરુષ પ્રિય વસ્તુઓમાં અને અપ્રિય વસ્તુઓમાં કંઈ બતતની આસક્તિ પામ્યા વિના જ વ્યવહાર કરે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૨૯} જના મનમાંથી 'આ ગ્રાહ્ય છે અને ત્યાજ્ય છે' એવી કલ્પનાઓ તથા 'હું છું અને આ મારું છે' એવી કલ્પનાઓ જતી નાશ પામેલી હોય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૩૦} જના મનમાં હર્ષનો, ઈર્ષ્યાનો, ભયનો, ક્રોધનો, કામનો કે દ્વિતતાનો અભિનિવેશ જ થતો ન હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૩૧} જ પુરુષ બંધન અવસ્થામાં પણ મનની સુધુષિતાવાળાની પેઠે પદાર્થોની સઘળી આસક્તિઓને શાંત કરીને વર્તે છે, તેમજ જ સ્વચ્છતાથી ભરપૂર એવા સઘળી કળાઓવાળા પૂર્ણચંદ્રની જેમ, સર્વદા સ્વાભાવિક હર્ષથી ભરપૂર રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૩૨} વાદ્ભીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી એટલામાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાદ્ભીકિને પ્રણામ કરીને, સાયકાળનાં નિત્યકર્મો કરવાને માટે ત્યાંથી છીડીને સ્નાન કરવા ગઈ. રાત્રી વીત્યા પછી ન્યારે સૂર્યનાં કિરણો કૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાદ્ભીકિની પાસે આવી.^{૩૩}

હ્યુક્તવત્યય મુનૌ દિવસો જગામ સાર્વવનાય વિષયેસ્તમિનો જગામ । સ્નાતું સમાકૃત-

નમસ્કરણા જગામ ક્યામાક્ષયે રવિકરૈશ્વ
સહાજગામ ॥ ૨૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'તૃણાચિકિત્સાં એ ના-
નાનો સર્ગ' ૧૬ માં સમાપ્ત
વાલ્મીકિનો અગિયારમો દિવસ સમાપ્ત

~~~~~ ૭ સર્ગ ૧૭ મો* ૭ ~~~~~

બંધ કરનારા અને બંધ નહિ કર-
નારા નિશ્ચયોતું વિવેચન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિદેહમુક્તા યે રામ તે ગિરામિહ ગોચરે ।

નૈવ તિષ્ઠતિ તસ્માર્ચં જીવન્મુક્તિમિમાં શૃણુ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! વિદેહમુક્ત
લોકો તો બ્રહ્મરૂપ જ હોય છે, એટલા માટે
તેમની સ્થિતિતું વર્ણન વાણીથી કહી શકાય જ
નહિ આમ હોવાથી હું કેવળ જીવન્મુક્તની
સ્થિતિતું જ વર્ણન આપું છું, તે તમે સાંભળો.^૧
તે તે કર્મોનાં ફળોની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કેવળ
લોકસંગ્રહ કરવાની શુદ્ધ તૃણાથી જ તે તે વર્ણ-
શ્રમેને અનુસરતાં કર્મો કરવામાં આવે, એ
જીવન્મુક્તપણું કહેવાય છે.^૨ સંસારને સાચો
સમજી ભોગ ભોગવવામાં ઉત્સાહ બંધાવનારી
તૃણાથી, કર્મોમાં પ્રવર્તવું એ જ બંધ છે અને
એ જ સંસારની દૃઢ બેડી છે, એમ બ્યાચાર્યો
કહે છે.^૩ મનમાંથી સંકલ્પોનો ત્યાગ કરીને,
લોકસંગ્રહ કરવાના પ્રયોજનને લીધે બહારથી જ
કર્મ કરવાની તૃણા રાખવામાં આવે, એ જીવ-
ન્મુક્તનું લક્ષણ છે.^૪ હે રામ ! વિષયોમાં જ
લપટતા અને તૃણા વધતી-જતી-હોય, તે
બંધનરૂપ છે. ત્યારે સંધ્યા વિષયોમાં લપટતા
વિનાની અને કેવળ લોકોમાં સમાધાન ગણવાને

માટે વ્યવહારને અનુસરવાની જ તૃણા હોય,
તે જીવન્મુક્તિતું અગ છે, એમ સમજવું.^૫ જ
તૃણા રાખવામાં વિષયોની પ્રાપ્તિમાંથી પહેલાં
પણ રાગ આદિ દુ ખો ઉત્પન્ન થાય નહિ અને
વિષયોની પ્રાપ્તિના સમયમાં પણ હર્ષાદિક
ઉત્પન્ન થાય નહિ, તે તૃણા બંધન કરનારી
થતી નથી.^૬ હે મહાબુદ્ધિમાન રામ ! 'અમુક
વસ્તુ મળે તો ઠીક' એવી મનમાં ભાવનારૂપી
જ તૃણા થાય, તે તૃણાને સંસારની સાંકળરૂપી
અને દુષ્ટ કલ્પનારૂપી સમજો.^૭ એ બંધનરૂપી
તૃણા મળી શકે અને ન મળી શકે એવા પદા
રોમાં પણ સર્વદા થાય છે. તેને છોડી દઈને
અત્યંત પ્રોઢ થયેલો મોટા મનવાળો પુરુષ, જીવ-
ન્મુક્તિના પદને પ્રાપ્ત થાય છે.^૮ હે રામ ! તમે
દેહની આશાને, મોક્ષની આશાને, સુખ-દુ ખો-
ની આશાને અને બીજી પણ એવી નાની-મોટી
આશાઓને તો છો દઈને, તોફાન વિનાના સમુદ્રની
જમ સ્થિર રહો.^૯ હે બુદ્ધિમાન પુરુષોમાં ઉત્તમ !
આત્મા જરાથી તથા મરણથી રહિત છે, એવો
નિશ્ચય કરીને, તમે મનને જરાની તથા મરણની
શકાઓથી મેલું કરો નહિ.^{૧૦} આ જ દશ્ય
પદાર્થો છે, તેમને તમારો સંબંધ નથી અને
તમને દશ્ય પદાર્થોનો સંબંધ નથી; કારણ કે
દશ્ય પદાર્થો રજ્જુમાં કલ્પાયેલા સર્પની જમ
તુરંજ છે અને તમે સર્વથી ન્યારા અસંગ
પરમાત્મા છો.^{૧૧} અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત
મિથ્યા છે, છતાં સાચા જીવ પ્રતીત થાય છે
તેમાં તમે બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખશો, તો પછી તૃણા
રહેવાનો સંભવ જ નથી.^{૧૨} હે રામ ! બીજું
પણ આ પ્રસંગને લગતું કહું છું તે સાંભળો
વિચાર કરનારા પુરુષના મનમાં નીચે પ્રમાણે
વિસ્તીર્ણુ આકારવાળા ચાર પ્રકારના નિશ્ચયો
થાય છે.^{૧૩} 'હું પગથી તે માથાપર્યંત, માતા-
પિતાનો જ બનાવેલો છું' એવો જ નિશ્ચય થાય
છે, તેને પહેલો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય ખોટો

* આ સત્તરમા સર્ગમાં જે નિશ્ચયોથી જીવન્મુક્ત
બંધાતો નથી અને જે નિશ્ચયથી અજ્ઞાની બંધાય છે,
તે નિશ્ચયોનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

વિચારથી થયેલો હોવાને લીધે પુરુષને બંધન જ આવે છે. ^{૧૬} હૃદય આદિ સધળા પદાર્થોથી હું ન્યારો છું અને સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું. એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને બીજો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય જીવના સ્વરૂપને શુદ્ધ જણાવનારો હોવાથી મોક્ષ આપનારો છે અને તે સુખનોને થાય છે. ^{૧૭} હું જ આ અત્યંત પદાર્થોથી ન્યારો જગતરૂપ છું અને અવિનાશી છું. એવો જે નિશ્ચય થાય છે તેને ત્રીજો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય શરીરમાં આત્માપણાની બ્રાંતિને છોડાવી, આત્માના વ્યાપકપણાને સિદ્ધ કરનારો હોવાને લીધે મોક્ષ આપનારો જ છે. ^{૧૮} 'આ હૃદયોદિક અને સધળું જગત, એ કાંઈ છે જ નહિ, પણ તેજોથી રહિત જે અખંડ સત્તારૂપી પરબ્રહ્મ છે, તે હું છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને ચોથો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય સર્વ દરિયાના બાધપૂર્વક પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જણાવનારો હોવાથી મોક્ષની સિદ્ધિને મારે જ છે. ^{૧૯} હે રામ ! એ ચાર નિશ્ચયોમાં જે પહેલો નિશ્ચય કહ્યો, તે મલિન ભાવનાવાળો છે, તેથી તે બંધ આપનારો થાય છે. તે પછી બીજા જે ત્રણ નિશ્ચયો કહ્યા છે, તે શુદ્ધ ભાવનાવાળા હોવાને લીધે મોક્ષ આપનારો થાય છે. ^{૨૦} પહેલો નિશ્ચય બંધન આપનારી વૃણાના સંબંધવાળો છે, તેથી મલિન છે. બાકીના ત્રણ નિશ્ચયો શુદ્ધ વૃણાના સંબંધવાળા છે, તેથી સ્વચ્છ છે. છેલ્લા ત્રણ નિશ્ચયો જીવન-મુક્ત પુરુષોમાં જ હોય છે. ^{૨૧} હે મહાબુદ્ધિમાન રામ ! જે સધળું જગત છે, તે હું જ છું' એવો જે ત્રીજા પ્રકારનો નિશ્ચય કહ્યો, તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો બુદ્ધિ કદી પણ ફરી વાર ઉદ્વેગ પામતી નથી. આડે, હાથે અને નીચે બધે આત્માનું સ્વરૂપ જ વ્યાપક છે અને તેથી જે કાંઈ છે, તે સધળું આત્મા જ છે, એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થયો હોય, તો બંધન થતું જ નથી. ચોથા પ્રકારના નિશ્ચયમાં સર્વથી રહિત જે પર-

તત્ત્વ અવશેષ રહે છે, તેને જ જીવજીવંત વાદી-ઓએ શૂન્ય, પ્રકૃતિ, માયા, બ્રહ્મ, વિજ્ઞાન, શિવ, પુરુષ, ઈશાન, નિત્ય અને આત્મા ઇત્યાદિ નામો આપેલાં છે. ^{૨૨-૨૩} 'આ જે સધળું જગત છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મમાં બેપણું કે એકપણું ક્યાંય નથી' એમ જે નિશ્ચય રાખવામાં આવે, તો સધળું જગત અનુભવમય જ થઈ જાય છે અને લેશમાત્ર પણ બ્રાંતિ રહેતી નથી. ^{૨૪} જેમ અતિ વિસ્તીર્ણ આકારવાળો સમુદ્ર પાતાળપર્યંત જળથી જ ભરપૂર છે, તેમ બ્રહ્માથી તે ચૂંબડા-સુધીનું જગત આત્માથી જ ભરપૂર છે. ^{૨૫} જે બ્રહ્મ છે, તે જ સત્ય છે અને નિત્ય છે. બ્રહ્મથી જીવ જગતનું રૂપ ક્યાંય નથી જ. જેમ જળ જ સધળા સમુદ્રોરૂપે છે, મારે તેમાં તરંગોદિક જળથી જીવ હોવાનો ક્યાંય પણ સંભવ નથી, તેમ બ્રહ્મ જ સધળું જગતરૂપે છે, મારે તેમાં કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી જીવ હોવાનો ક્યાંય પણ સંભવ નથી. ^{૨૬} જેમ કડાં, બાજુબંધ અને ઝાંઝર આદિ પદાર્થો સુવર્ણથી જીવ હોવા નથી અને જેમ ઝાડ તથા ખડ આદિ કરોડો પદાર્થો પૃથ્વીમાં જીવ હોવા નથી, તેમ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી જીવ હોવા નથી. ^{૨૭} દ્વૈતરહિત એક પરમાત્મા જ માયાની લીલાથી, જગતરૂપે બનીને એકપણા તથા બેપણા આદિ ભેદોથી પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો બ્રહ્મમાં જેમ બેપણું નથી, તેમ એકપણું પણ નથી; કારણ કે એકપણું પણ બેપણાના નિયંધને મારે કલ્પાયેલું હોવાથી બિંધ્યા જ છે. ^{૨૮} પોતાનાં ને પરાયાં પુત્રાદિક, અથવા આ સધળું જગત અથવા કોઈ કાંઈ નષ્ટ થઈ જાય અથવા વૃદ્ધિ પામે, તો પણ તમે તેમાં સુખ-દુઃખનું અહણ કરો નહિ. તમે બ્રહ્મરૂપ જ છો. તમે તમારા મનમાં 'સધળું જગત બ્રહ્મ જ છે' એવી દૃઢ અદ્વૈતની ભાવના ગમ્મો અને બહાર વ્યવહારમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મોની વ્યવસ્થાને મારે લોકરીતિને અનુસરીને અદ્વૈતને

અનાદર પણ કરે-એટલે એ રીતે દ્વૈતાદ્વૈતમય થઈને રહે. ^{૨૮, ૨૯} ભયંકર સંસારની ભૂમિકાઓ (બુદ્ધિ બુદ્ધિ યોનિઓ) ઉત્પાતોથી જ ભરપૂર છે. જમ જાંડી ખાડોમાં હાથી પડે છે, તેમ તમે તેમાં પડો નહિ જમ હાથી વટોળિયાના વાયુથી પરવશ થઈને જાડી ખાડોમાં પડે છે, તેમ જીવ સંસારની ભાવનાથી પરવશ થઈને બુદ્ધિબુદ્ધિ યોનિઓમાં પડે છે. ^{૩૦} હે મહાત્મા રામ! આત્મામાં દ્વૈત સાચું સંભવતું નથી, કેમકે તે મનથી જ કલ્પાયેલું છે, તેમ આત્મામાં એક-પણાડપી સંખ્યા પણ સાચી સંભવતી નથી; કેમકે તે પણ બેપણાનો નિષેધ કરવાને માટે જ કલ્પાયેલી હોવાથી દ્વૈતરૂપ જ છે. જેને પોતાની સિદ્ધિમાં કોઈની પણ અપેક્ષા નથી, એવું સર્વંદા સત્ય સ્વયં પ્રકાશ આત્માનું સ્વરૂપ એકતાથી રહિત છે, માટે સર્વરૂપ પણ છે અને દ્વૈત (બેપણા) થી રહિત છે, માટે કોઈરૂપ પણ નથી; એમ કહેવાય છે. ^{૩૧} આ દેહાદિક પણ નથી જ અને જગત પણ નથી જ; પરંતુ જ કોઈ છે, તે સઘળું નિર્વિકાર જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મ જ છે. આ જગત જ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે તો બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માત્રથી શાંત થઈ જનારું છે; માટે તે સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી; પરંતુ તે અનિર્વચનીય છે, એમ તમે બણો. સર્વથી પર, મરણથી રહિત, જન્મથી રહિત, સૂર્ય આદિ સઘળા પ્રકાશકાનું પણ પ્રકાશક, જરાથી રહિત, પરમ આનંદસ્વરૂપ, જેને મન પહોંચતું નથી એવું, વિમાગો વિનાનું, વિકારથી રહિત, ઇન્દ્રિયોના સમૂહથી રહિત, સર્વને જીવન આપનારા પ્રાણને પણ જીવન આપનારું, સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત, કારણોનું પણ કારણ, નિરંતર સ્વયં પ્રકાશ, સર્વનું અધિષ્ઠાન, અતિ વિસ્તીર્ણ ચૈતન્યરૂપમાં જ રહેલું, સઘળા અનુભવોના મૂળરૂપ, 'તે તું' છે' એવી રીતે અપરોક્ષપણથી ઉપદેશ કરવા યોગ્ય, ત્રણે કાળમાં અબાધિત અને અનુભવરૂપ જ

બ્રહ્મ છે, તે જ તમે છો, તે જ હું છું અને તે જ આ સઘળું જગત છે, એથી બુદ્ધ કોઈ પણ નથી. હે રામ! આવી રીતનો નિશ્ચય તમારા અતઃકરણમાં સર્વંદા વૃદ્ધિ પામેલો રહેજે. ^{૩૨-૩૪}

સતતમુદિતમીશં વ્યાતતે ચિત્તપ્રકાશે સ્થિત-
મનુભવવીજં સ્વાત્મભાવોપદેશ્યમ્ । સ્વદનમનુ-
ચિત્તોંસ્તર્બ્રહ્મ સર્વં સદૈવ ત્વમહમપિ જગદ્દેવસ્ય
તે નિશ્ચયોત્તઃ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'તુણ્યાવિચ્છેદોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૧૭ એ સમાપ્ત

~ ~ સર્ગ ૧૮ મો ~ ~

સંસારમાં રહેતો જ્ઞાની, સંસારનાં
દુઃખોથી પીડાતો નથી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યુક્તાશયાનાં મહતામહતાનાં કુદૃષ્ટિમિઃ ।

સ્વભાવોજ્યં મહાબાહો લીલયા ચરતામિહ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! સમાહિત મન-
વાળા અને કામ-લોભ આદિ કુદૃષ્ટિઓથી દૂષિત નહિ થયેલા જીવન્મુક્ત લોકો આ સંસારમાં
લીલાથી વિચરે છે. તેમને સ્વભાવ નીચે પ્રમાણે
હોય છે. ^૧ જીવન્મુક્ત થયેલો પુરુષ સંસારમાં
વ્યવહાર કરવા છતાં પણ આદિમાં જન્મોદ્દિ
દુઃખોથી, મધ્યમાં રોગ આદિ દુઃખોથી અને
અંતમાં મરણ આદિ દુઃખોથી અત્યંત નિરસા-
રપણાવાળી જગત સંબંધી ગતિઓને હંસવા
યોગ્ય ગણે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ પ્રાપ્ત થયેલાં સર્વ
ઉચિત કાર્યો કર્યા કરતો હોય છે, શત્રુ-મિત્ર
આદિમાં સમદૃષ્ટિવાળો હોય છે અને 'ધ્યેય' નામ-
ના વાસનાત્યાગનો આશ્રય કરીને રહેલો હોય
છે. ^{૨, ૩} તે સઘળી ચિંતાઓથી રહિત હોય છે,

× આ અદારમા સર્ગમાં જે સ્થિતિથી રહેનારો
વિદ્વાન સંસારમાં પીડાય નહિ, તે સ્થિતિ વિસ્તારથી
કહેવામાં આવશે.

કાઈનું પણ અપ્રિય કરતો નથી, વિવેકરૂપી પ્રકાશથી આત્મસ્વરૂપને જોયા કરે છે અને પ્રયોગરૂપી ઉપવનમાં રહે છે. તે સર્વથી ન્યારા પરબ્રહ્મરૂપી પદને અવલંબે છે, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા શીતળ અંતઃકરણવાળો હોય છે, દુઃખથી ખેદ પામતો નથી અને સુખથી પ્રસન્ન થતો નથી. તે જીવન્મુક્ત પુરુષ સંસારમાં સિદ્ધતો* નથી.^{૪૫} સધળા શત્રુઓમાં મધ્યસ્થ રીતે રહેનારો, દયા વાળો, ચાતુરીવાળો અને પૂન્યલોકોનાં સમયોચિત કાર્ય કરી આપનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ, સંસારમાં સિદ્ધતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ કાઈની પ્રશંસા કરતો નથી, કાઈનો દ્વેષ કરતો નથી, કાઈનો શોક કરતો નથી, કશું ઇચ્છતો નથી, થોડું બોલે છે, આવશ્યક કામમાં આગ્રહ રહેતો નથી અને સંસારમાં કાઈ રીતે સિદ્ધતો નથી.^{૪૬} જીવન્મુક્ત પુરુષ કાઈ પૂછે, તો આલસ્ય પ્રકરણની યોગ્ય વાત કરે છે અને ન પૂછે તો ઠૂંકની જમ બેસી રહે છે. તે ઉદમ કરતો નથી, ઉદમને તણ પણ દેતો નથી અને સંસારમાં કાઈ રીતે સિદ્ધતો નથી.^{૪૭} જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વને પ્રિય લાગે એવું બોલે છે, કાઈ પણ આક્ષેપ કરે તો તેનું તે ચાતુરીથી સમાધાન કરે છે. તે સર્વ લોકોના અભિપ્રાયને સમજી જાય છે અને સંસારમાં કાઈ રીતે સિદ્ધતો નથી.^{૪૮} જમ માણસ પોતાના હાથમાં રાખેલાં બીજાને સ્પર્શ રીતે જાણે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ જગતને 'આ યોગ્ય છે અને આ અયોગ્ય છે' એવી વિષમ દૃષ્ટિથી ઘેરાયેલું અને આશાઓને લીધે દીનતા ભરેલી ચેષ્ટાઓવાળું સ્પર્શ રીતે જાણે છે. પરમપદમાં અરૂઢ થયેલા જીવન્મુક્ત પુરુષ જગતની ક્ષણભર સ્થિતિને અંદર શીતળતાવાળી બુદ્ધિથી, જાણે હસતો હોય તેમ જોયા કરે છે.^{૪૯, ૫૦} દે રામ ! મનને જીતનારા અને વ્યવહારમાં રહેવા છતાં આત્માનું અનુસંધાન કર્યા કરતા મહાત્માઓનો સ્વભાવ આવો

હોય છે, જે મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. પોતાના મનને નહિ જીતનારા અને ભોગરૂપી કાદવમાં ખૂંચી રહેલા મૂર્ખ લોકોના સ્વભાવો તો બહુ વિચિત્ર હોય છે. માટે તે સ્વભાવોનું અમે પૂરેપૂરું વર્ણન કરી શકીએ એમ નથી; અને જે સ્વભાવો પૂરેપૂરા અમારા જાણનામાં પણ નથી. મૂર્ખલોકોને ઘણું કરીને સ્ત્રીઓ ઉપર અને ધન ઉપર વધારે પ્રેમ હોય છે; માટે સ્ત્રીઓની અને ધનની દુષ્ટતા વિષે કહું છું તે તમે સાંભળો. વિવેકના અભાવને લીધે, પૂર્વજન્મનાં પુણ્યોના નાશ થવાને લીધે અને ભવિષ્યનાં પુણ્યોમાં પ્રતિબંધ આવવાને લીધે જ સ્ત્રીઓ રૂપાળી અને શણગારેલી લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો, જે સ્ત્રીઓ નરકના અગ્નિઓની સુવર્ણ જેવી જ્વાળાઓ જ છે.^{૫૧-૫૨} ધન પણ પોતાના સંપાદનમાં, રક્ષણમાં, ખરચમાં તથા નાશમાં અપાર પરિશ્રમ આપે છે, અધર્મોના સમૂહોને ઉત્પન્ન કરાવે છે, કન્યા આદિ અનેક અનર્થોથી ખરાબ કરે છે, દુઃખના વેગને જ આપે છે અને ચારે બાજુથી વિપત્તિઓને જ મોકલ્યા કરે છે.^{૫૩} મૂર્ખલોકો જ જ યજ્ઞ આદિ કર્યો કરે છે, તે કર્યો પણ સકામ જ હોય છે, દંભ આદિથી તથા અનેક પ્રકારના દુરાચારોથી ભરેલાં હોય છે અને તથી વારંવાર પુનર્જન્મ આદિનાં સુખ-દુઃખો ભોગવવાં કરે છે. આ પ્રમાણે મૂર્ખ લોકોના સ્વભાવો બહુ વિચિત્ર હોય છે, એટલા માટે અમે તેમનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપી શકતા નથી.^{૫૪} દે રામ ! તમે 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગથી વિલાસ પામનારી પૂર્ણદૃષ્ટિને આશ્રય લો અને જીવન્મુક્તપણથી સ્વસ્થ રહીને લોકમાં વિહાર કરો. દે રામ ! તમે મનમાંથી સધળી આશાઓને, રાગ-દ્વેષને તથા વાસનાઓને તણ-દો-અને બહારથી સધળાં વ્યવહારને યોગ્ય આચરણો કરતા રહી લોકમાં વિહાર કરો.^{૫૫-૫૬} દે રામ ! તમે મનથી સર્વને

ત્યાગ કરી, પ્રીતિ થઈને બહારથી વર્ણાશ્રમના સદાચારો પાળેા. લોકોને સંતોષ આપવા માટે તેમની પદ્ધતિને પણ યોગ્ય રીતે અનુસરેા અને નિર્લેપ રહીને જગતમાં વિહાર કરેા. ^{૧૯} હે રામ ! સંસારની દશાઓનો તથા જ્ઞાનની ભૂમિકાઓનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરીને, જ ઉત્તમપદ છે તેનું જ તમે ભાવનાથી અવલંબન કરેા અને જગતમાં વિહાર કરેા. હે રામ ! તમે મનમાં આશાઓથી રહિત રહેા અને બહારથી આશાવાળાના જની ચેષ્ટાઓ કરેા; તમે મનમાં અત્યંત શીતળ રહેા અને બહાર જાણે ધનાદિકના નાશથી તપતા હોા એવો દેખાવ આપેા. આમ તમે જગતમાં નિર્લેપપણથી વિહાર કરેા. ^{૨૦, ૨૧} હે રામ ! તમે મનમાં કાંઈ જાતનો ક્રોધ આદિનો વેગ રાખેા નહિ; પણ બહારથી ક્રોધ આદિનો કૃત્રિમ વેગ દેખાડેા. તમે મનમાં અકર્તા રહેા, બહાર કર્તા રહેા અને નિર્લેપ રહીને જગતમાં વ્યવહાર કરેા. ^{૨૨} હે રામ ! તમે વ્યવહારદષ્ટિથી તથા પરમાર્થદષ્ટિથી સર્વ પદાર્થોમાં જ કાંઈ સાર-અસારપણુનો ફેરફાર છે, તેને જાણી ચૂક્યા હોા. માટે હવે જમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ જગતમાં સારા વ્યવહારથી વર્તેા. હે રામ ! તમે મનમાં વ્યવહારના અભિ-નિવેશથી અત્યંત રહિત રહીને, બહારથી કૃત્રિમ-શોકને, કૃત્રિમ ઉદ્વેગને, કૃત્રિમ નિંદાને અને બીજાં કાર્યોના પણ તે તે કૃત્રિમ વેગોને દેખાડતા રહી, જગતમાં નિર્લેપપણથી વિહાર કરેા. ^{૨૩, ૨૪} હે રામ ! તમે અહંકારનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધિને અત્યંત ધીરજ ભરેલી રાખી અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહીને, કાંઈ પણ જાતના કલંકનો કાષ્ઠ ન લાગે એવી રીતે જગતમાં વ્યવહાર કરેા. ^{૨૫} હે રામ ! તમે મનમાં સઘર્ષ આશાઓરૂપી પાસાથી છૂટા રહી, સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં સમાન બુદ્ધિ રાખી અને બહારથી વર્ણાશ્રમ સંબંધી તથા રાજ્ય સંબંધી ચાલતાં કાર્યોમાં તત્પર રહીને, નિર્લેપપણથી જગતમાં વિહાર

કરેા. ^{૨૬} વાસ્તવિક વિચાર કરતાં, કાંઈ પ્રાણીને બંધન પણ થયું નથી અને બંધન નહિ હોવાને લીધે મોક્ષ પણ થતો નથી. આ સંસારની સઘળી સ્થિતિ ઇન્દ્રજાળની શેાભાની પેઠે મિથ્યા જ છે. હે રામ ! જમ તીવ્ર તડકામાં મોટા પૂરવાળું ઝાંઝવાનું જળ મોહથી જ જોવામાં આવે છે, તેમ આ સઘળું જગત મોહથી જ દેખાય છે. જમ ઝાંઝવાનું પાણી ભ્રાંતિમાત્ર જ છે, તેમ આ જગત પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે. ^{૨૭, ૨૮} આત્મા બંધનતા સંભવ વિનાનો છે, એકરૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપક છે. તેને બંધ થવો કેમ સંભવે ? આમ બંધ સંભવતો નથી, તો મોક્ષ પણ કાનો કરવામાં આવે ? જમ રજ્જુમાં અજ્ઞાનથી થયેલી સર્પરૂપી ભ્રાંતિ, રજ્જુના જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે, તેમ આત્મામાં અજ્ઞાનથી થયેલી આ સંસારરૂપી મોટી ભ્રાંતિ પણ આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે. તમે એકાગ્રતાવાળી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી પોતાનું તત્ત્વ જાણી ચૂક્યા હોા અને અહંકારથી રહિત થયા હોા, માટે આકાશની જમ નિર્મળ રહેા. તમે પૂર્ણ રીતે સમજી ચૂક્યા હોા, માટે મિત્રોની તથા બાંધવો આદિની સઘળી વાસનાઓને તજી દેા. શા માટે ખોટા પદાર્થોની વાસના રાખવી ? ^{૨૯-૩૨} તમે વાસનાઓથી અલગ રહીને ધૈર્યવાન થયા હોા એમ અનુમાન થાય છે, માટે હવે તમારે પ્રજ્ઞના સાક્ષાત્કારને માટે સૌથી પહેલાં જીવન્મુક્તના વ્યવહારથી વર્તવું ધટે છે. ^{૩૩} ભોગોથી, બંધુઓથી, બીજા પણ જગત સંબંધી પદાર્થોથી અને શુભાશુભ કર્મોથી આત્માને સંબંધ છે જ નહિ, છતાં તમે એ ભોગ આદિને માટે શા માટે શોક કરેા હોા ? 'હું કેવળ આનંદ સ્વરૂપ પ્રજ્ઞ જ છું' એવી જો લાવતા થઈ, તો પછી તમને ભયની સાથે સંબંધ જ નહિ રહે હે રામ ! તમે જગતરૂપી ભ્રમથી શા માટે ભય પામેા હોા ? ^{૩૪, ૩૫} હે રામ ! તમારા બંધુઓ મિથ્યા હોવાને લીધે મુદલ ઉત્પન્ન થયા નથી, તેઓનાં

સુખ-દુઃખો સાથે તમને શો સંબંધ છે કે, તમે એ બંધુઓની ચિંતા રાખો છો ?^{૩૬} 'તમે પૂર્વ જન્મોમાં પણ એના એ હતા, ભવિષ્યના જન્મોમાં પણ એના એ હશે અને આ વર્તમાન જન્મમાં પણ એના એ છે' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય તો જન્મ હમણાં આ જન્મના નિકટના બંધુઓને પ્રાણ સમાન ગણીને તેમનો શોક કરો છો, તેમ તમે પૂર્વજન્મના ઘણા ઘણા બંધુઓનો શોક કેમ કરતા નથી ? સર્વનો શોક કરવો એ બની શકે એમ નથી, માટે કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. હે રામ ! 'તમે પૂર્વજન્મમાં અન્ય હતા, આ જન્મમાં અન્ય છો અને વળી ભવિષ્યજન્મમાં અન્ય થશો' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય, તો પણ જન્મ તમે બદલાતા આવ્યા, તેમ સંસાર બદલાતો જ આવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે તમે કયા પદાર્થને સાચો ગણીને શોક કરો છો ? કદાચ 'તમે આગળ પણ જન્મ્યા હતા, હમણાં પણ જન્મ્યા છો, પરંતુ હવે પછી જન્મવાના નથી' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય, તો પછી તમારો સંસાર ક્ષીણ થવા આવ્યો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી તમે શા માટે શોક કરો છો ? ઉપર કહેલા કોઈ પણ પક્ષમાં શોક કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૩૭-૪૦} આમ હે રામ ! જગત સંબંધી ચાલતા ક્રમમાં દુઃખ ધરવું પણ યોગ્ય નથી અને પ્રસન્ન થવું પણ યોગ્ય નથી; પરંતુ આવી પડેલા કાર્યને અનુસરવું એટલું જ યોગ્ય છે.^{૪૧} હે રામ ! તમે મનમાં દુઃખને પણ માનો નહિ અને સુખને પણ માનો નહિ, પરંતુ સર્વમાં સમતા જ ધારણ કરો; કેમકે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. તમે અતંત વિનાના છો, સાચા સ્વરૂપવાળા છો, આકાશની પેઠે વ્યાપક છો, પ્રકાશરૂપ છો અને નિત્ય શુદ્ધ છો. જન્મ જન્મવાળાઓના સમૂહમાં અંધકારનો આવકાશ નથી, તેમ તમારા સ્વરૂપમાં અજ્ઞાનનો કે દુઃખાદિકનો આવકાશ નથી. તમે અદશ્ય છો, છતાં પણ જન્મ હારના સુક્રાંશુઓમાં

એક જ ઝીણા દોરો રહેલા હોય છે, તેમ તમે જગતના સર્વ પદાર્થો વિષે રહેલા છો.^{૪૨-૪૪} એક જન્મ ધારણ કરીને બીજો જન્મ ધરવો અને બીજો જન્મ ધારણ કર્યા પછી ત્રીજો જન્મ ધરવો, એમ વારંવાર જન્મ્યા કરવું, એ સંસારની પદ્ધતિ જ છે. પરંતુ તે અજ્ઞાનીને માટે છે, જ્ઞાનીને માટે નથી. હે રામ ! તમે તો જ્ઞાની છો, માટે નિશ્ચિંત રહો.^{૪૫} હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! જન્માં નિરંતર દુઃખો જ પ્રાપ્ત થયા કરે છે, એવું આ સંસારનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી વધી બળ્ય છે, પણ તમે તો જ્ઞાની છો માટે તમને શી ચિંતા છે ? સંસારના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ સાચું નથી. જન્મ સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન વિના બીજો કશો પદાર્થ નથી, તેમ ભ્રમમાં ભ્રમ વિના બીજું શું રૂપ હોય ?^{૪૬, ૪૭} હે રામ ! આ જગતનું સ્વરૂપ ભ્રાંતિમાત્ર છે, છતાં પણ અત્યંત સ્પષ્ટ એવામાં આવે છે. એ સર્વે શક્તિઓવાળા પરમાત્માની એક જાતની શક્તિ જ છે.^{૪૮} જગતમાં નિયમિત રીતે કોઈ કોઈનો મિત્ર પણ રહેતો નથી અને કોઈ કોઈનો શત્રુ પણ રહેતો નથી; પરંતુ સર્વદા સર્વેશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વે સર્વના મિત્રો થાય છે અને સર્વે સર્વના શત્રુઓ થાય છે.^{૪૯} જન્મ છેદાઈ જતો, વીંખાઈ જતો અને પરસ્પરના આશ્રયથી રહેતો જળના તરંગોનો સમૂહ, નિરંતર ચાલ્યો જ બળ્ય છે, તેમ છેદાઈ જતું, વીંખાઈ જતું અને પરસ્પરના આશ્રયથી રહેતું આ જગત, નિરંતર ચાલ્યું જ બળ્ય છે.^{૫૦} જન્મ પેંડાનો પાટો ભેંચે હોય તે નીચે આવે છે અને નીચે હોય તે ઊંચે

રહેલા લોકો ખીજ દ્વીપમાં જાય છે.^{૫૨} વળી નહિ માગનારા પુરુષો માગનારા થઈ જાય છે અને માગવાની ટેવવાળા પુરુષો ન માગે એવા થઈ જાય છે. આમ ચડતી-ઊતરતી સેંકડો દશાએરૂપી ભ્રાંતિઓમાં સઘળાં પ્રાણીઓ ગોથાં ખાયા કરે છે.^{૫૩} જન્મ અગ્નિમાં ક્યાંય હિમનો કણ મળતો નથી, તેમ આ સંસારમાં એક રૂપથી સ્થિર રહેનારો, સ્વચ્છ અને સંતાપ વિનાનો કોઈ પદાર્થ ક્યાંય મળતો નથી.^{૫૪} જ જ મોટા ભાગ્યશાળી અને ઘણા ઘણા બંધુઓવાળા લોકો હોય છે, તેઓ પણ કટલેક દિવસે નષ્ટ થઈ ગયેલા જવામાં આવે છે.^{૫૫} હે રામ ! જન્મ ચંદ્રમાં બેપણાનું દર્શન સાચું નથી, તેમ આ સંસારમાં પરાયાપણું, અન્યપણું, તુંપણું અને હુંપણું ઇત્યાદિ વાસનાઓ સાચી નથી.^{૫૬} હે રામ ! હવે તમારી 'આ બંધુ છે, આ ઘર છે, આ હું છું અને આ તું છે' ઇત્યાદિક મિથ્યા દૃષ્ટિઓ ગલિત થઈ જશે.^{૫૭} તમે કશો પણ અભિનિવેશ રાખો નહિ અને કેવળ ક્રીડાને માટે વ્યવહારમાં રહો તમે શત્રુ-મિત્ર આદિની મિથ્યા વાસનાઓને અતંકરણમાંથી મૂળ સહિત કાપી નાખો અને બહાર તેવા પ્રકારની કૃત્રિમ વાસનાઓ દેખાડતાં લીલાથી વિહાર કરો.^{૫૮} હે ઉત્તમ નિયમોવાળા રામ ! આ સંસારની પદ્ધતિમાં એવી રીતે વિહાર કરો કે, તમે અજ્ઞાની માણસની જન્મ વાસનાઓના બોજથી થાકી જશો નહિ.^{૫૯} જન્મ જન્મ વાસનાઓનો ક્ષય કરનારો તમારો આ વિચાર વધતો આવશે, તેમ તેમ વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો શાંત થતાં જશે.^{૬૦} જ્યો હલકા ચિત્તવાળા હોય છે, તેઓ જ 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી એવા ભેદવાળી દૃષ્ટિ રાખે છે' ઉદાર ચિત્તવાળા પુરુષો તો પોતાની બુદ્ધિ આવરણથી રહિત થયેલી હોવાને લીધે, સર્વમાં સમદૃષ્ટિ જ રાખે છે.^{૬૧} 'જન્મ હું નથી એવું કોઈ પણ નથી અને જ મારું નથી એવું પણ કોઈ નથી' એવી

રીતે પાંકા નિશ્ચય કરી લઈને, મહાત્માઓ સર્વજન સમદૃષ્ટિ જ વર્તે છે.^{૬૨} જ્ઞાની પુરુષ સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આકાશના જેવો વ્યાપક હોવાને લીધે અસ્ત પામતો નથી અને ઉદય પણ પામતો નથી. જન્મ આકાશમાં રહેલો સૂર્ય હર્ષ તથા શોકના અભિનિવેશથી રહિત રહીને, પૃથ્વીને ભેગા કરે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલો પુરુષ, હર્ષ-શોકના અભિનિવેશથી રહિત રહીને સર્વ જગતને ભેગા કરે છે.^{૬૩} હે રામ ! આ અનાદિ સંસારમાં તમારા અનેક ચૈત્તિઓમાં અનેક જન્મો થઈ જવાને લીધે સઘળા પ્રકારની ભ્રાંતિઓ તમારા બંધુપણાના સંબંધમાં આવી ગયેલી છે. અનુક્રમથી સર્વની સાથે તમારે બંધુપણાનો સંબંધ થઈ ગયો છે. આમ તમારી સાથે બંધુપણાથી જોડાયા વિનાની કોઈ પણ ભ્રાંતિ નથી.^{૬૪} આ જગતમાં વિચિત્ર પ્રકારના કરોડો જન્મોની ગરબડ થયા કરે છે. એમાં 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી' એવી જ ભેદદૃષ્ટિ થાય છે, તે કેવળ ભ્રાંતિની દશાનો જ ચમત્કાર છે. વાસ્તવિક રીતે જેઈએ તો, સઘળું ત્રૈલોક્ય લાંબા કાળથી બંધુ પણ છે અને બંધુ પણ નથી. (જીવપણાની દૃષ્ટિથી બંધુ છે અને બ્રહ્મપણાની દૃષ્ટિથી બંધુ નથી.)^{૬૫}

વિવિધજન્મશતાહિતસંભ્રમે જગતિ વન્ધુ-
રવન્ધુરિતીક્ષ્ણમ્ । અમદશૈવ વિવલ્ગતિ વસ્તુત-
ત્તિશ્ચવનં ચિરવન્ધુરવન્ધવ્ચ ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'જીવન્મુક્તવાર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૮ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

પુણ્ય અને પાવન નામના બે
ભાઈઓનું આખ્યાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અત્રૈવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

આત્રોક્ષિપથગતીરે સંવાદં મુનિપુત્રયોઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! આ પ્રસંગમાં ગંગાના કિનારે રહેનારા પરસ્પર ભાઈઓ એવા બે મુનિપુત્રો વચ્ચેના સંવાદરૂપે એક જૂનો ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.^૧ હે રામ ! ‘આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી’ એ વાતના પ્રસંગથી મારા સ્મરણમાં આવેલો આ આશ્ચર્યકારક પવિત્ર ઇતિહાસ તમે સાંભળો.^૨ આ જંબૂદ્વીપના કોઈ ગિરિનું જમાં મહેન્દ્ર નામનો એક પર્વત છે. તે જોયા જોયા વનોના સમૃદ્ધોથી સુશોભિત છે અને તેના કટપવૃક્ષોનાં વનોની છાયામાં મુનિઓ તથા કિન્નરો વિશ્રાંતિ લે છે. એનાં શિખરો અત્યંત જોયાં છે અને તેથી તેણે બધે મોટા વિસ્તારવાળા સઘળા આકાશને પણ વશ કરી દીધું છે.^{૩,૪} એ પર્વત, બ્રહ્મલોકના મધ્યમાંથી શિખરોની શુદ્ધિઓમાં આવેલા સામવેદના ધ્વનિઓના પડછંદાના ઘોંઘાટોથી, બધે તે ગાયન કરતો હોય એવો લાગે છે.^૫ એ પર્વતનાં શિખરોની અભીજ્ઞા પર વીજળીઓથી શોભતાં અને જળથી અત્યંત ભરેલાં કાળાં વાદળોએ, બધે લતાઓનાં પ્રુષ્પોથી ગૂંથાયેલા તે પર્વતના ઠેથ હોય એવાં લાગે છે.^૬ એ પર્વત વાદળોનાં આકાશ પર થતાં, ઢેકાને તૈયાર રહેલાં ‘શરભ’ નામનાં પશુઓની ગર્જનાઓથી બધે પોતે ગર્જના કરતો હોય અને શુદ્ધિઓનાં મોઢાંઓથી બધે પ્રલયકાળનાં વાદળોએ

હસતો હોય એવો લાગે છે.^૭ એ પર્વતે શુદ્ધિઓની અંદર થતા જળના ઘોંઘાટોના રમ્પોના પડ-છંદોઓથી સમુદ્રના જળના તરંગોના ઘોંઘાટને પણ સંપૂર્ણ રીતે જીતી લીધો છે.^૮ એ મહેન્દ્ર-ચળના એક મનોહર અને રત્નમય વિસ્તીર્ણ શિખર ઉપર મુનિઓએ સ્નાન-પાનને માટે આકાશગંગાને ઉતારી છે.^૯ પ્રકૃતિલત વૃક્ષોવાળા અને ચળકતા સોનાની પીળાશને લીધે મેરુના શિખર જેવા લાગતા એ ગંગાના તીર ઉપર એક ‘દીર્ઘ-તપા’ નામનો મુનિ રહેતો હતો. તે ઉદાર યુદ્ધિ-વાળો હતો, જ્ઞાનના ઉદયને પ્રાપ્ત થયો હતો, તપના ભંડારરૂપ હતો અને બધે દેહધારી સાક્ષાત્ તપ જ હતો.^{૧૦,૧૧} બધે બૃહસ્પતિને ‘કચ’ નામના બે પુત્રો થયા હોય, તેમ એ મુનિને બે પુત્રો થયા હતા. ચંદ્ર જેવા સ્વરૂપવાન એ બે પુત્રોમાં મોટાનું નામ ‘પુણ્ય’ રાખવામાં આવ્યું હતું અને નાનાનું નામ ‘પાવન’ રાખવામાં આવ્યું હતું.^{૧૨} એ દીર્ઘતપા મુનિ ક્ષિત વૃક્ષોવાળા ગંગાજીને તીરે એક સ્ત્રીની સાથે અને તે બે પુત્રોની સાથે રહેતો હતો.^{૧૩} પછી હે રામ ! સમય જતાં, એ બે પુત્રોમાં મોટો જ ‘પુણ્ય’ નામનો પુત્ર હતો, તે યુદ્ધોથી પણ મોટો થયો અને જ્ઞાનવાન પણ થયો.^{૧૪} નાનો ‘પાવન’ નામનો પુત્ર પરોઢિયાના કમળની જેમ અર્ધો બચત થયો હતો, એટલે મૂર્ખતામાંથી નીકળ્યો હતો; પણ પરમ પદને પહોંચ્યો ન હતો. આથી તે બધે અધવચ દિલોળા લેતો હોય એવી સ્થિતિમાં હતો. પછી પ્રાણીઓના ભેનામાં નહિ આવતો, દેહના કારણરૂપ પંચમૂનોને શિથિલ કરી દેનારો અને દેહરૂપી લતાને તથા આયુષ્યને જીવું કરી દેનારો સો વર્ષરૂપી કાળ વીતી ગયો, એટલે વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થયેલા જીવિતવાળા દીર્ઘતપામુનિએ ક્ષણભંજુર પદાર્થોવાળા તથા સંકેટો ભયકર વૃત્તાંતોવાળા આ સંસારમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખી. જેમ કાનક ઉપાડનારો

૧ આ જોગણીસમાં સર્ગમાં પુણ્ય અને પાવન નામના બે ભાઈઓનું આખ્યાન કહેવાશે કે, જેમાં પુણ્ય પાવનના શોકથી પીડાયેલા પાવનને બોધ આપ્યો છે.

કાવડને છોડી દે, તેમ તેણે કલ્પનારૂપી પંખણીના માળારૂપ પોતાના દેહને પર્વતની ચુકારૂપ ધરમાં છોડી દીધો.^{૧૫-૧૮} જમ પુષ્પની ગંધ આકાશને પ્રાપ્ત થાય, તેમ એ દીર્ઘતપામુનિ દેહાભિમાનથી રહિત થયેલા જીવોનાં સ્થાનકરૂપ અને જમાં કાંઈ પણ કલ્પનાનો આરંભ નથી એવા નિર્લેપપદ (બ્રહ્મપદ) ને પ્રાપ્ત થયો.^{૧૯} પછી એ મુનિની પત્નીએ પોતાના પતિના દેહને પ્રાણુવાયુથી તથા અપાનવાયુથી રહિત થયેલો તેમજ નાળ વિનાના કમળની જેમ પૃથ્વી પર શિથિલ થઈને પડેલો જોયો. એ મુનિપત્નીનો દેહ રોગથી કે જરા આદિથી ગ્લાનિ પામેલો નહોતો, તો પણ જમ બ્રમરી કમળને છોડી દે, તેમ તેણે પતિએ જ શીખવેલી અને લાંબા કાળથી અભ્યાસમાં લીધેલી યોગની યુક્તિથી તેને છોડી દીધો.^{૨૦, ૨૧} જમ અસ્ત પામીને આકાશના બીજા ભાગમાં ગયેલા ચંદ્રને, તેની પ્રભા આ ભાગમાંથી અદશ્ય થઈને અનુસરે છે, તેમ એ ઋષિપત્ની-મરણ પામીને, બ્રહ્મપદમાં ગયેલા પોતાના પતિને, આ લોકમાંથી અદશ્ય થઈને અનુસરી. (પોતે પણ બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થઈ.)^{૨૨} આમ માતા-પિતા મરણ પામતાં, પુણ્ય તો 'શોકથી રહિત રહીને, તેમનાં ઔર્ધ્વદેહિક (મરવા પછી કરવાનાં) કર્મો કરવામાં લાગી ગયો અને પાવન માતાપિતાના મરણતું બહુ દુઃખ ધરવા લાગ્યો.^{૨૩} શોકથી દૂષિત થયેલા ચિત્તવાળો પાવન, પોતાના મોઠા ભાઈની ધીરજ સામે જોતો નહોતો અને વિલાપ કરતો કરતો વનની ઝાડીઓમાં ફરવા લાગ્યો.^{૨૪} પછી ઉદાર બુદ્ધિવાળા પુણ્યે, માતા-પિતાની ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયાઓને પતાવી અને શોકમાંજ તત્પર થયેલા પોતાના ભાઈ પાવનને વનમાં મળીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૫}

પુણ્ય ઓહ્યો:-હે ભાઈ! તું શા માટે આવો ગાઠ શોક કરે છે? આ શોક તો આંસુની ધારાઓને વરસાવનાર છે, ભયંકર છે અને દેવળ

આધિનાપણું જ આપનાર છે. જમ વર્ષાઋતુમ કમળ પોતામાંથી પાણીનાં ટીપાં પાડે છે, તેમ તું શા માટે તારાં નેત્રમાંથી આંસુનાં ટીપાં પાડે છે?^{૨૬} હે સમજી લાઈ! તારો પિતા તારી માતાની સાથે 'મોક્ષ' નામની પરમાત્મારૂપી પોતાની પદ્મીમાંજ ગયેલો છે. એ પદ્મી સર્વ પ્રાણીઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને બ્રહ્મવેતાઓના સ્વરૂપભૂત છે. તારો પિતા પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો છે. તો તું તેનો શોક શા માટે કરે છે?^{૨૭, ૨૮} તેં આ સંસારમાં મોહથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી ભાવના બાંધી છે કે, તે ભાવનાથી તું અશોચ્ય (શોક કરવા યોગ્ય નહિ એવા) પિતાનો પણ શોક કરે છે.^{૨૯} અનેક જન્મોમાં તાર અનેક માળાપ થઈ ગયાં છે. માટે તારી એ જ મા હતી અને એ જ પિતા હતો, એમ નથી તેમજ તેઓને પણ અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે; માટે તેમના આપણે જે જ પુત્ર છીએ એમ પણ નથી.^{૩૦} હે ભાઈ! જમ અનેક વેત્રમાં જળના પ્રવાહની અનેક ગતિએ થઈ ગયેલી હોય છે, તેમ અનેક જન્મોમાં તાર માળાપ પણ લાખો થઈ ગયાં છે.^{૩૧} આપણ માળાપને અસંખ્ય જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે; માટે આપણે જે જ એમના પુત્ર છીએ એમ નથી. હે ભાઈ! નદીના તરંગોની જેમ માણસોને અસંખ્ય જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે.^{૩૨} જમ વૃક્ષને અને લતાને પાંદડાં કળીઓ તથા ફળો અનેક લાખ થઈ જાય છે તેમ આપણાં માતા-પિતાને અનેક લાખ પુત્રો થઈ ગયા છે.^{૩૩} જમ મોઠા વૃક્ષને તે તે ઋતુમ અનેક ફળો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ જીવને તે તે જન્મમાં, મિત્રો તથા બાંધવો અનેક પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૩૪} હે ભાઈ! જે માતા, પિતા અને પુત્રોનો સ્નેહને લીધે નિરંતર શોક કરવો યોગ્ય હોય, તો જ માતાપિતા અને પુત્રો પૂર્વજન્મોમાં લાખો વ્યતીત થઈ ગયાં છે, તેમનો નિરંતર

શોક શા માટે કરવો નહિ? ^{૩૫} આ જગતરૂપી
શ્રમમાં 'આ મા છે, આ બાપ છે અને આ
પુત્ર આદિ છે' એવી ખોટી ખટપટ જ ઊભી
પર્યેલી જોવામાં આવે છે. હે ડાહ્યા ભાઈ! વાસ્ત
વિક રીતે જોતાં તારા કાઈ મિત્રો કે બાંધવો મુદ્દલ
છે જ નહિ. ^{૩૬} જેમ બહુ જ તપી રહેલા મોટા
નિર્જળ દેશમાં પાણીનો છાંટો હોવાનો પણ સંભ-
વ નથી, તેમ અદ્વૈત પરબ્રહ્મમાં નાશનો અશ પણ
હોવાનો સંભવ નથી. ^{૩૭} હે મોટી બુદ્ધિવાળા
ભાઈ! છત્રોથી અને આમરોથી ચળકતી આ જ
રાજ્યાદિકની લક્ષ્મીઓ તારા જોવામાં આવે છે,
તેઓ એક જાતનું સ્વપ્ન જ છે અને તે ત્રણ દિવસ
કે પાંચ દિવસ જ રહેનારી છે. ^{૩૮} હે ભાઈ! તું
પરમાર્થદષ્ટિથી સત્ય વસ્તુનો વિચાર કર. વાસ્ત-
વિક રીતે જોતાં તું પણ નથી અને અમે પણ નથી.
તું તથા અમે હોવાની તારા મનમાં જ ભ્રાંતિ
છે, તેને તું છોડી દે. ^{૩૯} 'આ જતો રહ્યો અને
આ મરી ગયા' એવા ખોટા વિચારો પોતાના
સંકટપરૂષી સન્નિપાતમાંથી જ ઊઠીને આગળ
ખડા થયેલા જોવામાં આવે છે. એ વિચારોમાં
કાંઈ પણ સત્યતા નથી. ^{૪૦} અજ્ઞાનરૂપી તડકાથી
છવાયેલા આત્મારૂપી મરુદેશમાં આ ચપળ અને
અનંતરૂપોવાળું પોતાના સંકટપરૂષી 'વાસના'
નામનું ઝાંઝવાનું પાણી, શલાશલ યોનિઓરૂપી
તરંગોથી નાચ્યા કરે છે. ^{૪૧}

અજ્ઞાનવિસ્તીર્ણમરૌ વિલોલં શુમાશુમસ્વંદ-
મયૈસ્તરંગૈઃ । સ્વાસનાનામ મરીચિવારિ પરિ-
સ્ફુરત્યેતદનંતરૂપમ્ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'પાવનબોધન' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો

પુણ્ય પાવનને અનેક જન્મોની વાત કહી

॥ પુણ્ય ઉવાચ ॥

કઃ પિતા કિં ચ વામિત્રં કા માતા કે ચ બાંધવાઃ
સ્વબુદ્ધયૈવાવધૂયંતે વાત્યયા જનપાંસવઃ ॥ ૧ ॥

પુણ્ય બોલ્યો:-હે ભાઈ! પિતા કાણ છે,
માતા કાણ છે, મિત્ર કાણ છે અને બાંધવો કાણ
છે? પિતા, માતા, મિત્ર, શત્રુ તથા બાંધવો
આદિ માણસોરૂપી રજની કણીઓ, કેવળ ભ્રાંતિ-
રૂપી વંટોળિયાથી જ ઊભ્યા કરે છે. ^૧ બંધુઓ,
મિત્રો, પુત્રો, સ્નેહની દશા, દ્રેષની દશા તથા
મોહની દશા ઇત્યાદિક આ મોટી ખટપટ પોતે
કંરેલી ભાવનાથી જ વિસ્તારવાળી થાય છે. જેમાં
બંધુપણની ભાવના કરીએ તે બંધુ થાય છે અને
જેમાં શત્રુપણની ભાવના કરીએ તે શત્રુ થાય છે.
ઝરના કીડાઓ ઝરમાં અમૃતની ભાવના કરે છે,
તો તેઓને ઝર અમૃત થાય છે; માટે સિદ્ધ થાય
છે કે, ભાવના જ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે. ^{૨,૩}

આત્મા એક જ છે અને સર્વવ્યાપક છે. તેમાં
'આ બધું છે અને આ બીજું છે' એવી કલ્પ-
ના ભ્રાંતિ વિના ક્યાંથી આવવી ઘટે? ^૪ હે ભાઈ!
લોહી, માંસ અને હાડકાંના સમૂહમય આ જડ
દેહરૂપી અસ્થિપિંજરથી બુદ્ધો ચેતનાવાળો હું
કાણ છું? એમ તું પોતે પોતાના ચિત્તથી જ
વિચાર કરી જો. ^૫ વાસ્તવિક રીતે જેઈએ તો તું
પણ કાઈ નથી અને હું પણ કાઈ નથી. આ પુણ્ય
છે અને આ પાવન છે, ઇત્યાદિરૂપે મિથ્યાજ્ઞાન જ
રૂઢ થાય છે. ^૬ તું અનંત વિસ્તારવાળું વ્યાપક
બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે. તારો પિતા કાણ હોય, માતા
કાણ હોય, બંધુ કાણ હોય અને શત્રુ કાણ હોય?
તારે પોતાનું શું હોય અને પરાયું શું હોય? એ

* આ વીસમા સર્ગમાં પુણ્ય શોકને તથા મોહને
મટાડવા માટે, પાવનની પાસે તેના તથા પોતાના અનેક
જન્મો દર્શાવ્યાની વાત કહેશે.

તું જ કહે. તારા આ જન્મ ઉપરાંત બીજા ઘણા ઘણા જન્મો થઈ ગયા છે. તેમાં પણ તું એવો એ હતો. તો પછી જ બંધુઓ અને જ વૈભવો તે જન્મોમાં હતા, તે સર્વનો પણ તું શા માટે શોક કરતો નથી? ^{૧૭} તું જ્યારે સુંદર પુષ્પોવાળી વનની જગ્યાઓમાં મૃગના જન્મને ભોગવતો હતો, ત્યારે તારા મૃગની ભતિવાળા ઘણા બંધુઓ હતા, તેમને તું શા માટે રોતો નથી? ^{૧૮} તું જ્યારે હંસની યોનિમાં હતો, ત્યારે તને કમળોવાળી નદીઓના કિનારાઓમાં ફરનારા ઘણા ઘણા હંસો બંધુઓ હતા. તેમને તું શા માટે રોતો નથી? ^{૧૯} તું જ્યારે વિચિત્ર વનરાજિઓમાં વૃક્ષના અવતારને ભોગવતો હતો, ત્યારે તારે ઘણાં ઘણાં વૃક્ષો અત્યંત બંધુઓ હતા; તેમને તું શા માટે રોતો નથી? ^{૨૦} તું જ્યારે સિંહની યોનિમાં હતો, ત્યારે તને પર્વતોનાં ભારે ઉચ્ચ શિખરોમાં ઘણા ઘણા સિંહો બંધુઓ હતા; તેમને તું શા માટે રોતો નથી? ^{૨૧} તું જ્યારે માછલાના જન્મને ભોગવતો હતો, ત્યારે તને કમળોવાળી નદીઓમાં અને સરોવરોમાં ઘણાં ઘણાં મત્સ્યો બંધુઓ હતા; તેમને તું શા માટે રોતો નથી? ^{૨૨} તું દશાણુ દેશમાં ભૂરા રંગના જંગલી વાંદરો થયો હતો, તુષાર દેશમાં રાજકુમાર થયો હતો અને પુન્દ્રદેશમાં જંગલી કાગડો થયો હતો. ^{૨૩} હૈહય દેશમાં તું હાથી થયો હતો, ત્રિગર્ત દેશમાં તું ગધેડો થયો હતો, શાલ્વ દેશમાં તું કૂતરો થયો હતો અને ત્યાં દેવદારના ઝાડમાં તું પક્ષી થયો હતો. ^{૨૪} તું વિંધ્યાચળમાં પીપળો થયો હતો અને ત્યાં મોટા વડમાં કાતરી ખાનાર ભ્રમર થયો હતો. તું મંદરાચળમાં ફૂકડો થયો હતો અને મંદરાચળની શુક્રામાં બ્રાહ્મણ થયો હતો. અયોધ્યા પ્રાંતમાં પણ તું બ્રાહ્મણ થયો હતો, બંગાળામાં તું તેતર થયો હતો, હિમાલયના પ્રાંતમાં તું ઘોડો થયો હતો અને બ્રહ્માના યજ્ઞમાં તું પશુ થયો હતો. ^{૨૫, ૨૬} તું તાડના ઝાડના મૂળમાં ફીડો

થયો હતો, હંબરાના ઝાડમાં મચ્છર થયો હતો અને વિંધ્યાચળના વનમાં બગલો થયો હતો તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. ^૧ તું હિમાલયની શુક્રામાં ભોજપત્રના ઝાડ-છાલની ગાંઠમાં છ મહિના સુધી ફીડો થઈને રહ્યો હતો અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. ^૨ તું આ સીમાડાની પાસેના કુચામાં છાણના ઢગલાની અંદર દોઢ વર્ષ સુધી વીંછી થઈને રહ્યો હતો અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. ^૩ વનમાં જમ ભ્રમર કળમાં ચોંટી રહે છે, તેમ તું ભીલડીના સ્તનમાં ચોંટી રહ્યો હતો (ભીલનો છાકરો થયો હતો અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે. ^૪ આમ હે ભાઈ! આ જંબૂદ્વીપમાં તું પૂર્વ આ અને બીજી ઘણી ઘણી યોનિઓમાં સેકડો હંબરો વાર જન્મ્યો હતો. ^૫ આ પ્રમાણે પૂર્વ થઈ ગયેલા તારા વાસનાઓના કમરૂપ અવતરોને, હું યોગમાર્ગથી શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ વળાણ છું. ^૬ તારી પેઠે મારી પણ અજ્ઞાન જડતાવાળી ઘણા પ્રકારની જ જ યોનિઓ થઈ છે, તેમતું પણ હું હમણાં જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલાં ચક્ષુ વડે દર્શન કરું છું. ^૭ હું ત્રિગર્ત દેશમાં પોપટ થયો હતો, નદીના કાંઠામાં દેડો થયો હતો અને જંગલોમાં 'લાવા' નામનો પક્ષ થયો હતો. તે જ હું હમણાં આ વનમાં બ્રાહ્મ થયો છું. ^૮ હું વિંધ્યાચળમાં ભીલ થયો હતો બંગાળામાં વૃક્ષ થયો હતો અને વળી વિંધ્યાચળમાં ભાંટ થયો હતો. તે જ હું હમણાં વનમાં બ્રાહ્મણ થયો છું. ^૯ હું હિમાલયમાં બર્ષે થયો હતો, પૌકપ્રાંતમાં રાજ થયો હતો અસહ્યાદ્રિની કુંજોમાં વાઘ થયો હતો. તે જ હમણાં તારો મોટો ભાઈ થયો છું. ^{૧૦} હું દશવંસુધી ગીધ રહ્યો હતો, પાંચ મહિના સુધી જૂ રહ્યો હતો અને સો વર્ષ સુધી સિંહ રહ્યો હતો તે જ હું હમણાં તારો મોટો ભાઈ થયો છું. ^{૧૧}

હું આંધ્રદેશના ગામડામાં ચક્રાર થયો હતો, હિમાલયના પ્રાંતમાં માંડલિક રાજ થયો હતો અને 'શ્રીશૈલ' નામના પર્વતમાં એક આચાર્ય-નો પુત્ર થયો હતો. તેજ હું હમણાં તારો મોટો ભાઈ થઈને તારી પાસે આ વાત કરું છું.^{૨૯} વિવિધ આચારવાળા તથા વિવિધ ચેષ્ટાઓવાળા, વિવિધ પ્રકારના પૂર્વના સઘળા સંસારો જન્મની બ્રાંતિના જ વિલાસો હતા અને તેમનું મને સ્મરણ છે.^{૩૦} હે ભાઈ! જગતની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. આ રીતે જગતમાં થયેલા સેંકડો બાંધવો, સેંકડો પિતાઓ, સેંકડો માતાઓ, સેંકડો ભાઈઓ અને સેંકડો મિત્રો વ્યતીત થઈ ગયા છે.^{૩૧} તો તેઓમાંથી કોનો શોક કરીએ અને કોનો ન કરીએ? જગતની ગતિ જ એવી છે. માટે બધુઓનો અત્યંત શોક શા માટે કરવો બેઠેલો? ^{૩૨} આ સંસારમાં અવતરતાં માણસોને જંગલી ઝાડનાં પાંદડાંની જેમ પિતાઓ અનંત થઈ જાય છે અને માતાઓ પણ અનંત થઈ જાય છે.^{૩૩} હે ભાઈ! આમ છે, તો આ સંસારમાં દુઃખનું અને સુખનું શું પ્રમાણ છે? તો હવે આપણે સઘળા શોકને છોડી દઈને સ્વસ્થપણથી રહીએ.^{૩૪} મનમાં 'હું' એવા આકારથી રહેલી સંસારની ભાવનાને છોડી દઈને, આત્મવેત્તા પુરુષો જ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગતિને તું પણ પ્રાપ્ત થા. તારું ભહું થાઓ.^{૩૫} બુદ્ધિમાન પુરુષો આ સંસારમાં ચડતી-ઊતરતી સ્થિતિઓથી અવિચ્છિન્ન બ્રમણને મિથ્યા સમજે છે અને મનમાં તેની કાંઈ પણ ખટખટ રાખતા નથી; તેઓ તો કેવળ નિરભિમાનપણથી વ્યવહાર કરે છે.^{૩૬} તારો આત્મા સુખ-દુઃખોથી રહિત છે અને જરાથી તથા મરણથી પણ રહિત છે; તું એકાગ્ર થઈને તેનું જ સ્મરણ કર અને મૂઠ મન-વાળો થા નહિ.^{૩૭} હે સારી બુદ્ધિવાળા! તુને દુઃખ પણ નથી, જન્મ પણ નથી, માતા પણ નથી અને પિતા પણ નથી. તું કોઈ દેહાદિકરૂપ

તુચ્છ પદાર્થ નથી, તું તો આત્મા જ છે.^{૩૮} આ સંસારરૂપી નાટકમાં અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરનારાં મૂખ લોકોરૂપી પાત્રો જ દેહાદિકરૂપી વેષના રસથી સંયુક્ત થઈ જાય છે.^{૩૯} પણ મધ્ય-સ્થદૃષ્ટિવાળો, આત્મસ્મરૂપના અનુસંધાનથી રહે-નારા અને આવી પડેલાં કાર્યોને જ કરનારા મહાત્માઓરૂપી જોનારાઓ તો સાક્ષીપણની પદ્ધતિથી જ રહ્યા કરે છે.^{૪૦} જેમ સાયંકાળના દીવાઓ માત્ર સામીધ્યને લીધે જ પ્રકાશના કર્તા છતાં પણ વ્યાપારથી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા જ છે, તેમ આત્મવેત્તા લોકો શરીરથી વ્યવહારના કર્તા છતાં પણ, મનમાં અભિનિવેશથી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા જ છે.^{૪૧} જેમ દર્પણ અને રત્ન આદિ પદાર્થો પોતામાં સઘળા પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબોનું ગ્રહણ કરવા છતાં પણ પોતે, પોતામાં પ્રતિબિંબિત થતા નથી, તેમ આત્મવેત્તા પુરુષો શરીરથી સઘળાં કાર્યોને કરવા છતાં પણ શરીરમાં આસક્તિ રાખતા નથી.^{૪૨} હે ભાઈ! તું મનને સઘળી તૃણાઓરૂપી કલાંકોથી રહિત કરી દે, તેને આત્મમનન કરવાની બહુ ટેવ પાડ અને એને હૃદયકમળમાં આત્માથી જુદી સત્તા વિનાનું ધાર. આમ સઘળા સંબંધને સંપૂર્ણ રીતે તજ દઈને તું પોતામાં જ સંતોષ ધારણ કર.^{૪૩}

સર્વેષામયકલંકવિવર્જિતેન સ્વસ્થાત્મમા-
વકલિતેન હૃદન્જમધ્યે । પુત્રાત્મનાત્માનિ મહા-
મુનિનામુનેષ સંત્યજ્ય સંગ્રમમલં પરિતોષમેહિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપરામ-
પ્રકરણનો 'પાવનબોધ' એ
નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ. ૨૧ મો

તૃષ્ણા-આશાનો ક્ષય થાય એ જ મોક્ષ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनम् ।

प्रबोधमाप प्राकाश्यं प्रमात इव भूतलम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! તે સમયે પુણ્યે પાવનને આમ સમજાવ્યો, એટલે જમ પ્રભાતમાં પૃથ્વી પ્રકાશયુક્ત થાય છે, તેમ તે જ્ઞાનયુક્ત થયો.^૧ પછી કોઈ જાતની નિંદાનાં પાત્રરૂપ નહિ થયેલા એ બન્ને ભાઈઓ, જ્ઞાનના તથા અનુભવના પારને પહેાંચ્યા અને શરીરનાં પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવા સુધી, તેઓ જીવન્મુક્તપણાથી તે વનમાં રૂંધ્યા.^૨ પછી કેટલાય સમય પછી કાળે પ્રારબ્ધનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયો, ત્યારે જમ તેલથી રહિત થયેલા દીવાઓ શાંત થઈ જાય, તેમ દેહોથી રહિત થયેલા એ બન્ને ભાઈઓ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા. હે રામ! આ પ્રમાણે પૂર્વે ભોગવેલા દેહોનાં સંબંધીઓ આદિ અસંખ્ય હોય છે, તો તેઓમાંથી કોનો શોક કરવો અને કોનો શોક ન કરવો? ^૩ આથી હે રઘુનંદન! આ અનંત તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરવો, એ જ સુખનો ઉપાય છે. તૃષ્ણાઓને વિષયોનાં સંપાદનથી વધારવી એ સુખનો ઉપાય નથી.^૪ જમ લાકડાં પડવાથી અગ્નિ વધતો જાય છે, તેમ ચિંતવન કરવાથી ચિંતા વધતી જાય છે. જમ લાકડાં નહિ પડવાથી અગ્નિ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ ચિંતવન નહિ કરવાથી જ ચિંતા નષ્ટ થઈ જાય છે.^૫ હે રામ! તમે (આ પ્રકારના સોળમા સર્ગમાં કહેલા) ધ્યેય નામના વાસનાના ત્યાગરૂપી રથમાં બેસીને અને કરુણાથી ભરેલી ઉદાર દૃષ્ટિથી દીનલોકોની સામે જોઈને, ચાલતો

વ્યવહાર કરવાને માટે સન્ન થાઓ.^૭ હે રામ! જીવન્મુક્ત સંબંધી આ સ્વચ્છ અને નિષ્કામ પદ્ધતિ મેં તમારી પાસે કહી. જે પુરુષ વ્યવહારમાં વિચક્ષણ હોય નહિ, તે પણ બે આ પદ્ધતિથી ચાલે, તો તે કોઈ રીતે મૂંઝાય જ નહિ.^૮ જે પુરુષ વિવેકરૂપી એક મિત્રને અને પ્રૌઢયુદ્ધિરૂપી એક સખીને સાથે રાખીને, વ્યવહાર કરે છે, તે પુરુષ સંકટોમાં પણ મૂંઝાતો નથી.^૯ સઘળી તૃષ્ણાઓનું નિવારણ કરનારા અને બાંધવોમાં થતી મમતાને ગળગી પકડીને કાઢી મૂકનારા પોતાના ધૈર્ય વિના, બીજું કોઈ પણ સંકટમાંથી ઉગારે એમ નથી.^{૧૦} આપત્તિઓનો વિનાશ કરવાને માટે વૈરાગ્ય રાખીને, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને અને પ્રૌઢતા આદિ ગુણોનું સંપાદન કરીને પણ, મનને પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના હાથથી જ વિષયોરૂપી ખાડમાંથી કાઢવું.^{૧૧} વિષયોની તૃષ્ણાના ત્યાગરૂપી મહત્તાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તથી જે ક્ષણ મળે છે, તે ક્ષણ ત્રેલોક્યના રાજ્યથી પણ મળતું નથી અને રત્નોથી ભરપૂર રહેનારા ભંડારથી પણ મળતું નથી.^{૧૨} જમનું મન સંતાપોથી રહિત થઈ ગયું હોય, તે પુરુષો સારી-નરસી આશાઓરૂપી ધક્કાઓથી આ જગતરૂપી ખાડના પેટમાં પડતા નથી.^{૧૩} જણે પગરખાં પહેર્યાં હોય, તે પુરુષને સઘળી પૃથ્વી ચામડાંથી મઢાયેલી જણાય છે, તેમ જનું મન બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતના ઝરાઓથી ભરપૂર થયું હોય, તે પુરુષને સઘણું જગત બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતના ઝરાઓથી ભરપૂર જણાય છે.^{૧૪} વૈરાગ્યથી મન પૂર્ણપણાને પામે છે, પણ આશાઓને વશ રહેવાથી તે પૂર્ણપણાને પ્રાપ્ત નથી. જમ તળાવનો કાઢવ શરદઋતુને લીધે જાડી ખાડ જેવો થઈ જાય છે, તેમ મન આશાને લીધે જાંડી ખાડ જેવું થઈ જાય છે.^{૧૫} જમ અગસ્ત્યમુનિએ પાન કર્યોથી સમુદ્ર જાંડી ખાડ જેવો થઈ ગયો અને તેમાં રહેલાં મગર તથા ઝૂંડ આદિ પ્રાણીઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યાં, તેમ

* આ એકવીસમા સર્ગમાં તૃષ્ણાના પાશનો ક્ષય થાય એ જ મોક્ષ છે, ચિત્તની વૃત્તિઓ આશાથી જ પ્રવર્તે છે અને આશાઓથી રહિત થયેલા આત્મપૂર્ણ પુરુષને પોતાની મેળે જ મુક્તિ થાય છે, એટલું કહેવામાં આવશે.

આશાથી મન ભાંડી ખાડ જેવું થઈ જાય છે અને તેના કામ-કોષ આદિ દુષ્ટુલો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.^{૧૬} જતા ચિત્તરૂપી મોટા ઝાડમાં વૃષ્ટારૂપી અપળ વાંદરી ફૂંધા કરતી નથી, તે દૃઢ્યરૂપી વિસ્તીર્ણ વન અત્યંત શોભે છે.^{૧૭} નિસ્પૃહ ચિત્તવાળા મહાત્મા પુરુષોને, ત્રૈલોક્ય એ કમળ-કાકડીના ગોટા જેવું લાગે છે, યોજનોના સમૂહ એ ગાયના પગલા જેવડો લાગે છે અને મહા-કલ્પ એ અર્ધા નિમેષ જેવડો લાગે છે.^{૧૮} સ્પૃહાથી રહિત થયેલા મનમાં જેવી શીતળતા થાય છે, તેવી શીતળતા ચંદ્રમાં પણ નથી, હિમાલયની શુક્રામાં પણ નથી, કળમાં પણ નથી અને ચંદ્રનોના વનમાં પણ નથી.^{૧૯} સ્પૃહાથી રહિત થયેલું મન જેવું શોભે છે, તેવો પૂર્ણચંદ્ર પણ શોભતો નથી, તેવો ભરપૂર ક્ષીરસાગર પણ શોભતો નથી અને તેવું લક્ષ્મીનું મોહું પણ શોભતું નથી.^{૨૦} જમ વાદળાંની પંક્તિ ચંદ્રને મલિન કરી દે છે અને જમ આંજણની લીટી કળીચૂનાના લેપને મલિન કરી દે છે, તેમ આશારૂપી પિશાચણી મનુષ્યના મનને મલિન કરી દે છે.^{૨૧} ચિત્તરૂપી મોટા વૃક્ષની 'આશાઓ' નામની શાખાઓ સઘળી દિશાઓને ઢાંચી દેનારી છે. જે તેઓ કપાઈ જાય, તો ચિત્તરૂપી મોટું વૃક્ષ ઠૂંકાપણને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} વૃષ્ટાઓરૂપી મોટી શાખાઓ કપાઈ જાય અને ચિત્તરૂપી વૃક્ષ સૂકાઈ જાય, તો ધીરજરૂપી વૃક્ષ એકસરખી રીતે સેંકડો શાખાઓથી ભરપૂર થાય છે. જે અતૃપ્ત ધીર-જથી ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો નાશ કરવામાં આવે તો નાશરહિત પદની પ્રાપ્તિ થાય.^{૨૩, ૨૪} હે રામ ! તમે ઉત્તમ ધૈર્ય રાખીને, ચિત્તની વૃત્તિઓરૂપી આશાઓને જાગવા જ દો, નહિતો તમને સસારનો ભય છે જ નહિ.^{૨૫} તમારું ચિત્ત જ્યારે વૃત્તિઓથી રહિત થઈને અચિત્તપણને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તમે પોતામાં જ મોક્ષમય વિસ્તીર્ણ સત્તાને પ્રાપ્ત થશો. હે રામ ! ચિત્તરૂપી ઘરમાં જે વૃષ્ટા-

રૂપી ધુતડની માદા ગરબડ કર્યા કરતી હોય, તો સઘળાં અમગલો અત્યંત વિસ્તાર પામે છે.^{૨૬, ૨૭} જે ચિંતવન છે, તે જ ચિત્તની વૃત્તિ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. જે ચિંતવન આશાથી બુદ્ધ નથી; તેથી તમે ચિત્તની વૃત્તિરૂપી આશાનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચિંત થાઓ. જની જે વૃત્તિ હોય તેની તે વૃત્તિનો અભાવ થાય, તો તેનો ક્ષય જ થાય છે. એટલા માટે ચિત્તનો ક્ષય કરવાને માટે ચિત્તની વૃત્તિનો ક્ષય કરો.^{૨૮} હે મહાત્મા રામ ! તમે સઘળી વૃષ્ટાઓને શાંત કરીને, એટલે કે, 'આશા' નામના ભવબંધનને તોડી નાખીને, જીવનમુક્ત થાઓ. મનમાં રહેનારી નીચ આશાઓ જ આત્માને બેડીની જેમ અને દોરડાઓની પેઠે બંધનના કારણરૂપ થાય છે. જે આશાઓ ગલિત થઈ જાય, તો કોણ મુક્ત ન થાય ?^{૩૦}

પ્રશમિતસકલૈષ્ણો મહાત્મન્મય મવવન્ધ-
મપાસ્ય મુક્તચિત્તઃ । મનસિ નિગહરજ્જવઃ
કદાશઃ પરિગલિતાસુ ચ તાસુ કો ન મુક્તઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'વૃષ્ટાવિચિકિત્સાથોગોત્પત્તિ'
એ નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો

બળિરાજનું આખ્યાન-બળિ-
રાજએ કરેલો વિચાર

॥ વસિષ્ઠ જ્વાલ ॥

અથવા રઘુન્દ્રશાસ્ત્રવનમઃપૂર્ણનિશાકર ।
વલિવદ્વુદ્ધિમેદેન જ્ઞાનમાસાદયમ્ભલમ્ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-અથવા હે રઘુન્દ્રશરૂપી
આકાશમાં પૂર્ણચંદ્રરૂપી રામ ! તમે બળિરાજ-

* આ બાવીસમા સર્ગમાં બળિરાજના આખ્યા-
નનો અારભ કરીને, પાતાળનું વર્ણન કરવામાં આવશે,
બળિરાજના રાજ્યનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને
બળિરાજએ વેરાગ્યથી મેરુપર્વતના ચિખર ઉપર કરેલો
વિચાર કહેવામાં આવશે.

ની પેઠે અકસ્માત્ વિચારના ઉદયથી નિર્મળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાઓ.^૧

રામ બોલ્યા:-હે સર્વ ધર્મોના વેત્તા! હે ભગવન! તમારી કૃપાથી હું દૃઢ્યમાં સર્વાત્મક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છું અને મને એ બ્રહ્મરૂપી નિર્મળપદમાં વિશ્રાંતિ મળી છે.^૨ હે વિભુ! જે શરદન્તુનાં આકાશમાંથી મોટા વાદળરૂપી સઘળો અંધકાર જતો રહે છે, તેમ મારા મનમાંથી તુષ્ણરૂપી સઘળો મોટો અંધકાર જતો રહ્યો છે.^૩ હું હવે સાયંકાળના પૂર્ણચંદ્રની જેમ અમૃત (અમૃત અને જ્ઞાન)થી ભરપૂર, સ્વસ્થ, શીતળતાવાળો, મોટા પ્રકાશવાળો અને આનંદ (આહ્લાદકપણું અને બ્રહ્માનંદ)વાળો થઈને સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છું.^૪ આમ છતાં હે સઘળા સંશયોરૂપી વાદળોએને ટાળવામાં શરદન્તુના સમય જેવા ગુરુમહારાજ! આપનાં આ વચનો સાંભળતાં હું ત્વજ જ થતો નથી.^૫ હે વિભુ! હજી પણ મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે આપ બળિરાજને જે પ્રકારથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તે પ્રકાર મને કહી સંભળાવો. સદ્ગુરુએ નમ્ર શિષ્યને બોધ આપવામાં પરિશ્રમને ગણકારતા નથી.^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! તમને હું બળિરાજનું ઉત્તમ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે સાંભળવાથી તમે અર્ચંડ આત્મસ્વરૂપના બોધને પ્રાપ્ત થશો. આ બ્રહ્માંડની અંદર કોઈ દિશારૂપી નાની કુંજમાં, પૃથ્વીની નીચે 'પાતાળ' નામનો એક પ્રખ્યાત લોક છે.^૭ એ પાતાળલોક કોઈ સ્થળમાં ક્ષીરસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અને જાણે અમૃતનાં કિરણોથી આરંભિત થયેલી રૂપવતી દાનવ કન્યાઓથી ભરપૂર છે.^૮ કોઈ સ્થળમાં તે સેંકડો તથા હજારો મસ્તકોવાળા, એક એક મોઢામાં બખ્ખે ચપળ જીભોવાળા અને જીભોના સમૂહોથી શાસ્ત્ર આદિનાં ભારે વ્યાખ્યાનો કરનારા વાસુકિ આદિ નાગોથી પૂર્ણ છે.^૯ કોઈ સ્થળમાં તે પહાડ જેવાં શરીરોથી

જગતને ઘેરી લે એવા, યજ્ઞોનાં હવિષ્યોનું બળતારથી ભક્ષણ કરનારા અને જાણે આસતા મેઝ પર્વતો હોય એવા દાનવોથી વ્યાપ્ત છે.^{૧૦} કોઈ સ્થળમાં તે મોટા મોટા દાંતરૂપી વૃક્ષોથી પહાડ જેવા ભયંકર લાગતા અને જમના કુંભસ્થળોરૂપી શિખરોનાં અગ્રોમાં ભૂમંડળના મધ્યને વિશ્રામ મળ્યો છે એવા દિશાઓરૂપી હાથીઓથી સંયુક્ત છે.^{૧૧} કોઈ નીચા ભાગમાં તે-લોકજવાની ભારે કડકડાટીથી સઘળાં પ્રાણીઓને ત્રાસ આપનારાં અને દુર્ગંધમય દેખાવવાળાં નરકોનાં મંડળોથી સંયુક્ત છે.^{૧૨} કોઈ સ્થળમાં તે પૃથ્વીથી તે છેક સાતમા પાતાળ સુધી જાંડા ગયેલા હોવાથી, જાણે સાતે પાતાળોને પરાવીને ભ્રામા હોય એવા મેઝ આદિ પર્વતોના પાયાઓથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ સ્થળમાં તે ગુફાઓના જેવા ટૂંકા ટૂંકા પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત છે.^{૧૩} કોઈ પ્રદેશમાં તેને જમનાં ચરણકમળની રજને દેવતાઓ તથા દૈત્યો માથે ચઢાવે છે, એવા કપિલ ભગવાને પોતાના નિવાસથી પવિત્ર કરેલો છે. કોઈ સ્થળમાં તેને દૈત્યોની સ્ત્રીઓએ ભેગી કરેલી અતંત પૂજનોની સામગ્રીઓથી વિનોદને ઇચ્છતા 'હાટકથર' (સહાશિવે) પાળેલો છે.^{૧૪} એ પાતાળલોકમાં દૈત્યોના હાથથી મોટો રાજ્યકારભાર આલ્યા કરે છે. એમાં વિરોચનનો પુત્ર 'બળિ' નામનો દાનવ રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૫} સઘળા દેવતાઓ, વિદ્યાધરો અને સર્પોની સાથે દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ રોતો રોતો એ બળિરાજના પગ ચાંપવાની ઇચ્છા કરતો હતો.^{૧૬} બ્રહ્માંડરૂપી રત્નોના ભંડારરૂપ, સર્વ પ્રાણીઓના રક્ષક અને ત્રેલોક્યના પાલકોના પણ પાલક એ ઉપેન્દ્ર (વામનજી) ભગવાન, એ બળિરાજનું પાલન કરતા હતા.^{૧૭} જેમ મોરના ટોકાને સાંભળવાથી સર્પોની છાતીની નાડીઓ સુકાઈ જાય છે અને પીડિત થઈ જાય છે, તેમ એ બળિરાજનું નામ સાંભળવાથી ચૈરાવત હાથીના ગંડસ્થળના પ્રદેશો સુકાઈ જતા હતા તથા પીડિત થઈ જતા હતા.

એ બળિરાજ કોપ કરતો હતો, ત્યારે તેના પ્રતા-
પની ઉચ ગરમીથી સાતે સમુદ્રો પ્રલયકાળની
જમ સુકાઈ જઈને ઢેવળ સાત ખાડાઓ બના
થઈ રહેતા હતા.^{૨૦, ૨૧} બળિરાજએ કરેલા ઘણા
ઘણા ઉત્તમ યજ્ઞોના ધુમાડાઓ વાદળાંરૂપે ગોઠ-
વાઈને સમુદ્રને ઘેરી રહ્યા હતા અને તે વાદળાં-
ઓ તેમાંથી જળ ભરીને આ બ્રહ્માંડનું વૃદ્ધિથી
રક્ષણ કરતા હતા.^{૨૨} એ બળિરાજ અ્યારે કોપથી
કરડી દંડિ કરતો હતો, ત્યારે પૃથ્વીને ધારણ કર-
નારા મેરુ આદિ પર્વતો નમવા લાગતા હતા.
આથી સઘળી દિશાઓ નમી પડતી હતી અને
તેઓ ક્ષણેથી નમી રહેલી લતાઓ જની લાગતી
હતી. એ બળિરાજ સઘળા લોકોના અલંકારરૂપ
ધન્ધ્ર આદિ લોકપાલોને, રમત ભાવમાં જીતી લીધા
હતા અને એણે દશ કરોડ વર્ષ સુધી રાજ્ય કયું
હતું. પછી જળની ચકરીઓની પેઠે આવર્તન
પામનારા અનેક યુગો વીતી ગયા. ઢેટલાએક દેવ-
તાઓના તથા દૈત્યોના સમૂહો કાળગતિથી મરણ
પામ્યા, ઢેટલાએક દેવતાઓના તથા દૈત્યોના
સમૂહો કાળગતિથી નવા ઉત્પન્ન થયા અને
ત્રૈલોક્યમાં સર્વોત્તમ કહેવાતા ભોગો નિરંતર અ-
ત્યંત ભોગવવામાં આવ્યા; ત્યારે દાનવોના અધિ-
પતિ એ બળિરાજને ભોગોમાં અરુચિ ઉત્પન્ન
થઈ.^{૨૩-૨૬} આમ થતાં, તે બળિરાજએ એક
દિવસે મેરુ પર્વતના અગ્રભાગમાં રતોથી ખના-
વેલા મહેલના ગોખમાં બેઠાં બેઠાં પોતાની મેળે
સંસારની સ્થિતિનો નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.^{૨૭}
'મારી શક્તિ શત્રુઓથી કુંઠિત જ થતી નથી.
મારે આ ચક્રવર્તી રાજ્ય ઢેટલા દિવસ સુધી
કરવું; ત્રૈલોક્યમાં ઢેટલાક દિવસ સુધી મારે
વિહાર કરવો.^{૨૮} ત્રૈલોક્યને આશ્રય આપનારો
અને ઘણા ઘણા ભોગોથી મનનું આકર્ષણ કર-
નારો આ મારો મોટો દેશ ભોગવવાથી મને શું
કુળ પ્રાપ્ત થશે!^{૨૯} ભોગોનો આ સંપૂર્ણ ઉપ-
ભોગ ઉપરઉપરથી મીઠો લાગે એવો છે, પણ

અતે નાશ પામીને મહા દુઃખ આવે એવો છે. તે
મને શું સુખ આવે છે? વળી પાછો દિવસ જો છે,
વળી પાછી રાત્રિ પડે છે અને વળી પાછાં એનાં
એ કાર્ય કરવામાં આવે છે; તો વારંવાર એનાં એ
કાર્યો કરવાથી તો લજ્જા પામવી જ યોગ્ય છે,
રાજી થવું યોગ્ય નથી.^{૩૦, ૩૧} ફરીફરીને કાન્તાને
આલિંગવી અને વળી પાછી તેને ભોગવવી, એ તો
ખાળકના જેવી રમત જ કહેવાય. માટે મહાત્મા
પુરુષોએ તો એથી લજ્જાનું જોઈએ.^{૩૨} ભોગવાઈ
ભોગવાઈને તુરત સ્નાદરહિત થઈ જતાં, તેના તે
ભોગોને દિવસે દિવસે વારંવાર ભોગવવાથી સમ-
જી પુરુષ શા માટે લજ્જાવાય નહિ?^{૩૩} વળી દિવસ
આવે છે, વળી રાત્રિ આવે છે અને વળી
દિવસે તથા રાત્રે એનાં એ કાર્યો કરવામાં આવે
છે. તો હું ધારું છું કે, એ રીતે વારંવાર ચૂંથણું
કરવાં એ તો સમજી પુરુષને ઉપહાસ કરાવનાર
છે.^{૩૪} જમ જળ એક વાર તરંગરૂપ થઈને પુનઃ
પણ તરંગરૂપ જ થાય છે, તેમ પ્રાણીઓ પણ
તેનાં તે જ કાર્યોને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૫} ઉન્મત્તની
ચેષ્ટાસમાન અને ખાળકની રમત જેવી આ જગ-
તની ક્રિયાઓ સમજી મનુષ્યને હસાવે છે.^{૩૬}
નિત્ય વારંવાર એનાં એ કાર્યો કરવામાં આવે
છે, છતાં પણ તેઓથી એવું કયું કુળ પ્રાપ્ત થાય
એમ છે કે, તે પ્રાપ્ત થયા પછી બીજી કંઈ કડાહટ
કરવી જ ન પડે?^{૩૭} આ લોકનાં અને પરલોકનાં
સુખને માટે કર્મોની આ મોટી ખટપટ અમારે
ઢેટલા કાળ સુધી કર્યા કરવી અને એ કરવાથી
કયું અવિનાશી કુળ મળે એમ છે?^{૩૮} આ તો
એક જાતની અંત વિનાની છોકરાંની રમત જણાય
છે. પરિણામ બેતાં તેમાં કંઈ પણ સાર નથી.
જમને દુઃખોના સમૂહોમાં પડવાની ઇચ્છા હોય,
તેઓ જ આ વ્યથે રમતની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ
કર્યા કરે છે.^{૩૯} આ કડાહટમાં મને કોઈ પણ
એક અતિ ઉત્તમ કુળ બેવામાં આવતું નથી, કે
તે કુળ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કંઈ કરવું જ ન

રહે. ^{૪૦} આ કડાકૂટમાં દેવળ ભોગ ભોગવવાનું જ સુખ મળે છે. તે સુખ તો ક્ષણિક છે અને તુચ્છ છે. એથી કાંઈ બીજા પ્રકારનું અવિનાશી સુખ મળે એમ નથી. હવે હું વિચાર કરી જોઉં કે, અવિનાશી સુખ શું છે અને તે કેમ મળે ? ^{૪૧}

હે-રામ ! આમ વિચારીને, બળિરાજ તુરત એકાગ્ર થઈને ચિંતવન કરવા લાગ્યો. જરા વાર ભરાના આળા કરીકરીને, મનમાં વિચાર કરતાં, સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાથી, બળિરાજ પોતામાં જ બોલ્યો કે, 'હા મને યાદ આવ્યું.' ^{૪૨} જગતની પૂર્વાપર પદ્ધતિને જોઈ લેનારા અને આત્મતત્ત્વને જાણનારા મારા મહાત્મા પિતા વિરોચનને મેં પૂર્વે પૂછ્યું હતું કે, 'હે મહાબુદ્ધિમાન ! જમાં સંસાર સંબંધી સઘળાં દુઃખોની અને સુખોની સઘળી ખોટી કડાકૂટો શાંત થઈ જાય, એવો સંસારનો અંત કયો કહેવાય છે ?' ^{૪૩, ૪૪} હે પિતા ! મનને મોહ કયા સ્થળમાં શાંત થાય છે ? સઘળી તૃષ્ણાઓ કયા સ્થળમાં ટળી જાય છે ? અને પુનરાવૃત્તિ વિનાની અખંડ વિશ્રાંતિ કયા સ્થળમાં મળે છે ? કયું સ્થળ પ્રાપ્ત થાય તો આ સંસાર સંબંધી વિષયોમાંથી મળવાના સુખમાં તૃપ્તિ (આશાના વિરામ) થઈ જાય ? અને કયું સ્થળ જોવામાં આવે, તો બીજું કાંઈ પણ જોવાની જરૂર રહે નહિ ? આ સંસાર સંબંધી ભોગો તો અનેકાનેક છે, પણ તે સુખ આપતા નથી. એટલું જ નહિ, તેઓ તો સત્પુરુષોના મનને પણ બળભળાવી દે છે અને તેને મોહમાં પાડી દે છે. ^{૪૫-૪૭} હે પિતાજી ! આમ છે, એટલા માટે અખંડ આનંદથી પ્રિય લાગે એવું કોઈ સ્થળ મને ખતાવો કે, તેમાં રહીને હું લાંબી વિશ્રાંતિ પામું.' ^{૪૮} તે વખતે મારા પિતાજી કદપ-વૃક્ષની નીચે બિરાજ્યા હતા. એ કદપવૃક્ષ સ્વર્ગ-માંથી બળાત્કારે હરી લાવવામાં આવ્યું હતું અને આંગણમાં રેપવામાં આવ્યું હતું. એનું મૂળ પુષ્પોના સમૂહોથી ઢંકાઈ ગયું હતું અને

એ પુષ્પો ચંદ્રકિરણ સમાન ગુચ્છોમાંથી પડત હતાં. મારું એ પ્રકારનું પૂછવું સાંભળીને મારા મોહને શાંત કરવા માટે મારા પિતાજીએ કદપ વૃક્ષના વિસ્તીર્ણ રસાયનોરૂપ મકરંદો જવુ આ પ્રમાણે મધુર વચન કહ્યું હતું. ^{૪૯}

હત્યાકર્ણ પુરા નિશાકરકરસ્પર્દાલુગુચ્છ-
સ્વલત્પુષ્પાપૂરકૃતાવગુંઠનપદસ્યોક્તં તલે તેન મે !
પિત્રા સ્વર્ગહૃતસ્ય સાગરતરોઃ સંરોપિતસ્વાજિરે
સ્ફારાકારરસાયનાસવસમં સંમોહશાંત્યૈ વચઃ ॥૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'વિરોચનસ્મરણ' એ
નામનો સર્ગ ૨૨ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો

ચિત્તને જીતવાને માટે રાજ તથા
મંત્રીનું ઉપાખ્યાન

॥ વિરોચન ઉવાચ ॥

અસ્તિ પુત્રાતિવિતતો દેશો વિપુલકોટરઃ ।
ત્રૈલોક્યાનાં સહસ્રાણિ યત્ર માંતિ વહન્યપિ ॥૧।
વિરોચન બોલ્યો:-હે પુત્ર ! અત્યંત વિસ્તારવાળો અને મોટા અવકાશવાળો એક દેશ* છે, અને તેમાં ઘણાં ઘણાં હજારો ત્રૈલોક્યો સમાઈ જાય છે. ^૧ એ દેશમાં સમુદ્રો નથી, અખાતો નથી, પર્વતો નથી, વનો નથી, તીર્થો નથી, નદીઓ નથી અને સરોવરો નથી. ^૨ તેમાં પૃથ્વી નથી, આકાશ નથી, સ્વર્ગ નથી, વાયુ આદિ નથી, ચંદ્ર નથી, સૂર્ય નથી, લોકપાલો નથી, દેવતાઓ નથી અને દાનવો નથી. ^૩ તેમાં ભૂતો નથી, યક્ષો નથી, રાક્ષસો નથી, જાળાઓ નથી, વનની શોભાઓ નથી, કાષ્ઠો નથી, ખડ નથી, સ્થાવર નથી અને જંગમ નથી. ^૪ તેમાં જળ

* આ ત્રૈલોક્ય સર્ગમાં ચિત્તને જીતવાનું કહેવાને માટે રાજનું અને મંત્રીનું ઉપાખ્યાન કહેવામાં આવ્યું અને તેમાં મંત્રીના અદ્વૈત બળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

* મોક્ષ.

નથી, અસિ નથી, દિશાઓ નથી, ઊંચો લોક નથી, નીચો લોક નથી, ઊંચો ભાગ નથી, નીચો ભાગ નથી, છાયા નથી, તડકો નથી, હું નથી અને વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર કે સદાશિવ આદિ પણ નથી.^૪ એ દેશમાં મોટા પ્રકાયવાળો, સઘળું કરનારો, સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વરૂપ એક જ ભાટે મોટો રાજા છે અને તે સર્વદા ચુપ જ રહે છે.^૫ એ રાજાએ સઘળા વિચારોમાં તત્પર રહેનારો એક મંત્રી કહેવો છે અને તે મંત્રી અઘટિત વાતને તુરત ઘટિત જવી કરી દે છે તથા ઘટિત વાતને અત્યંત અઘટિત જવી કરી દે છે.^૬ એ મંત્રી કાંઈ ભોગવી શકતો નથી અને કાંઈ જાણતો પણ નથી. તે જડ છે, છતાં પણ દેવળ રાજાને માટે જ સર્વદા સઘળું કર્યા કરે છે.^૭ એ મંત્રી પોતે એકલો જ તે રાજાનાં સઘળાં કાર્યો કરે છે અને રાજા તો દેવળ સ્વસ્થપણાથી જ એકાંતમાં જ રહે છે.^૮

અળિ બોલ્યો:-હે મોટી બુદ્ધિવાળા સમય પિતાજી ! આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવો એ કયો દેશ છે ? એ દેશ કેમ પ્રાપ્ત થાય ? એ દેશ કોઈને મળ્યો છે ?^{૧૦} એવો એ મંત્રી કાણ છે અને એવો મહાબળવાન એ રાજા કાણ છે, કે લીલામાત્રથી સઘળા લોકોનું ઉચ્છેદન કરવાની શક્તિ ધરાવનારા આપણે પણ તેમને આજ દિવસ સુધી જાણ્યા નથી.^{૧૧} હે દેવતાઓને ભય આપનારા પિતાજી ! આ આખ્યાન મને અપૂર્વ લાગે છે. મોટે કહો કે, આપણે એમને શા માટે હરાવ્યા નથી ? તમે મારા હૃદયરૂપી આકાશમાં રહેલા આ સંશયરૂપી વાદળને દૂર કરો.

વિરોચન બોલ્યો:-હે પુત્ર ! ત્યાં મંત્રી એવો બળવાન છે કે, આપણે તો શું પણ લાખ-ગણા દૈત્યો અને લાખગણા દેવતાઓ ભેગા મળીને તેને દબાવવા બધા, તો પણ તે જરા ય દબાય એવો નથી.^{૧૨, ૧૩} એ મંત્રી ઇન્દ્ર પણ નથી, યમ

પણ નથી, કુબેર પણ નથી, દેવ પણ નથી અને દૈત્ય પણ નથી. એ તે તેઓમાંનો કોઈ પણ હોય, તો તો આપણે તેને જીતી શકીએ.^{૧૪} હે પુત્ર ! જમ કમળ પથરાને તોડી શકે નહિ, તેમ એ મંત્રીને તલવાર, મુસલ, પ્રાસ, વજ્ર, ચક્ર કે ગદા આદિ કોઈ પણ શસ્ત્રો તોડી શકે એમ નથી. એટલું જ નહિ પણ કોઈ શસ્ત્રો, અસ્ત્રો કે ચોક્કા-ઓએ કરેલી ક્રિયાઓ તેને સુંદલ લાગુ પડે એમ જ નથી. એ મંત્રીએ સઘળા દેવતાઓને અને સઘળા દૈત્યોને સર્વદા વશ કરેલા છે. એ મંત્રી એ કે વિષ્ણુ નથી, તો પણ જમ પ્રલયકાળનો પવન મેરુપર્વત ઉપરનાં કલ્પવૃક્ષોને અસ્તવ્યસ્ત ફેંકી દે છે, તેમ તેણે હિરણ્યાક્ષ આદિ આપણા પૂર્વજોને પણ અસ્તવ્યસ્ત કરી દીધા હતા.^{૧૫-૧૭} સર્વને બોધ આપનારા નારાયણ આદિ દેવોને પણ એ મંત્રીએ દબાવીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખાડાઓમાં નાખી દીધા હતા. દેવળ પાંચ જ બાણવાળો કામદેવ પણ એ મંત્રીની કૃપાથી જ આ સમય ત્રૈલોક્યને દબાવીને ચક્રવર્તી રાજા જેવો થઈ પડ્યો છે.^{૧૮, ૧૯} ક્રોધ એ કે કુદ આકારવાળો છે, સફળશુભથી રહિત છે, દુર્ભતિ છે અને દેવતાઓમાં તથા દૈત્યોમાં પરસ્પર વિરોધ ઉપજાવનારો છે, તો પણ એ મંત્રીની કૃપાથી જ તે ઉદ્ધત થઈ પડે છે.^{૨૦} હે પુત્ર ! હજારો દેવતાઓને અને હજારો દૈત્યોને વારંવાર જે સંઘ્રામ થાય છે, તે સંઘ્રામનો વિચાર કરનારા એ મંત્રીને મૂત માત્ર એક જાતની ક્ષોડા છે.^{૨૧} હે પુત્ર ! એ મંત્રીને એ તેનો ધણી રાજા જીતે, તો તે જિતાય એમ છે, પણ તે વિના તો એ પહાડ જેવો અચળ જ છે.^{૨૨} એ કોઈ સમયમાં તેના ધણીને એ મંત્રીનો પરાજય કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો તેથી એ મંત્રી સહેજ જિતાઈ બધ છે.^{૨૩} હે પુત્ર ! ત્રૈલોક્યમાં જે જે બળવત્તર પુરુષો છે, તે સઘળાઓમાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવનારા અને ત્રૈલોક્યને

+ તે તે યોદ્ધાઓ.

હંક્ષવનારા એ મંત્રીને, એ તારામાં હરાવવાની શક્તિ હોય, તો હું તને પરાક્રમી ગણું.^{૨૪} એ મંત્રીરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે, ત્યારે આ બ્રહ્માંડરૂપી કમળનાં વનો પ્રકુલ્લિત થાય છે; એ મંત્રીરૂપી સૂર્ય અસ્ત પામે છે, ત્યારે આ બ્રહ્માંડરૂપી કમળવનો નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૨૫} હે સારા નિયમોવાળા પુત્ર! એ તું નિશ્ચયવાળી અને મોહમર્થી જન્મેલા અજ્ઞાન વિનાની બુદ્ધિથી એ એકને જ જીતવાને સમર્થ થાય, તો હું તને ધીર માનું.^{૨૬} એ એક મંત્રી જિતાય, તો જ ન લોકો તારાથી નથી જિતાયા, તેઓ પણ જિતાયેલા થઈ જશે. એ એક મંત્રી જ્યાં સુધી નથી જિતાયો, ત્યાં સુધી તે જ લોકને લાંબા કાળથી જીતી મૂક્યા છે, તેમને નહિ જિતાયેલા જ સમજવા. આથી હે પુત્ર! અનંત સિદ્ધિઓને અર્થે તથા અવિનાશી સુખને માટે, ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને પણ તું એ મંત્રીને જીતવાનો યત્ન કર.^{૨૭, ૨૮} દેવ, દૈત્ય, નાગ, યક્ષ, મનુષ્ય, મોઢા સર્પો અને કિન્નરો સાથેના સઘળા ત્રેલોક્યને પણ એ મહાબળવાન મંત્રીએ લીલામાત્રથી જ સંપૂર્ણ રીતે વશ કરેલું છે.^{૨૯}

સસુરદનુજનાગયક્ષસંઘં સનરમહોરગકિનરં
સમેતમ્ । ત્રિજગદપિ વશીકૃતં સમંતાદતિવલિના
નનુ હેલયૈવ તેન ॥ ૨૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'વિરોચનવચન' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો

મંત્રીને વશ કરીને રાજનું દર્શન
કરવાનો ઉપાય

॥ વલિહવાચ ॥

કેનોપાયેન વલવાન્ સ તાત પરિજીયતે ।

કોઽસાવતિમહાવીર્યઃ સર્વં પ્રકથયાશુ મે ॥ ૧ ॥

બળિ બોલ્યો:-હે પિતાજી! એ બળવાન મંત્રીને કયા ઉપાયથી જીતી શકાય? અને એ મહાપ્રબળ મંત્રી કાણ છે? એ સઘણું તમે મને તુરંત કહો.^૧

વિરોચન બોલ્યો:-હે પુત્ર! એ મંત્રી કદી પણ જીતી શકાય નહિ એવી સ્થિતિવાળો છે; તો પણ જ ઉપાયથી તેને સહેજ જીતી શકાય એમ છે, તે ઉપાય હું તને કહું છું, તું તે સાંભળ. હે પુત્ર! એ એ મંત્રીને યુક્તિથી પકડવામાં આવે, તો તે ક્ષણમાત્રમાં વશ થઈ જાય છે; પરંતુ તેને યુક્તિ વિના પકડવામાં આવે, તો એ કાળો-તરા-નાગની પેઠે પકડનારને બાળી જ નાખે છે.^{૨, ૩} જ્યો એ મંત્રીને બાળકની પેઠે રમાડી રમાડીને યુક્તિથી વશ કરે છે, તેઓ તે રાજનું દર્શન કરીને રાજપદને પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ એ રાજનું દર્શન થાય, તો તે મંત્રી વશ થઈ જાય છે અને એ તે મંત્રી વશ થાય, તો રાજનું દર્શન થાય છે.^૫ જ્યાંસુધી રાજનું દર્શન થયું હોય નહિ, ત્યાં સુધી મંત્રી જિતાતો નથી અને જ્યાં સુધી મંત્રી જિતાયો ન હોય, ત્યાં સુધી રાજનું દર્શન થતું નથી.^૬ રાજનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી, એ મંત્રી ઘણાં દુઃખો આપ્યા કરે છે અને મંત્રી જિતાયો ન હોય ત્યાં સુધી, રાજ અત્યંત અદશ્ય થઈને રહે છે.^૭ આથી અભ્યાસ કરીને

* આ ચોવીસમા સર્ગમાં કુલ મંત્રીને જીતી લેવાનો ઉપાય, રાજના દર્શનના ઉપાયની સાથે અને વૈશાખાદિકની સાથે કહેવામાં આવશે.

× થોડા થોડા વિષયો દેતાં, વારંવાર તે વિષયોમાં હોય દેખાડી, છેતરીને.

રાજતું દર્શન અને મંત્રીનો પરાજય એ બન્નેનો એક સાથે આરંભ કરવો જોઈએ. હે પુત્ર ! તું ધીરે ધીરે દૃઢ અભ્યાસરૂપી પુરુષપ્રયત્ન કરીને, રાજતું દર્શન અને મંત્રીનો પરાજય એ બન્નેને સંપાદન કરીશ, તો યત્નના મહિમાને લીધે તું તે શુભ દેશને પ્રાપ્ત થઈશ. હે દૈત્યોના રાજા ! અભ્યાસ સફળ થતાં, તું તે દેશને પ્રાપ્ત થઈશ, તો ફરી વાર તારે જરા પણ શોક કરવાનો રહેશે નહિ. ^{૧૦} જમના સંપૂર્ણ સાંસારિક પરિશ્રમે શાંત થયા છે, જમનું અંતઃકરણ નિત્ય પ્રકૃષ્ટિત રહે છે અને જમના સમગ્ર સંશયો ટળી ગયા છે, એવા સત્પુરુષો જ તે દેશમાં સ્થિતિ કરે છે. ^{૧૧} હે પુત્ર ! એ ક્યો દેશ છે, એ ક્યો રાજ છે અને એ ક્યો મંત્રી છે, તે વિષે હું સઘળું સ્પષ્ટ ફેડ પાડીને તારી પાસે કહું છું, તે તું સાંભળ. મેં તને જ દેશ કહ્યો, તે સઘળાં દુઃખોનો નાશ કરનારો મોક્ષ સમજવો. ^{૧૨} હે મહામતિમાન ! મેં તે દેશમાં જ રાજ કહ્યો, તે મન આદિથી બાણ-વામાં નહિ આવતો, મોટા ઐશ્વર્યવાળો આત્મા સમજવો. તેણે જે એક ચતુર મંત્રી કહ્યો છે, તે બીજો કોઈ નહિ પણ મન છે, એમ સમજવું. ^{૧૩} જમ માટીનો પિંડો ઘડારૂપે પરિણામ પામે છે અને ધુમાડો વાદળારૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ મન જ આ જગતરૂપે પરિણામ પામ્યું છે. જમ માટીના પિંડામાં ઘડો સફારૂપે રહે છે અને ધુમાડામાં વાદળ સફારૂપે રહે છે, તેમ મનમાં આ જગત સફારૂપે રહે છે. ^{૧૪} એ મન જિતાય, તો સઘળું જિતાઈ જાય છે અને સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે; પણ એ મન જિતાવું બહુ કઠિન છે. તે તો યુક્તિથી જ જિતાય છે. ^{૧૫}

અળિ બોલ્યો:-હે પિતાજી ! એ મનને દબાવવાની જ યુક્તિ હોય, તે જ પ્રથમ સ્પષ્ટ રીતે આપ મારી પાસે કહો. એટલે તે યુક્તિથી હું એ દારણ મનને જીતી શકું. ^{૧૬}

વિશેષ્યન બોલ્યો:-હે પુત્ર ! સઘળા વિષ-

યો ઉપર સર્વથા સ્પૃહા રાખવી નહિ, મનને જીતી લેવાની એ ઉત્તમ યુક્તિ છે. એ યુક્તિ ભવી બીજી કોઈ જ યુક્તિ નથી. અત્યંત મોહનમત એવા પોતાના મનરૂપી હાથીને આ યુક્તિથી જ તુરત પકડીને વશ કરી શકાય છે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! આ યુક્તિ અત્યંત દુર્લભ પણ છે અને અત્યંત સુલભ પણ છે. એ યુક્તિનો જો અભ્યાસ કરવામાં ન આવ્યો હોય, તો તે અતિ દુર્લભ છે અને જો સારી પેઠે એનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે યુક્તિ અતિ સુલભ છે. જમ પાણીથી સિંચાતી લતા શાખાઓના વિસ્તારથી સઘળી રીતે પ્રકૃષ્ટિત થઈ રહે છે, તેમ અનુક્રમે અભ્યાસ કરવામાં આવતી આ વિષયો ઉપરની અરુચિરૂપી યુક્તિ, શાંતિ આદિના વિસ્તારથી સઘળી રીતે સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. ^{૧૮-૨૦} હે પુત્ર ! જમ કોઈ માણસ ડાંગરને ઇચ્છતો હોય, પણ લોભને લીધે તેને વાવે નહિ, તો તે ડાંગર પ્રાપ્ત થતી નથી; તે જ પ્રમાણે જ માણસ આ યુક્તિને ઇચ્છતો હોય, પણ ભોગોની લાલચને લીધે તેનો અભ્યાસ કરે નહિ, તેને આ યુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આથી તું પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસથી એ યુક્તિને સ્થિર કર. ^{૨૧} સસારરૂપી ખાડામાં પડેલાં પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી વિષયોમાં નિરુપ્ત પણાને પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી દુઃખોમ જ ભગ્યા કરે છે. ^{૨૨} જમ અત્યંત બળવાન માણસ પણ જો ચાલવા ન લાગે, તો દેશાંતર પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ સમજી માણસ પણ જો આ યુક્તિનો અભ્યાસ કરે નહિ, તો આ યુક્તિ ને પ્રાપ્ત થતો નથી. ^{૨૩} આથી જમ જળન સિંચનથી લતાની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેમ 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગને ઇચ્છતા પુરુષો નિરંતર અભ્યાસથી ભોગો ઉપરથી અરુચિની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. ^{૨૪} હે પુત્ર ! ક્રિયાના અનુક્રમ ફળને પામવા માટે, હર્ષને તથા ક્રોધને તજી દઈને પુરુષાર્થ કરવા વિના બીજું કોઈ ઉત્ત-

મ સાધન નથી.^{૨૫} જગતમાં 'દેવ, દેવ' એમ કહેવામાં આવે છે, પણ દેવનું સ્વરૂપ બીજું કંઈ નથી. પોતાના ઉદ્ધમથી નિયમિત રીતે થવાનું જે કૃણ માનવામાં આવે છે, તેજ દેવ કહેવાય છે.^{૨૬} 'દેવ' એ શબ્દ પામર લોકોને જ છે, પણ વિદ્વાનેનો નથી. જ્યારે કંઈ માણસને કંઈ કામની સ્પર્ધા આવી જાય છે, ત્યારે તેના શત્રુઓ પોતાની અસહનતાને શાંત કરવા સારુ અને તે માણસ પોતાના હર્ષને શાંત કરવા સારુ 'દેવ' એ શબ્દ વાપરે છે. જેમ નિજાં બ્રહ્મના જ્ઞાનથી અંત્રાત્માનાં પાણીને બ્રમ જિતાઈ જાય છે, તેમ નિયતિરૂપ દેવ બીજા પ્રમળ ઉદ્ધમથી જિતાઈ જાય છે. જે જે કંઈ સકૃણ થયેલું કે નિષ્કૃણ થયેલું માનવામાં આવે છે, તે સધળું મનથી જ થાય છે; માટે પુરુષાર્થ કરીને એ તેમાં સકૃણ થવાનું માનવામાં આવે, તો તે સકૃણ-પણાના સુખને આપે છે. અમારા સિદ્ધાંતમાં જે મન છે તેજ કર્તા છે; એટલા માટે એ મન જે પ્રકારના નિયમિત કૃણનો સંકલ્પ કરે છે, તેવું જ નિયમિત કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૭-૩૦} મન જે રીતે દેવની કલ્પના કરે છે, તે રીતે દેવ કલ્પાઈ જાય છે. મન ટટલાંચિક કાર્યોને નિયમિત કૃણ આપનારાં કલ્પી લે છે, ટટલાંચિક કાર્યોને કૃણ આપે છે ન આપે એવાં લટકતાં કલ્પી લે છે અને ટટલાંચિક કાર્યોને કૃણ નહિ આપનારાં જ કલ્પી લે છે. માટે દેવની યોજના કરનાર મન જ છે. એ મન એ કદાચ સર્વદા એકસરખા સ્વભાવવાળા પરમાત્માના અનુસંધાનની ધારા ચલાવે જાય, તો જેમ આકાશમાં પવન અસંગ રહે છે, તેમ પોતે પણ આ બ્રહ્માંડના વિષયોમાં અસંગ રહે છે. એ કદાચ એ મન શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે વિહિત કર્મોની પદ્ધતિમાં જ ચાલ્યું જાય, તો તે, તે તે કર્મોને અનુસરતાં કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૧-૩૩} હે પુત્ર ! એક જાતના સંક્રાંતને માટે કલ્પાયેલા 'દેવ' એ ૩૬ શબ્દ પામર લોકોને

પહાડ જેવા લાગે છે. આથી જ્યાં સુધી મન છે, ત્યાં સુધી દેવ પણ નથી અને કંઈ પ્રકારનો નિયમ પણ નથી જ. મન નહિ થયા પછી જો કંઈ દેવ કે નિયમ થતાં હોય તો ભલે થાય. જીવ જો પોતે કાયરપણાઈથી નપુંસકતા સ્વભાવ છોડી દઈ, પુરુષ બનીને પુરુષાર્થ કરવા લાગે, તો તે આ લોકમાં ઇચ્છિત કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષાર્થ કરવા લાગીએ, તો જે ધાયું હોય તે થવામાં કંઈ પણ ફેરફાર પડતો નથી. હે પુત્ર ! પુરુષાર્થ વિના આ લોકમાં બીજું કંઈ ઉત્તમ નથી.^{૩૪-૩૬}

આથી અત્યંત પુરુષાર્થ કરીને ભોગો ઉપર અરુચિનું સંપાદન કરવું, જ્યાં સુધી સંસારનો નાશ કરનાર ભોગો ઉપર અરુચિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી સર્વોદ્દેશપણાને આપનારું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ. હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી વિષયો ઉપર અલસત મોહ આપનારી રુચિ હોય, ત્યાં સુધી ભોગોઈથી સર્વોના ભારાઓથી ગૂંથાયેલી, દુઃખ આપનારી અને અપળ રીતે આમ-તેમ હિંસાળા ખાતી દુષ્ટ 'આશા' નામની સંસારની હિંચકતી દશા, કદી પણ નિવૃત્તિ પામતી નથી. વૈરાગ્યના અભ્યાસ વિના એ આશાને દૂર કરવાનો બીજો કંઈ યોગ્ય ઉપાય નથી.^{૩૭-૪૦}

બળિ ઓલ્યો:—હે સર્વ અસુરોના સ્વામી ! ભોગો ઉપરની અરુચિ જીવને બ્રહ્મભાવરૂપ સ્થિતિ આપનારી છે એ સાચી વાત છે. પરંતુ એ અરુચિ કયા ઉપાયથી મનમાં સ્થિર થાય છે ?^{૪૧}

વિરોચન ઓલ્યો:—જેમ શરદઋતુમાં દ્રાક્ષ આદિની મોટી લતા કૃણ આપે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન જીવને સ્પષ્ટ રીતે ભોગોમાં અરુચિરૂપી કૃણ આપે છે. જેમ લતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કાચા કૃણમાંથી પાકું કૃણ થાય છે, તેમ ભોગો ઉપર અરુચિ રાખવાથી મોક્ષરૂપી સર્વોત્તમ કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કમળના ગર્ભમાં લક્ષ્મી સ્થિતિ કરે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન કરવાથી ભોગોની ઉત્તમ પ્રકારની અરુચિ

દ્વંદ્વમાં સ્થિતિ કરે છે. ^{૪૨, ૪૩} આથી અતિ સુંદર વિચાર બુદ્ધિથી મણિની સરાણરૂપ છે. તેથી આત્માનું અવલોકન અને ભોગો ઉપર અરુચિ એ બન્નેને એકીવખત સંપાદન કરવાં. ^{૪૪} જ્યાં સુધી ચિત્ત, જ્ઞાનના માર્ગમાં કાંઈ પણ પ્રવીણ થયું ન હોય, ત્યાં સુધી તેને સુમાર્ગે ચઢાવવાના આરંભમાં દિવસના બે ભાગોને અવિરુદ્ધ આવશ્યક ભોગો ભોગવવામાં કાઢવા, એક ભાગને શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવામાં કાઢવો અને એક ભાગને ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવો. ^{૪૫} જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં કાંઈક સાધિત થાય, ત્યારે દિવસના એક ભાગને આવશ્યક ભોગો ભોગવવામાં કાઢવો, બે ભાગને ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવા અને એક ભાગને શાસ્ત્રાર્થના ચિંતનમાં કાઢવો. ^{૪૬} જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં ખરાબર પ્રવીણ થાય, ત્યારે દિવસના બે ભાગને શાસ્ત્રના તથા વૈરાગ્યના ચિંતનમાં કાઢવા અને બે ભાગને ધ્યાન કરવામાં તથા ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવા. ^{૪૭} જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય, તે જ જીવ જ્ઞાનની ક્યાના ક્રમમાં યોગ્ય થાય છે, કેમકે જ વસ સ્વચ્છ હોય છે, તેને જ ઉત્તમ પ્રકારનો રંગ લાગે છે. ^{૪૮} ચિત્તરૂપી બાળકને ધીરે ધીરે યુક્તિઓથી તથા શાસ્ત્રાદિનાં પવિત્ર વચનોથી રમાડવું; અને શાસ્ત્રાર્થના અભ્યાસરૂપી મધુર પાનક (શરણ) થી ઉછેરવું. ^{૪૯} જ્યારે અહંતા-મમતારૂપી દુષ્ટ પક્કડ શિથિલ થાય અને ચિત્તને બ્રહ્માકારપણું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે શીતળ થયેલું તે ચિત્ત, ચળકતી કાન્તિવાળા સ્ફટિક-મણિની જેમ શોભે છે. ^{૫૦} ભેદના મહણરૂપી કુટિલતા વિનાની સરળ બુદ્ધિથી તુરત વિષયોના, ઇન્દ્રિયોના, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના, જીવનના અને દેહના અધિધાનરૂપ (બ્રહ્મરૂપ) પણાનું અવલોકન કરવું. (વિષયો આદિ સદૃશ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ અવલોકન કરવું). ^{૫૧} હે પુત્ર! બુદ્ધિથી વિચાર કરીને, સર્વદા આત્માનું અવલોકન અને

તૃષ્ણાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ, એ બન્નેને એકસાથે સંપાદન કરવાં એઈએ. ^{૫૨} જેમ પ્રભા અને દીવાનો આકાર એ બન્ને સાથે જ રહે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન અને તૃષ્ણાથી રહિતપણું એ બન્ને એકસાથે જ રહે છે. આત્માના અવલોકનની સાથે તૃષ્ણારહિતપણું રહે છે અને તૃષ્ણારહિતપણાની સાથે આત્માનું અવલોકન રહે છે. ^{૫૩} જ્યાં ભોગોનો સમૂહ સ્વાદ વિનાનો થઈ જાય અને સર્વવ્યાપક આત્મા જોવામાં આવે, ત્યારે પરબ્રહ્મમાં અનંત અને અવિચળ વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૫૪} જ જોવો વિષયોમાં જ પરમ આનંદ માની લે છે, તેમને આત્માના સંપૂર્ણ શ્રવણ વિના કદી પણ નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. ^{૫૫} યજ્ઞોથી, દાનોથી, તપોથી અને તીર્થોનાં સેવનોથી વિષયોનું સુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ભોગોમાં અરુચિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જીવને ભોગોમાં અરુચિ તો આત્માના અવલોકનથી જ થાય છે; પણ તપોથી, દાનોથી કે તીર્થોથી થતી નથી. પુરુષની બુદ્ધિ પોતાના પ્રયત્ન વિના બીજા કોઈ પણ યુક્તિથી, આત્માના અવલોકનરૂપી મહાકલ્યાણમાં પ્રવર્તતી નથી. ^{૫૬, ૫૭} હે પુત્ર! આત્માનું અવલોકન તૃષ્ણાના ત્યાગની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિના બ્રહ્મપદમાં વિશ્રાંતિરૂપી પરમ સુખ મળતું નથી. ^{૫૮} જ્યારે પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મ પોતાના આત્માપણાથી પ્રકાશે છે, ત્યારે જોવો વિશ્રામ મળે છે, તેવો વિશ્રામ બ્રહ્માથી માંડીને ચૂંબડા સુધીના આ જગતમાં જ્ઞાંય મળતો નથી. પ્રથમ સમજી પુરુષ પ્રયત્નનો આશ્રય કરીને અને દેવને અત્યંત દૂર કરીને, ભોગોને ધિક્કારવા એઈએ. એ ભોગો તો કલ્યાણના દ્વારની આડે દૃઢ પ્રતિબંધરૂપ છે. જેમ વર્ષાઋતુ પરિપાકની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે નિર્મળ અને સુશોભિત શરદનો સમય પ્રકટ થાય છે, તેમ ભોગોનો ધિક્કાર પરિપાકની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વિચાર પ્રકટ થાય છે. જેમ સમુદ્રથી મેઘ વૃદ્ધિ પામે છે અને મેઘથી સમુદ્ર વૃદ્ધિ

પામે છે, તેમ વિચારથી ભોગોના ધિક્કાર વૃદ્ધિ પામે છે અને ભોગોના ધિક્કારથી વિચાર વૃદ્ધિ પામે છે. જમ સ્નેહવાળા સંબંધીઓ પરસ્પરની સહાયતાથી મોટા કાર્યને સિદ્ધ કરે છે, તેમ ભોગોના ધિક્કાર, વિચાર અને આત્માનું અખંડ અવલોકન-તેઓ પરસ્પરની સહાયતાથી ભોક્ષને સિદ્ધ કરે છે. પહેલાં દેવનો અનાદર કરીને અને પુરુષપ્રયત્ન વડે દાંતોથી દાંતોને પીસીને, ભોગો ઉપર અરુચિ ઉત્પન્ન કરવી બેઠબે. પ્રથમ તો બાંધેલાની જમાં સંભતિ હોય એવા અને દેશ-ચારથી વિરુદ્ધ ન પડે એવા ઉઘમથી, અનુક્રમે ધનતું સંપાદન કરવું અને તે ધનથી સારા ગુણો-વાળા સુજન મહાત્માઓનું આરાધન કરીને તેમને વશ કરવા. પદ-૧૬ આમ મહાત્માઓના સમાગમથી ભોગોમાં અરુચિ થાય છે, ભોગોમાં અરુચિ થવાથી વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, વિચાર પ્રાપ્ત થવાથી મહાવાચ્યના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, મહાવાચ્યના અર્થનું જ્ઞાન થવાથી 'સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય' અદ્વિતીય પ્રજ્ઞમાં જ છે' એવો નિશ્ચય થાય છે અને તે નિશ્ચય થયા પછી, મનન આદિના અનુક્રમે પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે તું વિષયોમાંથી વિરામ પામીશ, ત્યારે જ તું વિચાર વડે પરમપદને પ્રાપ્ત થઈશ. (છેલ્લી વારે પણ વિષયોના ઉપરામની આવશ્યકતા છે, માટે વિચારને પાછળ રાખવા કરતાં, હમણાં જ વિષયોના ત્યાગ કરીને તારે વિચાર કરવો યોગ્ય છે.) તું જો વિચારના બળથી અત્યંત પવિત્ર આત્મામાં સારી પેટે વિશ્રાંતિ પામીશ, તો તું દૂરીવાર દુઃખો ભોગવવાને માટે કલ્પનારૂપી કાલ્પમાં પડીશ નહિ. હું ધારું છું કે, તને વિષયો ઉપર રુચિ રહી જ નથી અને તે નહિ રહેવાથી તું શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ જ થયો છે. હે શુદ્ધ પરમાત્મા ! હું તને પ્રણામ કરું છું. (જે કે દેહદષ્ટિથી મારે તને પ્રણામ કરવા યોગ્ય નથી, તો પણ આત્મદષ્ટિથી આ પ્રણામ કરું છું.) હે પુત્ર ! તું પ્રથમ દેશાચારને અનુસરીને ધનતું

સંપાદન કર કે જમાં નિંદા થવાનો શોડો સંભવ છે. પછી તું તે ધનથી પ્રજ્ઞવેતા પુરુષોનું માનપૂર્વક અન્ન-વસ્ત્રાદિથી આરાધન કરીને તેમને વશ કર. પછી એમના સમાગમથી વિષય આદિનો તિરસ્કાર કરીને અને વૈરાગ્ય આદિ સાધનોને મેળવીને, તું સારી પેટે આત્માનો વિચાર કર. એ રીતે આત્મવિચારના વૈભવથી તને અંતઃકાળથી છુલારી ગયેલા સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે.

— દેશક્રમેણ ધનમલ્પવિગર્હેણ તેનાંગ સાંપુ-
જનમર્જય માનપૂર્વમ્ । તત્સંગમોત્યવિષયાદ્યવે-
લનેન સમ્યગ્વિચારવિમ્બેન તવાત્મલાભઃ ॥૭૧॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ચિત્તવિચિકિત્સાયોગોપ-
દેશ' એ નામનો સર્ગ ૨૪ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૫ મો * ~*~

બળિરાજના મનમાં વિવેકનો ઉદય
અને ગુરુના સમાગમની ઇચ્છા

॥ ચલિત્વાચ ॥

एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा ।

इदानीं संस्मृतं दिष्टया.संप्रोबोधमहं गतः ॥૧॥

અળિ ઓદ્યોઃ-(સ્વગત) ઉત્તમ વિચાર-
વાળા મારા પિતાએ પૂર્વે મારી પાસે જ કહ્યું.
હતું, તે હમણાં મારા સ્મરણમાં આવ્યું અને તેથી
હું જાગૃત થયો, એ બહુ સારું થયું. આજ મને
ભોગો ઉપર સ્પષ્ટ અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ એ પણ
સારું થયું. હવે હું અમૃત જવા શીતળ શાંતિ-
રૂપી સ્વસ્થ સુષ્પમાં પ્રવેશ કરું છું. વારંવાર
આશાને પૂર્ણ કર્યા કરતો, વારંવાર ધનને મેળ-
વ્યા કરતો અને વારંવાર પ્રાર્થના આદિથી સ્ત્રીને
અનુકૂળ કર્યા કરતો હું, આ વૈભવ આદિ સંસાર-
ની સ્થિતિમાં બહુ પરિતાપ પામ્યો છું. અહો !

* આ પચીસમા સર્ગમાં બળિરાજના મનમાં વિવેકનો ઉદય થવાની અને શુદ્ધાચાર્યનો સમાગમ કર-
વાની ઇચ્છા થવાની કથા કહેવામાં આવે.

આ શીતળતાથી ભરેલી શાંતિરૂપી ભૂમિ ખુબ રમણીય છે. શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સઘળી સુખ-દુઃખની દૃષ્ટિએ શાંત થઈ જાય છે.^૪ હું શાંતિમાં સ્થિરતા પામ્યો છું, તેથી મારા સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે. બાલુ હું ચંદ્રખિંબમાં નંખાયેલો હોઈ, તેમ હમણાં સર્વોત્તમ સુખને વશ થયો છું, સુખરૂપે જ રહ્યો છું અને અંદર પ્રકુલિત થઈ બહાર છું.^૫ હાય! હાય! ભોગોની ઉલ્કાથી નાચ્યા કરતા મનતા વેગથી, શરીર અત્યંત ખળી જતું હતું તથા મને નિરંતર શોભ થતો હતો. એ વૈભવપ્રાપ્તિ તો દુઃખરૂપ જ હતી.^૬ હું પૂર્વે મારા અંગથી સ્ત્રીના અંગને અને મારા માંસથી સ્ત્રીના માંસને દબાવીને (આલિંગન કરીને) પ્રસન્ન થતો હતો, એ તો દેવળ મોહનો જ વિલાસ હતો.^૭ ખીજ લોકો જમનાં દૃષ્ટિાં આપે એવા મોટા મોટા વૈભવો બેસા, જે રાજ્યાદિક ભોગવવા ચોગ્ય કહેવાય છે, તે નિર્વિઘ્ન રીતે ભોગવ્યું અને પ્રતાપથી સઘળાં પ્રાણીઓને નમાવ્યાં; તો પણ અવિનાશી સુખ કયું મળ્યું? પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં જ્યાં જ્યાં ત્યાં, ચારેબાજુ એની એ વસ્તુઓ વારંવાર બેસામાં આવી, પણ ખીજું કંઈ નવા અમત્કારવાળું બેસામાં આવ્યું નથી. હવે સઘળા વિષયોને તજ દઈને તથા તેમની વાસનાઓને પણ બુદ્ધિથી દૂર કરી નાખીને, હું પૂર્ણચંદ્રનાં કિરણોથી ભરપૂર થયેલા ક્ષીરસાગરની જેમ પૂર્ણ અને સ્વત્થ થઈને રહ્યો છું.^{૮-૧૦} પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં જે કોઈ સ્ત્રીઓ અને જે કોઈ રત્ન આદિ પદાર્થો અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી સારરૂપ ગણવામાં આવે છે, તેમને પણ આ તુચ્છ કાળ તુરત ગળી જાય છે.^{૧૧} હું આટલા સમય સુધી જગતના વિષયોની તુચ્છ ઇચ્છાથી દેવતાઓની સાથે વૈર કર્યા કરતો હતો, માટે અત્યંત બાળક જ હતો.^{૧૨} આ જગત મોટી પીડારૂપ છે અને તે દેવળ મનની કલ્પના-ભ્રમથી રચાયેલું છે; તેનો ત્યાગ નહિ કરવાથી

શો લાભ થવાનો છે? મહાત્મા પુરુષને સંસાર ઉપર કૃત્રિ જ દેમ થટે? મેં અજ્ઞાનરૂપી મદ્યથી મત્ત થઈને, પોતે જ પોતાને જ ખરાબ કર્યો અને લાંબામાં લાંબા કાળ સુધી અનર્થને અર્થરૂપ સમજીને સેવ્યો, એ ખુબ બૂઝું ક્યું.^{૧૩,૧૪} મેં મૂખ ખનીને બગતી ચપળ તૃષ્ણા વડે આ ત્રેલોક્યમાં માત્ર પથાતાપની જ વૃદ્ધિ થાય એવું શું નથી ક્યું? હવે આ ગઈ વાતની તુચ્છ ચિંતા કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. વર્તમાન કાળના મોહને મટાડીને મનુષ્યજન્મનું સફળપણું થાય એવો ઉપાય ગોઠવવો એ જ ચોગ્ય છે. જેમ ક્ષીરસમુદ્રમાં ચારે બાજુથી અમૃતનો જ પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો, તેમ અખંડ બ્રહ્મથી એકતા પામીને રહેવાય તો ચારે બાજુ સુખનો જ પ્રાદુર્ભાવ થાય.^{૧૫} અજ્ઞાનની શાંતિને માટે અમારા કુળશુર શુક્રાચાર્યને 'આ સંસાર કાણ છે? જીવ એ શું છે? અને જીવ પર-બ્રહ્મરૂપે દેમ થાય?' એવા પ્રકારથી આત્માના અવલોકન વિષે હું પૂછું.^{૧૬} સેવકજન ઉપર તુરત પ્રસન્ન થનારા અને ચોગ્યર્થવાળા શુક્રાચાર્યનું ચિંતવન કરું, એટલે તે તુરત પધારશે. શુક્રાચાર્ય પધારીને પોતાની વાણીથી અનંત શક્તિવાળા આત્માનો ઉપદેશ કરશે, એટલે હું પોતે તે અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં જ રહીશ. મહાત્માઓની ઉપદેશ સંબંધી વાણી અક્ષય કળને આપે છે અને તે કદી પણ નિષ્ફળ જતી નથી.^{૧૭}

સંચિત્તયામિ પરમેશ્વરમાશુ શુક્રમુદત્પ્રતા-
દમય તેન ગિરોપદિટે । તિષ્ઠામ્પનંતવિમ્ભે સ્વપ-
માત્મનાત્મન્યક્ષીણમર્મ્યમુપદેશગિરઃ ફલન્તિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'બલિચિંતાસિદ્ધાંતયોગોપ-
દેશ' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૨૬ મો ~

ગુરુનું આગમન અને તેમનો

સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હિતિ સંચિત્ય ચલવાન્ ચલિરામીલિતેક્ષણઃ ।

દૃષ્યૌ કમલપત્રાક્ષં શુકમાકાશમંદિરમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! બળવાન બળિ-
રામજી એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને તેણે નેત્રો
મી ચીને કમળપત્રસમાન નેત્રોવાળા તથા પર-
બ્રહ્મ જ જમનું વિશ્રાંતિનું સ્થાન છે એવા શુકા-
ચાર્યનું ધ્યાન કયું.^૧ શુકાચાર્ય બ્રહ્મરૂપ હોવાથી
સર્વવ્યાપક છે. બળિરામજી તેમનું ધ્યાન કરવા
માંડ્યું, એટલે નિરંતર ધ્યાનમાં જ તત્પર રહે-
નારા એ શુકાચાર્યે જાણ્યું કે, ‘મારા જ ચિત્તમાં
રહેલો મારો શિષ્ય બળિરામ આ સમયે પોતાના
નગરમાં તત્ત્વને જાણવા સારુ મારા દર્શનની ઇચ્છા
રાખે છે.’^૨ પછી સર્વવ્યાપક અને અખંડ ચૈતન્ય-
રૂપ શુકાચાર્યે પોતાના યોગના સામર્થ્યથી પોતા-
ના શરીરને બળિરામના રત્નમય ગોખમાં આણ્યું.
(શુકાચાર્ય બળિરામની પાસે આવ્યા.)^૩ ત્યાં
શુકાચાર્યના શરીરની કાન્તિની જાણતો પોતાના
શરીરને સ્પર્શ થયો, એટલે જમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યનાં
કિરણોના સ્પર્શ થતાં કમળ પ્રકૃલિત થાય, તેમ
બળિરામ પણ પ્રકૃલિત થયો.^૪ હવે બળિરામજી
રત્નમય અર્ધ્ય આપીને, કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોના
સમૂહોથી વધાવીને અને ચરણમાં પ્રણામ કરીને
શુકાચાર્યનો સત્કાર કર્યો.^૫ પછી રત્નોના અર્ધ્ય-
થી પરિપૂર્ણ અંગવાળા થયેલા, કલ્પવૃક્ષના
પુષ્પોનો મુકુટ ધરેલા અને અમૃત્ય આસન પર
બિરાજ્યા એ ગુરુ શુકાચાર્યને બળિરામજી નીચે

× આ છન્દોસમા સર્ગમાં રમરણમાત્રથી આવેલા
શુકાચાર્ય બળિરામને સંક્ષેપથી તત્ત્વના સારનો ઉપ-
દેશ આપીને પાછા આકાશમાં ગયા, એ કથા કહે
વામાં આવશે.

પ્રમાણે પૂજ્યું.^૬

બળિ બોલ્યા:—હે બળવાન ! જમ પ્રાતઃ-
કાળમાં ઉદય પામેલી સૂર્યની કાન્તિ લોકોને
સંધ્યાવદન આદિ કાર્યો કરવા માટે પ્રેરે છે, તેમ
આપની કૃપાથી ઉદય પામેલી બુદ્ધિ, મને આપની
પાસે બોલવાને પ્રેરે છે.^૭ મહાન મોહ આપનારા
ભોગો ઉપર મને ચરચિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલા
માટે હું એ મહાન મોહનું હરણ કરનારા તત્ત્વને
જાણવા ઇચ્છું છું.^૮ આ વિષયસુખની પરાકાષ્ઠા
ક્યાં સુધી છે ? વિષયસુખ કયા પદાર્થમય છે ?
કાણે છું ? આપ કાણ છો ? અને સઘળા લોકો
કાણ છે ? આ મને આપ શીઘ્ર કહો.^૯

શુકાચાર્ય બોલ્યા:—હે સર્વ દાનવાન
ચક્રવર્તી ! મને આકાશમાર્ગમાં જવાની ઉતાવળ
છે અને આ વિષયમાં વધારે કહેવાનું કાંઈ પ્રયો-
જન પણ નથી. માટે સંક્ષેપથી સઘળા પ્રશ્નોને
સાર હું કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૧૦} આ સઘળું
જગત ચૈતન્યનું જ દર્શ છે અને તેની સિદ્ધિ પણ
ચૈતન્યને જ અર્ધાન છે. આથી વિષયસુખનું
પરાકાષ્ઠા ચૈતન્ય સુધી જ છે. વિષયસુખ ચૈતન્ય
માં કલ્પિત હોવાને લીધે ચૈતન્યમય જ છે. તું
ચૈતન્ય છો, હું ચૈતન્ય છું અને સઘળા લોકો
પણ ચૈતન્ય જ છે. આ મેં તમને સઘળા પ્રશ્નોને
સંક્ષિપ્ત ઉત્તર કહ્યો.^{૧૧} જે તમે વિવેચી હશે, તે
આટલા ઉત્તરમાંથી સઘળું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ
શકશો, પણ તમે જે અવિવેચી હશે, તો તમને
ધણું સમજવવામાં આવશે, તો પણ રાખમ
હોમેલા હુતદ્રવ્યની પેઠે તે સૌ વ્યર્થ જશે.^{૧૨}
‘ચૈતન્યમાં-દર્શનોની કલ્પના થઈ છે, એ
અર્ધ કહેવાય છે; ચૈતન્યમાંથી એ કલ્પના
છટી જવું, એ જ મુક્તિ કહેવાય છે’ અને દર્શ-
વગરનું જ ચૈતન્ય છે, તે જ પૂર્ણ આત્મા છે
એટલો જ સઘળા સિદ્ધાંતનો સાર છે. આ નિશ્ચય
ને સ્વીકારીને જે તમે અવલોકન કરશો, તો તમે
પોતે પોતાની મેળે પોતાથી જ અનંત પદાર્થ

પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશે. ^{૧૩, ૧૪} હું હવે દેવલોકમાં જઈ છું. ત્યાં સમર્પિત્વો ભોગ થયા છે અને મારે પણ દેવતાઓના કાંઈ કાર્યને માટે ત્યાં અવશ્ય જવું પડે એમ છે. ^{૧૫} હે રાજન્! ત્યાં સુધી આ દેહ હોય, ત્યાં સુધી મુક્તબુદ્ધિવાળા પુરુષોને પણ આવી પડેલી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો ગમે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. (માટે મને ત્યાં જવાનું બંધ રોખવું ગમતું નથી). ^{૧૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! શુકાચાર્ય એટલું બોલીને તુરત જ વાદળાઓની સ્પષ્ટ ઢેરીએ ગયા અને ગ્રહોના સમૂહોથી ભરપૂર તથા ભ્રમરના જવા શ્યામ દેખાવવાળા આકાશની મધ્યમાં ચપળ તરંગની જેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા. ^{૧૭}

इति कथितवताथ भार्गवेण स्फुटजलराशि-
पथा महाजवेन। प्लुतमलिशबले नमोत्तराले
तरलतरंगवदाकुले ग्रहौघैः ॥ १७ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'બલ્યુપદેશયોગ' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

બળિરાજને પૂર્ણાનંદ ચૈતન્ય-
સ્વરૂપે વિશ્રાંતિ મળી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સુરાસુરસમાજ્યેષ્ઠે તસ્મિન્ ભ્રુગુસુતે ગતે।
મનસા ચિત્તયામાસ વલિર્બુદ્ધિમતાં વરઃ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આમ હે રામ! દેવો
અને દૈત્યોની સલાઓમાં અત્યંત વખણાયેલા
એ શુકાચાર્યના ગયા પછી, બુદ્ધિમાન પુરુષોમાં
ઉત્તમ એવા બળિરાજએ 'મનથી આ પ્રમાણે
વિચાર કર્યો: ^૧ 'સદ્ગુરુ શુકાચાર્યે સાચું જ કહ્યું
છે. આ જે સધણું બ્રહ્માંડ છે તે ચૈતન્ય જ છે. હું

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં બળિરાજને શુકાચાર્યે
કહેલા માર્ગથી સધળો વિચાર કરતાં પૂર્ણાનંદ ચૈતન્ય-
રૂપે વિશ્રાંતિ મળી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

ચૈતન્ય છું; આ સધળા લોકો ચૈતન્ય છે, દિશા-
ઓ ચૈતન્ય છે અને આ સધળી ક્રિયાઓ પણ
ચૈતન્ય છે. ^૨ બહારના તથા અંદરના સધળા
પદાર્થો સહિત સધણું બ્રહ્માંડ વાસ્તવિક રીતે ચૈત-
ન્ય જ છે. બ્રહ્માંડમાં ચૈતન્યથી જુદું કાંઈ સ્થળમાં
કાંઈ પણ નથી. ^૩ જ ચૈતન્ય છે તે સૂર્યને 'આ
સૂર્ય છે' એમ જાણે નહિ, તો પછી સૂર્યને અને
અંધકારને પરસ્પર શો ભેદ રહે? ^૪ ચૈતન્ય જો
પૃથ્વીને 'આ પૃથ્વી છે' એમ જાણે નહિ, તો-
પછી પૃથ્વીને અને જળ આદિને પરસ્પર શો ભેદ
રહે, કે તેથી પૃથ્વીમાં પૃથ્વીપણું અવિચળ રહે? ^૫
ચૈતન્ય જો દિશાઓને 'આ દિશાઓ છે' એમ
જાણે નહિ, તો દિશાઓમાં દિશાઓપણું શું રહે?
ચૈતન્ય જો પર્વતોને 'આ પર્વતો છે' એમ
જાણે નહિ, તો પર્વતોમાં પર્વતોપણું શું રહે? ^૬
ચૈતન્ય જો જગતને 'આ જગત છે' એમ જાણે
નહિ, તો જગતમાં જગતપણું શું રહે? ચૈતન્ય
જો આકાશને 'આ આકાશ છે' એમ જાણે નહિ,
તો આકાશમાં આકાશપણું શું રહે? ^૭ ચૈતન્ય જો
સ્થળ શરીરને 'આ સ્થળ શરીર છે' એમ જાણે
નહિ, તો પ્રાણીઓના સ્થળ શરીરમાં સ્થળ શરી-
રપણું શું રહે? ચૈતન્ય વિના કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું
નથી, એટલા માટે જ કાંઈ છે તે ચૈતન્ય જ છે. ^૮
ઇન્દ્રિયો પણ ચૈતન્ય છે, શરીર પણ ચૈતન્ય છે,
મન પણ ચૈતન્ય છે, મનની તૃષ્ણાઓ પણ ચૈત-
ન્ય છે, અંદર પણ ચૈતન્ય છે, બહાર પણ ચૈત-
ન્ય છે, અસત્ પદાર્થ પણ ચૈતન્ય છે અને જ
રજ્જુ-સર્પોદિ અનિર્વચનીય પદાર્થો યાપ છે,
તેઓ પણ ચૈતન્ય જ છે. ^૯ હું ભોગોની ઇચ્છા-
પૂર્વક તે તે વિષયોનો આ સધળો ભોગ કરું છું,
તે પણ ચૈતન્યથી જ કરું છું; શરીરથી કાંઈ
કરતો નથી. ^{૧૦} આ મારું શરીર તો લાકડાં જેવું
અને ઢેકાં જેવું છે. તેથી શું થઈ શકે એમ છે?
સધળા જગતના એક આત્મારૂપ જ ચૈતન્ય છે
તે જ હું છું. મારું સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે. ^{૧૧}

આકાશમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, સૂર્યમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, પૃથ્વીમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, જળમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, વાયુમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, દેવતાઓમાં તથા દૈત્યોમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, અને સ્થાવરોમાં તથા જંગમોમાં જે ચૈતન્ય છે તે પણ હું જ છું.^{૧૨} ચૈતન્યમાં બીજપણની કલ્પના સંભવતી જ નથી. એ કલ્પના અસંભવિત છે; તેથી જગતમાં ચતુ પણ કોણ સંભવે અને મિત્ર પણ કોણ સંભવે? ^{૧૩} આ 'બળિ' નામનું જે શરીર છે, તેનું સુશોભિત માથું કપાઈ જાય, તો પણ હું જે સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય છું, તેનું શું કપાઈ જાય? ^{૧૪} ચૈતન્ય એ 'આ દ્રેષ છે' એમ જાણે નહિ, તો દ્રેષ પણ શો પદાર્થ છે? દ્રેષની સિદ્ધિ પણ ચૈતન્ય વિના થતી નથી. આમ છે, એટલા માટે સધળા દ્રેષ આદિ ભાવો તથા જે કોઈ અભાવો છે, તેઓ પણ ચૈતન્યરૂપ જ છે.^{૧૫} અત્યંત વિચાર કરી જોતાં પણ આ મોટા બ્રહ્માંડમાંથી ચૈતન્ય વિના બીજું કોઈ પણ હાથ લાગે એમ નથી. જે કોઈ છે, તે સધળું ચૈતન્ય જ છે.^{૧૬} એટલા માટે દ્રેષ પણ નથી, રાગ પણ નથી, મન પણ નથી અને મનની વૃત્તિઓ પણ નથી. અતિ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રમાં ભેદોની કલ્પના ઘટે જ કેમ? ^{૧૭} ચૈતન્યરૂપ હું સર્વમાં વ્યાપક છું અને સર્વરૂપ છું. ચૈતન્યથી પ્રતિદ્રુષ્ય કોઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી; માટે હું અખંડ આનંદસ્વરૂપ છું. હું ભેદોની કલ્પનાથી રહિત છું અને મારામાં કોઈ બીજો ભાગ જ નથી.^{૧૮} નામ વિનાના ચૈતન્યનું 'ચૈતન્ય' એ જે નામ કહેવાય છે, તે નામ નથી, પરંતુ સધળા પ્રકારની નામ-રૂપોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ જે 'ચૈતન્ય' છે, તે જ ચૈતન્ય, એ કલ્પિત શબ્દરૂપે રહ્યું છે. હું દરયોથી તથા દર્શનોથી રહિત એવા કેવળ નિમજ્જ સ્વરૂપોથી છું, સર્વદા પ્રકાશમાન છું, જીવપણથી રહિત છું, દ્રષ્ટા છું અને પરમેશ્વર છું.^{૧૯, ૨૦} હું

કેવળ પ્રકાશસ્વરૂપ છું અને સર્વદા દ્વિતીયી રહિત છું; તેની અંદર કેશના અગ્રમાં અથવા જળમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબ જેવા કલ્પનારૂપ અતિ મર્યાદિત જે જીવભાવ ઉદય પામ્યો છે, તે પણ ભ્રાંતિ જ છે, વાસ્તવિક નથી.^{૨૧} હું મારા સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી જીવભાવનો પરાભવ કરી દઉં છું. મારો સ્વરૂપભૂત આત્મા દેહાદિ આકારોથી રંગાયો જ નથી અને નિત્યમુક્ત છે. તે સર્વમાં વ્યાપક છે અને કલ્પનામાત્રથી જીવભાવગ્રાણી કહેવાય છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. ચૈતન્યરૂપ, દરયોથી રહિત, સધળી કલ્પનાઓને અનુસરતા સ્વરૂપવાળું અને દીવાની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનારું જે પરબ્રહ્મ છે તે હું પોતે જ છું; હું તેને પ્રણામ કરું છું. દરયોથી રહિત, કેવળ ચૈતન્યરૂપ, એકીવખતે સર્વમાં ભરપૂર થઈને રહેલું અને જ્યાં મનની વૃત્તિઓથી જાણી શકાય એવા સધળા પદાર્થો મૂલ્ય છે જ નહિ એવું, જે સર્વથી મોટું સદા આનંદસ્વરૂપ છે તે હું છું. હું આકાશની પેઠે અંતથી રહિત છું, વ્યાપક છતાં પણ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું અને આ સુખ-દુઃખોની દશાઓના કોઈ પણ દેખાવો મને પ્રાપ્ત થતા નથી. હું અનુભવરૂપ છું, સર્વ જ્ઞેય-પદાર્થોથી ભિન્ન છું, દરયોથી રહિત છું, વ્યાપક છું અને સર્વને પ્રકાશિત કરનાર છું. મારામાં કેવળ કલ્પનાથી પ્રતીત થયેલા જગત-સંબંધી સાચા-ઓટા કોઈ પણ પદાર્થો વિભાગ પાડી દેવાને સમર્થ નથી. કદાચ જગત સંબંધી પદાર્થોથી મારામાં વિભાગ પડી જતા હોય, તો પણ એ પદાર્થો મારાથી જુદી સત્તાવાળા નથી; માટે તેમણે પાડેલા વિભાગોને હું સ્વીકારી લઉં છું. એવા કલ્પિત વિભાગો પડવાથી મને કશી હાનિ નથી. પોતાના સ્વભાવરૂપ એવી કોઈ વસ્તુ જો, એવી જ બીજી કોઈ વસ્તુને લઈ જાય, હરી જાય કે આપી દે, તો તેમાં કોઈનું શું જાય છે? જેમ એક માણસના કાખા હાથમાં રહેલા ધનને

જ માણસનો જમણો હાથ લઈ લે, હરી લે ફરીને પાછું આપે, તો પણ તે માણસને કશી નિધી; તેમ મારામાં કલ્પાયેલા પદાર્થોમાં રસપર ગમે તેવી ગરબડ થાય તો પણ તેથી મને શી હાનિ થતી નથી. હું તો સર્વકાળમાં અખંડેત રહેનાર છું, સર્વરૂપ છું, સર્વનો કરનાર છું અને સર્વમાં રહેલો છું.^{૨૨-૨૯} જ કાંઈ આ રથ છે તે હું જ છું, એટલે મારામાં બીજું કાંઈ નું થયું જ નથી. હું એક અખંડ ચૈતન્ય છું, માટે સંકલ્પ-વિકલ્પોથી મારામાં કાંઈ વધી બંધ પેમ નથી અને કાંઈ ઘટી બંધ એમ પણ નથી. જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે ક્ષોભ પામું છું અને જ તત્ત્વબોધથી શાંત થઈ બેઠો છું.^{૩૦}

મહાવિદ્વાન બળિરાજએ આ પ્રમાણે વિચાર થો અને ઝંકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાના અર્થ-પ તુરિયપદનો પોતાના આત્મારૂપે અનુભવ રતા કરતાં તે સમાધિસ્થ થઈ ગયો. તેના જ સંકલ્પો શાંત થઈ ગયા અને દ્વૈતના અનેક વેશાગોનો દેખાવ અંધ પડી ગયો.^{૩૧-૩૨} નિઃશંક-તે તેની ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાન આદિ સઘળી ત્રેપુટીઓ દૂર ફેંકાઈ ગઈ, તેની વાસનાઓ શાંત થઈ અને તે નિર્મળ થઈ ગયો. એ બળિરાજને રમપદનો સાક્ષાત્કાર થયો અને વાયુ વિનાના થાનમાં રહેલા દીવાની જમ તે નિશ્ચય થયો. તેનું મન સારી રીતે શાંત થઈ ગયું. એ બળિરાજ થરામાં ઢાતરાયેલા પુરુષની જમ તે રત્નમય ભાખમાં ઘણા કાળ સુધી સ્થિર રહ્યો.^{૩૩-૩૪} ૨મ વાદળાંઓથી રહિત થયેલું શરદઋતુનું માકાશ સ્વચ્છતાથી શોભે, તેમ દ્વૈતના વિના-થી રહિત થયેલો બળિરાજ, સઘળી તૃષ્ણાઓ માંત થવાને લીધે, પરિપૂર્ણતાવાળી અને વિધ-તાના મનનરૂપી દોષોથી રહિત થયેલી એવી નર્મળ બ્રહ્મસત્તાથી, શોભવા લાગ્યો.^{૩૫}

પ્રગમિતૈવળયા પરિપૂર્ણયા મનનદોષદશો-
જ્ઞતયૈવતયા । ચલિરરાજત નિર્મલસત્તયા વિષ-

નમચ્છતયેવ ચરત્તમઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપરામ-
અકરણનો 'બલિવિદ્યાંતિ' એ ના-
મનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

બળિરાજની સમાધિદશા અને શુક-
શુરુએ દૈત્યોનું કરેલું સાંત્વન
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ તે દાનવાસ્તવ ચલેનુચરાસ્તદા ।

તદ્રેહં સ્ફાટિકં સૌઘમુચૈરાલ્લહુઃ ક્ષણાત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એ પ્રમાણે બળિરાજ રત્ન-
મય ગોખમાં જ બેસી રહ્યો, ત્યારે તેના અનુચર
દાનવો તુરત એ ગોખવાળા સ્ફટિકમણિના ઊંચા
મહેલ ઉપર ચઢ્યા.^૨ ડિંલ આદિ ધીર મંત્રીઓ,
કુસુદ આદિ સામંતો, સુર આદિ રાજાઓ, વૃત્ત
આદિ સેનાપતિઓ, હયગ્રીવ આદિ મુળાટો,
ચાક્રાજ આદિ ખાંધવો, લડુક આદિ મિત્રો અને
વલ્લુક આદિ વિનોદ કરાવનારાઓ ત્યાં આવ્યા.
વળી ત્યાં હાથમાં લેટોના સામાનવાળા કુબેર,
યમ તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ, સેવાના અવ-
સરને ઇચ્છનારા યક્ષો, વિવાધરો તથા નાગ-
લોકો, ચામર ઢોળનારી રંભા તેમજ તિલોત્તમા
આદિ કુતમ સ્ત્રીઓ, સમુદ્રોના રહેવાસીઓ,
નદીઓના રહેવાસીઓ, પર્વતોના રહેવાસીઓ,
દિશાઓના પાલકો, ખૂણાઓના પાલકો અને
બીજા પણ ત્રૈલોક્યમાં રહેનારા ઘણા ઘણા
સિદ્ધ લોકો સેવા કરવાને માટે બળિરાજના
તે સ્થાનક ઉપર આવ્યા.^{૨-૧} એ લોકો પ્રણામ
કરતા હતા, તેથી તેમના ચુકોટાની પંક્તિઓ
નમી જતી હતી. ત્યારે બળિરાજ ધ્યાન દ્વારા
તથા મોન દ્વારા સમાધિમાં રહ્યો હતો, તેથી તે

ચિત્રમાં આલેખેલા જોવા નિશ્ચય થઈ રહ્યો હતો. તેને એ લોકોએ પ્રયત્નપૂર્વક જોયો.^{૧૭} તે લોકોએ નિત્યની ચાહુ રીતિ પ્રમાણે પ્રણામ કર્યાં. એ લોકોમાં જ મિત્રો હતા, તેઓ બળિરાજની એ સ્થિતિ જોઈને મનમાં ખેદ પામ્યા; જ્યોત્ષ્ણા ત્રાહિત હતા, તેઓ વિસ્મય પામ્યા; જ્યોત્ષ્ણા તત્ત્વવેતાઓ હતા, તેઓ આનંદ પામ્યા અને જ્યોત્ષ્ણા મૂર્ખ સેવકો હતા, તેઓ ભય પામ્યા. અનુચર લોકોને બળિરાજના પ્રાણનો સશય પ્રાપ્ત થવાથી ખેદ થયો. બળિરાજનું મુખ પ્રસન્ન જોઈને તેમને વિસ્મય થયો, તેના શરીરમાં શામલ આદિ ચિહ્નો જોવામાં આવવાથી તેમને આનંદ થયો અને તે ઘણી વાર સુધી ન ભૂલવાથી 'હવે આપણું રક્ષણ કોણ કરશે?' એવી ચિંતાને લીધે તેમને ભય પણ થયો. દાનવ મંત્રીઓએ 'હવે અહીં શું કરવું પ્રાપ્ત છે?' એમ સારી પેઠે વિચાર કર્યો અને સર્વ વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ તથા દૈત્ય-દાનવોના કુળ-શુરુ એવા શુક્રાચાર્યનું ચિંતન કર્યું.^{૧૮} આમ દૈત્યોએ ચિંતન કર્યું, એટલે તુરત જ બહુ ગંધર્વનગર આવ્યું હોય, તેમ અત્યંત તેજવાળું શુક્રાચાર્યનું કદિપત શરીર ત્યાં આવી પહોંચ્યું. તેમના જોવામાં આવ્યું. (સપ્તપિંજરાની સભામાં બેઠેલા શુક્રાચાર્ય, યોગના બળથી પોતાના શરીરને બળિરાજના મહેલમાં પ્રાપ્ત થયેલું કદંબુ હતું.)^{૧૯} દૈત્યોના સમૂહોએ શુક્રાચાર્યનું પૂજન કર્યું. પછી શુક્રાચાર્યે મોટા આસન પર બેસીને સમાધિમાં રહેલા બળિરાજને જોયો.^{૨૦} થોડી વાર વિસામો લઈને અને પ્રેમભરેલી દૃષ્ટિથી બળિરાજને જોઈને, 'તેના સસારરૂપી જ્ઞાનનાશ પામી ગયા છે' એમ-તેમણે વિચારપૂર્વક બોલ્યું અને તેથી તે પ્રકુદ્ધિત થયા. પછી બહુ પોતાના દેહનાં હજારો ઉજ્જવળ કિરણોથી કીરસાગરને ફેલાવતા હોય એવા શુક્રાચાર્યે, હસીને સભાને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.^{૨૧, ૨૨} 'હે દૈત્યો! આ મહાત્મા બળિરાજ પોતાના આત્મવિચારથી જ

સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્મળ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને સિદ્ધ થયેલો છે અને તેથી એને નિરતિશય મુખ મળ્યું છે.^{૨૩} આથી હે ઉત્તમ દૈત્યો! આ બળિરાજ ભલે હમણાં આ પ્રમાણે જ રહીને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિરકાલ પર્વત પરમાનંદરૂપ પરમપદમાં વિશ્રાંતિ લે.^{૨૪} આ બળિરાજ સસારના પરિશ્રમથી થાકીને હમણાં વિશ્રાંતિ પામ્યો છે, એના ચિત્તમાંથી સંસારની વ્રાતિ ટળી ગઈ છે અને સંસારની ખટપટરૂપી એની ગ્રાહણ શાંત થઈ ગઈ છે; તો હમણાં તમારે એને યોલાવવો નહિ.^{૨૫} જમ રાત્રીની ખટપટ શાંત થતાં દિવસ સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી સંકટ શાંત થતાં, આ બળિરાજ પોતાના પ્રકાશને જ પ્રાપ્ત થયેલો છે.^{૨૬} જમ મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં રહેલો અંકુર કાળે કરીને તે અવસ્થાને છોડીને બીજમાંથી પોતાની મેળે જ જાગૃત થાય છે, તેમ આ બળિરાજ કાળે કરીને પોતાની મેળે જ જાગૃત થશે.^{૨૭} હે સર્વ દાનવોના નાયકો! તમે પોતાના સ્વામીન કાળેને નિશ્ચિંત થઈને કર્યા કરો. આ બળિરાજ એક હજાર વર્ષે સમાધિમાંથી જાગૃત થશે.^{૨૮} હે રામ! દૈત્યોએ શુક્રાચાર્યનાં એ પ્રમાણે વચન સાંભળ્યાં એટલે જમ વૃક્ષો સુકાયેલી મંજરીને તટ દે છે, તેમ તેમણે હર્ષથી થયેલી, દ્રેષ્ટી થયેલી અને ખેદથી થયેલી ચિંતાને તટ દીધી.^{૨૯} પછં સઘળા દૈત્યો આગળથી બંધાયેલી રાજ્યરીતિ પ્રમાણે બળિરાજની સભાનું કામ આટોપી લઈને, પોતપોતાનાં કાર્યો કરવા લાગી ગયા.^{૩૦} પછં મનુષ્યો પૃથ્વીમાં ગયા, સર્પોના રાજ્યો રસાતળમાં ગયા, ગ્રહો તથા આકાશનાસી લોકો આકાશમાં ગયા, દેવતાઓ સ્વર્ગમાં ગયા, પર્વતો તથા દિક્પાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં ગયા, વનમ રહેનારા લોકો ગુફાઓમાં ગયા અને આકાશમ ફરનારા આકાશ તરફ ગયા.^{૩૧}

નરા મહીમદિપતયો રસાતલં વ્રદા નમન્તિ-

દશગણાલિવિષ્ટપમ્ । દિશોઽદ્રયો દિવપતયશ્ચ
કંદરાન્વનેચરા ગગનચરાશ્ચ સ્વં યયુઃ ॥ ૨૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'બલિસમધાનવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૯ મો* ~*~

બળિરાજની જીવન-મુક્તદશા અને રામને
જ્ઞાનમાર્ગમાં રહેવાની ભલામણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અય વર્ષસહસ્રેણ દિવ્યેનાસુરપુંગવઃ ।

દેવદંદુભિનિર્ધોર્ધૃવુષ્ઠે મગવાન્ વલિઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! સમાધિમાં
હોને દેવતાઓનાં પૂરાં હજાર વર્ષ વ્યતીત
ઈ ગયાં. પછી દેવતાઓના કુંડુભિઓના શબ્દો
તે પડવાથી મહારામા બળિરાજ બચત થયો.^૧
૪મ આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોનો સમૂહ ઉદય
રામતાં કમળોનું વન પ્રકુલિત થાય છે, તેમ
બળિરાજ બચત થતાં તેનું નગર આનંદિત
ર્યું.^૨ બચત થયેલા બળિરાજએ હજી પોતા-
ની પાસે દાનવો આવ્યા ન હતા, તેટલામાં એ
સમાધિના સ્થાનકરૂપ ગોખમાં જ ચોડી વાર
આ પ્રમાણે વિચાર કર્યોઃ—^૩ 'અહો ! બ્રહ્માકાર-
પણે રહેવારૂપ વાસ્તવિક પદવી બહુ શીતળ અને
મહુ રમણીય છે. હું એ પદવીમાં પરમ વિશ્રાંતિ
પામ્યો હતો; તેથી દેવતાઓનાં હજાર વર્ષ પણ
મને એક ક્ષણ જવાં લાગ્યાં.^૪ હવે હું એ જ પદ-
વીનો આશ્રય કરીને વિશ્રાંતિ કરું. આ સંસારમાં
વિષયોની વિમુક્તિએ ભોગવવાથી મારું શું વળે
એમ છેઃ^૫ મારા મનમાં સમાધિના પરિપાકથી
થયેલા આનંદની લહેરોથી જોવો સંતોષ થયો

* આ ઝોમણત્રીસમા સર્ગમાં બળિરાજએ
જીવન-મુક્તપણથી રાજ્ય કર્યોની, પાતાળમાં બળિરા-
જનું રાધન થયાની અને રામને વસિષ્ઠે બળિરાજના
જેવી પૂર્ણસ્થિતિથી રહેવાની ભલામણ કર્યોની કથા
રહેવામાં આવશે.

છે, તેવો સંતોષ ચંદ્રના બિંબમાં રહેવાના આનં-
દની લહેરોથી પણ મળે નહિ.^૬ હે રામ ! બળિ-
રાજ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ફરી પણ વિશ્રાંતિને
માટે પોતાના મનને ગંભિર કરવા લાગ્યો; એટ-
લામાં જમ વાદળાંઓ ચંદ્રને વીંટી વળે તેમ
દેવો તેને વીંટી વળ્યા.^૭ મેરુ આદિ મોટા પર્વ-
તો જવા તે દેવોથી વીંટાયેલા અને તેમના
પ્રણામોને સ્વીકારવામાં આકુળ થયેલાં નેત્રોવાળા
તે બળિરાજએ, એ દેવોને બંધ લીધા. ત્યારપછી
વળી તેણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'હું નિર્વિ-
કલ્પ ચૈતન્યરૂપ છું. મારે અહણ કરવા જોગ્ય
કર્યો પદાર્થ છે ? જો 'આ અહણ કરવા જોગ્ય
છે' એવી આસક્તિથી મન કાંઈ પદાર્થ ઉપર
ઝડપ કરે, તો તે રાગરૂપ મહિનતાને પ્રાપ્ત થાય છે.
પણ પદાર્થોને માત્ર જોવાથી મન તેવા મળને પ્રાપ્ત
થતું નથી.^૮ હું મોક્ષને શા માટે ઇચ્છું છું ? પ્રથમ
મને બાંધ્યો છે જ કાણે ? હું મુદ્દલ બંધાયેલો જ
નથી, છતાં મોક્ષને ઇચ્છું છું. આ તો કેવળ છોક-
રાની રમત જેવું થાય છે, એ તે કેવી વાત !^૯
મને બંધન પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી.
મારી મૂર્ખતા ટળી ગઈ છે. હવે મારે ધ્યાનના
વિલાસથી કે સમાધિથી શું મેળવવાનું છે ?^{૧૦}
ધ્યાન અને ધ્યાનના અભાવની શ્રાંતિને તજી
ઈને મારું આત્મતત્ત્વ પોતાના સ્વભાવને લીધે
ઉદાસીનપણથી જોવા કરે છે. તો તે જોવામાં
કાંઈ વસ્તુ તેની સામે રુદ્ધરે તો ભલે રુદ્ધરે; પણ
એમ થવાથી મને કાંઈ હાનિ કે વૃદ્ધિ થવાનાં
નથી.^{૧૧} હું ધ્યાનને ઇચ્છતા નથી, તેમ ધ્યાનના
અભાવને પણ ઇચ્છતા નથી. હું ભોગોને ઇચ્છતા
નથી, તેમ ભોગોના ત્યાગને પણ ઇચ્છતા નથી.
હું તો સમૂળા સંતોષોથી રહિત છું અને સર્વ-
માં સમભાવે જ રહ્યો છું.^{૧૨} મને સમાધિના
આનંદની પણ ઇચ્છા નથી અને જગતની
સ્થિતિની પણ ઇચ્છા નથી. મારે ધ્યાનનું પણ
શું કામ છે અને વેશવનું પણ શું કામ છે ?^{૧૩}

મને દેહતો સંબંધ નહિ હોવાથી હું મર્યો પણ નથી અને મને પ્રાણનો સંબંધ નહિ હોવાથી હું જીવતો પણ નથી. હું સ્થૂળ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી અને કાંઈનો વિકાર પણ નથી. આ દેહ કે રાજ્ય વગેરે મારા નથી, તેમ બીજે દેહ કે બીજાં રાજ્ય વગેરે પણ મારાં નથી. હું મને જ પ્રણામ કરું છું. હું તો બ્રહ્મ છું.^{૧૫} આ જગતનું રાજ્ય રહે તો ભલે રહે અને જાય તો પણ ભલે જાય. રાજ્ય રહેશે કે નહિ રહે, તો પણ હું તો જ્ઞાતપ્રણે મારા સ્વરૂપમાં જ રહીશ.^{૧૬} મારે ધ્યાન કરીને શું કરવાનું છે અને રાજ્યના વૈભવ ભોગવીને પણ શું કરવાનું છે ? જ આવતું હોય તે ભલે આવે અને જતું હોય તે ભલે જાય. હું કાંઈનો નથી અને મારું કાંઈ નથી.^{૧૭} મારે જે હવે કર્તાપણના અભિમાનપૂર્વક કાંઈ પણ કર્તાવ્ય નથી, તો હું આ કાંઈક ચાલતું રાજ્યાદિકનું કામ આસક્તિ વિના શા માટે કરું નહિ ?^{૧૮} હે રામ ! જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ અને પૂર્ણતાવાળા એ અગિરાજને એ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો અને જમ સૂર્ય કમળોને જુએ છે, તેમ તેણે દૈત્યોને જોયા.^{૧૯} જમ પવન પુષ્પોના સુગંધોનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ અગિરાજને સૌના ઉપર જુદી જુદી દષ્ટિ કરવાની વિચિત્રતાથી સઘળો દૈત્યોના 'દંડવત્ પ્રણામોને સ્વીકાર્યા.^{૨૦} પછી તે અગિરાજ 'દ્યૈય' નામના વાસનાના ત્યાગવાળા મનથી સઘળાં ડાંગકાર્યોને કરવા લાગ્યો.^{૨૧} તે બ્રાહ્મણોને, દેવતાઓને તથા ગુરુઓને અર્ધ્યાદિકથી પૂજવા લાગ્યો અને મિત્રોને, બંધુઓને, સામંતોને તથા સન્નનોને સન્માન આપવા લાગ્યો.^{૨૨} નોકરવર્ગને તથા અર્થીલોકોને તે ધનથી તૃપ્ત કરવા લાગ્યો અને સ્ત્રીઓને તે અનેક પ્રકારના વૈભવો આપીને રાજ્ય રાખવા લાગ્યો.^{૨૩} હે રામ ! અગિરાજના રાજ્યની આણ, સઘળા લોકો ઉપર ચાલતી હતી અને એ રાજ્યમાં અગિરાજ આ પ્રમાણે દિવસે દિવસે ચઢતી દશાને પામતો ગયો. હવે, કાંઈ સમયે

તેને યજ્ઞ કરવાની યુદ્ધિ થઈ.^{૨૪} એટલે તેણે શુક્ર ચાર્ય આદિ મુખ્ય બ્રાહ્મણોને સાથે રાખી 'અશ્વમેધ' નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો. એ યજ્ઞ સઘળા લોકોને તૃપ્ત કરવામાં આવ્યા અને તે તાઓએ તથા ઋષિઓએ ધણી ધણી પ્રશંસ કરી.^{૨૫} 'અગિરાજ ભોગોના સમૂહની ઇચ્છાવાળો નથી' એમ નિશ્ચય કરીને સિદ્ધિદાતા વિષ્ણુ અગિરાજને ધાર્યા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આપવાને અર્થે વામનરૂપ ધારણ કરીને તેના યજ્ઞમાં પધાર્યા. મારવાની ચાતુરીને જાણનારા એ વિષ્ણુએ વયઃ પોતાથી મોટા, ભોગોમાં જ આસક્ત થઈને દી-તા સેવતા અને તેથી શોકપાત્ર એવા ઇન્દ્રને જંગરૂપી જંગલનો એક ત્રૈલોક્યરૂપી હુકડો દેવા સામાયાના બળથી અગિરાજને છેતર્યો. તણ પગલમાં તણ લોકોને ભરી લઈને, જમ વાંદરાને ભોંરામાં બાધે, તેમ તેમણે અગિરાજને પાતાળ ચાંધ્યો.^{૨૭, ૨૮} હે રામ ! જીવન્મુક્ત થયેલો : અગિરાજ પાછી ઇન્દ્રની પદવીને ભોગવવા પોતાનું પ્રારબ્ધ હોવાને લીધે અઘાપિ સુસ્વસ્થપણથી પાતાળમાં રહ્યો છે અને તેની પુનિત્ય નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં ગલિત થયા છે.^{૨૯} પાતાળરૂપી ખાડામાં રહેલો એ જીવન કલદશાવાળો અગિરાજ વિપત્તિને તથા સંપત્તિ સમદષ્ટિથી જ જોયા કરે છે.^{૩૦} જમ ચિત્ર આવેખેલી સ્થિર કિરણોવાળી સૂર્યની પાંખ અસ્ત પણ પામે નહિ અને ઉદય પણ પામે નહિ તેમ સમતા પામેલી અગિરાજની યુદ્ધિ દુઃખ અસ્ત પામતી નથી અને સુખમાં ઉદય પામ નથી.^{૩૧} આ જગતમાં પ્રાણીઓના અને વૈભવના હબ્બરો આવિભાવ અને હબ્બરો તિરાલ થયા કરે છે. તેમને લાંબા કાળ સુધી જોઈ, અગિરાજનું મન ભોગોમાં વૈરાગ્ય પામેલું છે. અગિરાજનું મન દશ કરોડ વર્ષો સુધી ત્રૈલોક્યનું રાજ કરીને, અંતે વિરક્ત થઈ સારી રીતે શાંત થયું અગિરાજને સુખદુઃખોનાં જવાં-આવવાં હજ

વાર જોયેલાં છે અને હજારો સંપત્તિઓ તથા હજારો વિપત્તિઓ પણ જોયેલી છે. માટે હવે બળિરાજ કયા પદાર્થને સ્થિર ગણીને તેની સ્પૃહા રાખે ?^{૩૩} બ્રહ્માકારપણાથી ભરપૂર થયેલા મન-વાળો એ બળિરાજ ભોગોની અભિલાષાને તજ દઈને, સર્વદા આત્મારામપણાથી પાતાળના પ્રદેશમાં રહ્યો છે.^{૩૪} હે રામ ! ફરી એક વાર એ બળિરાજ ઇન્દ્રપણું પામીને ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી આ સઘળા ત્રૈલોક્યનું રાન્ય કરનાર છે.^{૩૫} એ બળિરાજને ફરી ઇન્દ્રના પદની પ્રાપ્તિથી મનમાં હર્ષ થતો નથી અને હમણાં તે પદમાંથી બ્રહ્મ થઈ બેઠો છે, તેથી તેના મનમાં શોક પણ થતો નથી.^{૩૬} તે સઘળા પદાર્થોમાં સમાન બુદ્ધિ રાખે છે, સર્વદા સંતુષ્ટ ચિત્તવાળો છે, પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને ભોગવે છે અને પ્રાપ્ત નહિ થયેલા ભોગોની ઇચ્છા કરતો નથી. એ બળિરાજ આકાશની પેઠે નિર્લેપપણાથી રહે છે.^{૩૭} હે રામ ! બળિરાજને જે પ્રકારથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તે પ્રકાર મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. તમે પણ એવા જ વેચારો રાખીને જીવન્મુક્તિરૂપી ચઢતી દશાને પામે.^{૩૮} હે રામ ! તમે પણ બળિરાજની જેમ વેવેકથી 'હું અવિનાશી પરમાત્મા છું' એવા નેત્રીય રાખીને પુરુષપ્રયત્નથી જ અદ્વૈતપદને પ્રાપ્ત થાઓ.^{૩૯} દૈત્યશ્રેષ્ઠ બળિરાજને પણ દશ રોડ વર્ષો સુધી ત્રૈલોક્યનું રાન્ય ભોગવ્યા પછી, અતે ભોગોમાં અરુચિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.^{૪૦} ખાથી હે રામ ! તમે પણ અતે અવશ્ય હુઃખ આપનારા ભોગોના સમૂહને તજ દો અને જેમાં હુઃખોનો સંભવ જ નથી એવા પરમ આનંદરૂપ સહ્યપદને પ્રાપ્ત થાઓ. હે રામ ! અનેક પ્રકારના રાગ-દ્વેષાદિક વિકારો આપનારા આ દશ્ય પદાર્થોને રમણીય સમજવા નહિ. જેમ ડુંગરાઓ દૂરથી રણિયામણા લાગે છે પણ પાસે જતાં બિહામણા જણાય છે, તેમ સઘળા ભોગ્ય પદાર્થો પણ પ્રાપ્તિના સમયમાં જ મીઠા લાગે

છે, પણ અતે બહુ દુઃખ આપનારા છે.^{૪૨, ૪૩} આ મન આ લોકના અને પરલોકના ભોગોમાં દોહ્યા કરે છે અને પામરોની ચેષ્ટાઓમાં લોટ્યા કરે છે. તમે તેને બાંધી લઈને દહ્યરૂપી ગુફામાં જ રાખી મૂકો.^{૪૪} સૂર્યની જેમ સઘળાં દર્શ્યોને પ્રકાશ આપનારા તમે જ સઘળા જગતમાં રહ્યા છો, માટે તમારે શત્રુ કોણ છે અને મિત્ર કોણ છે ? તમે આ શત્રુ છે અને આ મિત્ર છે, એવી ભેદદષ્ટિરૂપી વૃથા ભૂલ શા માટે કરો છો ?^{૪૫} હે મહાબાહુ ! તમે અંતથી રહિત છો, તમે જ આદિ પુરુષોત્તમ છો, તમે જ ચૈતન્ય છો અને તમે જ આ જગતના અસંખ્ય પદાર્થોરૂપે સ્ફુરો છો.^{૪૬} જેમ દોરોમાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ નિત્યપ્રકાશ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ એવા તમારામાં આ સઘળું સ્થાવર-જંગમ જગત પરોવાયેલું છે.^{૪૭} તમે જન્મતા પણ નથી અને મરતા પણ નથી; તમે તો સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ અજન્મા પુરુષ છો. તમને જન્મવાની અને મરવાની પ્રાતિઓ રહે નહિ.^{૪૮} તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થાય, તો જન્મ આદિ રોગો પ્રબળ થાય છે અને તૃષ્ણાનો ક્ષય થાય, તો જન્મ આદિ રોગો નિર્બળ થઈ જાય છે. એમ બળાબળનો સારી પેઠે વિચાર કરીને તથા ભોગોની તૃષ્ણાને તજ દઈને, તમે ભોગોના ક્વણ સાક્ષી જ થાઓ.^{૪૯} સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનારા અને સર્વ જગતના નાથ એવા તમે જ સર્વદા પ્રકાશો છો અને તેથી જ આ સઘળું સંસારરૂપી સ્વપ્નનું મડળ પ્રકાશે છે. (પ્રતીત થાય છે.)^{૫૦} તમે વ્યર્થ ખેદ રાખો નહિ. તમને સુખ-દુઃખોનો સંબંધ છે જ નહિ. તમે પરિપૂર્ણ રીતે પોતાના સ્વરૂપને સમજ્યા છો; માટે તમે સર્વના આત્મા છો અને સર્વ જગતના પ્રકાશક છો. પ્રથમ તો, જે જે વિષયસુખ મનને પ્રિય લાગે, તે તે સુખને અનર્થના સાધનરૂપ સમજો અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ આદિ જે જે તિયમ મનને

અપ્રિય લાગે, તેને કલ્યાણના સાધનરૂપ સમજે. પછી જ્યારે તેનો અભ્યાસ પકાયાય, ત્યારે તે કલ્પનાને પણ તજી દે. ^{૫૧, ૫૨} 'આ ઇષ્ટ છે' અને 'આ અનિષ્ટ છે' એ દૃષ્ટિઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે સાચેસાચી સમતાનો ઉદય થાય છે. તે સમતા બે દૃષ્ટ્યમાં સ્થિર રહે, તે જીવને ફરી વાર જન્મ લેવા પડતો નથી. ^{૫૩} બાળકની જમ મન જે જે વિષયોમાં ડૂબી જાય, તે તે વિષયોમાંથી તેને બહાર કાઢી લઇને અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાં જોડી દેવું. ^{૫૪} જ્યારે મનરૂપી મહોન્મત્ત હાથોને વિષયોમાંથી નીકળીને ચૈતન્યમાં ઝાટવાનો અભ્યાસ પડી રહે, ત્યારે તેને સધળી રીતે શોધી દેવું, એટલે પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય. ^{૫૫} હે રામ ! તમે શરીરને સાચુ માનનારા, મિથ્યા વિચારોથી દૂષિત ચિત્તવાળા, મૂઠ અને બળે સંકલ્પોના હાથમાં વેચાયા હોય તેમ સંકલ્પોને અધીન રહેનારા ધુતારાઓની સમાન પકિતમાં રહો નહિ. ^{૫૬} મૂર્ખપણું, આત્મતત્ત્વના નિશુલ્કમાં વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ ઉપાયોથી દૂર રાખનાર છે અને શાસ્ત્ર આદિનાં ઉત્તમ વચનોમાં પ્રવેશ કરવામાં બેહુ વિલંબ કરાવનાર છે. જગતમાં મૂર્ખપણાથી બીજો કોઈ પણ અધિક દુઃખદાયી શત્રુ નથી. ^{૫૭} હે મહાત્મકિમાન રામ ! તમે દૃઢચરૂં આકાશમાં ઉદય પામેલા આ અવિવેકરૂં પીવાદળને, વિવેકરૂં પવનના ઝંપાટાથી તુરત દૂર કરી નાખો. ^{૫૮} જ્યાં સુધી આત્માનાં અવલોકન માટે પોતાના જ પ્રયત્નોથી સંગત કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી વિચારનો ઉદય થાય નહિ. જ્યાં સુધી આ તદ્દર્શિ કરીને પોતાના સ્વરૂપનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી વેદના વિચારોથી, વેદાંતોના વિચારોથી, શાસ્ત્રાર્થના વિચારોથી અને અનુમાનો કરવાથી પણ આત્માનો પ્રકટ અનુભવ થાય નહિ. ^{૫૯, ૬૦} હે રામ ! તમે પોતામાં પોતાની મેળે જ સ્વચ્છ થયા છો અને વિસ્તીર્ણ બોધને પ્રાપ્ત થયા છો, તે પણ તમે

મારાં વચનોથી જ પોતાની સમજણમાં વિશ્વાસ પામીને નિઃસંદેહ બોધવાળા થાઓ છો. ^{૬૧} સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનાર અને ભેદના અંશથી પણ રહિત એના પરમાત્માનું દેશ અને કાળના પરિચ્છેદથી તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત પણું મારાં વચનથી જ તમારા સમજવામાં આવ્યું છે. ^{૬૨} મારા કહેવાથી જ તમારા સધળા સંકલ્પો લય પામી ગયા છે, સંદેહોરૂપી વિશ્રમો શાંત થઈ ગયા છે, વિષયોને જોવાની ઉત્કંઠારૂપી ગ્રાહ્ય શાંત થઈ ગઈ છે અને સધળા સંતાપો ટળી ગયા છે. ^{૬૩} હે મનન કરનારા રામ ! તમને જ્યારે આત્મબોધમાં આવરણ અને વિક્ષેપ ટળી જશે, ત્યારે તમે જે જ્ઞાનને તથા જ્ઞાનનાં સાધનોને મોક્ષને અર્થે સ્વીકારો છો, તે સ્વીકારવું પણ નહિ રહે; જે વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિનું ચલ પૂર્વક પાલન કરો છો, તે પાલન કરવાનું પણ રહેશે નહિ; જે આલસ્ય તથા પ્રમાદ આદિ દોષોને હણો છો, તે હણવું પણ નહિ રહે; જે સમાધિના મુખરૂં પીઅટને પીઓ છો, તે પીવાનું પણ નહિ રહે, જે ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાઓમાં ચઢીને પ્રસન્ન થાઓ છો, તે પ્રસન્ન થવું પણ નહિ રહે ને જે ભૂમિકામાં વિશ્રાંત થઈને મુખના અધિક ઉત્કર્ષથી પ્રકુલિત થઈ જાઓ છો, તે પ્રકુલિત થઈ જવું પણ નહિ રહે.

યદુપગચ્છાસિ પાસિ નિહંસિ વા પિવસિ વિસ્મયસે ચ વિવર્ધસે । તદપિ તેન તદાસ્તુ યદા મુને વિગતવોષકલંકવિશંકિતઃ ॥ ૬૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'બલિવિજ્ઞાનપ્રાપ્તિ' એ નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો

હિરણ્યકશિપુએ અનેક પરાક્રમે કર્યાં
અને તેને નૃસિંહિ માયો

॥ વસિષ્ઠ ડાહ્યા ॥

અથેમં પરમં રામ વિજ્ઞાનાભિગમે ક્રમમ્ ।

વૃણુ દૈત્યેશ્વરઃ સિદ્ધઃ પ્રહ્લાદઃ સ્વાત્મના યથા ॥

વસિષ્ઠ યોદ્ધ્યા—હે રામા હવે હું જ્ઞાનના ઉદ-
નો ઉત્તમ પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે પ્રકાર-
ની દૈત્યોનો રાજ પ્રહ્લાદ પોતાની મેળે જીવન્મુક્ત
યો હતો. વિરુદ્ધપક્ષના દેવતાઓને અને દૈત્યો-
ની યુદ્ધમાં ત્રાસ આપીને નસાડનારો અને નારા-
ણના જવા પરાક્રમવાળો એક ‘હિરણ્યકશિપુ’
નામનો મોટો દૈત્ય પાતાળમાં રાજ્ય કરતો હતો.
પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકને
આવનારા એ દૈત્યે, જમ રાજહંસ શ્રમરના
રાજ્યરૂપી મોટી પાંખડીઓવાળા કમળને હરી
તે છે, તેમ ઇન્દ્રના રાજ્યરૂપી ત્રેલોક્યને હરી
તીધું હતું.^{૧-૩} જમ હાથી હસોને અને શ્રમ-
રને દૂર કરી નાખીને કમળવનમાં રાજ્ય કરે
છે, તેમ હિરણ્યકશિપુએ દેવતાઓને તથા
દૈત્યોને જીતીને જગતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું
હતું.^૪ જમ વસંતઋતુ કાળે કરીને અંકુરોને
ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ત્રેલોક્યના અધિપતિ એ
હિરણ્યકશિપુએ કાળે કરીને દશ પુત્રોને ઉત્પન્ન
કર્યા હતા.^૫ જમ આકાશના પરાલવથી શેલ-
નારા સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણો, થોડા સમયમાં વૃદ્ધિ
પામે છે, તેમ દેવલોકના પરાલવથી શેલનારા
એ હિરણ્યકશિપુના દશ તેજસ્વી પુત્રો થોડા
સમયમાં જ વૃદ્ધિ પામ્યા.^૬ જમ સઘળા અમૂલ્ય
મણિઓમાં કૌસ્તુભમણિ પ્રધાન છે, તેમ એ

સઘળા તેજસ્વી પુત્રોમાં બળવાન ‘પ્રહ્લાદ’
નામનો પુત્ર મુખ્ય (યુવરાજ) હતો.^૭ જમ વધ
સઘળી સુંદરતાવાળા વસંતથી અત્યંત શેલે છે,
તેમ હિરણ્યકશિપુ સઘળી સુંદરતાવાળા ‘એ પ્રહ્-
લાદ’ નામના પુત્રથી અત્યંત શેલવા લાગ્યો.^૮
પછી પુત્રોની સહાયતાવાળો અને સેનાની તથા
ભંડારની પ્રબળ સંપત્તિવાળો એ હિરણ્યકશિપુ,
તણ સ્થળેથી મદગરતા હાથીની જમ મદોન્મત્ત
થયો હતો.^૯ તેનો પ્રતાપ પ્રલયકાળના સૂર્યોના
સમૂહની જમ અત્યંત તીવ્ર લાગતો હતો અને તેણે
નવા નવા કરો નાખ્યા હતા. આથી બહુ પીડા
થવાને લીધે ત્રણે લોક ખેદ પામતા હતા. જમ
દુષ્ટ કાર્યોમાં ચપળતાથી લાંપટ થયેલા છોક-
રાની દુષ્ટતાથી, તે છોકરાનાં સંબંધીઓ પરિતાપ
કરે છે, તેમ દુષ્ટ કાર્યોમાં તત્પર થયેલા હિરણ્ય-
કશિપુની દુષ્ટતાથી સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ દેવતાઓ
પરિતાપ કરવા લાગ્યા.^{૧૦, ૧૧} આથી સઘળા
દેવોએ તે હિરણ્યકશિપુરૂપી મોટા હાથીનો વધ
કરવાને વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી. મહાત્માપુરુષો
પણ વારંવાર કરવામાં આવતા અપરાધોને
સહન કરે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે.^{૧૨} એ પ્રાર્થના
ઉપરથી વિષ્ણુએ હિરણ્યકશિપુને મારવા માટે
નૃસિંહનું સ્વરૂપ ધ્યું.^{૧૩} એ સ્વરૂપની પ્રબળ ગર્જ-
ના બંધે પ્રલયકાળમાં બંધાં વળી જતાં બ્રહ્મા-
ન્દોનો ધ્રુવવાટ થતો હોય એવી લાગતી હતી.
ઐરાવતના દાંતો જવા તેના મોટા નખો વગાડિ
પ્રબળ રાક્ષો જવા દેખાતા હતા.^{૧૪} તેના દાંતોનું
મંડળ સ્થિર થયેલી વીજળીઓના સમૂહની
જમ ચમકતું હતું અને અગ્નિઓ જતાં તેનાં પ્રદીપ્ત
કુંડળો માથું હલાવવાને લીધે દરી દિશાઓમાં
શ્રમણ કરતાં હતાં. તેનું પેટ બંધે સઘળા મોટા
પર્વતોનો એકઠો થયેલો ગોળો હોય એવું વિકટ

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં હિરણ્યકશિપુનું પરાક્રમ,
પ્રહ્લાદ આદિ પુત્રોની ઉત્પત્તિ, નૃસિંહના હાથથી હિર-
ણ્યકશિપુનો વધ અને પ્રહ્લાદના હાથથી તેની ઔર્ધ્વ-
દેહિક ક્રિયા, એટલી કથાઓ કહેવામાં આવશે.

એવું જણાતું હતું. મોઢામાંથી નીકળતા તેના શ્વાસના પવનોથી પર્વત પણ જોડી જતા હતા. તેનો ઢાપ, બધે વૈલેકથને બાળી નાખવા સારુ પ્રલયકાળનો અગ્નિ તૈયાર થયો હોય, એવો જણાતો હતો. ૧૪-૧૬ દેશવાળીથી વિકટ લાગતા તેના યુદ્ધ ખમાઓનાં ચલનોથી સૂર્ય પણ ભડકીને દૂર થઈ જતો હતો. તેનાં રૂપાડાઓનાં છિદ્રોમાંથી ઊઠતી અગ્નિની જ્વાળાઓથી સધળા પર્વતો પીળા થઈ ગયા હતા. ૧૭ તેના સધળા અવયવોમાંથી પટ્ટિય, પ્રાસ અને તોમર આદિ શસ્ત્રો નીકળ્યા કરતાં હતાં અને એ રૂપના આડંબરથી જીથલપાથલ થઈ જતી સધળી દિશાઓ બધે મોટા મોટા પર્વતોને ઉખેડીને મોટી ભીંત બનાવવાને તૈયાર થઈ હોય એવી જણાતી હતી. હે રામ ! વિષ્ણુએ એવું ભયંકર નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને કડકડાટી કરી અને હાથી જમ યુદ્ધમાં ઘોડાને મારી નાખે, તેમ તેમણે એ મોટા દૈત્ય હિરણ્યકશિપુને મારી નાખ્યો. જમ મહાકલ્પના અંતના સમયે અગ્નિ વિશ્વોના સમૂહને બાળી નાખે છે, તેમ એ નૃસિંહભગવાને પોતાનાં નેત્રોમાંથી નીકળતા અગ્નિઓથી દૈત્યોના નગરને બાળી નાખ્યું. એ નૃસિંહરૂપી પવન અત્યંત પ્રચંડ થયો અને તેમના હસ્તોના ડંડાકાઓરૂપી વાદળોએ ગડગડ્યાં તથા ઝખ્ખ્યાં, તથી હિરણ્યકશિપુનું નગર પ્રલયકાળના સમુદ્રની પેઠે બ્યાકુળ થયું, દાનવો અગ્નિથી બળવા માંડેલા મચ્છરોની પેઠે નાસી ગયા અને તેઓ પ્રકાશ વિનાના દિવાઓની પેઠે અદરથ થઈ ગયા. આમ પાતાળમાંથી મોટા મોટા દૈત્યો નાસી ગયા, તેનાં અંતપુરોનું મંડળ બળી ગયું અને તે પ્રલયથી છિન્નભિન્ન થયેલા જગત જેવું જણાવા લાગ્યું. સમય વિનાના પ્રલયકાળ જેવા અને દેવતાઓએ આદરથી પૂજેલા નૃસિંહભગવાન હિરણ્યકશિપુને મારીને ક્યાંય જતા રહ્યા, એટલે જમ સુકાયેલા તળાવમાં પક્ષીઓ આવે, તેમ મરવાથી બચી ગયેલા અને

પ્રહ્લાદે પાળેલા દૈત્યો તે બળી ગયેલા પ્રદેશમાં આવ્યા. ૨૦, ૨૫ ત્યાં સધળા દૈત્યોએ તે સમયમાં ઘટે તેવો બંધુઓના નાશનો વિલાપ કર્યો અને મરી ગયેલા પોતપોતાના બંધુઓની સધળી ઔર્ધ્વદૈક્ષિક ક્રિયાઓ કરી. ૨૬ જમના ઘટલાએક બંધુઓ હણાઈ ગયા હતા તથા જમના ઘટલાએક બંધુઓ નૃસિંહનાં નેત્રોની જ્વાળાઓથી ઢાંઢી ગયા હતા અને જ્યો મરવાથી બચી ગયા હતા, એવા પોતપોતાના બંધુઓની ધીરે ધીરે તેમણે આશ્વાસના કરી. ત્યાં ચિત્રમાં આલેખેલા જવાં શરીરોવાળા, ચેષ્ટાઓથી રહિત થયેલા, સંકે અંતઃકરણોવાળા, હિંમતી બળી ગયેલાં કમળો જેવા લાગતા અને શોકથી સળગી રહેલાં મનવાળા તે મોટા મોટા દૈત્યો, બળી ગયેલાં પાંદડાં તથા શાખાઓવાળા વૃક્ષોની જમ નિશ્ચેષ્ટ અને જડ થઈ રહ્યા. ૨૭, ૨૮

ચિત્રાર્પિતોપમદુરાકૃતયો નિરીહા દીનાશ્યા હિ મહતાંબુરુહોપમાનાઃ । શોકોપતસમનસોઽસુ-
નાયકાસ્તે દગ્ધદ્રુમા હવ નિરસ્તવિકારમાસન્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘હિરણ્યકશિપુવધ’ એ
નામનો સર્ગ ૩૦ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

પ્રહ્લાદે એદપૂર્વક વિચાર કરીને વિષ્ણુની ભક્તિથી વિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત કર્યો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ દુઃસ્વપરીતાત્મા હરિણા હૃતદાનવે ।

મદ્રાદશિતયામાસ મૌની પાતાલકોદરે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આમ વિષ્ણુએ પાતાળની યુદ્ધમાં ઘણા ઘણા દાનવોને મારી નાખ્યા હતા,

x આ એકત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદને વિષ્ણુના પરાક્રમની ચિંતા થયાં, પ્રહ્લાદે સ્વજનના રક્ષણનો વિચાર કર્યો અને તેને વિષ્ણુની ભક્તિને લીધે વિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત થયાં કહેવામાં આવશે.

યારે દુઃખોથી ઘેરાયેલા મનવાળો પ્રહલાદ આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યોઃ^૧ 'હવે આપણો શો ઉપાય ચાલે ? પતાળમાં અસુરરૂપી જ જ અંકુર કંઈક ચમત્કારી ઉત્પન્ન થાય, તેને વિષ્ણુરૂપી મૃગ ખાઈ ગયા વિના રહેતો નથી.^૨ જમ હિમાલયમાં અંકુરિત થયેલાં કમળો કદી પણ સ્થિર રહી શકતાં નથી, તેમ પાતાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બળ-જ્ઞાન દેવો, કદી પણ સ્થિર રહી શક્યા નથી.^૩ પ્રકાશિત, આકાશોવાળા, ભારે ધ્રુવવાદી કરનારા અને જમનો ઉદય થતાં સાથે જ નાશનો આરંભ પામી શકે છે, એવા દેવો સમુદ્રના તરંગોની પેઠે પન્ન થઈથઈને નષ્ટ થઈ જાય છે.^૪ હાયા! હાયા!! હારના તથા અંદરના અમારા સધળા પ્રકાશને નાશ્યને તથા ઉત્સાહ આદિને) હરી લેનારા મારા શત્રુઓ (દેવો) અપૂર્વ અધકારોની વૃદ્ધિ પામ્યા છે.^૫ જમ મધ્યરાત્રિના સમ-માં અધકારથી પૂર્ણ થયેલાં અને સંઠાયાતી અધીઓવાળાં કમળો ખેદ પામે છે, તેમ આ મયમાં દુઃખથી પૂર્ણ થયેલા અને સંઠા-યાતી સંપત્તિઓવાળા આ અમારા બંધુઓ હ પામે છે.^૬ દ્વેષથી ભેલા થયેલા આ દેવો વેં પ્રણામ કરવાને સમયે પોતાના મુકુટોથી ત્રણ પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કરતા હતા, આજ જમ મૃગો મોટા વતને દબાવી બેસે, મ મારા પિતાના દેશને દબાવી બેઠા છે.^૭ ઉદ-યાથી તથા લક્ષ્મીથી રહિત થયેલા, રાંક થઈ ચેલા અને પોતાના મનમાં દુઃખોને ચારે બાજુ યા કરતા અમારા બંધવો, બળી ગયેલી પાંખ-ઓવાળાં કમળોની જમ શોભા વિનાના થઈ પા છે.^૮ નિરંતર આટ્યા કરતા ઉત્પાત-બંધી પવનોએ મોટા મોટા દેવોનાં ઘરો-નાં ભૂરા રંગવાળી ભસ્મેરૂપી ઝાકળો નાખી અને તે ધૂપના ધુમાડા જવી જણાય છે.^૯ તોનાં અંતઃપુરોનાં દ્વારો અને કમાડો હરાઈ પાં છે અને તેમની લીંતોમાં મરકતમણિ

જવાં કાળાં નવાં નવાં ખડ ભગી ગયાં છે. જમ મારા પિતાના સમયમાં દેવતાઓ દીન થઈ ગયા હતા, તેમ ત્રેલોક્યરૂપી મોટાં સરોવરોને કહેાળી નાખવામાં મહોન્મત્ત હાથીઓ જવા પ્રબળ દેવો પણ આજ દીન થઈ ગયા છે. અહો! દેવને શું અસાધ્ય છે!^{૧૦,૧૧} જમણે શત્રુઓનાં ભયોને જોયા છે એવી દુઃખી થઈ ગયેલી દેવોની સ્ત્રીઓ, ગામમાં આવેલી મૃગલી-ઓની પેઠે એક પાંદડું જરાક હાલતાં પણ ત્રાસ પામે છે.^{૧૨} જમના પ્રકુલિત રત્નમય શુચ્છો દેવોની સ્ત્રીઓને કાનના આભૂષણના કામમાં ઉપયોગી થતા હતા, તે દિવ્ય વૃક્ષો નૃસિંહના હાથથી, પાંદડાંઓ વિનાનાં તથા શાખાઓ વિના-નાં થઈને ઠૂંઠાપણાને પ્રાપ્ત થયાં છે.^{૧૩} દેવતા-ઓનાં નંદનવનમાંથી હરીને અહીં આણેલાં અને રત્નશુચ્છોથી ઉન્નતિ પામેલાં જ કલ્પવૃક્ષો-ના પાંદડાંઓમાંથી તથા લતાઓમાંથી રત્નો તથા દિવ્ય વસ્ત્રો નીપજતાં હતાં, તે કલ્પવૃક્ષો હમણાં પાછાં નંદનવનમાં રોપાયાં છે.^{૧૪} પૂર્વે બંદીવાન થયેલી દેવાંગનાઓનાં વદનોને દેવો જોતા હતા અને આજ બંદીવાન થયેલી દૈત્યસ્ત્રીઓનાં મુખો-ને દેવતાઓ જુએ છે.^{૧૫} હું ધારું છું કે, જમ પર્વતોનાં શિખરોમાં નદીઓ વહે છે, તેમ હમ-ણાં દેવોના હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં મદની મોટી મોટી ધારાઓ વહેતી હશે.^{૧૬} અમારા હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં તો બળી ગયેલા મદની ભસ્મે સૂકા નિર્જળ પ્રદેશોમાં પડેલી ધૂળ જવી લાગે છે.^{૧૭} જમનાં અંગોનો સ્પર્શ કરનારા પવનો કલ્પવૃક્ષનાં પ્રકુલિત થયેલાં નિર્મળ પુષ્પોના પરાગોથી રાતા થઈ જતા હતા અને જ્યાં મેરુપર્વતનાં શિખરો જવા લાગતા હતા, એ દેવો, આજ દુર્લભ થઈ ગયા છે.^{૧૮} દેવતા-ઓની અને ગંધર્વોની જ સ્ત્રીઓ લાંબા કાળ સુધી દાનવોનાં અંતઃપુરોમાં રહી હતી, તેઓ હમણાં જમ વૃક્ષોમાં મંજરીઓ સ્થિતિ પામે

છે, તેમ પાછી સ્વર્ગલોકમાં સ્થિતિ પામી છે.^{૧૯} હાય હાય ! મારા પિતાની સ્ત્રીઓના વિલાસો આજ સુકાયેલાં કમળો જેવા નીરસ થઈ ગયા છે અને અધસરાઓ તેમને પોતાનાં નૃત્યોની લીલામાં ચાળારૂપે દેખાડીને ધિક્કારે છે.^{૨૦} હાય ! હાય ! ! જ્યો પૂર્વે મારા પિતાને ચામર ઢાળતા હતા, તેઓ જ હમણાં સ્વર્ગમાં ધન્દ્રને ચામર ઢાળે છે.^{૨૧} જૂડાં કામ કરનારા એક વિષ્ણુની જ દેવતાઓ ઉપર કૃપા થઈ અને તેથી, અમને આ દીનતા આપનારી વિપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે.^{૨૨} દેવતાઓ વિષ્ણુની જીભઓરૂપી વતની ઘાટી છાયામાં વિશ્રાંતિ પામ્યા છે અને તેઓ હિમાલયનાં શિખરોની જમ કદી પણ તપતા નથી.^{૨૩} જમ પર્વતોનાં શિખરોનો આશ્રય મળવાથી જોંચાઈ પામેલા વાંદરાઓ કૂતરાઓને ગુફામાં રોકી દે છે, તેમ વિષ્ણુના પરાક્રમનો આશ્રય મળવાથી જોંચાઈ પામેલા દેવતાઓએ અમને પાતાળમાં રોકી દીધા છે.^{૨૪} જમ કમલિનીઓનાં કમળો ઉપર હિમનાં બિંદુઓ જોવામાં આવે છે, તેમ હમણાં અલંકારોને પણ શોભા આપનારાં દૈત્યોની સ્ત્રીઓનાં મુખો ઉપર આંસુઓનાં દીપાં જોવામાં આવે છે.^{૨૫} આ જગતરૂપી જૂના મંડપની લીંતો દૈત્યોનાં પરાક્રમોથી વીંચાઈ ગઈ હતી, ભેદઈ ગઈ હતી અને પડી જતી હતી, તે જ મંડપ આજ ધન્દ્રનીલમણિઓના ચાંભલાઓ જેવી વિષ્ણુની જીભઓથી જ ટકી રહ્યો છે.^{૨૬} જમ કાચખાંચે ક્ષીરસાગરની અંદર ડૂબી ગયેલા મંદરાચળને બહાર કાઢીને ધારણ કરી રાખ્યો હતો, તેમ વિષ્ણુએ વિપત્તિમાં ડૂબી ગયેલા દેવતાઓના સૈન્યને હમણાં બહાર કાઢીને ધારણ કરી રાખ્યું છે.^{૨૭} જમ પ્રલયકાળનો પવન મેરુ આદિ મોટા મોટા પર્વતોને પાડી દે છે, તેમ વિષ્ણુએ જ મારા પિતા આદિ સઘળા મોટા મોટા દૈત્યોને પાડી દીધા છે.^{૨૮} દેવતાઓના સમૂહને આશ્રય આપનારો અને જની જીભઓ-

નો પ્રતાપરૂપી અશિ, સઘળા જગતનો સંહાર કરવામાં પણ સમર્થ છે, એવો એક વિષ્ણુ અમને વિષમ થઈ પડ્યો છે.^{૨૯} દૈત્યોના હસ્ત સમૂહરૂપી વતને કાપી નાખવામાં કુહાડાને ઉપમા ધરાવનારા એ વિષ્ણુના પરાક્રમથી ધન પરાક્રમશાળી થયો છે અને જમ વાંદરા બાળકોને કનકગત કરે છે, તેમ તે દાનવોને કનકગત કરે છે.^{૩૦} એ વિષ્ણુ આયુધો વિનાનો હોય તો પણ જીતી શકાય એવો નથી; કારણ કે એ વજ્ર જેવે દઢ હોવાને લીધે, શસ્ત્રોથી કે અસ્ત્રોથી કપાય એ નથી.^{૩૧} વિષ્ણુએ અમારા પૂર્વજોની સાથે ઘણું ઘણું ભયંકર સંગ્રામો કર્યા છે અને તેમાં પરસ્પરની ઉપર પર્વતો ફેંકવામાં આવ્યા હતા. તે વિષ્ણુ તે તે અત્યંત ભયંકર મોટા મોટા અને સંગ્રામોમાં પણ ડર્યો નથી, તે આજ અમારાથી ડરે એ તો વાત જ શી ?^{૩૨, ૩૩} હું ધારું છું કે, વિષ્ણુને ખુદલી રીતે વશ કરવાનો એક જ ઉપાય છે. એ વિના બીજો એક ઉપાય નથી.^{૩૪} સઘળા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી, સઘળા પ્રકારની સમજણથી અને સઘળી ક્રિયાઓના ઉદ્યોગથી વિષ્ણુનો જ આશ્રય લેવો. વિષ્ણુનો આશ્ર લીધા વિના બીજી એક ગતિ નથી.^{૩૫} વિષ્ણુ જગતની ઉત્પત્તિનું, સ્થિતિનું અને પ્રલયનું પણ કારણ છે. તેનાથી અધિક આખા બ્રહ્માંડમાં બીજો કોઈ પણ નથી.^{૩૬} આ ક્ષણથી માંડીને હવે એ અજન્મા નારાયણને જ શરણે જઈ છું હું પોતે સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં અને સર્વ વસ્તુઓમાં નારાયણરૂપ જ છું.^{૩૭} જમ પવન આકાશમાંથી કદી પણ દૂર થતો નથી, તેમ સઘળા મનોરથોને સિદ્ધ કરનારો 'નમો નારાયણાય' એ મંત્ર મારા હૃદયમાંથી કદી પણ દૂર થતો નહિ.^{૩૮} દિશાઓ પણ વિષ્ણુ છે, આકાશ પણ વિષ્ણુ છે, પૃથ્વી પણ વિષ્ણુ છે અને સઘળા જગત વિષ્ણુ છે; તેથી હું પણ અપ્રમેય સ્વરૂપ વાળો વિષ્ણુ છું. હું વિષ્ણુરૂપ જ થઈ ગઈ

છું.^{૩૮} વિષ્ણુ થઈને વિષ્ણુતું પૂજન કરવું, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; માટે વિષ્ણુ થયા વિના જો કોઈ વિષ્ણુતું પૂજન કરે, તો પૂજનતું ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ. આ હું પોતે વિષ્ણુ છું.^{૪૦} જો વિષ્ણુ છે, તે પ્રહલાદ છે અને જો પ્રહલાદ છે, તે વિષ્ણુ છે. મારાથી જુદો બીજો કોઈ વિષ્ણુ નથી' એવો મારા મનમાં નિશ્ચય થવાને લીધે, હું સર્વ-વ્યાપક છું.^{૪૨} આ અનંત આકાશમાં મોટા ઘેરાવથી રહેલો અને સુવર્ણ સરખા અગો-લાણો આ ગરુડ મારા આસનરૂપ થયેલો છે.^{૪૨} આંગળીઓરૂપી શાખાઓમાં સઘળાં શસ્ત્રો-રૂપી પક્ષીઓ રહેવાને લીધે અને નખોનાં કિર-ણોરૂપી મંજરીઓથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, મોટા મસ્તકમણિનાં વૃક્ષો જવા લાગતા કામળ કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળાઓથી ઘેરાયેલા ભાઓવાળા અને સમુદ્રમથનના સમયમાં મના બાબુળ'ધો મંદરાચળથી ધસાયા હતા, વા આ મારા ચાર બાહુઓ છે.^{૪૩, ૪૪} હાયમાન થતા ચંદ્રની કળાઓના સમૂહ જવા દર ચામરને ધારણ કરનારી અને હ્રીરસાગરના મંમાંથી નીકળેલી આ લક્ષ્મી મારા પડખામાં^{૪૫} યત્ન વિના જ પોતાના શ્રવણમાં ત્રૈલોક્યને ધ્યાવતારી, જાણે ત્રૈલોક્યરૂપી વૃક્ષની મંજરી ાય એવી અને નિર્મળ પ્રકાશવાળી આ કીર્તિ' રા પડખામાં છે.^{૪૬} પોતાની ઇન્દ્રજાળથી લાસ કરનારી અને તેથી નિરંતર નવાં નવાં કાઢાતું નિર્માણ કર્યા કરતી આ માયા' રા પડખામાં છે.^{૪૭} લક્ષ્મીની સખી, કલ્પ-ક્ષત્રી હતા જવી શોભતી અને લીલાભાવથી લોક્યરૂપી ઝાડીને વશ કરનારી આ જયા' રા પડખે શોભે છે. સંસારમાં અજવાળું' મારા આ ઉષ્ણ સૂર્યદેવ અને શીતળ ચંદ્રદેવ' રાં નેતરૂપ છે. 'હંદીવર' નામના કમળના વી શ્યામ, જળથી ભરેલા મેઘ જવી સુંદર' ને સઘળી દિશાઓને શ્યામતાથી સંયુક્ત

કરનારી આ મારા શરીરની કાન્તિ ફેલાયેલી છે. ધ્વનિવાળો હોવાને લીધે, દેહધારી આકાશ જવે લાગતો અને હ્રીરસાગર જવે ધોળો આ 'પાંચ-જન્ય' નામનો શંખ મારા હાથમાં રહેલો છે. નાભિરૂપી ખાડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અને જની કર્ણિકામાં પ્રજ્ઞારૂપી ભ્રમર રહેલો છે, એવું આ સુશોભિત કમળ મારા હાથમાં છે.^{૪૮-૫૨} રત્નોથી વિચિત્ર લાગતાં અગોવાળી, મેરુ-પર્વતના શિખર જવી અને દેસોતું તથા દાન-વોતું નિકંદન કરનારી આ 'કૌમોદક્ષી' નામની મોટી ગદા મારા હાથમાં છે.^{૫૩} સૂર્યના જવા આકારવાળું, ચમકતાં કિરણોવાળું, જ્વાળાઓથી આસપાસના ભોગોને વ્યાપ્ત કરનારું અને શત્રુ-ઓનાં રુધિરથી ખરડાયેલું હોવાને લીધે સઘળી દિશાઓને રાતા દેખાવવાળી કરનારું આ 'સુદ-ર્શન' ચક્ર મારા હાથમાં છે.^{૫૪} ધુમાડાની રેખા-ઓવાળા અગ્નિ જેવું સુંદર લાગતું, પ્રજ્વલિત, શ્યામ કાન્તિવાળું, દૈત્યરૂપી વૃક્ષોને કુહાડા સમાન થયેલું અને ભક્તજનોને આનંદ આપનારું આ 'નંદક' નામનું ખડ્ગ મારા હાથમાં છે.^{૫૫} જમ પ્રલયકાળનો 'પુષ્કરાવર્તક' નામનો મેઘ જળની ધારાઓને વરસાવે છે, તેમ બાણોની ધારાઓને વરસાવનારું, શેષનાગ જેવું લાંબું અને ઇન્દ્રના ધનુષ્યની પેઠે વિચિત્ર લાગતું આ 'શાર્દૂલ' નામનું ધનુષ્ય મારી પાસે છે.^{૫૬} આ પાર વિનાનાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનાં અનેક પ્રજ્ઞાકાંડોને હું મારા ઉદરમાં આનાદિકાળથી ધારણ કરી રહ્યો છું.^{૫૭} આ પૃથ્વી મારા પગ-રૂપ છે, આ આકાશ મારા મસ્તકરૂપ છે, આ પ્રજ્ઞાકાંડ મારા શરીરરૂપ છે અને આ દિશાઓ મારી કૂખરૂપ છે.^{૫૮} મેઘના ગર્જના જવી શ્યામ કાન્તિવાળો, પહાડ જવા ગરુડ ઉપર બિરાજેલો અને શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારો સા-ક્ષાત્ વિષ્ણુ આ હું છું. જમ ચંચળ સંચારવાળા ખડતા સમૂહો પવનથી ભાગી જાય છે, તેમ

આ સધળા દુષ્ટ ચિત્તવાળા શત્રુઓ મારાથી નાસી જાય છે. ^{૫૮-૬૦} નીલકમળના જેવો સ્યામ, પીળાં વસ્ત્રોવાળો, ગદાને ધારણ કરનારો, વક્ષસ્થળમાં લક્ષ્મીવાળો અને ગરુડ પર આરૂઢ થયેલો આ હું યોતે જ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું. હું ત્રૈલોક્યને બાળી નાખવામાં સમર્થ છું. મારી સામે કયો શત્રુ આવી શકે એમ છે ! જેમ પ્રચંડ પ્રલયકાળના અગ્નિની સામે પતંગિયું આવે તો તે મરણ પામવાને માટે જ આવે, તેમ મારી સામે કાઈ શત્રુ આવે તો તે મરણ પામવાને માટે જ આવે. જેમ મંદ પ્રભાઓ ચક્ષુને રોકી શકે નહિ, તેમ મારી આગળ કોણેલા આ દેવતાઓ અને દેવો મારા તેજના પ્રસારને રોકી શકતા નથી. ^{૬૧-૬૩} હું સર્વ લોકોનો ઈશ્વર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું. આ બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, અગ્નિ તથા રુદ્ર આદિ દેવતાઓ ધણાં મુખોમાંથી નીકળતાં અનંત વચનોથી મારી સ્તુતિ કરે છે. ^{૬૪} અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા એથર્થવાળો હું સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ થયો છું. હું મારા વાસ્તવિક સ્વભાવથી તો સુખ-દુઃખ આદિ સધળાં દ્વંદ્વોથી રહિત છું. ^{૬૫} આ જ મારું વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તેના ઉદરની અંદર સધળું બ્રહ્માંડ રહ્યું છે. બળાત્કારથી તે સધળાં દુષ્ટ પ્રાણીઓને તોડી નાખનાર છે. વાદળાં, પર્વતો, ખડ તથા વન આદિ સધળા પદાર્થોમાં તે વ્યાપક થઈને રહે છે અને તે સધળા પ્રકારના ભયોને મટાડનાર છે. ^{૬૬}

ત્રિશુવનમવનોદરૈકમૂર્તિ પ્રસવવિમિત્તસમ
સ્તદુપસ્ત્રવ્યમ્ । ઘનગિરિવૃક્ષકાનનાંતરસ્થં સકલ
મયાપહરં વપુઃ પ્રણૌમિ ॥ ૬૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદનારાયણીલાવ' એ નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ જો

પ્રહ્લાદે કરેલી વિષ્ણુપૂજા અને તેથી દેવાને થયેલું આશ્ચર્ય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રભાદ્વદ્વિતિ સંચિત્ય કૃત્વા નારાયણીં તનુમ્ ।
પુનઃ સંચિતયામાસ પૂજાર્થમસુરદ્વિષઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! એ પ્રભાણે પ્રહ્લાદે યોતાના શરીરને લાવનાથી નારાયણરૂપ કયું અને પછી તે નારાયણતુ પૂજન કરવાને માટે તેણે નીચે પ્રમાણે ચિંતવન કયું. 'આ મેં કદ્યેલું વિષ્ણુતું જ રૂપ છે તેથી જુદું કાઈ સમષ્ટિરૂપ કે બ્યષ્ટિરૂપ નહિ હો. પણ મેં હુંરૂપ જ કદ્યેલું જ વિષ્ણુતું સ્વરૂપ છે, તેતું હું દ્રઢ્યમાંથી પ્રાણવાયુના પ્રવાહને માર્ગે બહાર આવાહન કરું છું અને પૂર્ણ સમાપ્તિપર્યંત, એ વિષ્ણુ બળે બહાર બિરાજ્યા હોય, એમ કદપના કરી લઉં છું.' એ ગરુડ પર બિરાજેલા છે, ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને અનુઅહશક્તિ એ ચારે શક્તિઓથી સંપન્ન છે, શંખ, ચક્ર, ગદા તથા કમળને ધારણ કરનારા છે, સ્યામ શરીરવાળા છે, અને ચાર જીભઓવાળા છે. ^૨ એ ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી બે નેત્રોવાળા છે, વક્ષસ્થળમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા છે, સુશોભિત 'નંદક' નામના ખડ્ગથી ભક્તજનોને આનંદ આપનારા છે, વિશાળ નેત્રવાળા છે, 'શાહ' નામના ધનુષ્યને ધારણ કરનારા છે અને મહાકાન્તિમાન છે. ^૩ પ્રથમ હું સધળી સામગ્રીઓથી રમણીયતાવાળી માનસિક પૂજથી, એ વિષ્ણુતું એમના પરિવારોસહિત શીખ પૂજન કરીશ. ^૪ તે પછી ફરી વાર બહારના વૈષ્ણવ

* આ બીજીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે કરેલી વિષ્ણુની માનસિક પૂજા, તે પછી દેવોની સ્તુતિ કરેલી બાહ્ય પૂજા અને તે પછી એ વાત સાંભળીને દેવતાઓએ નારાયણને કરેલો પ્રાર્થન કહેવામા આવેશે.

વેાથી ભરપૂર એવી ઘણાં રત્નોવાળી બાહ્યપૂજથી એ મોટા દેવ (વિષ્ણુ) નું હું પૂજન કરીશ.^{૧૬}

હે રામ ! એ પ્રમાણે ચિંતવન કરીને પ્રહ્લાદ ઘણી સામગ્રીઓથી ભરપૂર કરેલી માનસિક પૂજથી લક્ષ્મી-પતિ ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવા લાગ્યો.^{૧૭} તેણે મનથી જ રત્નોના સમૂહોથી જડેલાં પાત્રો વડે અભિષેક કર્યો, ચંદન આદિનાં લેપનો કર્યો, ઘૂપો કર્યો, દીવાઓ કર્યા અને અનેક વૈભવોવાળા વિચિત્ર અલંકારો ધરાવ્યા.^{૧૮} તેણે ‘મંદાર’ નામનાં કદંબવૃક્ષોનાં પુષ્પોની માળાઓ ધરાવી અને સુવર્ણનાં કમળોનો સમૂહ સમર્પણ કર્યો. તેણે કદંબવૃક્ષોની લતાઓના ગુચ્છોથી અને રત્નમય ગુચ્છોનાં મંડળોથી તેમનું પૂજનું કર્યું.^{૧૯} દિવ્ય વૃક્ષોનાં પલ્લવોથી, અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોની માળાઓથી પીળા કાંટાસરિયાનાં પુષ્પોથી, બોરસલીનાં પુષ્પોથી, મોગરાનાં પુષ્પોથી, ચંપકનાં પુષ્પોથી અને નીલકમળોથી, તેણે તેમની પૂજા કરી.^{૨૦} તેણે રાતાં ‘સૌગંધિક’ નામનાં કમળોથી, રાત્રે પ્રકુલિત થનારાં ‘કુમ્ભ’ નામનાં કમળોથી, કાસડાનાં પુષ્પોથી, ખળ્હરીનાં ફળોથી, આંબાના મોરથી, કેસુડાઓથી, આસોપાલવનાં પુષ્પોથી, ઘોળા ધંતૂરાનાં પુષ્પોથી, કરેણનાં પુષ્પોથી, બીલીપત્રોથી અને કિરાતકનાં પુષ્પોથી પૂજન કર્યું.^{૨૧} કદંબનાં પુષ્પોથી, નાની બોરસલીનાં પુષ્પોથી, લીમડાનાં પુષ્પોથી, નગોડનાં પુષ્પોથી, બૂઈનાં પુષ્પોથી અને કઠનાં પુષ્પોથી, તેણે તેમની પૂજા કરી.^{૨૨} તેણે ગૂગળનાં પલ્લવોથી, મોરીંગણીનાં પુષ્પોથી, ઘલ્લનાં પુષ્પોથી, રાતી કરેણનાં પુષ્પોથી, ધાતુઓથી રંગેલાં પુત્રાગનાં પુષ્પોથી, આંબાઓથી, જંગલી આંબાઓથી, ગોરાચનથી, હરડેનાં પુષ્પોથી અને બહેડાંનાં પુષ્પોથી પૂજન કર્યું.^{૨૩} સાલિયા તાડ તથા તમાલનાં પલ્લવોથી, પુષ્પોથી તથા લતાઓથી, કામળ કળીઓના સમૂહોથી અને દેસરથી

રંગેલા આંબાના મોરોથી તેણે તેમની પૂજા કરી. તેણે કેવડાનાં પુષ્પોથી, સો પાંખડીઓવાળાં કમળોથી, એલચીઓની મંજરીઓથી, ઘણી સુંદરતાવાળા સઘળા નૈવેદ્યાદિક ઉપચારોથી અને પોતાના શરીરનાં અર્પણોથી તેમનું પૂજન કર્યું. આમ જગતમાં જટલા જટલા પ્રસિદ્ધ વૈભવો છે, તે સઘળા વૈભવો વડે અને પરમ ભક્તિપૂર્વક પ્રહ્લાદે પોતાના અંતઃપુરમાં, પોતાના સ્વામી ભગવાન વિષ્ણુનું માનસિક પૂજન કર્યું. માનસિક પૂજન પછી તે દાનવરાજ પ્રહ્લાદે તે જ અંતઃપુરમાં રહેલા દેવાલયમાં, બહારના પ્રત્યક્ષ ચંદન-પુષ્પાદિક ઉપહારોથી સંપન્ન કરેલી બાહ્યપૂજથી જનાઈનનું પૂજન કરવાનો આરંભ કર્યો.^{૨૪-૨૫} જ કમથી તેણે માનસિક પૂજન કર્યું હતું, તે જ કમથી બહારના પદાર્થોથી પણ વારંવાર વિષ્ણુનું પૂજન કરીને, પ્રહ્લાદ બહુ પ્રસન્ન થયો.^{૨૬} પછી પ્રહ્લાદે ત્યારથી માંડીને પૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય તે પ્રમાણે જ વિષ્ણુનું પૂજન કરવા માંડ્યું. પ્રહ્લાદની એ પદ્ધતિ જોઈને તે નગરમાં બીજા સઘળા દેવો પણ ઉત્તમ વૈભવો થયા. રાજ સદાચારથી વર્તે તો સઘળી પ્રજા પણ સદાચારથી વર્તે, એ સ્વાભાવિક જ છે.^{૨૭-૨૮} હે રામ ! ‘સઘળા દેવો વિષ્ણુના દ્વેષને તથા દઈને વિષ્ણુના ભક્ત થયા છે’ એ વાત અંતરિક્ષમાં પહોંચી અને સ્વર્ગલોકમાં પણ પહોંચી ગઈ.^{૨૯} હે રામ ! મરુદ્ધગણ સહિત ઇન્દ્ર આદિ દેવો એ વાતથી વિસ્મય પામ્યા કે, ‘દેવોએ તે વળી વિષ્ણુની ભક્તિ કેમ સ્વીકારી હશે ?’^{૩૦} આમ વિસ્મયથી આકુળ થયેલા તે દેવો સ્વર્ગલોકમાંથી નીકળ્યા અને હીરસાગરમાં શેષનાગના શરીર પર બિરાજતા તે સમરવિજયી શ્રીવિષ્ણુ પાસે ગયા.^{૩૧} ત્યાં જઈ તેમણે વિષ્ણુને દેવોનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંબળાવ્યું અને પછી એમને નીચે પ્રમાણે અપૂર્વ વિસ્મયની વાત પૂછી.^{૩૨}

દેવતાઓ બોલ્યા:-હે ભગવન ! દેવો તો

સર્વદા આપના દ્વેષી જ હતા. તેઓ હમણાં આપના અત્યંત ભક્ત થઈ ગયા છે, એ શું ? આ તો આપની માયા હોય એમ જણાય છે.^{૨૫} અત્યંત દુરાચારવાળા અને ધર્મના દૃઢ ભાગીને પણ તોડી નાખનારા દૈત્યો ક્યાં અને ક્યાં છેલ્લા ઉત્તમ જન્મોમાં જ મળે એવી જનાર્દનની ભક્તિ !^{૨૬} હે ભગવન ! 'પામર પુરુષ ગુણવાન થયો' એ વાત, ઉત્પાતરૂપે સમય વિના થયેલી પુષ્પોની પંક્તિની પેઠે સુખદાયી પણ થાય છે અને દુઃખદાયી પણ થાય છે.^{૨૭} જ્યાં જ યોગ્ય ન હોય ત્યાં તે શોભતું નથી; જમકે કાચના સમૂહની મધ્યમાં મહામૂલ્યવાન મણિ શોભે નહિ.^{૨૮} જ જ જીવ જ જ પંક્તિનો હોય, તે તે જીવ તે તે પંક્તિમાં જ શોભે. જો કે, કૃતરાં અને ખડકાં સમાન કદનાં હોય છે તો પણ ખડકાંઓની પંક્તિમાં કૃતરાં શોભે જ નહિ.^{૨૯} અનુચિત છતાં પરસ્પર સંબંધ પામેલી વસ્તુઓને જોવાથી જેવું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું દુઃખ શરીરમાં વજ જવી તીખી સોયો મોંકાવાથી પણ થતું નથી.^{૩૦} જ પદાર્થ જ્યાં યોગ્યતાથી રહેવો ઘટતો હોય, તે પદાર્થ ત્યાં જ શોભે અને ત્યાં જ તે નિંદાને પાત્ર થાય નહિ. કમળ તે જળમાં જ શોભે પણ જમીન પર શોભે નહિ. જો કમળ સ્થળમાં જોયે તો તે નિંદાને જ પાત્ર થાય.^{૩૧} અધમ-પામરની રીતભાતવાળો, સર્વદા નીચ કાર્યોમાં રચિ રાખનારો અને હીનજાતિવાળો તુચ્છ દાનવ ક્યાં અને ક્યાં આપની ભક્તિ ! દાનવનું અને આપની ભક્તિનું પરસ્પર ચોક્કડું બેસે જ કેવી રીતે ? હે પ્રભુ ! જમ 'કઠિન તથા તપેલી આરી ધરતીમાં કમલિની જાગી છે' એ વાત અયોગ્ય ઘટનાવાળી હોવાને લીધે, સાંભળનારાઓને સુખ આપતી નથી; તેમ 'દૈત્ય વિષ્ણુનો ભક્ત થયો છે' એ વાત પણ અમને સુખ આપતી નથી.^{૩૨,૩૩}

કમલિની પરુપરભૂગતા સુલ્યવીહ યયા

ન દુરાશ્રયા । દિતિસુતોઽપિ હિ માધવમક્તિમા-
નિતિ કથા ન તયેશ સુલાય નઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'વિષુધવાક્ય' એ નામનો
સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૩૩ મો — ૭

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુભગવાનની સ્તુતિ કરી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ગર્જતમતિસંરબ્ધં સુરલોકમથારિદ્ધા ।

ઉવાચ માધવો વાક્યં શિખિવૃંદમિવોબુદઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પછી હે રામ ! જમ અત્યંત વેગથી ટહુકાર કરતા મથૂરોના સમૂહને, મેં (વર્ષાદ્વારા) પ્રત્યુત્તર આપે, તેમ અત્યંત કોપથી ખૂમો પાડીને પૂછતા દેવતાઓના તે સમૂહને, શ્રીવિષ્ણુએ નીચે પ્રમાણે (સાન્તવનાયુક્ત) પ્રત્યુત્તર આપ્યો.^૧

ભગવાન બોલ્યા:—હે દેવતાઓ ! પ્રહ્લાદ ભક્તિવાળો થયો છે, એ વિષયમાં તમે એક પામે નહિ; કેમકે તે અરિદમન પ્રહ્લાદ મોક્ષને યોગ્ય છે અને તેનો આ છેલ્લો જ જન્મ છે. જમ બળી ગયેલું બીજ ફરી અંકુરરૂપે સ્થિતિ ધારણ કરતું જ નથી, તેમ એ પ્રહ્લાદ હવે પદ ગર્ભાસમાં જવાનો જ નથી.^૨ સદ્ગુણોવાળું પુરુષ સદ્ગુણોથી રહિત થઈ બચ, તો એ અર્થની વાત કહેવાય છે, પણ દુર્ગુણોવાળો પુરુષ સદ્ગુણોવાળો થાય, તો એ વાત ઉત્તમ ગણવમાં આવે છે. હે દેવો ! તમે પોતપોતાનાં વિચિ સ્થાનોમાં બેસો. પ્રહ્લાદમાં જ ગુણવાનપદ થયું છે, તેથી તમને દુઃખ થવાનું નથી.^{૩,૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! જમ જળા

× આ તેત્રીસમા સર્ગમાં ભગવદ્ભક્તિને લઈ પ્રહ્લાદને વિવેક આદિ ગુણોનો ઉદય થયાની જ ભગવાનને પ્રસન્ન થયેલા બેઈ પ્રહ્લાદે તેમની સ્તુત્તી કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

યના કિનારે ઉત્પન્ન થયેલા તમાલનો નીલશુચ્ચ
જળાશયના તરંગોમાં અતર્ધાન થઈ બચે છે, તેમ
વિષ્ણુ ભગવાન, દેવતાઓને આટલાં વચન કહી-
ને ક્ષીરસાગરના તરંગોમાં અતર્ધાન થઈ ગયા.^૬
જમ મંદરાચળે ઉછાળેલા ક્ષીરસમુદ્રમાંથી ઊડીને
જળકણે પાછાં ક્ષીરસાગરમાં બચ, તેમ વિષ્ણુને
પૂછવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગમાંથી સમુદ્રમાં ગયેલા
દેવતાઓ, વિષ્ણુનું પૂજન કરીને પાછા સ્વર્ગમાં
ગયા.^૭ ત્યાર પછી દેવતાઓ પ્રહ્લાદના સ્નેહી-
મિત્રો થઈ ગયા; કમ્બ મોટા પુરુષોનો જના ઉપર
નિશ્વાસ હોય, તેના ઉપર બાળકોનું મન પણ
નિશ્વાસ રાખે એ સ્વાભાવિક જ છે.^૮ અત્યંત
ભક્તિવાળો પ્રહ્લાદ તો એ જ રીતે મનથી, ક્રિયા-
થી તથા વચનથી દેવાધિદેવ શ્રીવિષ્ણુનું પૂજન
કરવામાં જ તત્પર રહેવા લાગ્યો.^૯ પૂજનમાં
તત્પર રહેનારા એ પ્રહ્લાદના વિવેક, સંતોષ,
વૈરાગ્ય અને વૈભવ આદિ સદ્ગુણો કાળે કરીને
વૃદ્ધિ પામ્યા. માણસ જેમ સુકાયેલા ઝાડને બેઠી-
ને રાજ થાય નહિ, તેમ એ પ્રહ્લાદ ભોગોના સમૂ-
હને બેઠીને રાજ થતો નહોતો. જેમ મુગ માણ-
સોની ભીડવાળી ભૂમિઓમાં રચિ રાખે નહિ,
તેમ એ પ્રહ્લાદ સ્ત્રીઓમાં રચિ રાખતો નહોતો.
એ પ્રહ્લાદને લોકચર્યામાં જરા પણ રચિ રહી
નહિ. તેને દેવળ શાસ્ત્રાર્થના કથનમાં જ રચિ
ઉત્પન્ન થઈ. જેમ કમલિની સ્થળમાં રચિ કરે
નહિ, તેમ પ્રહ્લાદ ઉત્સવ આદિના કૌતુકોમાં
રચિ કરતો નહોતો. જેમ વીંધ્યા વિનાતું નિર્મળ
મોતી, બીજાં મોતીઓની સાથે પરાવી શકાય
નહિ, તેમ પ્રહ્લાદનું ચિત્ત ભોગોરૂપી રોગોના
સંબંધમાં લક્ષ પરાવાયું નહોતું.^{૧૦-૧૩} ભોગા-
દિની કલ્પનાઓથી રહિત થયેલું પણ પ્રજાવિ-
ચારપિ વિશ્રાંતિમાં નહિ પહેંચેલું પ્રહ્લાદનું
ચિત્ત, વચમાં રહેવાને ક્ષીણે બધે હીંદોળામાં
હીંચકતું હોય એવી સ્થિતિમાં રહ્યું હતું.^{૧૪}
ક્ષીરસમુદ્રરૂપી મંદિરમાં રહેલા ભગવાન વિષ્ણુ

પોતાની સર્વવ્યાપક અને શુદ્ધ સત્તાત્મક જ્ઞાન-
શક્તિથી પ્રહ્લાદની એ સ્થિતિને બાજુતા હતા.^{૧૫}
પછી ભક્તલોકોને આનંદ આપનારા શ્રીવિષ્ણુ
પાતાળના માર્ગમાંથી પ્રહ્લાદના પૂજન કરવાના
દેવાલયમાં પ્રહ્લાદના આવ્યા પહેલાં જ પધાર્યા.
દૈત્યોના મોટા રાજા પ્રહ્લાદે કમળસમાન નેત્રોવાળા
એ વિષ્ણુ ભગવાનને પધારેલા બાણીને, બમણા
ઉપચારોથી સમૃદ્ધ કરેલી પૂજા વડે પ્રેમપૂર્વક
તેમનું પૂજન કર્યું.^{૧૬, ૧૭} પૂજના ધરમાં પધારીને
પ્રત્યક્ષ રીતે ખિરાજલા એ વિષ્ણુ ભગવાનને બેઠીને
પ્રહ્લાદ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને ભક્તિભરી વાણી
થી નીચે પ્રમાણે તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.^{૧૮}

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:-આપ ત્રૈલોક્યની સ્થિતિ-
ના સુંદર અંકારરૂપ છો, સઘળા દોષોને હરનાર
છો, સ્વયંપ્રકાશ છો, અનાથના નાથ છો, શરણા-
ગતનું અત્યંત રક્ષણ કરનારા છો, સઘળી શક્તિ-
ઓથી સંપન્ન છો, દુઃખોને ટાળનારા છો, અજ-
ન્મા છો, સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેલા છો અને
સર્વ લોકોના ઈશ્વર છો; હું આપને શરણે આવું
હું.^{૧૯} આપ 'કુવલય' નામના કમળ જવા તથા
નીલમણિ જવા સ્યામ છો; શરદઋતુથી નિર્મળ
થયેલા આકાશના ગર્ભ જવા સ્યામ છો, બ્રમ-
રેની, અંધકારની તથા કાળજની કાન્તિ જવા
કાન્તિવાળા છો અને કમળને, ચક્રને તથા ગદાને
ધારણ કરનારા છો. હું આપને શરણે આવું હું.^{૨૦}
આપ નિર્મળ છો, બ્રમરના સમૂહ જવા સ્યામ
તથા સુકોમળ અજોવાળા છો, ધોળી પાંખડી-
ઓવાળા કમળની કળી જવા શંખને ધારણ
કરનારા છો, નાભિકમળમાં વેદરૂપી શુભરવ કર-
નારા બ્રહ્મારૂપી બ્રમરને ધરનારા છો અને ભક્ત
જનોનાં દૃઢકમળોની પાંખડીઓમાં રહેનાર
છો. હું આપને શરણે આવું છું.^{૨૧} આપ શરદ
ઋતુનું આકાશ છો. તે ધોળા નખોના સમૂહરૂપ
તારાઓથી સંયુક્ત છે, મંદ હાસ્યથી શ્વેત
લાગતા મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રના બિંબવાળું છે અને

હૃદયમાં રહેલા કૌસ્તુભમણિનાં કિરણોના સમૂહ-
રૂપી મંદાકિની (આકાશગંગા)વાળું છે. હું
આપને શરણે આવું છું.^{૨૨} સર્ગચેલી સઘળી
ગાઢ સૃષ્ટિ પણ આપનામાં મુક્તપણે જ રહે છે.
આપ કદી પણ જન્મતા નથી અને કદી પણ વૃદ્ધિ
પામતા નથી. આપ સર્વવ્યાપક છો, અનંત
છો અને ઉત્તમ શુણ્યાથી આપ અનાદિ શરીર-
વાળા મુશોભિત છો અને પ્રલયકાળમાં વડના
પાંદડામાં શયન કરનારા બાલમુકુંદ છો, હું આપને
શરણે આવું છું.^{૨૩} નવા પ્રકૃતિલત થયેલા નાભિ-
કમળના પરાગોથી પીળા શરીરવાળા, લક્ષ્મીના
પ્રકાશતા શરીરથી શણગારેલા વક્ષઃસ્થળવાળા,
સાંયકાળ જવા, રાતા કેસરી ચંદનના લેપનવાળા
અને સુવર્ણ જવાં પીળાં વસ્ત્રોથી શોભી રહેલા
આપ પ્રભુને હું શરણે આવું છું.^{૨૪} દેવોરૂપી
કમલિનોંચોને આપ હિમપાત છો, દેવતાઓરૂપી
કમલિનોંચોને આપ સર્વદા હૃદય પામેલા સૂર્ય-
ખિંચરૂપ છો, બ્રહ્માને રહેવાની કમલિનીના તળા-
વરૂપ છો અને હૃદયરૂપી કમલિનીમાં બિરાજનારા
પ્રભુ છો. હું આપને શરણે આવું છું.^{૨૫} આપ
ત્રેલોક્યરૂપી કમલિનીના ઘોળા કમળ જવા પૂર્ણ-
ચંદ્રની જેમ શીતળ છો. આપ અધિકાર સમાન
મોહને મટાડવામાં મોટા દીવા સમાન છો. આપ
નિત્યસ્વયંપ્રકાશ છો, જડતાથી રહિત છો, જીવો-
ના મૂળતત્ત્વરૂપ છો અને જગતની સઘળી પીડા-
ઓને હરનારા પ્રભુ છો. હું આપને શરણે આવું છું.

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:—આમ હે રામ ! દેવોનેા
વિનાશ કરનારા, લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ વક્ષઃસ્થળ-
વાળા અને ‘કુવલય’ નામના કમળની પાંખડીના
જેવી શ્યામતાવાળા તે વિષ્ણુનું પ્રહ્લાદે ઘણા ઘણા
શુણ્યાવાળી વાણીઓથી પૂજન કર્યું. એટલે, જેમ
રાજ્ય થતા મયૂરને મેઘ પ્રત્યુત્તર આપે છે, તેમ
રાજ્ય થતા એ અસુરેશ પ્રહ્લાદને ભગવાન વિષ્ણુ-
એ નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.^{૨૬-૨૭}

इति गुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्याचितोऽसौ हरि-

रसुरचिनाशः श्रीनिपण्णांसदेशः । जलद इव मयूरं
प्रीतिमान्प्रीयमाणं कुवलयदलनीलः प्रत्युवाचा-
सुरेंद्रम् ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘નારાયણાગમન’ એ ના-
મનો સર્ગ ૩૩ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૩૪ મો * ~*~

પ્રહ્લાદે પોતાનું સન્નિધાન દસ્વરૂપ બેયું
॥ શ્રીભગવાનુવાચ ॥

વરં ગુણનિષ્ઠે દૈત્યકુલચૂડામહામણે ।

ગૃહાણામિમતં ભૂયો જન્મદુઃખોપશ્ચાતયે ॥ ૧ ॥

ભગવાન ઓહ્યા:—હે શુણ્યાના ભંડારરૂપ !
હે દૈત્યકુળના મોટા શિરોમણિરૂપ ! તું મારી
પાસેથી બેઠેલું વરદાન માગી લે, એટલે ફરી
જન્મો થવાનું દુઃખ શાંત જ થઈ બચે.^૧

પ્રહ્લાદ ઓહ્યા:—હે સઘળા સંકલ્પોનાં
ફળોને આપનારા ! હે સઘળા લેહિના અંત-
ર્યામી પ્રભુ ! આપના ધારવામાં જે વરદાન સઘળી
દીનતાઓનું નિવારણ કરનારું હોય, તે જ વર-
દાન આપ મને આપો.^૨

ભગવાન ઓહ્યા:—હે નિર્દોષ પ્રહ્લાદ !
બ્રહ્મા સાક્ષાત્કારરૂપ વિશ્રાંતિ મળવા સુધીનો
વિચાર કરવાથી જ, અનુચીની અત્યંત નિવૃત્તિ
થાય છે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે
તેવો વિચાર તને પ્રાપ્ત થાઓ.^૩

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:—હે રામ ! જેમ સમુદ્રનો
તરંગ ધુધવાટ કરીને પાછો અંદર સમાઈ બચ
છે, તેમ વિષ્ણુ ભગવાન પ્રહ્લાદને એટલાં વચ-
ન કહીને પાછા અતર્ધાન થઈ ગયા. આમ
વિષ્ણુદેવ અતર્ધાન થઈ ગયા પછી, પ્રહ્લાદે

* આ ત્રોતીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે વિષ્ણુના વર-
દાનથી સદ્વિચારને પ્રાપ્ત થઈ, અનાભવર્ગનો નિરાસ
કરીને પોતાનું સન્નિધાન દસ્વરૂપ બેયું, એ કથા કહે-
વામાં આવશે.

પૂજનાં મણિઓથી તથા રત્નોથી શણગારેલી છેલ્લી પુષ્પાંજલિ આપી.^૫ પછી પ્રેમથી ઉત્તમ આસન પર પદ્માસન વાળીને પ્રહ્લાદે સ્તોત્રનો પાઠ કરવાના સમયમાં, ચિત્તથી આ પ્રમાણે ચિંતવન કયું:^૬ 'સંસારનું' નિવારણ કરનારા વિષ્ણુભગવાને મને કહ્યું કે, 'તું વિચારવાળો જ થા.' એટલા માટે હવે હું મનમાં આત્માનો વિચાર કરું.^૭ હું જ આ સંસારરૂપી આડંબરમાં બોલું છું, ચાલું છું, બોલો રહું છું અને પ્રયત્નથી વિષયોનો ઉપભોગ કરું છું, તે હું પોતે કાણ છું? આ જગત જ વૃક્ષોથી, વૃણોથી તથા પર્વતોથી યુક્ત છે, તે તો હું નથી. જે જગતરૂપ વસ્તુ અત્યંત બાહ્ય છે, તે રૂપ તો હું કેમ જ હોઉં? આ દેહ તો ખોટો જ ઉદય પામેલો છે, બોલવાને પણ સમર્થ નથી, પ્રાણવાયુની પ્રેરણાથી જ થોડાક કાળ સુધી આલતારો છે, અદ્યપકાળમાં જ પાછો નષ્ટ થનાર છે અને જડ છે. હું તે પણ નથી.^૮ શબ્દ કે જે કાનની જડ-તાવાળી પૂતળીથી જ આ બોલો છે, નીચો છે, પદરૂપ છે અને વાક્યરૂપ છે' ઇત્યાદિ લેહો પાડીને કદપી લેવામાં આવે છે, ક્ષણમાત્રમાં ક્ષય પામનાર છે, ક્ષય પામનાર હોવાને લીધે શૂન્ય આકારવાળો છે, આકાશથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી.^૯ સ્પર્શ કે જે ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થનારી ત્વચાથી જ પમાય છે, સમય પર નથી પણ પમાતો અને ચૈતન્યની સિદ્ધિથી જ સિદ્ધ થાય એવો છે તથા જડ છે, તે પણ હું નથી.^{૧૦} રસ જે ચપળ સત્તાવાળી અનિ-ત્ય જીલ્લો જ સંબંધ ધરાવનારો છે, તુચ્છ છે, જીલ્લો અણીથી તે કંઠ સુધી જ સ્વાદમાં આવે એવો છે, અન્નાદિક પદાર્થોમાં રહેલો છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી.^{૧૧} રૂપ કે જે ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થઈ જનારાં દ્રવ્ય અને ચક્ષુને જ અધીન છે, ક્ષય પામનાર છે, કેવળ દ્રશ્યના જ ઉપભોગને માટે હોવાથી ગોણું છે અને જડ છે, તે પણ

હું નથી.^{૧૨} ગંધ કે જે પ્રકાશ વિનાની તથા ક્ષય પામનારી નાસિકાથી જ કદપાય છે, ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થનાર છે, ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર પામનાર છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી.^{૧૩} એવી જ રીતે કર્મેન્દ્રિયોનાં કર્મો, અહંકાર, મન, બુદ્ધિ કે ચિત્ત એમની ત્રિપુટીઓમાંનો પણ હું નથી; કારણ કે એ સઘળી ત્રિપુટીઓ જડ છે. હું તો મમતા વિનાનો, ચિંતન વિનાનો, શાંત પાત્ર ઇન્દ્રિયોના વિભ્રમોથી રહિત અને જન્મ કાર્થી પણ સંકલ્પ નથી એવો શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છું.^{૧૪} હું તો દરયોથી રહિત કેવળ ચૈતન્ય જ છું, સર્વ દરયોને પ્રકાશ આપનાર છું, બહાર તથા અંદર વ્યાપક છું, અશોયી રહિત છું, નિર્મળ છું અને સત્તાસાત્ત જ છું. ધકાથી માંડીને સૂર્યપર્યંત આ સઘળા પદાર્થો ઉત્તમ તેજવાળા આ ચૈતન્યરૂપ દીવાથી જ પ્રકાશિત થાય છે. હા! હવે આ સાચું અને સંપૂર્ણ સ્મરણ મને પ્રાપ્ત થયું. સર્વવ્યાપક, નિર્વિકલ્પક, ચૈતન્યરૂપ અને સર્વને સ્ફુરણ આપનારો આ હું આત્મા છું.^{૧૫-૧૬} જન્મ અંદર રહેલા પ્રકાશરૂપ તેજથી, અંગારાઓના કણોની પંક્તિઓ સ્ફુરે છે, તેમ આ સંસારમાં આ ચૈતન્યથી જ વિચિત્ર પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્ફુરે છે.^{૧૭} જન્મ વ્યક્ત થયેલા સૂર્યના તાપથી ઝંઝવાનાં પાણી સ્ફુરે છે, તેમ સર્વવ્યાપક આ ચૈતન્યથી જ વિચિત્ર પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની પંક્તિઓ સ્ફુરે છે.^{૧૮} જન્મ વસ્ત્રોનું શ્વેત આદિ રૂપો હોવાનું દીવાથી સિદ્ધ થાય છે; તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થોનું પદાર્થપણું આ ચૈતન્યથી જ સિદ્ધ થાય છે.^{૧૯} જન્મ અરીસો સઘળી વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોનું સ્થળ છે, તેમ આ આત્મા જ સઘળા પ્રાણીઓના દેહ-ઇન્દ્રિય આદિ અનુભવોનું સ્થળ છે.^{૨૦} આ એક નિર્વિકલ્પક ચૈતન્યરૂપી દીવાના અનુગ્રહથી જ સૂર્ય ઉજ્જ્વળ છે, ચંદ્ર શીતળ છે, પર્વત ધનરૂપ છે અને જળ દ્રવરૂપ છે.^{૨૧} આકાશમાથી વાયુ

થયો, વાયુમાંથી તેજ થયું, તેજમાંથી જળ થયું અને જળમાંથી પૃથ્વી થઈ. ઇત્યાદિ ક્રમથી અતુલવર્મા અવિદ્યા સધળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંબંધી વ્યવસ્થાનું મુખ્ય કારણ એ વ્યાપક ચૈતન્ય જ છે. ચૈતન્યનું કારણ બીજું કોઈ પણ નથી.^{૨૫} જમ પૃથ્વી આદિનું તત્ત્વપણું, સૂર્યના તાપથી જ ઉદય પામે છે, તેમ ક્રમથી અતુલવર્મા આવતા સધળા પદાર્થોનું પદાર્થપણું આ આત્માથી જ ઉદય પામે છે.^{૨૬} જમ હિમથી જ શીતળપણું ઉત્પન્ન થયું છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર અને અવિદ્યાથી સધળાં કારણોનાં કારણરૂપ આ આત્માથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.^{૨૭} બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને રુદ્ર આદિ, આ જગતની સ્થિતિનાં કારણોરૂપ છે, પણ તેમનું પણ આદિકારણ આ ચૈતન્ય જ છે. ચૈતન્યનું કારણ બીજું કોઈ નથી. આ હું સાક્ષીથી પ્રકાશતાં દ્રશ્ય અને દશ્ય ઇત્યાદિ નામોથી રહિત છું; અને નિત્ય સ્વયં-પ્રકાશ છું. હું તેને જ પ્રણામ કરું છું.^{૨૮, ૨૯} આત્માથી જુદી સત્તા વિનાના આ સધળા પદાર્થો એ સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત નિર્વિકલ્પક ચિદાત્મામાં જ ઉત્પન્ન થયા છે, રહે છે અને પાછા લીન થાય છે.^{૩૦} આ ચૈતન્યરૂપ જ અંતરાત્મા છે, તે જ વસ્તુનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે વસ્તુ જ સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. એ વસ્તુ સૂક્ષ્મરૂપથી કારણમાં રહેલી હોય, તો પણ આત્માના સંકલ્પ વિના પ્રકટ થાય નહિ.^{૩૧} ચૈતન્ય જ વસ્તુને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપીને સંકલ્પથી પ્રકટ કરે છે, તે જ વસ્તુ વ્યવહારના વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ચૈતન્ય જ વસ્તુને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપીને સંકલ્પથી પ્રકટ કરતું નથી, તે વસ્તુ કદાચ હોય તો પણ નષ્ટ જ છે.^{૩૨} આ ઘટપટ આદિ આકારોવાળી જગત સંબંધી અનેક પદાર્થોની પંક્તિઓ આ ચિદાકાશરૂપી મોટા અરીસામાં સંલપથી જ જોવામાં આવે છે.^{૩૩} સંકલ્પ વૃદ્ધિ પામે, તો એ વસ્તુઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને

સંકલ્પ ક્ષય પામે, તો એ વસ્તુઓ ક્ષય પામે છે. જમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અનિર્વચનીય છે, તેમ આત્મામાં રહેલું આ કાર્ય-કારણરૂપ જગત પણ અનિર્વચનીય છે.^{૩૪} આ ચૈતન્ય જો કે સધળાં પ્રાણીઓને અદશ્ય છે, તો પણ જમનું ચિત્ત ગભિત થયેલું હોય છે, તેમને તે દશ્ય છે. મહાત્મા પુરુષો જ આ અતિ નિર્મળ પરમ ચિદાકાશને જુએ છે.^{૩૫} વ્યવહારોરૂપી ભ્રમરોવાળી અનેક દશ્યોરૂપી આ સુંદર મંજરી, આ આત્મારૂપી વૃક્ષમાંથી ઉદય પામે છે.^{૩૬} જમ વિચિત્ર પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા જળાંચોવાળી વનોની પંક્તિ પર્વતમાંથી ઉદય પામે છે, તેમ આ સંસારરૂપી ચપળ રચના આ ચૈતન્યમાંથી જ ઉદય પામે છે.^{૩૭} બ્રહ્માંડમાં રહેનારા બ્રહ્માથી માંડીને, તે તુલ્યપર્યંતના પદાર્થોમાં જ સત્તા અને સ્ફુરણ છે, તે આત્માનાં જ છે; માટે સર્વમાં આ એક જ ચિદાત્મા પ્રકાશે છે.^{૩૮} આ હું એક જ છું, સર્વમાં વ્યાપક છું અને સધળાં સ્થાવર-જંગમોની અંદર અતુલવરૂપે રહ્યો છું.^{૩૯} હું જ ચૈતન્ય જ છું, તેનાં જ આ સંખ્યા આદિથી રહિત એવાં 'સ્થાવર-જંગમ' નામનાં ઘણાં ઘણાં શરીરો છે.^{૪૦} મારાથી અન્ય કોઈ અતુલવ ઘટતો નથી, એથી આ હું એક જ સ્વયંપ્રકાશ અતુલવરૂપ છું. દ્રશ્ય, દર્શન અને દશ્ય આદિ સધળી ત્રિપુટીઓ મારાથી જ પ્રકાશે છે. માટે સર્વના હસ્તોથી હું હજારો હસ્તોવાળો છું અને સર્વનાં નેત્રોથી હું હજારો નેત્રોવાળો છું. સર્વના હસ્તો એ જ મારા હસ્તો છે અને સર્વનાં નેત્રો એ જ મારાં નેત્રો છે.^{૪૧} આ હું જ આકાશમાં સુંદર સૂર્યરૂપે વિહાર કરું છું અને હું જ આકાશમાં વાયુરૂપે વિહાર કરું છું.^{૪૨} સર્વ અવયવોમાં શ્યામતાવાળા, શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને સંપૂર્ણતાવાળાં સધળાં સૌભાગ્યની પરાકાષ્ટારૂપ આ વિષ્ણુસ્વરૂપે હું જ જગતમાં વ્યવહાર કરું છું.^{૪૩} કમળરૂપી આસન પર બેસનારા,

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેનારા અને પરમ આ-
નંદને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મારૂપે હું જ એ વિષ્ણુની
નાભિમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું.^{૪૪} હું જ ત્રિનેત્ર-
મૂર્તિથી ગૌરીના સુખકમળનું ચુંબન કરતો બ્રમર
છું. જમ કાચળો પોતાનાં અંગોને સમેટી લે
છે, તેમ હું જ સૃષ્ટિના અંત સમયે આ જગ-
તને સમેટી લઉં છું.^{૪૫} જમ તપસ્વી પૂર્વના
ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા મઠને પાળે છે, તેમ હું જ
મન્વંતરના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા આ ત્રૈલોક્યના
સઘળા રાજ્યને ઇન્દ્રરૂપે પાળું છું.^{૪૬} સઘળા
દેહોને ધારણ કરનારો હોવાને લીધે, સ્ત્રી પણ
હું છું, પુરુષ પણ હું છું અને વૃદ્ધ પણ હું છું. હું જ
સર્વસ્વરૂપે થયેલો છું.^{૪૭} જમ, હવે પોતાની
ભૂમિમાંથી લતાને પ્રકટ કરે છે, તેમ રસરૂપે
રહેલો હું જ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યરૂપી
ભૂમિમાંથી ખડ, લતાઓ અને જળાંને પ્રકટ કરું
છું.^{૪૮} જમ બાળક પોતાની રમતને માટે કાઢ-
વતું રમકડું બનાવે છે, તેમ મેં મારી લીલાને
માટે આ જગતના આડંબરરૂપી રમકડું બના-
વ્યું છે.^{૪૯} આ સર્વ દશ્યોમાં હું જ વ્યાપક છું.
મને પ્રાપ્ત થઈને દશ્યોની સત્તા અદશ્ય થઈ
જાય છે. મેં પોતાના તત્ત્વને સમજીને છોડી
દીધેલું આ જગત, વ્યવહારમાં રહે છે તો પણ
કાંઈ જ નથી.^{૫૦} હું રૂપી મોટા ચૈતન્યમય અરી-
સામાં જ જ પ્રતિબિંબિત થયું છે, તે સઘળું મારા-
થી જુદું છે જ નહિ. કાંઈ પણ મારાથી જુદું
હોવાનો સંભવ જ નથી.^{૫૧} હું જ પ્રુષ્પોમાં
સુગંધરૂપ છું અને પ્રુષ્પોમાં તથા પાંદડાંઓમાં
કાન્તિરૂપ હું જ છું. કાન્તિમાં જ રૂપ છે તે હું છું
અને રૂપમાં પણ જ અનુભવ છે તે હું જ છું.^{૫૨}
આ સ્થાવર-જંગમ જગતરૂપ જ કાંઈ દશ્ય છે, તે
સઘળાના અધિષ્ઠાનરૂપ અને સઘળા સંકલ્પોથી
રહિત પરમચૈતન્યતત્ત્વ હું જ છું.^{૫૩} જ પહેલી
રસશક્તિ છે, તે જ જળના સમૂહરૂપ થાય છે.
પછી જળના સમૂહરૂપ થયેલી એ જ શક્તિ

વૃક્ષોમાં શાખાઓ આદિની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે
તથા ભીંતોમાં ખડ આદિની ઉત્પત્તિના કારણ-
રૂપે ફેલાયેલી છે. તે જ પ્રમાણે હું સઘળા પદા-
ર્થોમાં, તે તે કાર્યોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે
ફેલાયેલો છું.^{૫૪} હું સર્વ પદાર્થોની અંદર
ઉત્કૃષ્ટ સત્તારૂપે રહેલો છું અને પોતાના સંક-
લ્પથી શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને જુદા જુદા
જીવોરૂપે દેખાવ આપું છું.^{૫૫} જમ દૂધની અંદર
ધી રહેલું છે અને જળની અંદર રસ રહેલો છે,
તેમ સઘળા પદાર્થોની અંદર હું જ સત્તારૂપે અને
સ્ફુરણરૂપે રહેલો છું.^{૫૬} જમ ખડ, કાષ્ઠ તથા
ઢેકાં આદિ સઘળું પૃથ્વીમાં રહેલું છે, તેમ ભૂત,
ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનું આ જડ જગત
મારા સ્વરૂપમાં જ એક ભાગમાં રહેલું છે.^{૫૭}
સઘળી દિશાઓના અવકાશોમાં જરપૂર રહેલો,
જરા પણ સંકોચરૂપી વિભ્રમથી રહિત, સર્વમાં
રહેલો અને સર્વનો કર્તા હું જ વ્યહિરૂપે તથા
સમહિરૂપે રહેલો છું.^{૫૮} અહો! શસ્ત્રોથી દેવોનો
નાશ કર્યો વિના જ અને ઇન્દ્રને બાંધી લીધા
વિના જ, આ જગતનું અપૂર્વ અને વિસ્તીર્ણ
રાજ્ય વગરમાજ્યે મને મળી ચૂક્યું.^{૫૯} અહો!
હું અત્યંત નિશાળ સ્વરૂપવાળો છું. જમ કલ્પના
અંતે પવને ચલાયમાન કરેલો પ્રલયસાગર પોતા-
નામાં સમાય નહિ, તેમ હું પણ પોતાથી પોતા-
માં સમાતો નથી.^{૬૦} જમ ક્ષીરસાગરમાં ડ્રનારો
અલ્પ ગતિવાળો સર્પ, ક્ષીરસાગરના અંતને પામે
નહિ, તેમ સ્વસ્થ અને અંદર પોતાની મેળે જ
નિરતિશય આનંદરૂપે અનુભવમાં આવેલા ભાગ
સ્વરૂપમાં રહેલો હું, મારા સ્વરૂપના અંતને
પામતો નથી.^{૬૧} આ મારા સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલી
બ્રહ્માંડરૂપી શુદ્ધ તો ખડ જ નાની અને સાંક-
ડી છે, કારણ કે જમ હાથી બીલામાં સમાય
નહિ, તેમ મારું વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપ આ બ્રહ્માંડમાં
સમાતું નથી.^{૬૨} મારું રૂપ બ્રહ્મલોકથી પેલી પાર
અને બ્રહ્મલોકની પણ ઉપર રહેલાં સઘળાં

ની પણ પેલી પાર આગળ વધતું જાય છે, તે હજુ-
સુધી પાછું વળતું નથી. (વાસ્તવિક વિસ્તારની-
જ આ આગળ વધતા જવારૂં પે કલ્પના છે એમ
સમજવું)^{૧૩} આટલા કાળ સુધી, 'આ દેહાદિ
હું છું' એવી ખોટી કલ્પના મને ક્યાંથી થઈ
હતી! હું કે જ છેડા વિનાના આકારવાળો
છું; તેનું એ કલ્પનાથી તો સ્વરૂપપણું થઈ ગયું
હતું ^{૧૪} 'આ તું છે' અને 'આ હું છું'
એ તો ખોટી ભ્રાંતિ જ છે. દેહ ઢાણ છે; અદેહ
ઢાણ છે; મૂવો ઢાણ છે; અને જીવતો પણ
ઢાણ છે; કશું નથી. એ દેહ તથા પ્રાણ સિદ્ધ
થાય, તો જ એ સઘળું સંભવિત છે; પણ દેહ
તથા પ્રાણ પોતે મુદ્દલ સિદ્ધ જ થતા નથી.^{૧૫}
ખિચારા મારા બાપ-દાદાઓ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા જ
હતા; કે જ્યો આ બ્રહ્મવિદ્યાપી ચક્રવર્તી પ-
ણાને તજીને સંસારની ભૂમિકાઓમાં જ રમ્યા
હતા.^{૧૬} બ્રહ્મપણાથી ઉન્નતિ પામેલો અને ભર-
પૂરપણાવાળો આ મોટો વિચાર ક્યાં અને ભયં-
કર આશાઓને લીધે સર્વો જવા ભયંકર રાજ્ય-
ના વૈભવો ક્યાં!^{૧૭} અતંત આનંદનો ઉપલોગ
આપનારો અને પરમ ઉપશમથી શોભનારો આ
શુદ્ધ ચૈતન્યમય વિચાર સઘળા વિચારોથી ઉત્કૃ-
ષ્ટ છે.^{૧૮} હું સઘળા પદાર્થોની અંદર સત્તારૂપે
રહેલો છું; દરથોથી રહિત ચૈતન્યરૂપ છું અને
સઘળા જીવોના સ્વરૂપભૂત છું; મોટે હું મને જ
વારવાર પ્રણામ કરું છું.^{૧૯} જમ બાધેલા અન-
ને પચાવી દેવામાં આવે, તેમ જણે સંસારને
પચાવી દીધો છે, એવો હું જન્મરહિત થયો છું;
સઘળા અનર્થોની નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયો છું; જ
પામવાતું છે તેને પામી ચૂક્યો છું, જીવનને
સંકળ કરી ચૂક્યો છું, મહાત્મા થયો છું અને
સર્વથી ઉત્તમ થયો છું.^{૨૦} આ યોધાપી
અવિચળ અને ઉત્તમ સામ્રાજ્યને (સર્વ બ્રહ્માં-
ડોના અધિપતિપણાને) તજીને હું હવે રમ-
ણીયતા વિનાની અને મહાદ્વંધાપી રાજ્યની

વિભૂતિઓમાં રમીશ નહિ. મારો પિતા કે જ
પોતાના આત્માને નહિ સમજેલો હોવાને લીધે
લાકડાં, જળ કે પથ્થરના બનાવેલા કિલ્લાઓ-
નો આશ્રય લઈને પૃથ્વીતળમાં સ્વામીપણાના
અભિમાનથી રાજાયા કરતો હતો અને તેથી જ
એક નીચ દાનવરૂપ તુચ્છ ઘીડા જેવો જ રહ્યો
હતો, તેને ધિક્કાર છે!^{૨૧, ૨૨} મારા પિતાએ મોટી
ભૂલ કરીને જીવતાં સુધી અવિદ્યામય શરીરને
અવિદ્યામય પદાર્થોથી જ તૃપ્ત કર્યા ક્યું; એ
તે શું ક્યું? ^{૨૩} મારો પિતા હિરણ્યકશિપુ
કેટલાંએક વર્ષો સુધી આ ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીરૂપી
નાની ઝૂંપડીને ભોગવીને, એવું ક્યું ચોગ્ય ક્ષણ
પામ્યો, કે જથી સઘળા અનર્થોની નિવૃત્તિ થાય!
મારા પિતાએ આ આનંદનો સ્વાદ નહિ લેતાં,
જગતનાં સંકટો રાજ્યોનો સ્વાદ લીધો, તો
પણ કરો સ્વાદ લીધો નથી.^{૨૪, ૨૫} જ પુરુષ આ
બ્રહ્મવિદ્યાપી પરમ અમૃતને પ્રાપ્ત થઈને અંદર
ભરપૂર થયો હોય, તે પુરુષ સંસાર સંબંધી કોઈ
પણ સુખને પામ્યો ન હોય તો પણ, સંપૂર્ણ
અખંડિત સુખને પામ્યો છે.^{૨૬} જ પુરુષ આ
ઉત્તમ પદનો ત્યાગ કરીને, સંસાર સંબંધી અદ્વ-
પ-સુખમાં રુચિ કરે, તે મૂર્ખ કહેવાય, પંડિત કહે-
વાય નહિ. જાંટ જ દ્રાક્ષના મુંદર વેલાને તજીને
કાંટાઓમાં આસક્ત થાય; બીજો કોઈ આસક્ત
થાય નહિ.^{૨૭} આ સર્વોત્તમ વિચાર તજીને, ક્ષુદ્ર
રાજ્યમાં તે ઢાણ રમે? કયો સમજી પુરુષ શેરડી-
ના રસને છોડીને કડવા લીમડાનો રસ પીએ!
મારા સઘળા બાપ-દાદાઓ મૂર્ખ જ હતા; કાર-
ણ કે તેઓ આ વિચારને તજીને રાજ્યના સંકટ-
માં જ રમ્યા હતા.^{૨૮, ૨૯} આ જ્ઞાન સંબંધી શીત-
ળ વિચારો ક્યાં અને દેહાદિક ભોગ્ય પદાર્થોમાં
અહંતા-મમતાઓ ક્યાં! પ્રકૃતિલત નંદનવનના
પ્રદેશો ક્યાં અને સૂર્યનાં કિરણોથી બળેલા નિર્જ-
ળ દેશના પ્રદેશો ક્યાં! જથી રાજ્યની ઇચ્છા પણ
કોઈ રહે નહિ એવું સઘળું સંપૂર્ણ સુખ આ

ચૈતન્યમાં છે, તો એ ચૈતન્યતત્ત્વનો અનુભવ શા માટે કરવો નહિ ! ચૈતન્ય જ, કે જે સર્વમાં રહે-
લું છે, સ્વસ્થ છે, સમ છે, નિર્વિકાર છે અને
સર્વરૂપ છે; તેથી જ સર્વકાળમાં સઘળી રીતનું
સંપૂર્ણ સુખ સારી પેઠે મળે છે; કારણ કે સ્વસ્થ,
સમ અને નિર્વિકાર એવું એ પરમ ચૈતન્ય જ
પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ સૂર્યના પ્રકાશની શક્તિ-
ને, ચંદ્રની અમૃતમય શક્તિને, બ્રહ્માની મહતા-
શક્તિને, ઇન્દ્રની ત્રેલોક્યની સત્તાશક્તિને,^{૮૦, ૮૩}
સદાશિવની આનંદપૂર્ણ શક્તિને, વિષ્ણુની ઉત્કૃ-
ષ્ટ શક્તિને, મનની શીઘ્ર ગતિવાળી શક્તિને, વાયુ-
ની બળવાન શક્તિને,^{૮૪} અગ્નિની દાહક શક્તિને,
જળની વૃક્ષ કરનારી શક્તિને, યુનિઓની ખોટા
તપની સિદ્ધિશક્તિને, બુદ્ધસ્પતિની વિદ્યાશક્તિ-
ને,^{૮૫} દેવોની આકાશગતિની શક્તિને, પર્વતોની
સ્થિર શક્તિને, સમુદ્રની ગંભીર શક્તિને, મેરુની
અત્યંત ઊંચાપણારૂપી શક્તિને,^{૮૬} ખીલોની
શાંતિપૂર્વક દયાળુ શક્તિને, મદિરાના મદથી ચપ-
ળતા કરનારી શક્તિને, વસંતઋતુની પુષ્પમય
શક્તિને, વર્ષાઋતુની વાદળાંના ગડગડાટવાળી
શક્તિને,^{૮૭} યક્ષોની માયાવી શક્તિને, આકાશની
નિર્લેપ શક્તિને, હિમની શીતળ શક્તિને અને
ઉનાળાની તપ શક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર છે.
એવી જ રીતે, ખીજ પણ ઘણી ઘણી દેશ, કાળ-
તથા ક્રિયાઓને લગતી અને અનેક આકારો-
વાળા પદાર્થોથી ઊઠતી, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્ત-
માન શક્તિઓ એ ચૈતન્યથી જ છે.^{૮૮-૯૦} જમ
સૂર્યની પ્રભા વાંકાચૂકા પદાર્થોમાં પડીને વાંકી-
ચૂકી દેખાતાં છતાં પણ, વાસ્તવિક રીતે વાંકા-
ચૂકાપણા વિનાની જ છે અને એકરૂપ જ છે, તેમ
ચૈતન્ય સઘળી શક્તિઓરૂપે ગોઠવાઇને ભેદવાળું
દેખાતાં છતાં પણ, ભેદથી રહિત છે અને એક-
રૂપ જ છે.^{૯૧} જમ સઘળી દિશાઓમાં રહેનારા
તે તે કાળ સંબંધી ઘણા ઘણા પદાર્થોનો પ્રકાશ
સૂર્યની પ્રભાથી જ થયો હતો, થાય છે અને

થશે, તેમ સંસારમાં રહેલી તે તે કાળ સંબંધી
દરેકની સઘળી દશાઓનો દેખાવ, એ નિર્મળ
અને વ્યાપક ચૈતન્યથી જ થયો હતો, થાય છે
અને થશે.^{૯૨, ૯૩} ત્રણે કાળના પદાર્થોની સેકડો
કલ્પનાઓને કરનાર છતાં પણ જમાં કાળનો
કોઈ પ્રકારનો ભેદ લાગુ પડતો નથી, એવું અને
સંકલ્પોને લીધે અનંત બ્રહ્મોદારૂપે ફેલાયેલું એ
વ્યાપક શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિપૂર્ણ જ છે.^{૯૪} ત્રણે ય
કાળમાં અનંત દરેકોના અનુભવરૂપે જણાતા એ
ચૈતન્યમાંથી ત્રણે કાળનાં કદિપત દરેકોને દૂર
કરી નાખતાં અખંડ અનુભવ જ અવશેષ રહે
છે, કે જે સમતા કહેવાય છે અને પૂર્ણતા પણ
કહેવાય છે. ચીઠા રસનો અને કડવા રસનો એક
કાળમાં અનુભવ કરવામાં આવતાં, 'મીઠા રસ-
નો પણ અનુભવ થયો અને કડવા રસનો પણ
અનુભવ થયો' એમ કહેવાય છે, તો હવે એમાં
થી અનુભવની ઉપાધિઓરૂપે એ બન્ને રસનો
ત્યાગ કરતાં, એકલો અનુભવ જ અવશેષ રહે
છે, કે જે અનુભવ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને બન્ને
રસને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. જમ ઉપર કહ્યા
પ્રમાણે, મધના મીઠા રસને અને લીમડાના કડવા
રસને અનુભવરૂપ ચૈતન્ય સરખી રીતે જ લાગુ
પડ્યું, તેમ સઘળા પદાર્થોને પણ એ અનુભવ-
રૂપ ચૈતન્ય સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે; કેમકે
તે તે ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતાં એકલો અનુભવ
જ અવશેષ રહે છે. ચૈતન્ય કે જે સૂક્ષ્મ છે,
સર્વ પદાર્થોમાં ગંથાયેલું છે, સતારૂપ છે અને
મુખ્ય અદ્વૈતરૂપ છે, તે એ પદાર્થોને પરસ્પરથી
બુદ્ધ પાડનારા ભેદોના સંકલ્પોને તણ દહાડે
એક જ કાળમાં સઘળા પદાર્થોને બુદ્ધે, તો એક-
ખીલની સાથે સંબંધ ધરાવનારા પદાર્થો વિચિત્ર
છતાં પણ એકરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે. હવે
ભેદોના સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય હું કહું
હું, તે સાંભળો. 'કોઈ પણ દરૂપ છે જ નહિ'
એમ દશ્યમાત્રના અભાવનો આશ્રય કરવાથી

ચિત્ત તુરત જ શોક તથા મોહ આદિ પરિણામે-
 ને તજ દે છે અને એવી રીતે દરશ્યમાત્રને મિથ્યા
 સમજીને સર્વતા અધિષ્ઠાનરૂપ, સચ્ચિદાનંદ
 આત્માને એવાથી ચિત્ત, રાગ આદિ દોષોને પણ
 તજ દે છે. આ રીતે રાગ આદિ છૂટી જવાથી
 ભેદાના સંકલ્પોનો ત્યાગ થાય છે. ^{૧૦૧} ચૈતન્ય
 એ વર્તમાન દરશ્યોની ઉપેક્ષા કરે અને ભૂત તથા
 ભવિષ્ય, દરશ્યોની વાસનાઓરૂપ બંધનોથી રહિત
 થાય, એટલે ત્રણ કાળ ઉપર ધ્યાન આપે નહિ,
 તો તે ચૈતન્યની સમતા જ અવશેષ રહે છે. ^{૧૦૦}
 ચૈતન્ય એ એ પોતાની સત્ય સમતારૂપી સ્થિતિ-
 માં રહે તો વાણીથી ન સમજવાને લીધે બહુ
 સર્વદા અસત્ હોય એવું થઈ જાય છે અને
 બહુ શૂન્યપણને પામ્યું હોય એવું થઈને રહે
 છે. ^{૧૦૧} એ જ ચૈતન્ય આત્મા કહેવાય છે તથા
 બ્રહ્મ પણ કહેવાય છે. અપવાદદૃષ્ટિથી જોતાં, એ
 ચૈતન્ય કોઈ રૂપ નથી અને આરોપદૃષ્ટિથી
 જોતાં, એ ચૈતન્ય સર્વરૂપ પણ છે. સઘળાં દરશ્યો-
 નો અત્યંત બાધ થઈ જતાં, અખંડરૂપે અવશેષ
 રહેનાર એ જ પરમ ચૈતન્ય છે, તે જ 'મોક્ષ'
 એ તામથી કહેવામાં આવે છે. ^{૧૦૨} જમ પડળ-
 વાણું નેત્ર મંદ પ્રકાશવાણું હોવાને લીધે, કોઈ
 પદાર્થના સ્વરૂપને ખરાબર જોઈ શકતું નથી, તેમ
 એ આત્મા એ સંકલ્પોથી યુક્ત હોય, તો મંદ
 પ્રકાશવાળો થવાને લીધે, આ જગતના પોતાથી
 અલિપ્તપણને જોઈ શકતો નથી. ^{૧૦૩} જ આત્મા
 પોતામાં સારા અને નરસા સંકલ્પોરૂપી મેલો-
 વાળો હોય, તે આત્મા જમ પાશથી બંધાયેલો
 પક્ષી આકાશમાં ચઢી શકતો નથી, તેમ બ્રહ્મ-
 વિદ્યામાં ચઢી શકતો નથી. ^{૧૦૪} આ જ લોકો
 છે, તેઓ જમ આંધળાં પક્ષીઓ બળોમાં પડે છે,
 તેમ સંકલ્પોની ભાંજગડને લીધે જ મોહરૂપી
 બળોમાં પડેલા છે. ^{૧૦૫} મારા બાપદાદાઓ સંક-
 લ્પોરૂપી બળોમાં વીંટાઈને વિષયોરૂપી ખાડા-
 ઝામાં જ પડ્યા હતા, તેથી તેઓએ આ ઉપ-

દ્રવો વિનાનો માર્ગ એવો જ નહોતો. ^{૧૦૬} જમ
 ઠેઠલાક દિવસો સુધી દેખવામાં આવેલાં મચ્છરો
 ખાડાઓમાં જ નાશ પામે છે, તેમ ઠેઠલાક
 દિવસો સુધી લોકોના એવામાં આવેલા એ મારા
 બિચારા બાપ-દાદાઓ પૃથ્વી ઉપર જ નહ થઈ
 ગયા છે. ભોગોરૂપી દુઃખોને જ મારાગનારો એ દુર્ણ-
 દ્વિવાળો લોકો એ આ તત્ત્વને સમજ્યા હોત તો
 જન્મ-મરણોરૂપી જાંડી ખાડીઓમાં પડત નહિ.
 સર્વ લોકો રાગ-દ્રેષથી ઊઠેલા સુખ-દુઃખાદિના
 બ્રમથી, ધરતીનાં દરોમાં રહેનારા છીડાઓ જેવા
 થઈ ગયા છે. ^{૧૦૭-૧૦૮} જ પુરુષના 'આ સારું છે
 અને આ ખરાબ છે' એવા આકારોવાળા સંક-
 લ્પોરૂપી ઝાંઝવાનાં જળ, સત્ય જ્ઞાનરૂપી વરસાદ-
 થી શાંત થઈ ગયાં હોય, તે પુરુષનું જ જીવનું
 સંકળ છે. 'આ શુદ્ધ અને અખંડ નિર્મળ સ્વર-
 પવાળા ચૈતન્યમાં સંકલ્પો સંભવે જ કેમ!
 નિર્મળ આંદનીમાં જરા પણ ગરમ પ્રકાશ સંભવે-
 જ કેવી જ રીતે? મુદ્દલ સંભવે જ નહિ; મારે 'છે
 જ નહિ' એવી રીતેનો સત્ય બોધ પ્રાપ્ત થવાથી
 સંકલ્પો શાંત થઈ જાય છે. ^{૧૧૦, ૧૧૧} હુંરૂપ આત્મા
 કે જ અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેને હું પ્રણામ કરું
 છું. જગતને પ્રકાશ આપવામાં મણિની ઉપમા
 ધરાવનારા હે દેવ આત્મા! અહો! તમે ઘણું કાળે
 બહુવામાં આવ્યા છો. ^{૧૧૨} હે આત્મા! તમે ઘણું
 સમયે જણાયા છો, મળ્યા છો, ઉદય પામ્યા છો
 અને. વિકલ્પોમાંથી દૂર કાઢવામાં આવ્યા છો. હવે
 તમે જ છો તે જ છો. હું તમને પ્રણામ કરું
 છું. ^{૧૧૩} હે આત્મા! હુંરૂપ તમે, કે જ અત વિના-
 ના છો; હુંરૂપ તમે, કે જ આનંદરસથી ભરપૂર
 છો, હુંરૂપ તમે, કે જ બ્રહ્માદિના પણ પ્રકાશક છો
 અને હુંરૂપ તમે કે જ સર્વથી ન્યારા પરમાત્મા છો,
 તેમને હું પ્રણામ કરું છું. ^{૧૧૪} મારું પોતાનું જ
 સ્વરૂપ કે જ સંકલ્પોરૂપી આવરણ ટળી જવાને
 લીધે, વાદળાંઓરૂપી આવરણ વિનાના પૂર્ણ-
 ચંદ્ર જેવું થયું છે, પોતાના જ આનંદરસથી

ભરપૂર, બીજા કોઈના પણ આધાર વિના પોતાથી જ રહેલું છે, સ્વયં પ્રકાશ છે અને સ્વતંત્ર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.”^{૧૧૫}

ગતધનપરિપૂર્ણમિન્દુર્ધિવં ગતકલનાવરણં સ્વમેવ રૂપમ્ । સ્વવપુષિ મુદિતે સ્વયં સ્વસંસ્થં સ્થં સ્વયમુદિતં સ્વવર્ણ સ્વયં નમામિ ॥૧૧૫॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુભાં ઉશપમ-
અકરણુનો ‘પ્રહ્લાદાત્મોપદેશયોગ’ એ નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

પ્રહ્લાદે સાક્ષાત્કાર કરેલા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તથા સંસારના બંધોને ધિક્કાર્યો

॥ પ્રહ્લાદ ઉવાચ ॥

ઓમિત્યેકોચિતાકારો વિકારપરિવર્જિતઃ ।

આત્મૈવાયમિદં સર્વં યત્કિંચિજ્ઞગતીગતમ્ ॥૧॥

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:—(સ્વગત) જગતમાં જ ઈં છે, તે સધળું આ આત્મા જ છે; કે જે આત્મા વેકારોથી રહિત છે; અને સર્વરૂપણુનો તથા સર્વનો અપવાદ યતાં, બાકી રહેનાર જીવ; ‘ઓમ’ એ એક જ નામ યોગ્ય છે,^૧ આ ચૈત્યરૂપ આત્મા દેહમાં રહેલો હોવા છતાં મેઢ પ્રસ્થિતો, માંસ, મજ્જા તથા રુધિર વગેરેથી યારો છે, સૂર્યોદ્દિની અંદર પણ રહેલો છે, સૂર્યોગેરેને પણ પ્રકાશ આપે છે અને પોતે પ્રકાશનથી છે. આ આત્મા પોતાની સત્તાથી જ અશ્વિ-૧ ઉપજુ કરે છે અને અમૃતને તથા જળને પોતાની સત્તાથી જ શીતળ કરે છે. જમ રાજ ભોગોને મનાવીને તેઓને ભોગવે છે, તેમ આ આત્મા પોતાની સત્તાથી જ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને બનાવીને તેઓને ભોગવે છે.^{૨,૩} આત્મા સર્વદા નિ-

ષ્ક્રિય છે, તો પણ વાયુ આદિરૂપે તે સર્વદા દોહ્યા કરે છે, કાળરૂપે ચાલ્યો જાય છે, તો પણ કુંભારના ચાકડાની પેઠે પોતાને ઠેકાણેથી ખસતો નથી, શાંત છે તો પણ સર્વ વ્યવહારો કરે છે અને સધળા વ્યવહારો કરવા છતાં પણ લેપાતો નથી.^૪ આત્મા પૂર્વે કરેલાં કર્મોનાં ફળોથી હમણાં લેપાતો નથી અને હમણાં કરવામાં આવતાં કર્મોનાં ફળોથી હવે લેપાવાનો નથી. આ લોકમાં, પરલોકમાં તથા બંને લોકની સંધિમાં આત્મા શુભાશુભ કર્મોનાં ફળોને ભોગવે છે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે સધળી ધૃતિઓનો સાક્ષી હોવાથી, કશું ભોગવતો નથી.^૫ આત્મા પોતે જ સધળાં બ્રહ્માંડરૂપે તથા બ્રહ્માંથી માંડીને તરણુ સુધીના સધળા પદાર્થોરૂપે થાય છે અને થઈને નિર્ભય રીતે જ પોતે સર્વ બ્રહ્માંડોને તથા બ્રહ્મા આદિ સધળા પદાર્થોને વીંટીને રહેલો છે.^૬ આ આત્મા વાયુદેવ કરતાં પણ સર્વદા અત્યંત ગતિવાળો છે, ઝાડના ફૂંડા કરતાં પણ અત્યંત નિષ્ક્રિય છે અને આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્લેપ છે.^૭ જમ પુત્ર પાંદડાને ડોલાવે છે, તેમ આ આત્મા મનને વેગ આપે છે. જમ સારથિ ઘોડાઓના સંમૂહને ચલાવે છે, તેમ આ આત્મા પોતાની ઇન્દ્રિયોના સંમૂહને ચલાવે છે.^૮ આ આત્મા દેહ તથા ઘર સંબંધી કાર્યોમાં તત્પર રહેવાને લીધે, સર્વદા અત્યંત દુર્દશાવાળો જેવો પણ જણાય છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવિચળ-પણાથી સ્વસ્થ રહીને, પોતાના સામર્થ્યથી સધળા ભોગોને ભોગવે છે, માટે ચક્રવર્તી જેવો પણ છે.^૯ આ આત્માનું જ સર્વદા શોધન કરવું, સ્તવન કરવું અને ધ્યાન કરવું યોગ્ય છે. આત્મામાં જ શોધન, સ્તવન અને ધ્યાન કરવાથી, જરાના તથા મરણના મોહમાંથી નીકળી જવાય છે. સધળાઓનાં શરીરોરૂપી કમળોનાં છિદ્રમાં, બ્રમરની પેઠે રહેલો આ આત્મા, વિશ્વાસ બંધુની પેઠે સહેજમાં મળે એવો છે અને સહેજ-

× આ પાત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે સાક્ષાત્કાર કરેલા આત્માનું નિરૂપણ કરી, અંદર પ્રણામ કરીને આત્માના સાક્ષાત્કારના બળથી જિતાયેલા બંધોને સંભારીને ધિક્કાર્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

માં વશ કરી શકાય એવો છે; કારણ કે તે જ્ઞાન-
માત્રથી જ મળે છે અને સ્મરણમાત્રથી જ વશ થાય
છે.^{૧૦,૧૧} આ આત્મા જરા પણ બોલાવ્યા છતાં
ક્ષણમાત્રમાં જ સન્મુખ થાય છે. ધર્મવાન પુરુષ તો
પોતાનું સેવન કરનારાઓની પાસે ગર્વ કરે છે
અને તેઓનું અપમાન પણ કરે છે; પરંતુ આ
આત્મા તો સધળી સપત્તિઓવાળો હોવા છતાં
પોતાનું સેવન કરનારા પાસે કદી પણ ગર્વ કર-
તો નથી અને કદી પણ તેમનું અપમાન પણ
કરતો નથી.^{૧૨,૧૩} જન્મ પુષ્પોમાં મુગંધ રહેલી
છે, તલમાં તેલ રહેલું છે અને મધુર પદાર્થોમાં
મીઠાશ રહેલી છે, તેમ આ આત્મા સધળા પદાર્થોમાં
રહેલો છે.^{૧૪} જન્મ ધણા દિવસથી નહિ
જોયેલો બંધુ પાસે આવ્યા છતાં પણ ઝાળ-
ખાતો નથી, તેમ આ આત્મા દુઃખમાં રહેલો
હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે ઝાળખાતો નથી.^{૧૫}
જન્મ વહાલો બંધુ મળતાં આનંદ થાય છે, તેમ
આ પરમાત્મા વિચારથી જાણવામાં આવતાં,
પરમ આનંદ થાય છે.^{૧૬} ઉત્કૃષ્ટ આનંદ આપ-
નારો આત્મારૂપી ઉત્તમ બંધુ જેવામાં આવતાં
એવા એવા વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે વિચારો
થી મરણ આદિ વિત્તો ટળી જાય છે.^{૧૭} સ્નેહ
આદિ સધળા પાશો તૂટી જાય છે, કામ આદિ
સધળા શત્રુઓ નાશ પામી જાય છે અને ધરમાં
દરો કરતા ઊંદરોની જન્મ દુષ્ટ આશાઓ મનમાં
ત્રાસ આપતી નથી. આ આત્મા જેવામાં આવ-
તાં, સધળું જગત જેવામાં આવે છે, સાંભળવામાં
આવતાં, સધળું જગત સાંભળવામાં આવે છે,
સ્પર્શ (સાક્ષાત્કાર) કરવામાં આવતાં, સધળું
જગત સ્પર્શ કરવામાં આવે છે અને એના રહે-
વાથી જ સધળું જગત રહે છે. આ આત્મા
સધળા પ્રાણીઓ સૂતાં છતાં જગ્યા કરે છે,
અવિવેકીઓને માર્યા કરે છે, શરણાગત થયેલા
દુઃખી લોકોની આપદાઓને હરે છે અને દેહનું
અભિમાન ધરાવનારાઓને આપદાઓ આપે

છે.^{૧૮-૨૦} આ આત્મા જગતની સ્થિતિમાં જીવ
થઈને વિચરે છે, ભોગોમાં વિલાસ પામે છે અને
સધળી વસ્તુઓમાં સ્કુર્પા જ કરે છે.^{૨૧} આ આત્મા
સંસારમાં રહેલો હોવા છતાં પણ પોતાના શાંત સ્વ-
રૂપથી પોતાના શાંત સ્વરૂપનો જ અનુભવ કર્યા કરે
છે અને જન્મ મરીતા સધળા અવયવોમાં તીખાશ
રહેલી છે, તેમ આ આત્મા સધળા પદાર્થોમાં
રહ્યો છે. આ આત્મા જૂત-ભવિષ્ય પદાર્થોના
ગાઠ સંબંધરૂપે તથા વર્તમાન પદાર્થોના દર્શન-
રૂપે સધળા જીવોમાં રહ્યો છે અને જગતના સર્વ
જડ પદાર્થોમાં સામાન્ય સત્તારૂપે રહેલો છે.^{૨૨,૨૩}
આ આત્મા જ આકાશમાં શૂન્યપણારૂપે રહેલો
છે, વાયુમાં ગતિરૂપે રહેલો છે, તેજમાં પ્રકાશરૂપે
રહેલો છે, જળમાં રસરૂપે રહેલો છે;^{૨૪} પૃથ્વીમાં
કઠિનપણારૂપે રહેલો છે, અગ્નિમાં ઉષ્ણપણારૂપે
રહેલો છે, ચંદ્રમાં શીતળપણારૂપે રહેલો છે અને
સધળાં બ્રહ્માંડોમાં સત્તારૂપે રહેલો છે.^{૨૫} જન્મ
આજણના પિંડમાં કાળાપણું રહેલું છે, હિમના
કણમાં શીતપણું રહેલું છે અને પુષ્પોમાં મુગંધ-
પણું રહેલું છે, તેમ સધળા દેહોમાં આત્મા
રહેલો છે.^{૨૬} જન્મ સત્તા સર્વમાં વ્યાપક છે, જન્મ
કાળ સર્વમાં વ્યાપક છે અને રાજની શક્તિ સર્વ
દેશોમાં વ્યાપક હોય છે, તેમ આત્મા સધળી
ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારોમાં તથા મનના વ્યાપારોમાં
વ્યાપક છે.^{૨૭} બહાર તથા અંદર ઈન્દ્રિયોના
તથા મનના વ્યાપારોથી, જે કંઈ પ્રકાશે છે તે
સધળું આત્માનું જ કાર્ય છે. આ અવિનાશી અને
દેવોને પણ સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનારો મોટો
દેવ આત્મા હું જ છું. મારામાં બીજી કોઈ કલ્પ-
ના છે જ નહિ. જન્મ રજની કણ્ઠીઓથી આકાશ-
ને સંબંધ થતો નથી, જળની કણ્ઠીઓથી કમળ-
પત્રને સંબંધ થતો નથી અને ભય આદિ ભ્રમથી
પથ્થરને સંબંધ થતો નથી, તેમ મને બીજી
દાર્ઢ્યથી સંબંધ થતો નથી. મુખો તથા દુઃખો
શરીરને પડો કે ન પડો પણ તેનાથી મને શી

કાનિ પ્રાપ્ત થાય છે? કશી હાનિ (નિકાર) થતી નથી. ૨૮-૩૦ તૂંબડાંની ઉપર પાણીની ધારાઓ પડવાથી કે ન પડવાથી તૂંબડાના પોલાણને શી હાનિ છે? જમ તેલને, દિવેટને તથા ઢાંડિયાને બાળગંભીર પર રહેલો દીવાનો પ્રકાશ દોરીથી મંધાતો નથી, તેમ સઘળા પદાર્થોને બાળગંભીર પર રહેલો હું, ઢાંડિથી પણ બંધાતો નથી. અમારે ણી વિષયોની સાથે, જન્મ-મરણોની સાથે તથા નિંદ્રાઓની સાથે શો સંબંધ હોય? જમ આકાશ નેરાકાર હોવાથી તેને ઢાંઢેનો સંબંધ થતો નથી અને મન પર ઢાંઢેનો પ્રહાર થતો નથી, તેમ મને ઢાંઢેનો સંબંધ થતો નથી અને ઢાંઢેનો પ્રહાર પણ થતો નથી. ૩૧-૩૩ શરીરના સેંકડો ટુકડા થઈ જાય તો પણ આત્માનું કંઈ બંડન થતું નથી. ધડો નાંગી જાય, છિદ્રવાળો થઈ જાય અને નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ તે ધડાના આકાશને શી હાનિ છે? જમ પેશાબ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં ખોટી બ્રાંતિથી ઉદય પામે છે, તેમ જડ મન કે જ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં ખોટી બ્રાંતિથી જ ઉદય પામ્યું છે, તે જ્ઞાનના પ્રભાવથી હમણાં નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ બમને શી હાનિ થાય એમ છે? સુખ-દુઃખમય વાસનાઓથી ભરપૂર રહેનાર મારું મન પ્રથમ અજ્ઞાનની દશામાં હતું, પણ હવે નથી. હમણાં તો મને દેશ, કાળ આદિની મર્યાદા વિનાની સુખ શાંતિ મળી છે. એક ભોગવતો હોય, બીજે લેતો હોય, ત્રીજે અનર્થ સંબંધી ક્લેશોને પામતો હોય અને ચોથો જોયા કરતો હોય, તેમાં ચોથો ભોગવવાને, લેવાને અને ક્લેશોને પોતામાં માની લે એ જેવી મૂર્ખતા ગણાય? પ્રકૃતિ ભોગવે છે, મત લે છે, દેહ ક્લેશોને પામે છે અને આત્મા જોયા કરે છે; તેમ છતાં આત્મા એ ભોગવવાને, લેવાને તથા ક્લેશોને પોતામાં માની લે છે, એ તો મૂર્ખતા જ ગણાય. અહો! આ મૂર્ખતા રૂપી ચક્રી કાણે નાખી હશે? ના, ના, વિચાર કરી જોતાં એવા પ્રકારની મૂર્ખતા કાંઈ છે જ નહિ, તેથી આત્માને કશી

હાનિ થઈ જ નથી. મને ભોગો મળે તેની પણ ઇચ્છા નથી અને ભોગોના ત્યાગની પણ ઇચ્છા નથી. ૩૪-૩૬ જે આવતું હોય તે ભલે આવે અને જતું હોય તે ભલે જાય. મને સુખ ઉપર રાગ નથી અને દુઃખ ઉપર દ્વેષ નથી. ૩૭ સુખ-દુઃખો આવતાં હોય તો ભલે આવે અને જતાં હોય તો ભલે જાય; પણ મને એની સાથે શો સંબંધ છે? શરીરમાં અનેક પ્રકારની વાસનાઓ ઉદય પામે છે અસ્ત પામે; મારે એ સાથે કશો સંબંધ નથી. અહો! આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાનરૂપી શત્રુએ મારા વિવેકરૂપી સર્વસ્વને હરી લઈને, મને કચરી નાખ્યો હતો અને વિવેકરૂપી સર્વસ્વને પણ અત્યંત તોડી નાખ્યું હતું. હમણાં મારા સ્વરૂપમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી વિષ્ણુની અનહદ કૃપાથી, એ સઘળું સમજવામાં આવતાં, તે શત્રુને મેં તોડી નાખ્યો છે અને સઘળું સર્વસ્વ પાછું મેળવીને ઠીક કરી લીધું છે. મેં હમણાં મારા શરીરરૂપી ઝાડની બગોલમાંથી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી મંત્ર વડે અહંકારરૂપી પિશાચને કાઢી મૂક્યો છે. અહંકારરૂપી પિશાચથી રહિત થયેલો, આ મારા શરીરરૂપી મોટા બગીચા, અત્યંત પવિત્ર થયો છે અને જાણે ખૂબ ખીલ્યો હોય તેમ શોભે છે. દુષ્ટ આશાઓરૂપી દોષોનો નાશ થવાને લીધે, જેનું મોહરૂપી દારિદ્ર્ય શાંત થઈ ગયું, એવો હું વિવેકરૂપી ધનના સમૂહને પ્રાપ્ત કરીને મહાસમર્થ થયો છું. જે જાણવાનું હતું તે સર્વ જાણી લીધું અને જે કાંઈ જાણવાનું હતું તે સર્વ જોઈ લીધું. હમણાં મને એવો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો છે, કે જે પછી બીજું કાંઈ પણ પામવાનું અવશ્ય રહેતું નથી. હું હવે રજ (રજોગુણ અને ધૂન)થી રહિત થયેલી સઘળી આશાઓ (દિશાઓ અને તૃષ્ણાઓ) વાળી, ઉપશમોરૂપી શીતળ વૃક્ષોવાળી અને જમાંથી અનર્થો દૂર જ થઈ ગયા છે, વિષયોરૂપી સર્પો નાસી ગયા છે, મોહરૂપી ઝાકળ ટળી ગયું છે અને વાસનારૂપી ઝાંઝવાનાં પાણી શાંત થઈ

ગયાં છે; એવી પરમાત્મારૂપી જાંચી વિશાળ ભૂમિ-
ને પ્રાપ્ત થયો છું. વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવાથી,
વિષ્ણુને પ્રણામ કરવાથી, વિષ્ણુની પ્રાર્થના કર-
વાથી, શમના પ્રભાવથી અને નિયમના પ્રભાવથી
મને આ મહાસમર્થ આત્મા મળ્યો છે, એવામાં
આવ્યો છે અને સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવ્યો છે.
અહંકારતા પદને જ્યોત્સ્વીને રહેલો અને સનાતન
બ્રહ્મરૂપ આ સમર્થ આત્મા, ઘણા સમયે વિષ્ણુ-
ની કૃપાથી મારા સ્મરણમાં આવ્યો છે. જમ
મૂર્ખ માણસને રાત્રે જંગલમાં પિશાચ દેરાન
કરે છે, તેમ લાંબા સમયથી મને અહંકારરૂપી શત્રુ-
એ ઘણો જ દેરાન કર્યો છે. જેને ઇન્દ્રિયોરૂપી
સર્પોનાં દરો છે, મરણોરૂપી ખાડાઓ છે, તૃષ્ણા-
ઓ રૂપી કરંજના છોડ છે, જ્યાં કામદેવરૂપી દુષ્ટ
પક્ષીના કોલાહલ છે, જન્મોરૂપી જાંડા ફવાઓ
છે, દુઃખોરૂપી બળતા દાવાનળો છે અને વિપયો-
રૂપી ભયંકર ચોરો છે; તેમજ વાસનાઓરૂપી
વનોમાં વિપત્તિઓની તથા સંપત્તિઓની લાખો
દશાઓથી, જાંચી-નીચી ગતિઓના ભ્રમોથી,
અનંત જન્મ-મરણોથી અને આશાઓરૂપી
પાશોથી મને બાંધ્યા હતા, પણ હમણાં મારા
આત્માએ પોતાની જ ચતુરાઈથી શ્રીવિષ્ણુનું રૂપ
ધારણ કરીને, મારા વિવેકની સંપત્તિને બચત કરી
છે. જમ આકાશમાં સૂર્યને પ્રકાશ થતાં અંધકાર
એવામાં આવે નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ
થતાં, એ અહંકારરૂપી રાક્ષસ મારા એવામાં
આવતો નથી. જમ દીવા ઠરી જતાં, પાછો તે
દીવાનો પત્તો મળતો નથી તેમ મનરૂપી શુદ્ધમાં
રહેનારો અહંકારરૂપી યક્ષ શાંત થતાં, હવે મને
તેનો પત્તો મળતો નથી. હે આત્મા ! જમ
સૂર્ય એવામાં આવતાં જ ચોર નાસી બચ, તેમ
મહાશક્તિશાળી તું એવામાં આવતાં જ મારો
અહંકાર નાસી ગયો છે. મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયે-
લો એ અહંકાર પિશાચની પેઠે નાસી જતાં હું,
જમાંથી અજગર જતો રહ્યો હોય એવા બગી-

ચાની પેઠે સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું. આ જગતમાં
જ્ઞાનને પામેલો હું શાંત થાઉં છું અને પરમ
સુખમાં રહું છું. ૪૦-૧૦ મને અહંકારરૂપી ચોર
છોડી દીધો છે તેથી હું અખંડ સુખને પ્રાપ્ત થયો
છું. જમ વરસાદના જળના સમૂહથી ભીંજાયેલો
પર્વત, દાવાનળથી તથા ઝાંઝવાનાં જળથી રહિત
થઈને અંદર શીતળપણું પામે, તેમ બોધતા
સમૂહથી ભીંજાયેલો હું અહંકારથી તથા આશા-
ઓથી રહિત થવાને લીધે અંદર શીતળપણું
પામ્યો છું. સ્વરૂપના વિચારને લીધે અહંકાર
(અહંકાર) શાંત થઈ ગયું; તો હવે મોહ પણ
ઠાણ છે, દુઃખો પણ ઠાણ છે, દુષ્ટ આશાઓ
પણ ઠાણ છે અને ચિંતા પણ ઠાણ છે? ક્યું
નથી. જો અહંકાર હોય તો જ નરકના, સ્વર્ગના
તથા મોક્ષ આદિના ભ્રમો પ્રવર્તે છે; કેમકે ભીંત
હોય તો જ ચિત્રો થાય, પણ આકાશમાં ચિત્રો
થાય નહિ. જમ મેલા વસ્ત્રમાં ઠસરનો રંગ લાગુ
પડે નહિ, તેમ અહંકારરૂપી (ધેલાપણાથી) ઘેરા-
યલા ચિત્તમાં જ્ઞાનનો ચમત્કાર લાગુ પડે નહિ.
જ્યારે ચિત્તરૂપી આકાશ અહંકારરૂપી વાદળથી
તથા તૃષ્ણારૂપી વરસાદથી રહિત થાય, ત્યારે
તેમાં આત્મારૂપી ચંદ્રના પ્રકાશવાળી સ્વચ્છતા
શેષી નીકળે છે. હે આત્મા ! હુંરૂપી તું, કે જ
અહંકારરૂપી કાદવથી રહિત થયેલા અને અંદર
સ્વચ્છતાવાળા આનંદના સરોવરરૂપ છે, તેને હું
વારંવાર પ્રણામ કરું છું. ૧૧-૧૧ હે આત્મા ! હુંરૂપ
તું, કે જ ઇન્દ્રિયોરૂપી ઉગ્ર ઝડાથી તથા ચિત્તરૂપી
વડવાનળથી રહિત થયેલો આનંદનો સમુદ્ર છે,
તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. ૧૨ જમાંથી
અહંકારરૂપી વાદળાં જતાં રહ્યાં છે અને આશા-
રૂપી દાવાનળ શાંત થયો છે, એવા હુંરૂપ આનં-
દના અવિચળ પર્વતને, વારંવાર પ્રણામ કરું
છું. ૧૩ હે આત્મા ! હુંરૂપ તું, કે જ્યાં આનંદરૂપી
કમળ ખીલ્યું અને જ્યાં ચિંતારૂપી મોજાઓ
શાંત છે, એવા 'પરબ્રહ્મ' નામના માનસસરોવર-

રૂપ છે, તેને હું મારી અંદર જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૬૮} બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓમાં આવેલું ચૈતન્ય-એ બે પાંખોવાળા અને હૃદયરૂપી કમળની અંદર નિવાસ કરનારા પોતાના આત્મા-રૂપી હંસને, હું અંદર જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે પૂર્ણ આત્મા ! પ્રાણ તથા મન આદિ સોળ કળાઓવાળા, કળાઓથી ન્યારા રૂપવાળા, આનંદરૂપ અમૃતમય સ્વરૂપવાળા અને સર્વદા પ્રકાશતા તુરૂપ ચંદ્રને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. સર્વદા ઉદય પામેલા, હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપી મોટા અંધકારને હરનારા અને સર્વમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ જોવામાં નહિ આવતા ચૈતન્યરૂપી શીતળ સૂર્યને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. વૈરાગ્યરૂપી તેલથી પ્રકાશતા, ચિત્તની વૃત્તિરૂપી વાટથી બહાર નીકળતા અને પોતાના સ્વરૂપરૂપી આધારમાં રહેનારા ચૈતન્યરૂપી અવિચળ દીવાને, હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૭૦-૭૩} જમ અગ્નિથી તપેલા લોહાને ટાઢા લોહાથી બળાત્કારે ભાંગી નાખવામાં આવે છે, તેમ મેં કામદેવરૂપી અગ્નિથી તપેલા મનને, ઉપશમવાળા મનથી બળાત્કારે ભાંગી નાખ્યું છે.^{૭૪} શુદ્ધ ઇન્દ્રિયથી મલિન ઇન્દ્રિયને કાપી નાખીને, શુદ્ધ મનથી મલિન મનને કાપી નાખીને અને શુદ્ધ અહંકારથી મલિન અહંકારને કાપી નાખીને, કેવળ ચૈતન્યરૂપે રહેલો હું જય પામું છું. હે આત્મા ! શ્રદ્ધાથી અશ્રદ્ધાને કાપી નાખીને, અતૃષ્ણાથી તૃષ્ણાને કાપી નાખીને અને વિચારવાળી બુદ્ધિથી સંદેહવાળી બુદ્ધિને કાપી નાખીને, જ્ઞાતાપણના અભિમાનથી રહિત એવા કેવળ સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપે તું જ અવશેષ રહ્યો છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.^{૭૫-૭૬} શુદ્ધ મનથી મલિન મન કપાઈ જતાં અને 'હું બ્રહ્મ છું' એ અહંકારથી 'હું દેહ છું' એ અહંકાર કપાઈ જતાં, અહંકારથી રહિત થયેલો હું, કેવળ સ્વચ્છરૂપે રહ્યો છું.^{૭૭} લાવનારો કરાવનારી બુદ્ધિથી રહિત થયેલ, અહં-

કારથી રહિત થયેલું મનથી રહિત થયેલું અને ઇચ્છાઓથી રહિત થયેલું, આ મારું શરીર કેવળ પ્રાણવાયુને લીધે જ ગતિ કરે છે અને આત્મામાં જ રહેલું છે.^{૭૮} લીલામાત્રથી અનંત લોકપાલો ઉપર કૃપા કરનારા અને મારા સ્વરૂપથી અભિન્ન વિષ્ણુ ભગવાનની કૃપાથી મને આ પરમ ઉપશમવાળી સર્વોત્તમ શાંતિ મળી છે.^{૭૯} મોહરૂપી પેતાલ શાંત થવાથી, અહંકારરૂપી રાક્ષસ જતો રહેવાથી અને દુષ્ટ આશારૂપી ચુડેલનો વળગાડ મટી જવાથી, હું સઘળા સંતાપોથી રહિત થયો છું. દુષ્ટ અહંકારરૂપી પક્ષિણી, તૃષ્ણારૂપી દોરીને કાપી નાખીને મારા શરીરરૂપી પિંજરામાંથી જીડીને ક્યાં ગઈ, એ જાણવામાં પણ આવતું નથી.^{૮૦-૮૧} ગાઢ અજ્ઞાનરૂપી માળો નીખાઈ જતાં, અહંકારરૂપી પક્ષી કાચારૂપી ઝાડમાંથી જીડીને ક્યાં ગયું, એ જાણવામાં પણ આવતું નથી.^{૮૨} લાંબી લાંબી આંશાઓથી તથા દેહ વગેરેનાં લાંબાં લાંબાં અભિમાનોથી મલિન થયેલી અને ભયરૂપી સર્પોનું હિત કરનારી ધણી ધણી વાસનાઓ સમાધિથી કપાઈ ગઈ, એ બહુ સારું થયું.^{૮૩} આટલા સમય સુધી હું કાણ હતો ! હું ખોટી રીતે જ દેહાદિકમાં દેહ અભિમાન ધરાવતો હતો, એ તો ભારે આશ્ચર્ય થયું ! આજે જ મારો જન્મ સફળ થયો અને આજે જ હું મોટી બુદ્ધિવાળો થયો; કેમકે આ અહંકારરૂપી કાળા વાદળાએ, મને આજે જ સંપૂર્ણ રીતે છોડ્યો છે.^{૮૪-૮૫} આ મોટા ઐશ્વર્યવાળો આત્મા મારા જોવામાં આવ્યો છે, જાણવામાં આવ્યો છે, સમાધિમાં મનથી આલિંગન કરવામાં આવ્યો છે અને આલિંગન કરીને બચતમાં પણ 'એ હું જ છું' એમ અતુભવમાં જોડવામાં આવ્યો છે. જમ પ્રથમ હું 'જ શરીર છે તે હું છું' એમ માની બેઠો હતો, તેમ હમણાં 'જ આત્મા છે તે હું છું' એમ સમજ્યો છું. વિષયોથી રહિત થયેલું, વિષયોના મનનથી પણ રહિત થયેલું,

વાસનાઓથી રહિત થયેલું, અહંકારના ભ્રમો-
એ અત્યંત ઊંડી દીધેલું, ચેષ્ટા વિનાનું, કાંઈ
વિષયમાં રાગથી નહિ રંગાઈ જતું અને ભોગોની
ઉત્કંઠાથી રહિત થયેલું આ મન, કાષ્ટ વિનાના
અગ્નિની પેઠે શાંતિ પામ્યું છે.^{૮૬, ૮૭} હાતરવાને
અશક્ય, સહન થઈ શકે નહિ એવી, અનેક
જન્મોને તથા લાંબો લાંબો લોભ આદિ દોષોને
આપનારી, કાંઈ સમયે લાંબા કાળ સુધી એકરૂપે
જ રહેનારી અને કાંઈ સમયે ક્ષણે ક્ષણે વિચિ-
ત્રતા પામનારી મોટી મોટી વિપત્તિઓ નાશ
પામી ગઈ છે, જીવમાં જે અજ્ઞાનરૂપી જડતા
હતી, તે જતી રહી છે અને અદ્વિતીય ચૈતન્યરૂપ
પૂર્ણાનંદ પરમાત્મા પ્રાપ્ત થયા છે.^{૮૮}

દુરુચરાઃ સમવિપમા મહાપદઃ સુદુઃસહાઃ
પ્રમવનદીર્ઘદોષદાઃ । ગતાઃક્ષયં સમધિગતો મહે-
શ્વરશ્વિદ્વયોપગતમત્તિત્ત્વમન્તરે ॥ ૮૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો 'બ્રહ્માત્મલક્ષણચિંતા' એ
નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૩૬ મો ~ ~ ~

પ્રહ્લાદને હુર્લભ આત્મપદની પ્રાપ્તિ

॥ પ્રહ્લાદ ઉવાચ ॥

આત્મા સર્વપદાતીતશિવાત્ સંસ્પૃતિમાગતઃ ।

દિષ્ટ્યા લઘ્વોસિ મગવન્નમસ્તેસ્તુ મહાત્મને ॥૧॥

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:- (સ્વગત) સધળા પદા-
ઓથી ન્યારો આત્મા ધણા કાળે મારા સ્મરણમાં
આવ્યો છે. હે આત્મા ! તું મને મળ્યો એ
બહુ સારું થયું. તું કે જે સધળી સ્ત્રીમાઓથી
રહિત છે, તેને મારા પ્રણામ હો. ^૧ હે આત્મા !
તને જોઈને તથા અભિવંદન કરીને હું તારા

સમાધિમાં લાંબા કાળ સુધી આલિંગન કરું છું.
હે મહારાજ ! તારા વિના ત્રૈલોક્યમાં અત્યંત
ધ્યાસે બીજે બંધુ કાણ છે? કાંઈ નથી.^૨ તું
સર્વરૂપ હોવાને લીધે મારનાર પણ છે, રક્ષણ
કરનાર પણ છે, આપનાર પણ છે, સ્તુતિ કરનાર
પણ છે, જનાર પણ છે અને મતિ કરનાર પણ
છે; પરંતુ હવે તું મને અપરોક્ષ રીતે જોવામાં
આવ્યો અને પ્રાપ્ત પણ થયો; તો હવે તારાથી
બીજું કાંઈ થઈ શકે એમ પણ નથી અને ક્યાં
જતું રહેવાય એમ પણ નથી.^૩ પોતાની સત્તા
થી સર્વ બ્રહ્માંડને પૂરનારા હે આત્મા ! હે સર્વવૃ-
હિત કરનારા ! તું સર્વ સ્થળોમાં સર્વદા જોવા
માં આવે છે, તો હવે તું ક્યાં નાસી શકે એમ
છે? ^૪ હે બાંધવ ! તારા-મારા વચ્ચે ધણા ધણ
જન્મોથી બહુ અંતર પડી ગયું હતું, તે હવે ટળી
જઈને આજ તું બહુ જ પાસે આવ્યો છે. તું
ભલે જોવામાં આવ્યો.^૫ તું કે જે કૃતાર્થ છે
સર્વ જગતનો કર્તા છે અને સર્વનો પાલક છે
તેને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. તું કે જે સંસાર
રૂપી પાંદડાંના ડીંચિયારૂપ છે, નિત્ય છે આં
શુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.^૬
હે જે ચક્રને તથા કમળને હસ્તોમાં ધારણ કરનાર
વિષ્ણુ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તું કે જે અધ-
ચંદ્રને ધારણ કરનારો સદાશિવ છે, તેને પ્રણામ કરું
છું. તું કે જે દેવોનો અધિપતિ ઇન્દ્ર છે, તેને
પ્રણામ કરું છું. તું કે જે કમળમાંથી જન્મેલો
બ્રહ્મા છે તેને હું પ્રણામ કરું છું. જેમ તરંગના અને
જળના ભેદની કલ્પના કેવળ વ્યવહારદૃષ્ટિથી જ છે
અને ખોટી છે, તેમ તારા અને મારા ભેદની
કલ્પના પણ કેવળ વ્યવહારદૃષ્ટિથી છે અને તે
ખોટી જ છે.^૮ તું જ સુખ-દુઃખોના ફેરફારો-
વાળી અને પાર વિનાની આ અનંત વસ્તુઓની
વિચિત્રતાવાળી, અનાદિ 'સંસાર' નામની અ-
પરૂપે દેખાયા કરે છે.^૯ તું કે જે સધળા પદા-
ઓના સંકલ્પ કરનાર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.

* આ ૭મીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે હુર્લભ આત્માને
પામીને વારંવાર પ્રણામ કર્યો, સ્તુતિ કરી, અભિવંદન
કર્યું અને આત્માની સાથે જ ગમણ કર્યું, એ કથા
કહેવામાં આવશે.

તું કે જે સંકલ્પોથી જ સધળા પદાર્થોનો સર્જન-
નહાર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું; તું કે જે સરજી-
ને અનંત રૂપોથી વિકાસ પામનાર છે તેને હું
પ્રણામ કરું છું; તું કે જે સધળા પદાર્થોની
કલ્પનાને અનુસરતા સ્વાભાવવાળો છે તેને પ્રણામ
કરું છું; તું કે જે અધિધાનપણથી સર્વમાં
વ્યાપક છે તેને પ્રણામ કરું છું.^{૧૦} હું રૂપ તું
આજ દિવસ સુધી મારા કહેવા પ્રમાણે વિષયો-
ના માર્ગમાં આલ્યો; તેથી તું લાંબા લાંબા
દુઃખોવાળો થયો, દુઃખોથી ખળી ગયા જેવા
થઈ ગયો અને તારે લાંબા કાળ સુધી જન્મો-
જન્મમાં ઘણા ઘણા જીવી-નીચી ગતિઓમાં
જવાડપી ભ્રમો જેવા પડ્યા તથા ઘણાં ઘણાં
વિપત્તિઓનાં દર્શાંતો જેવાં પડ્યાં. આજ સુધી
ખહિદંદિને લીધે, તારું સાચું સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત
થયું ન હતું તેથી તું જરા પણ પુરુષાર્થ મેળવી
શક્યો નથી.^{૧૧,૧૨} માટી, લાકડાં, પથરા અને
પાણી એ સર્વથી જ ગોઠવાયેલું આ સધળું જગત
તારા વિના છે જ નહિ અને તેમ છતાં પણ તારા
સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય, તો જ પુરુષાર્થ પરિપૂર્ણ
થાય એમ છે. હે દેવ! આજ તું મળ્યો છે,
જેવામાં આવ્યો છે, જણાયો છે, ખાથમાં લેવા-
યો છે અને પકડાયો છે. હું તને પ્રણામ કરું
છું. આવી રીતે પકડાયાથી તું મૂંઝાઈશ નહિ.^{૧૪}
જે દેવ ચક્ષુરૂપે આખની કીકીઓના કિરણોના
સમૂહમાં પરાવાઈને સધળા પદાર્થોને જુએ છે અને
જોઈને પોતામાં તેઓનો પ્રકાશ કરે છે, તે દેવ
જેવામાં કેમ ન આવે? જે દેવ ચામડીમાં તથા
સ્પર્શમાં વ્યાપીને, જેમ તલમાં રહેલું તેલ તલની
સાથે જ પુષ્પોના સુગંધને પોતામાં લે, તેમ શીત
આદિ સ્પર્શને પોતામાં લે છે, તે દેવ અનુભ-
વમાં કેમ ન આવે?^{૧૫,૧૬} જે દેવ શબ્દને સાંભ-
ળીને, તે શબ્દના ચમત્કારનો પ્રકાશ કરતાં,
શરીરમાં રોમાંચને ઉત્પન્ન કરે છે, તે દેવ દૂર
કેમ હોય?^{૧૭} જે દેવ પ્રથમથી જ સર્વના

સ્વાભાવિક પ્રેમના વિષયરૂપ છે અને જને જીવ-
ની અણી ઉપર રહેતી સધળી વસ્તુઓનો સ્વાદ
આવે છે, તે દેવ કેાને સુખરૂપ ન જણાય?^{૧૮}
જે દેવ શરીર પર ધારણ કરેલાં પુષ્પોના સુગંધને
નાકની ઇન્દ્રિયરૂપી હાથથી ગ્રહણ કરીને, પુષ્પોથી
શણગારેલા પોતાના શરીરને પ્રેમથી જુએ છે,
તે દેવ કેાને મળતો નથી?^{૧૯} જે દેવ વેદનાં
તથા વેદાંતનાં વચનો વડે ગનાયો છે અને તે
વચનોથી જણાયો પણ છે, તે ‘આત્મા’ નામનો
દેવ કેમ. શૂદ્ધી જવાય?^{૨૦} હે આત્મા! આ
મારા શરીર સંબંધી ભોગોનો સમૂહ એનો એ
છે અને એવો ને એવો સુંદર છે, તો પણ સ્વચ્છ
અને સર્વના અધિધાનરૂપ તું જેવામાં આવતાં,
હવે મારા મનમાં એ ગમતો નથી. તું વિમલ
દીવાથી જ સૂર્યરૂપે પ્રકટ થયો છે, તું શીતળ
હિમથી જ ચંદ્રરૂપે શીતળ થયો છે.^{૨૧,૨૨} તે જ
આ ભારે ભારે પર્વતોને ધારણ કર્યા છે, તે જ આ
વાયુ આદિને તથા ગ્રહોને ધારણ કર્યા છે, તારાથી
આ પૃથ્વી અવિચળ રહે છે અને આ આકાશ
તારી સત્તાથી જ સર્વને અવકાશ આપે છે.^{૨૩}
હે દેવ! તું હુંપણાને પ્રાપ્ત થયો એ સારું થયું,
હું, તુંપણાને પ્રાપ્ત થયો એ સારું થયું અને
હું તથા તું એક થઈ ગયા એ પણ સારું થયું.
આપણા વચ્ચે ભેદ નથી, એ ખહુ સારું છે.^{૨૪}
તારી ઉપાધિરૂપ ‘તું’ એ શબ્દ અને મારી
ઉપાધિરૂપ ‘હું’ એ શબ્દ, કે જો એ લક્ષ્યરૂપ
પરમાત્માના પર્યાય શબ્દો છે, તેઓને હું વાર-
વાર પ્રણામ કરું છું.^{૨૫} હું કે જે અંત વિનાનો
છું અને અહંકાર વિનાના રૂપવાળો છું, તેને
હું પ્રણામ કરું છું. હું કે જે આકારથી રહિત
છું અને સર્વમાં સમાન રીતે રહેલો છું, તેને
હું પ્રણામ કરું છું.^{૨૬} હે આત્મા! હું કે જે
સમ, સ્વચ્છ, નિરાકાર, સાક્ષીભૂત અને દેશ તથા
કાળ આદિના પાપથી રહિત તારું સ્વરૂપ જ છું,
તેમાં જ તું રહ્યો છે.^{૨૭} મન સંકલ્પ-વિકલ્પો

કર્યા કરે છે, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્ફુરે છે, પ્રાણવાયુનો તથા અપાનવાયુનો ભારે પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે અને આશાંપી દોરીથી ખેંચાતાં, મનરૂપી સારથિવાળાં અને ચર્મથી, માંસથી તથા અસ્થિઓથી ગોઠવાયેલાં શરીરોરૂપી યંત્રો ચાલ્યા કરે છે; એ સઘળું મારી પ્રેરણાથી જ થાય છે.^{૨૮, ૨૯} હું કોઈ શક્તિરૂપ પણ નથી અને દેહમાં રહેનારા અહંકારાદિરૂપ પણ નથી. હું તો કેવળ અખંડ અનુભવરૂપ છું. દેહ નગરમાં આવે તો પડી જાયો અને નગરમાં આવે તો સ્થિર રહેા, પણ તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી. ઘણા કાળે મારા જન્મનું સાક્ષ્ય થયું અને ઘણા કાળે મને આ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થયો. જમ કલ્પરૂપ ઘણા કાળને અંતે જગત નાશ પામે છે, તેમ ઘણા કાળને અંતે મારો જમ દૂર થયો છે.^{૩૦, ૩૧} આ સંસારરૂપ લાંબા માર્ગમાં લાંબા કાળથી ભટક્યા કરતો હું, લાંબા કાળથી થાકી ગયો હતો, તે આજ જમ કલ્પને અંતે અગ્નિ શાંતિ પામે, તેમ શાંતિ પામ્યો છું.^{૩૨} હે આત્મા ! હંરૂપ તું કે જ સર્વરૂપ પણ છે અને સર્વથી ન્યારો પણ છે, તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું; અને જ્યો મને તુંરૂપ જ કહે છે, તેઓને પણ હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૩૩} સઘળા સંભોગોનો પ્રકાશ કરનાર, છતાં પણ જને દોષોની વૃત્તિઓનો સ્પર્શ જ થયો નથી એવું અને જમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આચ્છંદ્યોતો નથી એવું પરમાત્માનું સાક્ષીપણું ભારે ચમત્કારવાળું છે.^{૩૪} હે આત્મા ! જમ પ્રુષ્પમાં સુગંધ રહે છે, ધમણમાં પવન રહે છે અને તલમાં તલ રહે છે, તેમ તું આ સઘળા બ્રહ્માંડમાં રહ્યો છે.^{૩૫} હે આત્મા ! તું અહંકારથી રહિત હોવા છતાં પણ મારે છે, રક્ષણ કરે છે, ગડગડાટ કરે છે અને સઘળો વ્યવહાર કરે છે; માટે આ તારું માયાવીપણું બહુ જ વિચિત્ર છે.^{૩૬} સર્વદા પ્રકાશતો હું, કોઈ પણ વ્યાપાર નહિ

કરતાં જ સર્વ જગતને પ્રકટ કરું છું, અને ક્યાં પછી વશ કરીને પાછું છું અને પાળીને પાછો તેનો લય કરી દઉં છું; માટે સર્વોત્તમ છું.^{૩૭} હે આત્મા ! જમ વડ બીજમાં જ હતો, બીજમાં જ છે અને બીજમાં જ રહેશે, તેમ તું કે જ પરમાણુ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તેમાં જ આ સઘળો બ્રહ્માંડનો ગોળો હતો, છે અને રહેશે.^{૩૮} જમ આકાશમાં મેઘ હાથીના, ઘોડાના અને રથોના વિચિત્ર આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ આ સંસારમાં અસંખ્ય પદાર્થોરૂપે દેખાય છે. હે આત્મા ! તું અસંખ્ય વિકારોવાળા સંસારનો પાઘ કરવાને માટે અને સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદનો આવિર્ભાવ કરવાને માટે સુખ-દુઃખોથી રહિત થા અને સુખ-દુઃખોનાં સ્મરણોથી પણ રહિત થા.^{૩૯, ૪૦} અભિમાનને, દોષને, મહિમપણને, અને દૂરપણને તજ દે; કેમકે જ મહાત્માઓ હોય, તેઓ દુઃખોના સંકટમાં પડે જ નહિ.^{૪૧} તારી પૂર્વે જ લાંબી દેહાભિમાનરૂપી દુઃકંથા થઈ હતી, તેને વારંવાર સંભારીને ‘હું કાણ છું અને કેવો થઈ ગયો હતો’ એમ વિચારીને મોતીની છટા જેટલું સ્વચ્છ હાસ્ય કરતાં કરતાં, સઘળા આત્મેહોને છોડી દે.^{૪૨} જ કાર્યોમાં અને જ દિવસોમાં તું ચિંતારૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓના સમૂહોથી ઘેરાયેલો રહેતો હતો, તે તાપથી તપતાં કાર્યો અને હ્રિય દિવસો જતાં રહ્યાં છે.^{૪૩} તું કે જ આ દેહરૂપી નગરમાં ઘણા ઘણા સંકલ્પોથી વિષયોની રચના કરીને રાન્ય કરે છે તેને, જમ સુકીઓ આકાશને પકડી શકતી નથી, તેમ સુખો કે દુઃખો પકડી શકતાં નથી.^{૪૪} હે તો તું ઇન્દ્રિયોરૂપી દુષ્ટ ઘોડાઓને તથા મનરૂપી મદોનમત્ત હાથીને જીતીને તથા ભોગરૂપી શત્રુને ચારે બાજુથી ભાંગી નાખીને, ચક્રવર્તીપણું કરે છે.^{૪૫} જમ સૂર્ય અપાર આકાશમાં માર્ગ ક્યાં કરે છે, તેમ હવે તું પોતાના

અપાર સ્વરૂપમાં જ ગતિ કયાં કરે છે અને જમ સૂર્ય નિત્ય અસ્ત પામે છે તથા નિત્ય ઉદય પામે છે, તેમ તું જગતરૂપે નિત્ય અસ્ત પામે છે, તથા નિત્ય ઉદય પામે છે; પરંતુ સૂર્ય તો બહાર જ પ્રકાશ કરે છે અને તું તો બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે અને અંદર પણ પ્રકાશ કરે છે.^{૪૬} જમ સૂતેલા પતિને કામનાવાળી સ્ત્રી ભોગની લીલાઓ કરવા માટે જગાડે છે, તેમ તું, કે જ સર્વદા સૂતેલો જ છે, (સંકલ્પોથી રહિત છે) તેને જીવેનાં અદ્યોરૂપી કામનાવાળી શક્તિ ભોગની લીલાઓ કરવા માટે જગાડે છે. (સંકલ્પ કરાવે છે.)^{૪૭} ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓરૂપી મધમાખીઓએ આણેલા વિષયો-રૂપી મધને, તું ઇન્દ્રિયોનાં ગોલકોરૂપી ગોળોમાં રહેલી ચૈતન્યશક્તિથી સ્વીકારીને દૂરથી જ પીએ છે.^{૪૮} પ્રાણવાયુને તથા અપાનવાયુને રોકવાના અભ્યાસમાં તત્પર રહેનારા ચોગીઓ, દેહમાં ક્ષણે ક્ષણે અનેક પ્રકારની નાડીઓમાં જવા-આવવાના અભ્યાસો કરીને, તે અભ્યાસોને લીધે બીજાં બ્રહ્માંડોરૂપી કોતરોમાં જાય છે. તે સમયમાં ત્યાં જવાના સુધુમ્બા આદિ ભોગો તેઓના જોવામાં આવે છે, તે પણ તારા પ્રકાશથી જ જોવામાં આવે છે.^{૪૯} તું પુષ્પમાં સુગંધની પેટે દેહમાં રહ્યો છે, ચંદ્રમાં ઉત્તમ અમૃતની જમ દેહમાં રહ્યો છે, શાખામાં રસની જમ દેહમાં રહ્યો છે અને હિમમાં શીતળપણાની જમ દેહમાં રહ્યો છે.^{૫૦} સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં ગર્વના નિમિત્તરૂપી જ રસ છે, તે રસ, તું કે જ શરીરરૂપી દૂધના ધીરૂપ છે, તેમાં રહ્યો જ છે; કારણ કે તું જો શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરે, તો જો રસ રહેતો જ નથી. જમ કાષ્ઠની અંદર અગ્નિ રહ્યો છે, તેમ તું આ શરીરની અંદર રહ્યો છે.^{૫૧} તું જ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ છે, તું જ સૂર્ય આદિ તેઓના પ્રકાશનું નિમિત્ત છે, તું જ સઘળા પદાર્થોને બળુનાર છે અને તું જ અક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના પ્રકાશક છે. તું જ સઘળા

વાયુઓની ગતિરૂપે છે, તું જ મનરૂપી હાથીને મદની પેટે ભ્રાંતિતું નિમિત્ત છે અને તું જ બુદ્ધિ-રૂપી અગ્નિની જ્વાળાની તીક્ષ્ણતાનું તથા પ્રકાશનું નિમિત્ત છે.^{૫૨, ૫૩} મરણમાં, મૂર્ચ્છામાં તથા સ્વપ્નમાં વાણી બંધ પડી જાય, તે પણ તું બંધ પાડે છે તેથી જ બંધ પડે છે અને બીજી અવસ્થામાં વાણી ક્યાંયથી દીવાની પેટે ઉદય પામે છે, તે પણ તું ઉદય આપે છે, તેથી જ ઉદય પામે છે.^{૫૪} જમ સોનામાં કડાં, બાબુબંધ અને કંથૂર વગેરેની રચનાઓ ઉદય પામે છે, તેમ તારામાં સંસાર સંબંધી સઘળા પદાર્થોની પક્તિઓ ઉદય પામે છે.^{૫૫} ‘આ તું અને આ હું’ ઇત્યાદિ શબ્દોથી તું જ લીલા કરવા પોતે પોતાથી પોતાને જ કહે છે અને તું જ કોઈનાં વખાણ કરે છે, તે પણ લીલા કરવા પોતે પોતાનાં જ વખાણ કરે છે.^{૫૬} જમ આકાશમાં મંદ પવનથી ચલાયમાન કરેલો મેઘ હાથીઓના, ઘોડાઓના અને માણસોના આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ પોતાના સ્વરૂપમાં સંકલ્પોને લીધે જુદા જુદા પદાર્થોના આકારોથી દેખાય છે.^{૫૭} જમ અગ્નિની જ્વાળા પોતાથી અભિન્ન હાથીઓના અને ઘોડાઓના આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ પોતાથી અભિન્ન જોવા સૃષ્ટિ સંબંધી સઘળા પદાર્થોના આકારોથી દેખાય છે. તું જ બ્રહ્માંડોરૂપી મોતીઓમાં એકરૂપે વ્યાપક દોરારૂપ છે, તું જ સર્વ પદાર્થો-રૂપી ધાન્યોનું ચૈતન્યરૂપી રસાયનથી સિંચાયેલું ખેતર છે.^{૫૮, ૫૯} જમ રસોઈ કરનાર માંસોના અંદર રહેલા સ્નાદને પાકથી પ્રકટ કરે છે, તેમ તું પોતામાં રહેલા પદાર્થોને સૃષ્ટિથી પ્રકટ કરે છે.^{૬૦} જમ પતિનાં નેત્રો ન હોય તો સ્ત્રીનાં રૂપ તથા લાવણ્ય હોય તો પણ ન હોવા જવાં છે, તેમ તું ન હોય તો પદાર્થોની શોભા કદાચ હોય તો પણ ન હોવા બેવી જ છે.^{૬૧} જમ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ પતિનું મુખ, સ્ત્રીઓને સુખ આદિથી વૃત્તિ આપવામાં સમર્થ થઈ

તેમ પદાર્થો દેખાતા હોય તો પણ જ્યાં સુધી તે તેઓને ક્રિયાશક્તિ આપી ન હોય, ત્યાં સુધી તેઓ કશું કામ કરવામાં સમર્થ થતા નથી. જમ રાત્રીમાં ઝાડની જાંચાઈ હોવા છતાં પણ, સૂર્યને પ્રકાશ નહિ આવવાથી નહિ જવી જ છે; તેમ દેહ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તારા વિના તે પૃથ્વીમાં કાષ્ટ અને દેહાંતી પેઠે અથડાયા કરે છે. જમ અંધ-કાર, નક્ષત્રોની પ્રભા અને હિમ, સૂર્યના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ સુખ-દુઃખોને કમ તને પ્રાપ્ત થયને નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૨-૧૪ જમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યના પ્રકાશથી જ ધોળા-પીળા આદિ વર્ણો દેખાય છે, તેમ તારી સત્તાથી જ આ સુખ આદિ પદાર્થો રહેલા છે. ૧૫ જમ અંધકાર દીવાનો સંબંધ થતાં જ એતએતાંમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તારો સંબંધ થતાં જ તારી સત્તાથી જ રહેલા સુખ-દુઃખ આદિ પદાર્થો, એતએતાંમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૬ જમ દીવો દૂર થવાથી દેખાતું અંધારું દીવાનો સંબંધ થતાં જ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન ચૂકી જવાતાં, ઉત્પન્ન થતાં સુખ-દુઃખો, તારા અખંડ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં, તુરત જ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૭ જમ એક નિમેષના લાખમાં ભાગનો સૂક્ષ્મ કાળ, જરા વાર પણ ટકી શકતો નથી, તેમ સુખ-દુઃખોની ભાવના ક્ષણભંગુર હોવાને લીધે, જરા વાર પણ તારા સ્વરૂપમાં ટકી શકતી નથી. ગંધર્વનગરના જવી મિથ્યા અને ક્ષણભંગુર સુખ-દુઃખ આદિની ભાવના, તારા જોવાથી જ સ્ફુરે છે અને તું જોવામાં આવતાં તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. ૧૮-૭૦ તારા જોવાથી ઉત્પન્ન થતી અને તું જોવામાં આવતાં તુરત નષ્ટ થઈ જતી સુખ-દુઃખ આદિની ભાવના, કે જ જાણે મૂલેલી જ જન્મતો હોય અથવા જન્મીને તુરત જ મરી જતી હોય એવી છે; તે હર્ષ અને શોક આપનારી છે એમ કયો સમજી પુરુષ માને ? ૭૧ જ વસ્તુ ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર રહે નહિ, તે વસ્તુ

કામ કરનારી કેમ થાય ? તરંગોને કમળો કદીને તેઓની માળા કરવાનું ધારીએ, તો તે માળા નજરે જ કેમ આવે ? ૭૨ એ ઉત્પન્ન થતાં જ નષ્ટ થઈ જનારી કાઈ વસ્તુ કામ કરતી હોય, તો માણસ વીજળીના ઝખકારાઓની માળા ખનાવીને તેનાથી કીડા કરે. ૭૩ હે અનંત પદાર્થોના અધિષ્ઠાનમૂલ આત્મા ! તું વિવેકી પુરુષોના ચિત્તમાં રહીને આ સુખ-દુઃખાદિનું ગ્રહણ કરે છે ખરે, પરંતુ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ તું સમતાને છોડતો નથી. ૭૪ અવિવેકી પુરુષોના ચિત્તમાં તો અનંત અને અનિયત વાસનાઓ હોય છે; મારે તે ચિત્તમાં તારી કેવા પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે, તેનું વર્ણન આપવામાં મારી વાણી સમર્થ નથી. તું કે જ વ્યાપારથી રહિત છે, અંશોથી રહિત છે અને અહંકારથી પણ રહિત છે, તેણે જ્ય તમો અને સ્વપ્નમાં નકાસું કતાંપણું સ્વીકારી લીધું છે. અવિવેકની દૃષ્ટિથી ધ્રુવાંક આદિ ઘણા ફાલેયેલા આકાર જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી સઘળા દેવ વિનાના શંત જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. અવિવેક દૃષ્ટિથી સઘળાં પ્રમાણોના વિષયમૂલ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી કાઈ પણ પ્રમાણના વિષયરૂપ નહિ દેખાતા હે આત્મા તારો જય હો. ૭૫-૭૭ અવિવેકદૃષ્ટિથી જન્મવાળ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિ જન્મરહિત જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિથી ખંડિત જણાતા હે આત્મા તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી અખંડિત જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિ સંકલ્પેવાળા જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિ સંકલ્પરહિત જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી મનન અવિષયરૂપ જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. ૭૮ હું તારાં દર્શનથી પ્રકુલિત થાઉં છું શાંત થાઉં છું, સ્થિર થાઉં છું અને જ્ઞાનસ્વરૂપ

થાઉં છું. જીવનમુક્તિરૂપી જયને પ્રાપ્ત થયેલો હું
બાકી રહેલા પ્રારબ્ધને જીતી લેવાને માટે જીવું
છું. હું કે જ તુરંપ છું, તેને પ્રણામ કરું છું અને
તું કે, જ હુરંપ છું, તેને પણ હું પ્રણામ કરું છું.^{૭૮}
વિષયોરૂપી રોગોથી રહિત થઈને, વિષયોની વાસ-
નાના રંગથી પણ રહિત થઈ અને સ્વસ્થ થઈને
હું તારામાં જ રહ્યો છું; માટે મને બંધન ક્યાં
છે? વિપત્તિઓ પણ ક્યાં છે? સંપત્તિઓ પણ
ક્યાં છે? અને જન્મ—મરણ પણ ક્યાં છે? કશું
નથી. હવે હું અવિચળ શાંતિને પ્રાપ્ત થાઉં છું.^{૮૦}

ત્વયિ સ્થિતે મયિ વિગતામયાત્મનિ સ્વ-
સંસિયતૌ વ્યપગતરાગમરંજને । ક્વ વન્ધનં ક્વ ચ
વિપદઃ ક્વ સંપદો મવામવૌ ક્વ શમમુપૈમિ શાશ્વતમ્
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુર્મા ઉપશમ-
પ્રકરણુનો ‘આત્મસ્તવન’ એ નામનો
સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૩૭ મો ૭

પ્રહ્લાદની સમાધિદશા અને રાજા
વિનાના થયેલા દેશની હુદ્દશા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति संचितयज्ञेवं प्रह्लादः परवीरहा ।
निर्विकल्पपरानंदसमाधिं समुपाययौ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! શત્રુવીરોને હણુ-
નારો પ્રહ્લાદ એ પ્રમાણે ચિંતવન કરતાં કરતાં
પરમ આનંદરૂપ નિર્વિકલ્પક સમાધિને પ્રાપ્ત
થયો.^૧ નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં રહેલો અને પોતા-
ના સ્વરૂપરૂપી સામ્રાજ્યપદવીને પ્રાપ્ત થયેલો
પ્રહ્લાદ, જાણે ચિત્રમાં આલેખાયેલો હોય અને
પર્વતમાં ઢાતરાયેલો હોય, એવો સ્તબ્ધ જણાવા
લાગ્યો. એ રીતે પ્રહ્લાદને પોતાના ઘરમાં સમા-
ધિમાં રહેતાં, જમ પૃથ્વીના મધ્યમાં રહેલા મેરુ

* આ સાઝનીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદ સમાધિમાં
રહેતાં, રાજા વિનાનું દેયોનું નગર બહુ હુદ્દશાને પ્રાપ્ત
થયું, એ કથા રહેવામાં આવશે.

પર્વતને ધણો કાળ વીતી બય છે, તેમ તેનો લાંબો
કાળ પસાર થઈ ગયો.^{૨,૩} જમ બીજમાં રહેલા
અંકુરને પાણી ધણું રેડવા છતાં પણ તેને સમય
વિના અંકુર ફૂટતો નથી, તેમ સમાધિમાં રહેલા
પ્રહ્લાદને મોટા મોટા દેયો જગાડે છે તે છતાં
પ્રહ્લાદ જાગ્યો નહિ. બાહ્યદષ્ટિથી રહિત થયેલો
અને બ્રહ્મરૂપ થયેલો તે પ્રહ્લાદ અસુરોના નગ-
રમાં એ રીતે હજારો વર્ષ સુધી પથરામાં ઢાતરા-
યેલા સૂર્યની જમ નિશ્ચળ જ રહ્યો.^{૪,૫} એ પ્રહ્લાદ
પરમ આનંદરૂપી દશામાં એકરસપણાથી પરિ-
ણામ પામેલો હોવાને લીધે, જાણે મરી ગયો
હોય એવો દેખાવા લાગ્યો.^૬ એટલા કાળ સુધી
એ પોતાજનું રાજ્ય રાજા વિનાનું રહેવાને લીધે
અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું અને જમ બલવત્તર મત્થો
નાનાં મત્થોને પીડે છે, તેમ તેમાં બલવત્તર
દેયો દુર્બળ દેયોને પીડવા લાગ્યા.^૭ હિરણ્ય-
કશિપુ મરી જતાં અને તેનો પુત્ર પ્રહ્લાદ સમા-
ધિમાં રહેતાં, દેયોના નગરમાં બીજો ઘાઈ પણ
રાજ થયો નહિ.^૮ પોતાની જાતિના સ્વામીને
ઘરંછનારા દેયલોકોએ ધણો ધણો પ્રયત્ન કર્યો
તો પણ પ્રહ્લાદ સમાધિમાંથી જાગ્યો નહિ. જમ
રાત્રે જમરોને પાંખડીઓના સમૂહવાળું બીલે-
હું કમળ જોવામાં આવે નહિ, તેમ દેયોને પોતા-
નો રાજા પ્રહ્લાદ જયત થયેલો જોવામાં જ
આવ્યો નહિ.^{૯,૧૦} જમ સૂર્યનો અસ્ત થતાં, રાત્રે
માણસોની સ્નાન—દાન આદિ ક્રિયાઓ બંધ પડી
બય છે, તેમ ગણિત ચિત્તવાળા એ પ્રહ્લાદની
જગત્તાની વાત બંધ પડી ગઈ.^{૧૧} આમ થવાથી
ઉદ્વેગ પામેલા કેટલાએક દેયો, જ જ દિશાઓમાં
જવું યોગ્ય જણાયું, તે તે દિશાઓમાં જતા રહે-
તાં અને બળવાન દેયોએ રાજા વિનાના નગરમાં
થયેલ રીતે અન્યાયથી બળહારો કરવા લાગતાં,
એ પોતાજ ધણા દિવસથી રાજા વિનાનું હોવાને
લીધે, સારા ગુણોથી રહિત થઈ ગયું. જમ પ્રબળ
મત્થો નાનાં મત્થોને મારી નાખે છે, તેમ પ્રબ-

જ દેવો નખળા દેવોને મારી નાખવા લાગ્યા. ખળવાન લોકો નખળાઓનાં ઘરોને લઈલઈને ભોગવવા લાગ્યા, સઘળી સ્ત્રીઓ સઘળા પુરુષોથી પીડાવા લાગી, એક-બીજા લોકો પરસ્પરનાં વશોને પણ હરી જવા લાગ્યા.^{૧૨-૧૪} સર્વે લોકો વિશ્વાપ કરીકરીને સ્ત્રીસો પાડવા લાગ્યા, નગરના વિભાગોની સઘળી રચનાઓ તૂટી ગઈ, ખગી-ચાઓનાં વૃક્ષો ભાંગી ગયાં, નગરના લોકો નાસવા લાગ્યા અને નકામા અનર્થો તથા પીડાઓ વધી ગઈ.^{૧૫} દેવો ચિંતા કરવા લાગ્યા, લોકોને અત્રો કે કુળો પણ મળવા લાગ્યાં નહિ, સમય વિનાના ઉત્પાતોથી લોકો પરવશ થઈ જવા લાગ્યા અને સઘળી દિશાઓનાં મંડળો ધૂળથી ઘેરાઈ ગયાં.^{૧૬} દેવતાઓના પુત્રો પણ દેવોને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, કૂતરોઓની, શિયાળવાંઓની તથા પિશાચ આદિની બહુ ભરતી થઈ ગઈ; કાઈ સારાં પ્રાણીઓ રહ્યાં નહિ, લક્ષ્મી જતી રહી, ઘરો તથા સ્થાનકો ઘણાખરાં ઉજાડ થઈ ગયાં; સ્ત્રીઓની, ધનોની, વિચારોની કે યુક્તોની કશી વ્યવસ્થા રહી નહિ; સ્ત્રીઓનાં તથા મિલકતોનાં હરણ થવાને લીધે ચારેબાજુ પોકાર ઊઠી રહ્યો; કળિયુગના સમયમાં જેવા દુષ્ટ ચોરો થાય છે, તેવા જ વિકટ ચોરો ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા અને તેમ થવાથી દેવોને સઘળો દેશ વ્યાકુળ થઈ ગયો.^{૧૭-૧૮}

અનિયતવનિર્તાર્થમંત્રયુદ્ધં હૃતધનદારવિરા-
વિતં સમંતાત્ । કલિયુગસમયોદ્ગટોત્કટામં તદ-
સુરમંડલમાકુલં વમૂવ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'અસુરમંડલવ્યાકુલીભવન'
એ નામનો સર્ગ ૩૭ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો

જગતનું દુઃખ મટાડવાને વિષ્ણુ-
ભગવાને ચિંતા કરી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથાશ્વિલજગજ્જાલક્રમપાલનદેવનઃ ।

ક્ષીરોદનગરે શેષશય્યાસનમતો હરિઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! પછી ક્ષીરસાગરના અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શય્યા ઉપર પોઢેલા અને જેની સઘળાં બ્રહ્માંડોના ચાલતા ક્રમનું પાલન કરવું એ જ કીડા છે, એવા વિષ્ણુ-ભગવાન ચાતુર્માસ ગયા પછી, દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી જગ્યા અને તે સમયમાં ચાલતી જગતની સ્થિતિનો પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમ પોતાના મનથી સ્વર્ગલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો તથા ભૂલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો વિચાર કર્યો અને તે પછી તુરંત પાતાળમાં ચાલતી પદ્ધતિના વિચાર ઉપર તે ઊતર્યા. વિચાર કરતાં, પાતાળમાં 'પ્રહ્લાદ' નામનો દાનવ સ્થિર સમાધિમાં રહેલો જોવામાં આવ્યો અને ઇન્દ્રના નગરમાં સંપત્તિ બહુ જ વધી ગયેલી જોવામાં આવી.^૧ ક્ષીરસાગરની અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શયન પર, પદ્માસન વાળીને બિરાજેલા, હસ્તોમાં શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને સર્વના અંતર્યોમી એ વિષ્ણુભગવાને, પાતાળની એ સ્થિતિ જોઈને, ત્રૈલોક્યરૂપી કમળમાં બ્રમરની જેમ ફરનારા અને અસંત જ્ઞાનવાળા પોતાના મનરૂપી શરીરથી, આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો.^{૨,૬} 'પ્રહ્લાદ સમાધિમાં શાંત થતાં, પાતાળ રાજા વિનાનું થઈ જવાને લીધે, આ સૃષ્ટિ ધણું કરીને દેવો વિનાની થઈ ગઈ છે, એ બહુ ભૂંડું થયું છે.'^૭

x આ આગ્રીસમાં સર્ગમાં જગતની વ્યવસ્થા રાખવા માર દેવોનું રક્ષણ કરવાની અને પ્રહ્લાદને સમાધિમાંથી જગાડવાની વિષ્ણુએ ચિંતા કરી, એ કથા કહેવામાં આવે.

દેત્યોનો અભાવ થઈ જતાં, વૃદ્ધિ વિનાના સમયોમાં નદી મલિનતાથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જન્મ કોઈ શનુ નહિ રહેવાને લીધે દેવતાઓની પંકિત, રાગ-દ્રેષથી રહિત થઈ જશે. જે શનુઓ હોય તો જ દેવતાઓને સ્વર્ગનાં સુખો દુર્લભ જણાયાથી તેઓના ઉપર રાગ રહે અને તે સુખોમાં વિદ્ન પાડનારા દૈત્યો ઉપર દ્રેષ રહે. દેવતાઓની જાતિ રાગ-દ્રેષથી રહિત થઈ જશે, તો જન્મ લતા રસથી રહિત થઈને શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે જાતિ-અભિમાનથી રહિત થઈને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વો વિનાના 'મોક્ષ' નામના પદને પ્રાપ્ત થઈ જશે. દેવતાઓએ મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થશે, તો મનુષ્યોને દેવાતાઓનાં સ્વર્ગલોક સંબંધી સુખો મેળવવાની ઇચ્છા રહેશે નહિ અને તેથી ભૂલોકમાં યજ્ઞોની તથા તપની સધળી ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, એ નિઃસંશય છે. હવે જે યજ્ઞોની તથા તપની ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, તો 'ભૂલોક કમંભૂમિ છે' એમ કોઈના પણ સમજવામાં રહેશે નહિ અને તેમ થશે, તો આપો સંસાર કે જ કમોને લીધે જ પ્રવર્ત્યાં કરે છે, તેનો નાશ થઈ જશે. કદપના આરંભથી માંડીને મેં જ આ ત્રેલોક્ય રચેલું છે, તે તાપથી જન્મ હિમનો કણ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ સમય વિના જ નષ્ટ થઈ જશે, એ બહુ ખોટું થશે. હું ઉપેક્ષા ગણીને આ સંસારરૂપી મોટા આડંબરનો નાશ થવા દઉં, તો મેં હાથે કરીને પોતાની લીલાનો જ નાશ આરંભ્યો કહેવાય, એ શું ચોગ્ય છે? અંદ્ર, સૂર્ય તથા તારાઓસહિત આ જગત શૂન્ય થઈ જાય, તો મારે પણ મારા આ શરીરનો સંહાર કરીને પૂર્ણસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરવી પડે. એ કે આ રીતે સમય વિના જ જગત શાંત થઈ જાય, તો પણ જીવોને તો સધળા ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ જાય એમ છે; પરંતુ એ જ શાંતિ થાય તે સુધુષ્ઠિ અવસ્થાના જેવી જ થાય; સુક્તિરૂપ ન જ થાય. હું ઉપેક્ષા નહિ કરતાં,

જગતની સ્થિતિને ચોગ્ય રીતે ચલાવું, તો સહ-મોની મર્યાદાનો ભંગ ન થતાં, કમોથી ચિત્ત શુદ્ધ થવાને લીધે અનુક્રમે સધળા જીવોને સુક્તિનો લાભ મળે. એટલા માટે હું ધારું છું કે, હમણાં દૈત્યોને ઉત્તેજન આપવું, તે સારું છે. દૈત્યો ઉઘોગી થાય, તો દેવતાઓને રાગ-દ્રેષપૂર્વક સ્વર્ગલોકનાં સુખો અળવવાની કાળજી રહે, અને જે દેવતાઓને કાળજી રહે, તો દેવતાઓનાં સુખો મેળવવાની ઇચ્છાથી માણસો પણ સંબંધી ક્રિયાઓ કરે અને એ ક્રિયાઓ ચાલતી રહે, તો સંસારની સ્થિતિ ખરાખર ચાલ્યા કરે. કદી પણ એ સ્થિતિનો ક્રમ ફરે નહિ. માટે હું રસાતળમાં જઈને, જન્મ વસંતઋતુ બીજી ઋતુમાં ખગડી ગયેલા ઝાડને પાછું તેના પોતાના કમમાં સ્થાપે છે, તેમ હું પ્રહ્લાદને પાછો તેના પોતાના કમમાં સ્થાપું. પ્રહ્લાદ વિના બીજા કોઈ દૈત્યને હું દૈત્યોનો રાજ કરીશ, તો હું ધારું છું કે, એ રાજ દેવોને મારી નાખ્યા વિના રહેશે જ નહિ અને પ્રહ્લાદનો જ આ દેહ છે તે પવિત્ર છે, મહાત્મા છે તથા છેલ્લો જ છે; માટે તેના હાથે દેવો માર્યા જવાનો સંભવ નથી. પ્રહ્લાદનો આ દેહ આ કદપ પૂરો થતાં સુધી જીવતો રહે એ ચોગ્ય છે. 'પ્રહ્લાદે આ કદપ પૂરો થતાં સુધી દેહધારીપણથી જ રહેવું' એવો દૈવ સંબંધી નિયમ પણ યથા ચૂક્યો છે. એ મારા ધારવામાં છે. માટે હું પાતાળમાં જઈને, જન્મ જન્મ કરતો મેઘ પહાડની છુદ્ર નદીમાં સૂતેલા મોરને જગાડે છે, તેમ પ્રહ્લાદને જગાડું. જન્મ મણિ મનમાં ભાવના રાખ્યા વિના જ વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોને ધારણ કરે છે, તેમ પ્રહ્લાદ જીવન્મુક્ત લોકોની પદ્ધતિ પ્રમાણે મનમાં રાજ્યની આસક્તિ નહિ રાખતાં જ દૈત્યોનું રાજ્ય કરે. 'આસક્તિ નહિ રાખતાં સધળો ચોગ્ય વ્યવહાર કરવો' એ જ જીવન્મુક્ત લોકોની સમાધિ છે. હું આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરીશ, તો આ

જ દેત્યો નખળા દેત્યોને મારી નાખવા લાગ્યા. ખળવાન લોકો નખળાઓનાં ધરોને લઈલઈને ભોગવવા લાગ્યા, સઘળી સ્ત્રીઓ સઘળા પુરુષોથી પીડાવા લાગી, એક-બીજા લોકો પરસ્પરનાં પક્ષોને પણ હરી જવા લાગ્યા.^{૧૨-૧૪} સર્વે લોકો વિદ્વાપ કરીકરીને ચીસો પાડવા લાગ્યા, નગરના વિભાગોની સઘળી રચનાઓ તૂટી ગઈ, ખગી-ચાઓનાં વૃક્ષો ભાંગી ગયાં, નગરના લોકો નાસવા લાગ્યા અને નકામા અનર્થો તથા પીડાઓ વધી ગઈ.^{૧૫} દેત્યો ચિંતા કરવા લાગ્યા, લોકોને અત્રો કે કુળો પણ મળવા લાગ્યાં નહિ, સમય વિનાના ઉત્પાતોથી લોકો પરવશ થઈ જવા લાગ્યા અને સઘળી દિગાઓનાં મંડળો ધૂળથી ઘેરાઈ ગયાં.^{૧૬} દેવતાઓના પુત્રો પણ દેત્યોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, કૃતરાંઓની, શિયાળવાંઓની તથા પિશાચ આદિની ખડુ ભગતી થઈ ગઈ; કોઈ સારાં પ્રાણીઓ રહ્યાં નહિ, લક્ષ્મી જતી રહી, ધરો તથા સ્થાનકો ઘણાખરાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં; સ્ત્રીઓની, ધનોની, વિચારોની કે યુદ્ધોની કશી વ્યવસ્થા રહી નહિ; સ્ત્રીઓનાં તથા મિલકતોનાં હરણ થવાને લીધે ચારેખાણુ પોકાર ઊઠી રહ્યો; કળિયુગના સમયમાં જવા દુષ્ટ ચોરો થાય છે, તેવા જ વિકટ ચોરો ચારે ખાણુ દેખાવા લાગ્યા અને તેમ થવાથી દેત્યોનો સઘળો દેશ વ્યાકુળ થઈ ગયો.^{૧૭, ૧૮}

અનિયતવનિતાર્થમંત્રયુદ્ધં હૃતધનદારવિરા-
વિત્તં સમંતાત્ । કલિયુગસમયોદ્ગ્રોત્કટકામં તદ-
સુરમંડલમાકુલં વમ્ભૂવ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો 'અસુરમંડલવ્યાકુલીભવન'
એ નામનો સર્ગ ૩૭ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૩૮ મો ~ ~ ~

જગતનું દુઃખ મટાડવાને વિષ્ણુ-
ભગવાને ચિંતા કરી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથાશ્વિલજગજ્જાલક્રમપાલનદેવનઃ ।

ક્ષીરોદનગરે શેષશ્ય્યાસનગતો હરિઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! પછી ક્ષીરસાગરનું અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શય્યા ઉપ પોટેલા અને જેની સઘળાં બ્રહ્માંડોના ચાલત કમતુ પાલન કરતું એ જ ક્રીડા છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાન ચાતુર્ભાસ ગયા પછી, દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી જાગ્યા અને તે સમયમાં ચાલતી જગતનું સ્થિતિનો પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરવા લાગ્યા પ્રથમ પોતાના મનથી સ્વર્ગલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો તથા ભૂલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો વિચાર કર્યો અને તે પછી તુરત પાતાળમાં ચાલતી પદ્ધતિના વિચાર ઉપર તે ઊતર્યો. વિચાર કરતાં, પાતાળમાં 'પ્રહ્લાદ' નામનો દાનવ સ્થિર સમાધિમ રહેલો જોવામાં આવ્યો અને ઇન્દ્રના નગરમ સંપત્તિ ખડુ જ વધી ગયેલી જોવામાં આવી ક્ષીરસાગરની અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શયન પર, પદ્માસન વાળીને બિરાજેલા, હસ્તોમ શાંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને સર્વનું અંતર્યામી એ વિષ્ણુભગવાને, પાતાળની જે સ્થિતિ જોઇને, ત્રેલોક્યરૂપી કમળમાં ભ્રમરની જે ફરનારા અને અત્યંત જ્ઞાનવાળા પોતાના મન રૂપી શરીરથી, આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો.^૧ 'પ્રહ્લાદ સમાધિમાં શાંત થતાં, પાતાળ રાજા વિનાનું થઈ જવાને લીધે, આ સૃષ્ટિ ઘણું કરી દેત્યો વિનાની થઈ ગઈ છે, એ ખડુ ભૂંડું થયું છે.'

× આ આડત્રીસમાં સર્ગમાં જગતની વ્યવસ્થા રાખવા સારું દેત્યોનું રક્ષણ કરવાની અને પ્રહ્લાદ સમાધિમાંથી જાગવાની વિષ્ણુએ ચિંતા કરી, જે કથા કહેવામાં આવશે.

દેવોનો અભાવ થઈ જતાં, વૃષ્ટિ વિનાના સમયોમાં નદી મલિનતાથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જમ કાઈ શુભ નહિ રહેવાને લીધે દેવતાઓની પંક્તિ, રાગ-દ્રેષથી રહિત થઈ જશે. જે શુભો હોય તો જ દેવતાઓને સ્વર્ગનાં સુખો ફૂલેલ જણાવાથી તેઓના ઉપર રાગ રહે અને તે સુખોમાં વિદ્ર પાડનારા દેવો ઉપર દ્રેષ રહે. દેવતાઓની જાતિ રાગ-દ્રેષથી રહિત થઈ જશે, તો જમ લતા રસથી રહિત થઈને શુષ્કપણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે જાતિ-અભિમાનથી રહિત થઈને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વો વિનાના 'મોક્ષ' નામના પદને પ્રાપ્ત થઈ જશે. દેવતાઓ જે મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થશે, તો મનુષ્યોને દેવતાઓનાં સ્વર્ગલોક સંબંધી સુખો મેળવવાની ઇચ્છા રહેશે નહિ અને તેથી ભૂલોકમાં યજ્ઞોની તથા તપની સંબંધી ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, જે નિઃસંશય છે. હવે જે યજ્ઞોની તથા તપની ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, તો 'ભૂલોક કર્મભૂમિ છે' એમ કોઈના પણ સમજવામાં રહેશે નહિ અને તેમ થશે, તો આખો સંસાર કે જે કર્મોને લીધે જ પ્રવર્ત્યો કરે છે, તેના નાશ થઈ જશે. કલ્પના આરંભથી માંડીને મેં જે આ ત્રેલોક્ય રચેલું છે, તે તાપથી જમ હિમનો કણ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ સમય વિના જ નષ્ટ થઈ જશે, એ બહુ ખોટું થશે. હું ઉપેક્ષા રાખીને આ સંસારરૂપી મોટા આડખરનો નાશ થવા દઉં, તો મેં હાથે કરીને પોતાની લીલાનો જ નાશ આરંભ્યો કહેવાય, એ શું યોગ્ય છે? ચંદ્ર, સૂર્ય તથા તારાઓસહિત આ જગત શૂન્ય થઈ જાય, તો મારે પણ મારા આ શરીરનો સંહાર કરીને પૂર્ણસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરવી પડે. જે દેવ આ રીતે સમય વિના જ જગત શાંત થઈ જાય, તો પણ જીવોને તો સઘળા ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ જાય એમ છે; પરંતુ એ જ શાંતિ થાય તે સુખસિ અવસ્થાના જેવી જ થાય; સુક્રિતરૂપ નજ થાય. હું ઉપેક્ષા નહિ કરતાં,

જગતની સ્થિતિને યોગ્ય રીતે ચલાવું, તો સહ-મોની મર્યાદાનો ભંગ ન થતાં, કર્મોથી ચિત્ત શુદ્ધ થવાને લીધે અનુક્રમે સઘળા જીવોને સુક્રિતનો લાભ મળે. એટલા માટે હું ધારું છું કે, હમણાં દેવોને ઉત્તેજન આપવું, તે સારું છે. દેવો ઉદ્ધોગી થાય, તો દેવતાઓને રાગ-દ્રેષપૂર્વક સ્વર્ગલોકનાં સુખો જળવવાની કાળજી રહે, અને જે દેવતાઓને કાળજી રહે, તો દેવતાઓનાં સુખો મેળવવાની ઇચ્છાથી માણસો પણ સંબંધી ક્રિયાઓ કરે અને એ ક્રિયાઓ ચાલતી રહે, તો સંસારની સ્થિતિ ખરાબર ચાલ્યા કરે. કદી પણ એ સ્થિતિનો કમ ફેર નહિ. માટે હું રસાતળમાં જઈને, જમ વસંતઋતુ બીજી ઋતુમાં ખગડી ગયેલા ઝાડને પાછું તેના પોતાના કમમાં સ્થાપે છે, તેમ હું પ્રહ્લાદને પાછો તેના પોતાના કમમાં સ્થાપું. પ્રહ્લાદ વિના બીજા કોઈ દેવને હું દેવોનો રાજ કરીશ, તો હું ધારું છું કે, એ રાજ દેવોને મારી નાખ્યા વિના રહેશે જ નહિ અને પ્રહ્લાદનો જે આ દેહ છે તે પવિત્ર છે, મહાત્મા છે તથા છેલ્લો જ છે; માટે તેના હાથે દેવો માર્યા જવાનો સંભવ નથી. પ્રહ્લાદનો આ દેહ આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી જીવંતો રહે એ યોગ્ય છે. 'પ્રહ્લાદે આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી દેહધારીપણથી જ રહેવું' એવો દેવ સંબંધી નિયમ પણ થઈ ચૂક્યો છે. એ મારા ધારવામાં છે. માટે હું પાતાળમાં જઈને, જમ ગર્જના કરતો મેઘ પહાડની ક્ષુદ્ર નદીમાં સુતેલા મોરને જગાડે છે, તેમ પ્રહ્લાદને જગાડું. જમ મણિ મનમાં ભાવના રાખ્યા વિના જ વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોને ધારણ કરે છે, તેમ પ્રહ્લાદ જીવન્મુક્ત લોકોની પદ્ધતિ પ્રમાણે મનમાં રાજ્યની આસક્તિ નહિ રાખતાં જ દેવોનું રાજ્ય કરે. 'આસક્તિ નહિ રાખતાં સઘળો યોગ્ય વ્યવહાર કરવો' એ જ જીવન્મુક્ત લોકોની સમાધિ છે. હું આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરીશ, તો આ

અંખ વગાડ્યો.^{૧૭} વિષ્ણુના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો એ શંખનાદ, કે જે પ્રલયકાળમાં સામટી રીતે ક્ષોભ પામેલાં વાદળાંઓના અને સમુદ્રોના અનિ જવો જણાયો, તેનાથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાને લીધે જમ મદોન્મત્ત વાદળાંઓની ગર્જનાથી રાજહંસોની મડળી પડી જાય, તેમ દૈત્યોની મડળી પડી ગઈ અને જેને કાંઈ પણ ભ્રમ નહિ થતાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, એવી વિષ્ણુના પાષા-
નોની મડળી જમ મેઘના નાદથી ઇન્દ્રજવાનાં વૃક્ષોની પંક્તિ ખીલે, તેમ ખીલી ઊઠી.^{૧૮-૧૯} દાનવોનો રાજ પ્રહ્લાદ જમ વરસાદના સમયમાં વનની અંદર કદંબ ધીરે ધીરે જાત થાય, તેમ ધીરે ધીરે જાત થવા લાગ્યો.^{૨૦} જમ ગંગાજીએ પ્રથમા સમુદ્રને પૂરી દીધો હતો, તેમ અક્ષરધ્રુ-
માંથી ઊઠેલી પ્રાણશક્તિએ પ્રહ્લાદના દેહને પૂરી દીધો.^{૨૧} જમ સૂર્યની પ્રભા ઉદય પામ્યા પછી તુરત જ ચારેપાળુ જગતમાં ફેલાય છે, તેમ પ્રાણની શોભા પ્રકટ થતાં, તુરત જ ચારેપાળુથી પ્રહ્લાદના શરીરમાં પ્રાણશક્તિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ.^{૨૨} ઇન્દ્રેશ પોતપોતાનાં નવે ગોલકોમાં પ્રવૃત્ત થતાં લેંગશરીરરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય દરશ્યગામી બન્યું.^{૨૩} હે રામ ! જમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું સુખ બેપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દરશ્યગામી થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય મનપણાને પ્રાપ્ત થયું.^{૨૪} જમ પ્રભાતમાં સૂર્યની પ્રભા કાંઈક અકુરિત થતાં, તે કાળમાં કમ-
ળોને જગાડે, તેમ ચિત્ત કાંઈક અકુરિત થતાં, પ્રહ્લાદનાં બે નેત્રો ધીરે ધીરે ખૂલવા લાગ્યાં.^{૨૫} પ્રાણવાયુએ તથા અપાનવાયુએ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા માંડતાં, જમ વાયુની પ્રેરણાથી કમળમાં ગતિ થાય, તેમ પ્રહ્લાદના શરીરમાં ગતિ થઈ.^{૨૬} જમ પાણીથી પાણી પૂર્ણ તુરત જ તરંગ પુષ્ટ થાય, તેમ શરીર પ્રાણ-
પૂર્ણ થતાં, પ્રહ્લાદનું મન એક નિમેષમાત્રમાં થયું.^{૨૭} જમ સૂર્ય અર્ધો ઉદય પામતાં,

ખીલેલાં કમળોવાળું સરોવર શોભવા લાગે, તેમ જનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રકૃષ્ટિત થવા લાગ્યાં, એવો પ્રહ્લાદ શોભવા લાગ્યો.^{૨૮} આ અવસરમાં વિષ્ણુએ ‘જાત થા’ એમ કહ્યું, એટલે તરત જ જમ વાદળાંની ગર્જનાથી મોર જાત થાય, તેમ એ પ્રહ્લાદ જાત થયો.^{૨૯} પ્રકૃષ્ટિત નેત્રોવાળા, પુષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળા અને જેને દરશ્યોનું મનન પ્રાપ્ત થયું છે એવા એ પ્રહ્લાદને ત્રૈલોક્યના નાથ વિષ્ણુભગવાને, જમ પોતે પૂર્વે નાલિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજ્ઞાને કહ્યું હતું, તેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૦}

વિષ્ણુભગવાન ઓહ્યા:-હે મહાત્મા ! મારી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર અને તારા દેહનું પણ સ્મરણ કર. તું સમય વિના જ દેહને અંત શા માટે કરે છે?^{૩૧} તું કે જે ‘આ ત્સાન્ય છે અને આ આશ છે’ એવા સંકલ્પોથી રહિત છે, તેને શરીર છતાં પણ પ્રિય પદાર્થોથી કે અપ્રિય પદાર્થોથી શી આસક્તિ થવાની છે? માટે હવે ઊઠ, ઊઠ^{૩૨} આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી તારે આ દેહથી જ જગતમાં રહેવાનું છે. દેવના યોગને અને યથાર્થ નિયમને અમે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ.^{૩૩} તું કે જે જીવન્મુક્ત છે, તેણે રાજ્યમાં જ રહીને આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાંસુધી કાંઈ ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં, તારા આ શરીરને વ્યવહારમાં લગાવવાનું છે.^{૩૪} કલ્પને અંતે આ શરીર વીંખાઈ જશે, ત્યારે જમ ધટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય, તેમ તારે સ્વરૂપજૂત વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં નિવાસ કરવાનો છે.^{૩૫} કલ્પના અંતે સુધી રહેનારું અને જણે જગતના સર્વ વ્યવહારોની પદ્ધતિ જાણેલી છે, એવું આ તારું શુદ્ધ શરીર જીવન્મુક્તના વિલાસોવાળું થયું છે. હજી જગતનો પ્રવય થવાને ધણી જ વાર છે.^{૩૬} હે સૌમ્ય ! હજી ખારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, પર્વતો પીગળી ગયા નથી અને જગત બળવા લાગ્યું નથી, તે છતાં તું શરીરનો નકામો ત્યાગ શા માટે કરે છે? હજી ત્રૈલોક્યની

સૃષ્ટિનો નાશ થશે નહિ અને દેવતાઓને તથા દૈત્યોને નાનાં નાનાં યુદ્ધો થયા કરશે, તેથી મને પણ વિનોદ મળ્યા કરશે.^{૨૩} એ કે મારે તો સૃષ્ટિનો ઉદ્ધત અને સૃષ્ટિનો નાશ એ બન્ને સમાન છે, તો પણ આ જગત પોતાની બૂની પદ્ધતિથી ભલે ચાલ્યા કરે. મારે પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવા દેવાનું શું પ્રયોજન છે?^{૨૪} કર્તોનો કર્તાપણનો આગ્રહ નહિ હોવાને લીધે, કાંઈ પણ વસ્તુના નાશથી દુઃખ નહિ ધરતાં અને તે વસ્તુની સ્થિતિથી સુખ નહિ માનતાં, વ્યવહારને અનુસરતી તે વસ્તુની ગોઠવણ કરવી એ એક બેતની યોગની જ પદ્ધતિ છે. હું પાતાળમાં જઈશ અને પ્રહલાદને જગાડીશ, તો પણ આગ્રહથી રહિત હોવાને લીધે, સ્થિર જ રહીશ. હું કાંઈ પામર જીવોની જેમ સંસારની લીલા કરતો નથી. ચાલો, હવે દુષ્ટ લોકોનાં આચરણોથી ભયંકર થઈ ગયેલા અસુરના નગરમાં જઈને, જેમ સૂર્ય કમળને બચત કરે છે, તેમ પ્રહલાદને બચત કરીએ અને જેમ વર્ષાઋતુ ચંચળ વાદળોમાંના સમૂહને હિમાલયમાં સ્થિર કરે છે, તેમ અસ્ત-અસ્ત થયેલા આ સધળા જગતને સ્થિર કરીએ.^{૨૫-૨૭}

અસુરપુરમવાપ્ય પ્રોદ્ધતાચારઘોરં કમલમિવ
વિવસ્વાદૈત્યમુદ્ગ્રોધયામઃ । જગદિદમખિલં સ્વ-
સૈર્યમમ્પાનયામો ઘનવિધિરિવ શૈલે ચંચલં
મેઘજાલમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'પરમેશ્વરવિતર્ક' એ
નામનો સર્ગ ૩૮ માં સમાપ્ત

ઠ સર્ગ ૩૧ મો

વિષ્ણુભગવાને પ્રહલાદને ઉપદેશ દીધો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હિતિ સંચિત્ય સર્વાત્મા ક્ષીરોદાદાત્મકાત્ પુરાત્
ચચાલ પરિવરેણ સહસાનુરિવાચલઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! સર્વના આત્મા વિષ્ણુભગવાન એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, ક્ષીર-સાગરની અંદરના પોતાના સ્થાનકમાંથી, જેમ શિખરોસહિત પર્વત ચાલે, તેમ પોતાના પાર્શ્વ-દો સહિત ચાલ્યા.^૧ ક્ષીરસાગરના તળિયામાં રહેલો માર્ગ, કે જમાં મોટું છિદ્ર છતાં પણ ઈશ્વરના સંકલ્પને લીધે ક્ષીરસાગરનું દૂધ પેસી શકતું ન હતું. તે માર્ગથી વિષ્ણુભગવાન. બહો સ્વર્ગ, લોક દોય, એવા પ્રહલાદનું ત્યાં સુવર્ણમય ધરની થયેલો પ્રહલાદ, કે જે મે ધિમાં સ્થિર થયેલા તેને વિષ્ણુએ દીઠો.^૨ એ તે સર્વે વિષ્ણુના તેજનાં કિરણોથી તાસ થઈ બચ, તેમ ત્યાંથી તારાઓની સાથે આ વિષ્ણુએ બે-ત્રણ મુ પોતાના પાર્શ્વ દોની પ્રવેશ કર્યો.^૩ ગરુડની આયુધોથી અને પાર્શ્વે એ તથા મુનિઓએ અલક્ષ્મી ચામર ઢાળતાં હતાં 'હે મહાત્મા ! બચત થા દિશાઓને ગંજવી મૂકનારે

* આ યોગણુયાળીમના નગરમાં જઈને થાંખના અને તેને કલ્પ પૂરો થતાં કરી, એ કથા કહેવામાં

શંખ વગાડ્યો.^{૧૦} વિષ્ણુના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો એ શંખનાદ, જે જ પ્રલયકાળમાં સામટી રીતે શૌભ પામેલાં વાદળાંઓના અને સમુદ્રોના ધ્વનિ જેવો જણાયો, તેનાથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાને લીધે જમ મદોન્મત વાદળાંઓની ગર્જનાથી રાજસોની મંડળી પડી જાય, તેમ દૈત્યોની મંડળી પડી ગઈ અને જને કંઈ પણ ભ્રમ નહિ થતાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, એવી વિષ્ણુના પાર્શ્વ દોની મંડળી જમ મેધના નાદથી ઇન્દ્રજવાનાં વૃક્ષોની પંક્તિ ખીલે, તેમ ખીલી જાડી.^{૧૧} દાનવોનો રાજ પ્રહ્લાદ જમ વરસાદના સમયમાં વનની અંદર કદંબ ધીરે ધીરે જાત્ર થાય, તેમ ધીરે ધીરે જાત્ર થવા લાગ્યો.^{૧૨} જમ ગંગાજીએ સધળા સમુદ્રને પૂરી દીધો હતો, તેમ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી જાડેલી પ્રાણશક્તિએ પ્રહ્લાદના દેહને પૂરી દીધો.^{૧૩} જમ સૂર્યની પ્રભા ઉદય પામ્યા પછી તુરત જ ચારેબાજુ જગતમાં ફેલાય છે, તેમ પ્રાણની શોભા પ્રકટ થતાં, તુરત જ ચારેબાજુથી પ્રહ્લાદના શરીરમાં પ્રાણશક્તિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ.^{૧૪} ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં નવે ગોલકોમાં પ્રવૃત્ત થતાં લિંગશરીરરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય દરયગામી બન્યું.^{૧૫} હે રામ! જમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું મુખ બેપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દરયગામી થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય મનપણાને પ્રાપ્ત થયું.^{૧૬} જમ પ્રભાતમાં સૂર્યની પ્રભા કાંઈક અંકુરિત થતાં, તે કાળમાં કમ-ગોને જગાડે, તેમ ચિત્ત કાંઈક અંકુરિત થતાં, પ્રહ્લાદનાં બે નેત્રો ધીરે ધીરે ખૂલવા લાગ્યાં.^{૧૭} પ્રાણવાયુએ તથા અપાનવાયુએ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા માંડતાં, જમ વાયુની પ્રેરણાથી કમળમાં ગતિ થાય, તેમ પ્રહ્લાદના શરીરમાં ગતિ થઈ.^{૧૮} જમ પાણીથી પાણી પૂર્ણ થતાં તુરત જ તરંગ પુષ્ટ થાય, તેમ શરીર પ્રાણથી પૂર્ણ થતાં, પ્રહ્લાદનું મન એક નિમેષભાવમાં પુષ્ટ થયું.^{૧૯} જમ સૂર્ય અર્ધો ઉદય પામતાં,

ખીલેલાં કમળોનાજી સંરેવર શોભવા લાગે, તેમ જનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રકૃષ્ટિત થવા લાગ્યાં, એવો પ્રહ્લાદ શોભવા લાગ્યો.^{૨૦} આ અવસરમાં વિષ્ણુએ 'જાત્ર થા' એમ કહ્યું, એટલે તરત જ જમ વાદળાંની ગર્જનાથી મોર જાત્ર થાય, તેમ એ પ્રહ્લાદ જાત્ર થયો.^{૨૧} પ્રકૃષ્ટિત નેત્રોવાળા, પુષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળા અને જને દરચોતું મનન પ્રાપ્ત થયું છે એવા એ પ્રહ્લાદને ત્રૈલોક્યના નાય વિષ્ણુભગવાને, જમ પોતે પૂર્વે નાલિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માને કહ્યું હતું, તેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૨}

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-હે મહાત્મા!

મારી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર અને તારા દેહનું પણ સ્મરણ કર. તું સમય વિના જ દેહને અંત શા માટે કરે છે? તું જે જ 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા સંકલ્પોથી રહિત છે, તેને શરીર છતાં પણ પ્રિય પદાર્થોથી જે અપ્રિય પદાર્થોથી શી આસક્તિ થવાની છે? માટે હવે ઊઠ, ઊઠ.^{૨૩} આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી તારે આ દેહથી જ જગતમાં રહેવાનું છે. દૈવતા યોગને અને યથાર્થ નિયમને અમે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ.^{૨૪} તું જે જીવન્મુક્ત છે, તેણે રાજ્યમાં જ રહીને આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી કાંઈ ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં, તારા આ શરીરને વ્યવહારમાં લગાવવાનું છે.^{૨૫} કલ્પને અંતે આ શરીર વીંખાઈ જશે, ત્યારે જમ ઘટાકાથ મહાકાશમાં મળી જાય, તેમ તારે સ્વરૂપભૂત વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં નિવાસ કરવાનો છે.^{૨૬} કલ્પના અંતે સુધી રહેનારું અને જણે જગતના સર્વ વ્યવહારોની પદ્ધતિ જાણેલી છે, એવું આ તારું શુદ્ધ શરીર જીવન્મુક્તના વિલાસોવાજી થયું છે. હજી જગતનો પ્રલય થવાને ઘણી જ વાર છે.^{૨૭} હે સૌમ્ય! હજી બારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, પર્વતો પીગળી ગયા નથી અને જગત બળવા લાગ્યું નથી, તે છતાં તું શરીરનો નકામો ત્યાગ શા માટે કરે છે? હજી ત્રૈલોક્યની

સૃષ્ટિના નાશ થશે નહિ અને દેવતાઓને તથા દૈત્યોને નાનાં નાનાં યુદ્ધો થયા કરશે, તેથી મને પણ વિનોદ મળ્યા કરશે.^{૨૩} એ કે મારે તો સૃષ્ટિનો ઉદ્ધવ અને સૃષ્ટિનો નાશ એ બન્ને સમાન છે, તો પણ આ જગત પોતાની જૂની પદ્ધતિથી ભલે ચાલ્યા કરે. મારે પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવા દેવાનું શું પ્રયોજન છે?^{૨૪} કર્તાભિક્તાપણાનો આગ્રહ નહિ હોવાને લીધે, કાંઈ પણ વસ્તુના નાશથી દુઃખ નહિ ધરતાં અને તે વસ્તુની સ્થિતિથી સુખ નહિ માનતાં, બ્યવહારને અનુસરતી તે વસ્તુની ગોઠવણ કરવી એ એક બેતની યોગની જ પદ્ધતિ છે. હું પાતાળમાં જઈશ અને પ્રહલાદને જગાડીશ, તો પણ આગ્રહથી રહિત હોવાને લીધે, સ્થિર જ રહીશ. હું કાંઈ પામર જીવોની જેમ સંસારની લીલા કરતો નથી. ચાલો, હવે દુષ્ટ લોકોનાં આચરણોથી ભયકર થઈ ગયેલા અસુરના નગરમાં જઈને, જેમ સૂર્ય કમળને બચત કરે છે, તેમ પ્રહલાદને બચત કરીએ અને જેમ વર્ષાક્રતુ ચંચળ વાદળોનાં સમૂહને હિમાલયમાં સ્થિર કરે છે, તેમ અસ્ત-વ્યસ્ત થયેલા આ સઘળા જગતને સ્થિર કરીએ.^{૨૫-૨૭}

અસુરપુરમવાપ્ય પ્રોદ્ધતાચારધોરં કમલમિવ
વિવસ્વાન્દેત્યમુદ્ગોષયામઃ । જગદિદમલિલં સ્વ-
સૈર્યમમ્પાનયામો ઘનવિધિરિવ શૈલે ચંચલં
મેષજાલમ્ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'પરમેશ્વરવિતર્ક' એ
નામનો અર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૩૯ મો — ૭

વિષ્ણુભગવાને પ્રહલાદને ઉપદેશ દીધો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति संचिंत्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात् पुरात् ।
चंचाल परिवारेण सहसानुरिवाचलः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! સર્વના આત્મા વિષ્ણુભગવાન એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, ક્ષીર-સાગરની અંદરના પોતાના સ્થાનકમાંથી, જેમ શિખરોસહિત પર્વત ચાલે, તેમ પોતાના પાર્શ્વ-દો સહિત ચાલ્યા.^૧ ક્ષીરસાગરના તળિયામાં રહેલો માર્ગ, કે જેમાં મોટું છિદ્ર છતાં પણ ઈશ્વરના સંકલ્પને લીધે ક્ષીરસાગરનું દૂધ પેસી શકતું ન હતું. તે માર્ગથી વિષ્ણુભગવાન, બધું સ્વર્ગ-લોક હોય, એવા પ્રહલાદના નગરમાં પધાર્યો.^૨ ત્યાં સુવર્ણમય ઘરની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયેલો પ્રહલાદ, કે જે ભરુપર્વતની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયેલા બ્રહ્મા જેવો શોભતો હતો, તેને વિષ્ણુએ ટીકો.^૩ એ સ્થળમાં જ દૈત્યો હતા તે સર્વે વિષ્ણુના તેજથી ત્રાસ પામીને, જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી ત્રાસ પામીને ધ્રુવડ પક્ષીઓ દૂર થઈ જાય, તેમ ત્યાંથી દૂર થઈ ગયા.^૪ જેમ ચંદ્ર તારાઓની સાથે આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ વિષ્ણુએ બે-ત્રણ સુખ્ય અસુરોની સાથે અને પોતાના પાર્શ્વદોની સાથે પ્રહલાદના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.^૫ ગરુડની ઉપર બિરાજતા, પોતાનાં આયુધોથી અને પાર્શ્વદોથી શોભતા, દેવર્ષિઓ એ તથા મુનિઓએ અભિવંદન કરેલા અને જેને લક્ષ્મી ચામર ટોળતાં હતાં એવા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને 'હે મહાત્મા ! બચત થા' એમ બોલતાં બોલતાં, દિશાઓને ગજવી મૂકનારો 'પાંચજન્ય' નામનો

* આ ઓગણચાળીસમા અર્ગમાં વિષ્ણુએ દૈત્યોના નગરમાં જઈને સંપન્ના નાદથી પ્રહલાદને બચત કર્યો અને તેને કલ્પ પૂરો થતાં સુધી રાત્રી કરવાની આજ્ઞા કરી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

રાંખ વગાડ્યો.^{૧૦} વિષ્ણુના બળથી ઉત્પન્ન થયેલા એ રાંખનાદ, કે જે પ્રલયકાળમાં સામટી રીતે ક્ષોભ પામેલાં વાદળાંઓના અને સમુદ્રોના ધ્વનિ જેવો જણાયો, તેનાથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાને દીધે જન્મ મદોન્મત્ત વાદળાંઓની ગર્જનાથી રાજહસોની મંડળી પડી જાય, તેમ દૈત્યોની મંડળી પડી ગઈ અને જને કંઈ પણ ભ્રમ નહિ થતાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, એવી વિષ્ણુના પાર્થ-દાની મંડળી જન્મ મેધના નાદથી ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષોની પંક્તિ ખીલે, તેમ ખીલી ઊઠી.^{૧૧} દાનવોનો રાજ પ્રહ્લાદ જન્મ વરસાદના સમયમાં વનની અંદર કદંબ ધીરે ધીરે જાત થાય, તેમ ધીરે ધીરે જાત થવા લાગ્યો.^{૧૨} જન્મ ગંગાજીએ સધળા સમુદ્રને પૂરી દીધો હતો, તેમ બ્રહ્માના પૂરી થઈ જાય, તેમ પ્રહ્લાદના પૂરી થઈ જાય.^{૧૩} જન્મ સૂર્યની પ્રભા ઉદય પામ્યા પછી તુરત જ ચારેબાજુ જગતમાં ફેલાય છે, તેમ પ્રાણની શોભા પ્રકટ થતાં, તુરત જ ચારેબાજુથી પ્રહ્લાદના શરીરમાં પ્રાણશક્તિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ.^{૧૪} ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં નવે ગોલકોમાં પ્રવૃત્ત થતાં લેંગશરીરની દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય દશ્યગ્રામી બન્યું.^{૧૫} હે રામ! જન્મ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું મુખ બેપણાને માત્ર થાય છે, તેમ દશ્યગ્રામી થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય મનપણાને પ્રાપ્ત થયું.^{૧૬} જન્મ પ્રભાતમાં સૂર્યની પ્રભા કાંઈક અંકુરિત થતાં, તે કાળમાં કમ-ગોને જગાડે, તેમ ચિત્ત કાંઈક અંકુરિત થતાં, પ્રહ્લાદનાં બે નેત્રો ધીરે ધીરે ખૂલવા લાગ્યાં.^{૧૭} પ્રાણવાયુએ તથા અપાનવાયુએ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા માંડતાં, જન્મ વાયુની પ્રેરણાથી કમળમાં ગતિ થાય, તેમ પ્રહ્લાદના શરીરમાં ગતિ થઈ.^{૧૮} જન્મ પાણીથી પાણી પૂર્ણ થતાં તુરત જ તરંગ પુષ્ટ થાય, તેમ શરીર પ્રાણથી પૂર્ણ થતાં, પ્રહ્લાદનું મન એક નિમેષમાત્રમાં પુષ્ટ થયું.^{૧૯} જન્મ સૂર્ય અર્ધો ઉદય પામતાં,

ખીલેલાં કમળોવાળું સરોવર શોભવા લાગે, તેમ જનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રકૃષ્ટિત થવા લાગ્યાં, એવો પ્રહ્લાદ શોભવા લાગ્યો.^{૨૦} આ અવસરમાં વિષ્ણુએ 'જાત થા' એમ કહ્યું, એટલે તરત જ જન્મ વાદળાંની ગર્જનાથી મોર જાત થાય, તેમ એ પ્રહ્લાદ જાત થયો.^{૨૧} પ્રકૃષ્ટિત નેત્રોવાળા, પુષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળા અને જને દરથોતું મનન પ્રાપ્ત થયું છે એવા એ પ્રહ્લાદને ત્રૈલોક્યના નાથ વિષ્ણુભગવાને, જન્મ પોતે પૂર્વે નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માને કહ્યું હતું, તેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૨}

વિષ્ણુભગવાન યોદ્યા:-હે મહાત્મા!

મારી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર અને તારા દેહનું પણ સ્મરણ કર. તું સમય વિના જ દેહનો અંત શા માટે કરે છે? તું કે જે 'આ ત્યાન્ય છે અને આ આદ્ય છે' એવા સંકલ્પોથી રહિત છે, તેને શરીર છતાં પણ પ્રિય પદાર્થોથી કે અપ્રિય પદાર્થોથી શી આસક્તિ થવાની છે? માટે હવે ઊઠ, ઊઠ.^{૨૩} આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી તારે આ દેહથી જ જગતમાં રહેવાનું છે. દેવના યોગને અને યથાર્થ નિયમને અમે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ.^{૨૪} તું કે જે જીવન્મુક્ત છે, તેણે રાજ્યમાં જ રહીને આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી કાંઈ ઉદ્દેગ નહિ રાખતાં, તારા આ શરીરને વ્યવહારમાં લગાવવાનું છે.^{૨૫} કલ્પને અંતે આ શરીર વીખાઈ જશે, ત્યારે જન્મ ઘટાકાથ મહાકાથમાં મળી જાય, તેમ તારે સ્વરૂપશ્રુત વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં નિવાસ કરવાનો છે.^{૨૬} કલ્પના અંતે સુધી રહેનારું અને જણે જગતના સર્વ વ્યવહારોની પદ્ધતિ જાણેલી છે, એવું આ તારું શુદ્ધ શરીર જીવન્મુક્તના વિલાસોવાળું થયું છે. હજી જગતનો પ્રલય થવાને ઘણી જ વાર છે.^{૨૭} હે સૌમ્ય! હજી બારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, પર્વતો પીગળી ગયા નથી અને જગત બળવા લાગ્યું નથી, તે છતાં તું શરીરનો નકામો ત્યાગ શા માટે કરે છે? હજી ત્રૈલોક્યની

ભરમથી ભૂરા થયેલો અને લોકપાલોની ઊડતી ખોપરીઓરૂપી ચિહ્નોવાળો ઉન્મત્ત પવન વાતો નથી, તે છતાં તું શરીરને વિનાશકરણ કેમ તજ દે છે? ^{૨૮} હજી આસોપાલવની મંજરીઓ જની 'પુષ્કરાવર્ત' નામના પ્રલયના મેઘોની વીજળીઓ ધ્રુવાંડમાં ચમકવા લાગી નથી; તે છતાં તું શરીરનો વૃથા ત્યાગ કેમ કરે છે? ^{૨૯} હજી ધ્રુવાંડની લીંતો પૃથ્વીના કંપથી કડાકા કરતા પર્વતોવાળી અને બળતા અગ્નિથી ધગધગતી થઈને તૂટવા માંડી નથી; તે છતાં તું શરીરને પ્રયોજન વિના શા માટે છોડી દે છે? ^{૩૦} હજી જગત વૃદ્ધિ પામેલા પ્રલયના વરસાદોવાળું અને જમાં ધ્રુવા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર નામના ત્રણ જ દેવ અવશેષ રહ્યા હોય એવું થયું નથી; તે છતાં તું શરીરને અમર્યું શું કામ છોડી દે છે? ^{૩૧} હજી સૂર્યાદિનો નાશ થઈને દિશાઓ, જ્યોતના વિભાગો લોકલોક પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી જ બહી શકાય એવી જર્જરિત થયેલી નથી; તે છતાં તું શરીરને વૃથા શા માટે છોડી દે છે? ^{૩૨} હજી પર્વતોને ફાડી નાખીને તેઓના ધડાકાઓ કરાવનારાં સૂર્યનાં કિરણો આકાશમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યાં નથી અને પ્રલયકાળનાં વાદળોંઓ ગાજતાં નથી; તે છતાં તું શરીરને કેમ છોડી દે છે? ^{૩૩} હજી હું પોતે જરાયુ જ આદિ પ્રાણીઓથી ભરપૂર રહેલી અને સૂર્ય આદિના પ્રકાશવાળી દશે દિશાઓમાં ગરુડની ઉપર બેસીને વિહાર કર્યા કરું છું; તે છતાં તું શરીરને કેમ છોડી દે છે? ^{૩૪} હજી અમે સખળા વિદ્યમાન છીએ, આ પર્વતો વિદ્યમાન છે, આ પ્રાણીઓ વિદ્યમાન છે, આ જગત વિદ્યમાન છે, આ આકાશ વિદ્યમાન છે અને તું પણ સ્વસ્થ છે; માટે હમણાં તું દેહને તજ દે નહિ. પ્રખળ અજ્ઞાનના યોગથી વ્યાકુળ થયેલા જેના મનને, સંસારનાં કુખો પીડા કરતાં હોય, તે પુરુષે જ મરવું શોભે છે. ^{૩૫} હું કૃપળ છું, અત્યંત કુખી છું અને મૂઠ છું' એ ભાવના-

ઓ અને એવા જ પ્રકારની બીજી ભાવનાઓ, જેની મતિને લૂંટી લેતી હોય, તે પુરુષે જ મરવું શોભે છે. ^{૩૬} જેને મનની ચપળ વૃત્તિ આશાઓરૂપી પાશો વડે બાંધીને આમતેમ રજાઓ કરતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. ^{૩૭} જેમ દુષ્ટ પુરુષો પશુઓને માટે ધાન્યના છોડવાઓને લાંગી નાખે છે, તેમ વિવેકને હરનારી તૃષ્ણાઓ, જેના દૃઢ્યને લાંગી નાખતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. ^{૪૦} તાડના ઝાડ જેવા જિંદગીનાં રાગ-દ્વેષાદિવાળા જેના મનરૂપી વનમાં, મનની વૃત્તિઓરૂપી લતાઓ સુષ્પ-કુખોરૂપી ફળોથી ફાલતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. જેનાં સ્વાદાંઓની પંક્તિઓરૂપી અનેક લતાઓવાળા આ દેહરૂપી ઝેરી વૃક્ષને કામક્રોધ આદિ અનર્થરૂપી પ્રચંડ પવનનો વેગ હરણ કરી જતો હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. ^{૪૧} ^{૪૨} અગોરૂપી ચપળ લતાઓવાળા જેના દેહરૂપી વનને આધિઓ તથા વ્યાધિઓરૂપ દાવાનળો બાળી નાખતા હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. ^{૪૩} જેમ સુકાયેલા વૃક્ષમાં અજગરો ફુંકાડા મારે છે, તેમ જેના શરીરમાં કામ તથા ક્રોધ વગેરે દુષ્ટાં ફુંકાડા મારતા હોય, તે પુરુષનું મરણ શોભે છે. મરણના સ્વરૂપનો વિચાર કરી જેતાં પણ તત્ત્વેત્તાએ મરવું સંભવતું નથી. આ દેહનો જ ત્યાગ કરવો તે જ લોકોમાં મરણ કહેવાય છે; પરંતુ દેહ, કે જ તત્ત્વેત્તાની દૃષ્ટિમાં સાચો પણ નથી અને ખોટો પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય જ છે, તેનો સુદૃઢ સંબંધ જ થવો ઘટતો નથી; એટલે પછી સંબંધ વિનાનો દેહનો ત્યાગ જ કેમ થાય? આત્મજ્ઞાન થયું કે, તે જ સમયે દેહનો સંબંધ ટળી જાય છે, તો પછી લોકોનો ત્યાગ કેમ કરવો? ^{૪૪} ^{૪૫} યથાર્થ રીતે આત્મતત્ત્વને જેનારા જ જ્ઞાનીની મતિ આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનમાંથી ખસતી ન હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે. ^{૪૬} જેના મનમાં અહંકાર જ ન આવતો

હોય, જની બુદ્ધિ વિષયોથી લેપાતી હોય નહિ અને જે સધળા પદાર્થોમાં સમતા જ રાખતો હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે.^{૪૭} જે પુરુષ રાગ-દ્વેષથી રહિત, ચૈત્યેલી અને અંદર અત્યંત શીતળતાવાળી બુદ્ધિથી સાક્ષીની પેઠે આ જગતને જોયા કરતો હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે. જણે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે સમજી, 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ આશ્ર છે, એવી ભેદબુદ્ધિને તણ દઈને, પોતાના ચિત્તને સાક્ષીમાં જ લગાવી દીધું' હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે.^{૪૮, ૪૯} મલિન કલ્પનારૂપી વિષયો, કે જ્યેષ્ઠ જન્મસુખાદિ જ્વાં હોવા છતાં સાચા જવા લાગે છે, તેઓમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં, જણે પોતાના ચિત્તને બ્રહ્મમાં જ લીન કર્યું' હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે.^{૫૦} જે પુરુષ સર્વમાં આત્મદષ્ટિ રાખી વાસનાઓથી રહિત થઈને, લીલાભાવથી આ જગતનાં કામકાજ કરતો હોય તેનું જીવન શોભે છે.^{૫૧} જે પુરુષ વ્યવહાર કરવા છતાં પણ સુખનાં કારણની પ્રાપ્તિથી મનમાં રાજી થાય નહિ અને દુઃખના કારણની પ્રાપ્તિથી મનમાં કચવાય નહિ, તેનું જીવન શોભે છે.^{૫૨} જમ મીઠા જળવાળા નિર્મળ સરોવરમાંથી હંસો નીકળ્યા કરે છે, તેમ જે સુખનોના સમાગમવાળા નિર્મળ પુરુષ-માંથી સદ્ગુણો જ નીકળ્યા કરતા હોય, તેનું જીવન શોભે છે.^{૫૩} જનું નામ સાંભળવાથી, જને જોવાથી અને જનું સ્પર્શ આવવાથી પણ સર્વે લોકો આનંદ પામતા હોય, તે પુરુષનું જીવન શોભે છે.^{૫૪} હે દેવેતા રાજ પ્રહ્લાદ ! જે પુરુષના ઉદયથી જોવારૂપી બ્રમરોવાળાં સધળાં પ્રાણીઓરૂપી કુચુકો પ્રકુલિત થતાં હોય, તે પુરુષનું જીવન જ અક્ષય-ચંદ્રની પૂર્ણતાની જેમ શોભે છે, બીજાનું નહિ.^{૫૫}

યસ્મોદયેષુ હૃદયેન જનાંબુજાનિ જીવા-
લિમંતિ સકલાનિ વિલાસવંતિ । તસ્યૈવ માતિ
પરિજીવિતમશ્વયંદોરાપૂર્ણતેવ દનુજેશ્વર નેતરસ્ય ॥

સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો

વિષ્ણુભગવાને પ્રહ્લાદને જ્ઞાની-
નો વ્યવહાર કહ્યો

॥ શ્રીમગવાનુવાચ ॥

સ્થૈર્યં દેહસ્ય દૃષ્ટસ્ય જીવિતં પ્રોચ્યતે જનૈઃ ।

દેહાંતરાર્યં દેહસ્ય સંત્યાગો મરણં સ્મૃતમ્ ॥૧॥

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-હે પ્રહ્લાદ !

આ જોવામાં આવતા દેહની જે સ્થિરતા, તેને લોકો જીવન કહે છે અને બીજો દેહ લેવાને માટે એક દેહનો જે ત્યાગ, તેને લોકો મરણ કહે છે.^૧ હે મહાબુદ્ધિમાન પ્રહ્લાદ ! તું તો જીવનથી પણ રહિત છે અને મરણથી પણ રહિત છે. તને સુદૃઢ દેહનો સંબંધ જ નથી; માટે તને મરણ પણ શું છે અને જીવન પણ શું છે ? કાંઈ નથી.^૨ હે પ્રહ્લાદ ! 'આવા પુરુષનું જીવન' શોભે છે અને આવા પુરુષનું મરણ' શોભે છે, એમ જે મેં તને કહ્યું, એ તો જ્ઞાનતા અને અજ્ઞાનતા ગુણ-દોષ જણાવવાને માટે કહ્યું છે. હે બ્રહ્મવેત્તા ! તું કદી પણ જીવતો નથી અને કદી પણ મરતો નથી.^૩ તું દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ દેહદષ્ટિથી રહિત છે, માટે જેમ વાયુ આકાશમાં રહેલો છતાં પણ આકાશના સંબંધ વિનાનો હોવાને લીધે આકાશથી અલગ જ છે, તેમ તું દેહથી-અલગ જ છે. જેમ આકાશ ઝાડની જાંચાઈને રોકતું નથી, તેથી ઝાડની જાંચાઈના કારણરૂપ કહેવાય છે, તેમ તું દેહાદિને કાંઈ અડચણ કરતો નથી, તેથી દેહના કારણરૂપ કહેવાય છે.^{૪, ૫} દેહમાં યતો શીત-ઉષ્ણ આદિ રૂપો તારી સત્તાથી જ જણાય છે, માટે તું દેહમાં છે પણ ખરો અને દેહનો તને કાંઈ સંબંધ નથી, માટે તું દેહમાં નથી પણ ખરો.

× આ ચાળીસમા સર્ગમાં જ્ઞાની કે જે દેહવાળો છતાં પણ દેહથી રહિત છે અને નિર્વિંકાર છતાં પણ દ્વિધા કરે છે, તે જે રીતે વ્યવહાર કરે છે, તે રીતિ કહેવામાં આવશે.

આત્મતત્ત્વ જાણવામાં આવતાં દેહ મિથ્યા જ થઈ જાય છે, માટે જ્ઞાનીઓનો દેહ છે જ ક્યાં ? સ્વપ્ન દૂર થઈ ગયા પછી, સ્વપ્ન સંબંધી દેહનું રહેતું સંભવતું જ નથી. આ એક જ તારું દેશ-ઠાણાદિ-થી માપવામાં આવેલું શરીર છે, તે તો અજ્ઞાની-ઓની દૃષ્ટિથી જ છે, જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી નથી.^૧ જની બુદ્ધિ બ્રહ્માકાર થઈ ગઈ છે એવા તું, સર્વદા સર્વરૂપ છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે; માટે ક્યો પદાર્થ તારો દેહરૂપ નથી અને ક્યો પદાર્થ તારો દેહરૂપ છે, કે જને તું તજ દે કે ગ્રહણ કરે ? સર્વે પદાર્થો તારા દેહરૂપ છે અને કોઈ પણ પદાર્થ તારા દેહરૂપ નથી, માટે કોઈનો સ્વીકાર કે કોઈનો ત્યાગ તારાથી થાય એમ છે જ નહિ.^૨ મલયાચળનો પવન વાય કે પ્રલયકાળનો પવન વાય, પણ આત્મા કે જ પ્રિયથી તથા અપ્રિયથી રહિત છે, તેને તેઓથી સુખ કે દુઃખ શું પ્રાપ્ત થાય એમ છે ?^૩ પર્વતો જીયલી પડવા લાગ્યા હોય, પ્રલયકાળના અગ્નિઓ ખાળવા લાગ્યા હોય અને ઉત્પાતના પવનો વાતા હોય, તો પણ જ્ઞાની પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^૪ સઘળા પદાર્થો વિદ્યમાન હોય, અથવા સઘળા પદાર્થો જતા રહે, અથવા સઘળા પદાર્થો નષ્ટ થઈ જાય અથવા સઘળા પદાર્થો વધે, તો પણ તેથી જ્ઞાની-ને શું થઈ જાય એમ છે ? કશું થાય એમ નથી; કેમકે જ્ઞાની તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. આ દેહ નાશ પામે તો પણ આત્મા નાશ પામતો નથી. આ દેહ વૃદ્ધિ પામે તો, પણ આત્મા વૃદ્ધિ પામતો નથી અને આ દેહની ગતિ યતાં પણ આત્મા ગતિ કરતો નથી.^૫ 'હું દેહનો છું' અને દેહ મારો છે' એવા પ્રકારનો ચિત્તનો ભ્રમ નષ્ટ થઈ ગયા પછી, 'હું ત્યાગ કરું છું અને હું ત્યાગ કરતો નથી' એવી ખોટી કલ્પના ઉદય પામે કે ?^૬ હે પ્રહ્લાદ ! 'હું' આ કામ કરીને આ કામ કરીશ અને આ વસ્તુને તજ દઈને આ વસ્તુને તજ દઈશ' એવી રીતના સંકલ્પો તત્ત્વવેતા-

ઓને હોતા જ નથી.^૭ અકર્તાપણને પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સઘણું કરતા હોય તો પણ કશું કરતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીને 'હું' અકર્તા છું' એવા દૃઢ નિશ્ચય હોય છે; તેથી તેઓને કદી પણ કર્તા પણાનો સંબંધ હોતો નથી.^૮ અકર્તાપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલે અભોક્તાપણું પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થયું સમજવું; કેમકે આ સઘળા ત્રેલોક્યમાં વાળ્યા વિના કોણે લાણું છે ?^૯ કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું શાંત થઈ જતાં, શાંતિ જ અવશેષ રહે છે અને એ શાંતિ પ્રૌઢપણું પામે, ત્યારે વિદ્વાન લોકો તેને જ મુક્તિ કહે છે.^{૧૦} સ્વરૂપના પ્રગ્થવાથી, સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા ચૈતન્યમય અને શુદ્ધ તત્ત્વવેતાઓ નહિ પ્રાપ્ત થયેલા ક્યા પદાર્થનું ગ્રહણ કરે અને પ્રાપ્ત થયેલા ક્યા પદાર્થને તજ દે ? પોતે વ્યાપક હોવાને લીધે તેઓ કોઈ પણ ત્યાગ્ય કે આદ્ય લાગતું નથી.^{૧૧} અવયવીપણું અને અવયવપણું કે જોયો ગ્રાહ્ય તથા ગ્રાહકના સંબંધોને કરાવનારાં છે તથા અલ્પ છે, તેઓ આત્મામાં છે જ નહિ, માટે આત્મા કોનું ગ્રહણ કરે અને કોને તજ દે ? 'આ વસ્તુ આદ્ય છે અને હું' તેનો ગ્રાહક છું' એવા પ્રકારનો આગ્રહ દૂર થાય, ત્યારે સારી પેઠે શાંતિ ઉદય પામે છે અને સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી તે શાંતિ જ 'મોક્ષ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે. સર્વદા એવી શાંતિમાં રહેલા તારા જવા શાંત જીવન્મુક્ત પુરુષો, જેમ સુષુપ્તિમાં રહેલા પુરુષો શરીરની આસક્તિથી રહિત છતાં, શરીરનું ચલન કરવારૂપ ક્રિયા કરે છે, તેમ શરીર આદિ સઘળા દ્વૈતની આસક્તિથી રહિત થઈને વ્યવહાર કરે છે.^{૧૨-૨૦} હે પ્રહ્લાદ ! તારી સઘળી વાસનાઓ પરમાત્માના જ્ઞાનથી શાંત થઈ ગઈ છે, માટે તું સ્વરૂપમાં જ રહેલી બુદ્ધિથી, જાગૃતની અને સુષુપ્તિની સંધિમાં રહેલાની જેમ, આ જગતની સ્થિતિને જોયા કર.^{૨૧} જોયોનું ચિત્ત આત્મામાં જ રહેલું હોય છે એવા અને આત્મામાં રસાયનના

જેવી તૃપ્તિ પામેલા છે, તે પુરુષો અવિચારથી રમણીય લાગતા અનાત્મ પદાર્થોમાં રચિ કરતા નથી અને દુઃખો, કે જાણે કદી પણ આત્માનો સ્પર્શ કરતાં નથી તેઓથી ઉદ્વેગ પામતા નથી.^{૨૨} જન્મ દર્પણો આવી પડેલાં પ્રતિબિંબોને કાંઈ જાતની સ્પૃહા વિના જ સ્વીકારી લે છે, તેમ જન-મુક્ત પુરુષો, આવી પડેલાં વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોને આસક્તિ વિના જ સ્વીકારી લે છે.^{૨૩} સ્વસ્થ રહીને પોતાના સ્વરૂપની સ્થિતિમાં જગનારા અને સંસારની સ્થિતિમાં સૂતેલા જ્ઞાની પુરુષો, જન્મ ભરજંઘમાં સૂતેલાં બાળકો હાથ-પગ હલાવે છે, તેમ સંસાર સંબંધી ક્રિયાઓ કરે છે.^{૨૪} હે મહાત્મા ! પોતાની અંદર પરમાત્માના પદને પામેલો તું શ્રદ્ધાનો આ એક દિવસ પૂરો થતાં સુધી અહીં જ ગુણોવાળી રાજ્ય-લક્ષ્મીને ભોગવીને પછી અખંડપદને પ્રાપ્ત કર.^{૨૫}

ત્વમજિતપદવીમુપાગતાંજ્વઃ કમલજવાસર-
મેકમેવ યુત્ત્વા । ગુણગણકલિતામિદૈકલક્ષ્મીં
વ્રજ પરમાસ્પદમચ્યુતં મહાત્મન્ ॥ ૨૫ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપરામ-
પ્રકરણનો ‘પ્રહ્લાદબોધન’ એ નામ-
નો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૪૧ મો * ~*~

પ્રહ્લાદે વિષ્ણુની આજ્ઞા સ્વીકારી અને
વિષ્ણુએ પ્રહ્લાદનો અભિષેક કર્યો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જગદ્રત્નસમુદ્રેન ત્રૈલોક્યાદુક્ષતદર્શિના ।
ઇત્યુક્તે પશ્ચાન્નામેન જ્યોત્સ્નાશીતલયા ધિયા ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! સુષિના સમય-
માં ત્રૈલોક્યરૂપી અદ્ભુત પદાર્થને બતાવનારા
અને જગતોરૂપી રત્નોના નિવાસરૂપ વિષ્ણુએ

* આ એકતાળીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે વિષ્ણુની
માયાનો સ્વીકાર કરીને વિષ્ણુની પૂજા કરી અને તે
છી વિષ્ણુએ પ્રહ્લાદનો રાજ્યાભિષેક કરીને વરદાન
માપ્યા, એ કથા કહેવામાં આવશે.

ચાંદની જેવી શીતળ વાણીથી એ પ્રમાણે આજ્ઞા
કરતાં, આનંદવાળાં નેત્રોવાળા એ ધીર પ્રહ્લાદે
વિષ્ણુનો સઘળો અભિપ્રાય મનમાં લઈને, આનં-
દથી નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.^{૧,૨}

પ્રહ્લાદ બોલ્યા:—હે દેવ ! રાજ્ય સંબંધી
હિત-અહિતોના વિચારથી અને સેંકડો કાર્યોથી
થાકી ગયેલો હું ક્ષણમાત્ર શાંતિ પામ્યો હતો.^૩
હે મહારાજ ! આપની કૃપાથી મને સારી પેઠે
સ્વરૂપમાં સ્થિતિપ્રાપ્ત થઈ છે. હું મારા સ્વરૂપે
કરી સમાધિમાં અને અસમાધિમાં પણ સર્વદા
સમાન છું.^૪ હે મોટા દેવ ! આપને મેં અખં-
ડાકાર વૃત્તિથી દંઘ્યાકાશની અંદર ઘણી વાર
સુધી બેસ્યો છે અને આપે મારા ઉત્તમ ભાગ્યને
લીધે પાછું આ બહાર પણ દર્શન લીધું.^૫ હે
પ્રભુ ! જન્મ આકાશ નિર્મળ આકાશમાં જ રહે,
તેમ સઘળા સંકલ્પોથી રહિત અને અતંત વિનાની
બ્રહ્મદષ્ટિમાં હું રહ્યો હતો. હું કાંઈ શોકથી, મોહ-
થી, વેરાગ્યના ચિંતવનથી, દેહનો ત્યાગ કરવાની
ઘટેલાથી કે સંસારના ભયથી સમાધિમાં રહ્યો
હતો એમ નથી; પણ હું તો કેવળ પોતાની મેળે
છોડેલા નિર્મળ વિચારથી જ વિસ્તીર્ણ પવિત્ર
પદમાં રહ્યો હતો.^{૬,૭} એ નિર્મળ પદ એક જ છે,
માટે તેમાં શોક પણ ક્યાંથી હોય, હાનિ પણ
ક્યાંથી હોય, દેહ પણ ક્યાંથી હોય, સંસાર પણ
ક્યાંથી હોય, ભય પણ ક્યાંથી હોય અને ભય જ
નહિ હોવાને લીધે ભયથી રક્ષણ પણ ક્યાંથી જ
હોય ! એ નિર્મળ પદમાં મારી સ્થિતિ થઈ હતી
એ પણ કહેવામાત્ર જ છે, કારણ કે હું તેથી
ભિન્ન જ નથી.^{૮,૯} હે ઈશ્વર ! ‘હાય, હું સંસા-
રની અટપટથી કાપર થઈ ગયો છું’, માટે સંસા-
રનો ત્યાગ કરું’ એવી ચિંતા, કે ન હર્ષને,
શોકને તથા બીજા પણ ભય આદિ વિકારોને
આપનારી છે, તે તો અજ્ઞાનીઓને જ થવી સં-
ભવે.^{૧૦} ‘દેહ ન હોય તો કાંઈ પણ દુઃખ ન
હોય, જ ન દુઃખો છે, તે દેહના હોવાથી જ

છે' એવી ચિંતારૂપી ઝેરી નાગણ પણ મૂર્ખને જ કરડે, એમ હું ધારું છું.^{૧૧} 'આ સુખ છે, આ દુઃખ છે, આ વસ્તુ મને નથી અને આ વસ્તુ મને છે' એવી રીતે હિલોળા લેતું ચિત્ત, મૂઠ પુરુષને જ દુઃખી કરે છે; પણ પાંડિતને દુઃખી કરતું નથી. જ્યાંએ તત્ત્વજ્ઞાનને દૂર જ રાખેલું હોય છે, એવા મૂઠ પ્રાણીઓને જ 'હું' બુદ્ધો હું અને આ બુદ્ધો છે' એવી વાસના રચા કરે છે. 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ આશ્ય છે' એવી રીતની મિથ્યા મનની બ્રાંતિ, જમ મૂર્ખને ઘેલો કરી દે છે, તેમ જ્ઞાનીને કદી પણ ઘેલો કરી દે નહિ. હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા પ્રજા! સર્વ જગતમાં તમે જ અખંડરૂપે વ્યાપક છો; માટે જગતમાં 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ આશ્ય છે' એવી દ્વિતપક્ષની કલ્પના ઘટે જ કેમ?^{૧૨-૧૫} આ સધળું જગત રજ્જુ-સપાંદિની જમ અનિર્વચનીય જ ઊઠેલું છે, માટે તેમાં શું ત્યાજ્ય હોય અને શું આશ્ય હોય, કે જને છોડી દઈએ કે સ્વીકારીએ?^{૧૬} હું તો ટેવળ મારા સ્વભાવથી જ દ્રશ્યો અને દરશ્યોના વિચાર કરતાં કરતાં, કાણુ-માત્ર પોતાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ શાંત થયો હતો.^{૧૭} હું એ શાંતિના સમયમાં પ્રિયથી, અપ્રિયથી, ત્યાજ્યથી અને આશ્યથી રહિત હતો અને હમણાં પણ તેજોથી રહિત જ છું;^{૧૮} હે મોટા દેવ! જ મારું સ્વરૂપ છે, તે જ મને પ્રાપ્ત થયું છે અને હું સંપૂર્ણ રીતે મારા પોતાના જ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છું; તો પણ આપને જ ગમતું હોય તે કરવા તૈયાર છું.^{૧૯} આપ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ત્રૈલોક્યમાં પૂજ્ય છે, એટલા માટે મારી પાસેથી પ્રથમ શાસ્ત્રના નિયમથી પ્રાપ્ત થયેલી પૂજા આપે સ્વીકારની ભેદજો.^{૨૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! દાનવોના રાજ પ્રહ્લાદે એટલાં વચન કહીને, જમ ઉદ્યાયળ પૂર્ણ ચંદ્રને બોલો કરે, તેમ ક્ષીરસાગરમાં સૂતારા વિષ્ણુની પાસે અર્ધપાત્ર બેસું કયું. પ્રહ્લાદે

પોતાની પાસે બિરાજલા વિષ્ણુની, વિષ્ણુનાં આયુધોની, અપ્સરાઓના સમૂહની, દેવતાઓની, ગરુડની અને વિષ્ણુમાં રહેલા ત્રૈલોક્યની પણ પૂજા કરી. જતા શરીરની અંદર તથા શરીરની બહારનાં રૂવાડાંઓમાં પણ અનેક બ્રહ્મડો કર્યા કરે છે, એવા વિષ્ણુનું પૂજન કરીને પ્રહ્લાદ બોલો રહેતાં, વિષ્ણુએ તેને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી.^{૨૧-૨૩}

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-હે દાનવોના રાજ! ઊઠ, સિંહાસન ઉપર બેસ; પ્રથમ હું મારા હાથથી તારો રાજ્યાભિષેક કરું.^{૨૪} હું તારો અભિષેક કરીને 'પાંચજન્ય' નામના મારા શંખનો નાદ કરીશ. એટલે તે નાદ સાંભળ્યા પછી, આ સિદ્ધલોકો, સાધ્યો તથા દેવતાઓ, કે જ્યાં અહીં આવ્યા છે, તેઓ પણ તારો મંગલાભિષેક કરશે.^{૨૫}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-વિષ્ણુએ એટલાં વચન કહીને, જમ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર બેઠે, તેમ તે યોગ્યતાવાળા પ્રહ્લાદને સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો.^{૨૬} પછી વિષ્ણુએ પોતે બોલાવેલા ક્ષીરસાગર આદિ મહાસમુદ્રોનાં જળોથી, ગંગા આદિ નદીઓનાં જળોથી તથા બીજાં પણ સઘળાં તીર્થોનાં જળોથી, પ્રહ્લાદને રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે પછી સઘળા બ્રહ્મર્ષિઓને, સઘળા સિદ્ધલોકો ના સમૂહોને, વિદ્યાધરોને તથા લોકપાલોને પોતાની સાથે રાખીને, પ્રહ્લાદને ક્ષીર વાર પણ અભિષેક કર્યો.^{૨૭, ૨૮} જમ પૂર્વે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી હતી, તેમ 'મરુત' નામના દેવોના ગણોએ પ્રહ્લાદની સ્તુતિ કરી.^{૨૯} દેવો તથા દેવો પણ પ્રહ્લાદની અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અભિષેકની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી, વિષ્ણુએ પ્રહ્લાદને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૦}

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-હે નિર્દોષ પ્રહ્લાદ! જ્યાં સુધી મેરુપર્વત રહે, જ્યાં સુધી પૃથ્વી રહે અને જ્યાં સુધી ચંદ્રનાં તથા સૂર્યનાં મંડળો

રહે, ત્યાં સુધી તું અખંડિત ગુણોથી પ્રસંસા
પામતાં રાજ્ય કર. ^{૩૧} રાગને, ભયને તથા ક્રોધને
તથા દર્દને અને સમબુદ્ધિથી અનિષ્ટ ક્રોધમાં
તથા ઘટ ક્રોધમાં પણ કોઈ ભતનો આગ્રહ
નહિ રાખતાં, તું રાજ્યનું પાલન કર. ^{૩૨} તે
અજ્ઞાનંદનું સુખ જોયેલું છે, તો પણ આ
વૈભવોથી ભરપૂર રાજ્યમાં, કોઈ પ્રકારની અરુચિ
કરવી નહિ અને સ્વર્ગલોકમાં તથા મનુષ્ય-
લોકમાં પણ કોઈ ભતની ખટપટ ભેડે એમ કરવું
નહિ. ^{૩૩} હે પ્રહ્લાદ ! અપરાધીઓનો નિગ્રહ
તથા સુજનોનો સંગ્રહ વગેરે રાજ્ય સંબંધી
વિચારો જ જ પ્રાપ્ત થાય તેમાં દેશને, કાળને
તથા ક્રિયાઓને અનુસરીને વધ, ખંધ તથા દંડ
આદિ કાર્યો કરજ અને મનમાં રાગ-દ્વેષાદિ
વિષમતા નહિ રાખતાં સ્થિરતાથી રહેજ. ^{૩૪} આ-
ત્માને દેહાદિથી ન્યારો સમજી, અહંતાને તથા
મેમતાને તથા દર્દને અને લાલમાં તથા હાનિમાં
સમાનબુદ્ધિ રાખીને તું વ્યવહાર સંબંધી કાર્ય
કર્તા કરીશ, તો તેઓથી લેપાઈશ નહિ. ^{૩૫} તે
સંસારની સઘળી પદ્ધતિઓને જોયેલી છે અને
પરમ પદનો પણ તોલ કરેલો છે; માટે તું જ
કોઈ જાણવાનું છે, તેને જાણી ચૂક્યો છે, તો હવે
ખીજે તને શો ઉપદેશ કરવો હોય ? ^{૩૬} રાગથી,
ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત થયેલો તું રાજ્ય
કરીશ, એટલે હવે દૈત્યોને દેવોની ઉપર દ્વેષ-
રૂપી કુદ ઝાંઝ રહેશે નહિ અને દેવતાઓને
દૈત્યોની ઉપર દ્વેષરૂપી કુદ ઝાંઝ રહેશે નહિ. ^{૩૭}
જન્મ વર્ષાંશુતને લીધે પૂર આવેલી મોટા મોટા
તરંગોવાળી નદી, વનોની પંક્તિને ભીંજવી દે
છે, તેમ હવે અશ્રુઓની ધારા દૈત્યોની સ્ત્રીઓના
કાનોમાં લગાવેલી પુષ્પોની મંજરીઓને ભીંજવી
દેશે નહિ. આજથી માંડીને દૈત્યોની અને દેવતા-
ઓની વચ્ચે લડાઈઓ નહિ થવાને લીધે, સઘળું
જગત મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસાગરની
પેઠે સ્વસ્થ થઈને રહેશે. ^{૩૮, ૩૯} દેવોની સ્ત્રીઓને

દૈત્યો હરી જશે નહિ અને દૈત્યોની સ્ત્રીઓને
દેવો હરી જશે નહિ; તેથી દૈત્યોની અને
દેવોની સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પતિઓની ઉપર
તથા પોતપોતાનાં અંતઃપુરોની ઉપર સંપૂર્ણ
વિશ્વાસ ધરીને રહેશે. ^{૪૦} હે પ્રહ્લાદ ! તું કૃષ્ણ-
પક્ષની રાત્રિમાં ખૂબ જ આવેલી નિદ્રા જવા
અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરી નાખીને, સર્વદા
ઉદય પામેલા અજ્ઞાનંદથી અંતઃકરણને શોભતું
રાખીને, સ્ત્રીઓના વિલાસોથી રમણીયતાવાળી
અને શત્રુઓથી જિતાય નહિ એવી, રાજ્યલક્ષ્મી-
ને લાંબા કાળ સુધી ભોગવ. ^{૪૧}

મવ बहुलनिशानितान्तनिद्रातिमिरमपास्य
सदोदिताशयश्रीः । दनुसुत वनिताविलासरम्यां
चिरमजितामुपशृंक्ष्व राज्यलक्ष्मीम् ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશ-
મ-અકરણનો 'પ્રહ્લાદાભિષેક' એ
નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો

સમાધિમાં રહેલા જીવનું બચત
થવાનું કારણ

॥ વસિષ્ઠ વચાચ ॥

इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षः सनारामकिन्नरः ।

द्वितीय इव संसारश्चालासुरमंदिरात् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! મનુષ્યોથી, દેવ-
તાઓથી તથા કિનરોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે,
જાણે ખીજે સંસાર હોય એવા જણાતા વિષ્ણુ-
ભગવાન એટલાં વચન કહીને પ્રહ્લાદના ધરમાંથી
પધારી ગયા. ^૧ પ્રહ્લાદ આદિ લોકોએ પુષ્પો વડે
તેમને વધાવ્યા. એ પુષ્પોના ઢગલાઓથી અને
ગરુડે જાંચાં કરેલાં પોતાનાં પાછલાં પીછાંથી

* આ એતાળીસમા સર્ગમાં વિષ્ણુનું ક્ષીરમાગ-
રમાં પધારવું, પ્રહ્લાદના આખ્યાનનું ઉત્તમ કૃણ અને
સમાધિમાં રહેલા પુરુષને બચત થવાનું કારણ,
એટલા વિષયો કહેવામાં આવેલો.

દેહકાઈ જતા એ વિષ્ણુભગવાન, અનુક્રમે ક્ષીર-
સાગરમાં આવી દેવાની સેનાને રબ આપી-
ને, જમ ભ્રમર ઘોળા કમળ ઉપર બેસે, તેમ
શેષનાગના શરીરરૂપી આસન પર બિરાજ્યા.^{૨,૩}
વિષ્ણુભગવાન શેષનાગના શરીરરૂપી આસન પર
શાંતપણાથી રહ્યા. દેવતાઓની સાથે શાંત થઈને
ધન્દ્ર સ્વર્ગમાં રહ્યો અને દાનવોનો રાજ પ્રહ-
લાદ પાતાળમાં શાંત થઈને રહ્યો.^૪ હે રામ !
સઘળા મળોનો નાશ કરનારી અને ચંદ્રથી ઝરતા
અમૃતના જની શીતળતાવાળી, પ્રહલાદને જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થવા વિષેની આ કથા મેં તમને કહી
સંભળાવી.^૫ જે મનુષ્યો બુદ્ધિથી આ કથાનો
વિચાર કરશે, તેઓ બહુ જ પાપી હશે, તો પણ
થોડા જ કાળમાં પરમ પદને પામશે.^૬ સામાન્ય
રીતનો શુભ વિચાર કરવાથી પણ પાપનો નાશ
થાય છે, ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી વચનોનો વિચાર
કરવાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થવા વિના કેમ રહે ?^૭
જે અજ્ઞાન છે, તે જ મોટું પાપ કહેવાય છે અને
તે વિચારથી જ નષ્ટ થાય એવું છે; એટલા માટે
અજ્ઞાનરૂપી પાપના મૂળને કાપી નાખનારા
વિચારને કદી પણ તજવો નહિ.^૮ પ્રહલાદને જીવ-
ન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા વિષેની આ કથાનો જે મનુ-
ષ્યો વિચાર કરશે, તેઓનાં સાત જન્મોમાં કરેલાં
પાપો નષ્ટ થશે અને તેઓને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે,
એમાં સંશય નથી.^૯

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! પરમપદમાં
પરિણામ પામેલું (બ્રહ્માકાર થયેલું) મહાત્મા
પ્રહલાદનું મન, વિષ્ણુએ કરેલા શંખના શબ્દોથી
કેમ જાગૃત થયું ? મનનો લય થઈ ગયો હોય તો
શંખના શબ્દનું શ્રવણ થવાનો જ સંભવ નથી.^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે નિર્દોષ રામ ! જગતમાં
જ્ઞાનીઓની મુક્તિ બે પ્રકારની થાય છે. એક
સ દેહમુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. એમ મુક્તિ-
ના બે પ્રકાર છે, તેનાં હું લક્ષણો કહું છું, તે તમે
સાંભળો.^{૧૧} આસક્તિથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળા

જે પુરુષને કર્મોના ત્યાગમાં કે કર્મોના અહણમાં
ધૃત્તિ જ ન હોય, તે પુરુષની તે સ્થિતિ સંદેહ-
મુક્તિ, અથવા જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. ભોગથી
પ્રારબ્ધકર્મનો લય થતાં, જીવન્મુક્ત પુરુષનું
શરીર પડી જઈને, પુનર્જન્મથી રહિત જે બ્રહ્મપદ
પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. વિદેહ-
મુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો કોઈના જોવામાં
આવતા નથી.^{૧૨,૧૩} જીવન્મુક્ત પુરુષોના દ્વંદ્વમાં
પુનર્જન્મના અંકુરથી રહિત અને શેકેલા બીજ
જેવી શુદ્ધ વાસના રહે છે.^{૧૪} જમ સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત
થયેલા પુરુષના દ્વંદ્વમાં સૂક્ષ્મ વાસના રહે છે,
તેમ જીવન્મુક્તના દ્વંદ્વમાં પવિત્ર, પરમ ઉદાર
અને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારી આત્માના
અનુસંધાનમય વાસના રહે છે.^{૧૫} હે રામ !
પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાં અવશેષ હોય તો જીવન્મુક્ત
પુરુષો અંદર રહેલી તે વાસનાને લીધે હજાર
વર્ષોના અંતે પણ સમાધિમાંથી જાગૃત થાય છે.
પ્રહલાદ પણ અંદર રહેલી એ પોતાની શુદ્ધ
સાત્ત્વિક વાસના, વિષ્ણુએ કરેલા શંખના શબ્દથી
પ્રકટ થવાને લીધે સમાધિમાંથી જાગૃત થયા
હતા.^{૧૬,૧૭} જે કે શ્રોતધન્દ્રિય લીન થવાને
લીધે, શંખના શબ્દનું અહણ થવાનો સંભવ ન
હતો, તો પણ વિષ્ણુના સંકલ્પને લીધે તે પ્રભાણે
થયું.^{૧૮} વિષ્ણુભગવાન પોતે સત્યસંકલ્પ છે,
એટલા માટે તે જમ ધારે તેમ પ્રાણીઓને માટે
તુરત જ થાય છે. એમનો સંકલ્પ જ સર્વ જગ-
તના કારણરૂપ છે.^{૧૯} વિષ્ણુએ 'પ્રહલાદ સમાધિ-
માંથી જાગૃત થાઓ' એમ જ્યારે સંકલ્પ કર્યો,
ત્યારે પણ વારમાં જ વાસના જાગૃત થઈને પ્રહ-
લાદને ધન્દ્રિયાદિની સગવડ થઈ ગઈ. શુદ્ધ
આત્માએ જ, માયાથી અને જીવોનાં અદ્યોષરૂપ
નિમિત્તથી, પોતામાં જ જગતની સૃષ્ટિને માટે
'વિષ્ણુ' નામના શરીરનું અહણ કયું છે.^{૨૦}
એટલા માટે આત્માનું અવલોકન કરવાથી તુરત
જ વિષ્ણુનું દર્શન થાય છે અને વિષ્ણુનું આરા-

ધન કરવાથી તુરત જ આત્માનું અવલોકન થાય છે.^{૨૧} હે રામ ! તમે આ વિચારને જ દૃઢ રાખીને, આત્માના અવલોકનનો યત્ન કરો. વિચાર કરવાથી જ તમને તુરત અવિનાશીપદની પ્રાપ્તિ થશે.^{૨૨} જ્યાં દુઃખોરૂપી જળની ધારાઓ નિરંતર પડ્યા કરે છે, એવી સંસારરૂપી લાંબી વર્ષાઋતુ, વિચારરૂપી મૂયને નહિ એતારા લોકોને અત્યંત જડ (માંદા અને મૂર્ખ) કરી નાખે છે.^{૨૩} જેમ કાકણ મંત્ર જાણનારાઓને નડતર કરી શક્તી નથી, તેમ દમ્પવામાં આવતી આ પ્રબળ માયા સર્વના આત્મારૂપ વિષ્ણુની કૃપાથી ધીર થયેલા પુરુષોને, નડતર કરી શક્તી નથી.^{૨૪} જેમ અગ્નિની જ્વાળા વાયુના મંડળને લીધે જ ઘાટી થાય છે અને પાછી વાયુના મંડળને લીધે જ પાતળી થઈ જાય છે, તેમ સંસારજળની રચનારૂપી આ અપાર માયા, સર્વના આત્મારૂપ વિષ્ણુની ઇચ્છાથી જ ઘાટી થાય છે અને પાછી સમય પ્રાપ્ત થતાં વિષ્ણુની ઇચ્છાથી જ પાતળી થઈ જાય છે.^{૨૫}

આત્મેન્દ્રયૈવ ધનતાં સમુપાગતાંતરાત્મેન્દ્ર-
યૈવ તનુતામુપયાતિ કાલે। સંસારજાલરચનેયમ-
નંતમાયા જ્વાલેહ વાતવલયાદિવ પાવકસ્ય ॥૨૫॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયજીમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદવ્યવસ્થા' એ ના-
મનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૪૩ મો ૐ

જ્ઞાન મેળવવામાં પુરુષાર્થ જ મુખ્ય છે

॥ રામ હવાચ ॥

મગવન્ સર્વધર્મજ્ઞ શુદ્ધેસ્વદ્વચનાંશુમિઃ ।
નિર્વૃતાઃ સ્મઃ શર્ષાકસ્ય કૌરોપધયો યથા ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે સધળા ધર્મોને જાણ-

x આ તેતાળીસમા સર્ગમાં, જે કે જ્ઞાન ધર્મરના પ્રસાદથી મળે છે, તે પણ ધર્મરની ઉપર ભાર નહિ મૂકતાં, પોતાના પ્રયત્નથી ધર્મરોને દયાવીને જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવું એમ કહેવામાં આવશે.

નાર ગુરુ મહારાજ ! જેમ ઔષધિઓ ચંદ્રનાં કિરણોથી ખીલે છે, તેમ આપની વાણીઓ-રૂપી શુદ્ધ કિરણોથી, અમને આનંદ થાય છે.^૧ જેમ શોભાને માટે કાનમાં પહેરેલાં પવિત્ર અને ઠામળ પુષ્પો અહણ કરનારાઓને સુખ આપે છે, તેમ શ્રવણને માટે કાનમાં ગયેલાં આપનાં પવિત્ર અને ઠામળ વચનો અહણ કરનારાઓને સુખ આપે છે.^૨ આપ પ્રથમ કહી ગયા છે 'સર્વત્ર પોતાના પુરુષાર્થથી જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.' જે એ પ્રમાણે જ હોય તો વિષ્ણુ 'તને વિચાર પ્રાપ્ત થાઓ' એવો વર આપીને વિના પ્રહ્લાદને જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત ન થયું ?^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! મહાત્મા પ્રહ્લાદ જ જ કાંઈ મેળવ્યું, તે પોતાના પુરુષાર્થથી જ મેળવ્યું હતું, બીજા કશાથી મેળવ્યું ન હતું.^૪ જેમ તલની અંદર રહેલું તેલ અને તલમાંથી બહાર કાઢેલું તેલ જુદું નથી અને જેમ વસ્ત્ર અને વસ્ત્રનું રૂપ જુદું નથી, તેમ આત્મા અને વિષ્ણુ જુદા નથી. જેમ સુગંધ જ પુષ્પોના સારરૂપ છે, તેમ વિષ્ણુ જ સંધળા જીવોના સારરૂપ છે.^૫ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરીને એતાં જ વિષ્ણુ છે, તે જ આત્મા છે અને આત્મા છે તે જ વિષ્ણુ છે. જેમ વૃક્ષ અને ઝાડ, એ બે પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો છે, તેમ વિષ્ણુ અને આત્મા એ બે શબ્દો પણ પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો છે.^૬ પ્રહ્લાદને પ્રહ્લાદના આત્માએ પોતે પોતાની મેળે, પોતાની જ ઉત્તમ શક્તિથી વિષ્ણુની ભક્તિમાં એલ્યો હતો.^૭ પ્રહ્લાદે વિષ્ણુરૂપ પોતાના આત્માની પ્રેરણાથી પોતાના મનને પોતાની મેળે જ વિચારમાં લગાવીને, પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું હતું. જેની પાસેથી પ્રહ્લાદે વરદાન મેળવ્યું, તે વિષ્ણુ પ્રહ્લાદના આત્માથી જુદા ન હતો.^૮ આત્મા કાંઈ સમયે પોતે પોતાના પ્રયત્નથી કરેલા વિચારના બળથી પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે અને કાંઈ સમયે ભક્તિરૂપ પ્રય-

તથી વિષ્ણુના દેહને મેળવીને તે દ્વારા પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. વિષ્ણુને લાંબા કાળ સુધી આરાધવામાં આવ્યા હોય અને તે બહુ જ પ્રસન્ન થયા હોય તો પણ વિચાર વિનાના પુરુષને તે જ્ઞાન આપી શકતા નથી.^{૧૦} હે રામ ! પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચાર, આત્માના અવલોકનમાં મુખ્ય ઉપાયરૂપ છે અને જે વર આદિ છે, તે આત્માના અવલોકનમાં ગૌણ ઉપાયરૂપ છે; એટલા માટે તમે મુખ્ય ઉપાય કરવામાં જ તત્પર રહો.^{૧૧} આત્માના અવલોકનમાં વિચાર જ મુખ્ય ઉપાય છે, એટલા માટે તમે પ્રથમ બળાહારથી સધળી ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરીને, સર્વ પ્રકારના ચત્તથી અવ્યાસમાં લાગીને ચિત્તને વિચારવાળું કરો.^{૧૨} જે કોઈ પુરુષ જે કોઈ સ્થળમાં જે જે કંઈ મેળવે છે, તે સધળું તે પુરુષને પોતાના પ્રયત્નથી થયેલા શુભ આચરણથી જ મળે છે, ક્યાંય બીજા કશાથી મળે છે એમ નથી. તમે પ્રયત્નનો આશ્રય કરીને, ઇન્દ્રિયોરૂપી પહાડનું ઉત્તરધન કરી અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરીને, એ સમુદ્રના પારરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાઓ. જે પુરુષના ચત્ત વિના વિષ્ણુ પુરુષનો ઉદ્ધાર કરતા હોય, તે એ વિષ્ણુ મૃગોના અને પક્ષીઓના સમૂહનો શા માટે ઉદ્ધાર કરતા નથી ?^{૧૩} જે ગુરુ, શિષ્યના પ્રયત્ન વિના તે મૂર્ખ શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરી શકતા હોય, તે એ ગુરુ પોતાના ગરીબ જાંટનો અને બળદનો ઉદ્ધાર કેમ કરતો નથી ?^{૧૪} પરમ પુરુષાર્થરૂપી આત્મજ્ઞાન કંઈ વિષ્ણુથી, ગુરુથી કે ધનથી મળતું નથી. જે કંઈ આત્મજ્ઞાન મળે છે, તે પોતાના ચત્ત વડે પોતાના મનને દબાવવાથી મળે છે; એટલે પોતાના આત્માથી જ મળે છે એમ સમજો.^{૧૫} ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોને દબાવીને અવ્યાસથી તથા વૈરાગ્યથી યુક્ત કરેલા પોતાના આત્માથી જે ક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ક્ષણ વૈલોક્યમાં રખડવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૧૬} તમે પોતે પોતાનું જ આરાધન કરો, પોતાનું જ

પૂજન કરો અને પોતાથી પોતાનું અવલોકન કરીને પોતે પોતાનામાં જ રહો.^{૧૭} વિષ્ણુની શક્તિ તો વેદાંતશાસ્ત્રોથી, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા આદિ પ્રયત્નથી અને વિચારોથી દૂર નાસનારા લોકોને, સારા માર્ગમાં લઈ જવા માટે કલ્પેલી છે. અભ્યાસ કરવો અને ચત્ત કષ્ટ કરવો, એ જ આત્માના અવલોકનનો મુખ્ય ઉપાય કહેવામાં આવે છે. એ મુખ્ય ઉપાય ન બની શકે, તો પછી ઇષ્ટદેવના પૂજનરૂપ ગૌણ ઉપાય પકડવો. જે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થઈ ગયો હોય, તો પછી પૂજનોથી ક્યું ક્ષણ મેળવવાનું છે ? અને જે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન જ થાય, તો પણ પૂજનોથી ક્યું ક્ષણ મેળવવાનું છે ? કશું નથી. વિચાર અને ઉપશમ વિના, પૂર્ણાનંદ આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી અને જેને વિચાર તથા ઉપશમ ન હોય તેનું ઈશ્વરથી પણ હિત કરી શકાતું નથી.^{૨૦-૨૩} હે રામ ! તમે વિચારથી તથા ઉપશમથી યુક્ત રહીને, પોતાના ચિત્તનું જ આરાધન કરો. જે ચિત્ત નિર્મળ થયું હોય, તો તમે નિર્મળ દર્શાવાળા છો અને જે ચિત્ત નિર્મળ ન થયું હોય તો તમે જંગલી ગધેડા જેવી દર્શાવાળા છો.^{૨૪} જેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેમ પોતાના ચિત્તની જ નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના શા માટે કરવામાં આવતી નથી ?^{૨૫} સર્વ લોકોની અંદર રહેલા જે આત્મા છે, તે જ વિષ્ણુ છે; માટે તેને છોડી દેને, જેઓ બહારના વિષ્ણુને માટે દોડે છે, તેઓ અધમ મનુષ્યો જ કહેવાય છે.^{૨૬} દૈત્યરૂપી શુદ્રામાં રહેનારું જે ચૈતન્યતત્ત્વ છે, એ જ વિષ્ણુનું અનાદિસિદ્ધ મુખ્ય સ્વરૂપ છે અને હાયમાં રાખેને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારો જે આકાર છે તે તો વિષ્ણુનું ગૌણ (માયાના શુભોથી કલ્પાયેલું નવીન) સ્વરૂપ છે.^{૨૭} જે પુરુષ મુખ્યનો ત્યાગ કરીને, ગોણને અનુસરે છે, તે પુરુષ સિદ્ધ અશ્વત્થોનો ત્યાગ કરીને દાળ-ખાત રાધવા જેવો

છે એમ સમજવું.^{૨૮} હે રામ ! પ્રમત્ત મનવાળો, આત્મવિવેકને નહિ પ્રાપ્ત થયેલો અને મૂર્ખ ચિત્તે વશ કરેલો જે પુરુષ આ આત્મતત્ત્વના ચમુઠારમાં સ્થિતિ નહિ પામતાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધરનારા વિષ્ણુનું પૂજન કર્યા કરે, તેનું ચિત્ત વૈરાગ્યને આપનારા પૂજનરૂપ તીવ્ર તપથી ફટલેક કાળે નિર્મળ થાય છે.^{૨૯-૩૧} જેમ નાનો આળો ધીરે ધીરે ફળોથી ઝૂંટી રહેલા મોટા આંખાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પૂજનના માર્ગે ચડેલું ચિત્ત, ધીરે ધીરે નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રદ્ધાવિદ્યાના નિરંતર અભ્યાસથી અને વિવેકથી તો, ચિત્ત તુરત જ નિર્મળ થાય છે.^{૩૨} હે રામ ! વિષ્ણુનું પૂજન કરવારૂપી નિમિત્તથી જે ફળ થવાનું શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, તે ફળ પણ ખીજ દાઈથી મળે છે એમ નથી; પણ પોતાના સંકલ્પથી જ મળે છે.^{૩૩} સકતને અપાર તેજવાળા વિષ્ણુની પાસેથી જે વરદાન મળે છે, તે વરદાન પણ તેના પોતાના પૂજનના અભ્યાસરૂપ ઝાડનું જ ફળ મળે છે, એમ સમજવું.^{૩૪} જેમ પૃથ્વી જ ધાન્યોની શેભાઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમ પોતાના મનનો નિગ્રહ જ, લાંબા કાળ સુધી ભોગવવામાં આવે એવી સંપત્તિઓનું તથા ખીજ પણ સધળી ઉત્તમ સ્થિતિઓનું, ઉત્પત્તિસ્થાન છે.^{૩૫} જે પુરુષ સધળી પૃથ્વીને ખોદી નાખવાનો મનોરથ સેવતો હોય, કે પર્વતને ઉથલાવી નાખવા તૈયાર થયો હોય, તેને પણ તે કાર્યો સિદ્ધ કરવાનો પોતાના મનના નિગ્રહ વિના ખીજે કોઈ ઉપાય નથી. મનની એકગ્રતા વિના પોતાં કાર્યો કદી સિદ્ધ થાય નહિ.^{૩૬} જ્યાં સુધી મનરૂપી છકેલો મહાસાગર શાંત થાય નહિ ત્યાં સુધી જગતમાં માણસો હંજીરા થોઈઓમાં ભમ્યા કરે છે. શ્રદ્ધા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર તથા રૂદ્ર ઇત્યાદિ દેવતાઓ લાંબા કાળ સુધી પૂજન ઇત્યાદિથી આરાધવામાં આવે તો પણ અને જો કે તેઓ બહુ હયાવાળા છે તો પણ, તેઓ મનના રોગરૂપી

મોટા ઉપદ્રવમાંથી બચાવી શકતા નથી. મનનો રોગ તો પોતાના પ્રયત્નથી જ મટે.^{૩૭,૩૮} આ વિષયો, કે જ્યાં કેવળ દેખાત માત્ર જ છે, તેઓને તમે બહારથી તથા મનમાંથી પણ તજી દીધે પુનર્જન્મના નાશને માટે તુરત નિવિંકાર ચેતન્ય માત્રનું અખંડ ચિંતન કરો.^{૩૯} સત્તા માત્ર ચેતન્ય કે જે બહારના તથા અંદરના વિષયોથી રહિત છે, નિર્દોષ અખંડ જ્ઞાનરૂપે સ્ફુરે છે, સધળાં રૂપોની કલ્પતાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સર્વના સારરૂપ છે, તેનો જ તમે તદાકાર વૃત્તિથી સ્વાદ લો. એમ કરવાથી જ તમે જન્મરૂપી નદીના પારને પ્રાપ્ત કરો.^{૪૦}

સંવેદનિર્મુક્તિરામયૈકસંવિનમયાસ્વાદમનં-
તરૂપમ્ । સન્માત્રમાસ્વાદય સર્વસારં પારં પરં
ગ્રાપ્સ્યસિ જન્મનઘાઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘પ્રહ્લાદવિશ્વાંતિ’ એ
નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૪૪ મો* —

ગાધિપ્રાહ્લણનું આખ્યાન-વિષ્ણુના
વરદાનથી માયાનું દર્શન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

રામાપર્યવસાનેયં માયા સંસૃતિનામિકા ।

આત્મચિત્તજયેવૈવ ક્ષયમાયાતિ નાન્યથા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! અપાર બ્રાતિ-
ઓને ઉત્પન્ન કરનારી આ ‘સંસાર’ નામની
માયા પોતાના ચિત્તને જીતવાથી જ નાશ પામે
છે, ખીજ કોઈ પ્રકારથી નાશ પામે એમ નથી.
આ જગતરૂપી માયાના પ્રપંચની વિચિત્રતા
સમજવવાને માટે હું એક ઇતિહાસ કહું છું, તે

* આ ચૈવાળીસમા સર્ગમાં ‘ગાધિ’ નામના
પ્રાહ્લણને વિષ્ણુની માયાથી જળમાં પોતાનું ઘર બેવા-
માં આવ્યું, અને તેમાં પોતે મરી જતાં, બંધુઓએ
સ્મશાનમાં લઈ જઈને દાહ કર્યું તેવામાં આવ્યું, એ
કથા કહેવામાં આવશે.

તમે સાવધાન મનથી સાંભળો. જમ મેરુ પર્વત-
ની ઉપર રત્નોના સમૂહના સ્થાનરૂપ કલ્પવૃક્ષોનું
વન છે, તેમ આ પૃથ્વી પર રત્નોના સમૂહના
સ્થાનરૂપ એક 'કાસલ' નામનો દેશ છે.^{૨૩} એ
દેશમાં વેદવિદ્યામાં અસંત નિપુણ, યુદ્ધિમાન
અને બધે બીજું ધર્મનું જ શરીર હોય એવો
ગુણવાન 'ગાધિ' નામનો કોઈ બ્રાહ્મણ હતો.
જમ વાદળાં આદિના લેપ વિનાના નિર્મળ
આકાશથી જીવન શોભે છે, તેમ બાહ્યાવસ્થાથી
માંડીને વૈરાગ્ય વડે જ બ્રહ્માયેલા ચિત્તથી, તે
બ્રાહ્મણ શોભતો હતો.^{૨૪} એ ગાધિ બ્રાહ્મણ
પોતાના ચિત્તમાં કોઈ ઇષ્ટ કાર્યનો નિશ્ચય કરી,
બંધુઓના સમૂહમાંથી નીકળીને તપ કરવા
સારુ વનમાં ગયો.^{૨૫} જમ ચંદ્ર ચળકતા તારાઓ-
વાળા નિર્મળ આકાશને પ્રાપ્ત થાય, તેમ તે
બ્રાહ્મણ પ્રકૃત્તિલત કમળોવાળા એક નિર્મળ સરો-
વર પર ગયો. વિષ્ણુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મળે નહિ
ત્યાં સુધી તપ કરવાનો સંકલ્પ કરીને, એ બ્રાહ્મણ
વર્ષાઋતુના કમળની જમ, તે તળાવના જળમાં કંઠ
સુધી ડૂબીને બેઠો.^{૨૬} તળાવના જળમાં કંઠ સુધી
ડૂબીને રહેલા અને સાયંકાળે સહવાસી કમળોનો
સંકેત થયેલા જોવામાં આવતાં, ખેદને લીધે
જના મુખની કાન્તિ કાંઈક મલિન થતી હતી,
એવા એ બ્રાહ્મણને તપ કરતાં કરતાં આઠ
મહિના વીતી ગયા.^{૨૭} જમ વર્ષાઋતુમાં ગરમીથી
તપેલી પૃથ્વીની પાસે રયામ મેઘ આવે, તેમ
એક દિવસે તપથી ખેદ પામેલા એ બ્રાહ્મણની
પાસે, રયામસુંદર વિષ્ણુભગવાન પધાર્યા. (પદ્મા-
રીને તેમણે તે બ્રાહ્મણને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.)^{૨૮}

વિષ્ણુભગવાન ઓલ્યા:-હે બ્રાહ્મણ !
જળમાંથી જાડ અને મારી પાસેથી જ વર
બેઠો હોય તે તું માગી લે. તારા નિયમ (તપ)
રૂપી વૃક્ષને ઇષ્ટ રૂળ થઈ ચૂક્યું છે.^{૨૯}

બ્રાહ્મણ ઓલ્યા:-આપ વિષ્ણુ, જે જ જગત
સંબંધી અસંખ્ય પ્રાણીઓનાં દૈવ્યરૂપી કમ-

ળમાં ભ્રમરની જમ રહેનારા છે અને જગત-
રૂપી કમલિનીને ઉત્પન્ન થવાના સરોવર સમાન
છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું.^{૩૦} હે મહારાજ !
તમે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રચેલી અને મોહ-
ને જ આપનારી આ 'સંસાર' નામની માયાને
હું જોવા ઇચ્છું છું.^{૩૧}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! પછી વિષ્ણુ-
ભગવાન એ ગાધિ બ્રાહ્મણને 'તું એ માયાને
જોઈશ અને પછી તજી દઈશ' એટલાં વચન
કહીને ગંધર્વનગરની જમ અંતર્ધાન થઈ ગયા.
વિષ્ણુભગવાન અંતર્ધાન થયા પછી, જમ શીતળ
ને નિર્મળ બિંબવાળો ચંદ્ર ક્ષીરસાગરમાંથી જાડે,
તેમ શીતળ અને નિર્મળ શરીરવાળો એ ઉત્તમ
બ્રાહ્મણ ગાધિ તળાવમાંથી જાડ્યો. જમ ચંદ્રના
દર્શનથી અને સ્પર્શથી 'કૈરવ' નામનું કમળ
ખીલે છે, તેમ વિષ્ણુના દર્શનથી અને સ્પર્શથી,
ગાધિ પોતાના મનમાં આનંદ પામતો હતો.^{૩૨}
વિષ્ણુના દર્શનથી આનંદ પામેલા એ બ્રાહ્મણને,
તે પછી તપ તથા વેદાધ્યયન આદિ બ્રાહ્મણ
ભતિનાં કર્મો કરતાં કરતાં, તે વનમાં ફેટલાએક
દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા.^{૩૩} જમ બ્રહ્મા વિષ્ણુના
વચનનું મનમાં ચિંતવન કર્યા કરે છે, તેમ વિષ્ણુનાં
વચનનું મનમાં ચિંતવન કરતો એ બ્રાહ્મણ એક
દિવસે પ્રકૃત્તિલત કમળોવાળા એ સરોવરમાં
સ્નાન કરવા લાગ્યો. સ્નાનવિધિ કરતાં, તેણે
સઘળાં પાપોનો વિનાશ કરવાને માટે (અધમ-
ર્ષણ કરવાને માટે) જળમાં દબાં વડે ફૂંકાણું
ક્યું.^{૩૪} હવે, જળની અંદર ડૂબી દઈ,
ધ્યાનના મંત્રોનું સ્મરણ કરવાના સમયમાં તે
મંત્રોને ભૂલી જઈ, યુદ્ધિનો પ્રસાર વિપરીત
થઈ જતાં, તે બ્રાહ્મણ જળમાં પોતાનું ધર દીધું
અને તે ધરમાં પોતાના શરીરને મૂકેલું તથા
જને માટે સંબંધીઓ શોક કરવા લાગ્યાં હતાં
એવું દીધું. એ શરીર, જમ વાયુના વેગથી
ગુફાની અંદર ઝાડ પડેલું હોય, તેમ તે ધરની

અંદર પહોં હતું.^{૨૦,૨૧} વળી તે મરણ થવાને લીધે પ્રાણુવાયુના તથા અપાનવાયુના પ્રવાહથી રહિત થયું હતું. જમ પવન વિનાના સમયમાં કેળતું વન, પાંદડાંઓ આદિની ગતિ વિનાનું થઈ જાય છે, તેમ એ શરીર અવયવોની ગતિ વિનાનું થઈ ગયું હતું.^{૨૨} સુકાયેલાં પાંદડાંની જમ તે ફિક્કા મુખવાળું તથા કરમાયેલું થઈ ગયું હતું. જેની નાળ કપાઈ ગઈ હોય એવા કમળની જમ તે વ્યથા પામ્યું હતું. જમ પ્રભાતમાં તારાઓ જાડા જાતરી બંધ છે, તેમ તે શખની આંખો જાડી જાતરી બંધ હતી. જમ વૃષ્ટિ રોકાઈ જતાં, ગામડું ચારે બાજુ ધૂળથી ધૂસર થઈ જાય છે, તેમ એ શખ ચારેબાજુ જાડેલી ધૂળથી ખરડાઈ રહ્યું હતું.^{૨૪} જમ આંસુઓથી ભીંજાયેલાં મુખવાળાં, રાંક અને દયામણી ચીસો પાડતાં 'ટિટોડાં' નામનાં પક્ષીઓ, ઝાડની ચારે બાજુ વીંટાઈને બેસે છે, તેમ આંસુઓથી ભીંજાયેલાં મુખવાળાં, રાંક અને દયામણી ચીસો પાડતાં સ્વજનો એ શખની ચારેબાજુ બેઠાં હતાં. સૌભાગ્ય વૃદ્ધવાને લીધે વઘાં જતાં આંસુઓથી વિકળ મુખવાળી અને તેથી બહે પાળ વૃદ્ધવાને લીધે વઘાં જતાં પાણીથી તણાઈ જતાં કમળવાળી કમલિની હોય એવી લાગતી સ્ત્રી, એ શખના પગમાં પડી હતી.^{૨૫,૨૬} ખૂમો પાડીને 'હાય રે, હાય રે !' કરતી અને લાંબા સ્વરથી વિલાપો કરવા લાગેલી મા, એ શખની નવા વાળવાળી દાદીને પકડી બેઠી હતી.^{૨૭} જમ ઝરતાં તુષારનાં બિંદુઓવાળાં સુકાયેલાં પાંદડાંઓ ઝાડને વીંટાઈ વળ્યાં હોય, તેમ જમનાં મુખો અશ્રુબિંદુઓથી વ્યાપ્ત થયાં હતાં, એવાં બીજાં પણ કેટલાંક રાંક સંખંધીઓ, એ શખની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં હતાં.^{૨૮} લાંબાં થઈને પડેલાં તે શખનાં હાથ-પગ આદિ અંગો બહુ વિચોગના ભયને લીધે સંચોગને જ દૂર રાખવા ઇચ્છતાં હોય અને બહુ તે પોતાનાં જ ન હોય એવાં દેખાતાં હતાં.^{૨૯} એ

શખ પરસ્પરની સાથે નહિ મળેલા (ઉઘાડા) બે હોઠોથી અને ગ્લાનિ નહિ પામેલા ઘોળા દત્તિ-થી, બહુ એટલા કાળ સુધી વૃથા ગયેલા પોતાના જીવનને, વૈરાગ્યને લીધે હસતું હોય એવું દેખાતું હતું. એ શખ બહુ મૌનને તથા ધ્યાનને પ્રાપ્ત થયું હોય, બહુ કાદવથી જ બનાવવામાં આવ્યું હોય, બહુ ફરી વાર નહિ બગવાને સૂઈ ગયું હોય અને બહુ લાંબો વિસામો લેતું હોય એવું લાગતું હતું.^{૩૦,૩૧} એ શખ ખાંધેવાની ખૂમો-ને, રડા-પીટને તથા ડાલાહલવાળી વાણીને, બહુ તેઓમાં કયા કયા ખાંધેવાનો સ્નેહ અધિક છે અને કયા કયા ખાંધેવાનો સ્નેહ અલ્પ છે, તેનો વિચાર કરવાને માટે ચૂપ રહીને એકાગ્ર મનથી સાંભળ્યા કરતું હોય એવું જણાતું હતું.^{૩૨} તે પછી, એ સમયના તરંગોની પેઠે જીજ્ઞાસા વિલાપોથી વ્યાકુળ ચેષ્ટાઓવાળા, જાતીઓ ફટવાથી મૂઝાઈત થઈ જતા, આંસુઓના સમૂદોથી ભીંજાઈ ગયેલા, ક્ષોભ પામેલા અને જાંચી જાંચી ખૂમોની તથા રડા-પીટની ધ્રુવવાદીઓ કરતા સંખંધીઓ એ શખને પાછું નહિ જોવાને ધરમાંથી કાઢીને સ્મશાનમાં લઈ ગયા; કે જ સ્મશાન માંસાના, આંતરડાંઓના અને ચરબીના કચરાવાળું હતું, મુડદાંઓના સુકાયેલા અને નહિ સુકાયેલા રસોથી ખરડાયેલું હતું અને લાંબો હાડકાંઓની ભારે ભીડવાળું હતું.^{૩૩-૩૫} તે જાડતાં ગીધ પક્ષીઓની પાંખોને લીધે છાયાવાળું હતું, ચિતાઓના અગ્નિઓના પ્રકાશને લીધે અંધારા વિનાનું હતું, ફાહડીઓનાં ભૂંડાં મોઢાંઓમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓથી છવાઈ ગયું હતું,^{૩૬} વઘા કરતી લોહીની નદીઓમાં નાહતાં તથા ડૂબકીઓ મારતાં કંક પક્ષીઓથી તથા કાગડાઓથી ભયંકર લાગતું હતું અને જમાં લોહીથી ભીંજાયેલાં આંતરડાંઓના સમૂહરૂપી જળોમાં વૃદ્ધ પક્ષીઓ ફસાઈ જતાં હતાં એવું હતું.^{૩૭} એ સ્મશાનમાં, જમ સમુદ્રો પોતાના જળના પૂરને વડવાનજમાં

ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ સંબંધીઓએ તે શબ ને બળતા અગ્નિમાં ભસ્મ કરી નાખ્યું.^{૩૦} જેની આજ્ઞાઓથી જટાઓની પકિત, સફાં લાકડાં-ઓને લીધે બહુ વૃદ્ધિ પામી હતી એવી ચિતાએ ચડચડાટ કરતાં કરતાં, તે શબને તુરત બાળી નાખ્યું. અત્યંત ઊંઘી કડકડાટીઓથી અને દુર્ગંધાથી વાદળાંઓના સમૂહને પણ વ્યાપ્ત કરી દેનારા અગ્નિએ, જેમાંથી બડા બડા માંસના રસો ઝળી કરતા હતા એવાં હાડકાંઓને, જેમ હાથી પોલા વાંસોને ચૂર્ણ કરી નાખે, તેમ ચારે-આબુથી ચૂર્ણ કરી નાખ્યાં.^{૩૧, ૩૦}

અમ્બુલસક્તકટારવમુક્તગંધવ્યાપ્તચુવાહ-
પટલોઽસ્થિચયં હુતાશઃ । દંતી સરંધ્રમિવ વેણુ-
વનં સમંતાદુદ્ગાતમદુરરસં દલયાંચકાર ॥ ૪૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘ગાધિવિનાશ એ ના-
મનો સર્ગ’ ૪૪ મો સમાપ્ત

~* સર્ગ ૪૫ મો *~

ગાધિનો ચાંડાળજન્મ, તેની શિકારીવૃત્તિ
અને પછી થયેલો રાજ્યલાલ

॥ ઘષ્ટિત ઉવાચ ॥

અથાપદ્યદસૌ ગાધિઃ સ્વાધિપીવરયા ધિયા ।

અંતર્જલસ્ય ઇવાંતરાત્મનાત્માનિ નિર્મલે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! નિર્મળ સરોવર-
ના જળમાં જ સમાધિમાં રહેલો એ ગાધિ, જે જેની
શુદ્ધિ શબપણા આદિ વિચિત્ર દેખાવોની પીડા-
થી ખરપૂર થઈ ગઈ હતી, તેને દૂરીથી પોતામાં જ
એમ દેખાઈું કે, પોતાને ‘શૂતભંડળ’ નામના કોઈ
દેશના સીમાડાના ગામડાની પાસે રહેનારો કોઈ
ચાંડાળ હતો, તેની ઝીના ગર્ભમાં અત્યંત વ્યાકુ-

* આ પિસ્તાગીસમા સર્ગમાં માધિનો ચાંડાળની
કૃપા જન્મ, શિકારની વૃત્તિ અને બહુઓ સહી ગયા
પછી તેને ‘પ્રારપૂર’ નામના નગરમાં થયે તો રાજ્યની
પ્રાપ્તિ એ ક્ષણ રહેવામાં આવશે.

ળપણાથી રહેલો દીકો.^૧ ગર્ભવાસનાં દુઃખોથી
દબાયેલો, પીડાયેલો, કૂણાં કૂણાં અંગોવાળો,
ચાંડાળીના પેટમાં ચૂતેલો અને બહુ કૃતરંજિ-
ની વિષામાં પડ્યો હોય તેમ વ્યાકુળ થયેલો એ
ગાધિ, ધીરે ધીરે ગર્ભમાં પાડ્યો.^૨ જેમ વર્ષાઋતુ
કાળાં વાદળોને જન્મ આપે છે, તેમ પૂરા મહિ-
ના થતાં, ચાંડાલીએ કાજળ જેવી કાન્તિવાળા
અને મળ-મૂત્રાદિથી ખરડાયેલા બાળકને જન્મ
આપ્યો.^૩ ચાંડાળના ઘરમાં ઊછરેલો અને ચાંડા-
ળોને પ્યારો લાગતો એ ગાધિ, યમુનાના પ્રવાહમાં
પડેલા ફૂલના શુચ્છાની જેમ આમતેમ ફૂદકા માર-
તાં શીખ્યો. એમ કરતાં કરતાં બાર વર્ષનો થયો
અને પછી ધીરેધીરે સોળ વર્ષનો થયો. પુષ્ટ બલ-
ગોવાળો, દઢ અંગોવાળો અને ઘાટા મેઘ જેવો
શ્યામ એ ચાંડાલ (ગાધિ) પોતાની સાથે દૂતરાં
ઓતું ટોળું લઈને, એક વનથી બીજા વનમાં અને
બીજા વનથી ત્રીજા વનમાં વિહાર કરવા લાગ્યો,
શિકારથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો ને
લાખો મૃગોને મારવા લાગ્યો.^{૪-૭} પછી અત્યંત
શ્યામપણાવાળી, શુચ્છા સરખાં સ્તનોવાળી અને
નવાં પાંદડાં જેવા હસ્તોવાળી હોવાને લીધે, તમા-
લની લતાના જેવી લાગતી એક ચાંડાળીને તે
પરણ્યો. જેમ શ્યામ ભ્રમર શ્યામ ભ્રમરીની સાથે
પુષ્પોની સમૃદ્ધિઓવાળાં વનોમાં વિહાર કરે,
તેમ અત્યંત શ્યામ અંગોવાળો એ ચાંડાળ શ્યામ
અંગોવાળી, સ્વાભાવિક રીતે ઘોળા છતાં પણ
દાતણ નહિ કરવાને લીધે કાળા થયેલા દાંતો-
વાળી અને વનનાં પાંદડાંઓને લેવાને મોટે ક્ર-
વામાં આવતા ઘણા ઘણા વિલાસોથી લચકતી
કેડવાળી એ નવી પ્રિયાની સાથે તે વનોમાં વિહાર
કરવા લાગ્યો.^{૮-૧૦} બહુ વિધ્યાયજ્ઞું કોઈ મોઢું
વન પુરુષનો વેષ લઈને ફરતું હોય એવો એ
ચાંડાલ, કામભોગના વ્યસનથી આતુર થઈને
પોતાની પ્યારી ચાંડાલીની સાથે વૃક્ષોની અને
લતાઓની કુંજોમાં વસવા લાગ્યો, વનોની કુંજો-

માં આરામ લેવા લાગ્યો, પર્વતોની યુક્તિઓમાં સૂવા લાગ્યો, પાંદડાંઓના ઢગોમાં છુપાઈ રહેવા લાગ્યો, વૃક્ષોનાં બળાંઓમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો; ખાવળનાં પુષ્પોની, બૂધનાં પુષ્પોની અને આંખના મોરોની માળાઓ પહેરીને ફરવા લાગ્યો અને કાનો ઉપર કેવડાઓનાં પુષ્પો ધારણ કરીને વિનોદ કરવા લાગ્યો. તે પુષ્પોની શય્યાઓમાં લોટવા લાગ્યો અને પર્વતોના પ્રાંતોની ભૂમિકાઓમાં ફરવા લાગ્યો. વનોના સઘળા પ્રદેશોને બાણનારા અને મૃગોને મારાવામાં ચતુર એવા એ ચાંડાળે, પર્વતોમાં જમ ખેર અત્યંત વિષમપણાવાળા કાંટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ અત્યંત વિષમ ચરિત્રોવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા.^{૧૧-૧૫} જને કૂલના અંકુર જવા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા એવો, સ્ત્રીવાળો, ધનવાન અને જનું યોવન ક્ષીણ થવા માંડ્યું હતું એવો એ ચાંડાળ (ગાધિ), વૃદ્ધિ વિનાના દેશની જમ ધીરે ધીરે ઘરડો થયો. ત્યારે પાછો પોતાની જન્મભૂમિરૂપ ભૂતમંડળ દેશના ગામમાં આવીને ગામથી દૂર પાંદડાંઓની એક ઝૂંપડી બનાવીને તેમાં મોઢા મુનિની જમ રહ્યો. એ રીતે વિપરીત જ્ઞાનને લીધે પોતાને ચાંડાળ માનતો અને બીજા ચાંડાળોથી પણ વૃદ્ધ થયેલો માનતો એ ગાધિ પોતાને ઘડપણથી ખોખરો થયેલો, પુત્રોને પ્રાણસમાન ગણતો, ખાડામાં જોડા બૂના તમાલના વૃક્ષ જેવો, ચાંડાળોની મોટી પટલાઈ કરતો, ઘણાં બાંધવોવાળો, કૂર નામવાળો, કૂર કાર્યો કરનારો, કૂર વચનો બોલનારો અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો બુદ્ધિ છે, તેટલામાં જમ પવનવાળો ભારે વરસાદ વનનાં પાંદડાંઓના સમૂહને ઘેરીને નિ.શેષ રીતે ખેંચી બચ, તેમ તેનું સઘણું કુટુંબ મૃત્યુને વશ થયું. (સ્ત્રી, પુત્ર બધાં મરી ગયાં.) હવે ભ્રાંતિથી થયેલા ચાંડાળપણમાં 'કટજ' એ નામથી જાળખાતો એ ગાધિ ટોળાંથી વછૂટેલા ફરણની જમ દુ.ખોથી દૂખળો થઈ સુખની આશાને છોડી દઈને, રાતો રાતો વનમાં

જ ભટકવા લાગ્યો અને વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૨૨} શોકથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા ગાધિએ, એ વનમાં કેટલાક દિવસો કાઢીને પછી, જમ સુકાઈ ગયેલાં કમળોવાળા તળાવને હંસ તજ દે છે, તેમ પોતાના દેશને છોડી દીધો.^{૨૩} સુખની આશા-વિનાનો અને ચિંતાથી ઘેરાયેલો એ ગાધિ, વાયુએ ખેંચેલા મેઘની જમ પરાધીન જેવો થઈને ઘણા દેશોમાં ફરવા લાગ્યો.^{૨૪} ફરતાં ફરતાં એક દિવસે, જમ શૂન્ય આકાશમાં ફરતાં કોઈ પ્રાણીને આકાશમાં સારું વિમાન જેવામાં આવે છે, તેમ એ ગાધિને 'કીર' નામના દેશની એક સુંદર રાજધાની જેવામાં આવી.^{૨૫} એ ગાધિ તે રાજધાનીના રાજમાર્ગમાં ગયો, કે જ રાજમાર્ગ ઉપર પગની ધૂંટીડૂબ પુષ્પો પાથરવામાં આવ્યાં હતાં, વૃક્ષો, લતાઓ તથા સ્ત્રીઓ ચળકતાં રત્નોથી અને વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં હતાં, ચંદનની તથા અગરની ધામધૂમ બમી રહી હતી, સામતોની, સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની ભીડ થઈ રહી હતી અને સ્વર્ગના રાજમાર્ગના જવી શોભા દેખાતી હતી.^{૨૬-૨૭} એ રાજમાર્ગમાં તે ચાંડાળ થયેલા ગાધિને ઉત્સવના સંબંધથી છૂટા મૂકેલો એક હાથી જેવામાં આવ્યો, કે જ હાથી મણિઓથી તથા રત્નોથી શણગારેલો હતો. બાણે જંગમ થઈને મેરુપર્વત ફરતો હોય એવો તે હાથી દેખાતો હતો.^{૨૮} અને જમ ચિંતામણિની પરીક્ષા કરીને તેને શોધી લેવાની ઇચ્છાથી, કોઈ ઝવેરી ચારે-બાજુ ફરતો હોય, તેમ એ રાજધાનીના રાજ મરી ગયા પછી, રાજ્યને ચોગ્ય બીજા કોઈ ભાગ્યશાળી પુરુષની પરીક્ષા કરીને, તેને શોધી લેવાની ઇચ્છાથી ચારે બાજુ ફરતો હતો.^{૨૯} જંગમ થયેલા પહાડ જવા એ હાથીને, પેલા ચાંડાળે (ગાધિએ) કોતુકથી ખેંચાયેલી દષ્ટિ વડે ઘણી વાર સુધી બેધા કર્યો. એ હાથીએ પોતાની સામે એકાચ દષ્ટિથી જોઈ રહેલા તે ચાંડાળને પ્રેમ-પૂર્વક સંદં વડે ઉપાડી લઈને, જમ મેરુપર્વત

પોતાના ઉપર સૂર્યને સ્થાપે છે, તેમ પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડ્યો. હાથીએ તેને પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડ્યો. તે સમયે જમ પ્રલયકાળનો મેઘ આકાશ પર ચડતાં મહાસમુદ્રો ગર્જના કરવા લાગે, તેમ ચારે બાજુ જયસૂચક દુંદુભિએ ગડગડવા લાગ્યાં.^{૩૨} જમ અત્રત થયેલાં પક્ષીઓનો દિશાઓને પૂરી દેનારો સામટો શબ્દ પ્રકટ થાય, તેમ લોકોનો દિશાઓને પૂરનારો 'જય મહારાજ ! જય મહારાજ !' એવો શબ્દ પ્રકટ થયો. પછી જમ કિનારાઓની ઉપર મોજાંઓ પછડાતાં સમુદ્રોનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય, તેમ બંદીજનોનો ધાટો કોલાહલ ઉત્પન્ન થયો.^{૩૪} જમ ક્ષીરસાગરના મથનથી ભ્રમણ પામેલી લહરીઓએ મંદરાચળને વીંટી લીધા હતા, તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓએ તે ગાધિને શણગારવાને માટે વીંટી લીધા.^{૩૫} જમ સમુદ્રના કિનારાઓ સૂર્યનાં કિરણોથી ચળકતાં રત્નો વડે, પાસે રહેલા પર્વતને વધાવે છે, તેમ સુંદર સ્ત્રીઓએ દોરાઓમાં પરાવેલાં અનેક રત્નોથી તે ગાધિને વધાવ્યો.^{૩૬} જમ વર્ષાઋતુ વનની નદીઓનાં પૂરોથી પર્વતના ઉત્તમ શિખરને શણગારે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ હિમના જવા ટાઢા સ્પર્શવાળા હારોથી તેને શણગાર્યો.^{૩૭} જમ ચપળ પદ્મવોવાળી વસંતની શોભાઓ પુષ્પોથી વનને ઘેરી લે છે, તેમ ચપળ હસ્તોવાળી તે સ્ત્રીઓએ વિચિત્ર વર્ણોવાળાં સુગંધી પુષ્પોથી તેને ઘેરી લીધો.^{૩૮} જમ પર્વત જુદા જુદા ધાતુઓની પ્રભાઓથી આકાશને રંગે છે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ અનેક વર્ણોવાળાં, અનેક રસોવાળાં અને અનેક પ્રકારના સુગંધોવાળાં લેપનોથી તેને રંગ્યો.^{૩૯} જમ સંધ્યાકાળનાં વાદળોમાંથી, તારાઓમાંથી, ચંદ્રથી તથા નદીઓમાંથી શોભી રહેલો મેરુપર્વત વિસ્તીર્ણ આકાશનું અહણુ કરે છે, તેમ રત્નોથી તથા સુવર્ણોથી શોભી રહેલા એ ગાધિએ, એ સ્ત્રીઓનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કયું.^{૪૦} વિલાસવાળી ક્ષીરપુરની સ્ત્રીઓએ શણગારેલા તે

રાજ, રત્નોરૂપી પુષ્પો તથા વસ્ત્રો વડે વ્યાપ્ત અને કામળ લતાઓ વડે વીંટાયેલા કલ્પવૃક્ષની જમ શોભવા લાગ્યો.^{૪૧} જમ માર્ગમાં રહેલા ખીલેલા વૃક્ષની પાસે સઘળા પ્રવાસી લોકો આવે, તેમ એ રાજની પાસે પોતાપોતાના પરિવારો સહિત મંત્રીઓ આદિ સઘળા લોકો આવ્યા.^{૪૨} એ લોકોએ તે ગાધિને સિંહાસન પર બેસાડીને અનુક્રમથી તેનો અભિષેક કર્યો અને પછી તેને તે જ હાથી ઉપર બેસાડીને તેની પાછળ, જમ ઐરાવતની ઉપર બેઠેલા ઇન્દ્રની પાછળ દેવતાઓ આવે, તેમ સર્વે લોકો આદ્યા.^{૪૩} એ પ્રમાણે જમ કાગડાને મરી ગયેલો બડો જંગલી હરણ મળે, તેમ એ ચાંડાળને ક્ષીરપુરનું રાજ્ય મળ્યું.^{૪૪} ક્ષીરદેશની સ્ત્રીઓ પોતાના હસ્તોથી જના ચરણકમળને સ્વચ્છ કરવા લાગી, એવો સર્વ અંગોમાં કરેલાં કેસરનાં લેપનોથી સંધ્યાકાળના મેઘની જમ શોભતો અને સ્ત્રીઓના સમૂહોથી વીંટાયેલો એ રાજ, જમ સિંહણોના સમૂહોથી વીંટાયેલો સિંહ પ્રકૃતિલત વનમાં શોભે, તેમ ક્ષીરપુરમાં શોભવા લાગ્યો.^{૪૫, ૪૬} સિંહોએ મારી નાખેલા હાથીઓનાં કુંભસ્થળોમાંથી નીકળેલાં માતીઓથી શણગારેલા શરીરવાળો અને જનાં ચિંતા તથા ખેદ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો એ રાજ, તે નગરીમાં સારા સારા ઇષ્ટમિત્રોની સાથે, જમ સૂર્યનાં કિરણોથી અને મદથી તપેલો હાથી તળાવમાં જળના સમૂહોની સાથે રમે, તેમ રમવા લાગ્યો. ફેલાયેલી રાજશક્તિવાળો, સઘળી દિશાઓમાં અખંડિત આજ્ઞાવાળો, જના દેશની વ્યવસ્થા ઠેકઠેક દિવસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સિંહ થઈ ગઈ અને જનો સઘળો રાજકાજ સંબંધી બોલે મંત્રીઓએ પોતાને માથે સારી પેઢે ઉઠાવી લીધાં, એવો એ ચાંડળ ક્ષીરપુરમાં 'ગવલ' એ નામથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.^{૪૭, ૪૮}

પરિવિસ્તૃતપૌજાઃ સર્વદિક્સંસ્થિતાઃ કતિપયદિવસેહાસિદ્ધદેશવ્યવસ્થઃ । પ્રકૃતિમિરલમ્

દાશેપરાજન્યમારઃ સ ગવલ ઇતિ નામ્ના તત્ર
રાજા વ્રમૂવ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપરામ-
પ્રકરણનો 'શ્વપચરાજ્યલાભ' એ
નામનો સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

૭૬મો સર્ગ

ગાધિની ચાંડાળતા જણાયાથી પ્રજાએ
અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને રાજ્યભ્રંશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિલાસિનીર્ભિર્વલિતૌ મંત્રિમંડલપૂજિતઃ ।

મંદિતઃ સર્વસામંતૈશ્ચલ્લવામરલાલિતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! વિલાસ કરનારી
શ્રીઆએ સ્વીકારેલો, મંત્રીઓના મડળે પૂજેલો,
ભવિષ્યક આજ્ઞાવાળો, સધળા સામંતોએ વંદન
રાયેલો, છત્રથી અને ચામરોથી માન પામતો,
વર્તન પ્રસરેલી આજ્ઞાવાળો, રૂપાળો થઈ ગયેલો,
રાજ્યપાલનના કામને જણે બળ્યો છે એવો અને
તેની પ્રજાઓને શોક, ભય કે શ્રમ રહ્યા જ ન
હતા, એવો એ ગવલરાજ નિરંતર થતી સ્તુતિ-
મોથી અને નિરંતર થતાં મગણોથી, પોતાની
મનોવૃત્તિ આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે, જેમ
પુરાથી અત્યંત મત થયેલો પુરુષ, પોતાના મૂળ
વિલાસને ભૂલી જાય, તે પ્રમાણે તે પોતાના
મૂળના સ્વભાવને ભૂલી જ ગયો.^{૭૬} એ ચાંડા-
ળરાજાએ આઠ વર્ષ સુધી તે દ્વીરદેશમાં રાજ્ય
કયું અને તેટલા સમયમાં તેણે સંપૂર્ણ રીતે
સદાચાર જ પાળ્યો.^{૭૭} એક દિવસે એ ગવલ રાજ
સધળાં આભરણો ઉતારી નાખીને ઊભો, કે જથી
અંધકાર, તારાઓ, સૂર્યનું તેજ, ચંદ્રનું તેજ

અને વાદળો ઇત્યાદિથી રહિત થયેલા આકાશની
જેમ તે સ્વાભાવિક શ્યામતાવાળો દેખાવા લાગ્યો.
એ રાજા હાર, પાનુબંધ કે કડાં આદિના આભૂ
પણેને શોભા આપનારાં માનતો ન હતો; કેમકે
પ્રભુતાથી પૂર્ણ થયેલુ ચિત્ત, કૃત્રિમ શોભાને ઇચ્છે
નહિ એ સ્વાભાવિક છે.^{૭૮} આભૂપણે આદિ શણ-
ગારોથી રહિત વેષવાળો એ ગવલરાજ, જેમ
સૂર્ય અસ્ત પામવાના સમયમાં આકાશના મુખ્ય
ભાગને મૂંઝીને છેડાતા ભાગમાં જાય છે, તેમ
મુખ્ય બેસવાના સ્થાનને મૂંઝીને એકલો જ બહા-
રના આંગણમાં ગયો.^{૭૯} ત્યાં કેટલાએક બીજા
ચાંડાળો બેઠા હતા, તે તેના જોવામાં આવ્યા.
એ સધળા ચાંડાળો અત્યંત શ્યામ હતા, પુષ્ટ
હતા, કાયલોની જેમ વસંતઋતુ સંબંધી કામળ
ગાયન કરતા હતા; અને જેમ ભ્રમરાઓ પાંખો-
થી લતાને ડોલાવે છે, તેમ મધુર સ્વર કરવાને
માટે આંગળીઓની લીલાથી સારંગીના તારને
ડોલાવતા હતા.^{૮૦} ગવલને જોઈ, એ ચાંડાળો-
માંથી રાત્રી આંખોવાળો અને બહુ બરફથી
ભરેલું કાચનું ચિગડું હોય એવો લાગતો એક
બુદ્ધો પટેલ ઊભો થયો.^{૮૧} એ ચાંડાળોના પટેલે
જિભા થઇને, સહસા દ્વીરદેશના રાજા ગવલને 'હે
કટંગ !' એમ તેના પૂર્વના નામથી બોલાવીને
આ પ્રમાણે પૂછ્યું. 'તું કે જ ગાયનના કામમાં
વિચક્ષણ છે અને મધુર કંઠવાળો છે, તેને આ
ગામનો રાજા, જેમ રાગ જણનારો પુરુષ મધુર
કંઠવાળો કાયલ પક્ષીને માન આપે, તેમ માન
આપે છે ? અને જેમ વસંત ઋતુ દ્વેષના તથા
મોરોના સમૂહો આપીને આંખાને પ્રસન્ન કરે,
તેમ આ ગામનો રાજા તને ઘર, વસ્ત્રો તથા
આસનો આદિ આપીને રાજી રાખે છે ? જેમ
સૂર્યના દર્શનથી કમળ અત્યંત આનંદ પામે છે
અને ચંદ્રના દર્શનથી ઔષધિ અત્યંત આનંદ
પામે છે, તેમ આજ તારા દર્શનથી હું અત્યંત
આનંદ પામ્યો છું. બંધનું દર્શન એ સધળા

૪ આ છેતાળીસમા સર્ગમાં બીજા ચાંડાળના
બોલવાથી એ રાજાનું ચાંડાલપણું જણવામાં આવતા
સધળા લોકોએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જોઈને એ
રાજાએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી જળની
અંદર રહેલો ગાધિ જાગત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

આનંદોની, મોટા મોટા લાભોની અને અનંત આરામની પરાકાષ્ટા રૂપ છે. ૧૧-૧૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામા એ પ્રમાણે એ ચાંડાળોનો બુદ્ધો પટેલ પૂછવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેટલી વાર સુધી ગવલરાજએ તે વાત કોઈના બાજુમાં ન આવવા દેવા સારુ, તે સમયમાં ઘટે એવી તે તે ચેષ્ટાથી તેનો અનાદર જ કર્યા કર્યો; પણ એ વાત ગોખમાં બેઠેલી રાણીઓના અને મંત્રીઓના સાંભળવામાં આવી ગઈ. તેથી તે રાણીઓ અને મંત્રીઓ ‘આ અમારો રાજ ચાંડાળ છે’ એમ બાણીને અત્યંત દુઃખી થયાં. ૧૫, ૧૬ આ વાત ગામના લોકોના બાજુમાં આવતાં, તેઓ હિમચી પીડાયેલાં કમળોની જેમ, વૃષ્ટિના અભાવથી પીડાયેલી ગાયોની જેમ અને જમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય એવા પર્વતોની જેમ, શોભા વિનાના થઈ ગયા. ૧૭ જેમ સિંહ ઝાડની ટોચ ઉપર બેઠેલા બિલાડાના કૂંડાડાનો તિરસ્કાર કરે, તેમ ચાંડાળની તે તે વાતોનો રાજએ તો તિરસ્કાર જ કર્યો હતો. ૧૮ પછી જેમ અનાવૃષ્ટિના સમયમાં કરમોઈજતાં કમળોવાળા તળાવમાં રાજહંસ પ્રવેશ કરે, તેમ જમાં સઘળાં માણસો દુઃખી થયાં હતાં એવા અંતઃપુરમાં રાજએ તુરંત પ્રવેશ કર્યો. ૧૯ જે મૂળના મોટા છિદ્રમાં અગ્નિ લાગ્યો હોય એવું ખરાબ ઝાડ જેમ સઘળા અવયવોમાં જ્વાળા પામે, તેમ જેને મનમાં ભારે સંકટ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ રાજ, સઘળા અવયવોમાં જ્વાળા પામ્યો. દીન થયેલા મુખવાળા સર્વે લોકો, જે જાહેર કરડેલાં મૂળોવાળાં ઠસરનાં પુષ્પો જેવા લાગતા હતા, તેઓ એ રાજના જેવામાં આવ્યા. જેમ ધરનાં માણસો પણ ધરમાં રહેલા રાખનો સ્પર્શ ન કરે, તેમ મંત્રીઓ, નગરના લોકો તથા સ્ત્રીઓ ત્યારથી અંતઃપુરમાં રહેલા એ રાજનો સ્પર્શ ન કરવા લાગ્યાં. રાજની ઉપર ઘાટા સ્નેહવાળા છતાં પણ વટલાવાના દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલા નોકર લોકો, જેમ બાળકો રાખથી

દૂર જ રહે, તેમ એ રાજથી દૂર જ રહેવા લાગ્યા અને તેનો સત્કાર કરવા લાગ્યા નહિ. ૨૨-૨૩ આનંદ વિનાના મુખવાળા, કાળ અને શરીરની શોભાથી રહિત થયેલા એ રાજને, વ્યાકુળ થયેલા લોકો મસાણે જોવા સમજીને માન આપવા લાગ્યા નહિ. જેમ દાવાનળ પર્વતની કાળી શિકાના પડએ પણ ચઢે નહિ તેમ, દુઃખી થયેલા લોકો, ધુમાડા જેવા શરીરવાળા એ રાજના પડએ પણ ન ચઢવા લાગ્યા. ૨૪, ૨૫ જેમ પાણીનાં બિંદુઓ ભસ્મમાં ક્યાંય સ્થિર રહે નહિ, તેમ સભાસદ આદિ સર્વે લોકોએ નહિ ગણકારેલી અને મંદ પડી ગયેલી તે રાજની આજ્ઞાઓ ક્યાંય ચાલતી નહોતી. ૨૬ કૂર કર્મો કરનારના જેવા જેનો આકાર છે, એવો અને સમાગમમાંથી પણ અશુભ કરનાર, એ રાજથી સર્વે લોકો, જેમ રાક્ષસથી દૂર નાસી જાય તેમ દૂર નાસી જવા લાગ્યા. ૨૭ જેમ ધન આદિ શુભોથી રહિત થયેલો દરિદ્ર પ્રવાસી, પરદેશમાં લોકોના મંડળમાં પેસવા લાગે તો પણ પાછો એકલો જ થઈ રહે, તેમ માનથી રહિત થયેલો એ રાજ લોકોના સમુદાયમાં જવા લાગ્યો, તો પણ પાછો એકલો જ થઈ રહેવા લાગ્યો. ૨૮ જેમ પોલો વાંસ મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોવા છતાં પણ તે બોલવા લાગે તો તેને કોઈ વટેમાણુઓ પ્રલુપ્ત તર આપે નહિ, તેમ એ ગાધિ રાજ હતો તો પણ તે બોલવા લાગતાં, કોઈ લોકો તેને જવાબ આપતા નહિ. એ ધણું ધણું બોલાવવા લાગે તો પણ લોકોએ તેને જવાબ આપવો જ છોડી દીધો. પછી સર્વે લોકોએ ભેગા થઈને નિર્ણય કર્યો કે, ‘આપણે હાંબા દિવસો થયા ચાંડાળના સમાગમથી વટલાયલા હોઈ, હવે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિતોથી શુદ્ધ થઈ શકીએ એમ નથી; એટલા માટે આપણે સઘળાઓએ અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરવો યોગ્ય છે.’ એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે નગરના સર્વે લોકોએ તથા મંત્રીઓએ ચારેબાજુ

સૂકાં લાકડાંઓની ચિતાઓ ખડકીને તેને નગર-
માં સળગાવી. ૨૯-૩૧ જેમ આકાશમાં તારાઓ
ઝખકવા લાગે, તેમ ચારેબાજુએ ચિતાઓ ભડ-
કાઓથી ઝખકવા લાગતાં, નગરનાં સઘળાં માણ-
સો મોટી મોટી ખૂંચો પાડવા લાગ્યાં. દયામણી
રીતે વિલાપો કરવા લાગેલી અને આંસુઓનો
વરસાદ વરસાવતી સ્ત્રીઓ, પોતપોતાના પતિ-
ઓના અને પુત્રોના હાથ પકડવા લાગી અને
મૂઠ્ઠા ધર્ધ ગયેલી સઘળી પ્રજા બળતા અગ્નિના
કુડોની પાસે બેસીને રોવા લાગી. ૩૨,૩૩ મંત્રીઓ
અગ્નિના કુડોમાં પ્રવેશ કરતાં, તેમના નોકરોનાં
રુદનોથી, પવનોની સુસવાટીથી અરણ્યનો જેવો
દેખાવ થાય, તેવો એ નગરનો દેખાવ થઈ રહ્યો.
ઉત્પાત સંખંધી વંટોળિયે! પવન, કે જ્યાં
ચિતાઓમાં સળગી ગયેલા સારા સારા બ્રાહ્મણો-
ના માંસનો ઉર્ચ ગંધ વ્યાપી રહ્યો હતો, તેણે
ઉડાવેલી ઉડરડાઓની ધૂળોથી, બધે ચારેબાજુ
આકળ ફેલાયેલું હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો.
આકાશમાં સૂર્ય જેમ વાદળાઓથી ઢંકાઈ બચ,
તેમ પવને ફેલાવેલા અરબીના ગંધને લીધે દૂર
દૂરથી આવી પહોંચેલાં ગંધ આદિ પક્ષીઓનાં
મંડળોથી તે ઢંકાઈ ગયો. પવને ઉડાવેલા ચિતા-
ઓના અગ્નિઓના તણખાઓથી સઘળું આકાશનું
મંડળ પ્રકાશવાળું દેખાવા લાગ્યું. સઘળી દિશા-
ઓમાં ઊડતા તણખાઓને લીધે, બધે તારાઓનો
વરસાદ થતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉદ્ધત
થયેલા ચોર લોહિા લૂંટ પાડવા લાગતાં, નાનાં મોટાં
બાળકો ધ્રુનવા લાગ્યાં તથા ચીસો પાડવા લાગ્યાં.
ત્રાસ પામેલા લોકોનાં જીવનોની સાથે નામો
પણ જતાં રહ્યાં. ઠાઈ પ્રકારની મર્યાદા રહી નહિ.
ધરો એવાં ધૂળધાણી થઈ ગયાં કે, જમનો પાછો
પત્તો જ મળે નહિ. ધન આદિના સઘળા સંચ-
યોને ચોરો લૂંટી ગયા અને સર્વે લોહિા પુત્રોને
તથા સ્ત્રીઓને તજ દહને મરવાની. ઉતાવળ
કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દેવની મહાક્રુષ્ણ-

દાયી અવ્યવસ્થા ચાલવા લાગતાં અને સઘળા
લોકોની સ્થિતિ કલ્પાંત જેવી થઈ જતાં, જની
બુદ્ધિ રાજ્યના દેટલાએક સંજ્જનોના સંગથી
પવિત્ર થઈ હતી, એવા ગવલરાજએ શોકથી
વ્યાકુળ થઈને નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો. ૩૪-૪૧

ગવલરાજ ઓલ્યા:- (સ્વગત) આ દેશમાં
સમય વિનાના થયેલા કલ્પાંત જેવો અને સઘળા
મોટા મોટાઓનો નાશ કરનારો આ અનર્થ
દેવળ મારા કારણથી જ પ્રાપ્ત થયો છે. હવે મારે
કુઃખ ભરેલું જીવન રાખીને શું કરવાનું છે? મારે
તો મરવું એ જ મહોત્સવ છે. જગતમાં નિંદાના
પાત્રરૂપ થયેલા અભાગિયા જીવને તો જીવવા
કરતાં મરવું જ ઉત્તમ છે. ૪૨,૪૩

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:- હે રામ! ગવલરાજએ એ
પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને મનમાં કાંઈ પણ ભય નહિ
રાખતાં, જેમ પતંગિયું પોતાના શરીરને બળતા
દીવામાં આહુતિરૂપ કરે છે, તેમ પોતાના શરી-
રને બળતા અગ્નિમાં ઢોમી દીધું. ૪૪ 'ગવલ'
નામનો પોતાનો દેહ, વૈરાગ્યના બળને લીધે
અગ્નિના પુંજમાં પડી દાહને લીધે વ્યાકુળ
અવયવોવાળો થઈ જતાં, જળમાં અધમર્થણ
કરતો ગાંધિ બ્રાહ્મણ પોતાનાં અંગોમાં દાહથી
ચલિત થયાનું સ્ફુરણ થતાં, તુરંત બચત થયો.
વાદ્મીકિન્નુનિએ ભરદ્વાજને આટલા સુધી કથા
કહી ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો
અને મુનિઓની સભા વાદ્મીકિન્નુનિને પ્રણામ
કરીને સાયંકાળનાં નિત્ય કર્મો કરવાને માટે ત્યાં-
થી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્ય-
નાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સભા પાછી વાદ્મીકિન્નુ-
નિની પાસે આવી. ૪૫,૪૬

દિયુક્તવૃત્ત્ય મુનૌ દિવસો જગામ સાર્ય-
તનાય વિધવેસ્તમિનો જગામ । ક્ષાતું સમા-
કૃતનમસ્કરણા જગામ ડ્યામાક્ષયે રવિકરૈશ્વ
સહાજગામ ॥ ૪૬ ॥

સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

વાદ્મીકિનો બારમો દિવસ સમાપ્ત

ઠ સર્ગ ૪૭ મો ૭

ગાધિ અને અતિથિનો સમાગમ
તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મુદ્દર્શિત્વેનાથ ગાધિરાધિમવશ્રમાત્ ।

પ્રશશમામ્કુલીમાવો વેલાવર્તે હ્વાંબુધેઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જન્મ સમુદ્રના કિનારાની સમીપમાં થતી ભરતીની પ્રબળ ચક્રી બે ધડીવારે ભ્રમણથી શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ ગાધિ બ્રાહ્મણ, મહાપીઠાકારી ચિત્તના ભ્રમણથી બે ધડીવારે શાંત થયો.^૧ જન્મ કલ્પાંતના સમયમાં બ્રહ્મા જગતની રચનાથી વિરામ પામે, તેમ એ ગાધિ મનની કલ્પનારૂપ મોહથી વિરામ પામ્યો.^૨ જન્મ ભેદેલા માણસ નિદ્રા શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગત થાય અને જણે મદિરા પીધી હોય તે માણસ મદ શાંત થયા પછી ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થાય, તેમ એ ગાધિ પોતાનો ભ્રમ શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગત થયો અને સ્વસ્થ થયો. જન્મ માણસ પ્રભાતે અંધકારરૂપી પડદા દૂર થઈ જતાં 'આ હું છું, આ મારે કરવાનું છે અને આ મારે કરવાનું' નથી, એમ જુએ છે, તેમ ગાધિ ચિત્તના ભ્રમરૂપ પડદા દૂર થઈ જતાં, હું 'નાહવા સારુ તળાવમાં ભિતરેલો ગાધિ છું', આ તર્પણાદિક મારે કરવાનું છે અને રાજ્ય કરવાનું નથી' એમ જોવા લાગ્યો.^{૩,૪} જન્મ શિશિરઋતુના અંતે કળીરૂપ થયેલા કમળને વસંતઋતુ જળમાંથી બહાર કાઢે છે, તેમ જને પોતાના ગાધિપણાનું સ્મરણ થયું હતું એવા એ બ્રાહ્મણ પોતાના પગને જળમાંથી બહાર કાઢ્યા.^૫

× આ મુક્તાળીસમા સર્ગમાં ગાધિ કોષ અતિ ચિના મુખથી કારદેશનું રાજ્યાદિક કરવારૂપ પોતાની ચેષ્ટાની વાત સાંભળી તે દેશમાં જઈ, સધળું નજરે જોઈ, વારવાર પૂછીને વિસ્મય પામ્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

આ જળને, આ દિશાઓને, આ આકાશને અને આ પૃથ્વીને, જણે સધળાં બીજાં હોય એમ દેખે તો એ ગાધિ પરમ વિસ્મય પામ્યો.^{૫,૬} 'હું કાણ છું, આ શું દેખું છું' અને હું શું કરતો હતો' એ રીતે તેણે ક્ષણમાત્ર તો પોતાના દૃઢતામાં વિચિત્ર વિચારો જ કર્યા.^૭ 'હું' થાટી રહ્યો હતો, તેને લીધે ક્ષણમાત્રમાં આ મોટો ભ્રમ મારા જોવામાં આવ્યો' એમ જણીને, તે ગાધિ જન્મ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય નીકળે, તેમ જળમાંથી નીકળ્યો.^૮ પછી તે કઠિ આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ચિંતન કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યાઃ—(સ્વગત) મારી તે માતા અને મારી તે સ્ત્રી ક્યાં ગયાં, ઠ જન્મની મધ્યમાં હું મરણ પામ્યો હતો.^૯ જન્મ વાયુથી તુરત હરાઈ જાય એવાં દૂણાં પાંદડાંવાળાં માતા-પિતારૂપી લતા અને વૃક્ષ તલવારથી નષ્ટ થઈ જાય, તેમ હું બુદ્ધિ વિનાનો બાળક હતો, ત્યારે જ મારાં માપાપ મરી ગયાં છે. હું મુદ્દલ પરણ્યો જ નથી. જન્મ બ્રાહ્મણ કુટુંબ અને ક્ષોભ કરનારી મદિરાના સ્વરૂપને પણ જણે નહિ, તેમ હું કુટુંબ અને ક્ષોભ ઉપજવનારી સ્ત્રીના સ્વરૂપને પણ જણ્યો નથી.^{૧૦,૧૧} મારા સ્વદેશના બાંધવો તો અહીંથી અત્યંત દૂર છે, તે છતાં હું જોનાના મધ્યમાં મરી ગયો હતો તેઓની સાથે મારે શો સંબંધ હતો અને તેઓને મારી સાથે શો સંબંધ હતો?^{૧૨} જન્મ ગંધર્વનગર જોવામાં આવે, તેમ અનેક પદાર્થોવાળું અને જન્મ આદિની આસક્તિવાળું એ મેં શું દીધું અને તે શાથી ઉત્પન્ન થયું હતું?^{૧૩} એ જ જોવામાં આવ્યું તે ભલે, પણ હવે તેનો વિચાર કરવાની મારે જરૂર નથી. હું બંધુઓના મધ્યમાં મરણ પામીને પડ્યો હતો, એ તો એક જાતની સ્વપ્ન જવી બ્રાંતિ હતી. આ મોહમાં જરા પણ સાચું હોય એમ ધારવામાં આવતું નથી.^{૧૪} જન્મ મોહાન્મત સિંહ વનોની પંક્તિઓમાં નિરંતર ભ્રમ્યા જ કરે છે,

તેમ પ્રાણીઓનું ચિત્ત, નિત્ય એ જ રીતે અનંત શ્રાંતિઓના દેખાવોમાં ભગ્ન કરે છે.^{૧૫}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ ગાધિબ્રાહ્મણ ચિત્તમાં મોહ થવા વિષે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તે પછી પોતાના આશ્રમમાં જ ઠેકઠાએક દિવસો કાઢ્યા.^{૧૬} એક દિવસે, જમ બ્રહ્માની પાસે દુર્વાંસા આવે, તેમ એ ગાધિની પાસે કોઈ પ્રિય અતિથિ આવ્યો અને તે થકિલો હોવાથી ગાધિના આશ્રમમાં જ રાત્રી રહ્યો.^{૧૭} જમ વસંત વૃક્ષને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસોથી અત્યંત તૃપ્ત કરે છે, તેમ ગાધિએ એ અતિથિને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસવાળાં ભોજનોથી અત્યંત તૃપ્ત કર્યો.^{૧૮} એ બન્ને જણ, સાથે સંધ્યાવંદન તથા જપ કરીને, અનુક્રમે ઠામળ પાંદડાંવાળી શય્યાઓ પર આવીને બેઠા.^{૧૯} પછી જમ વસંતઋતુમાં પુષ્પોની શોભા પ્રવર્તે, તેમ એ બે તપસ્વીઓ વચ્ચે પોતપોતાનાં તપ તથા ધ્યાન આદિ કાર્યોને યોગ્ય અને શાંતિથી ભરેલી વાતો પરસ્પરમાં આદી.^{૨૦} પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, ગાધિએ તે અતિથિને પૂછ્યું કે, 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! તમારું શરીર બહુ જ દુબલું કેમ થઈ ગયું છે અને તમે થાકી ગયા છો, તેનું કારણ શું છે ?'^{૨૧}

અતિથિ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! મારા અત્યંત દુબળાપણાનું અને પરિશ્રમનું સાચું-સાચું કારણ હું કહું છું તે તમે સાંભળો. આપણે કદી પણ મિથ્યા વાત કરીએ જ નહિ. આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર ઉત્તરદિશાની ઝાડીમાં એક મોટા સમૃદ્ધિવાળો અને અત્યંત પ્રખ્યાતિ પામેલો 'હીર' નામનો દેશ છે. ચિત્તરૂપી પિશાચ મોહ પમાડેલો અને અનેક પ્રકારનાં ભોજનોના સ્વાદમાં લપટ થયેલો હું, એ દેશમાં એક મહિના સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાંની રાજધાનીમાં લોકો મારું સારી રીતે સન્માન કરતા હતા.^{૨૨-૨૪} એક દિવસે તે નગરમાં વાતના પ્રસંગને લીધે એક માણસે મને કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ ! આ નગરમાં

એક ચાંડાળે આઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.' પછી એ વાતનો નિશ્ચય કરવા સારુ તે દેશમાં ઠેકઠાએક ગામોમાં મેં જ જ માણસને પૂછ્યું તે સઘળાઓએ મને એમ કહ્યું કે, 'સાચી વાત છે. આ દેશમાં આઠ વર્ષ સુધી એક ચાંડાળે રાજ્ય કર્યું હતું.'^{૨૫-૨૬} અંતે એ રાજા જાતિનો ચાંડાળ છે, એમ લોકોના બળવામાં આવતાં, તે રાજાએ તુરત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે આમડછેતને લીધે સેંકડો બ્રાહ્મણોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હે ગાધિ ! હું એ લોકોનાં મુખેથી એ પ્રમાણે સાંભળી, તે દેશમાંથી નીકળીને પ્રયાગમાં ગયો હતો અને ત્યાં મેં શુદ્ધિને અર્થે ત્રણ ચાંદ્રાયણ વ્રત કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. ત્રીજું ચાંદ્રાયણ વ્રત સમાપ્ત થતાં, આજ પારણ કરીને હું આહી આવ્યો છું. આ કારણને લીધે હું થાકી રહ્યો છું અને શરીરમાં અત્યંત દુબળો થઈ ગયો છું.^{૨૭-૨૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ અતિથિના મુખેથી એ પ્રમાણે વાત સાંભળીને, તે ગાધિએ ફરી વાર પણ તે અતિથિને પૂછ્યું, તો તે વખતે પણ તેણે એવી ને એવી જ વાત કરી; અને જ્યારે તેમાં જરા પણ ફેરફાર જણાયા નહિ, ત્યારે ગાધિ બહુ જ વિસ્મય પામ્યો. રાત્રી વીતી જતાં, જગતરૂપી ધરના મોટા દીવારૂપ સૂર્ય ઉદય પામ્યો, ત્યારે પ્રાતઃસ્નાન કરીને આજ્ઞા લઈને, તે અતિથિ ત્યાંથી ગયા પછી, પેલા ગાધિ બ્રાહ્મણે અત્યંત વિસ્મય પામેલી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'મેં જ શ્રાંતિમાં બેઠેલું હતું તેને આ બ્રાહ્મણે મારી પાસે સાચું બનેલું કહ્યું ! રખેને આ વાત શંખરાસુરે બનાવેલી માયાઓમાંની કોઈ માયા હોય.'^{૩૦-૩૩} બંધુઓના મધ્યમાં મારું પોતાનું મરણ મેં પોતે દીધું, એ તો શ્રાંતિ જ છે; તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી; પરંતુ જને લીધે એ અતિથિને ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવાં પડ્યાં, તે ચાંડાળના વૃત્તાંતનો મારે નિશ્ચય

કરવો જોઈએ, તો હવે હું મનમાં મૂંઝવણ નહિ રાખતાં, તે વૃત્તાંતનો નિશ્ચય કરવાને માટે તુરત ભૂતમંડળ દેશના સીમાડાના ગામમાં જઈએ.' હે રામ! એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક બીજા દેશમાં જવાનો વિચાર ગોઠવતો એ ગાધિપ્રાણણ, જમ મેરુપર્વતનાં પડખાંને જોવા માટે સૂર્ય આવે, તેમ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશના સીમાડાના ગામને જોવા સારુ ત્યાંથી જાડીને ચાલતો થયો. ૩૪-૩૬ વિચક્ષણ પુરુષો ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહેવાથી મનમાં કલ્પેલા રાજ્યને પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ગાધિએ જે સ્વપ્ન જવું જોયું હતું, તે 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં જવાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું. ૩૭ સઘળી દુર્લભ વસ્તુઓ પણ દૃઢ ઉદ્યોગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પોતે જોયેલા વૃત્તાંતને માયારૂપ જણતા એ ગાધિએ અતિયિના કહેવાથી તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો ઉદય કર્યો અને પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને, વર્ષાઋતુમાં ચાલતા જળના પૂરના જવા વેગથી માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. જમ વાદળ વેગથી ઘણા દેશો વટાવે છે, તેમ તેણે વેગથી ઘણા ઘણા દેશો વટાવી દીધા. ચાલતાં ચાલતાં, જમ કાંઠાઓને ઇચ્છનારો જાંટ એકલો જ કર-જના વનમાં પહોંચે, તેમ એ ગાધિ એકલો જ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં પહોંચ્યો, કે જે દેશમાં સઘળો ભ્રાંતિમાં જોયેલો આચાર અચતમાં પણ જોવામાં આવ્યો. ૩૮-૪૦ એ દેશમાં ગાધિના મનમાં, જેવી રચનાતું સ્મરણ હતું તેવી જ રચનાવાળું ગંધર્વનગર હતું એક ગામ, તે ગાધિના જોવામાં આવ્યું. ૪૧ એ ગામડાની પાસેના બહારના લાગમાં જણે પૃથ્વીની નીચે પાતાળમાં રહેલો નરકોનો સમૂહ હોય, એવું એવું એ ચાંડાળોતું કળિયું જોવામાં આવ્યું. ૪૨ જેવો પોતાના ચિત્તમાં તે કળિયાનો વિસ્તાર તથા આકાર હતો, તેવા જ વિસ્તાર અને આકારવાળું એ ગંધર્વનગરના હતું કળિયું જોવામાં

આવતાં, ગાધિએ ત્યાં ભૂતકાળમાં પોતે ચાંડાળ હોવાતું પાકું અનુમાન કરી લીધું. ૪૩ જેવી મનમાં રચના હતી, તેવી જ રચનાવાળા એ આંગણાએ ગાધિના મનમાં ઠાઈ વિલક્ષણ રીતની વૈરાગ્યવાળી દશા ઉત્પન્ન કરી. એ કળિયામાં પોતાને રહેવાતું ઘર પણ અગાઉ જવું જોયું હતું તેવા જ ઘણાખરા આકારોવાળું તે જણાયું એ ઘર ચોમાસાની ઝડીથી ઢટલુંક વીખાઈ ગયું હતું, ભીંતોમાં ખડ જોળી ગયાં હતાં, અર્ધ છાપરું હોયું વળી ગયું હતું, ખાટલાઓના તથા સાદીઓના કટકા એના એ છે, એમ કાંઈક જાળખી શકાતા હતા. એ ઘર જણે દૃઢપણાને પામેલું દારિદ્ર્ય હોય, જણે ભીંતોવાળું દુર્ભાગ્ય હોય, જણે કાંઈક શિથિલ થયેલું દુષ્ટપણું હોય, જણે કાંઈક ખડિત થયેલી દુર્દશા હોય અને દાંતોથી ભાંગી નાખેલાં ગાયોનાં, ઘોડાઓનાં તથા પાડાઓનાં હાડકાઓથી આસપાસ ઘેરાયેલું હોવાને લીધે, તે જણે જૂના સમયની સાક્ષી પૂરતું હોય એવું લાગતું હતું. ૪૪-૪૬ જે અપ્પરોમાં પૂર્વે ગાધિએ ખાધું-પીધું હતું, તેનાં તે અપ્પરો ઘણા દિવસો સુધી ચોમાસાના પાણીથી ભરાયેલાં રહેવાને લીધે, તે જણે મદિરાથી ભરાયેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. ૪૮ જણે લાંબી લાંબી ટુષ્ટાઓ હોય એવી સુકાયેલી તેની તે આંતરડાઓની તાંતોથી, એ ઘર, જમ લતાઓથી વાડ વીટાયેલી હોય તેમ, ચારે બાજુ વીંટાયેલું હતું. ૪૯ ધીરજવાળા ગાધિએ, જણે પોતાનો પૂર્વનો સુકાયેલા રાખપણાને પામેલો હોય એવા દેખાતાં તે પોતાના ઘરને ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યું. ૫૦ જોવાથી અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ, જમ પ્રવાસી મનુષ્ય, રહેઞ્ચના નગરને મૂકીને આર્યોના દેશમાં આવે, તેમ એ સ્થળને તજીને તેની પાસેના ગામડામાં આવ્યો. ૫૧ ત્યાં આવીને તેણે માણસોને નીચે પ્રમાણે જુદું જુદું પૂછ્યું.

ગાધિ યોદ્ધેયઃ-આ ગામની પાસેના બહાર

રના ભાગમાં પૂર્વે એક ચાંડાળ રહેતો હતો, તેના વૃત્તાંતનું તને સ્મરણ છે કે? મેં વિચક્ષણ મનુ-
ષ્યના મુખેથી સાંભળ્યું છે કે, 'સઘળા બુદ્ધિમાન
માણસો લાંબા દિવસોની વાતને પણ સ્પષ્ટ રીતે
હસ્તગત જવી જુએ છે.' એ એકાંત સ્થળમાં બેસે
હુ:ખોનો જ દેહ હોય એવો બુદ્ધો, એક મોટા
કુટુંબવાળો ચાંડાળ રહેતો હતો, તે તને સાંભરે
છે? ભલા માણસ! જે એનું વૃત્તાંત તારા બાણ-
વામાં હોય, તો તે તું મને ખરેખરી રીતે કહે.
પ્રવાસીજનના સંશયનું નિવારણ કરવાથી મોટું
પુણ્ય થાય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. ૫૨-૫૫

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-હે રામ! જમ રાગી
માણસ ઘણી ઘણી કાળજીથી વૈધોને પૂછે, તેમ
તે ગાધિપ્રાણી, ઘણા નિસ્મયને લીધે ઘણી ઘણી
કાળજીથી પૂછવા લાગ્યો, 'એટલે તે ગામડાના
લોકોએ તેને વારંવાર નીચે પ્રમાણે જ કહ્યું. ૫૬

ગામડાના લોકો ઓહ્યા:-હે મહારાજ! જમ તું કહે છે, તે પ્રમાણે જ હતું, એમાં કંઈ સંશય નથી. એ સ્થળમાં દારણ આકારવાળો એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ રહેતો હતો. જમ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓનો સમૂહ ખૂબ ફેલાય છે, તેમ એ ચાંડાળનું દીકરાઓ, પૌત્રો, મિત્રો, નોકરો તથા બંધુઓ આદિ કુટુંબ બહુ જ ફેલાયેલું હતું. એ ચાંડાળ વૃદ્ધ થયો ત્યારે જમ પર્વતના પુષ્પોવાળા તથા ફળોવાળા વનને દાવા-
ગ્નિ નષ્ટ કરી નાખે છે, તેમ એ ચાંડાળના સઘળા કુટુંબને મૃત્યુએ નષ્ટ કરી નાખ્યું. પછી એ દેશને છોડી દઈ તે ક્ષીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો હતો અને ત્યાં તેણે આઠ વર્ષ સુધી નિશ્ચિંતપણાથી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી ત્યાંના લોકોને ખરી વાત બાણવામાં આવતાં તેઓએ, જમ અનર્થના સમૂહને દૂર કરી નાખવામાં આવે અને જમ ગામમાં જોગેલા ઝેરી ઝાડને દૂર કરી નાખવામાં આવે, તેમ રાજ થયેલા એ કટંજને દૂર કરી નાખ્યો હતો. ૫૭ કટંજને દૂર કરીને વટલાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત

કરવાને તે નગરીના લોકોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. લોકો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા લાગતાં, સારા સારા માણસોના સમાગમથી સારાપણને પામેલો એ કટંજ પણ પોતાની મેળે અગ્નિમાં પડ્યો હતો. ૫૮ દે પ્રાણણ! તમે આ આટલી બધી કાળજી રાખીને એ ચાંડાળની વાત પૂછો છો તેનું શું કારણ છે? શું એ ચાંડાળ તમારા મિત્ર થતો હતો તેથી તમે પૂછો છો અથવા તમે વૃત્તાંત બાણવા સાર સહેજ પૂછો છો? ૫૯

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-હે રામ! આ પ્રમાણે કહેતા એ લોકોને વારંવાર પૂછવા કરતો એ ગાધિ તે ગામડાનાં સઘળાં સ્થળોમાં એક મહિના સુધી એમ ને એમ કર્યા કર્યો. પોતે તળાવમાં અધમર્ષણ કરતાં, ચાંડાળપણાના જે વૃત્તાંતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે વૃત્તાંત તે જ પ્રમાણે સઘળા ગામડાના લોકોનાં મુખેથી તેવી જ રીતનું તેના સાંભળવામાં આવ્યું. પોતે જોવો અનુભવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે જ સઘળા લોકોનાં મુખો-
દ્વારા સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાંભળી અને પોતાના સ્મરણ પ્રમાણે તે વૃત્તાંતને લગતા કેટલાએક પદાર્થોને સારી પેઠે ઝાળખીને અત્યંત લજ્જા પામેલો અને લાજને લીધે મનની વાતને મનમાં જ છૂપી રાખતો એ ગાધિપ્રાણી અત્યંત નિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો, કે જે નિસ્મય ચંદ્રના મધ્યમાં ક્લંકની પેઠે તેના હૃદયમાં અત્યંત ઠસી રહ્યું. ૬૪-૬૬

અન્યાહતં સકલભૂતમુક્ષાદયૈતદાકર્ણ્ય સમ્ય-
ગ્વલોક્ય યયાનુભૂતમ્ । ગાધિઃ શશાંકમલવદ્
હૃદયેઽધિરૂદ્ધં ગૂઢાકૃતિઃ પરમવિસ્મયમાજગામ્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ગાધિપ્રત્યક્ષાવલોકન' એ નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૪૮ મો* ૭

ગાધિએ ફરીને પણ તપાસ કરી અને
વિષ્ણુએ 'સઘળી માયા છે' એવો
નિશ્ચય કરાવ્યો.

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હૃતિતઃ સ્વપચાગારે પુનર્વિસ્મયમાયયૌ ।

ગાધર્મનો હિ નાયાતિ ત્વસ્તિમાશ્ચર્યદર્શને ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:—હે રામ ! વિસ્મય પામેલો
એ ગાધિબ્રાહ્મણ તે ગામડામાંથી વળી પેલા
ચાંડાળના કૃળિયામાં ગયો; કેમકે એનું મન આ-
શ્ચર્યોને જોવાથી તૃપ્ત જ થતું ન હતું. જમ પ્રલ-
યના ક્ષોભમાં ભાંગીટૂટી ગયેલાં જગતોને બ્રહ્મ
જીએ, તેમ એ ગાધિ તે કૃળિયામાં ભાંગી-ટૂટી
ગયેલાં સ્થાનોને અને ધરોને જોવા લાગ્યો.^{૧૨}
ટૂટી ગયેલાં ધરોવાળા અને સુકાયેલાં અસ્થિઓ-
ના પ્રુજેથી ભરેલા તે વગડા જેવા કૃળિયામાં
બેઠેલો ગાધિ જમ પિયાય ગ્રાહમાં બેઠો બેઠો
પોતાના મનમાં વાતો કર્યો કરે, તેમ આ પ્રમા-
ણે પોતાના મનનાં વાતો કરવા લાગ્યો.^૩

ગાધિ ઓલ્યા:—(સ્વગત) જમ જગતના અંત
સુધી મેરુપર્વતનાં શિખરો એનાં એ રહે છે, તેમ
મેં વાડની અંદર નાખેલા આ મૂવેલા હાથીઓના
દાંતોના અનેક ખીલાઓ હજી સુધી એના એ
રહ્યા છે.^૪ મધ પીવાથી ઉન્મત્ત થયેલા મારા
બંધુ ચાંડાળોની સાથે બેસીને મેં આ સ્થળમાં
પાકેલા વાંસના અંકુરોના અથાણાની સાથે વાંદ-
રીતું માંસ ખાયું હતું. હાથીના મહાવત પાસેથી
ખરીદેલું અને હાથીનો મદ નાખવાથી વધારે
આકરું થયેલું મધ પીને હું આ ઠેકાણે સિંહના

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં ગાધિએ શ્રીરદેશના
નગરમાં જન્મ તે નગરને જોયું, તેથી ગાધિને આશ્ચર્ય
થયું અને ગાધિએ તપથી પ્રસન્ન કરેલા વિષ્ણુએ
'સઘળું' માયા છે' એમ કહ્યું, એટલી કથા કહે-
વામાં આવશે.

ચામડા ઉપર ચાંડાળીતું આલિંગન કરીને મૂતો
હતો. બોળથી અને માંસથી ઉછેરેલી કૂતરીઓને
મેં આ ઠેકાણે, ભરેલા હાથીના દાંતરૂપી લાઠ-
ડામાં ચામડાંની દોરીઓથી બાંધેલી હતી. ગજ-
મોતીઓ ભરી રાખવાના હાથીદાંતના ત્રણ
ડાખલા આ ઠેકાણે મેં કાળા મેઘ જેવા પાડાના
બડા ચામડાથી મઢ્યા હતા.^{૫-૮} જમ કાયલનું
બચ્ચું બીજ બચ્ચાંઓની સાથે આંખાનાં પાંદ-
ડાંઓમાં રમે, તેમ આ કૃળિયામાં આ જગ્યા-
ઓમાં જ હું ચાંડાળોના છોકરાઓની સાથે ઘણી
વાર સુધી ધૂળમાં રમ્યો હતો.^૯ આ ઠેકાણે છોકરા-
ઓના શ્વાસોથી વાગતી વાંસળીઓના સ્વરોને
અનુસરીને મેં ગાયું હતું. આ ઠેકાણે મેં કૂત-
રીતું લોહી પીધું હતું. આ ઠેકાણે મેં શબોના
શણગારથી મારા મિત્રોને શણગાર્યા હતા.^{૧૦} આ
ઠેકાણે વિવાહ સંબંધી ઉત્સવોમાં મેં અને મારા
કુટુંબ, જમ સમુદ્રમાં મોટો નાદ કરીને કલેલોલો
નાચ કરે છે, તેમ મોટો શબ્દ કરીને નાચ કર્યો
હતો. બીજ દિવસે ખાઈ જવાને પકડેલાં અને
હિડી જવાને ચપળ થયેલાં કાગડા તથા ચાસ
આદિ પક્ષીઓને રાખી મૂકવાને મેં આ ઠેકાણે
વાંસનું પાંજરું ગૂંથ્યું હતું.^{૧૧,૧૨}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:—હે રામ ! એવી રીતની
પૂર્વની ચાંડાળપણાની અનેક ક્રિયાઓને સંભા-
રતો અને વિસ્મયથી માયું હલાવ્યા કરતો, એ
ગાધિ દૈવની ગતિને અદ્ભુત માનવા લાગ્યો.^{૧૩}
પછી કાર્યોના ક્રમને જાણનારો એ ગાધિ લાંબે
કાળે એ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાંથી ચાલ્યો
અને અનુક્રમે બીજ દેશોમાં ગયો.^{૧૪} કેટલીએક
નદીઓનું, કેટલાએક પર્વતોનું, કેટલાએક દેશોનું
અને કેટલાએક અરણ્યોનું ઉલ્લંઘન કરીને, હિમા-
લયના ભાગમાં રત્ન જેવા ગણાતા અને પોતે
અધમર્ષણ કરતાં દીકેલા તે શ્રીરદેશમાં પહોંચ્યો.
જમ જગતમાં દ્રવાથી ખેદ પામેલા નારદમુનિ
સ્વર્ગલોકમાં જાય, તેમ ઘણા દેશોમાં દ્રવાથી

એ પામેલો એ ગાધિ પહાડ જ્યાં જ્યાં ધરા-
વાળી ધીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો. ત્યાં જઈ
એ નગરીમાં પોતે અનુભવેલાં, પોતે જોયેલાં અને
પોતે સેવેલાં સ્થાનકોને જોયા કરતો એ ગાધિ
ત્યાંના એક એક માણસને કાળજીથી નીચે પ્રમાણે
પૂછવા લાગ્યો. ૧૫-૧૭

ગાધિ બોલ્યો:-હે ભાઈ! આ નગરીમાં
એક ચાંડાળ રાજ થયો હતો તે તને સાંભરે છે?
જે એ વાત તારા જણવામાં હોય, તો અનુક્રમથી
સાચેસાચી મને કહી સંભળાવ. ૧૮

નાગ રિકડો બોલ્યો:-હે બ્રાહ્મણ! આ રાજ-
ધાનીમાં એક ચાંડાળ આઠ વર્ષ સુધી રાજ
થયો હતો કે જને માંગલિક હાથીએ સુંઢથી
પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડીને રાજપણું આપ્યું
હતું. અતે એ ચાંડાળ, લોકોના જણવામાં
આવી જતાં અગ્નિમાં પેકો હતો. હે તપસ્વી!
એ વાતને આજ બાર વર્ષ વીતી ગયાં છે. ૧૯, ૨૦

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રામ! જને કુતૂહલ
ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ ગાધિ, એ રીતે જ જ
માણસને પૂછવા લાગ્યો, તે તે માણસને મોઢે
એકસરખી જ વાત સાંભળવા લાગ્યો અને
સાંભળી સાંભળીને મનમાં તે વાતનો રસ લેવા
લાગ્યો. ૨૧ આ સમયમાં ચક્રને ધરનારા વિષ્ણુ-
ભગવાન કે જ એ રાજધાનીના રાજ થયા હતા,
તે પોતાનાં સૈન્યોની સાથે અને વાહનોની સાથે
દરબારમાંથી બહાર પધારતા ગાધિના જોવામાં
આવ્યા. ૨૨ જની રજડપી વાદળાંઓથી સઘળું
આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું એવા એ સૈન્યને જોઈને
પોતાનું પૂર્વનું રાજપણું સંભારીને અત્યંત વિસ્મ-
ય પામેલો એ ગાધિબ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે બોલ્યો. ૨૩

ગાધિ બોલ્યો:-(સ્વગત) કમળોના* ગર્ભો-

* બ્રાહ્મવસ્તુઓના દર્શનથી મોઢ પામેલા એ ગાધિ-
ને ભગવન્મૂર્તિનું દર્શન થતાં પશ્ચ તે ઉપર ત્રેમ ન
થયો અને કોઈ જાતનો યોગ્ય વિચાર પણ ન આવ્યો,
પરંતુ પોતે અનુભવેલા સ્ત્રીઆદિ પદાર્થોમાં જ તેનું
ચિત્ત ભમ્યું તેથી મનમાં બોલે છે.

ના જવી કામળ ચામડીવાળી, પીંગળેલા સોનાના
જવા વણેલાંની અને ચંચળ નીલકમળોના
જવાં સુંદર નેત્રોવાળી આ દેશની વેશ્યાઓ પણ
એની એ જ છે. ૨૪ ચંદ્રનાં કિરણોના પિંડા જવા
ધોળા અને જળના સ્થિર ધોધોના જવા તથા
કાસડાઓનાં પુષ્પોના સમૂહ જવા લાગતા આ
એના એ ચામરો છે. ૨૫ જમ વનની લતાઓ
પોતાનાં પુષ્પોની સમૃદ્ધિઓને આમતેમ ડોલાવ્યા
કરે, તેમ આ સ્ત્રીઓ રાજની ઉપર ચામરોને
આમતેમ ડોલાવે છે. પોતાના દંતૂરણોથી, દિશા-
ઓની ભીંતોને પણ તોડી શકે એવા અને જણે
સંકલ્પને અનુસારે કુળો આપનારાં વૃક્ષોવાળાં
મેરુપર્વતનાં શિખરો હોય એવા આ મહોન્મત્ત
હાથીઓ પણ એના એ જ છે. ૨૬, ૨૭ જમ ઇન્દ્રની
આસપાસ ચમ, કુબેર તથા વરુણ આદિ લોકપાલો
ચાલતા જાય, તેમ આ રાજની આસપાસ દેવ-
તાઓના જવી શક્તિવાળા આ સામંતો ચાલ્યા
જાય છે, કે જ્યો મારી આગળ પણ ચાલતા
હતા. ૨૮ સઘળી વસ્તુઓના સમૂહોથી ભરેલી,
કલ્પવૃક્ષોની લતાઓની ડુંગે જવી રમણીય અને
ધારેલાં સઘળાં સુખોને આપનારી આ એનીએ જ
ધરાની હારો છે. આ ધીરદેશનું રાજ્ય કે જ મેં
પૂર્વે ભોગવ્યું હતું તે આજ ખીજજન્મના ચરિ-
ત્રની પેઠે ન સંભવે તેવી રીતે મને પ્રત્યક્ષ થયેલું
છે. ૨૯, ૩૦ ખરી વાત છે, પૂર્વે જ મને સ્વપ્ન જવું
જોવામાં આવ્યું હતું, તે આજ જાગૃતના પદાર્થ-
રૂપ થઈને મારી આગળ ખડું થયું છે. સમગ્ર
શકાતું નથી કે, આ માયા શા કારણથી પ્રકટ
થઈને આ રીતે દેખાય છે! ૩૧ અહો! જમ જળ
પક્ષીને પરવશ કરી નાખે છે, તેમ મને આ
મનના લાંબા અને વધતા જતા મોઢે પરવશ
કરી નાખ્યો છે. હાય! ધિક્કાર છે! બહુ ભૂંડું
થાય છે. જમ વાસનાથી પરવશ થયેલું બાળકનું
મન મોટા મોટા ભ્રમોના સમૂહને દેખે, તેમ વાસ-
નાથી ખરાબ થયેલું મારું મૂઠ મન પણ મોટા

મોટા ભ્રમોના સમૂહોને દેખે છે. ^{૩૨, ૩૩} હા ! હવે મને સંપૂર્ણ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું અને પ્રાપ્ત થયું તે બહુ સારું થયું. આ મોટી માયા મને એ ચક્રને ધરનારા વિષ્ણુભગવાને જ દેખાડી છે. હવે હું પર્વતની ગુફામાં રહીને એવો યત્ન કરીશ, કે જ્યાં આ દુષ્ટ ભ્રમના કારણને બાંધીશ. ^{૩૪, ૩૫}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! ગાધિબ્રાહ્મણ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે નગરમાંથી નીકળ્યો અને એક પર્વતની ગુફામાં જઈને ત્યાં શાંતિ પામેલા સિંહની જેમ રહ્યો. ^{૩૬} ત્યાં રહી વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા સારુ એ મહાતેજસ્વી ગાધિએ દોઢ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેટલા સમયમાં તે નિત્ય એક અંજલિમાત્ર પાણી પીને જ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે એ પ્રમાણે તપ કરતાં જળના જેવી નિર્ભજ ભૂતિવાળા અને નીલકમળના જેવા શ્યામસુંદર વિષ્ણુભગવાન, જેમ શરદઋતુમાં મોટા હૂદ (પાણીનો ધરો) પ્રસન્ન (નિર્ભજ) થાય છે, તેમ તેના ઉપર પ્રસન્ન (સંતુષ્ટ) થયા. પછી મેઘના જેવી શ્યામસુંદર કાન્તિવાળા વિષ્ણુભગવાન એ ગાધિને રહેવાની ગુફામાં પધાર્યા. પછી ત્યાં પધારીને અને અંતરિક્ષમાં જિલા રહીને શ્રીવિષ્ણુભગવાને ગાધિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ^{૩૭-૩૮}

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:—હે ગાધિ ! તે મારી મોટામાં મોટી માયા જોઈને ? આ જગતરૂપી જળની લીલા કે જે ઢેવળ દેખાવ પૂરતી જ છે તે તારા જોવામાં આવીને ? ^{૩૯} તને મારી માયા જોવાની ચિત્તમાં જે ઇચ્છા હતી, તે તો સારી પેટે પૂર્ણ થઈ, તો હવે આ ગિરિતટમાં ફરી વાર તપ કરીને તું બીજું શું ઇચ્છે છે ? ^{૪૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે બોલતા વિષ્ણુભગવાનને જોઈને બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ ગાધિએ પ્રુષ્પોના સમૂહથી તેમના ચરણારવિન્દોનું પૂજન કર્યું. ^{૪૧} અર્થે દઈ, પ્રુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, પ્રદક્ષિણા કરી તથા પ્રણામ કરીને તુરત એ બ્રાહ્મણે, જેમ અપેક્ષા મેઘની પ્રાર્થના કરે, તેમ શ્રીવિષ્ણુભગવાન-

ની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. ^{૪૨}

ગાધિ બોલ્યા:—હે દેવ ! આપે જે અત્યંત અંધકાર (અજ્ઞાન) મય આ માયા દેખાડી તેને, જેમ પ્રભાતે સૂર્ય પૃથ્વીને પ્રકટ કરે છે, તેમ આપ પ્રકટ કરો. (મને એ માયાની સમજણ પાડો.) ^{૪૩} વાસનાઓરૂપી મેલોથી ઘેરાયેલું મન સ્વપ્નની પેટે જે જે મિથ્યાપદાર્થોરૂપ ભ્રમને દેખે, તે ભ્રમ ભગવતમાં પણ કેમ જોવામાં આવે ? ^{૪૪} હે નિર્ભજ સ્વરૂપમાં રહેનારા પ્રભુ ! મને જળની અંદર સ્વપ્ન જોવો જે ભ્રમ બે ઘડી વાર જોવામાં આવ્યો, તે ભ્રમ પાછો પ્રત્યક્ષપણાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ? ^{૪૫} મને જે ચાંડાળપણની ભ્રાંતિ થઈ હતી, તે ભ્રાંતિએ કરેલા કાળની લંબાઈ-ટૂંકાઈ અને શરીરનાં જન્મ-મરણો મારા મનની અંદર જ નહિ રહેતાં બહાર પણ કેમ થયાં ? ^{૪૬}

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:—હે ગાધિ ! તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને ચોતાનામાં રહેલી વાસનાઓરૂપી રોગોથી પકડાયેલા ચિત્તનું જ એ રૂપ છે, કે જે મોટા જગતના ભ્રમરૂપે તારા જોવામાં આવે છે. એ સઘળું ચિત્તનું જ રૂપ છે, માટે બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી, લાંબું પણ નથી અને ટૂંકું પણ નથી. ^{૪૭} આ આકાશ, પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી તથા દિશાઓ આદિ જે જગત જોવામાં આવે છે, તે કંઈ પણ બહાર નથી; પરંતુ જેમ અંકુરમાં જ પાંદડાંઓનો સમૂહ હોય છે, તેમ સઘળું ચિત્તમાં જ છે. ^{૪૮} જેમ ક્ષણ આદિ પદાર્થો અંકુરમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે. ^{૪૯} જેમ વાસ્તવિક રીતે પાંદડાં અને ક્ષણ આદિ પદાર્થો અંકુરમાં જ છે પણ અંકુરથી બહાર કદી નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તમાં જ છે, પણ ચિત્તથી બહાર કદી નથી. ^{૫૦} જેમ કુંભાર ઘડાને બનાવે છે અને ફેડી પણ નાખે છે, તેમ ચિત્ત જ આ જગતને બનાવે છે અને નષ્ટ પણ કરી

તાએ છે. વર્તમાન પદાર્થોનું ઇન્દ્રિયોથી અવ-
ગ્રહન, ભવિષ્ય પદાર્થોનું મનથી મનન, ભૂત
પદાર્થોનું મનથી સ્મરણ, ભૂત, ભવિષ્ય તથા
વર્તમાનકાળ અને તે તે કાળને જણાવનારી
મૂર્ધ આદિની ક્રિયાઓ, વગેરે વિવિધતા બતાવ-
તા આ જગતને ચિત્ત જ બતાવે છે અને ચિત્ત જ
પાછું પોતામાં સમેટી લે છે.^{૫૨} સ્વપ્નથી થયેલા
ભ્રમોમાં, મદના વેગથી થયેલા ભ્રમોમાં, રાગ
(પ્રેમ)થી થયેલા ભ્રમોમાં અને રાગ આદિથી
થયેલા ભ્રમોમાં સઘળા પદાર્થોને ચિત્ત જ બતાવે
છે અને ચિત્ત જ પાછું સમેટી લે છે; અને એ વાત
આળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનાં સઘળાં માણસોના અતુ-
લવર્માં પણ છે.^{૫૩} જમ મૂળથી પૃથ્વીનું ગ્રહણ
કરીને રહેલા ગ્રહમાં લાખો કળો અને લાખો
પુષ્પો રહે છે, તેમ વાસનાઓનું ગ્રહણ કરીને
રહેલા ચિત્તમાં લાખો વૃત્તાંતો રહે છે.^{૫૪} જમ
પૃથ્વીમાંથી જાખડી ગયેલા ગ્રહમાં ફરી વાર પાંદડાં
થતાં નથી, તેમ વાસનાઓથી રહિત થયેલા
ચિત્તમાં ફરી વાર જન્મ-મરણ આદિ ચિત્તાંતો નથી.
જમો અનંત પ્રકાંડોની બળ રહેલી છે, એવા તે
ચિત્તે પોતાની અનંત વાસનાઓના એકદેશરૂપ
ચાંડાળપણને પ્રકટ કર્યું; તેમ તેમાં વિરમય પામવા
જેવું શું છે? ^{૫૫, ૫૬} જ રીતે ઘણા આડખરવાળું
અને વિચિત્ર ચિંતાઓરૂપી વિકારોને દેનાર
ચાંડાળપણું પ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું,
તે જ રીતે 'અતિથિ પ્રાણ એ આવ્યો, જન્મે,
સુતો અને તેણે વાત કરી' એ પણ પ્રાંતિથી જ
તારા જોવામાં આવ્યું છે. ^{૫૭, ૫૮} 'હું મારા
સ્થાનમાંથી જીડીને માર્ગમાં ચાલ્યો અહીં છું,
હું 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં આવ્યો છું,
આ ભૂતમંડળ દેશનાં માણસો છે અને આ
ભૂતમંડળ દેશનાં ગામો છે.' એ જમ પણ તે જ
રીતે તારા જોવામાં આવ્યો છે. ^{૫૯} આ 'કટંજ'
નામના ચાંડાળનું જુનું તૂટી ગયેલું ઘર છે
અને લોહિ 'આ કટંજનું ઘર છે' એમ કહે છે,

એ જમ પણ તે જ રીતે તારા જોવામાં આવ્યો
છે. ^{૬૦} 'હું શ્રીરદેશની રાજધાનીમાં આવ્યો
છું અને શ્રીરદેશના લોકોએ રાત્ર થયેલા ચાંડા-
ળનું વૃત્તાંત મારી પાસે કહ્યું' એ જમ પણ
તે જ રીતે (પ્રાંતિથી જ) તારા જોવામાં આવ્યો
છે. ^{૬૧} હે પ્રાણેશુમાં ઉતમ ! જને તું સાચું
ગણે છે અને જને તું ખોટું ગણે છે, તે પણ
સઘળી મોહજળ જ તારા જોવામાં આવી છે.
વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત પોતાની અંદર
શું ન દેખે, એ કાંઈ કહી શકતું નથી; કેમકે એક
વર્ષે ફરી શકાય એવું કામ પણ સ્વપ્નમાં ફાણ
માત્રથી સિદ્ધ થયેલું ચિત્તના જોવામાં આવે
છે. ^{૬૨, ૬૩} હે મહાશુદ્ધિમાન ગાધિ ! અતિથિ પણ
ન હતો, 'ભૂતમંડળ' નામનો દેશ પણ ન
હતો, 'શ્રીર' નામનો દેશ પણ ન હતો અને
શ્રીરદેશની તે રાજધાની પણ ન હતી. એ સઘળું
કેવળ મોહથી જ તારા જોવામાં આવ્યું છે. ^{૬૪}
તું ભૂતમંડળ દેશમાં જતાં, માર્ગમાં યાકી રહ્યો
હતો તેથી, જમ મૂળ વનમાં આરામ લે, તેમ
તેં એક પર્વતની ચુકામાં આરામ લીધો હતો
અને ત્યાં જ શ્રમથી મૂકપણને લીધે 'આ
ભૂતમંડળ દેશ છે અને આ તે ચાંડાળનું ઘર
છે' એમ તારા જોવામાં આવ્યું હતું, સાચું કાંઈ
પણ જોવામાં આવ્યું નથી. ^{૬૫, ૬૬} એ સમય-
માં જ શ્રીરદેશની રાજધાની જ જોવામાં આવી
અને અધમર્ષણના સમયમાં પણ જ કાંઈ જોવા-
માં આવ્યું, તે સઘળું માયામય જ જોવામાં
આવ્યું છે. ^{૬૭} હે સુનિ ! તું ઉન્મત્તની જમ
મનથી જ સર્વદા સઘળી દિશાઓમાં ફર્યો છે
અને તે તે દિશાઓમાં જ જ કાંઈ તારા
જોવામાં આવ્યું છે, તે સઘળો મનનો જ જમ
જોવામાં આવ્યો છે. ^{૬૮} હવે તારા પ્રજ્ઞચર્મ-
આશ્રમમાં ઘટે એવાં વેદાધ્યયન આદિ કર્મો કર-
વામાં તું તત્પર થા અને તે પોતાનાં કર્મો કરતાં,
ચાંત શુદ્ધિવાળો થઈને રહેજે. વર્ણાશ્રમના સંપ્ર-

દાયથી પ્રાપ્ત થયેલાં પોતાનાં કર્મો કર્યો વિના માણુ-
સોને આ જગતમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.^{૬૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પછી હે રામ ! ત્રેલોક્યમાં
રહેનારા એવા સર્વ તપસ્વી લોકાથી પૂજાતા શ્રી-
વિષ્ણુભગવાન, ગાધિશ્રાણુને એટલાં વચનો કહી,
સેવાથી પવિત્ર હસ્તોવાળા દેવતાઓના અને મુનિ-
ઓના સમૂહોથી વીંટાઈને પોતાના સ્થાનકરૂપ
ક્ષીરસાગરમાં પધાર્યા.^{૭૦}

इति निगदितवान्स पद्मनाभो भुवनगता-
पसवृंदपूज्यमानः । विबुधमुनिगणैः पवित्रहस्तै-
र्वृत उदधिं निजमास्पदं जगाम ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'માયામહાન્વકથન' એ
નામનો સર્ગ ૪૮ એ સમાપ્ત

ॐ सर्ग ४९ मो ॐ

ગાધિશ્રાણુ જીવન્મુક્ત થયો-
આખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ गार्गि ते विष्णौ पुनर्भूतादिकं क्रमात् ।

स्वयं मोह विचारार्थं बभ्रामाभ्रमिवांबरे ॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! વિષ્ણુભગવાન
પધારી ગયા પછી, જેમ આકાશમાં વાદળું ફરે,
તેમ ગાધિશ્રાણુ પોતાના મોહનો વિચાર કર-
વાને માટે (મેં એયું હતું તે સાચું એયું હતું
કે વિષ્ણુના કહેવા પ્રમાણે સ્વપ્ન જેવું જ એયું
હતું ! જે સ્વપ્ન જેવું દીકું હશે તો હવે ફરી-
વાર જોતાં નહિ દેખાય એવો નિશ્ચય કરવાને
માટે) ફરી વાર અનુક્રમથી ભૂતમંડળ આદિ
દેશોમાં ફરવા લાગ્યો.^૧ ફરીફરીને જોતાં ભૂત-

x આ જોમણુપચામમા સર્ગમાં ગાધિ શ્રાણુ
ભૂતમંડળ દેશમાં તથા કીરદેશમાં ફરવા ગયો, ત્યાં પણ
જાણુ એમ ને એમ જોવામાં આવતા વારંવાર વિષ્ણુને
પૂજી 'સપણું માયામય છે' એવો નિશ્ચય કરીને, અનુ-
ક્રમે જીવન્મુક્ત થયે; એ કથા કહેવામાં આવશે.

મંડળ આદિ દેશોનાં માણુસોને મોટથી પોતાના
ચાંકાળપણુ આદિનું એ જ વૃત્તાંત સાંભળવામાં
આવતાં અને ક્રેટલચ્ચિક ચિહ્નનો ઉપરથી આગ-
ળની પેઠે જ જાણવામાં આવતાં, મૂંઝાયેલી તે
ગાધિશ્રાણુ વિષ્ણુનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમ-
જવા સારુ ફરી વાર પર્વતની શુક્રમાં રહીને
વિષ્ણુનું આરાધન કરવા લાગ્યો.^૨ થોડો કાળ
જતાં જ શ્રીવિષ્ણુભગવાન તેની પાસે પધાર્યા;
કેમકે એક વાર આરાધન કરવાથી જ પ્રભુ મિત્ર
જવા થઈ જાય છે.^૩ જેમ મેઘ મોરને દર્શન દે,
તેમ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વિષ્ણુએ ગાધિને
દર્શન દઈને કહ્યું કે, 'વળી તું તપ કરીને હું
માગે છે?'^૪ એ પ્રમાણે વિષ્ણુનાં વચન સાંભળીને
ગાધિએ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

ગાધિ બોલ્યા:—હે પ્રભુ ! હું છ મહિન
મુઘી ફરી વાર પણ ભૂતમંડળ દેશમાં અને કીર
દેશમાં ફર્યો, તો તેમ કરતાં પણ લોકોની વાતોમ
કે બીજાં ચિહ્નોમાં પણ મારા વૃત્તાંત સંબંધ
કરો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો નહિ. આમ છતાં
પણ આપે કહ્યું હતું કે, 'ભૂતમંડળ દેશ આદિ
સઘળું બ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું હતું
તો એ શી રીતે મનાય ? બ્રાંતિથી જોવામાં
આવેલા પદાર્થો અવશ્ય બીજા કાળે ફેરફાર
પામી જાય અને મારા જોયેલા પદાર્થો તો બીજા
કાળે પણ ફેરફાર પામ્યા નહિ; માટે એ બ્રાંતિ
થઈ હતી, એમ કેમ ધારી શકાય ? મહાત્માઓને
વચનોથી તો મોહનો નાશ જ થવો જોઈએ, પણ
મોહની વૃદ્ધિ નહિ થવી જોઈએ; પરંતુ આપને
વચનથી તો જાણી મારા મોહની વૃદ્ધિ થઈ છે'.^૫

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:—જેમ તારા જિ-
તમાં ચાંકાળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે
તેમ જ કાંકટાક્ષીય ન્યાયની રીતે ભૂતમંડળ દેશ-
તથા કીરદેશનાં સઘળાં માણુસોનાં મનમાં ચાંક-
ળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે; તેથી તેએ
તારા વૃત્તાંતને બરાબર રીતે કહે છે. જે મિત્ર

આભાસ થયો હોય, તેનો જ્ઞાનથી બાધ થયા
વેના નાશ થતો નથી.^{૭૮} કાઈ ચાંડાળે ગામના
હીમાકામાં ઘર રચ્યું હતું અને તે ભાંગી-તૂટી
પણ હતું, કે ન તારા બેવામાં આવ્યું અને
જ્યાં તે પ્રવેશ કર્યો.^{૭૯} કાઈ સમયે કાકતાલીય
ચાય પ્રમાણે ઘણાં માણસોને એક પ્રકારનો
આભાસ પણ થાય છે; કેમકે કે મનની ગતિ
વેચિત્ર છે.^{૮૦} જમ નિદ્રાની પેઠે ભ્રાંતિ આપ-
તારા મધપાનથી ખગડી ગયેલા ચિત્તવાળા-
ઓને સઘળી રીતે સઘળી દિશાઓ ધ્રુમતી
બેવામાં આવે છે, તેમ ઘણાં માણસો કાઈ
પ્રમયે એક પ્રકારના જ સ્વપ્નને દેખે છે, એ વાત
આપણા બેવામાં આવે છે.^{૮૧} જમ વનની
રીલા ખડવાળી એક જ જગ્યામાં ઘણા મૃગો
મે છે, તેમ રેતી આદિથી ખનાવેલા ઢગલાને
ફર માનવાડપી એક જ ભ્રાંતિમાં ઘણાં બાળકો
મે છે, એ વાત પણ આપણા બેવામાં આવે
કે.^{૮૨} વધ, બંધ, પરાજય તથા પલાયન આદિ
પણ પ્રકારના પ્રારબ્ધનાં ફળો સૌ સૌને મળ
તાનાં હોય, ત્યારે ચોક્કાઓ આદિ ઘણા લોકો
એકીવખતે જય, લાભ તથા ભોગ આદિ તુલ્ય
રચેજનોની ભ્રાંતિથી ચુકાદિમાં ચલ કરે છે;
એ પણ આપણા બેવામાં છે.^{૮૩} હે ગાધિ! 'એ
જગત એ એક જાતની મનની જ કલ્પના હોય,
તો કાઈ કાળમાં અમુક ધાન્યના છોડવાઓનો
નાશ થાય છે અને અમુક ધાન્યના છોડવાઓ
તો ઉદય થાય છે, એવી કાળની વ્યવસ્થા રહેવી
જેમજ નહિ, પણ મનની કલ્પનાથી સર્વ કાળ-
માં સર્વ થયું જોઈએ' એવી શકા પણ તારે
રાખવી નહિ; કારણ કે એ કાળ પણ એક જાત
નો મનથી જ કલ્પાયેલો પદાર્થ છે. સૂર્યની
ક્રિયાને જોઈને મનથી જ ઋતુ તથા મહિના
આદિની દૃઢ કલ્પના કરી લેવામાં આવી છે.
દ્વિપત કાળના અધિષ્ઠાનભૂત જ આત્મા છે, તે
તો સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, એટલે

તે કાઈનો પ્રતિબંધ પણ કરતો નથી અને કાઈનો
ઉદય પણ કરતો નથી.^{૮૪} જ વાસ્તવિક અર્થ
કાળ છે, તે આત્મા જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય
કર્યો છે, અને તે આત્મા કદી કાઈનું કાંઈ લેતો
પણ નથી અને મૂકતો પણ નથી. વર્ષો, કલ્પો
અને યુગો ઇત્યાદિષ્ઠ જ આ લૌકિક કાળ છે, તે
તો સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિઓ ઉપરથી કલ્પા-
યેલો છે અને તે ઉપરથી પદાર્થોના પ્રતિબંધો
અને ઉદયો કલ્પાયેલા છે.^{૮૫, ૮૬} જ્યોનાં ચિત્તોને
ભ્રાંતિ થઈ હતી એવાં ભૂતમંડળદેશનાં તથા ક્ષીર-
દેશનાં માણસોએ સૌને સમાન (એક પ્રકારનો જ)
પ્રતિભાસ થવાથી તારો ચાંડાળપણા આદિનો
આડબર પણ જોયો છે અને તે આડબરનો
છેડો પણ જોયો છે.^{૮૭} હે ગાધિ! હવે તું વર્ણા-
શ્રમે સખંધી પોતાનાં કર્મોમાં તત્પર રહીને, બુદ્ધિ-
થી આત્માનો વિચાર કરજે અને મનના મોહને
તજી દઈને અહીં જ રહેજ; હું બઈ છું.^{૮૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! મહાસમર્થ
વિષ્ણુભગવાન એટલાં વચન કહીને અંતર્ધાન થઈ
ગયા અને ગાધિબ્રાહ્મણ ઘણી ઘણી ચિંતાઓ-
વાળી બુદ્ધિથી તે પર્વતની શુક્રામાં જ રહ્યો. તે
પર્વતની શુક્રામાં જ કેટલાએક મહિનાઓ વીતી
જતાં, વળી એ ગાધિબ્રાહ્મણ વિષ્ણુનું આરાધન
કરવા લાગ્યો. એક દિવસે તેને પોતાના સ્વામી
વિષ્ણુએ પધારીને દર્શન દેતાં ગાધિએ પ્રણામ
કર્યા તથા માનસિક પૂજન કરી, તેમની આજ્ઞા
લઈને તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.^{૮૯-૯૧}

ગાધિ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! મારી ચાંડા-
ળપણાની રિયતિતું તથા જન્મ-મરણ આદિ
ઘણા ઘણા અનર્થોવાળી આ સંસારરૂપી માયા-
નું સ્મરણ કર્યા કરતો હું ચિત્તમાં મૂંઝાયા કરું
છું, માટે મારા મોહની નિવૃત્તિને માટે ઉપાય
કહીને આપે તુરત જતું રહેવું નહિ, પણ સઘળો
મોહ ટળી બધા ત્યાં સુધી અહીં જ બિરાજવું.
આપ મને કાઈ નિર્ભગપણાવાળું એક કાર્ય

કરવામાં જોડા. ૨૨૧૨૩

વિષ્ણુભગવાન યોદ્યા:-હે ગાધિ ! આ જગત ચંપરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલી ઇન્દ્રજીનોની જન્મ માયાના આડંબરરૂપ છે અને આ જગતમાં સ્વરૂપના વિસ્મરણ (અજ્ઞાન)ને લીધે સધળા પ્રકારનાં આશ્ચર્યોની કલ્પનાઓ થવી સંભવે છે. ૨૧ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં અને શ્રીર-દેશની રાજધાનીમાં તેં જ જોયું, તે સધળું અજ્ઞાનરૂપ નિમિત્તથી સંભવે જ છે. નિદ્રા આદિમાં અજ્ઞાનને લીધે કદી નહિ જોયેલા પદાર્થોનો જ ભ્રમ થાય છે, તે સર્વ લોકોના અનુભવમાં છે. ૨૫ જન્મ તેં પોતે ખોટો ચાંડાળપણ આદિનો ભ્રમ સાચા જોવો જોયો, તેમ ભૂતમંડળના અને શ્રીર-દેશના લોકોએ પણ એ જ કાળમાં તે ભ્રમ સાચા જોવો જોયો. આમ સંકલ્પોની સમાનતા થવાને લીધે કાળ આદિની સમાનતા થવી પણ સંભવે છે. હવે હું મનથી થયેલા ધિક્કારનું નિવારણ કરનારી ખરી વાત કહું છું તે તું સાંભળ. જન્મ માગશર મહિનાના પ્રભાવથી ક્ષતા ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ આ વાતના પ્રભાવથી તારી ચિંતા ક્ષીણ થઈ જશે. ભૂતમંડળદેશમાં પૂર્વે એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ હતો, તે તારા જોવામાં આવેલા જવા જ સધળા આકારવાળો હતો. એ ચાંડાળ તેં જોયેલી રીતિ પ્રમાણે જ કુટુંબથી રહિત થઈને શ્રીરદેશમાં ગયો હતો, શ્રીરદેશનો રાજ થયો હતો અને પછી તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. વળી, તું જળની અંદર ડૂબ્યો હતો ત્યારે તારા ચિત્તમાં જ એ કટંજરૂપે રહેવાનો પ્રાતિરૂપ આભાસ થયો હતો, તે કેવળ મારા સંકલ્પને લીધે જ થયો હતો. ૨૬-૩૦ ચિત્ત જન્મ કાર્ધ સમયે જોયેલા અને અનુભવેલા પદાર્થને બિલકુલ ભૂલી જાય છે, તેમ કાર્ધ સમયે નહિ જોયેલા પદાર્થની પ્રાતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વપ્ન સંબંધી, મનની કલ્પના સંબંધી અને સન્નિપાત સંબંધી સ્થિતિઓમાં મન જન્મ અનેક પ્રકારના

સંબ્રમોને દેખે છે, તેમ જાગૃતની સ્થિતિમાં પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમોને દેખે છે. ૩૧-૩૨ હે ગાધિ ! જન્મ ત્રિકાળદર્શી યોગીને ભવિષ્યકાળના અને ભૂતકાળના પણ પદાર્થોના દેખાવ નજરે પડે છે, તેમ તને ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલું કટંજનું આચરણ વર્તમાન કાળમાં પ્રાતિથી દેખાયું. ૩૩ 'કટંજ' ને જ કટંજ નહિ હતો અને તેનાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધર આદિ કે જ મારાં નહિ હતાં તેઓમાં હું જ કટંજ છું અને તે સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધર આદિ મારાં જ છે, એટલી બધી પ્રાતિ કેમ થઈ ગઈ! એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિનાના સર્વ લોકોને પોતારૂપ નહિ એવા દેહમાં 'હું છું' એવી અને પોતાનાં નથી એવાં સ્ત્રી પુત્ર તથા ધર આદિમાં 'મારાં છે' એવા જ મહાપ્રવળ ખોટા ભ્રમો થયા કરે છે, તેઓની આગળ અલ્પ કાળની આ તારી પ્રાતિ દોણમાત્ર છે ! જ આત્મવેત્તા પુરુષ હોય છે, તે જ 'આ દેહ હું છું' અને આ સ્ત્રી-પુત્રાદિ મારાં છે' એવી મિથ્યા પ્રાતિમાં ડૂબતો નથી; ખાકી સધળાં પ્રાણીઓ 'આ દેહ હું છું' અને આ સ્ત્રી-પુત્રાદિ મારાં છે' એવી પ્રાતિમાં ડૂબી ગયાં છે. જે કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચડતો વિદ્વાનને પણ 'સર્વ જગત હું છું' એવો અહંકાર રહે છે, તો પણ તેના અહંકારથી તેની ખરાબી થતી નથી; કારણ કે એ વિદ્વાન પદાર્થોના સિત્તસિત્તપણારૂપ અનર્થની ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. જે કે એ વિદ્વાન પણ એક જાતના અહંકારવાળો છે, તો પણ પદાર્થોના વિભાજોરૂપી કુટ્ત ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. તેથી, જન્મ તું બંધ પાણીમાં ડૂબતું નથી, તેમ સુખ-દુઃખોના વિલાસોના ભ્રમોના પ્રકારોમાં ડૂબી જતો નથી. હે ગાધિ ! તું તો હજુ સુધી વાસનાઓની બળથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળો છે અને યોગ્ય સમજણ વિનાનો છે. તેથી, જન્મ કાર્ધક અનર્થોપ રહેલા ખોટા રોગવાળો પુરુષ સ્વરથ થયેલો ન કહેવાય, તેમ તું સ્વરૂપમાં સ્થિર થયો છે એમ કહી શકાય

હે. ૩૪-૩૭ તને હજી સુધી પૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી
 પી, જેમ અધૂરું ઘર રચનારે પુરુષ વરસાદના
 ખતું નિવારણ કરી શકતો નથી, તેમ તું તારા
 નના ભ્રમનું નિવારણ કરી શકતો નથી. ૩૮ જેમ
 ચા માણસ આગળ ઝાડનું કંઈ ચાલતું નથી,
 મ જ્યારે તારા મનમાં ભ્રમનો આભાસ ખડો
 થ છે, ત્યારે તે આભાસ આગળ તારું કંઈ જ
 ચાલતું નથી. ૩૯ જ ચિત્ત છે, તે જ આ માયા-
 પી ચક્રના મધ્યસ્થ છે અને તે મધ્યબિંદુને લીધે
 ॥ માયારૂપી ચક્ર સર્વત્ર ક્રયા કરે છે; માટે તે
 તને દેખાવીને રહેવામાં આવે, તો માયારૂપી
 ક કંઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી. ૪૦ હે
 ધિ ! તું હવે તપ કરવાને સજ્જ થા અને મન-
 ન કંઈ પણ ખેદ નહિ રાખતાં, પર્વતની કુબે-
 ન દશ વર્ષ સુધી ચિત્તંત્રા નિરોધનો અભ્યાસ
 , એટલે તેમ કરવાથી તને અપરિચિન્ન જ્ઞાન-
 પ્રાપ્તિ થશે. ૪૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! વિષ્ણુભગવાન એ
 ધિધ્રાક્ષણને એટલાં વચન કહીને વાયુમંડળમાં
 હેલા વાદળની જેમ શાંત થયેલા દીવાની જેમ
 ને યમુનાના તરંગની જેમ ક્ષણભ્રમમાં ત્યાંજ
 રતધર્મ થઈ ગયા. જેમ શરદઋતુના અંતમાં
 ડ વિરસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગાધિ વિવે-
 ને લીધે વૈરાગ્યની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. ૪૨, ૪૩
 મણ કયા કરતા ભ્રમના બોજથી રહિત થયેલી
 ક્ષિવાળો એ ગાધિ પોતાને પૂર્વે જોવામાં આવેલી
 ॥ રબ્ધના કુળરૂપી અયોગ્ય ચાંડાળપણા આદિની
 ત્રેચિત્ર ચેષ્ટાને ધીરે ધીરે ધિક્કારવા લાગ્યો. જેમ
 ધ આરામ લેવા પર્વતમાં જાય, તેમ કરુણાથી
 નીંજાયેલા મનવાળો એ ગાધિ ચિત્તના નિગ્રહનો
 ત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવા સારું 'ઋધ્યમૂક'
 ॥ મના પર્વતમાં ગયો. ત્યાંજઈ, સઘળા સંકલ્પો-
 ॥ ત્યાગ કરીને તેણે દશ વર્ષ સુધી તપ કર્યું
 અને તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. ૪૪-૪૬ આમ
 જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે પોતાની બ્રહ્મરૂપ

સત્તાને પામી, ભયથી તથા શોકથી રહિત થયેલો,
 નિરંતર ઉદય પામેલા જીવન્મુક્ત સ્વરૂપવાળો,
 ભોગોના વિસ્તારોની સ્થિતિઓમાં આસક્તિ
 વિનાનો અને સ્વરૂપાનંદથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્ત-
 વાળો એ ગાધિ, જેમ સોળે કળાઓથી સંપૂર્ણ
 ચંદ્ર આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ પોતાની
 પરબ્રહ્મસત્તામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો. ૪૭

અમરત તદનુ સ્વાં પ્રાપ્તસત્તાં મહાત્મા હ્યપ-
 ગતમયશોકો યોગભૂમાવનીષુ । સતતસુદિતજી-
 વન્મુક્તરૂપઃ પ્રશાન્તઃ સકલ ઇવ શશાંકો ઘૂર્ણિ-
 તાપૂર્ણચેતાઃ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
 પ્રકરણનો 'ગાધિને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ' એ
 નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો

ચિત્તજ્યોપાય, જ્ઞાનમાહાત્મ્ય અને ચિત્ત-
 ની ચંચળતાથી થતા દોષોનું વર્ણન

॥ ચત્તિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અવમેપાતિવિવત્તા દુર્જ્ઞાના રણુન્દન ।
 મહામોહમયી માયા વિપમા પારમાત્મિકી ॥૧॥
 વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રણુન્દન ! આ રીતે
 પરમાત્મામાં રહેલી આ માયા અત્યંત વિસ્તીર્ણ
 છે, માંડ બહુ શકાય એવી છે અને મહા મોહ-
 મય છે. ૧ ચાર ઘડી વાર થયેલા સ્વપ્ન જેવા ભ્રમ-
 થી જેવાપણું ક્યાં અને અનેક વર્ષો સુધી ચાંડા-
 ળપણાથી ભોગવાયેલા રાજ્યનો ભ્રમ ક્યાં ? ૨
 ભ્રમથી દેખાવું તે ક્યાં અને પ્રત્યક્ષ દેખાવું તે
 ક્યાં ? અસત્યપણું ક્યાં અને તેનું પાછું સાચું
 પરિણામ થવું એ ક્યાં ? ૩ હે રામ ! માટે
 હું કહું છું કે, આ વિષમ માયા અસાવધાન
 મનવાળા પુરુષને નિઃસંશય નિત્ય (પ્રત્યેક દિવ-

*આ પચાસમા સર્ગમાં ચિત્તને દેખાવવાના ઉપાયો,
 જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય અને ચિત્તની પુષ્ટતાથી થતા
 દોષો કહેવામાં આવશે.

સે) સંકટમાં જોડી દે છે.^૪

રામ યોહ્યા:-હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે આ માયારૂપી ચક્ર કે જે મોટા વેગથી ચાલ્યા કરે છે અને જેમ અવયવો છેદાવાથી શરીરને દુઃખ થાય, તેમ પરમાત્માને આ માયાચક્ર મર્યાદામાં મૂકી દેતું હોવાથી તેને દુઃખ થયા કરે છે, તેને રોકવાનો કયો ઉપાય છે ?^૫

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રામ ! જે આ ચિત્ત છે તેને જ આધારે સર્વદા કર્યા કરતા અને ભ્રમ આપનારા 'સંસાર' નામના માયારૂપી ચક્રનું કેન્દ્ર પણ તે ચિત્ત જ છે એમ સમજો. પુરુષપ્રયત્ન કરીને બુદ્ધિ વડે એ ચિત્તરૂપી કેન્દ્રને તુરત રોકી દેવામાં આવે, તો માયારૂપી ચક્ર પોતાનું કેન્દ્ર અટકી જવાને લીધે ભ્રમણ કરતું અટકી જાય છે.^૬ જેમ દોરારથી વીંટાયેલા કેન્દ્રવાળું ચક્ર તજની આંગળીથી દોરે પકડાવાથી કેન્દ્ર રોકાઈ જતાં ભ્રમણ કરતું નથી, તેમ ચિત્તરૂપી કેન્દ્રવાળું આ સંસારરૂપી ચક્ર ચિત્ત રોકાઈ જતાં ભ્રમણ કરતું નથી.^૭ હે રામ ! તમે ચક્રથી યુદ્ધ કરવામાં એકા છે, માટે કેમ નહિ સમજો કે, 'કેન્દ્રને રોકી દેવાથી જ ચક્ર વશ થાય છે, કેન્દ્રને રોક્યા વિના વશ થતું નથી.'^૮ માટે ચિત્તરૂપી કેન્દ્રને યત્નથી થોભાવી રાખીને આ સંસારરૂપી ચક્રને ભ્રમતું અટકાવી દો. સંસારરૂપી ચક્ર જ ભ્રમણ કરીને આત્માને તે તે થોનિઓમાં નાખી દે છે.^૯ આ ચિત્તનો નિરોધ કરવારૂપી યુક્તિ નહિ કરવાથી આત્માને અનંત દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આ યુક્તિ કરવામાં આવે, તો સઘળું દુઃખ ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ જ થઈ જાય છે; એમ નિઃસંશય સમજો.^{૧૦} કેવળ ચિત્તને દબાવવારૂપ મહાન ઔષધ વિના ખીજે ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પણ સંસારરૂપી મહા રોગ શાંત થાય એમ નથી.^{૧૧} હે રામ ! માટે તીર્થ, દાન તથા તપ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓને છોડી દઈને, પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિને અર્થે ચિત્તને જ વશ કરો.^{૧૨} જેમ ધડાતું

આકાશ ધડાની અંદર જ રહે છે, તેમ સંસાર ચિત્તની અંદર જ રહે છે. જેમ ધડાનો નાશ થઈ જાય તો ધડાતું આકાશ રહેતું નથી, તેમ ચિત્તનો નાશ થઈ જાય તો સંસાર રહેતો નથી.^{૧૩} ચિત્તરૂપી ધડાની અંદર જ રહેલું અનેક જન્મ-મરણોથી ભરેલું અને અનાદિ આ સંસારરૂપી જે આકાશ છે, તેનો ચિત્તના નાશથી નાશ કરી નાખીને, તમારા સ્વરૂપભૂત અતુલ બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં પ્રવેશ કરો.^{૧૪} ચિત્ત જે ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના વિષયોના પણ અનુસંધાનને તજ દઈને, વર્તમાનકાળના આશ્વવિષયોને પણ આસક્તિથી રહિત થઈ, થોડી વાર જ સેવવાનો અભ્યાસ રાખે, તો અચિત્તપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.^{૧૫} જે તમે ક્ષણે ક્ષણે સંકલ્પતું અને સંકલ્પના અંશોનું અનુસંધાન તજ દેતા જશો, તો પરમ પવિત્ર બ્રહ્મપણું તમને મળી ચૂક્યું જ છે, એમાં સંશય નથી.^{૧૬} જ્યાં સુધી સંકલ્પોની કલ્પના હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્તની વિભ્રંતિઓ રહે છે. વાદળોનો વિસ્તાર ટળી ગયા પછી આકાશમાં જળનાં બિંદુઓ રહે જ નહિ. જ્યાં સુધી જગતને ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જ જેમ તુષારની કણીઓ રહે છે, તેમ જ્યાં સુધી આત્માને ચિત્તનો સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જ સંકલ્પોની કલ્પના રહે છે. જે આત્મતત્ત્વને ચિત્તથી બુદ્ધ પાડીને તેની ભાવના કરવામાં આવે, તો પોતાના સંસારનાં કામ, કર્મ તથા વાસના આદિ મૂળિયાં, મૂળ અજ્ઞાનની સાથે બળી જ ગયાં છે એમ સમજો. ચિત્તના સંબંધથી રહિત થયેલું જે આત્મતત્ત્વ છે, તે જ પ્રત્યક્ષ ચેતન કહેવાય છે. એ પ્રત્યક્ષ ચેતન ચિત્તથી રહિત જ રહેનાર છે; માટે તેમાં કલ્પનારૂપી મેઘ ઉત્પન્ન થવાનો ભય જ નથી.^{૧૭-૨૧} જે સ્થિતિમાં આ અભાગિયું મન રહે નહિ, તે જ સ્થિતિ ખરી સાચી છે, તે જ સ્થિતિ પરમાનંદ છે; તે જ સ્થિતિ પરમાત્માની સ્વભાવભૂત અવસ્થા છે, તે જ સ્થિતિ

સર્વને પ્રકાશ આપનારા ચૈતન્યરૂપ છે અને તે જ સ્થિતિ પરમાર્થદૃષ્ટિરૂપ છે.^{૨૨} જ્યાં સ્મરણ હોય ત્યાં કાગડાંઓ જમ સર્વદા હાજર જ રહે છે, તેમ જ્યાં ચિત્ત હોય, ત્યાં આશાઓ અને સુખ-દુઃખો સર્વદા હાજર જ રહે છે. આશા આદિ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારી, સંસારરૂપી ભૂતાનું વાસનારૂપી બીજ તત્ત્વના બોધથી નાશ પામેલું હોવાથી જ્ઞાનીઓના સંકલ્પમાં ઉત્પન્ન જ થતું નથી. શાસ્ત્રોના અને સજ્જનોના સમાગમોનો નિરંતર અભ્યાસ રાખવાથી જગતના પદાર્થોનું મિથ્યાપણું સમજવામાં આવે છે.^{૨૩-૨૫} ચિત્તને બળાત્કારથી અવિવેકમાંથી ખેંચી લઈને પુરુષપ્રયત્નથી તથા 'આ જન્મમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યા વિના રહેવું જ નહિ' એવા દૃઢ નિશ્ચયોથી શાસ્ત્રોમાં અને સજ્જનોના સમાગમોમાં ભેડી દેવું.^{૨૬} પરમાત્માના અવલોકનમાં આત્મા જ મુખ્ય કારણરૂપ છે; કેમકે જોડી અંધારી ખાડમાં પડેલું રત્ન પોતે પોતાના પ્રકાશથી જ જોવામાં આવે છે.^{૨૭} આત્મા જ પોતે અનુભવેલાં દર્યો-રૂપી દુઃખોને છોડી દેવા ઇચ્છે છે; એટલા માટે આત્મા જ આત્માના અવલોકનમાં મુખ્ય કારણ-રૂપ કહેવાય છે.^{૨૮} તમે ગમે તે વાતચીત કરતાં, કોઈ પદાર્થને છોડી દેતાં, કોઈ પદાર્થનું અહણ કરતાં, આંખો ઉઘાડતાં અને આંખો મીંચતાં પણ, જમાં કોઈ પ્રકારની કલ્પના નથી એવા પોતાના મર્યાદારહિત સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહેો.^{૨૯} તમે જન્મતાં, મરતાં, જીવતાં અને ક્રિયાઓ કરતાં નિર્મળ અને પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યના અનુસંધાનમાં જ સ્થિર થાઓ. 'આ પાસેનાં સંબંધીઓ તથા દૂરનાં બીજાં સંબંધીઓ મારાં છે અને આ દેહ હું છું' એવી વાસનાઓને તજી દઈને અને એકનિષ્ઠા રાખીને પોતાની અંદર રહેલા કેવળ અખંડ જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યમાં જ તત્પર રહેો.^{૩૦,૩૧} દેહ પડતાં સુધી એકનિષ્ઠા રાખીને વર્તમાન સ્થિતિમાં તથા ભવિ-

ધ્ય સ્થિતિમાં પણ પોતાના અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપના અનુસંધાનમાં અને તેના જ નિર્દિધ્યાસમાં તત્પર રહેો. બાહ્યમાં, યૌવનમાં, વૃદ્ધપણામાં, દુઃખોમાં, સુખોમાં, બચતમાં, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિ જેવા સમયમાં પણ સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહેો. બાહ્યવિષયોરૂપી મેલનો ત્યાગ કરી, મનનો અત્યંત નાશ કરી નાખી અને આશાઓરૂપી પાશોને અત્યંત કાપી નાખીને સ્વરૂપના ધ્યાનમાં જ તત્પર રહેો.^{૩૨-૩૪} પોતાના સંકલ્પોથી જ માની લીધેલાં શુભાશુભોની આશારૂપી વિષુચિકાને શાંત કરી નાખી અને 'આ ઇષ્ટ છે તથા આ અનિષ્ટ છે' એવી ભેદદૃષ્ટિને દૂર કરીને સારભૂત સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહેો.^{૩૫} બુદ્ધિ, બહારના વિષયો તથા ઇન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો, કે જોએ કદી પણ તમારા સ્વરૂપનો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, તેઓનો કોઈ પણ આગ્રહ નહિ રાખતાં, દ્વૈતથી અને સંકલ્પોથી રહિત થઈને, પોતાના ચૈતન્યમાત્રમાં જ તત્પર રહેો.^{૩૬} બચ-તમાં પણ સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકલ્પ સ્થિર સ્થિતિની ભાવના રાખી 'જ કોઈ છે તે સઘળું હું છું' એમ વિચાર કરીને, કેવળ સત્તારૂપે રહેો. જન્મ-મરણ આદિ દશાઓથી રહિત થઈ, સર્વત્ર મુક્તપણાથી યુક્ત થઈ અને 'બુદ્ધિની સઘળી વૃત્તિઓનો હું જ પ્રકાશ છું,' એવા નિશ્ચય કરી પોતાના ચૈતન્યમાત્રમાં જ તત્પર રહેો. 'આ હું છું અને આ બીજો છે' એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, જગતની સ્થિતિમાં દેખાતા સઘળા વિભાગોને મિથ્યા સમજી અને જમ વળતા થાંભલાનું અવલંબન કરવામાં આવે, તેમ આત્માનું અવલંબન કરીને સ્થિર થાઓ.^{૩૭-૩૮} કેવળ ધૈર્યને જ ધરનારી ઉદાર બુદ્ધિથી મનના આશાઓરૂપી પાશોને કાપી નાખી, ધર્મ અને અધર્મ એ બન્નેથી રહિત થાઓ.^{૪૦} તમે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપે જ રહી તે સ્વરૂપનો જ સ્વાદ લીધા કરશે, તે 'હલાહલ' નામનું ઝેર પણ અમૃત થઈ

બ્રહ્મવિદ્યાથી સર્વ અમૃત થઈ જાય છે, એટલે બ્રહ્મવેતાની દૃષ્ટિમાં વિષ પણ અમૃત થઈ જાય છે. અશૌથી રહિત અને નિર્મળ એવું પોતાનું સ્વરૂપ જ્યારે જુલાઈ જાય છે, ત્યારે જ સંસારરૂપી ભ્રમના કારણરૂપ મોટા મોહ ઉદય પામે છે.^{૪૧, ૪૨} જ્યારે અશૌથી રહિત અને નિર્મળ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે જ સંસારરૂપી ભ્રમના કારણરૂપ મોટા મોહ નાશ પામે છે.^{૪૩} તમે જ્યારે આશાઓરૂપી મહાસાગરને તરીને સ્વરૂપને આત્મ અનુસરશો, ત્યારે જ સૂર્યનું તેજ્યારે બાળુ ફેલાય છે, તેમ તમારું અખંડ જ્ઞાન ચારેબાજુ ફેલાશે.^{૪૪} હે રામ ! સ્વરૂપનું અવલોકન કરતા અને અદ્વૈત આનંદમાં રહેલા પુરુષને આત્માનંદના સ્વાદમાં વિશ્વરૂપ હોવાને લીધે, દેવલોકનું અમૃત પણ ઝેર જેવું લાગે છે.^{૪૫} હે રામ ! જ્યો અમારા સ્વભાવ (બ્રહ્મભાવ)ને પામેલા જીવન્મુક્ત લોકો છે, તેઓની સાથે જ અમે મૈત્રી કરીએ છીએ. દેહાદિમાં અહંભાવ રાખનારા જે બાહ્યના લોકો છે, તેઓ તો 'પુરુષ' એ નામને ઓટી રીતે ધરાવનારા, લાંબા હાથવાળા ગધેડાઓ જ છે.^{૪૬} મોટા ઉત્કર્ષને પામેલા અને પોતાના અખંડસ્વરૂપના જ્ઞાનને લીધે, સર્વથી ઉન્નત થયેલા તત્ત્વવેતાની આગળ, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે તે મહાત્માઓની પાસે જતા યોગીઓ પણ જાણે સર્વથી ળાયા મેરુપર્વતની આગળ એક પર્વતમાંથી બીજ પર્વતમાં જતા હાથીઓ હોય એવા લાગે છે. જેના પારને કાઢીએ જોયો પણ નથી તથા કાઢી જઈ શકશે પણ નહિ એવા અને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુવાળા તત્ત્વવેતાને સૂર્ય આદિ બીજાં સઘળાં તેજ નકામાં જ લાગે છે. બ્રહ્મવિદ્યાથી સ્વરૂપના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વવેતાને સૂર્ય આદિ મોટા મોટા પ્રકાશો પણ મધ્યાહ્નકાળના દીવાઓની પેઠે નિસ્તેજ અને તુચ્છ જ લાગે છે. સઘળા તેજસ્વી પુરુષોમાં, સિદ્ધિઓવાળા પુરુ-

ષોમાં, બળવાન પુરુષોમાં, મોટા પુરુષોમાં અને ઉન્નતિઓવાળા પુરુષોમાં પણ તત્ત્વવેતા અત્યંત ઉત્તમ છે.^{૪૭-૫૦} બ્રહ્મને જાણનારા ઉત્તમ પુરુષે જગતમાં જન્મના પ્રકાશથી સૂર્ય, ચંદ્ર, મણિએ તથા તારાઓ પ્રકાશે છે, તેમના (ઈશ્વરના) જે શોભે છે.^{૫૧} હે રામ ! જ્યોને તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય એવા મનુષ્યો પૃથ્વીનાં દરેમાં રહેનારા શ્રીકાઓથી, ગધેડાઓથી અને કાગડા આદિ પક્ષીઓથી પણ ખૂબ જ હલકા છે.^{૫૨} જે પુરુષ મોહરૂપી ભૂતના વળગાડવાળો હોવાને લીધે આત્મજ્ઞાનથી રહિત હોય તે મૂવેલો જ છે અને જે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પુરુષ જ જીવતે છે, એમ મહાત્મા પુરુષો કહે છે. સંસાર સંબંધ અનેક દુઃખદાયી કટાકટા કર્યો કરતો આત્મજ્ઞાન વિનાનો પુરુષ, ધરતી ઉપર ધામધૂમથી ફરતે હોય તો પણ તે શય જ ફરે છે એમ સમજવું. જીવ તો તો કેવળ આત્મવેતા પુરુષને જ સમજવો જન્મ મહામેધ ફેલાતાં ચારે બાજુથી પ્રકાશની શોભા દૂર જતી રહે છે, તેમ ચિત્તની અચળતા વધી જતાં આત્મવેતાપણુ દૂર જતું રહે છે.^{૫૩-૫૪} પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોના ભોગોના તિરસ્કારથી અને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોની તૃષ્ણાઓના ત્યાગથી સમજી પુરુષે મનને ધીરે ધીરે, કાળે કરીને સુકાઈ ગયેલા પાંદડાંના જેવું કુખળ કરી નાખવું. ઇન્દ્રિય તથા દેહ આદિ અનાત્મપદાર્થોમાં 'હું છું' એવી લાવના રાખવાથી, દેહના પોષણની અત્યંત ઇચ્છા રાખવાથી અને પુત્રોમાં, સ્ત્રીઓમાં તથા કુટુંબોમાં મમતા રાખવાથી ચિત્તની અચળતા વધી જાય છે.^{૫૫, ૫૬} અહંકાર વધવાથી, સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિ પદાર્થોમાં આસક્તિરૂપ મેલ રાખવાથી અને 'જે શરીર છે તે જ હું છું' એવી લાવના રાખવાથી ચિત્તની અચળતા વધી જાય છે.^{૫૭} દેહમાં અહંભાવ કે જે જરા તથા મરણ આદિ અનેક દુઃખોને દેનાર છે, જે નકામો જ વધ્યા કરે છે અને કામ-ક્રોધ આદિ

ઃષોડ્શી સર્પોના કરડિયાડપ છે તેથી ચિત્તની ચંચળતા વધી બધે છે^{૫૯} તે સંસાર ચિતા અને રંગને વધારનારો હોવા છતાં, સંસાર સ્થિર અને મનોહર છે એમ વિશ્વાસ થતાં તેમજ અમુકથી લાભ છે અને અમુકથી હાનિ છે એવો વિશ્વાસ થતાં, ચિત્તની ચંચળતા વધી બધે છે.^{૬૦} સ્નેહ, ધનનો લોભ અને મણિઓનો તથા સ્ત્રીઓ આદિનો લાભ કે જોડો ઉપર પડે એવાં રમણીય લાગે છે પણ પરિણામે દુઃખદાયી છે, તેથી ચિત્તની ચંચળતા વધી બધે છે.^{૬૧} ચિત્તરૂપી સર્પ દુષ્ટ આશાઓરૂપી દૂધ પીને ભોગોરૂપી પવનના બળથી, આશાની સગવડરૂપી સાંતવના મળવાથી અને વિષયોરૂપી જાંદરોનો ચારો મળવાથી વધારે ચંચળ બની બધે છે.^{૬૨} ચિત્તરૂપી સર્પ જવા-આવવાના સ્વભાવવાળો અને તૃષ્ણારૂપી ઝેરથી દાહ તથા મૂર્છા આદિ કષ્ટોને જ આપનારા ભોગોના સેવનરૂપી પોતાના ભયંકર શરીરથી વધારે ચંચળ બની બધે છે.^{૬૩} હે રામ! ચિત્તરૂપી ઝેરી ઝાડ પર્વત જેવડું મોટું છે. તે શરીરરૂપી જાંડા ખાડામાં લાંબા કાળથી જાળીને બેસેલું છે, તે ચિંતાઓના સમૂહોરૂપી જાંચી જાંચી મંજરીઓવાળું છે, તે જરા-મરણ તથા વ્યાધિઓરૂપી ડુંગોના સમૂહોથી નમી રહેલું છે, તે વિષયોના ઉપભોગોરૂપી અનેક ખીલેલાં ફૂલોવાળું છે, તે આશાઓરૂપી મોટી મોટી શાખાઓવાળું છે અને કલ્પનાઓરૂપી પાંદડાંઓવાળું છે. તેને યત્ન કરી વિચારરૂપી દઢ કરવત વડે કાપી નાખો.^{૬૪, ૬૫} હે ક્ષત્રિયોમાં સિંહતુલ્ય રામ! શરીરરૂપી દુષ્ટ વનમાં રહેલો ચિત્તરૂપી ઉગ્ર હાથી, કે જે સંસારરૂપી પહાડના બહારના વિષયોરૂપી એક શિખર ઉપર જ બેસનારો છે, એ પહાડની અંદરના સંકલ્પોરૂપી ગુફામાં પેચીને આરામ લઈ શકતો નથી, રામ-દમ આદિ કમળવનોને કચરી નાખવાને માટે તાકી રહ્યો છે, તે અત્યંત પ્રયત્ન છે, સુખ-દુઃખોરૂપી બે ગંડસ્થળોવાળો છે, વિકારો-

રૂપી લાંબા લાંબા દાંતોવાળો છે, ધૈર્ય આદિ માટીના પિંડાઓને ઉખેડીઉખેડીને ફેંકી નાખવારૂપી ખરતાળવાની ક્રિયા કર્યા કરે છે અને જેનાં શસ્ત્ર તથા અનુમાનરૂપી બે નેત્રો અવિવેકરૂપી મદથી ચક્રયૂર થઈ ગયાં છે, તેને વિચાર-શક્તિરૂપી નખોની અણીઓની અત્યંત તીક્ષ્ણ પકિતથી ચીરી નાખો.^{૬૬, ૬૭} હે રામ! આ પોતાનો ચિત્તરૂપી કાગડો કે જે સ્ત્રીઓના ગુપ્ત ભાગો આદિ સ્મશાનોમાં જ સર્વદા આસક્ત રહેનારો છે, શરીરનું માંસ ખાઈખાઈને જ બડો થયેલો છે, દુષ્ટ ક્રિયારૂપી લાંબી તથા કઠોર ચાંચવાળો છે, સ્વાર્થરૂપી એક જ આખવાળો છે, પ્રબળ થયેલા અંધારા જેવો મલિન છે, બોબડપણ છે, ભૂડાં કામ કરનારો છે, કઠોર શબ્દો કાઢનારો છે અને લાલચોરૂપી વિષ્ણુઓનો ગદ્ય આવર્તાજ તેઓના ઉપર ઝડપ મારનારો છે, તેને શરીરરૂપી માળામાંથી દૂર કાઢી મૂકો કે જેથી સઘળા દેષોની શાંતિ થાય. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી પિશાચ કે જે અજ્ઞાનોરૂપી મોટા મોટા વડોમાં આરામ લે છે, સંસારરૂપી વગડામાં પ્રત્યક્ષ જડતાવાળાં સેકડો શરીરમાં લાંબા કાળથી ભમ્યા કરે છે અને તૃષ્ણારૂપી પિશાચણી જને સેવ્યા કરે છે, તેને અ્યાં સુધી વિવેક, વૈરાગ્ય અને ભગીરથ પ્રયત્નરૂપી સ્વતંત્ર મંત્રોથી આત્માના ધરરૂપી દહ્યમાંથી કાઢી મૂકવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી આત્માને સુખ ક્યાંથી જ પ્રાપ્ત થાય? હે રામ! આ ચિત્તરૂપી મોટા સર્પ કે જે શુભ તથા અંશુભ વૃત્તિઓરૂપી બે દાદોવાળો છે, મનુષ્યોના સમૂહોને મારી નાખનારો છે, ચિંતારૂપી ઝેરવાળો છે, કાયારૂપી દુષ્ટ કાંચળીવાળો છે, નિરંતર પ્રાણરૂપી સ્વપ્ન પવનનું ભક્ષણ કર્યા કરે છે, અનેક પ્રકારના ભયોને તથા મરણને આપનાર છે અને દહ્યરૂપી ખરાબ શીમળાના ઝાડની બખોલમાં રહેનાર છે, તેને આત્મારૂપી ગચડના મંત્રોની અમોઘ શક્તિથી શાંત

નાખી, સધળા ભયને અત્યંત તણ દઈને, સંસારથી રહિત થાઓ. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી ગીધ-પક્ષી કે જે અમંગળ આકારવાળો છે, શરીરારૂપી શયોના સમૂહનું નિરંતર સેવન કરનાર છે, દિશાઓમાં ભમીભમીને રાત્રે થાકી બળ છે, તૃષ્ણાઓરૂપી મસાણામાં વિહાર કરનાર છે, અપમાન, ભય તથા શોક આદિ કાગડાઓની ચાચોના પ્રહારોથી વારંવાર ધવાયા કરે છે, ભોગોરૂપી મસિની લાલચથી ચારે બાજુ ઝડપે માર્યા કરે છે, અધીર છે અને વધતી જતી તૃષ્ણાથી પોતાની ડોકને જાચી ને જાંચી રાખ્યા કરે છે, તે જે તમારા શરીરરૂપી ઝાડમાંથી જીડી બળ, તેા તમને અવશ્ય જય મળે એમાં લેશ પણ સંશય નથી. ૧૮-૭૫ હે રામ! આ મનરૂપી મોટા વાંદરા કે જે આંખ તથા નાકરૂપી પુષ્પોવાળા, હ્રુબઓરૂપી શાખાઓવાળા અને ચપળ આંગળીઓરૂપી પાંદડાઓવાળા દેહરૂપી ઝાડ ઉપર ફેલાઈ કદે છે, વગડાઓમાં તથા દેશેદેશમાં ભમ્યા કરે છે, વ્યાકુળ તથા ચંચળ અંગોવાળો છે, કુળોની લાલચ રાખ્યા કરે છે, એક જન્મભૂમિમાંથી બીજા જન્મભૂમિમાં બળ છે અને લેકિને સંસારરૂપી ગુફામાં પૂરી મૂકીને નાખ્યા કરે છે, તેને અંદર ને અંદર મારી નાખેા કે જેથી યુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. ૭૬-૭૭ હે રામ! આ ચિત્તરૂપી અકાળ મેઘ કે જે સારાં કુળોરૂપી ધાન્યોના ક્ષયને વાસ્તેજ પહ્યા કરે છે, પોતાના બહિર્મુખ વૃત્તિરૂપી મોઢાના અથમાં સિદ્ધાભાસના પ્રકારરૂપી વીજળીના અખંડારાવાળો છે, અનયોના સમૂહોરૂપી ધારાઓને વરસાવ્યા કરે છે, વાસનારૂપી વટાળિયાથી ખેંચાયા કરે છે અને દહ્યરૂપી આકાશમાં રહેલો છે, તેને સંકલ્પોની કલ્પનાઓના ત્યાગરૂપી ઉત્તમંત્રના પ્રભાવથી ઉત્સાહ રાખીને દૂર કરી નાખેા અને જીવન્યુક્તિરૂપ મોટા કુળને પ્રાપ્ત થઈને સારી પેઠે સ્ફુટ થયેલા બ્રહ્મપણાવાળા થાઓ. ૭૮-૭૯ હે રામ! આ ચિત્તરૂપી

પાશ કે જે સુદૃષ્ટી માંડીને આજ સુધીનાં પુણ્ય અને પાપોથી ગઠિા દેવાઈને દઢ થયેલો છે મંત્રોથી ભેદાય એવો નથી, અગ્નિઓથી બળે એવો નથી, આત્મામાં અત્યંત પીડાને દેખાડનાર છે, અનુક્રમથી અનેક અવતારોને બાંધવાને માટે બણે એક બતની લાંબી દોરી હોય એવો છે અને જમાં અસંખ્ય શરીરોની માળાઓ પરવાયેલી છે, તેને બળાત્કારથી સંકલ્પોના ત્યાગોરૂપી શસ્ત્રોથી કાપી નાખી, નિર્ભય થઈને તમે પોતે અનુકૂળ જણાય તેમ વિહાર કરો. ૮૦ હે રામ! વિષયના માર્ગને મૂકીને, બીજા માર્ગમાં જવાના આજસવાળો અને દેહરૂપી ગુફામાં ગુપ્ત રીતે રહેલો, આ સંકલ્પરૂપી ભયંકર અજગર કે જે ક્રોધ આદિરૂપ ઝેરી કૂંડાડાઓથી સંસારરૂપી અરણ્યમાં ચાલનારા સધળા લોકોને બાળી નાખે છે, જેને સારી સમજણ કેમે કરી ન મળે એવો છે, અપાર ઝેરને ધરનાર છે, હ્રવનોને સંતાપ આપનાર છે અને વિષયોરૂપી માંસને માટે તૃષ્ણારૂપી મોઢું ફાડીને પોતાના શરીરને ઉછાળ્યા કરે છે, તેને 'કામનાઓના ત્યાગ' નામના મોટા અશ્વિથી બળાત્કારે બાળી નાખીને તમે સંસારથી રહિત થાઓ. ૮૧-૮૩ હે રામ! જેમ અસ્રની યુક્તિથી ભયંકર અસ્રને પણ શમાવવામાં આવે છે, તેમ શુદ્ધ ચિત્તથી મલિન ચિત્તને તુરંત શમાવી નાખી, વાંદરા વિનાના ઝાડની પેઠે અખંડ શોભાવાળા થઈને તમે લાંબા દિવસો સુધી ચંચળપણાનો (વિષયોમાં ઉન્મુખ થવાનો) ત્યાગ કરીદો. ૮૪ આ પ્રકારથી અને આગળ કહેલા તત્ત્વબોધના પ્રકારથી અંદર શાંત કરેલા મનને નિર્મળ કરી, તે નિર્મળ મન વડે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ-દેહપર્યંત સધળા દરયને 'આ ત્યાજ્ય જ છે' એવી દૃષ્ટિથી ખડનાં તણખલાં જેવું હલકું (તુચ્છ) બેતાં, સંસારનો પાર પામીને તમે લીલાભાવથી ખાન-પાન કરો, શાસ્ત્રોક્ત કાર્યોમાં પણ વિહાર કરો અને શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ

લૌકિક કાર્યોમાં પણ રમણ કરો.^{૮૫}

અમલમિતિ ચ કૃત્વા ચેતસા વીતશંકમુપ-
શમિતમનોતઃસર્વમાદેહમેવ। ટળલવલણુપચ્ચંછી-
લયા હેયદૃષ્ટ્યાપિવ વિહર રમસ્વ પ્રાપ્તસંસારપારઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘શઘવાશયવિનિયોગ’ એ
નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૫૧ મો

શાંતપદમાં શાંતિ ઇચ્છનાર
ઋષિ ઉદાલક

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરિદીર્ઘાસુ તન્વીણુ સુતીક્ષ્ણાસુ સિતાસુ ચ।

હુરધારોપમાનાસુ ચિત્તઘૃત્તિષુ તિષ્ઠ મા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! ચિત્તની વૃત્તિ-
આ કે જ્યાં પરલોકના વિષયો સુધી પણ પહોં-
ચી શકે એવી લાંબી લાંબી છે, વાસનામય
હોવાને લીધે સૂક્ષ્મ છે, જે જરાક પ્રમાદ થઈ
જાય તો તુરત સમાધિના સુખને કાપી નાખે
એવી અત્યંત તીક્ષ્ણ છે, આત્માના પ્રતિબિંબનું
ગ્રહણ કરનારી હોવાને લીધે નિર્મળ છે અને
તેથી જ અસાની ધાર જવી છે, તેમાં પ્રમાદથી
વિશ્વાસ રાખી બેસશો નહિ. હે નીતિના વિષયમાં
પ્રવીણ રામ ! ઉત્તમ કુળરૂપ સારા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન
થયેલી તમારા શરીરરૂપી લતામાં આત્માના
પરિચયવાળી આ બુદ્ધિરૂપી નવી કાંખળી ઘણે
કાળે ઉત્પન્ન થઈ છે; માટે તેને વિવેકરૂપ
અમૃતના જળથી પોષણ આપજો.^{૮૬} અ
શરીરરૂપી લતા કાળરૂપી સૂર્યથી કરમાઈને
ધરતી પર પડી ન જાય તે પહેલાં તેને જાંચી
સ્થિતિમાં રાખીને તેની કાંખળીનું રક્ષણ
કરજો.^{૮૭} હે મારાં વાક્યોના સુખ્ય તત્ત્વને જાણ

નારા રામ ! જેમ મોર મેઘના શબ્દની સાવના
કરવાથી સુખ પામે છે, તેમ તમે મારા વાક્યના
અર્થની જ સાવના કરવાથી સુખ પામશો.^{૮૮} તમે
સઘળા પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરનારા પૃથ્વી આદિ
પાંચે ભૂતોને કાપી નાખીને તથા વીંધી નાખીને
‘ઉદાલક’ નામના મુનિની પેઠે અત્યંત ધીરબુ-
દ્ધિથી અંદર વિચાર કરો.^{૮૯}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! ઉદાલક
મુનિએ કયા કમથી પાંચે ભૂતોને કાપી નાખીને
તથા વીંધી નાખીને અંદર વિચાર કર્યો હતો?^{૯૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પૂર્વે ઉદાલક-
મુનિને જે રીતે ભૂતોના સમૂહનો વિચાર કરવાથી
અખંડિત પરમદૃષ્ટિ (બ્રહ્મવિદ્યા) પ્રાપ્ત થઈ હતી,
તે રીતે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૯૧} આ જગત-
રૂપી જૂના ઘરનો ‘વાયવ્યદિશા’ નામનો કોઈ
ખૂણો કે જે પર્વતોરૂપી જોધાં વાળેલાં વાસણોથી
ઘેરાયેલો છે, તેમાં ‘ગંધમાદન’ નામના મોટા
પર્વતમાં પથરાયેલાં પુષ્પોવાળી, કપૂર જેવા
પરાગોથી તથા કેસરાઓથી ભરપૂર વૃક્ષોવાળી,
વિચિત્ર રંગનાં પક્ષીઓવાળી, અનેક પ્રકારની
લતાઓથી શોભી રહેલી, વનચર લોકો જેના
સીમાકામાં રહેલા છે એવી, પુષ્પોના કેસરાઓથી
દીપતી, કોઈ સ્થળમાં અનેક મોટાં મોટાં રત્નો-

* આ એકાવતમા સર્ગમાં શાંત પરમપદમાં શાંતિ-
ને ઇચ્છનારા ઉદાલકમુનિને મનના દોષોને લીધે ધણી
રીતનો વિશ્લેષ થવાનું કહેવામાં આવ્યું.

બુદ્ધિ, સારી વાસનાઓથી ભરેલા અંતઃકરણવાળો અને જને બ્રહ્મપદમાં શાંતિ મળી ન હતી એવો હતો. ૧૪ પછી એ મુનિને અનુક્રમે તપથી, શાસ્ત્રોમાં કહેલા નિયમો પાળવાથી અને સદાચરણોથી, પૃથ્વીને જમ નવી ઋતુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ નવાં વિવેકનો ઉદય થયો. ૧૫ સંસારરૂપી રોગથી ભ્રમ પામેલા અને એકાંતમાં જ રહેનારા એ શુભ ચિત્તવાળા ઉદાલકને કોઈ સમયે આ પ્રમાણે વિચાર ઉત્પન્ન થયો: 'મુખ્યત્વે કરીને પામવા જેવો કયો પદાર્થ છે, કે જ્યાં શાંતિ મળવાથી કદી પણ શોક કરવો ન પડે અને જને પામીને ફરી વાર જન્મનો જ સંબંધ થાય નહિ? ૧૬ જમ મેઘ મેઘપર્વતના શિખરમાં શાંતિ પામે છે, તેમ હું જ્યાં મનના વ્યાપારો જ ન હોય એવા પરમ-પવિત્ર પદમાં ક્યારે લાંબી શાંતિ પામીશ? ૧૭ જમ વૌધાટ કરનારા ચપળ મોઝા સમુદ્રની અંદર શાંત થઈ જાય છે, તેમ ભોગોની વૃણાઓ મારી અંદર ક્યારે શાંત થઈ જશે? ૧૮ 'આ કામને પહોંચી વળીને પછી આ કામ કરવું છે' એવી જાતની કલ્પનાને હું ઉત્તમ પદમાં શાંત થયેલી બુદ્ધિ વડે ક્યારે હસી કાઢીશ? ૨૦ જમ જળ કમળના પાંદડા ઉપર રહેલું હોવા છતાં પણ તેને વળગી જતું નથી, તેમ જગતરૂપી જળ મારા ચિત્તમાં આભાસમાત્રથી રહેલી હોવા છતાં પણ ચિત્તને વળગે નહિ એવો સમય ક્યારે આવશે? ૨૧ ઘણા ઘણા તર ગોવાળી અને અવિવેકથી જ્યાં પૂર આવ્યું છે એવી વૃણારૂપી નદીને હું ઉત્તમ બુદ્ધિ રૂપી વહાણથી ક્યારે તરી જઈશ? જગતનાં પ્રાણીઓ આ જ ગરબડભરેલી ખોટી ખોટી ક્રિયાઓ કરે છે, તે ક્રિયાઓને હું જમ છોકરાંઓની રમતને હસી કાઢું, તેમ ક્યારે હસી કાઢીશ? ૨૨, ૨૩ વિકલ્પોથી વિશેષ પામેલું અને હીંડોળાની પેઠે ઝૂલ્યા કરતું મારું મન, જમ 'ઉન્નાદ' નામના રોગથી રહિત થયેલાનો ભય શાંત થાય છે, તેમ

ક્યારે શાંત થશે? ૨૪ હું ક્યારે બ્રહ્મા જેવો પૂર્ણ બુદ્ધિવાળો થઈને ઉદય પામેલા સ્વરૂપના પ્રકાશના સ્ફુરણથી જગતની સ્થિતિઓની હાંસી કરતો કરતો પોતામાં જ સંતોષ પામીશ? ૨૫ હું અંદર એકરસ સ્વરૂપવાળો, સૌમ્ય અને સઘળી વસ્તુઓમાં સ્પૃહા વિનાનો થઈને મયનથી મુક્ત થયેલા ક્ષીરસાગરની પેઠે ક્યારે શાંત થઈશ? ૨૬ હું અત્યંત દૃઢ લાગતી અને સેંકડો આશાઓથી જ રચાયેલી આ સઘળી દરયોની શોભાને બ્રહ્મરૂપ જેતો અને અંદર અત્યંત વ્યાપકતાને પ્રાપ્ત થયેલો ક્યારે થઈશ? ૨૭ હું સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે બહારના તથા અંદરના વિષયો સહિત આ સઘળા જગતને ચૈતન્યરૂપ બોધને તે જ લાવનાથી ક્યારે સ્થિર થઈશ? ૨૮ હું શાંત ચિત્તવાળો અને સર્વોત્તમ ચૈતન્યના રસનો અનુભવ કરનારો થઈ, જમ જન્માંધ માણસ જન્માંધપણું મટી જવાથી બીજા પુરુષને દેખે છે, તેમ પરમાત્માને ક્યારે દેખીશ? ૨૯ અભ્યાસથી મળે એવા અતિ મુંદર ચૈતન્યના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈને હું આ કાળની કલ્પનારૂપ તુલ્ય જગતની સ્થિતિને દૂર ભેગો રહી (આસક્તિથી રહિત થઈને) ક્યારે બેચા કરીશ? ૩૦ હું ઘણી તથા અનિષ્ઠથી રહિત થઈને 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી બુદ્ધિથી રહિત થઈ, સ્વયંપ્રકાશ પદમાં રહીને મારામાં જ ક્યારે સંતોષ પામીશ? ૩૧ આ મારી અવિઘારૂપી કાળી રાત્રિ, કે જ કુલ આશાઓ રૂપી ધ્રુવકપક્ષિણીઓથી ઘેરાયેલી છે અને દૃઢરૂપી કમળને જડતાથી (ભૂખતાથી અને હિમથી) બાળી નાખનાર છે, તે ક્યારે ક્ષય પામશે? ૩૨ હું પર્વતની ગુફાની અંદર નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે બ્રહ્માકાર મનવાળો થઈને, સંસારતું અતુલ સંધાન નહિ રહેવાથી પથથરના જેવી સ્થિરતાને ક્યારે મેળવીશ? ૩૩ જેને પોતાની 'અભિમાન' નામની વૃત્તિઓરૂપી મોટા મોટા મદના પ્રવાહ

આલ્યા બચ છે, એવો મારો અહંકારરૂપી હાથી
-તત્ત્વના બોધરૂપી સિંહના પંખથી હણાઈને ક્યારે
-નાશ પામશે? હું નિર્વિકલ્પ કસમાધિમાં શાંત થઈ,
આલ્યાઆલ્યા વિના બેસી રહું અને વનનાં પક્ષી-
ઓ મારા માથા ઉપર ખડકો માળો બાંધે, એવો
-સમય ક્યારે આવશે? હું મારી બુદ્ધિને ધ્યા-
-નથી ધીર કરી, પર્વતની પેઠે તથા ઠૂંઠાની જમ
અવિચળ થઈ બેસું અને પક્ષીઓ મારી છાતી
-પર પડેલી જટામાં આરામ લે, એવો દિવસ ક્યારે
આવશે? આ સંસારરૂપી વગડો કે જે તૃષ્ણા-
ઓરૂપી કરંજ નામનાં ઝાડથી ઘેરાયેલો અને
-જન્મોરૂપી બૂની ઝાડીઓવાળો છે, તેનો ત્યાગ
-કરીને હું ક્યારે નીકળીશ? ૩૫-૩૭

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! એ પ્રમાણે
-વનમાં ચિંતાને પરવશ થયેલો ઉદાલક બ્રાહ્મણ
-વારંવાર બેસીને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવા
-લાગ્યો. ૩૮ અભ્યાસ કરવા છતાં પણ વાંદરાની
-જમ ચંચળ મન વિષયોથી ખેંચાવાને લીધે, તે
-બ્રાહ્મણને પ્રીતિ આપનારી સમાધિની સ્થિતિ
-પ્રાપ્ત થઈ નહિ. ૩૯ કાઈ સમયે બહારના વિષયો-
-ના સ્પર્શોનો ત્યાગ થયા પછી, સંગ્રાધિમાં પ્રવેશ
-કરવાના સમયમાં તે ઉદાલકનો ચિત્તરૂપી વાંદરો
-રજેગુણથી શોભ પામીને, અરુચિ તથા આલસ્ય
-આદિ ઉદ્વેગોને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો. ૪૦ કાઈ સમયે
-તેનો ચિત્તરૂપી વાંદરો સમાધિનાં સુખોના સ્પર્શો-
-નો ત્યાગ કરીને ચપળપણથી, જમ ઝેરથી ભરી
-ગયેલો પ્રાણી દેહની ગરમીનો ત્યાગ કરીને પર-
-લોકમાં બચ, તેમ વિષયોમાં જવા લાગ્યો. ૪૧ હે
-કમળસરમાં નેત્રોવાળા રામ! કાઈ સમયે તેનું
-ચિત્ત દૃઢ્યાકાશમાં જોગેલા સૂર્ય જવા તેજને
-બેઈને પાછું તુરત જ વિષયોમાં દોડી જવા
-લાગ્યું. ૪૨ કાઈ સમયે તેનું ચિત્ત અજ્ઞાનરૂપી અધ-
-કારનો સહેજ ત્યાગ કરીને, વળી પાછું તુરત જ
-વિષયોની વાસના બચત થવાને લીધે વિષયોમાં
-લંપટ થઈને, ત્રાસ પામેલા પક્ષીની જમ છટકી

જવા લાગ્યું. ૪૩ કાઈ સમયે તેનું ચિત્ત બહારના
-વિષયોના તથા સમાધિનાં સુખોના પણ ત્યાગકરી
-અજ્ઞાનની સ્થિતિને તથા આત્મપ્રકાશના સંધિમાં
-લીન થઈને લાંબાં કાળ સુધી નિદ્રારૂપી સ્થિતિને
જ પામવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે ધ્યાનના આનંદો
-લેવાને માટે નિત્ય ઉચ્ચ શુદ્ધાઓમાં રહેતો અને
-જના વિચાર ધ્યાનમાં જ લાગેલા રહેતા હતા
એવો એ ઉદાલક, તુચ્છ તૃષ્ણાના તરંગોથી ચલા-
-યમાન થવાને લીધે વ્યાકુળ થઈને, વાયુએ જળ-
-માં નાખી દીધેલું વૃક્ષ જમ જળના તરંગોથી
કંપાયમાન થઈ સંકટમાં રહ્યા કરે, તેમ સંકટમાં
-રહેવા લાગ્યો. ૪૪-૪૬ પછી જનું મન વ્યાકુળ થઈ
-ગયું હતું એવો એ ઉદાલક સુનિ, જમ સૂર્ય નિત્ય
-મેરુ પર્વતમાં એકાએક ફરે છે, તેમ નિત્ય પર્વત-
-માં ફરવા લાગ્યો. ૪૭ ફરતાં ફરતાં એક દિવસે
-તેને એક શુદ્ધ જોવામાં આવી કે જે શુદ્ધ કાઈ
-પણ પ્રાણીઓથી ન પહેંચાય એવી હોવાને
-લીધે, બધું ઇન્દ્રિયો આદિ સઘળા પદાર્થોના
-સંચાર વિનાની મોક્ષદશા હોય એવી લાગતી
-હતી. તે પવનોની અડચણ વિનાની હતી, મૃગોથી
-તથા પક્ષીઓથી રહિત હતી, દેવતાઓએ તથા
-ગંધર્વોએ પણ એયેલી ન હતી, તેમજ પરબ્રહ્મની
-પેઠે શોભતી હતી. ૪૮, ૪૯ પુષ્પોના સમૂહોથી તે
-ઢંકાયેલી હતી, ફૂલાં ફૂલાં લીલાં ખડવાળી હતી,
-બધું ચંદ્રકાંતમણિઓથી અને મરકતમણિઓથી
-બનાવેલી હોય એવી હતી, ઘાટી, શીતળ છાયા-
-વાળી હતી, રત્નોરૂપી દીવાઓથી સ્પષ્ટ દેખાતી
-હતી અને સારી રીતનાં રક્ષણોવાળી હોવાને લીધે
-બધું વનદેવીઓના અંતઃપુરનો કાઈ ખંડ હોય
-એવી તે લાગતી હતી. વળી તે ધરતી પર ફેલાયેલા
-તથા માત ટાઢને મટાડે એવા પ્રકાસોવાળી હતી,
-અતિ ઉજ્જ્વળ પણ ન હતી, તેમજ અતિ શીતળ
-પણ ન હતી અને બધું શરદઋતુનાં જોગતા સૂર્ય-
-ની સોના જવી પીળી પ્રભા હોય એવી તે લાગતી
-હતી. પ્રભાતકાળમાં સૂર્યના ઉદયનો તડેકો અંદર

આવવાને લીધે તે આગળના ભાગમાં સુકાયેલી હતી, પશ્ચિમભાગમાં પણ ગોખોવાળી હોવાને લીધે, મંદ તથા શબ્દ વિનાના પવનની સગવડ-વાળી હતી અને મંજરીઓવાળાં વૃક્ષોથી શોભતી હોવાને લીધે તે જાણે સ્વયં વરમાં હાથમાં માળા લઈને તૈયાર થયેલી રાજકન્યા હોય એવી જણાતી હતી. જાણે સાક્ષાત્ ઉપશમની જ પદ્ધતિ હોય તેમ આશ્રય કરવાને તે યોગ્ય હતી, કમળના ફેશ જવી કામળ હોવાને લીધે બ્રહ્માને પણ વિશ્રામ લેવાને માટે તે યોગ્ય જણાય એવી હતી અને ચારે બાજુ પ્રુષ્પોના સમૂહોથી તે સુંદર તથા કામળ દેખાવવાળી હતી. ૫૦-૫૪

ઉપશમપદવીમિવાનુરૂપાં કમલજવિશ્રમણાય
યોગ્યરૂપામ્ । કુસુમનિકરકોમલાભિરામાં સર-
સિજકોટરકોમલાં સમંતાત્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ઉદાલકમનોરથ' એ ના-
મનો સર્ગ ૫૧ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૫૨ મો

ઉદાલકે પોતાના મનને અનેક
પ્રકારે વડે સમજાવ્યું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સ તાં વિવેશ ધર્માત્મા ગંધમાદનકંદરામ્ ।

ચિત્રવ્રમણસંપ્રાપ્તામલિઃ પદ્મકુટીમિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પછી જમ બ્રમર ધણા બ્રમણથી મળેલી કમળરૂપી કાટડીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે ધર્માત્મા ઉદાલકે ધણા બ્રમણથી મળેલી એ ગંધમાદન પર્વતની શુક્રામાં પ્રવેશ કર્યો. જમ સૃષ્ટિ સંપન્ની ઉદ્યોગની સમાપ્તિ થતાં, નારાયણના નાભિકમળમાં પ્રવેશતા બ્રહ્મા શોભે

x આ બાવનમા સર્ગમાં ઉદાલકે શુક્રામાં આસન પર બેસી, સમાધિમાં પ્રવેશ કરવા સારુ પોતાના મનને અનેક પ્રકારોથી સમજાવ્યાનો કથા કહેવામાં આવશે.

તેમ સમાધિ માટે તૈયાર થઈને એ શુક્રામાં પ્રવેશતા તે ઉદાલક, શોભવા લાગ્યો.^૨ જમ ઇન્દ્ર કામળ વાદળાંઓના સમૂહને બનાવે છે, તેમ એ ઉદાલકે તે શુક્રામાં નહિ કરમાયેલાં પાંદડાંઓથી કામળ આસન બનાવ્યું કે જની ઉપર પોતાનું શરીર ગુચ્છની પેઠે શોભે.^૩ જમ મેરુપર્વત નીલમણિના શિખર ઉપર રત્ન જેવા તારાઓવાળા આકાશને બિછાવે છે, તેમ એ ઉદાલકે તે આસનની ઉપર સુંદર બિંદુઓવાળું યુગ્મયર્મ^૪ બિછાવ્યું.^૫ જમ મેઘ વરસી રહી, શુદ્ધ ધર્મને કાંઈ પણ ગર્જના નહિ કરતાં, શિખર ઉપર બેસે છે, તેમ એ ઉદાલક ચિત્તની વૃત્તિઓને પાતળી પાડી, શુદ્ધ ધર્મ, મૌનવ્રત ધારણ કરીને તે આસન ઉપર બેઠો. પછી ઉત્તરદિશામાં મુખ રાખી, કપિલ આદિ મહાત્માઓની પેઠે અત્યંત દૃઢ સિદ્ધાસન વાળી, પગની પાનીઓ વડે વૃષણોને દયાનીને તેણે મહાત્મા ગુરુઓને પ્રણામો કર્યા.^૬ વિષયોમાં દોહ્યા કરતા મનરૂપી યુગને વાસનાઓથી ખેંચી લઈને, નિર્વિકલ્પક સમાધિને માટે તેણે નીચે પ્રમાણે મનને સમજાવવારૂપ વિચાર કર્યો.^૭

ઉદાલક બોલ્યા:- (સ્વગત) હે મૂર્ખ મન ! તને સંસારની વૃત્તિઓનું પ્રયોજન છે ? જ સમજુ હોય તે પરિણામે દુઃખ દેનારી ક્રિયાનું સેવન કરે જ નહિ. જ મનુષ્ય ઉપશમરૂપી રસાયનને તજીને ભોગો ઉપર દોડે, તે મનુષ્ય કલ્પવૃક્ષોના વનને તજીને ગેરી જંગલમાં જાય છે, એમ સમજવું. હે ચિત્ત ! તું પાતાળમાં જઈશ અથવા બ્રહ્મલોકમાં જઈશ, તો પણ ઉપશમરૂપી અમૃત વિના તને પરમ શાંતિ મળશે નહિ. હે ચિત્ત ! તું જ સેંકડો આશાઓથી ભરપૂર રહીને સઘળાં દુઃખો દીધા કરે છે, એટલા માટે હવે તું ભોગોની આશાઓને તજી દઈને, અત્યંત સુંદર અને પરમ કલ્યાણરૂપી નિર્વાણપદમાં જ. હે ચિત્ત ! આ સારા પદાર્થો મેળવવા અને ખરાબ પદાર્થો તજી દેવા વગેરે વિચિત્ર કલ્પનાઓ તને દુઃખ દેનારી

૪ છે, સુખ દેનારી કદી પણ નથી.^{૮-૧૨} હે મૂખ^૧
ચિત્ત! જમ વરસાદની દેડકી વ્યથા જ ભમ્યા કરે
છે, તેમ તું આ શબ્દ-સ્પર્શોદિ નીચ વૃત્તિઓથી
નેર તર વ્યથા શા માટે ભમ્યા કરે છે?^{૧૩} હે
મનરૂપી દેડકી! તે અંધ થઈને આટલા કાળ-
પ્રધી જીવનોમાં અત્યંત ભ્રમણ કરીને કયું ફળ
મેળવ્યું?^{૧૪} હે મૂખ ચિત્ત! સઘળી વૃત્તિઓના
પરામર્થ સમાધિ કે જગમાંથી વિદેહકલ્પરૂપ
સુખ મળવાનો તથા જીવન્મુક્તિરૂપ આરામ મળ-
વાનો સંભવ છે, તેમાં તું દૃઢ ઉદ્યોગ શા માટે
રહ્યું નથી?^{૧૫} હે મૂખ ચિત્ત! તું બહાર રહેલી
વૃત્તિથી કાન સુધી પહોંચીને, જમ મૃગ પારધીના
પાતળ આદિ શબ્દોથી મોહિત થઈને દુઃખી
થાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિના શબ્દોમાં મોહિત
થઈને દુઃખી થા નહિ.^{૧૬} હે મૂખ ચિત્ત! તું
જન દુઃખ ભોગવવાને માટે જ ચામડી સુધી
થઈને, જમ હાથી હાથણીના સ્પર્શની લાલ-
સથી બંધાઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિના
સ્પર્શની લાલસથી બંધાઈ જ નહિ.^{૧૭} હે આ-
વળા ચિત્ત! તું જીભપણાને પામી, જમ માછલું
કડવાના ચીપિયા પર રાખેલા માંસના પિંડ-
ની લાલસથી દુઃખી થાય છે, તેમ દુષ્ટ અત્રોની
લાલસથી દુઃખી થઈ જ નહિ.^{૧૮} હે મૂખ ચિત્ત!
વશુપણાને પામી, જમ પતંગિયુ દીવાના
પત્ની લાલસથી દબ્ધ થઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ
આદિનાં સારાં સારાં રૂપોની લાલસથી દબ્ધ થઈ
જ નહિ.^{૧૯} હે મૂખ ચિત્ત! તું નાકને પામી,
જમ ભ્રમર સુગંધની લાલસથી કમળની અંદર
મંદાઈ જાય છે, તેમ સુગંધોની લાલસથી સ્ત્રીઓ
આદિનાં શરીરોની અંદર બંધાઈ જ નહિ.^{૨૦}
હે મૂખ મન! મૃગ, ભ્રમર, પતંગિયુ, હાથી
અને મત્સ્ય આદિ તો એક એક વિષયોની લાલ-
સરૂપી અનર્થથી માર્યા જાય છે, ત્યારે તું કે જ
સઘળા વિષયોની લાલસોરૂપી સર્વ અનર્થોથી
આગ્રહ છે, તેને તો કેમ જ સુખ મળે?^{૨૧} હે

ચિત્ત! જમ કોશેટાનો કીડો પોતાની લાળને
પોતાના બંધનને માટે જ ફેલાવે છે, તેમ તે
વાસનાઓની જાળને તારા પોતાના જ બંધનને
માટે ફેલાવેલી છે.^{૨૨} હે ચિત્ત! તું જે સંસાર-
રૂપી રોગને તજ દઈ, શરદન્કતુનાં વાદળોં જવું
શુદ્ધ થઈને નિર્મૂળ (સંપૂર્ણ રીતે) શાંત થઈ જાય,
તો તને અનંત વિજય મળ્યો કહેવાય.^{૨૩} હે
ચિત્ત! તું આ જગત સંબંધી પ્રવૃત્તિને, જન્મ-
મરણ તથા દુઃખ-દારિદ્ર્ય આદિ અનેક દશા-
ઓને આપનારી અને પરિણામે પણ પરિતાપો-
ને જ ઉત્પન્ન કરનારી જાણવા છતાં પણ તેને
નહિ તજ દે, તો દુઃખી જ થઈશ એમાં સંશય
નથી.^{૨૪} અથવા હે ચિત્ત! તું કે જ મારા અહિ-
તરૂપ છે, તેને આ હિતનો ઉપદેશ હું શા માટે
આપું છું? તને બળાકારથી વશ કરીને વિચાર-
રથી તારો નાશ કરવો જ યોગ્ય છે. વિચારવાળા
પુરુષને તું (મન) રહેતું જ નથી, અથવા ચિત્તનો
નાશ કરવામાં જુદો યત્ન કરવાની પણ કાંઈ જરૂર
નથી; કેમકે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ કરવાથી જ
ચિત્તનો નાશ થઈ જાય એમ છે. જમ વરસાદનું
ઘાટાપણું જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જ ઝાકળનું
ઘાટાપણું હોય છે, તેમ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનું ઘાટા-
પણું હોય ત્યાં સુધી જ ચિત્તનું ઘાટાપણું રહે
છે.^{૨૫} જમ વરસાદનો નાશ થાય ત્યારે ઝાકળનો
નાશ થાય જ છે, તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે
ચિત્તનો નાશ થયા વિના રહે જ નહિ.^{૨૬} જમ
શરદન્કતુનું વાદળું શુદ્ધ થઈને પાતળ પડ્યું કે
ક્ષીણ થયું એમ જ ધારવામાં આવે છે, તેમ જ
ચિત્ત શુદ્ધ થઈને પાતળ પડ્યું કે ક્ષીણ થઈ જ
ગયું એમ હું માનું છું.^{૨૭} ચિત્ત કે જ સુદૃઢ છે જ
નહિ અથવા જો છે, તો વિચારમાત્રથી નષ્ટ થઈ
જાય એવું છે, તેને જ આવી શિષ્યામણ દેવી એ
તો આકાશને, જાળને અને પવનને પ્રહાર દેવાની
પેટે નકામી જ છે.^{૨૮} હે ચિત્ત! હું તને શિષ્યા-
મણ નહિ દેતાં, તારો ત્યાગ જ કરું છું; કેમકે

જનો ત્યાગ કરવો. યોગ્ય હોય તેને શિખામણ દેવી એ મોટી મુખ્યતા જ કહેવાય છે. હે મિથ્યા-ભૂત ચિત્ત ! હું તો વિકલ્પોથી રહિત છું, સ્વ-યં પ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છું તથા અહંકારની વાસના વિનાનો છું; માટે તું કે જે અહંકારના બીજરૂપ છે, તેની સાથે મારે સંબંધ જ નથી.^{૩૦, ૩૧} 'આ દેહ હું છું' એવું વ્યર્થ અને દુષ્ટ અભિમાન તે જ કરાવી દીધું છે એ તારો મોટા અપરાધ છે. એ કે એ દુષ્ટ અભિમાન શંકાથી ખવાયેલા ઝેરથી થયેલા વિષુચિકાની પેઠે ખોટા કારણથી જ થાય છે, તો પણ મૂઠ લોકોની મોટી ખરાબી કરનાર થાય છે.^{૩૨} જમ હાથણી અને હાથીના બેડાની સ્થિતિ બીજાની અંદર થવી સંભવતી નથી, તેમ દેશ-કાળ આદિના માપમાં નહિ રહેનાર આત્માની તારામાં મર્યાદિત સ્થિતિ (દેહાદિના અહંભાવની સ્થિતિ) થવી સંભવતી જ નથી. માટે એ દુષ્ટ અભિમાન 'ખોટા કારણથી થયેલું છે. અરે ચિત્ત ! આ જોડી ખાડના જવી અદશ્ય-તાળવાળી અને અનેક દુઃખોને આપનારી વાસનાને અનુસરનાર તું જ છે, એટલા માટે હું તારો ત્યાગ કરું છું; હું કદી પણ એ વાસનાને અનુસરનાર નથી.^{૩૩, ૩૪} 'આ દેહ હું છું' એવી બ્રાંતિ તો તે જ અહંતાથી કલ્પી લીધી છે; માટે જે પુરુષ બાળક જેવો અવિચારી હોય, તેને જ તે સંબંધી મોહ હોવો સંભવે; પણ હું કે જે વિચારવાળો છું તેને એ મિથ્યામોહ શો પદાર્થ છે? કાંઈ નથી.^{૩૫} પગના અંગૂઠાથી માંડીને માથા સુધીના સઘળા અવયવોનું મેં કણ કણ જટલા વિભાગો પાડીને વિવેચન કરી બેઠું, પણ તેમાં જે 'હું' કહેવાય છે તે કોણ છે? તેના પત્તો મળતો નથી. 'હું છું' એમ માની બેઠેલો તે કોણ હશે? ^{૩૬} હું પોતે તો સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર દેશના, કાળના તથા વસ્તુના માપથી રહિત, કાંઈ બીજાથી જણાય નહિ એવું અને વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ અનાત્મવસ્તુરૂપે ગોઠવાય

નહિ. એવું જે ત્રૈલોક્યમાં એક જ અતુલવાત્મક ચૈતન્ય છે તે છું; માટે મને દેહાદિ મર્યાદિત વસ્તુમાં અભિમાન થવું સંભવતું નથી.^{૩૭} જેવું દેશ-કાળાદિથી માપ જ નથી, જેમાં કાંઈ પ્રમાણની કલ્પના જ નથી અને જેમાં એકપણ, અન્ય-પણ, મોટાપણ કે નાનાપણ છે જ નહિ, એવો હું, દેહાદિમાં અભિમાન ધરી બેસું એ સંભવતું જ નથી.^{૩૮} હે ચિત્ત ! હું પોતે અતુલવરૂપ છું, એટલા માટે મારા સાક્ષીસ્વરૂપથી તને મારા જ્ઞેયપદાર્થરૂપ અને મોટાં મોટાં અહંતા આદિ દુઃખોના કારણરૂપ બહુ છું; માટે હવે હું વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધરૂપી શક્તિનું ગ્રહણ કરી ને તને મારી નાખું છું.^{૩૯} દેહમાં આ માંસ છે આ રુધિર છે, આ અસ્થિઓ છે અને આ શ્વાસ ના પવનો છે, તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ માર્ગ બેસનાર તે કોણ છે? ^{૪૦} જે ગતિરૂપ અંશ છે તે પ્રાણોનો છે, જે બોધરૂપ અંશ છે તે મહાચિત્ત મ્યેનો છે અને જે જરા તથા ભરણરૂપ અંશ છે તેઓ શરીરના છે, તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ મોનો બેસનાર તે કોણ છે? ^{૪૧} હે ચિત્ત ! માંસ છે તે પણ અહં પદનો અર્થ નથી, રુધિર છે તે પણ અહં પદનો અર્થ નથી, અસ્થિઓ છે તેઓ પણ અહં પદનો અર્થ નથી જે બોધ છે તે પણ અહં પદનો અર્થ નથી અને જે ગતિ છે તે પણ અહં પદનો અર્થ નથી, આ અહં પદના અર્થરૂપ તે કોણ છે? ^{૪૨} આ નાક છે, આ જીભ છે, આ આમડી છે, આ બે કાન છે, આ ચક્ષુ છે અને આ સ્પર્શ છે; તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ માની બેસનાર તે કોણ છે? ^{૪૩} વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરી બેઠાં જે મન છે, તે પણ અહં પદનો અર્થ હોવો સંભવતો નથી, જે તું (ચિત્ત) છે તે પણ અહં પદના અર્થરૂપ હોઈ સંભવતું નથી, જે વાસના છે તે પણ અહં પદના અર્થરૂપ હોવી સંભવતી નથી અને આત્મા છે તેને તો અહંપણનો સ્પર્શ પણ હોવો સંભ-

વતો નથી. આત્મા કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે જ પ્રકાશે છે, માટે તેને 'અહ' એ પદ કાઠી પણ રીતે લાગુ પડે જ નહિ.^{૪૪} કાંતો 'હું સર્વતું આધ્યાત્મ છું માટે સર્વરૂપ છું' અને કાંતો જ સર્વ છે તે કાંઈ પણ હું નથી એમ માનવું યથાર્થ છે; પરંતુ 'જ મર્યાદિત દેહ છે તે હું છું' એમ માનવું તો ભૂલભરેલું છે અને તે સંભવતું નથી. જન્મ વગડામાં મળેલા મદોન્મત નહાર હરણનાં ખચ્ચાને ઠગીને હેરાન કરે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી ધૂતારાએ મને ઘણા દિવસ થયાં અહંતાથી ઠગીને હેરાન કર્યો છે.^{૪૫} હમણાં મેં જ એ અજ્ઞાનરૂપી ચોરને જાળખી લીધી એ બહુ સારું થયું છે. મારા સ્વરૂપરૂપી ધનતું હરણ કરનારા એ ચોરનો હું હવે કદી પણ ફરી વિશ્વાસ કરીશ નહિ.^{૪૬} હું સર્વ કુઝોથી રહિત છું અને એ અજ્ઞાનરૂપી ચોર સર્વદા કુઝમય જ છે; માટે હું તેનો નથી અને તે મારો નથી. જન્મ મેઘ પર્વતમાં રહેવા છતાં પણ તે મેઘ-પર્વતનો કાંઈ પણ સંબંધી નથી, તેમ અજ્ઞાનરૂપી ચોર મારા એક દેશમાં રહેતો હોવા છતાં પણ મારો કાંઈ પણ સંબંધી નથી.^{૪૭} જો કે મારે સર્વથા અહંકારાદિ છે જ નહિ, તો પણ જન્મ નટ તાત્કાલિક વેષથી બીજરૂપ થાય છે, તેમ હું તાત્કાલિક કલ્પનાથી અહંકારરૂપ થઈને બોલું છું, બાણું છું, રહું છું અને ચાણું છું. હું પોતાના આત્માના અવલોકનને લીધે અહંકારથી રહિત પણાને પ્રાપ્ત થયો છું.^{૪૮} હું નિશ્ચયથી માતું છું કે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો વાસ્તવિક રીતે હું જ છું. જો એ ઇન્દ્રિયો મારાથી બુદ્ધિ હોય તો જડ જ છે, એટલે તેઓ દેહમાંથી જતી રહે અથવા દેહમાં રહે તો પણ એમને અને મને કાંઈ પણ લાગતું-વળગતું નથી.^{૪૯} હાય હાય ! જગતરૂપી ખાળકને ભૂતની પેઠે નકનારો અને તાડ જવા અતુલ જિયા આકારવાળો આ અહંકાર કાણ છે, શી રીતે છે અને કાણે કલ્પેલો છે ?^{૫૦} જન્મ મૃત્યુ

બંધ વિનાના દુષ્ટ પર્વતમાં નકામો જ અથકાયા કરે, તેમ આટલા બધા લાંબા કાળ સુધી હું નકામો જ આ અહંકારરૂપી ખાકામાં અથકાયો છું.^{૫૧} જો ચક્ષુ દર્શનરૂપ પોતાના વિષયમાં જતું હોય તો ભલે જાય, પણ તે કામમાં હું દેખું છું એમ માનનારો કાણ, કે જ તે દેખવાના કામમાં દુઃખી થાય છે ?^{૫૨} જો ત્વચા સ્પર્શરૂપ પોતાના વિષયોમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તે સ્પર્શ કરવાના કામમાં દુષ્ટ પિશાચની પેઠે ઉદય પામતો અહંકાર કાણ ?^{૫૩} જો જીભ રસરૂપ પોતાના વિષયમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તે રસતું અહણ કરવાના કામમાં 'હું રસ લઉં છું' એમ માનનારો દુષ્ટ અહંકાર કાણ અને ક્યાંથી આવ્યો ? અહંકાર એ તો એક જાતનો ભ્રમ જ જણાય છે.^{૫૪} જો બિચારો કાન શ્રવણની તૃષ્ણાને વશ થઈને ચન્દ્રરૂપ પોતાના વિષયમાં જતો હોય તો ભલે જાય, પણ તે કામમાં મિથ્યા અહંકારરૂપી કુઝનો શો પ્રસંગ છે ?^{૫૫} જો ઘ્રાણ તૃષ્ણાથી ઘેરાઈને ગંધરૂપ વિષયમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તેમાં 'હું સૂંધું છું' એમ માની લેનારો જ ચોર છે, તેને હું બળતો જ નથી.^{૫૬} ઉપર કહેલાં સ્થળોમાં (ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોમાં) 'હું કરું છું' એવી જ કલ્પના થાય છે, એ તો ઝાંઝાનાં પાણીની પેઠે એક જાતનું નકામું તૂત જ છે. એ કલ્પના એક જાતના તૂતરૂપ છે, માટે તેના હોવાથી 'આ દેહ હું છું' એવી જ આસક્તિ થાય છે, તે પણ એક જાતની શ્રાંતિ જ છે. દેહમાં જ અહંભાવરૂપ વાસના છે, તે ટળી જશે, તો દેહનું જીવન જ નહિ રહે એમ નથી; કેમકે વાસના વિનાનો દેહ પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને લીધે પોતાની મેળે પોતાના જીવનરૂપ બહારનાં કાર્યોમાં વ્યવહાર કરી શકે એમ છે. દેહની પ્રવૃત્તિમાં વાસના કારણરૂપ છે જ નહિ. દે સિત ! જો વાસના વિનાનું કામ કરવામાં આવે, તો તાત્કાલિક બાગના આમાસમાં

છું કે દુઃખી છું' એવું અભિમાન થાય જ નહિ અને ભવિષ્યમાં પણ સુખ-દુઃખોનો અનુભવ સુધ્ધા થાય જ નહિ; એટલે શોક, મોહ, ભય, ઉદ્વેગ તથા ચિંતા આદિ સધળા તાપોની શાંતિ જ થાય એ મોટો ગુણ છે. ^{૫૮-૬૦} હે મૂર્ખ ધન્વિયો! માટે અંદરથી પોતપોતાની વાસનાને છોડી દહને પછી સધળાં કામ કરો, કે જ્યાં તમને કોઈ દુઃખ જ પ્રાપ્ત થશે નહિ. ^{૬૧} જમ બાળકો પ્રથમ કાદવનાં રમકડાં ખનાવી લે છે અને પછી તેઓના વિનાશથી ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તમે જ વિષયોની અને વિષયોના નાશથી દુઃખની આ ખોટી વાસના ઉત્પન્ન કરી છે. ^{૬૨} જમ તરંગ આદિ પદાર્થો જળથી બુદ્ધા નથી, તેમ વાસના આદિ સધળા પદાર્થો આત્માથી બુદ્ધા નથી એવા નિશ્ચય જ્ઞાનીને જ હોય છે, અજ્ઞાનીને હોતો નથી. હે ધન્વિયોરૂપી બાળકો! જમ કોરેટાના મૂક છીડાઓ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા તંતુથી ખરાબ થાય છે, તેમ તમે પણ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલી તૃષ્ણાથી ખરાબ થાઓ છો. હે ધન્વિયો! જમ પર્વતના શિખરની ઉપર ચડતાં માણસો પિત્તથી ભમતી પોતાની દૃષ્ટિને લીધે જ નીચે પડી જઈને છોડી ખાડોમાં લોટે છે, તેમ તમે પોતાની તૃષ્ણાને લીધે જ અવળા માર્ગોમાં પડીને જરા તથા મરણનાં સંકટોમાં લોટો છો. ^{૬૩-૬૫} જમ છિદ્રોમાં પરાવાયેલી લાંબી દોરી જ મોતીઓને એકાં બાંધવાના કારણરૂપ થાય છે, તેમ વાસના જ તમને એક જ બાંધવામાં કારણરૂપ થયેલી છે. ^{૬૬} આ વાસના કેવળ ભ્રાંતિથી જ થયેલી છે, માટે વાસ્તવિક રીતે સાચી છે જ નહિ અને તે વાસના, જમ દાતરડાથી ખડ કપાઈ જાય, તેમ સંકલ્પના ત્યાગમાત્રથી જ કપાઈ જાય છે. ^{૬૭} જમ પવનોની હાર દીવાઓને તથા બીજાં અક્યદિત તેઓને પણ મૂંઝાવી દેવાને માટે તથા નષ્ટ કરી દેવાને માટે કારણરૂપ થાય છે, તેમ આ વાસના જ તમને મોહાપામતા કરી દેવાને માટે તથા મરણ આદિ-

નાં દુઃખો દેવાને માટે કારણરૂપ થયેલી છે. ^{૬૮} હે સધળી ધન્વિયોના આધારરૂપ ચિત્ત! માટે તું સધળી ધન્વિયોની સાથે એકમત થઈ પોતાના મિથ્યારૂપપણાનો નિશ્ચય કરી નિર્ભળ અને પરમ શાંત બ્રહ્મરૂપ થઈને રહે. હે ચિત્ત! તું ખ્યાસ વિષયોનો ત્યાગ કરવા રૂપ મંત્રની યુક્તિથી આ છેદા વિનાની અને અજ્ઞાનરૂપ વિષમ વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલી 'અહંતા' નામની વાસનારૂપી વિપ્રવિકાને (કોલેરાને) સારી પેઢે દૂર કરી નાખીને સંસારથી રહિત એવા પૂર્ણાનંદરૂપ અને જને મરણ આદિ ભયો પહોંચી શકતા નથી એવા પરમાત્મારૂપ થઈ જા. ^{૬૯-૭૦}

વિષયવિષયવિષ્ણિકામનંતાં નિપુણમહંસ્થિ-
તિવાસનામપાસ્ય । અમિતવપરિહારમંત્રયુક્તયા
મવિમવો મગવાન્ મિયામમૂનિઃ ॥ ૭૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ઉદાલકવિચાર' એ નામ-
નો સર્ગ પર મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૫૩ મો

આત્મા વાસના ને અહંકારથી નિર્લેપ છે
તથા મન અને શરીર પરસ્પર વૈરી છે

॥ ઉદાલક ઉવાચ ॥

અપારપર્યંતવપુઃ પરમાણુશુરેવ ચ ।

ચિદ્વેલ્લા તદાકાંતૌ શક્તા વાસનાદયઃ ॥ ૧ ॥

ઉદાલક બોલ્યો:-જે ચૈતન્ય છે; તે અપાર છે, અવધિઓથી રહિત છે, પરમાણુ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને વિષયોથી રહિત છે, માટે વાસના આદિ પદાર્થો એ ચૈતન્યનો જરા પણ સ્પર્શ કરવાને સમર્થ નથી. ^૧ બુદ્ધિમાં તથા અહંકારમાં ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબો પડવાને લીધે જ ધન્વિયોએ વિસ્તારેલી અને મિથ્યા છતાં પણ

× આ ત્રેપનમા સર્ગમાં આત્માને વાસનાઓના તથા અહંકારના લેપથી રહિતપણું અને શરીરને તથા મનને વૈર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

પિચાચણીઓની જમ ત્રાસ આપવામાં તૈયાર રહે-
નારી એ વાસનાઓનો મન જ અનુભવ કરે છે.^૨
જાતમાં કરવામાં આવેલા ઘણા ઘણા વિષયોના
વિચારોથી અને અનુભવેલા વિષયોથી ફરી વાર
પણ મન જ સ્વપ્નમાં નાહીતા. છિદ્રની અંદર
વાસનામય વિષયોના અનુભવ કરે છે. હું તો
નિર્લેપ ચૈતન્યરૂપ છું, માટે મને તે વાસનાઓનો
કે વિષયોનો લેપ થતો નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક
છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, માટે તેને જન્મ કે મરણ
છે જ નહિ. જીવને જે પોતાના અવિનાશી અદ્વિ-
તીય સ્વરૂપનું દર્શન થાય, તો મરણ કે કાઈના
હાથથી મરાવું કાંઈ પણ રહે નહિ.^{૩-૪} જને જીવ-
નનું પ્રયોજન હોય, તેને જ મરણનો ભય લાગે
છે; પણ ચૈતન્યને જીવનનું પ્રયોજન નથી, માટે
તેને મરણનો ભય કેમ હોય? ચૈતન્ય જ સર્વના
આત્મારૂપ છે અને સર્વના જીવનરૂપ છે. સર્વના
જીવનરૂપ એ આત્મચૈતન્ય સર્વમાં ભરપૂર ભયું
છે, માટે તેને કઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ત છે કે જની તે ઇચ્છા
કરે? અનેક દુષ્ટ વિકલ્પોની પંક્તિઓથી ભરેલી
જીવવાની અને મરવાની કલ્પના મનને જ થાય
છે, પણ આત્મા કે જ નિર્મળ છે તેને થતી
નથી.^૫ જને દેહાદિમાં અહંભાવ થયો હોય,
તેને જ જન્મ-મરણો પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માને
દેહાદિમાં અહંભાવ થયો જ નથી, માટે તેને
જન્મ-મરણોની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી જ હોય? અહં-
કાર એ એક જાતના મિથ્યા મોહરૂપ જ છે, મન
પણ ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું છે અને પદાર્થોના
સમૂહ જડ છે; તેથી એમાં કોને દેહાભિમાન થયું
ગણી શકાય? માટે દેહનું અભિમાન નિર્મૂળ જ
છે.^૬ દેહ તો આસમય તથા રુધિરમય છે, મન
તો વિચારમાત્રથી જ નષ્ટ થઈ જાય એવું છે અને
ચિત્ત આદિ સઘળા પદાર્થો તો જડ છે; તેથી
એમાં 'હું દેહ છું' એવું અભિમાન ધરવાને
ચોગ્ય કોણ છે? કાઈ પણ નથી.^૭ ઇન્દ્રિયો
સર્વદા પોતાને અર્થે જ પોતપોતાના વિષયોની

લાલચથી કામ કર્યા કરે છે અને વિષયો પોતાના
સ્વરૂપથી જ રહ્યા છે; તો તેઓમાં દેહાભિમાનને
પોષણ આપીને તેનો ઉપકાર કરે એવું કાણ છે?
કાઈ પણ નથી.^૮ સત્ત્વગુણ પ્રકાર આપત્તારૂપી
પોતાનું કામ કર્યા કરે છે, રજોગુણ પ્રવૃત્તિ
આપવારૂપી પોતાના કામમાં જ તત્પર રહે છે,
તમેગુણ મોહ આપવાનું જ કામ કર્યા કરે છે,
માયા ત્રણે ગુણોના સામ્યરૂપ પોતાના સ્વભાવ-
માં જ રહી છે અને ધ્રુવ પણ સત્તારૂપ પોતાના
સ્વભાવમાં જ રહ્યું છે; તો હવે એમાંથી 'હું દેહ
છું' એવું અભિમાન ધરનાર કોણ ઘટે છે? કાઈ
પણ ઘટતું નથી.^૯ આ દેહમાં જે આત્મા છે
તે તો સર્વમાં વ્યાપક, સઘળા દેહોમાં રહેનાર,
સર્વકાળમય અને સર્વથી મહાન કવળ પરમા-
ત્મા જ છે; તેથી તેને પણ અહંકારનું પાત્ર ગણી
શકાય એમ નથી.^{૧૦} માટે અહંકાર એ તે કઈ
જાતનો છે, કેવા આકારવાળો છે, કોણ છે, કેવો
કહી શકાય એમ છે, કોણ કરેલો છે, શા કારણથી
યથેલો છે, કેવા વર્ણવાળો છે, કોના વિકારરૂપ
છે અને શી ચીજ છે? એમ કાંઈ પણ રીતે તેનું
વર્ણન કરી શકાતું જ નથી, માટે તે મિથ્યા જ છે.
આવા મિથ્યાભૂત અહંકારની ભાવના રાખીને
હું શું લઉં અને શું છોડી દઉં? ^{૧૧} 'અહંકાર'
નામનો કાંઈ પદાર્થ જ વિચારમાં ટપી શકતો
નથી; કેમકે તેને 'છે' એમ કહેવામાં પણ કાંઈ
ચોગ્ય યુક્તિ નથી અને 'નથી' એમ કહેવામાં
પણ કાંઈ ચોગ્ય યુક્તિ નથી; માટે રજુમાં
દેખાતા સર્પની જમ તે અનિર્વચનીય જ છે. આ
પ્રમાણે અહંકાર અનિર્વચનીય છે અને હું તો
સર્વદા સત્તારૂપ જ છું; માટે મને અહંકારનો
સંબંધ શા કારણથી ઘટે અને કયા પ્રકારથી ઘટે?
અહંકારનું હોતું સુદલ સંભવતું જ નથી, તો પછી
તેની સાથે કોને સંબંધ ઘટે, શાથી સંબંધ ઘટે
અને કેવો સંબંધ ઘટે? આ પ્રમાણે એ અહંકારનો
સંબંધ જ સિદ્ધ થતો નથી; માટે તેનાથી યતી 'તું

અને હું' એ કલ્પના પણ જોડી જ નય છે. બ્રહ્મથી જુદા પદાર્થની શોધ કરવા બેસતાં, કાંઈ જુદો પદાર્થ મળતો જ નથી, તેથી જગતમાં જ કાંઈ આ છે તે સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે અને હું પણ સત્તારૂપ છું, માટે બ્રહ્મ જ છું; તો હવે વૃથા શોક શા માટે કરું છું ?^{૧૫-૧૭} એક જ નિર્મળ સ્વરૂપ સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વરૂપ થઈને રહેલું છે, તો હવે તેમાં અહંકારરૂપી કલંકનો ઉદય કેમ થયો સંભવે અને શાથી થયો સંભવે ?^{૧૮} આ જ જુદા જુદા પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તેઓ મુદ્દલ છે જ નહિ; કેમકે જ કાંઈ છે તે આત્મા જ છે. કદાચ એ પદાર્થો હોય તો પણ આત્માને તેમાંથી કાઢી નો સંબંધ નથી.^{૧૯} જેમ મન સ્વભાવસ્થામાં પોતે પોતામાં જ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને લીલા કરે છે, તેમ જગતમાં પણ મન જ પોતે પોતામાં જ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયો આદિ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને લીલા કરે છે. આત્મા તો અસંગ છે, માટે તેને કોનો સંબંધ હોય, શા કારણથી સંબંધ હોય અને કેમ સંબંધ હોય ?^{૨૦} જેમ પથરા, લોહ અને સળી એ બધાં એક સ્થળમાં પડ્યાં હોય તો પણ તેઓને એકબીજાની સાથે કશું લાગતું-વળગતું નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન અને ચૈતન્ય એ સઘળાં એક સ્થળમાં જોવામાં આવે છે તો પણ તેઓને એકબીજાની સાથે કશું લાગતું-વળગતું નથી.^{૨૧} આ અહંકારરૂપી મોટા ભ્રમ અજ્ઞાનથી જ જોડેલો છે, માટે 'આ મારું' છે અને આ અસુખ' છે' એમ માનીને

રંગની પેઠે મિથ્યા જ દેખાય છે, તેનું પાછું કદી પણ સ્મરણ ન થાય એવી રીતે તેને ભૂલી જવું યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું.^{૨૫} જેમ શરદઋતુનું આકાશ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહે છે તેમ અનાદિ કાળથી થયેલા આ અહંકારરૂપી બ્રહ્મને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાનની સાથે તજી દઈ, શાંત થઈને હું પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહું.^{૨૬} જોવાના કરવામાં આવેલો દેહાદિમાં અહંભાવ (હુંપણું) અનુયોના સમૂહને આપે છે, પાપને ફેલાવે છે અને સંતાપને જ ફેલાવે છે.^{૨૭} દુઃખરૂપી આકાશમાં દુઃખ વાસનાઓરૂપી જળવાળો અહંકારરૂપી મેઘ રહેલો હોય, ત્યાં સુધી શરીરરૂપી કેળતા વનમાં ચારે બાજુ દોષોરૂપી મંજરીઓ ખીલ્યા કરે છે.^{૨૮} જન્મને અંતે મરણ છે, મરણને અંતે જન્મ છે અને સઘળા ભોગ્ય પદાર્થો નાશથી ખંડિત થઈ જાય છે, માટે આ સંસારરૂપી વેદના બહુ ભૂંડી છે. જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યકાંતમણિનો અગ્નિ શાંત જ થતો નથી, તેમ દુઃખ બુદ્ધિવાળાઓની 'આ મળું' અને આ હવે મળશે' એવા પ્રકારની બળતરા આપનારી પીડા શાંત જ થતી નથી.^{૨૯, ૩૦} જેમ જડ વાદળોમાં પાંક્ત જડ પર્વતોની પાંક્તિને અનુસરે છે, તેમ 'મને આ વસ્તુ છે અને આ વસ્તુ નથી' એવી ચિંતા અહંકારને જ અનુસરે છે. અહંકાર એ ક્ષીણ થઈ જાય, તો સંસારરૂપી વૃક્ષ રસ વિનાનું થઈ સૂકાઈને પથરા જેવું થઈ જવાને લીધે ધ્રુવી વાગ અંગ્રને ઉત્પન્ન કરી શકતું

થી પ્રયોજન વિનાનું જ આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે; તો જ વસ્તુ કારણપણને યોગ્ય નહિ એવા પદાર્થમાંથી મક્ત જ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેને સાચી કેમ કહી શકાય ?^{૩૫} જેમ ઘડો અનાદિકાળથી માટીમાં જ હતો, હમણાં પણ માટીમાં જ છે અને હવે પછી પણ માટીમાં જ રહેશે; તેમ દેહ અનાદિકાળથી બ્રહ્મમાં જ હતો, હમણાં પણ બ્રહ્મમાં જ છે અને હવે પછી પણ બ્રહ્મમાં જ રહેશે.^{૩૬} જેમ પૂર્વકાળમાં અને ઉત્તરકાળમાં કેવળ જળરૂપે જ રહેનારું જળ મધ્યકાળમાં થોડીક વાર ચંચળ થઈ, આદિની તથા અંતની સૌમ્યતાનો ત્યાગ કરીને તરંગરૂપે રહે છે તો પણ તે જળ જ છે, પણ ખીજી કોઈ વસ્તુ નથી, તેમ પૂર્વકાળમાં અને ઉત્તરકાળમાં કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ રહેનારું આ દેહાદિ મધ્યકાળમાં થોડીક વાર જડરૂપે વ્યવહાર કરતું જોવામાં આવે છે તો પણ તે બ્રહ્મ છે, પણ ખીજી કોઈ વસ્તુ નથી.^{૩૭} આ ક્ષણભંગુર દેહમાં અને તુરત જ નષ્ટ થઈ જનારા તરંગમાં જો સ્થિરપણાનો વિશ્વાસ રાખી બેસે છે, તે કુલ્લિ લોકાને દુઃખી થનારા જ સમજવા.^{૩૮} આ સઘળાં નામ-રૂપો પ્રથમ પણ ન હતાં, પછી પણ નહિ હોય અને કેવળ મધ્યમાં જ દેખાય છે, તો હવે એવા પદાર્થોમાં વિશ્વાસ રાખવો એ કેવું અભાગિયાપણું છે ?^{૩૯} જેને સત્ કે અસત્ કહી શકાતું જ નથી અને જે વિચાર કરતાંની સાથે છુપાઈ જાય છે એવું ચિત્ત, આદિમાં તથા અંતમાં તો શાંત બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે; આદિમાં તથા અંતમાં શાંત થઈ જમને બ્રહ્મરૂપે રહેનારું આ ચિત્ત મધ્યકાળમાં કંઈ અન્યરૂપે ઉદય પામે છે એમ કહી શકાય કે ?^{૪૦} જેમ સ્વપ્નોના દેખાવોમાં, ચારે બાજુથી લાગેલા સિંહ આદિના ભયોમાં, મધ આદિનો મદ ચડવાની દશાઓમાં, વહાણમાં બેસવાથી ફેર આવવાના સમયમાં,^{૪૧} વાયુ આદિ દોષોથી થયેલા સન્નિપાતોમાં, ચક્ષુ

આદિના દોષથી થયેલા બે ચંદ્ર આદિના દેખાવોમાં, બહુ જ પ્રિય પદાર્થના લાભથી થયેલા આનંદના સમયમાં અને કામ તથા ક્રોધ આદિ દોષોના અત્યંત આવેશના સમયોમાં ઇદ અથવા અનિદ પદાર્થોનું ચંચળરૂપ જોવામાં આવે છે અને પાછું મિથ્યા સમજવાથી તુરત જ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી બ્રાંતિ અમુક સમયમાં જોવામાં આવે છે અને પાછી બાધથી મિથ્યા સમજતાં, તુરત ક્ષીણ થઈ જાય છે. હે ચિત્ત ! સ્વપ્ન વગેરેમાં દેખાયેલા પદાર્થો શોડા કાળ સુધી જ રહે છે અને આ જગતરૂપી બ્રમ મોક્ષ થતાં સુધી રહે છે, એટલી જો કે કાળમાં ઓછાવત્તાપણરૂપ વિશેષતા છે, તો પણ એ કાળનું ઓછાવત્તાપણું તે જ કલ્પે લીધેલું છે, માટે કલ્પના વિના તેમાં ખીજી કંઈ વિશેષતા નથી. તે જ કલ્પે લીધેલું કાળનું ઓછાવત્તાપણું વ્યવહાર-સંબંધી વસ્તુઓમાં સર્વદા સત્યપણાની બ્રાંતિ ઉપજવી સુખ-દુઃખોના નિમિત્તરૂપ થઈને તને જ પીડે છે. જેમ સ્ત્રી કે પુત્ર આદિનું મરણ નહિ થયા છતાં પણ કોઈ ઠગારાના વચનથી થયેલી તેઓનાં મરણની બ્રાંતિ અને બ્રાંતિથી કલ્પાયેલી વિયોગની રાત્રિઓ સંસારમાં રાગ-વાળા પુરુષને પીડે છે, તેમ વ્યવહારના પદાર્થોમાં તે જ કલ્પેલી સત્યપણાની બ્રાંતિ અને તે બ્રાંતિથી તે જ કલ્પેલું કાળનું ઓછાવત્તાપણું તને જ પીડે છે, અથવા એ તારો અપરાધ નથી, પણ હું કે જે તારામાં હુંપણાનો મિથ્યા અભ્યાસ કરનાર છું તેનો જ અપરાધ છે, કે જે અપરાધને લીધેલું ઝાંઝવાનાં જળની જેમ મિથ્યા હોવા છતાં પણ સાચા જીવું દેખાય છે અને જે તારું કરેલું હોય તે મારા કરેલા જીવું થઈ જાય છે. આ જે કંઈ અત્યંત પથરાયેલા દર્શ્યોનું મંડળ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું મિથ્યા જ છે એમ જો નિર્ણય કરવામાં આવે, તો મન મનપણાને તજી દઈને બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે.^{૪૨-૪૬} આ દર્શ્યોનું

સધણું મંડળ મિથ્યા છે, એવો દૃઢ નિશ્ચય મનમાં આરૂઢ થાય તો, જમ હેમતંત્રક્રમમાં મંજરીઓ ક્ષીણ થાય છે, તેમ ભોગોની સધળી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે.^{૪૭} મન જે રાગથી રહિત થઈને અને વિષયોના મનરૂપી વ્યસનને તણ દઈને આત્માનું અવલોકન કરે, તો પોતાની મેળે જ શાંતિના સુખને પ્રાપ્ત થાય.^{૪૮} ચિત્ત જે પોતાના ઇન્દ્રિયો આદિ અવયવોનો સંક્રાંચ કરીને પરમાત્મારૂપી અગ્નિમાં પડે, તો પોતાના ચિત્તપણાને બાળી નાખીને અત્યંત અવિચળ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય. જમ વીરપુરુષ દેહને તુચ્છ ગણી, ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને છોડી દઈ, મરતું સ્વીકારીને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ જયને મેળવે છે, તેમ મન જે દેહને તુચ્છ ગણી, ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને તણ દઈ પોતાના નાશને સ્વીકારે, તો બ્રહ્માકારપણારૂપ જયને મેળવે છે.^{૪૯, ૫૦} મન શરીરને દુઃખ દેનાર હોવાથી શરીરનો શત્રુ છે અને શરીર મનને દુઃખ દેનાર હોવાથી મનનો શત્રુ છે; પણ જમ ઘડો જળથી ભરાતાં થયેલો ઘડાનો અને જળનો સંયોગ એ બન્નેમાંથી એકનો નાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મન અને શરીર પોતામાંના એકની વાસના નષ્ટ થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. મનની વાસના નષ્ટ થાય તો શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે અને શરીરની વાસના નષ્ટ થઈ જાય તો મન નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૫૧} મન અને શરીર કે જાણે પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં શત્રુ પણ છે અને પરસ્પરને આશ્રય આપનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં મિત્ર પણ છે, તેઓનો મૂળ સહિત નાશ થાય તો જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય એમ છે.^{૫૨} શરીરનું મરણ થતાં પણ જે મન જીવતું રહ્યું હોય, તો બીજા શરીરની કલ્પના થાય છે; માટે એકલા શરીરના મરણથી સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે એમ સમજવું નહિ. શરીરનો નાશ થવાથી સધળાં દુઃખો ટળી ગયાનું જ કહેવામાં આવે છે, તે વાત તો લોહાની

પૂતળી આકાશમાં રહીને પૃથ્વીને ખાઈ ગઈ એ વાતની જમ સંભવ વિનાની જ છે.^{૫૩} સ્વાભાવિક વિરોધવાળાં મન અને શરીર એ બન્ને જ્યાં ભેગાં થાય, ત્યાં તો અનર્થોના સમૂહો ધારાઓની પેઠે પડે છે.^{૫૪} મન અને શરીર કે જાણે પરસ્પરનાં વિરોધી છે, તેઓના સમાગમમાં (વિષય સંબંધી સુખભોગમાં) જ પુરુષ રચિ રાખતો હોય, તેને તો સમુદ્રનાં જળો જમાં પડ્યાં જ કરે છે એવા ખુદલા વડવાગ્નિમાં જ નાખી દેવો જોઈએ.^{૫૫} જમ બાળક યક્ષને કલ્પી લે છે, તેમ મન શરીરને કલ્પી લઈ જીવતાં સુધી ખાવાનું આપતાં, તે શરીરને પોતાની (મનની) આસક્તિથી થતાં સધળાં દુઃખો આપે છે; માટે મન શરીરનો શત્રુ છે.^{૫૬} મને દુઃખો આપીને તપાવેલું શરીર અનેક પ્રકારના રોગ આદિને ઉત્પન્ન કરીને મનને પીડવા ઇચ્છે છે, માટે શરીર મનનો શત્રુ છે. જે કે શરીર પુત્રને ઠેકાણે છે અને મન બાપને ઠેકાણે છે, તો પણ બાપ જ્યારે પુત્રને અત્યંત દુઃખ દેવા લાગે, ત્યારે પુત્ર પણ તેને દુઃખ દેવા તૈયાર થાય એ સ્વાભાવિક જ છે.^{૫૭} સ્વભાવથી ઢાઈ ઢાઈનો શત્રુ પણ નથી તેમજ મિત્ર પણ નથી, પરંતુ જ સુખ આપે તે મિત્ર કહેવાય છે અને જ દુઃખ આપે તે શત્રુ કહેવાય છે.^{૫૮} શરીર રોગ આદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણભાવમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે અને મન રોગ-દ્વેષાદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણભાવમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે મન અને શરીર કે જાણે પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં છે અને પરસ્પરનાં અત્યંત વિરોધી છે, તેઓનો પરસ્પર સમાગમ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થવાની શી આશા રાખવી? મન જ જે ક્ષીણ થઈ જાય, તો શરીરને દુઃખો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ જ નથી અને શરીરે પણ મનનો ક્ષય કરવાની ઉત્કંઠા રાખીને જ્ઞાનનાં સાધનોમાં યત્ન કરવો યોગ્ય છે.^{૫૯-૬૧} મનને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય, ત્યાં સુધી તેને જીવતું શરીર પણ

અનેક અનર્થો આપે છે અને મરતું શરીર પણ અનેક અનર્થો આપતું જાય છે; માટે શરીરના નાશથી મનનું ઇષ્ટ થાય એમ નથી.^{૧૨} જમ મન અને શરીર એ બંને પરસ્પરના શત્રુ છે, તેમ પરસ્પરના મિત્ર પણ છે, કેમકે મનની કૃપાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. જમ જડ મેઘ પોતાના જળથી તળાવને વધારે છે અને જડ તળાવ ઉનાળામાં પોતાની વરાળ આપવાથી મેઘને પોષણ આપે છે, તેમ જડ મન પોતાના સંતોષથી શરીરને પોષણ આપે છે અને જડ શરીર પોતાના ખાન-પાનથી મનને પોષણ આપે છે.^{૧૩} આ મન અને શરીર એ ઠ જોક રીતે પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાને લીધે, પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે તો પણ, જમ લોકમાં જળ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવા છતાં પણ માણસને રસોઈના કામમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે, તેમ લોકોને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે. મન નાશ પામે તો શરીર નાશ પામી જાય છે અને મન વધતું જાય તો શરીર વૃક્ષની જમ ખીલતી શાખાઓવાળું થઈને વૃદ્ધિ પામે છે.^{૧૪, ૧૫} મન ક્ષીણ થાય તો વાસનાઓ ક્ષીણ થવાને લીધે શરીર ક્ષીણ થાય છે, પણ શરીર ક્ષીણ થાય તો મન ક્ષીણ થતું નથી. એટલા માટે મનને ક્ષીણ કરવાના ઉપાય કરવા જોઈએ. માટે સકલ્પોડ્ડી વૃક્ષોવાળા અને તુષ્ટાઓડ્ડી લતાઓવાળા મનડ્ડી વનને કાપી નાખી, આત્માનંદડ્ડી મોટા મેદાનમાં જઈને હું મોજાથી વિહાર કરું.^{૧૬, ૧૭} આ મન એ ક્ષય પામતું જાય તો પોતાના સ્વભાવમાં નહિ રહેતાં, વાસનાઓની જળથી રહિત થતાં થતાં જમ વર્ષાઋતુને અંતે મેઘ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ નષ્ટ થઈ જશે તો ત્વચા, રુધિર તથા માંસ આદિ ધાતુઓની એક જાતની એકઠી ગોઠવણડ્ડી આ 'શરીર' નામનો મારો શત્રુ, મન નાશ પામતાં ભલે નાશ પામે કે ભલે રહે, તો પણ મને તેથી

કંઈ હાનિ નથી. ભોગોની સંપત્તિ જે મનને સુખ દેવાને માટે જ શરીરની અપેક્ષા રાખે છે, તે મન મારું નથી અને હું મનનો નથી. મારે સુખના અશત્રુ પણ શું પ્રયોજન છે? ^{૧૮, ૧૯} 'જે આ શરીર છે તે હું નથી' એમ સમજવામાં જે યુક્તિ છે તે આ પ્રમાણે છે. સઘળાં અગો હોવા છતાં પણ શબ કંઈ ક્રિયા કરી શકતું નથી, માટે આત્મા જીવે છે. શરીરથી જીવે, નિત્ય અને જોનો પ્રકાશ કદી પણ બંધ પડતો નથી એવા આત્મા હું છું; હું વ્યાપક હોવાને લીધે સૂર્યના મંડળમાં પણ રહ્યો છું અને સૂર્યથી સમાગમ પામીને આકાશમાં સૂર્યને પણ જાણું છું.^{૨૦, ૨૧} મને અજ્ઞાન નથી, મને દુઃખ નથી, મને અનર્થ નથી અને મને કંઈ અકલ્પણ પણ નથી. શરીર રહે તો પણ ભલે અને પડી જાય તો પણ ભલે. હું તો પરમ ધીર થઈને રહ્યો છું.^{૨૨} ન્યાં આત્માનું જ્ઞાન છે ત્યાં મન પણ નથી, ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને વાસનાઓ પણ નથી. જમ 'રાજા'ની પાસે પામર લોકો રહે જ નહિ, તેમ આત્માના પ્રકાશની પાસે મનની, ઇન્દ્રિયોની કે વાસનાઓની સ્થિતિ સભવે જ નહિ. હું એ બ્રહ્મપદને પામ્યો છું, કેવળ છું, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું, શાંત છું, અશોધી રહિત છું, ક્રિયાઓથી રહિત છું અને ઇચ્છાથી પણ રહિત છું. જમ તલમાંથી જીવે પાડેલા તેલને તલના કૃચાથી સંબંધ રહેતો નથી, તેમ હમણાં મને મનથી, ઇન્દ્રિયોથી કે દેહ આદિથી સંબંધ રહ્યો નથી.^{૨૩-૨૪} હું ન્યારે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધના ભોગ ભોગવવાડ્ડી લીલા કરવા સારું સમાધિરૂપ ઉત્તમ પદમાંથી ચલિત થઈશ અને પૂર્વની વાસના મારી છુદ્ધિને બ્રહ્માકારપણામાંથી કંઈકે જીવે પાડશે, ત્યારે આ દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો મારા પરિવારની પેઠે મને વિનોદ આપશે.^{૨૫} હું કે જ સર્વમાં બ્રહ્મદષ્ટિવાળો છું, તે એ રીતે વ્યવહારના આભાસમાં આવીશ, ત્યારે સ્વચ્છતા, પૂર્ણકામતા,

સધણું મંડળ મિથ્યા છે, એવો દઢ નિશ્ચય મનમાં આડઠ થાય તો, જન્મ હેમંતઋતુમાં મંજરીઓ ક્ષીણ થાય છે, તેમ ભોગોની સધણી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે.^{૪૭} મન એ રાગથી રહિત થઈને અને વિષયોના મનરૂપી વ્યસનને તણ દઈને આત્માનું અવલોકન કરે, તો પોતાની મેળે જ શાંતિના સુખને પ્રાપ્ત થાય.^{૪૮} ચિત્ત એ પોતાના ઇન્દ્રિયો આદિ અવયવોના સંઘાય કરીને પરમાત્મારૂપી અક્ષિમાં પડે, તો પોતાના ચિત્તપણાને ખાળી નાખીને અત્યંત અવિચળ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય. જન્મ વીરપુરુષ દેહને તુચ્છ ગણી, પર આદિ વિષયોની વાસનાને છોડી દઈ, મરવું સ્વીકારીને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ જ્યને મેળવે છે, તેમ મન એ દેહને તુચ્છ ગણી, ધર આદિ વિષયોની વાસનાને તણ દઈ પોતાના નાશને સ્વીકારે, તો બ્રહ્માકારપણારૂપ જ્યને મેળવે છે.^{૪૯, ૫૦} મન શરીરને દુઃખ દેનાર હોવાથી શરીરનો શત્રુ છે અને શરીર મનને દુઃખ દેનાર હોવાથી મનનો શત્રુ છે; પણ જન્મ ધડો જળથી ભરાતાં થયેલો ધડાનો અને જળનો સંયોગ એ બન્નેમાંથી એકનો નાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મન અને શરીર પોતામાંના એકની વાસના નષ્ટ થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. મનની વાસના નષ્ટ થાય તો શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે અને શરીરની વાસના નષ્ટ થઈ જાય તો મન નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૫૧} મન અને શરીર કે જ્યો પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં શત્રુ પણ છે અને પરસ્પરને આશ્રય આપનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં મિત્ર પણ છે, તેઓનો મૂળ સહિત નાશ થાય તો જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય એમ છે.^{૫૨} શરીરનું મરણ થતાં પણ એ મન જીવતું રહ્યું હોય, તો ખીજ શરીરની કલ્પના થાય છે; માટે એકલા શરીરના મરણથી સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે એમ સમજવું નહિ. શરીરનો નાશ થવાથી સધળાં દુઃખો ટળી ગયાનું જે કહેવામાં આવે છે, તે વાત તો લોઢાની

પૂતળી આકાશમાં રહીને પૃથ્વીને ખાઈ ગઈ એ વાતની જન્મ સંભવ વિનાની જ છે.^{૫૩} સ્વાભાવિક વિરોધવાળાં મન અને શરીર એ બન્ને બંધાં ભેગાં થાય, ત્યાં તો અનર્થોના સમૂહો ધારાઓની પેઠે પડે છે.^{૫૪} મન અને શરીર કે જ્યો પરસ્પરનાં વિરોધી છે, તેઓના સમાગમમાં (વિષય સંબંધી સુખભોગમાં) જે પુરુષ રચિ રાખતો હોય, તેને તો સમુદ્રનાં જળો જમાં પડ્યાં જ કરે છે એવા ખુલ્લા વડવાણિમાં જ નાખી દેવો બેઠાં.^{૫૫} જન્મ ખાળક યક્ષને કલ્પી લે છે, તેમ મન શરીરને કલ્પી લઈ જીવતાં સુધી ખાવાનું આપતાં, તે શરીરને પોતાની (મનની) આસક્તિથી થતાં સધળાં દુઃખો આપે છે; માટે મન શરીરનો શત્રુ છે.^{૫૬} મને દુઃખો આપીને તપાવેલું શરીર અનેક પ્રકારના રોગ આદિને ઉત્પન્ન કરીને મનને પીડવા ઇચ્છે છે, માટે શરીર મનનો શત્રુ છે. એ કે શરીર પુત્રને ઠેકાણે છે અને મન ખાપને ઠેકાણે છે, તો પણ ખાપ બ્યારે પુત્રને અત્યંત દુઃખ દેવા લાગે, ત્યારે પુત્ર પણ તેને દુઃખ દેવા તૈયાર થાય એ સ્વાભાવિક જ છે.^{૫૭} સ્વભાવથી કોઈ કોઈનો શત્રુ પણ નથી તેમજ મિત્ર પણ નથી, પરંતુ જે સુખ આપે તે મિત્ર કહેવાય છે અને જે દુઃખ આપે તે શત્રુ કહેવાય છે.^{૫૮} શરીર રોગ આદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણભાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે અને મન રોગ-દ્વેષાદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણભાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે મન અને શરીર કે જ્યો પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં છે અને પરસ્પરનાં અત્યંત વિરોધી છે, તેઓનાં પરસ્પર સમાગમ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થવાની શી આશા રાખવી? મન જ એ ક્ષીણ થઈ જાય, તો શરીરને દુઃખો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ જ નથી અને શરીરે પણ મનનો ક્ષય કરવાની ઉલ્કા રાખીને જ્ઞાનનાં સાધનોમાં યત્ન કરવો ચોગ્ય છે.^{૫૯-૬૧} મનને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય, ત્યાં સુધી તેને જીવતું શરીર પણ

અનેક અનર્થો આપે છે અને મરતું શરીર પણ અનેક અનર્થો આપતું બય છે; માટે શરીરના નાશથી મનતું ઇષ્ઠ થાય એમ નથી.^{૧૨} જમ મન અને શરીર એ બન્ને પરસ્પરના શત્રુ છે, તેમ પરસ્પરના મિત્ર પણ છે; કેમકે મનની કૃપાથી શરીર પ્રુષ્ઠ થાય છે. જમ જડ મેઘ પોતાના જળથી તળાવને વધારે છે અને જડ તળાવ ઉનાળામાં પોતાની વરાળ આપવાથી મેઘને પોષણ આપે છે, તેમ જડ મન પોતાના સંતોષથી શરીરને પોષણ આપે છે અને જડ શરીર પોતાનાં આન-પાનથી મનને પોષણ આપે છે.^{૧૩} આ મન અને શરીર એ ઠે એક રીતે પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાને લીધે, પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે તો પણ, જમ લોકમાં જળ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવા છતાં પણ માણસને રસોઈના કામમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે, તેમ લોકોને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે. મન નાશ પામે તો શરીર નાશ પામી બય છે અને મન વધતું બય તો શરીર વૃક્ષની જમ ખીલતી શાખાઓવાળું થઈને વૃદ્ધિ પામે છે.^{૧૪, ૧૫} મન ક્ષીણ થાય તો વાસનાઓ ક્ષીણ થવાને લીધે શરીર ક્ષીણ થાય છે, પણ શરીર ક્ષીણ થાય તો મન ક્ષીણ થતું નથી. એટલા માટે મનને ક્ષીણ કરવાના ઉપાય કરવા, બ્રહ્મચર્ય માટે સંકલ્પોડ્ડપી વૃક્ષોવાળા અને તૃણોઓડ્ડપી લતાઓવાળા મનડ્ડપી વનને કાપી નાખી, આત્માનંદડ્ડપી મોટા મેદાનમાં જઈને હું મોજથી વિહાર કરું.^{૧૬, ૧૭} આ મન એ ક્ષય પામતું બય તો પોતાના સ્વભાવમાં નહિ રહેતાં, વાસનાઓની જળથી રહિત થતાં થતાં જમ વર્ષાઋતુને અતે મેઘ નષ્ઠ થઈ બય છે, તેમ નષ્ઠ થઈ જશે.^{૧૮} ત્વચા, રુધિર તથા માંસ આદિ ધાતુઓની એક જાતની એકઠી ગોઠવણડ્ડપી આ 'શરીર' નામનો મારો શત્રુ, મન નાશ પામતાં ભલે નાશ પામે ઠે ભલે રહે, તો પણ મને તેથી

કાંઈ હાનિ નથી. ભોગોની સંપત્તિ જ મનને સુખ દેવાને માટે જ શરીરની અપેક્ષા રાખે છે, તે મન મારું નથી અને હું મનનો નથી. મારે સુખના અંશતું પણ શું પ્રયોજન છે? ^{૧૯, ૨૦} 'જ આ શરીર છે તે હું નથી' એમ સમજવામાં જ યુક્તિ છે તે આ પ્રમાણે છે. સવળાં અગો હોવા છતાં પણ શય કાંઈ ક્રિયા કરી શકતું નથી, માટે આત્મા જુદો છે. શરીરથી જુદો, નિત્ય અને જનો પ્રકાશ કદી પણ બંધ પડતો નથી એવો આત્મા હું છું; હું આપક હોવાને લીધે સૂર્યના મંડળમાં પણ રહ્યો છું અને સૂર્યથી સમાગમ પામીને આકાશમાં સૂર્યને પણ બળું છું.^{૨૧, ૨૨} મને અજ્ઞાન નથી, મને દુઃખ નથી, મને અનર્થ નથી અને મને કાંઈ અડચણ પણ નથી. શરીર રહે તો પણ ભલે અને પડી બય તો પણ ભલે. હું તો પરમ ધીર થઈને રહ્યો છું.^{૨૩} જ્યાં આત્માનું જ્ઞાન છે ત્યાં મન પણ નથી, ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને વાસનાઓ પણ નથી. જમ રાબની પાસે પામર લોહિા રહે જ નહિ, તેમ આત્માના પ્રકાશની પાસે મનની, ઇન્દ્રિયોની ઠે વાસનાઓની સ્થિતિ સંભવે જ નહિ. હું એ બ્રહ્મપદને પામ્યો છું, કેવળ છું; સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું, શાંત છું, અશોથી રહિત છું, ક્રિયાઓથી રહિત છું અને ઇચ્છાથી પણ રહિત છું. જમ તલમાંથી જુદા પાડેલા તેલને તલના કૂચાથી સંબંધ રહેતો નથી, તેમ હમણાં મને મનથી, ઇન્દ્રિયોથી ઠે દેહ આદિથી સંબંધ રહ્યો નથી.^{૨૪-૨૬} હું જ્યારે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધના ભોગ ભોગવવાડ્ડપી લીલા કરવા સારુ સમાધિરૂપ ઉત્તમ પદમાંથી ચલિત થઈશ અને પૂર્વની વાસના મારી બુદ્ધિને બ્રહ્માકારપણામાંથી કાંઈક જુદી પાડશે, ત્યારે આ દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો મારા પરિવારની પેઠે મને વિનાશ આપશે.^{૨૭} હું કે જ સર્વમાં બ્રહ્મદષ્ટિવાળો છું, તે એ રીતે વ્યવહારના આભાસમાં આવીશ, ત્યારે સ્વચ્છતા, પૂર્ણકામતા,

આત્મસત્તા, પ્રિયતા, સત્યતા, વિદ્વત્તા, આનંદની છટા, ઉપશાંતિ, સર્વદા કામળ વાણી, પૂર્ણતા, ઉદારતા, સ્વભાવની અખાધિત સ્થિતિ, કાન્તિ, એકાગ્રતા, સર્વમાં એકતા, નિર્ભયતા અને દ્વૈતરૂપ વિકલ્પની ક્ષીણતા વગેરે મનગમતી સ્ત્રીઓની પેઠે મારી સેવા કરશે કે જ્યો સમતાવાળી છે, સ્વસ્થ છે, સુંદર છે, ચક્રતી કળાઓવાળી છે અને ભાગ્યશાળી દેખાવવાળી છે. ૭૮-૮૦ સુર્વ કાળમાં, સર્વ દેશમાં અને સર્વ પ્રકારે સધળું દ્વૈત કલ્પનાથી જ થાય છે, માટે હું કલ્પનાને જ તજી દઈશ. મારાથી સધળા વિષયોની ઉપર રાગ-દ્વેષ તથા તેઓથી થતાં સુખ-દુઃખો દૂર જ થઈ ગયાં છે. ૮૧ મારે મોહ ટળી ગયો છે, મન નાશ પામ્યું છે; અને ચિત્ત સંબંધી વિકલ્પો દેખીતી રીતે જતા રહ્યા છે, માટે જમ નાનું વાદળ દર્શપણને તજી દઈને શરદ ઋતુના આકાશમાં વિશ્રાંતિ લે, તેમ હું દર્શપણને તજી દઈને શીતળ પરમાત્મામાં શાંત થાઉં છું. ૮૨

વિગતમોહતયા વિમનસ્તયા ગતવિકલ્પન-
ચિત્તતયા સ્ફુટમ્ । ઉપરમામ્યહમાત્મનિ શીતલે
ઘનલવઃ શરદીવ નમસ્તલે ॥ ૮૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘ઉદાલકવિચારવિલાસ’ એ
નામનો સર્ગ ૫૩ એ સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૫૪ મો ૐ

ઉદાલક છેવટે સમાધિમાં જ શાંત થયો
॥ વસિષ્ઠ જ્વાલ ॥

इति निर्णीयत तया धिया घवलया मुनिः ।

चन्द्रपद्मासनस्तस्यावर्द्धोन्मीलितलोचनः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ ઉદાલકમુનિ
ખોટતાવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે નિર્ણય

* આ ચોપનમાં સર્ગમાં દ્વન આદિની ભાવનાઓથી પોતાના શરીરને વિષ્ણુનો આકાર પ્રાપ્ત થવાની ભાવના કરતો ઉદાલક, સધળા વિષ્ણુને રૂંધી દઈને સમાધિમાં વિશ્રાંત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

કરી, પદ્માસન વાળી, નેત્રોને અર્ધા ઉઘાડાં રાખીને બેઠો. ૧ ‘ઔંકાર પરબ્રહ્મનું’ નામ છે તથા સ્વરૂપ છે અને જે ઔંકારનું ઉચ્ચારણ કરે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે’ એમ નિર્ણય કરીને, જમ ઘંટનું મુખ લોલકરૂપી જમ વડે મોટો નાદ કરે, તેમ ધ્વનિ જાયો પહેલે એવી રીતે જાયા સ્વરથી એ મુનિ ઔંકારનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યો. ૨ એ ઉદાલકનું ઔંકારાકાર વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચૈતન્ય અને કૃતસ્થ જીવચૈતન્ય, ઔંકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાની ઉપર પ્રકટ થયેલા નિર્મળ પરબ્રહ્મમાં જ્યાં સુધી તલ્લીન થયાં, ત્યાં સુધી તે ઉદાલકે ઔંકારનું જ ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચારણ કર્યું હતું. ઔંકાર કે જે અકાર, ઉકાર, મકાર અને છેલ્લી અર્ધમાત્રા એ રીતે સાડાચણ અવયવોવાળો છે, તેનો પહેલો ભાગ અકાર બહુ જ ઉચ્ચ સ્વરથી બોલતાં અને તેથી પ્રાણોની બહાર નીકળવાની તૈયારી થવાથી મૂલાધારથી (શુદ્ધથી) માંડીને હોઠ સુધી સધળા શરીરમાં રણકારો વ્યાપ્ત થઈ રહેતાં, જમ અગસ્યમુનિએ સધળું જળ પી-જઈને સમુદ્રને ખાલી કરી મૂક્યો હતો, તેમ એ પ્રાણના બહાર નીકળવાના ‘રેચક’ નામના ક્રમે ઉદાલકના સધળા શરીરને ખાલી કરી મૂક્યું. ૩-૧ જમ પક્ષી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીને આકાશમાં જઈ રહે, તેમ ઉદાલકનો પ્રાણનાથ તેના શરીરનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્યરૂપી રસથી ભરપૂર થયેલા બહારના આકાશમાં જઈ રહ્યો. ૭ આ સમયમાં, જમ ઉત્પાતના પવને ઉછાળેલો દાવાનળ સુકાયેલા ઝાડને બાળી નાખે છે, તેમ પ્રાણના બહાર નીકળવાના સંઘર્ષણથી દૃઢ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજ્વલિત જ્વાળાઓવાળા અગ્નિએ ઉદાલકના સધળા શરીરને બાળી નાખ્યું. ૮ હે રામ ! ઔંકારના પહેલા ભાગનું ઉચ્ચારણ થતાં, શરીરના શોષણ (ખાલી થવા) રૂપ પ્રાણની આકાશમાં સ્થિતિરૂપ, દૃઢ્યમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિરૂપ અને તે અગ્નિથી શરીરના બળી જવાં રૂ

સઘળી દશાઓ ઉદાલકે સમાધિના નિયમ પ્રમાણે ભાવનાથી માની લીધી હતી એમ સમજવું; પણ હઠયોગથી કરી હતી એમ સમજવું નહિ; કેમકે હઠયોગથી પ્રાણને બહાર કાઢવામાં આવે, તેા મૂર્ચ્છા તથા મરણ આદિ દુઃખો થવાનો પ્રસંગ થાય છે.^{૧૬} પછી ઝંકારનો બીજો ભાગ ઉકાર અનુદાત સ્વરથી બોલતાં, પ્રાણવાયુનો નિશ્ચય તથા ભરપૂર રહેવારૂપ 'કુલક' નામનો બીજો ક્રમ થયો કે જે ક્રમમાં પ્રાણવાયુ કુલમાં મોઢા સુધી ભરેલા જળની પેઠે બહાર, વચમાં, જાંઘે, નીચે ટ બીજા ભાગોમાં કાંઈ પણ ક્ષોભ પામતો નથી.^{૧૭} એ ક્રમમાં જણે શરીરને બાળી નાખ્યું, તે અગ્નિ વીજળીના અગ્નિની પેઠે ક્ષણભાવમાં શાંત થઈ ગયો; અને સઘળા શરીરની હિમના જેવી ધોળી સ્વચ્છ ભસ્મ દેખાવા લાગી.^{૧૮} આ સ્થિતિમાં શરીરનાં અસ્થિઓ, જણે કપૂરના ચૂર્ણથી બનાવેલી શય્યામાં સુખથી સૂતાં હોય એવાં ધોળાં અને ગતિ વિનાનાં જોવામાં આવ્યાં.^{૧૯} વંદોળિયાએ જાંઘી આણેલી તે હાડકાંવાળી ભસ્મને, જણે હાડકાંનું અને ભસ્મનું ધારણ કરવાના નિયમવાળો રૂદ્રનો કોઈ ભક્ત હોય એવા જાંઘે ચાલેલા પ્રચંડ વાયુએ, જણે તપથી અત્યંત કૃશ થયેલો હોય એવા પોતાના અવશ્ય આકારમાં જોડી દીધી.^{૨૦} પ્રચંડ પવને ઉકાડેલી એ હાડકાંવાળી ભસ્મ આકાશને ઘેરી લઇને ક્ષણ ભાવમાં, જેમ શરદ-ઋતુના મેઘનું ઝાકળ ક્યાંય જતું રહે છે, તેમ ક્યાંય જતી રહી.^{૨૧} હે રામ! ઝંકારના બીજા ભાગના ક્રમમાં અગ્નિના શાંત થવારૂપ, ભસ્મના દેખાવરૂપ અને વાયુથી ભસ્મના જાંઘે ચડવા-રૂપ તથા જોડી જવારૂપ સઘળી દશાઓ ઉદાલકે સુનિએ સમાધિના નિયમ પ્રમાણે ભાવનાથી જ માની લીધેલી હતી એમ સમજવું, પરંતુ હઠયોગથી કરી હતી, એ પ્રમાણે સમજવું નહિ; કારણ કે હઠયોગ અત્યંત દુઃખદાયી છે.

પછી ઝંકારના જીજા ભાગરૂપ મકારના ઉચ્ચારણનો સમય કે જે શાંતિ આપનાર છે, તેમાં પ્રાણવાયુઓનો 'પૂરક' નામનો ત્રીજો ક્રમ થયો. એ ક્રમમાં પ્રાણવાયુઓનું પૂરણ (પુરાણું, પાછું પેસવું) થાય છે, માટે તે ક્રમ પૂરક કહેવાય છે.^{૨૨} એ અવસરે જીવચૈતન્યમાં ભાવનાથી ધારેલા અમૃતના મધ્યમાં રહેલા પ્રાણવાયુઓ બહારના આકાશમાં હિમના દર્શન જેવી સુંદર શીતળતાને પ્રાપ્ત થયા.^{૨૩} જેમ આકાશના મધ્યમાં રહેલી વરાળો અનુક્રમથી શીતળ મેઘપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આકાશના મધ્યમાં રહેલા તે પ્રાણવાયુઓ અનુક્રમે ચંદ્રના મંડળપણાને પ્રાપ્ત થયા.^{૨૪} અમૃતમય કળાઓના સમૂહોથી સંપૂર્ણ થયેલા, જણે રસાયનનો જ મહાસમુદ્ર હોય એવા અને જણે 'ધર્મમેઘ' નામની સમાધિ હોય તેમ હૃદયથી ભરપૂર થયેલા તે ચંદ્રમંડળમાં, જેમ ચંદ્રનાં કિરણો જાળિયાં-ઓમાં સ્ફટિકની લાકડીઓ જતાં થઈ જાય છે, તેમ તે પ્રાણવાયુઓ અમૃતમય કિરણોની ધારારૂપ થઈ ગયા.^{૨૫} જેમ ગંગા આકાશમાંથી સદાશિવના મસ્તક ઉપર પડી હતી, તેમ તે અમૃતમય ધારા આકાશમાં શરીરની અવશેષ રહેલી ભસ્મની ઉપર પડી.^{૨૬} એ ધારા પડવાથી જેમ ક્રૂરતા મંદરાચળવાળા સમુદ્રમાંથી 'પારિ-જાત' નામનું વૃક્ષ પ્રકટ થયું હતું, તેમ ચંદ્રના બિંબસંરખી શોભાવાળું, ચાર હાથવાળું શરીર પ્રકટ થયું.^{૨૭} નારાયણના શરીરરૂપે ઉદય પામેલું, પ્રકૃતિલત નેત્રકમળોવાળું, પ્રસન્ન મુખકમળવાળું અને સુંદર કાન્તિવાળું એ ઉદાલકનું શરીર શોભવા

x જે કે રેચક, કુલક અને પૂરક એ ત્રણે ક્રમોમાં સઘળા ઝંકારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ તેના જુદા જુદા ભાગોનો જુદો જુદો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી; તેા પણ રેચકમાં તેનો પહેલો ભાગ જ લંબાવાય છે, કુલકમાં વચ્ચેનો ભાગ જ લંબાવાય છે અને પૂરકમાં છેલ્લો ભાગ જ લંબાવાય છે; માટે આ વિભાગો કલા છે.

લાગ્યું.^{૨૪} જમ જળનાં સમૂહો સરોવરને પૂર્ણ કરે છે અને જમ વસંતના રસો વૃક્ષને પૂર્ણ કરે છે, તેમ અમૃતમય પ્રાણુવાયુઓએ તે શરીરને પૂર્ણ કરી દીધું.^{૨૫} જમ જળ, ફેલાયેલી ચક્રીઓવાળી ગંગા નદીને પૂર્ણ કરે છે, તેમ લાગુ થયેલા પ્રાણુવાયુઓએ ચક્રીઓના આકારવાળી અને અંદર રહેનારી 'કુંડલિની' નામની શક્તિને પૂર્ણ કરી.^{૨૬} જમ શરદઋતુમાં છેલ્લી વૃષ્ટિથી ધોવાયેલું અને તુરત સુકાયેલું પૃથ્વીનું તળ પોતામાં લાગેલો વર્ષાઋતુનો કાઠવ આદિ મેલ ટળી જવાથી નિર્મળ થઈને લોકોને પરદેશ જવા આદિના કાર્યમાં યોગ્ય થાય છે, તેમ દાહ થયાની તથા અમૃતથી ભીંજવા આદિની ભાવનાઓથી ધોવાયેલું એ ઉદાલકનું શરીર નિર્મળ (નારાયણના શરીરરૂપ) થઈને સમાધિના કામમાં યોગ્ય થયું.^{૨૭} પછી ઉદાલકે પદ્માસનથી દેહની દહ સ્થિતિ કરી. જમ હાથીને ખીલામાં બાંધી મૂકવામાં આવે છે, તેમ પાંચે ઇન્દ્રિયોને દેહમાં બાંધી મૂકીને, જમ શરદઋતુનો સમય દિશાઓ આદિમાં ફેલાયેલા પોતાના સ્વભાવને કાઠવ આદિ મળેથી રહિત અને જેમાં 'વાતપ્રભી' નામના મૃગો શાંત થઈ ગયા હોય એવો કરીને સ્વચ્છ કરવા માટે ઉદ્યોગ કરે છે, તેમ આશાઓ આદિમાં ફેલાયેલા પોતાના મનને દૃષ્ટોનાં દર્શન આદિ મળેથી રહિત અને વાયુરૂપી મૃગથી થતી ગતિ વિનાનું કરીને, સ્વચ્છ કરવા માટે નિર્વિકલ્પ સમાધિ ધરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવાના સમયમાં, જમ ખરાબર ઠોણીને ધરતીમાં નહિ ઉતારેલા ખીલામાં બાંધેલી ઘોડાની સાંકળ પોતે ખેંચતાં ખીલાને પણ ઉખેડીને ખેંચી બચે છે, તેમ ધર તથા મિત્ર આદિની ચિંતા ઉદાલકના મનને ખેંચી જવા લાગી.^{૨૮-૩૦} એ સમયે જમ વહી જતા જળને સેતુ (પાળ) બનાવવાથી રોકી દે છે, તેમ ઉદાલકે વિષયોમાં દોડતા અને વ્યાકુળ

થયેલા પોતાના પ્રમત્ત ચિત્તને નિર્મળ રાખવારૂપ બળાત્કારથી રોકી દીધું.^{૩૧} જમ સંધ્યાકાળ નિશ્ચળ અને આંખની કીકીઓ જવાં કાળાં ભ્રમરોવાળાં કમળોને અર્ધાં નિમ્બલિત (બિડાયેલાં) કરે છે, તેમ ઉદાલકે અવિચળ કીકીઓથી મુંઢર લાગતાં પોતાનાં બન્ને નેત્રોને, ઉપર તથા નીચેની બન્ને પાંપણો સ્થિર રાખીને અર્ધાં મીંચી દીધાં. જમ ઢાઈ મહાપુરુષનાં જન્મનો સમય પવનના વેગને ક્ષોભથી રહિત કરે છે, તેમ ઉદાલકે પ્રથમ પ્રાણના તથા અપાનના વેગને ક્ષોભથી રહિત કર્યો.^{૩૨-૩૩} જમ કાચો પોતાનાં અંગોને પોતાની અંદર જ સંતાડે છે, તેમ ઉદાલકે પોતાની ઇન્દ્રિયોને (વિષયોમાં નહિ જવાદેતાં) અંદર જ રાખવા લાગ્યો અને તેમ કરવાથી તેણે, જમ તલથી તેલ જુદું કરવામાં આવે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી જુદી કરી.^{૩૪} જમ ઢાડિયાથી ઢાંકી દીધેલો મણિ પોતાનાં દૂર ફેલાયેલાં કિરણોને તુરત સંઘાચી લે છે, તેમ ધીર બુદ્ધિવાળા એ ઉદાલકે બાહ્ય વિષયોમાં અત્યંત દૂર દૂર દોડી જતી સઘળી વૃત્તિઓને સંઘાચી લીધી. જમ વૃક્ષ ભાગશર મહિતામાં શાખાઓની અંદર રહેલા રસોને લીન કરી નાખે છે, તેમ ઉદાલકે મનની વાસનાઓરૂપી અંદરના વિષયોને અધિષ્ઠાનમાં ખેંચી લઈને તેને દૂર કરી નાખ્યા.^{૩૫-૩૬} જમ પાણીથી ભરેલા ઘડાના મોઢાને કયાંયથી પવનનો સંચાર ન થાય એવી રીતે રોકી દેવાથી તે ઘડાનાં ખીજાં છિદ્રોમાંથી જળ ઝરતું રોકાઈ બચે છે, તેમ ઉદાલકે પાનીઓ વડે શુદ્ધાને દબાવી દીધી તેથી શરીરનાં નવે દ્વારના પવનો રોકાઈ ગયા.^{૩૭} જમ મેરુપર્વત પોતાના તથા રત્નોના પ્રકાશવાળી, આવરણ વિનાની અને કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોથી શોભાયમાન લાગતી પોતાના શિખરની ધારને અક્કડ રાખે છે, તેમ ઉદાલકે આત્માના (પોતાના) પ્રકાશવાળી, વસ્ત્રાદિનાં આવરણ વિનાની અને મુખરૂપી કમ-

જથી શોભાયમાન લાગતી ટોકને ચક્રક રાખી. જમ ઉપાયોથી વચ કરેલા ઉન્મત્ત હાથીને વિંધાયળના ખાડામાં પૂરી રાખવામાં આવે છે, તેમ ઉદાલકે ધ્યાન આદિથી વચ કરેલા મનને પોતાના દૃઢ્યમાં જ પૂરી રાખ્યું.^{૩૮,૩૯} શરદશ્વતુના આકાશની પેઠે અત્યંત નિર્મળ સૌમ્યપણાને પામેલા એ ઉદાલકે વાયુ વિનાના પૂર્ણસમુદ્રની અવિચળ શોભાને હરી લીધી. (વાયુ વિનાના પૂર્ણસમુદ્ર જેવો જણાવા લાગ્યો.) જેમ પવન પોતાની આગળ ઊડતાં મચ્છરોને દૂર કરી નાખે છે, તેમ ઉદાલકે વચમાં વચમાં પ્રતિભાસરૂપે દેખાતા વિપરીત ભાવનાઓરૂપી ઘણા ઘણા વિકલ્પોને દૂર કરી નાખ્યા.^{૪૦,૪૧} જેમ વીરપુરુષ રણમાં વારંવાર સામા ધસી આવતા શત્રુઓને ખડ્ગથી કાપી નાખે છે, તેમ ઉદાલકે વારંવાર સામા ધસી આવતા પ્રતિભાસોને મનથી પૂરી રીતે કાપી નાખ્યા.^{૪૨} આમ વિષયોનો સમૂહ કપાઈ જતાં, ઉદાલકે પોતાના દૃઢ્યાકાશમાં વિવેકરૂપી સૂર્યને ઢાંકી દેનારું અને ચપળ આંજણુના જવું કાણું, તમેાણુના વધારાથી થયેલું અંધારું ભેયું. જેમ પવનથી કાજળને ઊરાડી મૂકવામાં આવે છે, તેમ ઉદાલકે સત્ત્વગુણની ભાવનાને લીધે સારી પેઠે પ્રકાશિત કરેલા મનરૂપી સૂર્યથી તે અંધારાને ઊરાડી મૂક્યું.^{૪૩,૪૪} કમળ જેમ રાત્રિનું અંધારું શાંત થતાં પ્રાતાઃકાળના પ્રકાશને દેખે છે, તેમ ઉદાલકે અંધારું શાંત થતાં, સત્ત્વગુણના વધારાથી થયેલો તેજનો પુંજ ભેયો.^{૪૫} જેમ હાથીનું ખચ્ચું સૂંઠથી કમળોનાં વનને કાપી નાખે છે, તેમ ઉદાલકે તેજના પુંજને રજેગુણના વધારાથી કાપી નાખ્યો. પછી જેમ વેતાલ લોહીના પ્રવાહને વેગથી પી ભય છે, તેમ તે તેજના પુંજને વેગથી પી ગયો. આમ તેજનો પુંજ વિરામ પામી જતાં, રજેગુણના વધારાથી ધૂમવા લાગેલું તેનું ચપળ મન, પોતાને કાઈ પણ વિષય નહિ મળવાને લીધે રાત્રિના કમળની પેઠે અને મદ્યથી ઘેરાયેલા મા-

ણસની પેઠે નિદ્રાને પ્રાપ્ત થયું.^{૪૬} જેમ વાયુ વાદળોમાંની ઘટાને કાપી નાખે છે, મદોન્મત્ત હાથી નીલકમલિનીને કાપી નાખે છે અને સૂર્ય રાત્રિને કાપી નાખે છે, તેમ ઉદાલકે તેનિદ્રાને પણ તુરત કાપી નાખી. આમ નિદ્રા જતી રહ્યા પછી જેમ માણસને સૂર્યના તડકાની સામે આકાશમાં દૃષ્ટિ ફેંકતાં અનેક આકાશવાણાં ટૂંકાણાં દેખાય છે, તેમ ઉદાલકના મનને વાસનાથી કલ્પાયેલા રૂપવાણું આકાશ દેખાવા લાગ્યું.^{૪૭-૪૮} જેમ મેઘ તમાલના પુષ્પને દૂર કરી નાખે છે, પવન ઝાકળને દૂર કરી નાખે છે અને દીવા અંધારાને દૂર કરી નાખે છે, તેમ ઉદાલકે તુરત તે સ્વચ્છ આકાશને પણ દૂર કરી નાખ્યું.^{૪૯} જેમ નિદ્રા જતી રહેતાં, મદિરાના મદવાળો માણસ મૂઠ થઈ ભય છે, તેમ આકાશ જતું રહેતાં, ઉદાલકનું મન મૂઠ થઈ ગયું.^{૫૦} જેમ સૂર્ય રાત્રિએ ઉત્પન્ન કરેલી ઠંડીને લોકમાંથી દૂર કરી નાખે છે, તેમ પ્રૌઢ વિચારવાળા એ ઉદાલકે તે મનના મૂઠપણાને પણ દૂર કરી નાખ્યું.^{૫૧} પછી અધંકાર, તેજ, નિદ્રા તથા મૂઠપણું ઇત્યાદિથી રહિત થયેલું ઉદાલકનું મન, વાણીથી વર્ણવી શકાય નહિ એવી નિર્વિકલ્પ સમાધિને પ્રાપ્ત થઈને, થોડીક વાર શાંત થયું. દેરામ ! જેમ પાળથી રોકાયેલું તળાવનું પાણી પાણું વળીને પોતાના ઠેકાણે ભય, તેમ ઉદાલકનું મનનિર્વિકલ્પસમાધિમાં થોડીવાર શાંત થઈ, પાણું વિશેષતા સંસ્કારોની પ્રબળતાને લીધે તુરત જ જગતના દેખાવવાળી વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયું. ધ્યાનાદિના લાંબા અનુસંધાનને લીધે અને નિર્વિકલ્પસમાધિમાં મળેલા આનંદના અનુભવના સંસ્કારને લીધે, જગતના દેખાવવાળી વૃત્તિમાંથી પાણું નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ખેંચાવા લાગેલું એ ઉદાલકનું મન, વચમાં જેમ સોનું નૂપુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઇદેવ આદિ ચેતનપદાર્થોના દેખાવવાળી સવિકલ્પસમાધિને પ્રાપ્ત થયું. પછી જેમ ઘડામાં રહેલા મલિન જળનો મેલ

સુકાર્ઠ જતાં ધડામાં ચોપડાઈ જઇને ધડાપણુને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સવિહ્વસમાધિના પ્રભાવથી અનુક્રમે ક્ષીણ થતું જતું ઉદાલકતું મન, મનપણુને છોડી દઈને ચૈતન્યપણુરૂપી બીજી અવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થયું.^{૫૩-૫૬} તરગ આદિ ભેદો ટળી જતાં જમ સમુદ્રતું જળ એકરૂપ બની જાય છે, તેમ ઉદાલકતું ચૈતન્ય પોતાનો મનરૂપી ભેદ ટળી જતાં, શુદ્ધ થઈને સાક્ષીચૈતન્ય (પરબ્રહ્મ) પણુને પ્રાપ્ત થયું.^{૫૭} જમ ધટાકાશ ધડારૂપી ઉપાધિ ટળી જતાં, મહાકાશની સાથે એકરસ થઈ જાય છે, તેમ જીવચૈતન્ય મનરૂપી ઉપાધિ ટળી જતાં, મહાચૈતન્યની સાથે એકરસ થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. એ રીતે તત્ત્વના સાક્ષાત્કારને પામેલો એ ઉદાલક સર્વ જગતના અધિ-ધાનરૂપ અને દ્વૈતના પ્રતિભાસથી રહિત શુદ્ધ મહાચૈતન્યરૂપ થઈ ગયો.^{૫૮} એ સ્થિતિમાં તેને દરયોનાં દર્શનથી રહિત, બધું અમૃતનો સમુદ્ર હોય એવો અને બ્રહ્માદિ મહાત્માઓ જનો સ્વાદ લે છે એવો, નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થયો.^{૫૯} શરીરાદિની આસક્તિથી રહિત થયેલો અને એ અવર્ણનીય દશાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા આનંદના સમુદ્રરૂપ થયેલો તે ઉદાલક સત્તાસામાન્યરૂપ* થયો.^{૬૦} જમ શરદ્ઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં રહેલો પૂનમનો ચંદ્ર પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આનંદના સરોવરરૂપ પરમતત્ત્વમાં રહેલો એ ઉદાલકનો ચૈતન્યરૂપી હંસ, પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. એ ઉદાલક વાયુ વિનાના સ્થળના દીવા જેવો, ચિત્રમાં આવેખેલા જેવો, તરગોથી રહિત થયેલા સમુદ્ર જેવો અને વરસી રહીને જગનાથી પણ રહિત થયેલા મેઘ જેવો થઈ ગયો. એ મોટા પ્રકારરૂપી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લાંબાકાળ સુધી રહેલો ઉદાલક જ્યારે સમાધિમાંથી કોઈ સમયે જાગૃત થયો, ત્યારે આકાશમાં ફરનારા ઢેલલાં એક

સિદ્ધલોકો તથા ઘણા દેવતાઓ પણ ત્યાં તેના જોવામાં આવ્યા. ઇન્દ્રની તથા સૂર્ય આદિની પદવીઓને આપનારી અને અસરાઓના સમૂહોવાળી અનેક પ્રકારની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિઓ પણ ચારે બાજુથી તેની પાસે આવી. જમ ગંભીર બુદ્ધિવાળો પ્રૌઢ માણસ છોકરાઓની રમતોનો અનાદર કરે, તેમ એ ઉદાલકે તે સઘળી સિદ્ધિઓનો અનાદર કર્યો.^{૬૧-૬૫} એ ઉદાલક સિદ્ધિઓનો અનાદર કરીને પાછો છ મહિના સુધી, જમ સૂર્ય છ મહિના સુધી ઉત્તરાયણમાં રહે છે, તેમ આનંદના સ્થાનકરૂપ એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ રહ્યો. વળી જ્યારે તે સમાધિમાંથી જાગૃત થયો, ત્યારે તેને સિદ્ધલોકો, દેવતાઓ, સાધ્યો અને બ્રહ્મા તથા રુદ્ર ઇત્યાદિ પણ પાસે આવીને જોખેલા જોવામાં આવ્યા. આમ થવા છતાં પણ કોઈના સુખમાં આસક્ત નહિ થતો અને સઘળું તજીને વળી પાછી નિર્વિકલ્પ સમાધિ ધર્યાં કરતો એ ઉદાલક, અનુક્રમથી જીવન્મુક્તપણુની જાંચીજાંચી ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થતો ગયો. પરબ્રહ્મપદ કે જનો આનંદ ચિત્તથી અનુભવવામાં આવતો નથી, પણ સ્વરૂપથી જ અનુભવવામાં આવે છે, તેને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદાલકનો આત્મા દુષ્કર્મમાં કે વિપયાનંદમાં નહિ રહેતાં, પરબ્રહ્મની સાથે એકરસપણુથી રહ્યો.^{૬૬-૬૮} હે રામ! જે પુરુષે હજાર વર્ષ સુધી અથવા એક ક્ષણ સુધી પણ સ્વર્ગલોક દીકો હોય, તેને જમ ભૂલોકમાં રુચિ થાય જ નહિ, તેમ જેને હજાર વર્ષ સુધી અથવા એક ક્ષણ સુધી પણ એ પદમાં સ્થિતિ મળી હોય તેના મનને ભોગોના સમૂહમાં રુચિ થાય જ નહિ. હે રામ! એ જ ઉત્તમ પદ છે, એ જ શાંત ગતિ છે, એ જ ઉત્તમ કલ્યાણ છે અને એ જ અવિચળ સુખ છે. એ પદમાં જેને શાંતિ મળી હોય, તેને સંસાર સંબંધી બ્રમ ફરી વાર નડે જ નહિ.^{૬૯, ૭૦} જેઓને દેવતાઓનું 'ચેતરય' નામનું વન મળ્યું હોય તે પુરુષો જમ ખેરના વનમાં આવે જ નહિ,

* 'સત્તાસામાન્ય' એ શબ્દનો અર્થ આ પૃઠીના સર્ગમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે

તેમ એ પદને પામેલા સાધુપુરુષો કૂરી વાર
આ સંસારના ભ્રમમાં આવે જ નહિ. ^{૭૧} જમ
પોતાના પ્રભાવથી રાજ્યને પામેલા રાજાઓ
દીનપણને અયોગ્ય જ માને, તેમ શ્રવણ—મનના-
દિના પ્રભાવથી આ મહાનંદપદવીને પ્રાપ્ત થયે-
લા મહાત્માઓ આ સંસારને અયોગ્ય જ માને
છે. ^{૭૨} બોધ પામેલું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં
શાંત થયેલું ચિત્ત બીજા લોકોના મોટા પ્રયત્નથી
જ અત્યંત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ સમયે
તે દશાને પ્રાપ્ત નથી પણ થતું. જમ ચૈત્રભાસમાં
આકળના સમૂહમાંથી સર્પ બહાર નીકળે છે, તેમ
સિદ્ધિઓને દૂર કાઢી મૂકી, છ મહિના સુધી
નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીને પછી, તે ઉદાલક
નિર્વિકલ્પસમાધિમાંથી બહાર નીકળ્યો. (અત્યંત
થયો). હવે, અત્યંત થયેલા તે ઉદાલક પાછો તેની
તે ઉત્તમ તેજવાળી, પ્રણામ કરવામાં તત્પર થયે-
લી, ચંદ્રનાં બિંબસરખાં સુંદર શરીરોનાળી અને
જ્યોત્સ્નાના ભ્રમરો તથા ચામરો મંદારનાં પુષ્પોના
ઘોળા પરગોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હતા, એવી
અપ્સરાઓને દીઠી અને જ્યોત્સ્નાની સુંદર પતાકાઓ
ચલાયમાન થતી હતી, એવાં સ્વર્ગલોકનાં વિમા-
નોને પણ દીઠાં. જ્યોત્સ્નાનાં હસ્તકમળોમાં દર્ભનો
પવિત્રીઓ શોભી રહી હતી એવા હું (વસિષ્ઠ)
આદિ મુનિઓને પણ દીઠા અને વિદ્યાધરીઓથી
વીંટાયેલા મોટા મોટા વિદ્યાધરોને પણ દીઠા.
એઓએ તે મહાત્મા ઉદાલક મુનિને કહ્યું કે, 'હે
મહારાજ ! કૃપા કરીને અમારા પ્રણામોની ઉપર
દષ્ટિ કરો. ^{૭૩-૭૮} આ વિમાનમાં બિરાજીને સ્વર્ગ-
ના નગરમાં પધારો. સ્વર્ગલોક જ જગતની સઘળી
ભોગ—સંપત્તિઓની પરાકાષ્ટાણ છે. ^{૭૯} હે મહા-
રાજ ! આ ચાલતો કલ્પ પૂરો થતાં સુધી મન-
માનતા યોગ્ય ભોગોને ભોગવો. સઘળી તપ સંબં-
ધી ક્રિયાઓ સ્વર્ગ આદિનાં મુખ્ય ભોગવવાને
માટે જ કરવામાં આવે છે. ^{૮૦} હારોને તથા ચામ-
રોને ધારણ કરનારી આ વિદ્યાધર લોકોની ઉત્તમ

શ્રીઓ, જમ હાથથીઓ હાથીની સેવા કરવા
સારુ હાથીની પાસે ઊભી રહે, તેમ આપની
પાસે ઊભી રહી છે તે જુઓ. ^{૮૧} ધર્મના તથા
અર્થના ક્ષણરૂપ કામ જ છે અને કામના સારરૂપ
શ્રીઓ જ છે. જમ મંજરીઓ વસંતમાં જ થાય
છે, તેમ કામના સારરૂપ ઉત્તમ શ્રીઓ સ્વર્ગ-
લોકમાં જ થાય છે. ^{૮૨} હે રામ ! એ અતિથિઓએ
એ રીતે કહ્યું, છતાં પણ ઉદાલક તે સર્વનું યોગ્ય
રીતે પૂજન કરીને કોઈ સંભ્રમ પામ્યા વિના જ
ભ્રમો રહ્યો. ^{૮૨-૮૩} ત્યારે ધીર બુદ્ધિવાળોએ ઉદાલક
એ વિભૂતિઓનું ગ્રહણ કે ત્યાગ, કોઈ પણ નહિ
કરતાં 'હે સિદ્ધલોકો ! પધારો' એટલું જ બોલીને
પાછો સમાધિ ધરવામાં તત્પર થયો. ^{૮૪} પછી
સ્વધર્મમાં તત્પર રહેનારા અને ભોગોમાં અચ્ચ-
વાળા તે ઉદાલકની ઘટલાક દિવસો સુધી આસક્ત
થવાની આશા રાખી, અંતે નિઃકુળ થઈ, પ્રણામ
આદિ કરીને, તે સિદ્ધલોકો પોતાની મેળે ચાલ્યા
ગયા. જીવન્મુક્ત થયેલો એ ઉદાલક મુનિ વનોના
ભોગોમાં, મુનિઓના આશ્રમોમાં, મેરુ, મંદાર,
કૈલાસ, હિમાલય તથા વિંધ્ય આદિ પર્વતોનાં
શિખરોમાં, દ્વીપોનાં ઉપવનોમાં, દિશાઓની કુંજો-
માં, જંગલોમાં અને બીજાં પણ ઘટલાંએક અર-
ણ્યોને લગતા પ્રદેશોમાં ન્યાં સુધી ઇચ્છા હતી
ત્યાં સુધી જમ અનુકૂળ લાગ્યું તેમ વિચર્યો. ^{૮૫-૮૭}
પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદાલક બ્રાહ્મણ ત્યાર-
થી માંડીને પર્વતોની શુદ્ધાઓમાં ધ્યાનરૂપી લીલા
કરવા સારુ રહેવા લાગ્યો. ^{૮૮} નિર્વિકલ્પસમાધિ-
માં આસક્ત રહેતો એ ઉદાલક કોઈ સમયે એક
દિવસે, કોઈ સમયે મહિને, કોઈ સમયે વર્ષ
અને કોઈ સમયે ઘણાં ઘણાં વર્ષે પણ અત્યંત
થવા લાગ્યો. ^{૮૯} પરમતત્ત્વની સાથે એકપણાને
પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદાલક ત્યારથી માંડીને વ્યવહાર
કરવાના સમયમાં પણ સમાધિવાળો જ રહેવા
લાગ્યો; પણ અજ્ઞાનીની પેઠે વિશેષ નહિ પામવા
લાગ્યો. ^{૯૦} અંતઃકરણમાં તથા અંતઃકરણની

વૃત્તિઓમાં પરામાયેલ સાક્ષીચેતન્યનું વિવેચન કરીને અવલોકન કરવાના દૃઢ અભ્યાસને લીધે મહાચેતન્યપણાને પામીને તે ઉદાલક, જેમ સૂર્યનું તેજ સર્વ પદાર્થોમાં વિપમ દદિ વિનાનું જ રહે છે, તેમ સર્વ પદાર્થોમાં વિપમ દદિ વિનાનો જ રહેવા લાગ્યો.^{૬૧} એ ઉદાલક દરથનો તથા દરથના સંસ્કારનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ થઈ જતાં, દરથોને પ્રકાશ આપનારા ચેતન્યપણાના વ્યવહારનો પણ ઉપશમ થવાથી સત્તાસામાન્યપણાને પ્રાપ્ત થઈને ચિત્રમાં આલેખેલા સૂર્યની પેઠે, શરીર હોવા છતાં પણ અસ્તથી તથા ઉદયથી રહિત થઈને જ રહ્યો. (સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો.)^{૬૨} સઘળા વિશેષોનો ઉપશમ થવાથી અને નિરતિશય આનંદરૂપ પરમપદની પ્રાપ્તિથી જનું ચિત્ત, જન્મ તથા મરણ ગલિત થઈ ગયાં છે, અને જેનો સંદેહરૂપ હાંચકો ક્ષીણ થઈ ગયો છે, એવો એ ઉદાલક શરદ ઋતુના આકાશની પેઠે શાંત, વ્યાપક, ચિત્તથી રહિત, નિર્મળ અને આવરણથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપ થયેલા તે શરીરને ધરી રહ્યો. (ઉદાલકને શરીરની આગલી દશાનું અત્યંત વિસ્મરણ થઈ ગયું અને બ્રહ્માવાની સ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થઈ.)^{૬૩}

શ્રમપરપદલાભપ્રાપ્તિસંશંકાવેત્તા મલિતજન-
નપાશઃ સ્વીણસંદેહદોલઃ । શરદિ સ્થમિવ ચ્ચાન્તં
વ્યાવૃત્તં ચોર્જિતં ચ સ્ફુટમમલમચેતસ્તદ્વ્યુઃ
સંવમારઃ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ઉદાલકવિચારિત' એ નામ-
નો સર્ગ ૫૪ ઓ સમાપ્ત

હસર્ગ ૫૫ મો

સત્તાસામાન્યનું લક્ષણ, ઉદાલકનિર્વાણ ને
આમુંડાદેવીએ શયને મુકુટમાં ધર્યું

॥ રામ ઉવાચ ॥

આત્મજ્ઞાનદિનૈકાર્ક મત્સંશયવૃણાનલ ।

અજ્ઞાનદાહશીતાંશો સત્તાસામાન્યમીશ કિમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ—હે આત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ
આપવામાં મુખ્ય સૂર્યરૂપ । હે મારા સંશયોરૂપી
તૃષ્ણોને બાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ । હે અજ્ઞાન-
રૂપી બળતરારને શાંત કરવામાં ચંદ્રરૂપ । હે સમર્થ
ગુરુ । આપે જે સત્તાસામાન્ય કહ્યું તેનું શું
લક્ષણ છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—સર્વ દરથપદાર્થોનો સંપૂર્ણ
નાશ થઈ ચિત્ત પણ સ્વરૂપમાં લીન થઈ બીજ
અને ક્રેત્રણ એક સામાન્ય ચેતન્ય જ બાકી રહે,
તેને સત્તાસામાન્ય કહે છે.^૧ આ ચિત્ત ન્યારે
ચેતન્યમાં લીન થઈ બીજ તથા તે ચેતન્ય વિના
બીજનું કંઈ રહે નહિ અને તે આકાશ જનું અત્યંત
નિર્મળ થઈ બીજ તેને સત્તાસામાન્ય કહે છે.^૨
ન્યારે બહારનાં તથા અંદરનાં દરથો સહિત જે
કંઈ આ જગત છે, તેનો અત્યંત બાધ કરીને
ક્રેત્રણ અખંડ ચેતન્ય જ રહે, ત્યારે સત્તાસામાન્ય
કહેવાય છે.^૩ ન્યારે સઘળા પદાર્થો, વાસ્તવિક
રીતે અખંડ અને અનુપમ અનુભવરૂપ જ થઈ
બીજ, ત્યારે સત્તાસામાન્ય થયું કહેવાય છે.^૪ જેમ
કાચબાનાં અંગો કાચબાનાં લીન થાય છે, તેમ
સઘળાં દરથો ન્યારે ભાવનારૂપી ચિત્ત વિના સહેજ
રીતે જ પોતાના ચેતન્યમાં લીન થઈ બીજ, ત્યારે
તે ચેતન્ય સત્તાસામાન્ય કહેવાય છે.^૫ આ સત્તા-
સામાન્યરૂપી ઉત્તમ દદિ જે ને પુરીપાતીતપ્રક
જેવી જ છે, તે દેહના ભાનવોળા મુક્ત પુરુષને

* આ પંચાવનમાં સર્ગમાં સત્તાસામાન્યનું લક્ષણ,
ઉદાલકમુનિના શરીરના ત્યાગનો ક્રમ અને તેના શયને
આમુંડાદેવીએ અર્ધદારરૂપે ધરાંની કથા, એટલા વિશેષ
કહેવામાં આવ્યો.

પણ (પાંચમી તથા છઠી ભૂમિકામાં આડઠ થયેલાને પણ) અને દેહનું જ્ઞાન વગરના મુક્ત-પુરુષને પણ (સાતમી ભૂમિકામાં આડઠ થયેલા-ને પણ) થાય છે; પરંતુ તેમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે, દેહની પ્રતીતિવાળા મુક્તપુરુષને સમ્પ્રાધિમાં જ થાય છે અને દેહની પ્રતીતિ વિનાના મુક્તપુરુષને તે જ્ઞાન અવસ્થામાં પ્રણુ રહે છે. જ્ઞાનથી થનારી આ દષ્ટિ અજ્ઞાનીને તો થતી જ નથી. પ્રોઠ જ્ઞાનવાળા સધળા જીવન્મુક્ત પુરુષો આ દષ્ટિમાં રહેવાને લીધે, જમ પૃથ્વીમાં પારદ આદિ સિદ્ધ રસો અને આકાશમાં પવન, રજનો સ્પર્શ પામ્યા વિના જ રહે છે, તેમ આ લોકના તથા પરલોકના ભોગોની વૃષ્ટિનો સ્પર્શ પામ્યા વિના જ રહે છે.^૯ હે રામ ! પૃથ્વીમાં ડ્રનારા મારા જવા સર્વ પુરુષો, આકાશમાં ડ્રનારા નારદ આદિ પુરુષો અને તેઓથી પણ ઉપર રહેનારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ મહાત્માઓ આ સત્તાસામાન્યરૂપી દષ્ટિમાં જ રહ્યા છે.^{૧૦} એ ઉદાહરક સધળા ભયોના નાશ કરનારી આ સત્તાસામાન્યરૂપી પદ્ધતિનો આશ્રય કરીને પોતાના શરીરનાં પ્રારબ્ધનો નાશ થતાં સુધી જગતરૂપી ઘરમાં રહ્યો.^{૧૧} પછી ઘણે કાળે એ ઉદાહરકને 'હું દેહને છોડી દઈ વિદેહમુક્ત થઈને રહું' એવો દઢ વિચાર ઉત્પન્ન થયો.^{૧૨} આવા દઢ વિચારને લીધે એ ઉદાહરક પર્વતની ગુફામાં પાંદડાંના આસન પર પદ્માસન વાળી, નેત્રોને અર્ધાં ઉઘાડાં રાખીને બેઠો.^{૧૩} તેણે પાની વડે શુદ્ધને રાશ્ટ્ર ચિત્તાનાં નવે દ્વારોને રાશ્ટ્ર દીધાં, શબ્દ-સ્પર્શ આદિ વિષયોની વૃત્તિઓને વીણી-વીણીને દહ-યમાં હોગી દીધી, તેમાં પોતાના સ્વરૂપભૂત અખંડ બ્રહ્મથી જ એકરસપણાની ભાવના કરી પ્રાણવાયુને રાશ્ટ્ર દીધો અને ડોકને સ્થિર રાખી જીભના મૂળને કંઠના છિદ્રમાં કમાડની પેઠે ખોસી દીધું.^{૧૪, ૧૫} મનને કે દષ્ટિને બહાર, અંદર, બાંચે, નીચે, વિષયમાં કે શૂન્યમાં ક્યાંય જોડ્યાં નહિ

અને ઉપરના તથા નીચેના દાંત પરસ્પરને અડકે નહિ એમ મુખ રાખ્યું. હે રામ ! પ્રાણના પ્રવાહને રોકવાને લીધે મન આદિની ચંચળતાથી રહિત થયેલો, પ્રસન્ન તથા સુશોભિત મુખવાળો અને બ્રહ્માનંદના અનુભવને લીધે રોમાંચિત થયેલો શરીરવાળો એ ઉદાહરક, મનની સધળી વૃત્તિઓનો લય કરવાના અભ્યાસથી મનનું મન-પણું ટાળી નાખી, પ્રતિબિંબ-ચૈતન્યથી બિંબ-ચૈતન્યમાં એકરસ થઈ ગયો. પછી બિંબભૂત મહાચૈતન્યનું જ અનુસંધાન કરવાના અભ્યાસ-થી દહ્યમાં સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદના ઝરાને પ્રાપ્ત થયો; તે પછી તે ઝરાના સ્વાદને લીધે દરથો-નો તથા દરથોના સંસ્કારોનો પણ સર્વદા નાશ થઈ જતાં, દરથોને પ્રકાશ આપનારા મહા-ચૈતન્યપણાના વ્યવહારથી પણ છૂટી જઈને, તે સર્વમાં એકરસ અને અંતથી રહિત સત્તાસામાન્યપણાને પ્રાપ્ત થયો. વિશેષોની વિષમતાથી અત્યંત રહિત થયેલા સ્વરૂપવાળો, પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલો, જેના સમાન કોઈ પણ આનંદો નથી એવા આનંદને લીધે અત્યંત સુશોભિત લાગતા મુખવાળો, અંતે જેના આનંદના ભાવને સૂચવનારાં રોમાંચો પણ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો, જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પ્રારબ્ધના ભોગ-નો નાશ થતાં અવિદ્યાના આભાસથી પણ રહિત થયેલો અને જેનો દરથોના મનન આદિ સંસાર સંબંધી ભ્રમ તો ઘણા કાળથી નાશ પામ્યો હતો એવો એ મહા ધીર ઉદાહરક, ચિત્તમાં આલેખેલા જેવો નિશ્ચળ અને શરદઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં સધળી કળાઓથી પૂર્ણ થઈને રહેલા ચંદ્ર જેવો ભરપૂર થઈને રહ્યો. જમ દેમંતઋતુ-માં વૃક્ષોને રસ સૂઈનાં ફિરણોના નિર્ભજ તેજમાં શાંત થાય છે, તેમ જન્મની દશામાંથી નીકળી ગયેલો એ ઉદાહરક ધીરે ધીરે કટલેક દિવસે પોતાના નિર્ભજ સ્વરૂપમાં શાંત થયો. (વિદેહમુક્તિ પામ્યો.) અજ્ઞાનના વિલાસરૂપી સધળી ઉપાધિ-

આથી તથા સધળી કલ્પનાઓથી રહિત થયેલો, નિર્વિકાર અને શુદ્ધરૂપ એ ઉદાલક બ્રહ્મતા એક-થઈ સુધીનાં સધળાં સુખોના મૂળભૂત તે આદ્ય સુખને પ્રાપ્ત થયો; કે ન સુખમાં ધન્વન્તરી રાજ્ય અને લક્ષ્મી સંબંધી સુખ તો જળના પૂરમાં ખડ-ની પેઠે તણાઈ બચ છે.^{૧૯-૨૩} એ બ્રાહ્મણ અતંથી રહિત પરમ સુખરૂપ થયો કે ન સુખ અતંત બ્રહ્માંડના અપરિમિત આકાશમાં વ્યાપ્ત થયેલી સધળી દિશાઓમાં ભરેલું છે, સધળી વસ્તુઓમાં ભરપૂર છે, સધળાં બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, ઘણા ઘણા મહાત્મા પુરુષો વડે સેવાય છે, ન શુણોને લઈને વણું ન કરી શકાય એવા શુણોથી રહિત છે, સત્ય છે, આનંદરૂપ છે અને કાળની મર્યાદાથી રહિત છે.^{૨૪, ૨૫} ઉદાલકનો જીવ બ્રહ્મ-ભાવને પ્રાપ્ત થતાં, તેનું શરીર છ મહિના સુધી એમ ને એમ બેઠું રહી, સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈ જઈને બહારના પવનના પ્રવેશથી જીભાટ કરવા લાગતાં અને તેની નસોરૂપી તારો નાનાં નાનાં વૃક્ષોની શાખાઓના પછડાવાથી રણકાર કરવા લાગતાં, બધું પર્વતની વિનોદ કરવાની વીણા હોય એવું જણાવા લાગ્યું.^{૨૬} આ સમયમાં જગ-દંબાસહિત, પીળા કેશોવાળી અને સધળી સાથે રહેનારી જોગલીઓ, ઠાઈ ભક્તની કામનાને પૂર્ણ કરવાને માટે, જેમ જનાળાઓની પંક્તિએ અગ્નિ-માં પાછી આવે, તેમ આકાશમાંથી એ પર્વતની ભૂમિમાં આવી. એ જોગલીઓમાંથી રાષ્ટ્રિના સમયમાં નવાં નવાં ચરિત્રો કરનારી અને જેને સધળા દેવતાઓ નમે છે તથા પૂજે છે એવી આમુંડાદેવીએ સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાયેલા એ ઉદાલકના શયને પોતાના મુકુટની અણી કે ન ડાખા-જમણા હાથોથી હાથા ઉપાડેલા ખડ્ગના તથા ખટ્વંગના મધ્યમાં શોભી રહી હતી, તેની ઉપર તુરત સુંદર ભૂષણની પેઠે સ્થાપી દીધું. કે રામ ! જેનું દુર્ગંધવાળું શયન પણ દેવીના મસ્ત-કના ભૂષણરૂપ થઈને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ થયું, તેને

પોતાને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ મળ્યું એમાં તો શું જ કહેવું ? એ રીતે 'આમુંડા' નામની મોટી દેવીનું શિરો-ભૂષણ કે જે નવી નવી મંદારનાં પુષ્પોની માળા-ઓથી વીંટાયેલું હતું અને જેમાં મોરનાં પીછાં-ઓના સમૂહો વાદળાંઓના ચપળ ટુકડાઓની જેમ શોભી રહ્યા હતા, તેના ઉપર રહેલું ઉદા-લકનું શયન, બધું અત્રભાગમાં પુષ્પોના સમૂહ-વાળા લતાઓના બળમાં પાછળથી આવીને બેઠેલો ભ્રમર હોય એવું જણાવા લાગ્યું.^{૨૭-૨૯} કે રામ ! દરયોના વિવેકથી સ્ફુરતા બ્રહ્માનંદરૂપી પ્રકુંડિત પુષ્પવાળી આ ઉદાલકની ચિત્તવૃત્તિના ચરિત્રરૂપી લતા કે જે પુરુષના હૃદયરૂપી વનમાં જોગીને દેશાય, તે પુરુષ આધ્યાત્મિક આદિ તાપો-રૂપી સૂર્યોથી ઘેરાઈને રહેનારા વ્યવહારરૂપી જંગ-લમાં ફરતો હોય, તો પણ સત્ય તથા શાંતિ આદિ શુણોથી સુગંધ તથા શીતળતાવાળી સહજ સતોષરૂપી છાયાથી કદી પણ વિયોગ પામતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને જાંચામાં જાંચું મોક્ષરૂપી કૃળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૦}

एषोद्दालकचित्तवृत्तिकलनावल्लीविवेकस्फुरत्
स्वानंदप्रविकासमासिक्तसुमा हृत्कानने विस्तृता ।
रूढा यस्य कदाचिदेव विहरन्नप्येव सच्छायया
नासावेति वियोगमेति सफलनोच्चैस्तरा संगमम् ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ઉદાલકનિર્વાણ' એ ના-
મનો સર્ગ ૫૫ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

માયા અને વાસનાથી રહિત જ્ઞાની વ્યવ-
હારમાં પણ સમાધિસ્થ જ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ક્રમેણાનેન વિહરન્ વિચાર્યાત્માનમાત્મના ।
વિશ્રાંતિમેહિ વિતતે પદે પદ્મદલેક્ષણ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે કમળદળસરમાં નેત્રો-
વાળા રામ ! એ પ્રમાણે વિચારના, વૈરાગ્યના
તથા સમાધિના અભ્યાસક્રમથી વિહાર કરતાં,
પોતાથી પોતાના આત્માને અનુભવ કરીને, તમે
અત્યંત વિશાળ બ્રહ્મપદમાં શાંત થાઓ.^૧ શાસ્ત્ર-
ના શ્રવણથી, શાસ્ત્રાર્થના તત્ત્વની પરીક્ષાથી,
શુભના ઉપદેશથી અને પોતાના ચિત્તના શોધ
નથી સર્વ દર્યોના ક્ષયના અભ્યાસ કરીને, જ્યાં
સુધી તેથી થયેલા સર્વ દર્યોના બાધ દ્વારા પરમ-
પદમાં શાંતિ મળે, ત્યાં સુધી વિચાર કર્યા કરવો
એઈએ.^૨ વૈરાગ્યથી, અભ્યાસથી, શાસ્ત્રનાં શ્રવ-
ણથી, શાસ્ત્રના અર્થની પરીક્ષાથી, બુદ્ધિથી, શુભ-
ની કૃપાથી અને મનના નિગ્રહથી એ પવિત્ર
પદની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા એકલી બુદ્ધિથી જ
એ પવિત્ર પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૩ કલકાથી
રહિત, જ્ઞાનયુક્ત અને સૂક્ષ્મ અર્થમાં પ્રવેશ કર-
વાની શક્તિવાળી બુદ્ધિ, બીજાં સાધનોની સમ-
વડ ન હોય તો પણ માણસને અવિચળ પદમાં
પહોંચાડે છે.

રામ યોહ્યા:-હે ભૂત-ભવિષ્યને જાણનારા
શુભ મહારાજ ! એક પુરુષ તત્ત્વને જાણ્યા પછી
વ્યવહારમાં તત્ત્વ રહેલા છતાં પણ સમાધિમાં
રહેલાની પેટ શાંત રહેતો હોય અને બીજે પુરુષ
એકાંતમાં બેસીને સમાધિ કર્યા કરતો હોય, તો

* આ જાપનમાં સર્ગમાં જેણે માયાથી અધ-
કારને દાળી નાખ્યો હોય અને જેની વાસના પાતળી
પડી ગઈ હોય, એવા જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં લાગ્યો
હોય તો પણ સમાધિમાં રહ્યા બરબર છે, એમ કહે-
વામાં આવશે.

તે બેમાં કયો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ? એ મને કહો.^{૪,૫}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-‘આ શુભોના સમૂહરૂપી
સંસાર મિથ્યા જ છે’ એમ જોયા કરતા પુરુષને
ચિત્તમાં જે શીતળતા રહે છે, તે જ સમાધિ કહે-
વાય છે.^૬ ‘જે મન હોય તો જ વિક્ષેપના કારણ-
રૂપ દર્યોના સંબંધ છે, પણ મારે તો મન જ
નથી’ એવો દૃઢનિશ્ચય રાખીને એક પુરુષ વ્યવ-
હારમાં રહ્યો હોય અને બીજે પુરુષ ધ્યાનમાં રહ્યો
હોય અને તે બન્ને એ અદૃશીતળ હોય, તો
સરખા જ સુખી છે; કેમકે અદૃશીતળતા પ્રાપ્ત
થાય એ જ અનંત તપનું ફળ છે.^{૭,૮} સમાધિમાં
તત્ત્વ રહેતાં પણ માણસનું ચિત્ત જે વૃત્તિઓથી
અચળ રહેતું હોય, તો તે માણસની તે સમાધિ
ગાંડપણથી ભરેલા નાચ જેવી છે.^૯ આમ વેલ-
છાથી ભરેલા નાચ કરવા છતાં પણ જે ચિત્તની
વાસનાઓ નાશ પામે, તો તે ગાંડાઈથી ભરેલો
નાચ પણ તત્ત્વને સમજીને કરેલી સમાધિ બરા-
બર છે. તત્ત્વને સમજીને વ્યવહાર કરનારો પુરુષ
અને તત્ત્વને સમજીને વનમાં રહેનારો પુરુષ,
એ બન્ને પરમપદમાં શાંત થતા હોવાથી સંપૂર્ણ
રીતે સરખા જ છે.^{૧૦,૧૧} જમ કયાનું શ્રવણ કરવા
છતાં પણ જેનું મન દૂર ગયું હોય તે પુરુષ કયાનું
શ્રવણ કરતો જ નથી એમ કહી શકાય છે, તેમ
ચિત્ત જે પાતળી વાસનાઓવાળું થયું હોય તો
તે ચિત્ત વ્યવહાર કરવા છતાં પણ નથી જ કરતું
એમ કહી શકાય. જમ નિદ્રામાં નિશ્ચળ થઈને
સૂતેલો પુરુષ કાંઈ ક્રિયા નહિ કરવા છતાં પણ
સ્વપ્નમાં ખાડમાં પડવાનો કતો થાય છે, તેમ
ઘાટી વાસનાઓવાળું ચિત્ત કાંઈ ન કરતું હોય તો
પણ સ્પષ્ટ કરે છે એમ સમજવું.^{૧૨,૧૩} ચિત્તનું
જે કાંઈ ન કરવું એ જ ઉત્તમ સમાધિ છે, એ જ
કેવલ્ય છે અને એ જ સર્વોત્તમ શાંતિ છે, એમ
સમજો.^{૧૪} ચિત્ત જે અચળ હોય તો તે સમાધિ
કહેવાય નહિ અને જે ચિત્ત સ્થિર હોય તો તે
સમાધિ કહેવાય છે; મારે તમે ચિત્તને જ વાસના-

૩૫ી અંકુરથી રહિત કરે. ^{૧૮} જો વાસના ટળી ગઈ હોય, તો ચિત્તની સ્થિરતા થઈ કહેવાય છે. આમ, ચિત્તની સ્થિરતા એ જ ધ્યાન છે, એ જ કૌંસ્ય છે અને એ જ શાંતિપણ છે. ^{૧૯} જો ચિત્તની વાસનાઓ પાતળી પડી ગઈ હોય, તો તે ચિત્ત મોક્ષ પામવાને તૈયાર થયેલું જ કહેવાય છે. વાસનારહિત થયેલું મન ચક્રતાં છે અને તેના મનથી જ પરમપદ મળે છે. ^{૨૦} જો ચિત્ત ઘાટી વાસનાઓવાળું હોય, તો કર્તાપણાતુ પાત્ર છે અને સઘળાં દુઃખોને દેનારું થાય છે; માટે ત્રીસે નાને પાતળી કરવી જોઈએ. ^{૨૧} જોનાથી જગત ઉપરની આસ્થા શાંત થઈ જાય, શોક, ભય તથા તૃષ્ણા ટળી જાય તેમજ સ્વસ્થ થવાય, તે ઉપાય સમાધિ કહેવાય છે. ^{૨૨} ચિત્તથી સર્વ પદાર્થોમાં અહંતા-મમતા૩૫ી આસક્તિને છોડી-દૂધને, પછી તમે પર્વતમાં રહેવું હોય તો પર્વતમાં રહેા અને ઘરમાં રહેવું હોય તો ઘરમાં રહેા. ^{૨૩} જમતું ચિત્ત સમાહિત થયું હોય અને જોના અહંકાર૩૫ી હોય શાંત થયેા હોય, તે ગૃહસ્થોને ઘર પણ નિર્જન અરણ્ય જેવું જ છે. ^{૨૪} જમ પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતોને જંગલ પણ સરખું છે અને ઘર પણ સરખું છે, તેમ જતું ચિત્ત સમાહિત થયું હોય એવા ભવ્ય પુરુષોને અરણ્ય પણ સરખું છે અને ઘર પણ સરખું છે. ^{૨૫} હે રાજકુમાર ! જતું ચિત્ત૩૫ી મોડું વાદળું શાંત થયું હોય, તે પુરુષને ઘણા લોકોની બીડવાળાં નગરો પણ ઉજાડ અરણ્યો જ છે. હે પ્રબળ શત્રુઓને હણનારા રામ ! જતું ચિત્ત વૃત્તિઓથી ચંચળ થયા કરતું હોય, તે પુરુષને નિર્જન અરણ્યો પણ ઘણા ઘણા લોકોથી ભરેલાં નગરો જ છે. જો ચિત્ત રાગ આદિ-દોષોથી એક પામીને ભમ્યાં કરે, તો તે શ્રમણમાં અનેક પીડાઓને જુએ છે અને જો શાંત થાય તો મુક્તિ પામે છે, માટે હવે જમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. જ પુરુષ પોતાના આત્માને સઘળા પદાર્થોથી

ન્યારો અથવા સઘળા પદાર્થો૩૫ જેતો હોય, તે પુરુષ આ તુચ્છ દેહના અભિમાનથી રહિત હોવાને લીધે સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. અંદર વ્યાપક૩૫ થયેલા જ પુરુષના રાગ-દ્વેષ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય અને સઘળા પદાર્થો તુલ્ય ભાસતા હોય, તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. ^{૨૬-૨૮} હે રાજકુમાર ! તત્ત્વેત્તા પુરુષ જગતને જગત૩૫ જેતો નથી, પણ સર્વદા બ્રહ્મ-૩૫ જ દેખે છે. તત્ત્વેત્તા પુરુષ જમ સ્વપ્નમાં ભાસેલા નામ-રૂપવાળા પ્રપંચને મિથ્યા માને છે, તેમ બ્રહ્મતમાં દેખાતા નામ-રૂપવાળા પ્રપંચને પણ મિથ્યા માને છે. ^{૨૯} જમ બહારમાં પોતપોતાના ધંધાનાં જુદાંજુદાં કાર્યો કરતા લોકો હોવા છતાં પણ કોઈ બીજાના કાર્યમાં ઉપયોગી નહિ થવાને લીધે બીજાઓની દૃષ્ટિમાં નહિ જવા જ છે, તેમ તત્ત્વેત્તા પુરુષને કોઈ લોકોથી સંબંધ નહિ હોવાને લીધે નગર પણ નહિ હોવા જેવું જ છે. ^{૩૦} જતું ચિત્ત અંતઃકર્મ થયું હોય એવો પુરુષ સૂતાં, જગતાં અને ચાલતાં પણ સર્વદા નગરને, દેશને અને ગામ-ડાને અરણ્ય જેવું જ ગણે છે. ^{૩૧} જો અંતઃકર્મ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તે પુરુષને જગત પ્રાણી-આથી ભરપૂર છતાં હોવા પણ સર્વથા નિરુપયોગી હોવાને લીધે સઘળું શૂન્ય જ લાગે છે. ^{૩૨} અંદર તૃષ્ણાથી તપી રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓને જગત દાવાનળની બળતરા જેવું જ લાગે છે; દમકે જો ચિત્ત શીતળ હોય તો બહારતું જગત પણ શીતળ લાગે છે અને ચિત્ત જો તપી રહ્યું હોય તો બહારતું જગત પણ ધગધગતું જ લાગે છે. ચિત્ત જેવું અંદર હોય તેવું જ બહાર જગત૩૫ થઈને રહે છે. જમ જ્યોને તાવ ઊતરી ગયો હોય તે માણસોને સઘળું જગત શીતળ લાગે છે, તેમ જ્યોને તૃષ્ણા૩૫ી તાપ ટળી ગયો હોય તેઓને સઘળું જગત જ્વલતાં સુધી શીતળ જ લાગે છે. હે રામ ! સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો,

નદીઓ અને દિશાઓ વગેરે અંતઃકરણરૂપી તત્ત્વના જ ભાગો છે અને જાણે અંતઃકરણથી બહાર રહ્યા હોય એવા દેખાય છે. જમ વડ બીજમાં જ રહેલો હોવા છતાં પણ બહાર રહેલા જેવા લાગે છે અને ગંધ પુષ્પમાં રહેલો હોવા છતાં જાણે બહાર રહ્યો હોય એવા લાગે છે, તેમ જગત આત્મામાં રહેલું હોવા છતાં પણ જાણે બહાર રહ્યું હોય એમ ભાસે છે. ^{૩૩-૩૪} હે રામ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો જગત ક્યાંય પણ આત્માથી બહાર રહ્યું નથી અને આત્માની અંદર પણ રહ્યું નથી; પરંતુ પૂર્વપૂર્વની વાસનાના બળને લીધે જ વસ્તુ જે પ્રકારથી જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુરૂપે અને તે પ્રકારરૂપે બ્રહ્મ જ સ્ફુરિત થયું છે એમ સમજવું યોગ્ય છે. ^{૩૭} જમ ડાબલીમાં રહેલું કપૂર ગંધરૂપે બહાર આવે છે, તેમ અંદર રહેલું જ આત્મતત્ત્વ છે, તે જ બહાર જગતરૂપે દેખાય છે. જમ કપૂર ડાબલીમાં રહેલું હોવા છતાં પણ પોતાના મુગંધથી જણાઈ આવે છે, તેમ આત્મતત્ત્વ અંદર રહેલું હોવા છતાં પણ સ્ફુરણથી જણાઈ આવે છે. સ્થૂળ જગતરૂપે તથા સૂક્ષ્મ અહંકારરૂપે પણ આત્મા જ સ્ફુરે છે. એ આત્મા પોતે સ્થૂળ પણ નથી અને સૂક્ષ્મ પણ નથી; પરંતુ બહારના તથા અંદરના સંઘર્ષો સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં સત્તારૂપે પેરોવાયેલું છે. આ આત્મા પોતાના ચિત્તને જ પૂર્વપૂર્વની વાસનાના અનુસાર પ્રમાણે બહિર્મુખ અથવા આદિ ઇન્દ્રિયોથી જગતરૂપ જુએ છે અને અંદર રહેલી વાસનાથી અંદર રહેલા સ્વપ્ન સંબંધી રાજ્ય આદિને પણ જુએ છે. ^{૩૮-૪૦} બહારના તથા અંદરના એમ બન્ને પ્રકારના જગતને આત્માથી જુદું પાડીએ તો જગત મુદ્દલ રહેતું જ નથી; આત્માથી જુદું ન પાડતાં બહારના તથા અંદરનો ભેદ રહે, તો તે જગત અહંતાના તથા મમતાના અધ્યાસથી બહુ જ દુઃખદાયી થઈ પડે છે. ^{૪૧} અહંતા આદિને લીધે તે તે ચિંતાઓથી દુઃખી થતા પુરુષને સ્વર્ગ, પૃથ્વી,

વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ આદિ સંઘર્ષ જગત પ્રલયકાળના આરંભની જમ બળતરાવાળું જ જણાય છે. જ પુરુષ અંદર પોતાના આત્મામાં જ રહિ રાખીને બહાર કંઈ નિંદ્રિયોથી ક્રિયાઓ કરતો હોય, તે પુરુષ હર્ષને કે શોકને વશ નહિ થવાને લીધે સમાધિમાં રહેલા જેવો જ કહેવાય છે. ^{૪૨, ૪૩} આત્માને સર્વમાં એક રીતે રહેલો જોતો અને શાંત બુદ્ધિવાળો જ પુરુષ શોક પણ ન કરે અને ચિંતા પણ ન કરે, તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. ^{૪૪} જગતની સ્થિતિને જન્મ-મરણવાળી જોયા કરતો જ પુરુષ અહંતાના તથા મમતાના દેખાવોની હાંસી કરતો હોય તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. ^{૪૫} શરદઋતુનો તડકો જોની ઉપર પડેલો છે એવા અને બહારથી દેખવામાં આવતા તરંગોમાં જ પીંગળેલા રૂપાના જેવી કાન્તિ જોવામાં આવે છે તે કાન્તિ તરંગોમાં નથી; કારણ કે તરંગોની પાસે જતાં અથવા તેઓમાં દૂબણી મારીને શોધતાં તે જોવામાં આવતી નથી. વળી તે કાન્તિ બહાર આકાશમાં પણ નથી; કેમકે આકાશ અસંગ હોવાથી તેને કાન્તિનો સંબંધ જ થતો નથી, તેમ અહંતા તથા જગત મારામાં હોવાં સંભવતાં નથી; કારણ કે દ્રાશમાં દર્શનની સ્થિતિ થતી નથી; કેમકે અસંગત તથા અદ્વિતીય પરબ્રહ્મમાં દ્વેતની સ્થિતિ થતે જ નહિ; માટે અહંતા તથા જગત મિથ્યા જ છે. એમ જાણવાને લીધે તત્ત્વજ્ઞો પુરુષ અહંતાના તથા મમતાના દેખાવોની હાંસી કરે છે. જ પુરુષની દૃષ્ટિમાં હુંપણું, તુંપણું, જગતના વિભાગો આદિ, મન અને જડનો તથા ચેતનનો ભેદ પણ ન હોય, તે પુરુષ જ પુરુષ છે, બીજા પુરુષ પુરુષ નથી. ^{૪૬, ૪૭} આકાશની જમ નિર્લેપ રહેનારો, ઉપશમવાળો અને હર્ષના તથા રોષના વિકારોમાં લાકડા જેવો તથા ઢેકાં જેવો રહેતો જ પુરુષ શાસ્ત્રનો તથા શિષ્ય લોકોના આચારનો વિરોધ

ન આવે એવી બહારના વ્યવહારની ક્રિયાઓ સારી રીતે કરતો હોય, તે પુરુષને જ પુરુષ સમજવો.^{૧૮} જે પુરુષ ઠાઠના ભયથી નહિ પણ સ્વભાવથી જ સઘળાં પ્રાણીઓને પોતાના જેવાં ગણે અને પરાયાં દ્રવ્યોને માટીનાં ઢેકાં જેવાં ગણે, તે પુરુષ જ દખ્ખતા છે એમ સમજવું.^{૧૯} અજ્ઞાની પુરુષ નાનામોટા સઘળા પદાર્થોને મિથ્યા બાણુ તો નથી અને અધિષ્ઠાનનો અનુભવ નહિ હોવાને લીધે સત્તાસામાન્યને પણ બાણુતો નથી; માટે તે પુરુષને આંબળો જ સમજવો. જ્ઞાની પુરુષ જ ગતને જગતરૂપે મિથ્યા બાણુ છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય બાણુ છે, માટે તેને ઠાઠ પ્રકારનો મોહ થતો નથી.^{૨૦} બ્રહ્મવેત્તાની પદ્ધતિને પામેલો હોવાથી સર્વને સમદૃષ્ટિથી એનારો પુરુષ દરિદ્ર જ રહે અથવા ધનાઢ્ય થાય તો પણ તેને શોક કે હર્ષ થતો નથી. એ પુરુષને પુત્ર આદિની પ્રાપ્તિ થાય અથવા પુત્ર આદિનું મરણ થાય, તો પણ તેને હર્ષ કે શોક થતો નથી. એ પુરુષ ઉત્તમ વૈભવોવાળા તથા મોટા પરિવારવાળા ઘરમાં રહે અથવા સઘળા વૈભવો વિનાના મોટા અરણ્યમાં રહે, તો પણ તેને કશો વિકાર થતો નથી.^{૨૧, ૨૨} એ પુરુષ કામદેવની પ્રબળતાથી મઘપાન કરી કરીને નાચે અથવા સઘળા સગોનો પતિત્યાગ કરીને પર્વતમાં નિર્વિકારપણાથી રહે, તો પણ તેને પાપ કે પુણ્ય કશું સ્પર્શતું નથી. એ પુરુષ ચંદન, અગર અને કપૂરનું શરીર પર લેપન કરે અથવા મોટી મોટી જ્વાળાઓથી ફેલાતા અગ્નિમાં પડે, તો પણ તેને મનમાં કશો વિકાર થતો નથી.^{૨૩, ૨૪} એ પુરુષ ઘણાં ઘણાં પાપો કરે અથવા ઘણાં ઘણાં પુણ્યો કરે, તો પણ તેને નરકની કે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ પુરુષ આજ્ઞ જ મરી બધા અથવા કદ્દપોના કદ્દપો વીત્યા પછી મરે, તો પણ તેને મનમાં કશો વિકાર થતો નથી.^{૨૫} એ મહાત્મા પુરુષ દેહાદિરૂપ નથી, માટે તે જે કંઈ કરે તે તેણે કરેલું જ કહેવાતું નથી.

જેમ સોનું કાદવમાં પડેલું હોવા છતાં પણ કલંકિત થતું નથી, તેમ તે પુરુષ ગમે તેવી સ્થિતિમાં વર્તે તો પણ કલંકિત થતો નથી. શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ પદાર્થોના સેવનથી દૂષિત થયેલી ઇન્દ્રિયો, દેહ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો કે જેઓ છીપમાં કદ્દપાયેલા રૂપાની જેમ મિથ્યા છે, તેઓથી અજ્ઞાનીઓનું જ અતંત કરણ કલંકિત થઈ બધ છે.^{૨૬, ૨૭} જ્ઞાનીને તો સઘળી વસ્તુઓ ઉપશાંતિ થઈ ગયેલી હોય છે, સ્વરૂપની સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે અને ચિત્ત શાંત થઈ ગયેલું જ હોય છે, માટે તેના ચિત્તને કંઈ કલંક લાગતું જ નથી.^{૨૮} અજ્ઞાની પુરુષ પણ જે કે પરબ્રહ્મ જ છે, તો પણ તેને અહંતાના અન્યાસથી વાસનાઓરૂપી અનર્થો બચત થવાને લીધે જન્મમાં વિચિત્ર સુખ-દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૯} જેમ રજ્જુમાં થયેલો સર્પનો ભ્રમ શાંત થતાં, 'સર્પ નથી' એમ સમજાઈને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અહંતારૂપી ભ્રમ શાંત થતાં 'દેહાદિ નથી જ' એમ સમજાઈને અંદર સમતા પ્રાપ્ત થાય છે જ્ઞાની પુરુષ જે કંઈ કરે, જે કંઈ ખાય, જે કંઈ આપે કે જે કંઈ હોમે, તેનું તે જ્ઞાની પુરુષને કશું ફળ થતું નથી; કારણ કે તે તે ક્રિયાઓમાં જ્ઞાની ઠાઠ પ્રકારની આસક્તિ જ કરતો નથી. જ્ઞાની એ ક્રિયાઓને કરે તો પણ ભલે અને ન કરે તો પણ ભલે.^{૩૦, ૩૧} જ્ઞાનીને કર્મ કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન નથી અને કર્મનો ત્યાગ કરવાથી પણ કશું પ્રયોજન નથી, કારણ કે તે જ્ઞાની પુરુષ આત્માના સ્વરૂપને બદલાવે સમજેલો હોવાથી આત્મામાં જ રહેલો હોય છે.^{૩૨} જેમ પથરામાં માંજર થતી નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષને ઇચ્છાઓ જ થતી નથી. કદાચ વાસનાના અન્યાસને લીધે ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય, તો પણ જેમ જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તરંગો જળથી જુદા હોતા નથી, તેમ પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલો તે સઘળી ઇચ્છાઓ પોતાથી જુદી નથી, એમ તે પુરુષ સપૂર્ણ રીતે સમજે છે.^{૩૩} આ

જે સધણું જગત છે, તે આત્મા છે અને જે આત્મા છે, તે જ સધણું જગત છે; માટે દ્વૈતરૂપ કાંઈ વિભાગ છે જ નહિ' એમ જ્ઞાની પુરુષ સમજે છે, માટે તે જ્ઞાનીપુરુષ પૂર્ણ અને પવિત્ર પરમાત્મારૂપ જ છે. એ પરમાત્મા સત્તારૂપે સર્વમાં છે, માટે જ્ઞાની પણ સર્વમાં હોવાને લીધે 'એ અમુક પદાર્થરૂપ નથી' એમ કહી શકાતું જ નથી.^{૧૪}

सकल मिदमसावसौ च सर्वं जगदखिलं न विभागितात्र काचित् । परमपुरुषपावनैकरूपी स सदिति तत्सदकिंचिदेव नासौ ॥ ६४ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપરામ-
પ્રકરણનો 'ધ્યાનવિચાર' એ ના-
મનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૫૭ મો ~

જે દશ્ય છે, તે ચૈતન્ય જ છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यदात्ममरिचस्यातश्चिच्चातीक्ष्णत्ववेदनम् ।

तदहंतादिमेदादिदेशकालादि चेत्यतઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-જમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે.^૧ જમ લણમાં લણપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ તુંપણા તથા હુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે. જમ શેરડીમાં મધુરતા રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ,

x આ સત્તાવતમા સર્ગમાં ચૈતન્ય પોતાનો સ્વભાવ નહિ જણાવાને લીધે દશ્યપણાને ધારણ કરે છે, માટે જે દશ્ય છે તે ચૈતન્ય જ છે, ચૈતન્યથી શુદ્ધ નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે.^{૨,૩} જમ પથરામાં કઠિનપણું રહેલું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ-ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે.^૪ જમ પર્વતમાં જડતા રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે.^૫ જમ જળમાં પ્રવાહ આદિ રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે.^૬ જમ વૃક્ષમાં શાખા આદિ રહેલાં છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહેલો છે, તે જ બણે હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા લોક આદિરૂપ થયેલ હોય. તેમ સ્ફુરે છે.^૭ જમ આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ તુંપણા તથા હુંપણા આદિરૂપે, ઘટ-પટાદિરૂપે તથા લોક આદિરૂપે દેખાય છે.^૮ જમ આકાશમાં છિદ્રપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે, ઘટ-પટાદિરૂપે તથા શરીર આદિરૂપે દેખાય છે.^૯ જમ ભીંતમાં નિખિડ(ઘાટા)પણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ બણે દશ્યરૂપ થઈને આત્મામાંથી બહાર આવેલો હોય તેમ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે દેખાય છે.^{૧૦} આત્મામાં પોતાથી જ જે સત્તારૂપ અનુભવ રહ્યો છે, તે જ બણે હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા જીવેરૂપ થયેલ હોય એમ લાગે છે.^{૧૧} આત્માના પ્રકાશનું જે પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ છે, તેને જ જીવ 'આ હુંપણું તથા તુંપણું આદિ છે' અને આ

વૃત્તિઓમાં વિદાભાસ આદિ છે' એમ કહી લે છે.^{૧૨} આત્મારૂપ ચંદ્રની અંદર જે ચૈતન્યરૂપ અમૃત છે, તે સ્વયંપ્રકાશપણાથી આત્માના જ અનુભવમાં આવતાં હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે ઉદય પામે છે.^{૧૩} પરમાત્મારૂપી ગોળની અંદર જે ચૈતન્યરૂપ માધુર્ય છે, તેને તે પરમાત્મા પોતાથી પોતામાં જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે અનુભવે છે.^{૧૪} પરમાત્મારૂપી મણિની અંદર ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાની મેળે જે સ્ફુરણ થાય છે, તેને એ પરમાત્મા પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ 'હું' અને 'તું' ઇત્યાદિરૂપે જાણે છે.^{૧૫} 'જગતરૂપ માધિક આકાર સ્વયં-પ્રકાશ આત્માના અનુભવરૂપ જ છે' એમ તમને સમજાવવાને માટે મેં તમારી પાસે આ વિચાર કહ્યો છે, માટે તે ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે, 'જાણનાર અને જાણવાયોગ્ય પદાર્થ જુદા છે તથા અનુભવનાર અને અનુભવવાયોગ્ય પદાર્થ જુદા છે.' કેમકે આત્માની અંદર કોઈ જાણનાયોગ્ય પદાર્થ કે અનુભવવાયોગ્ય પદાર્થ જ નથી; માટે એ આત્મા કોઈ પદાર્થને જાણતો કે અનુભવતો નથી. એ પરમાત્માની અંદર કોઈ વિષય જ નથી કે જેના રૂપને તે પરમાત્મા ગ્રહણ કરે અને એ પરમાત્માની અંદર બીજો કોઈ મેળવવાનો પદાર્થ જ નથી કે જેને તે પરમાત્મા મેળવે.^{૧૬, ૧૭} અનંત અને ભરપૂર સ્વરૂપવાળા એ પરમાત્મામાં આ જગતરૂપ આકાર મિથ્યા જ દેખાય છે. જેમ મોટા પર્વત સર્વદા પોતાના ઘાટા સ્વરૂપમાં રહે છે, તેમ એ પરમાત્મા પોતાના એકરૂપ સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^{૧૮} હે રઘુનંદન ! 'જેમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહેલો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળઆદિરૂપ જગત થયેલ છે' ઇત્યાદિક આ ઉપદેશની શૈલીથી મેં તમને એમ જ સમજાવ્યું કે, 'હુંપણા તથા

તુંપણા આદિરૂપ 'જગત' નામનો ભેદ પરમાત્મા સુદલ છે જ નહિ.^{૧૯} ચિત્ત પણ નથી, દ્રષ્ટા પણ નથી અને જગત આદિ જનરૂપ દ્રશ્ય પણ નથી. જેમ વરસી રહીને ખાલી થયેલું વાદળું પ્રથમ પાતળું થઈને પછી તમામ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલું આ જગત પહેલાં પાતળું થઈને પછી તમામ શાંત થઈ જાય છે.^{૨૦} જેમ જળ પ્રવાહરૂપ હોવાથી પોતામાં જ ચકરી આદિ આકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરમાત્મા અનુભવરૂપ હોવાથી પોતામાં જ અહંકાર આદિ આકારોને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૧} જેમ જળમાં પ્રવાહ છે અને વાયુમાં ગતિ છે, તેમજ અનુભવરૂપ આત્મામાં આ અહંકાર તથા દેશ-કાળ આદિ પદાર્થો છે.^{૨૨} તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાના જાણનારપણામાં 'જાણનાર તથા જાણવાનો વિષય એ અંશો કલ્પિત છે અને જાણ (જ્ઞાન) એ અંશ જ સત્ય છે' એમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિને લીધે સમજે છે; અને અજ્ઞાની પુરુષ તે ઇન્દ્રિય આદિના અધ્યાસને લીધે પોતાના જાણનારપણામાં 'જે હું જાણનાર છું તે જીવ છું' અને જે જાણવામાં આવ્યું છે તે મારો વિષય છે' ઇત્યાદિક ભેદને સમજી લે છે.^{૨૩} અજ્ઞાનની જે જે વાસનાને લીધે જે જે વિષયના જ્ઞાનથી જે જે પ્રકારે જેવી જેવી તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વાસનારૂપે તે તે વિષયારૂપે, તે તે પ્રકારરૂપે અને તેવી તેવી તૃપ્તિરૂપે પરમાત્મામાં જ વિવર્ત પામે છે. પરમાત્મા કે નથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થ જ નથી તેમાં જે જુદા

જીવના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં કાંઈ ભેદ નથી, તેમ ઈશ્વરને અને પરમાત્માને પણ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં કાંઈ ભેદ નથી. માટે જ કાંઈ છે, તે શાંત અખંડિત ચૈતન્ય જ છે એમ સમજો.^{૨૬} જે સધણું જગત છે તે એક, આદિથી, મધ્યથી તથા અંતથી રહિત, સ્વયંપ્રકાશ, અનુભવમાત્ર, વિષયોથી રહિત અને વિશેષણોથી રહિત શાંત બ્રહ્મ જ છે. 'આ જ સધણું જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે' એમ જ મારે બોલવું પડે છે, તે પણ તમને સમજાવવાને માટે બોલવું પડે છે; કેમકે અત્યંત વાસ્તવિકપણે વિચાર કરતાં, તો 'જગત મુદ્દલ છે જ નહિ' એવો સિદ્ધાંત વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે.^{૨૭}

સર્વ પ્રજાંતમજમેકમનાદિમધ્યમાભાસ્વરં સ્વ-
દનમાત્રમચેત્યચિહ્નમ્ । સર્વ પ્રજાંતમિતિ શબ્દ-
મયીં તુ દટ્ટિર્વૌધાર્યમેવ હિ સુવૈવ તદોમિતીદમ્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ભેદનિરાસ' એ નામ-
નો સર્ગ ૫૭ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો*

લીલના રાજ સુરધુને માંડવ્યે
ઉપદેશ આપ્યો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અત્રૈવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

કિરાતેશસ્ય સુરધોર્વૃત્તાંતં વિસ્મયાસ્પદમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! લીલનો રાજ સુરધુનો વિસ્મય આપનાર વૃત્તાંતરૂપ એક જૂનો ઇતિહાસ આ વિષયમાં જ કહેવામાં આવે છે.^૧ મા જગતમાં હિમાલયના શિખરરૂપ એક કૈલાસ નામનો પર્વત છે કે જ પર્વત, જાણે ઉત્તરદિશાનો સાર હોય, પૃથ્વીમાંથી નીકળેલો

કપૂરનો સમૂહ હોય, જાણે મહાદેવનું એકદું થયેલું હાસ્ય હોય, જાણે પૂર્ણિમાના ચંદ્રનો પ્રકાશ હોય અને જાણે પહાડી હાથીઓનાં કુંભસ્થળો-માંથી નીકળેલાં મોતીઓનો ઢગલો હોય એવો શોભે છે.^{૨,૩} જમ ક્ષીરસાગરમાં વિષ્ણુ રહે છે, સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર રહે છે અને વિષ્ણુના નામિકમળમાં જમ ચક્રચકતી રત્નોની સળીઓવાળી લહરીઓથી સમુદ્ર શોભે તેમ બ્રહ્મા રહે છે, તેમ એ પર્વતમાં શકર રહે છે.^૪ જમાં અપ્સરાઓ બેઠેલી હોય છે એવી રુદ્રાક્ષના વૃક્ષોમાં લટકતી હીંડોળાખાટોથી એ પર્વત, શોભે છે.^૫ એ પર્વતમાં નિરંતર મંદોન્મત રહેનારી શિવના ગણોની સ્ત્રીઓની લાતો વાગવાથી આનંદ પામેલા વિલાસી લોકો, સ્ત્રીઓની લાતોથી ખીલતા આસોપાલવોની જમ શોભે છે. સદાશિવ ફરતા ફરતા એ પર્વતનાં જ ન સ્થળોમાં પધારે છે, તે તે સ્થળોમાં સદાશિવના મુકુટરૂપી ચંદ્રનાં કિરણો પડવાને લીધે 'ચંદ્રકાંત' નામના મણિઓમાંથી જળ-સ્નાન થવા લાગતાં, જળના ઘોષ નીકળવા લાગે છે અને જ જ સ્થળોને સદાશિવ તજ દે છે, તે તે સ્થળોમાં તેવા ઘોષો નીકળતા બંધ પડી બંધ છે.^{૬,૭} એ પર્વત લતાઓથી, વૃક્ષોથી, જળાઓથી, વાવોથી, જળના ઘોષથી, નદીઓથી, નદોથી, મૃગોથી, ખીજ પશુઓનાં ટાળાઓથી અને ખીજ જાતોનાં પણ અનેક પ્રાણીઓથી ભરપૂર હોવાને લીધે બ્રહ્માંડ જેવો લાગે છે.^૮ જમ વડના ઝાડના મૂળમાં કીડાઓ રહે છે, તેમ એ કૈલાસ-પર્વતના નીચેના ભાગમાં 'દેમજટ' નામથી જાળખાતા ભીલ લોકો રહે છે.^૯ ધ્રુવડોની જમ એ હલકા લોકો કૈલાસની પાસેના પર્વતોમાં ઉત્પત્ત થયેલાં વૃક્ષોનાં લાકડાં વેચીને અને રુદ્રાક્ષ વેચીને પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે.^{૧૦} એ લોકોનો ઉદાર ચિત્તાળો, યતુઓનાં નગરોને જીતનારો, જયલક્ષ્મીના જમણા હાથ જેવો, પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં વિચક્ષુ, બંધકર

* આ અઘ્યાનમાં સર્ગમાં લીલ લોકોના રાજ સુરધુના વૈરાગ્યનું અને 'માંડવ્ય' નામના સુનિએ તે જાને સર્વનો ત્યાગ કરવા આદિ ઉપાયોથી કરેલા ઉપદેશનું વર્ણન કરવામાં આવેલું.

દેવોના ગર્વને પણ તોડનારો, સૂર્ય જેવો તેજ-સ્વી અને બળે દેહધારી વાયુ હોય એવો પરા-ક્રમી 'સુરધુ' નામનો એક બળવાન રાજા હતો. એ રાજા રાજ્યના વૈભવોથી તથા 'ધનથી કુબેર કરતાં પણ અધિક હતો, વિદ્યાઓથી બૃહસ્પતિ કરતાં પણ અધિક હતો અને કાવ્યો રચવાની આતુરીમાં શુક્રાચાર્ય કરતાં પણ અધિક હતો. જમ સૂર્ય ખેદ નહિ પામતાં ચાલતી રીતે દિવસોને કર્યા કરે છે, તેમ એ રાજા કોઈ જાતનો ખેદ નહિ પામતાં ચાલતી રીતે પ્રજાને શિક્ષા કરવાની અને પ્રજાનું પાલન કરવાની પદ્ધતિઓથી રાજ્ય સંબંધી કાર્યો કર્યા કરતો હતો. ઘણા દિવસ થતાં, જમ બળના દોરાઓથી બંધાયેલા પક્ષીને બળથી કંટાળો આવે, તેમ રાજ્ય સંબંધી સુખ-દુઃખોથી બંધાયેલા એ રાજાને રાજ્યથી કંટાળો આવ્યો. ^{૧૧-૧૫} (કંટાળો આવતાં, એ રાજા નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો.)

સુરધુ બોલ્યો:-(સ્વગત) જમ ઘણી પોતાના બળથી તલને પીલે છે, તેમ હું પોતાના બળથી આ દુઃખિયા અપરાધી લોકોને શા માટે પીડું છું? જમ મને કોઈ શિક્ષા કરે, તો મને પીડા થાય, તેમ હું શિક્ષા કરું છું તેથી આ સર્વે લોકોને પીડા થતી હશે. ^{૧૭} હું આ લોકોને ધન આપું, કેમકે જમ હું ધનથી રાજ થાઉં છું, તેમ સર્વ લોકો ધનથી રાજ થાય એ સ્વાભાવિક છે. હવે મારે અપરાધીઓને શિક્ષા કરવાનું તો બંધ જ રાખવું; પણ એ હું અપરાધીઓને યોગ્ય શિક્ષા નહિ કરું, તો જમ પાણી વિના નદી ચાલતી નથી, તેમ આ પ્રજા નિયમ વિના મર્યાદામાં ચાલશે નહિ. ^{૧૭, ૧૮} હાય હાય! અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી એ મોટી કડાકૂટ છે. પ્રજાઓની ઉપર તો સર્વદા કૃપા જ કરવી જોઈએ. આજ હું સુખી છું એ બહુ જ સારું છે. હાય હાય! આજ તો હું દુઃખી છું. ^{૧૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાજા! જમ તરસ્યા ને

તરસ્યા સૂતેલા માણસનું ચિત્ત લાંબી તરસથી સ્વપ્નમાં પાણીની મોટી ચક્રીમાં ભમતાં ક્યાંય શાંતિ ન પામે, તેમ એ રાજાનું ચિત્ત 'હું આમ કરું કે તેમ કરું' એવા વિચારોમાં ભમતાં, ક્યાંય શાંતિ પામ્યું નહિ. ^{૨૦} એક દિવસે સઘળી દિશાઓનાં મંડળોમાં ફરીફરીને, જમ નારદમુનિ ઇન્દ્રને ઘેર આવે, તેમ 'માંડવ્ય' નામના મુનિ એ સુરધુરાજાને ઘેર આવ્યા. ^{૨૧} સંદેહરૂપી બાવળના થાંભલાને કાપી નાખવામાં કુહાડા જવા અને સઘળી વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા એ મોટા મુનિની તે રાજાએ પૂજા કરી અને પછી નીચે પ્રમાણે નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું. ^{૨૨}

સુરધુ બોલ્યો:-હે મહારાજા! જમ વસંતઋતુના આવવાથી પૃથ્વીની પીઠ પરમસુખ પામે છે, તેમ આપના આવવાથી હું પરમસુખ પામ્યો છું. ^{૨૩} હે નાથ! જમ પ્રકાશ આપનારા સૂર્યની કૃપાદષ્ટિ કમળની ઉપર પડે છે, તેમ આપની કૃપાદષ્ટિ મારા ઉપર પડી, એટલા માટે આજ હું ધર્મની રીતે ભાગ્યશાળી પુરુષોમાં અગ્રેસર થયો છું. ^{૨૪} હે સઘળા ધર્મેને બળુનારા મહારાજા! આપને સારી પેઠે આરામ મળ્યો હોય, તો હવે જમ સૂર્ય અંધકારને કાપે છે તેમ આપ મારા આ એક સંશયને કાપો. ^{૨૫} મહાત્માઓના સમાગમથી ઠાની પીડા શાંત ન થાય! સર્વની શાંત થાય. પીડાનો વિચાર કરનારા વિદ્વાન લોકો કહે છે કે, 'સંદેહ જની બીજ કોઈ પીડા નથી.' જેમ સિંહના નખો હાથીને અત્યંત ફાડી નાખે છે, તેમ મારી પ્રજાઓ પર ઢેટલાકંને દંડ આપવો અને ઢેટલાક પર દયા લાવવી વગેરે ચિંતાઓ મને અત્યંત દારી ખાય છે. ^{૨૬, ૨૭} હે મુનિ! માટે જે રીતે મારા મનમાં સર્વદા સૂર્યનાં કિરણની પેઠે સમતા ઉદય પામે અને સઘળી વિષમતા ટળી જાય તેવો ઉપાય આપ બતાવો. ^{૨૮}

માંડવ્ય બોલ્યો:-હે રાજા! જમ સૂર્યનાં કિરણથી હિમ પીગળી જાય છે, તેમ પોતાના

હાયમાં જ રહેલા વિરાગ્ય તથા ત્યાગ આદિ યત્નથી અને શ્રવણ-મનનાદિક ઉપાયથી આ મનનુવેલપણ પીગળી બળ છે. જમ શરદ્ગુણા આવવામાત્રથી મોટી ઝાકળ શાંત થાય છે, તેમ પોતાના વિચારમાત્રથી મનની અંદરનો તાપ તુરત શાંત થાય છે. હે રાજા! તમે પોતાના જ મનથી પોતાના શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોના વિચાર કરો કે, 'એ ઇન્દ્રિયો ઠેવી છે અને ઠોણ છે! ૩૦,૩૧' હું ઠોણ છું, આ જગત કેવું છે અને મરણ તથા જન્મ કેમ થાય છે?' એ વિષયોનો તમારા મનમાં જ વિચાર કરો, એટલે તમને અત્યંત મહત્તા (મોટાપણ-બ્રહ્મપણ) પ્રાપ્ત થશે. આમ તમે વિચાર કરીને તમારા પોતાના જ સ્વભાવને બળશો, તો તમારું મન, હર્ષની તથા શોકની દશાઓથી કંપાવી શકાય નહિ એવું અચળ થશે. ૩૨,૩૩ જમ તરંગ પોતાના ચંચળ આકારને તજ દઈ, પોતાના મૂળભૂત જળરૂપ થઈને જળમાં શાંત થાય છે, તેમ તમારું મન પોતાના ચંચળપણને તજ, તાપ વિનાનું યઈ, પોતાના મૂળભૂત બ્રહ્મરૂપ થઈને બ્રહ્મમાં શાંત થશે. હે નિદેશિ રાજા! જમ મન્વંતરને અતે કળિકાળ આવતાં પાપરૂપી કલંકને પ્રાપ્ત થયેલું જગત બીજા મન્વંતરના આરંભમાં પોતે જાતે રહીને પોતાના કલંકને તજ દે છે, તેમ વ્યવહારને લીધે ચંચળતારૂપ કલંકને પ્રાપ્ત થયેલું તમારું મન પોતે જીવનસુક્રાંતરે રહીને વિચારના બળથી પોતાના કલંકિત રૂપને તજ દેશે. ૩૪,૩૫ જમ પૃથ્વીમાં પુત્રો પિતાને દયા કરવાના પાત્ર રૂપ જ બજાય છે, તેમ તમે પોતાના તત્ત્વને બાળી સંતુષ્ટ થશો, ત્યારે તમને સધળા ઇન્દ્રાદિ પુરુષો પણ મિથ્યા વ્યવહારમાં દુઃખી થતા હોવાને લીધે દયા કરવાના પાત્રરૂપ જ બજાશે. તમે વિવેકરૂપી દીવાથી આત્માને જોશો, ત્યારે એવી હિતમ મહત્તાને (મોટાપણને-બ્રહ્મપણને) પ્રાપ્ત થશો કે જ મહત્તાની સત્તાને મેરુની, સમુ-

દ્રની તથા આકાશની મહત્તા પણ અધીન છે. હે ભલા રાજા! તમને એ મહત્તા પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જમ હાથી ગાયના પગલાના ખાળોચિયામાં ડૂબતો નથી, તેમ તમારું મન સંસારની વૃત્તિઓમાં ડૂબશે નહિ. ૩૭,૩૮ જમ બુદ્ધા મચ્છર ગાયના પગલાના ખાળોચિયામાં પણ ડૂબી બળ્ય છે, તેમ કામનાઓથી કંગાલ થયેલું મન કુદ્ર કાર્યમાં પણ ડૂબી બળ્ય છે. ૩૯ જમ કીડો કાઠવમાં ડૂબી બળ્ય છે, તેમ ચિત્ત દરથોને જ લાગુ પડનારી પોતાની વાસનારૂપી દીનતાથી મોહમાં ડૂબી બળ્ય છે. ૪૦ હે રાજા! કેવળ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માનો જ અનુભવ થાય ત્યાં સુધી પોતાની સધળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૧ ન્યાં સુધી ચોખ્ખુ સોનું જ બાકી રહે ત્યાં સુધી જમ ધાતુઓને ધોવાની જરૂર છે, તેમ ન્યાં સુધી કેવળ આત્મા જ અવશેષ રહે, ત્યાં સુધી સધળા વેદાંતશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે. દૃઢ નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિથી સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સધળી રીતે સર્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો જ પૂર્ણરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિષયોના થોડાધણે ત્યાગ કરવાથી પરમાત્મા મળતા નથી ૪૨,૪૩ ન્યાં સુધી સર્વનો ત્યાગ થાય નહિ ત્યાં સુધી આત્મા મળતો નથી; કેમકે સધળી અનાત્મવસ્તુઓનો ત્યાગ કરતાં જ શેષ રહે છે તે જ આત્મા કહેવાય છે. ૪૪ હે ભલા રાજા! ન્યાં સુધી બીજું કાર્ય છોડી દઈને ઉદ્યોગ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી ધન આદિ સામાન્ય વસ્તુ પણ મળતી નથી; ત્યારે સર્વનો ત્યાગ કરીને ઉદ્યોગ કર્યો વિના આત્મા મળે મહિ તેમાં તો શું જ કહેવું? ૪૫ હે રાજા! ન્યારે બીજા સધળાં કાર્યોનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ રીતે ધારેલી વસ્તુના લાભને અર્થે માણસ યત્ન કરે છે, ત્યારે જ તે ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે વિના થતી નથી. માટે પોતાના આત્માના દર્શનને અર્થે સધળી અનાત્મવસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો

જેધ્યે. સધળી વસ્તુઓને ત્યાગ કરતાં સર્વથા
જનો ત્યાગ ન જ થઈ શકે એવું જ જોવામાં
આવે તે જ પરમપદ છે. સધળાં કાર્યોની તથા
કારણોની પરંપરામાં આ જગતની અંદર રહેલી
સત્તામાત્ર આત્મામાં કલ્પનાથી જ દેખાતી સધ-
ળી અનાભવસ્તુઓને સંપૂર્ણ રીતે તજી દઈ
અને તે પછી મનના રૂપને પણ લીન કરી નાખીને
જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ પ્રજ્ઞ છે. ૪૬-૪૮

સકલકારણકાર્યપરંપરામયજગદ્ભવસ્તુવિ-
જૃંમિત્મ્ । અલમપાસ્ય મનઃ સ્વવપ્સુતતઃ પરિ-
વિલાપ્ય યદેતિ તદેવ તત્ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'માંડવ્યોપદેશ' એ નામનો
સર્ગ ૫૮ એ સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૫૯ મો ૐ

સુરધુરાજને વિચારથી આત્મલાલ થયો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હ્યુત્ત્વા મગવાનેનં સુરધુ રઘુનંદન ।

યયૌ સ્વમેવ રુચિરં માંડવ્યૌ મૌનમંડલમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રામ । મહાત્મા માંડ-
વ્યમુનિ એ સુરધુરાજને એ પ્રમાણે કહીને પછી
જમાં ઘણા મુનિઓ રહેતા હતા એવા પોતાના
આશ્રમના રમણીય વનમાં પધારી ગયા. ૧ માંડ-
વ્યમુનિ પધારી ગયા પછી, સુરધુરાજ પવિત્ર
એકંતસ્થળમાં જઈને પોતે પોતાની યુદ્ધિથી નીચે
પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો. ૨

સુરધુ બોલ્યો:- (સ્વગત) હું પોતે કાણ હું ?
હું મેરુપર્વત નથી અને મેરુપર્વત મારો નથી.
હું જગત (જીવેના તથા નીચેના લોકો) નથી
અને જગત મારું નથી. હું પર્વતો નથી અને

પર્વતો મારા નથી. હું પૃથ્વી નથી અને પૃથ્વી
મારી નથી. હું આ કિરાતદેશ નથી અને આ
કિરાતદેશ મારો નથી. સર્વ લોકોની સંમતિથી
પદ્માભિષેક થતાં 'હું રાજા છું' એવી કલ્પનારૂપ
સંકેતને લીધે જ આ દેશ મારો છે. ૩, ૪ એ સંકે-
તને હમણાં હું તજી દઈ છું; માટે હું આ દેશ
નથી અને આ દેશ મારો નથી. હવે આ નગર
અવશેષ રહ્યું, તો તેમાં પણ એ સંકેતને તજી
દેતાં, એ જ નિશ્ચય થાય છે. ૫ પતાકાઓની તથા
ખગીયાઓની હારવાળી, નોકરલોકોથી તથા
તેઓની વાડીઓથી ભરપૂર અને હાથીઓની,
ધોડાઓની તથા સામંતલોકોની લીડાભીડવાળી
આ નગરી હું નથી અને એ મારી પણ નથી. ૬
એક જાતના કદિપત સંકેતથી જ સંબંધ પામેલું
અને એ સંકેત તજી દેવામાં આવે તો ટળી
જનારું આ ભોગોનું મંડળ તથા સ્ત્રી-પુત્ર
આદિનું મંડળ હું નથી અને એ સધળું મારું
નથી. ૭ એ જ પ્રમાણે નોકરો, સેનાવાહનો અને
અંતઃપુરો જમાં છે એવું આ રાજ્ય હું નથી
અને આ રાજ્ય મારું પણ નથી. 'આ રાજ્ય
છે અને આ રાજા છે' ક્ષત્રિય સંકેત તો દેવળ
અંધપરંપરાથી જ થયેલો છે. આ હાથ તથા
પગ આદિ અવયવોવાળો દેહ 'હું છું' એમ હું
માનું છું; તો હવે તુરત તેનો પણ મનમાં વિચાર
કરી જોઈ. ૮ આ દેહમાં જ માંસ તથા હાડકાં છે
તે હું નથી, કેમકે એ જડ છે અને હું તો ચેતન
છું. જમ જળ કમળ ઉપર ચોટી રહેતું નથી, તેમ
હું અસંગ હોવાને લીધે મારી સાથે એ માંસ તથા
હાડકાંને કંઈ સંબંધ નથી. માંસ જડ છે માટે તે
હું નથી, રુધિર પણ જડ છે માટે તે પણ હું નથી
અને અસ્થિઓ પણ જડ છે માટે તે પણ હું નથી.
જમ માંસ, રુધિર તથા અસ્થિઓ હું નથી, તેમ
એ મારાં પણ નથી. ૯ કમેન્દ્રિયો પણ હું નથી
અને કમેન્દ્રિયો મારી પણ નથી. આ દેહમાં
જે જે પદાર્થો છે તેઓ હું નથી જ; કેમકે હું તો

× આ યોગણુસાક્ષી સર્જના એકંતમાં બેસી
બહારનાં તથા અંદરનાં સર્વ દ્રવ્યોને ત્યાગ કરતા
સુરધુરાજને વિચારથી આત્માનો લાલ થયો, એ કથા
કહેવામાં આવશે.

ચેતન હું.^{૧૨} હું ભોગો નથી અને ભોગો મારા નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ જડ છે અને મિથ્યા છે, માટે તેઓ હું નથી અને તેઓ મારી પણ નથી. આ સંસારરૂપી દેહાત્મા મૂળરૂપ ન મન છે, તે પણ હું નથી; કેમકે એ તો જડ છે બુદ્ધિ અને અહં-કાર એ પણ હું નથી અને તેઓ મારા પણ નથી, કેમકે એ મનથી જ કલ્પાયેલાં છે, પણ વાસ્તવિક નથી.^{૧૩,૧૪} એ રીતે શરીરથી માંડીને મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો સુધીના આ અસ્થિર સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ શ્રુતોના સમુદાય હું નથી. હવે ન અવશેષ રહ્યું તેનો વિચાર કરું. અવશેષ તો ચેતનસ્વરૂપ જીવ રહ્યો; પણ તે પ્રમાતા છે. માટે પ્રમાતા, પ્રમાણ તથા પ્રમેય એ નામની ત્રિપુટીની અંદર આવી જાય છે અને ત્રિપુટી તો સાક્ષીથી જણાય એવી છે; માટે જીવ સ્વયં પ્રકાશ નહિ હોવાને લીધે એ પણ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી એમ જણાય છે.^{૧૫,૧૬} આ પ્રમાણે હું સાક્ષીથી જણાય એવી સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરું છું; કેમકે માપમાં આવનારી ન જ વસ્તુઓ છે તે હું નથી. સર્વનો ત્યાગ કરતાં તો જ્યાં દ્રાઈ જતના વિકલ્પ નથી એવું શુદ્ધ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે. માટે તે જ હું છું.^{૧૭} આ તો આશ્ચર્ય થયું. મને આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ. ઘણા કાળથી યત્ન કરતાં કરતાં એ યત્ન આજ સફળ થયો. આ હું અંત વિનાના સ્વરૂપવાળો પરમાત્મા છું. પરમાત્માનો અંત હોય જ નહિ.^{૧૮} બ્રહ્મામાં, ઇન્દ્રમાં, યમમાં, વાયુમાં અને સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહમાં પણ જેમ તંતુ સઘળાં મોતીઓમાં પરેવાઈને રહ્યો હોય છે, તેમ એકરૂપે રહેનારા ન પરમાત્મા છે તે હું છું. હું આ નિર્મળ ચૈતન્યશક્તિ છું; કે ન ચૈતન્યશક્તિ વિષયોરૂપી રોગથી રહિત છે, સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર છે અને અજ્ઞાનીઓને ત્રાસ આપે એવા સ્વરૂપવાળી છે. તે મનની સઘળી વૃત્તિઓમાં રહેલી છે, સૂક્ષ્મ છે, ઇષ્ટોથી તથા અનિષ્ટોથી રહિત છે, બ્રહ્મલોક સુધીનાં સઘળાં

જીવનોની અંદર રહેલી છે અને સઘળી શક્તિઓની કાળક્ષીરૂપ છે. તે નિરતિશય આનંદથી ભરપૂર છે, દીવાની જેમ સર્વને પ્રકાશ આપનારી છે, સઘળાં બ્રહ્માંડોરૂપી મોતીઓમાં એકરૂપે રહેનારા લાંબા તાંતણા જેવી છે, કલ્પનાથી સઘળા આકારો તથા વિકારોવાળી છે, વાસ્તવિક રીતે સઘળા આકારોથી તથા વિકારોથી રહિત છે, સઘળાં પ્રાણીઓના સમૂહપણને પામેલી છે, સર્વદા સર્વપણને પામેલી છે અને ચૌદ લોકોના પદાર્થોને પોતાના વિશાળ ઉદરમાં ધરી રહેલી છે. આ જગત સંબંધી ન જ કલ્પના જેવામાં આવે છે, તે સઘળી એ અનુભવરૂપ ચૈતન્યશક્તિમય જ છે.^{૧૯-૨૪} સુખ-દુઃખોની દશાઓ તથા તેથી થતી ગતિઓ મિથ્યા આભાસમાત્ર જ છે. પરમ ચૈતન્યરૂપ ન આત્મા છે, તે જ બુદ્ધ બુદ્ધ આકારોથી દેખાય છે, માટે ન કંઈ છે તે સઘળું એ જ છે.^{૨૫} આ મારો આત્મા સર્વમાં વ્યાપક છે અને આ મારી બુદ્ધિનો સાક્ષી પણ એ જ છે. એ જ આત્મા કલ્પનાથી આ શરીરરૂપ થઈને 'હું રાજ છું' એવો જામ કરતો હતો.^{૨૬} મન એ આત્માની જ કૃપાથી દેહરૂપી રથમાં બેસીને સંસારોના સમૂહોરૂપી લીલાઓમાં જાય છે, ફરે છે અને નાચે છે. આ મન તથા શરીર આદિ કંઈ પણ સાચું નથી. આ મન તથા શરીર આદિ કે ન તુલ્ય જ છે, તે નાશ પામે તો પણ તેમાં આજ કંઈ નાશ પામતું નથી.^{૨૭,૨૮} ચિત્તોરૂપી તરોએ ફેલાવેલ આ જગતની બળરૂપી નાટક આ એક સાક્ષીરૂપી દીવાની શિખાથી જ પ્રકાશે છે.^{૨૯} હાંચ-હાંચ! મને પ્રજ્ઞાના નિયંત્ર તથા અનુગ્રહ કરવા વિષેની ચિંતા વૃથા જ થઈ હતી. નિયંત્ર અને અનુગ્રહ દેહને લઈને જ છે અને દેહ એ તો કંઈ જ નથી.^{૩૦} અહો! હું સમજી ચૂક્યો છું. મારી દુષ્ટ આસક્તિઓ ચાલી ગઈ. જેવાનું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે જેવાઈ ચૂક્યું અને ન પામવાનું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે પમાઈ ચૂક્યું.^{૩૧}

જગતમાં જે કાંઈ આ દશ્ય જેવામાં આવે છે, તેમાંનું કાંઈ પણ અબાધિત છે જ નહિ. માયાથી જીવપણાઈપી બ્રમ, એ બ્રમથી થયેલો લેગશરીરરૂપી બ્રમ, એ બ્રમથી થયેલો બ્રહ્મસ્તુઓ હોવાનો બ્રમ અને એ બ્રમથી થયેલો અત્ર તથા સ્વપ્નરૂપી બ્રમ, એ વિના જગતનું સ્વરૂપ બીજું કાંઈ નથી.^{૩૨} નિઝહ તથા અનુઝહ અને તેથી ચંતા શોક તથા હર્ષ ક્યાં ગયા ? કેવા હતા, શામાં રહ્યા હતાં અને શા રૂપ હતા ? એ વિધેનો હવે કાંઈ પત્તો પણ મળતો નથી.^{૩૩} સુખ પણ શું છે અને દુઃખ પણ શું છે ? કાંઈ જ નથી. જે આ સધળું છે, તે બ્યાપક બ્રહ્મ જ છે. હું તો વૃથા જ મૂઠ થઈ ગયો હતો. હવે હું મોહથી પર થયો છું, એ સારું થયું. આ સધળું બ્રહ્મરૂપ જ અનુભવમાં આવે છે, તો હવે આમાં કાને માટે શોક કરવો, શામાં મોહ પામવો, શું જેવું, શું કરવું, ક્યાં રહેવું અને ક્યાં જવું ? શોક, મોહ, જેવું, કરવું, રહેવું કે જવું એનો સંભવ જ નથી.^{૩૪,૩૫} આ તો અલૌકિક ચમત્કારવાળું ચૈતન્યરૂપી આકાશ જ આ બ્રહ્માંડરૂપ દેખાય છે. હે સધળાં પચ્ચભૂત આદિ તત્ત્વોથી રહિત આત્મા ! હું તને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે સુંદર ! તું ભલે જેવામાં આવ્યો.^{૩૬} આહો ! હું અત્ર થયો છું. જે મેં જાણ્યું તે સંપૂર્ણ અને બરાબર જાણ્યું છે. હું કે જે અત્ર વિનાનો છું અને યથાર્થ જ્ઞાનથી જ પ્રગટ થયો છું, તેને પ્રણામ કરું છું.^{૩૭} આસક્તિ વિનાનો હોવાને લીધે વિધયોથી રહિત સ્થિતિવાળો અને સુપુસિવાળો જમ ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈને સ્થિર થયેલો છું ; માટે સંસારના બ્રમથી રહિત હોવાને લીધે જમાં જગતના અધ્યારોપરૂપી કલંક જ નથી, એના આત્મામાં જ ભરપૂરપણાથી રહ્યો છું. હવે કદી પણ મને વિષમતા યાચ એમ નથી.^{૩૮}

વિગતરંજનનિર્વિપયાસ્પિતિર્ગતમવત્રમરંજિતવર્જિતે । સ્થિરસુપુત્રરુલાભિગતસ્તતઃ સમસમં

નિવસામ્યહમાત્મનિ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉશપમ-
અકરણુનો 'સુરધુવિશ્રાંતિ' એ ના-
મનો સર્ગ પદ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૬૦ મો ~ ~ ~

સુરધુરાજએ દેહ પડતાં સુધી કરેલું
નિઃસંગ આચરણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति हेमजटाधीशो लेभे पदमनुत्तमम् ।

विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! જમ આ વિશ્વા-

મિત્ર તપ કરવારૂપી દૃઢ ઉદ્યોગને લીધે બ્રાહ્મણ-
પણું પામ્યા છે, તેમ એ 'હેમજટ' નામના
લીલ લોહાનો રાજ સુરધુ વિવેકરૂપી દૃઢ ઉદ્યો-
ગને લીધે સર્વોત્તમ પરમપદને પ્રાપ્ત થયો. જમ
સૂર્ય વારંવાર થતી દિવસોની પંક્તિઓ સાથે
કાંઈ સંબંધ રાખતો નથી, તેમ એ રાજ, વારં-
વાર થતી અને જતું પરિણામ દુઃખ જ છે એવી
સંસાર સંબંધી ક્રિયાઓમાં આસક્તિ રાખતો
નહોતો.^૧ જમ નદીના મધ્યમાં રહેલો પર્વત
નદીનું ગમે તેવું પૂર આવવા છતાં પણ કંપથી રહિ-
ત જ રહે છે, તેમ એ રાજ ત્યારથી રાજ્ય સંબંધી
સમ-વિપમ કાર્યોમાં પડવા છતાં પણ સર્વદા
સંતાપથી રહિત જ રહ્યો.^૨ એ રાજ દરેક જ
નિયમિત કાર્યો કરતો હતો તે છતાં પણ હર્ષથી
તથા ક્રોધથી રહિત રહેવાને લીધે અને ઉદાર તથા
ગંભીર સ્વરૂપવાળો હોવાને લીધે સમુદ્રની જમ
શોભવા લાગ્યો.^૪ જમ દ્વિવો કંપ વિનાની અને
પ્રકાશવાળી શિખાથી શોભે છે, તેમ એ રાજ,
સુપુસિ અવસ્થામાં ચિત્તવૃત્તિ જેવી નિશ્ચય રહે છે,

x આ સાદમા સર્ગમાં જીવ-મુક્તપણાને લીધે
સુરધુરાજનું દેહ પડવા સુધી નિઃસંગ આચરણ અને
દેહ પડી ગયા પછી તેની આકાશની ખેડે સ્થિતિ, એ
કથા કહેવામાં આવશે.

તેવી જ નિશ્ચય રહેનારી અને આત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રદર્શનાળી પોતાની ચિત્તવૃત્તિથી શોભવા લાગ્યો. એ રાજા નિર્દય પણ ન રહ્યો, દયાળુ પણ ન રહ્યો, સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વોવાળો પણ ન રહ્યો, મત્સરવાળો પણ ન રહ્યો, આસ્તિક પણ ન રહ્યો, નાસ્તિક પણ ન રહ્યો, વિષયોના મહાલવાળો પણ ન રહ્યો અને વિષયોના સાગનાળો પણ ન રહ્યો.^{૫૧} સર્વદા સમતાભરેલી, ચપળતા ટળી જવાને લીધે ધીરતાવાળી અને અંદર શીતળપણાવાળી વૃત્તિથી ભરપૂર સમુદ્રની જમ અને પૂર્ણચંદ્રની જમ તે શોભવા લાગ્યો.^{૫૨} 'સધળું જગત ચૈતન્યતત્ત્વમાં થયેલી એક ભતની કલ્પતારૂપ છે' એવો નિશ્ચય હોવાને લીધે સુખદુઃખોથી રહિત થયેલી એ રાજાની પૂર્ણબુદ્ધિ અત્યંત શોભવા લાગી.^{૫૩} તત્ત્વને સમજીલો અને ચૈતન્યમાં એકતા પામેલો હોવાને લીધે, પૂર્ણ થયેલો એ રાજા વિલાસ કરતાં, રાજ્યતાં સુખ ભોગવતાં, ભ્રમા રહેતાં, ચાલતાં, બેસતાં અને સૂતાં પણ નિર્વિઠ્ઠપસમાધિમાં રહેલા જોવા જ રહેવા લાગ્યો.^{૫૪} ઠાઈ ભતની આસક્તિ નહિ રાખતાં, રાજ્ય કરતો એ કમળસરખાં નેત્રોવાળો સુરધુરાજ સેંકડો વર્ષો સુધી જીવતો રહ્યો અને તેટલા કાળમાં તેને ઠાઈ રોગ પણ થયો નહિ.^{૫૫} પછી જમ સૂર્યાના તેજથી દબાયેલો હિમને કણ પોતાના રૂપને તણ દે છે, તેમ તે રાજાએ પોતાનો 'દેહ' નામનો એ વેષ તણ દીધો.^{૫૬} જમ નદીઓનું જળ પૂર્ણસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ તે રાજાએ પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારને લીધે પરબ્રહ્મમાં જ પ્રવેશ કર્યો, કે જે પરબ્રહ્મ જગતના સૃષ્ટિપ્રલયોત્તું અધિષ્ઠાન છે અને કારણોના પણ કારણરૂપ છે.^{૫૭} નિર્મળ અને સ્વયંપ્રકાશ સર્વોત્તમસ્વરૂપ બ્રહ્મવામાં આવવાને લીધે શોકથી રહિત થયેલો અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત દશાને પ્રાપ્ત થયેલો એ મહાત્મા રાજા, જમ ઘડો ફૂટી જતાં ઘટાકાશ મહાકાશની સાથે એકરસ થઈ બળ્ય છે, તેમ

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે શરીરનો ભંગ થતાં, પરબ્રહ્મની સાથે એકરસ થઈ ગયો.^{૫૮}

અધિગતવિમલૈકરૂપતેજા વિજનદર્શા સમુપેત્ય શાંતશોકઃ । અલમભવદસૌ પરસ્વરૂપ ઘટખમિવાંવરસંયુતં મહાત્મા ॥ ૧૩ ॥

શ્રીધોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સુરધુનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

૭૮ સર્ગ ૬૧ મો

પરિધ અને સુરધુનો સંવાદ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દ્યુમુત્પલપવાક્ષ રાઘવાઘવિપર્યયે ।

પદમાસાદયાદ્વંદં વિશેષો મવ ભૂતયે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે કમળપત્રોસરખાં નેત્રોવાળા રામા તમે પણ એ રીતે તત્ત્વગોઘથી સધળાં પાપો દૂર કરી, જગતના કલ્યાણને માટે શોકથી રહિત થાઓ અને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત જીવન્યુક્તની પદવીને પ્રાપ્ત થાઓ.^૧ બાળકની પેઠે ઘોર અંધારામાં ડૂબેલું મન જો આ વિચારરૂપી દીવાને મેળવે, તો તેના આશ્રયને લીધે તેને કદી પણ પરિતાપ થતો નથી.^૨ જમ ખાડામાં પડતો માણસ ખડના દહ જથાના આશ્રયથી સુખ પામે છે, તેમ મોહમાં પડતું ચિત્ત આ રીતના વિવેકના આશ્રયથી સુખ પામે છે.^૩ માટે તમે આ પવિત્ર વિચારને અભ્યાસથી દહ કરીને તેનો બીજાઓને ઉપદેશ કરો અને સર્વદા મનને એક સમાધાનવાળું રાખો. એટલે એમ કરવાથી તમે પૃથ્વીના રાણાગારરૂપ થશો.^૪

રામ બોલ્યાઃ-હે મુનીશ્વર! પવનથી ઊડતાં મોરનાં પીછાં જેવું ચપળ મન એક સમાધાનવાળું ઠવી રીતે થાય અને તે એક સમાધાન જેવું થાય!

* આ એકસંખ્યા સર્ગમાં સ્વાભાવિક એક સમાધાનનું લક્ષણ જણાવવાને માટે પરિધરાજાની સાથે થયેલા સુરધુના સંવાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

એ મને આપ કહો.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! તત્ત્વબોધને પ્રાપ્ત થયેલા એ જ સુરધુરાબ્જો (એ જીવતો હતો તે સમયનો) અને ‘પર્ણાદ’ નામના રાજર્ષિના આ અદ્વિત સંવાદ હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૬ જ્યોત્ષ્ણ એક સમાધાનમાં મનને સમજાવ્યું હતું તથા જોડ્યું હતું એવા એ બે રાજાઓને પરસ્પરની સાથે જ વાતચીત થઈ છે તે હું તમને કહી સંભળાવું છું. પ્રખળ શત્રુઓને હણનારો અને ‘પરિધ’ એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો પારસી (ઇરાન) દેશનો એક રાજા હતો. જમ રથ ધરીના પ્રભાવથી સારી રીતે ચાલે છે, તેમ એ રાજાના પ્રભાવથી એ દેશ સારી રીતે ચાલતો હતો.^૭ જમ નંદનવનમાં રહેનારા કામદેવનો વસંત પરમ મિત્ર છે, તેમ સુરધુરાબ્જો એ પરિધરાજા પરમ મિત્ર હતો.^૮ ઠાઈ સમયે, જમ પ્રજાના અપરાધોને લીધે સંસારમાં પ્રલય થાય છે, તેમ એ પરિધરાજાના દેશમાં પ્રજાનાં પાપોને લીધે મોટી અનાવૃષ્ટિ થઈ. જમ સળગતા દાવાનળમાં જંગલનાં ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓ નાશ પામે, તેમ ભૂખથી દુર્બળ થયેલી ઘણી ઘણી પ્રજાઓ એ અનાવૃષ્ટિમાં નષ્ટ થઈ ગઈ. એ દુઃખને લીધે પરિધરાજાને અત્યંત ખેદ થયો. જમ પ્રવાસીજન ખળી ગયેલા ગામનો ત્યાગ કરે છે, તેમ પરિધ રાજાએ એ ખેદને લીધે પોતાનું સઘળું રાજ્ય તજી દીધું. પ્રજાનો વિનાશ થતો અટકાવી નહિ શકવાને લીધે વૈરાગ્યને પામેલો એ રાજા મૃગચર્મવાળા મુનિની જમ તપ કરવા સારું વનમાં ગયો.^{૧૦-૧૩} વૈરાગ્યને પામેલો એ રાજા, જાણે કોઈ પરલોકમાં રહ્યો હોય, તેમ પોતાના નગરના લોકોના જાણવામાં ન આવે તેવા કોઈ દૂરના વનમાં રહ્યો.^{૧૪} પર્વતની શુદ્ધરૂપી ધરમાં રહેલો, તપ કરતો, જિતેન્દ્રિય અને શાંત બુદ્ધિવાળો એ રાજા વૃક્ષોમાંથી પોતાની મેજે ખરી પેડેલાં સુકાયેલાં પાંદડાં ખાઈને રહેવા લાગ્યો. લાંબા

કાળસુધી અગ્નિની પેઠે સુકાયેલાં પાંદડાંઓનું જ ભક્ષણ કરવાને લીધે એ રાજા તપસ્વી લોકોમાં ‘પર્ણાદ’ એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.^{૧૫,૧૬} ત્યારથી માંડીને એ રાજર્ષિઓમાં ઉત્તમ પરિધરાજા જ ખૂદીપની અંદર સઘળા મુનિઓના આશ્રમોમાં પર્ણાદ જ કહેવા લાગ્યો.^{૧૭} પછી હજાર વર્ષ સુધી દારુણ તપશ્ચર્યા કરીને અધ્યાસને લીધે તે રાજા અંતઃકરણની શુદ્ધિથી અને ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો.^{૧૮} સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વોથી તથા આશાઓથી રહિત થયેલો, શાંત મનવાળો, રાગ-દ્વેષ વિનાનો અને તત્ત્વને સમજનારી બુદ્ધિવાળો એ રાજા જીવનમુક્ત થયો. હે રામ! જમ ભ્રમર હંસોની સાથે કમલિનીમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જિયરે છે, તેમ એ રાજા સિદ્ધલોકોની અને સાધ્યલોકોની સાથે આ ત્રૈલોક્યરૂપી મઠમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરવા લાગ્યો.^{૧૯,૨૦} એક દિવસે એ પર્ણાદરાજા ‘હેમજટ’ નામના લીલ લોકોના રાજા સુરધુને ઘેર આવી પહોંચ્યો કે જ ધર રત્નોની રચનાવાળું હોવાને લીધે જાણે ખીજું મેરુપર્વતનું શિખર હોય એવું લાગતું હતું. જ પરમતત્ત્વ જાણવાનું છે, તે જાણી લીધેલું હોવાને લીધે પૂર્ણ થયેલા અને મૂર્ખતામાંથી નીકળીને જીવનમુક્ત થયેલા એ બન્ને રાજાઓએ પોતે પરસ્પરના બંના મિત્ર હોવાને લીધે પરસ્પરની પૂજા કરી. ‘ઓહા! આજ મારાં પવિત્ર કર્મો સફળ થયાં કે જથી મને આપનો સમાગમ થયો’ એમ તેઓએ એકબીજાને કહ્યું. પછી પરસ્પર આલિંગન કરીને અન્યોન્યના સમાગમથી અત્યંત આનંદ પામેલા એ બન્ને રાજાઓ, જમ ચંદ્ર અને સૂર્ય એક ઉદયાચળમાં બેસે છે, તેમ એક આસન ઉપર બેઠા.^{૨૧,૨૨}

પરિધ બોલ્યા:—આજ તમારાં દર્શનથી મારું ચિત્ત મોટા આનંદને પ્રાપ્ત થયું છે અને મન જાણે ચંદ્રના બિંબમાં દૂબ્યું હોય તેમ

શીતળપણાને પ્રાપ્ત થયું છે.^{૨૫} જની શાખાઓ
કપાઈ ગઈ હોય એવું વૃક્ષ જન્મ જળાશયના કિનારે
હોવાને લીધે સેંકડો શાખાઓવાળું થાય છે,
તેમ જાણે સ્વાભાવિક સુખ જ હોય એવો પ્રેમ,
વિયોગ પ્રાપ્ત થતાં સેંકડો શાખાઓવાળો થાય
છે. હે મિત્ર ! આપણી વિદ્યાસભરેલી તે તે જૂની
વાતોને, તે તે લીલાઓને અને તે તે ચેષ્ટાઓને
સંભારીને હું વારંવાર રાજી થાઉં છું.^{૨૬-૨૭} તમને
જન્મ માંડવ્ય મુનિની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે,
તેમ મને તપથી પ્રસન્ન થયેલા ઈશ્વરની કૃપાથી
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.^{૨૮} હે રાજા ! હવે તમે સઘળાં
દુઃખોથી રહિત થયા ને ? જન્મ દેવ મેરુપર્વતમાં
આરામ સેવે છે, તેમ તમે પરબ્રહ્માં થાંત થયા
ને ? જન્મ શરદઋતુમાં તળાવના જળમાં નિર્મળતા
થાય છે, તેમ આત્મારામપણાને લીધે તમારા
ચિત્તમાં મોટા કલ્યાણરૂપી નિર્મળતા થઈ છે ને ?
હે ભલા રાજા ! જ કાર્યો લોકોના હિતને માટે
અવશ્ય કરવાં જોઈએ, તે કાર્યોને અત્યંત સ્વચ્છ,
ગંભીર અને સમતાવાળી દૃષ્ટિથી, કર્યાં જાઓ છો
ને ?^{૨૯-૩૧} તમારા દેશના લોકો આધિઓથી તથા
વ્યાધિઓથી રહિત, ધીર, ધાન્યોની સમૃદ્ધિવાળા
અને સંતાપ વિનાના છે ને ? ધાન્ય આદિ ઉત્તમ
ફળોવાળી તમારી પૃથ્વી ફળોથી નમી રહેલી
કલ્પવૃક્ષની લતાની જન્મ જોઈતાં ફળો આપીને,
તમારી પ્રજાઓને અત્યંત તૃપ્ત કરે છે ને ? જન્મ
ચંદ્રનાં કિરણોનું હિમના સમૂહ જેવું ઘોળું મંડળ
દિશાઓમાં ફેલાય છે, તેમ તમારી હિમના
સમૂહ જેવી ધોળી પવિત્ર કીર્તિ દિશાઓમાં ફેલા-
યેલી છે ને ? જન્મ તળાવનું જળ પોતાની અંદરની
કમળોના કંઠોની ભૂમિકાઓને પૂરી દે છે, તેમ
તમે પોતાના ગુણોના સમૂહોથી સઘળી દિશાઓ-
ને પૂરી દીધી છે ને ?^{૩૨-૩૫} પ્રત્યેક ગામડાંઓમાં
જોખાની શાળના ક્યારાઓની ચોષ્ટી કરવા બેઠેલી
ખેડૂતોની કન્યાઓ રાજી થતી થતી આનંદ આપ-
નારાં તમારા યશને ગાય છે ને ? તમારાં ધાન્યો,

ધનો અને વૈભવો, બધું આપાદ છે ને ? તમારાં
નોકરો, સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને પ્રજાજનો કુશળ છે ને ?
તમારી આ કાયારૂપી લતા ચિંતાઓથી તથા
રોગોથી રહિત છે ને ? અને તે આ લોકસંબંધી
તથા પરલોક સંબંધી સુખ આપનારાં પુણ્યરૂપી
ફળને ઉત્પન્ન કરે છે ને ?^{૩૬-૩૮} વિષયોરૂપી સર્પો
કે જાઓ ઉપરઉપરથી સારા લાગે એવા છે, પણ
પરિણામે અત્યંત શત્રુતા કરે એવા છે, તેઓમાં
તમારું મન વૈરાગ્ય રાખીને વતે છે ને ?^{૩૯} અહો !
જન્મ કાળ વસંતને અને પર્વતના તટને ભેગા કરી
દે છે, તેમ આપણે બે કે જાઓ ઘણા ઘણા દિવસો
થયા જુદા પડી ગયા હતા, તેઓને કાળે આજ
ફરી ભેગા કરી દીધા છે.^{૪૦} હે મિત્ર ! જગતમાં
લોકોના સયોગોથી તથા વિયોગોથી થતાં સુખ-
દુઃખોની દશાઓ કોઈ એવી નથી કે જાઓ જીવ-
તાં માણસોના બેગામાં ન આવે.^{૪૧} આપણે પણ
એવા પ્રકારની લાંબી લાંબી દશાઓને લીધે જુદા
પડી ગયા હતા, તેઓ આજ ફરી ભેગા થયા
છીએ. પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરનારી ઈશ્વરની
ઇચ્છાનો વિલાસ અદ્ભુત છે !^{૪૨}

સુરધુ બોલેયો:-હે મહારાજ ! પ્રાણીઓનાં
કર્મોને અનુસરનારી ઈશ્વરની ઇચ્છાની ગતિ
કે જ સર્પની ગતિની જન્મ બધું જ શુભ,
ગંભીર અને વિસ્મય આપનારી છે, તેને ડાણુ
જાણી શકે ?^{૪૩} ઈશ્વરે તમને અને મને દૂર દૂર
દેશોમાં અને પ્રથમથી જાણનામાં ન આવે એવી
દશાઓમાં જુદા જુદા કરી નાખીને આજ ફરી
ભેગા કરી દીધા છે. અહો ! ઈશ્વરને શું અસાધ્ય
છે ? કશું અસાધ્ય નથી. હે મહાધૈર્યવાળા ! અમે
અહીં ક્ષેત્ર-કુશળથી રહ્યા છીએ અને આજ
તમારા પધારવારૂપી પુણ્યે અમને અત્યંત પવિ-
ત્ર કર્યા છે. જુઓ ! તમારા પધારનાથી જાઓનાં
પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે એવા અમલોકોનાં પુણ્યો-
રૂપી નૃક્ષો એવાં તો ફળીભૂત થયાં છે કે જાઓથી
અમે સઘળી વ્યાકુળતાથી રહિત અને કૃતાર્થ

થયેલા છીએ. ૪૪-૪૬ હે રાજર્ષિ! અમારા નગરમાં રહેલી સંપત્તિઓ આજ તમારા પધારવાથી ખીલી ઊઠી છે. હે મહાપ્રભાવશાળી! તમારું પવિત્ર ભાષણ અને પવિત્ર દર્શન ચારે બાજુથી બેણે અમૃતોના મીઠા પ્રવાહને વરસતું હોય એવું લાગે છે. મહાત્માઓનો સમાગમ મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ જોવા જ છે. ૪૭, ૪૮

વિકિરતિ પરિતો રસાયનાનામિવ નિકરં મધુરં મહાનુભાવ । તવ વચનમવેક્ષણં ચ પુણ્યં પરમપદપ્રતિમો હિ સાધુસંગઃ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સુરધુપરિધસમાગમ' એ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ દર મો ૭

ઐતન્યનું સ્ફુરણ રહેવાથી નિત્ય સમાધિ જ રહે છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અયૈવંપ્રાયયા તત્ર વિશ્રંભકથયા ચિરમ્ ।

પ્રાક્તનલ્લેહગર્ભિણ્યા સ્થિત્વોવાચાધુષાભિધઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! પછી ઘણી વાર સુધી બુના રનેહથી ભરેલી એવા એવા પ્રકારની વિશ્વાસની વાતો કરીને પરિધરાબજે સુરધુરાબને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૧

પરિધ બોલ્યા:-હે રામ! આ સંસારરૂપી બળમાં જે જે કામ કરવામાં આવે છે તે તે સર્વ કામ સ્થિતપ્રજ્ઞ ચિત્તવાળાને સુખદાયી થાય છે, અજ્ઞાનીને સુખદાયી થતું નથી.^૨ સમાધિ કે જે સઘળા સંકલ્પથી રહિત છે, પરમ શાન્તિનું સ્થાન છે, સઘળાં દુઃખોના અત્યંત ઉપશમરૂપ છે અને સંસાર સંબંધી સુખો કરતાં અત્યંત

x આ આસક્રમા સર્ગમાં અજ્ઞાનરૂપી આવરણનો ખંચ થતાં, નિરંતર ઐતન્યનું જ સ્ફુરણ થવાને લીધે તત્ત્વવેત્તાઓને સર્વદા સમાધિ જ રહે છે, એમ કહેવામાં આવશે.

શ્રેષ્ઠ છે, તેને તમે કરો છો ને?^૩

સુરધુ બોલ્યા:-હે મહારાજ! આપ જને સઘળા સંકલ્પથી રહિત, સઘળાં વિક્ષેપરૂપી દુઃખોના અત્યંત ઉપશમરૂપ અને સંસારસંબંધી સુખો કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ કહેા છે, તે સમાધિ શો પદાર્થ છે? એ મને કહેા. હે મહાત્મા! જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ હોય છે, તે બેસી રહેતાં અથવા બ્યવહાર કરતાં પણ સમાધિ વિનાનો ક્યારે રહે છે? જે ક્ષણમાત્ર પણ સમાધિ વિનાનો રહે તે તત્ત્વવેત્તા જ કેમ કહેવાય? ^૪ જેઓ નિત્ય જ્ઞાન-યુક્ત ચિત્તવાળા અને આત્મતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે, તેઓ ભલે જગતની ક્રિયાઓ કરતા હોય, તો પણ સમાધિવાળા જ છે. પદ્માસન વાળીને પ્રજ્ઞાજલિ કર્યા છતાં પણ જેનું ચિત્ત શાંત થયું ન હોય, તેની સમાધિ શું કામની છે? અને ઠવી છે? હે મહારાજ! સઘળી આશાઓરૂપી ખડોને બાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ જે તત્ત્વભાષી છે તે જ સમાધિ કહેવાય છે; ચૂપ થઈને એકાંતમાં બેસી રહેવું એ સમાધિ નથી. ભદ્રો બાધ કરીને અલેદનું જ અનુસંધાન કરતી સર્વદા તૃપ્તિવાળી અને સત્યવસ્તુ (પ્રજ્ઞ) ને જ જોનારી જે ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સમાધિ કહે છે. ક્ષોભ વિનાની, અહંકાર વિનાની, સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને નહિ અનુસરનારી અને મેરુ કરતાં પણ વધારે અડગ રહેનારી જે ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સમાધિ કહે છે.^{૫-૧૦} ચિંતા વિનાની, આત્મતત્ત્વરૂપ પરમ ઘટ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયેલી અને 'આ વસ્તુ આજ છે તથા આ વસ્તુ ત્યાંજ છે' એવી આસક્તિ-ઓથી રહિત થયેલી મનની જે પરિપૂર્ણ સ્થિતિ, તે જ સમાધિ કહેવાય છે.^{૧૧} મહાત્મા પુરુષનું મન જ્યારથી માંડીને બોધથી અત્યંત બેકાંચેલું હોય, ત્યારથી જ તે પુરુષને એકધારી સમાધિ આપ્યા કરે છે.^{૧૨} જમ રમત કરતા બાળકના હાથમાં રહેલો કમળો તંતુ

ખેંચવાથી તૂટી જાય, તેમ તત્ત્વેત્તાની સમાધિ કદી પણ પાછી તૂટી જતી નથી.^{૧૩} તત્ત્વનું નિરંતર અનુસંધાન ચાલ્યા કરે એ જ સમાધિ છે અને તે સમાધિ તત્ત્વેત્તા પુરુષને એક વાર થઈને પાછી તૂટતી જ નથી. જમ સૂર્ય આખા દિવસ સુધી પ્રકાશવાથી વિરામ પામતો નથી, તેમ તત્ત્વેત્તાની પ્રજ્ઞાકારવૃત્તિ વિદેહકેવલ્ય થતાં સુધી તત્ત્વના અવલોકનમાંથી વિરામ જ પામતી નથી.^{૧૪} જમ નદીનું જળ નિરંતર વહેવાથી ક્ષણમાત્ર પણ રોકાતું નથી, તેમ તત્ત્વેત્તા પુરુષ ક્ષણમાત્ર પણ જ્ઞાનથી રોકાતો નથી.^{૧૫} જમ કાળ પોતાની ગતિને ક્ષણમાત્ર પણ ભૂલતો નથી, તેમ તત્ત્વેત્તા પુરુષ પોતાના આત્માને ક્ષણમાત્ર પણ ભૂલતો નથી.^{૧૬} જમ વાયુ સર્વજ પોતાની ગતિને ભૂલતો નથી, તેમ તત્ત્વેત્તા પુરુષ સર્વજ પોતે નિશ્ચિત કરેલા ચૈતન્યને ભૂલતો જ નથી.^{૧૭} જમ કાળની ભૂતિરૂપ સૂર્યાદિ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીને વિષયોથી રહિત ચૈતન્યનું રહુ-રણ નિરંતર રહ્યા જ કરે છે, જમ કોઈ પણ પદાર્થ સત્તા વિનાનો મળતો નથી, તેમ જ્ઞાનીને કોઈ પણ કાળ આત્માના અનુસંધાન વિનાનો પ્રાપ્ત થતો નથી. જમ સંસારમાં અંધિ ઉણુતા વિનાનો અને ચંદ્ર શીતળતા વિનાનો હોતો જ નથી, તેમ આત્મેત્તા પુરુષ આત્માના અનુસંધાનરૂપી સમાધિ વિનાનો હોતો જ નથી. હું સર્વદા આત્માના અનુસંધાનવાળો જ છું, સર્વદા નિર્મળ જ છું અને સર્વદા શાંત મનવાળો જ છું, માટે સર્વદા સમાધિવાળો જ છું; મારી સમાધિને કાણુ તોડી શકે એમ છે અને સમાધિ કેમ જ પૂરે? કેમકે મારી સમાધિ આત્મસ્વરૂપથી અભિન્ન છે માટે સર્વદા તે એકધારી જ રહેલી છે.^{૧૮-૨૨} હે રાજર્ષિ! માટે મારું મન કદી પણ સમાધિ-વિનાનું રહેતું નથી. જો 'મન છે' એમ ધારતા હો, તો મારું મન સર્વદા-સ્થિતપ્રજ્ઞ જ છે અને એ આત્મસ્વરૂપ વિના બીજો કોઈ પદાર્થ ન

હોવાને લીધે 'મન જ નથી' એમ ધારતા હો, તો મન ન હોવાથી મને સમાધિ પણ નથી.^{૨૩} આત્મા જ સર્વમાં વ્યાપક છે, સર્વ કાળમાં છે, સર્વરૂપ છે અને સર્વ પ્રકારે છે; તો એવા અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિ ન હોવી તે પણ શું કહેવાય અને સમાધિ હોવી તે પણ શું કહેવાય.^{૨૪} દ્વૈતરૂપ વિભાગોથી રહિત ધ્યેયલા અને અત્યંત સમતાવાળા મહાત્મા પુરુષો સર્વદા સમાધિ-વાળા જ હોય છે, એટલા માટે 'આ તત્ત્વેત્તા સમાધિવાળો છે અને આ તત્ત્વેત્તા સમાધિ વિનાનો છે' એવા પ્રકારનો બોલવાનો ભેદ ક્યાં સંભવે છે? સંભવતો જ નથી.^{૨૫}

નિત્યં સમાહિતધિયઃ સુસમા મહાંતસ્તિ-
ઘંતિ કાર્યપરિણામવિમાગમુક્તાઃ । તેનાસમાહિત-
સમાહિતભેદમંગ્યા નિત્યોદિતઃ ક નુ સ ઉત્તમ-
વાક્પ્રપંચઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'સમાધિનિશ્ચય' એ નામ-
નો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

૭૭૮ સર્ગ ૬૩ મો

સુરધુએ પોતાની સહજ સ્થિતિનું
વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું

॥ પરિચ ઉવાચ ॥

રાજભૂનં પ્રવુદ્ધોસિ પ્રાપ્તવાનસિ તત્ પદમ્ ।

સંશીત્તાંતંકરણઃ પૂર્ણદુરિવ રાજસે ॥ ૧ ॥

પરિચ બોલ્યો:-હે સુરધુરાજ! હું તમારી પરીક્ષા કરી ચૂક્યો છું. તમે પરમપદને પામી ચૂક્યા છો. ને તમે અત્યંત શીતળ અત્કરણવાળા હોવા-
ને લીધે પૂર્ણચંદ્રની જમ શોભો છો. તમે આનંદ-
રૂપી રસથી પૂર્ણ, બ્રહ્મવિદ્યારૂપી ઉત્તમ લક્ષ્મી-
વાળા, શીતળ અને સિન્ધવ-મધુર હોવાને લીધે

× આ તેસકામ સર્ગમાં પરિચ પરીક્ષા કરીને વખાણેશો સુરધુ પોતાની સહજ સ્થિતિનું જ વિસ્તારથી વર્ણન કરશે.

કમળની જમ શોભે છે. તમે નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ, પૂર્ણ તેમજ ગંભીર હોવાને લીધે અને જ તમારી અંદર છે તે સ્પષ્ટ દેખાઈ રહેવાને લીધે કાંકાના પવનોથી રહિત થયેલા સમુદ્ર જવા શોભે છે. તમે સ્વચ્છ, આનંદથી ભરપૂર, અહંકારરૂપી મેઘથી રહિત, ચોખ્ખા, વિસ્તીર્ણ અને ગંભીર હોવાને લીધે શરદઋતુના આકાશના જવા શોભે છે. તમે સઘળા ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વિષયોમાં આસક્તિ વિનાના દેખાઓ છો, સર્વ વિષયોમાં સંતુષ્ટ જ રહો છો અને તમને કોઈ પણ વિષય ઉપર રાગ રહ્યો નથી; એટલા માટે તમે સઘળી રીતે શોભો છો. સારનો તથા અસારનો વિચાર કરી, તેના નિર્ણયના પારને પામેલા તમે પોતાની મોટી બુદ્ધિથી 'આ સઘળું જગત અખંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે' એમ બોલો છો.^{૧૬} હે સાચા-ખોટાના વિવેચનને બાળનારા રાજા ! તમારું શરીર આનંદથી ભરેલા અતંકરણવાળું અને ચડતી-પડતી દશા-ઓને લીધે અચંચલ થયેલું છે.^{૧૭} હે પ્યારા ! જમ સમુદ્ર અમૃતથી ભરપૂર હોય, તેમ તમે સઘળી વસ્તુઓથી રહિત પરમાત્માની અંદર ભરપૂર થયા છો. તમને પરમપદમાં એવી તૃપ્તિ મળી છે કે, જ તૃપ્તિ પાછી કદી પણ ક્ષીણ થશે નહિ.^{૧૮}

સુરેંદુ ખોલ્યો:-હે મુનિ ! જને આપણે અહણ કરવાયોગ્ય માનીએ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. જ કોઈ આ દશ્ય બેવામાં આવે છે, તે સઘળું કોઈ જ નથી, મિથ્યા જ છે.^{૧૯} કોઈ પદાર્થ અહણ કરવાયોગ્ય નહિ હોવાને લીધે, કોઈ પદાર્થ ત્યાગ કરવાયોગ્ય પણ નથી. જેનું અહણ કરવામાં આવે તેનો જ ત્યાગ કરી શકાય. આપણે કોઈનું પણ અહણ કર્યું નથી, માટે આપણાથી ત્યાગ કરવાયોગ્ય પણ શું કદી શકાય.^{૨૦} જ પદાર્થ એક કાળમાં તુચ્છ ભાસે છે, તે જ પદાર્થ બીજા કાળમાં તુચ્છ લાગતો નથી અને જ પદાર્થ એક કાળમાં તુચ્છ લાગતો નથી, તે જ પદાર્થ બીજા કાળમાં તુચ્છ ભાસે છે; તો એ રીતે સ સાર

સંબંધી સઘળા પદાર્થોના સારા-નરસાપણાનું ઠેકાણું નહિ હોવાને લીધે પદાર્થોને સારાનરસા ગણવારૂપી મારા મનની સ્થિતિઓ ઘણા કાળથી ક્ષીણ થઈ ગઈ છે.^{૨૧} સારો લાગતો પદાર્થ દેશ-કાળને લીધે પાછો નરસો લાગે છે અને નરસો લાગતો પદાર્થ દેશ-કાળને લીધે પાછો સારો પણ લાગે છે; માટે સમગ્ર પુરુષે કોઈ પદાર્થની નિંદા કે સ્તુતિ કરવી જ નહિ.^{૨૨} લોકમાં જ નિંદા કે સ્તુતિ થાય છે, તે રાગથી જ થાય છે અને રાગ એ ઇચ્છા જ છે. સારી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ એક પરબ્રહ્મરૂપી વસ્તુમાં જ રાગ ધરાવે છે, માટે તે બીજા સઘળા પદાર્થોની ઇચ્છા વિનાનો હોવાને લીધે કયા પદાર્થની નિંદા કરે કે કયા પદાર્થની સ્તુતિ કરે ?^{૨૩} ત્રેલોક્યમાં સ્ત્રીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, વનરાજિઓ અને સઘળા પ્રાણીઓ સાચાપણાથી રહિત જ છે, માટે વાસ્તવિક રીતે બેતાં સ સારમાં કોઈ સાર જ નથી.^{૨૪} માંસ, હાડકા, લાકડાં, માટી અને પથરાથી ગોઠવાયેલા, વિચારમાનથી જ નષ્ટ થઈ બચ એવા અને જમાં કોઈ પણ પદાર્થ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી એવા રાજ્ય જગતમાં કયા પદાર્થની ઇચ્છા થાય ?^{૨૫} જમ દિવસની શોભા ટળી જતાં, પ્રકાશ અને તડકા એ બંનેનો નાશ થાય છે, તેમ ઇચ્છા ટળી બચ, તો રાગ અને દ્વેષ એ બંનેનો નાશ થાય છે.^{૨૬} અત્યંત લાંબી લાંબી વાતો કરવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. ટૂંકામાં સમજવાનું એટલું જ છે કે, મન બે સર્વ પદાર્થોમાં રાગ વિનાનું અને વિદ્વેષરૂપી વિષમતા વિનાનું થઈને આત્મામાં જ સંતુષ્ટ થાય, તો એ જ ઉત્તમ શાંતિ છે અને જનાથી એ શાંતિ મળે, તે વિચારનું જ સર્વદા સુખને માટે સેવન કરવું યોગ્ય છે.^{૨૭}

અલમતિવિતર્તવચઃપ્રપંચૈરિયમુચિતેહ સુલાય દિર્ઘેરેકા । ઉપશમિતરસં સમં મનાંજ્વર્યદિ મુદિતં તદનુચમા પ્રતિષ્ઠા ॥ ૧૭ ॥

સર્ગ ૬૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

સાંસારિક દુઃખોથી મુક્ત થવાના ઉપાયો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સુરઘ્નુઃ પરિવૃથૈવ વિચાર્યેતિ જગદ્ભ્રમમ્ ।

મિથઃ પ્રપૂજિતૌ તુ યૌ સ્વવ્યાપારપરૌ ગતૌ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! એ રીતે સુરઘ્નુ

અને પરિવ્રજ એ બન્ને રાજ્યો જગતના ભ્રમપણાનો અને આત્માના સત્યપણાનો વિચાર કરી, પરસ્પરનું પૂજન કરી, પ્રસન્ન થઈને, પોતાપોતાનાં કાર્યો કરવાને માટે ત્યાંથી છૂટા પડ્યા.^૧ આ પરમ જ્ઞાન આપનારો એ બે રાજ્યોનો સંવાદ કે જે આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન રાખવું એ જ મનનું એક સમાધાન છે અને તે વેરાગ્ય આદિ સાધનોથી થાય છે.^૨ એમ જણાવનારો છે, તે તમારા સાંભળવામાં આવ્યો; તો હવે આ વિષયનું જ મનન કરીને અને જ્ઞાનની દૃઢતા કરીને, તમે સ્પષ્ટ રીતે આત્મામાં શાંત થાઓ. વિદ્વાનોની સાથે પોતાના ધીરતા ભરેલા વિચારો મેળવી, તીક્ષ્ણ કરવામાં આવેલી બુદ્ધિથી, હૃદયકાશમાં અહંકારરૂપી કાળો મેઘ ગલિત થઈ જાય અને સર્વ લોકોને પ્યારો લાગે એવો, કૃણ દેનારો, આનંદ આપનારો અને વિસ્તારવાળો, નિર્મળ ચિત્તરૂપી શરદાળ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ધ્યાન કરવાયોગ્ય સઘળા અનર્થોને ટાળનાર, સુગમ, આનંદની સંપૂર્ણ સંપત્તિવાળા અને અત્યંત સ્વચ્છપણાવાળા પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં સારી રીતે રહી શકાય છે.^૩ જે પુરુષ નિત્ય વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર કરે, સર્વદા વિષયોની આસક્તિથી રહિત રહે અને સર્વદા આત્માનું જ અનુસંધાન કર્યા કરે, તે સુખી પુરુષને મનના શોકો કાંઈ જ અડચણ કરી શકતા નથી.^૪ એવો પુરુષ વ્યવહારમાં અત્યંત

તત્પર રહે અને વ્યવહારની અનુકૂળતાને માટે મનથી નહિ પણ ઉપરઉપરથી રાગ-દ્વેષ દેખાડ્યા કરે તો પણ, જેમ જળમાં રહેલું કમળ જળથી લેપાતું નથી, તેમ મનમાં વ્યવહારસંબધી કલકથી તે લેપાતો નથી. જેમ હાથી સિંહને કાંઈ અડચણ કરી શકતો નથી, તેમ જે પુરુષ રાગ-દ્વેષથી રહિત, શાંત મનવાળો અને આત્માના ઉત્તમ વિજ્ઞાનવાળો હોય, તેને મન કાંઈ જ અડચણ કરી શકતું નથી. જેમ નંદનવનમાં કાંઈ ઝેરી કે કાંટાવાળું ઝાડ હોતું નથી, તેમ જ્ઞાનીના ચિત્તમાં ભોગની દૃઢ વાસના કે દીનતા હોતી જ નથી; કેમકે જ્ઞાનીનું ચિત્ત બહુ ઉદાર હોવાને લીધે શુદ્ધ સુખોની સ્પૃહાથી રહિત જ હોય છે.^૫ જેમ વેરાગ્યવાળો મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રીનું મરણ થતાં પણ દુઃખ ધરતો નથી, તેમ જેણે 'આ સઘણ જગત બ્રાંતિરૂપ જ છે' એમ બાણુ હોય, તે ચિત્ત દુઃખી થતું નથી.^૬ જેમ રજ આકાશનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી, તેમ વ્યવહારમાં કર્તાપણાની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થતું પાપ, જગતને મનના મોહરૂપ સમજીને તેવી આસક્તિથી રહિત થયેલા પુરુષનો સ્પર્શ કરી શકતું નથી.^૭ જેમ દીનો અધારાનું ઝોસડ છે, તેમ 'આ સઘણ અવિદ્યાભાવ જ છે' એમ બાણુ, એ જ જગતરૂપે વિસ્તારને પામેલા અવિદ્યારૂપી મહાન રોગનું ઝોસડ છે.^૮ જ્યારે 'આ સ્વપ્ન છે' એમ બાણુવામાં આવે, ત્યારે જ જેમ સ્વપ્ન નાશ પામે છે, તેમ જ્યારે 'આ અવિદ્યા છે' એમ બાણુવામાં આવે, ત્યારે જ અવિદ્યાનો પૂરો નાશ થઈ જાય છે.^૯ જેમ માછલાનું નેત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં પણ પાણીથી લેપાતું નથી, તેમ અદર વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત અને આત્માના અનુસંધાનમાં લાગેલી બુદ્ધિવાળા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ વ્યવહારમાં તત્પર રહેતાં છતાં પણ પાપથી લેપાતો નથી.^{૧૦} જ્યારે ચૈતન્યના જ્ઞાનરૂપી મોટા પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે પુરુષની અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિ નાશ

૧ આ ઝોસડમાં સર્ગમાં જે ઉપાયોથી મનના દોષો અડચણ ન કરે અને સંસારરૂપી દુઃખમાંથી આત્માનો ઉદ્ધાર થાય, તે ઉપાયો કહેવામાં આવશે

પામી જાય છે અને બુદ્ધિ પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થઈને અત્યંત શેષ છે. ^{૧૫} અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા શાંત થઈ જતાં, શાસ્ત્રરૂપી સૂર્યે જગાડેલો પુરુષ એવા જ્યોતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે જ્યોત પાણુ થયા પછી ફરી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા આવતી જ નથી. જે દિવસોમાં અને જે ક્રિયાઓના ક્રમોમાં આત્મારૂપી ચંદ્રથી ઉદય પામેલી ચૈતન્યપણરૂપી ચાંદની દૃઢ્યરૂપી આકાશમાં પ્રકાશિત થાય, તે દિવસો જ જીવનની સફળતા કરનારા છે અને ક્રિયાઓના તે ક્રમો જ આનંદભરેલા છે એમ સમજવું. જેમ ચંદ્ર પોતાના અમૃતથી પોતાની અંદર શીતળ રહે છે, તેમ મોહમાંથી નીકળેલો માણસ નિરંતર આત્માના ચિતવનથી પોતાના મનમાં શીતળ રહે છે. જે મિત્રોથી, જે શાસ્ત્રોથી અને જે દિવસોથી વેરાગ્યના આનંદવાળા આત્મબોધનો સ્પષ્ટ ઉદય થાય, તે મિત્રો, તે શાસ્ત્રો અને તે દિવસો જ ઉત્તમ છે, એમ સમજવું. ^{૧૭-૧૮} જતાં પાપો ક્ષીણ ન થયાં હોય, તેને આત્માના અવલોકનમાં ઉપેક્ષા (અનાદર) થાય છે અને જેને આત્માના અવલોકનમાં ઉપેક્ષા હોય તે લોકો રાંક જ રહે છે તથા જન્મરૂપી જંગલની સ્ત્રી-પુત્રાદિ લતાઓનો લાંબા કાળ સુધી શોક કર્યા કરે છે. ^{૧૯} હે રામ ! આ સંસારરૂપી અરણ્યમાં ફરનારો જીવરૂપી બળદ કે જે સેકંડો આશાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલો છે, ભોગોરૂપી તરણાંઓની અત્યંત લાલચ રાખ્યા કરે છે, અનાદિકાળરૂપી જરાથી જર્જરિત થયેલો છે, શોકરૂપી હંકારથી દુઃખી થયા કરે છે, દુઃખોરૂપી મોટા બોજને ઉપાડનાર છે, જન્મરૂપી જંગલમાં ફરનાર છે, નીચ કર્મોરૂપી કાદવોથી ખરડાયેલો છે, મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાં ખૂંચી ગયો છે, જેને રાગોરૂપી ડાસોનો સમૂહ કરડ્યા કરે છે, વૃષ્ટારૂપી દોરડાથી જે ખેંચાયા કરે છે, મનરૂપી કંબુસ વાણિયાને પનારે પડેલો છે, બંધુઓરૂપી બંધનોથી બંધાયેલો હોવાને

લીધે મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાંથી નીકળી શકતો નથી, પુત્રોરૂપી તથા કન્યાઓરૂપી છાણના બૂના ગંધાતા કાદવમાં ખૂંચી જનાર છે, થાકી રહેલો છે, શાંતિથી રહિત છે, સંસારના લાંબા લાંબા પંથ કાપીને થાકી ગયો છે, વારંવાર જવા-આવવાના ફેરાઓથી દુબળો થયેલો છે, પ્રયંત તાપથી તપી રહેલો છે, જેને બ્રહ્મવિદ્યારૂપી શીતળ છાયા મળતી નથી, જે દેખીતો તેજસ્વી લાગે છે, પણ અંદર રાંક થઈ ગયો છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી કસાઈઓએ દબાવેલો છે, કર્મોરૂપી ધંટાઓના શબ્દથી ભડક્યા કરે છે, પાપોરૂપી ઘોઠાઓના માર ખાધા કરે છે, જન્મ-મરણરૂપી બે પૈડાંઓથી ચાલતા સંસારરૂપી ગાડાની ધૂંસરીને તાણનાર છે, અજ્ઞાનરૂપી વિકટ વનમાં લોટીલોટીને મોટાં ભાઈઓવાળો થઈ ગયો છે, પોતાનાં પહેલાં કરેલાં પાપોરૂપી અનર્થમાં સર્વદા દુખેલો જ રહે છે, દુઃખી થયા કરે છે, નિરુપાય છે, કર્મોનાં ફળોરૂપી બોજે માથે પડવાથી શરીરમાં ખેદ પામ્યા કરે છે અને રાગાદિની પીડાઓને લીધે દયામણી ચીસો નાખ્યા કરે છે, તેને લાંબા કાળના વેરાગ્ય વ્યાદિ યત્નોથી અને જ્ઞાનરૂપી બળથી મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાંથી કાઢવો બેઠવો. જે તત્ત્વના અવલોકનથી ચિત્ત ક્ષીણ થાય તો જીવ-સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરી જાય છે અને પાછો કદી પણ તે સમુદ્રમાં પડતો નથી. જેમ વહાણોવાળાના સમાગમથી સમુદ્ર ઓળંગવા સારું વહાણ મળે છે, તેમ મહાત્માના સમાગમથી સંસાર પાર કરવાની સારી યુક્તિ મળે છે. મરુભૂમિવાળા જે દેશમાં ફળો આપનારું અને શીતળ છાયાવાળું સજ્જનરૂપી વૃક્ષ ન મળતું હોય, તે દેશમાં સમજી માણસે વસવું જ નહિ. ^{૨૧-૨૨} સુજનરૂપી ચંપક કે જે સ્નિગ્ધ તથા શીતળ વચનોરૂપી પાંદડાંઓવાળો હોય છે, ધીરતારૂપી છાયાવાળો હોય છે અને મંદહાસ્યરૂપી પ્રુષ્પાવાળો હોય છે, તેની પાસે જવાથી ક્ષણમાત્રમાં અત્યંત શાંતિ મળે છે. ^{૨૩}

આ સંસાર કે જે આત્મલાભરૂપી શાંતિ ન મળી
 હોય ત્યાં સુધી મહા મોહને અને અદ્વિત
 સંતાપોને આપનાર છે, તેમાં બુદ્ધિમાન પુરુષ
 એ પોતાને કાંઈ પણ વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય તો
 પડ્યાં રહેવું યોગ્ય નથી.^{૩૪} પોતાનો બંધુ પોત
 ન છે, માટે પોતાથી જ પોતાનો ઉદ્ધાર થાય
 એમ કરવું જોઈએ. દેહાભિસાતરૂપી ગતિ કરીને
 પોતાના આત્માને જન્મેરૂપી કાંઠેથી ભરેલા
 સંસારરૂપી સમુદ્રમાં નાખવો નહિ.^{૩૫} આ
 દેહરૂપી દુઃખ સું છે, કેમ આનુષું છે, શાથી યશું
 છે અને કેમ નાશ પામે? એવી રીતથી સમજી
 પુરુષોએ પ્રયત્નપૂર્વક વિચારવું જોઈએ.^{૩૬} સંસાર
 માં ડૂબેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં ખાણસોને
 ધન, મિત્રો, શસ્ત્રો કે બાંધેલા કાંઈ કામ આવતાં
 નથી.^{૩૭} મનરૂપી મિત્ર કે જે સર્વદા સાથે જ
 રહેનાર છે, તેને શુદ્ધ કરીને એ તેની સાથે કાંઈક
 વિચાર કરવામાં આવે, તો આત્માનો ઉદ્ધાર થાય
 છે.^{૩૮} વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસરૂપી યત્નોને સાથે
 રાખી, પોતાનો વિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
 તત્ત્વાવલોકન (આત્માનું અવલોકન) રૂપી વહા-
 લુથી સંસારરૂપી સમુદ્ર તરાય છે.^{૩૯} આત્મા કે
 જે નિરંતર દુષ્ટ આશાથી બળતો હોવાને લીધે,
 લોકોની દયાનું પાત્ર (રાંક) થઈ ગયો છે, તેની
 ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ, પણ કાળજી રાખીને
 તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.^{૪૦} આ જીવરૂપી હાથી
 કે જે અહંકારરૂપી મોટા ખીલામાં તૂટેલા રૂપી
 સાંકળથી બંધાયેલો છે, મનરૂપી મદવાળો છે
 અને જન્મેરૂપી કાઠવમાં ડૂબી ગયો છે, તેને તે
 કાઠવમાંથી કાઢવો જોઈએ.^{૪૧} હે રામ! જે મૂઠ-
 પણાને દૂર કરીને, અહંકારને ઘોઈ નાખવામાં
 આવે, તો એટલાથી જ આ આત્માનું રક્ષણ થાય
 છે.^{૪૨} એ મન વડે રચાયેલી આસક્તિરૂપ બળને
 ફેંકી દઈ, અહંકારને કાપી નાખવામાં આવે, તો
 એટલાથી જ આત્માના શોધનનો માર્ગ અસંત
 સ્પષ્ટ દેખાય છે.^{૪૩} એ આ દેહને લાકડા જેવો

તથા માટીના દેહાસિમાત ગણવામાં આવે, તો
 એટલાથી જ દેવાધિદેવ પરમાત્માને બળવાનો
 માર્ગ મળે છે.^{૪૪} અહંકારરૂપી મેઘ ક્ષીણ થાય
 તો ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય જોવામાં આવે છે અને એ
 સૂર્યને જોતાં જોતાં પરિણામે તેની સાથે એકર-
 સપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જન્મ અંધકારને કાપી
 નાખતાં પોતાની મેળે જ પ્રકાશનું દર્શન થાય છે,
 તેમ અહંકાર દૂર કરતાં પોતાની મેળે જ આત્માનું
 અવલોકન થાય છે. અહંકાર ક્ષીણ થતાં નિર-
 તિશ્ય આનંદમાં શાંતિ મળવાથી, જે નિર્વિકલ્પ
 અવસ્થા પ્રકટ થાય છે, તે ભરપૂર સ્થિતિવાળી છે
 અને તેનું જ પ્રયત્નથી સેવન કરવું યોગ્ય છે.
 પરિપૂર્ણ સમુદ્ર જેવી એ અવસ્થા અમારાથી
 વર્ણવી શકાય એમ નથી, એને ટાઈની ઉપમા
 લાગુ પડે એમ નથી અને તેમાં દરયોનો
 સંસર્ગ જ હોતો નથી.^{૪૫-૪૬} એ અવસ્થા પ્રાપ્ત
 થયા પછી ફરી અજ્ઞાનરૂપ આવરણથી એ
 ઢંકાઈ જતી ન હોય, તો એ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત
 થયેલી તુર્યાવસ્થા જ છે એમ કહી શકાય છે, કે
 જે તુર્યાવસ્થા (સાક્ષીપણાની સ્થિતિ) દેવળ
 મહાયૈતન્યના પ્રકાશની કળીરૂપ છે.^{૪૭} ભરપૂર
 આકારવાળી અને આકાશની શોભા જેવી વિસ્તી-
 ર્ણ એ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા વિશેષોથી રહિતપ-
 ણારૂપ અંશમાં સુષુપ્તિ જેવી જણાય છે. વિશે-
 પોથી રહિતપણારૂપ અંશમાં સુષુપ્તિને અને તે
 નિર્વિકલ્પ અવસ્થાને ઝાઝો ફેર રહેતો નથી.^{૪૮}
 મનનો તથા અહંકારનો લય થતાં, વિચારથી
 પોતાની મેળે સિદ્ધ થનારી, સઘળા પદાર્થોની
 અંદર વ્યાપેલી અને પરમ આનંદથી ભરેલી એ
 બ્રહ્માત્મકપણારૂપી નિર્વિકલ્પ અવસ્થા વચનથી
 વર્ણવી શકાય એમ નથી; દેવળ દૃઢ્યમાં જ અનુ-
 ભવમાં આવે છે અને તેની નકલ જોઈતી હોય
 તો સુષુપ્તિ છે.^{૪૯, ૫૦} હે રામ! જન્મ અનુભવ
 કર્યા વિના ખાંડ આદિ પદાર્થોનું તત્ત્વ જણાતું
 નથી, તેમ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ અનુ-

ભવ વિના જણાતું નથી.^{૫૩} આ જે સધણું જગત છે, તે અત વિનાના પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. જ્યારે ચિત્ત-વિષયોમાંથી ઉપરામ પામીને આત્માકાર થઈ નિશ્ચળ રહે, ત્યારે સ્થાવર-જંગમોનો અતર્થોમી અને સાક્ષીપણાથી ઇન્દ્રિય આદિને પ્રકાશ આપનારો એ પરમાત્મારૂપી દેવ સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે છે; એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી.^{૫૪} આ પ્રમાણે ચોથી ભૂમિકામાં આત્માનો અનુભવ થતાં, તે પછીની પાંચમી ભૂમિકામાં વિષયોની વાસનાઓનો અત્યંત વિનાશ થાય છે, તે પછીની છઠી ભૂમિકામાં ચત્ત વિના જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ આત્માનો સર્વદા પૂર્ણપણે અનુભવ થાય છે અને તે પછીની સાતમી ભૂમિકામાં સમાધિની તથા સમાધિ ન થવી તે બન્નેની પણ સમતા થઈ જવાને લીધે પરમાત્માની સાથે એકરસપણું જ થાય છે. પરમાત્માની સાથેના તે એકરસપણું બ્રહ્માદિ મહાત્માઓથી પણ માપ કરી શકાતું નથી.^{૫૫}

તદનુ વિષયવાસનાવિનાશસ્તદનુ શુભઃ
પરમઃ સ્ફુટપ્રકાશઃ । તદનુ ચ સમતાવશા-
ન્સ્વરૂપે પરિણમનં મહતામચિત્યરૂપમ્ ॥ ૫૫ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો ‘ઉપદેશ’ એ નામનો
સર્ગ ૬૪ માં સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૬૫ મો* ૭

વિલાસ અને ભાસનું આખ્યાન-તેઓને
માતાપિતાના મરણથી થયેલો શોક

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મનસૈવ મનશ્ચિત્ત્વા યદ્યાત્મા નાવલોક્યતે ।

મમેત્યહમિતિ ત્યક્ત્વા તત્તમામરસલોચન ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા

* આ પાસકમાં સર્ગમાં સહ્યાદ્રિનું, તેમજ અન્નિ-
મુનિના આશ્રમનું અને ‘વિલાસ’ તથા ‘ભાસ’
નામના બે તપસ્વીઓનાં જન્મ-કર્મોદિતું તથા તેઓને
શોક થવાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું.

રામ ! અહંતાનો તથા મમતાનો ત્યાગ કરીને અને
મનથી જ મનને કાપી તાપીને જે આત્માનું અવ-
લોકન કરવામાં ન આવે, તો જગતરૂપી દુઃખ ચિત્ત-
માં આલેખેલા સૂર્યની પેઠે અસ્ત પામતું નથી,
આપદા મહાસમુદ્ર જેવી અપાર થઈ પડે છે
અને ઘણી ગરખડોથી ભરેલી જન્મ-મરણરૂપી
વર્ષાઋતુ, કે જે અજ્ઞાનરૂપી કાળનાં વાદળાંવાળી છે
તથા જડ પદાર્થોરૂપી જળની ધારાઓને વરસા-
વનારી છે, તે વારંવાર આવ્યા કરે છે.^{૧-૩} આ
વિષયમાં જ ‘ભાસ’ અને ‘વિલાસ’ નામના બે
મિત્રોના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં
આવે છે, કે જે સંવાદ સહ્યાદ્રિના શિખર ઉપર
થયો હતો.^૪ હે રામ ! ઊંચાઈથી આકાશને, પહો-
ળાઈથી પૃથ્વીને અને જાડા પાયાથી પાતાળને દખા-
વીને રહેલો હોવાથી, બધું જૈલોક્યને છૂતનાર
હોય એવો લાગતો, અસંખ્ય કૂલજાડોથી ભર-
પૂર, અસંખ્ય નિર્મળ ધોધોવાળો, નેત્રોથી
અસહ્ય કાન્તિવાળો અને જની અંદરના નિધિ-
ઓ (દાટેલા ધનના ઢગલાઓનું) યક્ષલોકો રક્ષ-
ણ કરે છે એવો ‘સહ્યાદ્રિ’ નામનો એક પર્વત
છે.^{૫-૬} એ પર્વતમાં કોઈ સ્થળે વૃક્ષોમાંથી
પુષ્પોનો વરસાદ થયા કરે છે, કોઈ સ્થળમાં
ઉત્તમ ઉત્તમ હરતાલ આદિ ધાતુઓ વિસ્તીર્ણ
થઈ રહી છે, કોઈ સ્થળમાં ખીલતાં કમળોવાળાં
સરોવરો શોભી રહ્યાં છે અને કોઈ સ્થળમાં રત્ન
જેવી શિલાઓ દીપી રહી છે.^{૭-૮} કોઈ સ્થળમાં
પાણીના ધોધોનો શબ્દ ફેલાઈ રહે છે, કોઈ
સ્થળમાં પોલા વાંસોનો શબ્દ ફેલાઈ રહે છે, કોઈ
સ્થળમાં ગુફાઓના પવનોનો ધોધાટ થયા કરે છે
અને કોઈ સ્થળમાં ભ્રમરોનો ગુંબરવ બમી રહે
છે.^૯ શિખરોમાં અપ્સરાઓ ગાયા કરે છે, વનો
માં મૃગો તથા પક્ષીઓ વિહાર કરે છે, ઉપરના
ભાગોમાં મંદોન્મત્ત વાદળો ગાજ્યા કરે છે અને
પુલ્લા ભાગોમાં પક્ષીઓ નાદ કર્યા કરે છે.^{૧૦}
ગુફાઓમાં વિદ્યાધર લોકો ગાયા કરે છે, સરોવર-

ની અંદરનાં કમળવનોમાં શ્રમરાઓ ગાયા કરે છે, આસપાસના ભાગોમાં લીલલોહા ગાયા કરે છે અને વનનાં વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ ગાયા કરે છે.^{૧૧} એ પર્વતશિખરોમાં દેવતાઓ હોવાને લીધે, નીચેના ભાગોમાં મનુષ્યો હોવાને લીધે અને ધરતીની અંદરના ભાગોમાં નાગો હોવાને લીધે જાણે બીજું ત્રૈલોક્ય હોય એવો તે લાગે છે.^{૧૨} એ પર્વતમાં ગુફાઓની અંદર સિદ્ધલોહો રહે છે, પૃથ્વીની અંદરના ભાગોમાં ધનના નિધિઓ રહ્યા છે, ઉપર રહેલાં અંદરનાં વૃક્ષોમાં સર્પો વીંટાઈને રહ્યા છે અને શિખરો ઉપર સિદ્ધો રહેલા છે.^{૧૩} એ પર્વત પુષ્પોરૂપી વાદળોઓથી વીંટાયેલો છે, પુષ્પોના પરોગોરૂપી વાદળોઓથી પથરાયેલો છે, વંટાળિયાથી ઊડતાં પુષ્પોરૂપી વાદળોઓથી પોતાના દૈવ્યમાં જાણે ભમ્યા કરતો હોય એવો લાગે છે અને શ્વેત પુષ્પોનાં વૃક્ષોથી જાણે પોતે ધવલ હોય એવો લાગે છે. એ પર્વત હરતાલ તથા ગેરુ આદિ ધાતુઓની રજરૂપી વાદળોઓથી પીળો લાગે છે. એ પર્વતના રત્નમય નીચા ભાગોની ઉપર બેસતી ઘણી ઘણી નગરોની સ્ત્રીઓ જાણે કદપવૃક્ષોની ઉપર બેઠેલી હોય એવી લાગે છે.^{૧૪, ૧૫} વાદળોઓરૂપી કાળાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં અગોવાળી, રત્નોરૂપી મૂંગાં ઘરેણાંઓવાળી અને સુવર્ણ જ્વેલી કાન્તિવાળી એ પર્વતની શિલાઓ, જાણે કૃષ્ણપક્ષમાં નાયકનાં સંકેતસ્થળોમાં જતી વિચક્ષણ અભિસારિકા નાયિકાઓ હોય એવી લાગે છે.^{૧૬} એ પર્વતના ઉત્તરભાગમાં રહેલું એક મોટું શિખર છે. તેમાં સંધળાં વૃક્ષો ક્ષોથી નમી રહેલાં છે, રત્નો જવાં સ્વચ્છ સરોવરોમાંથી ઝરણાંઓનાં પાણી વહ્યા કરે છે, આંખાઓની ઉપર ચડેલી લતાઓમાંથી ઘણા ઘણા પુષ્પોના ગુચ્છો પડ્યા કરે છે, સંધળી દિશાઓ પ્રકુલિત થયેલાં અંદાલોથી, પુન્નાગોથી તથા નીલકમળોથી વ્યાપ્ત છે, લતાઓરૂપી પડદાથી સૂર્યને પ્રકાશ દેખાતો નથી,

રત્નોનાં કિરણોના સમૂહોથી પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે, અંબુઓનાં વૃક્ષોમાંથી સવતો રસ તે તે સ્થળોમાં ખરડાઈ રહ્યા છે અને તેમાં સ્વર્ગલોકના જોવા આનંદવર્ત્યા કરે છે.^{૧૭-૧૮} તે (શિખર) માં શ્રલલોકના જોવા, સ્વર્ગલોકના જોવા તથા સદાશિવના નગર જોવા રમણીય અને સિદ્ધલોકના પરિશ્રમને મટાડનારો અતિશયિતો એક મોટો સુશોભિત આશ્રમ છે.^{૨૦} જમ આકાશના માર્ગમાં 'શુક્ર' અને 'બૃહસ્પતિ' નામના બે પંડિત તપસ્વીઓ છે, તેમ એ મોટા આશ્રમમાં 'શુક્ર' અને 'બૃહસ્પતિ' નામના બે પંડિત તપસ્વીઓ રહેતા હતા.^{૨૧} જમ એક તળાવમાં રહેનારાં બે કમળવૃક્ષોને અત્યંત સ્વચ્છ બે કળીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેમ એક સ્થળમાં રહેનારા એ બે તપસ્વીઓને અત્યંત નિર્મળ શરીરવાળા બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા.^{૨૨} એમાં એકનું નામ 'વિલાસ' રાખવામાં આવ્યું અને બીજાનું નામ 'ભાસ' રાખવામાં આવ્યું. જમ પાંદડાં લતાના અને વૃક્ષના આશ્રયથી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ એ બન્ને બાળકો માતા-પિતાના આશ્રયથી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામ્યા.^{૨૩} સારા મનવાળા એ બન્ને બાળકો પરસ્પરની ઉપર સ્નેહ રાખવા લાગ્યા, પરસ્પરને પ્યારા લાગવા લાગ્યા અને જમ તલ અને તેલ ભેગાં રહે છે, પુષ્પ અને સુગંધ ભેગાં રહે છે તથા પુત્રની ઉત્પત્તિની લાલચવાળાં પ્રેમી સ્ત્રી અને પુરુષ ભેગાં રહે છે, તેમ ભેગા જ રહેવા લાગ્યા.^{૨૪} એમનું મન જાણે એકમાંથી બેપણાને પામેલું હોય તેમ સમાન જ રહેતું હતું.^{૨૫} પરસ્પરથી આનંદ પામતા અને અત્યંત મનોહર શરીરવાળા એ બે બાળકો, જમ કમળમાં બે શ્રમરાઓ રહે, તેમ પોતાના આશ્રમમાં રહેતા હતા.^{૨૬} નવી નવી વસ્તુઓ ઉપર પ્યાર કરતા અને જાણે ચંદ્ર તથા સૂર્ય એક સાથે જ ઉદય પામેલા હોય એવા લાગતા એ બે બાળકો અત્યંત થોડા કાળથી જ બાદ્યાવસ્થાને

છાડીને યૌવનને પ્રાપ્ત થયા હતા.^{૧૭} જમ પીડા-
યેલાં પક્ષીઓ માળાને તજીને આકાશમાં જાય,
તેમ વૃદ્ધવસ્થાથી પીડાયેલાં એમનાં માળાપ
શરીરને તજી હઈને સ્વર્ગમાં ગયાં.^{૨૦} માળાપ મરી
જતાં, એઓ પાણીમાંથી બહાર કાઢેલાં કમળોની
જમ રાંક મોઢાંવાળા, તપેલાં અંગોવાળા અને
ઉત્સાહ વિનાના થઈ ગયા.^{૨૧} વિલાસ અને ભાસ
એ બન્ને જણા પોતાનાં માળાપની મરણ પછી
કરવાની સધળી ક્રિયાઓને કરી હઈને વિલાપ
કરવા લાગ્યા; કેમકે જગતની મર્યાદાનું મોટા-
ઓથી પણ ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી. માળાપ-
ની ઉત્તરક્રિયાઓને સમાપ્ત કરીને, શોકને લીધે
થયેલી વ્યથાથી પીડાયેલા એ બન્ને જણા કરુણા-
રસથી ભરેલી પીડિત વાણીથી વિલાપ કરીકરી-
ને, જણે ચિત્રમાં ઓલેખેલા હોય તેમ શરીરોની
સધળી ચેષ્ટાઓથી રહિત થઈ ગયા. એઓ મરણ
પામ્યા નહિ પણ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા કે જથી
તેઓને આરામ પ્રાપ્ત થયો.^{૨૦, ૨૧}

कृत्वौर्द्धवदेहिकमथो व्यथयामिभूतौ शोको-
त्थया करुणयार्तगिरा विलप्य । चित्रार्पिताविव
निरस्तसमस्तचेष्टौ तौ संस्थितौ सुखमश्न्यन्वहदौ
निवृत्तौ ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશ-
મ-પ્રકરણનો 'સહ્યાદ્રિવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૬૫ એ સમાપ્ત

ॐ सर्ग द्द मो ॐ

અજ્ઞાની મનુષ્ય દુઃખમાં જ પડ્યો રહે છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અતિશોકપરાભૂતૌ તસ્યતુર્દદતાપસૌ ।

તાપસંશુન્કસર્વાંગૌ તાવરણ્યદ્રુમાવિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! પછી ઘણી વારે

* આ હાસકંઠા સર્ગમાં ભાસનાં વચનોથી,

'અવાની ધરુષ દુઃખથી સમુદ્રમાં ગોયાં ખાયા કરે
'છે' એ વિષયનું વિસ્તારથી નિષ્પણ કરવામાં આવશે.

મૂર્છાં કિતરતાં, શોકથી અત્યંત પરાભવ પામેલા
અને જંગલી વૃક્ષોની જમ તાપથી સુકાયેલાં
અંગોવાળા એ બે મોટા તપસ્વીઓ છૂટા પડીને
કેટલાક કાળ સુધી વનમાં જ રહ્યા.^૧ ટોળાંથી
વિખૂટા પડેલા મૃગોની જમ વિહ્વળ થયેલા
અને ઘર તથા ધન આદિની ઉપર અત્યંત અરુચિ
પામેલા એ બન્ને બ્રાહ્મણોએ વિરકતપણાથી જ
વનમાં કાળક્ષેપ કરવા માંડ્યો.^૨ એમ કરતાં કરતાં
કેટલાએક દિવસો, કેટલાએક મહિનાઓ અને
કેટલાંએક વર્ષો પણ પસાર થઈ ગયાં. જમ
ખાડામાં ઊગેલાં વૃક્ષા ખાડામાં જૂનાં થઈ જાય,
તેમ એ બે બ્રાહ્મણો વનમાં ને વનમાં વૃદ્ધ થઈ
ગયા.^૩ જ્યોને નિર્મળ તત્ત્વબોધ મળ્યો ન હતો
એવા એ વૃદ્ધ તપસ્વીઓ ઘણું કાળે એક દિવસે
ભેગા થયા, ત્યારે તેઓએ પરસ્પરની સાથે નીચે
પ્રમાણે વાતો કરી.^૪

વિલાસ ઓલ્યા:-હે હૃદયમાં રહેનારા
અમૃતના સમુદ્રપ ધ્યારા બંધુ ભાસ ! તું ભલે
આવ્યો. આ જગતમાં તારો સમાગમ મને
મારા જીવનરૂપી ઉત્તમ વૃક્ષના ક્ષળ જેવો
જણાય છે.^૫ હે ભલા ભાઈ ! મારાથી છૂટો
પડ્યા પછી તેં આટલા આટલા દિવસો ક્યાં
કાઢ્યા ? એ તું મને કહે. તારું તપ સંકળ થયું
છે ને ? તારી બુદ્ધિ શાંત રહે છે ને ? તારી વિદ્યા
સંકળ થઈ છે ને ? તને તત્ત્વબોધ મળ્યો છે ને ?
તું કુશળ છે ને ?^{૬, ૭}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે બોલતા, સંસાર-
થી અત્યંત ઉદ્વેગ પામેલા અને જને તત્ત્વબોધ
થયો ન હતો એવા એ વિલાસને ભાસે પ્રીતિપૂ-
ર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૮

ભાસ ઓલ્યા:-હે સૌમ્ય ! હે માન આપ-
નારા ! તારો સમાગમ થયો તેથી જ મારું આ-
વડું સંકળ થયું છે. તું આજ જોવામાં આવ્યો
એ બહુ સારું થયું. આપણે કે જેઓ આ સંસાર-
માં રહેલા છીએ તેઓનું કુશળ તો જ્યાંથી જ

હોય^{૧૮} જ્યાં સુધી જાણવાની વસ્તુ જાણવામાં આવી નથી, ચિત્તા કામ આદિ સંકલ્પો ક્ષીણ થયા નથી અને સંસારરૂપી સમુદ્ર તરાયો નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ ક્યાંથી જ હોય^{૧૯} જમ દાતરડાથી લતાઓ કપાઈ જાય છે, તેમાં જ્યાં સુધી ચિત્તેથી થતી સધળી વાસનાઓ કપાઈ ગઈ નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ ક્યાંથી જ હોય^{૨૦} જ્યાં સુધી યોગ્ય સમજણ મળી નથી, સમતા પ્રાપ્ત થઈ નથી અને આત્મજ્ઞાન ઉદય પામ્યું નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ ક્યાંથી જ હોય^{૨૧} હે સૌમ્ય! જ્યાં સુધી આત્માનો લાભ થયો ન હોય અને જ્ઞાનરૂપી મોટું ઔષધ મળ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી આ દુષ્ટ સંસારરૂપી વિપ્રચિકા વારંવાર થયા જ કરે છે.^{૨૨} બાળપણરૂપી અકુરિત અવસ્થા મટયા પછી જ્યાં યૌવનરૂપી નવપક્ષિવ ઉદય પામે છે અને તે પછી જરારૂપી પુષ્પ ઉદય પામે છે, એવું આ સંસારરૂપી કાંટાળું વૃક્ષ વારંવાર જાગ્યા કરે છે.^{૨૩} આ કાયારૂપી જૂના ઝાડમાંથી બાંધવોરૂપી ભ્રમરોના વિલાપોરૂપી ગુંજારોવાળી અને ઘડપણરૂપી પુષ્પવાળી, મરણરૂપી મંજરી ઉદય પામે છે. ભોગવાઈ ગયેલાં કર્મોરૂપી અનેક ઋતુઓ વીતી જવાને લીધે રસથી રહિત થતી અને વારંવાર જ્યાં એના એ વિષયો ભોગવાય છે, એવા દિવસોથી પુરાતી વર્ષોની પંક્તિ ઘણું કરીને પુરુષાર્થ ક્યાં વિના જ કાઢવામાં આવે છે. દેહરૂપી પહાડની તે તે આસક્તિઓરૂપી મોટી ગુફાઓ, કે જ્યાં વૃણાઓરૂપી હજારો કાંટાઓથી તથા વિષયભોગોરૂપી અનેક સપોંથી ઘેરાયેલી છે, તેમાં અને તે તે વિષયસુખ અને અર્થે કરવામાં આવતી ક્રિયાઓમાં જ કાળ વીતી જાય છે.^{૨૪} જનું જનું અને આવતું સમાપ્ત જ થતું નથી એવાં રાતદિવસો લાંબાં-ટૂંકાં, ખોથી, સુખના લેશ જવા લાગતા વિષયભોગોથી અને સારાં-નરસાં કાર્યો કરવાથી નકામાં જ જાય છે અને નકામાં જ આવે છે.^{૨૫} ખોટાં થો ૨૧. ૫૦

કાર્યો કરનારાં પ્રાણીઓ દુષ્ટ આશાઓના વેગથી વધતાં જતાં અને ખોટાં કૃણા જ આપનારાં તુચ્છ કર્મો કરવામાં જ આયુષ્યને કાઢી નાખે છે.^{૨૬} લાલચરૂપી હાથલૂીમાં મોહ પામેલો આ મનરૂપી મદોન્મત હાથી વિવેકરૂપી બાંધવાના ખીલાને ઉખેડી નાખીને દૂર દૂર દોડ્યો જાય છે.^{૨૭} કાયારૂપી ઝાડમાં દહ્મરૂપી મોટા માળો કે જ્યાંથી વિવેકરૂપી ચિંતામણિ પડી જાય છે, તેમાં જાછરેલો અને જામતી ચપળતાથી વળગી રહેનારો આ મીઠાં મીઠાં અન્નાદિના અભિલાષરૂપી ગીધ નિરંતર બળ પામતો જાય છે.^{૨૮} વૃદ્ધવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં, રસથી તથા સુખથી રહિત થયેલી અને જના કોમળ અવસ્થા શિથિલ થતા જાય છે એવી આ કાયા જૂના પાંદડાની જેમ ક્ષીણ થઈ જાય છે. વૃદ્ધવસ્થામાં પુત્ર આદિએ કરેલા અપમાનથી લેવાઈ ગયેલું અને જની શોભા નાશ પામી હોય તેવું શરીર, મોટા હિમનું ખિંદુ જની ઉપર પડેલું છે એવા રજથી ખરડાયેલા કમળની જેમ મૂખરા રંગવાળું થઈ જાય છે.^{૨૯} વળી જ્યાંથી યૌવનરૂપી જળ વહી ગયું છે એવા અને સુકાઈ જતા એ દેહરૂપી તળાવમાંથી આયુષ્યરૂપી રાજહંસ એવો નાસી જાય છે કે પાછો આવતો જ નથી.^{૩૦} જર્જરિત અને કાળરૂપી પવનના બળથી કંપતા જીવનરૂપી ઝાડમાંથી ભોગોરૂપી પુષ્પો અને દિવસોરૂપી પાંદડાંઓ તૂટી પડતાં જ જાય છે.^{૩૧} અંદર ભોગોરૂપી સપોંને તથા દુઃખોરૂપી દેહકાંઓને ધરનારા અને આશારૂપી અપાર જળનાળા મનના મોહરૂપી ઊંડા ફવાઓમાં જીવ દુખી જાય છે.^{૩૨} જેમ અનેક રંગોથી રંગાયેલી અને બહુ જ ચપળતાવાળી દેવમંદિરની ઊપર ગાંડો

કાપી નાખે છે.^{૨૮} યૌવનરૂપી મોટા કલ્લોલવાળી,
જરાજરા વારમાં ઉત્પન્ન થતા તીક્ષ્ણ ક્રોધ આદિ
ક્રીણુવાળી અને લોભ આદિથી થતાં ભ્રમણુરૂપી
મોટી ચક્રીઓવાળી આ જીવનરૂપી દુષ્ટ નદી
ચાલી જ નય છે.^{૨૯} શિલ્પ આદિ કળાઓના
સમૂહોરૂપી અને જગતના વ્યવહારોરૂપી કલ્લો-
લોની મોટી ઊથલપાથલવાળી તેમજ પોતાની
અંદર પડેલાઓને ધૂમરીઓ ખવરાવનારી આ
અંત વિનાની પ્રવૃત્તિરૂપી નદી પ્રત્યેક જન્મમાં
આમ ને આમ વહા કરે છે.^{૩૦} આ સંબંધી-
ઓની પંક્તિઓરૂપી અસંખ્ય નદીઓ વિસ્તીર્ણ
અને ઊંડા મધ્યવાળા કાળરૂપી સમુદ્રમાં નિરંતર
પડતી જ નય છે.^{૩૧} હે ભાઈ! પ્રત્યેક જન્મમાં
આ દેહરૂપી રત્નની સળી નાશરૂપી કાદવના સમુ-
દ્રની અંદર ડૂબી નય છે, ત્યારે 'ક્યાં ડૂબી ગઈ'
એ જાણવામાં પણ આવતું નથી. લાંબા કાળથી
ચિંતારૂપી ચક્રમાં બંધાયેલું અને દુષ્ટ ક્રિયાઓમાં
તથા દુષ્ટ રીતિઓમાંજ આસક્ત રહેનારું ચિત્ત,
જેમ સમુદ્રની ચક્રીમાં ખડ ધૂમરીઓ ખાય છે,
તેમ તુષ્ણમાં ધૂમરીઓ ખાય છે. કાર્યોરૂપી મોટા
મોટા અનંત કલ્લોલોમાં તણાતું જતું અને
ચિંતાથી બહુ ગભરાયા કરતું ચિત્ત ક્ષણભાગ પણ
ચાંતિ પામતું નથી.^{૩૨-૩૪} બુદ્ધિરૂપી પક્ષિણી આ
ધ્યું,^{૩૫} આ કરું છું અને આ કરીશ' એવી રીતની
કલ્પનારૂપી જાળમાં બંધાઈને મૂંઝાઈ નય છે.
'આ મિત્ર છે અને આ શત્રુ છે' એવા પ્રકારના
દ્વંદ્વોના સંકલ્પરૂપી મોટા હાથી મારાં મર્મસ્થ-
ળોરૂપી નીલકમળોને કાપી નાખે છે. ચિંતારૂપી
નદીના મોટી ચક્રીઓવાળા તરંગોના સમૂહમાં
રહેનારો અને બહુ જ ચપળ ગતિવાળો મનરૂપી
મત્સ્ય ક્ષણભાગમાં ખૂબ જ પોવાય છે. જેઓ
આત્માનો સ્પર્શ જ કરી શકતાં નથી એવાં, આવાં
આવાં ઘણાં દુઃખોને દેહમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિને
હીધે પોતામાં મઢણ કર્યો કરતો આ જનસમુદા-
ય દીનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણા ઘણા પ્રકારનાં

સુખ-દુઃખોની અંદર પડનારો, જરા તથા મર-
ણરૂપી મોટા પ્રચંડ વાયુએ તોડી નાખેલો અને
જગતરૂપી પહાડના મધ્યમાં લોટ્યા કરતો અ-
મનુષ્ય, રસથી રહિત થયેલાં સૂકાં પાંદડાંની જેમ
જીર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૫-૩૯}

વહુવિધસુખદુઃખમધ્યપાતી વિવતજરામરણ-
પ્રવાતમયઃ । જગદુદરગિરૌ લુઠ્ઠજનોયં ગતર-
સપર્ણવેદિતિ જર્જરત્વમ્ ॥ ૩૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો 'અનિત્યતાપ્રતિપાદન' એ
નામનો સર્ગ ૬૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો

આસક્તિથી બંધ અને અના-
સક્તિથી મોક્ષ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवन्तौ परस्परम् ।
कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षं ततो गतौ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ મોહ્યાઃ-હે રામ ! જ્યાંએ કુશળ
પ્રશ્નના સંબંધમાં પરસ્પરની સાથે એ પ્રમાણે
વાતો કરી એવા એ 'ભાસ' અને 'વિલાસ'
નામના બન્ને તપસ્વીઓ કાળે કરીને નિર્મળ જ્ઞાન
ને પ્રાપ્ત થયા અને અંતે મોક્ષ પામ્યા હતા.^૧
હે રામ ! એટલા માટે હું કહું છું કે, 'અનેક
પાશોથી બંધાયેલા ચિત્તને સંસારમાંથી તરવાને
માટે જ્ઞાન વિના બીજી કાંઈ ગતિ જ નથી.'^૨
જેમ સમુદ્ર હલકા પક્ષીને ફસ્તર છે, પણ ગરુડ
ગાયના પગલાના આબોચિયા જેવા છે, તેમ
આ સંસારરૂપી દુઃખ વિવેક વિનાના પુરુષને
ફસ્તર છે, પણ વિવેકી પુરુષને જરા વારમાં વૃદ્ધી
નય એવું છે. જેમ એવા બેઠેલા લોઠા નાક

× આ સપ્તમી સર્ગમાં 'દેહને અને આત્માને
કરો સંબંધ નથી' એમ કહેવા માટે આસક્તિથી જ
બંધ થાય છે અને આસક્તિના ત્યાગથી બંધ દળી
નય છે, એમ કહેવામાં આવેલો.

કરનારાં માણસોને દૂરથી જ જુએ છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યમાનમાં રહેલા અને દેહથી પર થયેલા મહાત્માઓ દેહને દૂરથી જ જુએ છે.^{૩૪} દેહ દુઃખોથી અત્યંત ક્ષોભ પામે તો પણ આપણને શી હાનિ થાય એમ છે? રથનું ધસર લાંગી બન્યું કે આખો રથ લાંગી બન્યો, તો તેમાં સારથિનું કંઈ ભાગનું નથી; મન ક્ષોભ પામે તો તેમાં ચૈતન્યને શું થઈ બન્યું એમ છે? તરંગો ઊછળવા લાગવાથી સમુદ્રના પૂર્ણપણાની હાનિ થાય કે? જમ જળને હંસોની સાથે તથા પથરાઓની સાથે અને લાકડાંને શિલાઓની સાથે કંઈ પણ સગપણ નથી, તેમ પરમાત્માને ભોગોની સાથે કંઈ સગપણ નથી. જળને હંસો તથા પથરાઓ અને લાકડાંને શિલાઓ શાં સગાં થાય? તેમ પરમાત્માને ભોગો શા સગાં થાય?^{૩૫-૩૭} જમ વચમાં ઘણા ઘણા પર્વતો આવી જવાને લીધે ઉદયાચળને અને પશ્ચિમસમુદ્રને કંઈ સંબંધ નથી, તેમ આત્માને અને બંધને કંઈ સંબંધ નથી.^{૩૮} નદીનાં જળો કમળોને પોતાના બોળામાં જ ધારણ કરે છે, તો પણ તે કમળો જળોને શું સગાં થાય છે? તેમ પરમાત્મા શરીરોને પોતામાં ધારણ કરે છે તો પણ તે શરીરો પરમાત્માને શું સગાં થાય?^{૩૯} જમ લાકડું અને જળ એ બંનેના પરસ્પર અભિધાતથી જળનાં બિંદુ વર્ગે ઊછળે છે, તેમ દેહના અને આત્માના એક-બીજાના અધ્યાસથી ચિત્તની સુખ-દુઃખ આદિ વૃત્તિઓ ઊછળે છે.^{૪૦} જમ જળ અને લાકડું પાસે પાસે હોય, તો જળમાં લાકડાનાં પ્રતિબિંબો જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા અને શરીર પાસે પાસે હોવાને લીધે શરીરનાં સુખ-દુઃખો આત્મામાં જોવામાં આવે છે.^{૪૧} જમ દર્પણમાં દેખાતાં તથા તરંગ આદિમાં જોવામાં આવતાં પ્રતિબિંબો સત્ પણ નથી ને અસત્ પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય છે; તેમ આત્મામાં

જોવામાં આવતાં શરીરો સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય જ છે.^{૪૨} જમ જળની સાથે સંબંધ પામેલાં લાકડાં તથા પથરાઓ જળથી ભુલ્યાં પડી બન્યો, તો પણ તેથી જળને કંઈ હાનિ થાય એમ નથી, તેમ આત્માની સાથે કલ્પનાથી સંબંધ પામેલાં પચ્છતાવાળાં શરીરો છૂટાં પડી બન્યો, તો પણ તેથી આત્માને કંઈ હાનિ થાય એમ નથી.^{૪૩} જમ લાકડાથી સંબંધ પામેલા જળમાંથી કંપ તથા શબ્દ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્માની પાસે રહેવાના સંબંધને પામેલા આ દેહમાંથી ગતિ તથા શબ્દ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૪} ચૈતન્ય અસંગ છે અને શરીર જડ છે; માટે ચૈતન્યને પણ સુખ-દુઃખાદિ નથી અને શરીરને પણ સુખ-દુઃખાદિ નથી. જો કંઈ સુખ-દુઃખાદિ થાય છે, તે સઘળું અહંકારને જ થાય છે; માટે અહંકાર નષ્ટ થઈ બન્યો તો કંઈ પીડા નથી. આપણો આત્મા શુદ્ધ જ છે.^{૪૫} જમ લાકડું અને જળ ભેગાં થાય, તો તેમાં લાકડાને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી અને જળને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી; તેમ દેહ અને આત્મા ભેગા થયા છે, તેમાં દેહને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી અને આત્માને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી.^{૪૬} અજ્ઞાની પુરુષ આ સંસારને જોવા દેખે છે, તેવો જ સાચો માને છે અને જ્ઞાની માણસ આ સંસારને જોવા દેખે છે, તેવો સાચો માનતો નથી. જ્ઞાની માણસ તો સંસારને અધિષ્ઠાનરૂપણાથી સાચો માને છે, પણ સંસારરૂપણાથી સાચો માનતો નથી. જમ જળને અને પથરાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ થયા વિનાનો જ થાય છે, તેમ આસક્તિથી રહિત થયેલા મનનાં બંધનનાં બંધનોની સાથે જ સંબંધ થાય છે, તે અંદરના અભિમાન વિનાનો જ થાય છે.^{૪૭, ૪૮} જમ જળનો અને

લાકડાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ થયા વિનાનો જ છે, તેમ આત્માનો અને દેહનો સંબંધ વાસ્તવિક સંગ થયા વિનાનો જ છે. ^{૧૮} ચૈતન્ય સર્વત્ર એક જ છે, સર્વત્ર શુદ્ધ જ છે અને સર્વત્ર વિષયોના સંબંધથી રહિત જ રહેલું છે. બીજું કહી શકાય એવું, અશુદ્ધપણવાળું અને વિષયોના સંબંધવાળું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહિ. જમ વેતાલ સુદૃઢ નહિ હોવા છતાં પણ ભાવનાથી ખડો થઈ બંધ છે, તેમ આ વિસ્તીર્ણ સંસાર સુદૃઢ નહિ હોવા છતાં પણ અધ્યાસરૂપી ભાવનાથી ખડો થઈ ગયો છે. જમ સ્વપ્નમાં સ્ત્રીની સાથેનું મૈથુન સુદૃઢ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી યાય છે અને ગ્રાહનું ઠૂંઠું, વેતાલ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી વેતાલ જણાય છે, તેમ આત્માને દુઃખનો સંબંધ સુદૃઢ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી યાય છે અને આત્મા શરીરરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી શરીરરૂપ જણાય છે. ^{૨૦-૨૩} જમ જળનો અને લાકડાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ વિનાનો જ થાય છે, તેમ આત્માનો અને શરીરનો સંબંધ વાસ્તવિક સંગ વિનાનો જ થયો છે. ^{૨૪} હે રામ ! જમ જળમાં લાકડાં પડતાં છતાં પણ જળ અહંકારથી રહિત હોવાને લીધે લાકડાં પડવાના દુઃખથી પીડાતું નથી, તેમ આત્મા જે અહંકારથી રહિત રહે, તે દેહનાં દુઃખોથી પીડાતો નથી. ^{૨૫} આત્મા પોતામાં દેહપણની ભાવનાથી જ દેહનાં દુઃખોને વશ થયો છે અને આત્મા જે તે ભાવનાને તજી દે તો મુક્ત જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે. ^{૨૬} જમ જળાશયમાં પાંદડાં, પાણી, મેલ અને લાકડાં પરસ્પરની સાથે લાગેલાં હોય છે, તો પણ અંદરની આસક્તિ વિનાનાં હોવાને લીધે તેઓમાં કોઈને કોઈનું સ્નાનસૂતક લાગતું નથી; તેમ આત્મા, દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન

પરસ્પરની સાથે લાગેલાં હોય તો પણ જે અંદર આસક્તિથી રહિત રહે, તે તેઓમાં કોઈને કોઈથી પણ દુઃખ થતું નથી. સર્વ, સર્વદા અત્યંત દુઃખ વિના જ રહે છે. ^{૨૭, ૨૮} હે રામ ! સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓને અંદરની આસક્તિ જ જરા, મરણ તથા મોહરૂપી વૃક્ષોના બીજરૂપ થાય છે. ^{૨૯} જે જીવ અંદરની આસક્તિવાળો હોય, તે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલો છે અને જે જીવ અંદરની આસક્તિથી રહિત હોય, તે સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળેલો જ છે. ^{૩૦} જે ચિત્ત અંદર આસક્તિવાળું હોય, તે સંકલ્પોથી અનેક શાખાઓવાળા જવું થયેલું કહેવાય છે અને જે અંદર આસક્તિથી રહિત હોય, તે લીન થઈ ગયેલું જ કહેવાય છે. ^{૩૧} મન જે આસક્તિવાળું હોય, તે તેને લાંગી ગયેલા સ્ફટિકના શિવલિંગની જમ અપવિત્ર સમજે. મારું મન આસક્તિ વિનાનું છે; માટે સ્ફટિકના અખંડિત શિવલિંગની જમ અત્યંત પવિત્ર છે. ^{૩૨} ચિત્ત સંસારના વ્યવહાર કર્યા કરતું હોય તો પણ જે આસક્તિ વિનાનું હોય, તે નિર્મળ છે તથા મુક્ત જ છે એમ સમજવું અને જે લાંબા કાળથી તપ કર્યા કરતું હોય અને તે છતાં આસક્તિવાળું હોય, તે અત્યંત બંધનવાળું જ છે એમ સમજવું. અંદર આસક્તિવાળું મન બંધાયેલું છે અને આસક્તિથી રહિત થયેલું મન મુક્ત છે. અંદરની આસક્તિવાળું મન એ જ બંધનું કારણ છે અને તે આસક્તિ વિનાનું મન એ જ મોક્ષનું કારણ છે. જમ લાકડાં ઉપાડવાને માટે ગયેલું વહાણ લાકડાં ઉપાડવાની આસક્તિથી રહિત હોવાને લીધે, લાકડાં ઉપાડવાના કોઈ ભતના ગુણ-દોષોથી લેપાતું નથી, તેમ પુરુષ સંસારનાં કાર્યો કરતો હોય તો પણ અંદર આસક્તિથી રહિત હોય, તે તે કાર્યોના કોઈ ભતના ગુણ-દોષોથી લેપાતો નથી. જીવને જે અંદર આસ-

કિંત હોય, તો તે બેસી રહેવા છતાં પણ તેને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે માણસ સૂઈ ગયેલો હોય છે, તો પણ તેને મનમાં આસક્તિ હોવાથી સ્વપ્નમાં સુષ્પન્દુ ખો આપનારા ધણા ધણા બ્રમેનાતું કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨-૨૬ દેહ કશી ક્રિયા કરતો ન હોય, તો પણ ચિત્ત બે ક્રિયાઓને કર્યા કરતું હોય, તો જીવને સુષ્પન્દુ ખો પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતાં નથી, એ વાત સ્વપ્નમાં મનની ચેષ્ટાથી પ્રાપ્ત થતાં સુષ્પન્દુ ખો ઉપરથી આપણા અનુભવમાં જ છે. ૨૭ મન બે પોતાની અંદર કાંઈ કરતું ન હોય તો જીવને સ્ફુટ રીતે કર્તાપણું છે જ નહિ. સુપ્રસિદ્ધ અવસ્થામાં મનની ક્રિયાઓથી રહિત થયેલો પુરુષ ગતિ કરે છે, તો પણ તે 'હું કરું છું' એવું અભિમાન ધરતો નથી એ આપણા બાણવામાં જ છે. ૨૮ તમે જે પુરુષ કે પાપ મનથી કરશો તેનું ક્ષણ પામશો; પણ જે પુરુષ કે પાપ મનથી નહિ કરે, તેનું ક્ષણ પામશો નહિ. ચિત્તમાં કર્તાપણુની શક્તિ નથી એમ નથી, કે જેથી આપણે દેહને કર્તા કહીએ પડે. દેહ કદી પણ કાંઈ કર્મનો કર્તા છે જ નહિ. ૨૯ મન કર્મો કરતું હોય તો પણ બે આસક્તિથી રહિત હોય તો તે અકર્તા જેવું જ છે; કેમકે આસક્તિથી રહિત રહેનારા મનને કર્મોનાં કુળો ભોગવનાં પડતાં નથી. ૪૦ જેમ જેવું મન દૂર દેશમાં રહેલી પ્રિય સ્ત્રીમાં લાગી રહ્યું હોય, તે પુરુષ પોતાનું મન તે સમયના ટાઢ-તડકા આદિમાં લાગેલું નહિ હોવાને લીધે ટાઢ કે તડકાથી થતાં સુષ્પન્દુ ખોથી લેપાતો નથી, તેમ પરમાત્મામાં લાગેલા મનવાળો પુરુષ પોતાનું મન સારા-નરસાં કર્મોની આસક્તિથી-રહિત હોવાને લીધે શરીરથી પ્રબહત્યા થાય તો-પણ તેના પાપથી લેપાતો નથી અને શરીરથી અશ્વમેધ થાય તો પણ તેના પ્રણયથી લેપાતો નથી. અંદરની આસક્તિથી રહિત થયેલો અને નિર્લોપસુખને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ, બહારથી ક્રિયાઓ

કરતો હોય તો પણ તે કર્તા કે ભોક્તા કદી પણ થતો નથી. ૪૧-૪૨ એવો જીવ બહારની ક્રિયાઓ કરે, તો તેથી તેને કશી હાનિ નથી અને ન કરે તો તેથી તેને કશો લાભ નથી. જે મન અંદરની આસક્તિથી રહિત હોય તે મન કર્તા નથી; તે તો યુક્ત છે, શાંત છે, યોગ્ય છે અને નિર્લેપ છે. ૪૩ હે રામ ! માટે શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવનારી સધળી વસ્તુઓને તથા સધળી ક્રિયાઓને મનથી બહાર રાખવી, એ જ સધળી વસ્તુઓનો તથા સધળી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવાનો સુખ્ય ઉપાય છે. એમ નિશ્ચય કરીને સમગ્ર પુરુષે અંદરની આસક્તિ કે જે સધળાં હુ:ખોને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાને લીધે અત્યંત કૂર છે, તેને તણ દેવી બેઈઓ. ૪૪ જેમ ઇન્દ્રનીલમણિ જેવું સ્વચ્છ જળ બહુગની ધારાના જેવી રચામતાવાળા યમુનાના જળમાં મળીને એકરસ થઈ જાય છે, તેમ શાંતિ પામેલું, અંદરની આસક્તિથી મેલથી અત્યંત રહિત થયેલું અને આકાશના જેવી સ્વચ્છતાવાળું ઉત્તમ મન સધળા અનાત્મપદાર્થોથી મળેાથી રહિત એવા પરમાત્મામાં મળીને એકરસ થઈ જાય છે. ૪૫

વિરહિતમલમન્તઃ સંગદોષેષ ચેતઃ શમ-
મુપગતમાર્ઘ્યં વ્યોમવર્તિર્મલામ્મ । સકલમલ-
વિસુક્તેનાત્મનૈકત્વમેતિ સ્થિરમણિનિષર્મ્મો વા-
રિણી ચારિનીલે ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપરામ-
પ્રકરણનો 'અંતઃસંગવિચાર' એ
નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૬૮ મો*

આસક્તિને ટાળવાના ઉપાયો અને
વંધા તથા વંધ્યા આસક્તિ

॥ રામ ઉવાચ ॥

કીદૃશો ભગવન્ સંગઃ કથં વંધાય વા નૃણામ્ ।
કથ્વ મોક્ષાય કથિતઃ કથં વૈષ ચિકિત્સ્યતે ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ ! મનુષ્યોને
કયો અને કેવા પ્રકારનો સંગ બંધન આપે છે
અને તે સંગને કયા ઉપાયથી ટાળવો ? કયો
સંગ મનુષ્યોને મોક્ષ આપનારો કહેવાય છે ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! દેહ અને આત્મા
જેઓ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા
છે, તેઓના પરસ્પર વિલક્ષણપણાને વિચાર
લેઈ જ કરતાં, દેહમાં જ આત્મપણાનો વિશ્વાસ
રાખવામાં આવે છે, એ સંગ બંધન કારણરૂપ
હેવામાં આવે છે.^૨ આત્મા કે જે દેશી, કાળની
તથા વસ્તુની મર્યાદાથી પર છે, તેનું એ મર્યા-
દાથી રહિતપણું ભૂલી જઈ, દેહને જ આત્મા
માનીને વિષયસુખોની લાલચ રાખવામાં આવે
છે, એ સંગ બંધન કારણરૂપ છે.^૩ આ સઘળું
જગત આત્મા જ છે, માટે હું કોની ઇચ્છા કરું
અને કોને તજી દઉં ? ઇચ્છવાયોગ્ય કે તજી દેવા
યોગ્ય કંઈ છે જ નહિ ! એમ સમજી આસંગપણા-
થી રહેવું એ જીવન્મુક્તી સ્થિતિ કહેવાય છે.^૪
‘હું દેહ પણ નથી અને દેહ મારાથી જુદો પણ
નથી; માટે દેહ કે જે મિથ્યા જ છે, તેમાં વિષ-
યસુખો મળે તો પણ ભલે અને ન મળે તો પણ
ભલે. હું તો અસંગ જ છું’ એવી રીતનો જ્ઞાન
મનનો નિશ્ચય હોય તે પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય
છે.^૫ જે પુરુષ કર્મોના ત્યાગને ન ઇચ્છે, કર્મોમાં

આસક્ત પણ ન થાય, સિદ્ધિમાં તથા અસિદ્ધિ-
માં સમાન બુદ્ધિવાળો રહે અને કર્મોનાં ફળોનો
ત્યાગ કરે, તે પુરુષ સંગ વિનાનો કહેવાય છે.^૬
આત્મામાં જ એકનિષ્ઠા રાખનારા જે પુરુષનું
મન હર્ષને કે ક્રોધને વશ ન થતું હોય, તે પુરુષ
સંગથી રહિત અને જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^૭ જે
પુરુષ સઘળાં કર્મોના તથા તેનાં ફળ આદિનો
ક્રિયાથી નહિ પણ મનથી જ સારી પેઢે ત્યાગ
કરી દે, તે પુરુષ સંગથી રહિત કહેવાય છે.^૮ જે
એક આસક્તિને તજી દેવામાં આવે, તો અનેક
પ્રકારના રાગોથી થતી સઘળીં ચેષ્ટાઓનું આસદ
મળી આવે છે અને મોક્ષરૂપી પરમ પુરુષાર્થની
પ્રાપ્તિ થાય છે.^૯ આસક્તિને લીધે જ હૃદય પા-
મતા સઘળાં કુખોના સમૂહો ખાડમાં ભોળાં
કાંટાળાં વૃક્ષોની જમ સેંકડો શાખાઓથી ફેલાય
છે.^{૧૦} બળદ આદિ પશુઓ નાકની નાથ ખેંચ-
વાથી ભય પામી માર્ગમાં ભારને તાણે છે, એ
આસક્તિનું જ ફળ છે.^{૧૧} ઝાડ એક ઠેકાણે જ
રહેનારા પોતાના શરીરથી ટાંઠના, વાયુના તથા
તડકાના દુઃખને સહન કરે છે, એ આસક્તિનું જ
કારણ છે.^{૧૨} ક્ષીડો ધરતીના દરમાં રહી અત્યંત
પીડાતો પીડાતો દુઃખમાં જ પોતાનું આયુષ્ય
પૂરું કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.^{૧૩} પક્ષી
ઝાડની શિખા ઉપર રહેતાં, ભૂખથી પીડાતાં
અને પારથી આદિનો નિરંતર ત્રાસ રાખતાં
રાખતાં જ પોતાના આયુષ્યને પૂરું કરે છે, એ
આસક્તિનું જ કારણ છે દુર્વાના અકુરોનો અને
ખડનો આહાર કરનારો મૃગ પારથીનું ખાણ
વાગવાથી પીડા પામીને દેહનો ત્યાગ કરે છે, એ
આસક્તિનું જ કારણ છે.^{૧૪, ૧૫} આ અનાદિ-
કાળના બુના જીવો વારંવાર જન્મ્યા કરે છે અને
શ્રીટ-પતંગોના અવતારોને પ્રાપ્ત થાય છે, એ
આસક્તિનું જ કારણ છે.^{૧૬} જમ જળાશયોમાં
તરગો ઉત્પન્ન થઈ યજ્ઞને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ
આ અનંત પ્રાણીઓ જન્મીજન્મીને મરી જાય

* આ અડસઠમા સર્ગમાં આસક્તિનાં તથા
અનાસક્તિના લક્ષણો, આસક્તિને ટાળવાના ઉપાયો,
વંધા અને વંધ્યા આસક્તિઓ અને તેઓના ફળો
કહેવામાં આવશે.

છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.^{૧૭} માણસો લતાઓની તથા વૃક્ષોની યોનિઓને પામે છે, વારંવાર મરે છે અને નિરુપાય થઈ જાય છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.^{૧૮, ૧૯} અનર્થોની પરંપરાઓ જવા સેંકડો પદાર્થોથી ભરેલી આ સંસારરૂપી નદી વૃદ્ધિ પામે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.^{૨૦} હે રામ! વંધા (વંદન કરવા યોગ્ય-વખાણવા યોગ્ય) અને વંધ્યા (વાંચણી—પુરુષાર્થરૂપી રૂઝથી રહિત) એમ બે પ્રકારની આસક્તિ છે. અજ્ઞાનીઓને સધળા સંસારના વિષયોમાં જ આસક્તિ છે, તે વંધ્યા આસક્તિ છે અને તત્ત્વવેત્તાઓને—જીવન્મુક્ત પુરુષોને સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ આસક્તિ છે, તે વંધા આસક્તિ છે.^{૨૧} આત્મતત્ત્વનો યોધ નહિ થતાં, દેહ આદિ વસ્તુઓમાં થયેલી દૃઢ આસક્તિ કે જે ફરી વાર પણ સંસારમાં જ નાખનારી છે, તે વંધ્યા કહેવાય છે.^{૨૨} સાચા વિવેકને લીધે આત્મતત્ત્વનો યોધ થતાં, સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં દૃઢ આસક્તિ કે જે ફરી વારના સંસારના ફેરાને ટાળી જ નાખે છે તે વંધા કહેવાય છે. હસ્તોમાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારા વિષ્ણુદેવ વંધા આસક્તિને લીધે જ (જીવન્મુક્તપણાથી જ) અનેક પ્રકારની લીલાથી ત્રૈલોક્યનું પાલન કરે છે. સૂર્યનારાયણ વંધા આસક્તિથી જ દરરોજ નિરાધાર આકાશના ભાગમાં નિરંતર ગતિ કર્યા કરે છે.^{૨૩-૨૪} મોટા કલ્પને અંતે વિદેહસુકિતમાં શાંતિ માટે કલ્પાયેલું બ્રહ્માનું શરીર વંધા આસક્તિથી જ જગતનું નિર્માણ કર્યા કરે છે.^{૨૫} પાર્વતીરૂપી બંધનના સ્થંભમાં લીલાથી બંધાયેલું અને વિભૂતિથી શણગારેલું સદાશિવનું શરીર વંધા આસક્તિથી જ જગતનો પ્રલય કરે છે.^{૨૬} બ્રહ્મતત્ત્વના યોધમાં દૃઢ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધલોકો, લોકપાળો તથા બીજા મહાત્માઓ વંધા આસક્તિથી જ જગતમાં રહ્યા છે.^{૨૭} મહલોક આદિ જંગા લોકોમાં રહેનારા ભૂય આદિ

મહાત્માઓ વંધા આસક્તિને લીધે જ જરાથી તથા મરણથી રહિત થયેલાં પોતાનાં શરીરોરૂપી યંત્રોને ધારણ કરી રહ્યા છે. જમ ગીધપક્ષી માંસના દુકંડાઓની ઉપર ઝડપ નાખે છે, તેમ મનુષ્ય-ભૂતપણાની ખોટી બ્રાંતિથી ભોગો ઉપર ઝડપ નાખે છે, એ વંધ્યા આસક્તિનો પ્રભાવ છે.^{૨૮, ૩૦} વાયુ આસક્તિથી જ બ્રહ્માંડની અંદર વાય છે, પંચમહાભૂતો આસક્તિથી જ બ્રહ્માંડમાં રહ્યાં છે અને જગતની સ્થિતિ પણ આસક્તિથી જ ચાલ્યા કરે છે.^{૩૧} બ્રહ્માંડરૂપી જીમરાનું રૂળ કે જમાં સ્વર્ગનો, પૃથ્વીનો તથા પાતાળનો સમાવેશ છે, તેમાં દેવો મનુષ્યો, સર્પો અને અસુરો ગણગણતા મચ્છરોની જમ રહ્યા છે, એ પણ આસક્તિનો જ મહિમા છે.^{૩૨} જળાશયના તરંગોની જમ જગતમાં અનંત પ્રાણીઓ જન્મે છે, મરે છે, જાગે ચડે છે અને નીચે પડે છે, એ સધળો આસક્તિનો જ મહિમા છે.^{૩૩} પ્રાણીઓ ઝરણાંઓના જળકણોની જમ અમથા—અમથા પ્રકટ થઈયછને પાછા લીન થાય છે, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે.^{૩૪} પરસ્પરના હાથથી મરણ પામતા, જડતાથી જર્જરિત થયેલા અને ભારે બ્રાંતિમાં પડેલા સર્વે લોકો ખરી પડેલાં પાંદડાંઓની જમ, ભ્રમણ કર્યા કરે છે, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે.^{૩૫} હે રામ! ઝાડમાં મચ્છરોના સમૂહની જમ અને પાતાળમાં જળના ધોધની જમ નક્ષત્રોના સમૂહ આકાશમાં ફર્યા કરે છે અને વારંવાર એકની એક ગતિ પામ્યા કરે છે, એ આસક્તિનું જ રૂળ છે.^{૩૬} ચંદ્ર ઉદય—અસ્તોથી તથા વૃદ્ધિ—સંયોથી જીર્ણ થયેલા, કાળરૂપી બાળકને રમવાના દડા જવા અને કાળા કલંકવાળા પોતાના જળમય દેહને આગ સુધી તજ દેતો નથી, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે. દેવતાઓ મનરૂપી પ્રણયી દુઃખી થવા છતાં પણ અનેક યુગોના ફેરફારોનાં દુઃખો ભેગામાં આવવાથી કંઈન થઈ ગયેલા, એ મનરૂપી પ્રણુને

આસક્તિને લીધે જ કાપી નાખતા નથી. ૩૭, ૩૮
 હે રામ! પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં કોઈએ કેવળ
 વાસનાને લીધે જ આ જગતરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર
 આલેખ્યું છે તે જુઓ. નિરાકાર પરબ્રહ્મરૂપી
 આકાશમાં મનની આસક્તિરૂપી એક રંગથી જ
 આ જગતરૂપી ચિત્ર રચાયું છે, માટે તે કદી પ્રણ
 સત્ય નથી. ૩૯, ૪૦ આ સંસારમાં મનથી આસક્ત
 રહીને વ્યવહાર કરનારા લોકોમાં શરીરરૂપી
 તૃણને તૃણરૂપી અગ્નિની જ્વાળા ખાળી નાખે
 છે. ૪૧ જનું મન સંસારમાં આસક્ત હોય, તેના
 જન્મોને, સમુદ્રની રેતીઓને અને ત્રસરેણુઓને
 ગણી કાઢવામાં કોણ સમર્થ છે? કોઈ પણ સમર્થ
 નથી. ૪૨ ગંગા કે જે મેરુપર્વતના શરીરમાં પગ
 થી તે માથા સુધી લંબાઈવાળી મોતીઓની
 માળા જેવી લાગે છે, તેના તરંગો કદાચ ગણી
 શકાય, પણ સંસારમાં આસક્ત થયેલાઓના
 અવતારો ગણી શકાય એમ નથી. ૪૩ જનું મન
 સંસારમાં આસક્ત છે, તેઓને માટે જ આ
 શૌરવનરક, અવીચિત્રનરક અને કાલસૂત્ર નરક
 ઇત્યાદિ નામોવાળાં રમણીય અંતઃપુરો હારખંધ
 બાંધેલાં છે, કે જેઓમાં 'યાતનાઓ' નામની
 રાણીઓ મોગવવામાં આવે છે. ૪૪ જનાં ચિત્તો
 સંસારમાં આસક્ત હોય છે, એવા અને દુઃખોથી
 સુકાયેલા લોકો જ ધગધગતા નરકોરૂપી અગ્નિ-
 ઓમાં બળતણરૂપ થાય છે અને એ બળતણો-
 થી જ તે અગ્નિઓ સળગ્યા કરે છે. જગતમાં
 જે જે દુઃખો છે, તે સઘળાં આસક્તિવાળાઓને
 માટે જ ઇશ્વરે ઠરાવેલાં છે. ૪૫ જેમ જળના
 કદલોલોથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી નદીઓ સમુદ્રને
 પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દુઃખોની સઘળી પરંપરાઓ
 જનું ચિત્ત આસક્તિવાળું હોય તેને જ પ્રાપ્ત
 થાય છે. ૪૬ મનના વિષયોરૂપી જનું શરીર એક
 જાતના બોબરૂપ જ છે એવી અને જીવોને જન્મ-
 -મરણની કુદૃશઓમાં નાખવાને જ ઇચ્છનારી
 અવિદ્યાએ આ સઘળી દુઃખોની બળ પાયરેલી

છે. ૪૮ હે રામ! જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓ જળના
 પૂરથી ખૂબ જ ફેલાય છે, તેમ એશ્વર્ય આદિ
 સઘળી વિભૂતિઓ ભોગોની આસક્તિના ત્યાગ-
 થી અત્યંત વિસ્તાર પામે છે. ૪૯ હે રામ! મન-
 ની અંદર જે આસક્તિ છે, તે અંગોને અંગારા-
 રૂપ છે અને જે આસક્તિનો ત્યાગ છે, તે અંગોને
 અમૃતરૂપ છે એમ સમજો. ૫૦ જેમ ખડથી
 નિશ્ચિત થયેલી ઔષધી ખડમાંથી કોડેલા અગ્નિ-
 થી બળી જાય છે, તેમ જીવ મનમાં રહેલી
 આસક્તિથી બળી જાય છે. સઘળા વિષયોમાં
 આસક્તિથી રહિત, શાંત, આકાશની પેઠે નિર્લેપ
 રહેનાર, બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉત્સાહ ધરનાર અને
 અવિદ્યામાં ઉત્સાહથી રહિત રહેતું મન સુખ
 આપનાર જ થાય છે. જે પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યાના
 મંત્રનાદિમાં ઉત્સાહ ધરાવતા, સંસારના વિષયો-
 માં ઉત્સાહથી રહિત રહેનારા અને સર્વત્ર આસ-
 ક્તિથી રહિત થયેલા પોતાના ચિત્તથી સંસારમાં
 રહે છે, તે જીવનમુક્ત છે. ૫૧-૫૩

વિદ્યાદશિ પ્રોદયમાગતેન ક્ષયં ત્વવિદ્યા-
 વિષયે ગતેન । સર્વત્ર સંસક્તિવિવર્જિતેન સ્વચે-
 તસા તિષ્ઠતિ યઃ સ મુક્તઃ ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
 પ્રકરણનો 'સંગવિચારયોગોપદેશ' એ
 નામનો સર્ગ ૬૮ માં સમાપ્ત

~~~~~ ૭ સર્ગ ૬૯ મો ~~~~~

મનને આસક્તિરહિત કરી બ્રહ્મરૂપે
 અવશિષ્ટ કરવાનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સર્વદા સર્વસંસ્યેન સર્વેણ સહ તિષ્ઠતા ।

સર્વકર્મરતેનાપિ મનઃ કાર્યં વિજાનતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! સર્વદા સર્વ

x આ અગ્નેષોતેરમાં સર્ગમાં જે ક્રમથી મન
 સઘળા વિષયોની આસક્તિને છોડી દઈ, સાક્ષીમાં
 સ્થિર થાય અથવા સાક્ષીને પણ તજી દઈને બ્રહ્મરૂપ-
 પણથી અવરોધ રહે, તે ક્રમ કહેવામાં આવશે.

વ્યવહારમાં પુત્ર, સ્ત્રી તથા મિત્ર આદિ સધળા-
ઓની સાથે રહેતાં અને સધળા પ્રકારનાં કાર્યો
કરતાં પણ સમજી પુરુષે પોતાના મનને ધૃત
આદિના ઉદ્ધર્મોમાં આસક્ત રાખવું નહિ, યદ્ય
ગયેલી વાતોની ચિંતાઓમાં આસક્ત રાખવું
નહિ, વર્તમાન પદાર્થોમાં પણ આસક્ત રાખવું
નહિ, આકાશમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ,
નિર્જિના પ્રદેશમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ,
મધ્યમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ અને દિશા-
ઓમાં કે ખૂણાઓમાં પણ આસક્ત રાખવું
નહિ.^{૧૨} તેમજ શરીરમાં, અત્યંત વધેલાં સ્ત્રી-
પુત્રાદિમાં, ભોગોદ્દી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓમાં,
ઇન્દ્રિયોમાં, યોગ સંબંધી ધારણ કરવાનાં પ્રાણ,
અક્ષરધ્વ, બ્રહ્મદીઓનું મધ્ય, નાસિકાનો અંત,
સુખ તથા આંખોની ઘ્રીઘ્રીઓ ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં,
અંધકારમાં, પ્રકાશમાં, હૃદયાકાશમાં, જન્યતમાં,
સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં, શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં, રજોગુણ-
માં, તમોગુણમાં, ગુણોના સમુદાયમાં, કાર્યપ્રદા-
યોમાં, માયામાં, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, સૃષ્ટિના
મધ્યકાળમાં, સૃષ્ટિના અંતકાળમાં, હુકકામાં, દૂર
રહેલામાં, પાસે રહેલામાં, નામ-રૂપાદિમાં, જીવ-
માં, શબ્દમાં, સ્પર્શમાં, રૂપમાં, રસમાં, ગંધમાં,
વિપયોના અભિલાષથી પરવશતામાં, વિપયોના
ઉપભોગોદ્દી કૃણોમાં, બીજા લોકમાં જવા-
આવવાદ્દી સિદ્ધિઓમાં અને લાંબા કાળ સુધી
જીવના આદિ સિદ્ધિઓમાં પણ સમજી પુરુષે
પોતાના મનને આસક્ત રાખવું નહિ.^{૧૩} મન
કેવળ બુદ્ધિના સાક્ષીમાં જ શાંતિ લઇને અને
બીજા સધળા વિપયોને તુરંજ સમજીને, વ્યાપક
ચૈતન્યના જ અતુલધોનમાં તત્પર રહે એમ
કરવું જોઇએ. સર્વત્ર આસક્તિઓ ટળી જવાથી
અને આ સ્થિતિમાં જ રહેવાથી બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત
થયેલા જીવ, આ સધળા વ્યવહારને કરે તો પણ
ભલે અને ન કરે તો પણ ભલે વ્યવહાર કરવાથી
કે ન કરવાથી તેને કાંઈ પણ હાનિ કે લાભ થતા

નથી.^{૧૪} જમ આકાશવાદળગિની સાથે સંબંધ
પામવું નથી, તેમ આત્મારામ થયેલા જીવ ક્રિયા-
ઓનાં કૃણોથી સંબંધ પામતો નથી; માટે એવો
જીવ ક્રિયાઓ કરે તો પણ ભલે અને ન કરે તો
પણ ભલે.^{૧૫} અથવા જીવ સાક્ષીચૈતન્યનો પણ
ત્યાગ કરી, શાંત ચૈતન્યધન થઈને, જમ શોભીતો
શાંતમણિ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ
પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે એમ કરવું.^{૧૬} હે રામ!
સ્વરૂપમાં શાંતિ પામેલા, સર્વદા સ્વયં પ્રકાશ રહેતો
અને વ્યવહારનાં કૃણોમાં ઇચ્છા નહિ રાખતો
જીવ વ્યવહાર કરતો હોય તો પણ અત્રિધા આદિ-
થી રહિત હોવાને લીધે ક્રમેનાં કૃણોના સંબંધને
પ્રાપ્ત થતો નથી અને પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવા સુધી
દેહરૂપી ભારને જીણું સહન કરી રહ્યો હોય એવી
સ્થિતિમાં રહે છે.^{૧૭}

નિર્વાણમાત્મનિ ગતઃ સતતોદિતાત્મા જી-
વોઽરુચિર્વ્યવહરન્નપિ રામમદ્ર । નો સંગમેતિ ગત-
સંગતયા ફલેન કર્મોઽન્નવેન સહૃદીવ ચ દેહભારમ્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'શાંતિસમાયાતયોગોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૯૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો

આસક્તિરહિત મનુષ્ય વ્યાવહારિક દોષો-
થી પરિતાપ પામતો નથી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસંસંગસુતામ્યાસસંસ્થિતૈર્વિતતાત્મભિઃ ।

વ્યવહારિભિરપ્યંતર્વાવશોકમયૈઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! અસંગપણના
સુખનો જ નિરંતર સ્વાદ લેનાર ઘણા ઘણા
મહાત્મા પુરુષો વ્યવહાર કરવા છતાં પણ અંદર

* આ સિતેરમા મગમાં અમંગપણના સુખમા
શાંત થયેલા પુરુષ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતા દોષોથી
પરિતાપ પામતો નથી, એ વિષયનું શક્તિપૂર્વક વિવરણ
કરવામા આવશે.

શોકથી તથા ભયથી રહિત થઈને રહેલા છે.^૧ જીવન્મુક્ત પુરુષ કે જે ધનનો નાશ તથા અપમાન આદિ ક્ષોભ ઉપજવનારાં કારણોથી ક્ષોભ પામતા જેવો દેખાતાં છતાં પણ ક્ષોભથી રહિત જ હોય છે અને ચિત્તને વાસ્તવિક જ્ઞાનંદરૂપી સુખમાં ઠાઈ જતોના પણ વાંધો નહિ રહેવાને લીધે અંદર પૂર્ણ હોય છે, તેના સુખની શોભા પૂર્ણમાના ચંદ્રની શોભા જેવી દેખાય છે.^૨ જનુ મન વિષયોથી રહિત હોવાને લીધે સંતાપોથી રહિત થઈ આત્મામાં જ રહ્યું હોય, તે જીવન્મુક્ત પુરુષથી, જેમ જળ નિર્મળીના ચૂર્ણથી પ્રસન્ન (નિર્મળ) થાય છે, તેમ લોકો પ્રસન્ન (રાજ) થાય છે.^૩ સર્વદા આત્મદૃષ્ટિથી આત્મામાં જ લીન થઈને સ્વસ્થ રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ સમયે ચંચળ દેખાય, તો પણ તે જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યની પેઠે મિથ્યા ચંચળ જ દેખાય છે.^૪ આત્મતત્ત્વને સમજેલા અને આત્મામાં જ રમણ કરતા ભાગ્યશાળી મહાત્મા પુરુષો વ્યવહારમાં પીછાંની અણીના જેવા ચંચળ દેખાતા હોય તો પણ અંદર મેરુપર્વત જેવા અચળ જ હોય છે.^૫ જેમ સિંગડ સ્ફટિકમણિ બસંદનાં ફૂલ આદિ ઉપાધિઓવાળો જણાતો હોય તો પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓના રંગોથી રંગાઈ જતો નથી, તેમ આત્માપણાને પામેલું ચિત્ત વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો સાથે બેઠાય, તો પણ તે કાર્યોથી થતા સુખ-દુઃખરૂપી રંગોથી રંગાઈ જતું નથી.^૬ જેમ જળની રેખા કમળને ચોટતી નથી, તેમ સંસારની દૃષ્ટિ જીવના તથા ઈશ્વરના તત્ત્વને બળુનારા પ્રકાશનાળા ઉત્તમ ચિત્તને ચોટતી નથી.^૭ જ્યારે પુરુષ પરમાત્માના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, કલ્પનાઓરૂપી મેલોથી રહિત થઈને, સમાધિ ધર્યાં વિના પણ સમાધિમાં રહેલાના જેવો સુખમય રહે, ત્યારે આસક્તિથી અત્યંત રહિત થયેલો કહેવાય છે.^૮ જીવ આત્મા-રામપણથી જ સંસારમાં સંગરહિતપણાને પ્રાપ્ત

થાય છે; કેમકે સંગ (આસક્તિ) આત્મજ્ઞાનથી જ પાતળો થતો બળ્ય છે. તે વિના બીજા કોઈ પ્રકારથી પાતળો થતો નથી.^૯ હે રામ ! આ આત્મામાં જ આસક્તપણારૂપી સ્થિતિમાં રહેલો જીવ સર્વદા પ્રિયથી, અપ્રિયથી, જીવનથી અને મરણથી રહિત હોવાને લીધે બ્રહ્મતમાં પણ સુષુપ્તિમાં રહેલા જેવો થાય છે.^{૧૦} જેમ ચંદ્ર પોતાની કળાઓના ફેરફારના કમથી અભાવાસ્થાના દિવસે સૂર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ બ્રહ્મતમાં પણ સુષુપ્તિરૂપી અવસ્થામાં રહેવાના અભ્યાસના કમથી પ્રૌઢતાને (જમાવટને) પામેલો જીવ અત્યંત પવિત્ર પરમાત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવએવી સુષુપ્તિ દશાને પામીને જીવતાં સુધી વ્યવહાર કયાં કરે તો પણ સુખ-દુઃખરૂપી રજ્જુઓથી કદી પણ બેંચાતો નથી.^{૧૧-૧૨} જેમ નવાવવાને માટે બનાવેલાં પૂતળાંને સુખ-દુઃખની દૃષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ બ્રહ્મતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેલો જે પુરુષ જગત સંબંધી વ્યવહારો કરતો હોય, તેને સુખ-દુઃખની દૃષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી.^{૧૪} અનિદ્રની પ્રાપ્તિથી તથા ઇષ્ટના વિયોગથી તાપ આપનારી, અર્હતારૂપી શક્તિ ચિત્તને પીડા કરે છે, પણ તે શક્તિ જનુ ચિત્ત આત્માપણાને પામેલું હોય તે પુરુષના કયા ભાગને પીડા કરે અને કેમ પીડા કરી શકે ?^{૧૫} સાધનની દશાથી માંડીને આસક્તિના ત્યાગથી જ ક્રિયાઓ કરવાના અભ્યાસવાળો અને બ્રહ્મતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્તપણાથી રહેલો જીવ, ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ બધાંતો નથી.^{૧૬} હે રામ ! સુષુપ્તિ જેવી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને તમે પ્રારબ્ધના યોગે આવી પડેલાં વર્ણાશ્રમ કર્મોને કરો. કદાચ એ કર્મોને ન કરો તો પણ કંઈ નહિ. જ્ઞાની પુરુષને કર્મોના સ્વીકાર પણ ગમતો નથી અને કર્મોના ત્યાગ પણ ગમતો નથી. પોતાના સ્વરૂપને બળુનારા જ્ઞાની પુરુષો કોઈ પ્રકારની આસક્તિ રાખ્યા વિના જ સમયે જે

ક્રિયા આવી પડે, તે સમયે તે ક્રિયાને અનુસરીને વર્તે છે. જે તમે જાતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેનારી (અભિનિવેશ વિનાની) બુદ્ધિથી ક્રિયાઓ કરશો, તો પણ અકર્તા જ રહેશો અને જે તમારી બુદ્ધિ જાગૃતમાં જ સુષુપ્તિમાં નહિ રહેલી હોય, તો તમે કોઈ ક્રિયાઓ નહિ કરો તો પણ કર્તા જ રહેશો. હવે જમ તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. ^{૧૭-૧૮} હે રામ ! જમ બાળક કોઈ પણ કૃષ્ણનો વિચાર કર્યા વિના જ ખાટલામાં પગ હલાવ્યા કરે છે, તેમ તમે કૃષ્ણોનો સંકલ્પ નહિ કરતાં જ કર્યો કરો. ^{૨૦} વિષયો વિનાના ચૈતન્યરૂપી પ્રદમાં સ્વસ્થ થયેલો અને જાગૃતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેલી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ગમે તે કર્મ કરે, પણ તે કર્મમાં તેને કર્તાપણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ^{૨૧} જમ ચંદ્ર પોતાની અંદર અમૃતથી શીતળ રહે છે, તેમ જાગૃતમાં સુષુપ્તિની દશાને પ્રાપ્ત થઈ ચિત્તમાં વાસનાઓથી રહિત થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ, પોતાની અંદર આનંદથી શીતળ રહે છે. ^{૨૨} જમ પર્વત સઘળી ઋતુઓમાં સમાન રહે છે, તેમ જાગૃતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલો અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રના ખિંબની પેઠે પૂર્ણ થયેલો મહાતેજસ્વી જીવન્મુક્ત પુરુષ, વિપત્તિની તથા સંપત્તિની સઘળી અવસ્થાઓમાં સમાન (નિર્વિકાર) રહે છે. ^{૨૩} જમ પર્વત પવનના આવવાથી વૃક્ષ આદિ ભાગમાં જ કંપાયમાન થાય છે, પણ અંદર કંપાયમાન થતો નથી, તેમ જાગૃતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેનારો ધીર પુરુષ ક્રિયાઓ કરતાં ચિત્તથી બહાર જ ચપળ થાય છે, પણ અંદર ચપળ થતો નથી. ^{૨૪} હે રામ ! તમે કે જ નિર્દોષ છો, તે સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં રહીને, શરીરને તુરત પાડી નાખો તો પણ ભલે અને પર્વતની જેમ લાંબા કાળ સુધી ધરી રાખો તો પણ ભલે. આ જાગૃતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેવારૂપી સ્થિતિ, અભ્યાસનો યોગથી સર્વદા દૃઢ રહેવા લાગે, ત્યારે તેને જ તત્ત્વવેત્તાઓ તુર્યાવસ્થા કહે છે. ઉપર

કહેલી સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં આનંદમય થઈને રહેવાય છે અને તુર્યાવસ્થામાં આનંદરૂપ થઈ જવાય છે. ભાગ્યશાળી જ્ઞાની પુરુષ તુર્યાવસ્થામાં સઘળાં કુ ખોથી અત્યંત રહિત થાય છે અને મન અત્યંત અસ્ત પામી જાય છે. ^{૨૫-૨૭} પુરુષ આનંદથી ધૂમતો તુર્યાવસ્થામાં રહેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આ જગતની રચનાને સર્વદા લીલા જેવી જોયા કરે છે. ^{૨૮} શોકથી, ભયથી તથા પરિશ્રમથી રહિત થયેલો અને જેનો સંસારરૂપી બ્રમ જતો રહ્યો હોય છે એવો તુર્યાવસ્થામાં આરૂઢ થયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ, ફરી વાર આ સંસારની રચનામાં પડતો નથી. ^{૨૯} જમ પર્વતની ઉપર રહેલો પુરુષ પૃથ્વી ઉપર રહેલા લોકોને હસતો હસતો જુએ છે, તેમ તુર્યાવસ્થારૂપી પવિત્ર પદવીને પ્રામેલો ધીરબુદ્ધિવાળો પુરુષ આ ભ્રાતિથી કલ્પેલા જગતને દોષદષ્ટિથી હસતો હસતો જુએ છે. ^{૩૦} આમ તે જીવતાં સુધી આ તુર્યાવસ્થામાં અખંડ સ્થિતિને પામીને, આનંદમાં જ લીન થયેલો હોવાને લીધે અતે વિદેહસુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે વિદેહસુક્તિ તુર્યાર્તીત પદ કહેવાય છે. ^{૩૧} જાગૃત આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ, કે જે મોટા આનંદથી રહિત હોવાને લીધે આનંદ વિનાની કહેવાય છે, તેઓને તજીને તુર્યાવસ્થારૂપ મહાનંદ (મોટા આનંદવાળા) પદને પ્રાપ્ત થયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તે મહાનંદપદ (તુર્યાવસ્થા-જીવન્મુક્તિપદ)ને પણ છોડીને તુર્યાર્તીત પદ (વિદેહસુક્તિ)ને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મુક્ત જ કહેવાય છે. ^{૩૨} જનાં સઘળાં અજ્ઞાનમય અભિમાનો ક્ષય પામેલાં હોય છે અને જન્મ આપનાર કામ-કર્માદિ સઘળા પાશો ગલિત થઈ ગયા હોય છે એવો એ મહાત્મા પુરુષ, જમ જળમાં પડેલો સિંધવનો દુકંડો જળની ગમમય સત્તાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરમાત્માની અધિષ્ઠાનપણારૂપી અખંડાનંદ સત્તા (સત્તાસામાન્ય) ને પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૩૩}

મોમયામિમાનઃ । પરમરસમયીં પ્રયાતિ સત્તાં
જલગતસૈંધવસ્ખંડવન્મહાત્મા ॥ ૩૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'અસંસંગવિકલ્પોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

~~~~~ ૭ સર્ગ ૭૧ મો ~~~~~

અવર્ણનીય વિદેહસુકિત, શરીરાદિનો
નિરાસ અને તુર્યાવસ્થાનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યાવર્ત્યુપરામર્શસ્તાવત્ કેવલતાપદમ્ ।

જીવન્મુક્તસ્ય વિષયો વચસાં ચ રઘૂદ્રહ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ ! તુર્યાવસ્થાના

અનુભવરૂપ જે ધ્રુવભાવનું પદ છે જેને જીવન્મુક્ત
પુરુષો જાણે છે, તે જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જીવ-
ન્મુક્ત કહેવાય છે અને તુર્યાતીત પદ પ્રાપ્ત થયા
પછી વિદેહસુક્ત કહેવાય છે. શ્રુતિ આદિનાં
વચનો પણ તુર્યાવસ્થાના અનુભવ સુધીનું વર્ણન
કરી શકે છે. તે પછીની સ્થિતિનું કાર્થથી વર્ણન
જ થઈ શકતું નથી. જીવન્મુક્ત થયા પછી વિદેહ-
સુક્ત થયેલા પુરુષો મનથી રહિત હોવાને લીધે
પોતાના વિદેહસુક્તપણને જાણતા નથી અને
તેઓનું વર્ણન પણ શ્રુતિ આદિનાં વચનોથી
કરી શકાતું નથી. હે રામ ! જેમ આકાશ માણ-
સોના વિષયરૂપ નથી, તેમ વિદેહસુકિત અનુભવ-
ના કે વચનોના વિષયરૂપ નથી.^૧ જેમ આકા-
શમાં પવનો જ પહોંચે છે, તેમ જ્યાં વિદેહ-
સુક્તો જ પહોંચે છે એવી એ પરમ વિશ્રાંતિની
પદવી, જીવતાઓને તો દૂર કરતાં પણ અત્યંત
દૂર છે. જ્યોતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાથી
કેટલાક કાળ સુધી જગતની સ્થિતિને ભોગવીને

* આ છકાતેરમા સર્ગમાં વિદેહસુકિતને અવર્ણ-
નીય (વર્ણન કરવાને અશક્ય) કહીને, પછી શરીરા-
દિનો નિરાસ કરીને તુર્યાવસ્થા (જીવન્મુક્તિ) તુ જ
વર્ણન કરવામાં આવશે.

પછી પરમ આનંદથી ધ્રુવેલો પુરુષ તુર્યાવસ્થા
(જીવન્મુક્તિ)ને પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ હે રામ ! જીવ-
ન્મુક્ત પુરુષો જે પદ્ધતિથી નિર્દ્વંદ્વ (સુખ-દુઃખા-
દિની પ્રતીતિથી પણ રહિત) પદરૂપી 'તુર્યા-
તીત' નામની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદ્ધતિથી
તમે પણ એ દશાને પ્રાપ્ત થાઓ.^૩ હે શત્રુઓને
હણનારા રામ ! તમે જ્યોતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી
અવસ્થાથી જગતના વ્યવહાર કરો. જેમ ચિત્રમાં
આલેખેલા ચંદ્રને ક્ષય પણ નથી અને રાહુ
આદિનો ભય પણ નથી, તેમ તમને મૃત્યુ પણ
નથી અને કાર્થનો ભય પણ નથી.^૪ આ શરીરનો
ક્ષય થાય કે સ્થિરતા થાય તેથી આત્માનો ક્ષય
કે સ્થિરતા થાય એમ સમજવું નહિ; કેમકે જે
આ શરીર છે તે તો ભ્રમ જ હોય પામેલો છે.^૫
તમારે દેહના નાશનું પણ શું પ્રયોજન છે અને
દેહની સ્થિરતાનું પણ શું પ્રયોજન છે ? તમે
તમારા આત્માના યોધની સ્થિરતાનો પ્રયત્ન
કરો. દેહ જેમ છે તેમ ભલે રહો.^૬ તમે જીવતાના
અધિષ્ઠાનને જાણી ચૂક્યા છો, ત્રણે અવસ્થાઓના
અધિષ્ઠાનને સમજી ચૂક્યા છો અને પોતાના સ્વ-
રૂપને પામી ચૂક્યા છો, તો હવે પ્રજના કલ્યાણને
માટે શોકથી રહિત થાઓ.^૭ જેમ આકાશ અંધ-
કારથી તથા વાદળોથી મુક્ત થઈને ચંદ્રના શીતળ
પ્રકાશની શોભાથી શોભે છે, તેમ તમે પ્રિયથી
તથા અપ્રિયથી મુક્ત થઈને આત્માના શીતળ
પ્રકાશની શોભાથી શોભો છો.^૮ જેમ યોગથી,
મંત્રથી તથા તપથી સિદ્ધ થયેલો પુરુષ આકા-
શમાંથી પૃથ્વી ઉપર દોડે નહિ, તેમ આત્મ-
જ્ઞાનથી સંપન્ન થયેલું તમારું મન વિષય સંબંધી
સુખો ઉપર દોડતું નથી.^૯ સંસારમાં જે કાર્થ
છે, તે ત્રણે પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત શુદ્ધ
ચૈતન્ય જ છે, માટે 'આ હું છું અને આ મારું છે'
એવી યોગી બ્રાંતિ તમને ન રહેવી જોઈએ.^{૧૦}
શુદ્ધ ચૈતન્યનું 'આત્મા' એ નામ પણ શાસ્ત્રાદિ-
ના વ્યવહારને માટે કલ્પેલું છે, વાસ્તવિક નથી;

તો પછી બીજા અનાત્મ પદ્ધતિનો નામરૂપ આદિ ભેદ તો શુદ્ધચૈતન્યથી અત્યંત દૂર જ હોય એમાં શું કહેવું? ^{૧૩} જમ જ સમુદ્ર છે તે જળ છે, તેમાં તરંગ આદિ જળથી જુદું છે જ નહિ; તેમ આ સધણું જગત આત્મા જ છે, તેમાં પૃથ્વી તથા જળ આદિ કાંઈ પણ આત્માથી જુદું નથી. ^{૧૪} જમ સધળા સમુદ્રમાં જળ વિના બીજું કાંઈ મળતું જ નથી, તેમ આ સધળા જગતમાં આત્મા વિના બીજું કાંઈ મળે એમ જ નથી. ^{૧૫} હે વિચક્ષણ રામ! 'આ હું છું' એવી આસ્થા તમે કયા અમુક પદાર્થમાં બાધી છો? કાંઈ પણ અમુક પદાર્થમાં બાધવી યોગ્ય નથી; કેમકે જે તમે નથી અથવા જે તમારું નથી એવું કાંઈ પણ નથી; તેમજ જે તમે છો અથવા જે તમારું છે, એવું પણ કાંઈ નથી. દેહો પણ નથી, દેહોની સાથે સંબંધ પણ નથી અને દ્વૈત જ નથી. આત્માનાં દ્વૈતરૂપી કલંકોનો સંભવ પણ હોય કે? જો સૂર્યમાં અંધકારરૂપી કલંકોનો સંભવ હોય, તો આત્મામાં દ્વૈતરૂપી કલંકોનો સંભવ હોય. ^{૧૫-૧૭} હે શત્રુઓને હણનારા રામ! હવે, 'દ્વૈત છે' એમ પણ ધડીભર સ્વીકારીને તમારી પાસે વાત કરું છું. દેહાદિ છે તો પણ તેઓનો આત્મા સાથે સંબંધ ઘટતો નથી. ^{૧૮} જમ છાયાને અને તડકાને સંબંધ સંભવતો નથી અને જમ પ્રકાશને અને અંધકારને સંબંધ સંભવતો નથી, તેમ દેહને અને આત્માને સંબંધ સંભવતો જ નથી. જમ શીત અને ઉષ્ણ સર્વદા પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે માટે તેઓનો સંબંધ સંભવતો નથી, તેમ દેહ અને આત્મા પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેઓનો સંબંધ સંભવતો નથી. જમ માટીને અને ઘડાને પરસ્પરથી જુદાં નહિ રહેવારૂપ સમવાયસંબંધ છે, તેમ આત્માને અને દેહને સમવાયસંબંધ પણ ઘટતો નથી; કેમકે આત્મા ચૈતન્ય છે અને દેહ જડ છે; માટે તેનો સંબંધ કેમ અનુભવવામાં આવે? માટી અને ઘડો એ તો

બંને જડ હોવાથી પરસ્પરને મળતાં છે; માટે તેઓનો સમવાયસંબંધ ઘટે, પણ આત્મા અને દેહ તો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે, માટે તેઓનો સમવાય ઘટે જ નહિ. 'કેવળ ચૈતન્ય-માત્ર આત્માને દેહનો સંબંધ છે' એ વાત તો દાવાશિને અને સમુદ્રને સંબંધ છે' એ વાતની જેમ ખોટી હોવાથી ન સમજાય એવી જ છે. ^{૨૨} જમ સૂર્યનાં કિરણોમાં કલપાયેલો સમુદ્ર (અંજલિવાન પાણી) કિરણોનું અવલોકન કરવાથી બાધિત થઈ જાય છે, તેમ આત્મામાં કલપાયેલો દેહનો અને આત્માનો ખોટો સંબંધ આત્માનું અવલોકન કરવાથી બાધિત થઈ જાય છે. ^{૨૧-૨૩} આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, નિર્મળ છે, નિત્ય છે, સ્વયં પ્રકાશ છે તથા દુઃખરહિત છે અને દેહ તો જડ છે, મળવાળો છે, અનિત્ય છે, બીજાને લીધે તે પ્રકાશે છે અને દુઃખોવાળો છે; માટે આત્મા દેહની સાથે કેમજ સંબંધ પામે? ^{૨૪} દેહને આત્માનો સંબંધ ન હોય તો દેહને ચાલવું કે બળ પામવું ઘટતું નથી. જે દેહ આત્માના સંબંધ વિના ચાલતો હોય કે બળ પામતો હોય, તો શબમાં પણ ગતિ અને બળ હોવાં જોઈએ એવી ચંકા કરવી નહિ; કેમકે દેહ પ્રાણવાયુથી ચાલે છે અને પ્રાણવાયુને ટકાવી રાખનારાં અન્નાદિથી બળ પામે છે. માટે દેહને આત્માની સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. ^{૨૫} હે ઉત્તમ ભુદ્ધિવાળા રામ! દ્વૈતનો સ્વીકાર કરતાં પણ દેહના અને આત્માના સંબંધનો સંભવ થતો નથી, ત્યારે દ્વૈતનો સ્વીકાર ન કરવાના સિદ્ધાંતપક્ષમાં તો દેહના અને આત્માનાં સંબંધની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય? જમ દેહના અને આત્માના સંબંધનું ખંડન કરવામાં ધણી યુક્તિઓ છે, તેમજ દ્વૈત* હોવાનું

* આત્માથી જુદો કાંઈ પદાર્થ છે એમ દ્વૈતમત કહે છે. હવે તે જુદો પદાર્થ કયો હોઈ શકે? આત્માથી જુદો આત્મા તો હોય નહિ, કારણ કે તે એક અદ્વિતીય પરમાત્માવસ્થા છે એટલે તેમાં ભેદ નથી. તેનાથી જુદો પદાર્થ દેહ છે એમ માનો તો તે દેહ જડ.

ખંડન કરવાની પણ ઘણી ઘણી યુક્તિઓ છે, માટે દ્વૈતરૂપી બ્રમને છોડી દઇને અદ્વૈતમાં જ સ્થિતિ કરો. ઠાઠને કદી પણ અને કયાંય પણ બંધ કે મોક્ષ છે જ નહિ.^{૨૭} હે રામ! સર્વત્ર ખહારના તથા અંદરના પદાર્થો સંહિત જે કાંઈ દેખાય છે તે સઘણું કાંઈ છે જ નહિ અને જે છે તે આત્મા જ છે, એવી રીતની ભાવનાને સ્પષ્ટ રીતે દઢ કરો.^{૨૮} 'હું સુખી છું, દુઃખી છું' અને મૃદુ છું' એવા પ્રકારની ભાવનાઓ તો કેવળ ભલટા વિચારો જ છે. એ ખોટી ભાવનાઓને તમે સાચી સમજતા હશે તો હું ધારું છું કે, તમને હજી લાંબા કાળ સુધી દુઃખ ભોગવવાની ઇચ્છા છે.^{૨૯} જેમ પર્વતની અને ખડની તુલના થાય નહિ અને જેમ રેશમી વસ્ત્રની અને પથરાની તુલના થાય નહિ, તેમ આત્માની અને શરીરની પણ તુલના થાય નહિ.^{૩૦} જેમ તેજને અને અધકારને સંબંધ પણ નથી અને તેની તુલના પણ નથી; તેમ આત્મા અને શરીર પણ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેઓને પણ સંબંધ કે તુલના નથી. જેમ શીતની અને ઉષ્ણની એકતા વાતોમાં પણ કયાંય એવામાં આવતી નથી, તેમ આત્માની અને શરીરની એકતા ઠાઠ શાસ્ત્રમાં પણ એવામાં આવતી નથી. આત્મા પ્રકાશરૂપ છે અને શરીર જડ છે; માટે તેઓનો સંબંધ કે એકતા ઘટે જ કેમ ?^{૩૧,૩૨} 'જે દેહ છે અને આત્મા ચેતન છે, તે બન્નેના સંબંધ થાય નહિ. તે યુક્તિ ઉપર શ્લોક ૧૮ થી ૨૬ સુધી જણાવી. આત્મા અને દેહ સાથે સમવાય સંબંધ છે એમ નૈયાયિકાનું કહેવું છે, તે પણ બરોબર નથી; કારણ કે સમવાય એ નિત્ય સંબંધ છે. ઘડો અને તેને ઘીરેલું કપડું; તેનો સયોગસંબંધ છે, કારણ કે તે બન્નેનો સંબંધ જોઈ શકાય છે અને તેનો સંબંધ છૂટો પણ કરાય છે; પણ ઘડો અને માટીનો સંબંધ જોઈ શકાતો નથી, તેમજ તે છૂટો પાડી શકાતો પણ નથી; એટલે તેને સમવાયસંબંધ કહે છે. આત્મા અને દેહને સમવાયસંબંધ ઘટતો નથી, તેનું ખંડન પણ ઉપર કર્યું છે.

આત્મા ન હોય અથવા આત્માના સંબંધવાળો ન હોય, તો તે ગતિ તથા ભાષણ આદિ ક્રિયાઓને કેમ કરી શકે ?' એવી જે તમારા મનમાં શંકા હોય તો/તે ખોટી જ છે; કેમકે દેહ વાયુથી જ આવે છે, વાયુથી જ આવે છે, વાયુથી જ જાય છે અને નાડીઓમાં બ્રમણ કરનારા વાયુથી જ શબ્દ કરે છે.^{૩૩} જેમ વાંસનાં છિદ્રોમાં પવન ના અભિધાતથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કંઠ તથા તાળવાં આદિ દેહનાં છિદ્રોમાં અંદરના પવનનો અભિધાત થવાથી 'ક ચ ટ ત પ' ઇત્યાદિ અક્ષરોવાળો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૪} જેમ દેહમાં શબ્દ વાયુથી જ થાય છે, તેમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનું ચક્ષન પણ વાયુથી જ થાય છે. ઇન્દ્રિયો આદિ ઉપાધિઓને છોડી દેતાં, જે સામાન્ય અનુભવ અવશેષ રહે છે, તે જ કેવળ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જે કે આકાશ, પથરા અને ભીંત આદિ સઘળા પદાર્થોમાં આત્મા છે તો પણ; જેમ પ્રતિબિંબ અરીસામાં જ પ્રગટ થાય છે, તેમ આત્મા ચિત્તમાં અને ચિત્તની વૃત્તિઓમાં જ અનુભવરૂપે પ્રગટ થાય છે.^{૩૫,૩૬} ચિત્તરૂપી પક્ષી શરીરરૂપી માળાને તજીને પોતાની વાસના પ્રમાણે જ્યાં જાય છે, ત્યાં જ આત્માનો અનુભવ થાય છે. જ્યાં પુષ્પ હોય ત્યાં જ ગંધ જણાય છે, તેમ જ્યાં ચિત્ત હોય ત્યાં જ આત્માનો અનુભવ છે.^{૩૭,૩૮} જે કે આકાશ સર્વત્ર છે, પરંતુ અરીસામાં જ તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આત્મા સર્વત્ર છે પરંતુ ચિત્તમાં જ જણાય છે.^{૩૯} જેમ પૃથ્વીનો નીચો પ્રદેશ જ જળને વહેવાના સ્થાનરૂપ છે, તેમ ચિત્ત જ આત્માના પ્રતિબિંબના સ્થાનરૂપ છે.^{૪૦} જેમ સૂર્યની પ્રભા પ્રકાશને વિસ્તારે છે, તેમ ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું આત્મસ્વરૂપ આ સત્ય અને અસત્ય*

* જગતની સત્તા બે પ્રકારની છે:-વ્યાવહારિક સત્તા અને પ્રાતિભાસિક સત્તા. જેનાથી જગતમાં કાશો સર્જ શકે તે વ્યાવહારિક કહેવાય છે. જેમકે ઘડાથી પાણી

‘જગત’ નામના આકારને વિસ્તારે છે.^{૪૧} હે રામ ! માટે આત્માનાં પ્રતિબિંબો પડવાના સ્થાનકરૂપી ચિત્ત જ આ સધળા સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. જોકે આત્મા પણ પ્રાતિબિંબ દ્વારા સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ જણાય છે, તો પણ તે અસંગ અને અદ્વિતીય હોવાને લીધે વાસ્તવિક રીતે સંસારની ઉત્પત્તિ વિના કારણરૂપ થતો નથી. અજ્ઞાન કે જેને વિદ્વાન પુરુષો અવિચાર પણ કહે છે અને મૂખતા પણ કહે છે, તે જ ચિત્તનું કારણ છે; માટે અજ્ઞાન જ સંસારની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ છે. યથાર્થ વિચાર નહિ કરવારૂપી અજ્ઞાનથી જ ચિત્તને પોતાનો સધળા ભ્રમોના બીજરૂપી આકાર મળ્યો છે. આત્મામાં જન્મ-મરણાદિ અનર્થોના દેખાવ સૂર્યમાં અંધારાના દેખાવની જેમ તેનો ખિલકુલ સંભવ ન હોવા છતાં પણ ચિત્તને લીધે જ જોવામાં આવે છે. હે રામ ! જેમ દીવાથી અંધકાર ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામે છે, તેમ આત્માના યથાર્થ તત્ત્વના જ્ઞાનથી ચિત્તનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે, માટે સમજી પુરુષ પોતાની ચિત્તનો વિચાર કરવો જોઈએ કે જે ચિત્ત ‘જીવ, અંતઃકરણ, ચિત્ત અને મન’ ઇત્યાદિ અનેક નામો ધરાવે છે.^{૪૨-૪૬}

રામ બોલ્યા:-હે ગુરુ મહારાજ ! ચિત્તાં ‘જીવ, અંતઃકરણ, ચિત્ત અને મન’ ઇત્યાદિ નામો શાં શાં કારણોથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે એ અને કહેા, કે જ્યાં હું ચિત્તનો વિચાર કરી શકું.^{૪૭}

ભરતું, નમરમા વાસ કરવા અને તીર્થયાત્રા કરવા શરીરની ગતિ કરવી વગેરે. આ બધું બ્રહ્મદષ્ટિએ મિથ્યા હોવા છતાં સંસારદષ્ટિએ સત્ય છે એટલે તેને વ્યાવહારિક સત્ય કહે છે; પણ જે બન્ને દષ્ટિએ નકામાં હોય તે પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે. જેમકે દોરડામાં સાપ દેખાય, તે સાપ ફેરડે નહિ, છીપમાં રૂપ દેખાય તેનાં ધરણી યાય નહિ. વગેરે. આત્માનો દેહ સાથે જે સંબધ છે તે વ્યાવહારિક સત્ય છે, પણ પારમાર્થિક સત્તા કે જે કેવળ અજ્ઞાની પ્રદેવાય છે. તે જોતા દેહનો સંબધ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જેમ તરંગોના સમૂહો જળની સત્તાથી કદી પણ જુદી સત્તાવાળા થઈ શકતા નથી, તેમ કદી પણ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નહિ થઈ શકનારા આ સધળા પદાર્થો ચિત્તથી જ થયેલા છે.^{૪૮} જેમ સમુદ્રનું જળ ચપળતાવાળા તરંગોમાં ચપળતારૂપે રહે છે, તેમ આત્મા ગતિવાળા પદાર્થોમાં ગતિરૂપે રહેલો છે.^{૪૯} જેમ જળ ગતિ વિનાના સમુદ્રના ભાગોમાં ગતિ વિના રહે છે, તેમ આત્મા ગતિ વિનાના પદાર્થોમાં ગતિ વિના રહેલો છે.^{૫૦} પથરા આદિ પદાર્થો કે જ્યો ગતિ વિનાના છે, તેઓ પણ આત્મામાં કલ્પાયેલા છે અને મનુષ્ય આદિ પદાર્થો કે જ્યો માંહી નાખેલી મંદિરાનાં ક્ષિણીની જેમ ગતિવાળા છે, તેઓ પણ આત્મામાં જ કલ્પાયેલા છે.^{૫૧} સધળા સ્થાવર-જંગમ પદાર્થોમાં જ જે શક્તિઓ જોવામાં આવે છે, તે સધળી શક્તિઓ અજ્ઞાનના અધિષ્ઠાનભૂત આત્માથી જુદી સત્તાવાળી છે જ નહિ અને અજ્ઞાન પોતે પણ આત્મામાં કલ્પિત હોવાને લીધે આત્માથી જુદી સત્તાવાળું નથી.^{૫૨} એ અજ્ઞાનનો જ અંશ આત્માના પ્રતિબિંબથી શોભી રહેલો છે, તે જીવ કહેવાય છે અને તે જીવ જ આ સંસારમાં મહામોહરૂપી અજ્ઞાનના પાંજરા-રૂપી શરીરમાં હાથીની જેમ બંધાયેલ રહ્યો છે.^{૫૩} એ જીવ પ્રાણને ધારણ કરે છે તેથી જીવ કહેવાય છે, અહ કારને ધારણ કરે છે તેથી હું કહેવાય છે, નિશ્ચય કરે છે તેથી બુદ્ધિ કહેવાય છે ને સંકલ્પો કરે છે તેથી મન કહેવાય છે.^{૫૪} તે કલ્પનાથી સર્વ અનાત્મપદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી પ્રકૃતિ કહેવાય છે, મોહથી ખરડાયેલો હોવાથી દેહ કહેવાય છે, તેનામાં અજ્ઞાન વધારે હોવાથી જડ કહેવાય છે અને પ્રતિબિંબરૂપી ચૈતન્ય વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલું હોવાથી ચૈતન કહેવાય છે.^{૫૫} આ રીતે અજ્ઞાનનો ભાગ અને ચૈતન્યનો પ્રતિબિંબરૂપ ભાગ એ બન્ને મળીને જ પદાર્થ ગોઠવા-

યેવો છે, તે પદાર્થ 'જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત તથા અહંકાર' ઇત્યાદિ નામેથી કહેવાય છે.^{૧૧} હે રામ ! જીવનું આવી રીતનું સ્વરૂપ બૃહદ્દાર-ણ્યક આદિ ઘણાં ઘણાં ઉપનિષદોમાં ઘણા ઘણા પ્રકારોથી કહેલું છે. દુષ્ટ વિકલ્પોને અને દુષ્ટ તર્કોને કરનારા મૂઢ લોકોએ કેવળ પોતાની ભૂલને લીધે જ એ સઘળાં નામેમાં 'તેઓ જીવ જીવ પદાર્થો છે' એવી વ્યર્થ આસક્તિઓ કરી લીધી છે. હે રામ ! આ રીતે જ જીવ અથવા ચિત્ત છે, તે જ સંસારનું કારણ છે. દેહ કે જે મૂળો છે અને અત્યંત તુચ્છ છે, તેણે એમાં શું કયું છે ? કયું કયું નથી.^{૧૨-૧૬} જે શુદ્ધ આત્મા છે તે પણ સંસારી નથી અને દેહ પણ સંસારી નથી; પરંતુ વયમાં લટકતો જ જીવ છે તે જ સંસારી છે. જેમ ઘડો અને ઘડામાં ભરેલું જળ એમાંથી એકતો નાશ થતાં બીજને નાશ થતો નથી, તેમ શરીરનો નાશ થતાં, શરીરમાં રહેનારા જીવનો નાશ થતો નથી.^{૧૭} જેમ પાંદડું સુકાઈ જતાં તેનો રસ સુકાઈ જતો નથી, પણ તે રસ સૂર્યનાં કિરણોની અંદર બળે છે, તેમ શરીરનો ક્ષય થતાં જીવ ક્ષય પામતો નથી, પણ તે જીવ બીજા શરીરમાં બળે છે.^{૧૮} જે એ જીવ વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયો હોય, તો બીજા શરીરમાં નહિ જતાં પોતાના પરબ્રહ્મ (સત્તાસામાન્ય) રૂપ અસલ સ્વભાવમાં રહે છે.^{૧૯} જે મુખ્યને દેહનો નાશ થતાં પોતે નાશ પામ્યો એવી ભ્રાંતિ થતી હોય તેને હું ધારું છું કે, પોતાની માતાના સ્તનમાં ડાળમાંથી પિશાચ જીવવાની ભ્રાંતિ પણ થવી બેઠકે. દેહનો નાશ થવાથી કંઈ વળતું નથી, પણ જે ચિત્તનો નાશ થાય, તો મોટો ભાગ્યેઈય થયો એમ ગણવામાં આવે છે. જે ચિત્તનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થવાની સંભાવના થતી હોય તો તેથી પણ ડરવા જેવું નથી; કેમકે એવી રીતનો નાશ એ પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ જ છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે.^{૨૦-૨૨} જે મરી બળે તે નાશ

પામ્યો એમ જ કહેવામાં આવે છે, એ તો ખોટું જ કહેવામાં આવે છે એમ હું ધારું છું; કેમકે જે મરી બળે છે, તે તો બીજા દેશમાં તથા બીજા કાળમાં બીજા શરીરને ધારણ કરતો અનુભવમાં આવે છે.^{૨૩} 'મરણો' નામની નદી એના તરંગોમાં ખડની પેઠે તણાયા જતા જીવો સંસારમાં દેશના તથા કાળના અંતરાયને લીધે 'અચુક નષ્ટ થઈ ગયો અને અચુક નવો જન્મ્યો' ઇત્યાદિ કલ્પનાઓને કેવળ ભ્રાંતિથી જ કરી લે છે.^{૨૪} હે રામ ! જીવ એક શરીરને તજી દધને ક્ષણભાવમાં વળી બીજા પ્રદેશમાં-બીજા શરીરમાં બળે છે અને વળી તે બીજા શરીરને પણ તજી દધને વળી બીજા પ્રદેશમાં તથા બીજા કાળમાં ત્રીજા શરીરમાં બળે છે.^{૨૫} જેમ વાંદરો જંગલના એક ઝાડને તજી દધને બીજા ઝાડમાં બળે છે, તેમ જીવ વાસનાઓને લીધે એક શરીરને તજી દધને બીજા શરીરમાં બળે છે.^{૨૬} જેમ બાળકોને વસ્ત્રાદિથી ઢાંકી-ઢૂંબીને તેથી જીવનારી વ્યક્તિયારિણી ધાવ બાળકોને લાંબા કાળ સુધી અહીં તહીં ફેરવ્યા કરે છે, તેમ જીવોને ઢાંકી દધને તેથી જ ટકી રહેનારી વાસના જીવોને લાંબા કાળ સુધી અહીં તહીં (અનેક જન્મોમાં) ફેરવ્યા કરે છે.^{૨૭} અનાદિકાળથી વાસનાઓરૂપી રજઝુઓથી બધાયેલા અને પરસ્પરથી પોતાનું જીવન ચલાવનારા સિંહાદિ જીવો પર્વતોની ગુફાઓમાં જ અત્યંત કુખ્યથી જીવનને પૂરું કરી નાખે છે.^{૨૮} દંદ્યમાં રહેલી વાસનાઓને લીધે અનાદિકાળથી ટકી રહેલા, દારિદ્ર્ય તથા રોગો આદિ કુખ્યોના બોજાઓને ઉપાડતા અને અનેક યોનિઓમાં થતી કુદંશાઓથી બગડતાં જીવનો-વાળા જીવો લાંબા કાળ સુધી નરેકાના સમૂહમાં વસે છે.^{૨૯} વાદમીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે-સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાદમીકિને પ્રણામ કરી સાયંકાળનાં નિત્ય કર્મો કરવાને માટે

ત્યાંથી ભીડીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી
ન્યારે સૂઈનાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સંખા
પછી વાદ્મીદિમ્બિની પાસે આવી. ૭૨

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सार्य-
तनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं समा-
कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च
सहाजगाम ॥ ७२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
અકરણનો 'સંસારોપદેશ' એ નામ-
નો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

વાદ્મીકિનો તેરમો દિવસ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૭૨ મો ~ ~ ~

પંચભૂતવાળા દેહને માટે હર્ષ-

શોક મિથ્યા છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

देहे जावे न जातोऽसि देहे नष्टे न नश्यसि ।

त्वमात्मन्यकलंकात्मा देहस्तव न कश्चन ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! દેહ જન્મતાં
તમે જન્મ્યા નથી અને દેહ નષ્ટ થતાં તમે નષ્ટ
થવાના નથી. તમે પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્કલંક જ
છો અને તમારે દેહની સાથે કશો સંબંધ નથી.^૧
જમ બોરથી ભરેલું ફૂંડું ફૂટી જતાં 'ફૂંડું' અને
બોર બન્ને નષ્ટ થઈ ગયાં' એ કલ્પના વ્યર્થ છે
અને જમ ધડો ફૂટી જતાં 'ધડો અને ધડાતું'
આકાશ બન્ને નષ્ટ થઈ ગયાં' એ કલ્પના વ્યર્થ
છે, તેમ દેહ નષ્ટ થઈ જતાં 'દેહ અને આત્મા
બન્ને નષ્ટ થઈ જાય છે' એ કલ્પના વ્યર્થ છે.^૨
વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળો આ દેહ નષ્ટ
થઈને પંચભૂતમાં મળી જાય છે તેમાં 'હું' નષ્ટ
થઈ જાઉં છું' એમ માનીને જે પુરુષ ખેદ કરે,

* આ બોતેરમા સર્ગમાં શરીર પંચભૂતના જ
વિકારરૂપ હોવાથી તેને માટે શોક કે મોહ આદિ
કરવું યોગ્ય નથી એમ કહેવામાં આવશે.

ચો. ૨૧ પૃ.

તે આંધળા ચિત્તવાળા પુરુષને ધિક્કાર છે.^૩ જમ
રાશનો અને રથનો સંબંધ એમાંથી કાઢીને સ્નેહ
કે ઉદ્વેગ કરાવે એમ નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય તથા
ચિત્ત ઇત્યાદિનો અને ચૈતન્યનો સંબંધ એમાંથી
કાઢીને સ્નેહ કે ઉદ્વેગ કરાવે એમ નથી.^૪ જમ
તળાવના કાદવનો અને તળાવના નિર્મળ પાણી-
નો સંબંધ પરસ્પરના પ્રેમ વિનાનો જ છે, તેમ
દેહ તથા ઇન્દ્રિય ઇત્યાદિનો અને આત્માનો
સંબંધ પરસ્પરના પ્રેમ વિનાનો જ છે.^૫ જમ
વનમાં ચાલ્યા જતા પ્રવાસી લોકો વનના માર્ગ-
ના સંયોગથી અહંતા-મમતા કરતા નથી અને
તે માર્ગના વિયોગથી ખેદ કરતા નથી, તેમ
સમજી પુરુષોએ દેહના અને જીવના સંયોગની
અહંતા-મમતા કરવી યોગ્ય નથી અને તેના
વિયોગનો ખેદ કરવો યોગ્ય નથી.^૬ જમ કલ્પિત
પિશાચે મોઢું ફાડવાથી બાળકને થતા ભયના
વિકારો કેવળ ખોટી કલ્પનાથી જ ઊભા થાય છે,
તેમ લોકોને દેહના સંબંધથી થતા સુખ આદિ
વિકારો કેવળ ખોટી કલ્પનાથી જ ઊભા થયેલા
છે.^૭ જમ ઝાડની એક શાખામાંથી જ જીદી જીદી
વિચિત્ર પૂતળીઓ બને છે, તેમ પંચભૂતમાંથી જ
આ જીદા જીદા દેહો બનેલા છે. જમ લાકડાની
ભારીમાં લાકડાં વિના બીજું કંઈ જોવામાં આવતું
નથી, તેમ આ દેહમાં પંચભૂતના સમુદાય વિના
બીજું કંઈ જોવામાં આવે એમ નથી.^૮ હે
શ્રોતાજનો ! દેહ કે જે પંચભૂતના સમુદાયરૂપ
છે તેનો ક્ષોભ, નાશ કે ઉત્પત્તિ થતાં તમે હર્ષ-
ને, શોકને તથા ક્રોધને શા માટે વશ થાઓ છો ?
'સ્રી' એવું નામ ધરાવનારો કાણુભંજર પંચ-
ભૂતનો સમુદાય કે જ્યાં પુરુષો, જમ પતંગિયાં-
ઓ અગ્નિમાં પડે છે તેમ પડે છે, તેમાં અને
'પુરુષ' એવું નામ ધરાવનારો કાણુભંજર પંચ-
ભૂતના સમુદાયમાં શી વિશેષતા છે ? ૧૦, ૧૧
'સ્રી' એવું નામ ધરાવનારો કાણુભંજર પંચભૂત
ના સમુદાયમાં અવયવોની કામળતા તથા સુંદ-

રતા આદિ જે વિચિત્રતા છે, તે તો અજ્ઞાનીઓને જ સંતોષ આપે એવી છે. જ્ઞાનીઓ તો એ 'સ્રી' એવું નામ ધરાવનારા ક્ષણભંગુર પંચભૂતના સમુદાયમાં પંચભૂતના સમુદાયપણા વિના બીજી કશી દૃષ્ટિ કરતા નથી.^{૧૨} જેમ એક પથ્થરમાંથી થયેલાં બે પૂતળાંઓ પરસ્પરની સાથે મળ્યાં હોય, તો પણ તેમાં કોઈને કોઈનું સ્નાન-સૂતક નથી, તેમ આત્મામાંથી થયેલાં જીવ અને શરીર એ પરસ્પરની સાથે મળ્યાં છે, તો પણ તેઓમાં કોઈને કોઈનું સ્નાન-સૂતક નથી.^{૧૩} હે રામ ! જેમ માટીમાંથી બનેલાં પૂતળાંઓ પરસ્પરના સમાગમમાં મમતા આદિથી રહિત રહે છે, તેમ તમે બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો અને મન એના સમાગમમાં મમતા આદિથી રહિત જ રહો. જેમ પૂતળાંઓ પરસ્પરના સ્નેહસંબંધના પાત્રરૂપ નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો, આત્મા અને પ્રાણ એ પણ પરસ્પરના સ્નેહસંબંધના પાત્રરૂપ નથી. એમાં કોઈને કોઈ માટે રાવું પડે એમ નથી.^{૧૪, ૧૫} જેમ તરંગો અહીં-તહીં થયેલાં તુણેને એકબીજાની સાથે અત્યંત મેળવી દે છે, તેમ દેહમાં થયેલી 'હું હું' એવી દૃષ્ટિ બુદ્ધિ બુદ્ધિ દેશોમાં થયેલાં પ્રાણીઓને એકબીજાની સાથે મેળવી દે છે. જેમ સમુદ્રના જળમાં તુણે મમતા આદિથી રહિત રહીને જ એકબીજાની સાથે મળે છે અને એકબીજાથી બુદ્ધિ પાળે પડે છે, તેમ દેહમાં અને અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મામાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થો કોઈ પ્રકારથી મમતા આદિ નહિ રાખતાં જ એકબીજાની સાથે મળે છે અને એકબીજાથી બુદ્ધિ પાળે પડે છે.^{૧૬, ૧૭} જેમ સમુદ્ર ચક્રીરૂપી કલ્પનાવાળો થઈને તુણેને એકબીજાની સાથે મેળાં કર્યાં કરે છે, તેમ આત્મા ચિત્તરૂપી કલ્પનાવાળો થઈને દેહને લગતાં અનેક પદાર્થોને મેળાં કર્યાં કરે છે. જેમ જળ પોતાની ગતિને લીધે મલિનપણાનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આત્મા તત્ત્વબોધથી દેહાદિપણાનો ત્યાગ કરીને પોતાના

અખંડ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ આકાશમાં ફરનારો સિદ્ધ પૃથ્વીના મડળને દૂરથી જ બુદ્ધિ છે, તેમ બોધના સમયમાં મને કરેલા પંચભૂતોના સંબંધથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના દેહને દૂરથી જ બુદ્ધિ છે. અભિમાન છૂટી જવાને લીધે દેહથી પર થયેલો પુરુષ સઘળા પદાર્થોને અનાત્મરૂપ બાળીને જેમ સૂર્યની કાન્તિ દિવસે અત્યંત પ્રકાશ પામે છે, તેમ પોતે અત્યંત પ્રકાશ પામે છે.^{૧૮-૨૧} જેમ માણસ મદિરાનો મદ બિતરી જતાં શુદ્ધિમાં આવીને પોતાના દેહને જેવો અસલ હોય તેવો બાળે છે, તેમ દેહાદિના અભિમાનથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના અખંડ અનુભવપણાનું સ્મરણ કરીને પોતાને ઇન્દ્રિયોના તથા વિષયોના સંબંધરૂપી રાગથી રહિત બાળે છે.^{૨૨} 'જેમ સમુદ્રનું અપાર જળ જ તરંગો, કણો અને મોટાં મોઝાંરૂપે થયેલું જણાય છે, તેમ આત્મા જ આ અનેક પદાર્થોવાળા જગતરૂપે સ્ફુરે છે.^{૨૩} એવા પ્રકારના મહા જ્ઞાનવાળો, રાગથી તથા દોષોથી રહિત થયેલા એ મહાત્મા પણાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવન્મુક્ત લોકો લીલાથી આ જગતમાં વ્યવહાર કરે છે.^{૨૪} જેમ સમુદ્રનાં મોટાં મોઝાં ઉત્તમોત્તમ મણિઓથી સંબંધ પામવા છતાં પણ તેઓમાં આસક્ત નહિ થતાં જ લીલા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષો વિચિત્ર વ્યવહારોથી સંબંધ પામવા છતાં પણ તેઓમાં આસક્તિરૂપી વાસનાથી રહિત થઈને જ લીલા કરે છે.^{૨૫} જેમ કિનારાનાં લાકડાંથી સમુદ્ર ગ્લાનિ પામતો નથી અને જેમ જીડતી રજેથી આકાશ ગ્લાનિ પામતું નથી, તેમ આ જગતમાં પોતાના લૌકિક વ્યવહારોથી જીવન્મુક્ત પુરુષ કશી ગ્લાનિ પામતો નથી.^{૨૬} જેમ સમુદ્રને પોતામાં આવતા-જતા સ્વચ્છ, મલિન, ચપળ કે જડ પદાર્થોમાં કશો રાગ કે દ્વેષ થતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષને આવતા-જતા, સારા-નરસા ભોગોમાં રાગ કે દ્વેષ થતો નથી.^{૨૭} જે કોઈ જગતમાં છે, તે

સધણું મનની કલ્પનારૂપ છે અને તે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે.^{૨૮} અહંકાર, પંચ-ભૂત આદિ પદાર્થો અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્ત-માનકાળ સંબંધી બીજું પણ જે કંઈ ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધોના વિસ્તારથી દેખાય છે, તે સધણું મનના વિલાસ વિના બીજું કંઈ પણ નથી.^{૨૯} દૃશ્ય કે જની સિદ્ધિ આત્માથી જ થાય છે, તે તો સત્ પણ કહી શકાતું નથી તથા અસત્ પણ કહી શકાતું નથી; માટે તેને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી અને જે આત્મા છે, તે તો અસંગ હોવાને લીધે હર્ષથી કે શોકથી જોડાયેલો જ નથી; માટે હર્ષનો કે શોકનો મુદ્દલ અવ-કાશ જ રહેતો નથી.^{૩૦} હે રામ! જગતને સત્ય માનો અથવા અસત્ય માનો અથવા તેને એક રીતે સત્ય અને બીજી રીતે અસત્ય (સત્યા-સત્ય) માનો, તો પણ કોઈ રીતે જગતને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કેમકે જે જગત સત્ય હોય તો સત્ય વસ્તુ અખંડિત હોય છે, માટે તેમાં હાનિ કે લાભ નહિ હોવાથી હર્ષનો કે શોકનો વિષય જ રહેતો નથી. જે જગત અસત્ય હોય, તો અસત્યને માટે હર્ષ કે શોક કરવો ઠીક નથી એ વાત સ્પષ્ટ જ છે અને જે જગત સત્યાસત્ય હોય, તો જે પદાર્થ સત્યાસત્ય હોય તે પદાર્થ અસત્યપણાની કાટિમાં જ પ્રવેશ કરે છે; માટે તેને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય ગણાય જ નહિ. આ રીતે જગત કોઈ પ્રકારે હર્ષને કે શોકને યોગ્ય કરતું જ નથી; તે છતાં તેના સંબંધમાં તમે કેમ મૂંઝાઓ છો ?^{૩૧} હે સુંદર નેત્રોવાળા રામ! તમે નકામા વિચારને તજી દઈને યથાર્થ વિચાર કરો. યથાર્થ વિચાર કરનારા પ્રોઠ માણસ કોઈ પદાર્થમાં પણ મોહ પામે નહિ.^{૩૨} ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધ થતાં જે સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે સુખને ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓના ત્યાગ

કરીને વિચારીએ તો તે સુખ કેવળ અનુભવરૂપી જ અવશંષિ રહે છે અને જે અનુભવ છે, તે સર્વ-થી સારભૂત બ્રહ્મ જ છે, એમ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધ થતાં જે સુખ થાય છે, તેનું જે અજ્ઞાનને લીધે વિષયાકાર-વૃત્તિ-થી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે સુખ સંસારને આપે છે અને તેનું જે જ્ઞાનને લીધે બ્રહ્માભાવથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે સુખ મોક્ષને આપે છે. ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધ થતાં જે સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે જે કે આત્માનું જ સ્વરૂપ છે તો પણ તેને જે 'વિષયોના સંબંધથી થયેલું છે' એવા અર્થાસથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે બંધનરૂપ છે અને જે 'જે સુખ સ્વાભાવિક જ છે, પણ વિષયોના સંબંધથી મનની સ્થિરતા થતાં માત્ર પ્રગટ થયું છે' એવી પાઠી શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે મુક્તિ-રૂપ જ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધ થતાં જે સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે સુખ જે પોતાના લાભથી હર્ષને કે પોતાના નાશથી શોકને ઉત્પન્ન કરનાર ન થાય તો તે મુક્તિ જ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધ થતાં, ઇન્દ્રિયોરૂપી તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓથી રહિત જે અખંડ પૂર્ણાનંદના સ્ફુરણરૂપ અનુભવ થાય છે, તેનું જ અવલંબન કરીને તમે સંસારથી રહિત થાઓ. અખંડ અનુભવનું અવલંબન કરવાથી અજ્ઞાન જતું રહે છે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને એ જ અનુભવ 'જીવનમુક્તિ' એ નામથી કહેવાતો તુર્યાવસ્થા થાય છે. હે રામ! ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધથી થતો અનુભવ

નથી, જડ નથી, અસત નથી, ઉત્પત્તિથી સત્તાવા-
ળો નથી, હું કહેવાતો નથી, અન્ય કહેવાતો નથી,
અકપણારૂપ ગુણવાળો નથી, અનેક નથી અને
અનેકવાળો નથી. ^{૪૧} તે સર્વોપમાં રહેલો નથી, ફર
રહેલો નથી, સત્તાનો આશ્રય નથી, નથી એમ
પણ નથી, પામવા યોગ્ય નથી, નહિ પામવા
યોગ્ય નથી, સર્વરૂપ પણ નથી અને સર્વવ્યાપક
પણ નથી. ^{૪૨} વચનથી નહિ કહી શકાય એવો
હોવાને લીધે પદાર્થોની પકિતમાં નથી, પદાર્થ-
થી બુદ્ધો પણ નથી, પંચભૂતના સ્વભાવવાળો
નથી અને પંચભૂતરૂપ પણ નથી; કેમકે પાંચ
જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અને છઠ્ઠા મનથી જે કંઈ વિષયો-
રૂપી જગત અનુભવવામાં આવે છે, તેથી ન્યારું
આત્મસ્વરૂપ જગતની અંદરના કોઈ પદાર્થરૂપ
કે કોઈ પદાર્થ જેવું હોય જ નહિ. વાસ્તવિક રીતે
એનારા જ્ઞાનીને જગત જેવું (અલકરૂપ) છે તેવું
જ દેખાય છે. ^{૪૩, ૪૪} સધણું જગત અલકમય જ
છે. જગતનો કોઈ પણ અંશ અલકથી લિપ્ત નથી.
આત્મા પૃથ્વીમાં કદિનપણારૂપે રહેલો છે, જળ-
માં પ્રવાહરૂપે રહેલો છે, તેજમાં પ્રકાશરૂપે રહેલો
છે, વાયુમાં ગતિરૂપે રહેલો છે અને આકાશમાં
અવકાશરૂપે રહેલો છે, માટે જે કંઈ જગત છે, તે
સધણું આત્મા જ છે. ^{૪૫} હે રામ! વસ્તુઓની
જે જે સત્તા છે, તે તે સત્તા ચૈતન્યની સત્તાથી
લિપ્ત નથી. જગત ચૈતન્યથી બુદ્ધ છે એમ
જે બોલવામાં આવે, તે તે બોલાવું જ બોલાવું
છે. ^{૪૬} સધળા કાળમાં અનંત કહેવાના ક્રમોમાં
અને મધ્યમાં પણ જે જે જગતો છે તથા તે
જગતોમાં જીવોનાં જે જે જવાં-આવવાં છે, તે
સધળાં આત્મા જ છે. આત્મા વિના બીજું કંઈ
છે જ નહિ. હે મહાત્મા રામ! તમે એ પ્રમાણે
બુદ્ધિ રાખો અને તે બુદ્ધિથી સંસારને તરી બંધો.

एको जगति सकलानि समस्तकालकल्प-
क्रमांतरगतानि गतागतानि। आत्मैव नेतरकला-
कलनास्ति काचिदित्यं मतिर्मव तयाविगतो

માહત્મનુ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
અકરણનો 'ઓક્ષસ્વરૂપોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૭૨ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૭૩ મો * ~*~

અહંકાર નષ્ટ થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं विचारया दृष्टया द्वैतत्यागेन राघव।

स्वभावः प्राप्यते तज्जैस्तज्જૈશ્ચિતામગિર્યથા ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:- હે રામ! જેમ દેવતાઓ

ચિંતામણિના તત્ત્વને બાણવાથી ચિંતામણિને
મેળવે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષો દ્વૈતનો ત્યાગ કરીને
આવો વિચાર કરવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહે-
વારૂપી મુક્તિને મેળવે છે. ^૧ હવે એક બીજો વિચાર
કરું છું કે જે વિચારરૂપી દષ્ટિથી તમે આત્માને
અવિચળ દેખશો અને દિવ્ય દષ્ટિવાળા યશો. ^૨
'આકાશ હું છું, સૂર્ય હું છું, દિશાઓ હું
છું, પાતાળ હું છું, દેવો હું છું, દેવો હું છું,
લોહિ હું છું અને ચંદ્ર આદિની કાન્તિ હું છું, ^૩
વળી અપકાર હું છું, વાદળો હું છું, પૃથ્વી હું
છું, સમુદ્રાદિ હું છું, રજ હું છું, વાયુ હું છું,
અગ્નિ હું છું અને આ સધળું જગત પણ હું છું. ^૪
હું કે જે આત્મા છું, તે જ સર્વ બ્રહ્માંડમાં સર્વ
સ્થળે રહ્યો છું. હું આ તુરંચ દેહરૂપ જ નથી
અને દેહાદિ મારાથી બુદ્ધ પણ નથી. હું કે જે
સર્વસ્વરૂપે એક જ છું, તેમાં આરોગ્યોતાનો જ
ભેદ ખતાવનાર દ્વૈત કેમ જ હોય ?' એવી રીતેના
નિશ્ચય રાખીને પોતાનામાં રહેલા આ સધળા
જગતને પોતારૂપ જ બુદ્ધો. આમ બેવાથી તમે
હર્ષને કે શોકને પરવશ થઈને તેઓથી પરાણવ

× આ તોતેરમા સર્ગમાં જે અહંકાર અલક કરના
યોગ્ય છે, ત્રીજો અહંકાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને
ત્રણે અહંકાર ટળી જતાં મુક્તિ જ પ્રાપ્ત હોવાને લીધે
તેની ઇચ્છા જ કરવાની રહેતી નથી એમ કહેવામાં આવશે.

પામશે નહિ. ^{૧૭} હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામા ! આ સધળું જગત એ રીતે પોતામય જ બેવામાં આવે, તો પછી તેમાં કયો પદાર્થ પોતાનો રહે અને કયો પદાર્થ પરાયો રહે તે કહો. ^{૧૮} હે રામ ! જે કાંઈ ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય એવું છે તે આત્માથી જુદું રહે કે ? આમ છતાં પણ લોકો હર્ષને તથા શોકને ધરે છે, તો એ તેઓની ભૂલ જ છે. જ્ઞાની કહેવાઈને એ હર્ષને કે શોકને ધરતો હોય તો તેને અજ્ઞાની જ સમજવો અને ચૈતન્યમય થયેલો નહિ પણ દેહમય જ રહેલો સમજવો. ^{૧૯} પરમાર્થને લગતા હોવાને લીધે મોક્ષને આપનારા બે અહંકારો સાન્નિધ્યે, અત્યંત નિર્ભય છે અને તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ થાય છે. ^{૨૦} હે રામ ! 'હું અત્યંત સૂક્ષ્મ છું અને સર્વથી ન્યારા સ્વરૂપવાળો છું' એવા પ્રકારનો અહંકાર એ બે અહંકારમાં પહેલો છે અને 'સધળું જગત હું જ છું' એવા પ્રકારનો અહંકાર બીજો છે. ^{૨૧} હે નિર્દોષ રામ ! 'હું દેહ છું' એવા પ્રકારનો જે ત્રીજો અહંકાર છે તે તો શાંતિને માટે નથી પણ દુઃખને માટે જ છે એમ સમજો. તમે તો સર્વોત્તમ સુકિતને અર્થે એ ત્રણે અહંકારોને તજી દઈને, સર્વનો ત્યાગ કરતાં, જે પૂર્ણચૈતન્ય અવશેષ રહે છે તેનું અવલંબન કરીને તેમાં જ સ્થિર થઈ તત્પર રહો. આત્મા સર્વથી ન્યારા સ્વરૂપવાળો હોવા છતાં પણ અને સધળા પદાર્થોથી રહિત હોવા છતાં પણ પોતાની સત્તાથી નાશ પામતી સત્તાવાળા જગતને પૂરનારો હોવાને લીધે સર્વનો પ્રકાશક થઈને સ્ફુરે છે. ^{૨૨-૨૩} હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ ! તમે તુરત પોતાના અનુભવથી જ જુઓ. તમે પોતે એ સ્વયં પ્રકાશ આત્મા જ છો. તમે દેહાદિની વાસનાઓ સહિત અહંકારના અધ્યાસને છોડી દો. હે રામ ! આત્મા અનુભવ નથી કે વેદના વચનોથી જણાય છે એમ નથી, પણ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જ છે. સર્વ કાળમાં સર્વ પ્રકારોથી જે કાંઈ છે તે સધળું આત્મા જ છે.

ઇન્દ્રિયોથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ વિષયોનાં જ જ્ઞાન થાય છે, તેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપ તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતાં, જે અખંડ અનુભવ અવશેષ રહે છે, તે સ્વયં પ્રકાર આત્મા જ છે. ^{૨૪} એ આત્મા કાર્ય પણ નથી, કારણ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી, સ્થૂળ પણ નથી અને કાર્ય-કારણના મધ્યમાં કે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મના મધ્યમાં પણ નથી; આમ છતાં પણ જે કાંઈ છે તે સધળું આત્મા જ છે. જે બોલે છે તે આત્મા જ બોલે છે, પણ તેને કાંઈ બોલી શકતું નથી. હે રામ ! આ જ જગત છે તે સધળું એ આત્માથી ભિન્ન નથી. તમે અખંડ આત્માનું અવલોકન કરો. 'આ આત્મા છે અને આ અનાત્મા છે' એવી રીતનો સંજ્ઞાઓનો ભેદ પણ એ આત્માએ જ પોતામાં રહેલી 'અજ્ઞાન' નામની શક્તિથી પોતામાં જ કલેષેલો છે. ^{૨૫-૨૬} જે કે ત્રણે કાળમાં સ્વયં પ્રકાશ એ આત્મા સર્વત્ર રહેલો છે, તો પણ કેવળ અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે અથવા અત્યંત મોટાપણાને લીધે લોકોના બળવામાં આવતો નથી. જે કે સૃષ્ટિના ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા સધળા પદાર્થોમાં આત્મા છે, તો પણ તે આત્મા પોતાના સ્વભાવને લીધે અતઃકરણરૂપી અરીસામાં જ જીવપણાથી પ્રતિબિંબવાળો થાય છે. જેમ પવન સધળા આકાશમાં રહેલો હોવા છતાં પણ પંખાના હલાવવાથી પ્રગટ થાય છે, તેમ આત્મા સર્વદા સર્વ પદાર્થોમાં રહેલો હોવા છતાં પણ અતઃકરણના ઉદયથી પ્રગટ થાય છે. ^{૨૭-૨૮} બ્યાપક ચૈતન્યરૂપ આત્મા સર્વમાં રહેલો છે, કાંઈ અમુક પદાર્થમાં જ છે એમ નથી. જેમ સત્તા સર્વ પદાર્થોમાં છે, તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થોમાં છે. ^{૨૯} પદાર્થમાં અતઃકરણ હોય તો તેમાં એ આત્મા જીવરૂપે પ્રતિબિંબવાળો થાય છે, પથરામાં અતઃકરણ નહિ હોવાથી જીવરૂપે તે પ્રતિબિંબવાળો થતો નથી. જેમ વાયુ વાતો હોય તો જ રજ જોડે છે અને દીવો હોય તો જ

નેત્રની શક્તિ પ્રસરે છે, તેમ અંતઃકરણ હોય
 તો જ તેમાં આત્મા જીવરૂપે સ્ફુરે છે.^{૨૪} જમ
 આકાશમાં સૂર્યની સ્થિતિથી જ લોકાના વ્યવ-
 હારો ચાલે છે, તેમ અંતઃકરણમાં જીવરૂપે આ-
 ત્માની સ્થિતિથી જ પ્રીતિ થાય છે તથા વિચિત્ર
 ભોગોની ઇચ્છા થાય છે; કારણ કે પુરુષ પ્રેમનું
 સ્થાન આત્મા જ છે, માટે જ કાંઈ પ્યાર લાગે
 છે તે આત્માને અર્થે જ પ્યાર લાગે છે. જમ
 સૂર્ય આકાશમાં હોવા છતાં તે તે જીનોની ઇચ્છાને
 લગતો લોકોના વ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય તો તેમાં
 સૂર્યનું કશું નષ્ટ થઈ જતું નથી, તેમ આત્મા
 સર્વદા સત્તાવાળો હોવા છતાં જને આત્માની
 સત્તાથી સ્થિતિ મળી છે એવો દેહ નાશ પામે,
 તો તેમાં આત્માનું કશું નાશ પામતું નથી.^{૨૫-૨૭}
 સર્વદા સર્વમાં રહેનારો આ આત્મા કદી પણ
 જન્મતો નથી, કદી પણ મરતો નથી, કદી પણ
 કશું લેતો નથી, કદી પણ કશું ઇચ્છતો નથી, કદી
 પણ મુક્ત થતો નથી અને કદી પણ બદ્ધ થતો
 નથી.^{૨૮} આ દેહાદિરૂપી બ્રાંતિ કે જે આત્માના
 અજ્ઞાનથી ઉદય પામેલી અને ખોટી છતાં પણ
 દેખાવમાં આવતી હોવાને લીધે રજ્જુમાં થયેલી
 સર્પની બ્રાંતિ જેવી છે તે કેવળ દુઃખ દેનારી જ
 છે.^{૨૯} આ આત્મા અનાદિ છે માટે કદી પણ
 જન્મેલો નથી અને જન્મેલો નથી એટલા માટે
 મરતો પણ નથી. આત્મા પોતાથી જુદા કોઈ
 પદાર્થને ઇચ્છતો નથી, કારણ કે કોઈ પદાર્થ
 આત્માથી જુદો છે જ નહિ. આ આત્મા દેશના
 તથા કાળ આદિના માપથી રહિત હોવાને લીધે
 કદી પણ બંધાયેલો નથી અને બંધાયેલો નહિ
 હોવાને લીધે મુક્ત પણ થતો નથી માટે આત્મા
 મોક્ષથી રહિત છે.^{૩૦,૩૧} હે રામ! સર્વનો આ-
 ત્મા આવા સ્વભાવવાળો છે, તે છતાં આ મૂઠ
 લોકો વિચાર કર્યા વિના ક્લેશ પામે છે.^{૩૨} હે ઉત્તમ
 બુદ્ધિવાળો રામ! તમે જગતના સઘળા આત્મ-
 બાબુના કબને સારી પેઠે જાણ્યો છે, એટલા માટે

તમે મૂર્ખ લોકોની જમ શોક કરો નહિ.^{૩૩} જમ
 કેટલાએક માણસો પોતે કાંઈ કામ નહિ કરતાં,
 યત્ર (સાચા)થી જ સઘળું કામ ચલાવે છે, તેમ
 વિદ્વાને બંધની કલ્પના તથા મોક્ષની કલ્પના એ
 બંનેને તજ દઈ, પોતે કાંઈ રાગ-દ્વેષ નહિ કરતાં
 દેહાદિથી સઘળો વ્યવહાર ચલાવે.^{૩૪} મોક્ષ
 આકાશમાં પણ નથી, પાતાળમાં પણ નથી અને
 પૃથ્વીમાં પણ નથી. યથાર્થ જ્ઞાનથી આત્માકાર
 કરેલું નિર્મળ ચિત્ત એ જ મોક્ષ છે.^{૩૫} કોઈ પણ
 વિષયમાં આસક્તિ નહિ રહેવાથી પોતાની મેળે
 ચિત્તનો ક્ષય થાય, તેને જ તત્ત્વજ્ઞ મહાત્મા
 પુરુષો મોક્ષ કહે છે.^{૩૬} હે રામ! જ્યાં સુધી નિ-
 ર્મળ બોધ ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી મૂર્ખ-
 તાને લીધે કંગાલપણાથી તથા ભક્તિથી (નિત્ય-
 પ્રાપ્ત આત્માને પણ અપ્રાપ્ત માની લેવાથી)
 મોક્ષ ઇચ્છવામાં આવે છે.^{૩૭} ચિત્ત પુરુષ બોધને
 પ્રાપ્ત થઈને આત્માકાર થઈ જાય ત્યારે, બીજા
 દશ મોક્ષોની પણ ઇચ્છા કરવામાં ન આવે ત્યારે,
 એક મોક્ષની તો ઇચ્છા કરવામાં કેમ જ આવે ?
 હે સંસારથી રહિત રામ! 'આ મોક્ષ છે અને
 આ બંધ છે' એવી વેવલી કલ્પનાને તજ દઈ
 મહા ત્યાગી થઈને, તમે પોતે જ મોક્ષરૂપ થાઓ.
 સઘળી ભેદની કલ્પનાને છોડી દઈ, અંદરથી
 આસક્તિરહિત થઈ અને સર્વદા જીવનમુક્તપણા-
 થી શોભા ધરીને, તમે સગરરાજના પુત્રોએ ખોટી-
 ને કરેલા સમુદ્રોરૂપી ચિહ્નોવાળા આ ભૂમંડળ-
 નું લાંબા કાળ સુધી પાલન કરો.^{૩૮-૪૦}

परिगलितविकल्पनां प्रयातः सगरसुतौघ-
 निखातमेखलांकम् । अवनिबलयमंतरस्तसंगधि-
 रमनुपालय सर्वदोदितश्रीः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
 પ્રકરણનો 'સ્વાત્મવિચાર' એ ના-
 મનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૪ મો

પ્રમાદથી બ્રાંતિ, પ્રબોધથી પૂર્ણતા
અને જીવ-મુક્તિના ગુણો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

લીલયા પદ્યતિ વપુઃ કાલેનાત્મનિ જાયતે ।

રમ્યસ્યાપદ્યતો વક્ત્રં હૃદિદૌરુપ્યધીરિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જન્મ અત્યંત રૂપાળો માણસ કદી પણ પોતાના મોહને અરી-સામાં ન બેતો હોય, તો તેને પોતાના હૃદયમાં પોતાના કદરૂપાપણની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ન જુએ તો તેને સૃષ્ટિ આદિના સમયમાં ક્ષણમાત્રમાં શરીર પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ જન્મ મદિરાનો થોડાક સ્વાદ લેવાથી પણ મદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શરીરમાં અહંતાના થોડાક અધ્યાસથી પણ આ ખોટી છતાં પણ મોટી અને મોટા પેટવાળી રાગદ્વેષરૂપી ખટપટ ઉત્પન્ન થાય છે.^૨ જન્મ નિર્જળ દેશમાં સૂર્યના તાપથી ગ્રંજવાડ પાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્મામાં દેહના અધ્યાસથી સત્તા પામેલી અને પુણ્ય-પાપ આદિ અનેક અનર્થોથી ભરેલી એ રાગ-દ્વેષરૂપી ખટપટથી આ સઘળું જગત ઉત્પન્ન થયું છે.^૩ આત્મારૂપી સમુદ્ર મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, વાસના અને ઇન્દ્રિયો એ નામોરૂપી ચિહ્નોવાળા પોતાના જ તરંગોથી સ્ફુરે છે.^૪ ચિત્તનો અને અહંકારનો ભેદ કહેવા માત્ર જ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે નથી. જ ચિત્ત છે તે જ અહંકાર છે અને જે અહંકાર છે તે જ ચિત્ત છે.^૫ જન્મ હિમના અને હિમના ઘોળાપણના ભેદની કલ્પના ખોટી જ કરવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તા અને અહંકારના ભેદની કલ્પના ખોટી જ કરવામાં આવે છે.^૬ જન્મ વસ્ત્રનો ક્ષય થતાં વસ્ત્રનો

અને તેના ઘોળાપણનો એમ બન્નેનો ક્ષય થાય છે, તેમ ચિત્ત અને અહંકાર એ બેમાંથી એકનો ક્ષય થતાં બન્નેનો ક્ષય થાય છે.^૭ મોક્ષની બુદ્ધિ, બંધની બુદ્ધિ તથા તૃષ્ણા કે જેઓ ખોટા જ છે અને તુરંત જ છે તેઓને તજી દઈને કેવળ વેરાગ્યથી અને વિવેકથી મનને ક્ષીણ કરવું બેઠે એ.^૮ જે ‘મને મોક્ષ થાય તો હીક’ એવી અંદર ચિંતા બીડી, તો મનને બેઠ્યું જ સમજવું અને મન બીડીને મનન કરવા લાગ્યું, તો તે મન શરીરરૂપ થઈને કેવળ અડચણોને જ ઉત્પન્ન કરે છે.^૯ આત્મા સર્વથી ન્યાયો છે, તો બંધ પણ શું છે તથા મોક્ષ પણ શું છે; અને આત્મા સર્વરૂપ છે તો પણ બંધ પણ શું છે તથા મોક્ષ પણ શું છે ? કેવળ ‘દેહ હું છું’ એવા મનનથી જ બંધની તથા મોક્ષની બ્રાંતિ થાય છે, માટે ‘હું દેહ છું’ એવા મનનને જ ઉખેડી નાખો.^{૧૦} વાયુ ગતિરૂપ ધર્મવાળો હોવાને લીધે જ્યારે દેહરૂપી વૃક્ષમાં ચાલવા લાગે છે, ત્યારે હાથ, પગ તથા જીભ આદિ અંગોરૂપી પાંદડાં-ઓની પંક્તિ ડાલવા લાગે છે. આત્મા દેહનાં અંગોને ચલાવનારો છે, એમ સમજવું નહિ.^{૧૧} જન્મ વાયુ વૃક્ષમાં પાંદડાંઓની પંક્તિને ડાલાવે છે, તેમ દેહમાં અંગોની પંક્તિને પણ એ જ હલનચલન કરાવે છે.^{૧૨} જન્મ મેરુપર્વત પોતાથી પણ ડાલતો નથી અને પવનોથી પણ ડાલતો નથી, તેમ સર્વવ્યાપક અને સૂક્ષ્મ આત્મચૈતન્ય પોતાથી પણ ડગતું નથી અને કાઈથી પણ ડગતું નથી. સર્વ પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ હોવા છતાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું ચૈતન્ય, જ્ઞાન વડે દીવાની જેમ આ જગતને પ્રકાશિત કરે છે.^{૧૩,૧૪} હે શ્રોતાજનો ! આ પ્રમાણે હોવા છતાં અવળી બુદ્ધિવાળા તમ લોકોને ‘આ દેહ હું છું, આ અંગો મારાં છે અને આ સ્ત્રી-પુત્રાદિ મારાં છે’ એવા પ્રકારનો મહાદુઃખદાયી આ વ્યર્થ મોહ તે કેવો ઉત્પન્ન થયો છે ! અવિ-

× આ ચૂંવેતરમા સર્ગમાં પ્રમાદથી સંસારરૂપી બ્રાંતિ થવાનું, પ્રબોધથી પૂર્ણતા થવાનું અને જીવ-મુક્તિના ગુણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવેલું.

ઘાટ્ટી મોટી નદીના મોઝાં અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘાંતિથી જ દેહમાં ચેતનપણું અને આત્મામાં કર્તા-ભોક્તાપણું એવામાં આવે છે.^{૧૧} જમ સૂર્યના તાપના અજ્ઞાનથી ઝાંઝવાનાં પાણી થાય છે, તેમ આત્માના ખરા સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ 'હું' પરલોકમાં જનાર-આવનાર છું અને કર્તા-ભોક્તા છું' એવી વાસના થાય છે.^{૧૨} જમ ઝાંઝવાનાં જળની નદી ખોટી છતાં પણ સાચી જવી જણાઈને પાણીની તરસવાળા મૃગને ખેંચે છે, તેમ આ વાસના પણ ખોટી હોવા છતાં સાચા જવી ભાસે છે અને વિષયોની તૃષ્ણાવાળા મનને ખેંચે છે.^{૧૩} હે રામ ! જમ જોળખવામાં આવેલી ચાંડાલની કન્યા બ્રાહ્મણના મધ્યમાંથી નાસી બચે છે અને અદૃશ્ય થઈ બચે છે, તેમ જોળખવામાં આવેલી આ ખોટી અવિદ્યા જ્ઞાનીઓના મનમાંથી નાસી બચે છે અને અદૃશ્ય થઈ બચે છે.^{૧૪} જમ બાણુવામાં આવેલી ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી તરસ્યા માણસને ખેંચતી નથી, તેમ બાણુવામાં આવેલી અવિદ્યા મનને ખેંચતી નથી. હે રામ ! જમ નિવાથી અંધકારની ઘટા નહિ થઈ બચે છે અને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આત્માના બોધથી માસના નહિ થઈ બચે છે અને પરમ આનંદરૂપી પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૦, ૨૧} શાસ્ત્રથી અને યુક્તિઓથી 'અવિદ્યા મુક્ત છે જ નહિ' એવો નિશ્ચય થતાં તે નિશ્ચયથી, જમ તાપથી હિમની કણી પીગળી બચે છે, તેમ અવિદ્યા પીગળી બચે છે. જમ કેસરીસિંહ પાંજરાને તોડી નાખે છે, તેમ 'આ જડ દેહને માટે ભોગોનું શું પ્રયોજન છે ?' એવા નિશ્ચયવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આશારૂપી મેલને તોડી નાખે છે. હે રામ ! આશાના પરિવારરૂપી દેહાભિમાન આદિને દૃઢ્યમાંથી દૂર કરી નાખવામાં આવતાં, નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૬-૨૮} તે વૃદ્ધિથી ધોવાયેલા પર્વતની

જમ અત્યંત શીતળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા દરિદ્ર માણસની પેઠે પરમ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. તે શરદઋતુના આકાશની પેઠે ઉત્તમ શોભાથી શોભે છે, પ્રલયકાળના સમુદ્રની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં પણ માતો નથી, વરસી રહીને શરદઋતુમાં શાંત થયેલા મેઘની પેઠે ગડબડ વિનાનો થઈ બચે છે અને શાંત થયેલા સમુદ્રની પેઠે સ્વરૂપમાં રહે છે. તે મેરુપર્વતની પેઠે ધીરતારૂપી મોટી સ્થિરતાવાળો થાય છે, ધુમાડા વિનાના અગ્નિની પેઠે સ્વચ્છપણાથી શોભે છે, શાંત થયેલા દીવાની પેઠે પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જને અમૃત પીવા મળ્યું હોય એવા માણસની પેઠે અત્યંત તૃપ્ત થાય છે. વળી અંદર દીવાવાળા ઘંડાની પેઠે, મધ્યમાં જવાળાવાળા અગ્નિની પેઠે તથા સ્ફુરતી કાન્તિવાળા મણિની પેઠે તે અંદર પ્રકાશપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૫-૩૦} પોતાનો આત્મા કે જ સર્વાત્મક છે, સર્વમાં રહેલો છે, સર્વને નિયમિત રાખનાર છે, સર્વને ચલાવનાર છે, વ્યવહારપદ્ધતિમાં સઘળા આકાશને ધરાવનાર છે અને પરમાર્થપદ્ધતિમાં નિરાકાર છે, તેને એ પુરુષ કહે છે.^{૩૧} એ પુરુષ અણુસમજણમાં ગયેલી દિવસોની પક્તિઓ કે જમાં ચિત્ત કામદેવતાં બાણોની પક્તિથી ચપળતા કર્યા કરતું હતું, તેઓનો અત્યંત ઉપહાસ કરે છે.^{૩૨} વિષયી લોકોના સંગથી તથા વિષયોના રંગથી અલિપ્ત રહેલો, આત્મામાં જ રુચિવાળો, શાંતપણાથી ભેસતો, પૂર્ણ થયેલો, પવિત્ર મનવાળો, રાગ-દ્વેષ આદિ દોષોના ભયથી રહિત થયેલો, સ સારરૂપી સમુદ્રને તરી ચૂકેલો, જમાંથી પાછું વળતું પડતું નથી એવા પદને પામેલો, સર્વોત્તમ શાંતિને તથા અલભ્ય પરમ સ્થાનને પામેલો, જેનું ચરિત્ર મનથી, વાણીથી, તથા ક્રિયાથી સર્વે લોકોએ ધૃચ્છવા યોગ્ય હોય છે તથા જેના આનંદને સર્વે લોકો વખાણે છે એવો અને જેનો કામરૂપી દાદવનો ડાઘ ધોવાઈ

ગયેલો હોય છે, બંધુરૂપી ભ્રાંતિ છેદાઈ ગઈ હોય છે તથા મનનો માનરૂપી તાવ શાંત થઈ ગયો હોય છે એવો એ જીવન-સુકત પુરુષ કયું ઇચ્છતો નથી, દાઈથી રાજ થતો નથી, કયું આપતો નથી, કયું લેતો નથી, દાઈની સ્તુતિ કરતો નથી, દાઈની નિંદા કરતો નથી, અસ્ત પામતો નથી, ઉદય પામતો નથી, આનંદ કરતો નથી અને શોક પણ કરતો નથી.^{૩૩-૩૭} જ પુરુષ સઘળા આરંભોને છોડી દેનારો, સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત થયેલો અને સઘળી આશાઓ વિનાનો હોય, તે જીવન-સુકત કહેવાય છે.^{૩૮} હે રામ ! જમ મેઘ સઘળાં જળો સંપૂર્ણ રીતે તજી દઈને શાંત થઈ જાય છે, તેમ તમે સઘળી આશાઓનો ત્યાગ કરીને ચિત્તથી શાંત-થઈ જાઓ.^{૩૯} ચંદ્રના જવી શીતળતાવાળી નિઃસ્પૃહતા અંતઃકરણને જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ આલિંગનથી અંગમાં વીંટાઈ રહેલી રૂપાળી સ્ત્રી પણ આપતી નથી.^{૪૦} હે રામ ! આશાઓથી રહિતપણું કે જ સઘળા જગતને શીતળ કરનારું છે, તે અંતઃકરણને જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ બાથમાં લીધેલો ચંદ્ર પણ આપતો નથી.^{૪૧} જેનું મન આશાઓ દૂર થવાથી સમતા પામેલું હોય છે, એવી ઉદાર બુદ્ધિવાળો પુરુષ જો શોભે છે, તેવો પુષ્પોથી ભરપૂર થયેલી નવીન લતાઓવાળો વસંત પણ શોભતો નથી.^{૪૨} નિઃસ્પૃહપણાથી જવી શીતળતા મળે છે તેવી શીતળતા હિમાલયથી પણ મળતી નથી, માતીઓથી પણ મળતી નથી, ઢળના થાંભલાઓથી પણ મળતી નથી, ચંદનથી પણ મળતી નથી અને ચંદ્રથી પણ મળતી નથી.^{૪૩} નિઃસ્પૃહપણાથી જેવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેવું પરમ મુખ્ય રાજ્યથી પણ મળતું નથી, સ્વર્ગથી પણ મળતું નથી, ચંદ્રથી પણ મળતું નથી, વસંતથી પણ મળતું નથી અને વહાલી સ્ત્રીના આલિંગનથી પણ મળતું નથી. રાજ્ય કરતાં. સ્વર્ગ

કરતાં, ચંદ્ર કરતાં, વસંત કરતાં અને પ્યારી સ્ત્રીના આલિંગન કરતાં પણ નિઃસ્પૃહપણું વધારે સુખદાયી છે.^{૪૪} હે રામ ! જ મળવાથી ત્રેલોક્યની લક્ષ્મીઓ પણ તરણા જવી લાગે એવી પરમ શાંતિ નિઃસ્પૃહપણાથી જ મળે છે.^{૪૫} નિઃસ્પૃહપણું કે જ આપદાઓરૂપી કાંટાના ઝાડને કાપી નાખવામાં કુહાડારૂપ છે, પરમશાંતિના સ્થાનરૂપ છે અને શમરૂપી વૃક્ષનાં પુષ્પોના ગુચ્છરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરો.^{૪૬} હે રામ ! નિઃસ્પૃહપણાથી શોભી રહેલી આકૃતિવાળા પુરુષને પૃથ્વી ગાયના પગલા જવડી લાગે છે, રનોથી ભરેલો મેરુપર્વત ઝાડના ટૂંકા જવો લાગે છે, દિશાઓ નાની ડામલીઓ જવડી લાગે છે અને ત્રેલોક્ય તરણા જેવું લાગે છે.^{૪૭} આશાઓથી રહિત થયેલા મહાત્મા પુરુષો આપવું, લેવું, ધન ભેગું કરવું, વિહાર કરવા તથા વેભવો ભોગવવા ઇત્યાદિ જગત સંબંધી ક્રિયાઓની હાંસી કરે છે; કારણ કે એ ક્રિયાઓ ઘણા પરિશ્રમે આપનારી, તુરંજ દુઃખ આપનારી અને ઘણા અનયોને ઉત્પન્ન કરનારી હોવા છતાં પણ મૂઠ લોકો તે ક્રિયાઓને થોડા પરિશ્રમવાળી, ઉત્તમ દુઃખ આપનારી અને અનયોને નહિ જ ઉત્પન્ન કરનારી સમજે છે. જેના દ્વંદ્વમાં કદી પણ આશા પગ મૂકતી ન હોય એવા અને તેથી જ ત્રેલોક્યને તરણાની જમ ગણનારા પુરુષને કોની ઉપમા આપી શકાય ?^{૪૮, ૪૯} જેના દ્વંદ્વમાં આ વસ્તુ મને મળે તો ઠીક અને આ વસ્તુ મને કદી પણ ન મળે તો ઠીક ! એવી કલ્પના જ ઉત્પન્ન થતી ન હોય તે પુરુષને લોકો કોના જવો ગણી શકે ? જેને પોતાનું મન સ્વાધીન થઈ ગયું હોય તેને દાઈની ઉપમા લાગુ પડે જ નહિ. હે રામ ! નિઃસ્પૃહપણું કે જ સઘળાં સંકટોના છોડારૂપ છે, અત્યંત વિસ્તીર્ણ સુખરૂપ છે અને બુદ્ધિનું પરમ સૌભાગ્ય છે તેનું અવલંબન કરો, આશાઓનું અવલંબન કરો નહિ. આશાઓ વિવેકનું તથા વિજ્ઞાનનું અપહરણ કરીને લોકો

ને આત્મસુખમાંથી બ્રહ્મ જ કરે છે.^{૫૦, ૫૧} જમ દોષ્યા જતા રથમાં બેઠેલા પુરુષને બને બાબતોનાં વૃક્ષો ચક્રની પેઠે ગોળ ગોળ ફરતાં જણાય છે એ મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે, તેમ આ જગત પણ મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે એમ સમજો.^{૫૨} હે રામ ! હું તમને સમજાવું છું, તો પણ તમે ભમેલા ચિત્તથી 'આ દેહ હું છું' અને 'આ ધનાદિ મારાં છે' એમ માનીને મૂર્ખાની જેમ કેમ મોહ પામે છે ?^{૫૩} આ સઘળું જગત આત્મા જ છે. આમાં જુદું જુદું કંઈ છે જ નહિ. ધીર પુરુષો જગતને આત્મારૂપ સમજીને કોઈ બતની મૂંઝવણ ધરતા જ નથી.^{૫૪} હે રામ ! સઘળા પદાર્થોને આત્મારૂપ સમજવાથી અથવા મિથ્યા સમજવાથી બુદ્ધિને અત્યંત આશ્વાસન આપનારું નિઃસ્પૃહપણુ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૫૫} આત્મા કે જ હોવા ન હોવાના વિવાદથી રહિત છે અને સર્વના આદિમાં તથા અંતમાં અધિષ્ઠાનપણથી રહેનાર છે, તેથી ન્યારો કોઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ એવી ભાવનાને દૃઢ રાખો. જેમ કેસરીસિંહથી હરણી નાસી બચ છે, તેમ વૈરાગ્યરૂપી વીરતાથી ભરેલા પુરુષથી આ અત્યંત મોહ ઉપજાવનારી સંસાર સંબંધી માયાનાંસી બચે છે.^{૫૬, ૫૭} પ્રચંડ કામ પ્રગટ કરનારી અને વનમાં ખીલેલી લતાની જેમ અગોમાં લયકતી જતી રૂપાળી સ્ત્રીને ધીર-બુદ્ધિવાળો પુરુષ પથરાની બૂની પૂતળી જેવી જુએ છે.^{૫૮} ધીરપુરુષને ભોગો આનંદ આપતા નથી, આપદાઓ ખેદ આપતી નથી અને જેમ પવનો પર્વતને ડોલાવી શકતા નથી, તેમ દરમ પદાર્થોની શોભાએ તેને ઘેરથી ડોલાવી શકતી નથી.^{૫૯} પોતાની ઉપર નાની નાની સુંદર સ્ત્રીઓ આસક્ત થતી હોય તો પણ ઉદાર બુદ્ધિવાળા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના મનમાં કામદેવનાં બાણો ચૂર્ણ થઈ જઈને ધૂળમાં મળી બચે છે.^{૬૦} આત્માના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ રાગને અને દ્વેષને પરવશ થઈ તેઓથી ખેંચાતો નથી. રાગ અને દ્વેષ તત્ત્વ-

વેત્તા પુરુષને જરા પણ ડગાવી શકતા નથી, ત્યારે દબાવી તો કેમ જ શકે ?^{૬૧} જેમ પ્રવાસી પુરુષ નિર્જળ દેશની ભૂમિઓમાં રચિ ધરતો નથી, તેમ લતાને અને ચપળ સ્ત્રીને સમાન જોનારો અને પર્વતની શિલાની પેઠે નિર્વિકાર રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ ભોગોમાં રચિ ધરતો નથી.^{૬૨} જેમ નેત્ર પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા રૂપને કંઈ આસક્તિ રાખ્યા વિના જ જુએ છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આપોઆપ આવી પડેલા સઘળા ભોગોને આસક્તિ રાખ્યા વિના ઢવળ લીલાથી જ ભોગવે છે.^{૬૩} હે રામ ! તત્ત્વને જાણનારો ગૃહસ્થ પુરુષ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે પ્રાપ્ત થયેલા સ્ત્રી આદિ ભોગોને ભોગવે, તો પણ તેથી પોતે હર્ષ પણ ન પામે અને ખેદ પણ ન પામે.^{૬૪} જેમ નદીના બે તરંગો મોટા પર્વતને જરા પણ હલાવી શકે નહિ, તેમ સુખ-દુઃખો, જોણે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જાણ્યું હોય એવા વિવેકી પુરુષને જરા પણ ડગાવી શકતાં નથી.^{૬૫} સઘળા ભોગોને અનાદરથી બોલાવે કરતો, કામજ, જિતેન્દ્રિય, સંતાપોથી રહિત થયેલો અને સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા પોતાના જ પદ્મનું અવલંબન કરીને રહેલો જ્ઞાની પુરુષ તે તે કાળમાં વ્યવહાર સંબંધી યોગ્ય ક્રિયાઓને કર્યા કરતો હોય, તો પણ જગતને ઉત્પન્ન કર્યા કરતાં છતાં સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠા રાખીને રહેનારા બ્રહ્માની પેઠે વિશેષોથી રહિત જ છે.^{૬૬, ૬૭} જેમ દેશ પ્રમાણે, કાળ પ્રમાણે અને ક્રમ પ્રમાણે આવ્યા કરતી ઋતુઓમાં પર્વત કોઈ પ્રકારના ક્ષોભને, પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ દેશ પ્રમાણે, કાળ પ્રમાણે અને પ્રારબ્ધના ક્રમ પ્રમાણે આવ્યા કરતાં સુખ-દુઃખોમાં જ્ઞાની પુરુષ કોઈ પ્રકારના ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૬૮} હે રામ ! તત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણનારો પુરુષ વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારોથી વિષયોમાં ડૂબતો હોય તો પણ મનથી આસક્તિ વિનાનો જ હોવાને લીધે તેનું મન કોઈ પણ વિષયોમાં ડૂબતું નથી.^{૬૯} જો સોનાની

અંદર બીજી ધાતુઓના મિશ્રણરૂપી કલંક હોય તો જ સોનું કલંકિત કહેવાય છે, પણ બહાર કાઢવ આદિથી લેપાયેલું હોય તો તેથી કલંકિત કહેવાતું નથી. તેમ જ્ઞાની પુરુષ એ મનથી વિષયોમાં આસક્ત હોય તો જ આસક્ત કહેવાય છે, પણ બહારથી વિષયોને ભોગવતા હોય તો તેથી આસક્ત કહેવાતો નથી.^{૭૦} આત્માને શરીરથી જુદા બોલો કરતા વિવેચી પુરુષનાં સઘળાં અંગોને કાપી નાખવામાં આવે તો પણ તેનું કાંઈ કપાઈ જતું નથી.^{૭૧} એ બધું એક વાર સારી પેઠે ઝોળખવામાં આવ્યો તો પાછો તે કદી પણ ભૂલાઈ જતો નથી; તેમ અખંડ પ્રકાશના નિર્મળ આત્મતત્ત્વ એ એક વાર જાણવામાં આવ્યું તો તે જાણેલું જ રહે છે, કદી પણ પાછું ભૂલાઈ જતું નથી.^{૭૨} રજ્જુમાં થયેલી સર્પરૂપી બ્રાંતિ એક વાર ટળી ગઈ તો પાછી પ્રાપ્ત થતી જ નથી, તેમ આત્મામાં થયેલી જગતરૂપી બ્રાંતિ એક વાર ટળી ગઈ તો પાછી પ્રાપ્ત થતી જ નથી. જેમ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળી ગયેલી વરસાદના પૂરની નદી પાછી તે શિખરમાં આવતી નથી, તેમ જ્ઞાનીના મનમાંથી નીકળી ગયેલી જગતરૂપી બ્રાંતિ પાછી તે મનમાં કદી પણ આવતી નથી.^{૭૩} જેમ અગ્નિના તાપથી તપીને શુદ્ધપણને પ્રાપ્ત થયેલું સોનું કાઢવમાં ડૂબે તો પણ તેની અંદર મેલ જતો નથી, તેમ વિવેકથી શુદ્ધ થઈને બ્રહ્મપણને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાનીનું મન પાછું વ્યવહારોમાં લાગે તો પણ અંદર મેલનું ચહણ કરતું નથી.^{૭૪} એક વાર સત્ય જ્ઞાનથી દેહાભિમાન ટળી ગયું, તો પછી જ્ઞાનીને વિષયોથી પાછું કદી પણ બંધન થતું નથી. ડીંટામાંથી એક વાર તૂટી ગયેલા ડુંગળને કાઢીને ઘણા ઘણા ચત્નો કરીને પણ પાછું તે ડીંટામાં ચોટાડ્યું છે? જેમ નજર પહોંચાડી ચારે બાજુથી છેદન કરીને જુદા પાડેલા પથરાને અને મણિને પાછા સાંધવામાં કાંઈ પણ સમર્થ નથી, તેમ વિચારથી

જુદા પાડેલા આત્માને અને અનાત્માને પાછા બેડી દેવામાં કાંઈ પણ સમર્થ નથી.^{૭૫, ૭૬} આ અવિદ્યા છે' એમ જાણવામાં આવ્યા પછી પાછો તે અવિદ્યામાં કાણુ ડૂબે? 'આ ચાંડાલોના ઉત્તસવનો સમાજ છે' એમ જાણવામાં આવ્યા પછી પાછો કયો બ્રાહ્મણ તે સમાજને બેડા પણ બંધ? ^{૭૭} જેમ શુદ્ધ જળમાં થયેલી દૂધની બ્રાંતિ વિચાર કરવાથી ટળી જાય છે, તેમ આત્મામાં થયેલી સંસારરૂપી બ્રાંતિ વિચાર કરવાથી ટળી જાય છે. ઉત્તમ બ્રાહ્મણો જળ સમજીને મઘને ત્યાં સુધી જ પીએ, કે જ્યાં સુધી તે 'મઘ છે' એમ જાણવામાં ન આવે; પણ જાણવામાં આવે કે તુરત જ તેને તજી જ દે છે, તેમ સમજી પુરુષો અનાત્માને આત્મા સમજીને ત્યાં સુધી જ સ્વીકારે, કે જ્યાં સુધી તે અનાત્મા છે એમ જાણવામાં ન આવે; પણ જાણવામાં આવે કે તુરત જ તેને તજી જ દે છે. જેમ ચિત્રમાંની સ્ત્રી રૂપલાવણ્યથી શોભતી હોવા છતાં પણ કેવળ રાતા-પીળા રંગોથી જ ગોઠવાયેલી હોવાને લીધે નકામી જ છે, તેમ સાચી સ્ત્રી પણ રૂપથી તથા લાવણ્યથી શોભતી હોવા છતાં પણ કેવળ માંસ તથા અસ્થિઓ આદિથી જ ગોઠવાયેલી હોવાને લીધે નકામી જ છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે અને તેમ જાણવાથી સ્ત્રીને ચિત્રમાં આવેબેસી સ્ત્રી જવા જ દેખે છે.^{૭૮-૮૦} જેમ ચિત્રમાં આવેબેસી સ્ત્રીનું કાજળ તથા કસુંબી ઝાઢણું આદિ સઘળું કાળા-રાતા રંગોમય જ છે, તેમ જીવતી સ્ત્રીનું પણ કેશ તથા હોઠ આદિ સર્વ કંઈ માંસાદિ નકામા પદાર્થોનું જ બનેલું છે, માટે સ્ત્રીની ઉપર શી આસક્તિ હોય? ^{૮૧} જણે ગોળના મધુર રસનો અનુભવ કર્યો હોય, તે માણસના તે અનુભવને બદલાવવા સારું કાંઈ માણસો તે માણસને કામ દે અથવા તેનાં અંગોને કાપવા લાગે, તો પણ તે માણસને ગોળના મધુર રસનો જ અનુભવ થયો હોય તે બદલાતો નથી; તેમ જેને

આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ થયો હોય, તે માણસને બીજાં માણસો ગમે તેવી સાંકડમાં લે, તો પણ તેને થયેલો આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ બદલાતો નથી.^{૮૨} જમ અરપુરુષમાં અત્યંત આસક્ત થયેલી સ્ત્રી ધરનાં અનેક કામ-કાળેમાં લાગેલી હોય તો પણ મનમાં એના એ અરપુરુષના સંગરૂપી અમૃતનો સ્વાદ લીધા કરતી હોય છે તેથી તેને કોઈ પણ માણસો તે વ્યસનમાંથી દૂર કરી શકતાં નથી, તેમ અત્યંત શુદ્ધ પરમતત્ત્વમાં શાંતિ પામેલો પુરુષ અનેક વ્યવહારોમાં લાગેલો હોવા છતાં પણ મનમાં એ પરમતત્ત્વનો સ્વાદ લીધા કરતો હોય છે, તેથી તેને ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ પણ એ લાગણીમાંથી ફેલાવી શકતા નથી.^{૮૩, ૮૪} અરપુરુષના સંગમાં આસક્ત રહેનારી સ્ત્રીને કયો પતિ પોતે બળવાન હોવા છતાં પણ તેના મનમાં રહ્યા કરતા અરપુરુષના સંગરૂપી સંકલ્પોને છુલાવી શક્યો છે ? તે જ રીતે જગત સંબંધી સધળા વિષયોના આનંદો જમાં એકરસ થઈ બચ છે એવા પ્રજ્ઞાનંદમાં આસક્ત રહેનારા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને બીજા કયા લેહ્યાથી અથવા બીજા કયા વિષયોથી પોતે પ્રબળ હોવા છતાં પણ તેના મનમાં રહ્યા કરતા પ્રજ્ઞાનંદરૂપી મહોત્સવનું વિસ્મરણ કરાવી શકાય ? કોઈથી પણ કરાવી શકાય નહિ.^{૮૫, ૮૬} જમ અરપુરુષના વ્યસનવાળી વહુ સધળા અટપટોલાળા ધરના વ્યવહારને અખડિત રીતે કર્યા કરતી હોય, કુળનાં માણસોથી પરતંત્ર હોય અને તેને તેનો ધણી તથા સસરા વહ્યા કરતો હોય, તો પણ તે વહુ મનમાં અરપુરુષના સંગના આનંદમાં જ મગ્ન રહે છે અને કોઈ દુઃખોને ગણકારતી નથી; તેમ અવિદ્યાથી રહિત યમને આત્મસ્વરૂપના આનંદમાં લાગેલો પવિત્ર પુરુષ અખડિત રીતે વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય, વ્યવહારમાં બીજા લેહ્યાથી પરતંત્ર હોય અને તેને કેટલાયેક દુર્જનો સંતાપતા હોય તો પણ તે પુરુષ મનમાં આત્મસ્વરૂપના

આનંદમાં જ મગ્ન રહે છે અને કોઈ દુઃખોને ગણકારતો નથી.^{૮૭-૮૮} એવા પ્રભવેતા પુરુષ કદી પણ આંસુ ખેરીને રાતો નથી, કપાઈ બચ તો પણ કપાતો નથી, બળી બચ તો પણ બળતો નથી અને મરી બચ તો પણ મરતો નથી.^{૮૯} વ્યવહાર સંબંધી સુખ-દુઃખોરૂપી સન્નિપાતથી રહિત થયેલો અને શરીરનાં પ્રારબ્ધની ગતિથી ગમે તેવાં ભારે સંકટો આવી પડતાં પણ તેના ઉપર ધ્યાન જ નહિ આપનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ ધરમાં રહે તો પણ ભલે, ઉત્તમ નગરમાં રાજ્ય કરે તો પણ ભલે, મોટા પર્વતની શુક્રમાં રહે તો પણ ભલે, ઉજ્જડ જંગલમાં રહે તો પણ ભલે અને તપોવનમાં રહે તો પણ ભલે.^{૯૦}

વ્યવગતસુખદુઃસસન્નિપાતો વિધિવિધિરુપ્યપિ સંકટેષ્વચિત્તઃ । વિલસતુ સદને પુરોત્તમે વા વિતતગિરૌ વિપિને તપોવને વા ॥ ૯૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'દેશગ્યોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

૭૪ સર્ગ ૭૫ મો* ૭

અધિકારમાં રહેવા છતાં તેથી નહિ લેપાયેલાઓનાં નામ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જનકઃ સંસ્થિતો રાજ્યે વ્યવહારપરોપિ સન્ ।

વિગતજ્વર ઇવાંતરનાકુલમતિઃ સદા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! જીવન્મુક્ત થયેલો જનકરાજ રાજ્ય સંબંધી વ્યવહારો કર્યા કરતો હોવા છતાં પણ સર્વદા મનની અંદર સંતાપોથી રહિત અને અકુલપણા વિનાની બુદ્ધિવાળો રહીને રાજ્ય કરે છે.^૧ તમારા દાદા દિલીપરાજ એ સધળાં કામકાળેમાં અત્યંત તત્પર રહેતા હતા, તે

* આ પંચોત્તરમા સર્ગમાં મોટા મોટા અધિકારોમાં રહેતા છતાં પણ હર્ષ-શોક આદિથી નહિ લેપાયેલા દેવ, અમુર અને માણસો આદિ ધણા જીવન્મુક્તોના નામો આપવામાં આવશે.

છતાં પણ મનમાં કોઈ પ્રકારની આસક્તિ નહિ રાખતાં, લાંબા કાળ સુધી પૃથ્વીને ભોગવી હતી.^૨ જ્ઞાની હોવાને લીધે સુખ—દુઃખાદિના સંગથી દૂર રહીને લોકોનું પાલન કરતા જીવન્મુક્ત વૈવસ્વતમનુષ્યે લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.^૩ મંધાતારાજ પોતાના જીવનનો લાંબો કાળ પૂરો થતાં સુધી વિચિત્ર સૈન્યોવાળાં તથા વિચિત્ર ખજાણાં યુદ્ધોમાં અને ઘણા ઘણા વ્યવહારોમાં રહેતો હોવા છતાં પણ મનમાં રાગ—દ્વેષથી રહિત પણાને લીધે પરમ પદને પામ્યો હતો.^૪ બળિરાજ પોતાનામાં રહીને જાણે વ્યવહારને સાચો ગણતો હોય એવી રીતે વ્યવહાર કર્યા કરે છે; તો પણ સર્વદા મનથી ત્યાગ કરનારો અને આસક્તિ વિનાનો હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત જ છે. દાનવોનો રાજા નમુચિ સર્વદા દેવતાઓની સામે યુદ્ધો કરવાની ગોઠવણોમાં લાગ્યો હતો અને દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં અનેક પ્રકારનાં આચરણોના વિચારોમાં ગૂંથાયેલો રહેતો હતો, તો પણ મનથી આસક્તિ વિનાનો હોવાને લીધે કોઈ પ્રસંગમાં પણ વ્યાકુળ થયો ન હતો. ઉદાર મનવાળા અને માન ધરાવનારા વૃત્રાસુરે પણ મનમાં શાંત રહીને દેવતાઓની સાથે સંગ્રામ કર્યો હતો અને ધન્વન્તરી સાથે યુદ્ધ કરીને દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.^{૫-૭} પાતાળનો સ્વામી પ્રહલાદ પણ દાનવોનાં રાજ્ય સંબંધી સધળાં કાર્યો કરતો હોવા છતાં પણ અવિનાશી અને વચનથી વર્ણવી શકાય નહિ એવા બ્રહ્માનંદમાં રહેલો છે. ચંબરાસુર માયાઓ કરવામાં તત્પર રહેતો હતો, તો પણ પોતામાં બ્રહ્મસ્વરૂપની લાવના કર્યા કરતો હતો અને તેણે મનથી આ માધિક સંસારને તજ દીધો હતો. ‘કુશલ’ નામનો દાનવ સધળા દાનવોને પોતાના પક્ષમાં રાખી વિષ્ણુની સાથે સંગ્રામો કર્યા કરતો હતો તો પણ તેણે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રભાવને લીધે આસક્તિથી રહિત થઈને મનથી આ સંસારને તજ દીધો હતો. સધળા

દેવતાઓના સુખરૂપ અગ્નિ અનેક કાર્યોમાં તત્પર રહ્યા કરે છે અને લાંબા કાળથી યજ્ઞોમાં પૂજ્ય છે તથા યજ્ઞોની આહુતિઓ ગ્રહણ કરે છે તો પણ જીવન્મુક્તપણાથી સંસારમાં રહ્યો છે.^{૮-૧૧} જમ આકાશ આપણાં શરીરો આદિથી ઢખાતાં છતાં પણ કોઈ પ્રકારે સુખ—દુઃખાદિના સંબંધને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ દેવતાઓએ પોતાનું અમૃત પી લીધા છતાં પણ ચંદ્ર બ્રહ્માકાર મનવાળો રહેવાથી ક્યાંય સુખ—દુઃખાદિના સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૨} દેવતાઓના ગુરુ બૃહસ્પતિ સ્વર્ગમાં પુરોહિતપણા સંબંધી વિચિત્ર કાર્યો કર્યા કરે છે અને તેમણે પોતાની સ્ત્રી તારાને ચંદ્રના ધરમાંથી પાછી લેવા સારું ચંદ્રની સાથે યુદ્ધની ખટપટ ઉઠાવી હતી, તો પણ મનથી અસંગ હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત જ છે.^{૧૩} દૈત્યોના ગુરુ શુક્રાચાર્ય દેવ આકાશને પોતાની કાન્તિથી પ્રકાશિત કરે છે, મહાપંડિત છે અને નીતિશાસ્ત્ર રચીને સર્વને ધન આદિનું પાલન કરવાની યોગ્ય યુક્તિઓ ખતાવનાર છે, તે પણ મનમાં નિર્વિકાર રહીને જ પોતાના આયુધ્યના સમયને વિતાવે છે. વાયુ લાંબા કાળથી બ્રહ્માંડની અંદર રહેનારો સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોને ચલાવ્યા કરે છે તથા પોતે સર્વદા સધળા જગતમાં વિચર્યા કરે છે, તો પણ મનમાં હર્ષ—શોકાદિથી પર રહેવાને લીધે જીવન્મુક્ત જ છે.^{૧૪-૧૫} લોકોનાં જીંવીનીચી સ્થિતિઓમાં થતાં પરિવર્તનોને તથા તેઓથી થતા ઉદ્વેગોને જાણવા છતાં પણ મનમાં કશો ખેદ નહિ ધરતા બ્રહ્મા પણ પોતાના મનને સમાન સ્થિતિમાં રાખીને પોતાના વિસ્તીર્ણ આયુધ્યના સમયને વિતાવ્યા કરે છે. વિષ્ણુભગવાન જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ આ સંસારમાં લાંબા કાળથી તે તે અવતારોને લઈને જરા, મરણ તથા યુદ્ધ આદિ લીલાઓને કર્યા કરે છે.^{૧૬-૧૭} હે રામ ! સદાશિવ જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ જમ કામી પુરુષ કામનાવાળી સ્ત્રીને ધરી રહે, તેમ જાણે સૌભાગ્યરૂપી

વૃક્ષની મંજરી હોય એવાં પાર્વતીને પોતાના દેહતા અર્ધ ભાગમાં ધરી રહ્યા છે.^{૧૮} જમ ચંદ્રની કળાઓ જવા નિર્મળ શુદ્ધ મોતીઓના હારને ગળે બાંધવામાં આવે, તેમ પાર્વતીએ પોતે જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ ગોરાં અંગોવાળા સદાશિવને ગળે બાંધ્યા છે.^{૧૯} ગંભીર બુદ્ધિવાળા મહાવીર અને જાણે સઘળી વિદ્યાઓરૂપી રત્નોનો રહેવાનો એક સમુદ્ર હોય એવા કાર્તિકેય સ્વામીએ પોતે મુક્ત હોવા છતાં પણ તારકાસુર આદિ દૈત્યોની સાથે યુદ્ધો કર્યાં હતાં.^{૨૦} હે રામા સદાશિવના 'ભૂંગીશ'* નામના એક ગણે ધ્યાનથી શુદ્ધ થયેલી અને ધીરતાવાળી જીવન્મુક્ત બુદ્ધિથી જ પોતાનાં માતાજી પાર્વતીને પોતાનાં લોહી અને માંસ શરીરમાંથી કાઢીને પાછાં આપ્યાં હતાં. નારદમુનિ જીવન્મુક્ત છે, તેા પણ લોહામાં કબ્જિયારૂપ કૌતુકને પ્રવર્તાવનારી લીલા કરતા કરતા આ જગતરૂપી જંગલમાં તે ક્યાં કરે છે. મહાસમર્થ અને માનનીય વિશ્વામિત્ર પણ પોતે મનથી સઘળી આસક્તિઓ વિતાવના રહીને વેદોમાં કહેલી યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓને કર્યાં કરે છે. શેષનાગ પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ પૃથ્વીનું ધારણ કરે છે, સૂર્ય પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ દિવસ કરવાની ક્રિયાને ચલાવ્યા કરે છે અને યમ પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ પાપી લોકોને શિક્ષા કર્યાં કરે છે. આ ત્રેલોક્યમાં જીવન્મુક્ત થયેલા ખીજ પણ સેંકડો યજ્ઞો, અસુરો, મનુષ્યો અને દેવો છે જે આસક્તિ વિતાવના મનથી જ અનેક વ્યવહારોને કર્યાં કરે છે. દેહલાએક મહાત્માએ

અનેક ખટપટોથી ભરેલા વ્યવહારોમાં રહેતા હોવા છતાં પણ મનમાં અત્યંત શીતળ રહે છે અને દેહલાએક મહાપુરુષો પથરાઓની જમ કશી ક્રિયા કરતા નથી તેા પણ મનમાં તપ્યા કરે છે.^{૨૧-૨૨} દેહલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો પરમયોધને પ્રાપ્ત થઇને વનમાં ગયેલા છે. જમકે ભૂજ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર અને શુક વગેરે. દેહલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો છત્ર-આમરોની મોજ માણતા રાજ્યોમાં રહેલા છે; જમકે જનકરાજ, શર્યાતિરાજ, માધા-તારાજ અને સગરરાજ ઇત્યાદિ.^{૨૭, ૨૮} દેહલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો આકાશની અંદર નક્ષત્રોના ચક્રમાં રહેલા છે, જમકે બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, ચંદ્ર, સૂર્ય અને સપ્તર્ષિઓ ઇત્યાદિ.^{૨૯} દેહલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો દેવપદ્મીને પ્રાપ્ત થઈ વિમાનોમાં બેસીને ફરે છે; જમકે અગ્નિ, વાયુ, વરુણ, યમ, તુંબુરુ અને નારદ ઇત્યાદિ. દેહલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો પાતાળમાં રાજ્ય કરે છે; જમકે બળિરાજ, સુહોદ્રાસુર, અંધાસુર, પ્રહ્લાદ અને આહ્લાદ ઇત્યાદિ. પશુઓની તથા પક્ષીઓની જાતિઓમાં પણ દેહલાએક ગરુડ, હંતુ-માન તથા જંબવાન આદિ જીવન્મુક્ત લોકો છે અને દેવતાઓની યોનિઓમાં પણ દેહલાએક અજ્ઞાનીઓ છે.^{૩૦-૩૨} દેવતાઓની યોનિ અતિ સાત્ત્વિક છે, તે છતાં પણ તેમાં દેહલાએક અજ્ઞાનીઓ કેમ છે? એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે અત્યંત વિસ્તીર્ણ અને સર્વરૂપ પરમાત્માનાં માયા નામની વિચિત્ર શક્તિને લીધે સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં, સર્વ પ્રકારે અને સર્વથી સર્વ થવું સંભવે છે.^{૩૩} દેવનો અત્યંત આરંભોથી ભરેલો નિયમ વિચિત્ર છે અને તેમાં મન આદિ અંશોની વિચિત્રતાને લીધે સર્વત્ર સઘણું અસંભવિત પણ જોવામાં આવે છે.^{૩૪} દેવ એ કાંઈ કાંઈ ખીજે પદાર્થ નથી, પણ જે ચેતનરૂપ આપણે આત્મા છે તે જ બ્રહ્મા, દેવ, વિષ્ણુ, વિદ્યાતા, સર્વેશ્વર, શિવ અને ઈશ્વર ઇત્યાદિ નામોથી કહેવાય છે.^{૩૫}

* 'ભૂંગીશ' અથવા ભૂ ગિરિદિ નામનો એક ગણ પ્રથમ પાર્વતીને અનાદર કરીને શિવનું જ આરાધન કરતા હતા. તેથી ટેપ પાત્રેલાં પાર્વતીએ તેના શરીરમાંથી માંસ તથા રુધિરરૂપ પોતાનો ભાગ પાછો માગતાં, તેણે પોતાનાં માંસ તથા રુધિર પાર્વતીને પાછા આપ્યા હતાં. પુત્રના શરીરમાં માંસ તથા રુધિર માતાનો ભાગ છે અને અસ્થિ આદિ પિતાનો ભાગ છે. આ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

માયારૂપી શક્તિ કે જ્યાં તુરંચ વસ્તુની અંદર ઉત્તમ વસ્તુની સ્થિતિ અને ઉત્તમ વસ્તુની અંદર તુરંચ વસ્તુની સ્થિતિ આદિ અનેક ગરબડો જોવામાં આવે છે, તેમાં અસંભવિત એવું શું હોય? તુરંચ વસ્તુની અંદર પણ ઉત્તમ વસ્તુ રહે છે. જેમ રેતીના કણોમાં સોનું જોવામાં આવે છે, તેમજ ઉત્તમ વસ્તુની અંદર પણ તુરંચ વસ્તુ રહે છે; જેમ સુવર્ણના કણોની અંદર મેલ જોવામાં આવે છે, તેમ તુરંચ વસ્તુની અંદર પણ ઉત્તમ વસ્તુ રહે છે.^{૩૬} અયોગ્ય પદાર્થમાં પણ યુક્તિથી જોઈએ તો કોઈ જાતની યોગ્યતા જોવામાં આવે છે. જેમકે પાપનું ફળ અત્યંત અયોગ્ય છે, તો પણ તેની બીકથી લોકો ધર્મમાં પ્રવર્તે છે, તો એટલી તેમાં પણ યોગ્યતા છે.^{૩૭} જે પદાર્થ શૂન્ય હોય તેમાંથી પણ કોઈ સમયે સાચું ફળ થતું જોવામાં આવે છે. જેમકે ધ્યાનયોગ અત્યંત શૂન્ય છે, તો પણ તેથી સાચા બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૮} જે પદાર્થ સુદૃઢ હોય જ નહિ તે પદાર્થ પણ દેશના તથા કાળના વિલાસને લીધે તુરંત ઉદય પામે છે. જેમકે, ધન્દ્રજળની સૃષ્ટિમાં શિંગડાં-વાળાં સસલાં જોવામાં આવે છે.^{૩૯} જે પદાર્થ વજ્ર જેવા અત્યંત દૃઢ હોય તેઓ પણ ક્ષય પામતા જોવામાં આવે છે. જેમકે, કદપના અંતે ચંદ્ર, સૂર્ય પૃથ્વી, સમુદ્રો અને દેવતાઓ ઇત્યાદિક પણ ક્ષય પામે છે.^{૪૦} હે રામ! આ પ્રમાણે જગત અનિયમિત સ્થિતિવાળું જ છે અને તેમાં અનેક પદાર્થ સંભવે અને અનેક પદાર્થ ન સંભવે એવો કોઈ જાતનો ક્રમ જ નથી; માટે હર્ષને, ક્રોધને, ખેદને તથા વ્યવહાર સંબંધી ફળોની આશાઓને તજ દધને સમતા પામે. આ જગતમાં અસંભવિત સંભવિત પણ થઈ જાય છે અને સંભવિત અસંભવિત પણ થઈ જાય છે; એટલા માટે આવા ગરબડિયા જગતની ઉપર રુચિ તથા અરુચિ એ બંનેનો ત્યાગ કરીને

સમતા ધરો. હે રામ! 'જો કોઈ જાતની વ્યવસ્થા ન હોય તો મુક્તિ થતાં પણ સંસારનો સંબંધ ચાલુ રહે' એવો સંદેહ કરવો નહિ; કારણ કે લોકો તત્ત્વજ્ઞાનને નહિ જાણતા હોવાથી, અનર્થ કરનાર સંસારના ભ્રમમાં ફસાઈ જાય છે, પણ મુક્તિમાં તેવો ભ્રમ રહેતો નથી.^{૪૧-૪૩} હે રામ! મુક્તિ આત્મારૂપ હોવાને લીધે સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે તેના ટળી જવાની શંકા જ નથી. લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે, 'મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ' પણ તે નવી પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ જેમ કંઠમાં પહેરેલો છતાં હુલારી ગયેલો હાર તેનું માત્ર સ્મરણ થવાથી પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે, તેમ મુક્તિ માત્ર વિવેક પ્રાપ્ત થવાથી પ્રાપ્ત થયેલી કહેવાય છે. કરોડો જીવો વિવેકની પ્રવૃત્તિથી જ મુક્ત થઈ ગયેલા છે.^{૪૪} મુક્તિ વિવેકથી સુલભ છે, પણ વિવેક વિનાના અજ્ઞાનથી કદી પણ મળતી નથી. મનનો ક્ષય થવાથી મુક્તિ થાય છે અને તે મનનો ક્ષય વિવેકથી થાય છે; માટે તમે વિવેકને પ્રદીપ્ત કરો.^{૪૫} મુક્તિને ઇચ્છનારા પુરુષે આત્માના અવલોકનમાં યત્ન કરવો જોઈએ. આત્માનું દર્શન મળવાથી સધળાં દુઃખોનાં માર્ગ કપાઈ જાય છે.^{૪૬} આ સમયમાં પણ રાગથી તથા આસક્તિથી રહિત થયેલા અને ગંભીર બુદ્ધિવાળા સુહૃદનારા જોવા તથા જનકરાજ જેવા ઘણા ઘણા જીવન્મુક્ત પુરુષો છે, માટે 'પૂર્વકાળના પુરુષોને જ જીવન્મુક્તિ થતી હતી' એમ સમજવું નહિ.^{૪૭} હે રામ! માટે તમે પણ વિવેકથી તથા વૈરાગ્યથી ધીરજવાળી બુદ્ધિનો ઉદય કરી અને ઢેકામાં, પથરામાં તથા સોનામાં સમાન દષ્ટિ રાખીને જીવન્મુક્તપણથી વિહાર કરો.^{૪૮} લોકમાં વિવેકી પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થતી મુક્તિ બે પ્રકારની છે. એક સંદેહમુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. મુક્તિના એ બે ભેદ હોવાનું જ કારણ છે તે હુંકું છું, તમે તે સાંભળો. હે રામ! પદાર્થોમાં આસક્તિ ટળી જવાથી મનની જે

શાંતિ થાય છે તે મુક્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારની મનની શાંતિ શરીર જીવતાં છતાં પણ હોવી સંભવે છે અને શરીર પડી ગયા પછી પણ હોવી સંભવે છે.^{૪૯, ૫૦} અનાત્મપદાર્થોમાં આત્મપણાની બ્રાંતિથી થયેલા અને થતા સ્નેહનો જ ક્ષય થવો એ જ ઉત્તમ મુક્તિ છે એવો સિદ્ધાંત છે. એવી રીતનો સ્નેહનો અભાવ શરીર હોય તો પણ સંભવે છે અને શરીર પડી ગયું હોય તો પણ સંભવે છે.^{૫૧} શરીર જીવતાં છતાં જ પુરુષ સ્નેહથી રહિત હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, જેને અનાત્મ પદાર્થોમાં સ્નેહ હોય તે બદ્ધ (બંધાયેલો) કહેવાય છે અને જીવન્મુક્ત થયા પછી જ મરી બંધ તે મુઆ પછી પણ સ્નેહથી રહિત જ રહેવાને લીધે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે.^{૫૨} હે રામ ! મોક્ષને માટે મુક્તિપૂર્વક યત્ન કરવો જોઈએ. જે મુક્તિ વિના એકલો યત્ન જ કરવામાં આવે, તો ગાયના પગલાનું ખામોચિયું પણ દુસ્તર થઈ પડે છે. મુક્તિ વિનાનો યત્ન કરવાથી આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ ધૂન થતું નથી અને તે ધૂન નહિ થવાથી યત્ન વ્યર્થ જતાં, યત્ન માટે જ મોટું કષ્ટ વેઠ્યું હોય તે પણ માથે પડે છે. આમ છે, એટલા માટે કેવળ મૂઢતાથી મુક્તિ વિનાનો યત્ન કરીને આત્માને અનર્થોમાં નાખવો નહિ. તમે મોટી ધીરજનું અવલંબન કરી, મુક્તિની પ્રાપ્તિ અને માટે મુક્તિપૂર્વક યત્નમાં મન લગાવી પોતાની મેળે પોતાના આત્માનો વિચાર કરો. મુક્તિપૂર્વક મોટા યત્ન કરવાથી સંસારરૂપી સમુદ્ર ગાયના પગલાના ખામોચિયા જેવો થઈ બંધ છે.^{૫૩, ૫૪} બુદ્ધ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટા યત્ન કર્યો પણ મુક્તિ વિનાનો કર્યો, તેથી તે બુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં ક્ષણિક બુદ્ધિની ધારાને આત્મા સમજીને તેમાં જ ખરાબ થયો છે. સાંખ્યના આચાર્ય કપિલે પણ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટા યત્ન કર્યો, પણ મુક્તિ વિનાનો કર્યો, તેથી તે પણ આત્મ-

તત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં, ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રધાનને પણ સત્ય માનીને દ્વેષમાં ખરાબ થયો છે. જૈનમતને ચલાવનારો ઠાઠી રાબ હતો, તેણે પણ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટા યત્ન કર્યો, પણ મુક્તિ વિનાનો કર્યો તેથી તે પણ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં, આત્માને અવયવોવાળે માનીને અને તે અવયવોને વધવા-ઘટવાના સ્વભાવવાળા માનીને અધ્રુવપણામાં ખરાબ થયો છે. શ્રુતિઓના રહસ્યને બાણનારા મહાત્મા પુરુષો જ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયરૂપ મુક્તિપદને પ્રાપ્ત થયા છે અને કેવળ તેઓને જ મુક્તિપૂર્વક યત્ન કરવાનું મોટું ધૂન મળ્યું છે.^{૫૬}

યદુપગતઃ સુગતઃ પદં પ્રધાનં યદપગતોઽ-
ધ્રુવતાં નૃપશ્ચ કથિત્ । યદુપગતાઃ પદમુત્તમં
મહાન્તઃ પ્રયતનકલ્પતરોર્મહાફલં તત્ ॥ ૫૬ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'મુક્તામુક્તવિચાર' એ
નામનો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૬ મો

સંસારસમુદ્રથી તરવાના ઉપાયોનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

બ્રહ્મણઃ સમુપાયાંતિ જગંતીમાનિ રાઘવ ।

સ્થૈર્યં યાંત્યવિવેકેન શામ્યંત્યેવ વિવેકતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! આ સધળાં બ્રહ્માંડો બ્રહ્માંથી પ્રકટ થાય છે, અવિવેકથી સ્થિર થાય છે અને વિવેકથી શાંત જ થઈ બંધ છે.^૧ બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં જગતની બળોરૂપી જટલી ચકરીઓ ફર્યા કરે છે અને બળિયાંઓમાં પડતી સૂર્યની કાન્તિઓમાં જટલાં તસરેણુઓ

* આ છોતેરમા સર્ગમાં બ્રહ્મોરૂપી કન્થોલોવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનું, તેમાંથી તરી પાર જીતવાના ઉપાયનું અને તરીને પાર જીત્યા પછી થયેલ વિહાર કરવાનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું,

ઊઠે છે, તેઓની સંખ્યા કરવાને ઢાણ સમર્થ છે ?
 ઢાઈ પણ સમર્થ નથી. હે રૂપાળા રામ ! અય-
 થાર્થ વિચાર જગતની સ્થિતિનું કારણ છે અને
 યથાર્થ વિચાર જગતની શાંતિનું કારણ છે.^{૨૩}
 આ સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્ર અત્યંત દુષ્પાર
 છે અને તેમાંથી તરી પાર ઊતરવું હોય, તો
 યુક્તિ વિના અને પ્રયત્ન વિના બની શકે એમ
 નથી.^૪ મરણોરૂપી આગાધ ચક્રીઓથી તથા
 કલ્લોલોથી વ્યાકુળ મર્ચવાળો, પુણ્યોરૂપી ભમતાં
 શીણોવાળો, નરકોરૂપી પ્રજ્વલિત વડવાગ્નિઓ-
 વાળો, તૃષ્ણાઓરૂપી ચપળ લહરીઓવાળો, ચિત્તો-
 રૂપી જળ-હાથીઓવાળો, ભોગોરૂપી રત્નોના
 ડાખલા જ્વો, રોગોરૂપી ભયંકર સર્પોથી વ્યાપ્ત
 થયેલો, ઇન્દ્રિયોરૂપી ઝૂડોની ધુધવાટીવાળો અને
 જમાં પ્રાણીઓનાં જીવિતોરૂપી નદીઓ લીન થતી
 બધ છે એવો આ સંસારરૂપી સમુદ્ર જના
 મોહરૂપી જળના પૂરથી ભરાઈને પૂર્ણ થયો છે,
 તે જ જો એ સમુદ્રને તરે તો તેણે મોટા પુરુષાર્થ
 કર્યો કહેવાય.^{૫-૭} હે રામ ! આ સમુદ્રમાં પહોંડ
 જવા ધીરપુરુષોને પણ એવી શકનારી, હોઠની
 શોભાઓરૂપી હીરામાણિકવાળી, નેત્રોરૂપી નીલ
 કમળોવાળી, દાંતોરૂપી પુષ્પોથી તથા ક્ષોથી
 ઘેરાયેલી, મદ હાર્યોરૂપી શીણોથી શોભી રહેલી,
 કશોરૂપી ઇન્દ્રનીલમણિઓવાળી, બ્રૂકટીઓના
 વિલાસોરૂપી ગતિઓવાળી, નિત્યોરૂપી મોટા
 કાંઠાવાળી, કઠોરૂપી શંખોથી દીપી રહેલી, લલા-
 ટોરૂપી રત્નમય પાટિયાંઓવાળી, વિલાસોરૂપી
 મોટા મગરોની ભીડવાળી, કટાક્ષોરૂપી ગંભીર
 ભ્રમણોવાળી અને કાન્તિઓરૂપી સોનાની રેતી-
 ઓવાળી આ સ્ત્રીઓરૂપી ચંચળ અને સુદર
 અપૂર્વ લહરીઓ ફેલાયેલી છે તે જુઓ.^{૮-૧૧}
 આવી ચપળ લહરીઓને લીધે અત્યંત ભયંકર
 થયેલા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી જો તેમાં
 ડૂબેલો પુરુષ બહાર નીકળે, તો તેણે મોટા પુરુ-
 ષાર્થ કર્યો ગણાય. બુદ્ધિરૂપી મોઢું વહાણ હોવાં

છતાં અને વિવેકરૂપી એ વહાણને ચલાવનારો હોવાં
 છતાં જ પુરુષ આ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી બધ
 નહિ તે પુરુષને ધિક્કાર છે.^{૧૨-૧૩} આ સંસારરૂપી
 સમુદ્ર કે જોનો આ તરફ કે પેલી તરફ છે એ જ
 દેખાતો નથી, તેને સવળી રીતે પ્રવેશ પનાવી
 દઈને જ પુરુષ તેમાં વિચરે તે જ સાચો પુરુષ
 કહેવાય છે.^{૧૪} મહાત્માઓની સાથે આ સંસાર-
 રૂપી સમુદ્રનો વિચાર કરી તથા બુદ્ધિથી તેનું
 અવલોકન કરીને તે પછી જ પુરુષ તેમાં કીડા
 કરે તો તે કીડા શોભે છે, વિચાર કર્યા વિના
 તથા અવલોકન કર્યા વિના આ સમુદ્રમાં કીડા
 કરવી શોભતી જ નથી.^{૧૫} હે ગમ ! આ જગતમાં
 તમે વિચારમાં વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા હોવાને લીધે
 ભાગ્યશાળી છો અને ભાગ્યશાળી છો તેથી આ
 અવસ્થામાં જ સંસારનો વિચાર કરવા લાગ્યા
 છો.^{૧૬} જ પુરુષ તમારી જમ નાની અવસ્થામાં જ
 અતિ સુંદર બુદ્ધિથી સંસારરૂપી સમુદ્રનો વિચાર
 કરીને પછી તેમાં પ્રવેશ કરે, તે પુરુષ એ સમુદ્રમાં
 ડૂબતો નથી.^{૧૭} હે ગમ ! જમ ગરુડ પ્રથમ
 વિચાર કરીને પછી સર્પોને ભોગવે છે (ખાય છે),
 તેમ સમજી પુરુષ બુદ્ધિથી પ્રથમ વિચાર કરીને
 પછી આ ભયંકર ભોગોને ભોગવવા બેઠ્યો.^{૧૮}
 સંસારના વ્યવહારમાં પણ એ જ પદ્ધતિ જોવામાં
 આવે છે કે, વિચાર કરી તેનું ઊંડાણ જાણીને
 જ જ સંપત્તિઓનું સેવન કરવામાં આવે, તે તે
 સંપત્તિઓ માણસને પરિણામે સુખ આપે છે
 અને વિચાર કર્યા વિના તથા ઊંડાણ જાણ્યા
 વિના જ સંપત્તિઓનું સેવન કરવામાં આવે, તે
 સંપત્તિઓ દેવળ દુષ્પદાથી જ થાય છે.^{૧૯} જમ
 વસંતઋતુ જોવામાં આવતાં, વૃક્ષના સૌંદર્ય
 આદિ શું જોઈ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તારુ જોવામાં
 આવતાં, પુરુષનાં બળ, બુદ્ધિ અને તે જ વૃદ્ધિ
 પામે છે. હે રહુનદન ! તમે જ જાણવાનું છે તે
 જાણી લીધેલું હોવાને લીધે, જમ પૂર્ણમાનો ચંદ્ર
 ઘાટા અશ્વત્થી ભગ્નૂર થઈને તાપને મટાડનારી

નિર્મળ અને સર્વદા સમતાવાળી શોભાથી અત્યંત શોભે છે, તેમ તમે ઘાટા આનંદથી ભર-પૂર થઈને આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણે તાપોને મટાડનારી નિર્મળ અને સર્વદા સમતાવાળી બ્રહ્મવિદ્યાથી શોભાથી અત્યંત શોભો છો.^{૨૦,૨૧}

ઘનરસાયનપૂર્ણસુશીતયા વિમલયા સમયા સતતં શ્રિયા । શિશિરારમિરિવાતિવિરાજસે વિદિ-
ત્વેદ્યસુખં રઘુનંદન ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-પ્રકરણુનો 'સંસારસાગરસામ્યપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૭૬ માં સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૭૭ મો ~*~

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો ✓

॥ રામ ઉવાચ ॥

સમાસેન મુને ભૂયો દૃષ્ટત્ત્વચમત્કૃતેઃ ।
કથયોદારવૃત્તાંતં કસ્તે વચસિ તૃપ્યતિ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મુનિ ! તત્ત્વનો ચમત્કાર જોનારા જીવન્મુક્તનાં જે જે ઉત્તમ લક્ષણો છે, તેનો એકઠો સંગ્રહ કરીને ફરી વાર પણ આપ મારી પાસે કહેા. આપનાં વચન સાંભળતાં કોને તૃપ્તિ થાય ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો મેં ઘણીઘણી વાર કહ્યાં છે, તો પણ ફરી વાર આ સંગ્રહરૂપે હું કહું છું તે સાંભળો. સધળી તૃણાઓથી રહિત થયેલા જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વત્ર અને સર્વદા આ સધળા જગતને મોહમય અને ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે દેખે છે.^{૨,૩} જીવન્મુક્ત પુરુષ જાણે સમાધિમાં જ રહ્યો હોય, જાણે સૂઈ ગયેલા મનવાળો હોય અને જાણે આનંદમાં મસ્ત રહેતો

x આ સિતોતેરમા સર્ગમાં જેમ દેવતાઓ પારિ-
જાતકનાં પુષ્પોની માળાને માથે યડાવે છે તથા છાતી-
માં રાખે છે, તેમ જેને જ્ઞાની પુરુષો માથે યડાવે છે
તથા હૃદયમાં રાખે છે, એવી જીવન્મુક્તના ગુણોની
માળા ગૂંથવામાં આવશે.

હોય તેમ સંસારમાં રહે છે.^૪ પ્રથમ ઇન્દ્રિયોથી લીધેલા અને પછી હાથથી લીધેલા અલંકાર વગેરેને પણ બુદ્ધિથી લેતો નથી; કારણ કે તેની બુદ્ધિ પ્રૌઢ, સમતાવાળી અને અંતર્ભૂષ થયેલી હોય છે.^૫ શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાનો વિચાર અંતર્ભૂષ થવાને લીધે આ જગતના વ્યવહારને યંત્રથી નાચતાં પૂતળાઓના વ્યવહાર જેવો જોઈને હસ્યા કરે છે.^૬ એ પુરુષ ભવિષ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, વર્તમાનમાં રહિ કરતો નથી, થઈ ગયેલાંને સંભારતો નથી અને તેમ હોવા છતાં પણ સધળો વ્યવહાર કરે છે.^૭ જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહારમાં રહિ નહિ હોવાને લીધે સૂતેલા જેવો રહે છે, આત્મવિચારમાં જગતો રહે છે, વ્યવહારમાં વિચક્ષણ બને છે, વિચક્ષણ હોવા છતાં પણ વિચક્ષણતાના ક્ષણે ઇચ્છતો નથી અને સધળાં કાર્યો કરે છે, તે છતાં અંદર કંઈ કરતો નથી.^૮ સર્વદા મનથી સર્વનો ત્યાગ કરનારો અને સધળી તૃણાઓ વિતાનો જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી કાર્યો કરતો હોય, તો પણ સમદૃષ્ટિથી જ રહે છે.^૯ જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી સધળા આલતા ઉઘોગો કરે છે, આવી પડેલી ક્રિયાઓ કરવામાં તૈયાર રહે છે, પોતાના શરીરને તથા વર્ણાશ્રમને લગતી ક્રિયાઓને અનુસરે છે, આપદાદાની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી જીવિકાઓને અનુસરે છે અને બંધુઓને દાન-માન આદિથી રાજી રાખવાના કાર્યને પણ કરે છે.^{૧૦} તે જીવન્મુક્ત પુરુષ મનમાં કર્તા-ભોક્તા-પણાની આસક્તિ નહિ રાખતાં, સધળાં કાર્યોને કરે છે તથા સધળાં ભોગ સંબંધી સુખોને ભોગવે છે અને એમ કરતો હોવાને લીધે તે આજ્ઞાનીઓની જેમ વિપયસુખોની આશાઓવાળા જેવો જણાય છે.^{૧૧} એ પુરુષ સધળાં આલતાં કાર્યો કરતો હોવા છતાં પણ અંદરથી ઉદાસીન જેવો થઈને રહે છે, કંઈ ઇચ્છતો નથી, કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, કોઈનો શોક કરતો નથી અને કોઈ વિપયથી પ્રસન્ન

યતો નથી.^{૧૬} તે જીવન્મુક્ત પુરુષ શત્રુઓમાં તથા મિત્રોમાં ચિત્તથી રાગદ્વેષ વિનાનો હોય છે, તો પણ બહારથી મિત્રની સાથે મિત્રની જન્મ વર્તે છે અને શત્રુની સાથે શત્રુની જન્મ વર્તે છે.^{૧૭} તે જીવન્મુક્ત પુરુષ બાળકાના મંડળમાં બાળક જેવો થાય છે, વૃદ્ધોના મંડળમાં વૃદ્ધ જેવો થાય છે, ધીરપુરુષોના મંડળમાં ધીરપુરુષ જેવો થાય છે, જીવાન પુરુષોના મંડળમાં જીવાન જેવો થાય છે, દુઃખીના મંડળમાં દુઃખિયા જેવો થાય છે અને તેમ થતાં છતાં પણ સધળાં મંડળોમાં વાણીથી પવિત્ર વાતો જ કરે છે, મનમાં ઢાઈ પ્રકારની દીનતા રાખતો નથી, બુદ્ધિના ધૈર્યને લીધે આનંદવાળો જ રહે છે, ચિત્તમાં દોમળ રહે છે અને પવિત્ર શ્રીતિવાળો રહે છે. વળી તે પ્રસન્ન રહે છે, મધુર રહે છે, વિચક્ષણ રહે છે, સર્વદા સ્વરૂપના અનુસંધાનથી પૂર્ણ રહે છે, ખેદને તથા દરિદ્ર દેખાવને દૂર જ રાખે છે અને સર્વની સાથે સ્નેહી બાંધવની જન્મ વર્તે છે.^{૧૮-૧૯} જના આકાર ઉપરથી જ પ્રૌઢપણું જણાઈ આવે છે એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ સમતાવાળો રહે છે, શાંતિરૂપી સુખના સમુદ્ર જેવો રહે છે, સર્વના ઉપર સ્નેહ રાખે છે અને જન્મ ઉદય પામેલો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પોતાના સ્પર્શથી સર્વના તાપને મટાડે છે, તેમ પોતાના સંગથી સર્વના તાપોને મટાડે છે.^{૨૦} જીવન્મુક્ત પુરુષને પુણ્યો જોઈતાં નથી, ભોગો ભોગવવા નથી, કર્મો કરવાં નથી, પાપ લાગતાં નથી, ભોગોના ત્યાગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી ક્ષો સાથે તેને સંબંધ નથી, ક્રિયાઓનો તે ત્યાગ કરતો નથી, બંધન સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી, મોક્ષની તેને કંઈ ઇચ્છા નથી, પાતાળમાં તે પડતો નથી અને સ્વર્ગને ઇચ્છતો નથી. જ કાંઈ જીવામાં આવે છે, તે સધળું જગત, જન્મ છે તેમ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ જ્યારે બજાવામાં આવ્યું ત્યાર પછી સંસારનાં સુખોમાં કે સંસાર સંબંધી

દુઃખોતું નિવારણ કરવામાં ક્યાંય પણ મનનું કંગાલપણું રહેતું સંભવે જ નહિ.^{૨૦-૨૦} જ પુરુષનાં સંદેહોરૂપી પાંજરાઓ યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી ખંખી બંધ છે, તેનું ચિત્તરૂપી પક્ષી નિઃશંકરીતે છોડી જ બંધ છે.^{૨૧} જેનું મન શ્રાંતિ-ઓથી રહિત થઈને બ્રહ્માકારપણાથી રહ્યું હોય, તે પુરુષ સુખ-દુઃખ આદિના સર્વે દેખાવોમાં નિર્લેપ રહેવાને લીધે આકાશની પેઠે અસ્ત પણ પામતો નથી અને ઉદય પણ પામતો નથી.^{૨૨} જન્મ પારણામાં સૂતેલા બાળકનાં અંગોની પંક્તિ ઢાઈ પ્રકારના પ્રયોજનના સંકલ્પ વિના જ ચેષ્ટા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્તપુરુષના અવયવો ઢાઈ પ્રકારના પ્રયોજનના સંકલ્પ વિના જ ચેષ્ટા કરે છે. બ્રહ્માનંદથી, મદિરાના મદથી મત્ત થયેલાની પેઠે ધૂમતો અને જને પુતળ-મનો ફેરે બાણી રહેલો હોતો નથી, એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ ઢાઈ ક્રિયાઓનાં ક્ષોને લેવા યોગ્ય નહિ સમજતો હોવાને લીધે 'મેં શું કયું' અને 'શું' નથી કયું?' એવી રીતનું સ્મરણ રાખવાની પણ જરૂર જોતો નથી. જન્મ બાળક સર્વ પ્રકારથી પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે અને પદાર્થોના ત્યાગ પણ કરે છે તો પણ 'અમુક કરવાથી મારું અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે' એવી આસક્તિ વિના જ તે સધળી ચેષ્ટા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે અને પદાર્થોના ત્યાગ પણ કરે છે તો પણ 'અમુક કરવાથી મારું અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે' એવી આસક્તિ વિના જ તે સધળી ચેષ્ટા કરે છે.^{૨૩-૨૪} જીવન્મુક્ત પુરુષ દેશના, કાળના અને ક્રિયાઓના ક્રમ પ્રમાણે સધળાં કાર્યો કર્યા કરે છે, તો પણ તે તે કાર્યોથી થતાં સુખદુઃખોને જરા પણ વશ થતો નથી.^{૨૫} જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી સધળાં ચાલતાં કાર્યોને કર્યા કરતો હોય તો પણ ઢાઈ કાર્યને સત્ય સમજીને તેમાં આસ્થા બાંધતો નથી અને કાર્યોનાં ક્ષોની ઇચ્છા રાખતો નથી.^{૨૬} જીવન્મુક્ત પુરુષ કાર્ય સંકળ યથાર્થ હર્ષ પામતો

નથી, કાર્ય બગડી જવાથી ખેદ પામતો નથી અને દુઃખની દશાની ઉપેક્ષા નહિ કરવા છતાં પણ સુખની આશા રાખતો નથી.^{૨૮} સૂર્ય શીતળ થઈ જાય, ચંદ્રનું મંડળ અત્યંત તપી જાય અને જાણે પ્રસરવાના સ્વભાવવાળી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીચે પ્રસરવા લાગે તો પણ 'જીવન્મુક્ત પુરુષને આશ્ચર્ય થતું નથી.^{૨૯} ગમે તેવાં આશ્ચર્યો જેવામાં આવે તો પણ 'આ સધળી ચૈતન્યની શક્તિઓ જ સફરે છે' એમ પાછી સમજણ હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષને કોઈ પણ આશ્ચર્યોમાં કોતુહલ ઉત્પન્ન થતું નથી.^{૩૦} જીવન્મુક્ત પુરુષ દયાથી થતી દીનતાનું અહણ કરતો નથી, કૂરતાને અતુસરતો નથી, કુલપરંપરા આદિને લઈને ભિક્ષા માગવાનું આવી અને છતાં લજ્જતો નથી અને નીચ કાર્યો કરવામાં નિર્લજ્જ પણ થતો નથી.^{૩૧} જીવન્મુક્ત પુરુષ કદી પણ કંગાલ થઈ જતો નથી, કદી પણ ઉદ્ધત થઈ જતો નથી, કદી પણ ગાફેલ થતો નથી, કદી પણ ખેદ પામતો નથી, કદી પણ હર્ષ પામતો નથી અને કદી પણ ભય પામતો નથી.^{૩૨} જેમ આકાશમાં નવા અંકુરે ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષના શરદઃક્રાન્તિના આકાશ જેવા નિર્મળ અને વિશાળ ચિત્તમાં કોપ આદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી.^{૩૩} જેમાં પ્રાણીઓ નિરંતર મર્યા કરે છે અને નિરંતર જન્મ્યા કરે છે, એવી આ જગતની સ્થિતિમાં સુખીપણું કે દુઃખીપણું શું હોય, ક્યાં હોય અને કેમ હોય? સુખીપણું માનવું કે દુઃખીપણું માનવું-એ કાંઈ સંભવતું જ નથી.^{૩૪} આ સધળાં પ્રાણીઓનું ભ્રમણ કે જે જળમાં તરજોથી થતાં ફીણાના ભ્રમણ જેવું છે, તેમાં સ્થિરતા ક્યાં હોય અને કેમ હોય? સ્થિરતા જ નથી, ત્યારે સુખદુઃખોનો પ્રસંગ પણ શો હોય?^{૩૫} 'જગત ગ્રંથવાનાં પ્રાણીની જેમ પ્રાતિભાસિક* હોવાને લીધે તેનું જે દેખાવું તે જ એની

સૃષ્ટિ છે અને એ માયિક સૃષ્ટિને હું જ મારા સ્વરૂપમાં જ સરજું છું' એમ જોવાના સ્વભાવ વાળા જીવન્મુક્ત પુરુષો પ્રાણીઓમાં નિરંતર થયાં કરતાં અને જેના યવાનો અંત જ આવતો નથી એવાં સુખ-દુઃખાદિથી પ્રસન્ન પણ થત નથી અને ખેદ પણ પામતા નથી.^{૩૬} જેમ રાત્રિ માં દરેક ઘડીએ બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વપ્નોના દેખાવે ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ થયા કરે છે, તેમ આત્મામાં પ્રત્યેક ક્ષણે આ જગતોના દેખાવે ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ થયા કરે છે.^{૩૭} નિરંતર ઉત્પન્ન થતા અને નિરંતર નષ્ટ થતા આ તુલ્ય સંસારમાં દુઃખનો કે આનંદનો પ્રસંગ જ શો સંભવે છે? કાંઈ સંભવતો નથી. જે શુભ કર્મો હોય અને શુભ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનપ્રાપ્તિ આદિ સુખો હોય, તો તેઓથી વિરુદ્ધ દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનનાશ આદિ દુઃખો પણ સંસારમાં હોવાં સંભવે; પણ જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તો શુભ કર્મો પણ નથી અને શુભ કર્મોના ફળોરૂપ ધનપ્રાપ્તિ આદિ સુખો પણ નથી; તો તેઓથી વિરુદ્ધ દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનનાશ આદિ દુઃખો પણ કેવાં હોય, કેમ પ્રાપ્ત થાય અને ક્યાં પ્રાપ્ત થાય?^{૩૮,૩૯} દુઃખની દશા કે જે સુખના અનુભવને અંતે પોતાના બીજરૂપી શોકાદિને આપે છે, તે દશા જેની દૃષ્ટિમાં 'સુખ' નામનો પદાર્થ જ ન હોય તેને પ્રાપ્ત થવી કેમ સંભવે? 'સુખ' નામનો પદાર્થ હોય તો જ 'દુઃખ' નામનો પદાર્થ હોવો સંભવે. 'સુખ' નામનો પદાર્થ નહિ હોવાને લીધે 'દુઃખ' નામનો પદાર્થ પણ હોઈ શકે નહિ.^{૪૦} જીવન્મુક્તની દૃષ્ટિમાં શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મ મુદ્દલ હોતાં જ નથી. એ કર્મો નહિ હોવાને લીધે સુખ કે દુઃખ પણ હોતાં નથી, સુખ કે દુઃખ નહિ હોવાને લીધે અહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થ કે ત્યાગ

દેખાડવા પૂરતો જ જે પદાર્થ હોય, તો પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે.

જેને કોઈ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે નહિ તેને

કરવા યોગ્ય પદાર્થ પણ હોતા નથી અને એ પદાર્થો જ નથી હોતા ત્યારે પછી સારાનરસા-પણું જ ક્યાં સંભવે ?^૧ 'આ સારું છે અને આ નરસું છે' એવી ભેદબુદ્ધિનો નાશ થતાં, ભોગોની સ્પૃહા નષ્ટ થઈ જઈને નિઃસ્પૃહપણું પ્રાપ્ત થાય છે. નિઃસ્પૃહપણું સારી પેઠે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મન, પોતાના મૂળભૂત અજ્ઞાન-સહિત હિમની જેમ પીગળી જાય છે અને એવી રીતે મન પીગળી જાય ત્યારે સંકલ્પ રહેવાની તો વાત જ શી કરવી હોય ? તલના દાણા બિલ-કુલ જળી જાય, ત્યારે પછી તેલની વાત પણ ક્યાંથી હોય ?^{૨,૩} 'મારાથી જુદું બીજું કંઈ છે જ નહિ' એવી દૃઢ ભાવનાને લીધે સંકલ્પ-વિકલ્પોનો નાશ થતાં, સધળા પદાર્થો જીવન્મુક્તના આત્મારૂપ જ થઈ જાય છે; એટલે પછી જુદું કારણ જ નહિ રહેવાથી અંખડ વ્યાપક થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વદા તૃપ્ત રહીને તથા પોતાના સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદથી ભરપૂર રહીને જાતમાં તથા સ્વપ્નમાં ચિત્તને લીધે ભાસતા સર્વ પદાર્થોને જોયા કરે છે, સુપ્રતિમાં સૂઈ જાય છે અને શરીરનાં પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં સુધી જીવે છે.^૪

માવેષ્વમાવષનમાવનયા મહાત્મા નિર્મુક્ત-સંકલનમંવરવતિસ્થિતેષુ । ચિત્તં પ્રતિ સ્વમુદિતો વિતતૈકરૂપી જ્ઞસ્તિષ્ઠતિ સ્વપિતિ જીવતિ નિત્યવૃક્ષઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'જીવન્મુક્તસ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો

ચિત્તાના બ્રમણથી જગત અને ચિત્તનિરોધક યોગ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યથાલાતપરિસ્પંદાદમિચક્રં પ્રદશ્યતે ।

અસદેવ સદામાસં ચિત્તસ્પંદાત્તથા જગત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! જેમ રાત્રે બળ-તા ઊંખાડિયાતું બ્રમણ થતાં, મિથ્યા હોવા છતાં સાચા જેવું અણિતું ચક્ર થયેલું જેવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તનું બ્રમણ થતાં, જગત મિથ્યા હોવા છતાં સાચા જેવું થયેલું જેવામાં આવે છે.^૧ જેમ જળનું બ્રમણ થતાં, બણે જળથી જુદી હોય એવી ગોળ ચક્રી થયેલી જેવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તનું બ્રમણ થતાં, જગત બણે ચિત્તથી જુદું હોય એવું થયેલું જેવામાં આવે છે.^૨ જેમ નેત્રોને તડકાની સામે રાખવાથી આંખોનાં દ્રવાથી દેખાતું, પિચ્છ જેવા આકારવાળું તથા મોતી જેવા આકારવાળું ખોટું મંડળ સાચા જેવું જણાય છે, તેમ ચિત્તનું બ્રમણ થતાં દેખાતું ખોટું જગત સાચા જેવું ભાસે છે.^૩

રામ ઓલ્યા:-હે મહારાજ ! ચિત્ત ક્યા પ્રકારથી ભમે છે અને ક્યા ઉપાયથી તેનું બ્રમણ અટકી જાય ? એ મને કહો કે જેથી હું તેની જ ચિકિત્સા કરું.^૪

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! જેમ યોગાપણું અને હિમ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અ-ભિન્ન પણ છે, જેમ તલ અને તેલ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; જેમ પુષ્પ અને મુગધં પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અ-ભિન્ન પણ છે અને જેમ ઉષ્ણતા તથા અગ્નિ

* આ છત્રોનેરમાં મર્જામાં ચિત્તાના બ્રમણથી જગતથી જાનિતું થતું, ચિત્તાના બ્રમણનું સ્વરૂપ અને તેનો નિરોધ કરવાનો યોગ, એટલા વિષયો સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો.

પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; તેમ ચિત્ત અને ચિત્તતું બ્રમણ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. એ ભેદ અને અભેદ બન્નેમાં અભેદ હોવો તે જ સત્ય છે અને ભેદ તો કેવળ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે.^{૧૬} ચિત્ત અને ચિત્તતું બ્રમણ એમાંથી એકનો નાશ થાય તો અધિષ્ઠાનરૂપે રહીને પોતાના રૂપથી બન્ને નષ્ટ થઈ જાય છે એમાં સંશય નથી. હે રામ ! ચિત્તનો નાશ કરવાના, એક યોગ અને બીજો જ્ઞાન એ બે ઉપાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવી એ યોગ કહેવાય છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે સંપૂર્ણ અવલોકન કરવું એ જ્ઞાન કહેવાય છે.^{૧૭}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! પ્રાણનો અને અપાનનો નિરોધ કરવારૂપી 'યોગ' નામની કઈ યુક્તિથી, ક્યારે અને કેવી રીતે મન અનંત સુખ આપનારી શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જમ કૂવા આદિનાં છિદ્રોમાં જળ દરેક ઠેકાણેથી ફૂટે છે, તેમ જ વાયુ આ દેહમાં નાડીઓની અંદર સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈને રહે છે, તે પ્રાણ કહેવાય છે.^{૧૮} ગતિને લીધે અંદર વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓને પ્રાપ્ત થતા એ પ્રાણનાં જ અપાન આદિ નામે વિદ્વાનોએ કહેલેલાં છે. અપાન આદિ વાયુઓ પ્રાણના જ ભેદ છે, પ્રાણથી જુદા નથી.^{૧૯} જમ મુગધનો આધાર પુષ્પ છે અને જમ ઘોળાપણાનો આધાર હિમ છે, તેમ ચિત્તનો આધાર એ પ્રાણ છે. એ પ્રાણ ચિત્તની સાથે અભિન્ન જોવો જ છે.^{૨૦} હે રામ ! શરીરની અંદર એ પ્રાણની ગતિથી ચૈતન્યનો જ ભાગ સકલ્પો કરવામાં તૈયાર થાય છે તેને તમે ચિત્ત સમજો.^{૨૧} પ્રાણની ગતિથી એ ચૈતન્યની ગતિ થાય છે અને જળની ગતિથી જમ

અનેક પ્રકારનાં આવર્તનો પામનારા તરંગો થાય છે, તેમ ચૈતન્યની ગતિથી તે તે વિષયના દેખાવો થાય છે.^{૨૨} ચિત્તની ગતિ પ્રાણની ગતિને અધીન છે, એમ વેદનું રહસ્ય જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. એ પ્રાણની ગતિને રોકવામાં આવે, તો ચિત્તની ગતિ શાંત થઈ જાય છે.^{૨૩} જમ સૂર્યનો પ્રકાશ શાંત થવાથી લોકોનો વ્યવહાર શાંત થઈ જાય છે, તેમ ચિત્તની ગતિ શાંત થવાથી સંસાર શાંત થઈ જાય છે.^{૨૪}

રામ બોલ્યા:-પ્રાણ આદિ વાયુઓ કે જગ્યા દેહરૂપી ધરમાં નિરંતર ફર્યા કરે છે, સુખ તથા નાસિકા આદિ છિદ્રોમાં અને બહારના આકાશમાં પણ જાય છે, તેઓની ગતિને કેવી રીતે રોકવામાં આવે છે ?^{૨૫}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જોનો લાંબા કાળથી અભ્યાસ હોય છે એવી સંસારની વૃત્તિઓમાં શાસ્ત્રના સંગથી, મહાત્માઓના સંગથી, વૈરાગ્યથી તથા અભ્યાસથી સંસાર પરની આસક્તિ દૂર કર્યા પછી, જ પદાર્થ મનને અનુકૂળ લાગે, તે પદાર્થમાં મનને લાંબા કાળ સુધી લગાવી દેતો, એકના એક અભ્યાસને લીધે જ્યારે મન એકાગ્ર થાય, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૬} અથવા પૂરક, કુંભક અને રૈચક એ ક્રમથી પ્રાણ-યામ કરવાનો દૃઢ અભ્યાસ કરી, તે પ્રાણયામ સહજ થઈ જાય એવી સ્થિતિમાં આવે, ત્યારે તેની સાથે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થના ધ્યાનથી મનની એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૭} અથવા એકાગ્રતા ઉચ્ચારણને અંતે જ ચોથી અર્ધમાત્રાનો અનુભવ થાય છે, તે અર્ધમાત્રાના ખૂબ જ ભાવના કરવાથી બહારનાં સર્વો જ્ઞાનોનો ઉપરામ થાય ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૮} અથવા રૈચકના અભ્યાસને લીધે પ્રાણના બહારના આકાશમાં આવીને નાસિકાનાં છિદ્રોનો સ્પર્શ ન કરે, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય

* શરીરમાં પાંચ જાતના વાયુઓ છે:-પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન; તેમાં પ્રાણ જ મુખ્ય છે.

છે.^{૨૨} અથવા પૂરકના અભ્યાસથી પ્રાણુવાયુ ચરીરની અંદર પુરાઈને પર્વત જેવો ઘાટો થવાથી સ્થિર થઈ જાય, ત્યારે તે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૩} અથવા પૂરક કર્યા પછી દૃઢ કરેલા કુંભકમાં જળથી ભરેલા ઘડાની જેમ ઘણી ઘણી વાર સુધી પ્રાણુને થંભાવી રાખવામાં આવે ત્યારે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૪} અથવા તાળવાના મૂળમાં રહેલો કાકડો કે જે મોઢું ફાડતાં, ગળાના છિદ્રની આગળ આંગળા જેવો લટકતો દેખાય છે, તેને બેવડો વાળીને મસ્તકના છિદ્રમાં જતી જીભથી દબાવી રાખતાં, પ્રાણુને બ્રહ્મરૂપમાં પેસાડીને ચોલાવી રાખવાથી પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે કલ્પનાઓથી રહિત થયેલા સૂક્ષ્મ દૃશ્યાકાશમાં બહારનાં તથા અંદરનાં સઘળાં જ્ઞાનો લીન થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા દૃષ્ટિથી માંડીને બાર આંગળ સુધીના નીચિના નિર્મળ આકાશમાં ચક્ષુને તથા મનને રોકી દેવામાં આવે, ત્યારે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૫-૨૭} અથવા પ્રાણુ અભ્યાસને લીધે કપાળના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી તાળવાની ઉપર બાર આંગળને છેટે જે 'બ્રહ્મરૂપ' નામનું સ્થાન છે તેમાં જઈને ગલિત જેવો થઈ જાય ત્યારે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૮} અથવા લાંબા કાળના નિરોધને લીધે ચક્ષુનો ઉપરામ થતાં અને પ્રાણુ બ્રહ્મરૂપમાં આવતાં 'ભૂકુટીની વરચેતા સ્થાનની અંદર ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર પોતાના આત્મપણે જાણવામાં આવે, ત્યારે (ખેચરી સુદ્રાથી) પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૨૯} અથવા ગુરુના કે દેશ્વરના અનુગ્રહથી કાકડાલીય ન્યાય પ્રમાણે તુરત જ દૃઢ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તુરત જ ચિત્તના વિકલ્પો શાંત થઈ જાય, ત્યારે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૩૦} અથવા મનને વાસનાઓથી રહિત કરી દૃશ્યાકાશમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) લાંબા કાળ સુધી પેસાડી રાખતાં, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય,

ત્યારે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૩૧}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જગતમાં પ્રાણીઓનું દૃશ્ય એ તે શું કહેવાય છે, કે જે દૃશ્યરૂપી મોટા ચરીસામાં આ સઘળું જગત પ્રતિબિંબની જેમ સ્ફુરે છે.^{૩૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જગતમાં એક સ્વીકારવા યોગ્ય અને બીજું ત્યાગ કરવા યોગ્ય એમ પ્રાણીઓનું દૃશ્ય બે પ્રકારનું કહેવાય છે. એનું વિવેચન હું કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૩૩} સાત વેતથી મપાઈ શકે એવા દેહમાં જે છાતીનો મધ્ય ભાગ છે, તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય દૃશ્ય છે એમ સમજે, કારણ કે એ દૃશ્ય દેહના એક પ્રદેશમાં જ રહેલું છે.^{૩૪} જે અખંડ અનુભવ છે તે સ્વીકારવા યોગ્ય દૃશ્ય છે એમ સમજે. એ દૃશ્ય દેહથી બહાર પણ છે, અંદર પણ છે અને બીજી રીતે બેતાં, દેહાદિ જ નહિ હોવાને લીધે એ દૃશ્ય બહાર પણ નથી અને અંદર પણ નથી.^{૩૫} એ દૃશ્ય મુખ્ય છે અને તેમાં જ આ સઘળું જગત રહેલું છે. એ દૃશ્યરૂપી મોટા ચરીસામાં સઘળા પદાર્થો પ્રતિબિંબોની જેમ સ્ફુરે છે અને તે જ દૃશ્ય સઘળા અનાત્મ પદાર્થોના લંડારૂપ છે.^{૩૬} સર્વ પ્રાણીઓનો જે અખંડ જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે, તે જ સાચું દૃશ્ય છે. દેહના અવયવોમાંના એક અવયવરૂપ દૃશ્ય કે જે જડ તથા જૂના પથરા જેવું છે તે સાચું દૃશ્ય નથી.^{૩૭} ચિત્તને સઘળી વાસનાઓ વિનાનું કરી, એ અખંડ અનુભવરૂપ શુદ્ધ દૃશ્ય (આત્મા)માં બળાત્કારથી બેડતાં, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૩૮} હું રામ ! અનેક સંકલ્પોથી કલ્પાયેલા અને અનેક આચાર્યોએ કહેલા સમાધિઓના ક્રમોથી તથા બીજા ક્રમોથી પણ પ્રાણુની ગતિ રોકાઈ જાય છે.^{૩૯} સુમુક્ષુપુરુષને અભ્યાસને લીધે આ સમાધિઓની યુક્તિઓ રોગ આદિ કાંઈ અડચણ નહિ કરતાં, સસારને તોડ-

વાના કામમાં ઉપાયરૂપ થાય છે.^{૪૦} અભ્યાસને લીધે દૃઢ થયેલો અને વૈરાગ્યરૂપી ચિહ્નવાળો આ પ્રાણાયામ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં અને સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળાઓને સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાં ઉપાયરૂપ થવાથી સફળ થાય છે.^{૪૧} જેમ પર્વતના પાણીનો ઝરો દૂર જઈને લીન થાય છે, તેમ પ્રાણ અભ્યાસને લીધે બ્રુહદીઓના મધ્યમાં, નાસિકામાં, તાળવામાં અને બ્રહ્મરંધ્રમાં જઈને શાંત થાય છે. લાંબા કાળ સુધી વારંવાર કરેલા અભ્યાસને લીધે જીભની અણી તાળવામાં કાકડાને દબાવી રાખે છે અને તેથી પ્રાણ સારી પેઠે બ્રહ્મરંધ્રમાં રહે છે. આ સમાધિઓ સારી રીતના અભ્યાસથી જુદી જુદી સિદ્ધિઓરૂપ જુદાં જુદાં ફળો આપે છે, પણ નિષ્કામ પુરુષને તો તુરંત પરમ શાંતિરૂપ એક જ ફળ આપે છે કે જે ફળ સઘળી સિદ્ધિઓથી ઉત્તમ છે.^{૪૨-૪૪} પુરુષ બીજ કોઈ પ્રકારથી નહિ પણ અભ્યાસથી જ આત્મારામ, શોક વિનાનો અને અંદર ભરપૂર સુખવાળો થાય છે; માટે તમે અભ્યાસ રાખો.^{૪૫} અભ્યાસને લીધે પ્રાણોની ગતિ બંધ પડતાં મન શાંત થઈ જાય છે અને મુક્તિ જ અવશ્ય રહે છે.^{૪૬} વાસનાઓથી વીંટાયેલું મન જન્મ-મરણ આપે છે અને વાસનાઓથી રહિત થયેલું મન મોક્ષ આપે છે. હે રામ ! હવે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો.^{૪૭} પ્રાણની ગતિથી મનની ગતિ થાય છે અને મનની ગતિથી સંસારરૂપી બ્રમ થાય છે; માટે પ્રાણની ગતિ રોકાઈને મનની ગતિ બંધ થઈ જાય તો સંસારરૂપી જ્વર નાશ પામી જાય છે.^{૪૮} ભેદની ભાવનાનો નાશ થઈ જાય તો પ્રાણોને એ જ પદ અવશેષ રહે છે કે જેને ન પહોંચી શકીને વાણી તથા સઘળી કલ્પનાઓ પાછી વળે છે. હે રામ ! સઘળું જગત એ પદમાં જ રહ્યું છે, એથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ રૂપ જ છે અને એથી જ વીંટાયેલું છે. બીજ

પ્રકારથી જોતાં એ પદમાં જગત મુદ્દલ છે જ નહિ, એથી ઉત્પન્ન થયું પણ નથી, એ રૂપ પણ નથી અને એના જેવું પણ નથી.^{૪૯, ૫૦} જગતના સર્વ પદાર્થો વિનાશી છે, ભેદવાળા છે અને સજીવ છે; એટલા માટે એ પદાર્થોમાંના કોઈ પણ પદાર્થ એ પદના દર્શાવરૂપ થઈ શકે એમ નથી. રૂપ આદિ બહારના પદાર્થોને પ્રકાશ આપનારી, સૂર્ય આદિ સઘળાં તેજોને પણ પ્રકાશ આપનારી અને કામ આદિ અંદરની વૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનારી ચૈતન્યરૂપી આંદની અંદર સર્વદા ઉદય પામીને રહેલી છે. સર્વના સીમાડારૂપી પરમપદ કે જે રૂપ કલ્પવૃક્ષમાંથી ઘણા ઘણા રસોવાળી સંસારરૂપી ફળોની ઘણી ઘણી પકિતઓ નિરંતર ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને પક્યા કરે છે; તે પદનું જ અવલંબન કરીને જે મહાત્મા પુરુષ સ્થિરપણાથી રહે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૫૧-૫૪} જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુષને સઘળી કામભોગોની ઉલ્લેખો ટળી ગયેલી હોય છે, અનુકૂળ પદાર્થોમાં હિતની કલ્પનાઓ તથા પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં નુકસાનની કલ્પનાઓ શાંત થઈ ગયેલી હોય છે અને કોઈ પણ વ્યવહારોમાં હર્ષ કે શોક ઉત્પન્ન જ થતા નથી.^{૫૫}

વિગતસર્વસમીહિતકૌતુકઃ સમુપશાંતહિતા-
હિતકલ્પનઃ । સકલસંવ્પવહારસમાશયો ભવતિ
મુક્તમનાઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૫૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'યોગવાણન' એ નામનો
અર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો*

‘યથાર્થજ્ઞાન’ નામનો ચિત્તનાશનો બીજો ક્રમ

॥ રામ ઉવાચ ॥

યોગયુક્તસ્ય ચિત્તસ્ય શ્મ એપ નિરૂપિતઃ ।

સમ્યગ્જ્ઞાનામિદાનીં મે કથયાનુગ્રહાત્ પ્રભો ॥૧॥

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! આપે ચિત્ત-
નો નાશ કરવાના બે ઉપાયોમાં ‘યોગ’ નામનો
એક ઉપાય કહ્યો. હવે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને
‘યથાર્થજ્ઞાન’ નામનો બીજો ઉપાય કહો.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—‘આદિ વિનાના તથા
મંત વિનાના પ્રકાશરૂપ જે પરમાત્મા છે તે જ
મુજબ જગત છે’^૨ એવી રીતનો અસાધારણ
મને એકસરખો જે નિશ્ચય કરવો તે યથાર્થ
જ્ઞાન કહેવાય છે.^૩ અથવા આ જે ઘટ-પટ
ત્યાદિ જે સેકડો પદાર્થોની પકિતઓ છે, તે
માત્મા જ છે, આત્મા વિના બીજું કંઈ છે જ
નહિ, એવી રીતનો જે અસાધારણ નિશ્ચય કરવો
યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે.^૪ મિથ્યા જ્ઞાનથી
રુમ થાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.
૨મ રજુ મિથ્યા જ્ઞાનથી સર્પરૂપે દેખાય છે
મને યથાર્થ જ્ઞાનથી સર્પરૂપે ટળીને ફરી અસલ
જુજી જ દેખાય છે, તેમ આત્મા મિથ્યા જ્ઞાન-
થી જગતરૂપે દેખાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી
જગતરૂપે ટળીને પોછો અસલ આત્મા જ દેખાય

૧. સુકિતમાં સંકલ્પરૂપ અશથી રહિત, વિષ-
ભયી રહિત અને સ્વયં પ્રકાશપણાથી દીપ્તો
વળ અખંડ અનુભવ જ રહે છે, બીજું કંઈ
હેતું નથી.^૨ એ તત્ત્વ વિષયોરૂપી દ્વૈતથી રહિત
અનુભવમાં આવે, તો તે પરમાત્મા જ છે અને
તે તેમાં દ્વૈતરૂપી અશુદ્ધિ બેવામાં આવે, તો તે
મશુદ્ધિને પડિતો અવિદ્યા કહે છે.^૩ જે અખંડ
અનુભવ છે, તે જ જગત છે. અખંડ અનુભવમાં

અને જગતમાં બેપણાની કલ્પના કરવી જ નહિ.
હે રામ ! આત્મા પોતે પોતાને જ પોતાના સંક-
લ્પથી જગતરૂપ બનાવી લે છે, માટે આત્મા
વિના બીજું કંઈ છે જ નહિ.^૪ જે આત્મા છે
તે જ આ જગત છે એવો નિશ્ચય કરીને પૂર્ણતા
સમજવી, એ જ ત્રૈલોક્યમાં યથાર્થ જ્ઞાન છે/ જે
કંઈ છે તે સધળું આત્મા જ છે એમ નિશ્ચિત સમ-
જવામાં આવ્યું, તો પછી પ્રિયની અને અપ્રિયની
કલ્પનાઓ ક્યાં રહી અને બંધની તથા મોક્ષની
પણ કલ્પનાઓ ક્યાં રહી ? હે રામ ! આત્મા
વિના બીજું શું છે, કે જેને માટે મૂઢલોડા શોક
કરે છે^૫ જગત પણ નથી અને ચિત્ત પણ
નથી. જગતરૂપે અને ચિત્તરૂપે બ્રહ્મ જ દેખાય છે.
સધળું એક જ છે અને તે બ્રહ્મ જ છે, એમ સમ-
જવામાં આવે, તો પછી બંધ પણ શો અને મોક્ષ
પણ શો રહ્યો^૬ વિસ્તીર્ણ કરતાં પણ અત્યંત
વિસ્તીર્ણ અને મોટા કરતાં પણ અત્યંત મોટું
બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે દેખાય છે. જે જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય તો જગતરૂપી દ્વૈત અસ્ત પામી બંધ
છે, માટે તમે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી, દ્વૈતનો તિર-
સ્કાર કરી પોતાથી બ્રહ્મરૂપ જ થાઓ.^૭ લાકડાં,
પથ્થર અને વસ્ત્રો વગેરેનો અધિષ્ઠાનરૂપે વિચાર
કરીએ, તો તેઓમાં કંઈ પણ ભિન્નપણું રહેતું
નથી. તો પછી તમે ક્યા બુદ્ધા પદાર્થની કલ્પના
કરો છો^૮ જગતના આદિમાં અને અંતમાં
જે અવિનાશી શાંત સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે જ
સત્ય વસ્તુ છે અને તે જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. માટે
તમે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી આત્મસ્વરૂપ થાઓ.^૯
હે ગમ ! આ સ્થાવર-જંગમ સર્વળું જગત
આત્મા જ છે; માટે તેમાં સુખનો અને દુઃખનો
પ્રાદુર્ભાવ જ ક્યાં રહ્યો ! સુખ કે દુઃખ કંઈ છે જ
નહિ, માટે તમે સતપોથી રહિત થાઓ.^{૧૦} જેમ
જળ જ વિચિત્ર તર ગોરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ આત્મા જ
અદ્વૈત હોવા છતાં દ્વૈતની ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલા
જરા તથા મરણ આદિ બ્રમોરૂપે સ્ફુરે છે.^{૧૧}

* આ અગાળાએ શીમા સગ મા ‘યથાર્થજ્ઞાન’ એ
નામનો ચિત્તના નાશનો બીજો ક્રમ કહેવાશે.

શુદ્ધ આત્માનું આલિંગન કરીને જે પુરુષ સર્વદા અંતર્મુખ બુદ્ધિથી રહેતો હોય, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને ક્યા ભોગો ખાંધી લેવાને સમર્થ થાય? ^{૧૫} જેમ મંદ પવનો પર્વતને જરા પણ ભેદી શકતા નથી, તેમ કામ આદિ શત્રુઓ આત્માનો સંપૂર્ણ વિચાર કરનારા પુરુષના મનને જરા પણ ભેદી શકતા નથી. ^{૧૭} જેમ થોડા જળમાં રહેલાં માછલાંને ખગલાઓ ગળી બંધ છે, તેમ વિચાર વિનાના અને આશાઓમાં તત્પર રહેનારા મૂઢ અજ્ઞાની પુરુષને દુઃખો ગળી બંધ છે. ^{૧૮} હે રામ! 'સઘણું' જગત આત્મા જ છે, દ્વૈત ક્યાંય છે જ નહિ' એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખીને આત્મારૂપે સ્થિર રાખો. ^{૧૯} જેમ જળાશયોમાં અનેક પ્રકારના તરંગ તથા કીણ આદિ જે કાંઈ છે તે જળથી જુદું નથી, તેમ જગત સંખંધી અનેક પદાર્થોમાં જે કાંઈ છે તે આત્માથી જુદું નથી; માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં 'દ્વૈત છે જ નહિ' એવી રીતે સંપૂર્ણ અવલોકન કરી, તેવા અસાધારણ નિશ્ચયને ધરી રાખનારે પુરુષ મુક્ત કહેવાય છે; કારણ કે આ પ્રકારના યથાર્થ અવલોકનથી આત્મા વિના બીજું કાંઈ પણ ન રહેવાથી ચિત્તને સંપૂર્ણ નાથ થઈ બંધાય છે. ^{૨૦}

નાનાત્વમસ્તિ કલનાસુ ન વસ્તુવૉજ્ઞના-
નાવિધાસુ સરસીયુ જલાદિ નાન્યત્ । इत्येक-
निश्चयमयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते समवलो-
कितसम्यगर्थः ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'સમ્યગ્જ્ઞાનલક્ષણ-
નિરૂપણ' એ નામનો
સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૮૦ મો * ~*~

ભોગોમાં સ્પૃહા ન થાય તેવા
પ્રકારનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इदमंतः कलयतो भोगान् प्रति विवेकिनः ।

પુરઃ સ્થિતાનપિ સદા સ્પૃહૈવાંગ ન જાયતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! મનની અંદર

સર્વદા એક જ વિચારનું અનુસંધાન રાખનારા વિવેકી પુરુષને પોતાની આગળ રહેલા ભોગોમાં પણ કદી ઇચ્છા જ થતી નથી. ^૧ જેમ ખળદ લાર ઉપાડે છે તેથી લાર ઉપાડવાનું દુઃખ ખળદને જ થતું હોવા છતાં તે દુઃખને તે ભારનો ધણી પોતામાં માની લે, તેમ ચક્રુ સારાં-નરસાં રૂપોને બુદ્ધિ છે તેથી સારાંનરસાં રૂપો જોવાથી થતાં સુખ-દુઃખો પણ ચક્રુને જ થાય છે, તે છતાં જીવ કે જે તે સુખ-દુઃખોને પોતામાં માની લે છે એ તો કેવળ મૂર્ખતા જ છે. ^૨ નેત્ર રૂપમાં દુઃખી થાય તો તેમાં જીવને શી હાનિ થાય એમ છે? સેનાની અંદર રહેલા ઘોષીનો ગધેડો કાઢવામાં ખૂંચી બંધ, તો તેમાં સેનાપતિનું શું બંધાય? ^૩ હે અધમ નેત્ર! તું આ રૂપરૂપી કાઢવાના સ્વાદમાં લપટ થા નહિ. આ સ્ત્રી-પુત્રાદિનું સુંદર રૂપ કાણ માત્રમાં નષ્ટ થઈ બંધાય છે અને તને દુઃખી કરે છે. ^૪ શુદ્ધ ચૈતન્ય કે જે સઘળા અનાત્મ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવા છતાં અને સઘળા અનાત્મ પદાર્થોમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ અસંગ રહે છે, તેનાં ચરિત્રો (અસંગપણુ આદિ) નો જ સંક્રમ જોનારાએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ^૫ હે નેત્ર! આત્મા સ્વતંત્ર રીતે સર્વ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ કોઈ પદાર્થને માટે સંતાપ પામતો નથી અને તું તો દીવા

* આ એ'શીમા સર્ગમાં વિચાર દૃઢ થતાં દિવ્ય ભોગો પોતાની આગળ રહ્યા હોય તો પણ તેઓમાં જે સ્પૃહા ન થાય તે વિચારનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

આદિનું અજવાણું હોય તો જ કેવળ રૂપનો જ પ્રકાશ કરી શકે છે, તે છતાં તું એકલા રૂપને માટે આટલો બધો પરિતાપ શા માટે ધરે છે ? તું પણ સાક્ષીની પેઠે જ રહીને રૂપને જોયા કર. હે ચિત્ત ! આ વિચિત્ર દેખાવોવાળી સૃષ્ટિ-નદીના જળમાં થતા અનેક પ્રકારના ફેરફારો જવી અવ્યવસ્થિત છે, તડકાની સામે જોઈ રહેતાં આકાશમાં દેખાતાં મોરનાં પીછાંની પેઠે મિથ્યાભૂત છે, સારી-નરસી અનેક ભતિઓની ખટપટવાળી છે અને વળી ચથુને જ રફુરે છે, તે છતાં તારે તેની સાથે શું લાગતું-વળગતું છે, કે જને લીધે તું તેમાં લપટ થાય છે અને પરિતાપ ભોગવે છે ? જમ ગતિ પામ્યા કરતા પ્રલય-સમુદ્રના જળમાં માછલી રફુરે, તેમ ગતિ પામ્યા કરતા ચિત્તમાં આ સૃષ્ટિ પોતાની મેળે રફુરતી હોય તો ભલે રફુરે ! પણ હે અહંકાર ! તું શા માટે ભડક્યો છે ?^{૧૮} હે ચિત્ત ! મૂર્ખ આદિનું અજવાણું અને પદાર્થોનું રૂપ કે જ્યાં સર્વદા જડ છે, જડ છતાં પણ રફુર્યા કરે છે અને પરસ્પરમાં રહે છે, તેમની સાથે તારે કરો સંબંધ નથી; તે છતાં પણ તું તેઓને માટે આકુળ થાય છે, એ કેવળ તારી મૂર્ખતા જ છે. ચથુથી થતો પદાર્થોના દેખાવ બહાર થાય છે અને તારાથી થતા સંકલ્પાદિ અંદર થાય છે, માટે તું અને પદાર્થો ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં રહેવાને લીધે તારે અને પદાર્થોને કરો સંબંધ નથી એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે.^{૧૯} જમ મોહું અને દર્પણ પરસ્પરના સંગ વિતાનાં હોવા છતાં પણ બ્રાંતિને લીધે એક જવાં દેખાય છે, તેમ પદાર્થોના દેખાવો અને સંકલ્પાદિ પરસ્પરના સંગ વિતાનાં હોવા છતાં પણ બ્રાંતિને લીધે સર્વદા ગાઢ અબંધ-વાળાં દેખાય છે અને તે બ્રાંતિનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનથી અજ્ઞાન ગાંઠલ થઈ જાય, તો એ પરસ્પર-થી જુદાં પડી, દૂર થઈને આધિધાનરૂપે જ રહે છે.^{૨૦} જમ લાખથી લાકડાં પરસ્પરની સાથે

જોડાઈ જાય છે, તેમ મનની કલ્પનાથી પદાર્થોના દેખાવ અને સંકલ્પાદિ પરસ્પરની સાથે અત્યંત જોડાઈ ગયા છે.^{૨૧} મંદ અધિકારીનો તથા મધ્યમ અધિકારીનો પોતાના મનના મનરૂપી તંતુ કે જે પોતાને જ બંધન આપનાર છે તે, અબ્યાસ-રૂપી તથા વિચારરૂપી ચતુર્થી કપાઈ જાય છે; અને ઉત્તમ અધિકારીનો એ તંતુ તો સહસા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ કપાઈ જાય છે; એટલે અજ્ઞાનની ભાવનાને છેલ્લાને માટે વધારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.^{૨૨} અજ્ઞાનના ક્ષયને લીધે મન ક્ષય પામી જતાં, એ પદાર્થોના દેખાવો અને સંકલ્પાદિ કદી પણ પાછા પરસ્પરની સાથે જોડાતા નથી.^{૨૩} ચિત્ત જ સધળી ઇન્દ્રિયોને જગાડનાર છે એટલા માટે, જમ ઘરમાંથી પિશા-અને કાઢી મૂકવો જોઈએ, તેમ શરીરમાંથી તે ચિત્તને જ કાઢી મૂકવું જોઈએ.^{૨૪} હે ચિત્ત ! તું મિથ્યા જ મસ્તી કર્યા કરે છે. તારા બાધનો ઉપાય મારા બહુવામાં આવ્યો છે. તું આદિમાં અને અંતમાં અત્યંત તુચ્છ (અસત્) છે, માટે વર્તમાનકાળમાં પણ અત્યંત તુચ્છ જ છે.^{૨૫} હે ચિત્ત ! તું ઇન્દ્રિયોએ પ્રાપ્ત કરેલા શબ્દ-રૂપો આદિ પાંચ આકારોને ધરીને મારી અંદર વિના-કારણ શા માટે મસ્તી કર્યા કરે છે ? પણ ચિંતા નથી. જે ધણી તને પોતાનું સમજે તેની આગળ જ તું મસ્તી કરે એમ છે; પણ હું કે જે તને પોતાનું જ સમજતો નથી, તેની આગળ વારી મસ્તી ચાલે એમ નથી.^{૨૬} હે દુષ્ટ ચિત્ત ! વારી મસ્તીથી હું જરા પણ પ્રસન્ન થતો નથી અને ક્યંતાતો પણ નથી. વિષયોની વૃત્તિઓ કે જે ઇન્દ્રિયોની રચનાઓ જવી છે, તેને માટે તું વ્યર્થ શા સારુ બળતરા રાખે છે ?^{૨૭} હે ચિત્ત ! તારે જવું હોય તો જ અને રહેવું હોય તો રહે. તું મારું નથી અને જીવતું પણ નથી. તું કલિપત હોવાને લીધે સ્વાભાવિક રીતે સર્વદા મરેલું છે અને વળી વિચારથી તો અત્યંત મરી ગયેલું જ

છે.^{૨૦} હે સર્વદા, મરેલી આકૃતિવાળા ચિત્ત ! તું સારરહિત છે, જડ છે, બ્રાંત છે અને શક છે. અત્યંત અજ્ઞાનવાળું તું મૂઠપુરુષને જ ભભાવી શકે, પણ ઉત્તમ વિચારવાળાને ભભાવી શકે નહિ.^{૨૧} મૂર્ખતાને લીધે અમે તને આ પ્રમાણે તુરત મરી જનારું જણતા ન હતા. હવે તો, જન્મ દીવાળોની દૃષ્ટિમાં અંધારું મરેલું જ છે, તેમ અમારી દૃષ્ટિમાં તું મરેલું જ છે. તું કે જ અત્યંત લુચ્ચું છે, તેણે લાંબા કાળ સુધી આ મારા દેહરૂપી આખા ધરને રોષી લીધું હતું, કે જથી એ ધરમાં શમ-દમ આદિ કોઈ સજ્જનો આવી શકતા જ ન હતા.^{૨૨, ૨૩} હે લુચ્ચા ચિત્ત ! તું કે જ જડ છે અને પ્રેત જવા આકારવાળું છે, તે જતું રહેવાથી આ મારું દેહરૂપી ધર શમ-દમ આદિ સધળા સજ્જનોએ સેવવા યોગ્ય થયું છે.^{૨૪} હે જગતરૂપે નાચનારા ચિત્તરૂપી લુચ્ચા વેતાલ ! તું પ્રથમ પણ નહોતું જ, હમણાં પણ નથી જ અને હવે પછી પણ હોવાનું નથી જ. આ પ્રમાણે હું તને જાણું છું, તો પણ તું મારી પાસે જાણું રહીને કેમ લજતું નથી ? અહો ! તારું નિર્લજ્જપણું બહુ ભારે છે.^{૨૫} હે ચિત્ત-રૂપી વેતાલ ! તું તૃણાગ્રોરૂપી પિશાચણીઓની સાથે અને ક્રોધ આદિ યક્ષોની સાથે મારા શરીરૂપી ધરમાંથી નીકળી જ.^{૨૬} જન્મ કૃષ્ટ નહાર શુક્રામાંથી નીકળી જાય, તેમ ચિત્તરૂપી કૃષ્ટ પિશાચ વિવેકરૂપી મંત્રથી જ દેહરૂપી ધરમાંથી નીકળી ગયો એ બહુ સારું થયું.^{૨૭} અહો ! આ અત્યંત મોટું આશ્ચર્ય છે કે, જડ અને ક્ષણ-માત્રમાં તૂટી જનારા મનરૂપી ધૂતારાએ આ સધળા લોકોને પરવશ કરી નાખ્યા છે.^{૨૮} હે ચિત્ત ! તું લોકોની અંદર 'દેહ એ જ આત્મા છે' એવું સમજનાર નિર્બળ માણસને અડચણ કરે છે તેમાં તારું શું પરાક્રમ છે, શું બળ છે અને શી મોટાઈ છે ? કોઈ નથી. જો તું હવે મારા એકલાની જ આગળ આવીને કોઈ પણ મસ્તી

કરી શકે, તો હું તને પરાક્રમી સમજું, બળવાન સમજું અને મોટું સમજું.^{૨૯} હે રોક ચિત્ત ! તું સર્વદા મરેલું જ છે, માટે હું તને મારતો નથી. હે મૂર્ખ ! તું સર્વદા મરેલું છે એમ હું આજ સમજ્યો.^{૩૦} હું આટલા કાળ સુધી તને જીવતા જુવ જાણીને અનંત ફેરફારવાળી જન્મ-મરણોરૂપી રાત્રિઓમાં લાંબા કાળથી ગોથાં ખાતો હતો.^{૩૧} હે ચિત્ત ! તું તો અનાદિકાળથી મૂવેલું છે, માટે મુદ્દલ છે જ નહિ એ જ આજ મારા સમ-જવામાં આવ્યું છે; તેથી હું તારી આશાને તણ દઈને કેવળ મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું.^{૩૨} આજ મેં પોતાની મેળે 'ચિત્ત મૂવેલું જ છે' એમ જાણ્યું એ સારું થયું. સમજ્યા પછી લુચ્ચાની સોખમતામાં રહી પોતાનું આખું જીવન નકામું કાઢવું એ યોગ્ય જ ન કહેવાય; માટે હું તને તણ દઉં છું.^{૩૩} હું ક્ષણમાત્રમાં મનરૂપી શબને દેહરૂપી ધરમાંથી કાઢી મૂકીને આજ સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું. મારામાં જ ભૂત હતું તે નીકળી ગયું.^{૩૪} હે ચિત્તરૂપી ઝાડ ! મેં તારાથી ઠગાઈને લાંબા કાળ સુધી ઘણાં ઘણાં તોફાનો ક્યાં. હવે એ તોફાનોને સંભારી સંભારીને હું હસું છું.^{૩૫} દંડ્યરૂપી ધરમાં રહેનારા અને તાડના ઝાડ જેવડી જાંચી આકૃતિવાળો ચિત્તરૂપી વેતાલ આજ ઘણે કાળે વિચારરૂપી તલવારથી ટુકડે-ટુકડા થઈ જઈને પડી ગયો એ સારું થયું.^{૩૬} ચિત્તરૂપી વેતાલ શાંત થતાં, પવિત્ર સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા આ શરીરરૂપી નગરમાં હું આજ કેવળ સુખથી રહ્યો છું એ બહુ સારું થયું.^{૩૭} કેવળ વિચારરૂપી મંત્રથી ચિત્ત મરી ગયું, ચિંતા પણ મરી ગઈ અને અહંકારરૂપી રાક્ષસ પણ મરી ગયો. આજ જ હું કેવળ સ્વસ્થ અને ભરપૂર થઈ રહ્યો છું.^{૩૮} મારે ચિત્ત શું સયું થતું હતું, આશા શી સગી થતી હતી અને અહંકાર પણ શો સગો થતો હતો ? મારો એ મક્કતનો પરિવાર આજ સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામ્યો એ બહુ.

સારું થયું.^{૩૯} હું કે જે એક જ છું, પૂર્ણકામ છું, નિત્ય છું, નિર્મળ સ્વરૂપવાળો છું અને વિકલ્પોથી રહિત ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશું છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૦} હું કે જે શોકથી રહિત છું, મોહથી રહિત છું, દેહાદિરૂપ નથી, અહંકારરૂપ નથી, કોઈ સમયે ન હોઈ એવો નથી અને મારાથી કોઈ પણ જુદું ન હોવાને લીધે સર્વરૂપ પણ છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૧} મને આશાનો સંબંધ નથી, ક્રોધનો સંબંધ નથી, સંસારનો સંબંધ નથી, કર્તાપણાનો સંબંધ નથી, લોકતાપણાનો સંબંધ નથી અને દેહનો પણ સંબંધ નથી; એટલા માટે હું કે જે અસંગતરૂપ છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૨} હું કે જે 'આત્મા' એ શબ્દથી પણ કહેવાઈ એવો નથી, બીજા કોઈ શબ્દથી પણ કહેવાઈ એવો નથી, 'હું' એ શબ્દનો વિષય પણ નથી, તેમજ 'અમુક' એ શબ્દનો વિષય પણ નથી, તેથી સર્વરૂપ 'હું' એવા મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૩} હું કે જે સર્વનું આદિકારણ છું, સર્વને ધારણ કરનાર છું, ચૈતન્ય છું, જગતરૂપ છું અને દેહ-કાળની પ્રત્યેકથી પર છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૪} હું કે જે નિર્વિકાર છું, નિત્ય-છું, અશોથી રહિત છું, વ્યાપક છું, સર્વરૂપ-છું અને સનાતન છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૫} હું કે જે રૂપથી રહિત છું, નામથી રહિત છું, સ્વયંપ્રકાશ છું, વ્યાપક છું અને પોતાથી સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેલો છું, તેને વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૬} હું મારા સ્વરૂપમાં જ સત્તાને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે સત્તા સમાન રીતે સર્વમાં વ્યાપક છે, સ્ફુર્ત છે અને સર્વ જગતને સુખ્ય પ્રકાશ આપનારી છે. આવી સત્તાને પ્રાપ્ત થયેલો હું, મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૭} પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી અને નદીઓ સહિત જે કોઈ દરેકની શોભા છે, તે હું નથી

અથવા જે કોઈ દરેકની શોભા છે તે હું જ છું. જે આ સધળા પદાર્થોથી ભરપૂર જગત છે, તે હું નથી અથવા સધળા પદાર્થોથી ભરપૂર જે જગત છે તે હું જ છું. હું એવા સ્વરૂપવાળો છું, માટે હું મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.^{૪૮} અવિદ્યાને તથા અવિદ્યાનાં કાર્યોને દૂર કરવામાં શક્તિ ધરાવતું મારું પોતાનું જ સ્વરૂપ કે જે મનના વિકલ્પોથી રહિત છે, આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે સર્વને પ્રિય છે, જગતથી રહિત હોવા છતાં પણ જગતને પ્રકટ કરનાર છે, અતથી રહિત છે, જન્મથી રહિત છે, જરાથી રહિત છે, નણે ગુણોથી ન્યારું છે અને અખંડિત છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.^{૪૯}

વ્યવગતમનનં સમાભિરામં પ્રકટિતવિશ્વ-
મવિશ્વમપ્યનંતમ્ । સ્વયમજમજરં ગુણાદતીતં
વપુરહમચ્યુતમીશ્વરં નમામિ ॥ ૪૯ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુર્મા ઉપશમ-
પ્રકરણુનો 'દશ્યદર્શનસંબંધ' એ ના-
મનો સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો

યુક્તિ અને અનુભવથી ચિત્તનો અભાવ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं विचार्य बुद्ध्यांतः पुनरित्थं विचार्यते ।

तच्चविद्भिर्महामाहો ज्ञेय आत्मा महात्मभिः ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! 'આત્માને જાણવો એ જ તત્ત્વ છે' એમ સમજનારા મહાત્મા પુરુષો ઉપર કદા પ્રમાણે વિચાર કરી, સમજીને વળી નીચે પ્રમાણે વિચાર કરે છે.^૧ ચિત્તે જ 'આ સધળું જગત આત્મા જ છે' એમ સમજીને જગતને ભૂસી નાખ્યું એ વાત સાચી છે, પણ તે ચિત્ત શામાંથી ઊઠ્યું હશે ? અહો ! જગતની અંદર આવી જવાને લીધે ચિત્ત પોતે પણ

* આ એકાશીમા સર્ગમાં અનુભવથી અને યુક્તિથી ચિત્તનો અભાવ સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

ખોટું જ જણાય છે.^૨ ચિત્ત જડ હોવાને લીધે, બીજા ચિત્તથી રહિત હોવાને લીધે અને માયાનું કાર્ય હોવાને લીધે વિનાશી જ છે; અથવા જન્મ આકાશમાં દેખાતું ગ્રાહ બ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી, તેમ ચિત્ત પણ બ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી.^૩ જન્મ વહાણમાં બેઠેલા પાણકની દૃષ્ટિથી સંસુદ્રના કિનારાનાં વૃક્ષો ચાલતાં દેખાય છે, પણ સમજુની દૃષ્ટિથી તે બ્રમ ગણાય છે; તેમ ચિત્ત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી અસિદ્ધ જ છે.^૪ જન્મ ચગડોળમાં બેઠા હોઈએ ત્યારે પર્વતો ભમતા દેખાય છે, પણ તેમાંથી જીતરો પછી, પર્વતો ભમતા દેખાતા નથી; તેમ અજ્ઞાનરૂપી બ્રમણ શાંત થતાં, ચિત્તને પત્તો પણ મળતો નથી.^૫ આ પ્રમાણે જોતાં ચિત્ત સુદૃઢ છે જ નહિ, પણ જે કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. સઘળા પદાર્થોની ભાવનાઓ ચિત્તથી જ થાય છે, માટે ભાવનાઓને મિથ્યા સમજીને હું તણ દઉં છું.^૬ હું સઘળા સંદેહોથી રહિત થયો છું અને સઘળા સતોષથી રહિત થઈને રહ્યો છું. હું સઘળી તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને જોવા સ્વાભાવિક રીતે છું તેવો જ થયો છું. જન્મ પ્રકાશનો ઉપરામ થતાં, વિચિત્ર પ્રકારનાં સઘળાં રૂપસંબંધી જ્ઞાનો દૂર થઈ જાય છે, તેમ ચિત્તનો ઉપરામ થતાં, ચપળતા અને તૃષ્ણા આદિ સઘળા દોષો દૂર થઈ ગયા છે.^૭ ચિત્ત મરી ગયું, તૃષ્ણા જતી રહી, મોહરૂપી પાંજરું તૂટી ગયું અને અહંકાર નષ્ટ થઈ ગયો, તેથી હું જાત્રત અવસ્થામાં આ નવી જાત્રત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું.^૮ જગત શાંત થઈને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ ગયું અને જે દ્વેત દેખાતું હતું તે સાચું હતું જ નહિ. હવે હું જગત સંબંધી કોઈ વિચાર પણ શા માટે કરું? કેમકે મિથ્યા પદાર્થની આ વાત કરવાનું પણ કશું પ્રયોજન નથી.^૯ હું જના આદિ કે અંત નથી અને જમાં જીવપણું જ નથી એવા પવિત્ર પદને પામ્યો છું. અસંત શાંત, સૂક્ષ્મ, અવિચળ અને

સર્વવ્યાપક આત્મા થઈને જ રહ્યો છું. ધટ-પટ આદિ જે જે કંઈ બહારના વ્યવહારની વસ્તુઓ છે, ચિત્ત આદિ જે જે અંદરના વ્યવહારની વસ્તુઓ છે, રજ્જુ-સર્પ આદિ જે જે પ્રાતિભાસિક વસ્તુઓ કહેવાય છે અને જીવ આદિ જે જે શાસ્ત્રીય વસ્તુઓ છે, તે સઘળી વસ્તુઓ આકાશથી પણ અત્યંત નિર્ભળ, શાંત, અંતથી રહિત, ગ્રહણ કરવાને અશક્ય અને અત્યંત વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મ જ છે. ચિત્ત હોય તો પણ ભલે, ન હોય તો પણ ભલે; મરી જાય તો પણ ભલે અને રહે તો પણ ભલે. હું કે જે અખંડ બ્રહ્મરૂપે જ પ્રકાશું છું, તેને હવે એ ચિત્ત હોવા ન હોવા આદિનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે? હું મૂર્ખતાને લીધે વિચાર કરતો નહોતો તેથી દેહરૂપ થઈને રહ્યો હતો અને હવે તો વિચાર કરવાને લીધે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા થયો છું. હું કે જે વિચાર કરનાર હતો તે ક્યાં ગયો? મન મરી ગયો છતાં પણ 'હવે વિચાર કરનાર કોઈ છે કે નહિ' એવો વ્યર્થ વિકલ્પ કે જે મનરૂપી પેતાળને પાછું જીવન આપે એવો છે, તે શા માટે જોડે છે? ^{૧૧-૧૫} 'હવે વિચાર કરનાર કોઈ છે કે નહિ' એવો જે વ્યર્થ સંકલ્પ મારી અંદર જોડે છે તેને હું તણ દઉં છું. 'હું સાક્ષીરૂપ જ છું' એવો નિર્ણય કરીને હું શાંતપણથી મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું અને ચૂપ થઈ જઈ છું.^{૧૬} હે રામ! વિવેકી પુરુષે ખાતાં, જતાં, સૂતાં અને બેસતાં પણ પોતાની બુદ્ધિ વડે પ્રત્યેક દિવસે નિરંતર આવો વિચાર જ કરવો જોઈએ. સ્વસ્થ અને સ્વરૂપમાં જ રહેલા પોતાના ચિત્તથી આવો વિચાર કરીને જીવન્મુક્ત પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારનો હ્રદય નહિ રાખતાં, વ્યવહાર સંબંધી ચાલતાં કાર્યો ક્યાં કરે છે. ^{૧૭-૧૮} આનંદથી ભરપૂર અંતઃકરણવાળા, શરદ્ગતુના પૂર્ણચંદ્ર જેવા, પ્રસન્ન મુખકાન્તિવાળા, વર્ણાશ્રમની યોગ્યતા અનુસાર વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં વિહાર કરતા

અને જનો અભિમાન તથા મદ ટળી જ ગયો છે એવા મહા બુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષો આ સંસારમાં મુખથી વિચરે છે.^{૧૯}

વિગતમાનમદા મુદિતાશયાઃ શરદુપોદય-
શાંકસમત્વિપઃ । પ્રકૃતસંવ્યવહારવિહારિણ-
સ્તિહ સુલં વિહરંતિ મહાધિયઃ ॥ ૧૯ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ચિત્તસત્તાપ્રતિપાદન' એ
નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

૭૨ મો

વીતહવ્યમુનિએ ઇન્દ્રિયો તથા મનને
સમજાવુ આપી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિત્તાર્થં વિદુષા સંવર્તેન કૃતઃ પુરા ।

કથિતો મમ વિઘ્નાદ્રૌ તેનૈવ વિદિતાત્મના ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! જણે આત્માને
જાણ્યો હતો એવા વિદ્વાન સંવર્તમુનિએ પૂર્વે
એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો અને પાછો વિધ્યા-
યજ્ઞમાં તેમણે જ એ વિચાર ભારી પાસે કહ્યો
હતો.^૧ તમે વિચારમાં તત્પર રહેનારી બુદ્ધિ વડે
આ નિશ્ચયને પકડીને અનુક્રમે જ્ઞાનની ભૂમિકા-
ઓમાં ચડતાં ચડતાં, આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી
નીકળી જાઓ.^૨ હે રામ ! હવે મોક્ષ આપનારે
ઇન્દ્રિયોને અને મનને સમજાવવારૂપ એક બીજો
વિચાર હું કહું છું તે તમે સાંભળો કે જે વિચારથી
'વીતહવ્ય' નામના મુનિએ સધળા સંદેહોથી
રહિત થઈને પરમપદમાં નિવાસ કર્યો હતો.
જેમ સૂર્ય મેરુપર્વતની લાંબી લાંબી શુક્રાઓની
આસપાસ ફરે છે, તેમ પૂર્વે મહાતેજસ્વી વીત-
હવ્યમુનિ સંસારથી કંટાળીને સમાધિ કરવાનું

સ્થળ શોધવા સારુ વનની અંદર લાંબી લાંબી
વિધ્યાયજ્ઞની શુક્રાઓની આસપાસ ફરતા હતા.
સંસારરૂપી જામને આપનારી અને આધિઓને
તથા વ્યાધિઓને ઉપન્ન કરનારી, આ ભય-
કર ક્રિયાઓની પદ્ધતિથી ઠેકઠેક કાળે એમના
મનમાં કંટાળો આવ્યો હતો.^{૩-૫} એ વીતહવ્ય-
મુનિએ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી મળે એવા ગંભીર
પદને પામવાની ઇચ્છાથી જગતમાં પોતાનાં
સધળાં કામકાળે બંધ કર્યાં કે જે ઘણા કાળથી
કરવામાં આવતાં આવતાં બૂનાં થઈ ગયાં હતાં.
(અર્થાત્ સંન્યાસ લીધો.) જેમ જમર સુગંધ-
વાળા અને પરાગોથી શ્વેતપણાવાળા નીલકમળમાં
પ્રવેશ કરે, તેમ એ વીતહવ્યમુનિએ સુગંધવાળી
અને કપૂરથી ઘોળેલી કેળનાં પાંદડાંઓથી બના-
વેલી પર્ણશાળામાં પ્રવેશ કર્યો.^૭ જેમ વૃષ્ટિથી
રહિત થયેલો મેષ તાપ વિનાના પર્વતની ઉપર
બેસે, તેમ એ મુનિ જના ઉપર સારી રીતે મૃગ-
ચર્મ પાથર્યું હતું એવા શુદ્ધ અને સમતાવાળા
આસન પર બેઠા.^૮ પદ્માસન વાળી, પગનાં તળાં-
ઓની ઉપર હાથની આંગળીઓ રાખી, ડોકને
જાંચી રાખી, શરીરને સ્થિર કરી, શિખરની પેઠે
તેમણે સ્થિતિ કરી.^૯ જેમ સાયંકાળે મેરુપર્વતની
શુક્રામાં પેસતો સૂર્ય ચારેબાજુ ફેલાયેલા પો-
તાની કાન્તિના સમૂહને સારી પેઠે સમેટી લે છે,
તેમ એ મુનિએ વિષયોમાં ચારેબાજુ વિખરાયેલા
પોતાના મનને ધીરે ધીરે સારી પેઠે સમેટી
લીધું.^{૧૦} અનુક્રમે બહારના અને અંદરના સધળા
વિષયોનો ત્યાગ કરતાં, એ મુનિએ નિર્દોષ થયેલા
પોતાના મનથી નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.^{૧૧}

વીતહવ્ય બોલ્યાઃ-(સ્વગત) અહો !
વિષયોમાંથી પાછું વાળેલું છતાં પંજુ સજ્જમાત્રમાં
પાછું ચંચળ થઈ જતું આ મન તરંગોથી તણા-
તાં જતાં પાંદડાંની જેમ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતું
નથી.^{૧૨} ચક્ષુ આદિ પ્રચંડ ઇન્દ્રિયોએ જામથી
પકડેલા વિષયોને માટે આ મન હાથથી પછાડેલા

૪ આ બ્યાશીમા સર્ગમાં વીતહવ્યમુનિએ આત્મા-
માં એકાગ્રતા કરવાને માટે ઇન્દ્રિયોને અને મનને જુદાં
જુદાં કારણો બતાવીને સમજાવુ આપ્યાનું નિરૂપણ
કરવામાં આવ્યું છે.

દડાની જેમ નિરંતર ઊછળ્યા જ કરે છે. આ મન ઇન્દ્રિયોએ વધારેલી વૃત્તિઓમાં એકને તણ બીજીને અને બીજીને તણ ત્રીજીને, એમ અનેક વૃત્તિઓમાં ભટક્યા કરે છે; અને જેમાંથી પાછું વાળીએ તેમાં તો ગાંડાની માફક દોડે છે. મોટા વેગવાળું મન ધડામાંથી લૂગડામાં બળે છે અને લૂગડામાંથી ગાડામાં બળે છે; એટલે જેમ વાંદરો વૃક્ષમાં ફેંધા કરે છે, તેમ આ મન જુદા જુદા વિષયોમાં ફેંધા કરે છે.^{૧૩-૧૫} હવે હું પ્રથમ મનને નીકળવાનાં પાંચ દ્વારોરૂપ આ તુચ્છ ચક્ષુ આદિ કે જેઓ 'ઇન્દ્રિયો' એ નામથી ઓળખાય છે, તેઓનું જ સારી પેઠે અવલોકન કરું. હે અભાગણી ઇન્દ્રિયો ! જેમ સમુદ્રના જળને સ્થિર થવાનો અવસર મળતો નથી, તેમ તમને પણ સ્થિર થવાનો અવસર મળતો નથી કે શું? તમે જો સ્થિર થાઓ, તો જ મને સમાધિથી આત્માનું દર્શન મળે.^{૧૬-૧૭} હે ચપળ અભિપ્રાયવાળી ઇન્દ્રિયો ! કેવળ અનર્થોમાં પડવાને માટે ચપળતા કરો નહિ. ચપળતા કરવાથી ભૂતકાળમાં જે ઘણાં ઘણાં દુઃખો પડ્યાં હતાં તેઓનું સ્મરણ કરો. હે મનનાં દ્વારોરૂપ અધમ ઇન્દ્રિયો ! તમે જડ જ છો અને જે જડ હોય છે તેઓનું ઊછળવું ઝાંઝવાનાં પાણીના ઊછળવાની પેઠે વ્યર્થ જ હોય છે.^{૧૮-૧૯} તમે કે જેઓ સર્વદા મિથ્યા સ્વરૂપવાળી જ છો, તેમનું આ સાચા તત્ત્વને સમજ્યા વિનાનું ઉદ્ભૂતપણું આધિનાં માણસોના દોડવા જેવું થાય છે.^{૨૦} હે અભાગણી ઇન્દ્રિયો ! મહા-સમર્થ ચૈતન્યરૂપ હું જ સાક્ષીપણથી સઘળું કરું છું, તે છતાં તમે નાહક આકુળ-આકુળ શા માટે થાઓ છો? સાચા સ્વરૂપથી રહિત હોવાને લીધે જાંબાડિયાના બ્રમણથી દેખાતાં ચક્રો જેવી અને રજ્જુમાં થતી સર્પની ભ્રાંતિ જેવી આ ચક્ષુ આદિ મારી ઇન્દ્રિયો મૂકતી જ મસ્તી કર્યાં કરે છે. સર્વને પ્રકાશ આપનારો જે સાક્ષી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને બળે છે, તેની સાથે ચક્ષુ

આદિ ઇન્દ્રિયોને જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ સ્વર્ગલોકને અને પાતાળના પર્વતને જરા પણ સંબંધ નથી, તેમ આત્માને અને ઇન્દ્રિયોને જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ માર્ગમાં ચાલતો માણસ સપોથી દૂર જ રહે અને જેમ બ્રાહ્મણ ચોડાળોથી દૂર જ રહે, તેમ અખંડિત ચૈતન્યરૂપ આત્મા ઇન્દ્રિયોથી દૂર જ રહે છે. હે ઇન્દ્રિયો ! જેમ સૂર્યના સ્વતંત્ર પ્રકાશમાત્રથી ખેડ તથા મજૂરી આદિ દિવસનાં કાર્યો કરનારાઓની પરસ્પર ધામધૂમ ચાલ્યા કરે છે, તેમ આત્માની સ્વતંત્ર સત્તામાત્રથી તમારી પરસ્પર ધામધૂમ ચાલ્યા કરે છે.^{૨૧-૨૨} હે ચિત્ ! તું તારી વૃત્તિઓથી સ્ત્રીઓને બહાર ભટકાવનારું હોવાને લીધે ભડવા જેવું છે/દેહને આત્મા માનનારું હોવાને લીધે ચાર્વાક* જેવું છે અને પેટ ભરવાને અર્થે સઘળી દિશાઓમાં ફરનારું હોવાને લીધે ભિખારી જેવું છે.^{૨૩} હે જગતને ઉત્પન્ન કરનારા ચિત ! હવે ફરનારી જેમ તારું ભટકવું કે જે કેવળ અનર્થને માટે જ છે તેને તણ દે. 'હું ચૈતન્ય છું' એવી તને જે ભ્રાંતિ છે, તે વ્યર્થ છે અને ખોટી જ છે. હે શંક ચિત્ ! ચૈતન્ય અને તું કે જેઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છો, તેઓની એકતા સંભવે જ નહિ.^{૨૪} 'હું પરમાત્માની સત્તા વિના સ્વતંત્ર સત્તાથી જીવું છું' એવા પ્રકારની જે તને અહંકારને લીધે દુર્મતિ થઈ છે, તે સાચી નથી પણ ખોટી જ છે-અને કેવળ દુઃખને માટે જ થઈ છે.^{૨૫} તારા 'અભિમાન' નામના પરિણામનો ઉદય થતાં 'આ દેહ હું છું' એવી જે તને

* ચાર્વાક નામે એક મહાનાસ્તિક થઈ ગયો. તેણે એવો મત દેખાવ્યો હતો કે, જે નરી આંખે દેખાય તે સાચું. નરી આંખે દેહ દેખાય છે, માટે દેહ એ જ આત્મા છે અને પરલોક તેમજ યુગજન્મ જેવું કંઈ જ નથી. જગતનો સૌથી મોટો ભાગ બળેઅબળે પણ આ ચાર્વાક મતને અનુસરે છે; કારણ કે તેનો મત દેખીતો મોટો છે, એટલે ચાર્વાક (સુંદર વાણી) એ મતનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

આસક્તિ થાય છે તેનો ત્યાગ કર. હે મૂખ' ચિત્ત !
તું કોઈ વસ્તુ જ નથી, તે છતાં અમથુ-અમથુ
શા માટે અપળતા કરે છે ? હે મહામૂખ ! આદિથી
તથા અંતથી રહિત જ અનુભવ છે, તે ચૈતન્ય
વિના બીજું કશું છે જ નહિ; તે છતાં આ દેહમાં
'ચિત્ત' એ નામ ધરાવી રહેનારું તું કાણ છે ?
હે ચિત્ત ! ભોગના સમયમાં અમૃત જેવી લાગતી
અને પરિણામે ઝેરી ક્ષણને આપનારી જે કર્તા-
પણાની તથા ભોક્તાપણાની તને બ્રાતિ છે, તે
વૃથા જ છે. હે મૂખ' ચિત્ત ! ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય
કરીને તું ઉપહાસના પાત્ર રૂપ થા નહિ. તું કર્તા
પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી. તું તો દેવળ-
નિશ્ચેષ જ છે અને બીજાની આપેલી સત્તાથી જાત્રત
થાય છે. ૨૯-૩૨ ભોગોને તું શું થાય છે અને ભોગો
તારે શું થાય છે ? તું જડ છે તેથી મુદ્દલ તારું
સ્વરૂપ જ નથી; સારે તારા બંધુ કે મિત્ર આદિ
તો ક્યાંથી જ હોય ? ૩૩ જ પદાર્થ જડ હોય
છે, તે પોતાની સત્તાથી નહિ છતાં પરાઈ સત્તાથી
પોતાની સત્તા ભોગવતો હોય છે, માટે ખોટો જ
હોય છે. તું કે જડ છે તેમાં સમજનાર, કર્તા,
ભોક્તા અને પૂર્વાપરતું અનુસંધાન રાખનાર
વગેરે ભાવ ચૈતન્યની સત્તા વિના ઘટતાં જ નથી. ૩૪
તું જો જીવરૂપ હોય, તો જે આત્મા છે તે જ તારું
સ્વરૂપ છે; માટે તારે નિર્વિકલ્પપણું જ રહેવું
જોઈએ; કેમકે અનેક સંકલ્પ-વિકલ્પોથી ભ-
રેલી અને દુઃખ દેનારી તારી, આવી સ્થિતિ
ઘટતી જ નથી. ૩૫ કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું કે
જને તે પોતામાં મિથ્યા જ માની લીધેલાં છે,
તેમને ધીરે ધીરે જે યુક્તિથી હું બંસી નાખું છું
તે યુક્તિ તું સાંભળ. ૩૬ આ તું પોતે તો જડ જ
છે એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી. જ્યારે તું
નિશ્ચેષ જ છે, ત્યારે તને કર્તાપણું કેવું હોય ?
'શિલાઓ નાચે છે' એ વાત તે કાંઈ સંભવે ? ૩૭
માટે તું એમ સ્વીકાર કર કે, મારામાં જે શુદ્ધ
પરમાત્માનો પ્રતિબિંબરૂપ ભાગ છે, તેની સત્તાથી
થો. ૨૧. ૫૩

જ મારું સવશું જીવન છે. હે ચિત્ત ! તું જીવે છે,
ઘરે છે, હણે છે, બધે છે અને નાચે છે એ
સવશું વૃથા જ છે; કેમકે એમાંની કોઈ પણ ક્રિયા
તારી પોતાની શક્તિથી થતી નથી પણ આત્માની
શક્તિથી જ થાય છે; માટે એ ક્રિયાઓ તારી
કરેલી ન કહેવાય પણ આત્માની કરેલી જ કહે-
વાય. જે કામ જેની શક્તિથી કરવામાં આવે, તે
કામ તેણે જ કરેલું કહેવાય પણ વચલાએ કરેલું
ન કહેવાય. જેમકે દાતરડું પુરુષની શક્તિથી
કાપે છે માટે પુરુષ જ કાપનાર કહેવાય છે, પણ
દાતરડું કાપનાર કહેવાતું નથી. જે પદાર્થ જેની
શક્તિથી હણાય તે પદાર્થ તેણે જ હણેલો કહે-
વાય પણ વચલાએ હણેલો ન કહેવાય. જેમકે
તલવાર પુરુષની શક્તિથી હણે છે, માટે જ
હણાયો હોય તેને પેલા પુરુષ જ હણેલો કહેવાય છે
પણ તલવારે હણેલો કહેવાતો નથી. જેની શક્તિથી
પિનાતું હોય તે જ પીનાર કહેવાય પણ વચલા
પીનાર કહેવાય નહિ. જેમકે માણસ ભૂગળી
વડે પાણી પીતો હોય સારે તે માણસ જ પાણી
પીનાર કહેવાય છે પણ ભૂગળી પાણી પીનાર
કહેવાતી નથી. ૩૮-૪૧ હે ચિત્ત ! તું સ્વભાવથી જ
અત્યંત જડ છે અને તને જે ચેતન મળે છે, તે
સર્વજ્ઞ આત્માથી જ મળે છે; માટે આત્મા પોતે
પોતાને જ સર્વ પદાર્થોરૂપે ગોઠવે છે એમ સિદ્ધ થાય
છે; એટલે તારામાં કર્તાપણું પ્રાપ્ત જ થતું નથી. ૪૨
મહાસમર્થ આત્મા જ તને સર્વજ્ઞ જાત્રત કરે
છે; કેમકે સમજીએ મૂઠ લોકોને સેકેડો આવૃ-
ત્તિઓથી પણ જગાડવા જ જોઈએ. આ સંસાર-
માં દેવળ બોધરૂપ આત્મસત્તા જ સ્ફુરે છે અને
તે સત્તાથી જ તું 'ચિત્ત' એ શબ્દને તથા તેના
અર્થને ધરી રહ્યું છે. ૪૩, ૪૪ હે ચિત્ત ! આ પ્રમાણે
તું આત્માની શક્તિરૂપ અજ્ઞાનમાંથી આવેલું
છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત
થાય તો, જેમ સખત તડકામાં હિમ પીગળી
બધે, તેમ તું પીગળી ગયા વિના રહે જ નહિ. ૪૫

હે ચિત્ત! તુ જ્ઞાનથી તુરત જ પીંગળી જાય એમ છે, એટલા માટે તું મૂવેલું જ છે, નિશ્ચય જ છે અને વાસ્તવિક રીતે એતાં મુદ્દલ છે જ નહિ, તેથી તારે 'હું આત્મા છું' એવી દુષ્ણ આપનારી આસક્તિ ગણવી નહિ. હે ચિત્ત! તારી કરેલી સઘળી કલ્પના-આ ઇન્દ્રજાળની લતાઓની માફક મિથ્યા જ છે; ક્રમકે અખંડ અનુભવરૂપ બ્રહ્મ જ સર્વ જગતરૂપે સ્ફુરે છે. બ્રહ્મની ચૈતન્યશક્તિના મિશ્રણવાળી માયાશક્તિ જ મનુષ્યોરૂપે, દેવતાઓરૂપે અને બ્રહ્માંડોરૂપે ગોઠવાયેલી છે. જમ સમુદ્રની ભરતી જળમય મોજાં સિવાય બીજું કંઈ નથી, તેમ આ જગત આત્માનાં સ્ફુરણો વિના બીજું કંઈ નથી. હે મૂઢ ચિત્ત! તું જે પોતાને ચૈતન્યમય સમજતું હોય, તો તું કદી પણ એ પરમપદથી જુદું નથી; તો હવે કોને માટે ચિંતા કરે છે? હે મૂખ ચિત્ત! એ પરમપદ ત્રણે કાળના માપથી રહિત છે, સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વરૂપ છે, માટે તેની પ્રાપ્તિ થઈ તો સર્વદા સર્વની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી. ૪૯-૫૦ તું પણ નથી અને દેહ પણ નથી. જે કંઈ છે, તે સ્વયં પ્રકાશ અને વ્યાપક બ્રહ્મ જ છે. અવિચળ આત્મામાં 'હું અને તું' ઇત્યાદિ કેવળ આભાસો જ સ્ફુર્યા કરે છે, માટે કોને શી પીડા છે? કોણને કંઈ પીડા નથી. તું જે આત્મા હોય તો સર્વવ્યાપક આત્મા એક જ છે, બીજે કોઈ નથી; માટે આત્માની પ્રાપ્તિને માટે નિશ્ચિત રહે. જે તું આત્માથી અન્ય હોય તો તું જડ હોવાને લીધે મુદ્દલ છે જ નહિ. ૫૧-૫૨ જે છે તે કેવળ આત્મા જ છે. સઘળું બ્રહ્માંડ આત્મા જ છે. આત્માથી જુદું કંઈ છે જ નહિ. તું જે કંઈ પણ આત્માથી ભિન્ન હોય તો તું મુદ્દલ કંઈ છે જ નહિ. ૫૩ 'આ શરીર હું છું અને આ સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિ મારા છે' એવી નકામી આસક્તિ તું શા માટે રાખે છે? જે સસલાના શિંગડાથી કોઈ માથો જતો હોય તો જ મિથ્યા પદાર્થોની આસક્તિથી

લાલ થવો સંભવે. ૫૪ હે શડ ચિત્ત! જમ દિવસમાં છાયા વિના અને તડકા વિના ત્રીજે કોઈ ભાગ જ નથી, તેમ જગતમાં ચૈતન્ય વિના અને જડ વિન ત્રીજે કોઈ ભાગ જ નથી. ૫૫ માટે હે ચિત્ત! કેવળ ચૈતન્યના અવલોકનથી તારી જડતાનો અને તારી અંદર રહેલા ચિદાભાસનો નાશ થત જ કેવળ અનુભવમાત્ર અખંડ ચૈતન્ય અવશે રહે છે, તે જ તું છે. ૫૬ હે મૂઢ! આમ હોવાને લીધે તને કર્તાપણુ કે ભોક્તાપણુ કંઈ પણ નથી. તુ તો પરબ્રહ્મ જ છે, એટલા માટે મૂખપણુને ઘોડી દઇને ધીરજવાળું થા. ૫૭ જે કે તું આ રીતે આત્મારૂપ જ છે, તો પણ 'આત્મા ચિત્તરૂપ સાધનથી પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે' એમ જ કહેવામાં આવે છે, તે તો કેવળ ઉપદેશનાં વાક્યોની જમાવટને માટે જ કહેવામાં આવે છે. ૫૮ જે તું એમ ધારતું હોય કે, 'હું આત્માને એક જાતનું સાધન જ છું' તો તું આપમેળે ગતિ કરવામાં પણ સમર્થ નથી; માટે તારું કર્તાપણું અભિમાન વૃથા જ છે. સાધન કે જ જડ હોય છે, ગતિ વિનાનું હોય છે અને કર્તાએ આપેલી પ્રેરણા વિના અશક્ત જ હોય છે, તે કર્તાએ આપેલી પ્રેરણા વિના શી રીતે કાર્ય કરી શકે? જે કર્તા પ્રેરણા ન આપે તો સાધનમાં કોઈ જાતની શક્તિ જ હોતી નથી. જે કાપનારો પુરુષ પ્રેરણા ન આપે તો હાતરડું શું કરી શકે? તલવાર મારીને કાપી નાખવાના કામમાં પુરુષ જ સમર્થ છે. તલવાર તો સઘળા અવયવોથી સંપૂર્ણ હોય તો પણ જડ હોવાને લીધે કશું કરવાને સમર્થ નથી. ૫૯-૬૧ હે મિત્ર! તું પોતે જડ હોવાને લીધે કંઈ પણ કરી શકે એમ નથી; એટલા માટે દેહાદિની તથા સ્ત્રી-પુત્રાદિની સંભાળ લેવાનો વ્યર્થ ખેદ ધરવો છોડી દે. હે મૂખ! જે અશક્ત હોય તેને બીજાઓની સંભાળને માટે ઉદ્વેગ કરવો શોભતો જ નથી. ૬૨ 'આત્મા જ જીવપણુને પામીને સંસારમાં પીડાય છે. એટલે તેને માટે

‘હું સધળા પ્રયત્નો કરવાનો ખેદ ભોગવું છું’
જેમ જે તું ધારતું હોય, તો એ તારું ધારવું
વૃથા છે. જ તારા જ્યો હોય તેને માટે જ તારે
ખેદ ધરવો યોગ્ય છે; પણ આત્મા તારા જ્યો
નથી માટે તેને અર્થ તારે ઉદ્દેશ કરવો યોગ્ય
નથી. આત્માને તો કોઈ કાર્ય કરવાથી કે નહિ
રવાથી કંઈ હાનિ-લાભ થાય એમ નથી.^{૧૩} તું
હંમાં અભિમાન ધરીને ‘હું ભોગોની સમગ્ર
તરી આપીને દેહનો ઉપકાર કરું છું’ એમ
ધારતું હોય તો તું દેહને માટે અમરતું જ દુઃખી
રાય છે; કેમકે દેહમાં રહેનારાં પાંચ પ્રાણ, મન,
બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયો સધળાં જડ છે; માટે
તેમાં કોઈને કોઈ પણ ભોગ જોઈતા નથી.^{૧૪}
આત્મા કે જ દેહનો ધણી છે, તેને ભોગોની
પ્રગવડ કરી આપીને, હું તેનો ઉપકાર કરું છું’
જેમ તું ધારતું હોય તો તારું એ ધારવું પણ
મોઢું છે; કેમકે આત્મા સર્વદા વૃત્તજ છે, માટે
તેને કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા જ નથી.^{૧૫} સ્વયં-
પ્રકાશ અને સર્વમાં વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ એક
આત્માથી જ આ સધળું જગત ભરપૂર છે; માટે
જગતમાં આત્માથી ન્યારો કોઈ પદાર્થ જ નથી
જેની આત્માને ઇચ્છા થાય.^{૧૬} સર્વરૂપ, સર્વ-
માં વ્યાપક અને એક હોવા છતાં અનેકરૂપે દેખા-
તાની શક્તિવાળો આત્મા પોતે પોતામાં જ સર્વ
જગતને બનાવે છે, માટે તેને કયો પદાર્થ અલ-
ખ્ય હોય કે જેની તે ઇચ્છા કરે? ^{૧૭} હે ચિત્ત!
જેમ રાજાની અલગેલી રાણીને જોઈને જીવાન
કુરુષ અમરતો જ દુઃખી થાય છે, તેમ તું આત્મા-
ની આ સધળી લીલાને જોઈને અમરતું જ દુઃખી
પાય છે.^{૧૮} હે ચિત્ત! ત્યારે હું આત્માની સાથે
સંબંધ રાખીને, તેના અનુગ્રહથી જ ભોગો ભોગ-
રીશ’ એમ તું ધારતું હોય, તો તારું એ ધારવું
પણ વૃથા છે; કેમકે જેમ ક્ષણ પુષ્પના સંબંધને
યોગ્ય જ નથી, તેમ તું આત્માના સંબંધને યોગ્ય
જ નથી. ક્ષણ એ પુષ્પની સાથે સંબંધ ધરે, તો

સંબંધ ધરતાં જ પુષ્પને દૂર કરી દે છે, તેમ તું
પણ એ આત્માની સાથે સંબંધ ધરે તો સંબંધ
ધરતાં જ આત્માને દૂર કરી નાખે એવું છે; માટે
જેમ ક્ષણ પુષ્પનો કંઈ પણ ઉપભોગ લઈ શકે એમ
નથી, તેમ તું આત્માનો કંઈ પણ ઉપભોગ લઈ શકે
એમ નથી.^{૧૯} એકને બીજા પદાર્થની અંદર રહે-
તું અથવા બીજા પદાર્થની સાથે મળી જવું એ
સુખ્ય સંબંધનું લક્ષણ છે તો તેવો સંબંધ તારા
થી ધરાવી શકાય એમ નથી; કેમકે તારો સ્વભાવ
અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે.
તું અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળાં તથા અનેક
પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવનારાં અનેક પ્રકારનાં સુખ-
દુઃખોની અનેક દશાઓવાળું છે અને આત્મામાં
તેવી એકે દશા નથી; માટે તારો સ્વભાવ અને
આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી અલંત વિરુદ્ધ છે.
જ્યો દૂધે દૂધની જેમ પરસ્પરથી અલંત સમા-
ન હોય અથવા દૂધની તથા પાણીની જેમ પર-
સ્પરમાં અડધા સમાન હોય, તેઓનો સંબંધ
થવો ઘટે, પણ જ્યો જળની અને અગ્નિની જેમ
પરસ્પરથી અલંત વિરુદ્ધ હોય તેઓનો સંબંધ
થવો ઘટે જ નહિ.^{૨૦-૨૨} જગતમાં જ્યો પરસ્પરથી
અલંત વિરુદ્ધ હોય તેઓનો સંબંધ થાય, તો
તેઓમાંથી એકનો વિનાશ થયા વિના રહે જ
નહિ એમ જોવામાં આવે છે; માટે તેઓનો સંબં-
ધ જ રહી શકતો નથી. જે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ ન
હોય તો ‘પદાર્થનો પરસ્પર સંબંધ થતાં, તે
પદાર્થોના ગુણો પરસ્પરથી સારી પેઠે મળી બધ
છે; પણ જડરૂપ તું અને અનુભવરૂપ આત્મા તો
પરસ્પરથી અલંત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે, તમારા
સ્વભાવોનું પરસ્પરથી મળતાપણું થાય એમ જ
નથી. તારો અને આત્માનો સંબંધ થતાં, જે
તારા પ્રભાવથી અનુભવરૂપ આત્મા દૂર થઈ બધ,
તો તને બાણતારો કોઈ ન રહેવાને લીધે તારી
સિદ્ધિ ન થાય અને આત્માના પ્રભાવથી તું
નષ્ટ થઈ બધ, તો તે પોતાના નાશને અર્થ જ

આત્માનો સંબંધ માગ્યો કહેવાય; એટલે બને રીતે તને જ હાનિ છે. તું ભોગની લાલચથી આત્માના સંબંધને માગીને હાથે કરીને તારા સ્વરૂપનો નાશ કરવા જ ધારે છે; માટે તેમ કર નહિ. સ્વરૂપથી બ્રહ્મ થવું એ મોટું દુઃખ છે.^{૭૩} 'હું આદિ સઘણું દશ્ય કે જે અજ્ઞાનરૂપ છે, તેનો આત્માના જ્ઞાનરૂપણાના પ્રભાવથી નાશ થઈ બચ, તો એકલો નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મા જ અવશેષ રહેશે એ સારું થશે' એમ ધારીને તું એટલાથી સતોષ માનતું હોય, તો એકાગ્રધ્યાનરૂપ અખંડ સમાધિ કરીને આત્માનું જ દર્શન કરનાર થા. હે ચિત્ત! તને સમાધિમાં જ સુખ છે પણ સંકલ્પો કરવામાં સુખ નથી; કારણ કે જન્મ ધોધનું પાણી પથરાઓમાં પડતાં ફેલાઈ ગયેલા જવું થઈ બચ છે, તેમ અખંડ અનુભવ સંકલ્પોને લીધે ઢેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિમાં પડતાં ફેલાઈ ગયેલા જોવા થઈ બચ એ મોટું દુઃખ છે.^{૭૪} હે ચિત્ત! 'હું સંકલ્પો કરતું નથી પણ આત્મા જ કર્તાપણારૂપ સ્વભાવને લીધે સંકલ્પો કરે છે' એમ તું ધારતું હોય, તો એ તારી ભૂલ છે. આત્મા કે જે કલ્પનારૂપી કાલથી રહિત છે અને પ્રકાશીને કલ્પનાઓનો નાશ કરનારા જ છે, તેમાં વળી કર્તાપણુ કેવું હોય? આકાશમાં યુષ્પ હોવું સંભવે કે? જન્મ આકાશમાં આકાર સંભવતો જ નથી, તેમ આત્મામાં કર્તાપણુ સંભવતું જ નથી. જન્મ સમુદ્ર જળરૂપે, ક્રીણારૂપે, પરપોટાઓરૂપે અને તરંગોરૂપે સ્ફુરે છે પણ પોતે તેમાંનું કંઈ કરતો નથી. એમ તે કલ્પેલા અનેક ભેદોરૂપે આત્મા કેવળ સ્ફુરે જ છે, પણ પોતે કંઈ ભેદની કલ્પના કરતો નથી.^{૭૫-૭૬} જન્મ સમુદ્રમાં ધગધગતો અગારો હોવા સંભવતો નથી, તેમ સર્વાત્મક અને સ્વયંપ્રકાશપણાથી સ્ફુરતા આ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં દ્વેત હોવું સંભવતું જ નથી. હે ચિત્ત! આત્મા કલ્પનાઓથી રહિત છે અને તું જડ હોવાને લીધે કલ્પના કરી

શકે એમ નથી, માટે કલ્પના જ સિદ્ધ નહિ થવાને લીધે વિષયોથી રહિત એક અનુભવ જ સાચો છે, બીજું કંઈ પણ સાચું નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. જન્મ આકાશમાં વન નથી, તેમ અખંડ અનુભવરૂપ આત્મામાં 'આ બુદ્ધ છે, આ બુદ્ધ નથી, આ શુભ છે અને આ અશુભ છે' એવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પના છે જ નહિ. વિષયોથી રહિત અખંડ અનુભવરૂપ આ આત્મા જ ભરપૂર થઈ રહેલો છે, તો તેમાં 'આ હું છું અને આ બીજો છે' એવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પના કેમ જ હોય? આત્મા કે જે આદિથી રહિત છે અને વ્યાપકપણાથી સર્વત્ર ભરપૂર છે, તેમાં કલ્પનાનો આરોપ ઠાણુ કરી શકે? આકાશમાં ઝગ્ગેદની સંહિતા લખવી હોય તો કાઠથી લખી શકાય?^{૭૮-૮૨} હે ચિત્ત! તે નિર્મળ થઈને આત્માને સઘળા પદાર્થોના તત્ત્વરૂપ, અખંડ અનુભવરૂપે રહેલો અને સઘળી દિશાઓમાં અત્યંત ભરપૂરપણાથી રહેલો બહુયો, એટલા માટે મારાં સુખ-દુઃખો અંગ્રવાનાં પાણી આદિ પ્રાતિભાસિક પદાર્થોની જન્મ શીલુ થઈ ગયાં છે. મને સુખ-દુઃખ ના દેખાવે થતા હતા એ ભ્રાંતિ જ હતી.^{૮૩}

નિત્યોદિતે સકલવસ્તુપદાર્થસારે સંવિત્સ્થિતે
મરિતનિર્મરભૂરિદિકમ્ । આત્મન્યસત્યમિત્ર સાધુ
મતે મલત્વાત્ ક્ષીણૌ સુખાસુખલભૌ મમ વૈ સ મોહઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ધન્દ્રિયાનુશાસનયોગોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૮૨ એ સમાપ્ત

૮૩ મો

ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો હોવાથી થતા દોષો
તથા ન હોવાથી થતાં સુખો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

શ્રુયો મુનિવરો ધીરો ધિયા ધવલમેધયા ।

સ્વમિન્દ્રિયગળં મુક્તો બોધયામાસ સાધ્વિદમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ! એકાંતમાં બેઠેલા

એ ધીર વીતહવ્યમુનિએ શુદ્ધ ધારણાવાળી બુદ્ધિ-
થી ફરી વાર પણ પોતાની ઇન્દ્રિયોના સમૂહને
નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો.^૧ એ મુનિએ પોતાની
ઇન્દ્રિયોને એકાંતમાં જ સમજણ આપી હતી
તે તમને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તમે તે સાંભળો. તે
સાંભળીને અને તેવી જ ભાવનાને પ્રાપ્ત થઈને
તમે ખિલકુલ દુઃખરહિત થાઓ.^૨

વીતહવ્ય ઓલ્યા:-હે ઇન્દ્રિયો! આ

તમારી પોતાની સત્તા (વિધમાનપણું) જીવન-
ના સમયમાં ધણા ધણા અનર્થો આપનારી છે
અને મરણ થયા પછી પણ નરક આદિ ધણાં
દુઃખો આપનારી છે; એટલા માટે તમે ઉપર કહ્યા
પ્રમાણે તમારી ઓટી સત્તાને તજ દો.^૩ હું સ્પષ્ટ
ધારું છું કે, મારા ઉપદેશથી તમારી આ સત્તા નષ્ટ
જ થઈ ગઈ; કેમકે તમે અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયે-
લી છો. ઉપદેશથી અજ્ઞાન નષ્ટ થતાં તમોને પાછી
સત્તા મળવાની જ નથી. હે ચિત્ત! જમ ખાળકોની
અગ્નિમાં ફીકડા તે ખાળકાનાં પડખાંઓને ખાળવાને
માટે જ થાય છે, તેમ તારી સત્તા તને દુઃખ આપવા-
ને માટે જ થાય છે. હે ચિત્ત! તું બેઠેલે કે, તારા
હોવાને લીધે જ, શ્રાંતિ પામેલા મૂખલોકોના
રાગ-દ્વેષાદિ કલ્પલોના લીડવાળા આ સંસાર-
રૂપી નદીઓના સમૂહો કાળરૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ

કરે છે.^{૪-૬} હે ચિત્ત! તું બેઠેલે કે, તારા હોવા-
થી જ, જગ્યામાં પોતપોતાના અભિમાનને લીધે
પરસ્પરનાં અનિષ્ટો કરવાનાં ચિત્તવનો થાય છે,
એવી દુઃખોની પર પરા વરસાદની સતત ધારા-
ઓની પેઠે ક્યાંયથી આવી પડે છે.^૭ હે ચિત્ત!
તું બેઠેલે કે, તારા હોવાને લીધે જ, અંત વિ-
નાની, દહ્યને ઉખેડી નાખવામાં તત્પર થયેલી,
ફૂર અને ચીસો પડાવનારી વિપત્તિરૂપી વિપુ-
ચિકા (કોલેરા) ઝડપ કર્યા કરે છે.^૮ હે ચિત્ત!
તું બેઠેલે કે, તારા હોવાને લીધે જ ઉધરસ તથા
શ્વાસરૂપી શ્રમરોના શું જરવવાળી અને ઘોળા
દેખાવવાળી જરા તથા મરણરૂપી મંજરી દેહ-
રૂપી જૂના ઝાડમાં ખીલેલી છે.^૯ હે ચિત્ત! તું
બેઠેલે કે, તારા હોવાને લીધે જ, મનોરથોરૂપી
સપોથી ઘેરાયેલાં અને જડતારૂપી ઘાટા ઝાકળ-
વાળાં ગોલકોરૂપી છિદ્રોવાળા શરીરોરૂપી ખાડા-
ની અંદર ચિંતારૂપી અપુણ ગરોળી ભમ્યા કરે
છે. હે ચિત્ત! તું બેઠેલે કે, તારા હોવાને લીધે
જ, અનેક ચાળાઓ કરી અવાજ કરતું લોભરૂપી
પક્ષી પોતાની સુખ-દુઃખાદિ દંદોરૂપી તીક્ષ્ણ
ચાંચથી આ કાચોરૂપી જૂના ઝાડમાંથી શાંતિ
તથા ધર્મ આદિ શુણોરૂપી ફળ-પુષ્પોના સમૂ-
હને કાપી નાખે છે.^{૧૦, ૧૧} હે ચિત્ત! તું બેઠેલે
કે, તારા હોવાને લીધે જ, આ કઠોર, અપવિત્ર
અને દુરાચારવાળો કામરૂપી ફકડો, વાસનાઓ-
રૂપી ધણા કચરાવાળા મનરૂપી ઉકરડાને ચારે-
ખાળુ ખોતર્યા કરે છે.^{૧૨} હે ચિત્ત! તું બેઠેલે
કે, તારા હોવાને લીધે જ આ મોટી મોહરૂપી
રાત્રિમાં અજ્ઞાનરૂપી ભયંકર ધ્રુવડ, જમ સ્મશા-
નમાં વેતાળ નાચે, તેમ દહ્યરૂપી ઝાડમાં નાચે
છે.^{૧૩} હે ચિત્ત! અને હે ઇન્દ્રિયો! તમારા હો-
વાથી જ, જમ રાત્રિમાં પિશાચલો આ નાચે તેમ
તેના જેવી બીજી અનેક આકૃતિઓ અજ્ઞાનને
લીધે ભટક્યા કરે છે.^{૧૪} હે ચિત્ત! તું જો તારી
ખટપટને તજ દે, તો જમ પ્રભાતમાં સૂર્યના

x આ ત્યાશીમા સર્ગમાં ચિત્તની તથા ઇન્દ્રિયોની
સત્તાથી સઘળા દોષો તથા અનર્થો થાય છે અને તેઓ-
ની ખટપટ ન હોવાથી સઘળા શુણોની તથા સુખોની
પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.

પ્રકાશથી કમલિનીઓ સુંદર રીતે ખીલે છે, તેમ
 હૃદયમાં જ્ઞાનના પ્રકાશથી સઘળી શુભ સ્થિતિ-
 ઓના સારી રીતે વિકાસ થાય.^{૧૫} હે ચિત્ત ! તું
 જે તારી ખટપટને તજી દે, તો આ હૃદયરૂપી
 આકાશ મોહરૂપી ઝાકળથી તથા રજેગુણરૂપી
 ધૂળથી અત્યંત રહિત થઈને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના
 નિર્મળ પ્રકાશથી જોડાઈ શોભવા લાગે.^{૧૬} હે
 ચિત્ત ! તું જે તારી ખટપટને તજી દે, તો સતત
 એકધારે પડતી અને વાયુથી વ્યાકુળ થતી વર-
 સાદની ધારાઓની જમલાંબા કાળસુધી ખૂબ જ
 વિક્ષેપ આપનારા આ વિકલ્પોના સમૂહો આત્મી
 પડે નહિ.^{૧૭} હે ચિત્ત ! તું જે તારી ખટપટને
 ત્યાગ કરે તો જમ સર્વને આનંદ આપનારી,
 શાંત, અત્યંત પવિત્ર અને પ્રિય લાગે એવી
 મંજરી સારા વૃક્ષમાંથી ખીલી જાહે છે, તેમ
 સર્વને આનંદ આપનારી, શાંત, અત્યંત પવિત્ર
 અને પ્રિય લાગે એવી મૈત્રી હૃદયમાં પ્રગટ થાય.
 હે ચિત્ત ! તું જે તારી ખટપટને ત્યાગ કરે તો
 જમ અંદર છિદ્રવાળી અને જ્યાં શીતળતા હોય
 ત્યાં જ પોતાની શોભાને ફેલાવનારી કમલિની
 હિમથી બળીને સુકાઈ જાય છે, તેમ અંદર પો-
 લાણવાળી અને જ્યાં મૂર્ખતા હોય ત્યાં જ પો-
 તાના ચમત્કારને દેખાડનારી ચિંતા વિવેકથી
 બળીને ભસ્મ થઈ જાય.^{૧૮, ૧૯} હે ચિત્ત ! તું જે
 તારી ખટપટને છોડી દે, તો જમ વરસાદ શાંત
 થતાં, શરદઋતુના આકાશમાં સૂર્ય તું મંડળ પ્રકટ
 થાય છે, તેમ અજ્ઞાનતોક્ષય થતાં હૃદયમાં જ્ઞાન-
 નો પ્રકાશ પ્રકટ થાય.^{૨૦} હે ચિત્ત ! તું જે તારી
 ખટપટને તજી દે તો વાયુ વિનાના સમુદ્રની
 પેઠે હૃદય સ્વચ્છ થાય, ઘણું ગંભીર થાય, શોભ-
 વિના તું થાય, પરાભવનાં કિરણોથી રહિત થાય
 અને સમતાને પ્રાપ્ત થાય.^{૨૧} હે ચિત્ત ! તું જે
 નાશ પામે, તો જીવ પૂર્ણમાના ચંદ્રની જમ અ-
 મૃત (સ્વસ્થતા)ના પૂરથી પરિપૂર્ણ, સર્વદા
 આનંદમય અને અંદર શીતળ થઈને રહે.^{૨૨} હે

ચિત્ત ! તું જે નષ્ટ થઈ જાય, તો અજ્ઞાનનો નાશ
 થવથી અંદર જ્ઞાનના પ્રકાશો સંપૂર્ણ પ્રકટ થાય
 અને તેથી સઘળું સ્થાવર-જંગમ જગત બાધિત
 થઈને આત્માના એક દેશમાં જ રહે.^{૨૩} હે ચિત્ત !
 તું જે નષ્ટ થઈ જાય, તો આનંદરૂપ અને ભર-
 પૂર આકારવાળા આત્મસ્વરૂપની ભાવના થાય,
 કે જે ભાવના આશાઓના પાશોને અતુલસરનાર
 દેહાભિમાનીઓને થતી નથી.^{૨૪} હે ચિત્ત ! તું
 જે નષ્ટ થઈ જાય, તો જમ બળી ગયેલાં પાંદડાં-
 ઓમાં તેઓના રસો પાછા આવતા નથી, તેમ
 નાશ પામેલા સંસારના જરા-મરણરૂપી મોટા
 માગોમાં પુરુષો પાછા આવે નહિ.^{૨૫} હે ચિત્ત !
 તું જે નષ્ટ થઈ જાય, તો આત્મારૂપી વૃક્ષમાં
 એવા લાંબા આરામ મળે કે, જે મળ્યા પછી પાછું
 ભ્રમણ કરવું જ ન રહે.^{૨૬} હે સઘળી આશાઓ-
 વાળા ચિત્ત ! તું જે નષ્ટ થઈ જાય, તો સઘળી
 આશાઓ આપનાર બાબતનો નાશ થતાં, ઉપર
 કહેલી અને ખીજી પણ ઘણી ઘણી ગુણોની સંપ-
 ત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય.^{૨૭} હે ચિત્ત ! એક તારા રહે-
 વાનો પક્ષ અને બીજો તારા નષ્ટ થઈ જવાનો
 પક્ષ, એ પક્ષમાંનો જે પક્ષ લેવાથી પરમ કલ્યાણ
 તારા જોવામાં આવતું હોય, તે પક્ષરૂપી ઉત્સવને
 સ્વીકારી લે.^{૨૮} હે માન ધરાવનારાઓમાં ઉત્તમ
 ચિત્ત ! હું ધારું છું કે, તને નષ્ટ થઈને આત્મારૂપે
 રહેવામાં જ સુખ છે; માટે તે સુખ લેવાને માટે
 દૈત્યથી રહિત આત્મસ્વરૂપની જ તું ભાવના કર-
 પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા સુખનો ત્યાગ કરવો એ
 મૂઢપણું જ કહેવાય.^{૨૯} જે આત્માના પ્રતિબિંબ-
 વાળું તારું સ્વરૂપ કે જ્યોતિષ છે તે જે સાચું
 હોય, તો તને નષ્ટ કરી નાખવાને કાણ ઇચ્છે ?
 પરંતુ હું સાચેસાચું કહું છું કે, જે આત્માના
 પ્રતિબિંબવાળું તારું સ્વરૂપ સુદલ છે જ નહિ.
 તું સુદલ છે જ નહિ, એટલા માટે 'હું જીવું છું'
 એવા ખોટા વિકાસથી તું સુખ માની લે નહિ.
 તું પ્રથમ પણ ન હતું અને હમણાં પણ નથી ન-

જ્યાં સુધી બ્રાતિ હતી ત્યાં સુધી જ તારી સ્થિતિ હતી, પણ હમણાં વિચાર કરવાથી બ્રાતિનો સંદર્ભ નાશ થવાથી હવે તારી સત્તા છે જ નહિ. હે ચિત્ત! જ્યાં સુધી યથાર્થ વિચાર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી જ તું તારા રૂપથી રહી શકે છે, પણ યથાર્થ વિચાર કરવામાં આવે કે તુરત જ તું વિશેષોથી રહિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેમ પ્રકાશના અભાવથી અંધારું થાય છે, તેમ વિચારના અભાવથી તું થયું છે; અને જેમ પ્રકાશથી અંધારું નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તું વિચારથી નષ્ટ થઈ જાય છે. હે મિત્ર! આટલા કાળ સુધી હું અહીં વિવેકવાળો હતો તેથી જ તારી વૃદ્ધિ થઈ હતી કે જ વૃદ્ધિ હુઃખોના જ કારણરૂપ હતી. જેમ બાળકની આગળ તેની મૂઠતાને લીધે સંકટપ્રમાણથી વેતાળનો ભ્રમ વધતો જાય છે, તેમ મારી આગળ મારી મૂઠતાને લીધે સંકટપ્રમાણથી તારી વૃદ્ધિ થઈ હતી અને તારી વૃદ્ધિ જ સુખ-દુઃખ આદિ અનેક દ્રવ્યો જેવામાં આવતાં હતાં, કે જ દ્રવ્યો સંસારમાં આદિ તથા અંતવાળાં હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે. જે વિવેકની કૃપાથી હમણાં મિથ્યારૂપ નષ્ટ થઈને તને અવિનાશી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે, તે વિવેકને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે ચિત્ત! તું પોતે પણ ઘણી રીતે સમજેલું છે અને તને શાસ્ત્રોએ પણ ઘણી ઘણી રીતે સમજાવેલું છે, કે જ્યાં તું ચિત્તપણથી છૂટીને આત્મારૂપ થયેલું છે. તને તારા જ્ઞાનરૂપે (આત્મસ્વરૂપે) સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એ તારો કલ્યાણને માટે જ થઈ છે.^{૩૦-૩૮} હમણાં તું સઘળી વાસનાઓ વિનાતું થઈને બ્રહ્મરૂપ થયેલું છે. જેમ પ્રકાશના અભાવથી થયેલું અંધારું પ્રકાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય, તેમ વિવેકના અભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું તારું ચિત્તપણું વિવેકથી નષ્ટ થઈ ગયું છે. જે અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે વિવેકથી નષ્ટ થઈ જાય છે.^{૩૯} હે ભક્ષા ચિત્ત! તારી પોતાની ઇચ્છા નહિ

હોવા છતાં પણ તારામાં વિચાર સ્થિર થયો છે, તેથી સઘળી રીતે આ તારો વિનાશ પ્રાપ્ત થયો છે, કે જ્યાં તને પરમસુખની પ્રાપ્તિ થશે. હે ચિત્ત! હે ઇન્દ્રિયોના અધ્યક્ષ! હું સિદ્ધાંતની યુક્તિઓથી મારા સ્વરૂપને જાણીને, સંસારના પ્રારને પામ્યો છું. હવે તારું મનું થશે. હે ચિત્ત! તું પૂર્વે પણ ન હતું, હમણાં પણ નથી અને હવે પછી પણ નહિ જ થશે. તારું મનું થશે. હું તને છોડી જ દઉં છું. મારા સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે, હું શાંત થયો છું અને પરમ સુખ પામ્યો છું, એ બહુ સારું થયું.^{૪૦-૪૩} હું સાક્ષીરૂપે રહ્યો છું; માટે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છું. ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે હવે સંસારમાં ચિત્તની સ્થિતિ જ રહી નથી. ચિત્ત મુદ્દલ છે જ નહિ, છે જ નહિ; આત્મા તો છે, છે અને છે, કે જે આત્માથી બુદ્ધ બીજી કંઈ છે જ નહિ. એ આત્મા હું જ છું અને મારા વિના બીજી કંઈ છે જ નહિ. હું સ્વયં પ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છું, બોધરૂપ છું અને સર્વત્ર સર્વદા રહેલો છું. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં 'આ આત્મા છે' એવી કલ્પના પણ દુર્લભ છે, ત્યારે આનાત્મ પદાર્થોની કલ્પના તો ન જ હોય તેમાં કહેવું શું? અખંડ તત્ત્વમાં બીજા પદાર્થોની કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? માટે હું હવે 'એ આત્મા હું છું,' એમ પણ નહિ બોલતાં ચપ થઈને, જેમ તરંગ જળમાં જ રહે છે, તેમ મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું. હું મારા હૃદયમાં મારું સ્વરૂપ જ કે જે વિષયોથી રહિત છે, વાસનાઓથી રહિત છે, ચિદામાસ (જગત) પણથી પણ રહિત છે, પ્રાણના સચાર વિનાનું છે, ભેદના લેણરૂપ હોવાથી રહિત છે અને જગતનો બાધ થતાં અનુભવરૂપે અવરોધ રહેલું છે, તેને પ્રાપ્ત થઈને શાંત થયો છું. હું મનની ચેષ્ટાને તથા વાણીના વ્યાપારને છોડી દઉં છું.^{૪૪-૪૮}

સંશોભનાસનમનાથિતચેતનાંશમપ્રાણસંચર-
નમસ્તમિતાંશદોષમ્ । સંયેષ વર્જિતમુપેત્ય મુનં-

વિદંશં શામ્યામિ મૌનમહમેવ નિરીહમંતઃ ॥૪૮॥
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
 પ્રકરણુનો 'ચિત્તસત્તાવિચારયોગોપદેશ'
 એ નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૮૪ મો ૭

વીતહવ્યમુનિની સમાધિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति निर्णय स मुनिर्वीतहव्यो विवासनः ।

आसीत्समाधावचलो विंध्यकंदरकोटरे ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ ! એ પ્રમાણે નિ-
 ર્ણય કરીને વાસનાઓથી રહિત થયેલા એ વીત-
 હવ્યમુનિ વિંધ્યાચળની ગુફાની અંદર સમાધિ-
 માં સ્થિર થયા. ગતિથી રહિત, પૂર્ણ તથા સ્વયં-
 પ્રકાશ અનુભવરૂપ આનંદથી શોભતા અને જનું
 મન અસ્ત પામી ગયું હતું, એવા એ મુનિ પવન
 વિનાના સમયે નિશ્ચળ થયેલા સમુદ્ર જેવા ગંભીર
 જણાવા લાગ્યા. જમ લાકડાંઓ બળી ગયા પછી
 જ્વાળાઓના સમૂહની ગતિ અગ્નિની અંદર જ
 શાંત થઈ બચ છે, તેમ વાસનાઓ બળી જવાને
 લીધે અનુક્રમે તેમની મન આદિ ઇન્દ્રિયો તેમની
 અંદર જ શાંત થઈ ગઈ. પૂરી રીતે નહિ મીઠા-
 ચેલાં, પૂરી રીતે નહિ જીધડેલાં, મીઠાચેલા ભાગો-
 ની અંદર રહેલાં, ગતિ વિનાની પાંપણાવાળાં અને
 બણે નાસિકાની ટોચ ઉપર બન્ને પાસથી સરખી
 રીતે પડતા થોડા થોડા પ્રકાશવાળાં હોય, એવાં
 જણાતાં તેમનાં મેત્રો અર્ધાં જીધડેલાં અને અર્ધાં
 કળીરૂપે રહેલાં કમળોની જમ શોભવા લાગ્યાં.^{૪૫}
 કાયાને, મસ્તકને અને ટોકને સમાન રીતે અક્રુદ
 રાખીને બેઠેલા એ મહાપુદ્ગિમાન વીતહવ્યમુનિ,
 બણે પથરામાં કાતરાયેલી મૂર્તિ હોય અને બણે

* આચોરાસીમા સર્ગમાં વીતહવ્ય મુનિની સમાધિ-
 નું, કાદવથી બનેલી ધરતીની અંદર તેમના રહેવાનું અને
 તેમના હૃદયમાં વિદ્યાધરપણા આદિના પ્રતિભાસ થવાનું
 વર્ણન કરવામાં આવેલું.

ચિત્તમાં આવેબેલી મૂર્તિ હોય એવા સ્થિર દેખાવા
 લાગ્યા.^{૪૬} જળાશય પાસેની વિંધ્યાચળની ગુફામાં
 એ રીતે સમાધિ ધારણ કરીને બેઠેલા એ મુનિને
 ત્રણસો વર્ષ એક ઘડીની પેઠે વીતી ગયાં.^{૪૭} જ્ઞાની
 અને ધ્યાની એવા એ વીતહવ્યમુનિ એટલા
 કાળ સુધી સમાધિમાંથી બગ્યા જ નહિ અને
 જીવન્મુક્તપણાને લીધે તેમણે તે દેહને પણ
 છોડ્યો નહિ.^{૪૮} યોગને બળુનારા એ ભાગ્યશાળી
 મુનિ, એટલા કાળ સુધી વાદળાંઓની મોટી ગર્જ-
 નાઓથી પણ બગ્યા નહિ, વરસાદને લીધે થયે-
 લા નવા ઘોઘોની ધુધવાટીઓથી પણ બગ્યા
 નહિ;^{૪૯} મૃગયા કરવાને માટે આવતા આસપાસ-
 ના રાજઓના હાથીઓની ગર્જનાઓથી પણ
 બગ્યા નહિ, પક્ષીઓની તથા વાંદરાઓની ચિચિ-
 ચારીઓથી પણ બગ્યા નહિ, જંગલી હાથી-
 ઓ વડે ઉખેડી નખાતાં વૃક્ષો આદિના શબ્દોથી
 પણ બગ્યા નહિ,^{૫૦} સિંહોની ક્રોધ ભરેલી ગર્જ-
 નાઓથી પણ બગ્યા નહિ, ઝરણાંઓની સુસ-
 વાટીઓથી પણ બગ્યા નહિ, ભયંકર તારાઓ
 પડવાના કડાકાઓથી પણ બગ્યા નહિ, માણ-
 સોના મોટા ઢોલાહલોથી પણ બગ્યા નહિ,^{૫૧}
 મોદાનમત 'શરભ' નામનાં પશુઓની પછાડોથી
 પણ બગ્યા નહિ, પૃથ્વીનો કંપ થવાથી જાયલ-
 પાયલ થઈ જતાં, શિખરોના શબ્દોથી પણ બગ્યા
 નહિ, વનને બાળતા દાવાનળોના શબ્દોથી પણ
 બગ્યા નહિ, પાણીના પ્રવાહો માથા ઉપર પડીને
 કંપાવતા છતાં પણ બગ્યા નહિ, ઉપરથી મોટા
 પથરાઓની અણીઓ વાગવાથી પણ બગ્યા
 નહિ, ધરતીના કાદવથી ભરેલાં પાણી પોતાની
 નીચે આવવાથી પણ બગ્યા નહિ, કંપાયમાન
 થતા જળમાં પડેલાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબોનાં પ્રતિ-
 બિંબો મોઢા ઉપર આવવાથી પણ બગ્યા નહિ
 અને ગ્રીષ્મઋતુની અગ્નિ જેવી કઠોર ઉષ્ણતાથી
 પણ બગ્યા નહિ.^{૫૨, ૫૩} એ રીતે કાળ દેવળ
 આપોઆપ કાઈ જાતના ક્ષણ વિનાનો વહી જતાં

મને જળના તરંગોની પેઠે ઢટલાએક વર્ષાકાળો
લીટી જતાં, એ પર્વતની શુકાની અંદર વરસા-
ના પાણીના પૂરે ઠેલીઠેલીને નાખેલા કાદવની
ધત્તી જતી જમાવટથી ધરતી છાંયી થઈ જવા-
લોધે એ મુનિ થોડાં જ વર્ષોમાં તે ધરતીના
ભૂમિની અંદર આવી ગયા. કાદવથી દબાયેલા
પ્લાઝ્માવાળા એ મુનિ જમ પર્વતની અંદર
થેલા રહે છે, તેમ તે ધરતીના સાંકડા પેટાની
મંદર પણ એમને એમ સ્થિર રહ્યા. ૧૪-૧૬ ધરતી-
ના ગર્ભમાં દબાઈ ગયેલા એ જીવન્મુક્ત વીતહવ્ય-
મુનિ ત્રણસો વર્ષ વીતી ગયા પછી, પોતાની મેળે
સમાધિમાંથી જાગૃત થયા. ૧૭ એટલા કાળ સુધી
રતીથી દબાયેલા તેમના દેહને તેમના જીવાત્મા-
ને જ પાળી રાખ્યો. પ્રાણુ તો પોતાની ગતિ બંધ
કવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ થઈ ગયેલા હોવાને લીધે,
૧ દેહને પાળી શકે એમ ન હતો. ૧૮ પછી એ
મુનિના જીવાત્માએ અવશેષ રહેલું પ્રારબ્ધ
ભાગવવા માટે દૃઢ્યની અંદર અનુક્રમે વધારે
ધારે પ્રકટ થઈ, સ્થૂળપણાને પામી, મનરૂપ થઈ
દ્યમાં જ કલ્પનામાત્રથી નીચે પ્રમાણે ભોગો
ભાગ્યા. ૧૯ કેલાસપર્વતના સુંદર વનમાં કદ-
ના ઝાડની નીચે સો વર્ષ સુધી, જીવન્મુક્તપ-
ણથી મુનિપણાની નિર્મળ પદવી ભોગવી. ૨૦ તે
છી સો વર્ષ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી નિશ્ચિંત-
ણે વિદ્યાધરની પદવી ભોગવી અને તે પછી
ત્રિયુગ સુધી જને દેવતાઓ તથા આરણ્યો
ભાગ કરે છે એવી ઇન્દ્રની પદવી ભોગવી. ૨૧

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! કેલાસ પર્વત
તરફ દેશમાં જ આવેલો છે અને ઇન્દ્રની પદવી
તથા વિદ્યાધરની પદવી સ્વર્ગમાં જ મેળે છે,
પ્રેમ દેશ પણ નિયમિત છે અને વર્ષ આટલા
હિનાથી થાય તથા યુગ આટલાં વર્ષોથી જ
ભાય, એમ કાળ પણ નિયમિત છે; તે છતાં વીત-
હવ્યમુનિને પોતાના દૃઢ્યમાં જ અને અલ્પકાળ-
માં જ તે તે દેશનો અને તે તે કાળનો અનુભવ

થયો; તો એ દેશનો તથા કાળનો નિયમ કેમ
બદલાઈ ગયો ? ૨૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! સર્વરૂપ અને
સઘળી શક્તિઓવાળું ચૈતન્ય, જ્યાં જે જે પ્રકારે
ઉદય પામે (સંકલ્પ કરે) ત્યાં તે તે પ્રકારે તુરત
થઈ જાય છે; કારણ કે અનુભવ કરનારા ચૈતન્ય-
નો એવો જ સ્વભાવ છે. ૨૩ જ્યાં જ્યારે દૃઢ
સંસ્કારને લીધે જોવા સંકલ્પ થાય, ત્યાં ત્યારે
તેવો જ નિયમ ગોઠવાઈ જાય છે; કારણ કે દેશના
તથા કાળ આદિના નિયમોત્ક્રમો સંકલ્પમય જ
છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ નાડીના છિદ્રમાં અલ્પકાળ-
માં જ સંકલ્પને લીધે વિસ્તીર્ણ દેશ-કાળગણના
સ્વપ્નો અનુભવ થાય છે, એ સર્વના જાણવામાં
પણ છે. ૨૪ આ કારણને લીધે વીતહવ્યે પોતાના
દૃઢ્યની અંદરના અનુભવરૂપ આકાશમાં અનેક
પ્રકારનાં જગતો જોયાં. ૨૫ આત્માના યથાર્થ બોધ-
વાળા જીવન્મુક્ત પુરુષોને આવા પ્રકારની જ
વાસના હોય છે તે વાસના જ નથી; કારણ કે
જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી તે જ્ઞાનરૂપ ગ્રેયેલી હોય છે.
જ્ઞાનયેલા બીજમાં બીજપણું હોય છે કે ? ૨૬ વીત-
હવ્યમુનિએ ઇન્દ્રની પદવી ભોગવ્યા પછી, એક
કલ્પ સુધી સદાસિવના પાર્શ્વની પદવી ભોગવી,
કે જ્યાં તેમને સઘળી વિદ્યાઓમાં નિપુણપણું
તથા ત્રણે કાળતું નિઃસંશય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું
હતું. ૨૭ જને જવી રીતનો દૃઢ સંસ્કાર હોય, તે
તેવી રીતતું સઘળું દેખે છે. વીતહવ્ય જીવન્મુક્ત
હતા, તો પણ ભોગ આપનારા પ્રારબ્ધકર્મે, જાગૃત
કરેલા દૃઢ સંસ્કારથી જ, તેમને દેહના તથા ભોગ
આદિના વિચિત્રપણાનો આભાસ થયો હતો.

રામ બોલ્યા:-હે મુનિઓમાં ઉત્તમ ! જે
વીતહવ્યમુનિની પેઠે જીવન્મુક્ત પુરુષોને પણ
દૃઢ સંસ્કારને લીધે દેહ આદિના વિચિત્ર આ-
ભાસો યતા હોય, તો તેઓને બંધ તથા મોક્ષના
દેખાવો પણ થવા જોઈએ. ૨૮, ૨૯

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આ જ

જગત જોવામાં આવે છે, તેને જીવન્મુક્ત પુરુષો
શાંત અને આકાશની પેઠે નિર્મળ પ્રજ્ઞ જ બાણે
છે; માટે તેઓને અર્ધ-મોક્ષના દેખાવો ક્યાંથી જ
પ્રાપ્ત થાય? જેમ બળી ગયેલું કપડું પ્રથમના
જવા જ આકારવાળું જોવામાં આવતું હોવા છતાં
કશું કામ કરતું નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષોની
દૃષ્ટિથી મિથ્યા થઈ ગયેલું જગત, પ્રારબ્ધના
અનુશિષ્પણને લીધે, દેખાતું હોવા છતાં પણ
તેઓને અર્ધન આપનાર થતું નથી.^{૩૦} આ ચૈત-
ન્યરૂપી આકાશ જે જે પ્રદેશમાં જટલો જટલો
જે જે પ્રકારનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે પ્રદેશમાં
તેટલા તેટલા તે તે પ્રકારના વિશાળ દેખાવને
પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જેવું જણાય છે.^{૩૧} આ પ્રજ્ઞરૂપ
ચૈતન્ય સર્વને આત્મસ્વરૂપ માની લઇને, ઘણાં
ઘણાં જગતોનો અનુભવ કરી ચૂક્યું છે અને
ઘણાં ઘણાં જગતોનો અનુભવ કરે છે. પૃથ્વીના
પેટાણમાં દબાઈ રહેલા વીતહવ્ય મુનિના ચૈતન્ય-
માં, ખોટા જ ગોઠવાયેલા મોટા મોટા અસંખ્ય
લોકોમાં, જે અજ્ઞાની ધન્દ્ર હોતો, તે હમણાં 'દીન'
નામના દેશમાં રાજ થયો છે અને તે આ ક્ષણ-
માં વનની અંદર મૃગયા કરવા લાગ્યો છે.^{૩૨-૩૪}
પદ્મકલ્પમાં વીતહવ્યને સદાશિવના ગણની પદવી
મળી હતી. તે સમયમાં દેલાસના વનના કુંજમાં
જે તેને કીડા કરવાનો હંસ હતો, તે હમણાં બીલ
લોકોનો રાજ થઈને રહ્યો છે અને તે સમયમાં
સોરઠદેશનો જે અજ્ઞાની રાજ હતો, તે હમણાં
આદિદેશના ઘણાં વૃક્ષોવાળા ગામડામાં રહ્યો છે.

રામ બોલ્યા:-વીતહવ્યના જોવામાં આવેલી
એ સૃષ્ટિઓ જે વીતહવ્યના મનથી થયેલી હોય
તો તેઓમાં જે ધન્દ્ર તથા હંસ આદિ પ્રાણીઓ
દેખાયા હતા, તેઓ પણ જ્ઞાતિમાત્ર જ હોવા
જોઈએ અને જે તેઓ જ્ઞાતિમાત્ર જ હોય તો
ચૈતનાવાળા હોવા કેમ ધટે^{૩૫-૩૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! વીતહવ્યે જોયે
લા જગતની પેઠે આ તમારા જોવામાં આવતું

જગત પણ જ્ઞાતિમાત્ર જ છે; તે છતાં આ જ
તના પ્રાણીઓ ચૈતનાવાળા કેમ દેખાય છે? જે
આ જગતના પ્રાણીઓ ચૈતનાવાળા છે, તેમ
તે જગતના પ્રાણીઓ પણ ચૈતનાવાળા જ હોત
હે રામ! આ જગત પણ ચૈતન્ય માત્ર છે. આ
કેવળ મનની જ્ઞાતિને લીધે બુદ્ધા આકારવાળ
જેવું જણાય છે, તેમ તે જગત પણ ચૈતન્યમાત્ર જ
હોતું અને કેવળ મનની જ્ઞાતિને લીધે બુદ્ધા આકાર-
રવાળા જેવું જણાયું હતું.^{૩૮-૩૯} હે રામ! વાસ્ત-
વિક રીતે જોતાં તો, એ જગત પણ ન હતું અને
આ જગત પણ નથી જ. આ કે તે, કોઈ
પણ મુદ્દલ નહિ જ હોવાને લીધે, આ જગત તે
જગત જેવું નથી અને તે જગત આ જગત
જેવું ન હતું. તમે જે આ જગત જુઓ છો તે
મુદ્દલ છે જ નહિ. જે કોઈ જગત દેખાય છે તે
કેવળ પ્રજ્ઞ જ પ્રકાશે છે.^{૪૦} ભૂતકાળનું, વર્તમાન-
કાળનું અને ભવિષ્યકાળનું આ જગત, પ્રજ્ઞરૂપ
છે અને વીતહવ્યને દેખાયેલું જગત પણ પ્રજ્ઞ-
રૂપ જ હતું. આ જે કોઈ દર્યરૂપ જગત છે, તે
સઘણું પ્રજ્ઞરૂપ અધિષ્ઠાનમાં મનથી જ દેખાયેલું
છે.^{૪૧} આવા પ્રત્યક્ષ દેખાતા રૂપવાળું જગત
જ્યાં સુધી 'પ્રજ્ઞરૂપ અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત છે'
જેમ બાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી વજ્રતા ગમી
જેવું દંઢ થઈ પડે છે અને બાણવામાં આવે કે
તુરત જ પ્રજ્ઞરૂપ થઈ બળે છે. જેમ સમુદ્રમાં
જળ જ તરંગ આદિ અનેક રૂપોને દેખાડે છે,
તેમ પ્રજ્ઞમાં અજ્ઞાનથી થયેલું મન જ, આ રીતે
ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ આદિ વિકાસોવાળા અનેક
પદાર્થોને દેખાડે છે.^{૪૨} પરપ્રજ્ઞ કોઈ પણ વિકાર
નહિ પામતાં માયાથી ચિતરૂપ થાય છે. ચિત જ
વાર વાર મનન કરવાથી 'મન' એ નામને પ્રાપ્ત
થાય છે અને તે મન જ આ જગતને દેલાગ્યું છે
હે રામ! આ દર્યજગત એ રીતે થયું છે અને
વાસ્તવિક જોતાં તો કોઈ પણ થયું જ નથી.^{૪૩-૪૪}

યથાસ્થિતૈર્નૈવ ચિદંવરેણ સ્વચિત્તમૈવૈતિ

મનોભિધાનમ્ । સ્ફારં કૃતં તેન જગચ દશ્યમેવં
તતં નૈવ તતં ચ કિંચિત્ ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
પ્રકરણુનો 'વીતહંવ્યમનોજગદ્ધણુન'
એ નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૮૫ મો ~

વીતહંવ્યમુનિ જીવન-મુક્ત સ્થિતિમાં રહ્યા

॥ રામ ઉવાચ ॥

અથ કિં વીતહંવ્યઃ સ્વં સ્થિતં તસ્મિન્ ધરોદરે ।
કથમુદ્ઘૃતવાન્ દેહં સ સંપન્નથ કિં કથમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! પછી વીતહ-
વ્યમુનિએ પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલા પોતાના દેહને
તેમાંથી બહાર કાઢ્યો કે નહિ ? કાઢ્યો તો શી
રીતે કાઢ્યો અને કાઢ્યા પછી એ મુનિ શી રીતે
વિચર્યા અને શી રીતે વિદેહમુક્તિ પામ્યા ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! વીતહંવ્ય પોતા-
ને બ્રહ્મરૂપ સમજવાને લીધે જ કાંઈ ઇન્દ્રપણું
આદિ દેખાયું હોય, તેને પોતાના આત્માના જ
અમહારૂપ સમજ્યા.^૨ પોતે સદાચિત્તના
ગણની પદવી પામ્યા હતા, ત્યારે એક દિવસે
પોતાના આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ કરવાના સમયમાં
તેમને પોતાની મેળે જ પોતાના સધળા
પૂર્વજન્મોનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છા થઈ.^૩
એ ઇચ્છા થતાં, તેમણે પોતાના જટલા દેહો નષ્ટ
થઈ ગયા હતા, તેઓને પણ દીઠા અને જટલા
દેહો નષ્ટ નહિ થયા હતા તેઓને પણ દીઠા.
નષ્ટ નહિ થયેલા દેહોમાંના એક 'વીતહંવ્ય'
નામના દેહને વિધ્યાચળની શુક્રામાં ધરતીના
ગર્ભની અંદર રહેલો જોયો, કે જે દેહ કાઢવના
સમૂહમાં ક્રીડા જોવા દેખાતો હતો, કાઢવના

ભારથી દબાઈ ગયો હતો, વરસાદના પાણીના
પ્રવાહે પોતાના બળથી જોધો નાખી લીધેલો
હતો, પીઠ ઉપર કાઢવના જથ્થાવાળો હતો અને
જેના સર્વ અવયવો ઉપર ચડી ગયેલી માટીનાં
ખડનાં બળાંઓ જગી ગયાં હતાં, એવા એ
દેહને જોઈ આપોઆપ જ એ દેહને કાઢવના
જથ્થામાંથી બહાર કાઢવાનો એમને વિચાર થયો;
પરંતુ એ દેહ ધરતીના ગર્ભમાં અત્યંત દબાઈ
ગયેલો જેવામાં આવતાં, એ મહાતેજસ્વી મુનિ-
એ ઉત્તમ સમજણવાળી પોતાની બુદ્ધિથી
ફરીવાર વિચાર કર્યો કે, 'આ મારા દેહનાં
સધળાં અંગો દબાઈ ગયાં છે અને પ્રાણવાયુને
સંચાર પણ બંધ પડી ગયો છે, તેથી આ દેહ
હાલીચાલી શકે એમ નથી અને કાંઈ પણ કરી
શકે એમ નથી; માટે હું તુરત સૂર્યના શરીરમાં
પ્રવેશ કરું કે જ્યાં સૂર્યનો 'પિંગલ' નામનો
પાર્ષદ સૂર્યની આજ્ઞાથી મારા આ દેહને કાઢી
આપશે; અથવા મારે આ દેહનું શું પ્રયોજન
છે ? હું તો શાંતિ જ રાખું અને નિર્વિઘ્ન રીતે
પરમ નિર્વાણરૂપ (વિદેહમુક્ત) પોતાના પદને
પામું. દેહથી લીલા કરવાનું મારે કશું પ્રયોજન
નથી.' હે રામ ! વીતહંવ્ય મુનિએ મનથી એ
પ્રમાણે વિચાર કરીને, અને જરા વાર ચૂપ રહીને
ફરી વિચાર કર્યો કે, 'મારે દેહનો ત્યાગ કરવાની
પણ જરૂર નથી અને ગ્રહણ કરવાની પણ જરૂર
નથી. મારે તો દેહનો ત્યાગ પણ સરખો છે
અને દેહનું ગ્રહણ પણ સરખું છે. માટે હવે
આ દેહ જીવનો છે અને માટી ભેગો માટી થઈ
ગયો નથી, તે પહેલાં એ દેહમાં ગ્રહીને હું કાંઈક
વિહાર કરું. હું સૂર્યના પાર્ષદ પિંગલના હાથથી
માગ દેહને ધરતીના ગર્ભમાંથી કાઢવા માટે,
જેમ પ્રતિષ્ઠિંબ અરીસામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ
આકાશમાં રહેલા સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરું.'
હે રામ ! વીતહંવ્ય મુનિએ એ પ્રમાણે વિચાર
કરી, સૂક્ષ્મ સિંગશરીરરૂપ થઈને, જેમ વાયુ

* આ પચાશીમા સર્ગમાં વીતહંવ્યે પિંગલના
દેહમાં પ્રવેશ કરીને કાઢવના પડેલા દેહને બહાર
કાઢ્યો. પછી એ મુનિ જીવન-મુક્ત સ્થિતિમાં રહ્યા
અને વળી તેમણે સમાધિ કરી, એ દયા કહેવામાં આવશે.

ધમણના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. મોટી બુદ્ધિવાળા સૂર્યનારાયણ પણ વીતહવ્ય મુનિને પોતાના દૃઢ્યમાં આવેલા જોઈને, તેમનાં કાર્યોનો તથા તેમનું આગળ-પાછળ શું થયું છે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં વિંધ્યાચળની ગુફામાં ધરતીના ગર્ભની અંદર રહેલું, ખડનાં બળાંઓથી ઢંકાઈ ગયેલું અને શય્ જવું એ મુનિનું શરીર તેમના જોવામાં આવ્યું. આકાશની મધ્યમાં રહેલા સૂર્યનારાયણે એ મુનિની ધારણા બણી લઈને, પૃથ્વીમાંથી તેમના શરીરને કાઢવા સારું 'પિંગલ' નામના પોતાના પાર્ષ્વને આજ્ઞા કરી. વીતહવ્ય મુનિનો જીવાત્મા, કે જે લિંગશરીરરૂપે સૂર્યના શરીરમાં પેઠો હતો, તેણે તુરત ચિત્ત વડે સૂર્યનારાયણને પ્રણામ કર્યો. પછી સૂર્યનારાયણે માનપૂર્વક આજ્ઞા આપવાથી એ જીવાત્માએ વિંધ્યાચળની ગુફામાં જવાને તૈયાર થયેલા પિંગલના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પિંગલે આકાશને તજી દઈ, કુંજોથી તથા હાથીઓથી રમણીય લાગતા અને મહોન્મત વાદળાંઓવાળા આકાશ જવા શોભતા વિંધ્યાચળના વનમાં આવ્યા પછી તેમણે જમ સારસ પક્ષી નખો વડે કાઢવને ખોદીને તેમાંથી કમળના કંદને કાઢી લે છે, તેમ નખો વડે ધરતીને ખોદી તેના ગર્ભમાંથી વીતહવ્યના શરીરને બહાર કાઢ્યું. પછી જમ પક્ષી આકાશને છોડીને પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ વીતહવ્યના લિંગશરીરે પિંગલના શરીરને છોડી દઈને, પોતાના સ્થૂલ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પિંગલ અને શરીરને પ્રાપ્ત થયેલા વીતહવ્યમુનિ, તેઓ પરસ્પરને પ્રણામ કરીને પોતાપોતાનાં કાર્યો કરવામાં જ તત્પર થયા. પિંગલ તારાઓવાળા તથા સૂર્યનાં કિરણોના ફેલાવાથી વસ્ત્ર જેવા લાગતા નિર્મળ આકાશમાં ગયો અને વીતહવ્યમુનિ કુમ્ભોવાળા તથા સૂર્યનાં કિરણોના ફેલાવાથી વસ્ત્ર જેવા લાગતા નિર્મળ તળાવમાં

ગયા. જમ હાથીનું ખચ્ચું ખાડના કાઢવમાં લીલા કરીને તળાવમાં નહાય છે, તેમ વીતહવ્યમુનિ સ્નાન પહેલાંની ક્રિયાઓ કરીને, તુરત એ ખીલેલાં કમળોવાળા તળાવમાં નાહ્યા. તળાવમાં સ્નાન કરી, જપ કરી અને સૂર્યનું પૂજન કરીને, મનન આદિ વ્યવહારોવાળા શરીરથી એ વીતહવ્ય મુનિ, આગળની પેઠે જ શોભવા લાગ્યા. મૈત્રીવાળા, સમતાવાળા, ઉત્તમ શાંતિવાળા, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા, કોઈનું સારું થયેલું જોઈ પ્રસન્ન થનારી વૃત્તિવાળા, દયાવાળા, શ્રેષ્ઠ શોભાવાળા અને સંગોથી રહિત થયેલા ચિત્તવાળા, એ વીતહવ્યમુનિએ તે દિવસે તો સમાધિ ધારણ કર્યા વિના જ નદીના કિનારામાં વિહાર કર્યો. ૪-૨૮

મૈત્ર્યા તયા સમતયા પરયા ચ શાન્ત્યા
સત્પ્રજ્ઞયા મુદિત્તયા કૃપયા શ્રિયા ચ । યુક્તો
મુનિઃ સકલસંગવિમુક્તચેતા વિંધ્યે સરિત્તટગતો
દિનમેવ રમે ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'વીતહવ્યપૂર્વશરીરપ્રાપ્તિયો-
ગ' એ નામનો સર્ગ ૮૫ એ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૮૬ મો ~*~

વીતહવ્યે રાગ-દ્વેષાદિને છોડ્યા પ્રણામે
કરી તેમનો ત્યાગ કર્યો

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

દિનાંતે સ સમાધાતું પુનરેવ મનો મુનિઃ ।

વિવેશ કાંચિદ્વિતતાં વિજ્ઞાતાં વિંધ્યકંદરામ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! સાયંકાળ થયો ત્યારે એ વીતહવ્ય મુનિએ ફરી વાર મનને એકાગ્ર કરવા માટે, વિંધ્યાચળની બણીતી કોઈ

* આ જગ્યાથીમા સર્ગમાં વીતહવ્યે જ રાત્રિ સુધી સમાધિ કરી, તે પછી લાંબા કાળ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી સ્થિતિ રાખી અને તે પછી વિદેહમુક્તિ પામવા સારું રાગ-દ્વેષાદિને પ્રણામ કરીને સમાધિ ધારણ કરી એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

વિશાળ શુદ્ધિમાં પ્રવેશ કર્યો.^૧ શુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરીને આત્માના અનુસંધાનને નહિ છોડનારા અને જમણે જગતનો સારાસાર એઈ લીધો હતો, એવા એ વીતહવ્ય મુનિએ ઇન્દ્રિયોના અને ચિત્તના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.^૨

વીતહવ્ય બોલ્યા:-(સ્વગત) ઇન્દ્રિયોને તો પ્રથમ જ સારી પેઠે તજ દીધી છે, માટે હવે ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં ફરી વાર લાંબી લાંબી ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા નથી.^૩ 'જગત છે કે નથી' એવા પ્રકારની કલ્પનાને કુમળી લતાની પેઠે તોડી નાખી, સાક્ષીભૂત ચૈતન્યનો જ આશ્રય કરી, દહ આસન વાળીને પૂર્વતના શિખર જેવો અવિચળ થઈને રહું.^૪ જીવતાં છતાં પણ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શય જેવો રહું, અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શય જેવો રહેતાં છતાં પણ આત્માના અનુસંધાનમાં ઉઘોગી રહું, સમતાવાળો થઈને રહું, સ્વછપણું પામીને રહું, એકરસ ચૈતન્ય માત્રરૂપે રહું;^૫ જગતાં પણ દૈતને નહિ જોનાર થઈને રહું; દૈતને નહિ જોનાર છતાં પણ સ્વરૂપના અનુભવમાં સાવધાન રહું અને કાયાની અંદર સંધળા મન આદિના વ્યાપારોને બંધ પાડીને સ્વરૂપનું જ અવલંબન કરીને રહું. એકાંતમાં ઝાડના ઠૂંઠાની પેઠે સ્થિરતાથી બેસીને રાગદ્વેષાદિ રોગોનો ત્યાગ કરીને, સર્વમાં વ્યાપક અને કલ્પનાઓથી રહિત બ્રહ્મરૂપ પરમપદમાં જ હું રહું.^{૬,૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, વીતહવ્યમુનિ છ દિવસ સુધી સમાધિમાં રહ્યા. પછી જમ સૂઈ ગયેલો. પ્રવાસીજન તુરત જાગે, તેમ એ મુનિ સમાધિમાંથી તુરત જાગ્યા.^૮ પછી જાગતાં પણ સમાહિતતા જવી સ્થિતિથી રહેલા એ મહાતપસ્વી વીતહવ્યમુનિએ લાંબા કાળ સુધી જીવનુક્તપણાથી વિહાર કર્યો.^૯ એમણે ઘોઈ વસ્તુમાં કદી પણ શુણ્દિ કરી નહિ, દોષદૃષ્ટિ પણ કરી નહિ, ઘોઈથી ઉદ્વેગ

પણ ધર્યો નહિ અને ડોઢથી હર્ષ પણ ધર્યો નહિ. હે રામ ! એ વીતહવ્યમુનિ બેસતાં, જામા રહેતાં અને ચાલતાં પણ, પોતાના ચિત્તને વિનોદ આપવાને માટે હૃદયમાં પોતાના મનથી નીચે પ્રમાણે વાતો કર્યા કરતા હતા.^{૧૦-૧૧}

વીતહવ્ય બોલ્યા:-(સ્વગત) હે ઇન્દ્રિયોના અધ્યક્ષ મન ! તેં વૈરાગ્ય રાખવાથી સર્વ જગતને આનંદ આપનારું કેવું સુખ મેળવ્યું છે તે જો.^{૧૨} હે ગતિ કરનારાઓમાં ઉત્તમ મન ! આવું સુખ તને વૈરાગ્યથી જ મળ્યું છે, માટે તારે એ વૈરાગ્યની દશાને જ ધારણ કરી રાખવી અને અપણતાને છોડી દેવી.^{૧૩} હે ઇન્દ્રિયોરૂપ ચોરો ! હે અભાગી નામવાળી દુષ્ટ આશાઓ ! આ આત્મા તમારો નથી અને તમે આત્માના નથી. તમે નષ્ટ થઈ જાઓ. તમારી આશાઓને મેં નિષ્ફળ કરી નાખી છે. ક્ષણભંજુર વિષયોમાં લાગનારાં તમે મને દબાવવાને સમર્થ નથી. 'અમે આત્મા છીએ' એવી જે તમને વાસના હતી, તે વાસના રજ્જુમાં દેખાયેલા સર્પની પેઠે તત્ત્વને ભૂલી જવાથી જ થઈ હતી.^{૧૪-૧૫} અનાત્મોમાં આત્માની ભાવના અને આત્મામાં અનાત્માની ભાવના, અવિચારથી જ થઈ હતી, માટે વિચાર-ક્ષય પામી ગઈ.^{૧૬} હે ઇન્દ્રિયો તથા મન ! વિવેકથી જોતાં, આ વ્યવહારરૂપી અટપટ જાણી કરવાનો ડોહને માર્યે દોષ મૂઠી ચકાય એમ નથી; કેમકે તમે કેવળ પંરતત્ત્વ છો; માટે તમે તમારી ઇચ્છાથી કશું કરતાં નથી. અહંકાર-કેવળ અભિમાન જ ધારણ કરે છે પણ બીજું કશું કરતો નથી. બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે, માટે તેમાં ડોહ-ક્રિયાનો સંભવ જ નથી. કર્તાપણું પ્રાણની ગતિમાં થાય છે, પણ તે પ્રાણ જડ છે. જીવ કેવળ ભોગવે છે, પણ બીજું કંઈ કરતો નથી અને મન કેવળ મમતા રાખે છે, પણ બીજું કંઈ કરતું નથી; માટે આ વ્યવહારની અટપટ જાણી કરવાનો ડોનો, કેવો અને શો દોષ કહેવાય ! લાકડાં વનમાંથી

થાય છે, માટે તેઓને પણ ધર બનાવવાની જરૂર નથી; રજ્જુ વાંસની છાલમાંથી થાય છે, માટે તેઓને પણ ધર બનાવવાની જરૂર નથી; વાંસલા આદિ હથિયારો લોહાનાં છે, માટે તેને પણ ધર બનાવવાની જરૂર નથી અને સુતાર પોતાનું પેટ ભરવાને વાસ્તે જ કાળજી રાખે છે, માટે તેને પણ ધર બનાવવાની જરૂર નથી.^{૧૮, ૧૯} તેમ છતાં પણ એ જુદા જુદા પદાર્થોથી સામગ્રીથી જ ઉત્તમ અને દૃઢ ધરૂપ આકાર બને છે, તે કાક-તાલીયની પેઠે બની જાય છે; માટે તે ધર પેઠી જાય તો એમાંનાં કોઈને પણ કશી હાનિ થાય એમ નથી. તેમ તમે કેવળ પોતપોતાના વિષયોનું અહણ કરનારાં છો પણ વિષયોવાળા વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરવાળાં નથી; તે છતાં પણ તમે જ સામગ્રીરૂપ છો તેનાથી જ આ ચપળ વ્યવહાર ભ્રમો થયો છે તે કાકતાલીયની પેઠે જ થયો છે; માટે આ વ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ તેથી તમારામાંના કોઈને કાંઈ હાનિ થઈ જાય એમ નથી.^{૨૦, ૨૧} અવિદ્યા તો સાવ બુદ્ધાર્થ ગઈ, આત્મ-વિદ્યા સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થઈ, સાચું હતું તે સાચું થયું, ખોટું હતું તે ખોટું થયું, વિનાશી હતું તે વિનાશ પામ્યું અને સ્થિર હતું તે સ્થિર થયું.^{૨૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! એ મહાતપસ્વી 'વીતહવ્ય' નામના મોટા મુનિ આવી રીતના વિચારથી જીવન્મુક્તપણે ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યા.^{૨૩} જેમાં ચિત્ત નષ્ટ થઈને પાછું કદી પણ ઉત્પન્ન થતું નથી અને મૂઢતા અત્યંત દૂર થઈ જાય છે, તે પૂર્ણાનંદપદમાં એ મુનિ! સર્વદા રહેતા હતા.^{૨૪} સત્ય અને અખંડ આત્મામાં કોઈ સમયે બ્રાંતિથી વિચિત્ર પદાર્થો દેખાવાથી થતા વ્યર્થ દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે, વારં-વાર ધ્યાનરૂપી આશ્વાસનાનો આશ્રય કરીને, એ મુનિ સર્વદા સુખમાં જ રહેતા હતા.^{૨૫} ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં પણ 'આ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને

આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવી દૃષ્ટિઓને ક્ષય થયેલો હોવાથી, વીતહવ્યનું મન ઇચ્છાથી પણ રહિત થઈ ગયું અને અનિચ્છાથી પણ રહિત થઈ ગયું.^{૨૬} વિદેહકેવલ્યની પ્રાપ્તિ, કે જે જન્મોના તથા કર્મોના પરમ અંતરૂપ છે, તેનો સમય થતાં (અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધોના ક્ષય થતાં) પ્રતિલાસમાત્રરૂપે રહેલા સંસારનો પણ ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મરસરૂપી રસ પીવાની નવી ઉલ્લેકાથી, તે મુનિએ સદ્બાદ્રિની એક સુવર્ણમય ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. પાછો જગતરૂપી બળનો સમાગમ જ ન થાય, એવી રીતે જગતરૂપી બળનું અવલોકન કરીને એ ગુફામાં પદ્માસન લાગી, સ્થિરપણાથી બેસીને એ મુનિ પોતાથી પોતામાં જ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.^{૨૭, ૨૮}

વીતહવ્ય બોલ્યા:—(સ્વગત) હે રાગા! તું ટળી જ. હે દ્વેષ! તું પણ ટળી જ. મેં સંસારમાં તમારી સાથે ઘણા કાળ સુધી રમી લીધું. હે ભોગો! હું તમને પ્રણામ કરું છું. જેમ રમાડનારાઓ બાળકને રમાડે, તેમ તમેએ મને સંસારમાં કરાડો જન્મો સુધી રમાડ્યો છે. જ આ પરમ પવિત્ર નિર્વાણપદવી પણ મને બુદ્ધા-લીધી હતી તે વિષયસુખને હું વારંવાર નમસ્ક કરું છું. હે દુઃખ! મેં તારાથી અત્યંત તપી આદરપૂર્વક આ આત્માને શોધી કાઢ્યો છે, મા મને આ સુમાર્ગ બતાવનારો ગુરુ તું જ છે તેથી હું તને પણ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. દુઃખ! તું 'દુઃખ' એવું નામ ધરાવે છે પણ તારો તત્ત્વનો વિચાર કરતાં, તું અધિષ્ઠાનરૂપ સુખદાયી આત્મા જ છે અને તારી કૃપાથી મને આ શીતળ પદવી પ્રાપ્ત થઈ છે, માટે હું તને પ્રણામ કરું છું. હે સંસારમાં નિરસાર જીવવાળા મિત્ર દેહ! તારું કલ્યાણ થએ. કોઈ દિવસ તારે અને મારે જુદું પડતું જ પડે, એ નિયમ છે, માટે મારા જુદા પડવાથી તારે કશો ખેંધરવો નહિ. અમે હવે અમારા સ્થાનમાં બેઠા

પ્રીએ. આ લિંગશરીરની સાથે હું સેંકડો જન્મો
ધી રહ્યો છું; પણ આજ મારા સ્વાર્થને માટે
કોઈ પડુ છું. અહો! પ્રાણીઓના સ્વાર્થોની
તિ વિચિત્ર જ છે. હે મિત્ર લિંગદેહ! તું જે ન
મારા લાંબા કાળનો ખાધવ છે તેને હું છોડી દઉં
હું, એ મારો અપરાધ નથી. ^{૨૬-૨૭} દમકે તે જ
પાત્મજ્ઞાન મેળવીને તારે હાથે જ તારી હાનિ
રી છે. તેં આત્મજ્ઞાન મેળવીને તારો પોતાનો
નાશ કર્યો છે. ^{૨૭} તને કાંઈ બીજાએ તોડી
ખાધો નથી; પણ તે જ હાથે કરીને જ્યથી પોતા-
જ તૂટવું પડે એવું કામ કર્યું છે. હે માતા
પ્રણા! હું શાંત થતાં, તું એકલી થઈ ગઈ છે,
કાંઈ ગઈ છે અને રાંક યુદ્ધ ગઈ છે, તો પણ
તારે દુઃખ ધરવું નહિ. હવે તો હું તને તજ
ઈને જઈ છું; પણ તેમ કરવાથી આરું કલ્યાણ
માટે હવે તારે તારા ભવિષ્યના નાશતું પણ
ધરવું નહિ. હે મહારાજ કામદેવ! મેં તને
ગતવાને-માટે વૈરાગ્ય આદિ તારા શત્રુઓનાં
ખવો કર્યો છે, તો મારા એ અપરાધોની ક્ષમા
સ્વી. હવે હું સંપૂર્ણ શાંતિમાં જઈ છું. તું અને
માશીવાંદ દે. હે માતૃપ્રણા! હવે તારો અને મારો
લાંબામાં લાંબો વિયોગ થાય છે; પણ જનો સયોગ
ચો હોય તેનો વિયોગ થાય છેજ, માટે તારે કાંઈ
પેદ કરવો નહિ. હું તને આ છેલ્લા પ્રણામ કરું છું.
પુણ્યદેવ! હું તને પ્રણામ કરું છું. તે પૂર્વે મને
રક્ષામાંથી તારીને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો, એ
મારા ઉપર તારો ઉપકાર છે. પાપરૂપી વૃક્ષ કે જે
પ્રીય કાર્યરૂપી ક્ષેત્રમાં ભિગનાર છે, નરકરૂપી
પ્રાણીઓને ધારણ કરનાર છે અને યાતનાઓ-
પી પુષ્પોના સમૂહવાળું છે, તેને પણ પ્રણામ
રું છું. મેં જને સાથે રાખીને લાંબા કાળ સુધી
લીધી ઘણી પામર યોનિઓ ભોગવી છે ^{૨૭-૨૮}
મને જે આજથી માંડીને અદૃશ્ય થઈ ગયો છે,
મેહને પણ હું પ્રણામ કરું છું. પોલા વસિ-
શંકરરૂપી મધુર વચનો બોલનારી અને

પાંદડાંઓરૂપી વસોવાળી આ ચુકાડપી બેગણ,
કે જે સમાધિના સમયોમાં મને સહાયતા આપ-
તી હતી તેને હું પ્રણામ કરું છું. હે ચુકા! હું
સસારરૂપી માર્ગમાંથી ખેદ પામતાં, તું મને
આશ્વાસન આપનારી, સઘળી લાલચોને હરનારી
અને પરમ સ્નેહવાળી સખી થઈ હતી. સઘળાં
સકટોથી મુઝાઈને મેં સમાધિનાં વિધોની બીકથી
નાસીને, શોકનો નાશ કરવાને માટે તારોજ
આશ્રય લીધો હતો, માટે તું મારી ઉત્તમ સખી
હતી. હે દંડ! તે ધડપણમાં મારી ઘણી સહા-
યતા કરી છે અને સર્પ આદિના ભયોમાં, વિષમ
પ્રદેશોમાં, ખાડાઓમાં તથા કુબેમાં મારા હાથ-
ને ટેકા આપેલા છે, માટે હું તને પ્રણામ કરું છું.
હે સ્થળદેહ! રુધિર આદિથી ખરડાયેલાં આંતર-
ડાંઓરૂપી તંતુઓવાળું આ તારું અસ્થિપંજર
જે જમાં રુધિર આદિ વિના બીજા કશો સાર
નથી, તેને લઈને તું જતો રહે. તારા સ્નાન કર-
વાના પ્રકારો જે જ્યાં મળ આદિથી જળને દૂષિ-
ત કરનારાજ હતા તેઓને પણ પ્રણામ કરું છું.
તારા વ્યવહારોને હું પ્રણામ કરું છું અને વ્યવ-
હારોને માટે તારી જે દોડધામ થતી હતી, તેને
પણ પ્રણામ કરું છું. હે પ્રાણવાયુઓ! તમે
મારા બૂના સહજ મિત્રો છો, માટે અનુક્રમે
આજ હું તમોને પણ પ્રણામથી માન આપું છું.
તમારું ભલું થજે; હું જઈ છું. મેં તમારી સાથે
જ ઘણી ઘણી યોનિઓમાં વિચિત્ર ભ્રમણ કર્યાં
હતાં. પર્વતોની કુબેમાં આરામ લીધો હતા,
પરલોકમાં નિવાસ કર્યો હતા, નગરોમાં તથા સિદ્ધ-
ક્ષેત્રોમાં ક્રીડાઓ કરી હતી, પર્વતોમાં નિવાસ કર્યો
હતા, ^{૨૪-૨૫} કામકાજના વિલાસોમાં પ્રવૃત્તિઓ
કરી હતી અને જુદા જુદા માર્ગોમાં પ્રવાસો કર્યા
હતા. મેં બ્રહ્માંડની અંદર તમને સાથે રાખ્યા
વિના કાંઈ પણ કર્યું નથી, કાંઈ પણ લીધું નથી,
ક્યાંય પણ ગતિ કરી નથી, કાંઈ પણ દીધું નથી
અને કાંઈને પણ આશ્રય કર્યો નથી. હવે તમે

પોતાપોતાના માર્ગે જાઓ. હે પ્યારા પ્રાણવાયુ-
ઓ! હું તમારાથી છૂટા પડીને જઈ છું. ૫૩, ૫૪
હે સધળાં મન તથા ઇન્દ્રિયો આદિ સંબંધીઓ!
આ સંસારના માર્ગમાં ભરતી પછી ઓટ હોય
છે, ચઢતી દશાઓના અંતે પડતી દશાઓ હોય
છે અને સંયોગોના અંતે વિયોગો પણ હોય જ
છે. આ મારી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સૂર્યના મંડળમાં
પ્રવેશ કરે, શ્રાણ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરે,
પ્રાણવાયુ (વંચા) ગતિવાળાં વાયુમાં પ્રવેશ કરે,
શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય આકાશમાં પ્રવેશ કરે અને રસના-
ઇન્દ્રિય જળમાં પ્રવેશ કરે. જમ મંદરાચળ નીક-
ળી જતાં સમુદ્ર સાંત થયો હતો, જમ સૂર્ય
અસ્ત પામતાં દિવસ સાંત થઈ જાય છે, ૫૫-૫૮
જમ શરદ્ઋતુમાં મેઘ-સાંત થાય છે, જમ પ્રલય
કાળમાં બ્રહ્માંડ સાંત થાય છે, જમ લાકડાં બળી
જતાં અગ્નિ સાંત થાય છે અને જમ તેલ બળી
જતાં દીવો સાંત થાય છે, તેમ હું સધળા સંક-
લ્પોથી રહિત થઈ, ઐકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રા-
થી જ જણાતા પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાથી સાંત
થાઈ છું. ૫૯ મારામાંથી સધળાં કાર્યોની પરંપ-
રાઓ જતી રહી છે, મારી સ્થિતિ સધળાં દરયો-
ની દશાઓથી રહિત થઈ છે, મારી બુદ્ધિ લાંબા
ઉચ્ચારેલા ઐકારથી, બ્રહ્મરંધ્રમાં જે સાંતિ થાય
છે, તેને અનુસરીને સાંત થઈ છે અને હું હવે
અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધે ટકાવી રાખેલા, અવિદ્યા-
ના લેશથી પણ રહિત થઈને રહ્યો છું. ૬૦

વ્યવગતાચિલકાર્યપરંપર: સકલદ્વંદ્યદશા-
વિગતસ્થિતિ: । પ્રણવશાંત્યનુસંસુતિશાંતવધીર્વિ-
ગતમોહમલોયમહં સ્થિત: ॥ ૬૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'ઇન્દ્રિયવર્ગનિરાકરણોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૮૬ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો

વીતહૃદયમુનિ વિદેહમુક્ત યથા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं कलितवानंतः प्रशांतमननैपणः ।

शनैरुचारयंस्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! પછી નીચેના
ક્રમ પ્રમાણે, હોવા સ્વરથી ઐકારનું લાંબું ઉચ્ચા-
રણ કરતા એ વીતહૃદયમુનિ, કૃદપનાઓરૂપી
તૃષ્ણાઓની શાંતિના ક્રમથી છઠ્ઠી તથા સાતમી
ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈને, પોતાના હૃદયમાં જ બ્રહ્મ-
ને પ્રાપ્ત થયા. ૧ સંન્યાસી થયેલા એ મુનિએ
ઐકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્ધમાત્રા એ ભેદોથી
ઐકારનું સ્મરણ કરવા માંડ્યું. બ્રહ્મમાં જગતનાં
અધ્યારોપની રીતિથી અને અપવાદની રીતિથી
બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા અને સંકલ્પોના વિસ્તા-
રથી જ કલ્પાયેલા બહારના તથા અંદરના સધ-
ળા સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ ભાગોને તજી દઈને અવિનાશી
શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અવલોકન કર્યું; અને જેમ
પવન ગંધનો ત્યાગ કરી દે, તેમ ઐકારના લાંબા
ઉચ્ચારણરૂપી તંતુની સાથે, ઇન્દ્રિયોનો તથા
શબ્દ આદિ તન્માનાઓનો ત્યાગ કરી દીધો. જેમ
ચિંતામણિ પોતાના સ્વરૂપમાં ક્ષોભ પામ્યા
વિનાનો જ રહે છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં ક્ષોભ
પામ્યા વિના રહેલા એ વીતહૃદયમુનિ પૂર્ણિમાના
ચંદ્રની જેમ, બ્રમણથી સાંત થયેલા મંદરાચળની
જેમ, કુંભારના ધરમાં બ્રમણથી અટકાવેલા
ચાકની જેમ અને પતન વિનાના સમુદ્રની જેમ
સાંત, અચળ, વેગથી રહિત અને અત્યંત નિર્મ-
ળ દેખાના લાગ્યા. એ શરદ્ઋતુનું આકાશ તેજ-
થી તથા અર્ધકારથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી,
ચંદ્રથી તથા તારાઓથી પણ રહિત હોય અને

× આ સત્યાદીમા સર્ગમાં જે ક્રમથી ઐકારના
અંતનો આશ્રય કરીને વીતહૃદયમુનિ વિદેહમુક્ત યથા
તે ક્રમ કહેવામાં આવશે.

ધુમાકાથી, વાદળાંઓથી તથા રજથી પણ રહિત હોય, તે તે આકાશની એ મુનિને ઉપમા આપી શકાય.^{૧૭} પછી બધે આકાશમાં ભિક્ષુ હોય એવું અને સાક્ષીથી સ્ફુરવા લાગેલું કેવળ અંધારું એતાં, તે મુનિએ જમ સમજી માણસ કોપના અંશને પણ છોડી દે, તેમ તે અંધારાને છોડી દીધું.^{૧૮} પછી તેજ દેખાવા લાગતાં, એ મુનિએ અડધી પળ સુધી વિચાર કરીને, તે તેજને પણ છોડી દીધું. આ સમયે અંધારું પણ રહ્યું નહિ અને પ્રકાશ પણ રહ્યો નહિ.^{૧૯} અંધારું તથા પ્રકાશ એ બન્નેથી રહિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇને, તે મુનિએ જરાક સ્ફુરેલા તેવી અવસ્થાની કલ્પનાના કારણરૂપ મનરૂપી ખડને પણ અડધી પળમાં કાપી નાખ્યું. હે રામ! પછી પવન વિનાના દીવાની જમ સ્પષ્ટ પ્રકાશવા લાગેલા પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન કરીને, તે મુનિએ તુરતના જન્મેલા બાળકના જ્ઞાન જવા સામાન્ય કલ્પનાવાળા ચિત્તરૂપી ભેદને પણ, જમ વાણુ ગતિને તજી દે, તેમ અડધી પળમાં પણ અર્ધ જટલા કાળમાં છોડી દીધો. એ રીતે એ મુનિ સર્વને તજી દઈ, કેવળ સાક્ષીરૂપે જ અવશેષ રહ્યા અને તે પછી સર્વને સત્તા આ

ની
અવસ્થા જવા એ નિર્વિકલ્પ સાક્ષીપણામાં રહેતાં રહેતાં, તેમાં જરાવાર સ્થિર થઈને તે મુનિ વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થયા. વિદેહમુક્ત થયેલા એ મુનિ, વિષયોના આનંદથી રહિત હોવા છતાં પણ આનંદરૂપ થયા, પોતાથી ન્યારી સત્તાથી રહિત છતાં પણ સત્તારૂપ થયા, કોઈ નામ-રૂપવાળા નહિ હોવા છતાં પણ કાંઈક છે એમ કહેવાને યોગ્ય થયા જ્ઞાનીઓને પ્રકાશરૂપ થયા, અજ્ઞાનીઓને અંધારા જેવા થયા,^{૨૦} જડ પદાર્થોના તથા ચેતનવાળા પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ થયા, સઘળા-અનાત્મ-પદાર્થોના નિષેધના અવધિભૂત થયા, જેને વાણી પણ પહોંચી શકે નહિ એવા થયા,^{૨૧} સર્વમાં સમ-યો. રા. ૫૪

પણાથી રહેનાર થયા, વ્યાપક થયા, પરમ પવિત્રપદરૂપ થયા અને સઘળા પદાર્થોની અંદર રહ્યા છતાં પણ સર્વથી રહિત થયા. જેને શૂન્ય-વાદીઓ શૂન્ય કહે છે, બ્રહ્મવાદીઓ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાન કહે છે,^{૨૨} સાંખ્ય-મતવાળાઓ પુરુષ કહે છે, યોગમતવાળાઓ ઈશ્વર કહે છે, શૈવમતવાળાઓ શિવ કહે છે, કાળવાદીઓ કાળ કહે છે,^{૨૩} ક્ષણિકવાદીઓ ક્ષણિક કહે છે અને માધ્યમિક લોકો જડના તથા ચેતન્યના મધ્યરૂપ કહે છે, તે થયા. એ મુનિ આત્મ-જ્ઞાનીઓના આત્મા થયા, સમદષ્ટિવાળો જેને પૂર્ણ કહે છે તે થયા,^{૨૪} સઘળાં શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતરૂપ થયા, સર્વનાં દૃષ્ટ્યોમાં વ્યાપક થયા અને જે સર્વરૂપ, સર્વમાં રહેલ અને સર્વનું તત્ત્વ કહેવાય છે તે થયા.^{૨૫} જે અત્યંત નિષ્ક્રિય (ક્રિયાઓથી રહિત) છે, સૂર્ય આદિ તેજને પણ પ્રકાશ આપે છે અને અખંડ અનુભવમાત્ર જ કહેવાય છે તે થયા.^{૨૬} જે સ્વરૂપથી એક કહેવાય છે, માયાથી અનેક કહેવાય છે, સ્વરૂપથી નિરજન કહેવાય છે, માયાથી દ્વૈતવાણું કહેવાય છે, સર્વરૂપ કહેવાય છે અને સર્વથી ન્યારું પણ કહેવાય છે તે થઈને રહ્યા.^{૨૭} એ મહાસમર્થ વીતહવ્યમુનિ ક્ષણમાત્રમાં જન્મથી રહિત થયા, જરાથી રહિત થયા, આદિથી રહિત થયા, દ્વૈતના અધિષ્ઠાનરૂપ થયા, એક થયા, સર્વરૂપ થયા, અંશેથી રહિત થયા અને આકાશના સ્વરૂપ કરતાં પણ વધારે નિર્લેપ સ્થિતિવાળા થયા.^{૨૮}

અજમજરમનાદ્યનેકમેકં પદમમલં સકલં ચ નિષ્કલં ચ । સ્થિત ઇતિ સ તદા નમઃસ્વરૂપા-
દપિ વિમલસ્થિતિરીશ્વરઃ ક્ષણેન ॥ ૨૪ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘વીતહવ્ય-નિર્વાણોપદેશ’
એ નામનો સર્ગ ૮૭ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૮૮ મો* ૭

વેદેહમુક્તિ પછી પ્રાણાદિનો લય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રાપ્ય સંસૃતિસીમાંતં દુઃસ્વાન્ધેઃ પારમાગતઃ ।

વીતહવ્યઃ શશામૈવમપુનર્મનને મુનિઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! સંસારસ્તીમા-
કાના અંતને પ્રાપ્ત થઈને દુઃખરૂપી સમુદ્રના પારને
પામેલા એ વીતહવ્યમુનિ, એ રીતે મનનો નાશ
થતાં સંપૂર્ણ શાંત થયા.^૧ જમ જળનું બિંદુ
સમુદ્રમાં સમુદ્રરૂપે શાંત થાય છે, તેમ એ મુનિ
પરિણામો વિનાના બ્રહ્માં બ્રહ્મરૂપે શાંત થઈ પરમ
સુખ પામતાં, શુદ્ધમાં સ્થિર થઈને બેઠેલા તેમનો
દેહ અંદર રસ વિનાનો થઈને હેમંતઋતુના કમ-
ળની પેઠે ગ્લાનિ પામ્યો.^{૨,૩} તે તે નાડીઓમાંથી
જીડવાને લીધે, પક્ષીઓની જેમ આચરણ કરતા
કરતા, તે દેહના પ્રાણો યંત્રથી છૂટેલાઓની જેમ
દેહરૂપી ઝાડની અંદર રહેલાં, તે તે નાડીઓ-
રૂપી સ્થાનને છોડી દઈને, હૃદયરૂપી માળામાં
લીન થઈ ગયા.^૪ બુદ્ધિ આદિ સધળા પદાર્થો
પોતપોતાનાં કારણોમાં લીન થયા, અસ્થિઓનો
પંજરરૂપ દેહ ધરતી ઉપર જ રહ્યો.^૫ જીવ્યૈતન્ય
બ્રહ્મૈતન્યની સાથે એકરસ થઈ ગયું અને ત્વચા
તથા રુધિર આદિ ધાતુઓ પોતપોતાનાં કારણો-
માં રહ્યાં. વીતહવ્યમુનિ શાંત થતાં, સધળું પોત-
પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યું.^૬ હે રામ ! ધણા વિચા-
રથી શોભતી આ વીતહવ્યમુનિની સમાધિની
કથા મેં તમને કહી સંભળાવી. હવે તમારી
બુદ્ધિથી આ કથાનું વિવેચન કરો.^૭ પોતાની
વિચારશક્તિથી વૃદ્ધિ પામેલી આવા પ્રકારની
બુદ્ધિથી સારભૂત તત્ત્વનું અવલોકન કરીને, તેમાં જ

* આ અધ્યાયીમા સર્ગમાં વીતહવ્ય મુક્તિ થતાં
તેમના પ્રાણનો હૃદયમાં જ લય થયો, તેમનું શરીર સુકાઈ
ગયું અને બુદ્ધિ આદિ કળાઓ પોતપોતાનાં કારણોમાં
લીન થઈ ગઈ એ કથા કહેવામાં આવશે.

રહેા અને જીવન્મુક્ત બનીને યોગ્ય વ્યવહારને
નિભાવેા.^૮ હે રામ ! જે આ સધળું મેં તમને
કહ્યું, હમણાં જે કહ્યું છું અને હવે પછી પણ જે
કહીશ, તે સધળું હું કે જે ત્રિકાળદર્શી છું અને
ચિરંજીવી છું, તેણે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર્યું છે
અને સંપૂર્ણ રીતે પોતાથી અનુભવેલું છે.^{૯,૧૦}
હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ ! આ નિર્મળ વિચારનું
અવલંબન કરીને, ઉત્તમ જ્ઞાનને મેળવેા; કેમકે
જ્ઞાતથી જ મુક્તિ મળે છે,^{૧૧} જ્ઞાનથી જ દુઃખ
દૂર થાય છે, જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો ક્ષય થાય
છે અને જ્ઞાનથી જ પરમ સિદ્ધિ મળે છે. હે રામ !
એ સધળા લાભો જ્ઞાન વિના બીજા કોઈ સા-
ધનથી મળતા નથી. મહામુનિ વીતહવ્યે જ્ઞાન-
થી જ સધળી આશાઓને સંપૂર્ણ રીતે કાપી
નાખીને ચિત્તરૂપી સધળા પર્વતને કાપી નાખ્યો
હતો.^{૧૨,૧૩} વીતહવ્યે પોતાના હૃદયમાં અનુ-
ભવેલા સંકલ્પમય જગતની અંદરના સૂર્યના
'પિંગલ' નામના પાર્શ્વે, આ જગતની પૃથ્વીની
અંદર રહેલા વીતહવ્યના શરીરને બહાર કાઢ્યું
એ કેમ સંભવે ! સ્વપ્નની દાદાળીઓથી જગત-
ની પૃથ્વી ખોદાવી સંભવે જ નહિ ! એવી શંકા
રાખશો નહિ; કેમકે વીતહવ્યના જીવાત્માએ જે
સંકલ્પમય જગતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે આ
જગત હતું, કે જે આપણા જોવામાં આવે છે.^{૧૪}
આપણી આંખોથી જોવામાં આવે એવા જે
વીતહવ્યમુનિ હતા, તે આપણું મન જ હતું; કેમકે
આપણું મન જ 'તું' અને 'હું' ઇત્યાદિરૂપે દેખાય
છે. જે મન છે, તે જ આ સધળું જગત છે, આટ
તેમાં ભિન્નપણું અને અભિન્નપણું શું કોય ? હે
રામ ! અવિદ્યા આદિ સધળા મળોથી, ઇન્દ્રિયો-
રૂપી વિકારોથી, ત્રણે દેહરૂપી ઉપાધિઓથી તથા
પ્રિય આદિના સંગોથી રહિત થયેલા, પરમાર્થ-
ને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા અને જેના રાગ-
દ્વેષ આદિ દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા હતા તથા શોક

લાંબા કાળ સુધી કરેલા શ્રવણ-મનનાદિના અ-
વ્યાસોથી પોતાના દૃઢ્યમાં બિરાજતા પોતાના
સ્વભાવરૂપ નિર્મળ પદને જ પ્રાપ્ત થયા. ૧૫૧

અધિગતપરમાર્થઃ ક્ષીણરાગાદિદોષઃ સકલ-
મલવિકારોપાધિસંગાઘપેતઃ । ચિરમનુસૃતમન્તઃ
સ્વં સ્વમાર્ગં વિવેકી પદમલમનંતં પ્રાપ્તવાનુ
શાંતશોકઃ ॥ ૧૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ સહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો ‘વીતહવ્યવિદ્યાતિ’ એ નામનો
સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો

જ્ઞાનીઓનાં શરીરને હિંસક પ્રાણી-
ઓ અડચણ કરતાં નથી
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વીતહવ્યવદાત્માનં નીત્વા વિદિતવેદ્યતામ્ ।
વીતરાગમયોદ્દેગસ્તિષ્ઠ રાષ્વ સર્વદા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! તમે પણ વીત-
હવ્યની જ્ઞાન અંતઃકરણમાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવીને
સર્વદા રાગથી, ભયથી અને ઉદ્દેગથી રહિત જ
રહો. ૧ જ્ઞાન વીતહવ્યે શોકને છોડી દઈને ત્રીસ-
હજાર વર્ષ સુધી સુખથી વિહાર કર્યો હતો, તેમ
તમે પણ શોકને તથા દર્દને લાંબા કાળ સુધી
સુખથી વિહાર કરો. ૨ હે મોટી બુદ્ધિવાળા રાજ-
કુમાર ! બીજા પણ મહા બુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ મુનિઓ
જ રીતે રહ્યા હતા તે રીતે જ તમે તમારા દેશમાં
રહો. હે રામ ! આત્મા સર્વમાં રહેલો હોવા છતાં
પણ કદી સુખ-દુઃખોને વશ થતો નથી; માટે વૃથા
શોક શા માટે કરો છો? ૩ આ પૃથ્વીમાં આત્માને
જાણનારા ઘણા ઘણા મહાત્માઓ વિહાર કરે
છે, પણ તેઓ કંઈ તમારી પેઠે દુઃખને વશ થતા
નથી. ૪ હે રામ ! તમે અસતાવાજા થાઓ, મૃત-
થી સર્વને ત્યાગ કરનારા થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ

× આ નેવાશીમા સર્ગમાં જ્ઞાનીઓને સિદ્ધિઓની
ધૃત્તિ નહિ હોવાનું અને જ્ઞાનીઓનાં શરીરને હિંસક પ્રા-
ણીઓથી અડચણ નહિ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અને સુખી થાઓ. તમે સર્વમાં વ્યાપક છો,
તમે જ આત્મા છો, તમને પુનર્જન્મ છે જ નહિ.
જેમ સિંહો મપૂરોને વશ થાય નહિ, તેમ તમારા
જવા જીવન-મુક્ત પુરુષો કદી પણ હર્ષના કે ક્રોધના
વિકારોને વશ થાય નહિ. ૫

રામ બોલ્યાઃ-મને આ કથાના પ્રસંગમાં
જ એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે. જેમ શરદ્ઋતુ-
નો સમય મેઘને ટાળી નાખે છે, તેમ આપ
એ મારા સંશયને ટાળી નાખો. હે આત્મવેતા-
ઓમાં ઉત્તમ ! એ સંશય એ છે કે, જીવન-મુક્ત
થયેલા તત્ત્વવેતાઓને આકાશમાં ગતિ કરવી
વગેરે સિદ્ધિઓ કેમ થતી નથી અને થતી હોય
તો કેમ જોવામાં આવતી નથી? ૬

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! આકાશમાં ગમન
કરવું વગેરે જ સિદ્ધિઓ છે, તે દેવતાઓને સ્વા-
ભાવિક જ છે, એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયું છે. ૭
જ જ વિચિત્ર ક્રિયાઓનો સમૂહ જોવામાં આવે
છે, તે ઘણું કરીને તે તે યોનિઓનો સ્વભાવ જ
છે એમ જણાય છે. જુઓ કે, આપણે મચ્છરોને
આકાશમાં બેઠાં જોઈએ છીએ, તો એ આકાશમાં
બેઠવું એ મચ્છરની જાતિનો સ્વભાવ છે. આત્મ-
વેતાઓને આવી સિદ્ધિઓની ઇચ્છા જ હોતી
નથી. ૮ હે રામ ! આત્મજ્ઞાન વિનાનો અમુક્ત
માણસ પણ મણિ તથા ઔષધ આદિ પદાર્થોની
શક્તિથી, મંત્રોની શક્તિથી કે યોગાભ્યાસ આદિ
ક્રિયાઓની શક્તિથી આકાશમાં ગતિ કરવી વગેરે
જાતની સિદ્ધિઓ મેળવે છે. શ્રીડીઓ પણ ઝીંભ-
ઋતુના અંતરૂપ કાળની શક્તિથી પોતાને પાંખો
આવતાં આકાશમાં બેઠી શકે છે. ૯ આ પ્રમાણે
સિદ્ધિઓ તુચ્છ પદાર્થ જ છે, માટે આત્મજ્ઞાની-
ને તેમની ઇચ્છા થવી સંભવે જ નહિ. આત્મ-
જ્ઞાની પુરુષ પોતાને બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાને
લીધે પોતાથી પોતામાં જ તૃપ્ત હોય છે, માટે
તે પુરુષ અજ્ઞાનથી કલ્પેલી સિદ્ધિઓરૂપી તુચ્છ
ક્રિયાને ઇચ્છે જ નહિ અને અનુસરે જ નહિ. ૧૦

જગત સંબંધી જે જે પદાર્થો છે, તે સઘળા પદાર્થો અવિદ્યારૂપ જ છે; માટે જણે અવિદ્યા છોડી દીધેલી છે એવો આત્મવેત્તા પુરુષ એ પદાર્થોમાં કેમ જ આસક્ત થાય ?^{૧૪} જણે અવિદ્યાને પણ સુખરૂપ ગણીને મંત્ર આદિ સાધનોની યુક્તિઓથી તેને મેળવે છે, તેણે અજ્ઞાનીઓ જ હોય છે. આત્મવેત્તા પુરુષો કદી પણ એવા અજ્ઞાની હોતા નથી.^{૧૫} જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, પણ જે પુરુષ ઔપધ આદિ પદાર્થોથી કે યોગાભ્યાસ આદિ ક્રિયાઓથી, અનુક્રમે લાંબા કાળ સુધી યત્ન કરે, તેને આકાશમાં ગમન કરવાની શક્તિ આદિ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય એમાં સંશય નથી;^{૧૬} પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ તો સર્વ જગતથી ન્યારે થયેલો, તૃણાઓ વિનાનો અને પોતામાં જ સંતોષ પામેલો હોય છે, માટે સિદ્ધિઓને માટે યત્ન કરતો નથી અને સિદ્ધિઓની ઇચ્છા પણ કરતો નથી.^{૧૭} જ્ઞાની પુરુષને આકાશમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી, બીજી સિદ્ધિઓની પણ જરૂર હોતી નથી, ભોગોને પણ ઇચ્છતો નથી, નિઃશ્રદ્ધ તથા અનુશ્રદ્ધ કરવાની શક્તિ પણ ધરાવતો નથી, માનની પણ ઇચ્છા હોતી નથી, આશા પણ રાખતો નથી, મરણને પણ વશ થતો નથી અને જીવવાની પણ તેને ભાવના હોતી નથી.^{૧૮} સર્વદા વૃત્ત રહેનારો, શાંત મનવાળો, રાગથી તથા વાસનાઓથી રહિત થયેલો અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ તો સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કાંઈ સુખ કે દુઃખ અચાનક આવી પડે અથવા જન્મ થાય કે મરણ થાય, તો પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને કદી પણ છોડતો નથી.^{૧૯,૨૦} જન્મ નદીઓના પ્રવાહોથી એવાઈ આવેલી ખડ તથા કાષ આદિ વસ્તુઓથી સમુદ્ર કાંઈ હર્ષ-શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ પ્રારબ્ધના ક્રમથી આવી પડેલી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વસ્તુઓથી જ્ઞાની પુરુષ કાંઈ હર્ષ તથા શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાની પુરુષ તો અખંડાકાર

વૃત્તિરૂપી ચંદનથી આત્માનું જ પૂજન કર્યા કરે છે.^{૨૧} તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કાંઈ ક્રિયા કરવાનું પણ પ્રયોજન હોતું નથી, ક્રિયા ન કરવાનું પણ પ્રયોજન હોતું નથી અને તે પુરુષને સર્વ પદાર્થોમાં કાંઈ પ્રકારના પ્રયોજનની અપેક્ષા હોતી જ નથી.^{૨૨} જે પુરુષને આત્મજ્ઞાનનો લેશ પણ ન હોય, તે પુરુષ પણ એ સિદ્ધિઓને ઇચ્છે તો સિદ્ધિઓ આપનારા પદાર્થોની ગોઠવણો કરવાથી અનુક્રમે સિદ્ધિઓને મેળવી શકે છે.^{૨૩} 'મણિ-મંત્ર આદિની આવી યુક્તિ ગોઠવવાથી આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે' એવા પ્રકારનો જે નિયમનો ક્રમ છે, તે ક્રમ સદાશિવ આદિ મોટા દેવતાઓથી પણ દ્રોણ કરી શકાતો નથી.^{૨૪} જન્મ ચંદ્ર શીતળપણને છોડતો જ નથી, તેમ મણિ-મંત્ર આદિ તે તે વસ્તુઓમાં બીજા કાંઈથી પ્રાપ્ત થયેલો નહિ પણ સ્વાભાવિક રીતે રહેલો સિદ્ધિઓ આપવાનો નિમત્કાર કદી પણ પોતાના નિયમને છોડતો નથી.^{૨૫} સર્વજ્ઞ હોય, બહુ બળુનાર હોય, વિષ્ણુ હોય કે સદાશિવ હોય, તો પણ તે તે પદાર્થોના સ્વભાવસિદ્ધ નિયમને બદલાવી નાખવાની કાંઈની પણ તાકાત નથી.^{૨૬} હે રામ ! આકાશમાં ચાલી શકવું વગેરે જે સિદ્ધિઓ છે, તેણે ઔપધ આદિ દ્રવ્યોના, કાળોના, ક્રિયાઓના તથા મંત્રોના પ્રયોગોની સ્વાભાવિક શક્તિઓ છે.^{૨૭} જન્મ એર સ્વાભાવિક રીતે મારી જ નાખે છે, મઘ સ્વાભાવિક રીતે મઘને જ ઉત્પન્ન કરે છે અને અથાણાઓનો રસ તથા મીઠળો સ્વાભાવિક રીતે જાલદી કરાવે છે, તેમ કુશળ પુરુષોએ યુક્તિઓથી ગોઠવેલા દ્રવ્યોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમે સ્વાભાવિક રીતે તે તે સિદ્ધિઓને અવશ્ય આપે છે.^{૨૮,૨૯} હે રામ ! આત્મજ્ઞાન કે જે એ દ્રવ્યોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમરૂપ અવિદ્યાના વિષયથી અગ્રગ છે અને અવિદ્યાનો બાધ કરનાર છે તે, એ આકાશમાં જવાની શક્તિ આદિ સિદ્ધિઓને આપનાર પણ નથી

અને તે સિદ્ધિઓને ટાળી નાખનાર પણ નથી.^{૩૦}
 દ્રવ્ય, દેશ, કાળ કે યુક્તિ એમાંનું કોઈ પણ પરમા-
 ત્માની પદ્ધતીની પ્રાપ્તિમાં કોઈ પણ સહાય કરી
 શકતું નથી.^{૩૧} જે પુરુષને કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા
 હોય તે પુરુષ જ સિદ્ધિને મેળવવાને યત્ન કરે છે,
 પણ આત્મજ્ઞાની તો પૂર્ણ જ હોય છે; માટે તેને
 કોઈ પદાર્થમાં ક્યાંય પણ ઇચ્છા જ હોતી નથી
 કે જે ઇચ્છાથી સિદ્ધિ મેળવવા માટે યત્ન કરે.^{૩૨}
 આત્માના લાભનો ઉદ્ય, સઘળી ઇચ્છાઓની
 બળની બિલકુલ શાંતિ થાય ત્યારે જ થાય છે;
 માટે આત્મજ્ઞાની પુરુષને તે લાભથી વિરુદ્ધ ઇચ્છા
 કેમ થાય અને શા માટે થાય ? તત્ત્વવેત્તા પુરુષ
 થોતે ઇચ્છા વિનાનો છતાં પણ બે કૌતુકથી
 સિદ્ધિઓ મેળવવાને યત્ન કરે તો તેને પણ સિદ્ધિ-
 ઓ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે;^{૩૩} કેમકે જે પ્રકારની
 ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે પ્રકારને અનુસરતો યત્ન
 કરવાથી, અજ્ઞાનીને અને જ્ઞાનીને પણ સમયસર
 સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૪} વીતહવ્યમુનિને કેવળ
 જ્ઞાનની જ ઇચ્છા હતી, તેથી તેણે સિદ્ધિઓને
 માટે કોઈ યત્ન કર્યો જ ન હતો; પણ જ્ઞાનના
 અભ્યાસને માટે જ વનમાં યત્ન કર્યો હતો કે
 જે સંતનુ' ઋષિ'ને જે તરફે ઝૂલી સંભળાવ્યું
 છે.^{૩૫} આ પ્રમાણે કાળોની, ક્રિયાઓની, ક્રમેની
 અને દ્રવ્યોની ગોઠવણોના સ્વભાવોથી થનારી
 સિદ્ધિઓ, જે તે ગોઠવણો અનુક્રમથી યોગ્ય
 રીતે કરવામાં આવે તો ધાર્યા પ્રમાણે અવશ્ય
 સિદ્ધ થાય છે.^{૩૬} જો જો 'સિદ્ધિઓ' એ
 નામવાળી ક્ષણોની પંક્તિઓ મેળવી છે, તેણે તેણે
 તે ક્ષણોની પંક્તિઓ, થોતાના પ્રયત્નરૂપ વૃક્ષ-
 માંથી મેળવી છે.^{૩૭} હે રામ ! નિરંતર તમ રહે-
 નારા, આત્માનું જ અનુસંધાન કરનારા અને
 પરમ પ્રેમના સ્થાનરૂપ આત્મસુખને પામેલા
 મહાત્મા તત્ત્વવેત્તાઓને સિદ્ધિઓ કોઈ પણ ઉપ-
 યોગી લાગતી નથી.^{૩૮}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! શુદ્ધમાં રહે-

લા વીતહવ્યના એ શરીરને સિંહ આદિ હિંસક
 પ્રાણીઓ કેમ ખાઈ ગયાં નહિ અને તે શરીર
 ધરતીના ગર્ભમાં સડી પણ કેમ ગયું નહિ ? વન-
 માં ગયેલા એ વીતહવ્યમુનિ તુરત જ વિદેહમુ-
 ક્તિને ન પામ્યા, પણ પાછો એ શરીરથી ફેટલોક
 વિહાર કર્યા પછી વિદેહમુક્તિને પામ્યા તેનું
 કારણ શું ? હે મુનિ ! મારા મનમાં એ સંશયો
 છે તેનું યોગ્ય સમાધાન કરો.^{૩૯, ૪૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જે જીવાત્મા
 વાસનારૂપી મેલા દેરાથી ખૂબ જ વીંટાણેલો હોય,
 તે જીવાત્મા જ આ સંસારમાં સુખ-દુઃખોની
 દર્શાઓરૂપી બળતરને ભોગવે છે. જે જીવાત્મા
 વાસનાઓથી રહિત અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર થયેલ
 હોય, તેનું શરીર જમ હોય તેમનું તેમ રહે છે.
 એ શરીરનું છેદન-ભેદન કરવામાં કોઈ પણ સમર્થ
 થતા નથી.^{૪૧, ૪૨} હે રામ ! યોગીનું શરીર ઘણું
 ઘણું વર્ષો વીતી જતાં પણ છેદન-ભેદન આદિ
 ક્રિયાઓથી સંબંધ પામતું નથી, એ વિષયમાં
 એક બીજી પણ ઉત્પત્તિ કહું છું તે સાંભળો.^{૪૩}
 ચિત્ત જ્યારે જ્યારે જે જે પદાર્થમાં પડે છે,
 ત્યારે ત્યારે તુરત તે તે પદાર્થમય થઈ બને છે,
 એ નિયમ છે.^{૪૪} જુઓ કે આપણું ચિત્ત જ્યારે
 આપણા કોઈ શત્રુને જુએ છે, ત્યારે બધું તે શત્રુ-
 ના હૃદયમાં રહેલા દ્રેષના પ્રતિબિંબવાળું થયું
 હોય, તેમ દ્રેષરૂપી વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે; અને
 જ્યારે આપણા કોઈ મિત્રને જુએ છે, ત્યારે બધું
 તે મિત્રના હૃદયમાં રહેલી પ્રીતિના પ્રતિબિંબ-
 વાળું થયું હોય તેમ પ્રીતિરૂપી વિકારને પ્રાપ્ત
 થાય છે; એ વાત આપણે સઘળાઓએ અનુભ-
 વેલી છે.^{૪૫} ગ્રાહ, પર્વત અને પરદેશી માણસ,
 આપણી ઉપર રાગ-દ્રેષથી રહિત હોય છે, તો
 એને જોઈને આપણું ચિત્ત પણ રાગ-દ્રેષથી
 રહિત જ રહે છે; એ વાત પણ આપણે સઘળા-
 ઓએ અનુભવેલી છે.^{૪૬} ખાવા-પીવાના કામમાં
 આવતા જે જડ પદાર્થો છે, તેઓના ગુણ-દોષો-

નાં પ્રતિબિંબો પણ આપણા ચિત્તમાં પડે છે. બુદ્ધિ દે, મીઠા પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન તેને લેવા માટે ચપલ બને છે, રસ વિનાનો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન તેની ઉપર સ્પૃહા રાખતું નથી અને કડવો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન રસ વિનાનું થઈ જાય છે.^{૪૭} આ રીતે જ યોગીનું શરીર દે જ રાગ-દ્વેષ વિનાના જીવના વિલાસિત્રાણું હોય છે, તેના ઉપર બ્યારે હિંસક પ્રાણીઓનું ચિત્ત પડે છે, ત્યારે તે ચિત્ત પણ તુરત જ રાગ તથા દ્વેષથી રહિત થઈ જાય છે; માટે હિંસક પ્રાણીઓ યોગીના શરીરને કાંઈ અડચણ કરતાં નથી.^{૪૮} જેમ એક રાત્રીનો બહારવટિયો માર્ગમાં બીજા રાત્રીનું ગામ જોવામાં આવતાં, તેના છેદન-ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી, તેમ સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણી માર્ગમાં રાગ-દ્વેષ વિનાનો મુક્ત યોગી જોવામાં આવતાં, તેના છેદન-ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી.^{૪૯} એ જ પ્રાણી, યોગીના શરીરથી દૂર જઈને પાછો હિંસકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે જના જના પ્રકારનો પદાર્થ જોવામાં આવે, તેના તેવા પ્રકારનું ચિત્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય જ નથી.^{૫૦} હે રામ ! નહાર, દીપકા, સિંહ, છીકા અને સર્પ આદિ જે જે હિંસક પ્રાણીઓ છે, તેઓએ રાગ-દ્વેષ વિનાના વીતહંવ્યના શરીરને જોઈ, પોતે પણ રાગ-દ્વેષથી રહિત થઈ જવાને લીધે શુદ્ધમાં રહેવા વીતહંવ્યના શરીરને છેદી નાખ્યું ન હતું. હવે 'ધરતીના ગર્ભમાં રહ્યા છતાં વીતહંવ્યનું શરીર કેમ સડી ગયું નહિ' એ તમારા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું તે સાંભળો. આનંદરૂપ અનુભવ, સત્તાસામાન્યરૂપે કાષ્ઠ, ઢેકાં તથા પથરા આદિ સર્વ જડ પદાર્થોમાં પણ રહેલો છે, પણ મૂંગાના તથા બાળકના જ્ઞાનની પેડે નિર્વિકારપણાથી રહેલો છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સપળા પદાર્થોમાં પડે છે, પણ કેવળ જળ આદિ પદાર્થોમાં જ ચંચળ, મપાયેલું અને

ચક્રચકિત દેખાય છે, તેમ આત્મારૂપ અનુભવ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલો છે પણ કેવળ લિંગશરીરોમાં જ ચંચળ, મપાયેલો અને ચક્રચકિત દેખાય છે. વીતહંવ્યનું લિંગશરીર તત્ત્વબોધથી અને સમાધિથી નાશ પામ્યા જેવું થઈ જતાં, તેના સ્થૂળ શરીરમાં રહેલો આત્મારૂપ અનુભવ પૃથ્વીમાં, જળમાં, વાયુમાં તથા અગ્નિમાં રહેલા આત્મારૂપ અનુભવ જેવો નિર્વિકાર થઈ ગયો હતો; તેથી વીતહંવ્યનું શરીર પૃથ્વીના તથા જળ આદિના સંયોગથી સડી ગયું ન હતું.^{૫૧-૫૪} હે રામ ! આ વિષયમાં એક બીજી પણ ઉત્પત્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો. જે ગતિરૂપ વિકાર છે તે નાશનું કારણ છે. એ વિકાર ચિત્તથી થાય છે અથવા વાયુથી થાય છે, એમ વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે.^{૫૫} પ્રાણવાયુઓ જે પોતપોતાની ક્રિયાઓ કરે છે તે તેની ગતિ છે. વીતહંવ્યના શરીરમાં યોગધારણાથી પ્રાણવાયુઓની ગતિ શાંત થઈ જતાં, તે પ્રાણવાયુઓ પથરા જેવા દૃઢ થઈ ગયા હતા તેથી વીતહંવ્યનું શરીર નષ્ટ થયા વિનાનું રહ્યું હતું.^{૫૬} જના હાથપગ આદિ બહારના તથા પ્રાણ આદિ અંદરના ભાગો સહિત દેહમાં ચિત્તથી થતો તથા વાયુથી થતો, ગતિરૂપી વિકાર ન હોય, તેના દેહથી વૃદ્ધિ આદિ તથા ક્ષય આદિ વિકારો દૂર જ રહે છે. હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ ! દેહના બહારના તથા અંદરના ભાગોમાં ગતિ શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે દેહમાં ત્વચા આદિ ધાતુઓ કદી પણ પોતાની પહેલાંની અવસ્થાને તજ દેતી નથી. ચિત્તથી યતું તથા વાયુથી યતું દેહનું ચલન બંધ પડી જતાં, સ્તબ્ધ થઈ ગયેલી ત્વચા આદિ ધાતુઓ મેરુપર્વતના જેવી સ્થિર-તાને અને દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૫૭-૫૮} લોકમાં આપણા જોવામાં પણ આવે છે કે, પ્રાણાયામ આદિથી ધીર પુરુષોનાં ગરીરાંતું ચલન શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓનાં અંગો લાકડાંના જેવાં દૃઢ તથા રાખનાં અંગો જેવાં સ્થિર થઈ જાય

છે. ^{૧૦} હે રામ ! આ કારણને લીધે યોગીઓનાં શરીરો હંમેશા વર્ષ સુધી વાદળોઓની પેઠે જળના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ સડી જતાં નથી અને પૃથ્વીની અંદર રહેલી શિલાઓની જેમ પૃથ્વીના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ વી ખાઈ જતાં નથી. ^{૧૧} હવે 'બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપાયો જાણનારાઓમાં ઉત્તમ અને તત્ત્વવેત્તા વીતહવ્યમુનિ, તે સમયે જ દેહનો ત્યાગ કરીને વિદેહમુક્ત કેમ ન થયા ?' એ તમારા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું, તે તમે સાંભળો. રાગથી રહિત થયેલા, બ્રહ્મને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચકેલા અને જેનું દેહાભિમાન તૂટી ગયું હોય એવા જે જે મહાત્માઓ હોય છે, તેઓ સઘળા પોતાના દેહમાં સ્વતંત્ર જ રહે છે. ^{૧૨} એ મહાત્માઓનો જીવાત્મા ન્યારે અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધને ભોગવવાને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જીવનમુક્ત થયા પહેલાં કે પછી કરવામાં આવેલાં કર્મો અથવા વાસના અથવા ઈશ્વર એમાંથી કોઈ પણ તેને અટકાવવાને સમર્થ થતું નથી. ^{૧૩} હે રામ ! માટે તત્ત્વવેત્તાઓનો જીવાત્મા પ્રારબ્ધના અવશેષ રહેલા ભોગોને ન્યારે અકસ્માત્ ભોગવવા ધારે છે, ત્યારે જે જે ઇચ્છે તે તે તુરત કરી શકે છે. ^{૧૪} વીતહવ્યના જીવાત્માએ કાકતાલીયની રીતિથી તે સમયે જીવાત્માનું જ ધાર્યું હતું; તેથી તેણે જીવનને જ તુરત દબ કરી લીધું હતું. ^{૧૫} ન્યારે પ્રારબ્ધના ભોગ પૂરા થઈ રહેતાં, તેના જીવાત્માએ વિદેહમુક્તિની ભાવના કરી, ત્યારે તે જીવાત્મા વિદેહમુક્ત થઈ ગયો, કેમકે તેની સ્થિતિ સ્વતંત્ર હતી વાસનાઓથી તથા પાશોથી રહિત થયેલો અને વાસ્તવિક આત્મસ્વભાવથી પ્રકાશિત થયેલો જીવાત્મા જે જે ઇચ્છે છે, તે તે ક્ષણભાવમાં થાય છે, કેમકે જીવાત્મા પોતે સર્વ શક્તિઓથી સપન્ન પરમાત્મા જ થયેલો હોય છે. ^{૧૬, ૧૮}

વિગતવાસનમાશુ વિપાશતામુપગતં મન
આત્મતવોદિતમ્ । યદમિવાંચ્છતિ તદ્ભવતિ ક્ષણ-

ત્સકલશક્તિમયો હિ મહેશ્વરઃ ॥ ૬૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-
પ્રકરણનો 'સદ્વિલાસવિચારયોગોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૮૯ માં સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૯૦ મો  
~~~~~

સરૂપ અને અરૂપ ચિત્તનાશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યદા હસ્તંગતપ્રાયં જાતં ચિત્તં વિચારતઃ ।
તદા હિ વીતહવ્યસ્ય જાતા મૈત્ર્યાદયોગુણાઃ ॥૧॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ:-હે રામ ! ન્યારે વિચાર
થી ચિત્તનો લગભગ નાશ થયો, ત્યારે વીતહવ્ય-
મુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા.)

રામ બોલ્યાઃ:-હે મહારાજ ! વિચારના
ઉદયથી ચિત્તનું સ્વરૂપ લગભગ નાશ પામ્યા
પછી, વીતહવ્યમુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત
થયા હતા, તે આપે શું કહ્યું ? હે વક્તાઓમાં
ઉત્તમ ! ચિત્ત બ્રહ્મમાં અસ્ત પામ્યા પછી મૈત્રી
આદિ ગુણો કાને થાય છે અને તેઓ શામાં સ્ફુરે
છે ? એ મને કહો. એ ગુણો નાશ પામેલા ચિત્ત-
ને થાય છે કે અધિધાનને થાય છે અને જીવમાં
સ્ફુરે છે કે પરમાત્મામાં સ્ફુરે છે ? ઝાંઝવાનાં
પાણીની નદી નાશ પામ્યા પછી શીતળપણા
આદિ ગુણો એ નદીને થવા પણ સંભવતા નથી
અને નિર્જળ ભૂમિને પણ થવા સંભવતા નથી.
એ ગુણોનું જેમાં સ્ફુરણ થાય એવું પણ કોઈ
સંભવતું નથી. ^{૧-૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ:-હે રામ ! એક સરૂપ અને
બીજે અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો નાશ બે પ્રકાર-
નો છે. જીવનમુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે,
તે સરૂપ (ચિત્તના કોઈક પ્રતિભાસવાળો) થાય
છે અને વિદેહમુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે,
તે અરૂપ (ચિત્તના લેશમાત્ર પ્રતિભાસથી રહિત)

x આ નેતુમાં સર્ગમાં સરૂપ અને અરૂપ એવી
રીતે ચિત્તનો બે પ્રકારનો નાશ કહેવામાં આવશે

નાં પ્રતિબિંબો પણ આપણા ચિત્તમાં પડે છે. જુઓ કે, મીઠા પદાર્થ જેવામાં આવતાં આપણું મન તેને લેવા માટે ચપલ બને છે, રસ વિનાનો પદાર્થ જેવામાં આવતાં આપણું મન તેની ઉપર સ્પૃહા રાખતું નથી અને કડવો પદાર્થ જેવામાં આવતાં આપણું મન રસ વિનાનું થઈ જાય છે.^{૪૭} આ રીતે જ યોગીનું શરીર કે જ રાગ-દ્વેષ વિનાના જીવના વિકાસવાળું હોય છે, તેના ઉપર બ્યારે હિંસક પ્રાણીઓનું ચિત્ત પડે છે, ત્યારે તે ચિત્ત પણ તુરત જ રાગ તથા દ્વેષ થી રહિત થઈ જાય છે; માટે હિંસક પ્રાણીઓ યોગીના શરીરને કાંઈ અડચણ કરતાં નથી.^{૪૮} જમ એક રાત્રનો બહારવટિયો માર્ગમાં બીજા રાત્રનું ગામ જેવામાં આવતાં, તેના છેદન-ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી, તેમ સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણી માર્ગમાં રાગ-દ્વેષ વિનાના સુક્ત યોગી જેવામાં આવતાં, તેના છેદન-ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી.^{૪૯} એ જ પ્રાણી, યોગીના શરીરથી દૂર જઈને પાછો હિંસકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે જ્ઞા જ્ઞા પ્રકારનો પદાર્થ જેવામાં આવે, તેના તેના પ્રકારનું ચિત્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય જ નથી.^{૫૦} હે રામ ! નહાર, દીપડા, સિંહ, શીડા અને સર્પ આદિ જ જ હિંસક પ્રાણીઓ છે, તેઓએ રાગ-દ્વેષ વિનાના વીતહવ્યના શરીરને એઈ, પોતે પણ રાગ-દ્વેષથી રહિત થઈ જવાને લીધે યુક્ષમાં રહેલા વીતહવ્યના શરીરને છેદી નાખ્યું ન હતું. હવે 'ધરતીના ગર્ભમાં રહ્યા છતાં વીતહવ્યનું શરીર કેમ સડી ગયું નહિ' એ તમારા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું તે સાંભળો. આત્મરૂપ અનુભવ, સત્તાસામાન્યરૂપે કાષ્ઠ, દેહાં તથા પથરા આદિ સર્વ જડ પદાર્થોમાં પણ રહેલો છે, પણ મૂંગાના તથા બાળકના જ્ઞાનની પેઠે નિર્વિકારપણાથી રહેલો છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સમગ્ર પદાર્થોમાં પડે છે, પણ કેવળ જળ આદિ પદાર્થોમાં જ ચંચળ, મપાયેલું અને

ચક્રચકિત દેખાય છે, તેમ આત્મારૂપ અનુભવ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલો છે પણ કેવળ લિંગશરીરોમાં જ ચંચળ, મપાયેલો અને ચક્રચકિત દેખાય છે. વીતહવ્યનું લિંગશરીર તત્ત્વબોધથી અને સંમાધિથી નાસ પામ્યા જેવું થઈ જતાં, તેના સ્થૂળ શરીરમાં રહેલો આત્મારૂપ અનુભવ પૃથ્વીમાં, જળમાં, વાયુમાં તથા અગ્નિમાં રહેલા આત્મારૂપ અનુભવ જેવો નિર્વિકાર થઈ ગયો હતો; તેથી વીતહવ્યનું શરીર પૃથ્વીના તથા જળ આદિના સંયોગથી સડી ગયું ન હતું.^{૫૧-૫૪} હે રામ ! આ વિષયમાં એક બીજી પણ ઉત્પત્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો. જ ગતિરૂપ વિકાર છે તે નાશનું કારણ છે. એ વિકાર ચિત્તથી થાય છે અથવા વાયુથી થાય છે, એમ વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે.^{૫૫} પ્રાણવાયુઓ જ પોતપોતાની ક્રિયાઓ કરે છે તે તેની ગતિ છે. વીતહવ્યના શરીરમાં યોગધારણાથી પ્રાણવાયુઓની ગતિ શાંત થઈ જતાં, તે પ્રાણવાયુઓ પથરા જેવા દૃઢ થઈ ગયા હતા તેથી વીતહવ્યનું શરીર નષ્ટ થયા વિનાનું રહ્યું હતું.^{૫૬} જ્ઞાના હાથપગ આદિ બહારના તથા પ્રાણ આદિ અંદરના ભાગો સહિત દેહમાં ચિત્ત થી થતો તથા વાયુથી થતો, ગતિરૂપી વિકાર ન હોય, તેના દેહથી વૃદ્ધિ આદિ તથા ક્ષય આદિ વિકારો દૂર જ રહે છે. હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ ! દેહના બહારના તથા અંદરના ભાગોમાં ગતિ શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે દેહમાં ત્વચા આદિ ધાતુઓ કદી પણ પોતાની પહેલાંની અવસ્થાને તજી દેતી નથી. ચિત્તથી થતું તથા વાયુથી થતું દેહનું ચલન બંધ પડી જતાં, સ્તપ્ત થઈ ગયેલી ત્વચા આદિ ધાતુઓ મેરુપર્વતના જેવી સ્થિરતાને અને દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૫૭-૫૮} લોકમાં આપણા જેવામાં પણ આવે છે કે, પ્રાણશામ આદિથી ધીર પુરુષોનાં શરીરોનું ચલન શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓનાં અંગો લોકડોના જેવા દૃઢ તથા સખતાં અંગો જેવાં સ્થિર થઈ જાય

છે. ૧૦ હે રામ ! આ કારણને લીધે યોગીઓનાં શરીરો હઝરો વર્ષ સુધી વાદળોંઓની પેઠે જળના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ સડી જતાં નથી અને પૃથ્વીની અંદર રહેલી શિલાઓની જેમ પૃથ્વીના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ વીંખાઈ જતાં નથી. ૧૧ હવે 'બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપાયો અભ્ય-નારાઓમાં ઉત્તમ અને તત્ત્વવેત્તા વીતહવ્યમુનિ, તે સમયે જ દેહનો ત્યાગ કરીને વિદેહમુક્ત જેમ ન થયા ?' એ તમારા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું, તે તમે સોલોના. રાગથી રહિત થયેલા, બ્રહ્મને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા અને જનુ દેહાલિ-માન તૂટી ગયું હોય એવા જે જે મહાત્માઓ હોય છે, તેઓ સઘળા પોતાના દેહમાં સ્વતંત્ર જ રહે છે. ૧૨ એ મહાત્માઓનો જીવાત્મા ન્યારે અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધને ભોગવવાને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જીવ-મુક્ત થયા પહેલાં કે પછી કરવામાં આવેલાં કર્મો અથવા વાસના અથવા ઈશ્વર એમાંથી કાંઈ પણ તેને અટકાવવાને સમર્થ થતું નથી. ૧૩ હે રામ ! માટે તત્ત્વવેત્તાઓની જીવાત્મા પ્રારબ્ધના અવશેષ રહેલા ભોગોને ન્યારે અકસ્માત ભોગવવા ધારે છે, ત્યારે જે જે ધૃષ્ટ તે તે તુરત કરી શકે છે. ૧૪ વીતહવ્યના જીવાત્માએ કાકતાલીયની રીતિથી તે સમયે જીવવાતું જ ધાયું હતું; તેથી તેણે જીવનને જ તુરત દટ કરી લીધું હતું. ૧૫ ન્યારે પ્રારબ્ધના ભોગ પૂરા થઈ રહેતાં, તેના જીવાત્માએ વિદેહ-મુક્તિની લાવના કરી, ત્યારે તે જીવાત્મા વિદેહ-મુક્ત થઈ ગયો; કેમકે તેની સ્થિતિ સ્વતંત્ર હતી. વાસનાઓથી તથા પાશોથી રહિત થયેલો અને વાસ્તવિક આત્મસ્વભાવથી પ્રકાશિત થયેલો જીવાત્મા જે જે ધૃષ્ટ છે, તે તે ક્ષણમાત્રમાં યાય છે; કેમકે જીવાત્મા પોતે સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન પરમાત્મા જ થયેલો હોય છે. ૧૭, ૧૮

વિગતવાસનમાયુ વિપાશ્વતામુપગતં મન
આત્મતયોદિતમ્ । યદામિવાચ્છાતિ તદ્ભવતિ ક્ષણ

ત્તકલશક્તિમયો હિ મહેશ્વરઃ ॥ ૬૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉપશમ-
અકરણુનો 'સદ્વિલાસવિચારયોગોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૮૯ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

સરૂપ અને અરૂપ ચિત્તનાશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યદા હ્યસ્તંગતપ્રાપ્યં જાતં ચિત્તં વિચારતઃ ।
તદા હિ વીતહવ્યસ્ય જાતા મૈત્ર્યાદયોગુણાઃ ॥૧॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! ન્યારે વિચાર-
થી ચિત્તનો લગભગ નાશ થયો, ત્યારે વીતહવ્ય-
મુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા. ૧

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ ! વિચારના ઉદયથી ચિત્તનું સ્વરૂપ લગભગ નાશ પામ્યા પછી, વીતહવ્યમુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા, તે આપે શું કહ્યું ? હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ! ચિત્ત બ્રહ્મમાં અસ્ત પામ્યા પછી મૈત્રી આદિ ગુણો કાને થાય છે અને તેઓ શામાં સ્ફુરે છે ? એ મને કહો. એ ગુણો નાશ પામેલા ચિત્ત-ને થાય છે કે અધિધાનને થાય છે અને જીવમાં સ્ફુરે છે કે પરમાત્મામાં સ્ફુરે છે ? ઝાંઝનાનાં પાણીની નદી નાશ પામ્યા પછી શીતળપણા આદિ ગુણો એ નદીને થવા પણ સંભવતા નથી અને નિર્જળ ભૂમિને પણ થવા સંભવતા નથી. એ ગુણોનું જેમાં સ્ફુરણ યાય એવું પણ કાંઈ સંભવતું નથી. ૨-૩

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એક સરૂપ અને બીજે અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો નાશ બે પ્રકાર-નો છે. જીવ-મુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે; તે સરૂપ (ચિત્તના કાંઈક પ્રતિભાસવાળો) થાય છે અને વિદેહમુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે, તે અરૂપ (ચિત્તના લેશમાત્ર પ્રતિભાસથી રહિત)

x આ નેત્રમાં સર્ગમાં સરૂપ અને અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો બે પ્રકારનો નાશ કહેવામાં આવેલો.

જીવન્મુક્તિના સમયમાં મૈત્રી આદિ સધળા ઉત્તમ ગુણોથી મુક્ત રહેનારું ચિત્ત, જ્યારે અત્યંત પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અત્યંત નદ થઈ જાય છે.^{૨૪} વિદેહમુક્તિમાં જે 'અરૂપ' નામનો ચિત્તનો નાશ થાય છે, તેમાં ચિત્તનો વેશભાવ ભાગ પણ અવશેષ રહેતો નથી. વિદેહમુક્તિમાં ગુણો પણ રહેતા નથી, કુચુંણો પણ રહેતા નથી, લક્ષ્મી પણ રહેતી નથી, ગરી-આઈ પણ રહેતી નથી, અપળતા પણ રહેતી નથી, ઉદય પણ રહેતો નથી, અસ્ત પણ રહેતો નથી, હર્ષ પણ રહેતો નથી ને ક્રોધ પણ રહેતો નથી. તેમાં અંધારું રહેતું નથી અજવાળું રહેતું નથી, સાયંકાળ રહેતો નથી, દિવસ રહેતો નથી, રાત્રિ રહેતી નથી, દિશાઓ રહેતી નથી, આકાશ રહેતું નથી, પાતાળ રહેતું નથી, અને અનર્થો રહેતા નથી. વળી વાસના રહેતી નથી, રચના રહેતી નથી, વૃષ્ટિ રહેતી નથી, વેરાગ્ય રહેતું નથી, આસક્તિ રહેતી નથી, પ્રિય પણ રહેતું નથી અને અપ્રિય પણ રહેતું નથી. જે વિદેહમુક્તિરૂપ પદ ઠાઈ પણ કર્માદિથી પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૨૫-૨૮} જે પદ જીવન્મુક્ત લોકોને પ્રારબ્ધતા કાયને અંતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે શરદઋતુનું સ્વરૂપ આકાશ અંધકારથી પણ રહિત હોય, તેજથી પણ રહિત હોય, તારાઓથી પણ રહિત હોય, ચંદ્રથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી પણ રહિત હોય, વાયુથી પણ રહિત હોય, સંઘ્યાથી પણ રહિત હોય, રજથી પણ રહિત હોય અને ઠાઈ ભતના અખકારાથી પણ રહિત હોય તો, તેની ઉપમા વિદેહમુક્તિના પદને આપી શકાય.^{૨૯} જમ પવનોનું મોટું સ્થાન આકાશ છે, તેમ સંસારના, આકાંક્ષના તથા બુદ્ધિના પારને પામેલા તત્ત્વવેત્તાઓનું જે 'વિદેહમુક્તિ' નામનું પદ મોટું સ્થાન છે. જે પદ દે જ કુઝોથી અત્યંત રહિત છે, ચેતન હોવા છતાં પણ ક્રિયાઓથી રહિત છે, આનંદરૂપ છે અને રજેગુણથી, તમેગુણથી તથા સત્ત્વગુણથી

પણ રહિત છે, તેમાં ચિત્તના અંશથી પણ અત્યંત રહિત થયેલા અને બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેલા મહાત્મા વિદેહમુક્ત પુરુષો જ વસે છે.^{૩૦,૩૧}

સંશોધક: સમજાવકાત્મકમેવ સુસમાનંદમંથર-મપતેરજસ્તમો યત્ । આકાશકોશતનવો તન્નવો મહાંતસ્તસ્મિન્પદે ગલિતચિત્તલવાવસંતિ ॥ ૩૧॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ચિત્તવિચારયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૧ મો

શરીરનું બીજ ચિત્ત અને ચિત્તનું બીજ પ્રાણચલન તથા વાસના છે

॥ રમ ડવાચ ॥

પરમાકાશકોશાદિરૂદ્ધલોકાંતરદ્રુમમ્ ।

તારકાપુષ્પશ્વલં દેવાસુરવિહંગમમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-દે વક્તાઓમાં ઉત્તમ આ જગતરૂપી વનની અંદર, બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં રહેલા માયારૂપી પહાડમાં વિચિત્ર ભુવનોરૂપી વૃક્ષો ભોગેલાં છે, તારાઓરૂપી વિચિત્ર કળીઓ શીલી રહી છે અને દેવતાઓ તથા દેવોરૂપી પક્ષીઓ ભડ્યા કરે છે.^૧ ત્યાં વીજળીઓરૂપી મંજરીઓવાળી, દિશાઓરૂપી શાખાઓમાં, વિચિત્ર વણોવાળાં વાદળોઓરૂપી પાંદડાંઓ ભમી રહ્યાં છે અને સધળી ઋતુઓમાં રમણીય લાગે એવાં ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ચંદ્રોરૂપી મોટાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે.^૨ વળી, તે વનમાં સાત સસુદ્રોરૂપી વાવો દીપી રહી છે, સેંકડો નદીઓ લોહિનાં મનોનું આકર્ષણ કર્યું કરે છે અને ચીદે લોકમાં રહેનારાં અનંત પ્રાણીઓ પોતપોતાની જીવિકાઓને મેળવ્યા કરે છે.^૩ તે વનને વાસનાઓરૂપી ગૂંચળાંઓથી ઘેરી લઈને ભરપૂર-

* આ એકાલ્પમા સર્ગમાં જીવોની તે તે યોગિના જે ગતિ થાય છે તેનું બીજ શરીર છે, શરીરનું બીજ ચિત્ત છે અને પ્રાણનું ચલન તથા વાસના એ જે ચિત્તનાં, બીજ છે, એમ કહેવામાં આવશે.

થાય છે.^૪ આ સંસારમાં ચિત્તનું હોવું દુઃખ આપનાર જ છે અને ચિત્તનો નાશ સુખ આપનાર થાય છે. ચિત્તની સત્તાનો ક્ષય કરીને ચિત્તનો નાશ કરી નાખવો બ્રહ્મજ્ઞે.^૫ જે ચિત્ત અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાઓનાં બળોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે પુનર્જન્મનું કારણ થઈ પડે એવું હોય તે ચિત્તને સત્તાવાળું સમજો. એ સત્તાવાળું ચિત્ત કેવળ દુઃખદાયી જ છે.^૬ અનાદિકાળના અધ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલા દિહાદિના ધર્મેને જે ચિત્ત 'મારા છે' એમ માની લે, તે ચિત્તને સત્તાવાળું સમજવું. સત્તાવાળું ચિત્ત જ અજ્ઞાની, દુઃખિત અને જીવ કહેવાય છે.^૭ જ્યાં સુધી ચિત્તની સત્તા હોય ત્યાં સુધી દુઃખનો ક્ષય ક્યાંથી જ થાય? ચિત્ત અસ્ત પામે ત્યારે જ સંસાર અસ્ત પામે છે.^૮ અજ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત વાસનાઓનાં બળોથી અત્યંત દબતાને પ્રાપ્ત થયેલું હોવાને લીધે ખસેડી શકાય એવું હોતું નથી, માટે તે ચિત્ત દુઃખરૂપી વૃક્ષોના મૂળરૂપ છે. એ સત્તાવાળું ચિત્ત દુઃખરૂપી વૃક્ષોના ધણા ધણા અકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે.^૯

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! ઠાના ચિત્તને નષ્ટ થયેલું નહિ સમજવું, નષ્ટ થયેલું ચિત્ત કેવું હોય છે, ચિત્તનો નાશ કેવા પ્રકારનો થાય છે અને ચિત્તની સ્થિતિ શાથી રહે છે?^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! હે પૂછી બહુનારાઓમાં ઉત્તમ ! ચિત્તની સ્થિતિ અજ્ઞાનથી થતી વાસનાઓનાં બળોથી રહે છે એ હું કહી ચૂક્યો છું. હવે ચિત્તના નાશ વિષે કહું છું તે સાંભળો.^{૧૧} જન્મ પર્વતને વાસના પવનો ડોલાવી શકતા નથી, તેમ જે ધીરપુરુષને સુખ-દુઃખોની દશાઓ આત્માના અનુસંધાનમાંથી દૂર કરી શકે નહિ, તેના ચિત્તને નષ્ટ થઈ ગયેલું સમજવું. 'આ સાત વેતનો દેહ હું છું અને દેહથી ન્યારું જે સર્વ છે તે હું નથી' એવી રીતની સાવના જે પુરુષને નીચ ન કરી નાખે તેનું ચિત્ત નષ્ટ થઈ

ગયેલું કહેવાય છે.^{૧૨,૧૩} આપદા, કંગાલપણું, ઉત્સાહ, મદ, માંદાપણું અને મદોત્સવ જેના મુખના વર્ણને દબાવી શકે નહિ તેના ચિત્તને નષ્ટ થયેલું સમજવું. હે રામ ! ચિત્તનો નાશ આવા પ્રકારનો સમજવો. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ચિત્ત નષ્ટ થયેલું કહેવાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષને ચિત્તના નાશની દશા આવા પ્રકારની હોય છે. દરમિયાન પદાર્થોને ભ્રાંતિથી સાચા સમજીને, તેનું મનન કરવામાં આવે છે, એ જ મૂઠતા છે એમ સમજો. એ મૂઠતા ન્યારે નષ્ટ થઈ બચ ત્યારે 'ચિત્તનાશ' એ નામ ધરાવનારા ઉત્તમ સ્વભાવ ઉદય પામે છે.^{૧૪-૧૬} હે રામ !

આવા પ્રકારનો ચિત્તનાશ કે જે જીવન્મુક્ત પુરુષોના સ્વભાવરૂપ હોય છે, તેને જ કેટલાએક પુરુષો 'ચિત્ત' એવું નામ આપે છે.^{૧૭} આવા સ્વભાવવાળું જીવન્મુક્તનું ચિત્ત મૈત્રી આદિ શુભોદી યુક્ત થાય છે, ઉત્તમ વાસનાવાળું થાય છે અને પુનર્જન્મના સંબંધથી રહિત થાય છે.^{૧૮} જેથી પુનર્જન્મ ન થાય એવી ઉત્તમ વાસનાવાળું જીવન્મુક્તનું ચિત્ત 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે.^{૧૯} યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે દેહાદિના અભિમાનથી રહિત થયેલું ચિત્ત, બ્યવહારમાં આભાસ જેવું અનુભવમાં આવે, એ ચિત્તનો સરૂપ નાશ થયો કહેવાય છે અને તે જીવન્મુક્તને હોય છે.^{૨૦} જીવન્મુક્તના આવી રીતે સરૂપ નાશને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તમાં, જેમ ચંદ્રમાં સ્વચ્છ કાન્તિઓ રહે છે, તેમ સ્વચ્છ મૈત્રી આદિ સંપત્તિઓ સર્વદા સર્વ પ્રકારથી રહે છે. જેમ વસંતમાં મંજરીઓ લીપી નીકળે છે, તેમ જીવન્મુક્તના 'સત્ત્વ' એ નામ ધરાવનારા ચિત્તરૂપી હિમાલયમાં મૈત્રી આદિ શુભોદી સંપત્તિઓ લીપી નીકળે છે.^{૨૧,૨૨} હે રામ ! મેં જે ચિત્તનો 'અરૂપ' નાશ કહ્યો, એ તો વિદેહમુક્તને જ થાય છે; કારણ કે વિદેહમુક્તનું ચિત્ત અત્યંત નષ્ટ થવાથી આભાસરૂપે પણ રહેતું નથી.^{૨૩}

જીવન્મુક્તિના સમયમાં મૈત્રી આદિ સધળા ઉત્તમ ગુણોથી મુક્ત રહેનારું ચિત્ત, ન્યારે અત્યંત પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અત્યંત નદ્ય થઈ જાય છે.^{૨૪} વિદેહમુક્તિમાં જે ‘અરૂપ’ નામનો ચિત્તનો નાશ થાય છે, તેમાં ચિત્તનો લેશમાત્ર ભાગ પણ અવશેષ રહેતો નથી. વિદેહમુક્તિમાં ગુણો પણ રહેતા નથી, કુણું પણ રહેતા નથી, લક્ષ્મી પણ રહેતી નથી, ગરીબાઈ પણ રહેતી નથી, અપળતા પણ રહેતી નથી, ઉદય પણ રહેતો નથી, અસ્ત પણ રહેતો નથી, હર્ષ પણ રહેતો નથી ને ક્રોધ પણ રહેતો નથી. તેમાં અંધારું રહેતું નથી અજવાળું રહેતું નથી, સાયકાળ રહેતો નથી, દિવસ રહેતો નથી, રાત્રિ રહેતી નથી, દિશાઓ રહેતી નથી, આકાશ રહેતું નથી, પાતાળ રહેતું નથી, અને અન્યો રહેતા નથી. વળી વાસના રહેતી નથી, રચના રહેતી નથી, તુષ્ટા રહેતી નથી, વૈરાગ્ય રહેતું નથી, આસક્તિ રહેતી નથી, પ્રિય પણ રહેતું નથી અને અપ્રિય પણ રહેતું નથી. એ વિદેહમુક્તિરૂપ પદ કોઈ પણ કર્માદિથી પ્રાપ્ત થતું નથી.^{૨૫-૨૮} એ પદ જીવન્મુક્ત લોકોને પ્રારબ્ધના ક્ષયને અંતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે શરદઋતુનું સ્વરૂપ આકાશ અંધકારથી પણ રહિત હોય, તેજથી પણ રહિત હોય, તારાઓથી પણ રહિત હોય, ચંદ્રથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી પણ રહિત હોય, વાયુથી પણ રહિત હોય, સંધ્યાથી પણ રહિત હોય, રજથી પણ રહિત હોય અને કોઈ જાતના ઝળકારાથી પણ રહિત હોય તો, તેની ઉપમા વિદેહમુક્તિના પદને આપી શકાય.^{૨૯} જેમ પવનોનું મોટું સ્થાન આકાશ છે, તેમ સંસારના, આડંબરના તથા બુદ્ધિના પારને પામેલા તત્ત્વચેતાઓનું એ ‘વિદેહમુક્તિ’ નામનું પદ મોટું સ્થાન છે. એ પદ કે જે કુઃખોથી અત્યંત રહિત છે, ચેતન હોવા છતાં પણ ક્રિયાઓથી રહિત છે, આનંદરૂપ છે અને રજેગુણથી, તમેગુણથી તથા સત્ત્વગુણથી

પણ રહિત છે, તેમાં ચિત્તના અંશથી પણ અત્યંત રહિત થયેલા અને બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેલા મહાત્મા વિદેહમુક્ત પુરુષો જ વસે છે.^{૩૦,૩૧}

સંશંતવૃત્તમજ્ઞાત્મકમેવ સુસમાનંદમંથર-મપતેરજસ્તમો યત્ । આકાશકોશતનવો તનવો મહાંતસ્તસ્મિન્પદે ગલિતચિત્તલવાવસંતિ ॥ ૩૧ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો ‘ચિત્તવિચારયોગોપદેશ’ એ નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

— સર્ગ ૯૧ મો —

શરીરનું બીજ ચિત્ત અને ચિત્તનું બીજ પ્રાણચલન તથા વાસના છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

પરમાકાશકોશાદિરૂઢલોકાંતરદ્રુમમ્ ।

તારકાપુષ્પશ્વલં દેવાસુરવિહંગમમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ િજગતરૂપી વનની અંદર, બ્રહ્મરૂપી આકાશ રહેલા માયારૂપી પહાડમાં વિચિત્ર જીવનોરૂપ વૃક્ષો જોગેલાં છે, તારાઓરૂપી વિચિત્ર કળીએ શાલી રહી છે અને દેવતાઓ તથા દેત્યોરૂપ પક્ષીઓ જોડ્યા કરે છે.^૧ ત્યાં વીજળીઓરૂપ મંજરીઓવાળી, દિશાઓરૂપી શાખાઓમાં વિચિત્ર વણેવાળાં વાદળાંઓરૂપી પાંદડાંઓ જમી રહ્યાં છે અને સધળી ઋતુઓમાં રમણીય ભાગે એવાં ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ચંદ્રોરૂપી મોટાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે.^૨ વળી, તે વનમાં સાત સમુદ્રોરૂપી વાવો દીપી રહી છે, સેંકડો નદીઓ લોકોનાં મનોનું આકર્ષણ કર્યા કરે છે અને ચીદે લોકમાં રહેનારાં અનંત પ્રાણીઓ પોતપોતાની જીવિકાઓને મેળવ્યા કરે છે.^૩ તે વનને વાસનાઓરૂપી ગૂંચળાંઓથી ઘેરી લઈને ભરપૂર-

* આ એકાધ્યુમા સર્ગમાં જીવોની તે તે યોનિમાં જે ગતિ થાય છે તેનું બીજ શરીર છે, શરીરનું બીજ ચિત્ત છે અને પ્રાણનું અવન તથા વાસના એ બે ચિત્તનાં, બીજ છે, એમ જ્ઞેવામાં આવશે.

પણાથી રહેલી, વિસ્તીર્ણ આકારવાળી, જરા તથા મરણરૂપી ગાંઠોવાળી, સુખ-દુઃખોરૂપી ક્ષણોની પંક્તિઓવાળી, અત્યંત દૃઢ મૂળોવાળી અને મોહરૂપી જળથી સિંચાયા કરતી આ સંસૃતિ (જીવોની તે તે યોનિઓમાં ગતિ) રૂપી દ્રાક્ષની લતાનું બીજ કાણ છે? તે બીજનું બીજ કાણ છે? તે બીજના બીજનું બીજ કાણ છે? અને તે બીજના બીજના બીજનું બીજ કાણ છે? હે મહારાજ! ફરી પણ યોધની વૃદ્ધિને માટે અને જ્ઞાનના સારભૂત બ્રહ્મપણાની સિદ્ધિને માટે આ સઘળું આપ સંક્ષેપથી મને કહો. ૪-૭

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જની અંદરના હિંગદેહમાં અનંત વિચિત્ર કાર્યો કરનારા શુભાશુભ કર્મોરૂપી મોટા અંડરો રહ્યા છે, એવું શરીર જ સંસૃતિરૂપી દ્રાક્ષની લતાનું બીજ છે એમ સમજો. ૮ જમ શરદઋતુમાં પૃથ્વી વૃક્ષોની શાખાઓથી ગઢન અને ફળ તથા પાંદડાંથી શોભે છે, તેમ શરીરરૂપી બીજથી જ એ વેલ વૃદ્ધિ પામેલી છે. એ શરીરનું બીજ ચિત્ત છે, કે જે ચિત્ત સંપત્તિ-વિપત્તિઓની દશાઓના બંધારરૂપ છે, દુઃખોરૂપી રત્નોના ડાખલારૂપ છે અને આશાના દારૂરૂપ છે. ૯-૧૦ આ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન શરીરો ચિત્તથી ઉદય પામે છે. 'ચિત્તથી શરીરોનો ઉદય થવો કેમ સંભવ?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે સ્વભાવાવસ્થામાં ચિત્તથી જ શરીરનો ઉદય થતો આપણા સર્વના અનુભવમાં આવે છે. ૧૧ જમ માંદા માણસને ઉત્પાતો દેખાડવાના સંકલ્પવાળા ગધર્વલોહિતાના ચિત્તથી ગોખોવાણું અને પ્રકાશિત આકારવાળું ગંધર્વનગર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આપણા ચિત્તથી આ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. હે રામ! જમ ઘડા તથા ફાંડાં આદિ પદાર્થો માટીનું જ વિશાળ રૂપ છે, તેમ જે કાંઈ આ મોટા આડંબરવાળું જગત જોવામાં આવે છે, તે પણ ચિત્તનું જ વિશાળ રૂપ છે. ૧૨, ૧૩ વૃત્તિઓરૂપી શાખાઓને

ધરનારા એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનાં, પ્રાણનું ચલન અને દૃઢ વાસના એ બે બીજ છે. ૧૪ જ્યારે પ્રાણ નાડીઓનો સ્પર્શ કરી ગતિ કરવા લાગે છે, ત્યારે તુરત જ શરીરની અંદર વ્યાપીને રહેલો આત્મારૂપી સામાન્ય અનુભવ અસુખ અંશથી ચિત્તરૂપે ગોઠવાઈ જાય છે. ૧૫ જ્યારે પ્રાણ નાડીઓના માર્ગોનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા લાગતો નથી, ત્યારે વિષયોના સંસ્કારો બંધત નહિ થવાને લીધે, સામાન્ય અનુભવની અંદર ચિત્તરૂપી વિકાર થતો નથી. ૧૬ પ્રાણની જે ગતિ છે, તે જ ચિત્તરૂપ દ્વારથી 'જગત' એ નામને પ્રાપ્ત થઈને બહાર દેખાય છે, એમ પણ કહેવાય છે. જમ આકાશમાં નીલતા આદિ મિથ્યા જ દેખાય છે, તેમ આત્મા, પ્રાણ, ચિત્ત અને જગત એ સર્વ મિથ્યા જ દેખાય છે. ૧૭ પ્રાણની ગતિ બંધ પડતાં, સામાન્ય અનુભવરૂપ આત્મામાં ચિત્તરૂપી વિકાર નહિ જોવાથી, તે આત્માનું જે શાંતપણું રહે છે, તે જ સમાધિ કહેવાય છે. પ્રાણની ગતિ થતાં, આત્મારૂપી અનુભવ અસુખ અંશમાં ચિત્તરૂપ થઈને, હાથથી પછાડેલા દડાની જેમ જીજ્ઞાસુ કરે છે. જેમ હાથથી પછાડેલો દડો વારંવાર આંગણમાં જીજ્ઞાસુ કરે છે, તેમ પ્રાણની ગતિથી સંસ્કારોના જગવારૂપી પ્રેરણાને પામેલો આત્મારૂપી અનુભવ ચિત્તરૂપે જીજ્ઞાસુ કરે છે. ૧૮, ૧૯ જમ વાયુથી ગંધ વિશેષ પામે છે, તેમ સત્ય, સર્વમાં વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અનુભવ પ્રાણની ગતિથી ઉપર કહેલો વિશેષ પામે છે. ૨૦ હે રામ! માટે અનુભવને વિશેષથી રહિત રાખવો એ જ પરમ કલ્યાણ છે, એમ સમજો. એ વિશેષનું કારણ પ્રાણની ગતિ છે, માટે તે ગતિને રોકવામાં આવે, તો આત્મામાં વિશેષ જોડે જ નહિ. ૨૧ આત્મા ચિત્તરૂપે ગોઠવાયો કે તુરત જ બંધારના વિષયોમાં અત્યંત રાગથી દોડે છે, દોડીને તે વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અને ઉપ-

સર્ગ ૯૧ મો-શરીરનું બીજ ચિત્ત અને ચિત્તનું બીજ પ્રાણચક્ત્ર તથા વાસના છે ૮૫૯

કરવાથી એ ચિત્તરૂપ થયેલા આત્માને
 ૧ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} એ ચિત્ત જો
 ના વિષયોથી વિમુખ થઈને, આત્માના
 ૨ અર્થ ઉદ્યોગ કર્યા કરે, તો તેને એ
 ૩ યોગ્ય-નિર્મળ-પદ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૩}
 ૪ માં માટે ચિત્તના બીજરૂપ પ્રાણની ગતિથી
 વાસનાઓની પ્રેરણાઓથી આત્માને વિક્ષેપ
 ૫ વવા દો, તો તમે મુક્ત જ છો.^{૨૪} આત્મામાં
 ૬ વિક્ષેપનું કોહનું છે એ જ ચિત્ત છે એમ સમજો
 અને તે ચિત્ત જ લોકોને દુઃખી કરી નાખનારી
 આ સંસારરૂપી અનર્થોની બળ પાથરેલી છે,
 એમ સમજો. યોગીઓ ચિત્તની શાંતિને અર્થે જ
 પ્રાણાયામોના તથા ધ્યાનોના વિધિસર પ્રયોગ
 કરીને પ્રાણની ગતિને રોકે છે.^{૨૫, ૨૬} પ્રાણનું
 રોધન કરવું એ બહુ ઉત્તમ છે, આત્માને વિક્ષેપો-
 રહિત રાખનાર છે, ચિત્તની શાંતિરૂપ ક્ષણ આપ-
 નાર છે અને સમતાનું મોડું કારણ છે.^{૨૭} હે
 રામ ! 'પ્રાણનું ચક્ત્ર ચિત્તનું બીજ છે' એ
 વિષય મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે 'વાસ-
 ના ચિત્તનું બીજ બીજ છે' એ વિષય કે જે
 તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રકટ કરેલો છે અને અનુભવેલો
 છે, તે કહું છું, તમે તે સંભજો.^{૨૮} પૂર્વકાળની
 ૯૯ ભાવનાને લીધે દેહ આદિ પદાર્થોને 'હું'
 અને મારું' ઇત્યાદિરૂપે જે સ્વીકારી લેવામાં
 આવે, તે સ્વીકારવું જો પૂર્વાપરના વિચાર
 વિનાનું હોય તો તે વાસના કહેવાય છે.^{૨૯} હે
 રામ ! વાસનાના ત્રીજ વેગથી જોડાયેલા પુરુષ
 પોતાથી બ્યારે જ વસ્તુનું અનુસંધાન કરે છે,
 ત્યારે તુરત સઘળા બીજ સ્મૃતિઓથી રહિત
 થઈ ને તે વસ્તુમય થઈ બંધ છે.^{૩૦} વાસનાએ
 પરવેશ કરેલો અને ધારેલી વસ્તુમય થઈ ગયેલો
 પુરુષ જ વસ્તુને જુએ છે, તે વસ્તુને સાચી માની-
 ને મોહ પામે છે.^{૩૧} વાસનાના વેગથી પરવશ
 થયેલો હોવાને લીધે તે પોતાના સ્વરૂપને તજી દે
 છે અને ખોટી આસક્તિવાળો થઈને મઘના મદ-

વાળા માણસની જેમ સંસારરૂપી વિપરીત દેખા-
 વને જોવા લાગે છે.^{૩૨} જેમ ઝેરથી પરવશ થયેલો
 માણસ દુઃખોથી ઘેરાઈ બંધ છે, તેમ અંદર રહે-
 લો વાસનાથી પરવશ થયેલો પ્રાણી ખોટી સમ-
 જણાવો થઈ ને દુઃખોથી ઘેરાઈ બંધ છે.^{૩૩}
 અનાત્મામાં આત્માની ભાવના કરવી અને મિ-
 થ્યામાં સાચાપણની ભાવના કરવી, એ જ ખોટી
 સમજણનું સ્વરૂપ છે અને તે જ ચિત્ત છે, એમ
 સમજો.^{૩૪} પદાર્થોમાં એવી રીતની જ વાસનાના
 ૯૯ અભ્યાસથી અત્યંત ચંચળ થયેલું ચિત્ત જ-
 ન્મનું, જરાનું તથા મરણનું કારણ થાય છે.^{૩૫}
 બ્યારે 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ
 આદ્ય છે' એવી કાંઈ વાસના જ ન રહે અને સઘ-
 ણી અહંતા-મમતાને છોડીને રહેવામાં આવે,
 ત્યારે આત્મામાં ચિત્તરૂપી વિકાર ઉત્પન્ન થતો
 નથી. બ્યારે ચિત્ત વાસનાઓથી રહિત થઈ ને
 કદી કાંઈ દર્શનની કલ્પના જ ન કરે, ત્યારે પરમ
 ઉપશમ આપનારી સંકલ્પરહિત અવસ્થા ઉદય
 પામે છે. જેમ આકાશમાં વાદળ સ્ફુરે છે, તેમ
 બ્યારે આત્મામાં કાંઈ પણ સ્ફુરે નહિ, ત્યારે જેમ
 આકાશમાં કમળ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ આત્મા-
 માં ચિત્ત ઉત્પન્ન થતું નથી. બ્યારે જગત સંપ-
 ધી કાંઈ પણ વસ્તુનું સ્મરણ જ ન થાય ત્યારે
 સર્વથી રહિત થયેલા આત્મામાં ચિત્ત કેમ જ
 ઉત્પન્ન થાય ?^{૩૬-૩૮} હે રામ ! રાગને લીધે દર્શ-
 વસ્તુમાં સાચાપણની ભાવના કરવામાં આવે
 છે, એટલું જ ચિત્તનું રૂપ છે એમ હું માનું છું,
 બાહ્ય પદાર્થોને યાદ જ ન કરવા એ નિરોધરૂપ
 યોગથી સઘળાં દર્શોને ભૂલી જઈ સાચા આત્મ-
 સ્વરૂપનું જ અવલોકન કરવું એ ચિત્તની સંક-
 લ્પરહિત અવસ્થા કહેવાય છે.^{૪૦-૪૨} જનન-મુ-
 ક્તનું ચિત્ત વૃત્તિઓવાળું હોય છે, પણ અંકર
 રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને લીધે શીતળ જ રહે છે,
 માટે તે ચિત્ત હોવા છતાં નથી એમ જ કહેવાય
 છે.^{૪૩} જને વિષયરસોની ઉત્કંઠા પૂર્વક સ્મરણથી

યતો રાગ જ ન હોય, તેતું ચિત્ત અચિત્તપણાને પામેલું કહેવાય છે અને સત્ત્વ કહેવાય છે.^{૪૪} જ્ઞને પુત્રજન્મ આપનારી ઘાટી વાસના હોતી નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત અને સત્ત્વસ્થ કહેવાય છે. જમ કુભારનો ચાકડો કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી પણ વેગ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ક્યાં કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ અનાત્મપદ્યથોની વાસના વિનાનો હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધનો વેગ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર ક્યાં કરે છે.^{૪૫} જ્ઞ્યાની વાસના વિષયોના સ્વાદથી રહિત થયેલી હોવાને લીધે, જીજ્ઞાસેલા બીજની પેઠે આભાસમાત્ર હોવાથી પુત્રજન્મરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી ન હોય, તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^{૪૬} જ્ઞ્યાનું ચિત્ત સત્ત્વપણાને પામેલું હોય છે એવા અને જ્ઞાનના પારને પહેલેલા એ જીવન્મુક્ત લોકો અચિત્ત (ચિત્ત વિનાના) જ કહેવાય છે. પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય ત્યારે જ્ઞ્યા વિદેહમુક્ત થાય છે.^{૪૭} હે રામ ! એક પ્રાણની ગતિ અને બીજી વાસના, એ બે ચિત્તના બીજ છે. એમાંથી એક ક્ષીણ થતાં, તુરત બન્ને ક્ષીણ થઈ જાય છે.^{૪૮} જમ ઘટકાશની અંદર જળ ભરાવામાં ધડો અને જળાશય બન્ને મળીને કારણરૂપ થાય છે, પણ જુદાં જુદાં કારણરૂપ થતાં નથી; તેમ પ્રાણની ગતિ અને વાસના, બન્ને મળીને ચિત્તના જન્મના કારણરૂપ થાય છે પણ જુદાં જુદાં કારણરૂપ થતાં નથી. એકલી પ્રાણની ગતિ કે એકલી વાસના ચિત્તને જન્મ આપે એમ નથી.^{૪૯} જમ તલમાં તેલ રહે છે, તેમ પ્રાણની ગતિ વાસનાની અંદર રહે છે અને વાસના પ્રાણની ગતિની અંદર રહે છે. જમ બીજથી અંકુર થાય છે અને અંકુરથી બીજ થાય છે, તેમ પ્રાણની ગતિથી વાસના થાય છે અને વાસનાથી પ્રાણની ગતિ થાય છે; માટે પ્રાણની ગતિ અને વાસનાનું ત્રીજું દ્વાર બીજ નથી એમ પણ કહી શકાય છે. બીજ રીતથી જોઈએ તો એ પ્રાણની ગતિ તથા વાસના કે જ્ઞ્યા એકબીજના આધાર વિના થના-

રાં નથી અને અતુકને પરસ્પરથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને, પ્રાણને, ઇન્દ્રિયોને તથા તેઓથી થતા આનંદને ઉત્પન્ન કરનાર ચિત્ત છે એમ પણ કહી શકાય છે. એ ચિત્ત આત્માના ત્રિકારરૂપ હોવાથી આત્મારૂપ જ છે; તેમજ પૂર્વે ભોગવેલા વિષયાનંદ અને વર્તમાન જીવન પણ વાસનારૂપ જ હોવાથી બંને સાથે મળીને ચિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે; અને જમ પુષ્પમાં સુગંધ રહી છે તથા તલમાં તેલ રહ્યું છે, તેમ પૂર્વે ભોગવેલા વિષયાનંદ વર્તમાન જીવનમાં રહ્યો છે અને વર્તમાન જીવન પૂર્વે ભોગવેલા વિષયાનંદમાં રહ્યું છે. વાસનાથી પ્રાણની ગતિ થાય છે, પ્રાણની ગતિથી વાસના થાય છે અને ચિત્તથી વાસના તથા પ્રાણની ગતિ થાય છે; એટલે એવી રીતે બીજના તથા અંકુરના જેવા ક્રમ ચાલ્યો જ આવે છે. વાસના પોતે જીજ્ઞાસી આત્મામાં ક્ષોભ કરીને પ્રાણની ગતિને જન્મત કરે છે અને તેથી ચિત્તરૂપ બાળક જન્મે છે; તેમજ પ્રાણ પોતે ગતિ કરી આત્મામાં ક્ષોભ કરીને રાગાદિ વાસનાને પ્રેરે છે તેથી ચિત્તરૂપ બાળક જન્મે છે. હે રામ ! આ રીતે પ્રાણની ગતિ અને વાસના ચિત્તના બીજરૂપ છે.^{૫૦-૫૧} એમાંથી એક નાશ પામે તો તે બન્નેનો નાશ થાય છે અને ચિત્તનો પણ નાશ થાય છે. જમ વાયુનો વ્યાધ કાળથી પાકી ગયેલા ફળને કણભાતમાં પાડી નાખે છે, તેમ ક્ષય પમાડેલી વાસના ચિત્તરૂપી વૃક્ષને કણભાતમાં પાડી નાખે છે. એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષ સુખ-દુઃખોના મનરૂપી ગતિવાળું છે, શરીરરૂપી મોટાં ફળવાળું છે, કાર્યોરૂપી પાંદડાંજીવાળું છે, ક્રિયાઓરૂપી લતાઓથી નીંટાયેલું છે, તૃષ્ણારૂપી કાળોતરી નાગલુના નિવાસરૂપ છે, રાગ તથા રોગરૂપી બગલાઓના ધરરૂપ છે, અજ્ઞાનરૂપી મૂળવાળું છે, અત્યંત દૃઢ છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપી પક્ષીઓના સ્થાનરૂપ છે. હે રામ ! આ ચિત્તરૂપી રમતી હમરી એ સઘળી આશાઓરૂપી દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે, ચેતન્યરૂપી

નેત્રને ઢાંઘી દેનારી છે, ચપળ વ્રાદળાં જેવા તથા ચાંમલા જેવા આકારનાળી છે, અજ્ઞાનરૂપી ઉકઃ રડામાંથી ઊઠેલી છે, વૃષ્ટિઆરૂપી તરણાંઆથી વ્યાપ્ત છે, સ્ફુરતી નાની નાની વૃત્તિઓરૂપી કણીઓની ભારે ગરબડવાળી છે, ધૂમવામાં કાંઈ પણ પરિશ્રમ પામતી નથી અને અંદર રહેલા આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશને દેખાવા દેતી નથી અને તે પ્રાણરૂપી પવનની ગતિ રોકવાથી કાણ-ભાવમાં લીન થઈ બચ છે. ૫૭-૬૨ ચિત્તના બીજ રૂપ પ્રાણની ગતિ અને વાસના, એ બન્નેનું બીજ શબ્દાદિ વિષયો છે, એમ પણ કહી શકાય છે; કેમકે શબ્દાદિ વિષયોથી હૃદયમાં પ્રાણની ગતિનું તથા વાસનાનું સ્ફુરણ થાય છે. પ્રિય-અપ્રિય શબ્દાદિ વિષયોના સ્મરણથી જ પ્રાણની ગતિ તથા વાસના હૃદય પામે છે; માટે શબ્દાદિ વિષયો બીજ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જેમ મૂળના છેદનથી વૃક્ષ તુરત નષ્ટ થઈ બચ છે, તેમ શબ્દાદિ વિષયોના ત્યાગથી પ્રાણની ગતિ અને વાસના મૂળ સહિત તુરત નષ્ટ થઈ બચ છે. શબ્દાદિ વિષયોને આત્માથી અભિન્ન ધારવા એ જ શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ છે; કેમકે આત્મા જ પોતાના ધીરપણને તજી દઈ, શબ્દાદિ વિષયો જેવો થઈને ચિત્તના બીજરૂપ થાય છે. જેમ તલ તેલ વિનાનો હોતો નથી, તેમ શબ્દાદિ વિષયો પણ આત્મા વિનાના હોતા જ નથી. બહારના તથા અંદરના જ કાંઈ વિષયો છે, તેઓ આત્માથી બુદ્ધ છે જ નહિ. ૬૩-૬૭ જ આત્મા છે તે જ સંકલ્પથી સ્ફુરીને પોતાથી પોતામાં જ શબ્દાદિ વિષયોને દેખે છે. જેમ સ્વપ્નમાં મરણ તથા બીજ દેશમાં સ્થિતિ આત્માના પોતાના ચમત્કારથી જ થાય છે, તેમ જાગૃતના વિષયો પણ આત્માના પોતાના ચમત્કારથી જ થાય છે. આત્માને વિવેકદશામાં જ પોતાના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, તે પણ પોતાના સંકલ્પથી જ થતું હોવાને લીધે સ્વપ્ન જેવું જ છે; કેમકે અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં તત્ત્વજ્ઞાન આદિ

કાંઈ પણ વાસ્તવિક રીતે સંભવતું નથી. ૬૮, ૬૯ હે રામ ! માટે જેમ બાળકને પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલા ભ્રમથી જ વેતાલ દેખાય છે, તેમ જીવાત્માને પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલા ભ્રમથી જ આ જગતરૂપી બળ દેખાય છે. જેમ ભ્રાંતિથી ઠૂંઠામાં પુરુષ દેખાય છે, તેમ જીવાત્માને પોતામાં ભ્રાંતિથી શબ્દાદિ વિષયો દેખાય છે. જેમ બળિયામાં પેઢેલાં સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોમાં લાકડીના જેવા તેજનો આકાર તથા ઊડતા ત્રસરેણુઓ દેખાય છે અને જેમ વહાણમાં બેઠેલાને કાંઠાના પર્વત ચાલતા લાગે છે, તેમ જીવાત્માને પોતામાં જગત દેખાય છે. જેમ રમજીમાં દેખાતું સર્પપણું અને ચંદ્રમાં દેખાતું બેપણું સારી રીતે અવલોકન કરવાથી ટળી બચ છે, તેમ આત્મામાં દેખાતું જગતરૂપી મિથ્યા જ્ઞાન યથાર્થ જ્ઞાનથી ટળી બચ છે. 'આત્મા સુદ્ધ જ છે અને તેમાં જગત મુદ્દલ છે જ નહિ' એવી રીતેનો જ દૃઢ નિશ્ચય થાય તે યથાર્થ જ્ઞાન છે, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કર્યો છે. આ આત્માને પૂર્વે જોયેલું અથવા પૂર્વે નહિ જોયેલું જ કાંઈ દ્વિત દેખાય છે, તેને સમજી પુરુષે પ્રયત્નથી ટાળી નાખવું જોઈએ. એ ટાળી નાખવામાં નથી આવતું એટલે જ આત્માને સંસારનો સંબંધ છે. અને એ ટાળી નાખવામાં આવે એ જ મોક્ષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જગતનું દર્શન એ જન્માદિ અનંત દુઃખને માટે છે અને જગતના દર્શનથી રહિત થઈને ચેતનપણાથી રહેવું એ અવિનાશી સુખને માટે છે. હે રામ ! માટે તમે જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરીને ચેતન્ય એકરસ તથા પૂર્ણાનંદ થાઓ. આત્મા કે જ જગતના દર્શનથી રહિત છતાં ચેતન્ય છે તે જ તમે છો. ૭૦, ૭૧

રામ બોલ્યા:—હે મહારાજ ! જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરીને ચેતન રહેનારી પુરુષ કેવો થાય જગતનું દર્શન ટળી બચે તો જડપણું પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ, એ જડપણું કેવી રીતે ટળે ? ૭૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહારના આભાસમાત્રને દેખાડે છે; પણ તેના મનમાં શૂન્ય, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળની કોઈ પણ વસ્તુમાં સત્યતા માનવારૂપી ભ્રાંતિ હોતી નથી; એટલા માટે તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો છે અને ચેતન છે.^{૬૬} જે પુરુષને સેંકડો કાર્યો કરવા છતાં પણ જગતમાં સત્ય-પણાની ભ્રાંતિ ન હોય, તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો અને ચેતન કહેવાય છે.^{૬૭} જેની બુદ્ધિ વિષયોથી જરા પણ લેપાતી ન હોય, તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો, ચેતન અને જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જ્યારે સઘળી વિષય-વાસનાઓ ટળી જવાને લીધે આત્મસ્વરૂપ વિના ખીજી કોઈ પણ નાશ પામે એવું નથી, એમ માનવામાં ન આવે અને બાળકના તથા મૂંગા આદિના જ્ઞાનની પેઠે નિર્વિક્ષેપપણાથી રહેવામાં આવે, ત્યારે જડતા વિનાના સ્વચ્છ અનુભવનો આશ્રય કર્યો કહેવાય છે. એ આશ્રય કરવાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષ ફરી વાર જન્મ-મરણ આદિના લેપને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૬૮-૬૯} જેમ આકાશમાંથી મોટી નીલતા ઉદય પામે છે, તેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવાથી સઘળી વાસનાઓ વિનાનો બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપી મોટો આનંદ ઉદય પામે છે કે જે આનંદમાં જીવન્મુક્ત પુરુષો સર્વ-દા રહે છે.^{૭૦} જીવન્મુક્ત પુરુષનો એ બ્રહ્માકાર-વૃત્તિરૂપ આનંદ પણ વિદેહસુકિતના સમયમાં જીવન્મુક્તની સાથે પરબ્રહ્મની અંદર લીન થઈ બંધ છે.^{૭૧} જગતના જગતરૂપે દર્શનનો ત્યાગ કરનારો મહાસુખી જીવન્મુક્ત પુરુષ આલ્તાં, બેસતાં, સ્પર્શ કરતાં અને ગંધ આદિનું ગ્રહણ કરતાં પણ એ બ્રહ્માકારવૃત્તિરૂપી આનંદથી યુક્ત રહે છે; માટે ચેતન એકરસ અને પૂર્ણાનંદ કહેવાય છે.^{૭૨} હે અપાર શુભાના સમુદ્રરૂપ રામ ! યત્નો દ્વારા ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને પણ જીવન્મુક્ત-પણાને મેળવી આ સંસારરૂપી દુઃખમય સમુદ્રના પારને પ્રાપ્ત થાઓ.^{૭૩} જેમ ખીજમાંથી કાળે કરી

આકાશ સુધી પહોંચનારું મોટું વૃક્ષ જોડે છે, તેમ જ જીવાત્માના સંકલ્પમાંથી આ અત્યંત મોટું જગત જોડેલું છે.^{૭૪} જ્યારે જીવાત્મા સંકલ્પો કરીકરીને પોતાના દેહરૂપી આકારને કલ્પો લે છે, ત્યારે એ જ જીવાત્મા આ જન્મેના જળ-ની ખીજપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ ! એ રીતે એ જીવાત્મા પોતાને વારંવાર જન્મે આપી તથા વારંવાર મોહ પંખાડીને, અંતે કોઈ સમયે સદ્ગુરુ આદિના સમાગમથી પોતાને મોક્ષ પણ પમોડે છે. એ જીવાત્મા જે વિષયની જે રૂપે ભાવના કરે છે, તે વિષયરૂપ તે ક્ષણમાત્રમાં થઈ બંધ છે; એટલા માટે જ્યાં સુધી પોતે વિષયોની ભાવનાઓથી રહિત ન થાય, ત્યાં સુધી ઘણા કાળ નીતી જતાં પણ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૭૫-૭૬} હે રામ ! આ દેવ, અસુર, રાક્ષસ, યક્ષ, કિન્નર કે માણસ એ કોઈ મુદ્દલ છે જ નહિ; પણ આત્મા જ પોતાની અનાદિસિદ્ધ માયાથી આ જગતરૂપી નાટકને રચી દેવ આદિના વેપો ધારણ કરીને નાચ્યા કરે છે.^{૭૭} એ જીવાત્મા ઠાણેટાના કીડાની પેઠે પોતે જ પોતાને બાંધી લઈ શોઈશોઈને ઘણે કાળે વિવેકાદિથી પાછો પોતાના સ્વાભાવિક અસંગ રૂપ(બ્રહ્મપણા) ને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૭૮} હે રામ ! એ જીવાત્મા જ આ જગતની બળોરૂપી સમુદ્રોના જળરૂપ છે, એ જ સઘળી દિશાઓરૂપ થઈને સ્ફુરે છે અને એ જ પર્વતો આદિરૂપ થઈને સ્ફુરે છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ આદિ સઘળા પદાર્થો, એ જીવાત્મારૂપી જળના તરંગો કહેવામાં આવે છે.^{૭૯,૮૦} સઘણું જગત આરું જ સ્વરૂપ છે, જગતમાં મારા વિના ખીજી કોઈ છે જ નહિ' એવી રીતનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, ત્યારે એ જીવાત્મા પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૮૧} જ્યારે એ જીવાત્મા પોતાથી ન્યારું કોઈ પણ ન બંધે, બહારના વિષયોથી કંપે નહિ, અંદરના વિષયોથી પણ ડગે નહિ અને પોતાના

લેપાતો નથી.^{૯૭} હે રામ ! એ જીવાત્માનું બીજ સત્તા છે. જેમ સૂર્યમાંથી પ્રભા ઉદય પામે છે, તેમ સત્તામાંથી એ જીવાત્મા ઉદય પામે છે.^{૯૮} અનેકતાવાળી સત્તા અને એકતાવાળી સત્તા એમ સત્તાના બે પ્રકાર છે. તેઓમાં જે એકતાવાળી સત્તા (સમષ્ટિસત્તા ઇશ્વર) છે, તે જીવાત્માનું બીજ છે.^{૯૯} ઘટપણું, પટપણું, તુપણું અને હુપણું ઇત્યાદિ અનેક વિભાગોથી જે જુદી જુદી સત્તા કહેવામાં આવે છે, તેને અનેકતાવાળી સત્તા સમજવી.^{૧૦૦} એ અનેક વિભાગોને તજ દબને સર્વના સમાવેશવાળી જે વિસ્તીર્ણ એક સત્તા (સમષ્ટિસત્તા) કહેવાય છે, તેને એકતાવાળી સત્તા સમજવી.^{૧૦૧} ઘટસત્તા તથા પટસત્તા ઇત્યાદિ જુદા જુદા વિભાગોને ત્યાગ કરતાં, જે એકરૂપ, મોટા રૂપવાળી અને લેપ-વિનાની સમષ્ટિ સત્તા છે, તે એકતાવાળી સત્તા કહેવાય છે.^{૧૦૨} સત્તાના ઘટ-પટ આદિ જે જુદા જુદા આકારો છે, તે કદી પણ સાચા નથી; અને સાચા નથી એટલા માટે તેઓનું ધ્યાન કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.^{૧૦૩} એકતાવાળી જે નિર્મેળ સત્તા (ઇશ્વર) છે, તે અનેકતાવાળી સત્તાની જેમ કદી પણ નાશ પામતી નથી અને કદી પણ પોતાના સ્વરૂપને ખૂલતી નથી.^{૧૦૪} 'કટલાએક કહે છે કે 'કાળ જે જગતનું કારણ છે.' કટલાએક કહે છે કે, 'પરમાણુઓ જે જગતનું કારણ છે' અને 'કટલાએક કહે છે કે, 'જાતિ જે જગતનું કારણ છે.' પણ તમે કાળને, પરમાણુઓને કે જાતિને કારણ નહિ માનતાં, સમષ્ટિસત્તાને જે, એટલે ઇશ્વરને જે જગતનું કારણ માનીને તેની ભાવના કરો.^{૧૦૫} એ કે કાળ, પરમાણુઓ અને જાતિ, પણ તેઓમાંથી જડભાગને કાઢી નાખતાં, બ્રહ્મરૂપ જે છે, તે પણ દરથરે ભેદવાળાં છે, માટે વાસ્તવિક નથી.^{૧૦૬} જ્યાં ભેદબુદ્ધિને કરાવનારો અને અનાત્માની આસન્નિત આપનારો કોઈ પ્રકારનો પણ ભેદ રહ્યો હોય, તે પદાર્થ પવિત્ર કેમ જ હોય?^{૧૦૭} હે

રામ ! તમે પોતામાં એ સમષ્ટિસત્તાની ભાવના કરી, પરિપૂર્ણ પરમ આનંદવાળા તથા સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર થઈને રહો.^{૧૦૮} હે મહા-પંડિત રામ ! એ સમષ્ટિસત્તાના પણ છેડે, એટલે તેના પણ અધિષ્ઠાનરૂપ જે પરમસત્તા (પરબ્રહ્મ) છે, તે જે વાસ્તવિક રીતે જીવનું તથા જગતનું બીજ છે; કેમકે એ સર્વ એમાંથી જ પ્રવર્તે છે. સમષ્ટિસત્તાને છેડે કટપના વિનાનું અને આદિ-અંત વિનાનું જે એ આઘ પદ છે, તેનું કોઈ પણ બીજ નથી.^{૧૦૯, ૧૧૦} એમાં જે સર્વનો લય થાય છે અને એ પોતે નિર્વિંકાર રહે છે. એ પદમાં જેને સ્થિતિ મળી હોય, તે પુરુષ કરી વાર આ દુઃખરૂપી સંસારમાં જન્મ ધરતો નથી.^{૧૧૧} એ પદ સઘળાં કારણોનું કારણ છે અને એનું કારણ કોઈ નથી. એ પદ જે સઘળા સારોમાં સાર છે અને એથી અધિક કોઈ પણ સાર નથી.^{૧૧૨} જેમ તળાવમાં કાંકાનાં વૃક્ષો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ એ ચૈતન્યરૂપી મોટા દર્પણમાં આ સઘળી વસ્તુઓ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે.^{૧૧૩} સઘળા વિષયો એ પદમાં અધ્યસ્ત હોવાથી જે ઇન્દ્રિયોને પ્રીતિ આપે છે; અને જેમ જીભથી મધુર આદિ છ રસો પ્રકટ થાય છે, તેમ આનંદના સમુદ્રરૂપ એ પદથી જે પ્રકટ થાય છે.^{૧૧૪} વિષયો પોતાથી સ્વાદ વિનાના હોવા છતાં પણ એ પદના યોગથી જે સ્વાદવાળા લાગે છે; એટલા માટે એ અત્યંત સ્વચ્છ બ્રહ્મસ્વરૂપ સઘળા આનંદોમાં અત્યંત આનંદરૂપ છે અને સઘળાં પ્રિયોમાં અત્યંત પ્રિયરૂપ છે.^{૧૧૫} હે રામ ! આ બ્રહ્માંડના સમૂહો એ પદમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયા પછી એમાં જ રહે છે, એમાં જ વધે છે, એમાં જ ફેરફાર પામે છે, એમાં જ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને એમાં જ ગળી જાય છે. એ પદ ભારેમાં ભારે છે, હલકામાં હલકું છે, સ્થૂળમાં સ્થૂળ છે અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે. એ પદ ફરમાં ફરે છે, સમીપમાં સમીપ છે, નાનામાં નાનું છે અને વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ છે.^{૧૧૬-૧૧૮} એ પદ તેજના તેજરૂપ છે, અધા-

રાના પણ તત્ત્વરૂપ છે, સઘળી વસ્તુઓના અધિ-
ષ્ઠાનરૂપ છે અને દિશાઓના પણ અવકાશરૂપ છે.
એ પદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. જગતમાં જે કંઈ
પ્રસિદ્ધ છે તે પણ એ જ છે. જગતના અભાવરૂપ
પણ એ જ છે. દૃશ્ય પણ એ જ છે. જે કંઈ અદૃશ્ય
છે તે પણ એ જ છે. સ્વરૂપથી એ હું છું અને
અહંકારરૂપથી એ હું નથી. હે નિર્દોષ રામ! સર્વ
પ્રકારના પ્રયત્નો કરીને પણ, જે રીતે એ પરમ
પવિત્રપદમાં તમને સ્થિતિ મળે તેમ કરો. એ પદ
નિર્મળ છે, અવિનાશી છે અને એ જ આત્માનું
વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. જે એનો સાક્ષાત્ અનુભવ
થાય, તો ચિત્ત બાધિત થઈ જાય છે. હે રામ! જે
તમે એ વ્યાપક સુખ્ય સ્વરૂપને બહી ચૂક્યા હશે,
તો સંસારના લયથી મુક્ત જ છો. તમને કદી
પણ ફરી વાર આવર્તન થવાનું નથી. ૧૧૯-૧૨૨

તદમલમજરં તદાત્મતત્ત્વં તદવગતાવુપશં-
તિમેતિ ચેતઃ । અવગતવિતતૈકતત્ત્વરૂપો મવ
મયમુક્તપદોસિ તદ્ધિરાય ॥ ૧૨૨ ॥

સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૧૨ મો ૐ

તત્ત્વજ્ઞાન, ચિત્તનાશ અને વાસનાક્ષયનો
સાથે જ અભ્યાસ કરવો

॥ રામ ઉવાચ ॥

एतानि तानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद ।
कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते पदम् ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે માન આપનારા ગુરુ
મહારાજ! આપે શરીરથી માંડીને શબ્દાદિ
વિષયો સુધી જે બીજો કંઈ અને જીવાત્માથી
માંડીને બ્રહ્મ સુધી જે બીજો કંઈ, તેઓમાં કયા
બીજોનો આશ્રય કરવાથી બ્રહ્મરૂપ પરમ પદની
તુરત પ્રાપ્તિ થાય? તે કહેા.

* આ બાણમાં સર્ગમાં બ્રહ્મના ધ્યાનમાં, ઈશ્વ-
રના ધ્યાનમાં તથા જીવાત્માના ધ્યાનમાં યતનું વત્તા-
ઓછાપણું કહેવામાં આવશે; અને તત્ત્વજ્ઞાનનો,
ચિત્તના નાશનો તથા વાસનાના ક્ષયનો સાથે જ
અભ્યાસ કરવાનું કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! મેં શરીરથી
માંડીને શબ્દાદિ વિષયો સુધી જે કુઃખરૂપ બીજો
કંઈ, તે સઘળાંઓમાં એક પછી એકને દૂર કર
વાથી પરબ્રહ્મરૂપ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થાય છે.
જીવાત્મારે પુરુષપ્રયત્નથી તુરત જ વાસનાને
ત્યાગ કરીને, પરબ્રહ્મરૂપ પદ કે જે સમષ્ઠિસત્ત્વાર્થ
એટલે ઈશ્વરથી પણ ઉપર છે, તેનો સાક્ષાત્કાર
કરીને તેમાં ક્ષણભાવ જે ચિત્તની નિશ્ચલ સ્થિતિ
કરો, તો આ ક્ષણમાં જ એ સર્વોત્તમ પરબ્રહ્મરૂપ
પદને સારી પેઠે પ્રાપ્ત થાઓ. ૧ હે રામ! જે
ઈશ્વરના સ્વરૂપને શુદ્ધ કરીને તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ
બાંધશો, તો કંઈક વધારે યત્નથી પરબ્રહ્મરૂપ
પદને પ્રાપ્ત થઈ શકશો. ૨ જે જીવાત્માના સ્વરૂપને
શુદ્ધ કરીને તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ બાંધશો, તો
ઉપરના યત્ન કરતાં પણ કંઈક વધારે યત્નથી
પરમ બ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્તી શકશો. ૩ હે રામ!
જેમ ઈશ્વરના તથા જીવાત્માના સ્વરૂપને જડ
ભાગથી રહિત કરવાથી શુદ્ધિ આપીને તેઓનું
ધ્યાન કરવું એ પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે,
તેમ જડને ચૈતન્યમાંથી રહિત કરવાથી શુદ્ધિ
આપીને જડનું ધ્યાન કરવું, એ પણ બ્રહ્મની
પ્રાપ્તિનો ઉપાય શા માટે ન હોય? ૪ એવી
શંકા રાખવી નહિ; કેમકે ચૈતન્ય વિના એકલા
જડ પદાર્થનું સ્ફુરણ થવું જ સંભવતું નથી.
ચૈતન્ય સર્વદા સર્વમાં વ્યાપક છે, માટે ચૈતન્ય
વિના એકલા જડનું ચક્રણ થઈ શકે એમ જ
નથી. ૫ તમે જે કંઈ ચિંતવો છો, જ્યાં બંધો
છો, જ્યાં ભ્રમા રહો છો અને જે કરો છો, ત્યાં
ત્યાં ચૈતન્ય રહેલું જ છે. જેમ રજ્જુ-સપનાં
બ્રમમાં રજ્જુ વિના એકલો સપ દોતો જ નથી,
તેમ ચૈતન્ય વિના એકલું જડ હોતું જ નથી.
સઘળું જડ ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત છે; માટે જેમ
ચૈતન્ય જડથી જુદું પડી શકે છે, તેમ જડ
ચૈતન્યથી જુદું પડી શકે એમ નથી. ૬ હે રામ!
વાસનાનો ત્યાગ કરવામાં અને મનનો નાશ કર-
વામાં યત્ન કરો, તો તમારા સઘળાં આધિઓ

તથા વ્યાધિઓ ક્ષણમાત્રમાં શિથિલ થઈ જાય; પણ ઉપર કહેલા પ્રયત્નો કરતાં આ પ્રયત્ન અધરો છે; કેમકે મેરુપર્વતને ઉખેડવા કરતાં પણ વાસનાનો ત્યાગ કરવો વધારે દુઃસાધ્ય છે.^{૯૧} જ્યાં સુધી મનનો લય ક્ષાય નહિ ત્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી; અને જ્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી ત્યાં સુધી ચિત્ત શાંત થતું નથી.^{૯૨} જ્યાં સુધી આ તત્ત્વજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી ચિત્તનો નાશ થતો નથી; અને ચિત્તનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી.^{૯૩} તેમ જ જ્યાં સુધી વાસનાનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી અને જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી વાસનાનો નાશ થતો નથી.^{૯૪} તત્ત્વનું જ્ઞાન, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ પરસ્પરનાં કારણો થઈને રહ્યાં છે, માટે દુઃસાધ્ય છે.^{૯૫} હે રામ! માટે વિવેકી પુરુષે પુરુષ-યત્ન કરી, ભોગોની ઇચ્છાને દૂર તણ દધીને તત્ત્વજ્ઞાન, મનનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ ત્રણેનો સંપાદનનો સ્ત્રીમટો જ અભ્યાસ કરવો બોધ્યો.^{૯૬} જ્યાં સુધી એ ત્રણેના સંપાદનનો સામગ્રી રીતે વારંવાર સારી પેઢે અભ્યાસ ન થયો હોય, ત્યાં સુધી સેંકડો વર્ષ વીતી જતાં પણ બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ લાંબા કાળ સુધી પણ એમાંના એક એકનું સેવન કરવામાં આવે, તો તેઓ મૂર્છા આદિ દોષોવાળા મંત્રોની જમ સિદ્ધિ આપી શકતાં નથી.^{૯૭} જમ યોદ્ધાઓમાંના એક એકને સારી પેઢે ઘણા કાળ સુધી રાજ કરીને પણ શત્રુની સામે મોકલીએ તો પણ તેઓ શત્રુને તોડી શકતા નથી, તેમ તત્ત્વ-બોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એમાંના એક એકને સારી યુક્તિથી ઘણા કાળ સુધી સેવીને સંસારરૂપી શત્રુની સામે મોકલીએ તો પણ તેઓ એ સંસારરૂપી શત્રુને તોડી શકતા નથી.^{૯૮} એ બુદ્ધિમાન પુરુષ સારી પેઢે ત્રણેનું સાથે સેવન કરીને ત્રણેને સાથે તૈયાર કરે તો જમ જળ-થો. રા. ૫૫

નાં પૂરો પર્વતના મોટા પથરાને તોડી નાખે છે, તેમ તેઓ સંસારરૂપી શત્રુને તોડી નાખે છે.^{૯૦} હે રામ! તમે તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય એનું લાંબા કાળ સુધી પ્રયત્નપૂર્વક સાથે જ સેવન કરશો, તો તમને સંસારનો લેપ લાગશે જ નહિ.^{૯૧} જમ કમળનું નાળ છેદી નાખવાથી કમળના તંતુઓ સંપૂર્ણ રીતે તૂટી જાય છે, તેમ તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ તથા વાસનાનો ક્ષય, એના લાંબા કાળ સુધી સાથે અભ્યાસ કરવાથી હૃદયની અહંતા-મમતારૂપી દૃઢ ગાંઠો સંપૂર્ણ રીતે તૂટી જાય છે. હે રામ! સેંકડો જન્મોથી જનો અભ્યાસ થતો આવ્યો છે, એવી આ સંસારની સ્થિતિ તત્ત્વબોધ આદિનો લાંબા કાળ સુધી સાથે જ અભ્યાસ કર્યા વિના કદી પણ ક્ષીણ થતી નથી. હે રામ! તમે ચાલતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંધતાં, ઊભા રહેતાં, જગતાં અને સૂતાં પણ પરમ કલ્યાણને અર્થે તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ ત્રણેનો અભ્યાસ કર્યા કરો. જો વાસનાનો ક્ષય ક્ષણ-દાયી છે, તેવો જ પ્રાણાયામ પણ ક્ષણદાયી છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે; માટે પ્રાણાયામનો પણ એવી જ રીતે અભ્યાસ રાખવો.^{૯૨-૯૩} વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી પણ ચિત્ત નદ્યપણને પામે છે અને પ્રાણની ગતિ શેઠવાથી પણ ચિત્ત નાશ પામે છે; માટે ચિત્તનો નાશ કરવાને માટે એ બે પક્ષમાંથી તમને જે ગમે તે પક્ષ લો.^{૯૪} લાંબા કાળ સુધી પ્રાણાયામના અભ્યાસોથી, યોગાભ્યાસમાં નિપુણતાવાળા ગુરુએ બતાવેલી યુક્તિથી, આસનના જયથી, ભોજનના નિયમોથી અને યોગને લગતા એવા જ બીજા પ્રકારોથી પ્રાણની ગતિ શેઠાય છે.^{૯૫} આત્મતત્ત્વને, તે જવું છે તેવું બરાબર બહુવાથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે. સઘળી વસ્તુઓના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જે તત્ત્વ નિર્વિકાર તથા અવિનાશી રહે છે, તે જ આત્મતત્ત્વ છે. એ તત્ત્વને બહુવાથી વાસના ક્ષીણ થાય છે. આસક્તિ રાખ્યા વિનાનો

વ્યવહાર કરવાથી, સંસાર સંબંધી મનોરથોના ત્યાગ કરવાથી અને શરીર 'વિનાશી' છે એમ જ્ઞેયા કરવાથી વાસના ક્ષીણ થાય છે. જમ પવનની ગતિ શાંત થતાં, ધૂળ ઊડતી નથી, તેમ વાસનાનો વૈભવ નષ્ટ થતાં, ચિત્તની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી જાય છે; તેમ જ જ પ્રાણની ગતિ છે, તે જ ચિત્તની ગતિ છે; કેમકે જમ ઉત્તરડામાંથી ધૂળ થાય છે, તેમ પ્રાણની ગતિમાંથી ચિત્તની ગતિ થાય છે. વારંવાર એકાગ્ર ચિત્તથી બેસીને બુદ્ધિમાન પુરુષ પ્રાણની ગતિને જીતી લેવામાં સારી પેઠે ચતન કરેલો બેઠેજે. પ્રાણની ગતિને રોકવાનો જ ક્રમ કહ્યો તે ક્રમ નહિ કરતાં, જે તમે બીજા ઉપાયોથી જ ચિત્તને દબાવવા ધારતા હશો, તો ઘણું કાળે ચિત્તને દબાવી શકશો. જમ અંકુશ વિના મદોન્મત્ત હાથીને વશ કરી શકાતો નથી, તેમ યોગ્ય યુક્તિઓ વિના મનને જીતી શકાતું નથી. ચિત્તને જીતી લેવાને માટે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ, મહાત્માઓનો સમાગમ, વાસનાનો ત્યાગ અને પ્રાણની ગતિનું રોકાણ, એ ઉત્તમ યુક્તિઓ છે. જમ વરસાદની ધારઓથી ધૂળ જિતાર્થે જાય છે, તેમ એ યુક્તિઓથી ચિત્ત તુરંત જિતાર્થે જાય છે. ચિત્તને જીતી લેવાની આ યુક્તિઓ હેવા છતાં, તેઓને છોડી દધને જ પુરુષો ઉપવાસ, મંત્રચંત્રોનાં સાધન તથા સ્મશાનસાધન આદિ હઠરૂપ ઉપાયોથી ચિત્તને જીતી લેવા ધારે છે, તેઓ દીવારૂપ સાધનને છોડી દધને કાળજના સમૂહોથી અંધારાને જીતી લેવા ધારે છે. જ પુરુષો ઉપવાસ આદિની હઠથી ચિત્તને જીતી લેવાનો ઉદ્યોગ કરે છે, તેઓને કમળના તંતુઓથી મોટા મદોન્મત્ત હાથીને બાંધી લેવાનો ઉદ્યોગ કરનારા જવા સમજવા. જેઓ બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસ આદિ યુક્તિઓને છોડી દધને ઉપવાસ તથા સ્મશાન સાધન આદિના હઠરૂપ ઉપાયોથી ચિત્તને તથા ચિત્તની પાસે રહેનારા શરીરને સ્થિર કરવાનો ઉદ્યોગ કરે છે, તેઓને નિષ્ક્રમ શ્રમ કરનાર જ સમજવા. એ હઠરૂપી નિષ્ક્રમ

શ્રમ કરનારા લોકો અભાગિયા પ્રાણીઓની જમ એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં જઈ પડે છે, એક ક્લેશમાંથી બીજા ક્લેશને પામે છે, ક્ષયાં પણ ધીરજરૂપી શાંતિને પ્રાપ્ત થતા નથી, પર્વતોનાં શિખરોમાં ભટક્યા કરે છે, કુળોને તથા પાંદડાંઓને ખાયા કરે છે^{૨૮-૨૯} અને બિચારા હરણોની જમ અત્યંત અવિવેકભરેલી બુદ્ધિવાળાં તથા ચારેબાજુથી ભય પામતા જ રહે છે. છેદાયેલાં તથા વીંખાયેલાં અંગો(ઘેરોદિ)વાળી તેઓની ફૂલી બુદ્ધિ ગામમાં આવેલી મૃગલીની પેઠે ક્યાંય વિશ્વાસ પામતી નથી. એઓનું ચિત્ત ભયનાં સ્થાનમાં જળની પેઠે અનેક કલ્પલોથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અને જમ પહાડની નદીઓમાં પડીને ખડ તણાયું જાય, તેમ રાગ આદિમાં પડીને તણાયું જાય છે. જેઓ ચિત્તને જીતવાને માટે યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થયાત્રા તથા દેવપૂજન આદિ બ્રાંતિરૂપ ઉપાયોથી કાળક્ષેપ કરે છે, તેઓ પણ મૃગોની પેઠે લાંબા કાળ સુધી સેંકડો ચિંતાઓથી ઘેરાયેલા જ રહે છે. યજ્ઞ આદિથી કાળક્ષેપ કરનારા એ લોકો ઘણું કરીને સેંકડો દુઃખોથી તથા રાગ આદિ સેંકડો દોષોથી ઘેરાયેલા જ રહે છે; માટે એઓમાં કોઈક જ અને કોઈ સમયે જ દેવગતિથી આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા કોઈ પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. નરકના, સ્વર્ગના તથા મતૃબ્યલોકના ભોગોરૂપી નિમિત્તોને લીધે દડાઓની પેઠે ચડતી-પડતી સ્થિતિઓને પ્રાપ્ત થયા કરતા, એક ઠેકાણે સ્થિર નહિ રહી શકતા અને તે તે ચેાનિઓમાં આવ-જવ કર્યા કરતા એ લોકો વારંવાર રોગ તથા મરણ આદિથી પીડાય છે. જમ તળાવમાં તરંગોનાં કુંડાળાં થયા કરે છે, તેમ એ લોકો આ સંસારમાં આવર્તનો પામ્યા કરે છે. અહીંથી નરકમાં જાય છે, નરકમાંથી પાછા સ્વર્ગમાં જાય છે, સ્વર્ગમાંથી પાછા અહીં આવે છે, નરકમાંથી અહીં આવે છે અને અહીંથી પાછા સ્વર્ગમાં પણ જાય છે. હે રથુનંદન !

આમ હોવાથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય ઉપાયોથી ચિત્તને જીતી, શુદ્ધ અતુ-ભવનો આશ્રય કરી, રાગથી રહિત થઈને સ્થિર થાઓ. જ્ઞાની પુરુષ જ સુખી હોય છે, જ્ઞાની-તું જ જીવું સફળ છે અને જ્ઞાની જ સર્વથી અધિક બળવાન છે; માટે જ્ઞાનમય થાઓ. હે મહાત્મા! તમે ચિત્તને વિષયોમાં જવા નહિ દેતાં, બ્રહ્મપદ કે જે વિષયોથી રહિત છે, સર્વથી ઉત્તમ છે, આદ્ય છે, એક છે અને નિર્વિંકાર છે, તેનું જ અનુસંધાન કરતા રહો અને વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ આસક્તિના ત્યાગથી જીવનમુક્તના ગુણોની સંપત્તિવાળા થઈને અક-તો જ રહો. ૪૨-૫૦

સંવેદ્યવર્જિતમનુષ્યમમાદ્યમેકં સંવિત્પદંવિક-
લનં કલયન્મહાત્મન્ । હ્યેવ તિષ્ઠ કલનારહિતઃ
ક્રિયાં તુ કુર્વન્નકર્તૃપદમેત્યજ મોદિતશ્રીઃ ॥૫૦॥
સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૯૩ મો

બોધ સ્થિર થવાથી જ્ઞાનીઓની
થતી સમસ્થિતિ

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મનાગપિ વિચરેણ ચેતસઃ સ્વસ્ય નિગ્રહઃ ।

મનાગપિ કૃતો યેન તેનાસં જન્મનઃ ફલમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જણે જરાક વિચાર કરીને થોડો પણ પોતાના ચિત્તને નિગ્રહ કર્યો હોય, તેણે પોતાના જન્મનું સાદૃશ્ય ક્યું સમજવું.^૧ આ વિચારરૂપી કટપવૃક્ષોને અંકુર દૃઢ્યમાં જરાક ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે જ અંકુર અલ્યાસરૂપી જળના સિંચનથી સેકંડો શાખા-ઓવાળો થાય છે.^૨ જેમ પક્ષીઓ તથા માછલાં પૂર્ણસરોવરનો આશ્રય કરે છે, તેમ જે માણ-

સનો વૈરાગ્યપૂર્વક વિચાર કાંઈક પણ પ્રોઠ થયો હોય, તે માણસનો શમ-હમ આદિ શુદ્ધ ગુણો આશ્રય કરે છે.^૩ સારા વિચારવાળા અને આત્મ-તત્ત્વનું યથાર્થ અવલોકન કરનારા વિદ્વાનને અત્યંત ઉન્નતિવાળા ઇન્દ્રલોકાદિનાં સુખો પણ લલચાવતાં નથી.^૪ આત્માના યથાર્થ અનુભવ-થી પ્રોઠ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષને વિષયો, મંત-ની વૃત્તિઓ, આધિઓ કે વ્યાધિઓ શું કરી શકે? કાંઈ વિકાર ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ.^૫ ભમતા પવ-નોના સમૂહોવાળા અને વીજળીઓનાં મંડળોથી અત્યંત રાતા લાગતા 'પુષ્કરાવર્તક' નામના પ્રલયકાળના મેધો ક્યાંય બાળકોની મુકીઓથી પકડાયા છે?^૬ ચંદ્રપ્રકાશથી બધડતાં 'પોયલ' નામનાં કમળો મારાં નેત્રોની શોભાને જીતી લે છે, એવી શંકાથી મુગ્ધા સ્ત્રીએ આકાશમાં રહેલા ચંદ્રને ક્યાંય સુંદર મણિઓના ડાખલામાં પૂરી મૂક્યો છે?^૭ ગડસ્ટથોભાંથી ભડતા બ્રમરોનાં મંડળોરૂપી નીલકમળોના મુકુટોવાળા મદોન્મત્ત હાથીઓને, મુગ્ધા સ્ત્રીના શ્વાસથી પણ ભડી બળ એવા નખળા મચ્છરોએ ક્યાંય મારી નાખ્યા છે?^૮ ફાડી નાખેલાં હાથીઓનાં કુંભસ્ટથોભાંથી ચોટી રહેલાં મોતીઓથી શોભતાં નખપંજરોવાળા અને યુક્તમાં ઢાપ પામેલા સિંહોને ક્યાંય હરિણોએ કચરી નાખ્યા છે?^૯ ઝેરના શુંદર જવાં બિંદુઓ-થી વનનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને બાળી નાખનારા ભૂખ્યા અજગરોને ક્યાંય ઢાપ પામેલાં નાનાં દેડકાંઓ ગળી ગયાં છે?^{૧૦} તેમજ ચોથી, પાંચમી આદિ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થયેલા, ધીર, વિવેચી, બ્રહ્મને બહી ચૂકેલા અને ચડતીચડતી ભૂમિ-કાંઓને જીતી લેવાને તૈયાર થયેલા તત્ત્વવેદાને ક્યાંય વિષયો કે ઇન્દ્રિયોરૂપી ચોરોએ દબાવ્યો છે?^{૧૧} જેમ પ્રચંડ પવનો કાપી નાખેલા બંધ-નવાળી ફૂણી લતાને હરી બળ છે, તેમ વિષયો-રૂપી શત્રુઓ, પ્રોઠ નહિ થયેલી વિચારશક્તિને હરી બળ છે.^{૧૨} જેમ સાધારણ પ્રલયોમાં પણ અવિચળ રહેનારા મેરુપર્વતને મંદ પવનો ભાંગી

* આ ત્રણમા સર્ગમાં વિચારની પ્રોઠતાથી, વૈરાગ્યથી તથા સદ્ગુણોથી બોધની સ્થિરતા થતાં, કોઇ પણ વિષયો પરાભવ નહિ કરી શકવાથી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતી સમસ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

શક્તા નથી, તેમ પ્રાદ્ય થયેલા વિવેકને દુષ્ટ રાગ આદિ વૃત્તિઓ ભાંગી શક્તી નથી.^{૧૩} જણે ચિત્ત-રૂપી પૃથ્વીમાં પોતાનું દૃઢ મૂળ બાંધ્યું ન હોય એવા વિવેકરૂપી ફૂલ-ઝાડને ચિંતાઓરૂપી વંટોળિયાઓ પાડી નાખે છે; પણ મૂળોથી ચિત્તરૂપી પૃથ્વીની અંદર દૃઢ થઈને રહેલા તે ઝાડને એ વંટોળિયાઓ પાડી શક્તા નથી.^{૧૪} આલતાં, જામા રહેતાં, બગતાં અને સૂતાં પણ જે પુરુષનું ચિત્ત વિચારમય ન રહેતું હોય તે પુરુષ ભૂવદો જે કહેવાય છે.^{૧૫} હે રામ! આત્માને ઓળખવાની દૃષ્ટિ રાખીને ધીરે ધીરે પોતાની મેળે અથવા સજ્જનોને સાથે રાખીને ‘આ જગત શું હશે અને આ દેહ શું હશે?’ એવો વિચાર કરો.^{૧૬} જેમ પ્રકાશના ટીવાથી તુરત વસ્તુ જોવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનને હરનારા વિચારથી તુરત પરમપદ જોવામાં આવે છે.^{૧૭} જેમ પ્રકાશનો વિલાસ કરનારાં સૂર્યથી અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ પ્રકાશનો વિલાસ કરનારા જ્ઞાનથી સર્વ દુઃખોનો વિનાશ થાય છે.^{૧૮} જેમ સૂર્ય ઉદય પામેતાં, નિર્મળ પ્રકાશ પોતાની મેળે ઉદય પામે છે, તેમ જ્ઞાન પ્રકટ થતાં, બળવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ પોતાની મેળે ઉદય પામે છે.^{૧૯} જે શાસ્ત્રવિચારથી શ્રવતસ્ત્વ બળવામાં આવે તે શાસ્ત્રવિચાર જ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન પોતે બ્રહ્માકાર તથા ભેદના બાધરૂપ હોવાને લીધે, બ્રહ્મથી ભુદ્ ન હોય એવું હોય છે.^{૨૦} હે રામ! વિવેકવિચારથી યજ્ઞેણ આત્મજ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે, એમ પડિતોનો સિદ્ધાંત છે અને જેમ મધુરપણુ દૂધની અંદર જ રહે છે, તેમ આત્મા એ જ્ઞાનની અંદર જ રહે છે.^{૨૧} જેમ અત્યંત મદિરા પીનારો માણસ સર્વદા ગાંડા જેવો જ રહે છે, તેમ યથાર્થ જ્ઞાનના ભરપૂર પ્રકાશવાળો પુરુષ સર્વદા આત્મામય જ રહે છે.^{૨૨} નિર્મળ થયેલું અને સમતાવાળું જે પોતાનું સ્વરૂપ, તેજ બળવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ છે, એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય

છે અને તે સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં જ અવિધારૂપી કાદવ દૂર થઈ જવાથી પોતાની મેળે નિર્મળ થઈ બચે છે.^{૨૩} સ્વરૂપજ્ઞ, પ્રગટ આનંદવાળો અને આસક્તિરહિત જીવન્મુક્ત કોઈ વિષયમાં હૂળી જતો નથી, પણ સંપ્રાપ્તની પેઠે પૂર્ણ સુખવાળો જ હોય છે.^{૨૪} હે રામ! જેમ ચંદ્ર કમળોમાં રચિ બાંધતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષ વીણાઓના કે વાંસળી આદિના સુંદર શબ્દોમાં, સંભોગનાં બીભત્સ વર્ણનોવાળાં સ્ત્રીઓનાં સુંદર ગાયનોમાં, વસંતના મદથી મત્ત થયેલા ભ્રમરોના શુંબર-વોમાં, વરસાદથી બીલતાં પુષ્પોમાં, મેઘની ગર્જનાઓમાં, મયૂરોનાં નૃત્યોમાં તથા સુંદર ટોકાઓમાં, ગાજતાં વાદળોમાંના ઢુકડાઓમાં, સારસોના શબ્દોમાં, તારથી માંડીને તે હાથ સુધીનાં સાધનોથી વગાડવામાં આવતાં ભુદાં ભુદાં વાજાઓમાં, ગંભીર મૃદંગોમાં, તારોવાળાં વાજાઓમાં, ચામડાંથી મઢાયેલાં વાજાઓમાં, અંદર છિદ્રવાળાં વાજાઓમાં, કાંસીએડ આદિમાંના વિચિત્ર શબ્દોમાં અને અન્ય કોઈ કોર કે મધુર શબ્દોમાં ક્યાંય પણ રચિ બાંધતો નથી.^{૨૫-૨૬} હે રામ! જેમ હંસ નિર્મળ દેશની ભૂમિમાં રચિ બાંધતો નથી, તેમ આસક્તિ વિનાની બુદ્ધિવાળો ધીર જ્ઞાની પુરુષ પાંદડાઓથી બાંધેલા નાના નાના ઢળતા સ્થંભોમાં, દેવતાઓની તથા ગંધર્વોની કન્યાઓનાં શરીરોરૂપી લતાઓથી કરવામાં આવતી નંદવનની કીડાઓમાં કે એવા બીજા વિષયોમાં ક્યાંય પણ અને તે તે વિષયો પોતાને સ્વાધીન હોય, તો પણ તે કોઈમાં રચિ બાંધતો નથી. હે રામ! જેમ બ્રાહ્મણ કૃતરાંના માંસના ઢુકડાઓમાં રચિ બાંધતો નથી, તેમ આસક્તિ વિનાની બુદ્ધિવાળો અને સર્વદા તૃપ્ત રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ મુસી ખારેકનાં વૃક્ષોમાં, કદંબોમાં, પનસ આદિમાં; દ્રાક્ષની, કકાડીની, અખોડની, ગોલાંઓની તથા લીંબુઓની બાંધિયામાં; મદિરા, મેરચ, માધ્વીક અને આસવ આદિ

બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારોનાં મધો પીવાની ભૂમિઓમાં; દહીંમાં, દૂધમાં, ધીમાં, ઊના દૂધમાં, દહીં રેડીને કરેલા વિકારમાં, માખણમાં, ભાત આદિમાં, છ રસોવાળા વિચિત્ર ચાટવાના તથા પીવાના પદાર્થોમાં, ફળોમાં, મૂળોમાં, શાકોમાં, માંસોમાં અને એવા પ્રકારના બીજા પદાર્થોમાં ક્યાંય પણ રુચિ બાંધતો નથી.^{૩૦-૩૫} હે રામ ! આસક્તિથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો, પૂર્ણ મનવાળો, વ્યવહારની રીતિથી માન બળવનારો, વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો અને શત્રુઓના દ્વેષાદિથી ભય વિના રહેનારો શ્રીમાન જીવન્મુક્ત પુરુષ યમના, ચંદ્રના, ઇન્દ્રના, રુદ્રના તથા વાયુના લોકનાં; મેરુ પર્વતનાં, મંદરાચળનાં, કૈલાસનાં, સહ્યાદ્રિનાં તથા દક્ષિણાચળનાં શિખરોનાં; રેશમી વસ્ત્ર જેવાં ફૂલ પાંદડાંઓવાળાં તથા દિવ્ય શોભાના વિકાસવાળાં કલ્પવૃક્ષોની કુંજોનાં, ચંદ્રના બિંબનાં, ચંદ્રની કળા આદિનાં, રત્નો તથા સુવર્ણોની ભીંતોવાળાં મોતીમય તથા મણિમય દિવ્ય ઘરોનાં, તિલોત્તમા, ઉર્વશી, રંભા કે મેનકાની કાયારૂપી લતાનાં અને એવા બીજા કોઈ પણ પદાર્થોનાં દર્શનને ઇચ્છતો નથી.^{૩૬-૩૯} હે રામ ! જેમ બ્રાહ્મણ મધોની સુગંધોમાં રુચિ બાંધે નહિ, તેમ સમબુદ્ધિવાળો, વિષયોથી ક્ષોભ નહિ પામનારો અને પોતાના સ્વરૂપનું જ અનુસંધાન કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ ડોલરના, પારિજાતના, કલ્હારના, કમળાદિના, કુમ્ભના, નીલકમળના, પુત્રાગતા, કેતકીના, અગરની બલિઓના, કંદોળોના, ઉત્તમ આંબાના, સાધારણ આંબાના, કેસડાના, આસોપાલવના, બમ્બૂના, મધુમાધવીના, ઉત્તમ બોરડીના, ઘોડાના, પાટલાની બલિઓના, ચંદનના, કપૂરના, લાખના, કસ્ટૂરીના, દેસરના, લવિંગના એલચીના, મરીચક કોલના, તગરના કે એવા બીજા કોઈ પણ પદાર્થના સુગંધોમાં રુચિ બાંધતો નથી.^{૪૦-૪૩} હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સમુદ્રની ધુધવાટીથી,

વાદળોઓના ગડગડાટથી, પર્વતોમાં ઊઠતા મોટા પડછંદાના શબ્દથી કે સિંહોની ગર્જનાથી જરા પણ ક્ષોભ પામતો નથી.^{૪૪} હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ શત્રુઓએ કરેલા નગારોઓના કંડાથી, યુદ્ધના ઢોલના શબ્દોથી કે ધતુરોના કડવા ટંકારોથી જરા પણ ક્ષોભ પામતો નથી.^{૪૫} હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ મદોન્મત હાથીઓની ગર્જનાઓથી, વેતાલોની ખીખિયાટીઓથી, પિશાચોના તથા રાક્ષસોના સિંહનાદોથી જરા પણ કંપતો નથી.^{૪૬} હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ વીજળી પડવાના કડાકાઓથી, પર્વત ફાટવાના શબ્દોથી કે ઐરાવત હાથીની ગર્જનાથી જરા પણ કંપતો નથી.^{૪૭} હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ ચાલતી કરવત વડે વહેરાવાથી, સજ્જલી તલવાર વડે કપાવાથી કે બાણોના તથા વજ્રના પડવાથી પણ સ્વરૂપના અનુસંધાનમાંથી કંપાયમાન થતો નથી.^{૪૮} હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ બગીચામાં જતાં પણ આનંદને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી અને નિર્જળ દેશોમાં જતાં પણ આનંદને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૪૯} હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સળગતા ચોખ્ખા અંગારાઓના જ્વળી ધગધગતી રેતીઓવાળા નિર્જળ દેશોમાં, પ્રુષોના સમૂહોથી ઢંકાયેલી ફૂલો ફૂલો ખડોવાળી ભૂમિઓમાં, તીક્ષ્ણ અગ્નિઓની ધારોમાં, નવીન કમળોથી બિછાવેલી શય્યાઓમાં, જોયા પર્વતોના પ્રદેશોમાં, ફૂવાઓના જ્વળી જાંડી ખાડોમાં, સૂર્યનાં કિરણોથી તપી રહેલી કઠિન શિલાઓમાં, દોમળ અગોવાળી સ્ત્રીઓમાં, સંપત્તિમાં, ઉચ્ચ વિપત્તિઓમાં, દીડા કરવાનાં સ્થળોમાં કે ઉત્સવોમાં વિહાર કરતાં પણ ઉદ્દેગને કે આનંદને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સઘળા વ્યવહારો કરતાં છતાં પણ સર્વદા વેડિયાની પેઢે આસક્તિ વિનાનો જ રહે છે. હે રામ ! સમતાવાળો, સ્વસ્થ મનવાળો અને વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ લોકોનાં યત્રોથી

સાંકડી કરેલી અને જ્યોમાં પરસ્પરમાંથી અનંત ભાલાંઓની તથા તોમરોની વૃદ્ધિએ પડ્યા કરે છે, એવી નરકોનાં અરણ્યોની ભૂમિઓમાં પણ કરતો નથી, વ્યાકુળ થતો નથી, રાંક પણ થતો નથી; પરંતુ પર્વતની પેઠે ધીરપણાથી જ રહે છે. ૫૦-૫૫ હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ અપવિત્ર, અપથ્ય, ઝેરવાળો, છાણુ આદિથી ખરડાયેલાં, રસ-વિનાનાં અને સડેલાં અન્નને પણ સારાં અન્નની પેઠે ખાઈ જમને તુરત પચાવી દે છે. ૫૬ હે રામ ! ક્યાંય પણ આસક્તિ નહિ રાખનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ કડવાં ઘોલાંની તથા અતવપની ચટણીના, દૂધના, શેરડીના, પાણીના તથા ભાતના સ્વાદમાં પણ સમાન બુદ્ધિવાળો જ રહે છે. ૫૭ હે રામ ! રાક્ષસોની તથા પિશાચો આદિની જાતિનો કોઈ જીવન્મુક્ત હોય તો તે મદિરાઓથી, લોટનાં, મધોથી, દૂધોથી, લોહીથી, મદના રસોથી, આસ-વોથી, લૂખાં અસ્થિઓથી, તુણોથી કે ઢેશો આદિથી પણ હર્ષને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૫૮ હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ જીવનું હરણ કરનારાને અને જીવને આપનારાને પણ પ્રસન્નતાથી તથા મધુરતાથી શોષી રહેલી એકસરખી દૃષ્ટિ જ જુએ છે. ૫૯ જીવન્મુક્ત સર્વદા પ્રદીપ્ત રહેનારી પોતાની બુદ્ધિની સમતાને લીધે સ્થિર શરીરો કે રમણીય વસ્તુઓ મળવાથી રાજ થતો નથી અને અસ્થિર શરીરો કે અરમણીય વસ્તુઓ મળવાથી ગ્લાનિ પામતો નથી. ૬૦ પોતે ચિત્તમાં ચિંતા-રહિત, રાગ વિનાનો, બાણવાનું બાણી ચૂકેલો તથા જગતની સ્થિતિને મિથ્યા જ સમજતો હોય છે; અને જગતની સ્થિતિ પણ અત્યંત મિથ્યા જ છે, તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષ કદી પણ કોઈ ઇન્દ્રિયને વિષયોની સ્થિતિમાં પ્રસરવાનો અવકાશ આપતો નથી. ૬૧-૬૨ જમ મૃગો ફૂણાં પાંદડાંને તુરત ગળી બાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો શોભા નહિ પામેલા આત્માને નહિ પહેંચેલા અને ગંભીર સ્થિતિ વિનાના મૂઠ પુરુષને જ તુરત ગળી બાય છે. ૬૩

સંસારેથી સમુદ્રમાં તણાયા જતા, વાસનાઓ-રૂપી તરંગોથી ગોથાં ખાતા અને મોટી મોટી ચીસો પાડ્યા કરતા મૂઠ પુરુષને ઇન્દ્રિયોરૂપી મગરમચ્છો ગળી બાય છે. ૬૪ જમ જળનાં પૂરો પર્વતને ખેંચી શકતાં નથી, તેમ સુખ-દુઃખાદિ વિકલ્પોના સમુદો વિચારવાળા અને આત્મામાં જ શાંત થયેલી બુદ્ધિવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષને ખેંચી શકતા નથી. ૬૫ જ પુરુષો પોતાના સ્વ-રૂપજ્ઞાનથી સર્વ સંકલ્પોના સીમાડાના છેડારૂપ પરમપદમાં શાંતિ પામેલા હોય છે, તેઓને મેરુપર્વત પણ તરણાં જોવો લાગે છે. ૬૬ બ્રહ્મરૂપે વિસ્તીર્ણ થયેલા ચિત્તવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષોને જગત અને જૂના ખડનો ટુકડો સમાન લાગે છે, ઝેર અને અમૃત સમાન લાગે છે અને ક્ષણ તથા હજારો કલ્પો પણ સમાન જ લાગે છે. ૬૭ આ સધળું જગત આત્મા જ છે' એવો નિશ્ચય હોવાને લીધે આનંદભરેલી બુદ્ધિવાળાઓ અને પોતે જ આત્મા હોવાને લીધે સધળું જગત જ્યોની અંદર જ રહેલું હોય છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષો નિર્લેપપણાથી વિહાર કરે છે. ૬૮ આ જગતરૂપી ખોટું પાંજરું કે જ આત્માના જ એક જાતના ચલનરૂપ છે, તેમાં તત્ત્વવેત્તાઓ કઈ વસ્તુને ત્યાજ્ય માને અને કઈ વસ્તુને ગ્રાહ્ય માને? ૬૯ હે રામ ! આ સધળું જગત આત્મા જ છે, માટે દ્વૈતરૂપ પ્રાપ્તિને છોડી દો. આ સધળું વિશાળ જગત આત્માનું જ રૂપ છે, માટે જ્ઞાની પુરુષ તેમાં કઈ વસ્તુને ત્યાજ્ય માને અને કઈ વસ્તુને ઇચ્છે? ૭૦ પૃથ્વીમાંથી પાંદડાંના અંકુર જવા જ વિપયો થાય છે, જ જ વિપયો થશે અને આકાશાદિના અંકુરોરૂપ જ કોઈ શ-બ્દાદિ વિપયો છે તેઓ સધળા, તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૭૧ હે રામ ! જની સત્તા આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય અને મધ્યમાં થોડીક વાર જ જોવામાં આવતી હોય, તે પદાર્થ આત્માના એક જાતના બ્રમરૂપ જ

નહાય છે એવો નિશ્ચય રાખી, 'આ ઇષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે' એવી કલ્પનાને તજી દઈ, સઘળા પદાર્થોના છેડાને પ્રાપ્ત થઈને તમે સંગ-રહિત અને સ્વયં પ્રકાશ અનુભવરૂપ થાઓ. ^{૭૨, ૭૩} સંગરહિત થયેલા પુરુષ અહંતાથી તથા મમતાથી રહિત કરેલાં શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરે, તો પણ તેઓનાં કુળોથી લેપાતો નથી અને ન કરે તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થતો નથી. ^{૭૪} જમ માણસ મનોરથથી કલ્પી લીધેલા રાખ્યમાં તે તે કાર્યો કરવા છતાં પણ સુખ-દુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ મનથી આસક્ત વિનાનો જીવનમુક્ત પુરુષ વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરતો હોય તો પણ સુખ-દુઃખોથી લેપાતો નથી. ^{૭૫} જમ માણસ મનોરથથી કલ્પી લીધેલું મંત્રીપણું કરવા છતાં પણ તેના સંબંધનાં સુખ-દુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ મનને સંગ વિનાનું રાખ્યા કરતો જીવનમુક્ત પુરુષ શરીર આદિ સાધનોથી વ્યવહારનાં કાર્યો કરતાં છતાં પણ સુખ-દુઃખોથી લેપાતો નથી. ^{૭૬} બાળકનું ચિત્ત પણ જ્યારે બીજા સ્થળમાં લાગ્યું હોય છે, ત્યારે તે બાળક પોતાની પાસે પડેલા પદાર્થને નેત્રથી દેખવા છતાં પણ દેખતો નથી; એટલા માટે આ વાત બાળકના પણ અનુભવમાં આવે એવી છે કે, મનની લાગણી વિના જે કામ કરવામાં આવે તે કામ ન કર્યો જેવું જ છે. ^{૭૭} જેઓનું ચિત્ત બીજા દેશમાં લાગી ગયું હોય અને પોતે પોતાના ઘરમાં બેઠેલા હોય એવા પામર લોકોને અને કાચી બુદ્ધિવાળા બાળકો આદિને પણ આ વાત અનુભવમાં આવેલી હોય છે કે, જેવા તથા સાંભળવા આદિ ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ જેનું મન તે ક્રિયાઓમાં લાગ્યું ન હોય તે પ્રાણી દેખતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, આંખોને ઉઘાડતાં અથવા મીંચતાં છતાં પણ કંઈ કરતો નથી અને તેની હાથ-પગ આદિ કર્મેન્દ્રિયો સસ્કારના બળથી તે તે કાર્યોમાં પડતાં છતાં પણ પોતે તે તે કાર્યોમાં

પડતો નથી. ^{૭૮-૮૦} હે રામ ! માટે સંગ જ પુણ્ય-પાપ આદિ અર્થોનું કારણ છે, સંગ જ સંસારનું, આશાઓનું અને આપત્તિઓનું કારણ છે. ^{૮૧} સંગનો ત્યાગ થાય એ જ મોક્ષ છે અને સંગનો ત્યાગ કરવાથી જ પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કર્યો છે; માટે તમે પદાર્થોમાંના સંગને તજી દો અને જીવનમુક્ત થાઓ. રામ બોલ્યા:-હે સઘળા સંયોગરૂપી ઝાકળને ટાળી નાખવામાં શરદ્ધતુના પવનસરખા શુરુ મહારાજ ! આપ 'સંગ' એ શબ્દથી કોને કહે છે (સંગ શબ્દનો શો અર્થ છે) ? તે મને સંક્ષેપથી કહે. ^{૮૨, ૮૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થોના સયોગ-વિયોગ થતાં, હર્ષ-શોકરૂપી વિકાર આપનારી જે મહિન વાસના છે, તે 'સંગ' એ શબ્દથી ઝાંઝાયાય છે. ^{૮૪} જીવનમુક્ત પુરુષોની વાસના હર્ષ-શોકરૂપી વિકારના સંબંધ વિનાની હોવાને લીધે શુદ્ધ હોય છે, એટલા માટે તે વાસનાથી તેઓને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ ! એવી શુદ્ધ વાસના 'અસંગ' એ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે અને તે વાસના જ્યાં સુધી જીવનમુક્ત પુરુષોનો દેહ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. એ શુદ્ધ વાસનાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તે કર્મ બંધન આપનાર થતું નથી. ^{૮૫, ૮૬} જીવનમુક્ત નહિ થયેલા લોકો ઠે જોયો મૂઠ અને ગંક જ હોય છે, તેઓની વાસના હર્ષ-શોકરૂપી વિકારોના સંબંધવાળી હોય છે, માટે તે વાસના બંધન આપનારી થાય છે. ^{૮૭} એ હર્ષ-શોકરૂપી વિકારોના સંબંધવાળી મહિન વાસના જ 'સંગ' એ શબ્દથી કહેવાય છે અને પુનર્જન્મ આપે છે. એ મહિન વાસનાથી જે કર્મ કરવામાં આવે, તે કર્મ બંધનને જ ઉત્પન્ન કરે છે. ^{૮૮} તમે જે પોતાના ચિત્તમાં વિકાર આપનારી એવી મહિન વાસનાને તજી દઈને સ્વયં રહેશો, તો વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરતાં છતાં પણ લેપાશે નહિ. ^{૮૯}

હે રામ ! જે હર્ષ, ક્રોધ અને ખેદથી તમારો રગ બદલાઈ જતો ન હોય તો તમે રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત હોવાને લીધે સગ વિનાના જ છો. ^{૯૦} હે રામ ! જે તમે આશાથી થતા પરવશ-પણાનો ત્યાગ કરીને, હુ ખોથી જ્ઞાનિ ન પામતા હો અને સુખોથી પ્રસન્ન થતા ન હો, તો જીવન્-મુક્ત જ છો. ^{૯૧} હે રામ ! જે તમે વ્યવહારમાં વિહાર કરતાં, પ્રાપ્ત થતી સુખ-હુ ખોની દશા-ઓમાં બ્રહ્મથી એકરસપણાને ન છોડતા હો, તો જીવન્-મુક્ત જ છો. ^{૯૨} હે રામ ! જે તમારા ચિત્ત-નો સ્વભાવ સઘળા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોમાં એક-સરખો રહેતો હોય અને તેમ રહીને વ્યવહારથી કરવાં પડતાં કાર્યોને અનુસરતો હોય, તો તમે જીવન્-મુક્ત જ છો. ^{૯૩} હે રામ ! ઠાઈ બતનો બળાત્કાર કરવો નહિ પડતાં, ચિત્તનું સહજ અસંગપણુ કે જે જીવન્-મુક્તની સ્થિર સ્થિતિરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરીને તમે રાગથી રહિત થાઓ, સમ થાઓ અને સ્વસ્થ થાઓ. ^{૯૪} વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો અને જેણે ઇન્દ્રિયોદ્ધર્મી પિશાચોને વશ કર્યા હોય છે, એવો મહાત્મા જીવન્-મુક્ત પુરુષ માન્યો, મદ્યથી, મત્સરથી તથા સંતાપથી રહિત જ રહે છે. ^{૯૫} સર્વદા સઘળી વસ્તુઓમાં સમબુદ્ધિવાળો, સ્પૃહા વિનાનો અને ઠાઈની પણ ચાચના નહિ કરનારો જીવન્-મુક્ત પુરુષ વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા સહજ વ્યાપાર સિવાય બીજું કંઈ પણ કરતો નથી. ^{૯૬} વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલ પોતાનું જે કંઈ સહજ ક્રમ હોય, તેને જ ઠાઈ બતનો ખેદ ધર્મા વિના કરતો એ જીવન્-મુક્ત પુરુષ, આસક્તિથી તથા ક્ષણ-ની ઇચ્છાથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાના

સ્વરૂપમાં જ રમે છે. ^{૯૭} જેમ મદરાયણે કહોળી નાખ્યા છતાં પણ ક્ષીરસમુદ્રે પોતાના શ્વેતપણારૂપ સ્વભાવને છોડ્યો ન હતો, તેમ જીવન્-મુક્ત પુરુષ મોટી સંપત્તિને અથવા મોટી વિપત્તિને પામ્યા છતાં પણ, પોતાના પ્રથમથી સિદ્ધ કરી રાખેલા શમ, દમ તથા સમદષ્ટિ આદિ સ્વભાવને છોડતો નથી. ^{૯૮} જેમ ચદ્ર પોતાની ક્ષીણતા થતાં કે વૃદ્ધિ થતાં, હર્ષ-શોકથી રહિત રહે છે, તેમ જીવન્-મુક્ત પુરુષ પોતાને ચક્રવર્તી-પણું, આપદા, સર્પાદિની યોનિ અથવા ઇન્દ્રની પદવી પ્રાપ્ત થતાં પણ હર્ષ-શોકથી રહિત જ રહે છે. ^{૯૯} હે રામ ! રાગને તથા દ્વેષને છોડી દઈ, ભેદને દૂર કરી નાખી અને અનેક પ્રકારનાં તુચ્છ કૃષ્ણો આપનારી પ્રિય વાસનાઓને પણ શાંત કરીને, એવી રીતે આત્માનો વિચાર કરો કે જે વિચાર-થી ગભીર ચિત્તવાળા તથા અવશ્ય મેળવવા યોગ્ય છેલ્લા પુરુષાર્થમાં તમે સ્થિર થાઓ. હે રામ ! વિચારને લીધે હૃદય પામેલી, સમાધિના વિલાસથી સઘળી વાસનાઓને ક્ષય થતાં શુદ્ધ થયેલી, આત્માને બેનારી અને આત્માના દર્શનથી જ અવિધાને તથા અવિધાનાં કાર્યને બાળી નાખવામાં સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે હુ ખરહિત નિરોત્તમ આનંદરૂપ પરમપદમાં તમે રહો-એમ રહેવાથી તમે આ સંસારમાં ફરી વાર જન્મેાદ્ધર્મી બંધનોથી બધાશો નહિ. ^{૧૦૦, ૧૦૧}

તયોદિતપ્રસરવિલાસશુદ્ધયા ગતજ્વરં પદમ-
વલંવયામલમ્ । ધિયેદ્વયા પુનરિદં જન્મનન્વનૈ-
ર્ન વદ્ધયસે સમાધિગતાત્મદૃશ્યપા ॥ ૧૦૧ ॥

સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

ઉપશમ-પ્રકરણ સમાપ્ત

ભાગ ૨ જો-સમાપ્ત

હે રામ ! જે હર્ષ, ક્રોધ અને ખેદથી તમારો રગ બદલાઈ જતો ન હોય તો તમે રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત હોવાને લીધે સગ વિનાના જ છો. ^{૯૦} હે રામ ! જે તમે આશાથી થતા પરવશ-પણાનો ત્યાગ કરીને, દુ ખોથી જ્ઞાન ન પામતા હો અને સુખોથી પ્રસન્ન થતા ન હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો. ^{૯૧} હે રામ ! જે તમે વ્યવહારોમાં વિહાર કરતાં, પ્રાપ્ત થતી સુખ-દુ ખોની દશા-આમાં બ્રહ્મથી એકરસપણાને ન છોડતા હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો. ^{૯૨} હે રામ ! જે તમારા ચિત્તનો સ્વભાવ સઘળા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોમાં એક-સરખો રહેતો હોય અને તેમ રહીને વ્યવહારથી કરવાં પડતાં કાર્યોને અનુસરતો હોય, તો તમે જીવન્મુક્ત જ છો. ^{૯૩} હે રામ ! કોઈ જાતનો બળાત્કાર કરવો નહિ પડતાં, ચિત્તનું સહજ આસગપણું કે જે જીવન્મુક્તની સ્થિર સ્થિતિરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરીને તમે રાગથી રહિત થાઓ, સમ થાઓ અને સ્વસ્થ થાઓ. ^{૯૪} વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો અને જેણે ઇન્દ્રિયોરૂપી પિશાચોને વશ કર્યા હોય છે, એવો મહાત્મા જીવન્મુક્ત પુરુષ માન્યો, મદ્યથી, મત્સરથી તથા સંતાપથી રહિત જ રહે છે. ^{૯૫} સર્વદા સઘળી વસ્તુઓમાં સમયુક્તિવાળો, સ્પૃહા વિનાનો અને ક્રોધની પણ યાચના નહિ કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી માત્ર થયેલા સહજ વ્યાપાર સિવાય બીજી કંઈ પણ કરતો નથી. ^{૯૬} વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલ પોતાનું જે કંઈ સહજ રૂપ હોય, તેને જ કોઈ જાતનો ખેદ ધર્યા વિના કરતો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ, આસક્તિથી તથા દેખ ની ઇચ્છાથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાના

સ્વરૂપમાં જ રમે છે. ^{૯૭} જમ મંદરાચળે કહોળી નાખ્યા છતાં પણ હીરસમુદ્રે પોતાના સ્વેતપણારૂપ સ્વભાવને છોડ્યો ન હતો, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ મોટી સંપત્તિને અથવા મોટી વિપત્તિને પામ્યા છતાં પણ, પોતાના પ્રથમથી સિદ્ધ કરી રાખેલા શમ, દમ તથા સમદૃષ્ટિ આદિ સ્વભાવને છોડતો નથી. ^{૯૮} જમ ચંદ્ર પોતાની ક્ષીણતા થતાં કે વૃદ્ધિ થતાં, હર્ષ-શોકથી રહિત રહે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાને ચક્રવર્તીપણું, આપદા, સર્પાદિની યોગિ અથવા ઇન્દ્રની પદવી પ્રાપ્ત થતાં પણ હર્ષ-શોકથી રહિત જ રહે છે. ^{૯૯} હે રામ ! રાગને તથા દ્વેષને છોડી દઈ, ભેદને દૂર કરી નાખી અને અનેક પ્રકારનાં તુચ્છ કૃણા આપનારી પ્રિય વાસનાઓને પણ શાંત કરીને, એવી રીતે આત્માનો વિચાર કરો કે જે વિચાર-થી ગંભીર ચિત્તવાળા તથા અવશ્ય મેળવવા યોગ્ય છેલ્લા પુરુષાર્થમાં તમે સ્થિર થાઓ. હે રામ ! વિચારને લીધે ઉદય પામેલી, સમાધિના વિલાસથી સઘળી વાસનાઓનો ક્ષય થતાં શુદ્ધ થયેલી, આત્માને જોતારી અને આત્માના દર્શનથી જ અવિદ્યાને તથા અવિદ્યાનાં કાર્યને ખાળી નાખવામાં સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે દુ ખરહિત નિરતિશય આનંદરૂપ પરમપદમાં તમે રહો. એમ રહેવાથી તમે આ સંસારમાં કરી વાર જન્મોરૂપી બંધનોથી બંધારો નહિ. ૧૦૦, ૧૦૧

તયોદિતપ્રસરવિલાસશુદ્ધયા ગતજ્ઞર્ન પદમ-
વલંબ્રયામલમ્ । ધિયેદ્વયા પુનરિદ્ધ જન્મગ્રન્થનૈ-
ર્ન વદ્ધચસે સમધિગતાત્મદૃશ્યયા ॥ ૧૦૧ ॥

સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

ઉપશમ-પ્રકરણ સમાપ્ત

માગ ૨ જો-સમાપ્ત